ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 32 (1977)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΑΙ

ΑΘΗΝΑΙ 1982

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 32 (1977)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΑΙ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥ...
ΑΡΙΘ. 1813α

ΑΘΗΝΑΙ 1982

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

1. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 1 (1915) - 15 (1933/35), φωτομηχανική ἀνατύπωση.
2. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 16 (1960). Ἀθῆναι, 1962 (2 τεύχη).
3. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 17 (1961/62). Ἀθῆναι, 1963 (2 τεύχη).
4. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 18 (1963). Ἀθῆναι, 1964-65 (3 τεύχη).
5. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 19 (1964). Ἀθῆναι, 1966-67 (4 τεύχη).
6. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 20 (1965). Ἀθῆναι, 1966-68 (4 τεύχη).
7. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 21 (1966). Ἀθῆναι, 1967-68 (3 τεύχη).
8. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 22 (1967). Ἀθῆναι, 1967-68 (3 τεύχη).
9. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 23 (1968). Ἀθῆναι, 1968-69 (3 τεύχη).
10. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 24 (1969). Ἀθῆναι, 1970-71 (3 τεύχη).
11. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 25 (1970). Ἀθῆναι, 1971-72 (3 τεύχη).
12. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 26 (1971). Ἀθῆναι, 1973-75 (3 τεύχη).
13. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 27 (1972). Ἀθῆναι, 1973-77 (3 τεύχη).
14. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 28 (1973). Ἀθῆναι, 1974-77 (3 τεύχη).
15. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 29 (1973/74). Ἀθῆναι, 1976-80 (4 τεύχη).
16. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 30 (1975): Μελέται. Ἀθῆναι, 1977-78.
17. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 31 (1976): Μελέται. Ἀθῆναι, 1980.
18. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 32 (1977): Μελέται. Ἀθῆναι, 1982.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

1. Μ. Ἀνδρονίκου - Χ. Μακαρόνα - Ν. Μουτσοπούλου - Γ. Μπακαλάκη, Τό Ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας. Ἀθῆναι, 1961.
2. Κ. Χ. Φατούρου, Πατμιακή Ἀρχιτεκτονική. Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ἀθῆναι, 1962.
3. Ἰ. Δ. Τριανταφυλλίδη, Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀθῆναι, 1964.
4. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης. Ἀθῆναι, 1964.
5. Βυζαντινά σταυροθόλια μέ νευρώσεις. Ἀθῆναι, 1965.
6. D. Callipolitis - Feytmans, Les «Loutéria» Attiques. Athènes, 1965.
7. Μ. Νυσταζοπούλου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπό τοῦ ΙΓ΄ μέχρι τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος. Ἀθῆναι, 1965.
8. Ἀγνῆς Σακελλαρίου, Ἡ Μυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία. Ἀθῆναι, 1966.
9. Ἐπιγραφές τῆς Πάτμου: Α΄. Σ. Α. Παπαδοπούλου, Ἐπιγραφές Ἱ. Μονῆς Ἁγ. Ἰ. Θεολόγου. Β΄. Κ. Χ. Φατούρου, Οἰκοδομικές ἐπιγραφές Ἱ. Μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου. Ἀθῆναι, 1966.
10. Byzantine Art - An European Art. Lectures. Athens, 1965.
11. Χ. Μπούρα, Ἡ ἀναστήλωσις τῆς στοᾶς τῆς Βραυρῶνος. Τά ἀρχιτεκτονικά της προβλήματα. Ἀθῆναι, 1967.
12. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1969 (ἐξαντλήθηκε).
13. Ἡ Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκή. Κατάλογος τῆς 9ης Ἐκθέσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης. Ἀθῆναι, 1964.
14. L'art Byzantin - Art Européen, Catalogue. Athènes, 1964.
15. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. Athens, 1964 (1st edition).
16. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. Athens, 1965 (2nd edition).
17. Κ. Η. Μπίρη, Αἱ τοπωνυμίαι τῆς πόλεως καί τῶν περιχώρων τῶν Ἀθηνῶν. Ἀθῆναι, 1971.
18. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1971 (2nd edition) (reprinted 1972).
19. Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Athens, 1971.
20. Acta of the International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Indices. Athens, 1973.
21. Γ. Δεσπίνη, Ἀκρόλιθα. Ἀθῆναι, 1975.
22. Ἀγγελικῆς Κ. Λεμπέση, Οἱ στῆλες τοῦ Πριηᾶ. Ἀθῆναι, 1976.

23. Μ. Α. Τιβέριου, Ὁ Λυδός καί τό ἔργο του. Συμβολή στήν ἔρευνα τῆς ἀττικῆς μελανόμορφης ἀγγειογραφίας. Ἀθῆναι, 1976.
24. Ἰ. Δημακοπούλου, Τά σπίτια τοῦ Ρεθέμνου. Ἀθῆναι, 1977.
25. Ντούλας Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος. Ἀθήνα, 1978.
26. Νίκου Νικονάνου, Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας. Ἀπό τό 10ο αἰώνα ὡς τήν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπό τούς Τούρκους τό 1393. Συμβολή στή βυζαντινή ἀρχιτεκτονική. Ἀθῆναι, 1979.
27. Μαρίας Μπρούσκαρη, Ἀπό τόν ἀθηναϊκό Κεραμεικό τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. Ἀθῆναι, 1980.
28. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ἑλληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας. Ἀθῆναι, 1980.
29. Β. Πετράκου, Δοκίμιο γιά τήν ἀρχαιολογική νομοθεσία. Ἀθῆναι, 1982.
30. Κ. Γαλλῆ, Καύσεις νεκρῶν ἀπό τήν Ἀρχαιότερη Νεολιθική ἐποχή στή Θεσσαλία. Ἀθῆναι, 1982.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΔΗΓΟΙ

1. Carl Blegen - Marion Rawson, Τό ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος (μετάφραση Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). Ἀθῆναι, 1964 (2η ἔκδοση) (ἐξαντλήθηκε).
2. Ἀγνῆς Σακελλαρίου - Γ. Παπαθανασοπούλου, Ἐθνικόν Ἀρχαιολογικόν Μουσεῖον. Α΄. Προϊστορικαί Συλλογαί. Σύντομος Ὁδηγός. Ἀθῆναι, 1964 (ἀνατύπωση 1973).
3. N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion. Athens, 1964.
4. N. Platon, Führer durch das Archaeologische Museum von Heraklion. Athen, 1964.
5. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, National Archaeological Museum. A. Prehistoric Collections. A Brief Guide (translated into English by Helen Wace, Elizabeth Wace-French and Ariadne Koumari-Sanford). Athens, 1964 (ἐξαντλήθηκε).
6. Σύντομος Ὁδηγός τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθῆναι, 1965 (ἐξαντλήθηκε).
7. A Concise Guide to the Acropolis Museum (translated by Helen Wace and Elizabeth Wace-French). Athens, 1965 (ἐξαντλήθηκε).
8. Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν, Ὁδηγός τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (μετάφραση Σ. Πλάτωνος). Ἀθῆναι, 1965.
9. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanassopoulos, Musée Archéologique National: A. Collections Préhistoriques. Guide Sommaire. Athènes, 1965.
10. Guide Sommaire du Musée de l'Acropole. Athènes, 1966 (ἐξαντλήθηκε).
11. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, Archaeologisches Nationalmuseum. I. Vorgeschichtliche Sammlungen. Kurzführer (übersetzt von Maria Herrmann). Athen, 1966.
12. Kurzer Führer durch das Akropolis - Museum (übersetzt von Char. Neumann). Athen, 1967.
13. Σέμνης Καρούζου, Ἐθνικόν Ἀρχαιολογικόν Μουσεῖον. Συλλογή Γλυπτῶν. Περιγραφικός Κατάλογος. Ἀθῆναι, 1967.
14. S. Karouzou, Musée Archéologique National. Collection des Sculptures. Catalogue descriptif (traduit par X. Lefcoparides). Athènes, 1968.
15. S. Karouzou, National Archaeological Museum. Collection of Sculpture (translated by Helen Wace). Athens, 1968.
16. Guida breve del Museo dell'Acropoli (trad. di Dina Peppas - Delmusu). Atene, 1967.
17. Στ. Ἀλεξίου - Ν. Πλάτωνος, Ὁδηγός Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Ἀθῆναι, 1973 (2η ἔκδοση).
18. Κατάλογος ἐκθέσεως ἐκμαγείων καί ἀντιγράφων. Ἀθῆναι, 1975.
19. St. Alexiou - N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion. Athens, 1968 (ἀνατύπωση 1974).
20. P. Auberson - K. Schefold, Ἀρχαιολογικός Ὁδηγός Ἐρετρίας (μετάφραση Π. Θέμελη). Ἀθῆναι, 1973.
21. St. Alexiou - N. Platon, Guide du Musée Archéologique d'Héraclion (traduit par C. Papapavlou). Athènes, 1973 (2η ἔκδοση).

22. St. Alexiou - N. Platon, Führer durch das Archaeologische Museum von Heraklion (übersetzt von G. Kokula). Athen, 1969 (ἀνατύπωση 1974).
23. S. Karusu, Archaeologisches Nationalmuseum. Antike Skulpturen (übersetzt von Char. Neumann). Athen, 1969.
24. Ἰ. Π. Βοκοτοπούλου, Ὁδηγός Μουσείου Ἰωαννίνων. Ἀθῆναι 1973.
25. Σύντομος Ὁδηγός τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθῆναι, 1967 (2η ἔκδοση).
26. Guide Sommaire du Musée de l'Acropole. Athènes, 1968 (2η ἔκδοση) (ἀνατύπωση 1973).
27. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, National Archaeological Museum. A. Prehistoric Collection. A Brief Guide (translated by Helen Wace, Elizabeth Wace-French and Ariadne Koumari-Sanford). Athens, 1970 (3η ἔκδοση) (ἀνατύπωση 1973).
28. Σύντομος Ὁδηγός τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθῆναι, 1970 (3η ἔκδοση) (ἀνατύπωση 1973).
29. Carl Blegen - Marion Rawson, Τό Ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος (μετάφραση Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). Ἀθῆναι, 1970 (3η ἔκδοση) (ἀνατύπωση 1973).
30. Γ. Δοντᾶ, Ὁδηγός Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κερκύρας. Ἀθῆναι, 1970.
31. Σπ. Μαρινάτου, Σύντομος Ὁδηγός προσωρινῆς ἐκθέσεως Ἀρχαιοτήτων Θήρας. Ἀθῆναι, 1971 (ἀνατύπωση 1972).
32. Sp. Marinatos, A Brief Guide to the Temporary Exhibition of the Antiquities of Thera (translated by Elly Arditis). Athens, 1971 (ἀνατύπωση 1972).
33. G. Dontas, A Guide to the Archaeological Museum of Corfou (translated by Helen Tsigada). Athens, 1972.
34. G. Dontas, Guide du Musée Archéologique de Corfou (traduit par Christiane Zoulas). Athènes, 1973.
35. Κ. Δαβάρας, Σούνιον. Ἀθῆναι, 1973.
36. Μ. Σ. Μπρούσκαρη, Τά μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀθῆναι, 1975.
37. Ἀρχαία Κυπριακή Τέχνη (Ὁδηγός Ἐκθέσεως). Ἀθῆναι, 1975. Ancient Cypriote Art (Catalogue of the Exhibition). Athens, 1975.
38. Βυζαντινές Τοιχογραφίες καί Εἰκόνες. Byzantine Murals and Icons. Ἀθῆναι, 1976.
39. M. S. Brouskari, The Monuments of the Acropolis (translated by A. Doumas). Athens, 1978.
40. M. S. Brouskari, Les monuments de l'Acropole (traduit par P. Starakis). Athènes, 1978.
41. C. Davaras, Sounion. Athens, 1979.
— C. Davaras, Sounion. Athènes, 1979.
— C. Davaras, Sunion. Athen, 1979.
— Θησαυροί τῆς Ἀρχαίας Μακεδονίας. Ἀθῆναι, 1979.
— Treasures of Ancient Macedonia. Athens, 1979.
— Μέγας Ἀλέξανδρος. Ἱστορία καί θρύλος στήν τέχνη. Ἀθῆναι, 1980.
— Alexander the Great. History and Legend in Art. Athens, 1980.
42. Κ. Δημακοπούλου - Ντ. Κόνσολα, Ὁδηγός τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Θήβας. Ἀθήνα, 1981.
— Katie Demakopoulou - Dora Konsola, Archaeological Museum of Thebes. Athens, 1981.
— Kaiti Demakopoulou - Dora Konsola, Archäologisches Museum Theben. Athen, 1981.
— Kaiti Dimakopoulou - Dora Konsola, Musée Archéologique de Thèbes. Athènes, 1981.
— Σκυθικοί θησαυροί. Ἀθήνα, 1981.
— Prima Italia. Ἡ ἰταλική τέχνη τῆς 1ης χιλιετίας π.Χ. Ἀθήνα, 1981.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰώνα στήν Εὔβοια:. Ὁ Σωτήρας στό Πυργί καί ἡ Ἁγία Θέκλα (Σχέδ. 1-2· Πίν. 1-23)	9 - 38
Β. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΝΝΑ, Νομίσματα ἀνασκαφῶν Φιλίππων (Σχέδ. 1· Πίν. 24)	39 - 64
Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, Μινωικός ἐγχάρακτος ἀγωγός ἀπό τό Παλαίκαστρο (Σχέδ. 1-3· Πίν. 25)	65 - 69
Κ. ΤΣΑΚΟΣ, Ἐπιγραφές Σάμου Ι (Σχέδ. 1· Πίν. 26)	70 - 79
Ν. ΖΗΚΟΣ, Μολυβδόβουλλα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (Πίν. 27-28)	80 - 90
ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου κοντά στό Γεράκι (Σχέδ. 1· Πίν. 29-46)	91 - 115
ΙΣΜ. ΤΡΙΑΝΤΗ, Ἀρχαϊκές ἑρμαϊκές στῆλες (Πίν. 47-55)	116 - 122
Κ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, Κερκυραϊκά ἔνθρονα εἰδώλια ἀπό τή Συλλογή Καραπάνου (Σχέδ. 1· Πίν. 56-66)	123 - 155
H. VAN EFFENTERE - Y. TZEDAKIS, Matériel inédit des premières fouilles au palais de Mallia (Figs. 1-3; Pls. 67-75)	156 - 181
ΕΥΑΓΓ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Σουνιακά - Λαυρεωτικά (Σχέδ. 1· Πίν. 76)	182 - 217
Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ, Χέλυς (Σχέδ. 1-13· Πίν. 77-81)	218 - 233
Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, Ἄμβωνας ἀπό τήν Τραϊανούπολη (Σχέδ. 1-3· Πίν. 82)	234 - 251
Ε. ΚΑΝΙΝΙΑ, Ἀνάγλυφη βάση ἐπιτύμβιας στήλης στό Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ (Σχέδ. 1· Πίν. 83)	252 - 260
Α. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ - ΑΡΓΥΡΗ, «Πυρά» στή Μονόλιθο τῆς Ρόδου (Σχέδ. 1-7· Πίν. 84-94)	261 - 280
Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ἑλληνιστικοί τάφοι τῆς Πάτρας Ι (Σχέδ. 1-12· Πίν. 95-118)	281 - 343
Κ. ΤΣΑΚΟΣ, Ἑλληνιστικοί λαξευτοί τάφοι στή Σάμο (Σχέδ. 1-22· Πίν. 119-141)	344 - 420
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ	423 - 439
ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ	440
ΠΙΝΑΚΕΣ	1 - 141

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 13ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΕΥΒΟΙΑ

Ο ΣΩΤΗΡΑΣ ΣΤΟ ΠΥΡΓΙ ΚΑΙ Η ΑΓΙΑ ΘΕΚΛΑ

(Σχέδ. 1-2· Πίν. 1-23)

Ὁ 13ος αἰώνας στήν Εὔβοια καλύπτεται ἀπό σειρά γεγονότων καί ἐναλλακτικῶν καταστάσεων πού προκύπτουν ἀπό τίς διαμάχες τῶν Λομβαρδῶν τριτημόριων, κυρίαρχων τοῦ νησιοῦ ἀπό τό 1205, καί τήν πολιτική τῆς Δημοκρατίας τῆς Βενετίας, πού μέ ἕδρα τή Χαλκίδα ἐπιδιώκει τό ρυθμιστικό ρόλο στήν πολιτικοοικονομική κατάσταση τοῦ νησιοῦ[1]. Ἀπό τά μέσα τοῦ αἰώνα ἡ βενετσιάνικη ἐπιρροή μεγαλώνει καί ἡ οἰκονομία ἀναπτύσσεται σημαντικά μέ ἀποτέλεσμα τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί τή βελτίωση τοῦ τρόπου διαβίωσης κάτω ἀπό ἕνα καθεστώς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας[2]. Στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰώνα παρεμβαίνει ἡ τυχοδιωκτική προσωπικότητα τοῦ ἱππότη Λικάριου, πού μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Μιχαήλ Η΄ ἀνακτᾶ ὅλο τό νησί. Τά ἀποτελέσματα τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Λικάριου δέν κράτησαν γιά πολύ, καί μέχρι τά τέλη τοῦ αἰώνα οἱ Βενετοί πέτυχαν τήν ἀπομάκρυνση τῶν αὐτοκρατορικῶν φρουρῶν καί τήν ἀποκατάσταση τῆς προηγούμενης πολιτικῆς ζωῆς στήν Εὔβοια[3]. Μέσα σ' αὐτό τό ἱστορικό πλαίσιο στά τέλη τοῦ 13ου καί στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. παρουσιάζεται μιά ἄνθηση τῆς τέχνης, εἰδικότερα στήν περιοχή τῆς Κύμης μέ ἐπίκεντρο τό Αὐλωνάρι, πού στήν περίοδο αὐτή παίζει καί στρατιωτικά σημαντικό ρόλο μέ τό κάστρο του La Cuppa καί τήν ὀργάνωσή του σέ «διοικητική περιοχή»[4]. Ὡς ἕδρα ἐπισκοπῆς πρωτοαναφέρεται στήν Ε΄ Οἰκουμενική Σύνοδο (553 μ.Χ.)[5] καί στή διατύπωση τοῦ Λέοντος ΣΤ΄[6]. Διατηρεῖται στήν ἀρχή τῆς Φραγκοκρατίας, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπό τίς ἐπιστολές τοῦ πάπα Ἰννοκέντιου Γ΄ (1198-1216)[7]. Ἡ συνένωση τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Εὔβοιας καί ἡ ὑπαγωγή τους στή μητρόπολη τῶν Ἀθηνῶν καλύπτει ἕνα μέρος τοῦ

1. Β. Μίλλερ, Ἡ Φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1910, σ. 111 κ.ἑ., 190 κ.ἀ., καί R. J. Loenertz, Les seigneurs tierciers de Négrepont de 1205 à 1280, Byzantion 35 (1965), σ. 235-276.

2. J. B. Bury, The Lombards and Venitians in Euboia, JHS 8 (1887), σ. 194.

3. Fr. Thiriet, La Romanie Venitienne au Moyen Age (XIIe-XVe siècle), Bibl. Éc. Fran. Ath., Paris 1959, σ. 94, 210, 284, J. B. Bury, ὅ.π.

4. J. Koder, Negroponte, Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboia, Wien 1973, σ. 104-106.

5. Le Quien, Oriens Cristianus, Graz 1958, II, σ. 215 (ἐπανέκδοση).

6. H. Gelzer, Notitiae episcopatuum, Ab. bayer. Ak. Wiss. I. Cl. 21/3, München 1901, σ. 556, 590 ff., Notizen II, VI-VII.

7. Migne, PL 215/1559.

α΄ μισοῦ τοῦ 13ου αἰ.[8], φαίνεται ὅμως ὅτι στά μέσα τοῦ αἰώνα ἀποκαθίσταται ἡ αὐτονομία τῆς ἐπισκοπῆς Αὐλώνας[9], ὅπως ἀναφέρεται στά «Τακτικά» τῶν Μιχαήλ Η΄ καί Ἀνδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328)[10]. Ἡ Βενετία υἱοθετεῖ μιά θρησκευτική πολιτική πού ἀφήνει πολλά περιθώρια ἐλευθερίας στόν ἑλληνικό κλῆρο, ἄν καί ἐπίσημα δέν ἀναγνωρίζεται ἡ ὀρθόδοξη ἱεραρχία[11]. Στό 14ο αἰ. καί μέχρι τό τέλος τῆς βενετοκρατίας στήν Εὔβοια ἀναφέρονται δύο ἐπισκοπές, ἡ Εὐρίπου μέ δικαιοδοσία τό βόρειο καί κεντρικό τμῆμα τοῦ νησιοῦ καί ἡ Αὐλώνας γιά τό νότιο[12].

Σέ μία ἀκτίνα 15-20 χλμ. γύρω ἀπό τό Αὐλωνάρι διατηροῦνται σήμερα δέκα τοιχογραφημένες ἐκκλησίες, πού χρονολογικά μποροῦν νά τοποθετηθοῦν ἀπό τίς κτητορικές ἐπιγραφές τους στή 15ετία ἀπό τό 1296 ὡς τό 1311 καί πού λίγο πολύ εἶναι γνωστές στή βιβλιογραφία[13]. Στή μελέτη αὐτή θά ἐξετάσουμε τίς τοιχογραφίες ἐκεῖνες πού ἀνήκουν στό 13ο αἰ. καί παρουσιάζουν πρῶτες αὐτές τό πνεῦμα, τή νοοτροπία καί μιά χαρακτηριστική τεχνοτροπία πού ἀναπτύχτηκε στήν περιοχή αὐτή κάτω ἀπό τίς ἱστορικές συνθῆκες πού ἐκθέσαμε παραπάνω.

Ἡ μόνη κτητορική ἐπιγραφή πού ἀφορᾶ τό 13ο αἰ. εἶναι ἡ σωζόμενη στό βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτήρα στό Πυργί, 5 χλμ. βορειοδυτικά ἀπό τό Αὐλωνάρι καί ἀναφέρει τά ἑξῆς (Π ί ν. 1 α): *Ἀνηγέρθη ὁ θεῖος ναός οὗτος τοῦ Κ(υρί)ου Σ(ωτῆρ)ος Θ(ε)οῦ διά συνδρομῆς ἐξόδων τῶν δούλων τοῦ Θ(ε)οῦ Καλῆς τῆς Μεληδόνη καί τῶν τέκνων αὐτῆς Γεωργίου ἱερέως ἅμα συμβίοις καί τέκνοις αὐτῶν ἐν ἔτει ϛ ΩΔ συνεπληρώθη μηνί Σεπτεμβρίῳ ΚΘ-ΝΘ ἡμέρᾳ Σαββάτῳ ΞΙΒ*[14]. Ἡ φθορά στό πιό ἐπίκαιρο σημεῖο, τή χρονολογία, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μιά λανθασμένη πρώτη ἀνάγνωση τοῦ ἔτους ἱδρύσεως σάν ϛ ΩΙΗ=1310, χρονολογία πού χρησιμοποιήθηκε ἀπό τούς περισσότερους μελετητές[15]. Ὁ Μ. Χατζηδάκης, παρατηρώντας ὅτι τά ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἐπιγραφῆς, ἡμέρα, ἡμερομηνία καί ἰνδικτιώνα, δέ συμπίπτουν σωστά στό ἔτος 1310, διόρθωσε τήν ἀνάγνωση σέ ϛ ΩΔ=1296[16], ὁπότε πράγματι εἶναι ἡ 9η ἰνδικτιών

8. Χ. Θέμελη, Αἱ Ἐπισκοπαί Πορθμοῦ, Αὐλῶνος, Αἰδηψοῦ, Ζάρκων καί Καναλίων, Θεολογία 24 (1953), σ. 617 κ.ἑ., 25 (1954), σ. 90 κ.ἑ.

9. L. Auvray, Les régistres de Grégoire IX, Bibl. Éc. Fran. Ath., Paris 1896-1955, II, σ. 1203 f., ἀριθ. 4702, III, σ. 323-325, ἀριθ. 5308.

10. Χ. Θέμελη, Θεολογία 25 (1954), σ. 90, καί Predelli, Commemoriali, σ. 123-126.

11. P. Wirth-von Thiriet, La politique religieuse de Venise à Négrepont à la fin du XIVe siècle, BZ 56 (1963), σ. 297-303.

12. J. Koder, ὅ.π., σ. 136, καί Χ. Θέμελη, ὅ.π.

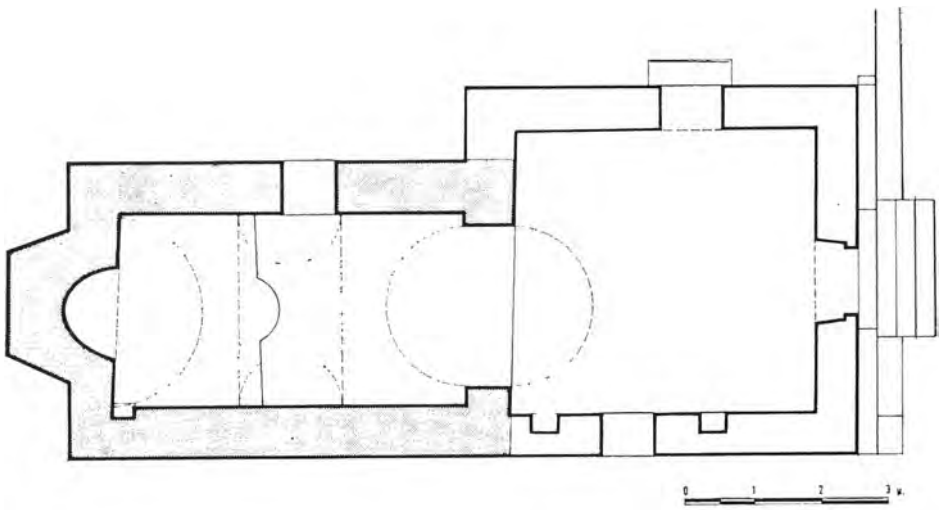
13. Α. Ἰωάννου, Βυζαντινές τοιχογραφίες τῆς Εὔβοιας, Ἀθήνα 1959, Ι. Λιάπη, Μεσαιωνικά μνημεῖα Εὐβοίας, Ἀθῆναι 1971, καί T. Velmans, Deux églises byzantines en Eubée, CA XVIII (1968), σ. 193.

14. Π. Ζωγράφου, Χριστιανική Εὔβοια, ΔΧΑΕ περ. Β΄ (1924-27), σ. 3-13.

15. Βλ. ὑποσημ. 13. Ὁ J. Koder, ὅ.π., σ. 167, ἀγνοεῖ τήν ἰνδικτιώνα καί ἀναφέρει ὅτι 9 Σεπτεμβρίου Σάββατο πέφτει τό ἔτος 1307. Ἐπίσης θεωρεῖ ὅτι οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Μακρυχώρι, τοῦ Ἁγίου Νικολάου στόν Ὀξύλιθο, στήν Ὁδηγήτρια στίς Σπηλιές καί στό Πυργί ἔχουν γραφεῖ ἀπό τό ἴδιο χέρι.

16. M. Chatzidakis, Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce, L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani 1965, Béograd 1967, σ. 71, ὑποσημ. 19. Στόν κ. Μανόλη Χατζηδάκη θέλω καί ἀπό δῶ νά ἐκφράσω τίς εὐχαριστίες μου γιά τίς πολύτιμες συμβουλές καί τή βοήθειά του στή σύνταξη αὐτῆς τῆς μελέτης.

καί ἡ 9η Σεπτεμβρίου πέφτει Σάββατο[17]. Ἀπό τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς φαίνεται ὅτι δωρητές εἶναι ὁ ἱερέας Γεώργιος καί ἡ οἰκογένειά του, πρόκειται δηλαδή γιά ναό πού ἱδρύθηκε μέ ἰδιωτική πρωτοβουλία, ὅπως πολλές ἄλλες ἐκκλησίες τό 13ο αἰ. στόν ἑλλαδικό χῶρο[18]. Τό στοιχεῖο αὐτό καί οἱ μικρές διαστάσεις τοῦ κτιρίου κάνουν ἀμφίβολη τήν ταύτισή του μέ τήν ἀναφερόμενη στά Μοναστηριακά Ἀρχεῖα τοῦ κράτους ἀριθ. 528 μονή Γερμανοῦ Μεταμορφώσεως στό δῆμο Αὐλώνας[19]. Ἡ ἐπιγραφή τελειώνει μέ τά γράμματα *ΞΙΒ*, τά ὁποῖα θεωρήθηκε ὅτι δηλώνουν τά ἀρχικά τοῦ ὀνόματος τοῦ ζωγράφου[20].

Σχέδ. 1. Ὁ ναός τοῦ Σωτήρα στό Πυργί Εὐβοίας. Κάτοψη.

Ὁ ναός, μικρῶν διαστάσεων, ἀνήκει στόν τύπο τῶν ἁπλῶν σταυρεπίστεγων ναῶν (Σχέδ. 1), τύπο μέ ἰδιαίτερη διάδοση στήν Εὔβοια τό 13ο αἰ.[21]. Τό ἐξωτερικό του δέν παρουσιάζει καμιά ἰδιομορφία καί καμιά διακόσμηση. Οἱ καμάρες καί τά τόξα εἶναι ἐλαφρά ὀξυκόρυφα. Στούς νεώτερους χρόνους προστέθηκε νάρθηκας στά δυτικά καί κατεδαφίστηκε ὁ δυτικός τοῖχος. Στήν ἴδια ἴσως περίοδο ἀνοίχτηκε ἕνα ὀρθογώνιο παράθυρο στό νότιο τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας γιά νά δώσει φῶς στό ἐσωτερικό, πού στερεῖται ἀνοιγμάτων, καί κατέστρεψε τίς τοιχογραφίες τῆς πλευρᾶς αὐτῆς. Τό

17. V. Grumel, La chronologie, Paris 1958, σ. 260, 316.

18. Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, Ἀθήνα 1978, σ. 10.

19. Χ. Θέμελη, Εὐβοϊκή Μοναστηριολογία, ΑΕΜ 12 (1965), σ. 99 κ.ἑ.

20. M. Chatzidakis, ὅ.π.

21. Α. Ὀρλάνδου, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί τῆς Ἑλλάδος, ΑΒΜΕ Α΄ (1935), σ. 41, καί τοῦ ἴδιου, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί Βάθειας Εὐβοίας, ΑΒΜΕ Ζ΄ (1951), σ. 11. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ἀπό τούς δέκα ναούς τῆς περιοχῆς Αὐλωναρίου τοῦ 13ου-14ου αἰ. μόνο ἕνας δέν εἶναι σταυρεπίστεγος.

ἐσωτερικό τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι κατάγραφο ἀπό τοιχογραφίες πού διατηροῦνται σέ μέτρια κατάσταση. Οἱ ἐργασίες συντηρήσεως πού ἔγιναν τό 1974-75 ἀποκάλυψαν τήν ὕπαρξη παλαιότερου στρώματος τοιχογραφίας πίσω ἀπό τήν παράσταση τῶν ἱεραρχῶν τῆς ἁψίδας, πού παρουσίαζε ὅμοιο θέμα. Τό στρῶμα αὐτό ὅμως, ἐκτός ἀπό τό μικρό τμῆμα πού διαπιστώθηκε στό ἱερό, δέν ἐντοπίστηκε σέ κανένα ἄλλο σημεῖο καί γι' αὐτό δέν ἐρευνήθηκε περισσότερο[22].

Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμόρφωσης παρουσιάζει ὁρισμένες ἰδιορρυθμίες ὄχι στήν ἐπιλογή τῶν θεμάτων καί τήν τοποθέτησή τους στό ναό, ἀλλά στήν ἐπί μέρους εἰκονογραφία τῶν παραστάσεων στή συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Στό ἱερό, στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἁψίδας διατηροῦνται ἴχνη μόνο ἀπό κυκλικό δίσκο καί πίσω του κάθετες πτυχώσεις πού μαρτυροῦν στή θέση αὐτή παράσταση τῆς Θεοτόκου στόν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας, τήν κατ' ἐξοχήν εἰκόνα τῆς Σύλληψης, Ἀρχή τῆς Ἐνσάρκωσης[23]. Στή χαμηλότερη ζώνη εἰκονίζονται τέσσερις ἱεράρχες στόν τύπο τῶν συλλειτουργούντων[24] μέ λευκά φαιλόνια, πολυσταύρια ὠμοφόρια[25] καί ἀνοιχτά εἰλητάρια, στά ὁποῖα ἀναγράφονται κείμενα ἀπό τήν ἀρχή τοῦ Χερουβικοῦ (Πίν. 1 β)[26]. Ταυτίζονται χάρη στά κοινά στή βυζαντινή ζωγραφική φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τους[27]. Πρῶτος ἀπό τά νότια ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἀκολουθεῖ ὁ Βασίλειος καί στό βόρειο τμῆμα τῆς κόγχης παριστάνεται ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Ἀπό τόν τέταρτο ἱεράρχη διατηροῦνται τμήματα, τά ἴχνη ὅμως ἀπό τό πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ, πού μαρτυροῦν λευκόμαλλη καί ἡλικιωμένη μορφή, κάνουν ἀσφαλή τήν ταύτισή του μέ τόν ἅγιο Ἀθανάσιο.

Στό κέντρο τῆς ἁψίδας εἰκονίζεται ἁγία Τράπεζα μέ πολύχρωμο κάλυμμα καί πάνω σ' αὐτή προτομή τοῦ Ἰησοῦ, ὡς γυμνοῦ Ἐμμανουήλ. Ἡ κάπως περίεργη αὐτή παράσταση, πού μέ τή γυμνότητα τοῦ Χριστοῦ καί τήν παράλειψη ὅλων τῶν λειτουργικῶν ἀντικειμένων σχετίζεται περισσότερο μέ τήν Ἄκρα Ταπείνωση[28], σέ συνάρτηση μέ

22. Μ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, ΑΔ 30 (1975): Χρονικά (ὑπό ἐκτύπωση).

23. A. Grabar, L' iconographie de la sagesse divine, L'art de la fin de l'Antiquité, I, σ. 555, ὅπου ὁ τύπος διαχωρίζεται ἀπό τίς ἄλλες ἱστορικές παραστάσεις. Διαφορετική ἑρμηνεία, C. Ceccheli, Mater Cristi, I, Roma 1946-54, passim. Ἐπίσης A. Grabar, L'Iconoclasme byzantin, Paris 1957, σ. 252, ὅπου ἀναφέρεται ὡς δημιούργημα τῆς Κωνσταντινούπολης μετά τήν Εἰκονομαχία. Στή μνημειακή ζωγραφική συναντᾶται ἀπό τόν 11ο αἰ., ἀπό τά τέλη ὅμως τοῦ 12ου γίνεται κάπως σπάνια καί προτιμᾶται ἡ παράσταση τῆς ἔνθρονης Πλατυτέρας στήν ἁψίδα.

24. Γιά τήν ἐξέλιξη, βλ. Μ. Χατζηδάκη, Βυζαντινές τοιχογραφίες στόν Ὠρωπό, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Α' 1959 (1960) σ. 97.

25. N. Thierry, Le costume episcopal byzantin, REB 24 (1966), σ. 310. Τά λευκά φαιλόνια μέ τίς ρόδινες πτυχές φέρουν διπλούς σταυρούς ὅμοιους μέ τούς ἱεράρχες τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης (Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Ζ' (1973-74), σ. 25) καί τοῦ Ἁγίου Πέτρου στά Καλύβια Κουβαρᾶ (N. Koumbaraki-Pansélinou, Saint Pierre de Kalyvia Kouvara et la Chapelle de la Vierge de Mérenda, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 10-11).

26. E. Brightman, Eastern Liturgies, I, Oxford 1896, σ. 318, 317, πίν. 9-10.

27. Μ. Χατζηδάκη, Ἐκ τῶν Ἐλπίου τοῦ Ρωμαίου, ΕΕΒΣ ΙΔ' (1938), σ. 393 κ.ἑ.

28. Ἡ T. Velmans, ὅ.π., σ. 194, ἑρμηνεύει τήν παράσταση ὡς σύντμηση τῶν δύο θεμάτων, ἐπειδή δέν ὑπάρχει πρόθεση. Σειρά παραδειγμάτων ἄλλωστε συνδέει τήν Ἄκρα Ταπείνωση μέ τήν εὐχαριστια-

τούς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, ταυτίζεται μέ τό Μελισμό καί τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται ἀπό ὑπόλειμμα ἐπιγραφῆς στό βάθος *Ο Μ*... (Πίν. 2α). Τό γυμνό σῶμα τοῦ Ἐμμανουήλ ἀποδίδεται μέ κάποια ἀδεξιότητα, ρωμαλέος ὁ κορμός καί ἀντίθετα σχεδόν κακχεκτικά τά χέρια, πανομοιότυπα μέ τό νεκρό Ἰησοῦ ἀπό τήν παράσταση τοῦ Ἐνταφιασμοῦ, πού θά δοῦμε παρακάτω. Χαρακτηριστικό εἶναι τό ἔντονο κόκκινο χρῶμα τοῦ φωτοστέφανου, ἀντίθετα ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες μορφές τοῦ ναοῦ πού ἔχουν τό συνηθισμένο φωτοστέφανο σέ ὤχρα, στοιχεῖο ἀρκετά σπάνιο στή μνημειακή ζωγραφική, ἰδιαίτερα τό 13ο αἰ.[29]. Οἱ θεολογικές συζητήσεις γιά τό οὐσιαστικό περιεχόμενο τῆς παράστασης[30], πού συνδέει Θυσία - Θάνατο - Εὐχαριστία, ἀπηχοῦν στίς παραλλαγές τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Μελισμοῦ τό 12ο αἰ. (π.χ. στή Studenica καί στό Kurbinovo, ὅπου ἡ γυμνότητα καί οἱ μεγάλες διαστάσεις τοῦ Χριστοῦ-παιδιοῦ, καθώς καί ἡ παράλειψη τῶν λειτουργικῶν ἀντικειμένων, θυμίζουν τήν παράσταση τοῦ Πυργιοῦ) καί ἀργότερα μετά τήν καθιέρωση τοῦ τύπου (π.χ. στήν Εὐαγγελίστρια στό Μυστρά ἤ στήν Καφιόνα τῆς Μάνης[31]) καί σέ συνάρτηση μέ αὐτές θά πρέπει νά ἐξεταστεῖ ὁ Μελισμός τοῦ Πυργιοῦ. Σ' αὐτή τήν ἑρμηνεία συντείνει καί ἡ τοποθέτηση στό μέτωπο τῆς ἁψίδας τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν, εἰκόνας πού περιέχει τήν ἔννοια τῆς αἰωνιότητας σέ ἀντιπαράθεση μέ τήν ἐφηβική μορφή τοῦ Ἐμμανουήλ[32]. Μέ αὐτές τίς δύο παραστάσεις θά πρέπει νά συνδεθεῖ

κή λατρεία, βλ. G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1960, σ. 400, S. Dufrenne, L'enrichissement du programme iconographique dans les églises du XIIIe s., τῆς ἴδιας, Images du décor de la Prothèse, REB 26 (1968), σ. 297, H. Grigoriadou-Cabagnols, Le décor peint de l'église de Samari en Messenie, CA XX (1970), σ. 182, V. Cottas, Contribution à l'étude de quelques tissues liturgiques, Studi bizantini e Neoellenici VI (1940), σ. 88-93.

29. A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1927, σ. 38, ὑποσημ. 4, 104, 140, 226, 227, καί Π. Βοκοτόπουλου, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου Ἀνάφης, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Β' (1960-61), σ. 191, ὅπου ἀναφέρονται καί παλαιότερα παραδείγματα.

30. G. Babić, Les discussions christologiques du XIIe s. et l'apparition de nouvelles scènes dans le décor absidal, Frühmit. St. 2 (1968), σ. 386, J. Stefanescu, L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et d'Orient, Ann. de l'Inst. Phil. et Hist. Oriental, III, Bruxelles 1935, σ. 403.

31. Στό διαμορφωμένο τύπο τῆς παράστασης τοῦ Μελισμοῦ ἀπό τά τέλη τοῦ 12ου αἰ. ὁ Χριστός παριστάνεται μέσα στό δισκάριο, κατ' ἐξοχή σύμβολο τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας. Στίς παλαιότερες παραστάσεις ἡ Τράπεζα πού συμβολίζει τόν Ἅγιο Τάφο (Ψευδοκύριλλος, Migne, PG LV, col 292) μπορεῖ νά παραλείπεται ἤ νά παριστάνεται μέ τά λειτουργικά ἀντικείμενα μόνο. Βλ L. Hadermann-Misguich, Fresques de Chypre et de Macédoine dans la seconde moitié du XIIe s., Α' Κυπρολογικό Συνέδριο, Λευκωσία 1969, σ. 45, καί τῆς ἴδιας, Kurbinovo, Bruxelles 1975, II, εἰκ. 29-30, S. Dufrenne, Le programme iconographique des églises byzantines de Mystra, Paris 1970, σχέδ. VI, εἰκ. 62, D. Iliopoulou-Rogan, Peinture murale de la période des Paléologues, Actes du XIV Con. Int. Ét. Byz. II, Bucuresti 1978, ὑποσημ. 21, σχετικά μέ τήν ἀπεικόνισή του σάν μεγάλου ἀλλά νεκροῦ καί σχετικά μέ τό ἄν χρονολογικά προηγεῖται αὐτός ὁ τύπος ἤ ὁ τύπος τοῦ Χριστοῦ-παιδιοῦ στό δισκοπότηρο.

32. Ἡ παράσταση τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν μέσα ἀπό τά κείμενα τῶν προφητῶν καί τῶν Μυστικῶν τῆς Διονυσιακῆς Σχολῆς τοῦ 6ου-7ου αἰ. (Brightman, Hist. Myst. 390, Migne, PG 98, σ. 396), πού συνδέεται μέ τά χαρακτηριστικά μιᾶς γεροντικῆς μορφῆς μέ τήν αἰωνιότητα, χαρακτηριστικό πού δέν περιέχεται στή μορφή τοῦ Παντοκράτορα καί ἀντιπαρατίθεται στήν ἐφηβική μορφή τοῦ Ἐμμανουήλ, πρωτοεμφανίζεται στή ζωγραφική σέ χειρόγραφα τοῦ 10ου αἰ. καί συναντᾶται συχνά στόν κύκλο τῶν μνημείων πού εἰκονογραφικά καί τεχνοτροπικά σχετίζονται μέ τό Πυργί (N. Pansélinou, ὅ.π., σ. 57, Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς, Ἀθήνα 1971, πίν. 13)· ἐπίσης συναντᾶται σέ ὅλες τίς βυζαντινές ἐκκλησίες τῆς Εὔβοιας στήν ἴδια θέση πάνω ἀπό τήν ἁψίδα. Γενικά βλ.

ἡ ὑπερμεγέθης εἰκόνα τοῦ ἁγίου Πνεύματος στό κλειδί τῆς ἐγκάρσιας καμάρας ἀπό τήν Πεντηκοστή, πού ὁλοκληρώνει τήν ἀπεικόνιση τῆς τριπλῆς ὑπόστασης τοῦ Χριστοῦ[33].

Στά ποδαρικά τῆς ἁψίδας διατηροῦνται τμήματα ἀπό τή μορφή τοῦ ἀγγέλου τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἀριστερά καί τῆς Θεοτόκου δεξιά[34]. Στούς πλάγιους τοίχους τῆς κόγχης εἰκονίζονται ἀνά ἕνας διάκονος, ὁ Στέφανος στό βόρειο (Π ί ν. 2 β) καί ὁ Ρωμανός στό νότιο, σέ μετωπική, ἀκίνητη στάση, μέ λευκά στιχάρια καί τά χαρακτηριστικά τοῦ λειτουργήματός τους ἀντικείμενα, λεπτό κόκκινο ὁράριο ὁ Στέφανος καί ναόσχημο κιβωτίδιο-λιβανοθήκη ὁ Ρωμανός[35]. Στό νότιο πλάγιο τοῖχο μέσα σέ πλατύ κόκκινο πλαίσιο εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι Πολύκαρπος καί Βλάσιος (Π ί ν. 3 α), κατά μέτωπο, μέ κλειστό Εὐαγγέλιο στό χέρι[36]. Φοροῦν λευκό φαιλόνιο καί γκρίζο ὠμοφόριο μέ μαύρους σταυρούς, κεντητό ἐπιτραχήλιο καί ἐπιγονάτιο. Στήν ἀντίστοιχη θέση στό βόρειο τοῖχο εἰκονίζεται μέ ὅμοιο τρόπο ἄλλος σέ κακή διατήρηση ἱεράρχης, ἀδιάγνωστος, καί παράσταση τοῦ Προδρόμου (Π ί ν. 4 α), σέ φυσικό μέγεθος μέ κοντή μηλωτή καί ἀνοιχτό εἰλητάρι στό ἀριστερό χέρι[37]. Στό ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ἱεροῦ παριστάνεται σέ μέγεθος μεγαλύτερο ἀπό τίς γειτονικές μορφές ἡ ἁγία Καλλιόπη μέ ἀρχοντικά κατάκοσμα ροῦχα καί λευκό κεφαλόδεσμο[38], σέ στάση μάρτυρος (Π ί ν. 14 β). Ἡ παράσταση

A. Grabar, L'interprétation de l'intélligible dans l'art byzantin, Actes du VI Con. Int. Ét. Byz., Paris 1948, τοῦ ἰδίου, L' art de la fin de l' Antiquité I, σ. 51.

33. Ἡ παράσταση σχετίζεται ἄμεσα μέ τίς δογματικές συζητήσεις γιά τή διπλή ὑπόσταση τοῦ Θεοῦ, τήν ἀπεικόνιση τῆς Ἁγίας Τριάδας (σχόλια στήν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἀρέθα, Migne, PG 106, σ. 228 καί σ. 517 καί Μιχαήλ Χωνιάτη, Κ. Δυοβουνιώτη, Ἡ ἀνέκδοτος ἑρμηνεία τοῦ Μιχαήλ Ἀκομινάτου εἰς τήν Ἀποκάλυψιν, ΕΕΒΣ Ε΄ (1928), σ. 24, καθώς καί τίς θεωρίες τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ καί τοῦ μαθητῆ του Ἰωάννη Ἰταλοῦ, βλ. G. Babić, ὅ.π., καί Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰ. στήν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριᾶς, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 85-89). Γιά τή σύνδεση Ἐμμανουήλ καί Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν βλ. καί St. Papadopoulos, Essai d'interprétation du thème iconographique de la paternité dans l'art byzantin, CA 18 (1968), σ. 121, H. Gerstinger, Über Herrkunft... Festschrift Zas Zaloziecky zum 60. Geburtstag, Graz 1967, σ. 80.

34. Ὁ Εὐαγγελισμός συναντᾶται διαχωρισμένος στίς δύο παραστάδες τοῦ ἱεροῦ ἀπό τόν 11ο αἰ. στήν Ἁγία Σοφία τοῦ Κιέβου, O. Powstenko, The Cathedral of Saint Sophie, New York 1954, σ. 46, ἄμεσα συνδεδεμένος μέ τό κυρίαρχο θέμα τῆς εἰκονογραφίας τῆς ἁψίδας, τήν Ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου. Βλ. καί A. Grabar, Deux notes sur l'histoire de l'iconostase d'après les monuments de Yougoslavie, Zbornik 7 (1961), σ. 13-17.

35. Ὁ G. de Jerphanion, L'attribut des diacres, La voix des monuments, Rome-Paris 1938, ἑρμηνεύει ὡς ναΐσκο ἤ τάφο ὅπου φυλάσσεται τό ὑπόλοιπο τῆς Θείας Μετάληψης καί θεωρεῖ ὅτι παρουσιάζεται στόν 11ο αἰ. Παρόμοιο ἀντικείμενο κρατᾶ ὁ Ρωμανός στήν τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Πέτρου στόν Κουβαρά (N. Pansélinou, ὅ.π., πίν. 14-15).

36. Οἱ παραστάσεις τῶν ἱεραρχῶν σέ μετωπική στάση σάν εἰκόνες ἁγίων συνυπάρχουν μέσα στό χῶρο τοῦ ἱεροῦ μέ τήν παράσταση τῶν συλλειτουργούντων στό 12ο, ἀλλά καί σέ πολλά μνημεῖα τοῦ 13ου αἰ. Βλ. Μ. Χατζηδάκη, Ὡρωπός, ὅ.π., σ. 97.

37. Ὁ Πρόδρομος παριστάνεται σάν ἀσκητής μέ ἀνοιχτό εἰλητάριο πού ἀναγράφει *ΜΕΤΑ/ΝΩΕΙΤΕ/ΗΓΓΙΚΕΝ/ΓΑΡ/ΒΑ/ΣΙΛΕΙΑ/ΤΩΝ ΟΥ*. Ἡ παράσταση συγγενεύει μέ ἐκείνη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Ἁγίου Πέτρου στόν Κουβαρά, ὅπου ἐπίσης παριστάνεται δίπλα σέ μετωπικό ἱεράρχη (N. Pansélinou, ὅ.π., πίν. 56β).

38. Ὅμοια ἐνδύματα καί ἀνάλογη ἀπόδοση ἔχει ἡ Ἁγία Βαρβάρα στό ναό τῆς Παναγίας τοῦ Μουτουλᾶ τοῦ 1280 στήν Κύπρο, μνημεῖο πού χαρακτηρίζεται στίς λεπτομέρειες ἀπό δυτικές ἐπιδράσεις, βλ. A. Papageorgiou, Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus, Nicosia 1975, σ. 27, πίν. XXX.

τῆς ἁγίας μέσα στό ἱερό προφανῶς ἔχει χαρακτήρα ἀφιερωματικό ἀπό τήν κτήτορα τοῦ ναοῦ Καλή Μεληδόνη στήν ὁμώνυμή της ἁγία.

Ἡ κλίμακα πού ζωγραφίζονται ὁ Πρόδρομος καί ἡ ἁγία Καλλιόπη, μεγαλύτεροι ἀπό τούς ἁγίους Πατέρες τοῦ ἱεροῦ, καί ἡ πλατιά διαχωριστική ζώνη μαρτυροῦν ὅτι στή θέση αὐτή ἀκουμποῦσε κτιστό τέμπλο.

Τήν καμάρα τοῦ ἱεροῦ καλύπτει ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης σέ πολύ κακή διατήρηση[39]. Σώζονται στό κέντρο ἐλλειψοειδής δόξα μέ ὀδοντωτό περίγυρο πού φέρεται ἀπό τέσσερις ἀγγέλους, στό μέσο ὁ Ἰησοῦς καθισμένος σέ τόξο καί στό νότιο τμῆμα τῆς καμάρας οἱ μορφές τριῶν ἀποστόλων καί τοῦ ἀγγέλου[40] στό μέσο (Πίν. 3 β). Ὁ τελευταῖος εἰκονίζεται λευκοντυμένος ἀνάμεσα σέ δύο διακοσμητικά δέντρα μέ κίνηση τοῦ σώματος πρός τόν ἀναλαμβανόμενο Ἰησοῦ. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ θέση τοῦ τρίτου ἀπό τούς ἀποστόλους, πού μέ μία ἔντονη στροφή ἀπό τά νῶτα τείνει τό χέρι πρός τό Χριστό, κίνηση μέ πρότυπο πολύ παλιό, πού μαρτυρεῖ ἑλληνιστική ἀντίληψη[41]. Συμμετρική διάταξη φαίνεται ὅτι εἶχε καί τό βόρειο ἡμιχόριο ἀπό τά λίγα σωζόμενα ἴχνη μέ τά δύο δέντρα στήν ἴδια θέση δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τήν κεντρική γυναικεία μορφή, τή Θεοτόκο. Οἱ σωζόμενες μορφές ἀπό τήν παράσταση εἶναι ἀπό τίς πιό πλαστικά δομένες τοῦ ναοῦ καί ἡ χρωματική κλίμακα εἶναι ἰδιαίτερα λεπτή μέ μαλακές διαβαθμίσεις ἀνοιχτῶν τόνων πάνω στό μονόχρωμο βάθος.

Ἡ Πεντηκοστή καλύπτει ὅλη τήν ἐγκάρσια καμάρα. Ἡ παράσταση χωρίζεται σέ δύο ἡμιχόρια (Πίν. 4 β), ἀνά ἕξι οἱ ἀπόστολοι στηθαῖοι εἰκονίζονται σέ ὁριζόντια σειρά καί τό βάθος πληροῦν οἰκοδομήματα. Τό κέντρο τῆς καμάρας καταλαμβάνει ἐλλειπτική δόξα, στήν ὁποία ἐγγράφεται ὀκτάκτινο ἀστέρι, καί ἀπό τήν περιφέρειά της ξεκινοῦν οἱ δώδεκα πύρινες γλῶσσες, πού προεκτείνονται μέχρι τά κεφάλια τῶν ἀποστόλων. Στό κλειδί τό ἅγιο Πνεῦμα, ἡ περιστερά, ἀποδίδεται σέ ὑπερφυσικό μέγεθος καί μέ

Ὁ τρόπος πού δένεται τό μαντήλι στό κεφάλι καί γύρω στό λαιμό παρουσιάζεται συχνά στίς τοιχογραφίες τῆς Καππαδοκίας ἀπό τό 10ο καί 11ο αἰ., βλ. G. de Jerphanion, Églises rupestres de Cappadoce, Alb. II, Paris 1928, εἰκ. 109, μορφή τῆς Σαλώμης ἀπό τό Qaranleq Kilisse καί ὅμοια παραδείγματα εἰκ. 113, 115.1-2 ἀπό τό Elmalé καί εἰκ. 127.2 ἀπό τό Tchareqlé.

39. Ἡ Ἀνάληψη, παράσταση τῆς θέασης ἀπό τούς ἀποστόλους-ἐπόπτες τοῦ ἀναλαμβανόμενου Θεοῦ, ἐκφράζει τή δυνατότητα τῆς σωτηρίας τῆς ἀνθρωπότητας μέ τήν Ἐνσάρκωση καί γι' αὐτό παραμένει σέ σχέση μέ τήν εἰκονογραφία τοῦ ἱεροῦ μετά τήν Εἰκονομαχία, ὁπότε ἀπομακρύνεται ἀπό τήν ἁψίδα ἤ τόν τροῦλο, βλ. A. Grabar, L'Iconoclasme byzantin, Paris 1957, σ. 256, καί Μ. Παναγιωτίδη, Ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης στόν τροῦλλο τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, ΕΕΠΣΠΘ 1974, σ. 70. Στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τῶν σταυρεπίστεγων ναῶν καταλαμβάνει σχεδόν πάντα τήν ἀνατολική καμάρα.

40. Ὁ τύπος τῆς δόξας καί ὁ τρόπος πού φέρεται ἀπό τούς τέσσερις ἀγγέλους παρουσιάζει ἀναλογίες στό ναό τῆς μονῆς Λαμπαδιστῆ τῆς Κύπρου τοῦ α' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ., βλ. A. Papageorgiou, ὅ.π., πίν. XXIX. Ὁ καθισμένος σέ τόξο Χριστός ἀκολουθεῖ τό συνηθισμένο στή βυζαντινή εἰκονογραφία τύπο ἀπό τή συροπαλαιστινιακή παράδοση, βλ. D. E. Dewald, The Iconography of the Ascension, AJA XXIX (1915), σ. 277.

41. Βλ. Α. Ξυγγόπουλου, Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως ἐν τῇ ἁψίδι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, ΑΕ 1938, σ. 32. Ἐπίσης S. Kalopissi-Verti, Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi, München 1975, σ. 104-120, πίν. 7-14, τοῦ 1244, ὅπου χαρακτηριστική ὁμοιότητα παρουσιάζεται στήν παράσταση τοῦ ἀγγέλου, πού φορᾶ χιτώνα ὅμοια διακοσμημένο μέ ρόμβους καί καρδιόσχημα μοτίβα.

ἰδιαίτερα περίτεχνο τρόπο. Φέρει ἔνσταυρο φωτοστέφανο καί ἐπιγράφεται *IC XC*. Στό δυτικό ἡμιχόριο οἱ ἀπόστολοι συνομιλοῦν ἀνά δύο. Στό ἀνατολικό ὅμως δέν τηρεῖται αὐτή ἡ διάταξη, ἀπό τή νότια πλευρά ἕνα ζευγάρι συνομιλεῖ, οἱ ἄλλοι στρέφονται πρός τό κέντρο μέ μία ἔκφραση ἔκπληξης στό πρόσωπό τους[42]. Ἡ ἀσυμμετρία ἐπιτείνεται καί στή χρωματική ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων σέ δύο βασικούς συνδυασμούς, καφεκόκκινο ἱμάτιο πάνω ἀπό γκρί-μπλέ χιτώνα καί ἀντίστροφα, χωρίς ὅμως νά ἐναλλάσσονται κανονικά, π.χ. στό ἀνατολικό ἡμιχόριο ἀπό τό νότιο ἄκρο πρός τό βόρειο, κόκκινο ἱμάτιο φοροῦν οἱ τρεῖς πρῶτοι ἀπόστολοι καί ὁ ἔκτος, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δύο φοροῦν μπλέ. Χαρακτηριστική ἰδιομορφία ἀποτελεῖ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ φωτοστέφανου τῶν ἀποστόλων τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμιχόριου. Χωρισμένο στή μέση χρωματίζεται μισό λευκό καί μισό ὤχρα, ἐνῶ ἀντίθετα στό δυτικό ἡμιχόριο τά φωτοστέφανα ἔχουν ἑνιαῖο χρῶμα, ἕνα παιχνίδι τοῦ ζωγράφου σέ σχέση μέ τό φωτισμό τῆς καμάρας, πού τό ἀνατολικό της τμῆμα φωτιζόταν ἀπό τήν πόρτα εἰσόδου στά δυτικά, ἐνῶ τό δυτικό ἔμενε στό ἡμίφως, ἐφ' ὅσον ὁ ναός δέν εἶχε ἄλλα ἀνοίγματα. Ἡ ἀπουσία ἀπό τή σύνθεση τῆς ἀπεικόνισης τοῦ κόσμου καί τῶν λαῶν θά πρέπει νά ὀφείλεται στόν περιορισμένο χῶρο πού διαθέτει ὁ ζωγράφος. Στόν ἴδιο λόγο θά ἀποδώσουμε καί τήν παράληψη τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου[43].

Τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τῶν ἀποστόλων πού ἐπαναλαμβάνονται καί στίς ἄλλες ἀπεικονίσεις τους μέσα στό ναό βοηθοῦν γιά τήν ταύτισή τους, γιατί τά ἀρχικά τοῦ ὀνόματος πού ἀναγράφονται πίσω ἀπό τόν καθένα ἔχουν χαθεῖ, ἐκτός ἀπό δύο-τρεῖς περιπτώσεις. Ξεχωρίζουν οἱ τέσσερις εὐαγγελιστές, πού κρατοῦν κλειστά Εὐαγγέλια. Ὁ Μάρκος, ὁ Λουκᾶς καί ὁ Ματθαῖος εἰκονίζονται στό ἀνατολικό ἡμιχόριο, ὁ Ἰωάννης στό δυτικό, δίπλα στόν Ἀνδρέα, πού ταυτίζεται ἀσφαλῶς μέ τή χαρακτηριστική διαμόρφωση τῶν λευκῶν του μαλλιῶν. Στό νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ ἡμιχόριου παριστάνεται ὁ Παῦλος, πού ἐπίσης κρατᾶ κλειστό βιβλίο. Ὁ Πέτρος εἶναι στό μέσο τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμιχόριου, γυρισμένος πρός τό Λουκᾶ. Οἱ δύο νεανικές μορφές πού εἶναι σχεδόν ὅμοιες θά πρέπει νά ταυτιστοῦν μέ τούς Θωμᾶ καί Φίλιππο. Ὁ τύπος τοῦ μελαχρινοῦ μέ στρογγυλή γενειάδα ἀποστόλου ἐπαναλαμβάνεται σχεδόν πανομοιότυπος τρεῖς φορές, ὥστε δέν εἶναι δυνατή καμία ταύτιση. Ἡ παράσταση ἐπιγράφεται στό ἀνατολικό τμῆμα *Η ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗ*. Τό σχῆμα αὐτό μέ τούς ἀποστόλους καθισμένους σέ ὁριζόντια ἐξέδρα[44] ἐμφανίζεται τόν 9ο αἰ. στό ψαλτήριο Chludov, σέ εἰκόνα τῆς μονῆς Σινᾶ

42. Τήν ἴδια ἀκριβῶς διάταξη τῶν ἀποστόλων τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμιχόριου βρίσκουμε στήν Πεντηκοστή τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων στή Θεσσαλονίκη, K. Papadopoulos, Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche Παναγία τῶν Χαλκέων in Thessaloniki, Graz-Köln 1966, εἰκ. 12.

43. Σχετικά μέ τήν ἀπουσία τῶν στοιχείων αὐτῶν ἀπό τήν ἴδια σύνθεση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στό Kurbinovo, ἡ Hadermann-Misguich, ὅ.π., σ. 157, ἀναφέρει ὅτι δέν ἀνταποκρίνεται στήν εἰκονογραφική ἐξέλιξη, ἀλλά στό χῶρο πού τοποθετεῖται ἡ παράσταση. Ὁ Θρόνος τῆς Ἑτοιμασίας παραλείπεται σέ πολλές παραστάσεις τοῦ 11ου-12ου αἰ., π.χ. ἐκτός ἀπό τό παραπάνω παράδειγμα βλ. καί στούς Ἁγίους Ἀναργύρους Καστοριᾶς, Σ. Πελεκανίδη, Καστοριά, πίν. 37.

44. Ὁ A. Grabar, Le schéma iconographique de la Pentecôte, L'art de la fin de l'Antiquité, I, σ. 615-627, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σύνθεση αὐτή εἶναι παλαιότερη καί ἀκολουθεῖ ἡ σύνθεση μέ τό τόξο, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ A. Heisenberg, Apostelkirche, Leipzig 1908, σ. 197 καί 203-205, θεωρεῖ ὅτι οἱ πρῶτες ἀπεικονίσεις ἦταν σέ τροῦλο.

καί στή μικρογραφία τοῦ χειρογράφου Paris 510[45], δέν ἔχει ὅμως ἰδιαίτερη διάδοση[46] καί τά περισσότερα παραδείγματα ἀναφέρονται μέχρι καί τό 12ο αἰ., ὁπότε ἡ εἰκονογραφία αὐτή λίγο πολύ ἐγκαταλείπεται, ἐκτός ἀπό ἐλάχιστες περιπτώσεις[47]. Στίς τριγωνικές ἐπιφάνειες πού δημιουργοῦνται στό σημεῖο διασταύρωσης τῆς ἐγκάρσιας μέ τίς κατά μῆκος καμάρες εἰκονίζονται σέ κακή διατήρηση σήμερα τά σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν, ὅπως συχνά συμβαίνει στούς σταυρεπίστεγους ναούς[48]. Στά τύμπανα τῆς ἐγκάρσιας καμάρας παριστάνονται σέ μέγεθος μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαήλ καί Γαβριήλ, ντυμένοι μέ μεγαλόπρεπη στρατιωτική ἐνδυμασία καί τή ρομφαία ὑψωμένη, φύλακες τοῦ ναοῦ[49], ὅπως ἄλλωστε ἐπιγράφονται. Πολύχρωμα καί πολυποίκιλτα εἶναι τά ροῦχα καί τά φτερά καθώς καί τό φωτοστέφανο τοῦ Γαβριήλ (Πίν. 5α), πού περιβάλλεται ἀπό λεπτή ζώνη μέ συνεχεῖς μικρούς σταυρούς κόκκινους ἤ μαύρους κατά τμήματα τῆς περιφέρειας τοῦ κύκλου. Ὁ Μιχαήλ τοῦ νότιου τύμπανου σώζεται μόνο στό κάτω τμῆμα, γιατί στό σημεῖο αὐτό ἀνοίχτηκε στά νεώτερα χρόνια παράθυρο, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ. Πάνω ἀπό τό Γαβριήλ σώζεται ἡ κτητορική ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ, ἐνῶ στήν ἀντίστοιχη θέση στό νότιο τοῖχο διατηρεῖται μόνο ἕνα κεφάλι ἀδιάγνωστου ἁγίου. Ἀπό πάνω σώζεται τό ἀριστερό τμῆμα παράστασης μ' ἕναν ὅμιλο στρατιωτῶν πού πιθανόν νά ἀνήκει στόν κύκλο τοῦ Πάθους. Στήν ἴδια θέση παρουσιάζονται οἱ στρατιῶτες στή σκηνή τῆς Προδοσίας, στό ναό τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στόν Ὀξύλιθο ἤ στόν Ἑλκόμενο τῆς Ὁδηγήτριας στίς Σπηλιές[50]. Ἡ ἀπουσία ὅμως τῆς Σταύρωσης, τῆς σημαντικότερης παράστασης τοῦ Πάθους, ἀπό τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ναοῦ, πού ἐξαιτίας τοῦ περιορισμένου χώρου κρατᾶ τίς πιό σημαντικές σκηνές τοῦ Δωδεκάορτου, κάνει ἀμφίβολη μιά τέτοια ταύτιση καί πιθανότερο φαίνεται οἱ στρατιῶτες αὐτοί νά ἀνήκουν σέ μιά σύνθεση Σταύρωσης τοῦ τύπου τῶν ἀφηγηματικῶν ἀπεικονίσεων τῶν χειρογράφων τοῦ 11ου αἰ. πού τοποθετοῦν τόν ἑκατόνταρχο καί τούς στρα-

45. M. Malickij, Le psautier byzantin à illustrations marginales du type Chludov est-il de provenance monastique? L'art byzantin chez les Slaves, à la mémoire de Th. Uspenskij, Paris 1932, XXXIII. Ἐπίσης βλ. A. Grabar, ὅ.π., πίν. 157, καί Γ. καί Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, Ἀθῆναι 1956, εἰκ. 17.

46. E. Grigoriadou-Cabagnols, ὅ.π., σ. 188, πίν. 8 καί ἐπίσης τῆς ἴδιας, Affinités iconographiques de décors peints en Chypre et en Grèce au XII siècle, Πεπραγμένα Α΄ Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου, Λευκωσία 1969.

47. Συγκεντρωμένα παραδείγματα καί βιβλιογραφία βλ. S. Kalopissi-Verti, ὅ.π., σ. 118, ὅπου στό 13ο αἰ. ἀναφέρονται μόνο τρία μνημεῖα. Τό σχῆμα αὐτό ξαναβρίσκουμε τό 14ο αἰ. στή Γρασάνιτσα, Hamann-Maclean-Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Giessen 1963, I, εἰκ. 331.

48. Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, Ἀθήνα 1978, σ. 41.

49. Ἡ παράσταση τοῦ ἀγγέλου φύλακα εἶναι πολύ ἀγαπητή στούς ζωγράφους τῶν ναῶν τῆς Εὔβοιας καί τό πιό ἐντυπωσιακό παράδειγμα εἶναι μνημειακή παράσταση ὕψους σχεδόν 4 μ. στό ναό τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Αὐλωνάρι. Γιά τό ρόλο αὐτό τοῦ ἀγγέλου, βλ. Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. Ζ΄ (1973-74), σ. 101, καί κυρίως Α. Ξυγγόπουλου, Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ ὁ Φύλαξ, ΠΧΑΕ περ. Γ΄, τ. Α΄ (1932), σ. 18, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ὁ τύπος προέρχεται ἀπό ψηφιδωτό τῆς Ἁγίας Σοφίας στήν Κωνσταντινούπολη, πού περιγράφει ὁ Νικήτας Χωνιάτης.

50. Α. Ἰωάννου, ὅ.π., πίν. 41 καί 57.

τιῶτες ἀριστερά καί τήν Παναγία δίπλα στόν Ἰωάννη δεξιά (Paris 74, τετραευαγγ. Λαυρεντιανῆς VI, 23 fol. 162 καί 208)[51].

Στήν ἀντίστοιχη θέση στό βόρειο τοῖχο διατηρεῖται τμῆμα παράστασης πού ταυτίζεται μέ τήν εἰς Ἅδου Κάθοδο (Π ί ν. 5 β). Ἡ κεντρική μορφή στρέφεται, μέ τό ἱμάτιο νά ἀνεμίζει πίσω της, πρός τήν ὁμάδα ἁγίων πού βρίσκεται στό κάτω δεξί τμῆμα τῆς εἰκόνας. Μέ τό ἕνα χέρι κρατᾶ σταυρό, ἐνῶ μέ τό ἄλλο κάνει ἕνα νεῦμα πρός τά πάνω. Οἱ δύο πρῶτοι ἅγιοι διακρίνονται καλύτερα ἀπό τούς ἄλλους, γεροντική μορφή μέ μακριά μαλλιά, πίσω της μιά γυναικεία, ὁ Ἀδάμ καί ἡ Εὔα. Κάτω ἀπό τό Χριστό μέ βαθιά μολυβιά χρώματα εἰκονίζεται σπήλαιο, οἱ Πύλες τοῦ Ἅδη. Ἡ εἰκονογραφία αὐτή τῆς Ἀνάστασης παρουσιάζει ἰδιαίτερη ἀρχαϊκότητα. Ἡ κίνηση τοῦ Ἰησοῦ πού νεύει πρός τά πάνω ἀντί νά τραβᾶ τόν Ἀδάμ ἀπό τό χέρι, εἶναι κίνηση πού συναντᾶται σέ ἐλάχιστα παραδείγματα χειρογράφων τοῦ 11ου αἰώνα[52]. Ἀρχαϊκότητα μαρτυρεῖ καί ἡ παράλειψη τῆς δόξας πού περιβάλλει τό Χριστό, στοιχεῖο πού ἔχει καθιερωθεῖ στήν εἰκονογραφία ἤδη ἀπό τό 10ο αἰ. καί σπάνια συναντᾶται ἀργότερα, ὅπως π.χ. στήν ἀρχαιότροπη παράσταση τῆς σχεδόν σύγχρονης μέ τό Πυργί Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς στήν Αἴγινα[53]. Ἡ ἔντονη στροφή τοῦ Ἰησοῦ πρός τό πλάι, καθώς καί ἡ παρουσία τοῦ σταυροῦ τῆς Ἀνάστασης, ἀνήκουν ἐπίσης στήν παλαιότερη εἰκονογραφία, ἐπιζοῦν ὅμως καί σέ μνημεῖα τοῦ 12ου-13ου αἰ.[54].

Στό νότιο τμῆμα τῆς δυτικῆς καμάρας εἰκονίζεται ἡ *ΒΑΙΟΦΩΡΟΣ*, ὅπως ἐπιγράφεται (Π ί ν. 6 α). Μέ κεντρικό ἄξονα τῆς σύνθεσης τόν Ἰησοῦ κατενώπιο καθισμένο σέ λευκό πουλάρι[55], ἡ παράσταση διαμορφώνεται σέ τρία ἐπίπεδα μέ τήν ὁμάδα τῶν Ἰουδαίων δεξιά μπροστά στά τείχη τῆς Ἱερουσαλήμ[56] καί τούς ἀποστόλους ἀριστερά πού κατεβαίνουν μέσα ἀπό τό βραχῶδες τοπίο τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν[57]. Μπροστά

51. G. Millet, Recherches..., σ. 434, εἰκ. 453, 454, 458.

52. Α. Ξυγγόπουλου, Ὁ ὑμνολογικός εἰκονογραφικός τύπος τῆς εἰς τόν Ἅδην Καθόδου τοῦ Ἰησοῦ, ΕΕΒΣ ΙΖ′ (1941), σ. 113, καί γενικότερα γιά τίς παλαιότερες ἀπεικονίσεις, A. Grabar, Essai sur les plus anciennes représentations de la Résurrection du Christ, Mémoires et Monuments (Eug. Piot), vol. 63.

53. Γ. Σωτηρίου, Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης, ΕΕΒΣ Β′ (1925), εἰκ. 14.

54. Π.χ. στό Monreale, στό Kurbinovo, στήν Ἁγία Τριάδα στό Κρανίδι, στό Σωτήρα Μεγάρων καί Ἀλεποχωρίου, στήν Ὁμορφη Ἐκκλησιά Αἰγίνης. Βλ. γενικά, E. R. Morey, East Christian Paintings, N. York 1914, σ. 45 κ.ἑ., καί Μ. Σωτηρίου, Χρυσοκέντητο ἐπιγονάτιο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν μέ παραστάσεις τῆς εἰς Ἅδου Καθόδου, ΠΧΑΕ περ. Γ′, τ. Β′ (1933), σ. 115.

55. Ἡ στροφή τοῦ Ἰησοῦ κατενώπιο ἀλλά καί πρός τούς ἀποστόλους παρουσιάζεται σέ μνημεῖα τῆς Σερβίας στά τέλη τοῦ 12ου καί στό 13ο αἰ. στό Kurbinovo, στή Mileševa, στή Studenica, καθώς καί σέ εἰκόνες τῆς μονῆς Σινᾶ, βλ. Hamann-Maclean-Hallensleben, ὅ.π., πίν. 58, S. Radojcic, Mileševa, Belgrad 1963, πίν. XIV, Hadermann, Kurbinovo, σ. 140, καί Γ. καί Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, Ἀθῆναι 1958, πίν. 88, 97, 116.

56. G. Millet, Recherches..., σ. 261. Στό βυζαντινό τύπο τῆς παράστασης δίνεται πρωταρχικός ρόλος στήν ὁμάδα τῶν Ἰουδαίων. Στήν παράσταση τοῦ Πυργιοῦ εἶναι φανερή ἡ προσπάθεια τοῦ ζωγράφου γιά τήν ἀπόδοση τῆς φυσιογνωμικῆς ταυτότητας τῶν προσώπων, πού παρουσιάζουν χαρακτηριστική κόμμωση καί ἐνδυμασίες, στοιχεῖο πού προσιδιάζει στήν εἰκονογραφία κατά τούς παλαιολόγειους χρόνους, βλ. καί στήν Ὁμορφη Ἐκκλησιά τῆς Ἀθήνας, Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, ὅ.π., σ. 44 καί πίν. 27, 29.

57. Τά πόδια τῶν ἀποστόλων καλύπτονται ἀπό τούς βράχους. Πρότυπο στά βυζαντινά χρόνια αὐτοῦ τοῦ ἑλληνιστικοῦ τρόπου δήλωσης τοῦ βάθους τόν 11ο αἰ. στόν κώδικα Par. 74, Omont, Évan-

στά πόδια τοῦ ζώου διατηροῦνται δύο μικρά κεφάλια καί τμῆμα ρούχου ἁπλωμένου στό ἔδαφος[58]. Στό βάθος εἰκονίζεται δέντρο φουντωτό καί ἀνθισμένο μέ καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα, ἀντί τῆς φοινικιᾶς στή συνηθισμένη εἰκονογραφία[59]. Τό ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό στήν παράσταση τοῦ Πυργιοῦ εἶναι ὁ τρόπος ἀπεικόνισης τῆς κίνησης τοῦ ζώου πού, μέ πρώτη ματιά, φαίνεται νά ἀπομακρύνει τό Χριστό ἀπό τήν Ἱερουσαλήμ, καθώς ἔχει στραμμένα τά νῶτα πρός αὐτήν καί μόνο ἡ στροφή τοῦ κεφαλιοῦ δείχνει τήν τελική κατεύθυνση τῆς πορείας του. Ἡ παράσταση τοῦ ζώου μέ ἀνάλογη κίνηση γιά τήν ἀπόδοση τῆς καθόδου ἀπό κατηφορικό ἑλικοειδές μονοπάτι[60] συναντᾶται σέ δύο ἄλλα παραδείγματα, χρονολογικά κοντά στό δικό μας, στό χειρόγραφο Matenadaran N. 979 τοῦ 1288[61] καί στήν ψηφιδωτή παράσταση τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης τοῦ 1315-17[62]. Στίς δύο αὐτές περιπτώσεις ὅμως, καί ἰδιαίτερα στήν τελευταία, ἡ ἱκανότητα τοῦ ζωγράφου στήν τρισδιάστατη διαμόρφωση τοῦ τοπίου ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα μιά σωστή ἐντύπωση, πού μεταφέρει τό Χριστό στό βάθος σέ δεύτερο ἐπίπεδο. Στό Πυργί ἡ διάθεση νά διατηρηθεῖ ὁ Χριστός κύριο πρόσωπο καί ἄξονας τῆς σύνθεσης καί ἡ κάποια ἀδυναμία στήν προοπτική ἀπόδοση, ἔχει αὐτό τό ἀμφίβολο ἀποτέλεσμα ὡς πρός τήν κίνηση, πού ὅμως ἔχει μιά γραφικότητα, τή χάρη ἑνός στιγμιότυπου[63].

Κάτω ἀπό τή Βαϊοφόρο, στό νότιο τοῖχο, παριστάνονται ἔφιπποι οἱ ἅγιοι Γεώργιος καί Δημήτριος (Π ί ν. 6 β). Ὁ ἅγιος Γεώργιος παρουσιάζεται ὡς νεανική, ἐντυπωσιακά ὡραία μορφή πάνω στό λευκό ἄλογο. Στόν τονισμό ἀκριβῶς τῆς ὁμορφιᾶς τοῦ προτύπου στηρίζεται ἡ ταύτισή του παρά στά ἐπί μέρους χαρακτηριστικά. Ἀντίθετα στόν ἅγιο Δημήτριο γίνεται προσπάθεια φυσιογνωμικῆς ταύτισης μέ τόν παραδεδομένο τύπο τῆς μορφῆς του. Φοροῦν κατάκοσμη στρατιωτική στολή καί κρατοῦν μακρύ δόρυ, μέ τό

giles... II, πίν. 166 καί στό βουλγάρικο ἀντίγραφό του τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου Gurzon 153, Filow, Les miniatures de l'Évangile..., πίν. 119.2. Ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ μέ τά πόδια πρός τά πίσω ἔχει τήν ἴδια ἔννοια τοῦ βάθους καί συναντᾶται ἀπό τό 12ο αἰ. στό χειρόγραφο κώδικα VI 23 τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης, G. Millet, ὅ.π., εἰκ. 266.

58. Ἡ παράσταση τῶν παιδιῶν μέ ἰδιαίτερα γραφικό τρόπο χαρακτηρίζει τίς παραστάσεις τῆς Καππαδοκίας, ἀλλά καί τῆς δυτικῆς τέχνης, G. Millet, ὅ.π., σ. 256-260.

59. Ἤδη στά μνημεῖα τοῦ 11ου αἰ. τό δέντρο παρουσιάζεται μέ τή χαρακτηριστική μορφή τῆς φοινικιᾶς, ἐνῶ στά παλαιότερα παραδείγματα εἶναι ἕνα φουντωτό δενδρύλλιο, π.χ. στόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Στέγης στήν Κακοπετριά τῆς Κύπρου, A. Papageorgiou, ὅ.π., πίν. VI.

60. Ἀνταποκρίνεται πιστά στήν περιγραφή τοῦ Λουκᾶ (19.37). Τά παλαιότερα παραδείγματα τῆς ἀπεικόνισης φαίνεται νά εἶναι ὁ κώδικας 115 τῆς Ἐθν. Βιβλ. Παρισίων, G. Millet, ὅ.π., εἰκ. 240, τοῦ 10ου αἰ., καί ὁ Par. 510, Omont, Miniatures... πίν. XXXVIII. Ἔμφαση στήν κατωφέρεια τοῦ δρόμου δίνεται στήν παράσταση τῆς Capella Palatina, O. Demus, Norman Sicily, London 1949, πίν. 20 B. Στό Πυργί εἶναι χαρακτηριστικός ὁ τρόπος πού θέλει νά δηλώσει ὁ ζωγράφος τόν κάθετο βράχο σχεδιάζοντας ἕναν ἀνθισμένο βλαστό νά φυτρώνει ὁριζόντια, παράλληλα μέ τό ἔδαφος.

61. L. Durnovo, Armenische Miniaturen, Köln 1960, σ. 130, ἀνυπόγραφο χειρόγραφο πού ἀποδίδεται στόν Toros Roslyn. Ἡ κίνηση τοῦ ζώου καί ὁ τρόπος πού κάθεται ὁ Ἰησοῦς εἶναι πανομοιότυπα, ἡ παράσταση τοῦ τοπίου ὅμως καί οἱ ἀπόστολοι, διασκορπισμένοι στό βάθος, δίνουν στό σύνολο διαφορετική ἐντύπωση.

62. Α. Ξυγγόπουλου, Ἡ ψηφιδωτή διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 22, πίν. 22-25.2, ὅπου δίνεται ἡ αἴσθηση τῆς πραγματικότητας μέ τό νατουραλιστικό τοπίο καί τό Χριστό στό βάθος τῆς παράστασης.

63. Μ. Χατζηδάκη, Aspects..., ὅ.π., σ. 72.

ὁποῖο σκοτώνουν καί οἱ δύο συγχρόνως τό δράκοντα, πού εἰκονίζεται στά πόδια τῶν ἀλόγων[64].

Ἡ παράσταση τοῦ Ἐνταφιασμοῦ στό βόρειο τμῆμα τῆς δυτικῆς καμάρας ἔχει ἁπλή καί συμμετρική ἀνάπτυξη (Πίν. 7α). Κεντρικό πρόσωπο ἡ Θεοτόκος κρατᾶ στήν ἀγκαλιά της τό νεκρό σῶμα τοῦ Χριστοῦ πάνω ἀπό τήν ἀνοιχτή σαρκοφάγο καί τά γόνατα της λυγίζουν ἀπό τό βάρος σέ μιά τελείως ἀφύσικη κίνηση. Ὁ Ἰωάννης καί ὁ Ἰωσήφ ἀπό τή μιά κι οἱ δύο Μυροφόρες ἀπ' τήν ἄλλη, ὅλοι σέ στάση θρήνου, πλαισιώνουν τήν Παναγία. Ὁ ζωγράφος παρουσιάζει τή στιγμή ἀκριβῶς πού τελειώνει ἡ μεταφορά τοῦ νεκροῦ, τό σῶμα βρίσκεται μετέωρο πάνω ἀπ' τή σαρκοφάγο πού ἀποδίδεται ἀδέξια προοπτικά καί μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στήν παρουσίαση τοῦ «ἐρυθροῦ λίθου», ὑλικοῦ ἀπ' τό ὁποῖο εἶναι φτιαγμένη, ὥστε τό ἀποτέλεσμα εἶναι μία δυσδιάγνωστης μορφῆς ἀσπροκόκκινη κατάκοσμη ἐπιφάνεια[65].

Ἡ εἰκονογραφία τοῦ Ἐνταφιασμοῦ ἀπό τά παλαιοχριστιανικά χρόνια μέ τήν προσθήκη στοιχείων ἀπό τά Ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια[66] διαμορφώνεται ἀπό τό 12ο αἰ. σέ μιά νέα σύνθεση, τόν Ἐπιτάφιο Θρῆνο[67], πού συνδυάζοντας τό λειτουργικό χαρακτήρα μέ τόν ἀφηγηματικό, μέ τή δραματικότητα καί τόν ἐξανθρωπισμό πού περιέχει, ἀνταποκρίνεται ἰδιαίτερα στίς τάσεις τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς. Μέχρι τά τέλη τοῦ 12ου αἰ. οἱ σκηνές δέ διαχωρίζονται[68], τά πρόσωπα βρίσκονται σέ κίνηση πρός τόν τάφο[69]. Ἡ σύνθεση ἀλλάζει μέ τήν ἀπόθεση τοῦ νεκροῦ στή σαρκοφάγο, ὁπότε ἡ Θεοτόκος μετακινεῖται δίπλα

64. Γιά τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά βλ. C. R. Morey, East Christian Paintings, H. Delehay, Les légendes grecques des Saints militaires, II, 43, J. Myslivec, Saint Georges dans l'art chrétien, Byzantinosl. 5 (1933), σ. 304. Ἡ ἀπεικόνιση τῶν δύο ἁγίων ἔφιππων εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητή στήν Κρήτη, βλ. Κ. Λασσιθιωτάκη, Δυό ἐκκλησίες στό Νομό Χανίων, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Β' (1960-61), σ. 31.

65. G. Millet, Recherches..., σ. 500. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ λίθου ἔχει καί εὐχαριστιακή σημασία (π.χ. στό Σαμάρι Μεσσηνίας, ὅ.π.). Σχετικά μέ τήν ἱστορία τοῦ «ἐρυθροῦ λίθου» πού σώζεται καί σήμερα στά Ἱεροσόλυμα ἀναφέρει ὁ Νικήτας Χωνιάτης, De Manouele Comneno, ἔκδ. Βόννης, Ι, σ. 289.

66. Tischendorf, Evangelia Apocrypha, Leipzig 1833, σ. 292. Βασικός γιά τήν εἰκονογραφία εἶναι ὁ «Λόγος εἰς Θρῆνον Ὑπεραγίας Θεοτόκου» τοῦ Συμεών Μεταφράστου, Migne, PG 114, σ. 201-215.

67. Γιά τήν εἰκονογραφική ἐξέλιξη βλ. K. Weitzmann, The Origins of the Threnos, In Honor of E. Panofsky, N. York 1961, I, σ. 476-490, II, σ. 161-166, καί Μ. Σωτηρίου, Ἐνταφιασμός-Θρῆνος, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Ζ' (1973-74), σ. 139 κ.ἑ. Διαχωρισμός τοῦ Θρήνου σέ ἀφηγηματικό-λειτουργικό γίνεται ἀπό τή L. Hadermann-Misguich, Rencontres des tendances liturgiques et narratives de l'Épitaphios Thrénos, BZ 59 (1966), σ. 360. Ἀνάλογος διαχωρισμός γίνεται στούς κεντητούς ἐπιτάφιους, βλ. G. Millet, Broderies religieuses, Paris 1947, V. Cottas, ὅ.π., VI, σ. 88-93.

68. Ἀντίθετα μέ τήν ἐξέλιξη πού καθορίζει ὁ Weitzmann, ὅ.π., ἡ Μ. Σωτηρίου θεωρεῖ καί τά δύο θέματα παράλληλα ἀπό τό 10ο αἰ. Στό 12ο αἰ. ὁ Ἐνταφιασμός ὅμως παίρνει μιά νέα μορφή πού διατηρεῖται στό 13ο καί χάνεται στή ζωγραφική τῶν Παλαιολόγων.

69. Ἡ Hadermann, ὅ.π., σ. 360, καί στό Kurbinovo, σ. 158. Στό τελευταῖο παράδειγμα, καθώς καί στούς Ἁγίους Ἀναργύρους τῆς Καστοριᾶς, εἶναι φανερή ἡ κίνηση πρός τόν τάφο πού παριστάνεται στό βάθος, ἐνῶ ἡ πομπή ἔχει σταματήσει καί τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ βρίσκεται στά χέρια τῆς Θεοτόκου. Γιά τό Nerezi βλ. A. Grabar, La peinture byzantine, Genève 1953, σ. 143. Γιά τούς Ἁγίους Ἀναργύρους ὁ Σ. Πελεκανίδης χρησιμοποιεῖ ὡς βάση τῆς χρονολόγησης τό στοιχεῖο αὐτό καί τοποθετεῖ τό μνημεῖο μετά τό Nerezi (I più antichi affreschi di Kastoria, Corso di Cultura XI, Ravenna 1964), ἐνῶ ἡ Hadermann, ὅ.π., τό χρονολογεῖ μαζί μέ τό Kurbinovo.

στό κεφάλι του ὄρθια ἤ καθισμένη[70]. Ἡ ἀφύσικη κίνηση τῆς Παναγίας στό Πυργί συναντᾶται κυρίως σέ προγενέστερα παραδείγματα παραστάσεων Ἐνταφιασμοῦ στό Nerezi, στό Εὐαγγέλιο τῆς Πάρμας, στή μονή Κουτσοβέντη στήν Κύπρο, στό χειρόγραφο Vat. 1156 καί σύγχρονα μέ τό Πυργί στήν Ὄμορφη Ἐκκλησιά τῆς Αἴγινας[71], ὅπου ὅμως διατηρεῖται ὁ ἀφηγηματικός χαρακτήρας τῆς σύνθεσης, ἐνῶ ἐδῶ προστίθενται ἡ ἔκφραση τοῦ πόνου τῆς Παναγίας καί ἡ κίνηση τῶν ἄλλων προσώπων πού θρηνοῦν, στοιχεῖα ἀπό τήν παράσταση τοῦ Ἐπιτάφιου Θρήνου, ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ στό 13ο αἰ. Οἱ κινήσεις ὅμως εἶναι συγκρατημένες συντηρητικά, ἀποδομένες σέ μιά ἐποχή πού ἐπιζητᾶ τόν τονισμό ὅλου τοῦ δραματικοῦ-συναισθηματικοῦ περιεχόμενου τῆς παράστασης[72].

Ἀπό κάτω εἰκονίζονται ἡ ἁγία Ἄννα, ὀρθή, μέ τή Θεοτόκο στήν ἀγκαλιά[73], καί οἱ ἅγιοι Θεόδωροι, Τύρων καί Στρατηλάτης, σέ ὁλόσωμη μετωπική παράσταση (Π ί ν. 7 β)[74].

Ὁλοκληρώνοντας τήν περιγραφή τῆς εἰκονογραφίας παρατηροῦμε ὅτι λείπει ἡ παράσταση τῆς Μεταμόρφωσης, παρόλο ὅτι σ' αὐτή εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός. Οἱ χαμένες παραστάσεις τοῦ δυτικοῦ τοίχου δέ φαίνεται νά καλύπτουν τήν παράλειψη, γιατί θά ἦταν τελείως ἀσυνήθιστη ἡ ἀπεικόνιση τῆς Μεταμόρφωσης πάνω ἀπό τήν εἴσοδο.

Οἱ παραστάσεις χωρίζονται μέ πλατιές κόκκινες ταινίες. Μία μεγάλη ποικιλία διακοσμητικῶν θεμάτων, κοινῶν ὡς ἐπί τό πλεῖστον στά μνημεῖα καί τά χειρόγραφα τοῦ 12ου-13ου αἰ., τονίζει τίς ἀρχιτεκτονικές μορφές ἤ καλύπτει κενά ἀνάμεσα στίς παραστάσεις[75]. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ διακοσμητική ζώνη πού πλαισιώνει τήν ἁψίδα τοῦ ἱεροῦ (Π ί ν. 8 α) καί ἀντιγράφει θέμα ἀπό τή διακόσμηση ἀναγλύφων π.χ. στό ἐπιστύλιο τῆς μονῆς Ὁσίου Μελετίου στόν Κιθαιρώνα ἤ τῆς μονῆς Περιβλέπτου στήν Εὔβοια[76]. Τό κλειδί τῆς

70. Στήν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας (1295) ὁ Χριστός εἶναι ξαπλωμένος πάνω στή σαρκοφάγο, πού ἔχει ὅμοια διακόσμηση μέ ἐκείνη στό Πυργί, καί ἡ Θεοτόκος τοποθετεῖται δίπλα στό κεφάλι του. Ἀνάλογες εἶναι οἱ συνθέσεις στόν ἐξωνάρθηκα τοῦ Βατοπεδίου καί στό Χιλανδάρι, Μ. Σωτηρίου, ὅ.π., πίν. 50. 1-3, καί T. Velmans, Les valeurs affectives dans la peinture murale byzantine du XIIIe siècle, L'art byzantin du XIIIe s., Béograd 1967, σ. 7.

71. K. Weitzmann, ὅ.π., εἰκ. 16, G. Millet, Recherches..., εἰκ. 531, A. Papageorgiou, ὅ.π., πίν. XII, καί Γ. Σωτηρίου, Ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιά, ὅ.π., σ. 47.

72. T. Velmans, ὅ.π., σ. 47 καί 52.

73. Τό ἡλικιωμένο, ρυτιδωμένο καί σάν καμένο ἀπό τόν ἥλιο πρόσωπο τῆς ἁγίας Ἄννας, καθώς καί ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου-παιδιοῦ μέ τό μαφόριο παρουσιάζουν μεγάλη ὁμοιότητα μέ τήν παράσταση τοῦ Kurbinovo, Hadermann, ὅ.π., πίν. 131.

74. Ἡ παράσταση τῶν ἁγίων Θεοδώρων μέ αὐτά τά χαρακτηριστικά ἤδη διαμορφωμένα παρουσιάζεται ἀπό τόν 6ο αἰ. στή γνωστή εἰκόνα τοῦ Σινᾶ, Γ. καί Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες..., πίν. 4-6. Στά βυζαντινά ὅμως χρόνια ἡ μετωπική ἀπεικόνιση γίνεται σπανιότερη καί συνηθέστερα παριστάνονται σάν ἔφιπποι ἅγιοι (λίγα παραδείγματα μετωπικῆς παράστασης στό Kurbinovo καί στούς Ἁγίους Ἀποστόλους τοῦ Peć κ.ἀ.).

75. Στό βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ τό κενό ἀνάμεσα στίς ὁλόσωμες παραστάσεις τῶν ἱεραρχῶν καλύπτεται ἀπό πλατιά ζώνη μέ διακοσμητικό θέμα πού ἀπαρτίζεται ἀπό βλαστό μέ τρίφυλλα καί ἡμιανθέμια, κόσμημα συνηθισμένο σέ χειρόγραφα τοῦ 10ου-11ου αἰ. καί στή μνημειακή ζωγραφική τοῦ 13ου αἰ., π.χ. στό Arilje, στό Κρανίδι, στήν Ὄμορφη Ἐκκλησιά τῆς Ἀθήνας, ἡ χρήση του ὅμως σταματᾶ ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ.

76. A. Grabar, Sculptures byzantines du Moyen Age, II, Paris 1976, πίν. LXXV d καί LXXVI, Α. Ὀρλάνδου. Ἡ Μονή Περιβλέπτου Εὐβοίας, ΑΒΜΕ Γ' (1937), εἰκ. 8.

δυτικῆς καμάρας καλύπτει κόσμημα μέ ἑλικοειδή βλαστό (Πί ν. 8 β), διαμορφωμένο σάν ἀστράγαλος, σχηματοποιημένο μοτίβο πού συναντᾶται σέ χειρόγραφα τοῦ 12ου-13ου αἰ.[77], στή Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ καί σέ σταυροθόλιο τῆς κρύπτης τοῦ Ἁγίου Νικολάου στά Καμπιά[78]. Ὁ πλοῦτος τῆς ἐπιλογῆς τῶν θεμάτων, πού εἶναι ἀνάλογος καί στήν ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων, μαρτυρεῖ μιά ἰδιαίτερη διακοσμητική διάθεση κοινή σέ σειρά μνημείων τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 13ου αἰ.[79].

Ἡ χρωματική κλίμακα τῶν τοιχογραφιῶν δέν εἶναι πολύ πλούσια. Χρησιμοποιοῦνται βασικοί χρωματισμοί μέ λευκό, πάνω σ' ἕνα πάντα ἐπίπεδο μολυβί φόντο. Ὁρισμένες παραστάσεις ξεφεύγουν ἀπό τό γενικό τόνο, κύρια ὁ Ἐνταφιασμός, φωτεινότερη εἰκόνα ἀπό τίς ἄλλες, ἔχει μιά πολυχρωμία καί ἀφήνει μιά γενική ἐντύπωση ἀπό κόκκινοκίτρινο καί λευκό.

Ὁ ζωγράφος στό Πυργί παρ' ὅλο τόν περιορισμένο ἀριθμό χρωμάτων πού χρησιμοποιεῖ παρουσιάζεται ἀρκετά τολμηρός. Ἐκτός ἀπό τή χρωματική διαβάθμιση πού ἀναφέραμε πιό πάνω στά φωτοστέφανα τῆς Πεντηκοστῆς (Πί ν. 4 β), ἐντύπωση προκαλεῖ τό ξανθοκόκκινο ἤ καί καθαρό κόκκινο χρῶμα, τό ὁποῖο χρησιμοποιεῖ στά μαλλιά, κυρίως τοῦ Χριστοῦ ἀλλά καί τοῦ Γαβριήλ. Κόκκινους ἐπίσης τόνους χρησιμοποιεῖ στήν ἀπόδοση τῶν ἀρχιτεκτονημάτων τοῦ βάθους, ἐνῶ ἀντίθετα τό τοπίο παρουσιάζεται χρωματικά σχεδόν οὐδέτερο.

Ἡ τεχνική πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στίς τοιχογραφίες εἶναι ἐμφανής στήν παράσταση τοῦ τρίτου ἱεράρχη τῆς ἁψίδας, ὅπου τό χρῶμα ἔχει πέσει καί παρουσιάζεται ὁ τρόπος τῆς βασικῆς σχεδίασης μέ κόκκινο σέ λευκή προετοιμασία, a fresco, πάνω στήν ὁποία μπαίνει τό χρῶμα, ὅταν τό κονίαμα εἶναι στεγνό[80].

Στήν τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν εὔκολα διακρίνει κανείς μιά ποικιλία τῶν ζωγραφικῶν τρόπων καί τῆς γενικότερης ἔκφρασης. Τά πρόσωπα τοῦ ἀρχάγγελου Γαβριήλ, τῶν ἁγίων Γεωργίου (Πί ν. 9 α) καί Δημητρίου παρουσιάζουν ἕνα μαλακό πλάσμοι χωρίς ἔντονες φωτοσκιάσεις, σέ τόνους ἀπό ὤχρα καί κόκκινο πάνω στόν ἀνοιχτό καστανό προπλασμό. Εἶναι πρόσωπα πλατιά, φωτεινά, πού μαρτυροῦν μιά ἔντονη αἴσθηση καί ἀναζήτηση τῆς ὡραιότητας ἑλληνιστικοῦ χαρακτήρα καί μποροῦν νά συνδεθοῦν μέ τίς κλασικές τάσεις τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 13ου αἰ. τῆς Mileševa ἤ τοῦ Peć (Πί ν. 9 β), ὅπως μεταφέρονται στή ζωγραφική τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου[81]. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ σύγκριση τῶν δύο ἔφιππων ἁγίων μέ τίς μορφές τῶν ἁγίων Ἀναργύρων ἤ τοῦ ἁγίου Παντελεήμονα ἀπό τήν Ἐπισκοπή Εὐρυτανίας[82], γιά

77. Π.χ. στόν κώδικα 68 φ. 9α, Ἐπίτιτλο χειρογράφου τῆς μονῆς Διονυσίου, βλ. Θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τ. Α΄, Ἀθήνα 1973, εἰκ. 129.

78. G. Millet, Mystra, πίν. 83.1-2, 85.1-2, Χ. Μπούρα, Βυζαντινά σταυροθόλια μέ νευρώσεις, Ἀθήνα 1965, πίν. ΙΙα.

79. M. Chatzidakis, Aspects..., ὅ.π., σ. 99-101.

80. Περιγραφή τῆς τεχνικῆς βλ. Μ. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στόν Ὠρωπό, ὅ.π., σ. 99. Ὁ Π Ζωγράφος, ὅ.π., ὀνομάζει τήν τεχνική αὐτή πηκτογραφία.

81. Γενικά βλ. M. Chatzidakis, Classicisme et tendances populaires, Actes du XIV Con. Int. Ét. Byz., Bucuresti 1978, σ. 156, V. J. Djurić, La peinture murale byzantine, XV Con. Int. Ét. Byz., Athènes 1976 Rapports, σ. 70.

82. Βυζαντινές τοιχογραφίες καί εἰκόνες, Ἀθήνα 1976, πίν. VIII, καί Β. 9.

τήν καταγωγή τους ἀπό τήν ἴδια καλλιτεχνική τάση, ἐνῶ τά πρόσωπα τοῦ ἁγίου Θεοδώρου καί τοῦ ἁγίου Δημητρίου (Π ί ν. 10 α) παρουσιάζουν ἔντονη ὁμοιότητα, τόσο φυσιογνωμικά ὅσο καί στό πλάσιμο, μέ τόν πρωτομάρτυρα Στέφανο τῆς μονῆς Καλυβίτη στά Ψαχνά (Π ί ν. 10 β)[83].

Τά πρόσωπα τῶν ἱεραρχῶν (Π ί ν. 11 α), τῆς ἁγίας Καλλιόπης καί τῶν ἄλλων μετωπικῶν ἁγίων πλάθονται πιό σκληρά σέ σκοῦρο σταχτοπράσινο προπλασμό, φῶτα λευκά, σκιάσεις μαῦρες καί δυνατά περιγράμματα. Ἡ λειτουργία τῆς γραμμῆς γίνεται πιό ἔντονη στίς μορφές τοῦ Ἐνταφιασμοῦ (Π ί ν. 11 β), ὅπου ἡ ἐπιδίωξη τοῦ ρεαλισμοῦ καί ἡ ἔμφαση τῆς δραματικότητας θυμίζουν τάσεις τοῦ 11ου αἰ.[84]. Οἱ τριγωνικές βαθιές σκιάσεις κάτω ἀπό τά μάτια θυμίζουν μορφές τῆς Ἁγίας Σοφίας στήν Ἀχρίδα καί ξαναβρίσκονται στό 13ο αἰ. σέ πρόσωπα πού ἀπεικονίζονται σέ θρῆνο, π.χ. στήν παράσταση τῆς Κοίμησης στή Sopoćani, ἐνῶ ἡ σύγκριση τῆς ἁγίας Καλλιόπης (Π ί ν. 14 β) μέ τήν ἁγία Βαρβάρα ἀπό τή Nereditsa τοῦ 1199 (Π ί ν. 20 β) παρουσιάζει μιά ἰδιαίτερα χαρακτηριστική ὁμοιότητα[85].

Οἱ ἀπόστολοι τῆς Πεντηκοστῆς (Π ί ν. 4 β καί 12 α) ἤ τῆς Βαϊοφόρου, χωρίς νά ἀλλάξει ἡ τεχνική τῆς φωτοσκίασης τοῦ προσώπου, ζωγραφισμένοι σέ διαφορετική κλίμακα, παρουσιάζουν χαλαρότερο πλάσιμο καί ὅπως εἶναι εὔλογο διαφοροποιοῦνται ἀπό τίς παραπάνω μορφές, πού οὐσιαστικά εἶναι πορτραῖτα. Ἡ βασική διαφορά ὅμως προσδιορίζεται στό ὅτι ἐκφράζουν ἕναν ἄλλο ἀνθρώπινο τύπο ἤ καλύτερα μιά ἄλλη ἀντίληψη τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς. Τά κεφάλια εἶναι τετράγωνα καί μεγάλα, στηριγμένα σέ στιβαρούς λαιμούς καί πλάτες, τά σώματα ἔχουν βαριές κοντόχοντρες ἀναλογίες καί σχετίζονται μέ ἀνάλογης κατασκευῆς μορφές ἀπό τή Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ ἤ τήν Ὁμορφη Ἐκκλησιά τῆς Ἀθήνας (Π ί ν. 13 β), ὅπως χαρακτηριστικά μαρτυρεῖ ἡ σύγκριση π.χ. τῆς Βαϊοφόρου μέ τήν Ἔγερση τοῦ Λαζάρου ἀπό τήν τελευταία ἤ τῶν ἀποστόλων τῆς Πεντηκοστῆς μέ τά πρόσωπα τῶν ἁγίων Ἀναργύρων ἀπό τό διακονικό τῆς Μητρόπολης (Π ί ν. 12 β)[86]. Τούς ἴδιους φυσιογνωμικά τύπους μέ τό φαρδύ πηγούνι, τήν κοντή μύτη πού πλαταίνει στήν ἄκρη, τά γεμάτα πρόσωπα θά τά βροῦμε στό Πρωτάτο[87], στά προγενέστερα καί τετραγωνισμένα κεφάλια τῆς Κουμπελίδικης τῆς Καστοριᾶς ἤ στίς σύγχρονες μέ τό Πυργί ἐκκλησίες στό Arilje καί στήν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας[88].

Ὁ ἄγγελος τῆς Ἀνάληψης (Π ί ν. 14 α) θά προσθέσει καί νέα στοιχεῖα στήν ἀνάλυση, μέ τόν τρόπο πού φωτίζεται ὁ ὑψηλός κυλινδρικός λαιμός του ἀπό μιά πλατιά ἀνοιχτόχρωμη πινελιά ἀπό τό αὐτί μέχρι τή βάση τοῦ λαιμοῦ, χαρακτηριστικό πού θά

83. Α. Ἰωάννου, ὅ.π., πίν. 5.

84. M. Chatzidakis, La peinture de la Macédoine et de la Grèce, Πεπραγμ. Θ΄ Διεθν. Βυζ. Συνεδρ., τ. Α΄, 1955, σ. 139.

85. V. Lazarev, Old Murals and Mosaics, London 1960, εἰκ. 10.

86. Μ. Χατζηδάκη, Ἡ Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. Θ΄ (1977-78), πίν. 41α, καί Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, ὅ.π., πίν. 23.

87. G. Millet, Athos, πίν. 14.2, 18, 19.3.

88. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰώνα στήν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριᾶς, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 5, 22, 23, καί G. Millet-A. Frolow, La peinture du Moyen Age en Yougoslavie, II, πίν. 72.1, 81, 84.4, 97, III, πίν. 142, ὅπου ἡ ὁμοιότητα τῶν βοσκῶν τῆς Γέννησης τῆς Περιβλέπτου μέ τούς ἀποστόλους τῆς Βαϊοφόρου στό Πυργί εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστική.

συναντήσουμε πάλι στό Πρωτάτο, στό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου τῆς Θεσσαλονίκης καί σέ ὅλα σχεδόν τά μνημεῖα τῆς Μακεδονίας πού χρονολογοῦνται στό α΄ τέταρτο τοῦ 14ου αἰ.[89], ἐνῶ τό τετραγωνισμένο κάτω σαγόνι θυμίζει μορφές τῆς Ἁγίας Εὐφημίας στήν Κωνσταντινούπολη, μέ τίς ὁποῖες συγγενεύει καί σέ σχέση μέ τήν ὑψηλή, πλατιά καί βαριά σωματική διάπλαση[90].

Παρά τίς ἔντονες διαφοροποιήσεις πού παρατηρήσαμε στά πρόσωπα τοῦ Πυργιοῦ, στό γενικό ὕφος καί τό πλάσιμο, τά ἐπί μέρους χαρακτηριστικά ζωγραφίζονται μέ τόν ἴδιο τρόπο. Τά μάτια, τόσο στά πρόσωπα πού παρουσιάζουν ἐλεύθερο πλάσιμο, ὅσο καί στά πιό γραμμικά, εἶναι μεγάλα, ἀμυγδαλωτά, μέ ἐλλειψοειδή τήν κόρη καί ἔντονο, λοξό βλέμμα. Ἡ γραμμή τοῦ βλεφάρου προεκτείνεται στό πλάι, ἡ σκίαση γίνεται μέ παχιά σκούρα γραμμή καί γενικά θυμίζουν τό χαρακτηριστικό τρόπο πού ἀποδίδονται τά μάτια στή ζωγραφική τῆς Νάξου, π.χ. στή Δροσιανή, στόν Ἅγιο Γεώργιο Λαθρήνου καί στή σύγχρονη μέ τό Πυργί Παναγία τῆς Γιαλλοῦς[91]. Τό στόμα σχεδιάζεται μέ τονισμένες καί ἀνασηκωμένες τίς γωνίες στό πάνω χεῖλος, ἐνῶ τό κάτω εἶναι στενότερο καί στρογγυλό, ὅπως πανομοιότυπα συναντᾶται στό Arilje[92]. Χαρακτηριστικός εἶναι ὁ τρόπος πού ἀποδίδεται τό μουστάκι, χωρισμένο στά δύο κάτω ἀπό τή μύτη, στοιχεῖο πού θεωρήθηκε ὅτι ὀφείλεται σέ δυτική ἐπίδραση, ἀποδεικνύεται ὅμως κοινό γνώρισμα σέ σειρά μνημείων τῆς βόρειας καί τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδας[93]. Τά μαλλιά ἀποδίδονται σέ ὅλες τίς μορφές τελείως γραμμικά. Τή σχηματοποίηση ἐπιτείνει τό διπλό περίγραμμα ἀπό μιά λευκή καί μιά δεύτερη μολυβιά γραμμή πού περιβάλλει ὅλα τά κεφάλια, στοιχεῖο πού ἐπίσης θεωρήθηκε παλαιότερα ὅτι κατάγεται ἀπό τή δυτική τέχνη, φαίνεται ὅμως νά ἀνήκει σ' ἕναν εὐρύ κύκλο μνημείων τῶν Βαλκανίων μέ παλαιότερο ἴσως παράδειγμα τήν Ἁγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας[94].

89. G. Millet, ὅ.π., καί Γ. καί Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, πίν. 85.

90. R. Naumann-H. Belting, Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul, Ist. Forsch. B. 25 (1966), πίν. 32a.

91. Μ. Χατζηδάκη, Mediaeval Paintings in Southern Greece, Connoisseur N. 603, 1962, σ. 30-31, καί ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Πίν. 84, καθώς καί Βυζαντινές τοιχογραφίες, πίν. 21β. Ἐπίσης Ν. Δρανδάκη, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ «Παναγία τῆς Γιαλλοῦς», ΕΕΒΣ 33 (1964), σ. 258-269.

92. Miljikovic-Pepek, La formation d'un nouveau style, Actes du XII Cong. Int. Ét. Byz., Béograd 1964, σ. 311, εἰκ. 3-4. Τό ἴδιο παρατηρεῖται στίς τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς στήν Ἀθήνα, Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, ὅ.π., σ. 84-85.

93. Στή μακεδονική ζωγραφική πληθώρα παραδειγμάτων, π.χ. στίς ἐκκλησίες τῆς Καστοριᾶς, στό Πρωτάτο, στήν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας, στό Arilje, στό Nagoričino, στή Dečani, στήν Ἀττική στά περισσότερα μνημεῖα τοῦ 13ου αἰ., στήν Κρήτη, στά Κύθηρα, στήν Κύπρο, βλ. καί M. Chatzidakis, Classicisme..., σ. 156.

94. Ὁ N. Okunev, Arilje, Seminarium Kondakovianum III (1936), σ. 256, ἀσχολήθηκε μέ τό θέμα αὐτό στίς τοιχογραφίες τοῦ Arilje καί τό παρουσίασε ὡς ἰδιομορφία τοῦ μνημείου σχετίζοντάς το μέ τή Δύση. Ὁ Miljikovic-Pepek, L'origine d'un élément stylistique sur les fresques de Sainte Sophie d'Ochrid, Recueil des Travaux de l'Acad. Serbe, Inst. des Ét. Byz. 5 (1958), ἐντοπίζοντας τό χαρακτηριστικό αὐτό σέ σειρά μνημείων ἀπό τήν Ἁγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας μέχρι τήν Περίβλεπτο καί τό Πρωτάτο, τό θεωρεῖ καθαρά βυζαντινό στοιχεῖο, πού προέρχεται ἀπό τήν τεχνοτροπία τῶν ψηφιδωτῶν, καί τοῦ ἀποδίδει κάποια ἰδιαίτερη θεολογική σημασία. Στόν ἑλλαδικό χῶρο, ἐκτός ἀπό τίς ἐκκλησίες τῆς Εὔβοιας,

Διαφοροποιήσεις παρατηροῦνται καί στήν ἀπόδοση τοῦ σώματος καί τῆς πτυχολογίας. Οἱ μετωπικές μορφές εἶναι ἐπίπεδες, μέ κατακόρυφες πτυχώσεις στά σχεδόν μονόχρωμα ροῦχα (ἱεράρχες (Π ί ν. 3 α), διάκονοι, γυναῖκες Ἐνταφιασμοῦ, Ἰουδαῖοι Βαϊοφόρου) ἤ ἀποδίδονται σάν διακοσμητικά διάχωρα, ὅταν τά ροῦχα εἶναι πολύχρωμα καί κεντητά (ἀρχάγγελοι, ἅγιοι Θεόδωροι, ἁγία Καλλιόπη (Π ί ν. 14 β), ἔφιπποι ἅγιοι), τεχνική πού ἀνάγεται στή ζωγραφική τοῦ προηγούμενου αἰώνα καί διατηρεῖται σέ μνημεῖα ἐπαρχιακῆς τέχνης στό 13ο αἰ., ὅπως εἶναι οἱ προγενέστερες ἀπ' τό Πυργί ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς ἤ ἡ σύγχρονη Ὄμορφη Ἐκκλησιά τῆς Αἴγινας[95].

Ἀντίθετα οἱ κινημένες μορφές, διατηρώντας μιά πλαστική αἴσθηση τοῦ σώματος, παρουσιάζουν μιά γραμμική πτυχολογία μέ ποικιλία στήν ἐκτέλεση. Οἱ βασικές πτυχές, ὁριζόντιες, κάθετες ἤ καμπύλες, ἀνάλογα μέ τήν κίνηση τοῦ ὑφάσματος καί τό μέρος τοῦ σώματος πού καλύπτουν, εἶναι βαθιές, σκουρόχρωμες, μέ ἔντονα τσακίσματα καί καθορίζουν τό βασικό σχῆμα πού ἀκολουθεῖται ἀπό λεπτότερες, ἀνοιχτόχρωμες, ἐπάλληλες πτυχές (Π ί ν. 13 α), σύμφωνα μέ τό σύστημα τῆς «συνοπτικῆς» πτυχολογίας, πού συναντᾶμε σέ πολλά σύγχρονα μνημεῖα (Μυστρᾶς, Ἁγία Εὐφημία καί Kilisse στήν Κωνσταντινούπολη, Περίβλεπτος καί Ljeviska στή Σερβία)[96]. Μιά δεύτερη σειρά ὅμως ἀνοιχτόχρωμων γραμμῶν ἤ στιγμῶν ἔρχεται νά προστεθεῖ στά διάκενα τῶν πτυχῶν, ἄλλοτε ἀκολουθώντας τες κι ἀλλοῦ σπάζοντας τό ρυθμό τους μέ ἕναν ἔντονα διακοσμητικό τρόπο. Ἔτσι δημιουργεῖται μιά διάσπαση τῆς φόρμας, σέ σχήματα πού γίνονται πιό γεωμετρικά, κυρίως στά ἐλεύθερα ἀποπτύγματα τῶν ὑφασμάτων μέ τίς γωνιώδεις ἀπολήξεις ἤ πιό ἐπίπεδα μέ τήν προσθήκη τῶν λευκῶν στιγμῶν.

Ἡ χρήση τοῦ τελευταίου αὐτοῦ στοιχείου στήν πτυχολογία παρουσιάζεται ἀρκετά σπάνια, σέ παλαιότερες καί διαφορετικῆς καταγωγῆς παραδόσεις, ὅπως στήν Καππαδοκία (Ayvali Kilisse καί Gueureme)[97] ἤ στή ρομανική τέχνη τῆς Ἱσπανίας[98]. Θά τό ξαναβροῦμε ὅμως στίς σύγχρονες μέ τό Πυργί μικρογραφίες τοῦ χειρόγραφου Εὐαγγελίου Vat. Gr. 1158 (fol. 9)[99], μέ τίς ὁποῖες ἐντοπίζονται καί ἄλλα κοινά χαρακτηριστικά, ὅπως τό διπλό περίγραμμα τοῦ κεφαλιοῦ καί τό τετράγωνο σχῆμα ἤ ἡ φωτεινή μονοκόμματη γραμμή τοῦ λαιμοῦ[100].

ἐντοπίζεται σέ ναούς τῆς Ἀττικῆς, στόν Ἅγιο Νικόλαο στά Καμπιά Βοιωτίας, στή Μαυριώτισσα τῆς Καστοριᾶς.

95. N. Pansélinou, ὅ.π., πίν. 39, 46, 47, Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα..., σ. 68, καί τῆς ἴδιας, Σπηλιά Πεντέλης, ἤ στό Unusual Representation of the Last Judgment in a Thirteenth Century Fresco at St. George, near Kouvaras in Attica, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Η' (1975-76), πίν. 72-74, Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχη στό Μαρκόπουλο, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Η' (1975-76), πίν. 109, καί Γ. Σωτηρίου, Ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιά..., εἰκ. 14.

96. Βλ. Μ. Χατζηδάκη, BZ 61 (1968), σ. 107, καί Ἡ Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ, ὅ.π., σ. 166-167, ἀπ' ὅπου καί ὁ ὅρος «συνοπτική».

97. G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, στό Gueureme, Παρεκκλήσιο 6, Alb. 1, 1925, πίν. 29-32, στό Toqualé, Νέα 2 (1928), πίν. 75.1-2.

98. Π.χ. τοιχογραφίες ἀπό τό San Pedro de Burgal στή Βαρκελώνη καί γενικά στίς καταλανικές τοιχογραφίες, βλ. O. Demus, Byzantine Art and the West, London 1970, πίν. 1, 2, Romanische Wandmalerei, München 1968, σ. 158-166.

99. H. Buchtal-H. Belting, Patronage in the Thirteenth Century, DOS 16 (1978), σ. 12-13.

100. V. Lazarev, Storia della Pittura Bizantina, Torino 1967, σ. 395-402.

Τά ἀρχιτεκτονήματα πού καλύπτουν τόν κάμπο τῶν παραστάσεων ζωγραφίζονται μέ ἐπιμέλεια, μέ ἔντονα χρώματα[101], εἶναι τετράγωνα κυρίως κτίρια, μέ πολλά στοιχεῖα φράγκικης ἀρχιτεκτονικῆς μορφολογίας[102], πού ἀποδίδονται μέ μιά συμβατική προοπτική[103]. Δέν ἐπιδιώκεται ἡ ἔνταξή τους στήν παράσταση ἤ ἡ διαμόρφωση ἀπ' αὐτά τοῦ χώρου στόν ὁποῖο θά κινηθοῦν τά πρόσωπα[104], πού συγκριτικά παρουσιάζονται σέ μεγάλη κλίμακα (ὅπως π.χ. οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Βαϊοφόρου ἔχουν τό ἴδιο σχεδόν ὕψος μέ τά τείχη τῆς Ἱερουσαλήμ). Ἔτσι οὐσιαστικά παραμένουν ἐπίπεδες ἐπιφάνειες καί ἡ τρίτη διάσταση παρά τήν πλαστικότητα τῆς κίνησης τῶν κύριων μορφῶν ἐκμηδενίζεται (χαρακτηριστική εἶναι ἡ διατήρηση στίς πολυπρόσωπες εἰκόνες τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσοκεφαλίας, πού παρατηρεῖται καί σέ ἄλλα μνημεῖα τῆς ἐποχῆς)[105]. Ὁ τρόπος αὐτός ἀπόδοσης τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους βρίσκεται στήν κατά λίγα χρόνια προγενέστερη ζωγραφική τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρᾶ ἤ στούς Ἄνω Μπουλαριούς τῆς Μάνης[106] κι ἀκόμα στίς μικρογραφίες τοῦ χειρογράφου Burney 20, πού ἀναφέρθηκε πιό πάνω ἤ στήν Ὀκτάτευχο τοῦ Βατοπεδίου, ὅπου παρουσιάζεται καί ἡ ἴδια διακοσμητική διάθεση, π.χ. στή στέψη κτιρίου μέ μεγάλο ἀνθέμιο, ὅμοια ὅπως στά κτίρια τῆς Πεντηκοστῆς στό Πυργί[107]. Στό ἴδιο χειρόγραφο, στό χειρόγραφο κώδικα 5 τῆς μονῆς Ἰβήρων ἤ στό Ψαλτήριο 33 τῆς μονῆς Διονυσίου, θά βροῦμε ἀνάλογη τήν ἀπόδοση τοῦ φυσικοῦ τοπίου[108]. Τά σχηματοποιημένα δέντρα, τά ψηλόμισχα, στρογγυλά σάν ρόδακες ἀπό λευκές τελεῖες λουλούδια, πού φυτρώνουν μέ κάθε τρόπο, κάθετα, ὁριζόντια καί λοξά ἀπό τούς βράχους, πρός τούς ὁποίους ἔχουν τελείως δυσανάλογο μέγεθος, βρίσκονται πανομοιότυπα στό Πυργί καί ἐκφράζουν τήν ἴδια αἴσθηση ἑνός horror vacui. Ἄλλωστε καί

101. O. Demus, The Style of the Kariye Djami, P. A. Underwood, The Kariye Djami, IV, Princeton 1975, σ. 145.

102. Τά οἰκοδομήματα ζωγραφίζονται σάν τετράγωνοι πύργοι μέ ὀδοντωτές ἐπάλξεις, πού μέ τήν προοπτική ἀπόδοση ἐμφανίζονται στήν ἄνοψη σάν ρόμβοι καί μέ κάποιο διακοσμητικό χαρακτήρα στή διαμόρφωση τῶν τειχισμένων πόλεων, ὅπως συχνά συμβαίνει στή δυτική τέχνη (π.χ. χειρόγραφο Ὄθωνος ΙΙΙ στό Μόναχο, E. Leidinger, Miniaturen und Handschriften des Stadtsbibliotek in München, Heft 5, 25), ἐνῶ οἱ Βυζαντινοί ζωγράφοι ἀποδίδουν ἰδιαίτερη σημασία στήν ἀπεικόνιση τῶν οἰκοδομημάτων μέσα στά τείχη, περιλαμβάνοντας συνήθως καί τρουλαίους ναούς, βλ. I. Ehrensperger-Katz, Les représentations des villes fortifiées dans l'art paléochretien et leur derivés byzantins, CA XIX (1969), σ. 1-27.

103. A. Stojakovic, L'architecture peinte dans la peinture murale serbe du XIIIe siècle, Symposium Sopoćani, σ. 174.

104. Ἡ T. Velmans, L'éspace dans la peinture des Paléologues, CA XIV (1964), σ. 206, θεωρεῖ χαρακτηριστικό στοιχεῖο τοῦ 13ου αἰ. τήν ἀπομόνωση τῶν προσώπων ἀπό τό περιβάλλον, ὥστε δέν ἐπωφελοῦνται ἀπό τό ἀρχιτεκτονικό βάθος πού σχεδιάζεται μέ ἐπιμέλεια, ἀλλά παραμένουν σέ μιά στενή ζώνη τοῦ ἐδάφους ξεχωριστά.

105. Τό ἴδιο παρατηρεῖται στήν περίπου σύγχρονη Παναγία τῆς Κριτσᾶς στήν Κρήτη, βλ. Σ. Παπαδάκη-Ökland, ΑΔ 22 (1967): Μελέται, σ. 105, στούς Ἁγίους Ἀποστόλους Κάτω Μεριᾶς τῆς Κέας, Μ. Σωτηρίου, Ἡ πρώιμος Παλαιολόγειος Ἀναγέννησις, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Δ' (1964-65), πίν. 53.

106. Μ. Χατζηδάκη, ὅ.π., σ. 170.

107. P. Huber, Bild und Botschaft, Zurich 1973, εἰκ. 112, 142, 143, 156.

108. Ὅ.π., εἰκ. 78-80, 105, 141, καί Θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τ. Β', Ἀθήνα 1975, εἰκ. 27, 29, 31, 37. Γενικότερα σχετικά βλ. O. Demus, Die Entstehung der Palaeologenstils in der Malerei, Berichte zum XI. Byz. Kong., III, σ. 16-20.

ἡ τεχνική πού χρησιμοποιεῖται γιά τήν ἀπόδοση τοῦ φυλλώματος τῶν δέντρων ἀπό πολύ λεπτές πινελιές, πού ξενίζει στή μνημειακή ζωγραφική, ὁδηγεῖ στήν τεχνοτροπία τῆς μικρογραφίας[109]. Τέλος, τά βουνά καί οἱ βράχοι, πού ἀποδίδονται σάν ὄγκοι κυβικοί ἤ κυλινδρικοί μέ ἀπότομα ὁριζόντια κοψίματα, ἐκφράζουν μιά κυβιστική αἴσθηση τῆς φόρμας καί σ' αὐτῆς τῆς τεχνοτροπίας τά μνημεῖα θά βροῦμε τά παράλληλά τους[110].

Τά χαρακτηριστικά πού ἀναλύθηκαν παραπάνω ὑπάρχουν διάχυτα σέ ὅλες τίς παραστάσεις, ὥστε τό σύνολο ἀποκτᾶ μιά ὁμοιογένεια, ἕνα ἐνιαῖο ὕφος, πού ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ποικιλία τῶν ζωγραφικῶν τρόπων στίς μορφές προέρχεται ἀπό τή χρήση διαφορετικῶν προτύπων καί ὄχι ἀπό τήν παρουσία ξεχωριστῶν ζωγράφων ἤ κάποια χρονολογική διαφορά.

Ἡ εἰκονογραφική ἀνάλυση φανέρωσε, ἐκτός ἀπό ὁρισμένα νεωτεριστικά στοιχεῖα, μιά τάση στήν ἀναβίωση παλαιότερων τύπων καί παράλληλα μιά ἔντονη ἐκλεκτικότητα. Τά πρότυπα τῶν συνθέσεων τοποθετοῦνται λίγο πολύ στή μνημειακή ζωγραφική τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 12ου αἰ. τοῦ κύκλου τῆς Κωνσταντινούπολης ἤ ἀκόμα παλαιότερα σέ χειρόγραφα τοῦ 10ου-11ου αἰ., ἡ ἐπιλογή ὅμως τοῦ τύπου κάθε παράστασης εἶναι χαρακτηριστική. Ὁ ἀπόηχος βαθύτερων θεολογικῶν προβληματισμῶν, ἀλλά καί ἡ κάποια ἁπλοϊκότητα, ἴσως σχετίζεται μέ τήν ἰδιότητα τοῦ κτήτορα πού εἶναι ἱερέας. Ἡ ἔλλειψη οὐσιαστικότερης ἀφομοίωσης τῶν στοιχείων αὐτῶν ἀπό τό ζωγράφο, πού ἐκδηλώνεται μέ τήν αὐθαίρετη παράλειψη οὐσιαστικῶν λεπτομερειῶν ἤ τήν προσθήκη ἄλλων πού προσδίδουν μιά γραφικότητα στίς λεπτομέρειες, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τή δημιουργία σέ πολλά σημεῖα πρωτότυπων συνθέσεων.

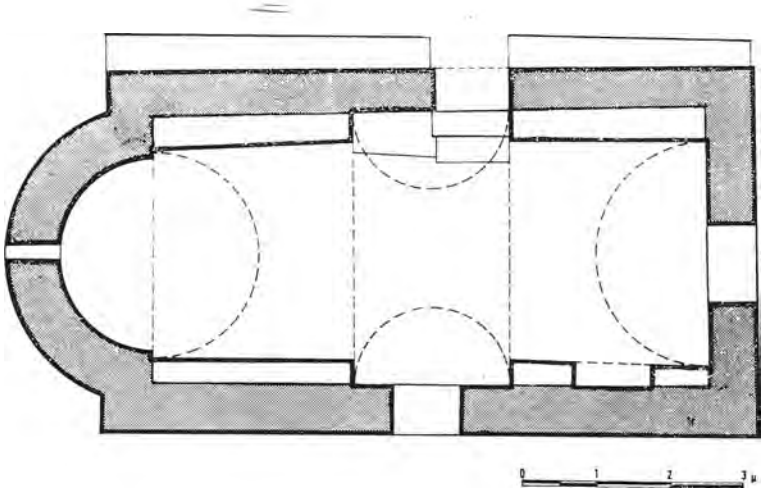
Ἡ τεχνοτροπική ἀνάλυση πάλι ἀπέδειξε μιά εὐρύτερη γνώση τῶν αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων προηγούμενων ἐποχῶν, ἀλλά καί τῶν καλλιτεχνικῶν ρευμάτων τῆς σύγχρονης τέχνης καί κύρια τῆς τέχνης τῆς Μακεδονίας καί τοῦ κύκλου τῆς Πρωτεύουσας. Οὐσιαστικές ἐπιδράσεις ἀπό τή δυτική τέχνη δέν ἐντοπίστηκαν. Ὁ τρόπος πού εἰσχωροῦν στοιχεῖα ρομανικῆς ἤ γοτθικῆς προέλευσης στίς λεπτομέρειες, στίς ἐνδυμασίες, στά κοσμήματα ἤ στά ἀρχιτεκτονήματα τοῦ βάθους εἶναι συνέπεια τῆς καθημερινῆς συμβίωσης σ' ἕνα φραγκοκρατούμενο ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἰώνα περιβάλλον, καθαυτό σχέση ὅμως μέ τήν τέχνη τῆς Δύσης δέν ἐντοπίστηκε οὔτε στήν εἰκονογραφία οὔτε καί στήν τεχνική.

Σέ ἀπόσταση 10 περίπου χλμ. ἀπό τό Αὐλωνάρι καί κάπου 15 χλμ. ἀπό τό Πυργί, στό νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ Ἁγία Θέκλα, σώζεται ὁμώνυμος μικρός σταυρεπίστεγος ναός (Σ χ έ δ. 2). Ἐξωτερικά δέν παρουσιάζει καμιά διακόσμηση, κανένα ἰδιαίτερο μορφολογικό στοιχεῖο. Ἀξιοσημείωτη ὅμως εἶναι ἡ διαμόρφωση τοῦ ἱεροῦ πού ἔχει μιά πλατιά ἡμικυκλική κόγχη, ἀσυνήθιστη στόν τύπο τῶν σταυρεπίστεγων ναῶν, πού κανονικά διαμορφώνουν ἐξωτερικά τρίπλευρη ἁψίδα. Τό πλάτος καί ἡ μορφή τῆς ἁψίδας

109. Ἡ T. Velmans, Deux églises..., ὅ.π., σ. 204, συγκρίνει μέ γοτθική ζωγραφική, π.χ. μέ ἔργο τοῦ Vitale da Bologna τοῦ 1320-30.

110. Γιά τό κυβιστικό στίλ («cubist manner»), βλ. W. Grape, Zum Stil der Mosaiken in der Kilisse Čamii in Istanbul, Pantheon 32 (1974), σ. 3, καί H. Belting, The Style of Fethiye Djami, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (H. Belting-C. Mango, D. Mouriki), DOS 15 (1978).

τῆς Ἁγίας Θέκλας θυμίζουν τή διαμόρφωση τοῦ ἱεροῦ βασιλικῶν τῆς πρώτης χιλιετίας[111] καί εἶναι ἐνδεχόμενο νά δηλώνει μιά πρώτη οἰκοδομική φάση τοῦ ναοῦ, πού σέ δεύτερη περίοδο, στό 13ο αἰ., ἀφοῦ ὁ τύπος αὐτός δέν ἀπαντᾶται προηγούμενα, μετασκευάστηκε σέ σταυρεπίστεγο ναό. Ἐντύπωση προκαλεῖ τό πάχος τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, πού φτάνει τό 1 μ. καί κάνει πιθανή τήν ὑπόθεση πού διατύπωσε στή δημοσίευση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου ὁ Γ. Δημητροκάλλης[112], ὅτι οἱ ἀρχικοί μακροί τοῖχοι τῆς βασιλικῆς ἐνισχύθηκαν ἀπό πρόσθετη λιθοδομή γιά ν' ἀντέξουν τό βάρος τῶν θόλων κατά τή μετατροπή τῆς στέγασης. Μέ τίς ἐργασίες ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου διαπιστώ-

Σχέδ. 2. Ὁ ναός τῆς Ἁγίας Θέκλας στήν Εὔβοια. Κάτοψη (κατά Γ. Δημητροκάλλη).

θηκε ἡ διαφορά στάθμης τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου, πού βρέθηκε κατά 0,50 μ. χαμηλότερα ἀπό τό σημερινό[113], ἀλλά δέν ἀναφέρεται ἄλλο σημεῖο ἐνδεικτικό τῆς παλαιότερης οἰκοδομικῆς ἱστορίας τοῦ ναοῦ.

Στό ἐσωτερικό σώζονται τοιχογραφίες στούς μακρούς τοίχους τῆς ἀνατολικῆς καί τῆς δυτικῆς καμάρας καί σέ μικρό τμῆμα τῆς ἐγκάρσιας. Στό δυτικό τοῖχο, ὅπου ἀρχικά ἦταν ἡ εἴσοδος, σήμερα στή νότια πλευρά, καί στήν ἀψίδα δέ φαίνεται τίποτα, εἶναι ἐνδεχόμενο ὅμως νά σώζονται ἀποσπάσματα τοιχογραφιῶν κάτω ἀπό νεώτερα ἐπιχρίσματα. Τίς τοιχογραφίες αὐτές οἱ περισσότεροι μελετητές τοποθέτησαν στό 14ο αἰ. καί ἀργότερα[114]. Πρῶτος ὁ Μ. Χατζηδάκης παρατηρώντας τες καλύτερα ἐπισήμανε τίς

111. Π. Βοκοτόπουλου, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική στή Δυτ. Στερεά καί Ἤπειρο, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 132 κ.ἑ.

112. Γ. Δημητροκάλλη, Ὁ βυζαντινός ναός τῆς Ἁγίας Θέκλας Εὐβοίας, Τεχνικά Χρονικά 227 (1963), σ. 52.

113. Π. Λαζαρίδη, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 298, καί 23 (1968): Χρονικά, σ. 244.

114. Α. Ἰωάννου, ὅ.π., πίν. 78-85, Γ. Σωτηρίου, Die byzantinische Malerei des XIV. Jahrhunderts in Griechenland, Ἑλληνικά Α' (1927), Ι. Λιάπης, ὅ.π. (ὑποσημ. 13).

όμοιότητες πού ὑπάρχουν μέ τίς τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα στό Πυργί, τίς θεώρησε σύγχρονες καί μάλιστα ἔργο τοῦ ἴδιου ζωγράφου[115].

Εὔκολα ἐντοπίζεται ἡ συγγένεια τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ μέ τό Πυργί, αὐτό ὅμως δέν ἰσχύει γιά ὅλες τίς τοιχογραφίες.

Στό βόρειο τμῆμα τῆς δυτικῆς καμάρας, ὅπου διατηρήθηκαν τά Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ἡ Γέννηση, ἡ Ἀνάσταση καί ἡ Ὑπαπαντή, παρόλο πού τό γενικό πνεῦμα δέ βρίσκεται μακριά ἀπό τίς τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα, ἡ τεχνοτροπία εἶναι πολύ διαφορετική. Οἱ μορφές ζωγραφίζονται σέ μικρή κλίμακα μέ μιά ἔντονη γραμμικότητα στήν κίνηση, πού πολλές φορές παραμορφώνει τή φιγούρα. Τό βάθος καλύπτουν περίτεχνα καί ὀγκώδη οἰκοδομήματα χωρίς ὅμως σαφήνεια στό σχέδιο καί λεπτομερειακή ἀπόδοση. Ἀπό τή σύνθεση λείπει ἡ καθαρότητα καί, ὅταν γίνεται πολυπρόσωπη, ἀκολουθεῖται μιά παρατακτική τοποθέτηση. Τά στοιχεῖα αὐτά συναντᾶμε στίς τοιχογραφίες τῆς ἐγκάρσιας καμάρας τοῦ ναοῦ τῆς Ὁδηγήτριας στίς Σπηλιές, λίγα χιλιόμετρα παρακάτω, ὅπου σώζεται ἡ κτητορική ἐπιγραφή πού τίς χρονολογεῖ στά 1311[116], καί πιστεύω ὅτι κοντά σ' ἐκεῖνες θά πρέπει νά τοποθετηθοῦν.

Διαφορετική τεχνοτροπία παρουσιάζει τό τμῆμα παράστασης τῆς Δευτέρας Παρουσίας, πού διατηρεῖται στήν ἐγκάρσια καμάρα. Οἱ μορφές εἶναι ψηλόλιγνες, μέ κομψές, ἀλλά συγκρατημένες κινήσεις, τό πλάσιμο τῶν προσώπων ἔχει μιά σαφήνεια, ἀλλά καί κάποια ψυχρότητα, ἕναν ἀκαδημαϊσμό πού τίς διαφοροποιεῖ ἀπό τήν ἀμεσότητα τοῦ ὕφους πού ἔχει ὁ ζωγράφος στό Πυργί καί κάνει πιθανή μιά χρονολόγησή τους στό α΄ τέταρτο τοῦ 14ου αἰ.

Ἀπό τίς τοιχογραφίες τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ξεχωρίζουν δύο ὑπερμεγέθεις προτομές τοῦ ἁγίου Νικολάου στό νότιο τοῖχο (Π ί ν. 15) καί τοῦ ἁγίου Βασιλείου, σέ κακή ὅμως διατήρηση, στό βόρειο. Τά πορτραῖτα αὐτά σέ αὐστηρά μετωπική στάση καί μέ μία ἔντονη διακοσμητική σχηματοποίηση στίς ἐπί μέρους μορφές ἀποπνέουν μιά ἀρχαϊκότητα, πού ὁδήγησε τούς περισσότερους μελετητές στό νά τίς θεωρήσουν σύγχρονες μέ τήν παλαιότερη οἰκοδομική φάση τοῦ κτιρίου. Οἱ παραστάσεις ὅμως αὐτές δέν μπορεῖ νομίζω νά χρονολογηθοῦν πρίν ἀπό τό 13ο αἰ. γιά τούς παρακάτω λόγους:

(α) Οἱ προτομές εἶναι ζωγραφισμένες στήν ἐσωτερική ἐπιφάνεια τῶν μακρῶν τοίχων τῆς ἀνατολικῆς καμάρας, ὅπου τό πάχος τῆς τοιχοδομίας εἶναι 1 μ., ἀνήκουν δηλαδή στή σταυρεπίστεγη μορφή τοῦ ναοῦ, πού, ὅπως ἀναφέρθηκε καί παραπάνω, δέν μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ πρίν ἀπό τό 13ο αἰ.[117].

(β) Ἡ ἀνωμαλία πού παρατηρεῖται στήν ἄνω παρυφή τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας δέν ἀποτελεῖ διαφοροποίηση τοῦ στρώματος, ὅπως θεωρήθηκε, ἀλλά ἁπλή ἀνωμαλία τοῦ σοβᾶ πάνω στήν ἤδη ἀνώμαλη ἐπιφάνεια τοῦ πρόσθετου τοίχου. Ὁ τρόπος ἄλλωστε πού παρεμβαίνει τό φωτοστέφανο στά πλαίσια τῆς παράστασης πού εἰκονίζεται στήν ἐπάνω ζώνη, ἐπιβεβαιώνει ὅτι πρόκειται γιά σύγχρονα ζωγραφισμένες ἐπιφάνειες.

115. M. Chatzidakis, Aspects..., ὅ.π., σ. 71, ὑποσημ. 19.
116. Α. Ἰωάννου, ὅ.π., καί T. Velmans, Deux églises..., ὅ.π.
117. Α. Ὀρλάνδου, ὅ.π. (ὑποσημ. 21).

(γ) Ὁ ἅγιος Νικόλαος παρουσιάζεται μετωπικός μέ κλειστό Εὐαγγέλιο στό ἀριστερό χέρι, ἐνῶ μέ τό δεξί εὐλογεῖ. Σέ μικρή κλίμακα πλάγια ἀπό τό φωτοστέφανο ζωγραφίζονται ὁ Χριστός ἀριστερά καί ἡ Θεοτόκος δεξιά, εἰκονογράφηση τῆς ἀπόδοσης στόν ἅγιο τῶν συμβόλων τῆς ἀρχιεροσύνης, πού τοῦ εἶχαν ἀφαιρεθεῖ σάν τιμωρία γιά τή σθεναρή ὀρθόδοξη στάση του κατά τοῦ Ἀρείου στή Σύνοδο τῆς Νικαίας[118]. Τό παλαιότερο ἴσως παράδειγμα τῆς εἰκονογράφησης αὐτῆς εἶναι ἡ ψηφιδωτή εἰκόνα τῆς Πάτμου τοῦ 11ου αἰ.[119]. Λίγα παραδείγματα ἀναφέρονται στό 12ο αἰ. : δύο εἰκόνες τῆς μονῆς Σινᾶ[120], οἱ τοιχογραφίες ναοῦ στό Trani τῆς Ἀπουλίας τοῦ 1197[121] καί στόν ἅγιο Νικόλαο Κασνίτζη[122] στήν Καστοριά. Ὁ τύπος γενικότερα καθιερώνεται ἀπό τό 13ο αἰ. καί μετά[123].

(δ) Παραδείγματα προτομῶν ἁγίων σέ κλίμακα μεγαλύτερη τοῦ φυσικοῦ, καί μάλιστα συνήθως τοῦ ἁγίου Νικολάου, βρίσκουμε ἀρκετά στό 13ο αἰ., πάντα σέ μιά αὐστηρή μετωπική στάση πού ἀποπνέει ἀρχαϊκότητα. Ἀσφαλῶς χρονολογημένο παράδειγμα βρίσκεται στό ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στά Ντουριάνικα τῶν Κυθήρων τοῦ 1275, ὅπου στό βόρειο τοῖχο ὑπάρχει προτομή τοῦ ἁγίου Νικολάου καί στό νότιο τοῦ ἁγίου Βλασίου[124]. Ὑπερμεγέθης παράσταση τοῦ ἁγίου Νικολάου ἐνθρονου σώζεται στόν ὁμώνυμο ναό στήν Ἀχραγιά Λακωνίας[125], ἐνῶ προτομή ζωγραφισμένη σέ κλίμακα μεγαλύτερη τοῦ φυσικοῦ εἰκονίζεται στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας[126], καί τά δύο μνημεῖα τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 13ου αἰ. Ὑπερμεγέθη πορτραῖτα ὑπάρχουν στήν Κωνστάνιανη τῆς Ἠπείρου[127] κι ἀκόμη στίς τοιχογραφίες πού πρόσφατα ἀποκαλύφτηκαν στήν Παλαιοπαναγιά τῆς Μανωλάδας, ὅπου στό βόρειο τοῖχο διατηρεῖται ἐντυπωσιακή σέ μέγεθος προτομή τοῦ ἁγίου Νικολάου[128]. Παλαιότερα ἀπό τό 13ο αἰ. παραδείγματα δέ βρίσκονται πολλά. Ὑπερμεγέθης προτομή πάλι τοῦ ἁγίου Νικολάου ὑπάρχει στή βασιλική τῶν Σερβίων, πού χρονολογεῖται ἀπό τόν ἐκδότη της στό α΄ τέταρτο τοῦ 11ου αἰ.[129] καί συγκρίνεται μέ ἀνάλογη παράσταση τῆς Κουμπελίδικης στήν Καστοριά, πού ἡ χρονολόγησή της ὅμως στά βυζαντινά χρόνια ἔχει ἀμφισβητηθεῖ[130]. Στό Kurbinovo ἤ

118. Thauma Nicaeanum, G. Ähnrich, Der Heilige Nikolaos, I, σ. 224. II, σ. 393, καί Ν. Ζία, Εἰκόνες τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. Ε΄ (1969), σ. 276.

119. Α. Χατζηνικολάου, Ἡ ψηφιδωτή εἰκόνα τῆς Πάτμου, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. Α΄ (1959), σ. 127.

120. Γ. καί Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες..., σ. 93, εἰκ. 81 καί 165, πού ὅμως ὁ V. Lazarev, Storia..., σ. 420, τίς χρονολογεῖ στό α΄ μισό τοῦ 13ου αἰ.

121. E. Bertaux, L'art dans l'Italie Méridionale, Paris 1904, σ. 152.

122. Σ. Πελεκανίδη, Καστοριά, πίν. 57.

123. Π.χ. στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, Ν. Δρανδάκη, Τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. Θ΄ (1977-79), σ. 38, ὅπου καί ἄλλα σχετικά παραδείγματα.

124. Ἀδημοσίευτο μνημεῖο, βλ. Μ. Γεωργοπούλου, ΑΔ 30 (1975): Χρονικά (ὑπό ἐκτύπωση) καί τῆς ἴδιας ἀνακοίνωση στό ΙΕ΄ Συν. Βυζ. Σπ., Ἀθήνα 1976.

125. Ν. Δρανδάκη, Τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, σ. 76, ὑποσημ. 1.

126. Ν. Δρανδάκη, ὅ.π., ὑποσημ. 123.

127. Τήν πληροφορία ὀφείλω στό συνάδελφο Δ. Τριανταφυλλόπουλο, πού ἔχει καί τή δημοσίευση τοῦ μνημείου.

128. Μ. Γεωργοπούλου, ΑΔ 33 (1978): Χρονικά (ὑπό ἐκτύπωση).

129. Α. Ξυγγόπουλου, Τά μνημεῖα τῶν Σερβίων, 1957, σ. 42 καί 55.

130. Ὁ Α. Ξυγγόπουλος, ὅ.π., τή χρονολογεῖ στό 12ο αἰ., ἐνῶ ἡ Χ. Τσιούμη, Κουμπελίδικη..., τή θεωρεῖ ἔργο τοῦ 15ου-16ου αἰ.

στόν Ἅγιο Νικόλαο Κασνίτζη τῆς Καστοριᾶς, πορτραῖτα τῶν ἁγίων, στό ὄνομα τῶν ὁποίων τιμᾶται ὁ ναός, ζωγραφίζονται σέ κλίμακα μεγαλύτερη τοῦ φυσικοῦ στούς πλάγιους τοίχους, μέσα ὅμως σέ διακοσμητικό πλαίσιο, πού ἀποδεικνύει τή σύνδεση τῶν παραστάσεων αὐτῶν μ' ἐκεῖνες τῆς Θεοτόκου, τοῦ Χριστοῦ ἤ τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου στή δυτική ὄψη τῶν ἀνατολικῶν πεσσῶν τρουλαίων ναῶν ἀπό τό 10ο αἰ., παραστάσεις - εἰκόνες στή θέση τῶν μετέπειτα προσκυνηταρίων τοῦ τέμπλου[131]. Ἡ ἰδιαίτερη πλαισίωση τῆς τοιχογραφίας καί μάλιστα μέ τόξο ζωγραφιστό ἤ ἀνάγλυφο, τῆς Δέησης ἤ τοῦ κατ' ἐξοχήν τιμώμενου ἁγίου, πού διαφοροποιεῖ τίς παραστάσεις αὐτές ἀπό τίς σειρές ἁγίων ὁλόσωμων ἤ στηθαίων στά χαμηλά τμήματα τῶν τοίχων τῶν ναῶν, ὅταν παρατηρεῖται σέ μνημεῖα τοῦ 13ου αἰ., ἐπιβεβαιώνει τήν ἐπίδραση τῆς διακόσμησης τοῦ τέμπλου στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ναοῦ[132]. Σέ συνάρτηση μέ αὐτά τά στοιχεῖα θά πρέπει νά δοῦμε τίς ὑπερμεγέθεις προτομές τῶν μνημείων πού ἀναφέρθηκαν πιό πάνω, ὡς «εἰκόνες» τῶν ἁγίων, πού στά παραδείγματα μάλιστα τῆς Λακωνίας εἶναι ὁ ἅγιος στόν ὁποῖο ἀφιερώνεται ὁ ναός.

Μέ βάση τά παραπάνω συμπεράσματα προχωροῦμε στήν τεχνοτροπική ἀνάλυση τῶν προτομῶν αὐτῶν, γιά νά διαπιστώσουμε ἐάν εἶναι σύγχρονες μέ τόν ὑπόλοιπο διάκοσμο τοῦ ναοῦ τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ.

Ἡ μορφή τοῦ ἁγίου Νικολάου παρόλο πού παρουσιάζει μεγάλη φθορά μπορεῖ νά μᾶς δώσει ἀρκετά στοιχεῖα. Τό πλάσιμο τοῦ προσώπου γίνεται μέ σκοῦρο πρασινωπό προπλασμό καί τά φῶτα μπαίνουν μέ λεπτές, παράλληλες, λευκές γραμμές στήν κόγχη τοῦ ματιοῦ καί στή μιά πλευρά τῆς μύτης πού διαμορφώνεται μέ μαύρη γραμμή, μακριά, μέ ὀρθογωνισμένα τά πτερύγια. Τά λευκά γένια τοῦ ἱεράρχη ἀποδίδονται τελείως γραμμικά μέ λεπτές, λευκές καί γκρίζες γραμμές. Τά αὐτιά εἶναι διακοσμητικά, σχηματοποιημένα σάν τμῆμα ἀνθέμιου.

Ὅλα τά στοιχεῖα αὐτά τά συναντᾶμε στή μορφή τοῦ ἁγίου Ἰγνατίου (Π ί ν. 21 α) στήν πάνω ζώνη τοῦ ἴδιου τοίχου, ἀλλά καί στή μορφή τοῦ ἁγίου Βλασίου στό Πυργί (Π ί ν. 11 α). Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικός στίς συγκρίσεις τῶν τριῶν μορφῶν μεταξύ τους εἶναι ὁ πανομοιότυπος τρόπος πού σχεδιάζεται τό στρογγύλεμα τοῦ γενιοῦ στό πηγούνι μέ μιά βαθιά γκρίζα κυκλική γραμμή καί μιά δεύτερη λεπτή, πού διαγράφει τμῆμα τοῦ κύκλου. Ὅμοια ἀκόμη εἶναι τά πλατιά λευκά ὠμοφόρια μέ τούς μεγάλους μαύρους σταυρούς.

Ἐκεῖνο πού διαφοροποιεῖ τή μορφή τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀπό τούς ἄλλους ἱεράρχες εἶναι ἡ ἔνταση τοῦ ματιοῦ πού κοιτᾶ μπροστά σέ ἀντίθεση μέ τό λοξό βλέμμα, χαρακτηριστικό ὅλων τῶν προσώπων στό Πυργί καί στήν Ἁγία Θέκλα, πού ἐπιτείνει ὅμως τήν παρουσία τοῦ ἁγίου ὡς «εἰκόνα». Τό ἴδιο πλάσιμο τοῦ ματιοῦ ἔχει καί ὁ Χριστός τῆς Ἀνάληψης (Π ί ν. 16) στήν ἴδια ἐκκλησία, ἀλλά ἡ ἐντύπωση ἀλλοιώνεται,

131. M. Chatzidakis, L'évolution de l'icône, XV Cong. Int. Ét. Byz., Athènes 1976, Rapports, σ. 162-163.

132. J. Lafontaine-Dosogne, L'évolution du programme décoratif, ὅ.π., σ. 144-145.

133. Οἱ ἐργασίες πού ἔγιναν ἀπό τό συνεργεῖο τοῦ κ. Σ. Παπαγεωργίου τό 1968 διακόπηκαν χωρίς νά ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα καί ἡ ἀποκάλυψη ὅλων τῶν τοιχογραφιῶν, κυρίως στό δυτικό τμῆμα, ὅπου σέ ἀρκετά σημεῖα εἶναι ἐμφανή δύο στρώματα τοιχογραφιῶν.

γιατί οἱ χρωματισμοί εἶναι ἀνοιχτοί. Μία ἄλλη χαρακτηριστική λεπτομέρεια εἶναι ἡ βυσσινιά γραμμή κατά μῆκος τοῦ βλεφάρου, πού βρίσκεται καί στή μορφή τοῦ ἁγίου Λαυρεντίου στό βόρειο τοῖχο. Στή διακόσμηση τῶν ρούχων καί τῆς στάχωσης τοῦ βιβλίου ὑπερισχύουν οἱ λευκές τελεῖες σέ δύο ἀποδόσεις, ἀλλοῦ μικρές ἀπό παχύρευστο λευκό χρῶμα κι ἀλλοῦ πλατιά στίγματα μέ πιό ἀραιωμένο τό ἄσπρο, κι αὐτά κοινά χαρακτηριστικά στίς τοιχογραφίες στό Πυργί, π.χ. στήν παράσταση τοῦ ἀρχάγγελου φύλακα, στά ροῦχα τοῦ ἁγίου Θεοδώρου ἤ τῆς ἁγίας Καλλιόπης. Τέλος, τή μορφή τοῦ ἁγίου Νικολάου περιβάλλει τό γνωστό ἀπό τό Πυργί διπλό περίγραμμα.

Τό μόνο στοιχεῖο πού δέν ἀπαντᾶ ὅμοιό του στή ζωγραφική τοῦ Σωτήρα ἤ τῆς Ἁγίας Θέκλας εἶναι τό λεπτομερέστατο πλάσιμο τοῦ χεριοῦ τοῦ ἱεράρχη. Τά χέρια σέ ὅλες τίς μορφές εἶναι τελείως σχηματικά καί μᾶλλον κακότεχνα ἀποδομένα, ὅπως ἄλλωστε ζωγραφίζεται καί τό χέρι τοῦ Χριστοῦ στήν ἴδια παράσταση, πού ὅμως παριστάνεται σέ μικρή κλίμακα. Στή διαφορά ἀκριβῶς τῆς κλίμακας ὀφείλεται πιστεύω ἡ προσεγμένη καί ἀνατομική σχεδίαση, γιατί τό μέγεθος τοῦ χεριοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου τραβᾶ ἀμέσως τό βλέμμα, ἐνῶ στίς ἄλλες μορφές παρουσιάζεται ὡς δευτερεῦον στοιχεῖο πού δέν ἀπασχολοῦσε τό ζωγράφο καί ἴσως ἦταν συμπλήρωμα κάποιου βοηθοῦ του.

Τά τεχνοτροπικά στοιχεῖα πού ἐντοπίστηκαν κάνουν πιθανή τήν ἀπόδοση τῶν προτομῶν αὐτῶν στόν ἴδιο ζωγράφο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ καί οἱ διαφοροποιήσεις πού ἐπισημάνθηκαν στήν ἀπόδοση τῶν ἐπί μέρους μορφῶν ἐπιβεβαιώνουν τή διαφορετική ἀντιμετώπιση τῶν πορτραίτων τῶν ἁγίων πού παρεμβάλλονται στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα καί παριστάνονται στό μέσο τῶν μακρῶν τοίχων σάν φορητές εἰκόνες.

Ἔτσι θεωροῦμε ὅλο τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ ναοῦ σύγχρονο καί προχωροῦμε στήν ἐξέταση τῶν ἄλλων σωζόμενων ἤ καθαρισμένων παραστάσεων.

Σέ ὅλη τήν ἀνατολική καμάρα εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη (Πίν. 16). Τό κεντρικό τμῆμα καταλαμβάνει ἡ ἐλλειπτική μέ ὀδοντωτό περίγυρο δόξα. Φέρεται ἀπό τέσσερις ἀγγέλους τοποθετημένους ἀνά δύο ἀντιθετικά στίς τέσσερις γωνίες, ἔτσι ὥστε μέ τή φορά καί τήν τοποθέτηση τῶν φτερῶν καί τῶν ποδιῶν τους νά σχηματίζεται ὀρθογώνιο, πού ἐγγράφει τή δόξα. Τό σχῆμα εἶναι παλιό ἀλλά ὄχι συνηθισμένο, δέ διαφέρει οὐσιαστικά ἀπό ἐκεῖνο τοῦ τρούλου τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Ἀχρίδας, μόνο πού ἐκεῖ ἡ κυκλική μορφή τῆς δόξας προσδιορίζει τό περιβάλλον σχῆμα σέ τετράγωνο[134]. Τό ἴδιο σχῆμα μέ τήν Ἁγία Θέκλα (πού βασικά εἶναι ὅμοιο καί στό Πυργί) βρίσκουμε στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. στόν Ἅγιο Ἡρακλείδιο τῆς μονῆς Λαμπαδιστῆ τῆς Κύπρου[135].

Ὁ Χριστός σύμφωνα μέ τό βυζαντινό τύπο παριστάνεται καθισμένος στό οὐράνιο τόξο, σύμβολο τοῦ οὐρανοῦ, πού, ὅπως καί σέ πολλά ἄλλα παραδείγματα, ἀποδίδεται σάν διακοσμητική ζώνη μέ σταυρούς, ἐνῶ μιά δεύτερη παρόμοια ταινία παριστάνεται κάτω ἀπό τά πόδια του[136]. Φορᾶ λευκό χιτώνα μέ ρόδινες πτυχώσεις καί σκοῦρο βυσσινί

134. Hamman-Maclean-Hallensleben, Monumentalmalerei..., πίν. 18.

135. A. Papageorgiou, Masterpieces, πίν. XXIX.

136. Δεύτερο τόξο παρουσιάζεται στά πόδια τοῦ Χριστοῦ στήν Ἁγία Σοφία καί στήν Παναγία τῶν Χαλκέων τῆς Θεσσαλονίκης, στόν Ἅγιο Μάρκο τῆς Βενετίας, στό Karanlik Kilisse στό Gueureme, στήν Ἁγία Τριάδα στό Κρανίδι καί σέ σειρά χειρογράφων.

ἱμάτιο. Κρατᾶ κλειστό κατάκοσμο Εὐαγγέλιο μέ πολύτιμες πέτρες, στοιχεῖο πού ἔχει παλιά παράδοση, ἀλλά ὄχι μεγάλη διάδοση σέ σχέση μέ τό ἀνοιχτό εἰλητάρι[137]. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ διακόσμηση τοῦ βάθους τῆς δόξας, ὅπως ἀκριβῶς παρουσιάζεται καί σ' ἕνα ἀκόμη παράδειγμα, στήν Ἁγία Τριάδα στό Κρανίδι[138], μέ λευκές, κίτρινες καί κόκκινες πινελιές, πού ἐπιδιώκουν πιθανόν νά ἀποδώσουν τό κείμενο τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων: *νεφέλη ὑπέλαβεν αὐτόν* (Πράξ. Ι, 9).

Οἱ «ἐπόπτες» τῆς Ἀνάληψης διατάσσονται συμμετρικά σέ δύο ἡμιχόρια. Στό βόρειο κεντρική μορφή εἶναι ἡ Θεοτόκος μέ βυσσινί μαφόριο (Πίν. 17). Ἔχει μιά ἐλαφριά στροφή στό σῶμα καί τά χέρια ὑψωμένα καί τά δύο πρός τό Χριστό, ὅμοια ὅπως καί στήν Ἁγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας[139], ἐνῶ συνηθέστερα τῆς ἀποδίδεται στάση δέησης. Δύο διακοσμητικά σχηματοποιημένα δέντρα διαχωρίζουν τή μορφή της ἀπό τούς ἀποστόλους, οἱ ὁποῖοι παριστάνονται ἀνά τρεῖς σέ ρυθμική ὅμοια κίνηση, πού ὅμως διασπᾶται στό ἀριστερό (γιά τό θεατή) τμῆμα μέ τή μορφή τοῦ εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ καί τή χαρακτηριστική στροφή ἀπό τά νῶτα τοῦ σώματος, πού παρατηρήσαμε καί στό Πυργί. Στήν ταύτιση τῶν ἀποστόλων ἐκτός ἀπό τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά βοηθοῦν καί τά ἀρχικά τοῦ ὀνόματός τους στό φωτοστέφανο. Δίπλα στήν Παναγία εἰκονίζονται ὁ Πέτρος καί ὁ Ματθαῖος, πλάι στόν τελευταῖο ὁ Μᾶρκος καί ὁ Ἰάκωβος, ἀπό τήν ἄλλη ὁ Λουκᾶς καί ὁ Θωμᾶς. Οἱ τρεῖς εὐαγγελιστές, τοποθετημένοι σέ κεντρική θέση κοντά στή Θεοτόκο μέ ἐξαίρεση τήν παρεμβολή τοῦ Πέτρου, κρατοῦν τά Εὐαγγέλιά τους, χαρακτηριστικό τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 13ου αἰ., πού ἀργότερα παραλείπεται[140]. Τά ἱμάτια τῶν ἀποστόλων εἶναι ἀνοιχτόχρωμα σέ ἀντίθεση μέ τά σκοῦρα ροῦχα τῆς Θεοτόκου καί ἐναλλάσσονται τά χρώματα τῶν πτυχώσεων ἀπό κόκκινο καί ὤχρα.

Στό βάθος ὑποδηλώνεται τό βραχῶδες τοπίο τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν καί ἀναγράφεται: *Οὗτος ἐλεύσεται πάλιν* (Πράξ. Ι, 12).

Στό νότιο ἡμιχόριο κεντρική μορφή εἶναι ὁ ἄγγελος σέ μετωπική ἀπεικόνιση, ντυμένος μέ αὐτοκρατορική κατάκοσμη περιβολή, χαρακτηριστικό τῆς κομνήνειας τέχνης, πού ἀτονεῖ στήν παλαιολόγεια ζωγραφική μέ λίγες ἐξαιρέσεις σέ μνημεῖα, ὅπου ἐμφανίζεται μιά γενικότερη ἀγάπη γιά τά κατάκοσμα ροῦχα. Ὅμοια παρουσιάζεται ὁ ἄγγελος στήν Ἀνάληψη τοῦ Σωτήρα στό Ἀλεποχώρι. Ἡ ἐκδότρια τοῦ μνημείου κ. Ντ. Μουρίκη παρατηρεῖ ὅτι τό στοιχεῖο αὐτό μαρτυρεῖ πώς ἡ σκηνή χάνει τόν ἱστορικό της χαρακτήρα ἐκφράζοντας κυρίως τήν ἰδέα τῆς Δευτέρας Παρουσίας[141].

Στό ἡμιχόριο αὐτό δέν ἀκολουθεῖται ἡ σύμμετρη τοποθέτηση τῶν δέντρων γιά τό

137. Παρουσιάζεται ἐναλλάξ στίς φιάλες τῆς Monza. Στή μνημειακή ζωγραφική βιβλίο κρατᾶ ὁ Χριστός τῆς Ἀνάληψης στήν Παναγία τῶν Χαλκέων, στόν Ἅγιο Ἡρακλείδιο τῆς Κύπρου, στό Agaç Kilisse τῆς Irhala, στό Κρανίδι καί σέ ὅλες τίς βυζαντινές ἐκκλησίες τῆς Εὔβοιας, ὅπου σώθηκε ἡ παράσταση.

138. S. Kalopissi-Verti, ὅ.π., σ. 108-109.

139. Βλ. ὑποσημ. 134, πίν. 14-15.

140. Τό ἴδιο στοιχεῖο συναντᾶται στήν Ἁγία Τριάδα στό Κρανίδι, S. Kalopissi-Verti, ὅ.π., σ. 114, ὅπου ἀναφέρονται καί ἄλλα σχετικά παραδείγματα.

141. Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα..., σ. 30, πίν. 41-45. Βλ. ἐπίσης A. Grabar, Le Pantocrator vetû à l'antique et les archanges en costume impérial, Atti del V Cong. Int. St. Byz., Roma 1936, II, σ. 147.

διαχωρισμό τῆς κεντρικῆς μορφῆς (διαχωρίζεται ἡ Θεοτόκος, γιατί ἔχει ξεχωριστή συμμετοχή στήν Ἀνάληψη)[142], ἀντίθετα δύο σχηματοποιημένα κωνικά δέντρα ζωγραφίζονται στά δεξιά τοῦ ἀγγέλου, ἐνῶ στά ἀριστερά τό δέντρο τοποθετεῖται πίσω ἀπό τόν Παῦλο, πού παριστάνεται δίπλα στόν ἄγγελο μέ κλειστό βιβλίο στό χέρι (Π ί ν. 18). Ἡ ἀπεικόνιση τῶν ἀποστόλων ὅμως κρατᾶ τή ρυθμική διάταξη, καθώς παρατάσσονται, μέ ὅμοιες κινήσεις, δίπλα στόν Παῦλο ὁ Σίμων καί ὁ Ἀνδρέας καί στά δεξιά ὁ εὐαγγελιστής Ἰωάννης, ὁ Βαρθολομαῖος καί ὁ Φίλιππος. Στό βάθος ἐπαναλαμβάνεται τό ἴδιο μέ τό βόρειο ἡμιχόριο τοπίο, μέ τούς κυλινδρικούς ὁριζόντια κομμένους βράχους καί τά μικρά στρογγυλά ἀπό λευκές τελεῖες λουλούδια, πού φυτρώνουν παντοῦ ὅπου ὑπάρχει ἐλεύθερη ἐπιφάνεια. Ἐπάνω ἀπό τόν ἄγγελο ἀναγράφονται οἱ λόγοι του μετά τήν Ἀνάληψη: *Τί ἑστήκατε βλέποντες ἄνδρες Γαλιλαῖοι* (Πράξ. Ι, 12).

Ἄλλη ἀφηγηματική παράσταση δέ διασώθηκε ἀπό τό στρῶμα αὐτό τῆς ζωγραφικῆς. Στό νότιο τοῖχο δίπλα στήν προτομή τοῦ ἁγίου Βασιλείου εἰκονίζονται σέ μικρότερη κλίμακα ὁλόσωμοι, μετωπικοί δύο ἱεράρχες, ὁ Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος (Π ί ν. 21 α) καί ὁ Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων, σέ πολύ κακή διατήρηση. Φοροῦν ἀνοιχτόχρωμο φαιλόνιο καί γκρίζο ὠμοφόριο μέ μεγάλους μαύρους σταυρούς καί κρατοῦν κλειστό κατάκοσμο βιβλίο.

Στήν ἀπό πάνω στενή ζώνη ὑπάρχει σειρά στηθαρίων, ἀνά δύο συμπλεκόμενων μέ κυκλικό κόμπο, πάνω σέ βάθος πού γεμίζει μέ ἑλικόμορφο σχηματικά ἀποδομένο φυτικό θέμα. Στά δύο πρός τ' ἀνατολικά στηθάρια, πού ἡ ἄντυγά τους κοσμεῖται ἀπό λεπτούς σταυρούς, πάνω σέ κόκκινο βάθος εἰκονίζονται σέ προτομή δύο ἱεράρχες (Π ί ν. 19 α), ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καί ὁ Μόδεστος[143]. Στά δύο ἑπόμενα στηθάρια, πού ἡ ἄντυγά τους ἔχει τό συνηθισμένο σέ σειρά μνημείων τοῦ 13ου αἰ. βαθμιδωτό θέμα, σέ μπλέ φόντο παριστάνονται ἡ μάρτυς Ἰουλίττα (Π ί ν. 20 α) καί ὁ γιός της Κύρικος. Ἡ Ἰουλίττα φορᾶ ροῦχα ἀρχοντικά, κεντημένα μέ μαργαριτάρια, καί κεφαλόδεσμο λευκό πού κατεβαίνει καί δένεται γύρω ἀπό τό λαιμό[144]. Ἀπό τή μορφή τοῦ Κύρικου σώζεται μόνο τμῆμα τοῦ προσώπου, πού φανερώνει τήν ἀπεικόνισή του σέ νεαρή ἡλικία σύμφωνα μέ τήν παράδοση πού ἀναφέρει ὅτι μαρτύρησε σέ ἡλικία ἑφτά ἐτῶν, ἐνῶ σέ ἄλλα παραδείγματα εἰκονίζεται σάν μεγάλος, π.χ. στήν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας[145].

Ἡ στενή ζώνη μέ στηθάρια στρογγυλά, ὀρθογώνια, μεμονωμένα ἤ συμπλεκόμενα ὅπως ἐδῶ ἤ διαμορφωμένα ὡς ἀναρτημένες εἰκόνες πάνω ἀπό τούς ὁλόσωμους ἁγίους τῆς χαμηλότερης ζώνης, εἶναι κοινό στοιχεῖο διακόσμησης μνημείων τοῦ 12ου καί 13ου

142. Διαχωρίζεται ἡ ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου σέ ἕνα ἐπίπεδο ἐνδιάμεσο τοῦ γήινου, ὅπου οἱ «ἐπόπτες» τῆς Ἀνάληψης, καί τοῦ οὐράνιου τῆς δόξας καί τῶν ἀγγέλων. Βλ. π.χ. στόν Ἅγιο Πέτρο Κουβαρᾶ, N. Pansélinou, ὅ.π., σ. 73-74, ὑποσημ. 1, ὅπου ἀναφέρονται καί ἄλλα παραδείγματα.

143. Ὅμοια συμπλεκόμενα ἀνά δύο μέ κυκλικό κόμπο στηθάρια παρουσιάζονται στό ναό τοῦ Χριστοῦ στά Μεσκλά τῆς Κρήτης τοῦ 1303, Α. Ὀρλάνδου, Δύο Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Δυτικῆς Κρήτης, ΑΒΜΕ Η' (1955-56), εἰκ. 15, ὅπου καί τό βάθος πληροῦται μέ ἀνάλογης μορφῆς κόσμημα, ὅπως καί στή Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ, G. Millet, Mystra, πίν. 83.1-2, 85.1-2.

144. Γιά τά ροῦχα καί τόν κεφαλόδεσμο τῆς ἁγίας Ἰουλίττας βλ. ὑποσημ. 38 σχετικά μέ τήν Ἁγία Καλλιόπη στό Πυργί. Ὅμοια κοσμεῖται ἡ ἄντυγα σέ στηθάρια μέ προτομές μαρτύρων στό Fethiye, H. Belting, The Style of Fethiye Djami, ὅ.π., πίν. 10, 11, 54.

145. Miljković-Pepek, L'œuvre des peintres Michel et Eutych, Skopje 1967, εἰκ. 29.

αἰ., πού προέρχεται ἀπό ἐπίδραση τῆς χρήσης φορητῶν εἰκόνων[146]. Συνηθέστερα στά στηθάρια περιλαμβάνονται ἅγιοι καί μάρτυρες, ἐνῶ οἱ ἱεράρχες περιορίζονται στό ἡμικύκλιο καί στούς πλάγιους τοίχους τοῦ ἱεροῦ. Στά πλάγια κλίτη τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρᾶ, δίπλα στά πορτραῖτα ἁγίων, στό ἀνατολικό τμῆμα εἰκονίζονται ἀνά δύο ἱεράρχες σέ προτομή καί μάλιστα τά κυκλικά στηθάρια ὀρθογωνίζονται ἀπό κόσμημα ὅμοιο μέ ἐκεῖνο πού καλύπτει τόν κάμπο στήν Ἁγία Θέκλα[147].

Ἀπέναντι, στό βόρειο τοῖχο, σώζεται τμῆμα τῆς ὁλόσωμης μετωπικῆς μορφῆς τοῦ ἁγίου Λαυρεντίου διακόνου.

Στήν ἴδια τεχνοτροπία μέ τίς παραπάνω παραστάσεις θά ἀποδώσουμε τήν ἀποσπασματικά, κάτω ἀπό νεώτερο στρῶμα τοιχογραφίας, σωζόμενη μορφή τοῦ ἀγγέλου φύλακα στό νότιο τοῖχο τῆς δυτικῆς καμάρας καί τήν παράσταση τῆς ἁγίας Ἄννας μέ τή Θεοτόκο στό βόρειο, πάλι μισοκαλυμμένη ἀπό νεώτερη τοιχογραφία, πού ἀποδίδεται μέ τήν ἴδια σχηματοποίηση τῶν ρυτίδων, ὅπως καί στό Πυργί. Στόν ἄγγελο ἐπίσης θά παρατηρήσουμε τή διακόσμηση τῶν φτερῶν του μέ λευκές ἀπό ἀδιάλυτο χρῶμα τελεῖες.

Δύο διακοσμητικά θέματα ἐκτός ἀπό ὅσα ἀναφέρθηκαν παραπάνω διατηροῦνται στό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ ναοῦ. Δίπλα στό Λαυρέντιο ὑπάρχει πλατιά κάθετη ζώνη (Πίν. 19 β), ὅπου πάνω σέ σκοῦρο φόντο συνεχής βλαστός διαγράφει ἑλικοειδή σχήματα μέ τρίφυλλα, σέ ἐκτέλεση πού δίνει τήν ἐντύπωση τοῦ ἀνάγλυφου, θέμα συνηθισμένο στό 13ο αἰ.[148]. Δίπλα στήν Ἀνάληψη στό δυτικό ἄκρο τῆς καμάρας ἄλλη στενή διακοσμητική ζώνη ἔχει συμπλεκόμενους μαύρους κύκλους μέ ἡμίφυλλα ἄκανθας[149].

Ὅλα τά διακοσμητικά θέματα πού περιγράψαμε στήν Ἁγία Θέκλα βρίσκονται πανομοιότυπα στό Πυργί. Τό κόσμημα τῆς ἄντυγας τῶν στηθαρίων τῶν ἱεραρχῶν χρησιμοποιεῖται στό φωτοστέφανο τοῦ ἀγγέλου φύλακα στό Πυργί, τό μοτίβο πού καλύπτει τό βάθος ἀποτελεῖ τή διακοσμητική ζώνη στό κλειδί τῆς δυτικῆς καμάρας, τό θέμα τῆς ἀνατολικῆς καμάρας τῆς Ἁγίας Θέκλας κλείνει τήν ἀνατολική καμάρα στό Πυργί στά δυτικά, ἐνῶ τό βαθμιδωτό κόσμημα τῆς εἰκόνας τῆς ἁγίας Ἰουλίττας περιβάλλει τή ζώνη μέ ἔνσταυρους κύκλους στό ἀνατολικό ἄκρο τῆς δυτικῆς καμάρας. Διαφορετικό εἶναι τό μοτίβο, ἀλλά ὅμοια ἡ χρήση τοῦ διακοσμητικοῦ στό βόρειο τοῖχο τῆς Ἁγίας Θέκλας καί στό βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ στό Πυργί, ὅπου μέ τήν κάθετη τοποθέτηση πλατιᾶς ταινίας καλύπτεται ἐπιφάνεια τοίχου, πού κανονικά θά ἔπρεπε νά καταλαμβάνεται ἀπό τή σειρά ὁλόσωμων ἁγίων. Τέλος, τά ροῦχα τῆς ἁγίας Ἰουλίττας καί ὁ τρόπος πού δένεται τό κάλυμμα τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι πανομοιότυπα μέ τῆς ἁγίας Καλλιόπης.

Προχωρώντας στήν τεχνοτροπική ἀνάλυση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἁγίας Θέκλας

146. T. Velmans, Rayonnement de l'icône au XIIe et au début du XIIIe siècle, XV Cong. Int. Ét. Byz., Athènes 1976, Rapports, σ. 202.

147. Μ. Χατζηδάκη, Ἡ Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ, ὅ.π., σ. 165, πίν. 51, 53, 58, 59.

148. Ὅμοιο θέμα παρουσιάζεται στό Arilje μέ ἀντίθετη χρωματική ἀπόδοση, μαῦρο τό μοτίβο σέ λευκό φόντο, καί ἐκεῖ μέ ἔντονη τήν ἐντύπωση τοῦ ἀνάγλυφου, Hamman-Maclean-Hallensleben, ὅ.π., εἰκ. 144.

149 Ἀνάλογη ἡ διακοσμητική ζώνη τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς στήν Ἀθήνα, Α. Βασιλάκη, ὅ.π., πίν. 54.

τά στοιχεῖα ὁμοιότητας θά γίνουν πιό οὐσιαστικά. Στά πορτραῖτα τῶν ἁγίων στά στηθάρια, τό πλάσιμο γίνεται πάνω σέ σκοῦρο προπλασμό μέ πρασινωπές σκιές καί λευκά ἀναλυμένα φῶτα. Τό πρόσωπο τῆς ἁγίας Ἰουλίττας (Π ί ν. 20 α) παρουσιάζεται μαλακό μέ τονισμένα ὅμως τά χαρακτηριστικά, ὅπως τά σμιχτά φρύδια, τό ἀμυγδαλωτό μέ τραβηγμένη τή γραμμή στό πλάι μάτι καί τό στόμα μέ τίς ἀνασηκωμένες γωνίες. Ἀντίθετα στό πρόσωπο τοῦ ἁγίου Ἰγνατίου (Π ί ν. 21 α) ἡ γραμμή παίζει πιό σημαντικό ρόλο στόν τονισμό τῆς κοιλότητας στό μάγουλο, τό διαχωρισμό τῆς γενειάδας ἤ στή διακοσμητική σάν ἡμιανθέμιο διαμόρφωση τοῦ αὐτιοῦ. Καί τά δύο κεφάλια φέρουν τό διπλό περίγραμμα. Τήν ἴδια τεχνική ἐπισημάναμε στά πρόσωπα τῆς ἁγίας Καλλιόπης (Π ί ν. 14 β) καί τοῦ ἁγίου Βλασίου (Π ί ν. 11 α) ἀντίστοιχα στό Πυργί. Τά κεφάλια πάλι τῶν ἀποστόλων στήν Ἀνάληψη παρουσιάζουν τό πλατύ καί ἀμελέστερο πλάσιμο στήν ἴδια τεχνική μέ τούς ἀποστόλους τῆς Πεντηκοστῆς καί ἡ σύγκριση ἐκτός ἀπό τή γενική φυσιογνωμική ὁμοιότητα θά ἀποδώσει σέ δύο περιπτώσεις τήν ἐπανάληψη πανομοιότυπα τῶν προσώπων. Ἡ πτυχολογία ἀκολουθεῖ τούς ἴδιους κανόνες μέ τήν προσθήκη τῶν λευκῶν στιγμῶν στά διάκενα τῶν πτυχῶν κι ἀκόμη μέ τόν ἴδιο τρόπο καί στούς δύο ναούς παρουσιάζεται μιά ὁριζόντια ἀναδίπλωση τοῦ ἱματίου στό κάτω μέρος, πάνω ἀπό τή γωνιώδη ἀπόληξη τοῦ χιτώνα.

Ἐκτός ἀπό τό κοινό στά διακοσμητικά θεματολογικό περιεχόμενο πού ἀναφέρθηκε πιό πάνω, ἡ διαμόρφωση τοῦ τοπίου ἐκφράζει τίς ἴδιες αἰσθητικές ἀντιλήψεις μέ τήν κυβιστική ἀπόδοση τῶν βράχων, τήν κωνική μορφή τῶν δέντρων, τά ψηλόμισχα λουλούδια πού καλύπτουν τά κενά καί τήν ἴδια τεχνική μέ τίς λεπτές πινελιές.

Ὕστερα ἀπό τίς παραπάνω ἀναλυτικές συγκρίσεις δέν μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ πιστεύω ἡ ταυτότητα τοῦ ζωγράφου, πού, πρέπει νά σημειωθεῖ, δέν ἀντιγράφει τυφλά τή μία ἐκκλησία ἀπό τήν ἄλλη, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό τήν εἰκονογραφία τῆς Ἀνάληψης (διαφορετική ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀγγέλου καί ἡ στάση τῆς Παναγίας) ἤ τά πρόσωπα πού εἰκονίζονται στίς κάθετες ἐπιφάνειες.

Ἡ σύγκριση τῶν ἴδιων τεχνοτροπικῶν στοιχείων σέ ἄλλα συγγενικά καί μάλιστα γειτονικά μνημεῖα, ὅπως ὁ Ἅγιος Δημήτριος στό Μακρυχώρι τοῦ 1303 καί ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ριτζάνων στόν Ὀξύλιθο τοῦ 1304[150], θά ἀποδείξει πιστεύω τή μικρή χρονική διαφορά πού μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀνάμεσα στή Μεταμόρφωση καί τήν Ἁγία Θέκλα καί τήν ἀσφαλή τοποθέτηση τῆς δεύτερης μέσα στό 13ο αἰ.

Καί στά δύο μνημεῖα τοῦ 14ου αἰ. διακρίνεται ἕνας συγκεκριμένος ζωγραφικός τρόπος σέ ὅλη τή διακόσμηση πού παρουσιάζει στενή συνάφεια μέ τό γενικό ὕφος τῶν ἄλλων δύο ἐκκλησιῶν, χωρίς ὅμως τήν ποικιλία τῆς τεχνοτροπίας πού παρουσιάζεται κύρια στό Πυργί καί λιγότερο στήν Ἁγία Θέκλα, ἴσως ἐξαιτίας τῆς ἀποσπασματικῆς διατήρησης τοῦ διάκοσμου. Τό πλάσιμο τῶν προσώπων ἀκολουθεῖ τήν ἐπεξεργασία πού ἀναλύσαμε παραπάνω. Ἡ σύγκριση ὅμως δύο φυσιογνωμικά συγγενικῶν προσώπων, ὅπως εἶναι ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος τῆς Ἁγίας Θέκλας μέ ἄγνωστο ἱεράρχη τοῦ Μακρυχωρίου (Π ί ν. 21 α-β), θά μᾶς δώσει τό μέτρο τῆς διαφοροποίησης τῆς ἴδιας τεχνοτροπίας στά λίγα χρόνια πού μεσολαβοῦν. Στόν ἅγιο τοῦ Μακρυχωρίου τό πρόσωπο χάνει σέ ἔνταση, καθώς οἱ σκιές καί τά περιγράμματα πλαταίνουν, τά φῶτα ἀναλύονται σέ λεπτές, λευκές,

150. Α. Ἰωάννου, ὅ.π., καί Ι. Λιάπη, Μεσαιωνικά μνημεῖα Εὐβοίας, ὅ.π.

παράλληλες γραμμές, ἡ γραμμική ἀπόδοση στά γένια καί τά μαλλιά εἶναι σκληρή, ἡ σχηματική ἀπόδοση τοῦ αὐτιοῦ ἁπλή χωρίς διακοσμητικότητα (γενικότερα ἡ διακοσμητική διάθεση χωρίς νά λείπει ὁλότελα γίνεται πιό ἄτονη).

Στήν ἀπόδοση τῶν σωμάτων πάλι καί τῆς πτυχολογίας π.χ. στήν Ἀνάληψη τῆς Ἁγίας Θέκλας, στήν ἴδια παράσταση τοῦ Μακρυχωρίου καί τοῦ Ὀξύλιθου (Πί ν. 22 α-β), ἡ συγγένεια εἶναι ἐμφανής. Οἱ μορφές ἔχουν τίς ἴδιες ἀναλογίες, οἱ πτυχώσεις ἀποδίδονται γραμμικά ἀλλά ἡ ἀπόδοσή τους εἶναι πιό γεωμετρική, κατά συνέπεια πιό ἐπίπεδη, χωρίς τή γραφική ποικιλία πού παρατηρήσαμε πιό πάνω καί τήν αἴσθηση τῆς πλαστικότητας τοῦ σώματος, πού ἐδῶ καλύπτεται. Ἡ ἐναλλαγή τῶν ὁριζόντιων μέ τίς πυκνές κάθετες καί λοξές πτυχές πού ξεκινᾶ ἀπ' τό Πυργί, προσδίδοντας μιά ἔνταση καί διακοσμητικότητα στήν ἐπιφάνεια, στά μεταγενέστερα παραδείγματα ἀποκτᾶ ἕνα μανιερισμό[151]. Τό ἴδιο ἰσχύει καί στήν ἀπόδοση τῶν ἀρχιτεκτονημάτων τοῦ βάθους ἤ τοῦ φυσικοῦ τοπίου. Γίνεται χρήση τῶν ἴδιων μορφολογικῶν στοιχείων χωρίς ὅμως καθαρότητα καί ἄτονα ἤ ἀδιάφορα πλαισιώνουν τίς συνθέσεις. Οἱ κυβιστικές τάσεις πού παρατηρήσαμε πρωτύτερα, πού συνδέουν τή ζωγραφική στό Πυργί μέ μιά συγκεκριμένη τάση τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ., ἔχουν χαθεῖ, οἱ αἰσθητικές ἀναζητήσεις ἔχουν ἐκμηδενιστεῖ. Τό ἴδιο ὕφος ἔχει ἀποκτήσει τό χαρακτηριστικό πάγωμα τῆς ἀντιγραφῆς. Ἀναμφισβήτητα πρόκειται γιά ἕνα ἐργαστήριο πού συνεχίζει τήν τεχνοτροπία μ' ἕνα χαρακτήρα ἐπαρχιωτικό, τόν ὁποῖο δέν μποροῦμε νά ἀποδώσουμε στό ζωγράφο τοῦ 13ου αἰ. Τό ἴδιο ἐργαστήριο μέσα σέ δέκα χρόνια, σέ ἀκτίνα 20 χλμ., θά διακοσμήσει ἄλλες πέντε ἐκκλησίες καί θά καταφέρει νά ἀναζωογονηθεῖ μέσα στό πνεῦμα τῆς τέχνης τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 14ου αἰ. καί τίς νέες αἰσθητικές ἀντιλήψεις, ὥστε καί μέ τή συνεργασία ἑνός ἱκανότατου ζωγράφου νά δώσει στά 1311 τήν εἰκονογράφηση τοῦ ναοῦ τῆς Ὁδηγήτριας στίς Σπηλιές[152], μνημεῖο πού συμβαδίζει μέ τίς τάσεις τῆς ἐποχῆς του, τόσο εἰκονογραφικά ὅσο καί τεχνοτροπικά, πού κι αὐτό θά πετύχει νά ξεφύγει ἀπό τά πλαίσια τῆς ἐπαρχιακῆς ζωγραφικῆς.

Συνοψίζοντας τά χαρακτηριστικά τῆς ζωγραφικῆς τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. στήν Εὔβοια, ὅπως ἐντοπίστηκαν στίς δύο ἐκκλησίες τῆς Μεταμόρφωσης στό Πυργί καί τῆς Ἁγίας Θέκλας στό ὁμώνυμο χωριό, κύριο στοιχεῖο ἐμφανίζεται ἡ ποικιλία τῶν ζωγραφικῶν τρόπων πάνω σέ μία ἐπιφάνεια τοίχου ἤ καί μέσα στήν ἴδια σύνθεση, ὅπως ἐμφανίζεται καί σέ ἄλλα μνημεῖα πού ἀναφέρονται σέ μιά μεταβατική ἐποχή[153]. Ἡ περίοδος αὐτή τοποθετεῖται λίγα χρόνια πρίν τό 1296, γιατί ὅσο πλησιάζουμε στή στροφή τοῦ αἰώνα ἀποκαθίσταται μιά ἑνότητα ὕφους. Μιά αἴσθηση ὅμως τοῦ «τέλους τοῦ αἰώνα» στόν ὁποιο μανιερισμό παρατηρήθηκε ἐντάσσει τή ζωγραφική αὐτή στόν κύκλο τῆς σύγχρονής του τέχνης. Οἱ ἐπιδράσεις τῆς «κυβιστικῆς» τεχνοτροπίας πού σημειώθηκαν εἶναι ἀρκετά ἔντονες, ἀλλά δέν ἐξαντλοῦν τό ὕφος. Μιά τελευταία σύγκριση τῆς μορφῆς τοῦ ἁγίου Πέτρου τῆς Βαϊοφόρου (Πί ν. 23 α-β) ἀπ' τό Πυργί μέ ἐκείνη τοῦ ἴδιου

151. D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the 14th Century. L'art byzantin au début du XIVe s., Symposium Gračanica 1973, Beograd 1978, σ. 55.

152. T. Velmans, Deux églises..., ὅ.π., καί A. Ἰωάννου, ὅ.π.

153. M. Χατζηδάκη, σέ σχέση μέ τή χρονολόγηση τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρᾶ, ὅ.π., σ 166 κ.ἑ.

ἁγίου ἀπό τοιχογραφία τοῦ Fethiye[154], ὅπου ἡ στατικότητα τῆς μορφῆς μέ τίς γραμμικές πτυχώσεις μαρτυρεῖ τόν ἀπόηχο τῆς «βαριᾶς» τεχνοτροπίας, ἀλλά τό πρόσωπο, παρόλο πού δέν ἔχει ἀκόμη τήν καθαυτό ζωγραφική σύλληψη, ξεφεύγει ἀπό τή γωνιώδη διασπασμένη δομή, μᾶς δίνει τό μέτρο πού ἀπομακρύνεται καί ὁ ζωγράφος τοῦ Πυργιοῦ ἀπό τήν τεχνοτροπία αὐτή. Τό ἴδιο ἀποδεικνύουν καί οἱ συγκρίσεις πού προηγήθηκαν μέ τό χειρόγραφο Vat. 1158, στό ὁποῖο ἔχει παρατηρηθεῖ ἡ ἴδια μετάβαση[155].

Παράλληλα, ἡ σχέση μέ τό κυβιστικό στίλ, πού ἀναφέρεται κυρίως σέ ἔργα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μιχαήλ Η΄, μᾶς θυμίζει τά ἱστορικά στοιχεῖα πού προσδιορίζουν τή ζωή τῆς Εὔβοιας, τήν ἀνάκτησή της τά χρόνια αὐτά ἀπό τούς Βυζαντινούς καί τήν ἀποκατάσταση τῆς ἐπισκοπῆς τῆς Αὐλώνας ἀπό τό Μιχαήλ Η΄ καί τόν Ἀνδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο (περίοδος συμβασιλείας 1272-75)[156]. Οἱ συσχετίσεις μέ χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἤ τοῦ κύκλου τῆς Κωνσταντινούπολης, καθώς καί μέ τή μνημειακή ζωγραφική τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς Σερβίας, φανερώνουν τή δυνατότητα εὔκολων ἐπαφῶν μέ τίς ὄχι φραγκοκρατούμενες περιοχές, γεγονός στό ὁποῖο συντελεῖ καί ἡ κεντρική θέση τοῦ νησιοῦ. Συνάμα ἡ ἐπίδραση τῆς Δύσης παρουσιάζεται μέ τόν περιορισμένο τρόπο ἀποδοχῆς ἐξωτερικῶν στοιχείων, χωρίς τή βαθύτερη ἀφομοίωση σ' ἕναν τρόπο ζωῆς ἤ στό πνεῦμα τῆς τέχνης, ὅπως ὡς ἐπί τό πλεῖστον συμβαίνει σέ ὅλη τή διάρκεια τοῦ 13ου αἰ.[157], ἐνῶ ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 14ου ἡ παρεμβολή γίνεται οὐσιαστικότερη.

Ὅλα τά παραπάνω ἀποδεικνύουν πιστεύω ὅτι ἡ ζωγραφική τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 13ου αἰ. στήν Εὔβοια παρουσιάζεται, ἴσως ὄχι μοντέρνα, μέ τήν ἔννοια τῆς πρωτοπορίας, ἀλλά καθαυτό σύγχρονη μέ τήν τέχνη τῆς ἐποχῆς της.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

154. H. Belting, Fethiye..., ὅ.π., σ. 109 καί πίν. XIII, εἰκ. 105, 106.

155. Βλ. ὑποσημ. 99 καί O. Demus, The Style of the Kariye, ὅ.π., σ. 146.

156. Βλ. ὑποσημ. 10. Ὅμοια ἡ ὑπαγωγή τῆς Ἐπισκοπῆς Εὐβοίας στή Μητρόπολη τῶν Ἀθηνῶν στό α΄ μισό τοῦ 13ου αἰ. ἀντανακλᾶται στή ζωγραφική τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Καλυβίτη στά Ψαχνά καί στίς σχέσεις πού ἐντοπίζονται μέ τή σύγχρονη ζωγραφική τοῦ Ὠρωποῦ, βλ. Μ. Χατζηδάκη, Ὠρωπός, ὅ.π.

157. A. Grabar, Un réflet du monde latin dans une peinture balkanique du XIIIe siècle, Byzantion 1 (1924), σ. 229, O. Demus, Die Entstehung..., σ. 136-139, καί The Style of the Kariye, σ. 136.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ[1]

(Σχέδ. 1· Πίν. 24)

Στήν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας ὑπάρχει ἕνας ἀριθμός νομισμάτων, πού προέρχονται ἀπό τό χῶρο τῶν ἀρχαίων Φιλίππων. Συγκεκριμένα βρέθηκαν τά ἔτη 1974-78, κατά τή διάρκεια σωστικῶν ἀνασκαφῶν στό ἀνατολικό νεκροταφεῖο τῆς πόλεως[2], ὅπου σήμερα εἶναι κτισμένο τό χωριό Κρηνίδες (οἰκόπεδο Ἠλία Θεοδωρίδη-ΦΘ, οἰκόπεδο Ἠλία Παυλίδη-ΦΠ, οἰκόπεδο Κ. Συμεωνίδη-ΦΣ), καί τό 1973 σέ ἐργασίες καθαρισμοῦ καί ἀναστηλώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους κατά μῆκος τῆς πύλης τῆς Νεαπόλεως καί τῶν πύργων 5 καί 6[3], καί τῆς βασιλικῆς «Extra muros» (ΦΒ. Ex.M).

Σ' αὐτή τή μελέτη καταγράφηκαν καί ταξινομήθηκαν συνολικά ἑκατόν τριάντα πέντε χάλκινα νομίσματα, ἑλληνικά, ρωμαϊκά καί βυζαντινά, μέτριας διατηρήσεως, καί δύο μικροί «θησαυροί» ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων, πού θά μελετηθοῦν στό τέλος χωριστά.

Πιό ἀναλυτικά ὁ ποσοτικός διαχωρισμός τῶν νομισμάτων κατά ἐποχή εἶναι ὁ ἑξῆς:

Α) Εἴκοσι ἑφτά ἑλληνικά νομίσματα, ὅλα πόλεων καί βασιλέων τῆς Μακεδονίας. Ἀπό αὐτά, ὅπως εἶναι φυσικό, ὑπερτεροῦν οἱ κοπές τῆς πόλεως τῶν Φιλίππων, πού χρονολογικά χωρίζονται σέ δύο ὁμάδες: (α) Τρία κακῆς διατηρήσεως νομίσματα πού χρονολογοῦνται στά χρόνια 356-350 π.Χ., ὅταν ἀρχίζει μία νέα περίοδος στήν ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Φιλίππων μέ τήν κατάληψή της ἀπό τό βασιλιά τῆς Μακεδονίας Φίλιππο Β΄ τό 356 π.Χ.[4]. (β) Δεκαπέντε αὐτόνομες κοπές 1ου αἰ. π.Χ. - 1ου αἰ. μ.Χ., ἀπό τίς ὁποῖες οἱ δεκατρεῖς εἶναι τοῦ τύπου VIC-AVG/COHOR PRAE, πού κατά τόν P. Collart[5] χρονολογοῦνται μετά τό 30 π.Χ., ὅταν ὁ Ὀκταβιανός ἐγκατέστησε στούς Φιλίπ-

1. Καί ἀπό τή θέση αὐτή θά ἤθελα νά εὐχαριστήσω τήν Ἔφορο τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μάντω Οἰκονομίδου γιά τίς πολύτιμες παρατηρήσεις της κατά τή διόρθωση τοῦ τελικοῦ κειμένου. Ἐπίσης εὐχαριστίες ἐκφράζονται καί στούς συναδέλφους κ.κ. Ἰσίδωρο Κακούρη καί Χαράλαμπο Μπακιρτζῆ, πού μοῦ ἀνέθεσαν τήν ταξινόμηση καί ταύτιση τῶν νομισμάτων τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας.

2. Χ. Ι. Πέννας, Παλαιοχριστιανικές ταφές στούς Φιλίππους, Α΄ Τοπικό Συμπόσιο «Ἡ Καβάλα καί ἡ περιοχή της», Ἀπρίλιος 1977 (τά πρακτικά τοῦ Συνεδρίου εἶναι γιά ἐκτύπωση στίς ἐκδόσεις τοῦ Ι.Μ.Χ.Α.).

3. J. Roger, L'enceinte basse de Philippes, BCH 1938, σ. 24, πίν. VIII.

4. Τό 356 π.Χ., ὁ Φίλιππος Β΄ καταλαμβάνει τήν ἀποικία τῶν Θασίων Κρηνίδες καί τή μετονομάζει σέ Φιλίππους. Αὐξάνει τόν πληθυσμό τῆς πόλεως μέ νέους ἀποίκους, χωρίς νά μετακινήσει τούς παλιούς, καί δίνει στήν πόλη μερικά προνόμια αὐτονομίας.Ἀνάμεσα σ' αὐτά εἶναι καί ἡ κοπή χρυσῶν, ἀργυρῶν καί χάλκινων νομισμάτων μέ τό ὄνομα τῆς πόλεως τῶν Φιλίππων. Βλ. G. le Rider, Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294, Paris 1979, σ. 339.

5. P. Collart, Philippes ville de Macédoine depuis ses origines jusqu' à la fin de l'époque romaine, Paris 1937, σ. 232, 235.

πους «κοόρτεις πραιτωριανῶν»· οἱ δύο, μέ τό κεφάλι τοῦ Αὐγούστου στόν ἐμπροσθότυπο καί τούς δύο ἀποίκους πού ὁδηγοῦν ζευγάρι βοδιῶν στόν ὀπισθότυπο, εἶναι γνωστοί τύποι καί ἀπό νομίσματα τῆς Πάτρας καί τοῦ Πάριου[6]. Τέλος, ἄλλα δύο νομίσματα πού ἀνήκουν τό ἕνα στήν ἐποχή τοῦ Κλαυδίου καί τό ἄλλο τοῦ Δομιτιανοῦ (τύπος: COL(onia) AVG(usta) IVL(ia) PHILIP(pensis).

Β) Ὀγδόντα ἑφτά ρωμαϊκά νομίσματα, ἀπό τά ὁποῖα τά ἑβδομήντα ὀχτώ χρονολογοῦνται στά ὑστερορρωμαϊκά χρόνια, στόν 4ο καί 5ο αἰ. μ.Χ., δηλαδή μετά τή νομισματική μεταρρύθμιση τοῦ Διοκλητιανοῦ στά τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι τά ἐννέα ρωμαϊκά νομίσματα πού χρονολογοῦνται μέχρι τό 2ο αἰ. μ.Χ. (Αὔγουστος, Ἀγρίππας, Τραϊανός, Ἀδριανός, Ἀντωνεῖνος Εὐσεβής, Λουκίλλα) βρέθηκαν στό τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου, πού σήμερα ἀντιστοιχεῖ στό οἰκόπεδο Ἠλία Θεοδωρίδη, ὅπου εἶχε διαπιστωθεῖ ἡ συνύπαρξη ἐθνικῶν καί χριστιανικῶν ταφῶν.

Γ) Δεκαοχτώ βυζαντινά, ἀπό τά ὁποῖα τά δεκαπέντε χρονολογοῦνται στόν 6ο-7ο αἰ. μ.Χ. Τά ὑπόλοιπα τρία εἶναι κοπές Μανουήλ Α΄ Κομνηνοῦ καί Ἰσαακίου Β΄ Ἀγγέλου.

Ἡ ὑπεροχή τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν νομισμάτων τοῦ 4ου καί 5ου αἰ. μ.Χ., στό σύνολο τῶν ἑκατόν τριάντα πέντε, δείχνει τή σπουδαιότητα καί τήν οἰκονομική ἄνεση τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας τῶν Φιλίππων στούς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες.

Ὡστόσο ἡ μελέτη τους δέν μπορεῖ νά δώσει στοιχεῖα γιά τή νομισματική κυκλοφορία τῆς περιοχῆς, μιά καί δέν ἀποτελοῦν ἐνιαῖο σύνολο ἑνός ὁλοκληρωμένου ἀνασκαφικοῦ χώρου. Τέτοια συμπεράσματα θά προκύψουν μόνο ὅταν μελετηθοῦν τά νομίσματα πού προέρχονται ἀπό συστηματικές ἀνασκαφικές ἔρευνες σέ καίρια σημεῖα τῆς πόλεως, ὅπως τοῦ ὀκταγώνου καί τῆς βασιλικῆς κοντά στό ἀρχαιολογικό Μουσεῖο τῶν Φιλίππων.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ[7]

ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Ἀμφίπολις

1. Κεφάλι Ἀπόλλωνος πρός τά δεξ./ΑΜΦΙΠΟ-ΛΙΤΩΝ. Στάχυ.
   Χρον. κοπῆς: περί τό 187-31 π.Χ.
   3,05 γρ., ↘ (ΦΘ. IV, 35).
   Βλ. SNG Cop, ἀριθ. 59-60.

6. Ὁ P. Collart ἀποδίδει τίς κοπές αὐτές καί στήν πόλη τῶν Φιλίππων, λόγω τῆς συχνότητας πού βρίσκονται στήν περιοχή, παρόλο πού δέ φέρουν δηλωτική ἐπιγραφή. Βλ. ὅ.π., σ. 236-237.

7. Συντομογραφίες καταλόγου νομισμάτων: Τά κεφαλαῖα γράμματα μέσα στήν παρένθεση ἀναφέρονται στή θέση ἤ τό οἰκόπεδο πού βρέθηκε τό κάθε νόμισμα. Οἱ λατινικοί ἀριθμοί εἶναι οἱ αὔξοντες ἀριθμοί τῶν εἰδικῶν καρτελοθηκῶν πού ἔχουν τοποθετηθεῖ τά νομίσματα, ἐνῶ οἱ ἀραβικοί ἀριθμοί δείχνουν τή θέση τοῦ νομίσματος μέσα στίς θῆκες αὐτές.

Θεσσαλονίκη

2. Ἐφθ./ [Θ]Ε[Σ]ΣΑ-[ΛΟ]ΝΙΚΗ[Σ]. Ἄλογο πού καλπάζει πρός τά δεξ.
Χρον. κοπῆς: 187-31 π.Χ.
3,15 γρ., ↑ (ΦΤ. ΙΙ, 41).
Βλ. SNG Cop, ἀριθ. 349.

Πέλλα

3. Κεφάλι Πανός πρός τά δεξ. /ΠΕΛ-ΛΗΣ. Ἀθηνᾶ Ἀλκίς πρός τά δεξ.
Στό πεδίο μονογραφήματα. Ἀρ.: ΜΡ . Δεξ.: ΔΤ .
Χρον. κοπῆς: περί τό 187-31 π.Χ.
10,05 γρ., ↑ (ΦΤ. ΙΙ, 35).
Βλ. SNG Cop, ἀριθ. 258.

Φίλιπποι

4-5. Κεφάλι Ἡρακλῆ μέ λεοντή πρός τά δεξ. /[ΦΙΛΙΠΠΩΝ]. Τρίποδας.
Χρον. κοπῆς: 356-350 π.Χ.
1,25 γρ., ↑ (ΦΤ. IV, 36. ΦΘ. VI, 30).
Βλ. SNG Cop, ἀριθ. 302-303.

6. Ἐφθ./[ΦΙΛΙΠΠΩΝ]. Τρίποδας. Στό πεδίο ἀρ. Κ.
0,90 γρ., ↑ (ΦΤ. ΙΙ, 43).
Βλ. BMC, σ. 97, ἀριθ. 10.

Ρωμαϊκή ἀποικία

7-19. VIC-AV[G]. Νίκη πάνω σέ βάθρο πρός τά ἀρ./[CO]HOR-PRAE. Τρία στρατιωτικά λάβαρα. Στό ἔξεργο PHIL.
Χρον. κοπῆς: ἐποχή Αὐγούστου (μετά τό 30 π.Χ.).
2,65-5,7 γρ., ↑ ↓ ↖ (ΦΤ. ΦΘ. ΦΣ. ΙΙ, 9. ΙΙ, 15. IV, 24. IV, 29. IV, 27. IV, 33. IV, 35. IV, 38-41. V, 8. V, 9).
Βλ. P. Collart, ὅ.π., σ. 232, 235, πίν. XXX, 8-11.

20-21. AVG. Κεφάλι Αὐγούστου πρός τά δεξ./Δύο ἄποικοι ὁδηγοῦν πρός τά δεξ. δύο βόδια.
Χρον. κοπῆς: ἐποχή Αὐγούστου.
3,25-3,75 γρ., ↑ (ΦΤ. ΦΘ. ΙΙ, 48. IV, 28).
Βλ. P. Collart, ὅ.π., σ. 236-237, πίν. XXX, 5, 7.

Ἐποχῆς Κλαυδίου (41-54 μ.Χ.)

22. [ΤΙ]CLAVDI[VS CAESAR]AVG P.M.T.TP.R.IMP. Κεφάλι Κλαυδίου πρός τά ἀρ./COL AVG IVL [PHI]LIP. Δύο ἀνδρικές μορφές πάνω σέ βάθρο πρός τά ἀρ. Ἑκατέρωθεν τοῦ βάθρου ἀπό ἕνας βωμός.
8,45 γρ., ↓ (ΦΘ. V, 3).
Βλ. BMC, σ. 98, ἀριθ. 24.

Ἐποχῆς Δομιτιανοῦ (81-96 μ.Χ.)

23. IMP CAES DOM AVG GERM COS XIII. Κεφάλι Δομιτιανοῦ πρός τά ἀρ./ COL AVG IVL PHILIPP. Ὅμοιο μέ τό παραπάνω.
Χρον. κοπῆς: 87 μ.Χ.
8,80 γρ., ↑ (ΦΘ. V, 4).
Βλ. BMC, σ. 99, ἀριθ. 27 καί γιά τή χρονολογία RIC II, σ. 197.

Ἀλέξανδρος Γ΄ (336-323 π.Χ.)

24. Κεφάλι Ἡρακλῆ μέ λεοντή πρός τά δεξ./Β. Α. Πάνω τόξο καί φαρέτρα, κάτω ρόπαλο.
Χρον. κοπῆς: περί τό 320 π.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ἀμφίπολις.
4,10 γρ., ↖ (ΦΤ. II, 39).
Βλ. SNG Cop, ἀριθ. 1026-1028.

Δημήτριος Β΄ Πολιορκητής (239-229 π.Χ.)

25. Ἀσπίδα μακεδονική καί στό κέντρο μονογράφημα: ⋔ ./Μακεδονικό κράνος.
4,10 γρ., ↑ (ΦΤ. II, 38).
Βλ. SNG Cop, ἀριθ. 1224-1228.

Φίλιππος Ε΄ (220-179 π.Χ.)

26. Κεφάλι γενειοφόρου Ἡρακλῆ μέ λεοντή πρός τά δεξ./ΒΑΣΙΛΕΩΣ-ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Ἀνάμεσα ἀπό τήν ἐπιγραφή ἄρπα. Πάνω μονογράφημα ⋔ . Γύρω στεφάνι ἀπό κλαδί βελανιδιᾶς.
6,95 γρ., ↙ (ΦΘ. IV, 31).
Βλ. SNG Cop, ἀριθ. 349.

Κοινό Μακεδόνων

27. [ΑΛΕΞΑΝΔ]ΡΟΥ. Κεφάλι Μ. Ἀλεξάνδρου μέ διάδημα πρός τά δεξ./[ΚΟΙΝΟ Μ]ΑΚΕΔΟΝ[ΩΝ]. Καβαλάρης πρός τά δεξ., πού ὑψώνει τό δεξί του χέρι σέ στάση χαιρετισμοῦ.
Χρον. κοπῆς: 3ος αἰ. μ.Χ.
12,75 γρ., ↑ (ΦΤ. VI, 27).
Βλ. H. Gaebler στό ZfN XXV (1906), σ. 5, Rs. ἀριθ. 504, πίν. 1, 6.

ΡΩΜΑΪΚΑ

Αὔγουστος (μεταθανάτια κοπή)

28. [DIVVS]AVGVSTVS PATER. Κεφάλι Αὐγούστου μέ ἀκτινωτό διάδημα πρός τά ἀρ./PROVIDENT[IA], S C. Βωμός.
Χρον. κοπῆς: μετά τό 22 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ρώμη.

Ἀσσάριο. 8,68 γρ., ↑ (ΦΘ. V, 6).
Βλ. HCC I (DIVVS AVGVSTVS), ἀριθ. 5-10.

Ἀγρίππας

29. M.AGRIPPA.L.F.COS. III. Κεφάλι Ἀγρίππα μέ διάδημα πρός τά ἀρ./Ὁ Ποσειδώνας ὄρθιος κατά μέτωπο, κρατᾶ στό ἀριστερό χέρι τρίαινα, στό δεξί δελφίνι. S C.
Χρον. κοπῆς: 37 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ρώμη.
Ἀσσάριο. 11,30 γρ., ↙ (ΦΘ. V, 5).
Βλ. HCC I (M.AGRIPPA), ἀριθ. 1-5.

Τραϊανός (98-117 μ.Χ.)

30. IMP CAES N[ER]V[AE]TRAIANO AVG G[ER DAC PMTRPCOS] V PP. Δαφνοστεφανωμένη προτομή Τραϊανοῦ πρός τά δεξ./[S.P.Q.R. OPTIMO PRI]NCI[PI], S C. Ἡ Εὐδαιμονία ὄρθια πρός τά ἀρ. Στό δεξί χέρι κρατᾶ κηρύκειο, στό ἀριστερό κέρας Ἀμαλθείας. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες.
Χρον. κοπῆς: 103-111 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ρώμη.
Ἀσσάριο. 9,98 γρ., ↓ (ΦΘ. V, 1).
Βλ. HCC, II, ἀριθ. 257.

31. IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG GER D[AC P M TR P COS VI PP]. Ὅμοιο./SENAT[VS POPVLVSQVE]ROMANVS, S C. Ἡ Εἰρήνη ὄρθια πρός τά ἀρ. Στό δεξί χέρι κρατᾶ κλαδί καί στό ἀριστερό κέρας Ἀμαλθείας. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες.
Χρον. κοπῆς: 112-117 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ρώμη.
Σηστέρτιος. 23,15 γρ., ↓ (ΦΘ. V, 2).
Βλ. HCC II, ἀριθ. 375-377.

Ἀδριανός (117-138 μ.Χ.)

32. [HADRIANVS]AVGV[STVS]. Προτομή Ἀδριανοῦ πρός τά δεξ./[CLEMENTIA] AVG COS III PP, S C. Ἡ Ἐπιείκεια ὄρθια πρός τά ἀρ. Στό ἀριστερό χέρι κρατᾶ δόρυ καί στό δεξί φιάλη. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες.
Χρον. κοπῆς: 132-134 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ρώμη.
Ἀσσάριο. 10,4 γρ., ↓ (ΦΘ. V, 7).
Βλ. HCC, II, ἀριθ. 461.

Ἀντωνεῖνος Εὐσεβής (138-161 μ.Χ.)

33. [ANTONIN]VS AVG [PIVS]. Κεφάλι Ἀντωνείνου μέ ἀκτινωτό διάδημα πρός τά δεξ./TR(POT...COS IIII), S C. Ἡ Πρόνοια ὄρθια πρός τά ἀρ. Στό ἀριστερό χέρι κρατᾶ δόρυ, ἐνῶ μέ τό δεξί δείχνει τή σφαίρα πού βρίσκεται ἐμπρός ἀπό τά πόδια της.
Χρον. κοπῆς: 155-158 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ρώμη.

Ντουπόντιους. 12,05 γρ., ↖ (ΦΘ. IV, 32).

Βλ. BMC IV, σ. 336 ⁺₊ , 341, ἀριθ. 2024, 347*.

Λουκίλλα

34. LVC[ILL]A [E AVG]ANT[ONINI AVG F]. Κεφάλι Λουκίλλας πρός τά δεξ./ [IVNONI LVCINAE], S C. Ἡ Ἥρα ἔνθρονη πρός τά ἀρ. Στό δεξί χέρι κρατᾶ λουλούδι, στό ἀριστερό βρέφος.
Νομισματοκοπεῖο: Ρώμη.
Σηστέρτιος. 22,75 γρ., ↑ (ΦΘ. I, 25).
Βλ. HCC II, ἀριθ. 24-26.

Γορδιανός Γ΄ (238-244 μ.Χ.)

35. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Προτομή Γορδιανοῦ μέ ἀκτινωτό διάδημα πρός τά δεξ./LAETITIA AVG.N. Ἡ Εὐφροσύνη ὄρθια πρός τά ἀρ. Στό ἀριστερό χέρι κρατᾶ πηδάλιο καί στό δεξί στεφάνι.
Χρον. κοπῆς: 241-243 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ρώμη.
Ἀντωνιανός. 4.6 γρ., ↘ (ΦΤ. II, 40).
Βλ. RIC IV, ἀριθ. 86.

Διοκλητιανός (284-305 μ.Χ.)

36. IMP C C VAL DIOCLETIANVS PP AVG. Προτομή Διοκλητιανοῦ μέ ἀκτινωτό διάδημα πρός τά δεξ./IOV ET HERCV CONSER AVGG. Ζεύς καί Ἡρακλῆς, ὁ ἕνας ἀπέναντι στόν ἄλλο. Κρατοῦν ἀνάμεσά τους μικρή Νίκη. Στό ἔξεργο XXI καί πάνω ἀπό αὐτό ☿ .
Χρον. κοπῆς: 285 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ἀντιόχεια.
Ἀντωνιανός. 4,35 γρ., ↑ (ΦΤ. II, 46).
Βλ. RIC V_2, ἀριθ. 323.

37. IMP C C VAL DIOCLETIANVS PF AVG. Ὁμοίως./CONCORDIA MI-L[ITVM]. Ὁ Ζεύς καί ὁ αὐτοκράτορας, ὁ ἕνας ἀπέναντι στόν ἄλλο. Κρατοῦν ἀνάμεσά τους μικρή Νίκη πάνω σέ σφαίρα. Στό πεδίο, ἀνάμεσα ἀπό τίς μορφές καί πάνω ἀπό τό ἔξεργο, HE.
Χρον. κοπῆς: 295-296 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ἡράκλεια.
Νεοαντωνιανός. 3,15 γρ., ↘ (ΦΠ. III, 29).
Βλ. RIC VI, ἀριθ. 13.

Μαξιμιανός Ἡρακλῆς (285-305 μ.Χ.)

38. IMP C MA MAXIMIANVS PF AVG. Κεφάλι Μαξιμιανοῦ μέ διάδημα ἀκτινωτό πρός τά δεξ./CONCORDIA MI-LITVM. Ὅμοιο. Πάνω ἀπό τό ἔξεργο ΚΓ.
Χρον. κοπῆς: 295-299 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κύζικος.

Νεοαντωνιανός. 2,95 γρ., ↑ (ΦΠ. ΙΙΙ, 30).
Βλ. RIC VI, ἀριθ. 16b.

Γαλέριος (Καῖσαρ: 293-305. Αὐτοκράτορας: 305-311 μ.Χ.)

39. CAL VAL MAXIMIANVS NOB CAES. Κεφάλι Γαλερίου μέ ἀκτινωτό διάδημα πρός τά δεξ./CONCORDIA MILI-TVM. Ὅμοιο. Πάνω ἀπό τό ἔξεργο HE. Χρον. κοπῆς: 295-296 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ἡράκλεια. Νεοαντωνιανός. 2,75 γρ., ↓ (ΦΠ. ΙΙΙ, 31). Βλ. RIC VI, ἀριθ. 16.

Λικίνιος (308-324 μ.Χ.)

40. IMP C VAL LICIN LICINIVS PF AVG. Προτομή Λικινίου δαφνοστεφανωμένη./IOVI CONS-ERVATORI. Ὁ Ζεύς ὄρθιος πρός τά ἀρ. Στό δεξί χέρι κρατᾶ Νίκη, στό ἀριστερό σκῆπτρο. Κάτω ἀρ. ἀετός πού μέ τό ράμφος του κρατᾶ στεφάνι.
Δεξ. στό πεδίο γράμμα κεφαλαῖο, δηλωτικό τοῦ ἐργαστηρίου (officina). Off: E. Στό ἔξεργο SMK.
Χρον. κοπῆς: 313-315 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κύζικος.
Φόλλις. 3,30 γρ., ↑ (ΦΤ. ΙΙ,15).
Βλ. RIC, VII, ἀριθ. 2.

41. IMP LIC-INIVS AVG. Ὁμοίως./DN LIC LICINI AVGVSTI. Στεφάνι καί μέσα VOT/XX. Στό ἔξεργο TSAVI.
Χρον. κοπῆς: 320 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
Φόλλις. 3,05 γρ., ↑ (ΦΘ. IV, 26).
Βλ. RIC VII, ἀριθ. 102.

Κωνσταντῖνος Α΄ (307-337 μ.Χ.)

42. IMP CONSTANTIN[VS PF AVG]. Προτομή Κωνσταντίνου δαφνοστεφανωμένη πρός τά δεξ./IOVI CONS-[ERVATO]RI. Ὁ Ζεύς ὄρθιος πρός τά ἀρ. Στό δεξί χέρι κρατᾶ Νίκη πάνω σέ σφαίρα καί στό ἀριστερό σκῆπτρο. Κάτω ἀρ. ἀετός πού μέ τό ράμφος του κρατᾶ στεφάνι. Στό ἔξεργο ·TS·A·.
Χρον. κοπῆς: 317-318 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
Φόλλις. 2,45 γρ., ↓ (ΦΤ. Ι, 27).
Βλ. RIC VII, ἀριθ. 19.

43. IMP CONSTA-NTINVS AC. Προτομή Κωνσταντίνου μέ περικεφαλαία πρός τά δεξ./VICTORIAE LAETAE PRINC PERP. Δύο Νίκες ἀντωπές, πού κρατοῦν ἀσπίδα στηριγμένη σέ βωμό. Στό κέντρο τῆς ἀσπίδας VOT/PR. Στό ἔξεργο PT.
Χρον. κοπῆς: 318 -319 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Τίκινο.
Φόλλις. 2,85 γρ., ↓ (ΦΤ. ΙΙ, 45).
Βλ. RIC VII, ἀριθ. 82.

44. CONSTANTI-NVS MAX AVG. Προτομή Κωνσταντίνου μέ διάδημα πρός τά δεξ./GLORI-AEXER-[CITVS]. Δύο στρατιῶτες ὄρθιοι κατά μέτωπο, πού κρα-

τοῦν δόρυ καί ἀσπίδα. Ἀνάμεσά τους δύο στρατιωτικά λάβαρα. Στό ἔξεργο SMTSA.
Χρον. κοπῆς: 330-335 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
Φόλλις. 2,9 γρ., ↑ (ΦΤ. ΙΙ, 6).
Βλ. LRBC, P. I, ἀριθ. 835.

45. CONSTANTI-NVS MAX AVG. Ὅμοίως./GLORI-AEXER-[CITVS]. Ὅμοίως.
Χρον. κοπῆς: 330-335 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Φόλλις. 1,6 γρ., ↑ (ΦΤ. ΙΙ, 12).
Βλ. ὅ.π.

46. CO[NSTANTI]-NVS MAX [AVG]. Ὅμοίως./GLORI-AEXER-CITVS. Ὅμοίως ἀλλά ἀνάμεσα στούς στρατιῶτες ἕνα λάβαρο. Στό ἔξεργο SMTS. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 335-337 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
Φόλλις. 1,85 γρ., ↑ (ΦΠ. IV, 13).
Βλ. LRBC, P. I, ἀριθ. 845.

Κωνσταντῖνος Α΄ καί διάδοχοι

47. VRBS-ROMA. Προτομή Ρώμης μέ κράνος./Λύκαινα πρός τά ἀρ., πού θηλάζει τό Ρωμύλο καί τό Ρῶμο. Πάνω δύο ἀστερίσκοι. Στό ἔξεργο ·SMHE.
Χρον. κοπῆς: 330-335 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ἡράκλεια.
Φόλλις. 2,5 γρ., ↑ (ΦΠ. IV, 12).
Βλ. LRBC, P. I, ἀριθ. 907.

Κωνσταντῖνος Α΄ (μεταθανάτιες κοπές)

48. [DN CONSTANTI-NV]S PT AVGG. Πεπλοφόρο κεφάλι Μ. Κωνσταντίνου./ Τέθριππο πρός τά δεξ. Στό ἔξεργο SMH. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 337-341 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ἡράκλεια.
Φόλλις. 0,73 γρ., ↑ (ΦΤ. ΙΙ, 27).
Βλ. LRBC, P. I, ἀριθ. 943.

49. [DN CONS]TANTI-[NVS PT AVGG]. Ὅμοίως./[V]N-M[R]. Ὁ αὐτοκράτορας ὄρθιος φορᾶ ποδήρη χιτώνα καί ἱμάτιο. Στό ἔξεργο CONS. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 341-346 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολη.
Φόλλις. 1 γρ., ↓ (ΦΤ. ΙΙ, 11).
Βλ. LRBC, P. I, ἀριθ. 1063.

50. Ἐπ. ἐφθ. Ὅμοίως./Ἐπ. ἐφθ. Ὅμοίως. Στό ἔξεργο [SM]ANA.
Χρον. κοπῆς: 341-346 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ἀντιόχεια.
Φόλλις. 1 γρ., ↓ (ΦΤ. ΙΙ, 42).
Βλ. LRBC, P. I, ἀριθ. 1397.

Κωνστάντιος Β΄ (337-361 μ.Χ.)

51. CONSTANTI-VS PF AVG. Προτομή Κωνστάντιου μέ διάδημα πρός τά δεξ./

VICTORIAE DD AVGG Q NN. Δύο Νίκες ἀντωπές, πού στό ὑψωμένο χέρι τους κρατοῦν ἀπό ἕνα στεφάνι. Στό ἔξεργο ASIS καί πάνω ἀπό αὐτό κλαδί φοίνικα.
Χρον. κοπῆς: 341-346 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Σίσκια.
Φόλλις. 1,75 γρ., ↙ (ΦΠ. IV, 14).
Βλ. LRBC, P. I, ἀριθ. 800.

52. Ὁμοίως./VICTORIAE D[D A]VGG Q [NN]. Ὁμοίως χωρίς τό κλαδί τοῦ φοίνικα πάνω ἀπό τό ἔξεργο.
Χρον. κοπῆς: 341-346 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Φόλλις. 2,25 γρ., ↓ (ΦΤ. II, 3).
Βλ. ὅ.π.

53. Ὁμοίως./[FEL T]EMP-REPARATIO. Νίκη πρός τά ἀρ. κτυπᾶ μέ τό δόρυ της πεσμένο καβαλάρη. Ἀρ. στό πεδίο EV. Στό ἔξεργο SIRM.
Χρον. κοπῆς: 351-354 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Σίρμιο.
Ἀσσάριο 3. 1,65 γρ., ↑ (ΦΤ. II, 1).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 1607.

54. DN CON[STAN-TI]VS PF AVG. Ὁμοίως./Ἐπ. ἐφθ. Ὁμοίως. Στό ἔξεργο CONSA.
Χρον. κοπῆς: 351-354 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολη.
Ἀσσάριο 3. 2,05 γρ., ↑ (ΦΠ. III, 24).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2039.

55. [DN CONSTAN]-TIVS PF A[VG]. Ὁμοίως./FEL TEMP RE-[PARATIO] Ὁμοίως. Στό ἔξεργο SMN. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 351-354 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Νικομήδεια.
Ἀσσάριο 3. 3,80 γρ., ↑ (ΦΤ. II, 14).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2309.

56. DN CONSTANTI-VS PF AVG. Ὁμοίως./FEL TEMP REPARATIO. Ὁμοίως. Στό ἔξεργο R·P .
Χρον. κοπῆς: 355-360 μ.Χ., Νομισματοκοπεῖο: Ρώμη.
Ἀσσάριο 3. 2,95 γρ., ↓ (ΦΤ. II, 10).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 687.

57. DN CON[STAN-TIVS PF AVG]. Ὁμοίως./Ἐπ. ἐφθ. Ὁμοίως. Στό ἔξεργο SMKE. Ἀρ. στό πεδίο ·M·.
Χρον. κοπῆς: 355-361 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κύζικος.
Ἀσσάριο 3. 1,70 γρ., ↑ (ΦΤ. II, 19).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2502.

58-59. DN CONSTAN-TIVS PF AVG. Ὁμοίως./[F]EL [TE]MP REPARATIO. Ὁμοίως.
Χρον. κοπῆς: 350-361 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Ἀσσάριο 3. 2,75-2,25 γρ., ↓↘ (ΦΠ. ΦΤ. IV, 2. II, 4).
Γιά τόν τύπο βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 1681, 1683, 1684, 1687 (νομισματοκοπεῖο Θεσσαλονίκης).

60-61. Ἐπ. ἐφθ. Ὁμοίως./[SPES-REIPVBLICE]. Νίκη ὄρθια κατά μέτωπο. Στό δεξί χέρι κρατᾶ σφαίρα καί στό ἀριστερό δόρυ. Στό ἔξεργο SMK. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 355-361 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κύζικος.
Ἀσσάριο 4. 1,50 γρ., ↑↘ (ΦΤ. II, 34, II. 23).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2504.

62. [DN]CONSTA[N]-[TIVS PF AVG]. Ὁμοίως./[SPES-REIPV]BLICE. Ὁμοίως. τό ἔξεργο SMNA.
Χρον. κοπῆς: 355-361 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Νικομήδεια.
Ἀσσάριο 4. 1,75 γρ., ↓ (ΦΠ. IV, 23).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2315.

63-65. Ἐπ. ἐφθ. Ὁμοίως./Ἐπ. ἐφθ. Ὁμοίως.
Χρον. κοπῆς: 355-361 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Ἀσσάριο 4. 0,40-2.25 γρ., ↓↘ (ΦΤ. ΦΠ. II, 16. II, 25. IV, 11).
Γιά τόν τύπο βλ. ὅ.π.

Κώνστανς (Καῖσαρ: 333-337. Αὔγουστος: 337-350 μ.Χ.)

66. FL CONSTANS NOB CAES. Προτομή δαφνοστεφανωμένη Κώνσταντος πρός τά δεξ./GLORI-AEXER-CITVS. Δύο στρατιῶτες κατά μέτωπο μέ δόρυ καί ἀσπίδα. Ἀνάμεσά τους ἕνα στρατιωτικό λάβαρο. Στό ἔξεργο SMTS. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 336-337 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
Φόλλις. 1,55 γρ., ↓ (ΦΤ. II,8).
Βλ. LRBC, P. I, ἀριθ. 226.

67. [DN]CONS[TA]-[N]S PF AVG. Προτομή Κώνσταντος μέ διάδημα πρός τά δεξ./GLOR-IAEXERC-[ITVS]. Ὁμοίως. Στό ἔξεργο SMH. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 337-341 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ἡράκλεια.
Φόλλις. 1,65 γρ., ↓ (ΦΤ. II, 36).
Βλ. LRBC, P. I, ἀριθ. 954.

68. CONSTANS-PF AVG. Ὁμοίως./VICTORIAE DD AVGG Q NN. Δύο Νίκες ἀντωπές, πού στό ὑψωμένο χέρι τους κρατοῦν ἀπό ἕνα στεφάνι.
Στό ἔξεργο SMTSA.
Χρον. κοπῆς: 341-346 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
Φόλλις. 0,9 γρ., ↘ (ΦΠ. III, 23).
Βλ. LRBC, P. I, ἀριθ. 861.

Κωνστάντιος Γάλλος (Καῖσαρ: 351-354 μ.Χ.)

69. DN CONSTAN-TIVS NOB CAES. Προτομή Κωνστάντιου Γάλλου μέ διάδημα πρός τά δεξ./[FEL]TEMP-REPARATIO. Νίκη κτυπᾶ μέ δόρυ πεσμένο καβαλάρη. Στό ἔξεργο SMK. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 351-354 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κύζικος.

Ἀσσάριο 3. 1,85 γρ., ↘ (ΦΠ. III, 7).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2497.

Οὐάλης (364-378 μ.Χ.)

70. DN VALEN-S PF AVG. Προτομή Οὐάλη μέ διάδημα πρός τά δεξ./SECVRITAS-[REIPVBLIC]AE. Νίκη βαδίζει πρός τά ἀρ. Στό δεξί χέρι κρατᾶ στεφάνι καί στό ἀριστερό κλαδί φοίνικα. Ἀρ. στό πεδίο Α καί πάνω ἀστερίσκος. Στό ἔξεργο DASISC.
Χρον. κοπῆς: 364-367 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Σίσκια.
Ἀσσάριο 3. 1,95 γρ., ↙ (ΦΠ. IV, 6).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 1297.

71. [DN VAL]EN-[S PF AVG]. Ὁμοίως./SECV[RITAS-REIPVBLICAE]. Ὁμοίως. Στό ἔξεργο TESB.
Χρον. κοπῆς: 364-367 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
Ἀσσάριο 3. 1,28 γρ., ↓ (ΦΤ. II, 22).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 1707.

72. DN VALEN-[S PF AVG]. Ὁμοίως./[SECV]RITAS-REIPV[BLICAE]. Ὁμοίως. Ἀρ. στό πεδίο Δ. Στό ἔξεργο TES.
Χρον. κοπῆς: 367-375 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
Ἀσσάριο 3. 1,90 γρ., ↓ (ΦΠ. IV, 7).
Βλ. RIC, IX, ἀριθ. 27b.

73-74. DN VALEN-S [PF AVG]. Ὁμοίως./S[ECVRIT]AS-REIPVBLI[CAE]. Ὁμοίως. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 364-378 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Ἀσσάριο 3. 2,25-2 ↑ (ΦΤ. ΦΠ. II, 13. IV, 4).
Γιά τόν τύπο βλ. RIC, IX, ἀριθ. 18b, 27a, 32.

Γρατιανός (367-383 μ.Χ.)

75. [DN GRATIANV]S AVG. Προτομή Γρατιανοῦ μέ διάδημα πρός τά δεξ./[SECVRITAS-REIPVBLICAE]. Νίκη βαδίζει πρός τά ἀρ. Στό δεξί χέρι κρατᾶ στεφάνι καί στό ἀριστερό κλαδί φοίνικα. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες. Στό ἔξεργο [A]NT. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 367-375 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ἀντιόχεια.
Ἀσσάριο 3. 1,40 γρ., ↑ (ΦΠ. IV, 17).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2665.

76. DN GRATIA-NVS PF AVG. Ὁμοίως./VOT/XX/MVLT/XXX, μέσα σέ στεφάνι. Στό ἔξεργο SMKA.
Χρον. κοπῆς: 383 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κύζικος.
Ἀσσάριο 4. 1,8 γρ., ↖ (ΦΒ. Ex. M. VI, 15).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2562.

Βαλεντινιανός Β΄ (375-392 μ.Χ.)

77. DN VALENTINIANVS PF AVG. Προτομή Βαλεντινιανοῦ μέ διάδημα πρός τά δεξ./REPARATIO-REIPVB. Ὁ αὐτοκράτορας, ὄρθιος κατά μέτωπο, στρέφει τό κεφάλι του πρός τά ἀρ. Στό ἀριστερό χέρι κρατᾶ Νίκη πάνω σέ σφαίρα καί μέ τό δεξί ἀνασηκώνει γονατιστή γυναικεία μορφή. Δεξιά στό πεδίο Γ. Στό ἔξεργο SMTES.
Χρον. κοπῆς: 378-383 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
Ἀσσάριο 2. 5,2 γρ., ↑ (ΦΤ. Ι, 23).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 1824.

78. DN[VA]LENTINIANVS PF AVG. Ὁμοίως./VOT/X/MVLT/XX, μέσα σέ στεφάνι. Στό ἔξεργο [S]MH. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 383 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ἡράκλεια.
Ἀσσάριο 4. 1,30 γρ., ↑ (ΦΤ. ΙΙ, 32).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 1961.

79. DN VAL[ENTIN]IANVS PF AVG. Ὁμοίως./SALVS REI-[PVBLICAE]. Νίκη βαδίζει πρός τά ἀρ. Στό δεξί χέρι κρατᾶ τρόπαιο, ἐνῶ μέ τό ἀριστερό σύρει αἰχμάλωτο. Ἀρ. στό πεδίο ⊣P . Στό ἔξεργο CONSB.
Χρον. κοπῆς: 383-392 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολη.
Ἀσσάριο 4. 0,75 γρ., ↑ (ΦΠ. ΙΙΙ, 16).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2, 183.

Θεοδόσιος Α΄ (379-395 μ.Χ.)

80. [DN]THEODO-SIVS PF AVG. Προτομή Θεοδοσίου Α΄ μέ διάδημα πρός τά δεξ./VOT/X/MVLT/XX, μέσα σέ στεφάνι. Στό ἔξεργο SMKB.
Χρον. κοπῆς: 383 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κύζικος.
Ἀσσάριο 4. 0,75 γρ., ↓ (ΦΠ. ΙΙΙ, 13).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2557.

81. DN THEODO-SIVS PF AVG. Ὁμοίως./Ὁμοίως. Στό ἔξεργο. SMK. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 383 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κύζικος.
Ἀσσάριο 4. 1,15 γρ., ↑ (ΦΠ. ΙΙΙ, 19).
Βλ. ὅ.π.

82. [DN]TH[EODO-SIVS PF AVG]. Ὁμοίως./[GLORIA REI-PVBLICAE]. Εἴσοδος στρατοπέδου. Στό πεδίο ἀρ. Δ. Στό ἔξεργο TES.
Χρον. κοπῆς: 383-392 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
Ἀσσάριο 4. 0,85 γρ., ↖ (ΦΠ. ΙΙΙ, 10).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 1865.

Ἀρκάδιος (383-408 μ.Χ.)

83. DN ARCADIVS PF AVG. Προτομή Ἀρκαδίου μέ διάδημα, πρός τά δεξ./VIRTVS E-XERCITI. Ὁ αὐτοκράτορας ὄρθιος πρός τά δεξ. κρατᾶ στό ἀρι-

στερό χέρι σφαίρα καί στό δεξί λάβαρο, ἐνῶ μέ τό ἀριστερό πόδι λακτίζει αἰχμάλωτο. Στό ἔξεργο ·SMHB.
Χρον. κοπῆς: 383-392 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ἡράκλεια.
Ἀσσάριο 2. 6,5 γρ., ↓ (ΦΤ. Ι, 29).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 1975.

84. Ὁμοίως./VOT/V, μέσα σέ στεφάνι.
Χρον. κοπῆς: 383-392 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Ἀσσάριο 4. 2,18 γρ., ↓ (ΦΘ. IV, 34).
Γιά τόν τύπο βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 1843 (νομισματοκοπεῖο Θεσσαλονίκης).

85. [DN ARGA]DIVS P[F AVG]. Ὁμοίως./[SA]LVS[REI-PVBLICAE]. Νίκη βαδίζει πρός τά ἀρ. Μέ τό ἀριστερό χέρι σύρει αἰχμάλωτο. Στό πεδίο ἀρ. ₽ .
Χρον. κοπῆς: 383-392 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Ἀσσάριο 4. 1,70 γρ., ↑ (ΦΤ. ΙΙ, 18).
Γιά τόν τύπο βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 1875 (νομισματοκοπεῖο Θεσσαλονίκης).

86. DN ARCADI-VS PF AVG. Ὁμοίως./GLORIA ROMANORVM. Ὁ αὐτοκράτορας ἔφιππος πρός τά ἀρ. ὑψώνει τό δεξί του χέρι σέ στάση χαιρετισμοῦ. Στό ἔξεργο SMKΓ.
Χρον. κοπῆς: 393-395 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κύζικος.
Ἀσσάριο 3. 1,55 γρ., ↑ (ΦΤ. ΙΙ, 20).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2575.

87. DN ARCADI-VS PF A[VG]. Ὁμοίως./VIRTVS-[EXER]CI[TI]. Ὁ αὐτοκράτορας ὄρθιος κατά μέτωπο, στρέφει τό κεφάλι του πρός τά δεξ. Στό ἀριστερό χέρι κρατᾶ ἀσπίδα καί στό δεξί δόρυ. Δεξιά, Νίκη πού στεφανώνει τόν αὐτοκράτορα. Στό ἀριστερό χέρι κρατᾶ κλαδί φοίνικα. Στό ἔξεργο [C]O[NS]. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 395-408 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολη.
Ἀσσάριο 3. 2,15 γρ., ↗ (ΦΠ. ΙΙΙ, 25).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2205.

88. [DN]ARCADI-[VS PF AVG]. Ὁμοίως./VIRTVS-[EXERCITI]. Ὁμοίως.
Στό ἔξεργο SMK. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 395-408 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κύζικος.
Ἀσσάριο 3. 2,65 γρ., ↑ (ΦΤ. ΙΙ, 2).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2580.

89. DN ARCADI-[VS PF AVG]. Ὁμοίως./VIRTVS-[EXERCITI]. Ὁμοίως.
Χρον. κοπῆς: 395-408 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Ἀσσάριο 3. 1,95 γρ., ↑ (ΦΠ. IV, 5).
Γιά τόν τύπο βλ. ὅ.π.

Ὁνώριος (393-423 μ.Χ.)

90. DN HONORI-VS [PF AVG]. Προτομή Ὁνωρίου μέ διάδημα πρός τά δεξ. Στό πεδίο πίσω ἀπό τό κεφάλι τοῦ αὐτοκράτορα ἀστερίσκος./GLORIA RO-

[MANORVM]. Δύο αὐτοκράτορες ὄρθιοι κατά μέτωπο στρέφουν τά κεφάλια τους ὁ ἕνας πρός τόν ἄλλο. Κρατοῦν στό ἕνα χέρι ἀσπίδα καί στό ἄλλο δόρυ. Στό ἔξεργο [S]MH. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 408-423 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Ἡράκλεια.
Ἀσσάριο 3. 1,45 γρ., ↓ (ΦΤ. ΙΙ, 7).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2000.

Θεοδόσιος Β΄ (402-450 μ.Χ.)

91. [DN]TH[EODO-SI]VS PF A[VG]. Προτομή Θεοδοσίου Β΄ μέ διάδημα πρός τά δεξ. Στό πεδίο πίσω ἀπό τό κεφάλι τοῦ αὐτοκράτορα ἀστερίσκος./GLORIA-[ROMA-NO]RVM. Ὁμοίως. Στό ἔξεργο TESA.
Χρον. κοπῆς: 408-423 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
Ἀσσάριο 3. 1,6 γρ., ↑ (ΦΠ. ΙΙΙ,33).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 1877.

92. DN THEODO-[SIVS PF AVG]. Ὁμοίως./Ἐπ. ἐφθ. Ὁμοίως.
Χρον. κοπῆς: 408-423 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Ἀσσάριο 3. 1,15 γρ., ↓ (ΦΠ. ΙΙΙ, 26).
Γιά τόν τύπο βλ. ὅ.π.

93-94. Ἐφθ./Σταυρός μέσα σέ στεφάνι.
Νομισματοκοπεῖο: Ἀδιάγνωστο.
Χάλκινη ὑποδιαίρεση. 1,35-0,9 γρ., ↑ ↙ (ΦΠ. ΦΤ. ΙΙΙ, 36. IV, 21).
Βλ. Μίνα Κρίκου-Γαλάνη, Εὕρημα Κορίνθου μικρῶν χαλκῶν ὑποδιαιρέσεων, Ε΄-ΣΤ΄ αἰ. μ.Χ., ΑΔ 28 (1973): Μελέται, σ. 150-151, ἀριθ. 78-81 καί ὑποσημ. 43.

95. Ἐφθ./Σταυρός μέσα σέ στικτό κύκλο.
Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Χάλκινη ὑποδιαίρεση. 0,70 γρ., ↓ (ΦΠ. ΙΙΙ, 20).
Βλ. ὅ.π., σ. 151, ἀριθ. 83-85.

Μαρκιανός (450-457 μ.Χ.)

96. Ἐφθ./Μονογράφημα: .

Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Χάλκινη ὑποδιαίρεση. 0,83 γρ., ↑ (ΦΤ. VI, 28).
Βλ. ὅ.π., σ. 145, ἀριθ. 22.

Λέων Α΄ (457-474 μ.Χ.)

97. ...E..... Προτομή Λέοντος πρός τά δεξ. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες./ Μορφή κατά μέτωπο μέ ποδήρη χιτώνα. Στό δεξί χέρι κρατᾶ σταυροφόρο σφαίρα καί στό ἀριστερό σκῆπτρο διαγωνίως. Στό πεδίο ἀρ. b καί δεξ. E.
Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Χάλκινη ὑποδιαίρεση. 1.05 γρ., ↙ (ΦΤ. ΙΙ, 37).
Βλ. ὅ.π., σ. 147-148, ἀριθ. 48.

Ζήνων (474-475 καί 476-491 μ.Χ.)

98. Ἐφθ./[ZE]-NO. Ὁ αὐτοκράτορας ὄρθιος κατά μέτωπο, μέ ποδήρη χιτώνα, κρατᾶ σταυροφόρο σφαίρα καί σκῆπτρο. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες.
Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Χάλκινη ὑποδιαίρεση. 0,95 γρ., ↙ (ΦΤ. ΙΙ, 33).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2278.

Αὐτοκράτορες ἀπροσδιόριστοι

99. Κεφάλι αὐτοκράτορα μέ ἀκτινωτό διάδημα πρός τά δεξ./Γυναικεία μορφή ὄρθια.
Χρον. κοπῆς: 3ος αἰ. μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Ἀντωνιανός. 2,40 γρ., ↓ (ΦΠ. IV, 9).

100. Ἐφθ./[VICTORIAE]DD A[VGG Q NN]. Δύο Νίκες ἀντωπές πού στό ὑψωμένο χέρι τους κρατοῦν ἀπό ἕνα στεφάνι.
Χρον. κοπῆς: 341-346 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Φόλλις. 1,75 γρ., ↑ (ΦΤ. ΙΙ, 21).
Γιά τόν τύπο βλ. LRBC, P. I, ἀριθ. 859-861.

101. Ἐφθ./VOT/XX/MVLT/XXX, μέσα σέ στεφάνι.
Χρον. κοπῆς: 341-346 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Φόλλις. 1,75 γρ., ↑ (ΦΤ. ΙΙ, 24).
Γιά τόν τύπο βλ. LRBC, P. I, ἀριθ. 958-960, 963-966, 968.

102. Ἐπ. ἐφθ. Προτομή αὐτοκράτορα μέ διάδημα πρός τά δεξ. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες./[FEL TEMP REPARATIO]. Νίκη βαδίζει πρός τά δεξ. καί σύρει ἔξω ἀπό καλύβα αἰχμάλωτο. Στό ἔξεργο TESA.
Χρον. κοπῆς: 346-350 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
Ἀσσάριο 2. 4,35 γρ., ↑ (ΦΤ. Ι, 30).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 1635-36.

103. Ἐφθ./[FEL TEMP REPARATIO]. Νίκη κτυπᾶ μέ τό δόρυ της πεσμένο καβαλάρη. Στό ἔξεργο CON. Off: ἀδιάγνωστη.
Χρον. κοπῆς: 351-361 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολη.
Ἀσσάριο 3. 1,95 γρ., ↑ (ΦΤ. ΙΙ, 29).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2028-2052.

104. Ἐφθ./[GLORIA RO-MANO]RVM. Ὁ αὐτοκράτορας βαδίζοντας πρός τά δεξ. τραβᾶ μέ τό δεξί χέρι αἰχμάλωτο, ἐνῶ μέ τό ἀριστερό κρατᾶ λάβαρο. Στό ἔξεργο SMKΓ.
Χρον. κοπῆς: 367-375 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κύζικος.
Ἀσσάριο 3. 1,25 γρ., ↓ (ΦΤ. ΙΙ, 44).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2526-2531.

105. Ἐπ. ἐφθ. Προτομή αὐτοκράτορα μέ διάδημα πρός τά δεξ./ S[EC]VR[IT]AS-REI[PVBLICAE]. Νίκη βαδίζει πρός τά ἀρ. καί κρατᾶ στό δεξί χέρι στεφάνι καί στό ἀριστερό κλαδί φοίνικα. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες.
Χρον. κοπῆς: γ΄ τέταρτο 4ου αἰ. μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.

Ἀσσάριο 3. 1,40 γρ., ↓ (ΦΤ. ΙΙ, 28).
Γιά τόν τύπο βλ. RIC, IX, 18a-18b, 27a-27c, 32 (νομισματοκοπεῖο Θεσσαλονίκης).

106. Ὁμοίως./[VICTORIA-A]VGGG. Νίκη βαδίζει πρός τά ἀρ. καί κρατᾶ στό δεξί χέρι στεφάνι καί στό ἀριστερό κλαδί φοίνικα. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες.
Χρον. κοπῆς: δ΄ τέταρτο 4ου αἰ. μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Ἀσσάριο 4. 1,10 γρ., ↑ (ΦΠ. ΙΙΙ, 19).
Γιά τόν τύπο βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 739, 740, 778-781.

107. Ὁμοίως./[VICT]ORIA AVG. Δύο Νίκες ἀντωπές πού κρατοῦν στό ὑψωμένο χέρι τους ἀπό ἕνα στεφάνι.
Χρον. κοπῆς: 383-388 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
Ἀσσάριο 4. 1 γρ., ↓ (ΦΤ. ΙΙ, 17).
Βλ. RIC IX, 63a-63c.

108-110. Ἐφθ. /[VIRT]VS-[EXERCITI]. Νίκη στεφανώνει αὐτοκράτορα ὄρθιο κατά μέτωπο, πού στό δεξί χέρι κρατᾶ δόρυ καί στό ἀριστερό ἀσπίδα.
Χρον. κοπῆς: 395-408 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Ἀσσάριο 3. 2 γρ., ↙ ↑ (ΦΠ. IV, 10. IV, 22. ΙΙΙ, 12).
Γιά τόν τύπο βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2205-6.

111. Ἐπ. ἐφθ. Μετωπική προτομή αὐτοκράτορα μέ περικεφαλαία καί θώρακα. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες./[CO]NCORD-[IA AVGG]. Ἡ προσωποποίηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔνθρονη, κρατᾶ στό δεξί χέρι δόρυ καί στό ἀριστερό σφαίρα μέ Νίκη. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες. Στό ἔξεργο SMKA.
Χρον. κοπῆς: 400-402 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κύζικος.
Ἀσσάριο 3. 2,35 γρ., ↓ (ΦΠ. IV, 1).
Βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2586-89.

112. Ἐπ. ἐφθ. Προτομή αὐτοκράτορα μέ διάδημα πρός τά δεξ. Στό πεδίο, πίσω ἀπό τό κεφάλι τοῦ αὐτοκράτορα, ἀστερίσκος./[GLORIA]-RO[MANORVM]. Τρεῖς αὐτοκράτορες ὄρθιοι κατά μέτωπο, κρατοῦν στό ἕνα χέρι δόρυ καί στό ἄλλο ἀσπίδα. Ἡ μεσαία μορφή σέ μικρότερη κλίμακα.
Χρον. κοπῆς: 400-402 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Ἀσσάριο 3. 1,40 γρ., ↓ (ΦΤ. ΙΙ, 47).
Γιά τόν τύπο βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2214-2222.

113. Ὁμοίως./CON[COR]-D[IA AVGGG]. Σταυρός.
Χρον. κοπῆς: 400-402 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Ἀσσάριο 4. 0,70 γρ., ↑ (ΦΠ. ΙΙΙ, 17).
Γιά τόν τύπο βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2451-53.

114. Ἐφθ.|[GLORIA RO]-[M]ANO[RVM]. Δύο αὐτοκράτορες ὄρθιοι κατά μέτωπο, στρέφουν τό κεφάλι τους ὁ ἕνας πρός τόν ἄλλο. Κρατοῦν στό ἕνα χέρι ἀσπίδα καί στό ἄλλο δόρυ. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες.
Χρον. κοπῆς: 408-423 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Ἀσσάριο 3. 2,40 γρ., ↑ (ΦΠ. IV, 3).

Γιά τόν τύπο βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 1876-77.

115. Ἐφθ./Ὁμοίως ἀλλά οἱ αὐτοκράτορες κρατοῦν σφαίρα.
Χρον. κοπῆς: 408-423 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Ἀσσάριο 3. 1,65 γρ., ↑ (ΦΠ. III, 18).
Γιά τόν τύπο βλ. LRBC, P. II, ἀριθ. 2224-5.

116. Ἐφθ./Νίκη βαδίζει πρός τά ἀρ. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες. Ἀπόδοση σχηματοποιημένη.
Χρον. κοπῆς: 6ος αἰ. μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Χάλκινη ὑποδιαίρεση. 0,35 γρ. (ΦΘ. IV, 37).
Γιά τόν τύπο βλ. Μίνα Κρίκου-Γαλάνη, ὅ.π., σ. 156-157, ἀριθ. 252-261.

117. Ἐφθ. Σώζει στόν ἐμπροσθότυπο τό ἀκόλουθο ὑπόλοιπο ἐπιγραφῆς: DN THEODO-. . . /Τελείως ἐφθ.
Ἀσσάριο. 1,75 γρ. (ΦΠ. III,21).

BYZANTINA

Ἀναστάσιος Α΄ (491-518 μ.Χ.)

118. [DN ANASTA]-SIVS [PP AVC]. Προτομή Ἀναστασίου μέ διάδημα πρός τά δεξ./Μ, ἐπάνω σταυρός. Κάτω γράμμα ἐργαστηρίου (δηλωτικό σημεῖο). Ἀρ. καί δεξ. ἀπό ἕνας ἀστερίσκος. Στό ἔξεργο C O N. Γράμμα ἐργαστηρίου Γ.
Χρον. κοπῆς: 512-517 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολη.
Φόλλις (40νούμμιο). 15,45 γρ., ↓ (ΦΠ. III, 28).
Βλ. MIB, I, ἀριθ. 27.

119. Ἐφθ./Μέσα σέ κύκλο μονογράφημα: Ν .
Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Χάλκινη ὑποδιαίρεση. 0,75 γρ. (ΦΤ. II, 30).
Βλ. Μίνα Κρίκου-Γαλάνη, ὅ.π., σ. 153, ἀριθ. 145.

Ἰουστῖνος Α΄ (518-527 μ.Χ.)

120. DN IVSTI-NVS PP AVG. Προτομή Ἰουστίνου μέ διάδημα πρός τά δεξ./Ὁμοίως, ἀλλά ἀρ. ἀπό τό Μ ἀστερίσκος καί δεξ. σταυρός. Δηλωτικό σημεῖο: Γ. Στό ἔξεργο C O N.
Χρον. κοπῆς: 522-527. Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολη.
Φόλλις. 16,35 γρ., ↙ (ΦΤ. I, 18).
Βλ. MIB I, ἀριθ. 12.

Ἰουστινιανός Α΄ (527-565 μ.Χ.)

121. DN IVSTINI-[ANVS PP AVC]. Προτομή Ἰουστινιανοῦ μέ διάδημα πρός τά δεξ./Ὁμοίως, ἀλλά ἀρ. καί δεξ. ἀπό τό Μ σταυρός. Δηλωτικό σημεῖο: Ε. Στό ἔξεργο C O N.
Χρον. κοπῆς: 525-532 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολη.

Φόλλις. 12,30 γρ., ↑ (ΦΠ. ΙΙΙ, 8).
Βλ. MIB I, ἀριθ. 87.

122. DN IVSTINI-ANVS PP AVC. Μετωπική προτομή Ἰουστινιανοῦ μέ θώρακα καί περικεφαλαία. Ὁ αὐτοκράτορας κρατᾶ στό δεξί του χέρι σταυροφόρο σφαίρα καί στό ἀρ. ἀσπίδα. Δεξιά στό πεδίο σταυρός/Κ, ἐπάνω ⊕ . Ἀρ. ἡ ἐπιγραφή A/N/N/O καί δεξ. τό ἔτος βασιλείας του. Στό ἔξεργο NI.
Χρον. κοπῆς: 542/3(XɥI). Νομισματοκοπεῖο: Νικομήδεια.
1/2 φόλλις (20νούμμιο). 10,45 γρ., ↙ (ΦΠ. IV, 19).
Βλ. MIB, I, ἀριθ. 116b.

123. [DN IVS-TINI-ANVS PP AVC. Προτομή Ἰουστινιανοῦ μέ διάδημα πρός τά δεξ./IS, ἐπάνω σταυρός. Ἀρ. A καί δεξ. P. Στό ἔξεργο T E S. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες.
Χρον. κοπῆς: Μετά τό 535-562/3 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
16νούμμιο. 5,40 γρ., ↙ (ΦΘ. IV, 30).
Βλ. Metcalf[8], σ. 39, VAR. (xia).

124. [D]N IVSTINIA[NVS PP AVC]. Ὁμοίως./Μέσα σέ κύκλο μονογράφημα: Ⓐ .
Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο.
Χάλκινη ὑποδιαίρεση. 0,60 γρ., ↓ (ΦΠ. ΙΙΙ, 14).
Βλ. Μίνα Κρίκου-Γαλάνη, ὅ.π., σ. 156, ἀριθ. 247-250.

Ἰουστῖνος Β΄ (565-578 μ.Χ.)

125. [DN]IVS[TI]-[NVS]PP AVC./Μετωπική προτομή Ἰουστίνου Β΄ μέ περικεφαλαία καί θώρακα. Στό δεξί χέρι κρατᾶ σταυροφόρο σφαίρα καί στό ἀριστερό ἀσπίδα./Κ, ἐπάνω σταυρός. Ἀρ. ἡ ἐπιγραφή A/N/N/O καί δεξ. τό ἔτος βασιλείας του.
Χρον. κοπῆς: 566/7(II). Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
1/2 φόλλις. 5,10 γρ., ↓ (ΦΠ. ΙΙΙ, 32).
Βλ. MIB II, ἀριθ. 68b.

126. DN IVSTI-NVS PP AVC. Ὁμοίως./Ὁμοίως.
Χρον. κοπῆς: 568/9 μ.Χ. (Δ). Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
1/2 φόλλις. 4,65 γρ., ↓ (ΦΠ. ΙΙΙ, 11).
Βλ. MIB II, ἀριθ. 68b.

Τιβέριος Κωνσταντῖνος (578-582 μ.Χ.)

127. ꝺM TIbCO-NSTA[NT PP AVC]. Προτομή Τιβερίου μετωπική μέ περικεφαλαία καί θώρακα. Στόν ἀριστερό ὦμο φέρει ἀσπίδα καί μέ τό δεξί του χέρι κρατᾶ σταυροφόρο σφαίρα./XX, ἐπάνω σταυρός. Στό ἔξεργο C O N B.
Χρον. κοπῆς: 578/9. Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολη.
1/2 φόλλις. 6 γρ., ↙ (ΦΤ. I, 22).
Βλ. MIB II, ἀριθ. 30.

8. D. M. Metcalf, The copper coinage of Thessalonica under Justinian I, Wien 1976.

128. Ὁμοίως, ἀλλά δηλωτικό γράμμα ἐργαστηρίου Δ.
1/2 φόλλις. 7,5 γρ., ↓ (ΦΤ. Ι, 29).
Βλ. ὅ.π.

Μαυρίκιος Τιβέριος (582-602 μ.Χ.)

129. [DN MA]VR-TIb PPVC. Μετωπική προτομή Τιβερίου μέ θώρακα καί περικεφαλαία. Στό δεξί χέρι κρατᾶ σταυροφόρο σφαίρα./Κ, πάνω T E S, κάτω σταυρός. Ἀρ. ἡ ἐπιγραφή O/N/N/A καί δεξ. τό ἔτος βασιλείας του (κτυπημένο ἀνάποδα).
Χρον. κοπῆς: 593/4 μ.Χ. (XII). Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
1/2 φόλλις. 7,15 γρ., ↗ (ΦΠ. IV, 8).
Βλ. MIB II, ἀριθ. 113d.

130. Ἐπ. ἐφθ. Ὁμοίως./Ὁμοίως, ἀλλά ἀρ. A/N/N/O καί δεξ. τό ἔτος βασιλείας του.
Χρον. κοπῆς: 594/5 μ.Χ. (XIII). Νομισματοκοπεῖο: Θεσσαλονίκη.
1/2 φόλλις. 4,2 γρ., ↓ (ΦΠ. IV, 20).
Βλ. MIB II, ἀριθ. 113d.

Φωκᾶς (602-610 μ.Χ.)

131. Ἐπ. δυσδιάκριτη. Μετωπική προτομή Φωκᾶ μέ διβητήσιο καί λῶρο. Στό δεξί χέρι κρατᾶ τή μάππα καί στό ἀριστερό σταυρό./XXXX, ἐπάνω ἡ ἐπιγραφή ANNO καί δεξ. τό ἔτος βασιλείας του. Στό ἔξεργο CONB. Ἐπικεκομμένο σέ φόλλι Μαυρικίου.
Χρον. κοπῆς: 606/7 μ.Χ. (Ϛ). Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολη.
Φόλλις. 11,4 γρ., ↗ (ΦΠ. IV,15).
Βλ. MIB, II, ἀριθ. 61a.

Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180 μ.Χ.)

132. IC̄ - XC̄. Ὁ Χριστός ἔνθρονος μέ ποδήρη χιτώνα καί κολόβιον. Στό ἀριστερό του χέρι κρατᾶ τό Εὐαγγέλιο./MANVHΛ-ΔECΠ. Ὁ αὐτοκράτορας ὄρθιος κατά μέτωπο, φορᾶ σάκκο καί τό λῶρο μέ τό μανιάκιον. Στό ἀριστερό χέρι κρατᾶ σταυροφόρο σφαίρα καί στό δεξί λάβαρο. Δεξ. ἡ Παναγία πού τόν στεφανώνει.
Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολη.
Τραχύ. 4,25 γρ., ↓ (ΦΤ. Ι, 21).
Βλ. Hendy, σ. 118 (Var. A), πίν. 16, 1-6.

133. Ὁμοίως./Ἐπιγρ. ἐφθ. Ὁμοίως.
2,45 γρ., ↓ (ΦΤ. Ι,24).
Βλ. ὅ.π.

134. Ὁμοίως, ἀλλά δεξ. καί ἀρ. ἀπό τό θρόνο ἀπό ἕνας ἀστερίσκος./MANVHΛ.... Ὁμοίως.
3,95 γρ., ↓ (ΦΤ. Ι,26).
Βλ. Hendy, σ. 119 (Var. C), πίν. 16, 10-13.

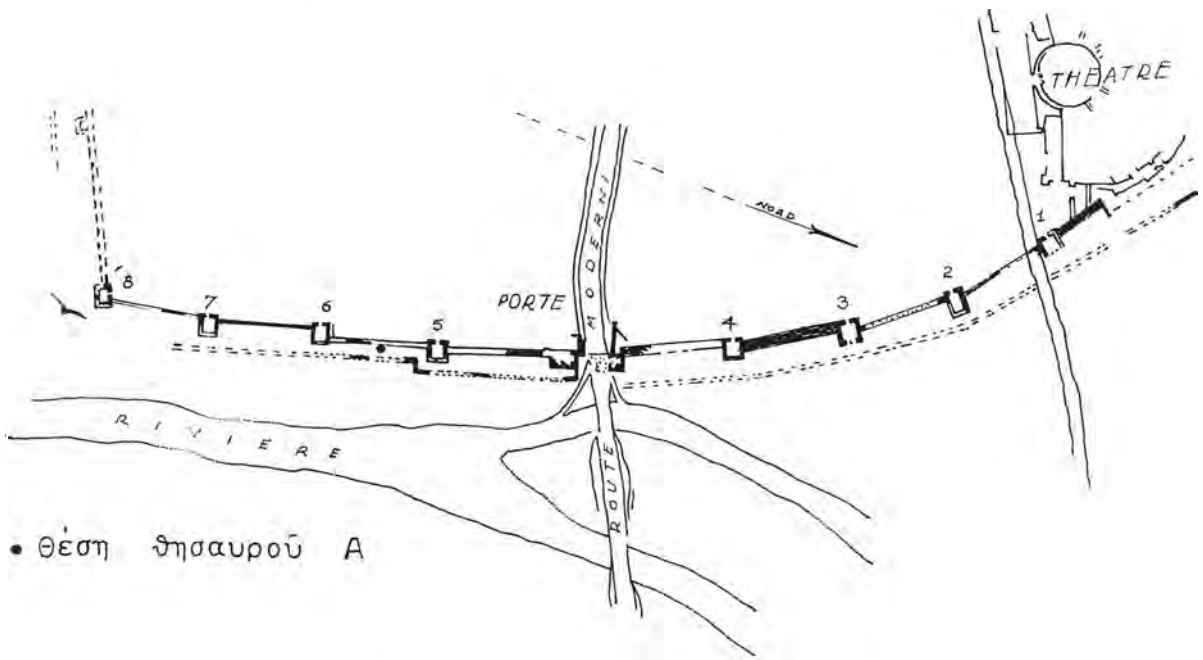
Ἰσαάκιος Β΄ Ἄγγελος (1185-1195 μ.Χ.)

135. Ἡ Παναγία ἔνθρονη. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες./....ΔΕ.... Ὁ αὐτοκράτορας ὄρθιος κατά μέτωπο, φορᾶ σάκκο, τό λῶρο μέ τό μανιάκιον καί σαγίον. Στό δεξί χέρι κρατᾶ σκῆπτρο καί στό ἀριστερό τήν Ἀνεξικακία.
Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολη.
Τραχύ. 2.6 γρ., ↑ (ΦΤ. I,20).
Βλ. Hendy, σ. 144 (Var. B), πίν. 20, 12-13.

ΘΗΣΑΥΡΟΙ

ΘΗΣΑΥΡΟΣ Α

Ὁ νομισματικός αὐτός θησαυρός βρέθηκε τό καλοκαίρι τοῦ 1973, ὅταν κατά τίς ἀναστηλωτικές ἐργασίες στό ἀνατολικό τεῖχος τῆς πόλεως τῶν Φιλίππων, ἀνάμεσα

Σχέδ. 1. Φίλιπποι. Τό ἀνατολικό τεῖχος.

στούς πύργους 5 καί 6, ἔγιναν καί μερικές ἀνασκαφικές τομές, μικροῦ βάθους, γιά τόν καθαρισμό τοῦ χώρου ἀπό τό πεσμένο ἀρχαῖο οἰκοδομικό ὑλικό (Σχέδ. 1). Ἀποτελεῖται ἀπό δεκαεφτά φόλλεις ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων, πού μερικοί πρίν ἀπό τόν καθαρισμό ἦταν ἑνωμένοι μεταξύ τους σχηματίζοντας μικρούς κυλίνδρους (rouleaux), καί καλύπτει χρονικό διάστημα 16 χρόνων, ἀπό τό 297-313 μ.Χ. Συγκεκριμένα, ἀπό τά δεκαεφτά νομίσματα, τά πέντε χρονολογοῦνται στήν Α΄ Τετραρχία, ἕνα στή Β΄ καί τά ὑπόλοιπα ἕντεκα στά χρόνια τῶν πολιτικῶν ἀγώνων ἀνάμεσα στούς τετράρχες (308-313). Ἡ μελέτη τοῦ θησαυροῦ αὐτοῦ, παρόλο πού ἀποτελεῖται ἀπό μικρό ἀριθμό νομισμάτων, θά

μποροῦσε νά δώσει μιά εἰκόνα τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας στή Βόρεια Ἑλλάδα, μιά καί οἱ δημοσιευμένοι θησαυροί ἀπό φόλλεις αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι σχετικά λίγοι[9]. Οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς καλύπτουν μικρότερο χρονικό διάστημα, ἄν καί ποσοτικά ὑπερέχουν κατά πολύ ἀπό τό μικρό θησαυρό τῶν Φιλίππων. Οἱ θησαυροί αὐτοί ἀποτελοῦν τμηματική ἀποταμίευση ἤ σύνολο νομισμάτων τρέχουσας νομισματικῆς κυκλοφορίας, πού ὁ φόβος τῶν πολιτικῶν ἀναταραχῶν τῆς ἐποχῆς (ἀγῶνες κατά τῶν Περσῶν, πολιτικές ἔριδες, διωγμοί κατά τῶν Χριστιανῶν)[10] ὁδήγησε τόν κάτοχό τους στήν ἀπόκρυψη.

Ὁ θησαυρός ὅμως τῶν Φιλίππων, παρόλο πού τά στοιχεῖα εὑρέσεώς του δέν εἶναι ἀπόλυτα καθορισμένα, θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς ὅτι δείχνει τήν κυκλοφορία τοῦ νομίσματος στήν καθημερινή του χρήση, δηλαδή γιά τίς ἀνάγκες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ἴσως πρόκειται γιά τό χαμένο «κομπόδεμα» κάποιου κατοίκου τῆς περιοχῆ ἤ κάποιου φύλακα τοῦ τείχους. Ἡ ποσοτική καί ποσοστιαία κατανομή τοῦ θησαυροῦ κατά νομισματοκοπεῖο καί αὐτοκράτορα εἶναι ἡ ἑξῆς[11]:

Νομισματοκοπεῖα	Δ	Μ (Α΄ Τετρ.)	Γ (Α΄ Τετρ.)	Σ 308-310	Μν	Λ	Σύνολο	%
Θεσσαλονίκη	—	1	—	2	—	—	—	3	17,64
Ἡράκλεια	—	—	1	1	1	2	4	6	35,29
Νικομήδεια	—	—	—	1	—	2	—	3	17,64
Κύζικος	1	1	1	1	—	1	1	5	29,41
	1	2	2	4	1	5	2		
	5,88 %	11,76	11,76	23,52	5,88	29,41	11,76		

9. Αἰκ. Ρωμιοπούλου-Ἰ. Τουράτσογλου, Θησαυρός «follis» τῆς Α΄ Τετραρχίας ἐξ Ὡραίου Θράκης (Ν. Ξάνθης), ΑΕ 1970, σ. 47-65. B. D. Josifovska, Un petit dépot de folles provenant de Marvinci, Ann. fac.phil.univ. Skopje 22 (1970), σ. 353-372. Τό χωριό Marvinci, πού βρίσκεται κοντά στά ἑλληνογιουγκοσλαβικά σύνορα, ἦταν μέρος τῆς Μακεδονίας. Ἰ. Τουράτσογλου, Δύο νομισματικοί «θησαυροί» ἐκ τοῦ νομοῦ Κιλκίς (Κεντρ. Μακεδονία), ΑΕ 1971, σ. 75-80. S. Francheschi, La trouvaille de Veroia, Bull. Cercle d'études numismatiques, τ. 5, ἀριθ. 3, Juillet-Septembre 1968. M. Amandry, Une trouvaille de folles en Macédoine, SM 26 (1976), σ. 45-60. M. Amandry, Trouvailles de folles en Grèce, Νομ. Χρονικά, ἀριθ. 5-6, Ἀθήνα 1978, σ. 53-61.

10. Βλ. Αἰκ. Ρωμιοπούλου-Ἰ. Τουράτσογλου, ὅ.π., σ. 52, καί M. Amandry, Une trouvaille..., σ. 49.

11. Συντομογραφίες στόν πίνακα πού δείχνει τήν ποσοστιαία καί ποσοτική κατανομή τοῦ θησαυροῦ: Δ=Διοκλητιανός, Μ=Μαξιμιανός Ἡρακλῆς, Γ=Γαλέριος, Μν=Μαξιμίνος, Λ=Λικίνιος. Τό ἕνα νόμισμα τῆς Γαλερίας Βαλερίας, συζύγου τοῦ Γαλερίου, συμπεριλήφθηκε στά νομίσματα τοῦ Γαλερίου.

Ὅλα τά νομίσματα προέρχονται ἀπό νομισματοκοπεῖα τῶν Βαλκανίων (zone c)[12], μέ μεγαλύτερη συμμετοχή τῆς Ἡράκλειας (35,29%), καί ἀκολουθοῦν ἡ Κύζικος (29,41%), ἡ Νικομήδεια καί ἡ Θεσσαλονίκη (17,64) %. Δέ βρέθηκαν κοπές τῶν νομισματοκοπείων τῆς Σίσκιας καί τῆς Σερδικῆς, πού ἀνήκουν σ' αὐτή τήν περιοχή.

Τήν ὑπεροχή αὐτῶν τῶν νομισματοκοπείων τήν παρατηροῦμε καί στό θησαυρό ἀπό τή Μακεδονία[13] (zone c: 67,87 %), καθώς καί στό θησαυρό ἀπό τή Βέροια[14] (zone c: 69,12 %), πού χρονολογοῦνται στήν ἴδια περίπου περίοδο (294-310 μ.Χ.), παρόλο πού σέ αὐτούς ἀντιπροσωπεύονται ὅλα σχεδόν τά νομισματοκοπεῖα τῆς ἐποχῆς.

Τό ἴδιο παρατηρεῖται καί στούς θησαυρούς Ὡραίου Θράκης[15] (87,30 %), Κιλκίς Α[16] (92,5 %) καί Marvinci[17] (86,32 %), πού χρονολογοῦνται στήν Α΄ Τετραρχία.

Γι' αὐτή τήν ἐποχή, ἐξαίρεση ἀποτελεῖ μόνο ὁ δημοσιευμένος ἀπό τό M. Amandry θησαυρός[18] τῶν τριάντα ἑφτά «φόλλεις», ὅπου ἡ ὑπεροχή τῶν ἰταλικῶν νομισματοκοπείων (zone b) ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι τά νομίσματα πού περιεῖχε μαζεύτηκαν στήν Ἰταλία, ἦταν δηλαδή τό πουγγί κάποιου Ἰταλοῦ πού ἐπισκέφτηκε τήν Ἑλλάδα.

Ἡ μελέτη τῶν δύο λίγο μεταγενέστερων θησαυρῶν τῆς Χαλκιδικῆς[19] (308-318 μ.Χ.) καί τοῦ Κιλκίς Β[20] (318-324) καταλήγει στά ἴδια συμπεράσματα, διαπιστώνοντας ὅτι τά βαλκανικά νομισματοκοπεῖα παρουσιάζουν τό ποσοστό συμμετοχῆς 75,21 % καί 90,6 %.

Στό θησαυρό τῶν Φιλίππων χαρακτηριστική εἶναι καί ἡ ὑπεροχή τῶν ἀπεικονισμένων τετραρχῶν τῆς Ἀνατολῆς.

Γιά τήν περίοδο τῆς Α΄ Τετραρχίας, ὁ Διοκλητιανός μέ τόν καίσαρά του Γαλέριο παρουσιάζουν ποσοστό 17,64 %, ἐνῶ ὁ Μαξιμιανός 5,88 %.

Ἀπό τούς δυτικούς αὐτοκράτορες, μετά τό 305, ἀντιπροσωπεύεται μόνο μέ μία κοπή ὁ Σεβῆρος.

Ἡ ἀποκλειστική παρουσία τῶν βαλκανικῶν νομισματοκοπείων καί ἡ ὑπεροχή τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἀνατολῆς στό θησαυρό τῶν Φιλίππων, μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ στίς πολιτικές ἔριδες μεταξύ τους, πού θά εἶχαν ἐπηρεάσει καί τίς ἐμπορικές σχέσεις τῶν διάφορων περιοχῶν τῆς αὐτοκρατορίας, μιά καί τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ θησαυροῦ καλύπτει αὐτή τήν περίοδο.

Ἀλλά καί ἡ μελέτη τοῦ θησαυροῦ τῆς Α΄ Τετραρχίας ἀπό τό Ὡραῖο Ξάνθης, κατέληξε στή διαπίστωση ὅτι ἡ κυκλοφορία τῶν νομισμάτων τῶν τετραρχῶν τῆς Ἀνατολῆς ἦταν μεγαλύτερη ἀπό αὐτή τῶν δυτικῶν, παρόλο πού ἡ νομισματική μεταρρύθμιση τοῦ

12. Ὁ J. P. Callu, στό βιβλίο του La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311, Paris 1969, σ. 389, χωρίζει τά νομισματοκοπεῖα σέ περιφέρειες (zones). Zone a: Λονδίνο, Τρεβῆροι, Λυών. Zone b: Ἰταλικά νομισματοκοπεῖα καί Καρχηδόνα. Zone c: Βαλκανικά νομισματοκοπεῖα (Σίσκια, Σερδική, Θεσσαλονίκη, Ἡράκλεια, Νικομήδεια καί Κύζικος). Zone d: Ἀνατολικά νομισματοκοπεῖα (Ἀντιόχεια, Ἀλεξάνδρεια).

13. Βλ. M. Amandry, ὅ.π., Une trouvaille...

14. Βλ. S. Francheschi, ὅ.π.

15. Βλ. Αἰκ. Ρωμιοπούλου-Ἰ. Τουράτσογλου, ὅ.π.

16. Βλ. Ἰ. Τουράτσογλου, ὅ.π., σ. 76.

17. Βλ. B. D. Josifovska, ὅ.π., καί M. Amandry, Trouvailles... σ. 54.

18. Βλ. M. Amandry, ὅ.π., σ. 53-54 (θησαυρός 1).

19. Βλ. M. Amandry, ὅ.π., σ. 54-56 (θησαυρός 2).

20. Βλ. Ἰ. Τουράτσογλου, ὅ.π., σ. 78.

Θησαυρός Α - Κατάλογος[21]

Θεσσαλονίκη

TSA-B 1. IMP C MA M[AXI]MIA[NVS] PF AVG * | A- ς	↓	GENIO POPV-LI ROMANI	RIC VI, 19b	B	298-9 μ.Χ.
·SM·TS· *2. GAL MAXIMIANVS PF AVG	↓	GEN[I]O A-VGVSTI	RIC VI, 30a	Γ	308-10 μ.Χ.
*3. GAL VALE-[RIA] AVG	↑	VENERI V-ICTRICI	RIC VI, 33	B	308-10 μ.Χ.

Ἡράκλεια

HTA- ς 4. G[AL] VAL MAXIMIA[NV]S NOB CAES	↑	GENIO [P]OP[V-LI] ROMANI	RIC VI, 20b	Γ	297-8 μ.Χ.
HTA- ς *5. FL VAL SEVERVS NOBIL CAES	↑	GENIO POPV-L-I ROMANI	RIC VI, 25	E	305-6 μ.Χ.
·HTA··Δ 6. GAL VAL MAXIMI[NVS] NOB CAES	↑	GENIO [CA]ESARIS	RIC VI, 36	B	308-9 μ. Χ.
*7. IMP C GAL VAL MAXIMIANVS GPF AVG HTA-E	↓	GENIO IMP-E-RATORIS	RIC VI, 37a	A	308-9 μ.Χ.
8. IMP C GAL VAL MAXIMINO PF INV AVG | A-E SMHT	↓	GENIO IMP-E-RATORIS	RIC VI, 49a	B	310 μ.Χ.
*9. IMP C VAL LICIN LICINIVS PF AVG	↓	IOVI CONSER-VATORI AVGG	RIC VI, 73	Δ	313 μ.Χ.

21. Τά νομίσματα τοῦ θησαυροῦ Α ἔχουν ἀριθμό ταξινομήσεως, στήν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας, Ι.1-Ι.17. Ὁ ἀστερίσκος, μπροστά ἀπό τά νομίσματα τῶν θησαυρῶν, δείχνει ὅτι τό νόμισμα ἀπεικονίζεται στόν Πίν. 24.

Νικομήδεια

SMNA-Δ					
10. IMP C GAL VAL MAX[I]M[IANVS] PF AVG	↓	GENIO A[V]-GVSTI CMH	RIC VI, 54a	A	308-10 μΧ.
SMNA-Δ					
11. IMP C GAL[VAL MA]XIMINVS PF AVG	↓	GENIO AV-GVSTI CMH	RIC VI, 66c	A	310-11 μ.Χ.
A-Δ | SMN					
*12. IMP. C GAL VAL MAXI[MINVS] PF AVG	↓	IOVI CONS-ERVATORI	RIC VI, 69b[22]	B	311μ.Χ.

Κύζικος

KA-ς					
*13. GAL VAL MAXIMIANVS NOB CAES	↓	GENIO AVGG ET CAESARVM NN	RIC VI, 11b	A	297-9 μ.Χ.
14. IMP C C VAL DIOCLETIANVS PF AVG	↑	GENIO POPV-LI ROMANI	RIC VI, 12a	ς	297-9 μ.Χ.
*15. [IMP C M]A MAXIMIANVS PF AVG	↓	GENIO POPV-LI ROMANI	RIC VI, 12b	E	297-9 μ.Χ.
A-Δ | MKV					
*16. VAL LICINNIANVS LICINNIVS PF AVG	↑	GENIO A-VGVSTI	RIC VI, 54[23]	B	309-10 μ.Χ.
MKVA-ς					
17. IMP C GAL VAL MAXIMINVS PF AVG	↑	GENIO AV-GVSTI CMH	RIC VI, 77a	Γ	311 μ.Χ.

22. Στό νόμισμα πού περιγράφουμε δέν ὑπάρχει ὁ ἀετός, ὅπως ἀναφέρεται στό RIC, καί τό γράμμα στό πεδίο, πού δηλώνει τό ἐργαστήριο (officina), εἶναι ἀριστερά. Γιά τόν ἀκριβή τύπο βλ. J. P. C. Kent στό NC XVIII(1965), σ. 66, ἀριθ. 985 (Χρονολ. κοπῆς: 311-313 μ.Χ.).

23. Στό νόμισμα πού περιγράφουμε δέν ὑπάρχει δεξιά στό πεδίο ἀστερίσκος, ὅπως ἀναφέρεται στό RIC.

Θησαυρός Β-Κατάλογος[24]

Ὁμάδα 1.

Ἡράκλεια

HA-E					
*1. IMP C C VAL DIOCLETIANVS PF AVG	↘	GENIO POPV-L-I ROMANI	RIC VI, 12a	B	294 μ.Χ.
HTA-E					
*2. IMP C C VAL DIOCLETIANVS	↓	GENIO POPV-L-I ROMANI	RIC VI, 19a	Δ	297-8 μ.Χ.
3. IMP C C VAL DIOCLETIANVS PF AVG	↑	GENIO POPV-LI ROMANI	RIC VI, 19a	E	297-8 μ.Χ.

Ὁμάδα 2.

Θεσσαλονίκη

|* Ἀσσάριο 3					
TESA-Δ					
4.	↓	[SECVRITAS-REIPVBLICAE]	LRBC, P. II, ἀριθ. 1711-14	;	364-7 μ.Χ.

Κύζικος

*| Ἀσσάριο 3					
SMKA- ς					
*5. [DN CONSTAN]-TIVS PF AVG	↖	[FEL TEMP-REPARATIO]	LRBC, P. II, ἀριθ. 2500		355-361 μ.Χ.

Ἀδιάγνωστο

Ἀσσάριο 4					
6. [DN CONSTAN-TIVS] PF AVG	↖	SPES RE[I]-PVBLICE	Γιά τόν τύπο LRBC, P. II, ἀριθ. 2504		355-361 μ.Χ.

24. Ὁ ἀριθμός ταξινομήσεως τοῦ θησαυροῦ Β, στὴν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας, εἶναι: ΙΙΙ.1-ΙΙΙ.6

Διοκλητιανοῦ ἐπιδίωξε τήν οἰκουμενικότητα, τήν ἰσότητα καί τήν ὁμοιομορφία στήν κυκλοφορία τῶν νομισμάτων[25]. Ἡ μικρή σχετικά ἀπόσταση μεταξύ τῶν Φιλίππων καί τοῦ Ὡραίου μπορεῖ νά ἐξηγήσει τήν ὁμοιότητα τῶν δύο θησαυρῶν, ἄν καί δέ συμπίπτουν ἀπόλυτα χρονικά καί ποσοτικά, οὔτε ἔχουν τόν ἴδιο χαρακτήρα.

Ἡ μελέτη τέτοιων μικρῶν θησαυρῶν μπορεῖ νά δώσει μία συνοπτική εἰκόνα τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας τῆς ἐποχῆς γιά τό συγκεκριμένο τόπο πού βρέθηκαν, χρήσιμη σάν συγκριτικό στοιχεῖο στή μελέτη μεγαλύτερων συνόλων.

ΘΗΣΑΥΡΟΣ Β

Βρέθηκε τό καλοκαίρι τοῦ 1975, μέσα σέ καλυβίτη τάφο, γύρω ἀπό τό κρανίο τοῦ νεκροῦ, κατά τή διάρκεια σωστικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στό οἰκόπεδο Ἠλία Παυλίδη. Ἀποτελεῖται ἀπό 6 χάλκινα νομίσματα, πού χρονολογικά χωρίζονται σέ δύο ὁμάδες:

Ὁμάδα 1: Τρεῖς «folles» Διοκλητιανοῦ Α΄ τετραρχίας τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Ἡράκλειας (294 μ.Χ., 297-8), καλῆς διατηρήσεως.

Ὁμάδα 2: Τρία ἀσσάρια ἀπό τά ὁποῖα δύο Κωνστάντιου Β΄, περιόδου 355-361, τῶν τύπων FEL TEMP REPARATIO νομισματοκοπείου Κυζίκου καί SPES REIPVBLICE ἀδιάγνωστου νομισματοκοπείου καί ἕνα τοῦ τύπου SECVRITAS REIPVBLICAE, ἀδιάγνωστου αὐτοκράτορα νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης περιόδου 364-7. Τό τελευταῖο αὐτό νόμισμα μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν terminus post quem γιά τή χρονολόγηση τοῦ καλυβίτη τάφου.

Ἡ χρονολογική διαφορά ἀνάμεσα στά νομίσματα αὐτά μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ στή ρωμαϊκή συνήθεια[26] νά τοποθετοῦν νομίσματα μέσα στούς τάφους, πράγμα πού δικαιολογεῖ τή χρησιμοποίηση νομισμάτων ἐκτός νομισματικῆς κυκλοφορίας, μιά καί αὐτά θά θεωροῦνταν ἀπό τόν κάτοχό τους πολύτιμα καί ἄξια νά συνοδέψουν τόν προσφιλή νεκρό.

Αὐτή ἡ σκέψη ἐνισχύεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι τά νομίσματα βρέθηκαν γύρω ἀπό τό κρανίο τοῦ νεκροῦ καί ὄχι σέ θέση πού ἀντιστοιχεῖ μέ τό ἔνδυμά του.

Ἀθήνα, Σεπτέμβριος 1979 *ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΝΝΑ*

25. Βλ. Αἰκ. Ρωμιοπούλου-Ἰ. Τουράτσογλου, ὅ.π., σ. 49, 51.
26. Φ. Κουκουλές, Βυζαντινῶν Βίος καί Πολιτισμός, τ. Δ΄, Ἀθήνα 1951, σ. 191.

ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΕΓΧΑΡΑΚΤΟΣ ΑΓΩΓΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΛΑΙΚΑΣΤΡΟ

(Σχέδ. 1-3· Πίν. 25)

Ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἀνατολικῆς Κρήτης ἔκαμε τό 1976 μιά μικρή δοκιμαστική ἀνασκαφή[1] στό Παλαίκαστρο τῆς Σητείας, στήν παραλία ἀνατολικά ἀπό τή μινωική πόλη, στούς πρόποδες τοῦ Πετσοφᾶ, ὅπου τό γνωστό Ἱερό Κορυφῆς. Στή θέση αὐτή, γνωστή ὡς Βλυχάδες, ὑπάρχει τό σχέδιο νά γίνει σταθμός καί δεξαμενές καυσίμων γιά τόν ἀνεφοδιασμό τῶν ποντοπόρων πλοίων καί ἔτσι ξαφνικά προέκυψε ἡ ἀνάγκη νά ἐξακριβωθεῖ ἄν ὑπῆρχαν πραγματικά ἀρχαιότητες καί σ' αὐτή τήν περιοχή. Ἡ ἔρευνα, αὐστηρά διερευνητική καί ἀναγκαστικά πολύ περιορισμένη, ἔφερε στό φῶς τμήματα δύο κτιρίων πού ἀπέχουν περί τά 30 μ. ἀπό τή θάλασσα καί 130 μ. μεταξύ τους.

Ἀνάμεσα στά εὑρήματα τοῦ κτιρίου Β, ἑνός συνηθισμένου σπιτιοῦ κατά τά φαινόμενα, ὑπάρχουν τεμάχια πίθων καί ἄλλα ἀβαφῆ, ὄχι χαρακτηριστικά, ὄστρακα ἀπό μικρότερα ἀγγεῖα. Τελικά ἀνασυγκροτήθηκε μία πρόχους (;) χωρίς λαιμό καί λαβή, σωζ. ὕψ. 0,16, διαμ. κοιλιᾶς 0,155 καί βάσεως 0,085 μ. (Πίν. 25 ε). Ἡ διακόσμηση εἶναι τελείως ἐξίτηλη, ἀλλά τό ἀγγεῖο ἀπό τό σχῆμα του φαίνεται νά ἀνήκει μᾶλλον στούς ΥΜ Ι χρόνους. Ὁ νέος αὐτός ἀρχαιολογικός χῶρος, πού ἀπέχει γύρω στά 1200 μ. ἀπό τό Ρουσόλακκο τοῦ Παλαικάστρου, εἶναι ὁ πιό ἀνατολικός ὁλόκληρης τῆς Κρήτης.

Ἀπό τά διάφορα τεμάχια πού περισυλλέξαμε μπορέσαμε νά ἀνασυγκροτήσουμε ἕναν πήλινο ἀγωγό, πού κολλήθηκε καί συμπληρώθηκε πρόσφατα. Ὁ ἀγωγός αὐτός (Σχέδ. 1· Πίν. 25 α) δέν εἶναι κυλινδρικός ἀλλά εὐθύγραμμος μέ τετράγωνη διατομή καί ἀνοιχτός ἐπάνω, δηλαδή ἔχει σχῆμα ἀνάποδου Π, πού διευρύνεται ἐλαφρά πρός τό ἀνοιχτό του τμῆμα. Τά τοιχώματα λεπταίνουν λίγο πρός τά χείλη (Σχέδ. 1· Πίν. 25 γ). Σέ τομή, ἡ ἐξωτερική του ὄψη εἶναι γωνιώδης, ἐνῶ ἡ ἐσωτερική ἔχει τίς γωνίες στρογγυλεμένες. Ὁ ἀγωγός, πού δέ σώζεται σέ ὅλο του τό μῆκος, ἔχει τίς ἑξῆς διαστάσεις: σωζ. μῆκος 0,20, πλάτος ἐξωτ. 0,09-0,10 καί ἐσωτ. 0,065-0,08 καί ὕψος 0,065 μ. Ὁ ροδοκίτρινος πηλός του εἶναι κάπως τραχύς καί πορώδης. Τό ἀντικείμενο ἀποτέθηκε στό Μουσεῖο Ἁγίου Νικολάου (ἀριθ. εὑρ. 7349) μαζί μέ τά ὄστρακα.

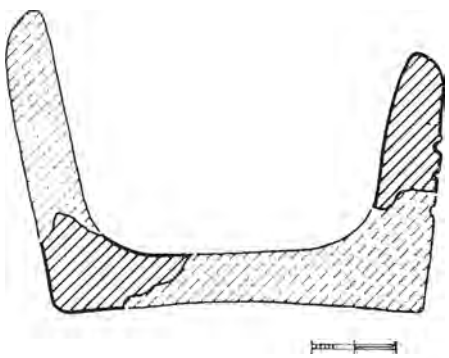
Τέτοια τμήματα ἀποχετευτικῶν συστημάτων, πού μποροῦσαν νά πηγαίνουν καί σέ ἀρκετή ἀπόσταση, ἔχουν βρεθεῖ ἀρκετά[2] καί μάλιστα τά πιό ἐνδιαφέροντα καί ποικίλα

1. Πρβλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά (ὑπό ἔκτύπωση).

2. Γενικά γιά τό θέμα τῶν ἀγωγῶν βλ. J. W. Graham, The Palaces of Crete, 1962, σ. 219 κ.ἑ. Βασικό εἶναι τό ἔργο τοῦ J. W. Shaw, Minoan Architecture, Annuario 49 (1971), σ. 126-34, εἰκ. 157-69.

σχήματα στό ἴδιο τό Παλαίκαστρο[3], ὅπου ἀνῆκαν σέ διάφορα ΥΜ Ι καί ΙΙΙ κτίρια. Ὁ προορισμός τους ἦταν νά ἀπομακρύνουν τά νερά[4]. Ὅπως εἴπαμε, τό σχῆμα τους ἦταν ποικίλο, συχνά ὑπῆρχαν ἰδιομορφίες στήν κατασκευή καί μποροῦσαν νά συνδυάζονται μέ διάφορους τρόπους, ἀκόμη καί νά ὑποδέχονται τή βάση μιᾶς κάθετης κυλινδρικῆς ὑδρορρόης πού κατέβαζε τά νερά τῆς βροχῆς ἀπό τή στέγη.

Ὁ νέος ἀγωγός μοιάζει ἰδιαίτερα — ἀλλά σέ μικρότερες διαστάσεις — μέ ἕναν πού βρέθηκε σ' ἕνα ΥΜ ΙΙΙ «μαγειρεῖο» στό Μακρυτοῖχο Κνωσοῦ[5], ἕναν ἀπό τή Δυτική Αὐλή τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ[6], μᾶλλον ΜΜ χρόνων, καί ἄλλους ἀπό τήν Οἰκία

Σχέδ. 1. Παλαίκαστρο. Τομή πήλινου μινωικοῦ ἀγωγοῦ.

Ε τῶν Μαλίων πού βρέθηκαν σέ διάφορες ἀνασκαφικές περιόδους[7] καί χρονολογήθηκαν στήν ΥΜ ΙΙΙΒ ἐποχή. Ἀνάλογοι εἶναι καί οἱ πήλινοι ἀγωγοί τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου[8], ὅπως καί ἄλλων μινωικῶν χώρων[9]. Τό σχῆμα αὐτό πήλινου ἀγωγοῦ ἐπιβιώνει καί στήν κλασική ἐποχή[10]. Ἀντίστοιχο σχῆμα ἔχουν καί οἱ λίθινοι «σκαφωτοί» ἀγωγοί τοῦ πολύπλοκου ἀποχετευτικοῦ συστήματος τοῦ ἀνακτόρου, ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΒ χρόνων,

3. Πρβλ. R. M. Dawkins, Excavations at Palaikastro-IV, BSA 11 (1904-5), σ. 289-90, εἰκ. 16, πίν. XII-XIVa.

4. Ὑπάρχει καί ἡ ἄποψη ὅτι οἱ ἀγωγοί αὐτοί δέν ἦταν ἀποχετευτικοί ἀλλά κανονικοί ὑδραγωγοί πού ἔφερναν τό νερό στά σπίτια γιά οἰκιακή χρήση: J. Deshayes-A. Dessenne, Mallia, Maisons II (Études crét. XI (1959), σ. 106).

5. Sinclair Hood - Piet de Jong, BSA 53-54 (1958-59), σ. 188, ἀριθ. 19, εἰκ. 7, πίν. 47f (μῆκος 0,56, πλάτος 0,23, ὕψος 0,14 μ.), ὅπου ἀναφέρεται καί ἕνας ἄλλος ἀνάλογος ἀλλά μέ προεξέχουσα γλώσσα στή μιά ἄκρη.

6. H. W. - J. D. S. Pendlebury, Two Protopalatial Houses at Knossos, BSA 30 (1928-30), σ. 56, εἰκ. 2 ἀριστερά, πίν. XI 2 (ὄχι XI 3 !).

7. J. Deshayes - A. Dessenne, ὅ.π., σ. 106, πίν. 38, 5, O. Pelon, Mallia, Maisons III, Le Quartier E (Études crét. XVI (1970), σ. 130, πίν. 26, 1) (διαστάσεις: 0,61×0,13×0,09-0,10 μ.).

8. Πρβλ. Shaw, ὅ.π., σ. 128, εἰκ. 161 κάτω: τέσσερα παραδείγματα. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1961, πίν. 174β.

9. Ὅπως π.χ. τῆς οἰκίας Τουρτούλων Σητείας.

10. Πρβλ. ΑΕ 1977, Παράρτημα 6, πίν. Ζα, ἀπό τό Σπήλαιο τῶν Νυμφῶν.

πού διακλαδίζονται κάτω ἀπό τά δάπεδα[11], ὅπως καί τῶν συστημάτων τῆς ὑπόλοιπης μινωικῆς Κρήτης[12] στήν Κνωσό, Φαιστό, Ἁγία Τριάδα, Παλαίκαστρο, Βαθύπετρο καί ἀλλοῦ. Αὐτοί οἱ λίθινοι ἀγωγοί ἀνήκουν βέβαια σέ πρωτεύοντα συστήματα, ἐνῶ προφανῶς οἱ πήλινοι σέ δευτερεύουσες μικρότερες ἀποχετεύσεις.

Ἐάν ἀπό τήν ἄποψη τῆς κατασκευῆς του ὁ νέος ἀγωγός ἀπό τό Παλαίκαστρο δέν παρουσιάζει τίποτε τό ἀξιόλογο, ἐκεῖνο πού τόν κάνει σημαντικό εἶναι ἕνας διπλός πέλεκυς ἐγχάρακτος βαθιά καί ἀρκετά ἀκανόνιστα στό νωπό πηλό πρίν ἀπό τήν ὄπτηση. Τό σημεῖο αὐτό τοῦ πελέκεως βρίσκεται στήν ἐξωτερική ὄψη τοῦ ἀγωγοῦ, στήν πιό περίοπτη θέση, στήν ἀκέραιη ἄκρη τῆς μιᾶς ἀπό τίς κατακόρυφες πλευρές του, σέ ἴση ἀπόσταση ἀπό τό χεῖλος καί ἀπό τή βάση (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 25 α-β, δ). Ὁ πέλεκυς ἔχει

Σχέδ. 2. Παλαίκαστρο. Διπλός πέλεκυς ἐγχάρακτος στόν ἀγωγό.

τήν πάνω ὄψη του εὐθύγραμμη καί παράλληλη πρός τήν κατακόρυφη ἀκμή τοῦ ἀγωγοῦ, σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτή, ἐνῶ οἱ δύο κόψεις εἶναι ἐπίσης σχεδόν εὐθύγραμμες ἀλλά συγκλίνουν ἐλαφρά πρός τά κάτω, ὅπου καί προεξέχουν ἐλαφρά σάν νά κρέμονται. Τέλος, ἡ κάτω ὄψη τοῦ πελέκεως εἶναι ἔντονα κοίλη, περίπου ἡμικυκλική, ὁ δέ στειλεός μᾶλλον βραχύς, καμωμένος μέ μιά λεπτότερη γραμμή.

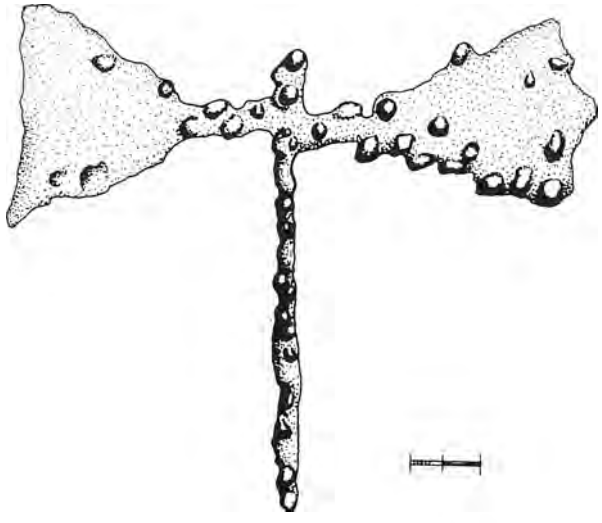
Ὑπάρχουν ἀρκετοί διπλοί πελέκεις ἐγχάρακτοι σέ μινωικά ἀντικείμενα ἀπό πηλό, κυρίως ἀγγεῖα, καί μάλιστα συχνά στή βάση τῶν λαβῶν, ἀγνύθες καί κεραμικούς τροχούς. Τά σχήματα τῶν πελέκεων αὐτῶν ἔχουν ἀρκετή ποικιλία καί πάντως, ἀφοῦ ἔχουν γίνει στό νωπό πηλό, παρουσιάζουν τήν εὔκολη σχεδίαση καί τή μαλακή γραμμή τῶν γραπτῶν χαρακτήρων. Ἀντίθετα, ἀναγκαστική εἶναι ἡ γωνιώδης ἐμφάνιση τῶν πραγματικά λαξευμένων στή σκληρή ἐπιφάνεια τῶν λίθων «τεκτονικῶν σημείων», πού εἶναι πάντοτε

11. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1966, σ. 161, πίν. 139β, Ζάκρος, 1974, σ. 207 κ.ἑ. Μερικοί ἀγωγοί ἦταν ἀκάλυπτοι: πρβλ. Shaw, ὅ.π., σ. 128, εἰκ. 162-163.

12. Shaw, ὅ.π., σ. 126 κ.ἑ. («U-shaped channels»), εἰκ. 158, 160, 161 πάνω, 163.

εὐθύγραμμα, ὅπως εἶναι φυσικό[13]. Τά «τεκτονικά σημεῖα» αὐτά εἶναι δύο ἰσοσκελή τρίγωνα πού ἐφάπτονται στίς κορυφές τους. Στό σημεῖο αὐτό τό σύμπλεγμα στηρίζεται σέ ἕνα μίσχο, τό στειλεό. Εἶναι ἐκπληκτικό ὅτι τήν παράδοση αὐτή τήν ἀκολουθοῦν σέ γενικές γραμμές οἱ λιθοξόοι ἔπειτα ἀπό μιάμιση χιλιετία, ὅπως βλέπουμε σέ ἕναν ὀγκόλιθο ἀπό τήν Ἐλούντα, τόν ἀρχαῖο Ὀλοῦντα (Σχέδ. 3), πού βρέθηκε σχετικά πρόσφατα στή θάλασσα[14]: στή λεία ὄψη τοῦ λίθου βλέπουμε μιά παράξενη ἐπιβίωση, τό σχέδιο ἑνός τέτοιου πελέκεως πού κρατάει αὐτό τό βασικό σχῆμα παρόλο πού δέν εἶναι ἐγχάρακτος ἀλλ' ἀποκλειστικά ἐπίκρουστος, «πουαντιλιστικός» θά ἔλεγε κανείς, ἀφοῦ σχηματίζεται μόνο ἀπό πυκνές στιγμές καί καθόλου ἀπό γραμμές.

Γιά νά ξαναγυρίσουμε στά χαράγματα τῆς μινωικῆς κεραμεικῆς, ἀπό τό Παλαίκαστρο ἄς ἀναφέρουμε ἕναν πέλεκυ σέ βάση λαβῆς μεγάλου ἀγγείου, μέ διαφορετικό σχῆμα ἀλλ' ἐξίσου βαθιά χαραγμένο[15], ὅπως καί ἕναν ἄλλο σέ ταφικό πίθο, μέ σχῆμα

Σχέδ. 3. Σχέδιο πελέκεως πάνω σέ ὀγκόλιθο ἀπό τήν Ἐλούντα.

ὄχι γνωστό[16]. Ἀρκετή ὁμοιότητα, ἐκτός ἀπό τήν πάνω πλευρά πού δέν εἶναι εὐθύγραμμη ὅπως στήν περίπτωσή μας ἀλλά ἔντονα κοίλη, ἔχει καί ὁ πέλεκυς πού εἶναι χαραγμένος σέ ἕναν κεραμικό τροχό ἀπό τό δωμάτιο 50 τῆς Φαιστοῦ[17]. Γιά τόν τελευταῖο

13. Ὁ ἴδιος αὐτός εὐθύγραμμος καί γωνιώδης σχηματισμός ὑπάρχει καί στούς διπλούς πελέκεις τῶν πρωτοελαμιτικῶν κειμένων σέ λίθους: πρβλ. V. Scheil, Délégation en Perse VI (1905), σ. 83, κ.ἑ., ἀριθ. 11-14 καί 36-39. Μερικά ἀπό αὐτά τά σημεῖα μποροῦσαν νά εἶναι καί στήν Κνωσό, ὅπως διαπιστώνει κανείς μέ ἔκπληξη.

14. Δαβάρας, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 593 κ.ἑ. Ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Ἁγίου Νικολάου 5297. Ἐκεῖ ἀναφέρονται καί ἄλλα παραδείγματα ἐγχάρακτων διπλῶν πελέκεων στήν κλασική ἐποχή.

15. Πρβλ. E. Eccles, BSA 40 (1939-40), εἰκ. 43.

16. Πρβλ. M. N. Tod, BSA 9 (1902-3), σ. 340.

17. Πρβλ. L. Pernier, MonAnt 14 (1905), σ. 440, εἰκ. 54, Nilsson, MMR², σ. 201, εἰκ. 93.

αὐτό πέλεκυ ὁ Ξανθουδίδης σημειώνει[18]: «It is not easy to attach a meaning to the presence of this symbol... or to guess whether its significance was sacred, apotropaic or merely that of a potter's mark». Αὐτή ἡ ἀμφιβολία ὑπάρχει ἀκόμη καί σήμερα. Χωρίς νά ἀποκλείεται καθόλου νά πρόκειται γιά κοινά σημεῖα κεραμέων μέ καθαρά «πρακτική» σημασία[19], φαίνεται ὅτι οἱ δύο πρῶτες ἀπό τίς ἑρμηνεῖες πού ἀναφέρονται, πού ἀνάγουν τήν παρουσία τοῦ ἱερότατου αὐτοῦ συμβόλου τῆς μινωικῆς θρησκείας στή σφαίρα τῶν μαγικοθρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς, εἶναι οἱ πιό πιθανές, ἀκόμη καί ὅταν πρόκειται γιά ἕνα τόσο κοινό ἀντικείμενο τῆς καθημερινῆς ζωῆς ὅπως ἕνας ἀγωγός. Ἐξάλλου, πέρα ἀπό κάθε ὠφελιμιστική «τεκτονική» χρησιμότητα[20], στό ἴδιο αὐτό συμπέρασμα — πού εἶχε ἤδη διατυπώσει ὁ Evans — φαίνεται νά καταλήγει ἡ ἔρευνα καί γιά τά λεγόμενα «τεκτονικά σημεῖα», ὅπως αὐτά πού βλέπουμε χαραγμένα μέ ἐπιμονή στούς ἀναμφισβήτητα ἱερούς πεσσούς τῶν Ἱερῶν Κρυπτῶν τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ καί σέ ἄλλα μέρη[21].

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

18. Xanthoudides, εἰς L. Casson, Essays Presented to Sir Arthur Evans, 1927, σ. 115, ἀριθ. 3961, πίν. XIXb.

19. Πρβλ. J. L. Caskey, Inscriptions and Potters' Marks from Ayia Irini in Keos, Kadmos 9 (1970), σ. 111 κ.ἑ., ἀριθ. 7 κ.ἑ., εἰκ. 3, πίν. 2. Ἐδῶ ὅμως τό κυριότερο παράδειγμα, ὁ ἀριθ. 7, εἰκ. 3, εἶναι ἕνας καλογραμμένος, περίτεχνος διπλός πέλεκυς, μέ διπλές κόψεις, πού καθόλου δέ μοιάζει γιά ἁπλό «σημεῖο κεραμέως».

20. Πού πρῶτος ὑποστήριξε ὁ Rouse, JHS 21 (1901), σ. 268-74. Πρβλ. Cook, Zeus III, σ. 1141, Pendlebury, The Archaeology of Crete, σ. 118 καί ὑποσημ. 1.

21. Πρβλ. Evans, PM IV, σ. 971, Nilsson, MMR², σ. 297, Geschichte der griech. Religion I, σ. 258 (μαγική σημασία, ἀλλά γενικά μέ ἀμφιβολίες), Ν. Πλάτων, ΚρητΧρον 8 (1954), σ. 433, 467, Graham, ὅ.π., σ. 155, R. F. Willetts, Cretan Cults and Festivals, 1962, σ. 69, 82, Στ. Ἀλεξίου, Μινωικός Πολιτισμός, 1964, σ. 75 κ.ἑ.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΑΜΟΥ Ι

(Σχέδ. 1· Πίν. 26)

Ἀνάμεσα στίς πολλές ἐπιγραφές πού βρέθηκαν τά τελευταῖα χρόνια στή Σάμο, ὑπάρχουν δύο νέοι ὅροι πού ἀναφέρονται σέ τεμένη θεῶν. Ὁ πρῶτος βρέθηκε τήν ἄνοιξη τοῦ 1967 στήν περιοχή τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδας καί ὁ δεύτερος τήν ἄνοιξη τοῦ 1977 στή θέση Βρογάνα, ἀνατολικά ἀπό τό μοναστήρι τῆς Μεγάλης Παναγιᾶς.

Ἐπιγραφή Ι (ἀριθ. εὑρ. Μ. Πυθαγορείου 285). Βρίσκεται στήν ἀποθήκη τοῦ Κάστρου Λογοθέτη στό Πυθαγόρειο (Πίν. 26 α):

Ορος / Τεμενος / Αρτεμιδος

Ὕψ. 0,73, πλ. 0,32, πάχ. 0,18 μ.

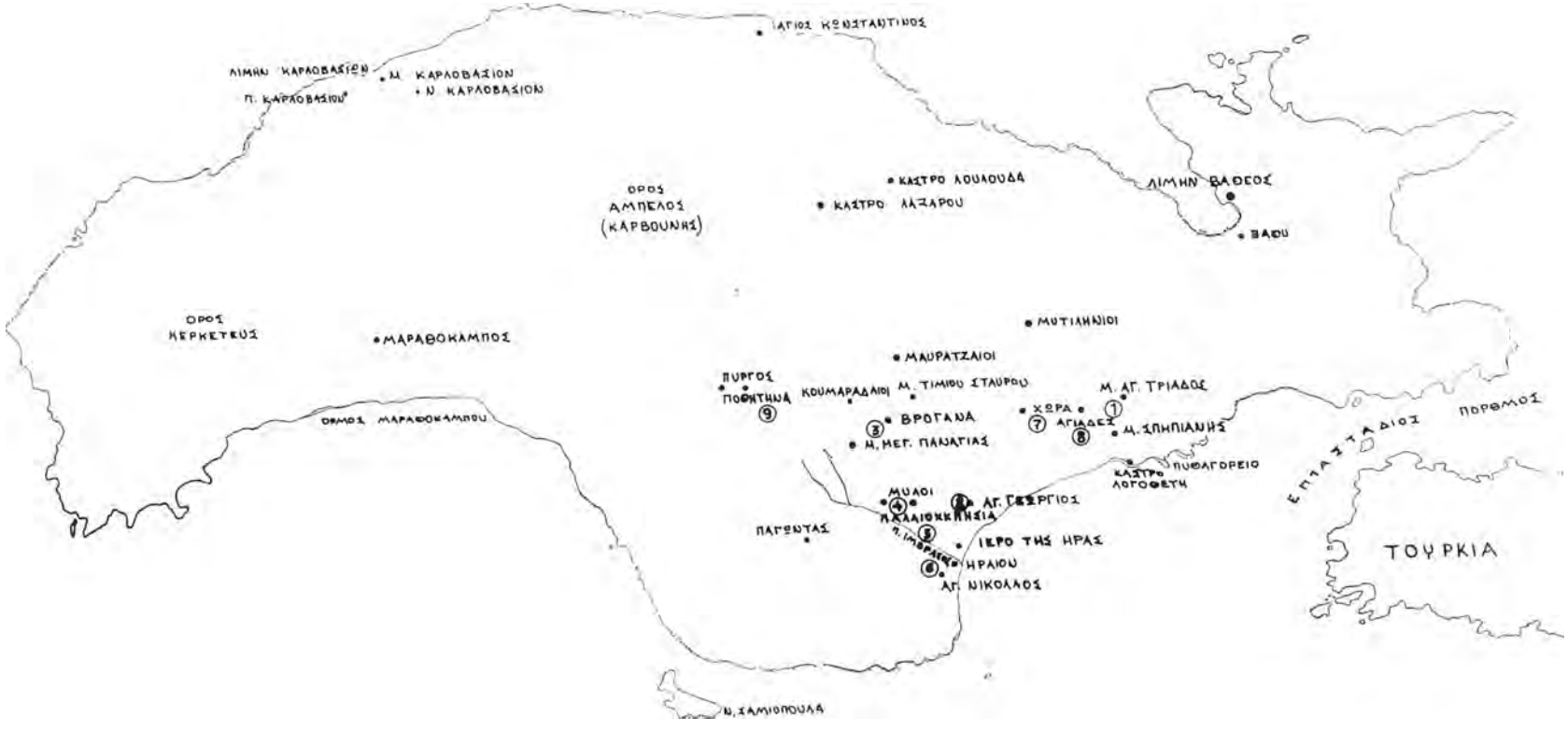
Ὕψ. γραμμάτων 0,03, διάστιχα 0,007-0,012 μ.

Εἶναι λαξευμένη σέ σκληρό ντόπιο ἀσβεστόλιθο μέ σχῆμα ὀρθογώνιο. Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι ἁδρά πελεκημένες, ἐκτός ἀπό τό πάνω μέρος τῆς κύριας ὄψης, ὅπου βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή, καί τό ἀντίστοιχο τμῆμα τῆς πίσω ὄψης (ὕψ. 0,21 μ.). Ἡ ἐπιγραφή εἶναι πολύ ἄτεχνα χαραγμένη πάνω στή σκληρή ἐπιφάνεια τοῦ λίθου. Ἡ ὁμοιότητά της ὅμως μέ ἄλλες σύγχρονές της βοηθάει στή χρονολόγησή της στά τέλη τοῦ 5ου ἤ καί τίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (βλ. παρακάτω).

Ὁ ὅρος βρέθηκε στή βόρεια πλαγιά ἑνός μικροῦ λόφου, 300 μ. ΝΔ. ἀπό τή μονή τῆς Ἁγίας Τριάδας (Σχέδ. 1, 1), καί σίγουρα πολύ κοντά στήν ἀρχική του θέση, πού θά πρέπει νά ἦταν ἡ κορυφή τοῦ ὑψώματος, λίγα μέτρα ψηλότερα, γιατί στό λόφο δέν ὑπάρχει κανένα κτίσμα ἤ ξερολιθιά, πού θά δικαιολογοῦσαν τή μεταφορά τοῦ λίθου ἀπό κάποια ἄλλη τοποθεσία στή θέση ὅπου βρέθηκε καί τή χρησιμοποίησή του ὡς οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ.

Γιά τήν ὕπαρξη τεμένους τῆς Ἄρτεμης σ' αὐτή τήν περιοχή τῆς Σάμου δέν ὑπάρχει καμιά ἄλλη μαρτυρία. Ἡ τοποθεσία ὅμως εἶναι πολύ κατάλληλη γιά ἕνα τέμενος τῆς Ἄρτεμης· δυτικά καί βόρεια ἁπλώνεται μιά μικρή εὔφορη κοιλάδα μέ νερά καί ρεματιές — ἡ πηγή τῶν Ἁγιάδων βρίσκεται λίγες ἑκατοντάδες μέτρα δυτικότερα — ἐνῶ στά ἀνατολικά ὑψώνονται κατάφυτοι λόφοι, ὅπου καί σήμερα ἀφθονεῖ τό κυνήγι[1].

1. Στήν περιοχή ὅπου βρέθηκε ἡ ἐπιγραφή περισυλλέχτηκαν λίγα μόνο ὄστρακα ἀπό ἀκόσμητους ἀμφορεῖς. Πολύ περισσότερα ὄστρακα ὑπάρχουν σέ μικρό πλάτωμα στά δυτικά τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδας. Στή θέση τῆς μονῆς ἄλλωστε βρέθηκαν παλιότερα πολλά «συντρίμματα μαρμάρων», πού ἔκαναν τόν Ἐ. Σταματιάδη (Σαμιακά IV (1881), σ. 378) νά μιλάει γιά τήν ὕπαρξη πολίσματος στήν περιοχή. Μικρά κορινθιακά κιονόκρανα στήν αὐλή καί ἰωνικά κιονόκρανα στούς κίονες, πού κρατοῦν τόν τροῦλο τῆς ἐκκλησίας, ὑπάρχουν καί σήμερα στή μονή, ἀλλά εἶναι πιθανό νά ἔχουν μεταφερθεῖ ἀπό ἀλλοῦ.

Σχέδ. 1. Χάρτης τῆς Σάμου.

Λατρεία τῆς θεᾶς στή Σάμο εἶναι γνωστή ἀπό τίς ἀρχαῖες πηγές[2] καί ἕνα ἱερό της, μέ βάση παλιότερα ἐπιγραφικά δεδομένα, τοποθετήθηκε ἀπό τούς ἐρευνητές στή θέση ὅπου τό παλιό μετόχι τῆς Μεγάλης Παναγιᾶς[3] «πρός ἀνατολάς τοῦ Ἡραίου καί δυσμικῶς τοῦ Ἄστεος»[4], ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται σήμερα ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Σ χ έ δ. 1, 2).

Τό ἴδιο ἱερό τοποθετεῖ ὁ G. Dunst[5] τελευταῖα "ausserhalb des Heraions, nicht weit vom Eingange", ἀποδίδοντάς του καί τόν ἀδημοσίευτο μέχρι σήμερα ὅρο, μέ βάση τή λανθασμένη πληροφορία ὅτι ὁ λίθος βρέθηκε ἀνάμεσα στά μάρμαρα πού ὑπάρχουν στό χῶρο τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδας[6]. Ὁ ὅρος ὅμως βρέθηκε στήν ἀρχική του θέση, πάνω στό λόφο, καί τό τέμενος τῆς Ἄρτεμης στό ὁποῖο ἀναφέρεται πρέπει νά τοποθετηθεῖ σέ τούτη τήν περιοχή καί νά ἀποσχετιστεῖ ἀπό τό ἱερό τῆς θεᾶς πού βρισκόταν κάπου ἀνατολικά ἀπό τό Ἡραῖο. Αὐτό ἄλλωστε πρέπει νά βρίσκεται ὁπωσδήποτε κοντά στή θάλασσα, ὅπως ὑπονοεῖται ἀπό τό ἐπεισόδιο τῶν Κερκυραίων νέων πού ζήτησαν ἄσυλο στό ναό ἀμέσως μόλις ἄραξε στήν ἀκτή τό πλοῖο πού τούς μετέφερε στή λυδική αὐλή[7].

Ἐπιγραφή ΙΙ (ἀριθ. εὑρ. Μ. Πυθαγορείου 286). Βρίσκεται στήν ἀποθήκη τοῦ Κάστρου Λογοθέτη στό Πυθαγόρειο (Π ί ν. 26 β):

Horos : Temenos / Atheναιας Αθε/νον μεδεοσες

Εἶναι λαξευμένη σέ λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο. Λείπει τό πάνω ἀριστερά τμῆμα καί ὁλόκληρο τό κάτω μέρος τῆς στήλης, πού θά ἦταν ἁδρά πελεκημένο, ὅπως εἶναι καί ἡ πίσω ὄψη καί οἱ κρόταφοι τοῦ κομματιοῦ πού σώζεται. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς στήλης εἶναι φθαρμένη, ἰδιαίτερα στίς ἄκρες, ἀπό τή μακροχρόνια ἔκθεση στό ὕπαιθρο.

Συνολ. σωζ. ὕψ. 0,25, πλ. 0,43, πάχ. 0,095-0,105 μ. Ὕψος τοῦ πίνακα τῆς ἐπιγραφῆς 0,15 μ.

Ὕψ. γραμμάτων 0,025-0,03 μ.

Βρέθηκε στή θέση Βρογάνα (Σ χ έ δ. 1, 3), 1 χλμ. περίπου ΒΑ. ἀπό τή Μεγάλη Παναγιά, σέ ὑψόμετρο 500-600 μ. ἀπό τή θάλασσα[8], στήν κορυφή ἑνός ὑψώματος, ὅπως καί ἡ προηγούμενη. Φυσικοί λίθοι πού θά μποροῦσαν νά χρησιμοποιηθοῦν στήν κατασκευή ἀναλημματικῶν τοίχων ἤ καλυβιῶν ὑπάρχουν στήν περιοχή σέ μεγάλες ποσό-

2. Ἡρόδοτος ΙΙΙ, 48. Καλλίμαχος Ἀποσπ. 288.

3. L. Ross, Inscr. Graec. Ined. II, 77, ἀριθ. 192. Ε. Σταματιάδης, Σαμιακά I² (1881), σ. 223, Βλ. καί Σαμιακά I (1862), παράρτημα. Συλλογή Σαμιακῶν Ἐπιγραφῶν, ἀριθ. 50. Burchner, RE IA² (1920), στή λ. *Samos*, στ. 2199-2200.

4. Σταματιάδης, ὅ.π.

5. Zur samischen Artemis, Chiron 2 (1972), σ. 191 κ.ἑ.

6. Ὅ.π., σ. 195.

7. Ἡρόδοτος, ὅ.π. Μέ βάση νεώτερα εὑρήματα τό ἱερό τοποθετήθηκε στή θέση Γλυφάδα, δυτικά ἀπό τήν ἀρχαία πόλη, ὅπου ἡ παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς Παναγίτσας (βλ. σχετικά Κ. Τσάκος, ΑΑΑ XIII (1980) (ὑπό ἐκτύπωση).

8. Ἡ πλάκα βρέθηκε στόν ἀγρό τοῦ Κωνστ. Περ. Μαρούσου, ἴσως στά 1966/67, καί λησμονήθηκε σ' ἕνα σωρό λίθων. Τήν ὑπέδειξε ὁ Σταμ. Ἰ. Βεργῆς, πού παρέδωσε καί ἀπότμημα ἀπό τό πόδι μαρμάρινου ἀγάλματος πού βρέθηκε στήν ἴδια περιοχή. Σέ ἐπιτόπια ἔρευνα βρέθηκαν λίγα ἑλληνιστικά καί νεώτερα ὄστρακα καί ἀδιάγνωστα λείψανα παλιῶν τοίχων.

τητες καί δέν ὑπῆρχε ἀνάγκη νά μεταφερθεῖ παρόμοιος λίθος ἀπό μακριά, γιά νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικό ὑλικό. Ἐξάλλου, δέν ὑπάρχουν ἴχνη ἀσβέστη πάνω στό μάρμαρο. Ἡ ἀρχική θέση τοῦ ὅρου λοιπόν δέν πρέπει νά ἦταν πολύ μακριά ἀπό τήν κορυφή τοῦ ὑψώματος, πού δεσπόζει σέ μεγάλο μέρος τοῦ κάμπου τοῦ Ἡραίου μέχρι τή θάλασσα.

Τό κείμενο συνδέει ἀμέσως τήν ἐπιγραφή μέ τούς ἄλλους γνωστούς ὅρους πού βρέθηκαν παλιότερα στή Σάμο καί ἔχουν δημοσιευθεῖ ἤ ἀναφερθεῖ συχνά[9].

Ἐπειδή οἱ ἐπιγραφές πρόκειται νά ἀναφερθοῦν συχνά στό ἄρθρο αὐτό, γίνεται ἐδῶ μιά σύντομη ἀναφορά μέ τά πιό ἀπαραίτητα στοιχεῖα ἤ αὐτά πού δέν τονίστηκαν ἀρκετά.

1) Ἐπιγραφή ἀριθ. εὑρ. Ἡραίου 225:

Ηορος : Τεμενος / Αθεναιας / Αθενον / μεδεοσες[10]

Γιά τήν προέλευσή της ὁ Barron[11] ἀναφέρει "from an old chapel half an hour to the north of the Heraion". Στό εὑρετήριο ἀναφέρεται σαφέστερα ὅτι ἡ ἐπιγραφή βρέθηκε τό 1937 στήν Παλαιοκκλησιά, στήν περιοχή τῶν Μύλων (Σ χ έ δ. 1, 4). Ὁ λίθος δέν ἔχει πουθενά ἴχνη κονιάματος, πού θά ὑπῆρχαν ἄν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικό ὑλικό. Καί σ' αὐτή τήν περίπτωση ὅμως ἡ θέση της δέν πρέπει νά ἦταν μακριά ἀπό τήν ἀρχική. Ὁ ὅρος ἀρχικά θά στεκόταν σέ ἐλεύθερη (καλλιεργήσιμη ἤ δασική) ἔκταση· τέτοιες πέτρες μεμονωμένες καί βαριές δέ μεταφέρονται πολύ μακριά· γιά οἰκοδομικό ὑλικό, καί κυρίως γιά τό χτίσιμο ἐκκλησίας, χρησιμοποιοῦσαν συνήθως λίθους ἀπό ἀρχαῖα ἐρείπια, ὅπου μποροῦσαν νά βροῦν συγκεντρωμένη ἄφθονη πρώτη ὕλη.

2) Ἐπιγραφή ἀριθ. εὑρ. Ἡραίου 214:

Ηο]ρος : Τε[μενος] [Α]θεναιας / Αθενον / μεδεοσες[12]

Ἡ ἐπιγραφή βρίσκεται στίς ἀποθῆκες τοῦ Ἡραίου, ἡ θέση ὅμως ὅπου βρέθηκε εἶναι ἄγνωστη[13]. Ὁπωσδήποτε στήν ἄμεση περιοχή τοῦ Ἡραίου δέν ἔχει θέση ὁ ὅρος, ἀλλά καί δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι προέρχεται ἀπό τήν ἴδια περιοχή ὅπως καί ὁ προηγούμενος· δηλαδή ΒΔ. τοῦ Ἡραίου.

3) Ἐπιγραφή ἀριθ. εὑρ. Ἡραίου 136[14]:

Ορος Τε/μενεος / Αθηνας / Αθηνων / μεδεοσης

9. Γιά τή σχετική βιβλιογραφία βλ. στήν καθεμία ἰδιαίτερα καί τό πρόσφατο σχετικά ἄρθρο τοῦ J. P. Barron, Religious Propaganda of the Delian League, JHS LXXXIV (1964), σ. 35-48, ὅπου καί φωτογραφίες. Σύντομα πρόκειται νά ἐκδοθοῦν ἀπό τόν καθηγητή G. Dunst μαζί μέ τίς ἄλλες σαμιακές ἐπιγραφές στίς IG XII, 6. Τόν κ. Dunst εὐχαριστῶ γιά πολλές χρήσιμες πληροφορίες.

10. Barron, ὅ.π., σ. 35, πίν. IIIa.

11. Ὅ.π.

12. Σταματιάδης, Σαμιακά I (1862), ἀριθ. 2. Burchner, ὅ.π., στ. 2200. M. Schede, AM 44 (1919), σ. 2, ἀριθ. 1. F. V. Duhn, AM 46 (1921), σ. 70. E. Preuner, AM 49 (1924), σ. 31. SEG I, 375. Barron, ὅ.π., σ. 36, 2 (πίν. IIIb).

13. Τό Ἡραῖο, πού ἀναφέρει ὁ Schede, ὅ.π., δέ σημαίνει προέλευση ὅπως θά πίστευε κανείς ἀπό τή δημοσίευση τοῦ Barron, ὅ.π.

14. SEG I, 376. CIG, 2246. Schede, ὅ.π., σ. 3, ἀριθ. 2. Σταματιάδης, Σαμιακά I (1862), παράρτημα,

Γιά τήν προέλευση τοῦ ὅρου ὑπάρχει σύγχυση· ὁ Σταματιάδης[15] καί ὁ Boeckh[16] ἀναφέρουν ὅτι βρέθηκε κοντά στόν ποταμό Ἴμβρασο (Σ χ έ δ. 1, 5) καί ὁ Guerin (ὅ.π.) ὅτι τόν εἶδε ἐντοιχισμένο στό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου, Ν.-ΝΔ. ἀπό τό Ἡραῖο (Σ χ έ δ. 1, 6). Ὁ Schede φαίνεται νά γνωρίζει δύο ὅρους, ἕναν αὐτόν στόν τοῖχο τοῦ Ἁγίου Νικολάου καί δεύτερο χτισμένο σέ νεώτερο τοῖχο (ξερολιθιά;) στήν περιοχή τοῦ Ἡραίου. Μέ βάση τόν τελευταῖο ὁ Barron[17] δέχεται τουλάχιστο δύο ὅμοιους ὅρους, τοῦ Ἴμβρασου - Ἡραίου (CIG, 2246) καί τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Guerin, 229). Βέβαια δέν εἶναι ἀπίθανο νά ὑπῆρχαν πραγματικά δύο ἤ καί τρεῖς ὅροι· εἶναι γνωστό ὅτι γιά τόν ὁρισμό ἑνός τεμένους μποροῦσε νά ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ πολύ περισσότεροι[18]. Ὁπωσδήποτε, πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ ὅρος τῆς συλλογῆς τοῦ Ἡραίου ἔχει σαφή ἴχνη ἀπό ἀβεστοκονίαμα στήν πίσω πλευρά του καί ἄν ὁ τοῖχος πού ἀναφέρει ὁ Schede στό Ἡραῖο ἦταν ξερολιθιά (πράγμα πού εἶναι καί τό πιθανότερο), τότε ὁ ὅρος αὐτός πρέπει νά εἶναι τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

4) Ἐπιγραφή ἀριθ. εὑρ. Ἡραίου 173:

Ηορος / τεμενος / επωνυμων / Α ενε [ε] ν

5) Ἐπιγραφή ἀριθ. εὑρ. Ἡραίου 174:

Ηο]ρος / [τ]εμενος / Επωνυμων / Αθενεθεν[19]

Ἡ προέλευσή τους εἶναι τό ἴδιο ἀμφισβητούμενη ὅπως καί τῶν προηγούμενων. Ὁ Rayet[20] ἀναφέρει τή Χώρα (Σ χ έ δ. 1, 7) γιά τόν ἕναν, ἐνῶ ὁ Σταματιάδης (Σαμιακά Ι, ὅ.π.) ἀναφέρει γιά τόν ἕναν τή Χώρα καί γιά τόν ἄλλο τήν περιοχή Ἁγίας Τριάδας κοντά στούς Ἁγιάδες (Σ χ έ δ. 1, 8).

Μία τρίτη περιοχή πού ἀναφέρεται εἶναι ἡ περιοχή τοῦ ἐξωκλησιοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, 2 χλμ. Β.-ΒΑ. ἀπό τό Ἡραῖο, καί αὐτή δέχεται ὁ Barron γιά τόν πρῶτο ὅρο[21]. Ὁ ἴδιος μάλιστα, στηριζόμενος στίς διαφορές πού παρουσιάζει ἡ φανερά πρόχειρη ἀνάγνωση τοῦ Rayet, δέχεται καί τήν ὕπαρξη μιᾶς τρίτης στήλης, πού χάθηκε. Οἱ δύο ὅροι ἔχουν πολλές ὁμοιότητες (λίθος, σχῆμα, μορφή γραμμάτων καί τρόπος χάραξης), ὥστε πρέπει νά προέρχονται ἀπό τό ἴδιο τέμενος καί πιθανότατα χαράχτηκαν ἀπό τόν ἴδιο τεχνίτη, ἀντίθετα μέ ὅσα δέχεται ὁ Barron[22]. Οἱ ὁμοιότητες στόν τρόπο χάραξης εἶναι πιό ἀποφασιστικές ἀπό τίς μικροδιαφορές πού παρουσιάζονται (ἀρκεῖ νά προσέξει κα-

ἀριθ. 2. V. Guerin, Description de l'île de Patmos et de l'île de Samos, 1856, σ. 229. Curtius, Inschriften und Studien zur Geschichte von Samos, σ. 9, ἀριθ. 5. Barron, ὅ.π., σ. 36-37 (πίν. IIIc).

15. Ὅ.π.

16. CIG, 2246.

17. Ὅ.π.

18. Barron, ὅ.π., σ. 36, ὑποσημ. 6.

19. O. Rayet, Bull. de l'École Fr. d'Ath. XI (1871), σ. 231. Roehl, IGA (1882), 169, 8. Curtius, ὅ.π., σ. 9, ἀριθ. 4. Σταματιάδης, Σαμιακά Ι² (1881), σ. 226, Σαμιακά V (1887), σ. 717. Schede, ὅ.π. P. Foucart, Mémoires sur les colonies athéniennes, σ. 385. Barron, ὅ.π., σ. 38, πίν. IVc καί IVd.

20. Ὅ.π.

21. Barron, ὅ.π., ἀριθ. 7.

22. Ὅ.π.

νείς τά τρία διαφορετικά Ν πού ὑπάρχουν στίς δύο τελευταῖες λέξεις τῆς ὑπ' ἀριθ. εὐρ. 174)[23]. Ἐάν δεχτοῦμε τή γνώμη τοῦ Σταματιάδη πού, ὡς ντόπιος καί γνώστης τῶν πραγμάτων, ἔχει πιό πολλές πιθανότητες νά γνωρίζει τή σωστή θέση, τότε ἡ περιοχή τῶν Ἁγιάδων εἶναι ἡ πιθανότερη τοποθεσία γιά τό τέμενος τῶν Ἐπωνύμων. Ὁ δεύτερος λοιπόν ὅρος πρέπει νά μεταφέρθηκε σέ μεταγενέστερους χρόνους ἀπό τήν ἀρχική του θέση (Ἁγιάδες) στή Χώρα.

6) Ἐπιγραφή ἀριθ. εὐρ. Μ. Βαθέος 5:

Ηορος / τεμενος / Ιονος / Αθενεθεν

7) Ἐπιγραφή ἀριθ. εὐρ. Μ. Βαθέος 6:

Ηορ]ος / [τε]μενος / Ιονος / Αθενεθεν[24]

Ἡ ἴδια σύγχυση ὑπάρχει καί σχετικά μέ τή θέση ὅπου βρέθηκαν οἱ δύο αὐτές ἐπιγραφές. Ὁ Θεοφανείδης στόν κατάλογο τοῦ Μ. Σάμου ἀναφέρει γιά τήν ὑπ' ἀριθ. εὐρ. 6 ὅτι βρέθηκε στό Τηγάνι. Προφανῶς ὅμως ἡ ἐπιγραφή μεταφέρθηκε ἀπό ἀλλοῦ πρῶτα στό Τηγάνι (Πυθαγόρειο), ὅπου ὑπῆρχε μία μικρή συλλογή, καί μετά στό Μουσεῖο τοῦ Βαθέος.

Τή γνώμη τοῦ Θεοφανείδη ἀκολουθεῖ καί ὁ Barron[25]. Ὁ M. Leon Filippucci εἶδε τήν ὑπ' ἀριθ. εὐρ. 5 στή Χώρα, ἐνῶ ὁ Σταματιάδης γνωρίζει ἕναν ὅρο ἀπό τή Χώρα[26] καί τό δεύτερο ἀπό καθαρά ὁρισμένη θέση[27], πού ὀνομάζεται Ποθητήνα, 15' ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ Πύργος (Σ χ έ δ. 1, 9). Τήν ἴδια θέση μνημονεύει καί ὁ Fabricius, πού βρῆκε ὁ ἴδιος τόν ὅρο στόν ἀγρό Ἀλεξίου Παπαϊωάννου. Ἐπειδή ἡ ἀντίθετη κατεύθυνση εἶναι μᾶλλον ἀπίθανη, θά πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι μέ κάποιο τρόπο, πού σχετίζεται βέβαια μέ προσπάθεια περισυλλογῆς ἀρχαίων, καί ὁ ὅρος τῆς Χώρας μεταφέρθηκε κάποτε ἀπό τήν περιοχή τοῦ Πύργου. Γιατί φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανο νά ὑπάρχουν δύο ξεχωριστά τεμένη στήν ἴδια περιοχή καί τήν ἴδια ἐποχή.

8) Ἐπιγραφή ἀριθ. εὐρ. Μ. Βαθέος 9:

Εἶναι γραμμένη στίς δύο πλευρές πλάκας ἀπό ντόπιο ἀσβεστόλιθο.

α) *Απολλωνο[ς] Νυμφηγετ[εω]*
β) *Νυμφεων*[28]

Βρέθηκε στή θέση Βρογάνα, 6 χλμ. δυτικά τῆς Χώρας, μέσα σέ ἀρχαῖο πηγάδι.

23. Barron, ὅ.π., πίν. IVd.

24. Σταματιάδης, Σαμιακά V (1887), σ. 717, IV (1881), σ. 83. E. Fabricius, AM 9 (1884), σ. 192, ὑποσημ. 1. Ch. Michel, Recueil d'inscriptions grecques, Bruxelles 1900, σ. 639, ἀριθ. 781. L. Filippucci, BCH 8 (1884), σ. 160. Barron, ὅ.π., σ. 37 (πίν. IV a-b).

25. Ὅ.π.

26. «Κατά διαβεβαίωσιν ἐπί τόπου ὑπεργέροντος κατοίκου Χώρας», Σαμιακά V (1887), σ. 717.

27. Σαμιακά IV (1881), σ. 83.

28. Σταματιάδης, Ἐπετηρίς τῆς ἡγεμονίας Σάμου 1880, 141. Σαμιακά I² (1881), σ. 224. Burchner, ὅ.π. BCH 4 (1880), σ. 335. Fr. Bechtel, Die Inschriften des ionischen Dialektes, 1887, σ. 129, 219. Fr. Bechtel, SGDI III² (1905), 5707. G. Dunst, AM 87 (1972), σ. 162-63.

Ἡ ἀναφορά τῆς περιοχῆς τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ὡς τόπου εὑρέσεως (Bechtel-Dunst) δέ δημιουργεῖ πρόβλημα, γιατί ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στίς δύο τοποθεσίες εἶναι μικρή καί ἡ περιοχή ὅπου βρέθηκε ἡ ἐπιγραφή μπορεῖ νά ἀναφερθεῖ μέ τή μία ἤ τήν ἄλλη ὀνομασία.

Ὁ G. Dunst[29] συμπληρώνει ἕναν ἀκόμη ὅμοιο ὅρο στό M. Βαθέος: *[Νυμφηγε]τεω / [Απολλ]ωνος*, πού ἡ προέλευσή του εἶναι ἄγνωστη, καί τοποθετεῖ τό τέμενος στήν περιοχή τῶν Ἁγιάδων. Ἄν στήν πηγή τῶν Ἁγιάδων ὑπῆρχε λατρεία Νυμφῶν δέν εἶναι γνωστό[30]. Γιά τό συγκεκριμένο ὅμως τέμενος ἡ εὕρεση τοῦ ἑνός τουλάχιστον ὅρου στή Βρογάνα μᾶς δεσμεύει. Γιατί ἡ παρουσία του ἐκεῖ δικαιολογεῖται μόνο μέ τήν ὕπαρξη τεμένους σ' αὐτή τή θέση[31].

Σ' αὐτή λοιπόν τή σειρά παίρνουν θέση καί οἱ δύο νέες ἐπιγραφές. Ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ ὁμοιότητα τῆς δεύτερης μέ τίς ἐπιγραφές ἀριθ. 225 καί 214. Καί οἱ τρεῖς εἶναι γραμμένες σέ μαρμάρινες στῆλες πού θά ἦταν ἀρχικά περίπου ὅμοιες στή μορφή καί τίς διαστάσεις, σέ ἀττική διάλεκτο καί μέ γράμματα τόσο ὅμοια στή μορφή καί τή χάραξη, πού ἄν δέ χαράχτηκαν ἀπό τό ἴδιο χέρι, χαράχτηκαν ὅμως τήν ἴδια χρονική περίοδο καί κάτω ἀπό τίς ἴδιες συνθῆκες.

Χαρακτηριστική εἶναι ἡ χρησιμοποίηση τῆς στίξης μετά τήν πρώτη λέξη, τοῦ ἴδιου Ρ καί κυρίως τοῦ Λ στή θέση τοῦ Δ, πού δέ συναντιέται σέ καμία ἄλλη ἐπιγραφή σέ μάρμαρο[32].

Ἀξιοσημείωτη διαφορά εἶναι ἡ παράταξη τοῦ κειμένου σέ τρεῖς σειρές στή νέα στήλη ἀντί σέ τέσσερις, ὅπως στίς παλιότερες, πράγμα πού μπορεῖ ὅμως νά ὀφείλεται στήν αἰσθητά στενότερη ἐδῶ ἐπιφάνεια τοῦ πίνακα τῆς ἐπιγραφῆς.

Ἀπό τήν ἀρχή ἡ παρουσία τῶν ἐπιγραφῶν στόν κάμπο τοῦ Ἡραίου σχετίστηκε μέ μία ὑποθετική ἀθηναϊκή κληρουχία, πού θά πρέπει νά ἐγκαταστάθηκε στή Σάμο ἀμέσως μετά τήν καταστολή τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ 441/40 π.Χ.[33]. Τή θεωρία διατύπωσε πρῶ-

29. Ὅ.π.

30. Ὁ G. Dunst, ὅ.π., δημοσιεύει ἐπιστολή τοῦ Wiegand ἀπό τίς 21-11-1910, ὅπου ἀναφέρεται σκέψη του γιά τήν προέλευση τοῦ σημερινοῦ ὀνόματος τῆς πηγῆς ἀπό τίς Ναϊάδες (Ἁγιάδες (Ἀιάδες)-Ναϊάδες). Πιθανότερο ὅμως εἶναι ὅτι ἡ ὀνομασία προέρχεται ἀπό τίς δύο ἐκκλησίες, ἀφιερωμένες στόν Ἅγιο Ἰωάννη, πού ἔχουν κτιστεῖ πάνω στήν πηγή. Ἡ ὀνομασία Ἅγιοι Ἰωάννηδες-Ἁγιάννηδες εὔκολα ἔγινε Ἁγιάδες (ἀρσενικοῦ γένους κι ὄχι θηλυκοῦ, ὅπως ἀναφέρει ὁ Dunst) μέ τήν ἰδιότυπη σαμιώτικη προφορά.

31. Τό κομμάτι ἀπό γλυπτό τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. πού δημοσιεύει ὁ C. Blümel (AA 1964, σ. 87-91) μέ τήν ἐπιγραφή: *[ὁ δεῖνα ἀ]νέθηκεν Νύμφη[ι]σιν ὁ Μάνδριος*, πού βρέθηκε στήν περιοχή τῆς μονῆς τῆς Σπηλιανῆς στό Τηγάνι (Dunst, ὅ.π., σ. 162), δέν ὑπάρχει λόγος νά σχετιστεῖ μέ τό τέμενος Ἀπόλλωνος-Νυμφῶν, εἴτε αὐτό τοποθετηθεῖ στή Βρογάνα εἴτε στούς Ἁγιάδες.

Ὑπαίθρια ἱερά ἔχουν ἐντοπιστεῖ στήν περιοχή τῆς Σπηλιανῆς καί λατρεία τῶν Νυμφῶν μέσα στό σπήλαιο, πίσω ἀπό τό μοναστήρι, πρέπει νά θεωρεῖται ὁλότελα βέβαιη. Ἔτσι θά ἐξηγηθεῖ καί ἡ παρουσία σωρῶν ὀστράκων καί λαβῶν ἀπό ὑδρίες καί ἀμφορεῖς μέ σφραγίδες (βλ. σχετικά καί V. R. Grace, Samian Amphoras, Hesperia XL (1971), σ. 63, ὑποσημ. 25).

32. Τό Δ μέ αὐτή τή μορφή (Λ) συναντιέται ἀρκετά συχνά σέ ἀγγεῖα ἀπό τά τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. μέχρι τό 430 π.Χ. περίπου· βλ. σχετικά Schede, AM 44 (1919), σ. 2, καί Barron, ὅ.π., σ. 36, ὑποσημ. 7 καί 45 κ.ἑ. καί ὑποσημ. 60-62, ὅπου καί πολλές παραπομπές.

33. Θουκ. I, 115.2, 117. Πλουτάρχου, Περικλῆς 24-28.

τος ὁ Th. Panofka[34] καί τήν ἀκολούθησαν ὅλοι ὅσοι ἀσχολήθηκαν μέ τό θέμα[35], στηριζόμενοι στήν πληροφορία τοῦ Θουκυδίδη πού ἀναφέρει ὅτι στή Μυτιλήνη, μετά τήν ἀποστασία καί τήν ὑποταγή της (427 π.Χ.), ἡ γῆ μοιράστηκε σέ 3.000 κλήρους πού δόθηκαν σέ Ἀθηναίους κληρούχους, ἐκτός ἀπό 300 πού ἀφιερώθηκαν στούς θεούς[36]. Χρονολογικά, παρά τίς ἀντιρρήσεις πού ὑπάρχουν[37], δέν ἦταν δύσκολη ἡ ἀπόδοση τουλάχιστον τῶν δύο ὅρων τῆς Ἀθηνᾶς (ἀριθ. εὑρ. 225, 214) σ' αὐτή τήν ἐποχή καί ἡ ἀττική γραφή καί διάλεκτος συνηγοροῦσαν γιά μιά τέτοια ὑπόθεση. Ὁ τρίτος ὅρος τῆς Ἀθηνᾶς, πού εἶναι νεώτερος καί παρουσιάζει ἀνάμειξη ἀττικῶν καί ἰωνικῶν στοιχείων, ἀποδόθηκε στόν 4ο π.Χ. αἰ. καί συνδέθηκε ἀρχικά μέ τίς ἀθηναϊκές κληρουχίες τῆς περιόδου μετά τό 365 π.Χ.[38]. Ὁ M. Schede ἀργότερα ἀπέδωσε τόν ὅρο στά τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καί τόν συσχέτισε μέ τά γεγονότα τῶν ἐτῶν 411-404 π.Χ. στή Σάμο[39]. Μέ τήν πρώτη κληρουχία τοῦ 5ου αἰ. σχετίστηκαν καί οἱ ὅροι τῶν Ἐπωνύμων καί τοῦ Ἴωνος[40], πού ἀπό ἄλλους ἀποδόθηκαν στόν 4ο π.Χ. αἰ. καί στή δεύτερη κληρουχία (365 π.Χ.)[41].

Τελευταῖα ὁ Barron[42] ἀμφισβήτησε τήν ὕπαρξη ἀθηναϊκῆς κληρουχίας σ' αὐτά τά χρόνια στή Σάμο — πού ἄλλωστε δέ μαρτυρεῖται πουθενά — καί προσπάθησε, μέ ὄχι πάντα πειστικά ἐπιχειρήματα, νά ὑποστηρίξει ὅτι οἱ ὅροι καί τά τεμένη ὀφείλονται σέ σαμιώτικη πρωτοβουλία, πού ἀναπτύσσεται μέσα στά γενικά πλαίσια τῆς νέας κατάστασης πού δημιουργεῖται μέ τή μεταφορά τοῦ συμμαχικοῦ ταμείου ἀπό τή Δῆλο στήν Ἀθήνα (454 π.Χ.), τήν καθιέρωση ἀπαρχῶν γιά τή νέα προστάτισσα τῆς συμμαχίας καί γενικά τή μετατροπή τῆς συμμαχίας σέ ἡγεμονία[43]. Ἀκολουθώντας μάλιστα παλιότερη θεωρία τοῦ Preuner[44], δέχεται πώς καί ὁ τίτλος *Ἀθεναία Ἀθενῶν μεδέουσα* ἔχει τήν προέλευσή του στήν ἀνατολική Ἑλλάδα καί μόνο ἀργότερα υἱοθετήθηκε στήν Ἀθήνα. Ὁ τίτλος ὅμως φαίνεται ὅτι συνηθίζεται στήν Ἀθήνα καί δέν εἶναι ἀνάγκη νά συνδεθεῖ μέ ἀνατολικοϊωνική προέλευση[45]. Ἡ καθιέρωσή του ἀποδόθηκε στήν προσπάθεια νά ξεχωρίσουν τήν Ἀθηνᾶ Πολιάδα τῆς Ἀθήνας ἀπό τήν τοπική Ἀθηνᾶ στίς πόλεις ἔξω ἀπό τήν Ἀθήνα[46]. Μ' αὐτό τόν τρόπο τονιζόταν ἡ λατρεία τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀθηνᾶς, πού εἶχε ξαπλωθεῖ στήν αὐτοκρατορία. *Μεδεὼν* καί *μεδέουσα*, πού σημαίνει τόν κυρίαρχο, τόν ἀφέντη καί φύλακα, φαίνεται das spezielle Epitheton zu sein, um die Haupt- und Schutzgottheit eines Ortes, die ausserhalb desselben zu verehren war, zu charakterisie-

34. Res Samiorum, Berlin 1822, σ. 97.

35. Boekh, CIG 2246 καί Roehl, IGA 8, Beloch, Rhein. Mus. XXXIX (1884), σ. 36 κτλ.

36. Θουκ. III, 50.

37. Ἀπό τίς ἐπιγραφές πού ἔχουν βρεθεῖ ὡς σήμερα π.χ. φαίνεται ὅτι τό τρισκελές Ϟ παύει νά ἐμφανίζεται σέ δημόσια ἔγγραφα τῆς Ἀθήνας μετά τό 446 π.Χ. (Meiggs, JHS LXXXVI (1966), σ. 92-97).

38. Σταματιάδης, Σαμιακά I (1862), σ. 226. CIG, 2246 κτλ.

39. Ὅ.π., σ. 3.

40. Schede, ὅ.π. Curtius, ὅ.π.

41. Michel, ὅ.π., σ. 639, ἀριθ. 781.

42. Barron, ὅ.π.

43. Barron, ὅ.π., σ. 48.

44. E. Preuner, AM XLIX (1924), σ. 31.

45. Ἱππεῖς, 581-85, καί Λυσιστράτη, 833-34, ὅπου χρησιμοποιεῖται καί γιά τήν Πολιάδα Ἀθηνᾶ καί γιά τήν Ἀφροδίτη.

46. R. Meiggs, The Athenian Empire, Oxford 1972, σ. 297.

ren[47]. Ὁ A. Rumpf μάλιστα ἀναφέρει πώς ἡ χρήση τοῦ τίτλου στούς λίθους εἶναι τόσο συγκεκριμένη ὅσο καί ἡ χρήση τῶν λέξεων σέ συμβόλαια καί γι' αὐτό δέχεται συγκεκριμένη Ἀθηνᾶ μέ ἰδιαίτερη λατρεία σέ ἱερό τῆς πόλης τῆς Ἀθήνας[48]. Ἔτσι σαφῶς ὁ ὅρος ἔχει τεθεῖ γιά νά ξεχωρίσει τά κτήματα τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἀθήνας (πού πρέπει νά ταυτίζεται μέ τήν Πολιάδα) ἀπό τά κτήματα τῆς τοπικῆς Πολιάδας Ἀθηνᾶς[49].

Μία βασική ἀντίρρηση ἀκόμη στή θεωρία πώς οἱ ἴδιοι οἱ Σαμιῶτες ἀφιέρωσαν τά τεμένη στήν Ἀθηνᾶ εἶναι ἡ χρήση τῆς ἀττικῆς διαλέκτου. Γιατί ἄν οἱ ἐπιγραφές γράφονταν μέ πρωτοβουλία καί ἐνέργεια τῶν Σαμιωτῶν, τότε θά ἔπρεπε νά εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καθαρά ἰωνική διάλεκτος καί γραφή. Ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, καί μάλιστα μέ τόσα ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά (P, Λ), σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι ὄχι μόνο οἱ ἐντολεῖς ἦταν Ἀθηναῖοι, ἀλλά καί ὅτι ἡ ἐντολή θά πρέπει νά δόθηκε γραπτά, ὅπως παραδέχεται κιόλας ὁ Barron[50]. Οἱ τεχνίτες πού ἐκτέλεσαν τήν ἐντολή πρέπει νά ἦταν Σαμιῶτες καί ἔτσι ἐξηγοῦνται καί τά ἰωνικά στοιχεῖα πού παρουσιάζονται.

Ἄν οἱ ἐπιγραφές δέν ἔχουν σχέση μέ κληρουχία, πράγμα πού δέν πρέπει καθόλου νά ἀποκλείεται αὐτή ἀκριβῶς τήν ἐποχή, πού οἱ Ἀθηναῖοι ἀκολουθοῦν συστηματική πολιτική ἁρπαγῆς ἐδαφῶν ἀπό τίς πόλεις πού δοκιμάζουν νά ἀπομακρυνθοῦν ἀπό τή συμμαχία (Χαλκίδα, Μυτιλήνη κτλ.), θά μποροῦσαν νά δηλώνουν δήμευση γαιῶν ἤ κάποιο ἄλλο τρόπο ἀναγκαστικῆς ἀπόσπασης ἐδαφῶν. Τά εὔφορα τμήματα τοῦ κάμπου τῆς Σάμου ἀπό παλιά θά ἀνῆκαν βέβαια στούς ὀλιγαρχικούς[51] καί ἡ ἀποστασία τοῦ 441/40 π.Χ. θά ἦταν γιά τούς Ἀθηναίους θαυμάσια εὐκαιρία νά τά ἀποκτήσουν. Μ' αὐτή τή φάση λοιπόν πρέπει νά συνδεθοῦν οἱ τρεῖς παλιότεροι ὅροι τῆς Ἀθηνᾶς (ἀριθ. 225, 214 καί ἡ νέα ἀριθ. 286). Μέ κάποια ἄλλη ἀφορμή, ὄχι πολύ ἀργότερα, ἀφοῦ τά γράμματα δέν ἐπιτρέπουν νά ἀπομακρυνθοῦμε ἀπό τούς χρόνους γύρω στά 440-430 π.Χ., θά πρέπει νά στήθηκαν οἱ ὅροι τῶν Ἐπωνύμων καί οἱ δύο τοῦ Ἴωνος.

Ὁ ἕνας ἤ περισσότεροι νεώτεροι ὅροι τοῦ τεμένους τῆς Ἀθηνᾶς (CIG, 2246) θά μποροῦσαν σωστά νά συνδεθοῦν μέ τίς ἀναταραχές τῶν χρόνων γύρω στά 410 π.Χ., ἄν καί δέν εἶναι πάντα ἀπαραίτητο νά συνδέεται ἡ τοποθέτηση τῶν ὅρων μέ ἕνα ἱστορικό γεγονός· θά μποροῦσαν π.χ. νά δηλώνουν ἁπλά μιά ἀντικατάσταση καταστραμμένου ὅρου ἤ τροποποίηση τῶν ὁρίων τοῦ τεμένους. Στήν ἴδια ἐποχή ἐπίσης θά πρέπει νά ἀνήκουν οἱ ὑπόλοιποι ὅροι: τῆς Ἄρτεμης καί τῶν Νυμφῶν-Ἀπόλλωνος Νυμφηγέτου. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ ὅρου τοῦ τεμένους τῆς Ἄρτεμης, ὡς πρός τόν τύπο τῆς ἐπιγραφῆς καί τό σχῆμα τοῦ λίθου, τόν συνδέει ἄμεσα μέ τίς προηγούμενες. Ἄν ὅμως πραγματικά οἱ δύο τελευταῖοι ὅροι πρέπει νά ἀποδοθοῦν σέ Ἀθηναίους, κληρούχους ἤ μή, ἤ σέ κάποιο ἱερό τῶν Σαμίων, νομίζω ὅτι δέν μπορεῖ νά τό πεῖ κανείς μέ βεβαιότητα.

Ἡ θέση ὅπου βρέθηκαν οἱ ὅροι δίνει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιά τήν τοποθέτηση

47. N. Κοντολέων, Gnomon 38 (1966), σ. 203, ὑποσημ. 5. Βλ. καί παρόμοια: *Ἀπόλλων Τελμεσσοῦ μεδέων*, SIG, 1044, 8 (Ἁλικαρνασσός 4ος-3ος αἰ. π.Χ.), *Ἀπόλλωνι (Δα)λίῳ Καλύμνας μεδέοντι*, BCH 5 (1881), σ. 228.

48. A. Rumpf, JdI 51 (1936), σ. 65-71.

49. Παρόμοια πρέπει νά εἶναι καί ἡ περίπτωση τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Κῶ, Michel, ὅ.π., σ. 640, ἀριθ. 795.

50. Ὅ.π., σ. 36.

51. Barron, ὅ.π., σ. 35.

καί τήν ἔκταση τοῦ κάθε τεμένους, πράγμα στό ὁποῖο δέ φαίνεται νά δόθηκε ἰδιαίτερη σημασία ὥς τώρα.

Σίγουρη εἶναι ἡ προέλευση γιά τούς δύο νέους ὅρους (Βρογάνα καί περιοχή Ἁγίας Τριάδας), καθώς καί γιά τόν ὅρο Νυμφῶν-Ἀπόλλωνος Νυμφηγέτου (Βρογάνα), τόν ἕναν τῶν Ἐπωνύμων (Ἁγιάδες) καί τόν ἕναν τοῦ Ἴωνος (Ποθητήνα). Ὅλες αὐτές οἱ θέσεις βρίσκονται στίς παρυφές τοῦ κάμπου, στίς πλαγιές κατάφυτων λόφων πού δέ θά ἦταν διαφορετικοί καί στήν ἀρχαιότητα. Ἡ τοποθέτηση τῶν ἱερῶν στήν περιφέρεια τοῦ κάμπου εἶναι ἄραγε τυχαία ἤ γίνεται μέ καθορισμένο σχέδιο;

Γιά τήν ἔκταση πού καταλάμβαναν τά τεμένη δέν ἔχουμε πολλά στοιχεῖα. Τά δύο ζεύγη Ἐπωνύμων καί Ἴωνος ἔχουν πολλές ὁμοιότητες μεταξύ τους καί εἶναι σίγουρο ὅτι κάθε ζεῦγος ὅριζε τό ἴδιο τέμενος. Καμιά ἔνδειξη ὅμως δέ δίνουν γιά τήν ἔκτασή τους, ὅπως καί οἱ ὅροι τῆς Ἄρτεμης καί τῶν Νυμφῶν - Ἀπόλλωνος. Ἀπό τίς θέσεις πού βρέθηκαν οἱ ὅροι τῆς Ἀθηνᾶς (Ἅγιος Νικόλαος-Ἴμβρασος-Ἡραῖον-Παλαιοκκλησιά-Βρογάνα) φαίνεται πώς τό τέμενος τῆς θεᾶς καταλάμβανε ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ νοτιοδυτικοῦ ἄκρου τοῦ κάμπου. Ἴσως μάλιστα, ἄν ἔχει δίκιο ὁ Κρητικίδης[52], νά συνόρευε πρός τά ἀνατολικά μέ τά κτήματα τοῦ Ἡραίου. Σ' αὐτή τήν περίπτωση βέβαια ἡ ἔκτασή του θά ἦταν πολύ μεγάλη, πράγμα ὅμως πού δέν πρέπει νά μᾶς ξενίζει. Ἡ πιό μεγάλη θεά, προστάτισσα τῆς πιό σπουδαίας πόλης τῆς ἐποχῆς της, θά μποροῦσε θαυμάσια νά κατέχει τό δυτικό τμῆμα τοῦ μεγάλου κάμπου μέ τά εὔφορα χωράφια καί τά πυκνά δάση. Ἄλλωστε εἶναι γνωστά καί ἄλλα τεμένη μέ μεγάλη ἔκταση, ὅπως φαίνεται ἀπό ἐπιγραφή τῆς Χίου, ὅπου ἕνα τέμενος ὁρίζεται μέ 75 τουλάχιστον ὅρους[53]. Δέν εἶναι λίγα ἐξάλλου καί σήμερα τά μοναστηριακά κτήματα πού ἔχουν ἀκόμη μεγαλύτερη ἔκταση — ἡ νεώτερη Ἐκκλησία φυσικά δέν πρωτοτύπησε.

Ὁπωσδήποτε ὅμως θά πρέπει νά περιμένουμε μήπως στό μέλλον βρεθοῦν καί ἄλλοι ὅροι πού θά φωτίσουν καλύτερα τό θέμα τῆς ἔκτασης καί τῶν ὁρίων τῶν τεμενῶν.

Νοέμβριος 1978 *ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΚΟΣ*

52. Σαμιακή ἀρχαιολογία, σ. 50.
53. Barron, ὅ.π., σ. 36, ὑποσημ. 6.

ΜΟΛΥΒΔΟΒΟΥΛΛΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

(Πίν. 27-28)

Στό Βυζαντινό Μουσεῖο Ἀθηνῶν ὑπάρχει συλλογή εἴκοσι μολυβδοβούλλων, πού χρονολογοῦνται ἀπό τόν 6ο μέχρι τό 12ο αἰ. Μολονότι ὁ ἀριθμός τους δέν εἶναι μεγάλος, ὁρισμένα ἀπό αὐτά παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον. Ἡ δημοσίευσή τους* σκοπό ἔχει τήν παρουσίαση τῶν μολυβδοβούλλων αὐτῶν καί τό συσχετισμό τους μέ ἄλλα γνωστά παραδείγματα. Σέ μερικές περιπτώσεις, πού τά ὀνόματα τῶν ἐπιγραφῶν ταυτίζονται μέ γνωστά ἱστορικά πρόσωπα, δέν τίθεται, φυσικά, πρόβλημα χρονολόγησης. Ἡ χρονολόγηση τῶν ὑπολοίπων στηρίχθηκε στόν εἰκονογραφικό τύπο τῶν παραστάσεων, στό χαρακτήρα τῶν γραμμάτων τῶν ἐπιγραφῶν, καθώς ἐπίσης καί στήν ἀνάλυση τῶν τίτλων καί τῶν ἀξιωμάτων πού ἀναφέρονται.

1. ΜΙΧΑΗΛ ΜΑΥΡΗΞ, μάγιστρος, βέστης καί κατεπάνω (Πίν. 27).
Διάμ. 0,025 μ., διατήρηση καλή.

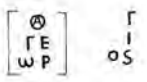
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Κωνσταντόπουλος, Βυζ. μολ.	Κ. Κωνσταντόπουλος, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Νομισματικοῦ Μουσείου, Ἀθῆναι 1917.
Laurent, Orghidan	V. Laurent, Documents de sigillographie byzantine. La Collection C. Orghidan, Paris 1952.
Laurent, Vat.	V. Laurent, Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican, Città del Vaticano 1962.
Laurent, Corpus V	V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin, V 1-2, 3, Paris 1963-65-72.
Schlumberger, Sigill.	G. Schlumberger, La sigillographie del' empire byzantin, Paris 1884.
Seibt, Byz. Bleisiegel	W. Seibt, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, Wien 1978.
Zacos - Veglery, Byz. lead seal	G. Zacos - A. Veglery, Byzantine lead seal, vol. I, parts I-III + plates, Basel 1972.

*Εὐχαριστῶ θερμά τό διευθυντή τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κ. Π. Λαζαρίδη γιά τήν παραχώρηση τῆς δημοσίευσης, καθώς καί τόν κ. Κ. Τσουρῆ, πού βοήθησε σημαντικά στή φωτογράφηση τῶν μολυβδοβούλλων.

Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλω στόν κ. Χ. Μπακιρτζῆ γιά τίς πολύτιμες ὑποδείξεις του.

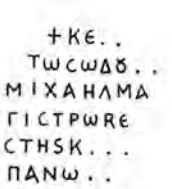
Ἔμπρ. Μετωπική προτομή τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ἀγένειου, μέ φωτοστέφανο, θώρακα καί χλαμύδα. Στό δεξί χέρι κρατᾶ δόρυ, στό ἀριστερό ἀσπίδα.

[Ὁ (ἅγιος) Γεώρ]γιος

Ὁ ἅγιος Γεώργιος.

Ὄπ. Ἐπιγραφή σέ ἑπτά σειρές:

+Κ(ύρι)ε [β(οή)θ(ει)]
τῷ σῷ δού[λῳ]
Μιχαὴλ μα-
γίστρῳ βέ-
στῃ κ(αὶ) κ[ατε]-
πάνῳ [τῷ]
Μάβ[ρικι]

+Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαήλ μαγίστρῳ βέστῃ καί κατεπάνω τῷ Μάβρικι.

Χρονολόγηση: Δεύτερο μισό 11ου αἰ.

Ὁ Μιχαήλ Μαύρηξ, γνωστό ἱστορικό πρόσωπο, καταγόμενος ἀπό ἀριστοκρατική οἰκογένεια τῆς Ἡράκλειας τοῦ Πόντου, διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στή στρατιωτική ζωή τοῦ Βυζαντίου στό δεύτερο μισό τοῦ 11ου αἰ. Ἡ μεγάλη του ἐμπειρία στά στρατιωτικά καί οἱ πολλές ἱκανότητές του ἐκτιμήθηκαν ἰδιαίτερα ἀπό τούς αὐτοκράτορες, μέ ἀποτέλεσμα νά δεχθεῖ «δωρήματα» καί πλούτη[1]. Σήμερα εἴμαστε σέ θέση νά παρακολουθήσουμε τήν ἐξέλιξη τῆς καριέρας του (cursus honorum) μέ βάση τίς πολλές σφραγίδες του πού σώθηκαν καί στίς ὁποῖες ἀναφέρονται τά κατά καιρούς ἀξιώματά του. Πιθανότατα ὁ Μιχαήλ Μαύρηξ ἀρχίζει τή σταδιοδρομία του φέροντας τό αὐλικό ἀξίωμα τοῦ βασιλικοῦ ὀστιαρίου στά μέσα τοῦ 11ου αἰ.[2]. Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι τό ἀξίωμα τοῦ ὀστιαρίου ἀπονεμόταν ἀποκλειστικά σέ εὐνούχους[3], συμπεραίνουμε ὅτι ὁ Μιχαήλ Μαύρηξ ἦταν εὐνοῦχος πού ἀνῆλθε στά ὑψηλά ἀξιώματα, ὅπως τόσοι γνωστοί εὐνοῦχοι, τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Λίγα χρόνια ἀργότερα φέρεται ὡς πατρίκιος ὕπατος, ὡς βέστης καί στρατηγός Χίου, ὡς βεστάρχης καί κατεπάνω καί ὡς βεστάρχης

1. Νικηφόρος Βρυέννιος, ἔκδ. P. Gautier (CFHB), Βρυξέλλες 1975, σ. 197 $_{17-23}$. «Διελθόντι δὲ τοὺς στενωποὺς καὶ παρὰ τὴν θάλασσαν κατιόντι πρὸς τὴν Ἡράκλειαν ὁ Μαύρηξ ἀπήντα, ἀνὴρ οὐ τῶν εὖ γεγονότων, ἐντρεχὴς δέ ἄλλως καὶ πεῖραν τῶν κατὰ θάλατταν ἔχων ὅτι πλείστην· διὸ δὴ καὶ βασιλεῦσι Ρωμαίων ἀναγκαῖος ἐδόκει καὶ πολλῶν ἀπήλαυε τῶν ἐξ αὐτῶν δωρημάτων, ὡς καὶ πλοῦτον κτήσασθαι πλεῖστον καὶ δούλων πλῆθος καὶ τῶν ἄλλων ὑπηρετούντων περὶ τὰ στρατιωτικὰ καὶ οἰκίαν ἀνεγεῖραι λαμπράν».

2. Seibt, Byz. Bleisiegel, σ. 168, ἀριθ. 58.

3. Γιά τά ἀξιώματα τῶν εὐνούχων βλ. N. Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, σ. 299-301.

καί κατεπάνω Δυρραχίου[4]. Τό μολυβδόβουλλο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου χρονικά πρέπει νά τοποθετηθεῖ στήν ἐποχή πού ὁ Μιχαήλ ἦταν κατεπάνω Δυρραχίου, δηλαδή στήν ἐποχή τοῦ Ρωμανοῦ Δ΄ Διογένη (1068-1071) ἤ στά πρῶτα χρόνια τοῦ Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078). Ὡς κατεπάνω Δυρραχίου ὁ Μιχαήλ ἦρθε σέ προστριβές μέ τούς Νορμανδούς, μέ τούς ὁποίους καί πολέμησε στό Μπρίντιζι καί στόν Τάραντα. Ἀργότερα, στά μολυβδόβουλλα, ἀναφέρεται ὡς πρόεδρος καί δούξ τῶν Βουκελλαρίων καί στά ἔτη 1077-1078 ὡς κουροπαλάτης καί δούξ Ἀντιοχείας. Στά πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118), ὁ Μιχαήλ ἐπικεφαλῆς τοῦ βυζαντινοῦ στόλου νίκησε τούς Νορμανδούς μέ τή βοήθεια τῶν Βενετῶν[5].

Σέ ὅλα τά μολυβδόβουλλα τοῦ Μιχαήλ ἀπεικονίζεται ὁ στρατιωτικός ἅγιος Γεώργιος ἐκτός ἀπό τό μολυβδόβουλλο πού τόν χαρακτηρίζει ὡς βασιλικό ὀστιάριο, στήν πίσω ὄψη τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ὁ ὁμώνυμός του ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

2. ΔΑΝΙΗΛ, σεβαστός (Π ί ν. 27).

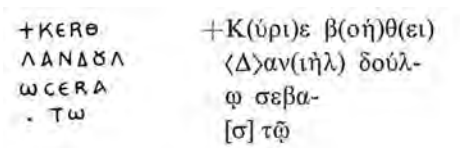
Διάμ. 0.023 μ., διατήρηση καλή.

Ἔμπρ. Μετωπική προτομή τοῦ ἀποστόλου Ματθαίου, γενειοφόρου, μέ φωτοστέφανο, χιτώνα καί ἱμάτιο· κρατᾶ μέ τό ἀριστερό του χέρι τό Εὐαγγέλιο.

Ὁ Ματθαῖος Ἀπόστολος.

Ὄπ. Ἐπιγραφή σέ τέσσερις γραμμές:

+Κύριε βοήθει Δανιήλ δούλῳ σεβαστῷ.

Χρονολόγηση: Δεύτερο μισό τοῦ 10ου αἰ.

Ἡ παράσταση τοῦ ἀποστόλου Ματθαίου, σέ σύγκριση μέ παραστάσεις ἄλλων ἁγίων, στά βυζαντινά μολυβδόβουλλα σπανίζει[6].

3. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΧΑΝΤΡΗΝΟΣ, πρωτέκδικος (Π ί ν. 27).

Διάμ. 0,035 μ., διατήρηση καλή.

4. Γιά τούς τίτλους καί τά ἀξιώματα τοῦ Μιχαήλ Μαύρηκος, πού ἀναφέρονται στά μολυβδόβουλλα, βλ. Seibt, ὅ.π., σ. 169-170, ἀριθ. 58, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

5. Ἄννα Κομνηνή, Βόννη I, σ. 195 5-19.

6. Laurent, Orghidan, σ. 299, ἀριθ. 664 bis. (Στήν μπροστινή ὄψη εἰκονίζεται ὁ ἀπόστολος Ματθαῖος καί στήν πίσω ὁ ἅγιος Βασίλειος).

Ἔμπρ. Προτομή Παναγίας δεομένης, κρατᾶ τό Χριστό μπροστά στό στῆθος της σέ μετάλλιο (εἰκονογραφικός τύπος Παναγίας Βλαχερνίτισσας). Στόν κάμπο ἀρ. $\overline{\text{ΜΡ}}$, δεξ. $\overline{\theta\acute{\text{ν}}}$. Δεξ. καί ἀρ. ἀπό τό σταυροφόρο φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ $\overline{\text{ΙC}}$, $\overline{\text{ΧC}}$.

Ὄπ. Ἐξάστιχη ἐπιγραφή ἐπικλήσεως:

ЄΡΘV. . . .	⟨+Μ(ῆτ)⟩ερ Θ(εο)ῦ [σύμπ-]
.ΑΤΤЄCVΜ.	[ρ]αττε σύμ[π-]
.ϥCVΜΠΟΝϥ:	[ν]ει συμπόνει:
..ϥΑΘΙѠCѠ.	[Εὐ]σταθίῳ σῷ [Χ-]
.ΝΤΡΗΝѠΡѠ.	[α]ντρηνῷ πρω[τ-]
.ΧΔΙΚѠ:	[ε]⟨κ⟩δίκῳ

+Μῆτερ Θεοῦ, σύμπραττε, σύμπνει, συμπόνει:
Εὐσταθίῳ σῷ Χαντρηνῷ πρωτεκδίκῳ.

Χρονολόγηση: Δεύτερο μισό 12ου αἰ.

Στό μολυβδόβουλλο ὁ Εὐστάθιος Χαντρηνός φέρεται νά ἔχει τό ἐκκλησιαστικό ὀφφίκιο τοῦ πρωτέκδικου[7]. Τό ἴδιο πρόσωπο τό Σεπτέμβριο τοῦ 1186 φέρεται ὡς χαρτοφύλακας[8], ἐνῶ τό 1191 ὑπογράφει ὡς «χαρτοφύλαξ τῆς ἁγιωτάτης Μεγάλης Ἐκκλησίας» συνοδική πράξη τοῦ πατριάρχη Γεωργίου Β΄ Ξιφιλίνου (1191-1198)[9].

Τό ἀξίωμα τοῦ πρωτέκδικου στά χρόνια τοῦ πατριάρχη Γεωργίου Β΄ Ξιφιλίνου ἀπέκτησε μεγάλη τιμή καί ἀνέβηκε στήν ἕκτη θέση τῆς πρώτης πεντάδας τοῦ δεξιοῦ χοροῦ. Ὁ Εὐστάθιος Χαντρηνός εἶναι γνωστός ὡς πρωτέκδικος τό ἔτος 1182, τήν ἐποχή πού ὁ Γεώργιος Ξιφιλίνος, μετέπειτα πατριάρχης, ἦταν «τίς τῶν ἐντρόφων τοῦ βήματος»[10]. Τό μολυβδόβουλλό του φαίνεται ὅτι κόπηκε στήν Κωνσταντινούπολη τά χρόνια αὐτά. Τό ὄνομα Χαντρηνός, ἤ παραλλαγή αὐτοῦ ὡς Χανδρηνός, συναντᾶται καί στό πρῶτο μισό τοῦ 14ου αἰ.[11]. Παρόμοιο μολυβδόβουλλο δημοσιεύθηκε καί ἀπό τό Laurent, μέ τή διαφορά ὅτι στή σχεδίασή του δέν ἀποδίδονται τά μονογραφήματα ΙC, ΧC δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τό φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ[12].

4. ΛΕΩΝ, κουράτωρ (Π ί ν. 27).

Μέγ. διάμ. 0,029 μ., διατήρηση καλή.

7. Γιά τό ἐκκλησιαστικό ὀφφίκιο τοῦ πρωτέκδικου βλ. Κ. Μ. Ράλλης, Περί τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος τοῦ πρωτεκδίκου, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1936, σ. 286-291. J. Darrouzès, Recherches sur les ὀφφίκια de l'église byzantine, Paris 1970, σ. 323-332.

8. J. Darrouzès, ὅ.π., σ. 102.

9. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Συνοδική πρᾶξις Γεωργίου Ξιφιλίνου, Byzantinische Zeitschrift 11 (1902), σ. 78.

10. Νικήτας Χωνιάτης, Βόννη, σ. 321 $_{24-25}$.

11. F. Dölger, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, München 1949, RK68, RV80.

12. Laurent, Corpus VI, ἀριθ. 110.

Ἔμπρ. Σταυρικό μονογράφημα ἐπικλήσεως τοῦ τύπου «Θεοτόκε βοήθει» ἐντός κύκλου.

Ὄπ. Ἐπιγραφή σέ τέσσερις σειρές, ἐντός κύκλου:

+Λέ⟨ο⟩-
ντ⟨ο⟩ς
κουράτ-
⟨ο⟩ρ⟨ο⟩[ς]

+Λέοντος κουράτορος.

Χρονολόγηση: 7ος-8ος αἰ.

Ὁ χαρακτήρας τῶν γραμμάτων εἶναι ἐπαρχιακός, ἰδιαίτερα ὁ τύπος τοῦ Ν (ἀντί τοῦ N) εἶναι συνήθης τήν ἐποχή αὐτή[13].

Ὁ κουράτωρ (ἀπό τό λατ. curare) στή ρωμαϊκή ἐποχή ἦταν ὑπάλληλος ἐπιφορτισμένος μέ τήν ἐπιστασία ἤ τή φροντίδα κάποιας δημόσιας ἤ στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας (π.χ. curator operum publicorum=ὁ κουράτωρ τῶν δημοσίων ἔργων, curator muris reficiendis=ὁ κουράτωρ ἐπισκευῆς τῶν τειχῶν κ.ἄ.). Στή βυζαντινή περίοδο ὁ κουράτωρ ἦταν «διά λόγου ἀξία» πού εἶχε ἄμεση σχέση μέ τό παλάτι καί μέ τά κτήματα τοῦ αὐτοκράτορα (κουράτωρ τῶν παλατίων, κουράτωρ τῶν κτημάτων)[14].

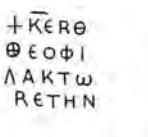
5. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ, βέστης (Π ί ν. 27).

Μέγ. διάμ. 0,021 μ., διατήρηση καλή.

Ἔμπρ. Προτομή τῆς Παναγίας δεομένης, μέ τό Χριστό μπροστά στό στῆθος της σέ μετάλλιο (εἰκονογραφικός τύπος Παναγίας Βλαχερνίτισσας).

Στόν κάμπο ἀρ. Μ , δεξ. Θ Μ(ήτηρ) Θ(εοῦ).

Ὄπ. Τετράστιχη ἐπιγραφή ἐντός κύκλου:

+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει)
Θεοφ⟨υ⟩
λάκτῳ
βέ⟨σ⟩τη{ν}

+Κύριε βοήθει Θεοφυλάκτῳ βέστῃ.

Χρονολόγηση: 11ος αἰ.

6. Πρόεδρος (Π ί ν. 27).

Μέγ. διάμ. 0,021 μ., διατήρηση καλή.

Ἔμπρ. Προτομή τῆς Παναγίας δεομένης, μέ τό Χριστό μπροστά στό στῆθος της σέ μετάλλιο. Ἡ παράσταση ἐντός στικτοῦ κύκλου. Στόν κάμπο ἀρ. Μ , δεξ. Θ , Μ(ήτηρ) Θ(εοῦ).

Ὄπ. Τετράστιχη ἐπιγραφή ἐντός στικτοῦ κύκλου:

13. Πρβλ. Zacos - Veglery, Byz. lead seal, I, II, σ. 929, ἀριθ. 1597.
14. N. Oikonomidès, ὅ.π., σ. 318, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

+Θ(εοτό)κε
[β]οήθει
[τῷ] προέ-
δρῳ

+Θεοτόκε βοήθει τῷ προέδρῳ.

Χρονολόγηση: 12ος αἰ.

Ἐδῶ δέν πρόκειται γιά τό πολιτικό ἀξίωμα τοῦ προέδρου, πού δημιουργήθηκε τήν ἐποχή τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ἀλλά γιά τόν πρόεδρο-ἐπίσκοπο[15].

7. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, βασιλικός πρωτοσπαθάριος (Π ί ν. 27).

Μέγ. διάμ. 0,025 μ., διατήρηση μέτρια.

Ἔμπρ. Σταυρικό μονογράφημα τοῦ τύπου «Θεοτόκε» ἤ «Χριστέ βοήθει», ἀνάμεσα στίς κεραῖες τοῦ σταυροῦ: ·ω|cω|ασ|∧ω [τ]ῷ /σῷ/ δού/λῳ

Τῷ σῷ δούλῳ.

Ὄπ. Ἐπιγραφή σέ τρεῖς γραμμές:

(Κωνστ)αντ⟨ῖ⟩ν(ος)
[β(ασιλικὸ)]ς (πρωτο)σπαθά-
ρ⟨ι⟩ος

Κωνσταντῖνος βασιλικός πρωτοσπαθάριος.

Χρονολόγηση: 9ος αἰ.

8. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ (Π ί ν. 27).

Μέγ. διάμ. 0,02 μ., διατήρηση καλή.

Ἔμπρ. Προτομή τῆς Παναγίας μέ τό Χριστό, μπροστά στό στῆθος της, σέ μετάλλιο. Στόν κάμπο, δυσδιάκριτα, ἀρ. M̄H̄R̄. δεξ. Θ̄V̄ Μ(ήτη)ρ Θ(εο)ῦ.

Ὄπ. Ἐπιγραφή σέ πέντε σειρές ἐντός κύκλου:

+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει)
τῷ σῷ δού(λῳ)
Νικολάῳ
τῷ Ἀρισ-
τηνῷ

+Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Νικολάῳ τῷ Ἀριστηνῷ.

Χρονολόγηση: 12ος αἰ.

Ὁ Νικόλαος Ἀριστηνός πού ἀναφέρεται στό μολυβδόβουλλο εἶναι, ἀπό ὅσο τουλάχιστο γνωρίζω, ἄγνωστος ἀπό ἄλλες πηγές. Εἶναι ὅμως πιθανό νά ἀποδώσουμε στό ἴδιο πρόσωπο μολυβδόβουλλο τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, πού φέρει τό ἴδιο

15. Γιά τό ἀξίωμα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ προέδρου, πού ἐμφανίζεται τόν 11ο αἰ., βλ. N. Oikonomidès, ὅ.π., σ. 299, ὑποσημ. 73.

ὄνομα[16]. Τό ἐπώνυμο Ἀριστηνός εἶναι γνωστό καί ἀπό ὁρισμένα ἄλλα μολυβδόβουλλα, πού χρονολογοῦνται ἀπό τόν 9ο μέχρι τό 12ο αἰ. Ὁ περισσότερο γνωστός ἀπό τούς Ἀριστηνούς εἶναι ὁ Ἀλέξιος Ἀριστηνός[17], διάκονος, νομοφύλακας καί πρωτέκδικος στά χρόνια τοῦ Ἰωάννου Β΄ Κομνηνοῦ (1118-1143), μολυβδόβουλλο τοῦ ὁποίου δημοσίευσε ὁ V. Laurent[18]. Σέ συλλογή τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Σόφιας ὑπάρχει μολυβδόβουλλο τοῦ ἐπάρχου Ἀριστηνοῦ τοῦ 10ου-11ου αἰ. Ὁ μελετητής του ὅμως, μή κάνοντας τήν προσθήκη τοῦ γράμματος Σ, διαβάζει *ΑΡΙΤΗΝΟ* ἀντί *ΑΡΙΣΤΗΝΟ*[19]. Ὁ G. Schlumberger ἐπίσης δημοσίευσε μολυβδόβουλλο μέ τήν ἐπιγραφή + *ΑΡΙCΤΗΝΟΥ CΦΡΑΓΙC/ΜΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟCΙΟΥ* τοῦ 10ου-11ου αἰ.[20]. Μολυβδόβουλλο μέ τήν ἐπιγραφή *CΦΡΑΓΙC ΤΥΓΧΑΝΩ ΑΡΙ/CΤΗΝΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ* ὑπάρχει στό Νομισματικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν[21]. Παρατηρώντας ὅτι δέν ὑπάρχει μεγάλη χρονική διαφορά ἀνάμεσα στά παραπάνω μολυβδόβουλλα τῶν Ἀριστηνῶν, μποροῦμε νά ὑποθέσουμε, μέ ἐπιφύλαξη βέβαια, ὅτι ἀνήκουν στήν ἴδια οἰκογένεια ἤ σέ μέλη συγγενικῶν οἰκογενειῶν μέ τό ἴδιο ἐπώνυμο.

9. ΘΕΟΚΤΙΣΤΟΣ, βασιλικός σπαθαροκανδιδάτος καί στρατηγός Πελοποννήσου (Π ί ν. 27).

Μέγ. διάμ. 0,021 μ., διατήρηση καλή.

Ἔμπρ. Πατριαρχικός σταυρός ἐντός κύκλου. Σέ μεγαλύτερο, ὁμόκεντρο κύκλο ἡ ἐπιγραφή: ..ЄRΟΗΘΙΤωCωΔδ.. [+Κ(ύρι)]ε βοήθ⟨ει⟩ τῷ σῷ δού[λῳ]

+Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ.

Ὄπ. Τετράστιχη ἐπιγραφή ἐντός κύκλου:

+ΘΕΟΚΤ	+Θεοκτ-
ΙCΤR'CΠΑΘ'	ίστ(ῳ) β(ασιλικῷ) σπαθ(αρο-)
.ΑΝΔ'S CΤ.	[κ]ανδ(ιδάτῳ) κ(αί) στ[ρ-]
..ΗΠΕ	[ατ]η(γῷ) Πε⟨λοποννήσου⟩

+Θεοκτίστῳ βασιλικῷ σπαθαροκανδιδάτῳ καί στρατηγῷ Πελοποννήσου.

Χρονολόγηση: Μέσα 9ου αἰ.

Πρόκειται πιθανότατα γιά μολυβδόβουλλο τοῦ Θεοκτίστου Βρυεννίου, πού στάλθηκε, τήν ἐποχή τοῦ Μιχαήλ Γ΄ (842-867), ὡς στρατηγός στό θέμα Πελοποννήσου γιά νά καταστείλει ἀνταρσία τῶν Σλάβων[22]. Ὁ Θεόκτιστος εἶναι τό πρῶτο μνημονευόμενο

16. K. M. Κωνσταντόπουλος, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα, Journal International d'Archéologie Numismatique 7 (1904), σ. 266, ἀριθ. 606.

17. Laurent, Corpus V3, σ. 27, ἀριθ. 1650.

18. Laurent, ὅ.π.

19. N. A. Mouchmov, Sceaux de plomb byzantins conservés dans la collection du Musée National de Sofia, Bulletin (=Izvestija) de l'Institut archéologique bulgaire VIII (1934), σ. 344, ἀριθ. 34.

20. G. Schlumberger, Sceaux byzantins inédits, Revue des Études Grecques II (1889), σ. 257, ἀριθ. 26.

21. Κωνσταντόπουλος, Βυζ. μολ., σ. 157, ἀριθ. 607.

22. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, De Administrando Imperio, ἔκδ. Gy. Moravcsik-R. J. H. Jenkins (CFHB), Washington 1967, σ. 232 $_{9-13}$. «Ἐπὶ δὲ τῆς βασιλείας Μιχαήλ, τοῦ υἱοῦ Θεοφίλου, ἀπε-

μέλος τῆς γνωστῆς βυζαντινῆς οἰκογένειας τῶν Βρυεννίων, πού εἶλκε τήν καταγωγή της ἀπό τήν Ἀδριανούπολη[23] καί πού ἔδωσε στό Βυζάντιο ὑψηλά πρόσωπα καί ἕναν ἱστορικό, τό Νικηφόρο Βρυέννιο. Ὁ Θεόκτιστος, ἐνῶ στίς βυζαντινές πηγές φέρεται μέ τό ἀξίωμα τοῦ πρωτοσπαθαρίου, στό μολυβδόβουλλο ἀναφέρεται ὡς σπαθαροκανδιδάτος. Στό ἴδιο πρόσωπο (τό Θεόκτιστο) νομίζω ὅτι μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ καί τό μολυβδόβουλλο μέ τήν ἐπιγραφή *ΘΕΟ/ΚΤΗCΤ/ΩΡ'CΠΑ/ΘΑΡΟΚ'*, πού δημοσίευσε ὁ Laurent καί πού τό χρονολογεῖ στό 10ο ἀντί στόν 9ο αἰ.[24]. Γιά τήν ὀρθότητα τῆς ταύτισης τοῦ μολυβδοβούλλου δέν πρέπει νά ὑπάρχει μεγάλη ἀμφισβήτηση, ἀφοῦ στό θέμα Πελοποννήσου δέν εἶναι γνωστός ἄλλος στρατηγός μέ τό ὄνομα Θεόκτιστος, τουλάχιστο μέχρι τό 1204[25].

10. ΛΕΟΝΤΙΟΣ, ἀρκάριος (Π ί ν. 28).

Μέγ. διάμ. 0,021 μ., διατήρηση καλή.

Ἔμπρ. Μονογράφημα ΛΕΟΝΤΙΟ

Ὄπ. Μονογράφημα ARCARIO μέ ἐπιφύλαξη.

Χρονολόγηση: 6ος-7ος αἰ.

Γιά τήν ὀρθότητα τοῦ μονογραφήματος τῆς μπροστινῆς ὄψης δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία[26], ἐνῶ στό μονογράφημα τῆς πίσω ὄψης, ARCAPIO ἤ ΤΟ ARCARIO , ὑπάρχει κάποια ἐπιφύλαξη. Ὁ ἀρκάριος[27] ἦταν ὑπάλληλος ἐπιφορτισμένος μέ τήν εἴσπραξη τῆς «ἐμβολῆς» καί τῶν «χρυσικῶν», δύο ἀπό τούς φόρους τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἡ ἐμβολή, εἰσφορά ἀραβοσίτου, στελνόταν πρίν ἀπό τή διαίρεση τῆς αὐτοκρατορίας (395 μ.Χ.) στή Ρώμη καί μετέπειτα στήν Κωνσταντινούπολη. Μποροῦσε ὅμως ἡ πληρωμή γιά τήν ἐμβολή νά γίνει καί μέ χρήματα. Τά χρυσικά διαιροῦνταν σέ «κανονικά» καί σέ «ἀρκαρικά»[28].

11. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ (;), πατρίκιος (;) (Π ί ν. 28).

Μέγ. διάμ. 0,016 μ., διατήρηση μέτρια.

Ἔμπρ. Δυσδιάκριτη προτομή στρατιωτικοῦ ἁγίου.

Ὄπ. Μονογράφημα Β(ασιλείῳ) ἤ Β(ασιλικῷ) πατρικίῳ (μέ ἐπιφύλαξη).

Χρονολόγηση: 6ος-7ος αἰ.

στάλη ὁ πρωτοσπαθάριος Θεόκτιστος, οὗ τὸ ἐπίκλην ὁ τῶν Βρυεννίων, στρατηγὸς ἐν τῷ θέματι Πελοποννήσου μετὰ δυνάμεως καὶ ἰσχύος πολλῆς, ἤγουν Θρακῶν καὶ Μακεδόνων καὶ τῶν λοιπῶν δυτικῶν θεμάτων τοῦ πολεμῆσαι καὶ καθυποτάξαι αὐτούς».

23. Schlumberger, Sigill., σ. 626.

24. Laurent, Vat., σ. 62, ἀριθ. 73.

25. Γιά τήν ἱστορία τῆς Πελοποννήσου μέχρι τό 1204 βλ. A. Bon, Le Peloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951.

26. Πρβλ. Zacos - Veglery, Byz. lead seal, πίν. 237, ἀριθ. 303.

27. Γιά τόν ἀρκάριο βλ. Du Cange, Glossarium ab scriptores mediae et infimae Graecitatis, στ. 118, λ. Ἀρκάριος. E. A. Sophocles, Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods, σ. 248. Πρβλ. N. Oikonomidès, ὅ.π., σ. 319.

28. B. Grenfell - A. Hunt, The Oxyrhynchus Papyri, part I, London 1898, σ. 197, ὑποσημ. 9.

12. ΛΕΩΝ, βασιλικός σπαθάριος (Π ί ν. 28).

Μέγ. διάμ. 0,022 μ., διατήρηση μέτρια.

Ἔμπρ. Δυσδιάκριτο σταυρικό μονογράφημα ἐπικλήσεως τοῦ τύπου «Θεοτόκε βοήθει»· ἀνάμεσα στίς κεραῖες τοῦ σταυροῦ : [τωcωΔϐΛω] [Τῷ σῷ δούλῳ] Τῷ σῷ δούλῳ.

Ὄπ. Ἐπιγραφή σέ τέσσερις γραμμές:

Λέοντ-
⟨ι⟩ βασιλι-
κῷ σπα-
θαρίῳ

Λέοντι βασιλικῷ σπαθαρίῳ.

Χρονολόγηση: 8ος αἰ.

Μολυβδόβουλλα μέ τό ὄνομα Λέων βασιλικός σπαθάριος ἔχουν δημοσιευθεῖ κατά καιρούς ἀπό τούς J. Ebersolt[29], V. Laurent[30] καί Zacos - Veglery[31], καί χρονικά τοποθετοῦνται στήν ἴδια ἐποχή (8ο αἰ.). Πολύ πιθανό μερικά ἀπό αὐτά νά ἀνήκουν στό ἴδιο πρόσωπο.

13. ΑΝΔΡΕΑΣ (;) (Π ί ν. 28)

Μέγ. διάμ. 0,02 μ., διατῆρηση κακή.

Ἔμπρ. Δυσδιάκριτη μορφή τῆς Παναγίας (;) ὁλόσωμης, βρεφοκρατούσας.

Ὄπ. Μονογράφημα ΑΝΔΡεϐ μέ ἐπιφύλαξη.

Χρονολόγηση: 6ος-7ος αἰ.

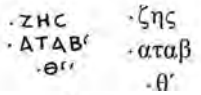
Συγγενές μονογράφημα βλ. Zacos - Veglery, Byz. lead seal, vol. I, plates, πίν. 229, ἀριθ. 24.

14. Ἀταύτιστο μολυβδόβουλλο (Π ί ν. 28).

Μέγ. διάμ. 0,021 μ., διατήρηση μέτρια.

Ἔμπρ. Σταυρικό μονογράφημα ἐπικλήσεως τοῦ τύπου «Θεοτόκε βοήθει»· μεταξύ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ: τω|cω [Δϐ|Λω] Τῷ | σῷ | [δού | λῳ] Τῷ σῷ δούλῳ.

Ὄπ. Δυσανάγνωστη ἐλλιπής ἐπιγραφή σέ τρεῖς σειρές:

·ζης
·αταβ
·θ΄

Χρονολόγηση: 8ος-9ος αἰ.

29. J. Ebersolt, Sceaux byzantins du Musée de Constantinople, Revue Numismatique 18 (1914), σ. 399, ἀριθ. 513.

30. Laurent, Orghidan, σ. 80, ἀριθ. 146.

31. Zacos - Veglery, Byz. lead seal, vol. I, part I, σ. 623, ἀριθ. 909, καί part II, σ. 1183-84, ἀριθ. 2139A, 2140, 2141.

15. Ἀταύτιστο μολυβδόβουλλο (Πίν. 28).

Μέγ. διάμ. 0,02 μ., διατήρηση μέτρια.

Ἔμπρ. Προτομή τῆς Παναγίας μέ τό Χριστό, μπροστά στό στῆθος της, σέ μετάλλιο.

Στόν κάμπο δεξ. καί ἀρ. σταυρός.

Ὄπ. Ἀδιάγνωστο μονογράφημα.

16. ΗΛΙΑΣ, χαρτουλάριος (Πίν. 28).

Μέγ. διάμ. 0,025 μ., διατήρηση μέτρια.

Ἔμπρ. Δυσδιάκριτο σταυρικό μονογράφημα ἐπικλήσεως.

Ὄπ. Ἐπιγραφή σέ τρεῖς σειρές:

ΗΛΙΑ	Ἠλία
·ΑΡΤΟ	[χ]αρτου-
·ΑΡΙ	[λ]αρί(ου)

Ἠλία χαρτουλαρίου.

Χρονολόγηση: 7ος αἰ.

Ὁ χαρτουλάριος στή βυζαντινή περίοδο ἦταν γραμματεύς-ὑπάλληλος πού ὑπηρετοῦσε σέ κεντρικά γραφεῖα (σέκρετα) πολιτικῶν, οἰκονομικῶν, στρατιωτικῶν ὑπηρεσιῶν τῆς αὐτοκρατορίας (χαρτουλάριος τῶν θεμάτων, χαρτουλάριος τῶν πλωίμων, χαρτουλάριος τῶν δημοσίων φόρων κ.ἄ.)[32]. Παράλληλα μέ τό χαρτουλάριο τῆς πολιτείας ὑπάρχει καί ὁ χαρτουλάριος τῆς ἐκκλησίας. Στήν «τάξη» τῶν ὀφφικίων τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας ἀναφέρονται ἑξήντα χαρτουλάριοι[33]. Τό ὀφφίκιο τοῦ χαρτουλάριου κατατάσσεται στήν ἕνατη πεντάδα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀφφικίων[34].

17. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, ἔπαρχος (Πίν. 28).

Μέγ. διάμ. 0,016 μ., διατήρηση μέτρια.

Ἔμπρ.	ΔΗΜ ΗΤ′	Δημ- ητ(ρίου)
Ὄπ.	·ΠΑ· ΧΟΥ	[Ἐ]πά[ρ]- χου

Δημητρίου ἐπάρχου.

Χρονολόγηση: 6ος-7ος αἰ.

18. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (Πίν. 28).

Ἔμπρ. Ἐφθαρμένο μονογράφημα τοῦ τύπου «Θεοτόκε» ἤ «Χριστέ βοήθει».

32. R. Guilland, Chartulaire et Grand Chartulaire, Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucarest 1971, σ. 405-426.

33. J. Darrouzès, Recherches, ὅ.π., σ. 552 H26.

34. Ὅ.π., σ. 569 N44.

Ὄπ. Σταυρικό δυσδιάκριτο μονογράφημα τοῦ τύπου ΤωϲωΔϑΛω καί ἀνάμεσα στίς κεραῖες τοῦ σταυροῦ ΔΗ/ΜΗ/ΤΡΙ/ω.

Τῷ σῷ δούλῳ Δημητρίῳ.

Χρονολόγηση: 8ος αἰ.

19. ΑΝΤΩΝΙΟΣ, πατρίκιος (Π ί ν. 28).

Μέγ. διάμ. 0,024 μ., διατήρηση μέτρια.

Ἔμπρ. Παράσταση δύο ἁγίων δεομένων σέ θέση τριῶν τετάρτων πρός τό κέντρο, ἔχοντας ἀνάμεσά τους προτομή τοῦ Χριστοῦ. Στόν κάμπο καί ἀριστερά ἐλλιπής ἐπιγραφή:

Θ	Θ
Ɛ	ε
m	⟨ό⟩
Δ	δ
	(ω)
	(ρ)
	(ο)
	(ς)

Θεόδωρος.

Ὄπ. Ἐπιγραφή σέ πέντε σειρές:

.ΚϵRϑ	[+]Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει)
...ωΝΙ	[Ἀντ]ωνί-
...ΤΡΙ	[ῳ πα]τρι(κίῳ)
ΚωΡ	Κωρ-
. ΟVΡδ	⟨κ⟩ούρου

+Κύριε βοήθει Ἀντωνίῳ πατρικίῳ Κωρκούρου (Κερκύρας;).

Χρονολόγηση: 12ος αἰ.

Στήν μπροστινή ὄψη τοῦ μολυβδοβούλλου εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι Θεόδωροι, ἔχοντας ἀνάμεσά τους τήν προτομή τοῦ Χριστοῦ. Ὁ εἰκονογραφικός αὐτός τύπος μᾶς εἶναι γνωστός καί ἀπό ἄλλα μολυβδόβουλλα[35].

20. Πατρίκιος (Π ί ν. 28).

Διάμ. 0,017 μ., διατήρηση μέτρια.

Ἔμπρ. Προτομή Παναγίας δεομένης, κρατᾶ τό Χριστό, μπροστά στό στῆθος της, σέ μετάλλιο.

Ὄπ. Δυσδιάκριτη, ἐλλιπής ἐπιγραφή ἐπικλήσεως σέ πέντε σειρές:

+ . . . Π	+[Θ(εοτό)κε] π(α-)
Χ . . ΝΤϵ	(νά)χ[ρα]ντε
. . . ωΠΡΙ	[β(οή)θ(ει) τ]ῷ π(ατ)ρι-
ΚΙωRδΛω	κίῳ βουλῳ
.. ΤΗΝ	. . τήν

+Θεοτόκε Πανάχραντε βοήθει τῷ πατρικίῳ βουλω . . τήν (;).

Χρονολόγηση: 12ος αἰ.

ΝΙΚ. ΖΗΚΟΣ

35. Laurent, Corpus V1, σ. 597, ἀριθ. 778 καί 779.

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ ΓΕΡΑΚΙ*

(Σχέδ. 1· Πίν. 29-46)

Τό μικρό ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Νικολάου βρίσκεται στήν ὁμώνυμη τοποθεσία ἔξω ἀπό τό Γεράκι, στά δεξιά τοῦ δρόμου πού ὁδηγεῖ στό Ἀλεποχώρι. Ἐκεῖ, ἐπάνω σ' ἕνα χαμηλό λοφάκι τοῦ ἀπέραντου γερακίτικου ἐλαιώνα, ξεχωρίζουν τά ψηλά κυπαρίσσια, πού περιβάλλουν τό ταπεινό κτίσμα καί σέ ὁδηγοῦν κοντά του.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ὁ ναός ἀνήκει στόν ἁπλό τύπο τῆς μονόκλιτης καμαροσκέπαστης βασιλικῆς[1] καί ἔχει διαστάσεις 5,70 μ. μῆκος καί 4,40 μ. πλάτος (Σχέδ. 1). Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ εἶναι μικρή, χαμηλή καί διαμορφώνεται ἐξωτερικά ἡμικυκλική μέ ἕνα μικρό ὀρθογώνιο παράθυρο (Πίν. 29 β). Στή δυτική πλευρά τοῦ ναοῦ ἔχει ἀνοιχτεῖ ἡ μοναδική εἴσοδος (Πίν. 29 α), ἡ ὁποία ἔχει ὑποστεῖ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις. Κάποτε, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ τοιχοδομία, ἡ καμάρα, ὁ νότιος τοῖχος καί μέρος τοῦ δυτικοῦ εἶχαν καταπέσει καί ξαναχτίστηκαν, πιθανῶς τό 1883, σύμφωνα μέ ἐπιγραφή στήν ἐξωτερική, δυτική ὄψη ἐπάνω ἀπό τό μεταγενέστερο παράθυρο. Ἡ ἐπιγραφή πού ἔχει χαραχτεῖ σέ κονίαμα εἶναι:

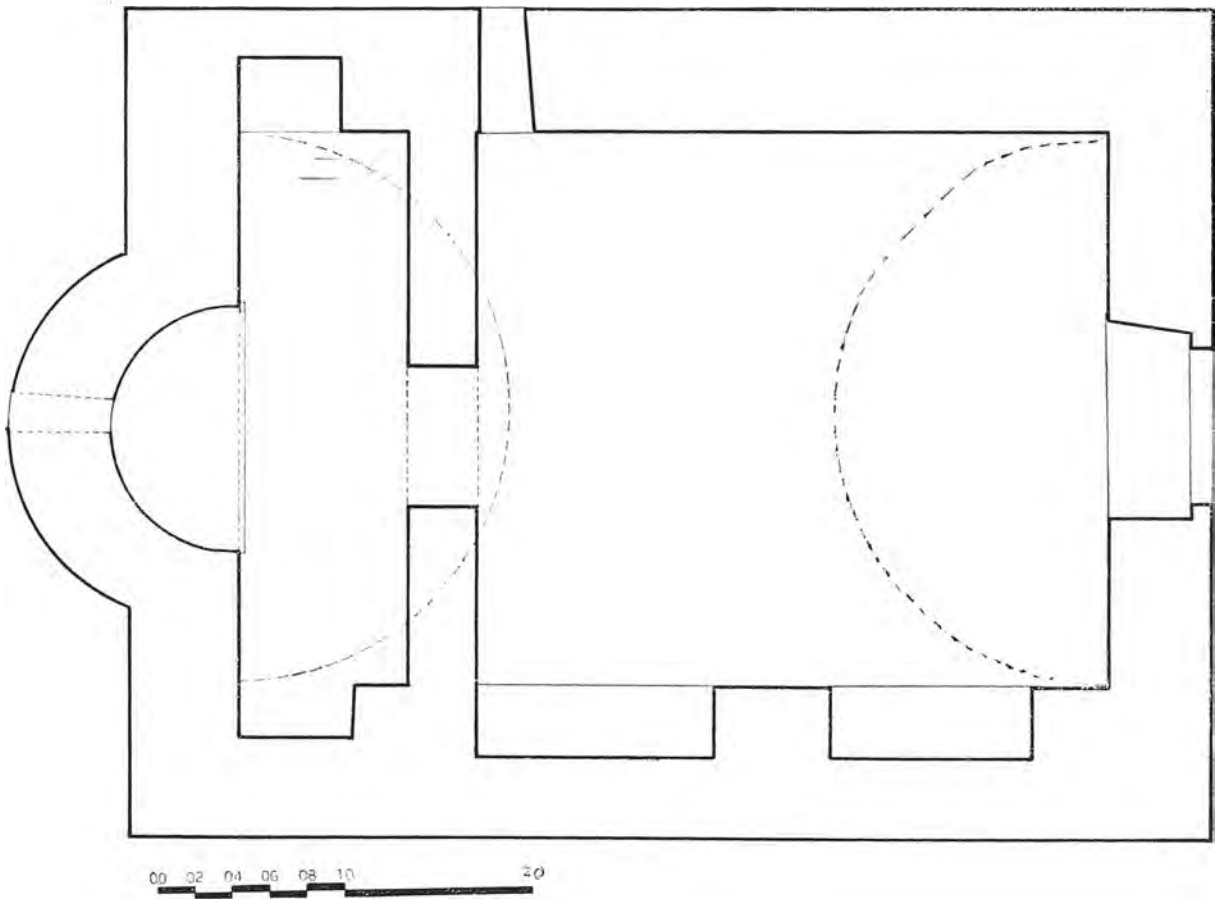
.
.
.
.....
Α : Α
Μ.Α. ΑΘΑ
18 . 83

* Εὐχαριστῶ θερμά τήν καθηγήτρια κ. Ντ. Μουρίκη γιά τή βοήθειά της στή διάρκεια τῆς μελέτης αὐτῆς καί γιά τίς πολύτιμες παρατηρήσεις καί διορθώσεις της μετά τήν ἀνάγνωση τοῦ κειμένου μου.

1. Γιά τήν προέλευση καί τά γενικά χαρακτηριστικά τοῦ τύπου τῆς μονόκλιτης βασιλικῆς βλ.: G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 46-47. Γ. Σωτηρίου, Μεσαιωνικά μνημεῖα Κυθήρων, Κυθηραϊκή Ἐπιθεώρησις 1923, σ. 19 κ.ἑ. (μεταβυζαντινές μονόκλιτες θολωτές βασιλικές). Τοῦ ἰδίου, Ὁ ἐν Θήβαις βυζαντινός ναός Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ΑΕ 1924, σ. 9 κ.ἑ. Α. Ὀρλάνδου, Αἱ καμαροσκέπαστοι βασιλικαί τῶν Ἀθηνῶν, ΕΕΒΣ Β΄ (1925), σ. 296 κ.ἑ. Ν. Μουτσόπουλου, Ἡ ἀρχιτεκτονική τῶν ἐκκλησιῶν καί τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, ἐν Ἀθήναις 1956, σ. 146. Κ. Λασσιθιωτάκη, Δύο ἐκκλησίες στό Νομό Χανίων, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Β΄ (1960-61), σ. 38-40. Π. Βοκοτόπουλου, Ἡ βυζαντινή τέχνη στά Ἑπτάνησα, Κερκυραϊκά Χρονικά 15 (1970), σ. 24-25. Τοῦ ἰδίου, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἤπειρον ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰ., Θεσσαλονίκη 1975, σ. 105-6.

Στό νεώτερο νότιο τοῖχο ὑπάρχει ἕνα ἀκόμη μικρό, στενό παράθυρο. Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ, τόσο ἡ ἀρχική ὅσο καί ἡ μεταγενέστερη, εἶναι ἀμελής ἀργολιθοδομή μέ χρήση κεραμιδιῶν στούς ἁρμούς.

Ὁ ἐσωτερικός χῶρος τοῦ μικροῦ ναοῦ χωρίζεται σέ δύο μέρη μέ τό χτιστό τέμπλο,

Σχέδ. 1. Γεράκι Λακωνίας. Κάτοψη ναοῦ Ἁγίου Νικολάου.

πού ἔχει μία μόνο δίοδο πρός τό ἱερό. Κατά μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς, στό πάχος τοῦ τοίχου, ἀνοίγονται τρία ἄνισα τυφλά ἀψιδώματα. Τό ἀνατολικό, πού εἶναι καί τό μικρότερο, μέσα στό χῶρο τοῦ ἱεροῦ, ἔχει θέση κόγχης προθέσεως. Ἀπό ἀνάλογα παραδείγματα σέ μονόχωρους ναούς[2] καί γιά λόγους συμμετρίας συμπεραίνουμε ὅτι στήν ἀπέναντι πλευρά, τή νότια, πρέπει νά ὑπῆρχαν τρία ἀντίστοιχα ἀψιδώματα. Μέ τά στοι-

2. Ἀναφέρω πρόχειρα ἐκκλησίες τῆς Λακωνίας, ὅπως τόν Ἅγιο Ἰωάννη τό Χρυσόστομο καί τόν Ἅγιο Νικόλαο στό Γεράκι μέ τρία τυφλά ἀψιδώματα σέ κάθε μακριά πλευρά· τή Ζωοδόχο Πηγή καί τόν Προφήτη Ἠλία στό Γεράκι, τήν Ἁγία Βαρβάρα στό Ἀλεποχώρι καί τόν Ἅγιο Νίκωνα στούς Ἀρκασάδες μέ δύο τυφλά ἀψιδώματα (ὅλες ἀδημοσίευτες).

χεῖα αὐτά τό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ κερδίζει σέ πλαστικότητα, σπάζει ἡ μονοτονία τοῦ ἁπλοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου καί ἐπεκτείνεται ἡ ἐπιφάνεια γιά διακόσμηση[3].

Τά τυφλά ἀψιδώματα στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ εἶναι ὁ ἕνας ἀπό τούς δύο κύριους λόγους πού ἐπιτρέπουν νά δεχτοῦμε τό σημερινό τρόπο στεγάσεως ὡς ἀρχικό. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Π. Βοκοτόπουλος[4], οἱ ναοί μέ ἐσωτερικά τυφλά ἀψιδώματα στούς πλάγιους τοίχους καλύπτονται μέ θολωτή ὀροφή. Ἀκόμη στό ἴδιο συμπέρασμα ὁδηγεῖ τό ἡμικυκλικό τύμπανο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, πού σώζει τόν ἀρχικό ζωγραφικό διάκοσμο.

Τά χαρακτηριστικά ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα τοῦ ναοῦ (κυλινδρική καμάρα, τυφλά ἀψιδώματα, μικρά ἀνοίγματα) τόν ἐντάσσουν στήν ὁμάδα τῶν βασιλικῶν ἀνατολικοῦ τύπου, στήν ὁποία ἀνήκουν πολλά παραδείγματα ναῶν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου[5].

ΖΩΓΡΑΦΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Ἡ διάταξη τῶν τοιχογραφιῶν

Ὁ ναός σώζει σήμερα ἀρκετά μεγάλο μέρος ἀπό τόν ἀρχικό ζωγραφικό του διάκοσμο[6]. Εἰδικότερα διατηροῦνται τοιχογραφίες στόν ἀνατολικό, τό βόρειο καί τό δυτικό τοῖχο, στό χτιστό τέμπλο καί τέλος μικρό μέρος ἀπό τή διακόσμηση τῆς καμάρας, στά βορειοανατολικά. Οἱ παραστάσεις τοῦ ναοῦ χωρίζονται μέ πλατιά, κόκκινη ταινία μέ ἄσπρα περιγράμματα. Ἀρχίζοντας ἀπό τό ἱερό βλέπουμε στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τόν ἅγιο Νικόλαο στηθαῖο, στήν καθιερωμένη εἰκονογραφία τῶν ἱεραρχῶν (Π ί ν. 30). Δεξιά καί ἀριστερά του, ἐπάνω ἀπό τό ὕψος τῶν ὤμων, μέσα σέ μεγάλους κύκλους σημειώνεται τό ὄνομα τοῦ ἁγίου μέ σταυροειδή διάταξη τῶν γραμμάτων: *[ΑΓΙΟΣ] ΝΙΚΟΛΑΟΣ*. Ἡ παράσταση ἔχει σημαντική φθορά ἐξαιτίας βαθιᾶς, ἀπό πάνω πρός τά κάτω, ρωγμῆς στό μέσο.

Κάτω ἀπό τόν ἅγιο, στόν ἡμικύλινδρο τῆς κόγχης, εἰκονίζεται τό θέμα τοῦ Μελισμοῦ. Ἀπό τό Χριστό, πού πρέπει νά εἶναι ξαπλωμένος, ἡμίγυμνος, μόλις πού διακρίνεται μέρος τοῦ προσώπου μέ τό φωτοστέφανο καί τοῦ σώματος ἀκριβῶς κάτω ἀπό τό μονόλοβο παράθυρο τῆς κόγχης. Ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ πλαισιώνεται ἀπό δύο ἀγγέλους μέ λειτουργικά ριπίδια καί δύο μόνο ἱεράρχες, γυρισμένους σ' αὐτόν, οἱ ὁποῖοι κρατοῦν ἀνοιχτά εἰλητάρια, πού οἱ ἐπιγραφές τους δέ διαβάζονται πλέον. Οἱ μόνες ἐπιγραφές πού μποροῦν νά διαβαστοῦν εἶναι *Ā(ΓΓΕΛΟΣ) Κ(ΥΡΙΟΥ)* ἐπάνω ἀπό κάθε ἄγγελο καί τό ὄνομα τοῦ ἱεράρχη στά δεξιά: *Ο ΑΓΙΟΣ Β(ΑΣΙΛΕ)ΙΟΣ* (Π ί ν. 31). Ἀπό τίς ἐνδυ-

3. Α. Ὀρλάνδου, Δύο βυζαντινά μνημεῖα τῆς Δυτικῆς Κρήτης, ΑΒΜΕ Η΄ (1955-56), σ. 130.

4. Π. Βοκοτόπουλου, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική, σ. 106.

5. Γιά παραδείγματα ἀπό τόν ἑλλαδικό χῶρο βλ. Α. Ὀρλάνδου, Καμαροσκέπαστοι βασιλικαί τῶν Ἀθηνῶν, ὅ.π., σποραδικά. Τοῦ ἰδίου, Βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Ρόδου, ΑΒΜΕ ΣΤ΄ (1948), σ. 62-65, κυρίως ὅμως σ. 65. Χ. Μπούρα, Μία βυζαντινή βασιλική ἐν Χίῳ, Νέον Ἀθήναιον Γ΄ (1958-60), σ. 129-44. Κ. Λασσιθιωτάκη, ὅ.π., σ. 9 καί 38-40. Π. Βοκοτόπουλου, Ἡ βυζαντινή τέχνη στά Ἑπτάνησα, ὅ.π., σποραδικά. Τοῦ ἰδίου, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική, σ. 41-44.

6. Ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν ἔγινε τό 1975 ἀπό συνεργεῖο συντηρητῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας μέ ἐπικεφαλῆς τόν κ. Σταῦρο Παπαγεωργίου. Σ' αὐτό ἐργάστηκαν ἀκόμα οἱ κ.κ. Α. Βούλγαρης, Γ. Ζήτσας καί ἡ κ. Σ. Βούλγαρη. Τόν κ. Σταῦρο Παπαγεωργίου εὐχαριστῶ καί ἐδῶ θερμά γιά κάθε βοήθεια.

μασίες τῶν ἱεραρχῶν ἔχει φύγει τό χρῶμα καί ἔτσι δέν ξέρουμε ἄν φοροῦσαν πολυσταύρια φαιλόνια.

Ἡ παράσταση ἔχει ἐπίσης σημαντική φθορά στό ἀριστερό τμῆμα της. Κάτω ἀπό τό Μελισμό σώζεται μόνο τό ὑπόστρωμα τῆς τοιχογραφημένης ἐπιφάνειας καί ὑποθέτουμε πώς ἐδῶ θά ὑπῆρχε διακοσμητικό ἤ τό πιθανότερο ἀπεικόνιση ποδέας.

Στά μέτωπα τῶν παραστάδων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἔχει ἀπεικονιστεῖ ὁ Εὐαγγελισμός (Π ί ν. 32) μέ χωρισμένες, ὅπως συνήθως, τίς μορφές. Ἡ τοποθέτηση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ χαμηλά ἀφήνει ἐλεύθερο τό τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου γιά νά χωρέσει ἐδῶ ἡ Ἀνάληψη, χωρισμένη, κατά τά γνωστά, σέ τρία μέρη. Ἡ παράσταση ἔχει φθορά κυρίως στό μέσο, μέ ἀποτέλεσμα νά σώζεται ἀπό τή μορφή τοῦ Χριστοῦ μόνο τό ἀριστερό μέρος. Μέσα στό χῶρο τοῦ ἱεροῦ σώζεται, στό ἀνατολικότερο τμῆμα τοῦ βόρειου μισοῦ τῆς κυλινδρικῆς καμάρας, μικρό μέρος μιᾶς σκηνῆς, ἀπό αὐτές πού κοσμοῦσαν τήν καμάρα ἀπό τή γένεσή της καί ἄνω: εἰκονίζονται δύο καθισμένες μορφές, ἡ μία λίγο ψηλότερα ἀπό τήν ἄλλη. Ἀπό τήν πρώτη, πού κρατεῖ κλειστό εἰλητό, σώζεται τό σῶμα ἀπό τή μέση καί κάτω, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη διατηροῦνται μόνο τά πόδια. Οἱ μορφές ἀνήκουν ἀσφαλῶς στή σκηνή τῆς Πεντηκοστῆς (Π ί ν. 33).

Τμῆμα μιᾶς ἀκόμη σκηνῆς τοῦ Δωδεκάορτου σώζεται στά βόρεια τοῦ τυμπάνου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ. Ἐδῶ διακρίνονται δύο μορφές στρατιωτικῶν, πού διατηροῦνται ἀπό τή μέση καί κάτω κυρίως, γυρισμένες πρός τ' ἀριστερά. Ἀναμφισβήτητα εἶναι ὁ *ἑκατόνταρχος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ τηροῦντες τὸν Ἰησοῦν*[7] τῆς σκηνῆς τῆς Σταυρώσεως.

Ὁ χριστολογικός κύκλος συνεχίζεται καί στό νότιο μέρος τοῦ ἴδιου τοίχου, δίπλα στήν πόρτα, ὅπου σώζεται τμῆμα τῆς παραστάσεως τοῦ Ἑλκόμενου. Ἡ μεγάλη φθορά πού παρουσιάζει, μόλις μᾶς ἐπιτρέπει νά διακρίνουμε τό κύριο πρόσωπο τῆς σκηνῆς, τό Χριστό, καί δεξιά του τήν ξύλινη σκάλα.

Ἡ ἀφιέρωση τοῦ μικροῦ ναοῦ στόν ἅγιο Νικόλαο φαίνεται καί ἀπό τήν ἀπεικόνιση ἑνός κύκλου σκηνῶν τοῦ βίου του στό ναό αὐτό. Σώζονται, δυστυχῶς σέ πολύ κακή κατάσταση, τέσσερις μόνο σκηνές στό βόρειο τοῖχο, σέ μιά ζώνη ἐπάνω ἀπό τά τυφλά ἀψιδώματα καί ἀκριβῶς κάτω ἀπό τίς παραστάσεις τοῦ Δωδεκάορτου. Ἀντίστοιχα, στή νότια πλευρά θά ὑπῆρχαν ἀσφαλῶς κι ἄλλες. Οἱ σκηνές αὐτές δέ φτάνουν ὅμως ἕως τόν ἀνατολικό τοῖχο, γιατί ἡ ζώνη συνεχίζεται στό χῶρο τοῦ ἱεροῦ καί ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπό τήν πρόθεση μέ δύο στηθάρια ἐπισκόπων. Κρατοῦν καί οἱ δύο κλειστά Εὐαγγέλια. Ὁ πρός τά ἀριστερά ἔχει ὑποστεῖ σημαντική φθορά, μόλις καί ξεχωρίζει. Ἀπό τόν ἄλλο, πού διατηρεῖται κάπως καλύτερα, διαβάζεται μόνο ἡ ἐπιγραφή *Ο ΑΓΙΟΣ*.

Τή μικρή κόγχη τῆς προθέσεως σκεπάζει ἡ ὁλόσωμη παράσταση τοῦ ἁγίου Στεφάνου. Διατηρεῖται σέ πολύ καλή κατάσταση καί διαβάζεται ἡ ἐπιγραφή μέ τ' ὄνομά του: *Ο ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ο ΠΡΩΤΟΜΑΡΤΙΣ* (Π ί ν. 34 α-β).

Στό χτιστό τέμπλο, ἀριστερά, σώζεται ἡ παράσταση τῆς Παναγίας ἔνθρονης μέ τό Χριστό. Ἡ τοιχογραφία δέ διατηρεῖται καλά καί ἔχουν καταστραφεῖ, σχεδόν ὁλοκληρωτικά, τά πρόσωπα τῶν δύο μορφῶν. Ἀσφαλῶς στά δεξιά, σέ συμμετρική θέση, ὑπῆρ-

7. Ματθ. κζ' 54. Ἀπό τά συνοπτικά Εὐαγγέλια μόνο ὁ Ματθαῖος ἀναφέρει τό στρατιωτικό ἀπόσπασμα πού φρουροῦσε τό Χριστό στή Σταύρωση.

χε ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ. Τοιχογραφίες ὑπῆρχαν καί στήν πίσω πλευρά τοῦ τέμπλου, ἀπό τίς ὁποῖες σώζεται μόνο τό ὑπόστρωμα τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας.

Ἀκριβῶς δίπλα στήν τοιχογραφία τῆς Παναγίας, ἀλλά στό τύμπανο τοῦ ἀψιδώματος τοῦ βόρειου τοίχου, εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Νικόλαος (Π ί ν. 35). Ἡ θέση του ἐδῶ θυμίζει τή συνήθεια νά τοποθετεῖται, κυρίως στίς δεσποτικές εἰκόνες τοῦ τέμπλου, δίπλα στήν παράσταση τῆς Παναγίας, τό πορτραῖτο τοῦ ἁγίου στόν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός. Στό ὕψος τῶν ὤμων τοῦ ἁγίου Νικολάου ἔχουμε τίς μικροσκοπικές μορφές τοῦ Χριστοῦ, *Ι(ΗΣΟΥ)C ΧΡ(ΙΣΤΟΣ)* (Π ί ν. 36) καί τῆς Παναγίας, *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ* (Π ί ν. 37) καί, πιό ψηλά, μέσα σέ δυό κύκλους, τήν ἐπιγραφή *Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ.*

Στούς κάθετους τοίχους τοῦ ἐσωραχίου τοῦ τόξου τοῦ ἀψιδώματος εἰκονίζονται ὁλόσωμοι οἱ γονεῖς τῆς Παναγίας, ὁ Ἰωακείμ *([ΙΩΑ]ΚΙΜ)* ἀριστερά (Π ί ν. 38 α) καί ἡ ἁγία Ἄννα *(Η ΑΓΙΑ ΑΝΝΑ)* δεξιά (Π ί ν. 38 β). Τόσο ὁ ἅγιος Νικόλαος ὅσο καί οἱ θεοπάτορες διατηροῦνται σέ καλή κατάσταση. Τό κέντρο τοῦ ἐσωραχίου κατέχει διάλιθο μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ μέσα σέ κύκλο μέ κόκκινο βάθος.

Στό μέτωπο τῆς παραστάδας πού σχηματίζεται ἀνάμεσα στά δύο ἀψιδώματα παριστάνεται ἕνας ἀνώνυμος, ὁλόσωμος μάρτυρας σέ κακή ὅμως κατάσταση· κρατεῖ σταυρό στό δεξί του χέρι.

Στό τύμπανο τοῦ τελευταίου πρός τά δυτικά ἀψιδώματος ἔχουμε τήν ἔφιππη παράσταση τοῦ ἁγίου Δημητρίου (Π ί ν. 39)· τό πρόσωπο τοῦ ἁγίου ἔχει καταστραφεῖ ἐντελῶς, ἐνῶ τό σῶμα του καί τό ἄλογο διατηροῦνται σέ σχετικά καλή κατάσταση.

Στό ἐσωράχιο τοῦ τόξου σώζονται τά πορτραῖτα δύο ἀκόμη ἁγίων: δεξιά, τοῦ ἁγίου Ἀνδρονίκου *(ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ)* (Π ί ν. 40 α) καί, ἀριστερά, τῆς ἁγίας Σοφίας *(Η ΑΓΙΑ ΣΟΦΗΑ)* (Π ί ν. 40 β)· στό κέντρο τοῦ ἐσωραχίου, μέσα σέ βάθος ὤχρας, ἔχει ἀποδοθεῖ μέ κόκκινο σταυρός μέσα σέ κύκλο, τοῦ ὁποίου τά τεταρτημόρια ἔχουν ἐναλλάξ κόκκινο καί μπλέ χρῶμα[8]. Στήν ἀριστερή παραστάδα τοῦ τελευταίου ἀψιδώματος εἰκονίζεται ἁγία μέ αὐτοκρατορική φορεσιά, μέ σφαίρα στό ἀριστερό χέρι καί σταυρό στό δεξί. Ἡ διατήρηση τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας εἶναι κακή καί δέ σώζεται τό πρόσωπο καί τό ὄνομα τῆς ἁγίας· πρέπει νά εἶναι ὅμως μία ἀπό τίς πριγκίπισσες: ἡ ἁγία Βαρβάρα ἤ ἴσως ἡ Εἰρήνη ἤ ἡ Αἰκατερίνη.

Στό βόρειο μέρος τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἰκονίζεται ἁγία, ἐπίσης μέ αὐτοκρατορικά ἐνδύματα, ἀλλά μέ καλύπτρα στό κεφάλι, πού ἔχει τήν ἀρχαϊκή στάση τῆς δεομένης.

Τό κόσμημα, ἀπ' ὅ,τι σώζεται τουλάχιστο σήμερα, περιορίζεται κυρίως στό χῶρο τοῦ ἱεροῦ καί εἰδικότερα γύρω ἀπό τήν πρόθεση. Ὑπάρχουν δύο εἴδη αὐτοτελῶν κοσμημάτων: (α) τά φυτικά καί (β) τά καθαρά γεωμετρικά.

Εἶναι φανερό ὅτι τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἀκολουθεῖ σέ

8. Τό ἴδιο θέμα, σέ ἀνάλογη θέση, συνάντησα καί στό Παληομονάστηρο τοῦ Βρονταμᾶ (1201). Ἡ τοποθέτηση κύκλων στό κέντρο, κυρίως, ἐσωραχίων εἶναι πολύ συχνή. Ὑπάρχει ποικιλία θεμάτων πού εἰκονίζονται μέσα στόν κύκλο, ὅπως π.χ. ἄλλοτε σταυρός μέ πολύτιμους λίθους ἤ ὄχι (σέ ναούς τῆς Καππαδοκίας, στό Παληομονάστηρο Βρονταμᾶ, στόν Ἅγιο Σώζοντα Γερακιοῦ), ἄλλοτε χριστόγραμμα ἤ φυλλοειδές κόσμημα (Χρυσαφίτισσα Λακωνίας), ἄλλοτε ὁ κύκλος παίρνει τή μορφή φωτεινοῦ δίσκου (Ἀφεντικό καί Παντάνασσα Μυστρᾶ) κτλ.

γενικές γραμμές τά συνηθισμένα προγράμματα τῶν μονόκλιτων, θολωτῶν ναΐσκων, ἰδιαίτερα ὅμως ἐκείνων πού εἶναι ἀφιερωμένοι σ' ἕναν ἅγιο. Ἔχουμε δηλαδή ἐδῶ τό διπλό πορτραῖτο τοῦ τιμώμενου ἁγίου καί σκηνές ἀπό τό βίο του. Ὑπάρχει ἐπίσης τό καθιερωμένο Δωδεκάορτο, πού δέ λείπει ἀπό τό πρόγραμμα τῶν βυζαντινῶν ναῶν, καί ἀκόμη μιά ἐπιλογή ἀπό τούς πιό σημαντικούς ἁγίους πού ἀντιπροσωπεύουν διάφορες τάξεις. Ἡ μόνη ἔνδειξη λακωνικῆς ἴσως εἰκονογραφίας εἶναι ὁ Ἑλκόμενος, πού τόν συναντᾶμε συχνά στήν περιοχή.

Εἰκονογραφία

Οἱ παραστάσεις τῆς κόγχης

Στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ὁ ἐπώνυμος ἅγιος τοῦ ναοῦ σέ προτομή (Πίν. 30) μέ ἀρχιερατικά ἄμφια. Εὐλογεῖ μέ τό δεξί χέρι μπροστά στό στῆθος καί μέ τό ἀριστερό, ἀκάλυπτο, κρατεῖ κλειστό Εὐαγγέλιο μέ διακοσμήσεις. Κοιτάζει κατευθείαν μπροστά μέ διαπεραστική ματιά. Τό μακρύ, ὀστεῶδες πρόσωπό του, στό ὁποῖο ξεχωρίζουν τό πλατύ μέτωπο, τά ἀμυγδαλωτά μάτια, ἡ λεπτή, μακριά μύτη καί τό σφιχτά κλεισμένο στόμα, τό χαρακτηρίζει ἡ αὐστηρότητα, πού ἔχει συνήθως ἡ μορφή τοῦ Παντοκράτορα στόν τροῦλο. Τονίζεται ἔτσι περισσότερο ἡ ἰδιαίτερη σημασία τῆς κόγχης στό μικρό αὐτό ναό, πού δέν εἶχε τροῦλο.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου τοῦ ναοῦ στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης εἶναι μιά ἀξιοπρόσεχτη εἰκονογραφική ἰδιομορφία γιατί ἔχει πάρει τή θέση, ἡ ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶναι τυπική γιά τήν Παναγία ἀπό τήν Εἰκονομαχία καί ἔπειτα. Ἡ παρουσία τοῦ ἁγίου Νικολάου ἐδῶ, πού ἐξηγεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ναός εἶναι ἀφιερωμένος σ' αὐτόν, συνδέεται μέ τήν εἰκονογράφηση τῶν κογχῶν τῶν παλαιοχριστιανικῶν μαρτυρίων ἢ ναῶν καί τήν ἀπεικόνιση σ' αὐτές δεομένων μαρτύρων. Ἡ συνήθεια νά διακοσμεῖται ἡ ἁψίδα μέ τόν ἅγιο στό ὄνομα τοῦ ὁποίου τιμᾶται ὁ ναός ἀντί τῆς Παναγίας, διατηρήθηκε ὡς τό τέλος τῆς πρώτης χιλιετίας στήν Ἰταλία καί τήν Καππαδοκία[9]. Στόν ἑλλαδικό ὅμως χῶρο ἐπιβιώνει πολλές φορές στά βυζαντινά χρόνια, σέ ἐπαρχιακούς κυρίως ναούς.

Ἀρκετά παραδείγματα μᾶς προσφέρει ἡ γειτονική περιοχή τῆς Μάνης, ὅπου ἀπό τό τέλος τοῦ 10ου αἰ. κι ἔπειτα, στό τεταρτοσφαίριο κογχῶν σέ δίκογχους ἢ ἁπλούς ναούς συνηθίζεται νά παριστάνεται στηθαῖος καί δεόμενος ὁ ἐπώνυμος ἅγιος τοῦ ναοῦ. Ἀκόμη στή Μάνη διατηρήθηκε καί παραλλαγή αὐτοῦ τοῦ θέματος μέ τήν ἀπεικόνιση ἁγίου στηθαίου, ὄχι ὅμως δεόμενου, στό τεταρτοσφαίριο τῆς κεντρικῆς ἢ τῶν πλάγιων κογχῶν[10]. Τό θέμα μᾶς εἶναι ἐπίσης γνωστό ἀπό ἀνάλογες διακοσμήσεις σέ τεταρτο-

9. Ch. Ihm, Die Programme der christlichen Apsismalerei von vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhunderts, Wiesbaden 1960, σ. 113-20, καί A. Grabar, Martyrium II, Paris 1946, σ. 105-17 καί 318-19.

10. Γιά παραστάσεις δεόμενων ἁγίων στό τεταρτοσφαίριο κογχῶν ναῶν τῆς Μέσα Μάνης βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Δεόμενοι ἅγιοι ἐπί τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀψῖδος εἰς ἐκκλησίας τῆς Μέσα Μάνης, ΑΑΑ

σφαίρια ἁψίδων σέ ναούς τῶν Ἑπτανήσων καί τῆς Κρήτης[11], τῆς Εὔβοιας[12] καί τῆς Νάξου[13].

Ἡ ἀπεικόνιση ὅμως τοῦ ἁγίου Νικολάου στηθαίου σέ τεταρτοσφαίριο κεντρικῆς κόγχης ναοῦ, ἀφιερωμένου στή μνήμη του, εἶναι μᾶλλον σπάνια[14] καί τή συναντᾶμε, ἐκτός ἀπό τό Γεράκι, στήν Εὔβοια, στόν Ἅγιο Νικόλαο Πύργου (τέλος 13ου αἰ.)[15], καί στήν Κρήτη, στόν Ἅγιο Νικόλαο Ἀνύδρων[16].

Τό στενόμακρο σχῆμα τοῦ προσώπου τοῦ ἁγίου καί ἡ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν του, τά ὁποῖα προαναφέραμε, κατατάσσουν τόν προσωπογραφικό του τύπο στόν «ἐπιμήκη», πού διακρίνεται ἀπό τό στρογγυλό τύπο προσώπου τοῦ ἁγίου, ὁ ὁποῖος ἐπικρατοῦσε κατά τή μακεδονική περίοδο.

Ἀνήκει, ὡς πρός τά φυσιογνωμικά του χαρακτηριστικά, στήν ἴδια κατηγορία μέ τήν

IV (1971), σ. 232-40. Στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα Μπουλαριῶν (991-992) διατηρεῖται καί τό ἀρχαιότερο παράδειγμα μεσοβυζαντινῆς παραστάσεως δεόμενου μάρτυρα, ἐπωνύμου τοῦ ναοῦ, στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης.

11. Τά σχετικά παραδείγματα βλ. Π. Βοκοτόπουλου, Ἡ βυζαντινή τέχνη στά Ἑπτάνησα, Κερκυραϊκά Χρονικά 15 (1970), σποραδικά καί κυρίως σ. 28-29, καί Μ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου εἰς Κύθηρα, ΑΑΑ VIII (1975), σ. 186 κ.ἑ.

12. Στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἁψίδας τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ χωριοῦ Πύργος εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Νικόλαος στηθαῖος, ἀνάμεσα στό Χριστό καί τήν Παναγία, οἱ ὁποῖοι εἶναι σέ μικρότερη κλίμακα. Οἱ τοιχογραφίες χρονολογοῦνται ἴσως πρός τό τέλος τοῦ 13ου αἰ. Βλ. Ι. Λιάπη, Μεσαιωνικά Μνημεῖα Εὐβοίας, Ἀθῆναι 1971, πίν. 82α.

13. Νάξος, Τσικαλαριό. Στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ὁ ἐπώνυμος ἅγιος παριστάνεται ἀνάμεσα σέ δύο ἀγγέλους (ἀδημοσίευτο).

14. Ἀντίθετα παρατηρεῖται πολύ συχνά ἡ τοποθέτηση τοῦ πορτραίτου τοῦ ἁγίου σέ πλάγιες κόγχες καί σέ κόγχες παρεκκλησίων ἀφιερωμένων στή λατρεία του. Ἀπό τό τέλος τοῦ 11ου αἰ. στήν κόγχη τοῦ διακονικοῦ στό Δαφνί (G. Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, πίν. XI, 5), στόν Ἅγιο Δημήτριο στό Ποῦρκο Κυθήρων. Ἐδῶ ἀπεικονίζεται στήν ἀρχαϊκή στάση τοῦ δεόμενου (Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 20(1965): Χρονικά, Πίν. 175 α).

Στή βόρεια κόγχη τοῦ δίκογχου ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Κάτω Μπουλαριῶν Μάνης (ἴσως 13ου αἰ.) (Ν. Β. Δρανδάκη, Δεόμενοι ἅγιοι, ὅ.π., σ. 233, ὑποσημ. 1β, καί 237-38), στήν κόγχη τοῦ βόρειου παρεκκλησίου τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης στήν Ἀττική (α΄ μισό 13ου αἰ.) (Ντ. Μουρίκη, Βυζαντινές τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησίων τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Ζ΄ (1974), σ. 98-99, πίν. 262), στήν κόγχη τῆς προθέσεως στόν Ἅγιο Νικόλαο στήν Κλένια Κορινθίας (13ος) (ἀδημοσίευτο), στόν ἡμικύλινδρο τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό ὁμώνυμο χωριό τῆς Μονεμβασίας (β΄ μισό 13ου αἰ.) (Ν. Β. Δρανδάκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Θ΄ (1977-79), σ. 38, πίν. 10α), στήν κόγχη τοῦ νότιου κλίτους τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης (14ος αἰ.) (Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης, Ἀθῆναι 1975, σ. 50-51, εἰκ. 93-94).

Γιά τήν ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου στήν κόγχη παρεκκλησίου ἀφιερωμένου στή λατρεία του βλ. καί G. Babić, Les chapelles annexes des églises byzantines, Paris 1969, σ. 138, 144.

15. Βλ. ὑποσημ. 12.

16. G. Gerola - K. E. Λασσιθιωτάκη, Τοπογραφικός κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης, σ. 35, ἀριθ. 124. Ἐδῶ ὁ ἱεράρχης ἅγιος ἔχει ἀριστερά καί δεξιά του τό Χριστό καί τήν Παναγία ἀντίστοιχα.

εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου τῆς μονῆς Σινᾶ[17], πού χρονολογεῖται στό τέλος τοῦ 12ου αἰ., καί τήν εἰκόνα τοῦ Μουσείου Tretiakof στή Μόσχα (12ος αἰ.)[18].

Συγγενεύει ἀκόμη, πάντοτε ὡς πρός τόν προσωπογραφικό του τύπο, μέ τό πορτραῖτο τοῦ ἴδιου ἁγίου στόν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ ὁμώνυμου χωριοῦ τῆς Μονεμβασίας (β΄ μισό 13ου αἰ.)[19] καί μέ τήν τοιχογραφία τοῦ ἁγίου Νικολάου στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο στό Γεράκι[20] (Π ί ν. 41 α), τοῦ ὁποίου ὁ ζωγραφικός διάκοσμος μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ, χρονολογικά, στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ Μελισμοῦ[21] στόν ἡμικύλινδρο τῆς κόγχης παρατηρεῖται μόνο ἀπό τό τέλος τοῦ 12ου αἰ., καί ἀπό τότε τό θέμα συμπεριλαμβάνεται πλέον σταθερά στά εἰκονογραφικά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν[22].

Ὅπως προαναφέραμε, στό Μελισμό τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Π ί ν. 31) οἱ ἱεράρχες εἶναι μόνο δύο: δεξιά ὁ ἅγιος Βασίλειος καί ἀριστερά ἀσφαλῶς ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ἡ ἐπιλογή τους ἀκολουθεῖ τήν παράδοση· εἶναι αὐτοί πού δέ λείπουν ἀπό τήν ἁψίδα, γιατί εἶναι οἱ συγγραφεῖς τῶν δύο κυριότερων λειτουργιῶν.

Οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μέ τά ἀνοιχτά εἰλητάρια, οἱ ὁποῖοι μετέχουν στή συμβολική παράσταση τῆς Θείας Λειτουργίας καί εἰδικότερα στή θυσία τοῦ Ἀμνοῦ, ἐδῶ ἔχουν ἤδη ἀποκτήσει τήν ἀποκρυσταλλωμένη μορφή τους[23]. Ἀξιοπρόσεχτο στήν ἀπεικόνισή τους εἶναι ὅτι δέν ἔχουν ἀποδοθεῖ ὁλόσωμοι ἀλλά σέ ὕψος τριῶν τετάρτων, παρ' ὅλη τήν ἄνεση τοῦ χώρου, ἐνῶ δέν ἰσχύει τό ἴδιο καί γιά τούς ἀγγέλους γιατί εἶναι σέ μικρότερη κλίμακα.

Τήν ἐνδιαφέρουσα αὐτή εἰκονογραφική λεπτομέρεια δέν τή συναντήσαμε σέ ἄλλα μνημεῖα· θά μποροῦσαν μόνο νά ἀναφερθοῦν οἱ ἱεράρχες στό βόρειο καί νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στά Καλύβια Κουβαρᾶ (α΄ μισό 13ου αἰ.), οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται γυρισμένοι πρός τήν κόγχη μέ ἀνοιχτά εἰλητάρια, σέ ὕψος τριῶν τετάρτων[24],

17. Γ. καί Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, Ἀθῆναι, τ. Α΄, 1956, σ. 144, καί τ. Β΄, 1958, εἰκ. 165, καί K. Weitzmann, Fragments of an early St. Nicholas Triptych on Mount Sinai, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Δ΄ (1964-65), σποραδικά, εἰκ. 6.

18. Β. Λάζαρεφ, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, Μόσχα 1948 (ρωσικά), τ. II, πίν. 218-19, καί Ph. Schweinfurth, Geschichte der russischen Malerei im Mittelalter, Haag 1930, πίν. III.

19. Βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ὅ.π., πίν. 10α.

20. Μνεία τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἔχει γίνει ἀπό τό Ν. Ζία στό ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 172, Πίν. 186 β, καί τήν Ε. Κουνουπιώτου στά ΑΑΑ IV (1971), εἰκ. 10.

21. Γενικά γιά τό θέμα τοῦ Μελισμοῦ βλ. J. D. Stefanescu, L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient, Bruxelles 1936, σ. 99-100, 108-115. V. J. Djurić, Fresques du monastère de Veljusa, Akten des XI. internat. byzantinischen Kongresses 1958, München 1960, σ. 115-16. S. Dufrenne, L'enrichissement du programme iconographique dans les églises byzantines du XIIIe siècle στό L' art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani 1965, Beograd 1967, σ. 36 κ.ἑ. L.Hadermann-Misguich, Fresques de Chypre et de Macédoine dans la seconde moitié du XIIIe siècle, Πρακτικά τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου, τ. Β΄, Λευκωσία 1972, σ. 46-47.

22. V. J. Djurić, ὅ.π., σ. 116, καί Dufrenne, ὅ.π., σ. 36.

23. Βλ. Μ. Χατζηδάκη, Βυζαντινές τοιχογραφίες στόν Ὠρωπό, ὅ.π., σ. 96-98, καί Ντ. Μουρίκη Βυζαντινές τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησίων τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης, ὅ.π., σ. 89-90.

24. Βλ. N. Coumbaraki-Pansélinou, Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta, Θεσσαλονίκη 1976, πίν. 10-11.

κι ἀκόμη τό σπήλαιο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στό Βασσαρᾶ Λακωνίας[25], ὅπου οἱ ἱεράρχες τῆς κόγχης εἶναι μετωπικοί, στηθαῖοι. Οἱ ἄγγελοι τοῦ Μελισμοῦ, μέ στροφή κι αὐτοί πρός τό κέντρο, φοροῦν στολή διακόνου καί κρατοῦν στό χέρι λειτουργικά ριπίδια[26]. Τό εἰκονογραφικό αὐτό στοιχεῖο, τήν παρουσία ἀγγέλων- διακόνων στό θέμα τοῦ Μελισμοῦ, τό συναντᾶμε πολύ συχνά στή μνημειακή ζωγραφική ἀπό τά μέσα τοῦ 13ου αἰ. κυρίως κι ἔπειτα[27].

Ὅπως ἔγινε φανερό, ἡ παρουσία τοῦ Μελισμοῦ στήν ἀψίδα, σέ συνδυασμό μέ τούς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μέ τά ἀνοιχτά εἰλητάρια καί τό μελιζόμενο Χριστό, εἶναι μιά εἰκονογραφική μαρτυρία, ἡ ὁποία μᾶς βοηθεῖ στήν ἀκριβέστερη χρονολογική τοποθέτηση τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ μετά τό τέλος τοῦ 12ου αἰ. Τέλος, ἡ προσθήκη ἑνός ἀκόμη εἰκονογραφικοῦ στοιχείου, δηλαδή τῶν δύο ἀγγέλων μέ τά ριπίδια, μᾶς ὁδηγεῖ σέ χρόνους μετά τά μέσα τοῦ 13ου αἰ.

Τό δωδεκάορτο

Στήν ἀριστερή παραστάδα τῆς κόγχης εἰκονίζεται ὁλόσωμος ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ (Πίν. 32) γυρισμένος στά δεξιά, ὅπου, στήν ἀντίστοιχη παραστάδα, ἡ Παναγία συμπληρώνει τήν εἰκονογραφική σκηνή τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ἡ τοποθέτησή του ἐδῶ, μπροστά δηλαδή ἀπό τό βωμό, ἔχει ἄμεση σύνδεση μέ τό θεολογικό περιεχόμενο τῆς σκηνῆς καί τό συμβολισμό τῆς Παναγίας ὡς «Πύλης»[28]. Ὁ ἄγγελος ἔχει σηκώσει τό δεξί χέρι σέ χειρονομία λόγου-χαιρετισμοῦ, ἐνῶ μέ τό ἄλλο, πού δέ διακρίνεται καλά, κρατεῖ κοντά στό σῶμα του καί σέ παράλληλη μ' αὐτό θέση τό σκῆπτρο.

Πίσω του τά μεγάλα φτερά εἶναι ἀκόμη ἀνοιχτά καί καλύπτουν τό κενό πού σχηματίζεται μεταξύ τοῦ σώματός του καί τοῦ βόρειου τοίχου.

Ἡ Παναγία, πού σώζεται ἕως τή μέση περίπου, εἶναι στραμμένη κατά τά τρία τέταρτα πρός τόν ἄγγελο· φέρει τό δεξί της χέρι κοντά στό πρόσωπο μέ τήν παλάμη πρός τά ἔξω σέ χειρονομία διαλόγου. Θά πρέπει λοιπόν νά ἔχει τή στάση τῆς ὄρθιας Παναγίας, ἀκολουθώντας τόν παλαιότερο τύπο, πού ἀπό τόν 6ο αἰ. ἤδη εἰκονογραφεῖ τό σχετικό εὐαγγελικό χωρίο τοῦ Λουκᾶ (Λουκᾶς Ι, 28-39)[29]. Ἀπό ἀνάλογες παραστάσεις μέ εἰκο-

25. Ἀδημοσίευτο.

26. Ἐπάνω σ' αὐτά σχηματίζεται ἡ παράσταση σταυροῦ, πού πατεῖ σέ βαθμίδες. Ἀπό τή βάση του φυτρώνουν ὄρπηκες καί ἀνάμεσα στίς τέσσερις κεραῖες του διαβάζεται σέ συντομογραφία *IC-XP-NI-KA*. Τό θέμα εἶναι γνωστό ὡς διακόσμηση σέ θυρόφυλλα καί στή ράχη εἰκόνων (βλ. Α. Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ Δ' (1938), σ. 69, εἰκ. 48. Ἐπίσης Κ. Weitzmann, ὅ.π., πίν. 2). Τό ἴδιο θέμα κοσμεῖ ἐπίσης τά ριπίδια τῶν ἀγγέλων τοῦ Μελισμοῦ στόν Ἅγιο Ἰωάννη τό Χρυσόστομο στό Γεράκι (ἀδημοσίευτο).

27. Ἀπό τά πολλά σχετικά παραδείγματα ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε μνημεῖα γειτονικῶν περιοχῶν, ὅπως τόν Ἅγιο Σώζοντα στό Γεράκι (γιά τίς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ βλ. Αἰμ. Γκιαούρη, ΑΑΑ Χ (1978), σ. 83-92), τούς Ἁγίους Θεοδώρους στήν Καφιόνα τῆς Μέσα Μάνης (οἱ τοιχογραφίες χρονολογοῦνται μεταξύ 1261-1282, βλ. Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, Ἀθήνα 1978, σ. 62, πίν. 78), τόν Ἅγιο Ἰωάννη τό Χρυσόστομο στό Γεράκι (ἀδημοσίευτο), καί τόν Ἅγιο Νικόλαο στήν Πλάτσα τῆς Μάνης (Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης, Ἀθῆναι 1975, πίν. 28).

28. Βλ. A. Grabar, Deux notes sur l'histoire de l'iconostase, Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta 7 (1961), σ. 13-17, καί Κ. Weitzmann, ὅ.π., σ. 17-18.

29. Γιά τόν τύπο αὐτό καί γενικά γιά τήν εἰκονογραφία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ βλ. G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, Paris 1916, σ. 67 κ.ἑ. Κ. Καλοκύρη,

νογραφική συγγένεια πρός τόν Εὐαγγελισμό τοῦ Γερακιοῦ σημειώνουμε κυρίως τήν τοιχογραφία τῆς Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς τῆς Αἴγινας (1284)[30], πού ἔχει κι αὐτή τοποθετηθεῖ στήν ἴδια θέση.

Ἡ παράσταση τῆς Ἀναλήψεως[31] ἔχει τοποθετηθεῖ στό τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, στή θέση πού ἀπαντᾶ στίς ξυλόστεγες βασιλικές[32] καί ὄχι στήν τυπική, σύμφωνα μέ τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τῶν μονόχωρων θολωτῶν βασιλικῶν, θέση, δηλαδή στό ἀνατολικότερο μέρος τῆς καμάρας, ὅπως συνηθίζεται ἀπό τό 10ο αἰ. κι ἔπειτα[33].

Ἡ σκηνή εἶναι χωρισμένη, σύμφωνα μέ τή μορφή πού παίρνει συνήθως ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ., σέ τρεῖς ὁμίλους. Ἐπάνω, στήν οὐράνια ζώνη, ὁ Χριστός καί κάτω, στό ὄρος τῶν Ἐλαιῶν (πού ὑποδηλώνει ἡ παρουσία δύο δένδρων), οἱ ἀπόστολοι σέ δύο ἡμιχόρια. Ἕξι ἀπόστολοι διακρίνονται στό ἀριστερό ἡμιχόριο, ἐνῶ δεξιά σώζονται μόνο τέσσερις. Ὅλοι τους εἶναι συγκρατημένοι, χωρίς ζωηρές κινήσεις καί κοιτάζουν ψηλά τό θαῦμα. Ἀριστερά, ξεχωρίζει ἡ ἐντυπωσιακή μορφή τοῦ Ἀνδρέα, ἐνῶ ὁ τελευταῖος ἴσως εἶναι ὁ Φίλιππος. Πρῶτοι στούς δύο ὁμίλους εἰκονογραφοῦνται, σύμφωνα μέ τό κείμενο τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων (α, 10), οἱ δύο ἄγγελοι. Ἡ παρουσία τῆς Παναγίας, ἐδῶ στό δεξιό ὅμιλο τῶν ἀποστόλων, δέ μαρτυρεῖται ἀπό τά κείμενα ἀλλά πηγάζει ἀπό τήν ὑμνογραφία· συνδέεται μέ τό μυστήριο τῆς Ἐνσαρκώσεως καί ἐνισχύει τό θεολογικό περιεχόμενο τῆς σκηνῆς. Παριστάνεται προφίλ, μέ τά χέρια ὑψωμένα σέ δέηση πρός τόν ἀναλαμβανόμενο Χριστό, σύμφωνα μέ παλαιά παράδοση[34].

Σέ στενή σχέση μέ τό θέμα τῆς Ἀναλήψεως ἔχει τοποθετηθεῖ στό χῶρο τοῦ ἱεροῦ καί ἡ Πεντηκοστή (Π ί ν. 33). Ἡ θέση της στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ἱεροῦ ὑπαγορεύεται ἀπό λειτουργικούς λόγους[35] καί σημειώνεται καί σέ ἄλλα βυζαντινά μνημεῖα, ὅπως στόν Ὅσιο Λουκᾶ (ἀρχές 11ου αἰ.)[36], στή Sopoćani (1265-1285)[37], στό ναό

Ἡ Θεοτόκος εἰς τήν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, σ. 115 κ.ἑ., καί G. Schiller, Iconography of Christian Art, I (1971), σ. 33-52.

30. Γ. Σωτηρίου, Ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησιά Αἰγίνης, ΕΕΒΣ 7 (1925), σ. 252, εἰκ. 10.

31. Γιά τήν εἰκονογραφία τῆς Ἀναλήψεως βλ. E. de Wald, The Iconography of the Ascension, AJA 19 (1915), σ. 277 κ.ἑ. Α. Ξυγγόπουλου, Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως ἐν τῇ ἁψίδι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης, ΑΕ 1938, σ. 32 κ.ἑ. K. Wessel, Himmelfahrt, Reallexikon zur byzantinischen Kunst, II, Stuttgart 1967, στ. 1224 κ.ἑ. (ὅπου ὑπάρχει καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία), καί Μ. Παναγιωτίδη, Ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης στόν τροῦλλο τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, ΕΕΠΣΠΘ 2 (1974), σ. 69 κ.ἑ.

32. Γιά τή θέση τῆς Ἀναλήψεως στίς ξυλόστεγες βασιλικές καί σχετικά παραδείγματα βλ. Α. Ξυγγόπουλου, Νεώτερα εὑρήματα εἰς τόν ναόν τῶν Ταξιαρχῶν Θεσσαλονίκης, Μακεδονικά 3 (1953-55), σ. 285 κ.ἑ., καί τοῦ ἰδίου, Μιά τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως ἐκ Δυτικῆς Μακεδονίας, Μακεδονικά 13 (1973), σ. 421.

33. Ὅπως π.χ. στόν Ἅγιο Γεώργιο Βάρδα τῆς Ρόδου (1289-90) (Α. Ὀρλάνδου, Βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Ρόδου, ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 128, πίν. 109-10), στήν Ὁμορφη Ἐκκλησιά τῆς Αἴγινας (1284) (Γ. Σωτηρίου, Ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησιά Αἰγίνης, ὅ.π., σ. 252-54), στόν Ἅγιο Ἰωάννη τό Χρυσόστομο στό Γεράκι (ἀδημοσίευτο) καί ἀλλοῦ.

34. Γιά τόν εἰκονογραφικό τύπο βλ. E. de Wald, ὅ.π., σ. 291 κ.ἑ.

35. Βλ. Α. Ξυγγόπουλου, Ἡ προμετωπίς τῶν κωδίκων Βατικανοῦ 1162 καί Παρισινοῦ 1208, ΕΕΒΣ 13 (1937), σ. 174.

36. Βλ. πρόχειρα Εὐστ. Στίκα, Τό οἰκοδομικόν χρονικόν τῆς Μ. Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Ἀθῆναι 1970, πίν. 41.

37. V. J. Djurić, Sopoćani, Beograd 1963, σχέδ. σ. 126-27.

τοῦ Σωτήρα στό Ἀλεποχώρι Μεγαρίδας (β΄ μισό 13ου αἰ.)[38] καί στό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, τόν Ἅγιο Εὐθύμιο (1303)[39].

Ἡ ἡμικυκλική διάταξη τῶν ἀποστόλων στή σκηνή τῆς Πεντηκοστῆς ἀκολουθεῖ παλαιά εἰκονογραφικά πρότυπα[40] καί εἶναι σύμφωνη μέ ἀνάλογες παραστάσεις τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τῶν βυζαντινῶν χρόνων.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ θέματος τῆς Σταυρώσεως στό τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τοίχου ναῶν παρατηρεῖται ἤδη ἀπό τό 12ο αἰ.[41] καί ἀποκτᾶ ἐξαιρετική διάδοση ἀργότερα, κυρίως στά εἰκονογραφικά προγράμματα ἐπαρχιακῶν ναῶν. Ἀπό τά σχετικά παραδείγματα σέ μονόχωρους καμαροσκέπαστους ναούς σημειώνουμε μνημεῖα τοῦ 13ου αἰ., ὅπως π.χ. τήν Παναγία στή Μερέντα Ἀττικῆς[42], τήν Ὁμορφη Ἐκκλησιά στήν Αἴγινα[43], τόν Ἅγιο Νικόλαο στούς Ἀρκασάδες Λακωνίας[44] καί τρεῖς ναούς στό Γεράκι: τόν Ἅγιο Γεώργιο στό Κάστρο, τόν Ἅγιο Νικόλαο καί τόν Ἅγιο Ἰωάννη τό Χρυσόστομο[45].

Ὅπως προαναφέραμε, ἀπό τή σκηνή τῆς Σταυρώσεως σώζεται μέρος μόνο δύο στρατιωτικῶν μορφῶν, οἱ ὁποῖες θά πρέπει νά εἶναι ὁ ἑκατόνταρχος μ' ἕνα στρατιώτη ἤ ἴσως οἱ δύο στρατιῶτες πού συχνά εἰκονίζονται πίσω ἀπό τόν ἑκατόνταρχο[46]. Τά πρόσωπα αὐτά εἶναι ἕνα ἀπό τά δευτερεύοντα στοιχεῖα μέ τά ὁποῖα πλουτίζεται ἀπό τό 13ο αἰ. κυρίως ἡ παραδοσιακή, λιτή σκηνή τῆς Σταυρώσεως. Παρατηροῦνται στή Sopoćani[47], στόν Ἅγιο Πέτρο στά Καλύβια Κουβαρᾶ[48], στήν Ὁμορφη Ἐκκλησιά τῆς Αἴγινας[49], στόν Ἅγιο Ἰωάννη τό Χρυσόστομο στό Γεράκι[50] κ.ἀ.

Ἀπό τήν παράσταση τοῦ Ἑλκόμενου[51] μόλις ξεχωρίζει ὁ Χριστός, πού σώζεται

38. Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, Ἀθήνα 1978, σ. 11.

39. Γ. καί Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, σ. 215, πίν. 88β.

40. A. Grabar, Le schéma iconographique de la Pentecôte, Seminarium Kondakovianum II (1928), σ. 223-39. Τοῦ ἰδίου στό L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge, I, Paris 1968, σ. 615-27 III, πίν. 154-58.

41. Βλ. N. Coumbaraki-Pansélinou, ὅ.π., σ. 58, ὑποσημ. 3.

42. Ὅ.π., σ. 134-35, πίν. 73-74.

43. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησιά Αἰγίνης, ὅ.π., σ. 269 κ.ἑ., εἰκ. 16.

44. Ἀδημοσίευτο. Μνεία τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἔχει κάνει ὁ Ν. Β. Δρανδάκης στό Εἰκονογραφία τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακά Ε΄ (1962), σ. 311, ὑποσημ. 1.

45. Ὅλα ἀδημοσίευτα. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοποθετεῖται χρονολογικά στό 13ο αἰώνα. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος στό τέλος τοῦ 13ου αἰώνα καί ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος στίς ἀρχές τοῦ 14ου.

46. Γιά τήν εἰκονογραφική αὐτή λεπτομέρεια βλ. Α. Ξυγγόπουλου, Αἱ παραστάσεις τοῦ ἑκατοντάρχου Λογγίνου καί τῶν μετ' αὐτοῦ μαρτυρησάντων δύο στρατιωτῶν, ΕΕΒΣ 30 (1960-61), σ. 54-84.

47. Βλ. V. J. Djurić, Sopoćani, Beograd 1963, πίν. XVI-XVIII.

48. N. Coumbaraki-Pansélinou, ὅ.π., πίν. 32.

49. Γ. Σωτηρίου, ὅ.π., σ. 269.

50. Ἀδημοσίευτο.

51. Γιά τήν εἰκονογραφία τοῦ θέματος βλ. G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile, σ. 381 κ.ἑ. Β. Κώττα, Ἡ ἐξέλιξις τῆς εἰκονογραφικῆς παραστάσεως τοῦ Ἑλκομένου (Χριστοῦ) ἐν τῇ χριστιανικῇ τέχνῃ, ΠΧΑΕ, περ. Γ΄, τ. Δ΄ (1936-38), σ. 5-27, εἰκ. 1-11, V. Cottas, L' influence du drame «Christos Paschon» sur l'art chrétien d'Orient, Paris 1931 (εἰδικά γιά τόν Ἑλκόμενο, σ. 71-72 καί 38-42). Ν. Βέη, Ὁ Ἑλκόμενος Χριστός τῆς Μονεμβασίας, ΠΧΑΕ περ. Γ΄, τ. Α΄ (1932), σ. 32-96.

ἀπό τή μέση καί κάτω, μέ κόκκινο χιτώνα[52], τά χέρια δεμένα μπροστά καί στά δεξιά του μιά ξύλινη σκάλα. Ἡ σκηνή ἀπεικονίζει τή στιγμή λίγο πρίν ἀπό τό ἀνέβασμα στό σταυρό.

Ἀπό ἄλλα παραδείγματα τοῦ εἰκονογραφικοῦ αὐτοῦ τύπου (πού καταχρηστικά ὀνομάζεται ὁ Ἑλκόμενος[53]), μέ ἀρκετές ἀναλογίες κυρίως ὡς πρός τή θέση καί τή στάση τοῦ Χριστοῦ μπροστά στό σταυρό, σημειώνουμε τή μικρογραφία τοῦ Κωδ. 5 τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους (β΄ μισό 13ου αἰ.)[54] καί ἀπό τή μνημειακή ζωγραφική τήν τοιχογραφία τῆς Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς τῆς Αἴγινας (1284)[55] καί τῆς Χρυσαφίτισσας στή Λακωνία (1292)[56]. Πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅμως σ' αὐτά τά παραδείγματα τήν παρουσία κι ἄλλων προσώπων, ὅπως στρατιωτικῶν κτλ., πού δέ φαίνεται νά ὑπῆρχαν στή λακωνική τοιχογραφία.

Τό θέμα τοῦ Ἑλκόμενου, πού ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία στή Λακωνία, ἐπειδή συνδέεται μέ τήν περίφημη εἰκόνα τοῦ Ἑλκόμενου Χριστοῦ στή Μονεμβασία, ἀπαντᾶται στούς περισσότερους ναούς τοῦ Γερακιοῦ[57] ἀλλά χωρίς τίς δευτερεύουσες μορφές. Ἔτσι ὅμως ἡ σκηνή κερδίζει σέ συμβολισμό καί τραγικό μεγαλεῖο. Ἡ παρουσία τοῦ Ἑλκόμενου στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τῶν ναῶν παρατηρεῖται κυρίως ἀπό τό 13ο αἰ. κι ἔπειτα καί συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ κύκλου τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ[58].

Ὁ κύκλος τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Νικολάου

Εἶναι ἀρκετά συνηθισμένο σέ ἐκκλησίες πού εἶναι ἀφιερωμένες στή μνήμη τοῦ ἁγίου Νικολάου νά εἰκονογραφεῖται, ἐκτός ἀπό τό δωδεκάορτο, τό χριστολογικό κύκλο κτλ., καί ὁ βιογραφικός κύκλος τοῦ ἁγίου[59].

Στό ναό τοῦ Γερακιοῦ οἱ τέσσερις σκηνές πού σώζονται στό βόρειο τοῖχο ταυτίζονται μέ θαύματα τοῦ ἁγίου: στήν πρώτη σκηνή ἀπό τά δυτικά διακρίνεται ἱεράρχης γυρισμένος πρός τ' ἀριστερά καί σκυμμένος ἐλαφρά μπροστά σέ ναόσχημο οἰκοδόμημα. Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι ἔχουμε ἐδῶ μιά ἀπό τίς χειροτονίες τοῦ ἁγίου Νικολάου.

52. Ἀπόκρυφα Νικοδήμου Ι, Β΄ κεφ. Χ, 3, Tischendorf, Εὐαγγέλια Ἀπόκρυφα, 1959.

53. Βλ. Β. Κώττα, Ἡ ἐξέλιξις τῆς εἰκονογραφικῆς παραστάσεως τοῦ Ἑλκομένου (Χριστοῦ) ἐν τῇ Χριστιανικῇ τέχνῃ, ὅ.π., σ. 5 κ.ἑ.

54. Βλ. G. Millet, ὅ.π., εἰκ. 410.

55. Γ. Σωτηρίου, ὅ.π., σ. 266-67.

56. Ἀδημοσίευτο.

57. Ἡ σκηνή σημειώνεται στόν Ἅγιο Γεώργιο Κάστρου, στόν Ἅγιο Σώζοντα, στόν Ἅγιο Νικόλαο, στόν Ἅγιο Ἰωάννη τό Χρυσόστομο καί στή Ζωοδόχο Πηγή. Γιά τή σκηνή τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς βλ. G. Millet, ὅ.π., εἰκ. 409.

58. S. Dufrenne, L'enrichissement du programme iconographique dans les églises byzantines du XIIIe siècle, ὅ.π., σ. 42-43.

59. Ἀρκετά σχετικά παραδείγματα παραθέτει ὁ Ν. Ζίας στό ἄρθρο του, Εἰκόνες τοῦ Βίου καί τῆς κοιμήσεως τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Ε΄ (1966-69), σ. 276, ὑποσημ. 9. Ὁ Α. Ξυγγόπουλος, στό ἔργο του Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης, Ἀθήνα 1964, σ. 18, ἀναφέρει ὅτι ἡ συνήθεια αὐτή εἶναι ἀρκετά συχνή στά χρόνια τῶν Παλαιολόγων καί ἐπεκτείνεται καί σ' ἄλλους ἁγίους, στή μνήμη τῶν ὁποίων εἶναι ἀφιερωμένες οἱ ἐκκλησίες, ὅπως, π.χ., στόν Ἅγιο Εὐθύμιο Θεσσαλονίκης (παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου). Γιά τό θέμα αὐτό καί γενικότερα γιά τό βιογραφικό κύκλο τοῦ Ἁγίου Νικολάου στή βυζαντινή τέχνη βλ. Nancy Ševčenko: Cycles of the Life of St. Nicholas in Byzantine Art, Columbia University, Ph. D. 1973.

Ἀκολουθεῖ παράσταση μέ ἕνα ἀπό τά πολλά θαύματα τοῦ ἁγίου στή θάλασσα. Ξεχωρίζει καθαρά τό σκάφος καί ὁ ἅγιος καθισμένος στήν πλώρη μέ τά κουπιά στά χέρια. Πρόκειται γιά τό ἐπεισόδιο μέ τούς ναῦτες, οἱ ὁποῖοι, ὅταν βρέθηκαν κάποτε σέ κίνδυνο μέσα στή θάλασσα, προσευχήθηκαν καί κάλεσαν τόν ἅγιο σέ βοήθεια. Αὐτός, ὅπως ἀναφέρεται, ἐμφανίστηκε καί, ὁδηγώντας ὁ ἴδιος τό σκάφος, τούς ἔφερε μέ ἀσφάλεια στή σωτηρία[60]. Στήν τρίτη σκηνή ὁ ἅγιος ἐνυπνιάζει τόν ἔπαρχο Ἀβλάβιο ἤ τόν ἅγιο Κωνσταντῖνο. Ποιό ὅμως ἀπό τά δύο ἐπεισόδια εἰκονίζεται δέν μποροῦμε νά ὁρίσουμε σαφέστερα λόγω τῆς κακῆς διατηρήσεως τῆς τοιχογραφίας.

Γιά τόν ἴδιο λόγο παραμένει ἀδιάγνωστη ἡ τέταρτη σκηνή.

Τά π ο ρ τ ρ α ῖ τ α

Ὁ ἅγιος Στέφανος στήν πρόθεση (Π ί ν. 34 α-β) εἰκονίζεται ὁλόσωμος, νά κοιτάζει κατευθείαν τό θεατή μέ στοχαστική ματιά. Κρατεῖ μέ τό δεξί του χέρι θυμιατήρι κρεμαστό (μόλις πού διακρίνεται) καί μέ τό ἀριστερό, πού καλύπτεται ἀπό κόκκινο πολυτελές ὕφασμα, τό ὁποῖο κατεβαίνει ἀπό τόν ἀριστερό ὦμο του, τή λιβανοθήκη[61]. Ἴδιου σχήματος λιβανοθήκη, μέ διαφορετική ὅμως διακόσμηση, κρατεῖ καί ὁ ἅγιος Ρωμανός στόν Ἅγιο Πέτρο στά Καλύβια Κουβαρᾶ (α΄ μισό 13ου αἰ.)[62] καί ὁ ἅγιος Εὔπλους στή Χρυσαφίτισσα Λακωνίας (1292)[63].

Ὁ Στέφανος φορεῖ λευκό στιχάριο διακόνου, χωρίς ὅμως ὁράριο[64]. Ἄξιο παρατηρήσεως εἶναι ὅτι εἰκονίζεται tonsatus[65]. Ἀνάλογα παραδείγματα ἔχουμε στόν Ἅγιο Ἀνδρέα στό Λιβάδι Κυθήρων (α΄ μισό 13ου αἰ.)[66], στόν Προφήτη Ἠλία στήν Ἀπείρανθο Νάξου[67] καί στόν Ἅγιο Νικόλαο Πύργου Εὐβοιας[68].

Ὁ εἰκονογραφικός τύπος τοῦ διακόνου ἁγίου Στεφάνου εἶναι παλαιός. Ἤδη ἀπό τό τέλος τοῦ 12ου αἰ. τόν συναντᾶμε στήν Πάτμο[69] καί στό Kurbinovo[70], στήν ἴδια θέση. Ἡ τοποθέτηση διακόνου στή θέση αὐτή, στό χῶρο δηλαδή τῆς προθέσεως, πού βρίσκεται σέ στενή σχέση μέ τά τελούμενα ἐδῶ κατά τήν ὥρα τῆς θείας λειτουργίας, συνεχί-

60. Σχετικά N. Ševčenko, ὅ.π., σ. 281-305.

61. Γιά τή χρήση τοῦ κιβωτιδίου πού κρατᾶ ὁ Ἅγιος Στέφανος βλ. Δ. Πάλλα, Μελετήματα λειτουργικά-ἀρχαιολογικά, στήν ΕΕΒΣ 24 (1954), σ. 164.

62. Βλ. N. Coumbaraki-Pansélinou, ὅ.π., πίν. 14.

63. Ἀδημοσίευτο.

64. Κοινή εἶναι καί ἡ ἔλλειψη ὁραρίου στόν ἴδιο ἅγιο στήν κόγχη τῆς προθέσεως τοῦ Ἁγίου Νικολάου στά Κανάλια Θεσσαλίας (β΄ μισό τοῦ 13ου αἰ.) (ἀδημοσίευτο) καί στό διάκονο (Εὔπλους ;) στόν Ἅγιο Γεώργιο Ὠρωποῦ (Χατζηδάκης, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Α΄ (1959), πίν. 38 (πρῶτες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ.).

65. Γιά τό συμβολισμό τοῦ tonsatus, σχετική βιβλιογραφία καί παραδείγματα βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ εἰς Ἀρτόν Ρεθύμνης ναΐσκος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, Κρητικά Χρονικά ΙΑ΄, σ. 86, ὑποσημ. 65.

66. Βλ. Μ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου εἰς Κύθηρα, ΑΑΑ VIII (1975), εἰκ. 5.

67. Ἀδημοσίευτο.

68. Βλ. Α. Ἰωάννου, Βυζαντινές τοιχογραφίες τῆς Εὔβοιας, Ἀθήνα 1959, πίν. 5.

69. Βλ. Α. Ὀρλάνδου, Ἡ ἀρχιτεκτονική καί αἱ βυζαντιναί τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου, Ἀθῆναι 1970, πίν. 5.

70. Βλ. L.Hadermann-Misguich, Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe s., Bruxelles 1975, εἰκ. 5.

ζεται μέχρι τό 14ο αἰ., ὁπότε τό θέμα βαθμιαῖα τό ἀντικαθιστᾶ ἡ Ἄκρα Ταπείνωση, τῆς ὁποίας ἡ διάδοση εἶναι εὐρύτερη στά μεταβυζαντινά χρόνια.

Ἡ Παναγία τοῦ τέμπλου, μέ τό Χριστό στήν ἀγκαλιά, κάθεται ἐπάνω σέ ψηλό, ξυλόγλυπτο θρόνο, πού τόν διακοσμοῦν πολύτιμοι λίθοι. Πατεῖ σέ μαργαριταροκόσμητο ὑποπόδιο, τό ὁποῖο ἔχει ἀποδοθεῖ μέ ἀντίστροφη προοπτική. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ τεράστια ἀνάπτυξη, σέ πλάτος, τοῦ κάτω μέρους τοῦ σώματός της σέ σχέση μέ τό ἐπάνω· πιθανῶς τό πρότυπο τοῦ ζωγράφου νά εἶναι παρμένο ἀπό παράσταση κεντρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ Παναγία κρατεῖ τό Χριστό μέ τό δεξί της χέρι ἐπάνω στό στῆθος του καί τό ἀριστερό στό γόνατο. Ὁ Χριστός κοιτάζει μπροστά, εὐλογεῖ μέ τό δεξί χέρι καί κρατεῖ κλειστό εἰλητάριο στό ἀριστερό.

Τό νεώτερο αὐτό εἰκονογραφικό τύπο τῆς Παναγίας τόν συναντᾶμε σέ μνημεῖα τοῦ 12ου καί 13ου αἰ., ὅπως στήν ἔνθρονη Παναγία τοῦ Monreale[71], τῆς Bojana[72] καί τῆς Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς στήν Αἴγινα[73], μέ τήν ὁποία ἡ Παναγία τοῦ Ἁγίου Νικολάου παρουσιάζει ἰδιαίτερη εἰκονογραφική ὁμοιότητα.

Στό τύμπανο τοῦ μεσαίου ἁψιδώματος τοῦ βόρειου τοίχου, σέ καίρια δηλαδή θέση πλάι στό τέμπλο, τό δεύτερο πορτραῖτο τοῦ τιμώμενου ἁγίου (Π ί ν. 35) ἔχει πιθανότατα τή θέση λατρευτικῆς εἰκόνας. Εἶναι γνωστό, ὅτι συχνά τοποθετεῖται ἐδῶ, σέ μονόχωρους συνήθως ναούς, ὁ ἅγιος στό ὄνομα τοῦ ὁποίου τιμᾶται ὁ ναός[74]. Ἡ ἴδια θέση ἔχει ἐπιλεγεῖ καί γιά τό πορτραῖτο τοῦ ἁγίου Νικολάου στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα ὁμώνυμων ναῶν, ὅπως π.χ. τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κασνίτζη στήν Καστοριά (β΄ μισό 13ου αἰ.)[75] καί τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης[76].

Ὁ ἱεράρχης ἅγιος εἰκονίζεται στό ναό τοῦ Γερακιοῦ ἕως τά γόνατα, εἶναι αὐστηρά μετωπικός, εὐλογεῖ καί κρατεῖ κι ἐδῶ, ὅπως στήν τοιχογραφία τῆς κόγχης, κλειστό Εὐαγγέλιο μέ πολύτιμη διακόσμηση. Ἐντύπωση προξενεῖ τό ὑπερφυσικό του μέγεθος, πού ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν κλίμακα τῶν μορφῶν τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Παναγίας, οἱ ὁποῖοι τοῦ προσφέρουν Εὐαγγέλιο καί ὠμοφόριο ἀντίστοιχα.

Τό εἰκονογραφικό θέμα πού εἰκονίζεται ἐδῶ εἶναι ἀρκετά γνωστό: πρόκειται γιά τό ἀναφερόμενο ὡς τό ὅραμα τοῦ ἁγίου στή φυλακή, ἄν καί στά κείμενα δέν παρουσιάζεται ὡς ὅραμα ἀλλά ὡς πραγματικό γεγονός[77]. Σχετίζεται μέ τήν καθαίρεση τοῦ ἁγίου καί τή φυλάκισή του, ἐπειδή σ' ἕνα ἐπεισόδιο στή διάρκεια τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ράπισε τόν Ἄρειο. Τή νύχτα ἐμφανίστηκαν στή φυλακή ὁ Χριστός καί ἡ Παναγία καί,

71. Βλ. πρόχειρα V. Lazarev, Storia della pittura bizantina, Torino 1967, εἰκ. 362.

72. A. Grabar, L'église de Bojana, Sofia 1924, πίν. 7.

73. Γ. Σωτηρίου, ὅ.π., σ. 249-50, εἰκ. 9.

74. Βλ. Μ. Σωτηρίου, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ βυζαντινοῦ ναϋδρίου τῶν Ταξιαρχῶν Δεσφίνης, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. Γ΄ (1962-63), σ. 177.

75. Βλ. Α. Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ Δ΄ (1938), σ. 140, καί Στ. Πελεκανίδη, Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 57α.

76. Ἔχει τοποθετηθεῖ στό βόρειο τοῖχο τοῦ νότιου κλίτους πλάι στό τέμπλο. Ἐδῶ τό νότιο κλίτος ἔχει θέση παρεκκλησίου, ἀφιερωμένου στόν ἐπώνυμο ἅγιο τοῦ ναοῦ. Βλ. Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης, σ. 50, πίν. 24.

77. Βλ. Θησαυρός Δαμασκηνοῦ, Βενετία 1873, Βίος τοῦ Ἁγίου Νικολάου, Λόγος Κ΄, σ. 223.

παραδίνοντάς του τά σύμβολα τῆς ἀρχιεροσύνης, τόν ἀποκατέστησαν στό ἀξίωμά του[78]. Στή μνημειακή ζωγραφική τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου τό θέμα εἶναι πολύ ἀγαπητό καί παρατηρεῖται ἤδη ἀπό τόν 11ο αἰ. στό δεύτερο στρῶμα τῶν ἀποτοιχισμένων τοιχογραφιῶν τῆς Ἐπισκοπῆς τῆς Εὐρυτανίας[79]. Πολύ ἐνδιαφέρουσα ἐξάλλου εἶναι ἀνάλογη παράσταση ἀπό τόν Ἅγιο Νικόλαο Κασνίτζη Καστοριᾶς[80], προδρομικός εἰκονογραφικά τύπος, ὅπου ἡ ἐπεξηγηματική κίνηση τοῦ Χριστοῦ (ὁ ὁποῖος κρατεῖ τό ἐπάνω μέρος τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ ἁγίου Νικολάου) συμβάλλει στήν ταύτιση τῆς σκηνῆς μέ τό θαῦμα πού προαναφέραμε[81].

Τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τῆς παραστάσεως τοῦ ἁγίου Νικολάου στό βόρειο τοῖχο διαφέρουν λίγο ἀπό ἐκεῖνα τοῦ πορτραίτου τοῦ ἁγίου στήν κόγχη: τά μάτια εἶναι πιό μεγάλα καί κοιτάζουν ἐκστατικά, ἡ μύτη πιό σαρκώδης, μέ χοντρά πτερύγια, τά γένια στρογγυλεύουν στό πηγούνι καί κυρίως δέν εἶναι τόσο ἔντονη ἡ ἐπιμήκυνση τοῦ προσώπου. Μᾶς ὁδηγοῦν σέ μιά σύνδεση τοῦ προσωπογραφικοῦ τύπου τοῦ ἁγίου μ' ἐκεῖνον τῆς εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Στέγης Κακοπετριᾶς Κύπρου (στρῶμα 13ου αἰ.)[82] κυρίως ἀλλά καί μέ τήν τοιχογραφία τῆς κόγχης τοῦ Ἁγίου Νικολάου Πύργου Εὔβοιας (τέλος 13ου αἰ.)[83].

Οἱ θεοπάτορες Ἰωακείμ καί Ἄννα κρατοῦν διπλό σταυρό στό δεξί χέρι, ὅπως οἱ μάρτυρες. Ἡ ἁγία Ἄννα (Π ί ν. 38 β), παρά τίς πληροφορίες πού μᾶς δίνουν τά κείμενα γιά τή φυσιογνωμία της[84], παριστάνεται νεαρή μέ ὡραῖα χαρακτηριστικά. Ἀντίθετα, ἡ φυσιογνωμία τοῦ «δικαίου Ἰωακείμ» (Π ί ν. 38 α) ἔχει τά χαρακτηριστικά πού μᾶς εἶναι γνωστά ἀπό παραστάσεις του, τόσο στή μνημειακή ζωγραφική ὅσο καί σέ εἰκόνες. Ἡ παρουσία τους ἐδῶ, κοντά στό πορτραῖτο τοῦ ἁγίου Νικολάου, θά πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει δεητικό χαρακτήρα, ἐάν λάβουμε ὑπόψη τό λατρευτικό χαρακτήρα τῆς παραστάσεως τοῦ ἁγίου.

Ὁ ἅγιος Δημήτριος ἐπάνω στό κόκκινο ἄλογο ἀπεικονίζεται στόν τύπο τοῦ θριαμβευτῆ στρατιωτικοῦ ἁγίου, πού ἀκολουθεῖ τήν ἀρχαία παράδοση[85] (Π ί ν. 39). Φορεῖ

78. Συγκέντρωση ὅλων τῶν κειμένων τῶν σχετικῶν μέ τό βίο καί τά θαύματα τοῦ ἁγίου Νικολάου βρίσκεται στόν G. Anrich, Hagios Nicolaos: Der Heilige Nikolaus in der griechischen Kirche, Leipzig-Berlin 1913-17, τ. I, II. Εἰδικότερα, γιά τό θαῦμα στή Νίκαια βλ. Anrich, αὐτ., τ. II, σ. 393.

79. Βλ. Βυζαντινές τοιχογραφίες καί εἰκόνες, Ἐθνική Πινακοθήκη, Ἀθήνα 1976, σ. 34, πίν. 6.

80. Βλ. Α. Ὀρλάνδου καί Στ. Πελεκανίδη, ὅ.π.

81. Γιά τήν ἐξέλιξη τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Παναγίας στό εἰκονογραφικό θέμα τοῦ ὁράματος τοῦ ἁγίου Νικολάου στά μεταβυζαντινά χρόνια πολύ σημαντική εἶναι ἡ τοιχογραφία στόν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ Μαγαλιοῦ στήν Καστοριά (1505). Ἐδῶ παραλείπονται τά πρόσωπα καί μέσα ἀπό νεφέλες προβάλλουν μόνο τά χέρια, πού ἐξακολουθοῦν νά προσφέρουν τά σύμβολα τῆς ἀρχιεροσύνης (βλ. Α. Ὀρλάνδου, ὅ.π., σ. 167, καί Στ. Πελεκανίδη, ὅ.π., πίν. 175α).

82. Βλ. τόν κατάλογο ἐκθέσεως στό Μουσεῖο Μπενάκη, Βυζαντινές εἰκόνες τῆς Κύπρου, Ἀθήνα 1976, ἀριθ. 15.

83. Βλ. Ι. Λιάπη, Μεσαιωνικά Μνημεῖα Εὐβοίας, Ἀθῆναι 1971, πίν. 82α.

84. Βλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Πετρούπολις 1909, σ. 77: «Ἡ δικαία Ἄννα, ἡ μήτηρ τῆς Θεοτόκου, γραῦς».

85. Γιά τόν εἰκονογραφικό τύπο τοῦ ἔφιππου ἁγίου Δημητρίου βλ. Ν. Θεοτοκᾶ, Ὁ εἰκονογραφικός τύπος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στρατιωτικοῦ καί ἐφίππου καί οἱ σχετικές παραδόσεις τῶν θαυμάτων, Πεπραγμένα Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, τ. Α' (1954), σ. 482 κ.ἑ.

ἰδιαίτερα λαμπρή πολεμική πανοπλία, στενό, ἁλυσιδωτό θώρακα[86], μέ πλούσιες φυλλοειδεῖς διακοσμήσεις καί πολύτιμους λίθους, καί ἔχει στόν ἀριστερό του ὦμο πολυτελή, κυκλική ἀσπίδα. Κρατεῖ μέ τό δεξί χέρι τό δόρυ, σηκωμένο ψηλά, καί μέ τό ἄλλο ἴσως τά ἡνία τοῦ ἀλόγου. Πίσω του, φουσκωμένο ἀπό τόν ἀέρα, ἀνεμίζει τό «ἀναπετάρι» καί ἡ ὅλη στάση του ἔχει σκοπό νά δηλώσει πορεία. Τό μόνο πού ἔχει ἀπομείνει ἀπό τό καταστραμμένο κεφάλι τοῦ ἁγίου εἶναι ἴχνη μαλλιῶν καί ἐπάνω σ' αὐτά ξεχωρίζει τό διάδημα, πού πολύ συνηθίζεται σέ παραστάσεις στρατιωτικῶν ἁγίων[87]. Ὁ εἰκονογραφικός τύπος τοῦ ἁγίου Δημητρίου στόν Ἅγιο Νικόλαο Γερακιοῦ μᾶς θυμίζει ἔντονα τό πορτραῖτο τοῦ ἁγίου Γεωργίου στό Παληομονάστηρο τοῦ γειτονικοῦ Βρονταμᾶ (1201)[88].

Ὁ ἅγιος Ἀνδρόνικος (Πίν. 40α) παριστάνεται νέος χωρίς γένια[89], ὁλόσωμος σέ μετωπική στάση. Φορεῖ χιτώνα, πλούσια διακοσμημένο στό στῆθος καί στό κάτω μέρος, καί χλαμύδα δεμένη μπροστά μέ τέτοιο τρόπο, πού ἡ μιά ἄκρη της κατεβαίνει ἕως κάτω ἀπό τά γόνατα σέ τριγωνικό σχῆμα.

Ὁ ἅγιος κρατεῖ στό δεξί του χέρι σταυρό μάρτυρα καί στό ἀριστερό θήκη μέ ἰατρικά νυστέρια, πού, «καλλιτεχνικῇ ἀδείᾳ», εἰκονίζονται ἔξω ἀπό τή θήκη. Ἡ εἰκονογραφική αὐτή λεπτομέρεια δυσκολεύει τήν ταύτιση τοῦ ἁγίου. Ἀκόμη δημιουργεῖ ἀρκετά προβλήματα τό γεγονός ὅτι στά κείμενα τῶν συναξαριστῶν ἀναφέρονται κι ἄλλοι ἅγιοι μέ τό ἴδιο ὄνομα, μάρτυρες ὅμως μόνο δύο. Ἔτσι στήν πρώτη περίπτωση ἀναφέρεται στρατιώτης Ἀνδρόνικος πού μαζί μέ τούς Κυριακό καί Διονύσιο μαρτύρησε «διά ξίφους» στήν Ἀλεξάνδρεια στό διωγμό τοῦ Δεκίου[90]. Στή δεύτερη ἔχουμε τή γνωστή τριάδα τῶν Ἀνδρονίκου, Πρόβου, Ταράχου, πού μαρτύρησαν μαζί στήν Ἀναζαρβό τῆς Κιλικίας στά χρόνια τοῦ Διοκλητιανοῦ[91].

Ἡ ἔρευνα γιά τήν ταύτιση τοῦ Ἀνδρονίκου, στή μνημειακή κυρίως ζωγραφική, ἀπέδειξε ὅτι ἀπό πολύ νωρίς οἱ ζωγράφοι ἔκαναν προσπάθειες διαφοροποιήσεως τῶν ἁγίων μέ τό ὄνομα Ἀνδρόνικος, μέ τό νά εἰκονογραφοῦν κοντά τους τούς ὑπόλοιπους τῆς ὁμάδας στήν ὁποία ἀνῆκε[92].

86. Γιά σχετικά παραδείγματα σέ μνημεῖα τοῦ 13ου αἰ. βλ. Ν. Β. Δρανδάκη. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου «Παναγία τῆς Γιαλλοῦς» (1288/9), ΕΕΒΣ 33 (1964), σ. 266-67.

87. Βλ. πρόχειρα τήν παράσταση τοῦ ἁγίου Δημητρίου στό Σωτήρα στό Ἀλεποχώρι (Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, εἰκ.56-57, σ. 43) καί τόν ἔφιππο ἅγιο Γεώργιο στό Παληομονάστηρο τοῦ Βρονταμᾶ (Ν. Β. Δρανδάκη, Ἡ ἱστορική μονή τῆς Κλεισούρας ἢ Παληομονάστηρο Βρονταμᾶ Λακωνίας, Ἀθῆναι 1958, πίν. 10).

88. Ν. Β. Δρανδάκη, ὅ.π. Τό θέμα τῶν ἐφίππων στρατιωτικῶν ἁγίων εἶναι ἀγαπητό στή Λακωνία καί ἰδιαίτερα στό Γεράκι καί στήν εὐρύτερη περιοχή του. Ἐδῶ, ἐκτός ἀπό μεμονωμένα πορτραῖτα, ἔχουμε καί τήν περίφημη ζωφόρο τῶν ἐφίππων ἁγίων στό Παληομονάστηρο τοῦ Βρονταμᾶ (Δρανδάκης, ὅ.π., σ. 9, εἰκ. 9).

89. Στήν Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Πετρούπολις 1909, σ. 270, χαρακτηρίζεται ὡς «νέος ἀρχιγένης».

90. H. Delehaye, Synaxarium ecclesiae constantinopolitanae, Bruxelles 1902, σ. 22.

91. Ὅ.π., σ. 131.

92. Π.χ. στήν Κύπρο, στό καθολικό τῆς Μονῆς Λαμπαδιστῆ εἰκονίζονται στήν ἀνατολική ὄψη τοῦ βορειοδυτικοῦ πεσσοῦ οἱ ἅγιοι Ἀνδρόνικος καί Ἀθανασία. Βλ. πρόχειρα Α. Παπαγεωργίου, Ἰδιάζουσαι βυζαντιναί τοιχογραφίαι τοῦ XIII αἰ. ἐν Κύπρῳ, Πρακτικά τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου, Λευκωσία 1969, τ. Β΄, Λευκωσία 1972, σ. 203.

Πιό συχνά παριστάνεται ὁ μάρτυρας Ἀνδρόνικος τῆς δεύτερης περιπτώσεως, πάντα κοντά στόν ἀρχηγό τῆς ὁμάδας, τόν Πρόβο, καί στόν Τάραχο, ὅπως παρατηρεῖται σέ μνημεῖα βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀπό τά ὁποῖα ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τό Δαφνί[93], τή μονή τῆς Χώρας στήν Κωνσταντινούπολη[94] καί τό Ἀφεντικό στό Μυστρᾶ[95].

Ἡ εἰκονογραφική λεπτομέρεια τῆς θήκης μέ τά ἰατρικά νυστέρια, πού παρουσιάζει τόν Ἀνδρόνικο ὡς γιατρό, δέν παρατηρεῖται σέ ἄλλο εἰκονογραφικό πορτραῖτο τοῦ ἁγίου· οὔτε τό στοιχεῖο αὐτό μαρτυρεῖται ἀπό τά κείμενα. Γι' αὐτό καταλήξαμε στό συμπέρασμα ὅτι ἡ θήκη ὀφείλεται σέ παραδρομή τοῦ ζωγράφου, πού τόν συγχέει ἐδῶ μέ τούς ἰαματικούς ἁγίους.

Ἡ ἁγία Σοφία, ὁλόσωμη, μακρόστενη — λόγω θέσεως — μορφή, εἰκονίζεται μέ τό σταυρό τοῦ μάρτυρα στό δεξί της χέρι, ἐνῶ τό ἀριστερό εἶναι μπροστά στό στῆθος μέ τήν παλάμη πρός τά ἔξω. Παρουσιάζεται γερασμένη, μέ πολλές ρυτίδες στό πρόσωπο καί μέ ἄσπρα μαλλιά. Φαίνεται πώς ὁ ζωγράφος ἔλαβε ὑπόψη του τό γεγονός ὅτι ἡ ἁγία, ὅπως ἀναφέρεται στό συναξάρι της, ἦταν μητέρα τριῶν κοριτσιῶν, ὅταν «ὀδυρομένη ἐτελεύτησε». Ἡ ἁγία Σοφία γιορτάζεται στίς 17 Σεπτεμβρίου μαζί μέ τίς κόρες της Πίστη, Ἀγάπη καί Ἐλπίδα.

Ἡ ἁγία πού εἰκονίζεται στόν ἀρκετά σπάνιο τύπο τῆς δεομένης μέ τήν ἄσπρη καλύπτρα στό κεφάλι καί τά πολυποίκιλτα ροῦχα, τόν πλούσιο μανδύα πού συγκρατεῖται μέ πόρπη μπροστά στό στῆθος καί τά segmenta στό ὕψος τῶν ὤμων, παρουσιάζει πρόβλημα ταυτίσεως, ἐπειδή δέ σώζεται ἡ ἐπιγραφή ἀλλά οὔτε καί τό πρόσωπό της.

Μέ ἀνάλογη αὐτοκρατορική φορεσιά καί ἄσπρη καλύπτρα ἤ μαντήλα στό κεφάλι, στή στάση τῆς δεομένης, ἁπαντᾶ ὁ εἰκονογραφικός τύπος τόσο τῆς ἁγίας Κυριακῆς, ὅσο καί τῆς ἁγίας Βαρβάρας σέ μνημειακά σύνολα ἀπό παλαιά ἐποχή. Ἔτσι στήν Καππαδοκία τόν 11ο αἰ., στό Gueureme παρεκκλήσι 33 Kilislar Kusluk[96], συναντᾶται ἡ ἁγία Κυριακή.

Τό 13ο αἰ. στήν Bojana τῆς Βουλγαρίας[97] σημειώνεται ἡ παράλληλη παρουσία τῶν δύο γυναικῶν. Στό τέλος τοῦ 13ου αἰ. στή Χρυσαφίτισσα Λακωνίας[98] ἡ ἁγία Βαρβάρα. Σπάνια παραδείγματα μπορεῖ νά συναντήσει κανείς καί ἀργότερα σέ ἐπαρχιακούς ναούς, ὅπως π.χ. πρόχειρα ἀναφέρω τήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μονῆς τῆς ἐπαρχίας Κισάμου Κρήτης[99], ὅπου ὑπάρχει ἡ παράσταση τῆς δεόμενης ἁγίας Κυριακῆς[100].

93. Βλ. G. Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, pl. XI, 1.

94. Γιά τό πορτραῖτο τοῦ Ἀνδρονίκου στά ψηφιδωτά τῆς Μονῆς τῆς Χώρας βλ. P. Underwood, The Karije Djami, New York 1966, τ. 1, σ. 152 καί 155-56 καί τ. 2, ἀριθ. 153, πίν. 294.

95. Ἡ παράσταση εἶναι στό νότιο τοῖχο τοῦ ἰσογείου τοῦ κυρίως ναοῦ.

96. Βλ. M. Restle, Byzantine Wall Painting in Asia Minor, Rechlinghaussen 1967, τ. II, εἰκ.. 295.

97. A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, σ. 157, πίν. XVI, καί K. Mijatev, Die Wandmalereien in Bojana, Sofia 1961, πίν. 38.

98. Ἀδημοσίευτο.

99. Βλ. Ν. Λασσιθιωτάκη, Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Κρητικά Χρονικά ΚΑ΄, τεῦχος Ι (1969), σ. 375-76, εἰκ. 364-65.

100. Παρατηροῦμε ὅτι παράλληλα μέ τόν τύπο τῆς δεομένης συνυπάρχει στά βυζαντινά χρονικά καί ὁ εἰκονογραφικός τύπος τῶν δύο ἁγίων γυναικῶν, μέ τό σταυρό τοῦ μάρτυρα στό χέρι καί πάντα βέβαια μέ αὐτοκρατορική φορεσιά, ὅπως π.χ. συναντᾶται ἡ ἁγία Βαρβάρα στόν Ἅγιο Νικόλαο Κασνίτζη

Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, ὁ ἀρχαϊκός τύπος τῶν δεόμενων ἁγίων σπανίζει μετά τά μέσα τοῦ 11ου αἰ. στή μνημειακή ζωγραφική. Παραδείγματα ἐπιβιώσεώς του σημειώνονται κυρίως σέ μνημεῖα τῆς Λακωνίας, τῶν Κυθήρων, τῶν Ἑπτανήσων καί τῆς Κρήτης[101].

Συνοψίζοντας τά ἐπιμέρους συμπεράσματά μας μποροῦμε νά παρατηρήσουμε τά ἀκόλουθα: ἡ μελέτη τῆς εἰκονογραφίας τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικόλαου μᾶς ὁδήγησε στή σύνδεση τοῦ μνημείου μέ ἔργα τῆς β΄ πενηνταετίας τοῦ 13ου αἰ. Μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία γιά μιά πρώτη θεώρηση τῆς προσωπικότητας τοῦ ζωγράφου σχετικά μέ τήν κατάρτισή του σέ εἰκονογραφικά θέματα. Τέλος, ἐπισημάνθηκαν οἱ ἀρχαϊσμοί τούς ὁποίους διατηρεῖ ὁ ζωγράφος στήν ἐκτέλεση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ ναοῦ καί ταυτόχρονα καί τά προοδευτικά στοιχεῖα πού εἰσάγει ἀκολουθώντας τίς ροπές τῆς ἐποχῆς του. Ἀνάμεσα στά συντηρητικά εἰκονογραφικά στοιχεῖα κατατάσσουμε τήν παρουσία τοῦ ἐπώνυμου τοῦ ναοῦ ἁγίου στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης καί τή δεόμενη ἁγία, ἐνῶ τή δεύτερη κατηγορία ἐκφράζουν οἱ ἄγγελοι στήν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ, ὁ Ἑλκόμενος, ἡ παρουσία δευτερευόντων προσώπων στή Σταύρωση (στρατιωτικοί) καί, ὡς ἕνα σημεῖο, ἡ ἀπεικόνιση τοῦ κύκλου τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Νικολάου.

Γιά τήν ἀκριβέστερη ὅμως χρονολογική τοποθέτηση τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἀναγκαία, σέ κάθε περίπτωση πού δέν ὑπάρχει ἐπιγραφή χρονολογήσεώς τους, ἡ ἀναλυτική στιλιστική μελέτη καί ἡ σύγκριση μέ ἄλλα χρονολογημένα μνημεῖα.

Τεχνοτροπία

Ὅπως στήν εἰκονογραφία, ἔτσι καί στήν τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν στά πιό πολλά ἐπαρχιακά μνημεῖα, οἱ προοδευτικές τάσεις συνυπάρχουν μέ ἀρχαϊκά στοιχεῖα, ἀκόμη καί στόν προχωρημένο 13ο αἰ. Ἡ παράδοση εἶναι ἀκόμη βαθιά ριζωμένη, γιατί δέν ὑπάρχει συνεχής καί ἄμεση ἐπαφή μέ τά μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα, καί γι' αὐτό οἱ ζωγράφοι, ἔστω κι ἄν γνωρίζουν τίς νέες στιλιστικές τάσεις, παρασύρονται σέ ἀρχαϊσμούς. Αὐτό συμβαίνει σέ μικρό βαθμό καί στό δικό μας ναό.

Οἱ σωζόμενες τοιχογραφίες μποροῦν νά ἀποδοθοῦν ὅλες στόν ἴδιο ζωγράφο, παρά τίς μικρές διαφορές πού διαπιστώνονται στήν τεχνοτροπική τους ἀπόδοση καί ἡ ὁποία ὀφείλεται ἴσως στήν ὕπαρξη διαφορετικῶν προτύπων.

Στό πορτραῖτο τοῦ ἁγίου Νικολάου στήν κόγχη (Πίν. 30) τό πρόσωπο καί τά γυμνά μέρη τοῦ σώματος ἀποδίδονται μέ ἀνοιχτή ὤχρα. Τή μονοτονία της σπάζει ἡ παράθεση τῆς πράσινης σκιᾶς στό ἀριστερό μέρος τοῦ προσώπου (τό δεξί ἔχει καταστραφεῖ), στή μία πλευρά τῆς μύτης καί κάτω ἀπό τά μάτια. Τό χρῶμα χρησιμοποιεῖται ἀτόφιο χωρίς ν' ἀναμειγνύεται καί νά πλάθεται μέ τήν ὤχρα. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τίς λεπτές ἄσπρες γραμμές, πού δηλώνουν τίς ρυτίδες πού αὐλα-

Καστοριᾶς (Στ. Πελεκανίδη, Καστοριά, πίν. 40α), στό Παληομονάστηρο τοῦ Βρονταμᾶ (Ν. Β. Δρανδάκη, ὅ.π., σ. 9-10) κ.ἀ.

101. Βλ. Α. Ξυγγόπουλου, Βυζαντινόν κιβωτίδιον μετά παραστάσεων ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ΑΕ 1937, σ. 130 κ.ἑ. Π. Βοκοτόπουλου, Ἡ βυζαντινή τέχνη στά Ἑπτάνησα, σ. 29 καί Ν. Β. Δρανδάκη, Δεόμενοι ἅγιοι, ὅ.π., σ. 232 κ.ἑ.

κώνουν τό πλατύ μέτωπο, σημειώνουν τή ράχη τῆς λεπτῆς, μακριᾶς μύτης καί σχηματίζουν τίς πτυχές κάτω ἀπό τά μάτια. Αὐτά εἶναι μεγάλα, ἀμυγδαλωτά καί ὁρίζονται, ὅπως καί τά καμαρωτά φρύδια καί τό σφιγμένο στόμα, μέ λεπτές, καφέ γραμμές. Στήν ἀπόχρωση τοῦ ψυχροῦ γκρίζου χρώματος ἀποδίδονται τά μαλλιά καί τό σγουρό γένι τοῦ γηραιοῦ ἱεράρχη, τό ὁποῖο περικλείεται ἀπό παχιά, καφέ γραμμή. Ἐντελῶς σχηματικά ἀποδίδονται τ' αὐτιά. Τό φαιλόνιό του ἔχει σκοῦρο κόκκινο χρῶμα καί οἱ ἀκμές τῶν πτυχῶν, πού εἶναι μᾶλλον βάναυσες, δηλώνονται μέ γκρίζο χρῶμα. Τό ἄσπρο πλατύ ὠμοφόριο μέ τούς μεγάλους μαύρους σταυρούς ἔχει στά ἄκρα σκιές στό ἴδιο πράσινο χρῶμα πού χρησιμοποιήθηκε καί γιά τό πρόσωπο· ἐδῶ ὅμως τό χέρι τοῦ ζωγράφου ἔχει δουλέψει μέ κοφτές, πρόχειρες πινελιές, πού κάνουν τήν προσπάθειά του νά δηλώσει τίς πτυχώσεις τοῦ ὑφάσματος ἀρκετά ἀποτυχημένη.

Μέ τήν ἴδια τεχνοτροπία ἔχει ἀποδοθεῖ τό πρόσωπο καί στό δεύτερο πορτραῖτο τοῦ ἁγίου (Π ί ν. 35), στό τύμπανο τοῦ ἀψιδώματος τοῦ βόρειου τοίχου, ἀλλά ἡ φθορά πού ἔχουν πάθει τά χρώματα τῆς τοιχογραφίας δέ μᾶς ἐπιτρέπει συγκεκριμένες παρατηρήσεις.

Τό πλατύ ὠμοφόριο καί στά δύο πορτραῖτα τοῦ ἁγίου Νικολάου μέ τούς μεγάλους μαύρους σταυρούς, πού ἀνταποκρίνεται σέ πλατιά ἀνατομική κατασκευή, τό ξαναβρίσκουμε σέ παραστάσεις ἱεραρχῶν σέ πολλά μνημεῖα τοῦ 13ου αἰ., ὅπως π.χ. στόν Ἅγιο Ἰωάννη-Καneo Ἀχρίδας[102], στήν Κάτω Παναγία τῆς Ἄρτας[103], στά παρεκκλήσια τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης[104] καί σ' ἄλλα μνημεῖα τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου.

Ἀπό τήν παράσταση στόν ἡμικύλινδρο τῆς κεντρικῆς κόγχης μόνο οἱ μορφές τοῦ ἁγίου Βασιλείου καί τοῦ ἀγγέλου-διακόνου πλάι του (Π ί ν. 31) διατηροῦνται σέ ἀρκετά καλή κατάσταση καί μᾶς ἐπιτρέπουν στιλιστικές παρατηρήσεις. Κυρίως στά κεφάλια τά χρώματα κρατοῦν τήν ἀρχική τους σύσταση ἀντίθετα ἀπό τή διατήρησή τους στό ὑπόλοιπο σῶμα. Σημειώνουμε κι ἐδῶ τό ἴδιο πλάσιμο σέ ὤχρα μέ τίς πράσινες σκιές στίς ἄκρες τῶν προσώπων, πιό αἰσθητές στή μορφή τοῦ ἀγγέλου. Γιά τίς γραμμές τῶν προσώπων καί τά μαλλιά, καθώς ἐπίσης καί γιά τό γένι τοῦ ἱεράρχη καί τά φτερά τοῦ ἀγγέλου, ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τό ἴδιο σκοῦρο καφέ χρῶμα.

Στή μορφή τοῦ ἁγίου Βασιλείου κύριο χαρακτηριστικό εἶναι τό στενόμακρο, ἀσκητικό πρόσωπο, στό ὁποῖο ἡ διάσταση τοῦ μήκους τονίζεται ἀκόμη περισσότερο μέ τό μακρύ, σκοῦρο γένι μέ τήν ὀξεία κατάληξη. Τό ἴδιο μακριά καί λεπτή εἶναι καί ἡ μύτη. Τό μέτωπο εἶναι στενό, τά μάτια ἀμυγδαλωτά καί τά αὐτιά πολύ σχηματοποιημένα. Ὁ τύπος αὐτῆς τῆς φυσιογνωμίας τοῦ ἁγίου μᾶς θυμίζει τόν ἴδιο ἱεράρχη στήν ἁψίδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό Σαγγρί Νάξου (1270-71) (Π ί ν. 41 β).

Ἐπίσης, τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τοῦ ἀγγέλου, ἡ ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν, τοῦ αὐτιοῦ, ὁ χοντρός λαιμός καί τό ἐπίπεδο πλάσιμο τοῦ προσώπου μέ τίς ἄσπρες γραμ-

102. Βλ. P. Miljikovič-Pepek, Contribution aux recherches sur l'évolution de la peinture en Macédoine au XIII siècle, L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopočani 1965, Beograd 1967, εἰκ. 14.

103. Βλ. M. Chatzidakis, Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle, Symposium de Sopočani 1965, Beograd 1967, σ. 61, πίν. 1.

104. Ντ. Μουρίκη, Βυζαντινές τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησίων τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ζ' (1974), σ. 103, πίν. 22, 1.

μές τῶν φώτων ἔχει στενή σχέση μέ τό μεσαῖο ἄγγελο τῆς σκηνῆς τῆς Βαπτίσεως στήν ἴδια ἐκκλησία[105] (Π ί ν. 42) καί μέ τόν ἄγγελο τῆς σκηνῆς τῶν Μυροφόρων στήν Ἁγία Κυριακή στήν Κερατέα Ἀττικῆς πού ἔχει τοποθετηθεῖ στό β΄ μισό τοῦ 13ου αἰ.[106]. Στό μνημεῖο τῆς Νάξου ὅμως μποροῦμε νά ἐπισημάνουμε μιά συντηρητική τάση καί μιά γραμμικότητα, ἐνῶ στήν Κερατέα προέχουν τό λαϊκό στοιχεῖο καί ὁ ρεαλισμός, πού χαρακτηρίζουν καί τή μορφή τοῦ ἀγγέλου τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Τό στιχάριο τοῦ ἀγγέλου-διακόνου εἶναι σέ ἄσπρο χρῶμα καί γιά τίς πτυχές χρησιμοποιεῖται πάλι τό πράσινο.

Τήν ἀγάπη τοῦ ζωγράφου γιά τό ἄσπρο χρῶμα, τό ὁποῖο τό συνδυάζει μέ τό καθαρό πράσινο γιά νά δηλώσει τίς γραμμές τῶν πτυχώσεων καί πού δίνει ἕνα χρωματικό συνδυασμό ἐπιτυχημένο καί πάρα πολύ ἐνδιαφέροντα, τή σημειώνουμε καί πάλι στό στιχάριο τοῦ ἁγίου Στεφάνου. Ἐδῶ τά χρώματα διατηροῦνται θαυμάσια· τό ἄσπρο χρῶμα ἔχει ἰδιαίτερη στιλπνότητα. Τό ἴδιο χρῶμα μέ τό πράσινο τῶν γραμμῶν-πτυχῶν καί μέ τό σκοῦρο κόκκινο χρῶμα τοῦ ὑφάσματος πού καλύπτει τό ἀριστερό χέρι παρουσιάζουν ἕνα ὄμορφο ταίριασμα.

Τό πορτραῖτο τοῦ ἁγίου Στεφάνου (Π ί ν. 34 α-β) εἶναι ἀναμφισβήτητα τό ὡραιότερο στό μικρό ναό καί ἕνα ἀπό τά πιό μοντέρνα τμήματα τοῦ ζωγραφικοῦ του διακόσμου. Ἡ μορφή δείχνει τό ἐλεύθερο ζωγραφικό πλάσιμο πού χαρακτηρίζει τήν τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν. Χρησιμοποιοῦνται κι ἐδῶ γιά τό πρόσωπο τά ἴδια χρώματα τά ὁποῖα δέν πλάθονται, ὥστε νά δίνουν ἕνα ἐνιαῖο ἀποτέλεσμα, κι αὐτό ἀποτελεῖ ἕνα μοντέρνο στοιχεῖο στή ζωγραφική. Ὁ τρόπος νά δηλώνει ὁ ζωγράφος μέ ἄσπρες γραμμές ἐπάνω σέ σκοῦρο φόντο τά μαλλιά θυμίζει βέβαια τήν παλαιότερη ζωγραφική. Πρόκειται γιά ἕναν ἀρχαϊσμό πού τόν συναντᾶμε καί στήν Ὄμορφη Ἐκκλησιά στήν Αἴγινα καί στούς Ἁγίους Θεοδώρους τῆς Τρύπης τῆς Λακωνίας (πρός τό τέλος τοῦ 13ου αἰ.)[107], ἀλλά ὅλα τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα δείχνουν ὅτι ὁ ζωγράφος ἔχει ἀφήσει πρό πολλοῦ πίσω του τήν κομνήνεια παράδοση.

Τό σχεδόν τριγωνικό πρόσωπο τοῦ διακόνου μέ τό ἔντονο περίγραμμα, πού στηρίζεται σέ γερό, χοντρό λαιμό, γίνεται πολύ ἐκφραστικό μέ τά ἁδρά χαρακτηριστικά καί τά σαρκώδη μάγουλα καί ἀποπνέει μιά αἴσθηση πραγματικότητας. Οἱ πτυχώσεις τοῦ ἐνδύματος εἶναι πλατιές, ὀργανικές.

Εἶναι φανερή ἡ πρόθεση τοῦ ζωγράφου γιά τήν ἀπόδοση τῆς πλαστικότητας τοῦ σώματος καί ἡ ἀπομάκρυνσή του ἀπό τήν ἐπιτηδευμένη καί πολύπλοκη γραμμική πτυχολογία τῆς παλαιότερης περιόδου.

Τό πορτραῖτο τοῦ ἁγίου Ἀνδρονίκου (Π ί ν. 40 α) εἶναι ἀκόμη πιό ἐλεύθερα δουλεμένο ἀπ᾽ ὅ,τι τό προηγούμενο. Τό πρόσωπο ἔχει μεγαλύτερη πλαστικότητα κι ἐδῶ φαίνεται καθαρά πώς ἡ πράσινη σκιά, πού τοποθετεῖται πάντα στή μιά πλευρά τοῦ προσώπου, δίνει τήν ἐντύπωση τοῦ ἀτόφιου χρώματος. Ἀκριβῶς ἐξίσου ἐλεύθερα χρησιμο-

105. Μνεία τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἔχει κάνει ὁ Γ. Δημητροκάλλης, Συμβολαί εἰς τήν μελέτην τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Νάξου, τ. Α΄, σ. 163, πίν. 8.

106. Βλ. Χ. Μπούρα, Α. Καλογεροπούλου, Ρ. Ἀνδρεάδη, Βυζαντινές ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς, Ἀθῆναι 1969, εἰκ. 116.

107. Βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ΕΕΒΣ 25 (1955), εἰκ. 13 καί 18.

ποιεῖται ἡ πράσινη σκιά καί στά χέρια. Πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι τά χέρια δέν εἶναι τό δυνατό στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ ζωγράφου, ὅπως δείχνει ἡ ἀδεξιότητα καί ἡ κακοτεχνία, μέ τήν ὁποία ἔχει ἐκτελεστεῖ κυρίως τό ἀριστερό χέρι τοῦ ἁγίου, τό ὁποῖο μοιάζει ἐξαρθρωμένο.

Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζουν τά ἐνδύματα τοῦ ἁγίου Ἀνδρονίκου, τά ὁποῖα μᾶς δίνουν μιά ἰδέα γιά τά ὡραῖα, πλούσια χρώματα αὐτῆς τῆς ζωγραφικῆς. Ὁ μακρύς χιτώνας του ἔχει χρῶμα γαλάζιο καί οἱ ὡραῖες ἀνταύγειες, σέ ἀνοιχτότερους καί σκουρότερους τόνους, δημιουργοῦν τήν ἐντύπωση τοῦ ἀκριβοῦ καί πολυτελοῦς ὑφάσματος· στήν τραχηλιά, τά μανίκια καί τό κάτω μέρος ἔχει πλατιά ταινία σέ χρῶμα ὤχρας μέ καστανές διακοσμήσεις. Ἡ χλαμύδα του εἶναι σέ βαθύ κόκκινο χρῶμα καί οἱ ἀκμές τῶν πτυχώσεων ἀποδίδονται μέ σκοῦρο καστανό, ἐνῶ ἀνοιχτότεροι τόνοι τοῦ κόκκινου σχηματίζουν, κυρίως μπροστά στό στῆθος, μικρά φωτισμένα ἐπίπεδα. Μέ τήν ἴδια τεχνική εἶναι δουλεμένες καί οἱ ὑπόλοιπες μορφές τοῦ ναοῦ.

Ἀκόμα καί ἡ πιό στεγνή μορφή στό ναό, ἐκείνη τῆς ἁγίας Σοφίας (Π ί ν. 40 β), δείχνει ὅλα τά σημάδια τῆς ἐλεύθερης ζωγραφικῆς τοῦ ναοῦ.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ δύο μικρές μορφές τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Παναγίας στήν παράσταση τοῦ ἁγίου Νικολάου (Π ί ν. 35). Ἐδῶ γίνεται περισσότερο ἀντιληπτή ἡ πρόθεση τοῦ ζωγράφου ν' ἀποδώσει τή φυσική ἀλήθεια μέ ρεαλισμό. Ἡ Παναγία (Π ί ν. 37) μᾶς ξαφνιάζει μέ τά χοντρά, σάν ξύλινα, χέρια της καί μέ τόν ἔντονο αἰσθησιασμό, κάπως ἀταίριαστο γιά τή μορφή αὐτή. Τό πλατύ, γεμάτο πρόσωπο, τά μεγάλα, ἀμυγδαλωτά μάτια, πού δίνουν τήν ἐντύπωση ἐξοφθαλμίας, ἡ μακριά, χοντρή μύτη μέ τή στρεβλή ἄκρη της καί τά παχιά χείλη δίνουν ἕνα πορτραῖτο γεμάτο ζωή, σάν νά ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπό τήν καθημερινή πραγματικότητα.

Ἀκριβῶς αὐτή ἡ ρεαλιστική διάθεση καί ἡ ἀπουσία ἱερατικοῦ χαρακτήρα προσιδιάζουν στή λαϊκότροπη ζωγραφική τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 13ου αἰώνα[108]. Παραδείγματα ὑπάρχουν πολλά· καί πρῶτα ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιά τῆς Αἴγινας, ἕνα μνημειακό σύνολο πού μᾶς ἐνδιαφέρει πάρα πολύ, γιατί ἔχει ἐπιγραφή πού τό χρονολογεῖ στό 1284. Παρά τό γεγονός ὅτι διατηρεῖ ἀκόμη πολλά στοιχεῖα τῆς κομνήνειας τεχνοτροπίας, ἡ τεχνική στό πλάσιμο μιᾶς ὁμάδας προσώπων[109] καί τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά ἄλλων τό συνδέουν μέ ἔργα πού ἔχουν ἔντονο λαϊκό καί ἐπαρχιακό χαρακτήρα[110]. Μέ τίς γυναικεῖες μορφές τοῦ μνημείου αὐτοῦ καί κυρίως μέ τή θηλάζουσα Παναγία τῆς σκηνῆς τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ[111] (Π ί ν. 43) παρουσιάζει ἀρκετές ὁμοιότητες ἡ Παναγία τοῦ δικοῦ μας μνημείου στό Γεράκι. Σημειώνουμε στίς μορφές τῆς Αἴγινας τό πλατύ, γεμάτο πρόσωπο πού στηρίζεται σέ χοντρό λαιμό, τά μεγάλα ἐκφραστικά μάτια, τή χοντρή μύτη· ἀκόμη, ἕνα ἄλλο κοινό σημεῖο, τίς πτυχές (zig-zag) πού σχηματίζει γύρω ἀπό τό πρόσωπο τό μαφόριο.

108. Βλ. Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Οἱ βυζαντινές τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχη στό Μαρκόπουλο Ἀττικῆς, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Η΄ (1975-76), σ. 226-27, καί Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, Ἀθήνα 1979, σ. 56-57.

109. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιά Αἰγίνης, ὅ.π., σ. 273.

110. Βλ. S. Kalopissi-Verti, Die Kirche der Hagia Triada in der Argolis (1244), München 1975, σ. 317.

111. Γ. Σωτηρίου, ὅ.π., εἰκ. 11.

Τό δεύτερο παράδειγμα τοῦ συγκριτικοῦ ὑλικοῦ προέρχεται ἀπό τό ναό τῶν Ἁγίων Νικολάου καί Γεωργίου στό Λαθρῆνο τῆς Νάξου· εἶναι ἡ ἰδιαίτερα ἐκφραστική μορφή τῆς Παναγίας «μέ τή φυσική χάρη», ἀπό τή γνωστή παράσταση τῆς Δεήσεως[112]. Ἡ τοιχογραφία αὐτή ἔχει χρονολογηθεῖ στή β΄ πενηνταετία τοῦ 13ου αἰ. Ἡ τεχνοτροπία μιᾶς ὁμάδας τοιχογραφιῶν τῆς Ἁγίας Κυριακῆς στήν Κερατέα, πού μποροῦν ἐπίσης νά τοποθετηθοῦν στό β΄ μισό τοῦ 13ου αἰ.[113], παρουσιάζει μεγάλη συγγένεια μέ τή στιλιστική ἀπόδοση τῆς ζωγραφικῆς στό Γεράκι. Στήν Παναγία τῆς σκηνῆς τῆς Γεννήσεως[114] (Π ί ν. 44) παρατηροῦμε ὅλα τά χαρακτηριστικά στοιχεῖα τοῦ τύπου τῆς Παναγίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἐπισημαίνουμε ἐπίσης κι ἐδῶ τήν ἴδια ἀδυναμία τοῦ λαϊκοῦ τεχνίτη γιά τή σωστή ἀπόδοση τῶν χεριῶν.

Ἀπό πολύ κοντινή περιοχή προέρχεται τό τελευταῖο παράδειγμα: ἀπό τόν Ἅγιο Ἀθανάσιο μέσα στό Γεράκι, τοῦ ὁποίου οἱ τοιχογραφίες μποροῦν νά τοποθετηθοῦν στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.[115]. Ἀπό τήν παράσταση τοῦ ἔνθρονου ἁγίου Νικολάου, στό νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ ἡ μορφή τῆς Παναγίας (Π ί ν. 45), ἡ ὁποία κι ἐδῶ μαζί μέ τό Χριστό προσφέρει τά σύμβολα τῆς ἀρχιεροσύνης στόν ἅγιο, βρίσκεται πάρα πολύ κοντά στό δικό μας παράδειγμα. Μέ τίς μορφές τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου μπορεῖ νά συγκριθεῖ καί ὁ Χριστός (Π ί ν. 36) μέ τό ἔντονα ἐπαρχιακό καί λαϊκό ὕφος, ἀπό τήν ἴδια παράσταση, ὅπως καί ἡ Παναγία τοῦ Ἁγίου Νικολάου: κύριως μέ τίς μορφές τοῦ Χριστοῦ στή σκηνή τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου (νότιος τοῖχος ἱεροῦ) καί τοῦ Ἰωακείμ στή σκηνή τῶν Εἰσοδίων τῆς Παναγίας (βόρειος τοῖχος ἱεροῦ) (Π ί ν. 46). Θυμίζει ἀκόμη τή μορφή τοῦ Χριστοῦ στίς τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς στήν Αἴγινα καί, εἰδικότερα, στή σκηνή τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Λαζάρου, ἐκτός ἀπό τά ἁδρά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου καί τό χοντρό λαιμό, μέ τόν ἴδιο ἀρχαϊκό τρόπο ἀποδίδονται τά μαλλιά καί κοινή εἶναι ἡ σχηματοποίηση τῶν αὐτιῶν.

Γιά τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ἀντιμετωπίζεται ἡ πτυχολογία στή ζωγραφική τοῦ Ἁγίου Νικολάου κοντά στό Γεράκι, μᾶς δίνουν μιά ἰδέα τό σωζόμενο τμῆμα ἀπό τήν Πεντηκοστή (Π ί ν. 33) καί ἡ μορφή τοῦ ἀγγέλου τῆς σκηνῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (Π ί ν. 32). Κύριο χαρατκηριστικό εἶναι ὅτι τά φῶτα ἔχουν χάσει τό γραμμικό τους χαρακτήρα, τή σχηματοποίηση, τό περίτεχνο, τή διακοσμητική διάθεση πού ἔχουν σέ παλαιότερα μνημεῖα. Ἐδῶ τονίζουν ἀρκετά τή στρογγυλότητα τῆς φόρμας μέ τόν ἐλεύθερο τρόπο τῆς μοντέρνας ζωγραφικῆς τῆς ἐποχῆς ἀλλά καί μέ κάποια ἁπλοποίηση πού προδίδει τό λαϊκό τεχνίτη. Ἐπάνω στό κόκκινο ἱμάτιο τοῦ ἀγγέλου, μέ τήν πλατιά, πλούσια πτύχωση, τά φῶτα εἶναι γαλάζια καί τό ἴδιο χρῶμα ἔχει καί ὁ χιτώνας ἐσωτερικά. Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὐτή στιλιστική λεπτομέρεια, πού σημειώνεται σέ σύνολα μέ μνημειακή ἔκφραση, μᾶς θυμίζει, ἀπό τήν ἀριστοκρατική τέχνη τοῦ Μυστρᾶ, μιά ὁμάδα τοιχογραφιῶν στή Μητρόπολη καί στό Ἀφεντικό[116].

112. Βλ. Μ. Χατζηδάκη, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 30, Πίν. 54 β, καί τοῦ ἰδίου Aspects. . . ., ὅ.π., εἰκ. 19.

113. Ch. Bouras, A. Kaloyeropoulou, R. Andreadi, ὅ.π., σ. 94.

114. Ὅ.π., εἰκ. 115.

115. Ἀδημοσίευτο. Βλ. παραπάνω, σ. 98, ὑποσημ. 20.

116. Μ. Χατζηδάκη, Ἡ ζωγραφική τοῦ Μυστρᾶ, Ἀγγλοελληνική Ἐπιθεώρηση 6, τεῦχ. I (1953), σ. 57, καί τοῦ ἰδίου, Νεώτερα γιά τήν ἱστορία καί τήν τέχνη τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρᾶ, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ.Θ΄ (1977-79), σ. 143-175.

Συμπληρώνοντας τόν κύκλο τῶν τεχνοτροπικῶν παρατηρήσεών μας στίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου, θά πρέπει νά σημειώσουμε τίς ἀκόλουθες λεπτομέρειες.

Ἡ πρώτη ἀφορᾶ στήν παρουσία καί ἀπόδοση τοῦ κοσμήματος, πού ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, περιορίζεται σήμερα μόνο στό χῶρο τοῦ ἱεροῦ. Ἐκεῖ διακρίναμε δύο εἴδη αὐτοτελῶν κοσμημάτων: τά φυτικά καί τά καθαρά γεωμετρικά. Στήν πρώτη κατηγορία ἀνήκει: α) Τό ὡραῖο φυλλοειδές κόσμημα τοῦ ἐσωράχιου τοῦ τόξου τῆς μικρῆς κόγχης τῆς προθέσεως: ὁ ἄσπρος κάμπος γεμίζει μέ πλατιά φύλλα, πού ἔχουν κόκκινα καί μπλέ ἀντινατουραλιστικά χρώματα. β) Μία παραλλαγή τοῦ γνωστοῦ opus vermiculatum, πού κατέχει τό χῶρο ἀνάμεσα στήν κόγχη προθέσεως καί στό τέμπλο (Πίν. 34α). Ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ, τό κόσμημα αὐτό ἀπαντᾶ ἀπό τόν 11ο αἰ., ἐνῶ ἡ μεγάλη διάδοσή του συμπίπτει μέ τό τέλος τοῦ 12ου [117], γ) Τό κακά διατηρημένο καρδιόσχημο κόσμημα στό ἐσωράχιο τῆς Ὡραίας Πύλης. Κάτω ἀπό τήν κόγχη τῆς προθέσεως ἐκπροσωπεῖται τό γεωμετρικό κόσμημα: εἰδικότερα, παράλληλες κόκκινες καί μαῦρες γραμμές σχηματίζουν ὁμόκεντρα τρίγωνα. Παρατηρεῖται σέ παρόμοια μορφή στήν ἁγία Τράπεζα τοῦ Kurbinovo (1191)[118]. Ἐπίσης κόκκινες καί μαῦρες τεμνόμενες γραμμές σχηματίζουν διάχωρα σέ σχῆμα ρόμβου, μέσα στά ὁποῖα ἐγγράφονται μικρότεροι ρόμβοι μέ καμπυλούμενες πλευρές. Ἀνάλογης μορφῆς κόσμημα στολίζει τήν τραχηλιά καί τά μανίκια διδασκάλου στή σκηνή τῆς Μεσοπεντηκοστῆς στή Sopoćani (1258-1265)[119]. Εἶναι ὅμως φανερή στήν ἀπόδοση τοῦ κοσμήματος ἡ παρουσία τοῦ ἐπαρχιώτη ζωγράφου, γιατί, παρά τήν ποικιλία τῶν θεμάτων τους, ἔχουν σχεδιαστεῖ αὐτά μέ ἀρκετή κακοτεχνία.

Ἡ δεύτερη τεχνοτροπική λεπτομέρεια ἔχει σχέση μέ τό βάθος, στό ὁποῖο προβάλλονται οἱ σωζόμενες παραστάσεις τοῦ ναοῦ. Εἶναι ἐνιαῖο, σέ βαθύ γαλάζιο χρῶμα, σύμφωνα μέ τά συνήθη. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τό διάχωρο μέ τά στηθάρια τῶν δύο ἱεραρχῶν καί ἐκεῖνο μέ τό χριστόγραμμα στό ἐσωράχιο τοῦ ἁψιδώματος τοῦ Ἁγίου Νικολάου· ἐδῶ, καί στά δύο, τό βάθος εἶναι κόκκινο[120] σύμφωνα μέ τήν παλαιά ἑλληνορρωμαϊκή συνήθεια πού ἀναβιώνει στά χρόνια τῶν Κομνηνῶν, γιά νά ἐπιβιώσει ὡς ἀρχαϊσμός κι ἀργότερα, σέ ἔργα τοῦ 13ου αἰ.[121].

Ἡ ἀναλυτική ἐξέταση τῆς τεχνοτροπίας τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου, σέ συσχετισμό μέ τά συμπεράσματα πού προέκυψαν ἀπό τή λεπτομερειακή μελέτη τῆς

117. Βλ. A. H. S. Megaw-E. Hawkins, The Church of the Holy Apostles at Perachorio Cyprus, DOP 16 (1962), σ. 341-42, καί Α. Ὀρλάνδου, Ἡ ἀρχιτεκτονική καί αἱ βυζαντιναί τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου, Ἀθῆναι 1970, σ. 141, ὑποσημ. 4 καί σ. 262.

118. L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe s., Bruxelles 1975, εἰκ. 21.

119. V. J. Djurić, Sopoćani, Beograd 1967, πίν. XIV, καί σχέδιο σ. 130.

120. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ ἐναλλαγή χρωμάτων γίνεται καί μέσα στούς κύκλους τῶν στηθαρίων. Ἔτσι τό πρῶτο ἀπό ἀνατολικά ἔχει κόκκινο φόντο, ἐνῶ τό δεύτερο βαθυγάλαζο. Ἡ ἴδια ἐναλλαγή σημειώνεται καί σέ στηθάρια πού κοσμοῦν τούς τοίχους γειτονικῶν μνημείων, ὅπως τῆς Χρυσαφίτισσας καί τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Μυστρᾶ.

121. Ὅπως σέ μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς (βλ. Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχη στό Μαρκόπουλο, ὅ.π., σ. 224, Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, σ. 47 καί 51-52), τῆς Κύπρου (βλ. Α. Παπαγεωργίου, ὅ.π., σ. 209-10), κ.ἀ.

εἰκονογραφίας τους, μᾶς δίνουν τή δυνατότητα χρονολογικῆς τοποθετήσεως καί ἐντάξεως τῆς ζωγραφικῆς αὐτῆς στήν τέχνη τῆς ἐποχῆς της.

Στή μελέτη τῆς τεχνοτροπίας τῆς ζωγραφικῆς αὐτῆς σημειώθηκαν ὁμοιότητες μέ μνημεῖα τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 13ου αἰ., ἀκριβῶς χρονολογημένα ἤ μή, καί ἐπισημάνθηκε ὁ ἔντονα λαϊκός καί ἐπαρχιακός της χαρακτήρας, πού τήν ἐντάσσει σέ μιά ὁμάδα μνημείων μέ τήν ἴδια τάση[122].

Ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιά τῆς Αἴγινας εἶναι ἕνα μνημεῖο χρονολογημένο ἀκριβῶς στό 1284, πού οἱ τοιχογραφίες του χαρακτηρίζονται, ἐκτός τῶν ἄλλων, καί ἀπό λαϊκότροπη ἔκφραση[123]. Σημειώσαμε ἤδη τήν τυπολογική συγγένεια τῶν προσώπων τῶν δύο μνημείων ἀλλά καί ὁμοιότητες στήν τεχνική τους ἐκτέλεση[124]. Ἀκόμα πιό στενή εἶναι ἡ σχέση πού διέπει τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου μέ σειρά παραστάσεων τῆς Ἁγίας Κυριακῆς στήν Κερατέα. Οἱ μορφές ἔχουν κι ἐδῶ (ὅπως καί στό Γεράκι) ἁδρά ρεαλιστικά χαρακτηριστικά μέ πολύ γήινη ἔκφραση καί καθόλου πνευματικότητα. Στό πλάσιμο τῶν προσώπων, παρόλο ὅτι στήν Κερατέα ἔχει γίνει σέ μερικές περιπτώσεις μόνο μέ πράσινο χρῶμα, σημειώνουμε ὡς κοινό στοιχεῖο τήν πράσινη γραμμή, πού ἀτόφια τοποθετεῖται στή μία μόνο πλευρά, καί τίς λεπτές ἄσπρες γραμμές τῶν φώτων. Μέ παρόμοιο τρόπο ἐπίσης ἔχουν ἀποδοθεῖ τά μαλλιά καί τά πολύ σχηματοποιημένα αὐτιά. Στά ἴδια λαϊκά πλαίσια ἐντάσσεται καί ἡ ζωγραφική τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στό Γεράκι. Σημειώνουμε κι ἐδῶ τήν παρουσία τῆς ἴδιας τεχνικῆς στήν ἀπόδοση τῶν προσώπων, πού ἔχουν πλατιά κατασκευή, μεγάλα μάτια, σαρκώδη χείλη καί στηρίζονται σέ δυνατούς λαιμούς.

Ἐπισημάναμε ἀκόμη τή σχέση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου μέ ἐκεῖνες τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Νικολάου καί Γεωργίου τοῦ Λαθρήνου Νάξου. Ἡ ρεαλιστική ἔκφραση καί ὁ ἀνθρώπινος χαρακτήρας τῶν μορφῶν τῆς Νάξου τίς τοποθετεῖ σέ ἀνάλογη καλλιτεχνική παράδοση.

Τά κοινά στοιχεῖα στή ζωγραφική τοῦ Ἁγίου Νικολάου καί τῶν μνημείων πού προαναφέραμε μᾶς πείθουν νά χρονολογήσουμε τίς τοιχογραφίες στό Γεράκι στήν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ 13ου αἰ.

Ἀντίθετα μέ ὅ,τι συμβαίνει στό μόνο χρονολογημένο τοιχογραφικό σύνολο πού ἀναφέραμε, τήν Ὄμορφη Ἐκκλησιά στήν Αἴγινα, στό Γεράκι σημειώσαμε προχωρημένα στιλιστικά στοιχεῖα, ὅπως τό ἐλεύθερο ζωγραφικό πλάσιμο τῶν μορφῶν, τή μοντέρνα ἀπόδοση τῆς φόρμας τοῦ σώματος, τό ρεαλισμό καί τήν ἀνθρώπινη ἔκφραση τῶν μορφῶν. Διαπιστώνουμε ὅτι ὁ ζωγράφος εἶναι ἐνήμερος τῶν νέων στιλιστικῶν τάσεων καί ἐμπνέεται ἀπό αὐτές, ἀποδίδει ὅμως τά καλά πρότυπα μέ τίς καλλιτεχνικές του δυνατότητες: μέ κάποια ἀδεξιότητα στή σχεδίαση, κάνοντας ὀρθογραφικά καί εἰκονογραφικά ταυτόχρονα λάθη, διατηρώντας ὡς ἐπαρχιώτης ὁρισμένους ἀρχαϊσμούς, προσθέτοντας στοιχεῖα ἀπό τήν ντόπια εἰκονογραφία.

122. Στίς διάφορες τεχνοτροπικές τάσεις πού ἐπικρατοῦν στά μνημεῖα τοῦ ἑλλαδικοῦ κυρίως χώρου στό 13ο αἰ. καί εἰδικότερα στό β΄ μισό του ἀναφέρεται σέ πρόσφατη μελέτη της ἡ καθηγήτρια Ν. Μουρίκη (ὅ.π., σ. 55-64).

123. Βλ. ὑποσημ. 112.

124. Βλ. Ντ. Μουρίκη, ὅ.π., σ. 30-31.

Ὁ ζωγραφικός διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἔξω ἀπό τό Γεράκι πλουτίζει τήν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης στήν περιοχή Παρόλο πού δέν ἀποτελεῖ ἕνα φιλόδοξο σύνολο καί ὁπωσδήποτε προδίδει τά ταπεινά οἰκονομικά μέσα ἐκείνων πού κατέβαλαν τή δαπάνη γιά τήν ὁλοκλήρωσή του, δείχνει ὅτι ἡ περιοχή διαθέτει ἱκανούς ζωγράφους πού εἶναι ἐνημερωμένοι στίς καινούργιες τάσεις τῆς ζωγραφικῆς, ὅπως παρουσιάζονται στά μεγάλα κέντρα.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΓΚΙΑΟΥΡΗ

ΑΡΧΑΪΚΕΣ ΕΡΜΑΪΚΕΣ ΣΤΗΛΕΣ

(Πίν. 47-55)

Ἡ ἑρμαϊκή στήλη εἶναι ἰδιαίτερος τύπος μνημείου τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης μέ πλατιά διάδοση στούς κλασικούς καί μετέπειτα χρόνους. Ἀποτελεῖται, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπό στήλη τετράγωνη[1] πού κορυφώνεται σέ κεφαλή Ἑρμοῦ πωγωνοφόρου. Στό μέσο περίπου τῆς μπροστινῆς ὄψης τῆς στήλης ἔχει ἀνάγλυφο φαλλό[2] καί στίς πλαϊνές πλευρές, στό ὕψος περίπου τῶν χεριῶν, δύο ὀρθογώνιες ἐγκοπές, ὅπου ἔμπαιναν συνήθως ἔνθετοι οἱ «βραχίονες». Ἡ στήλη στέκει σέ κυβική βάση πού μπορεῖ νά εἶναι καί δίβαθμη[3].

Ἡ κεφαλή ἔχει μακριά μαλλιά πού πέφτουν πίσω στή ράχη, συγκρατοῦνται πάνω στό κρανίο μέ ταινία καί στό μέτωπο εἶναι συνήθως διαταγμένα σέ δύο ἤ τρεῖς σειρές ἑλικωτούς βοστρύχους[4]. Ὁ φαλλός στά ἀρχαϊκά καί κλασικά χρόνια εἶναι πάντα ὑψωμένος[5]. Θεωρεῖται ὅτι ἡ μορφή πού τελικά ἐπικράτησε, ἐμφανίστηκε στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. καί συνδέεται ἄμεσα μέ τίς 150 ἑρμαϊκές στῆλες πού ἔστησε ὁ Ἵππαρχος (528-514 π.Χ.) μεταξύ ἄστεως καί δήμων[6]. Ὁ τύπος ὁλοκληρώθηκε στόν Ἑρμῆ Προπύλαιο, ἀρχαϊστικό ἔργο πιθανῶς τοῦ Ἀλκαμένη[7].

Στήν ἀρχαϊκή περίοδο ἡ ἑρμαϊκή στήλη εἶναι ὅρος[8] πού μορφώνει, ἀφοῦ ὁ Ἵππαρ-

1. Θουκυδίδης VI. 27, 2: ...*Ἑρμαῖ ἦσαν λίθινοι... (εἰσὶ δὲ κατὰ τὸ ἐπιχώριον, ἡ τετράγωνος ἐργασία...)*.

2. Ἡρόδοτος II. 51, 1: *τοῦ δὲ Ἑρμέω τὰ ἀγάλματα ὀρθὰ ἔχειν τὰ αἰδοῖα ποιεῦντες*.

3. Σέ παραστάσεις ἀγγείων βλ. π.χ. Zanker, Wandel der Hermesgestalt, πίν. 52, στόν κιονωτό κρατήρα στήν Bologna. Ἐπίσης στό ἐπιτύμβιο τῆς Λυσάνδρας στή Σμύρνη, Curtius, Phallosgrabmal in Museum von Smyrna, στό Festschrift L. Klages, 1932.

4. Ἡ Harrison, Athenian Agora XI, σ. 129, λέει ὅτι οἱ μέν πλούσιοι βόστρυχοι τοῦ μετώπου προστάτευαν τό πρόσωπο ἀπό τίς βροχές, ἀφοῦ οἱ ἑρμαϊκές στῆλες στήνονταν στό ὕπαιθρο, ἡ δέ μάζα τῶν μαλλιῶν στή ράχη μέ τούς δυό βοστρύχους ἐμπρός υἱοθετήθηκαν γιατί ἀποτελοῦσαν ἁρμονική μετάβαση ἀπό τήν κεφαλή στή στήλη.

5. R. Lullies, Die Typen der gr. Hermen, 1931, σ. 46.

6. Πλάτωνος, Ἵππαρχος, 228-9. Ἡ μαρτυρία του βεβαιώνεται μέ τήν ἐπιγραφή στή στήλη ἀπό τό Κορωπί: *[ἐ]ν μέσοι Κεφαλες τε καὶ ἄστεος ἀγλαὸς hερμες*. Ὁ Crome, Ἱππάρχειοι Ἑρμαῖ, στό AM 60-61 (1935-36), σ. 300 κ.ἑ., δέχεται ὅτι ἡ ἑρμαϊκή στήλη εἶναι δημιούργημα τοῦ Ἱππάρχου, γιατί καμιά ἀπ' ὅσες σώζονται στήν πλαστική καί στήν ἀγγειογραφία δέν εἶναι παλιότερη ἀπό τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. Θεωρεῖ ὅτι τό ἐσωτερικό τῆς κύλικας τοῦ Ἐπίκτητου στό Μουσεῖο τῆς Κοπεγχάγης (CVA, Dan. 3, πίν. 139), μέ τόν τεχνίτη πού κατασκευάζει μιά στήλη καί ἐπιγραφή *Ἵππαρχος καλός*, ἀναφέρεται στόν ἴδιο τόν Ἵππαρχο ὡς πνευματικό δημιουργό τῆς στήλης.

7. D. Willers, Zu den Anfängen der archaistischen Plastik in Griechenland (AM Beih. 4, 1975), σ. 33-47.

8. Βλ. καί M. Crosby, Altar of Twelve Gods, Hesperia, Suppl. VIII. Ὁ βωμός τῶν δώδεκα θεῶν τοῦ Πεισίστρατου ἦταν τό κεντρικό σημεῖο ἀπ' ὅπου μετρώντας τοποθετήθηκαν οἱ ὅροι καί ἀργότερα οἱ

χος χάραξε στή στήλη ρητά[9]. Ἔχει κεφαλή Ἑρμοῦ, πού εἶναι ὁδηγός καί βοηθός τοῦ ὁδοιπόρου, καί φαλλό, σύμβολο εὐφορίας καί γονιμότητας πού συνάμα προφυλάγει ἀπό τό κακό[10].

Ὡς τύπος τό μνημεῖο θεωρεῖται ὅτι προέρχεται ἀπό τούς «ἑρμαίους λόφους», τούς σωρούς δηλαδή ἀπό λίθους, «ἕρματα», πού ἔριχναν οἱ ὁδοιπόροι σέ ὁρισμένα σημεῖα στούς δρόμους. Οἱ λιθοσωροί αὐτοί[11] ἀποτελοῦσαν σημάδια τῶν δρόμων καί ταυτίστηκαν μέ τόν Ἑρμῆ ὁδηγό. Ἔχει ὑποτεθεῖ ὅτι στά σημεῖα πού ἔριχναν τίς πέτρες ὑπῆρχε κάποιος τάφος καί οἱ «ἑρμαῖοι λόφοι» ἀρχικά ἔχουν σχέση μέ τόν Ἑρμῆ χθόνιο. Ὁ Curtius[12] γιά νά στηρίξει αὐτή τή θεωρία συγκέντρωσε παντοειδεῖς ἀνθρωπόμορφες στῆλες-ἐπιτύμβια σήματα, πού δέν πείθουν ὡς πρόδρομοι τῆς ἑρμαϊκῆς στήλης, εἶναι ἐξάλλου μεταγενέστερες. Παρουσιάζοντας ἀργότερα τό μνημεῖο τῆς Λυσάνδρας Ἀλεξάνδρου τοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης[13] ἐπιμένει στήν ἴδια θεωρία καί τονίζει ὅτι τό μνημεῖο αὐτό συγκεκριμένα ἐνισχύει τίς θέσεις του, προσθέτοντας ὅτι ὁ θεός μόνο ὡς χθόνιος εἶναι φαλλικός καί, ὅπως καί ἄλλοι χθόνιοι θεοί, εἶναι καί χορηγός ἀφθονίας, γονιμότητας καί εὐφορίας. Ὁ Lullies[14] ἀναζητεῖ τίς ἀρχές στή μικρογλυπτική τοῦ 7ου αἰ. καί φθάνει ὡς τόν κολοσσό ἀπό τό Λεβίδι τῆς Ἀρκαδίας[15]. Ὁ L. Deubner[16] συμπεραίνει ὅτι ὁ φαλλός τῆς ἑρμαϊκῆς στήλης εἶναι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ πρώτου, ὄρθιου, γιά νά εἶναι ὁρατός, λίθου τοῦ ἑρμαίου λόφου ἀπό τόν ὁποῖο ἐξελίχτηκε ἡ στήλη. Ἡ Goldman[17] ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀρχές πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στή λατρεία τοῦ ἀγροτικοῦ Διονύσου καί στά ξύλινα ὁμοιώματα μέ προσωπεῖο Διονύσου καί ἐνδύματα, γιατί καί ὁ Ἑρμῆς μαρτυρεῖται ὡς ἀγροτικός θεός[18]. Ὁ Devambez[19] νομίζει ὅτι τό σημαντικό μέρος τοῦ μνημείου εἶναι ἡ στήλη μέ τήν ἐπιγραφή καί τό φαλλό καί ὄχι ἡ ἑρμαϊκή κεφαλή, τήν ὁποία θεωρεῖ ὡς τελείωμα τῆς στήλης, ὅπως π.χ. ἡ σφίγγα στίς ἐπιτύμβιες.

ἑρμαϊκές στῆλες τοῦ Ἱππάρχου, τίς ὁποῖες ὁ Crome θεωρεῖ ἐκτός ἀπό ὅρους καί Kultbilder. Βλ. καί Harrison, ὅ.π., σ. 113.

9. Ὁ Bousquet (BCH 80 (1956), σ. 565 κ.ἑ.) δέχεται ὅτι οἱ πρῶτες ἑρμαϊκές στῆλες μέ ἐπιγραφές *γνῶθι σαυτὸν* καί *μηδὲν ἄγαν* ἦταν στημένες στό ναό τῶν Ἀλκμεωνιδῶν στούς Δελφούς καί ἀπό κεῖ ἀντέγραψε τόν τύπο ὁ Ἵππαρχος.

10. Eitrem, RE στή λ. *Hermen*. Nilsson, Gr. Feste, σ. 390, ὑποσημ. 5, καί τοῦ ἰδίου, Geschichte gr. Religion, σ. 119 καί σ. 501-509.

11. Ὁ Κ. Ρωμαῖος (Ἀθηνᾶ 1908 καί ΠΑΕ 1950, σ. 234) βρῆκε στήν Κυνουρία τρεῖς λιθοσωρούς, πού τούς ἀναφέρει ὁ Παυσανίας στά σύνορα Λακεδαιμονίων πρός Ἀργείους καί Τεγεάτες (Ν. Παπαχατζῆς, Παυσανία, Κορινθιακά - Λακωνικά, σ. 305, ὑποσημ. 1, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν 1976). Ἀπό τά εὑρήματα συμπεραίνει ὁ Ρωμαῖος ὅτι οἱ λιθοσωροί ἦταν καί τόποι λατρείας.

12. L. Curtius, Die antike Herme, Leipzig 1903.

13. L. Curtius, Phallosgrabmal in Museum von Smyrna, ὅ.π., σ. 26.

14. R. Lullies, ὅ.π.

15. Ἡ D. Burr, AJA 31 (1927), σ. 169-176, λέει «The unmodelled body suggests a Herm and Herms are frequented in that region», ὅμως, καταλήγει, ἡ πλάτη του εἶναι πλασμένη (rounded) καί γι' αὐτό πιθανότερα πρόκειται γιά λατρευτικό ξόανο πού χρονολογεῖται πρίν τόν 7ο αἰ.

16. L. Deubner, Der ithiphallische Hermes, Corolla Curtius, 1937, σ. 202.

17. H. Goldman, AJA 46 (1942), σ. 58. Βλ. καί Marcadé, BCH 76 (1952), σ. 596.

18. Greek Anthology, Loeb, σ. 477, 334.

19. P. Devambez, RA, σ. 139.

Τονίζει τήν πολιτική σημασία τοῦ μνημείου πού πρῶτος ἔθιξε ὁ Crome[20] μέ τή μορφή καί τό σκοπό πού τά ἔστησε ὁ Ἵππαρχος, δηλαδή μέ τήν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματός του, τήν ὁδική ἔνδειξη καί τό δικό του ρητό, καθώς καί τήν ἀνάγκη τῶν ἀπολυταρχικῶν καθεστώτων γιά ρητά. Οἱ τρεῖς κιμώνειες ἑρμαϊκές στῆλες[21], πού στήθηκαν στήν Ἀγορά μετά τή νίκη τοῦ Κίμωνα κατά τῶν Περσῶν στήν Ἠιόνα κοντά στήν Ἀμφίπολη (474 π.Χ.) καί μάλιστα, ὅπως ἀναφέρει ὁ Αἰσχίνης (3, 183), χωρίς ἀναγραφή ὀνομάτων, δείχνουν τήν ἀλλαγή τῆς πολιτικῆς ἀντιλήψεως κατά τήν πεντηκονταετία.

Οἱ ὑστεροαρχαϊκές ἑρμαϊκές στῆλες εἶναι:

1. Ἡ κεφαλή τῆς Ἀκροπόλεως 642[22].
2. Ἡ ἀκέφαλη στήλη τῆς Ἀκροπόλεως 170[23].
3. Ἡ κεφαλή στό Cincinnati ἀπό τήν Ἀττική[24].
4. Ἡ κεφαλή στήν Κοπεγχάγη ἀπό τή Βοιωτία[25].
5. Ἡ ἑρμαϊκή στήλη στό Ἐθνικό Μουσεῖο (ἀριθ. εὑρ. 3728) ἀπό τή Σίφνο[26].
6. Ἡ ἑρμαϊκή στήλη στό Mariemont ἀπό τόν Πειραιά[27].
7. Ἡ μικρή ἑρμαϊκή στήλη τῆς Ἐρέτριας[28].
8. Ἡ κεφαλή σέ ἰδιωτική συλλογή στή Βιέννη[29].
9. Ἡ κεφαλή στό Mariemont[30].
10. Ἡ κεφαλή ἀπό τήν Ὀλυμπία (;) στό Βερολίνο[31].
11. Ἡ κεφαλή στήν Κοπεγχάγη[32].
12. Ἡ ἑρμαϊκή στήλη τῆς Ἐρέτριας[33].
13. Ἡ κεφαλή τῆς Ἀγορᾶς S 211[34].

20. Crome, ὅ.π., σ. 312.

21. Πιθανότατα εἰκονίζονται στήν πελίκη τοῦ ζωγράφου τοῦ Πανός στό Λοῦβρο, Harrison, ὅ.π., σ. 110 κ.ἑ., πίν. 65a.

22. Schuchhardt στό Schrader, Archaische Marmorbildwerke der Akropolis, σ. 336, ἀριθ. 461, πίν. 163, εἰκ. 367, Χρ. Καροῦζος, Ἀριστόδικος, σ. 56, Ε7.

23. Schuchhardt, ὅ.π., σ. 337, ἀριθ. 170, καί Crome, ὅ.π., σ. 302, εἰκ. 1.

24. Crome, ὅ.π., σ. 301, πίν. 102, καί Willers, ὅ.π., πίν. 11, 2.

25. F. Poulsen, Catalogue of Ancient Greek Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptothek, 1951, ἀριθ. 1, σ. 18, καί Willers, ὅ.π., πίν. 12, 1-2.

26. Crome, ὅ.π., σ. 300, πίν. 101-103, καί Willers, ὅ.π., πίν. 13, 1-2, Σ. Καρούζου, Ἐθνικόν Ἀρχαιολογικόν Μουσεῖον, Συλλογή Γλυπτῶν, σ. 15.

27. Lévêque-Donnay, L'art grec du musée de Mariemont (Cat. Bordeaux 1967), σ. 60, ἀριθ. 21, καί Willers, ὅ.π., πίν. 16, 1-4.

28. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 156, Πίν. 167 γ, καί Willers, ὅ.π., πίν. 14, 1-2 καί 15, 1-2. Ὁ Κουρουνιώτης στά ΠΑΕ 1910, σ. 267, ἀναφέρει ὅτι «μικρόν πώρινον ἀγαλμάτιον ἀνδρός ἔχοντος ὀξύν πώγωνα καί ἡ κεφαλή δευτέρου ὁμοίου...» βρέθηκαν στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ στήν ἀρχαία ἐπίχωση μέ ἄμμο καί στρῶμα λατύπης πώρου, κοντά στά θεμέλια.

29. Crome, ὅ.π., σ. 301, πίν. 105.

30. Willers, ὅ.π., σ. 36-37, πίν. 17, 1-4.

31. Blümel, Die arch. gr. Skulpturen[2], ἀριθ. 13, εἰκ. 34, καί Willers, ὅ.π., σ. 36, πίν. 20, 1-2.

32. Poulsen, ὅ.π., ἀριθ. 12a, καί Willers, ὅ.π., σ. 36, πίν. 18, 1-2 καί 19, 1-2.

33. ΠΑΕ 1977, σ. 34, πίν. 15.

34. Harrison, ὅ.π., σ. 142, ἀριθ. 156, πίν. 40, καί Willers, ὅ.π., σ. 36, πίν. 20, 3 καί 21, 1-3.

14. Ἡ κεφαλή τῆς Ἀγορᾶς S 730[35].
15. Ἡ ἀκέφαλη στήλη ἀπό τό Κορωπί στό Μουσεῖο τῆς Βραώνας[36].
16. Ἡ ἀκέφαλη στήλη τοῦ Λεωκράτους ἀπό τό Μαρκόπουλο[37].
17. Ἡ ἀκέφαλη στήλη ἀπό τό Χαϊδάρι[38].
18. Ἡ ἀκέφαλη στήλη τοῦ Στρομβίχου στό Ἀμφιάρειο[39].
19. Ἡ ἀκέφαλη στήλη στό Λαύριο[40].

Πιθανῶς ἀπό ἑρμαϊκές στῆλες εἶναι ἡ κεφαλή Jerichau IV, 2714[41] καί ἡ κεφαλή 2715 στό Λοῦβρο[42].

Στόν πιό πάνω κατάλογο προστίθεται πρώτη μιά μικρή στήλη πού βρέθηκε τό 1960 στό Σούνιο[43]. Τά δυό κομμάτια ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται ἡ στήλη, μαζί μέ ἕναν ὅρο, βρέθηκαν στό δρόμο Σουνίου-Λαυρίου σέ ἐκσκαφές θεμελίων στό οἰκόπεδο Ἀσημάκη[44]. Τήν ταύτιση ἔκαμε ὁ γλύπτης Στέλιος Τριάντης.

Ἡ ἑρμαϊκή στήλη τοῦ Σουνίου (Πίν. 47-49) μέ ἀριθ. εὑρ. Ἐθνικοῦ Μουσείου 4868 εἶναι ἀπό λεπτόκοκκο ἀττικό μάρμαρο. Εἶναι σπασμένη στό κάτω μέρος καί ἔχει ὕψος 0,50 μ. Τό πρόσωπο τοῦ Ἑρμοῦ εἶναι πολύ φθαρμένο. Σπασμένο εἶναι τό ἄκρο ἀπό τό γένι, καθώς καί ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν δεξιά κι ἀριστερά ἀπό τό λαιμό. Εἰκονίζεται πωγωνοφόρος μέ πλούσια μακριά μαλλιά πού πέφτουν πίσω σάν μάζα, ἐνῶ στό μέτωπο καί τούς κροτάφους καταλήγουν κυματιστά. Συγκρατοῦνται χαλαρά μέ ταινία πλάτους 0,015 μ. Τά μάτια εἶναι μεγάλα καί ἔχουν χάραγμα στό ἐσωτερικό περίγραμμα τῶν βλεφάρων. Τό κάτω βλέφαρο εἶναι σ' εὐθεία γραμμή, τό πάνω καμπυλώνεται ἔντονα. Ἡ μύτη εἶναι σπασμένη καί ὑπερβολικά κοντή· πλάι ἀπό τά ρουθούνια σχηματίζονται δύο ἔντονες πτυχές. Τά χείλη στενά, ἀνεβαίνουν στά ἄκρα καί ἀφήνουν νά διαγραφεῖ ἀρχαϊκό μειδίαμα. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ δυσανάλογα μικρή ἀπόσταση μεταξύ ματιῶν καί στόματος, πού δίνει στό ἔργο ὕφος «λαϊκό». Τ' αὐτιά εἶναι τοποθετημένα σχετικά ψηλά (ὁ ἀντιτράγος βρίσκεται στό ὕψος τῆς ἐξωτερικῆς γωνίας τῶν ματιῶν) καί γέρνουν πρός τά ἐμπρός. Τό γένι στό πλάι δέ διαχωρίζεται ἀπό τά μαλλιά, ἀλλά ἑνώνεται μ' αὐτά. Ὁ λαιμός σχηματίζεται ἀμέσως πάνω στή στήλη, χωρίς τό μεταβατικό λοξό ἐπίπεδο πού ὑπάρχει στίς στῆλες τῆς Σίφνου καί τοῦ Morlanweltz.

Ἡ στήλη εἶναι μπροστά καί στά πλάγια λειασμένη, στήν πίσω ὄψη δουλεμένη μέ λάμα, πού ἔχει ἀφήσει ἴχνη λοξά ἀπό τ' ἀριστερά πρός τά δεξιά. Ἡ ἀριστερή πλαϊνή

35. Harrison, ὅ.π., ἀριθ. 157, σ. 144, πίν. 41.
36. Kirchner-Dow, AM 62 (1937), σ. 3, καί W. Peek, Hermes 70 (1937), σ. 461.
37. A. Wilhelm, ÖJhefte 1899, σ. 228, εἰκ. 128, Kirchner-Dow, ὅ.π., σ. 3, Χρ. Καροῦζος, ὅ.π., σ. 84, ἀριθ. 6.
38. A. Wilhelm, ὅ.π., σ. 229, εἰκ. 12.
39. Πετράκος, Ὠρωπός, σ. 21 καί 121, πίν. 37, πού τή χρονολογεῖ στόν αὐστηρό ρυθμό. Ἰδιορρυθμία τά μαλλιά πού πέφτουν στή ράχη σέ δύο στρώματα. Ἔχει κι αὐτή ὅπως τῆς Ἀγορᾶς τούς πλαϊνούς βοστρύχους.
40. Kirchner-Dow, ὅ.π., σ. 3.
41. Poulsen, ὅ.π., σ. 100, ὑποσημ. 9, εἰκ. 25.
42. W. Wrede, AM 53 (1928), σ. 80, ὑποσημ. 3, πίν. 4.
43. Εὐχαριστῶ τόν Ἔφορο κ. Β. Πετράκο πού μοῦ παραχώρησε τήν ἄδεια νά δημοσιεύσω τή στήλη.
44. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 35.

πλευρά εἶναι «παράγωνη», δηλαδή τό ἐπίπεδό της δέν εἶναι κάθετο πρός τήν ὄψη ἀλλά κλίνει πρός τά μέσα. Ἔχει ὕψος ὡς τήν ἀπόληξη τῶν μαλλιῶν πίσω 0,245, πλάτος 0,135 καί πάχος 0,065 μ. Δέν παρουσιάζει μείωση πρός τά πίσω[45]. Ὁ φαλλός ἔχει ὕψος 0,085 καί πλάτος 0,055 μ. Οἱ ἐγκοπές γιά τούς ἔνθετους βραχίονες ἔχουν ἕνα ἑκατοστό διαφορά ὕψους: ἡ δεξιά βρίσκεται σ' ἀπόσταση 0,055 μ. ἀπό τό κόψιμο τοῦ λαιμοῦ, ἡ ἀριστερή 0,065 μ. Οἱ ἄλλες τους διαστάσεις εἶναι: ὕψος 0,05, πλάτος 0,025 καί βάθος 0,02 μ.

Ἡ κακή κατάσταση πού διατηρεῖται ἡ κεφαλή δέ βοηθάει ἰδιαίτερα σέ συγκρίσεις. Ἡ κατασκευή τῶν ματιῶν θυμίζει τόν κοῦρο τοῦ Σουνίου[46], τ' αὐτιά τήν ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Κιτύλου καί τοῦ Δέρμυος[47] καί ἡ ὅλη δομή της ἔργα τῆς ὁμάδας τοῦ Σουνίου. Ἐξωτερικές ὁμοιότητες παρουσιάζει μέ τή νεώτερη, ἄριστης τέχνης καί διατηρήσεως κεφαλή Καλλιγᾶ πού ἔχει βρεθεῖ στό Σούνιο[48]. Καί στίς δύο ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν εἶναι ἐνιαία, δέ δηλώνονται βόστρυχοι καί στό μέτωπο σχηματίζει φεστόνι. Ὁ ὄγκος στό πίσω μέρος τοῦ κρανίου εἶναι ἐλλιπής καί ὅπως φαίνεται στίς πλαϊνές ὄψεις ἡ ταινία κάθεται ἀρκετά πάνω ἀπό τ' αὐτιά. Τ' αὐτιά, παρόλο πού στήν 4868 εἶναι τελείως πρωτόγονα καί στήν Καλλιγᾶ πιό προχωρημένα, εἶναι τό ἴδιο στενόμακρα καί τά πτερύγιά τους εἶναι κολλημένα στήν πίσω μάζα τῶν μαλλιῶν. Ἡ κεφαλή Καλλιγᾶ χρονολογεῖται στό μέσο τοῦ 6ου αἰ.[49]. Ἡ ἑρμαϊκή στήλη τοῦ Σουνίου θά μποροῦσε νά ἔχει κατασκευαστεῖ ὄχι ἀπό πρῶτο τεχνίτη στό α΄ τέταρτο τοῦ αἰώνα.

Ἔχουμε λοιπόν τήν ἀρχαιότερη μέχρι σήμερα γνωστή ἑρμαϊκή στήλη-ὅρο πού δείχνει ὅτι, ὅταν ὁ Ἵππαρχος ἀποφάσισε νά στήσει τίς 150 στῆλες, ἤδη ὁ τύπος ἦταν σαφῶς διαμορφωμένος καί δέν ἦταν δικό του δημιούργημα. Ἄλλωστε, ὅταν ὁ Ἡρόδοτος (Π. 51, 1) λέει γιά τήν ἑρμαϊκή στήλη *ἀπὸ Πελασγῶν πρῶτοι μὲν Ἑλλήνων ἁπάντων Ἀθηναῖοι παραλαβόντες, παρὰ δὲ τούτων ὦλλοι*, δηλώνει τή μακριά πρός τά πίσω ἱστορία της[50].

Ἀπό ἑρμαϊκή στήλη προέρχεται καί μία κεφαλή μέ ἄγνωστη προέλευση ἀπό τίς ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (ἀριθ. εὑρ. 5270). Ἡ κεφαλή, ἀπό πεντελήσιο μάρμαρο, ἔχει ὕψος 0,115 μ. καί εἶναι σπασμένη στό μέσο τοῦ λαιμοῦ (Πίν. 50). Τό πρόσωπο εἶναι φθαρμένο. Τά μάτια ἀποδίδονται σάν ὄγκοι χωρίς λεπτομέρειες, τά γένια μέ χαρακτές κυματιστές γραμμές. Τά μαλλιά, στό δεξιό κρόταφο, ὅπου μόνο σώζονται, εἶναι κυματιστά καί καταλήγουν σέ δύο σειρές πρός τά πάνω στραμμένων ἑλικωτῶν βοστρύχων. Ἐλαφρό μειδίαμα ζωντανεύει τό πρόσωπο. Τό πάνω καί πίσω μέρος τοῦ κρανίου λείπει. Ὅλη αὐτή ἡ ἐπιφάνεια, ἐκτός ἀπό μικρό μέρος δεξιά πού εἶναι σπασμένο, ἔχει ἴχνη βελονιοῦ (Πίν. 51). Δύο τρύπες σχεδόν παράλληλες, ἡ μία ψηλότερα ρηχή, ἡ ἄλλη βαθύτερη στήν ἀρχή συνεχίζει πρός τά κάτω (Πίν. 51 α). Τά

45. Kirchner-Dow, ὅ.π., σ. 3. Μείωση παρουσιάζει μόνο ἡ στήλη ἀπό τό Κορωπί.

46. Richter, Kouroi², εἰκ. 36-37.

47. Richter, Gravestones, ἀριθ. 9, εἰκ. 31-33 (γύρω στά 600 π.Χ.), Σ. Καρούζου, ὅ.π., σ. 3, Πίν. 2 α (στά μέσα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., ἀπό ἐπαρχιώτη τεχνίτη).

48. Χρ. Καροῦζος, Φροντίσματα, ΑΕ 1953-54, Γ΄, σ. 23, εἰκ. 1, πίν. Ι.

49. Ἡ κεφαλή Καλλιγᾶ θεωρήθηκε καί λόγω τῆς ἁδρῆς ἐργασίας στό πίσω μέρος της ὅτι μπορεῖ νά προέρχεται ἀπό μικρό ἀέτωμα. Ἐξίσου λογικά μπορεῖ νά εἶναι κεφαλή ἀπό ἑρμαϊκή στήλη.

50. Ὁ Crome, ὅ.π., σ. 312, δέχεται ὅτι τό *ἀπὸ Πελασγῶν* πιθανῶς ἀφορᾶ τό φαλλό.

φαινόμενα δείχνουν ὅτι τό τμῆμα πού λείπει προστέθηκε κάποτε ἔνθετο. Εἶναι πιθανό τό πίσω μέρος τῆς στήλης 170 τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (Πί ν. 53 α), πού ὁ Schuchhardt συσχετίζει μέ τήν κεφαλή 642[51] καί πού ὁ Crome σωστά ἀμφισβητεῖ τήν ταύτιση λόγω μεγέθους καί διαφορᾶς ἐργασίας[52], νά ἀνήκει στήν κεφαλή 5270 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἡ στήλη 170[53], ἀπό πεντελήσιο μάρμαρο, ἔχει ὕψος 0,133, πλάτος 0,125 μ., εἶναι κομμένη στή μέση κατακόρυφα καί ἔχει τήν ἐπιφάνεια τοῦ τραχήλου προετοιμασμένη γιά ἔνθεση (Πί ν. 53 γ). Στό κέντρο τῆς πίσω σπασμένης ἐπιφάνειας ἔχει ὑπόλοιπο ἐγκοπῆς (Πί ν. 53 β) γιά νά δεχτεῖ τόρμο ἔνθετης κεφαλῆς, καθώς καί ὁριζόντια τρύπα ἀπό τό πίσω μέρος πρός τήν ἐγκοπή γιά πρόσθετη στερέωση (Πί ν. 53 α).

Γιά τήν ταύτιση συνηγορεῖ τό σχετικό μέγεθος στήλης καί κεφαλῆς καί οἱ διάφορες ἐπιφάνειες προσαρμογῆς πού εἶναι δουλεμένες μέ τόν ἴδιο τρόπο, δηλαδή λειασμένη ἐπιφάνεια χτυπημένη μέ τό βελονάκι, καθώς ἐπίσης καί ἡ διάμετρος τοῦ τρυπάνου πού μεταχειρίστηκε ὁ τεχνίτης γιά τίς τρύπες κεφαλῆς καί στήλης, πού χρησίμεψαν πιθανόν γιά τή συνένωση τῶν τριῶν κομματιῶν (κεφαλῆς μέ τόρμο, πρόσθετου τμήματος τοῦ κρανίου καί στήλης) μέ μολυβδοχόηση (βλ. πιθανή ἀναπαράσταση Πί ν. 52). Σημειώνουμε ἐπίσης ὅτι ἡ ὁριζόντια τρύπα τῆς στήλης δέν εἶναι ἀκριβῶς στό κέντρο, ἀλλά ἀποκλίνει κατά ἕνα ἑκατοστό πρός τά δεξιά καί ὅτι παρόμοια ἀπόκλιση παρατηρεῖται καί στήν κατακόρυφη τρύπα τῆς κεφαλῆς. Κεφαλή καί στήλη εἶναι σύγχρονες, ἀνήκουν δηλαδή στήν τελευταία δεκαετία τοῦ 6ου αἰ.

Στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. χρονολογεῖται ἡ ἑρμαϊκή στήλη πού βρέθηκε πρόσφατα στήν Ἐρέτρια[54] (ἀριθ. 12 τοῦ καταλόγου). Ἔχει σωθεῖ τό πάνω μέρος τῆς στήλης καί τό κάτω μέρος τῆς κεφαλῆς ἀπό τό ὕψος περίπου τῶν ματιῶν (Πί ν. 54-55). Ἡ μύτη καί τό γένι μπροστά εἶναι σπασμένα. Διατηροῦνται μόνο οἱ δύο γωνίες τοῦ στόματος. Τό κάτω περίγραμμα τῶν παρειῶν τονίζεται μέ αὐλάκι καί τά γένια δηλώνονται μέ κυματιστούς κατακόρυφους βοστρύχους. Μιά τρύπα στό κάτω μέρος τοῦ γενιοῦ δείχνει ὅτι τό ἄκρο του ἦταν πρόσθετο. Ἀπό τ' αὐτιά σώζεται τό κάτω μισό καί μπροστά τους ὑπόλειμμα ἀπό τίς μπούκλες τοῦ κροτάφου. Τά μαλλιά πίσω εἶναι ἑνιαία μάζα μέ ἐπάλληλα πατώματα καμπύλα πού σχηματίζονται μέ ρηχές αὔλακες. Ἀπ' αὐτή τή μάζα φυτρώνουν δεξιά κι ἀριστερά πίσω ἀπό τ' αὐτιά ἀπό τρεῖς κυματιστοί βόστρυχοι πού πέφτουν πρός τό στῆθος. Ἀπό τή στήλη εἶναι σπασμένο ἀριστερά ἕνα τμῆμα μπροστά μέ μέρος ἀπό τά τοιχώματα τῆς ἐγκοπῆς γιά τήν ἔνθεση τοῦ «βραχίονα». Ὁ δεξιός «βραχίονας», πού ἦταν συμφυής, εἶναι σπασμένος. Ἡ μπροστινή ἐπιφάνεια τῆς στήλης εἶναι λειασμένη, στίς πλαϊνές ἔχει ἴχνη ἀπό ντεσιλίδικο καί στήν πίσω ἴχνη ἀπό συρτές βελονιές σχεδόν ὁριζόντιες.

Ἡ στήλη τῆς Ἐρέτριας μοιάζει μέ τήν κεφαλή στή Ny Carlsberg Glyptothek τῆς

51. Βλ. ὑποσημ. 22.

52. Crome, ὅ.π., σ. 302, εἰκ. 1 καί σ. 303.

53. Εὐχαριστῶ τό διευθυντή τῆς Ἀκροπόλεως κ. Γ. Δοντᾶ καί τήν κ. Μ. Μπρούσκαρη γιά τή βοήθεια καί τίς φωτογραφίες τῆς στήλης 170.

54. Εὐχαριστῶ τόν Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Π. Θέμελη πού μοῦ παραχώρησε τήν ἄδεια νά δημοσιεύσω τή στήλη.

Κοπεγχάγης[55] στή διαμόρφωση τῆς μάζας τῆς κόμης πίσω καί στό πάνω περίγραμμα τοῦ γενιοῦ μέ αὔλακα, ἐνῶ οἱ βόστρυχοι τοῦ γενιοῦ στήν κεφαλή τῆς Ἐρέτριας εἶναι πιό ὀγκηροί. Οἱ τρεῖς βόστρυχοι πού πέφτουν πρός τό στῆθος θυμίζουν τήν κόρη ἀριθ. εὑρ. 26 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀπό τήν Ἐλευσίνα, πού χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ.[56]. Εἶναι ἀρχαϊκότεροι ἀπό ὅ,τι στήν κεφαλή τῆς Ἀγορᾶς S 211[57] καί τό πρῶτο παράδειγμα στήλης μέ βοστρύχους μπροστά.

Ἡ ἀνεύρεσή της στή βορειοανατολική ἐξωτερική γωνία τοῦ ρωμαϊκοῦ τεμένους[58] εἶναι δυσερμήνευτη, γιατί ἡ στήλη, ὅπως εἴδαμε, εἶναι ὑστεροαρχαϊκή καί ἡ διατήρησή της δέ δείχνει μνημεῖο πού ἔμεινε στό ὕπαιθρο ἐπί αἰῶνες. Εἶναι πιθανό ἡ χρήση της στή γωνία τοῦ τεμένους, στήν καμπή τοῦ δρόμου, νά εἶναι δεύτερη.

Ἀπό τίς ἑρμαϊκές στῆλες πού ἀναφέραμε, μποροῦμε νά συνοψίσουμε τά ἑξῆς γενικά γνωρίσματα:

1) Τήν ἔλλειψη, στίς πρωιμότερες, τῶν πλαϊνῶν βοστρύχων πού πέφτουν στό στῆθος καί χαρακτηρίζουν τίς «ἀλκαμένειες» ἑρμαϊκές στῆλες[59].

2) Τήν ἀπόδοση, στίς περισσότερες ἑρμαϊκές κεφαλές, τῶν ματιῶν σάν ὄγκων χωρίς λεπτομέρειες[60].

3) Τήν ἐργασία πού δείχνει ἔνθεση ἤ ἀποκατάσταση[61].

4) Τήν προέλευση τουλάχιστον τριῶν ἀπό ἱερά, πράγμα πού δείχνει ὅτι ἤδη ἀπό τά ἀρχαϊκά χρόνια δέν εἶναι μόνο ὅροι, ἀλλά καί ἀναθήματα[62].

ΙΣΜΗΝΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

55. Βλ. ὑποσημ. 25.

56. Richter, Korai, σ. 86, εἰκ. 449-451, Σ. Καρούζου, ὅ.π., σ. 16, Πίν. 9 β.

57. Βλ. ὑποσημ. 33.

58. ΠΑΕ 1977, σ. 35.

59. Willers, ὅ.π., σ. 37, ὑποσημ. 149.

60. Ἀκροπόλεως 642, Cincinnati, Βιέννης, Ἐρέτριας, Κοπεγχάγης ἀπό Βοιωτία, Ὀλυμπίας στό Βερολίνο, Ἐθνικοῦ Μουσείου 5270. Βλ. FdD IV, Sculptures du trésor des Athéniens, σ. 198, ὑποσημ. 5, ὅπου διακρίνονται πέντε τύποι «ἰωνικῆς» κατά τό Langlotz ἀποδόσεως τῶν ματιῶν.

61. Στήλη Ἀκροπόλεως 170 καί κεφαλή Ἐθνικοῦ 5270, κεφαλή Ἀγορᾶς S 211, στήλη ἀπό τό Κορωπί. Ἡ Harrison, ὅ.π., σ. 143, θεωρεῖ ὅτι ἦταν οἰκονομία ἐργασίας καί ὑλικοῦ ἄν δουλευόταν σέ χωριστό κομμάτι μαρμάρου ἡ στήλη καί σέ χωριστό ἡ κεφαλή. Θά μποροῦσε νά ὑποστηριχτεῖ ὅτι οἱ κεφαλές χρησιμοποιοῦνταν περισσότερες φορές γιά νά κορυφώσουν μιά στήλη, πού ὁ λόγος ἱδρύσεώς της εἶχε ἐκλείψει, ἤ πού εἶχε σπάσει καί ἦταν βέβαια πολύ ἁπλούστερο νά ἀντικατασταθεῖ μόνο ἡ στήλη. Ἡ συνήθεια αὐτή ἴσως ἔπαιξε ἕνα ρόλο στή διατήρηση τοῦ ἀρχαϊκοῦ τύπου τῆς κεφαλῆς. Βλ. καί τήν κεφαλή στή συλλογή Robinson (AJA 59 (1955), σ. 11, εἰκ. 8) μέ ἐργασία ἀποκαταστάσεως καί τή στήλη μέ ἀρχαϊκούς συνδέσμους καί ἐπιγραφή τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. στούς Δελφούς (BCH 80 (1956), σ. 577).

62. Ἀκροπόλεως 642, Ἀκροπόλεως 170, Ἐρέτριας, ἄν δέ λογαριάσουμε τήν πώρινη Ἀκρ. 4354 (Heberdey, Porosskulptur, σ. 124, εἰκ. 133a) καί τό φαλλό Ἀκρ. 530 (Schuchhardt, ὅ.π., σ. 336).

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΕΝΘΡΟΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΚΑΡΑΠΑΝΟΥ

(Σχέδ. 1· Πίν. 56-66)

Τόν περασμένο χρόνο, μέ τήν εὐκαιρία τῆς ταξινομήσεως τοῦ ὑλικοῦ διάφορων ἀνασκαφῶν στήν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου Κερκύρας, ἀνοίχτηκαν 25 μεγάλα κιβώτια πού περιεῖχαν εἰδώλια τῆς Συλλογῆς Καραπάνου*.

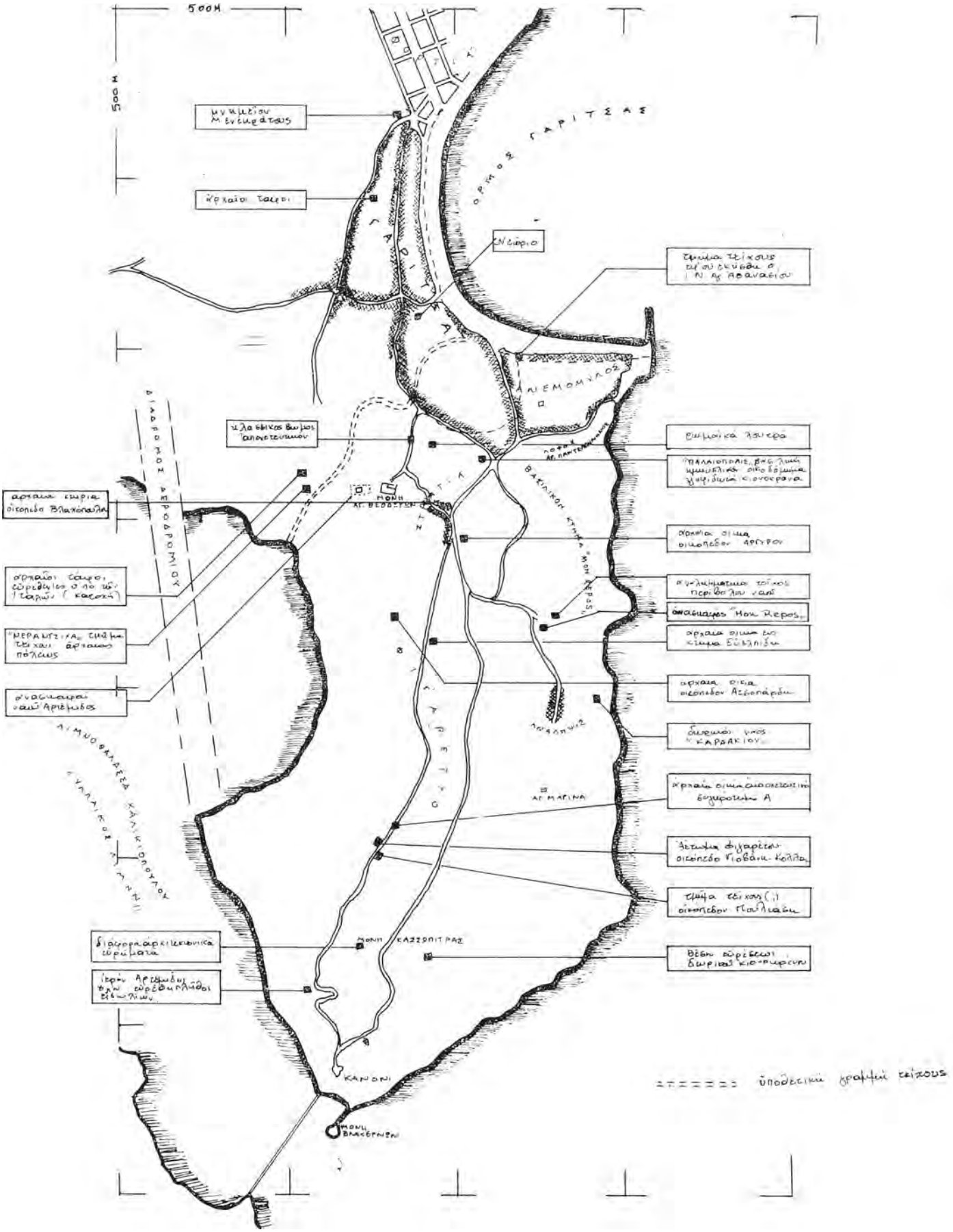
Τά εἰδώλια αὐτά βρέθηκαν τό 1889 σ' ἕναν ἀποθέτη, διαστάσεων 25×30 μ., σέ βάθος 0,75 μ., πού ἀνασκάφτηκε ἀπό τόν Κ. Καραπάνο καί τόν Henri Lechat[1].

Ὁ ἀποθέτης βρέθηκε[2] στό νοτιοδυτικό ἄκρο τῆς χερσονήσου Παλαιοπόλεως[3] Κερκύρας, ΒΔ. τῆς τοποθεσίας Κανόνι καί στήν εἴσοδο περίπου τοῦ Ὑλλαϊκοῦ λιμανιοῦ[4] (Σχέδ. 1· Πίν. 56α-β). Ὁ ἀποθέτης, στόν ὁποῖο βρέθηκαν πάμπολλα εἰδώλια, θεωρήθηκε ἀπό τό Lechat ὅτι ἀνῆκε σέ ἱερό τῆς Ἀρτέμιδας, ἐπειδή σημαντικός ἀριθμός ἀπό τά εἰδώλια εἰκονίζει τή θεά τοῦ κυνηγιοῦ. Τήν ἄποψή του πάντως αὐτή ὁ Lechat δέν τήν ἐπιβεβαίωσε μέ ἀνασκαφική ἀποκάλυψη τοῦ ἱεροῦ[5].

Μετά τήν ἀνασκαφή τά εἰδώλια καί τά ἄλλα εὑρήματα[6] φαίνεται ὅτι μεταφέρθηκαν στή Συλλογή Καραπάνου, ἡ ὁποία ἀργότερα παραχωρήθηκε στό Ἐθνικό Μουσεῖο. Μερικά ἀπό τά εἰδώλια τῆς συλλογῆς συγκολλήθηκαν καί δημοσιεύτηκαν ἀπό τό Lechat[7]. Τά περισσότερα ὅμως παρέμειναν μέσα στά κιβώτια, ἄπλυτα καί ἀσυγκόλλητα, καί πρίν ἀπό λίγα χρόνια μεταφέρθηκαν στήν Κέρκυρα. Μερικά ἀπό τά συγκολλημένα καί δημοσιευμένα εἰδώλια εἶναι ἐκτεθειμένα στήν αἴθουσα Κ. Καραπάνου στό Ἐθνικό Μουσεῖο, ἄλλα στήν αἴθουσα Mon Repos τοῦ Μουσείου Κερκύρας.

* Εὐχαριστῶ τήν καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κ. Λίλα Μαραγκοῦ γιά τίς χρήσιμες ὑποδείξεις της σχετικά μέ τή μελέτη αὐτή, τό Γενικό Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Γ. Δοντᾶ, γιατί μοῦ ἐπέτρεψε νά ἀναφερθῶ σέ ἀδημοσίευτο ὑλικό ἀνασκαφῆς του, καί τόν Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Ἄγγ. Χωρέμη πού μοῦ παραχώρησε γιά δημοσίευση τό ὑλικό τοῦ ἀποθέτη τοῦ «Μικροῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος» τῆς ἀνασκαφῆς Καραπάνου-Lechat.

1. Lechat, σ. 2 κ.ἑ.
2. Ὅ.π., σ. 3, εἰκ. 1, ὅπου σημειώνεται ἡ θέση τοῦ ἀποθέτη μέ μαῦρο τρίγωνο. Βλ. ἐπίσης ὅ.π., σ. 9.
3. Δοντᾶς, Ὁδηγός, σ. 11 καί 12.
4. Ὅ.π., σ. 12.
5. Lechat, σ. 4, 7, 8. Ἐκτός ἀπό τά εἰδώλια βρέθηκαν στήν περιοχή τοῦ ἀποθέτη: οἰκοδομικό ὑλικό, χτισμένο ὅμως πάνω σέ σύγχρονο τοῖχο, ἕνα κομμάτι ἐπίστεψης καί ἕνα ἀρχαϊκό ἄγαλμα. Τά εὑρήματα αὐτά ἐνίσχυσαν τήν ὑπόθεση ὅτι στήν περιοχή ἔπρεπε νά ὑπάρχει κάποιο δημόσιο οἰκοδόμημα.
6. Ὅ.π., σ. 7.
7. Ὅ.π., σ. 1-111.

Σχέδ. 1. Χάρτης τῆς χερσονήσου Κανονίου, ὅπου ἡ ἀρχαία Κέρκυρα, καί θέση ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων.

Τό Νοέμβριο τοῦ 1978 ἀνοίχτηκαν τά κιβώτια καί ἄρχισαν οἱ ἐργασίες συντηρήσεως καί συγκολλήσεως[8] καί τῶν ὑπόλοιπων εἰδωλίων.

Στόν ἀποθέτη τοῦ λεγόμενου «Μικροῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος» βρέθηκαν μόνο γυναικεῖα εἰδώλια, πού εἰκονίζουν ὄρθιες καί καθιστές μορφές. Ὁ ἀριθμός τῶν ὄρθιων γυναικείων μορφῶν εἶναι πολύ μεγάλος καί οἱ τυπολογικές ὑποδιαιρέσεις, ἀνάλογα μέ τήν ἐνδυμασία, τά σύμβολα καί τόν τρόπο τῆς στάσεως, πολλές. Ὁ ἀριθμός τῶν καθιστῶν γυναικείων μορφῶν, συγκριτικά μέ τῶν ὀρθίων, εἶναι μικρός καί οἱ τυπολογικές ὑποδιαιρέσεις λίγες.

Ἀρχικά[9] συντηρήθηκαν τά ἔνθρονα εἰδώλια τῆς συλλογῆς καί ἄρχισε ἡ καταγραφή τους στό εὐρετήριο τοῦ Μουσείου Κερκύρας. Ἡ μάταιη προσπάθεια ταυτίσεως τῶν περισσότερων κατά τήν καταγραφή μέ τή δημοσίευση τοῦ Lechat[10] μᾶς ἔδειξε ὅτι τά περισσότερα ἀπό τά ἔνθρονα εἰδώλια δέν εἶχαν παρουσιαστεῖ καί ὅτι ἡ μελέτη ἐκείνων πού εἶχαν δημοσιευτεῖ ἦταν ἐλλιπής. Ἡ σύντομη διαπραγμάτευση τοῦ θέματος ἐκτός τοῦ ὅτι δέν ἐξαντλεῖ τήν τυπολογία τῶν ἐνθρόνων καί δέ θίγει τά προβλήματα τῆς καταγωγῆς, ἐξελίξεως, χρονολογήσεως καί ἐργαστηρίου τῶν καθιστῶν κερκυραϊκῶν μορφῶν, δημιουργεῖ νομίζουμε καί τήν ἐσφαλμένη ἐντύπωση τῆς συνυπάρξεως ἔνθρονου εἰδωλίου καί τύπου προτομῆς μέ κοινά χαρακτηριστικά. Ἀνάμεσα ὅμως σ' ὅλα τά εἰδώλια τῆς σειρᾶς κανένα δέν ἔγινε γιά νά μείνει προτομή, ὅπως δείχνει ἡ κατασκευή τους, ἡ κατάσταση διατηρήσεώς τους καί ἡ σύγκριση μέ τίς ἄλλες προτομές πού βρέθηκαν στήν Κέρκυρα. Ἔτσι ἀποφασίσαμε νά τά μελετήσουμε καί νά τά ξαναδημοσιεύσουμε.

Ἡ δημοσίευση αὐτή τῶν ἐνθρόνων ἔχει σκοπό νά παρουσιάσει ὅλα τά ἀντικείμενα τῆς συλλογῆς πού βρέθηκαν μετά τή συντήρηση, ἐντεταγμένα χρονικά καί τυπολογικά ἀνάμεσα στά ὁμοειδή ἄλλων περιοχῶν, καί νά θίξει ὅλα τά παραπάνω προβλήματα τά ὁποῖα ἀγνόησε ὁ Lechat στή μελέτη του. Ἐλπίζουμε ἔτσι ὅτι θά συμβάλουμε στό σχηματισμό μιᾶς πιό ὁλοκληρωμένης εἰκόνας τῆς ἀρχαϊκῆς κερκυραϊκῆς κοροπλαστικῆς στόν τομέα αὐτό.

Στά ἔνθρονα κερκυραϊκά εἰδώλια τῆς Συλλογῆς Καραπάνου θά μπορούσαμε νά κατατάξουμε 128 ἀντικείμενα. Ἀπ' αὐτά κανένα δέ σώθηκε ἀκέραιο. Τά εἰδώλια τυπολογικά χωρίζονται σέ τέσσερις ὁμάδες πού ὀνομάσαμε Α, Β, Γ, Δ.

8. Μέ τό ἐπίπονο ἔργο τοῦ καθαρισμοῦ, τῆς συντηρήσεως καί τῆς συγκολλήσεως τῶν εἰδωλίων ἀσχολήθηκε ὁ ἀρχιφύλακας-συντηρητής κ. Ἀλέκος Ραφτάκης, τόν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμά.

9. Ἡ ὁμάδα αὐτή ἑτοιμάστηκε πρώτη γιά τρεῖς λόγους: α) Τά κομμάτια πού ἀνήκουν σ' αὐτή εἶναι λίγα συγκριτικά μέ ἐκεῖνα πού ἀνήκουν στίς ἀναρίθμητες ὄρθιες μορφές. β) Ἡ ἔντονη διαφορά τῶν εἰδωλίων αὐτῶν ἀπό τά ἄλλα, πράγμα πού βοήθησε νά ξεχωρίσουν ἀμέσως. γ) Τά εἰδώλια πού εἶχαν ἀνάγκη συντηρήσεως καί συγκολλήσεως ἦταν πολύ λίγα.

10. Ὁ Lechat στή μελέτη του γιά τά εἰδώλια τοῦ ἀποθέτη τοῦ «Μικροῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος» καί στό κεφάλαιο ΙΙΙ μέ τόν τίτλο Bustes estampés, σ. 21-23, περιγράφει μιά προτομή πού φέρει στήν κορυφή της ἕνα ἀνθρώπινο πρόσωπο πολύ μακρύ καί ὠοειδές μέ σφιγμένο στόμα καί λυπημένη ἔκφραση. Ἡ προτομή αὐτή μέ τήν ἐπέκταση καί διαμόρφωση τοῦ κάτω σώματός της σέ θρόνο γίνεται μιά καθιστή μορφή. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ τεχνίτης θά μποροῦσε νά βελτιώσει μέ μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ἐπιδεξιότητα τά ἐπί μέρους χαρακτηριστικά τοῦ ἄνω σώματος τοῦ εἰδωλίου καί νά στολίσει τό ἔνδυμά του μέ «περόνες».

Ὁ ὅρος «προτομή» στόν κατάλογο τῆς μελέτης αὐτῆς χρησιμοποιήθηκε γιά νά δηλώσει τό τεμάχιο τοῦ εἰδωλίου πού σώθηκε ἀπό τό λαιμό περίπου μέχρι τή μέση.

Α΄ ΟΜΑΔΑ

Στήν Α΄ ὁμάδα τῶν ἐνθρόνων κατατάσσονται: 7 ἔνθρονες μορφές, 51 «προτομές» ἢ κεφάλια εἰδωλίων καί 8 πόδια θρόνων.

Τά κύρια χαρακτηριστικά τῶν εἰδωλίων τῆς Α΄ ὁμάδας εἶναι:

1. Πρόσωπο ὠοειδές, ὑπερβολικά μακρύ, μέ χαρακτηριστικά ἄτονα, ἐλάχιστα διαφοροποιημένα ἀπό εἰδώλιο σέ εἰδώλιο, κατασκευασμένο μέ μήτρα.

2. Σῶμα χειροποίητο, ἀδιαμόρφωτο.

3. Χέρια χειροποίητα, ἀδιαμόρφωτα, πού ἀποδίδονται μέ ταινίες ἀπό πηλό.

4. Πόλος χειροποίητος, χαμηλός, ἐπίθετος.

5. Μέγεθος εἰδωλίου μικρό (μέγ. σωζ. ὕψ. εἰδωλίου καί θρόνου 0,143, μέγ. σωζ. πλ. 0,09 μ.).

Τά κριτήρια γιά τήν κατάταξη τῶν 51 «προτομῶν» καί κεφαλιῶν στήν Α΄ ὁμάδα τῶν ἐνθρόνων εἶναι: α) Ἡ τυπολογική ὁμοιότητά τους μέ τά κεφάλια τῶν ἔνθρονων εἰδωλίων. β) Ἡ εὕρεση τοῦ τύπου τοῦ κεφαλιοῦ τῆς Α΄ ὁμάδας, μέχρι τώρα, μόνο σέ καθιστές μορφές, τόσο στόν ἀποθέτη τοῦ «Μικροῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος», ὅσο καί σέ ἄλλες θέσεις πού ἀνασκάφτηκαν τά τελευταῖα χρόνια στήν Κέρκυρα, ὅπως τό Mon Repos[11] καί τό οἰκόπεδο Βλαχόπουλου[12].

Γιά τά κεφάλια τῆς Α΄ ὁμάδας, κυρίως γιά ἐκεῖνα πού σώθηκαν χωρίς σῶμα, θά μποροῦσε νά ὑποθέσει κανείς ὅτι ἦταν κολλημένα σέ ὄρθιες μορφές[13]. Δέν μποροῦμε νά τό ἀποκλείσουμε. Τά κατατάξαμε ὅμως ἐδῶ, γιατί ἐκτός ἀπό τήν τυπολογική τους ὁμοιότητα ἀνήκουν καί χρονικά στήν Α΄ ὁμάδα.

3482 (Πίν. 57 α). Εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,14, μέγ. σωζ. πλ. 0,07 μ. Λείπουν ἡ δεξιά πλευρά τοῦ σώματος ἀπό τόν ὦμο ὡς τήν κοιλιά, τό σῶμα-θρόνος[14] ἀπό τά γόνατα καί κάτω καί τό δεξί πίσω πόδι τοῦ θρόνου. Σπασμένο τό ἀριστερό μάτι. Στό κεφάλι φέρει χαμηλό, κυλινδρικό, χειροποίητο[15] πόλο[16], κοῖλο ἐσωτερικά. Τό κεφάλι καί τά μαλλιά, κατασκευασμένα ἀπό μήτρα, εἶναι στό πίσω μέρος ἀκατέργαστα καί ἐπίπεδα. Σειρά ἀπό κυματοειδεῖς βοστρύχους στεφανώνει ἡμικυκλικά

11. Γιά τίς ἀνασκαφές τοῦ Mon Repos βλ. γενικά: ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 161 κ.ἑ., 20 (1965) Χρονικά, σ. 381 κ.ἑ., 21 (1966): Χρονικά, σ. 317 κ.ἑ., 22 (1967): Χρονικά, σ. 360, 23 (1968): Χρονικά, σ. 303.

Γιά τυπολογική ὁμοιότητα εἰδωλίων βλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 327, Πίν. 370 γ, καί Δοντᾶς, Πελοποννησιακά, σ. 29-30.

12. Στό οἰκόπεδο Βλαχόπουλου, πού βρίσκεται στή συνοικία Στρατιά τῆς χερσονήσου Παλαιοπόλεως, ἀνασκάφτηκε τό 1978 ἕνας ἀποθέτης οἰκίας, μέσα στόν ὁποῖο βρέθηκε ἕνα ἔνθρονο εἰδώλιο πού τυπολογικά ἀνήκει στήν Α΄ ὁμάδα.

13. Σέ ἄλλες θέσεις, ἐκτός Κερκύρας, τυπολογικά ὅμοια κεφάλια μέ τήν Α΄ ὁμάδα βρέθηκαν καί σέ ὄρθιες καί σέ καθιστές μορφές, βλ. Corinth VII, II, πίν. 84, An 330 καί An 332, Corinth XII, πίν. 5, 78, 80, 81 καί 83, Perachora I, πίν. 93, 77 καί πίν. 94, 85, Hesperia 34 (1965), πίν. 5h καί πίν. 6a, μεσαῖο. Higgins, G. Terracottas, πίν. 20, D, F καί E.

14. Γιά τό σῶμα-θρόνο βλ. Meola, σ. 53, ἀριθ. 8323.

15. Γιά τό χειροποίητο πόλο βλ. Perachora I, σ. 211.

16. Ἡ Marangou, σ. 269, ὑποσημ. 870, θεωρεῖ ὅτι ὁ ὅρος «πόλος» εἶναι ἀναχρονιστικός καί δέν μπορεῖ νά ἀποδώσει ὅλες τίς παραλλαγές τῶν καλυμμάτων τοῦ κεφαλιοῦ.

τό μέτωπο. Τά δαιδαλικοῦ τύπου πλαϊνά μαλλιά εἶναι ἀδιαμόρφωτα καί δέν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἦταν κάποτε σχηματισμένα σέ ὁριζόντιους κυματισμούς[17].

Τό πρόσωπο εἶναι μακρύ καί ὠοειδές. Τό μέτωπο ὑψηλό, ἡμικυκλικό καί πλατύ. Ἡ ὕπαρξη φρυδιῶν μαντεύεται μᾶλλον παρά διακρίνεται. Ἴσως κάποτε ἀποδίδονταν μέ χρῶμα. Τά μάτια δέν περιγράφονται μέ βλέφαρα ἀλλά ἀποδίδονται μέ δύο μεγάλες σφαιρικές[18] προεξοχές. Ἡ μύτη μακριά, τριγωνική, λεπτή στή γέφυρα καί ἀνοιχτή στό κάτω ἄκρο, προεξέχει ἔντονα. Τό στόμα εἶναι λεπτό μέ χονδρά, σφιγμένα χείλη. Τό πηγούνι εἶναι τριγωνικό καί προεξέχει. Τά αὐτιά[19] δέ δηλώνονται. Τά μάγουλα σχηματίζουν κατά μῆκος τοῦ προσώπου μακρόστενες ἐπιφάνειες, πού ἡ μετάβασή τους πρός τή μύτη καί τό στόμα γίνεται ἀπότομα.

Τό κεφάλι εἶναι κολλημένο πάνω στό ἐπίπεδο[20] χειροποίητο σῶμα. Ὁ ἀριστερός ὦμος σχηματίζεται μέ ἐλαφριά καμπύλη διεύρυνση τοῦ σώματος πρός τά ἔξω στό τελείωμα τῶν πλαϊνῶν ἀριστερῶν μαλλιῶν.

Στήν ἀριστερή πλευρά τοῦ σώματος ἕνα ἐπίμηκες, ἀνασηκωμένο ἀπό τό ὑπόλοιπο ἐπίπεδο σῶμα, κομμάτι πηλοῦ δηλώνει τό χέρι[21] τοῦ εἰδωλίου.

Στό πίσω ἀριστερό ἄκρο τοῦ σώματος σώζεται τμῆμα ἀπό τό κυλινδρικό πόδι τοῦ θρόνου. Τό στρῶμα τοῦ πηλοῦ, πού ἑνώνει τό πόδι τοῦ θρόνου μέ τό σῶμα τοῦ εἰδωλίου, συνεχίζεται πρός τά πάνω παράλληλα μέ τήν πλάτη τοῦ εἰδωλίου καί δηλώνει τό ἐρεισίνωτο τοῦ θρόνου. Ἕνα ἄλλο μικρό κομμάτι πηλοῦ εἶναι τοποθετημένο πάνω ἀπό τό πρῶτο καί σχηματίζει τήν ἀπόληξη τοῦ ἐρεισίνωτου τοῦ θρόνου.

Πηλός καλοψημένος, ὠχροκίτρινος, σκεπασμένος στήν πίσω ἐπιφάνεια μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται ἴχνη χρώματος ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: Lechat, σ. 21, εἰκ. 2. Winter, III, 1, πίν. 21, 8 καί πίν. 96, 1. Corinth XII, πίν. 5, 80. Corinth XV, II, πίν. 12, VIII, 34. Hesperia 34 (1965), πίν. 6a. Perachora I, πίν. 93, 74. Meola, πίν. III, a, c, d, πίν. IV, b. Δάκαρη, Νεκρομαντεῖο, σ. 18, πρῶτο. Τζουβάρα, εἰκ. 37α, τό πρῶτο τῆς πάνω σειρᾶς ἀπό ἀριστερά.

3483. Προτομή γυναικείου ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,085, μέγ. σωζ. πλ. 0,04 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482, καμωμένο ὅμως ἀπό ἄλλη μήτρα. Λείπουν τά δεξιά πλαϊνά μαλλιά. Σώζεται ὁ ἀριστερός ὦμος καί ἕνα μικρό κομμάτι θρόνου κολλημένο πίσω του.

Πηλός καλοψημένος, ὠχροκίτρινος, ἀλλά σέ σκοτεινότερο τόνο ἀπ' ὅ,τι τοῦ 3482. Γκρίζα πάτινα ἀπό λειχῆνες στό πρόσωπο. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3484 (Πίν. 57 β). Ἄνω τμῆμα ἔνθρονου γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,105,

17. Γιά τό σχηματισμό τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν βλ. τυπολογικά συγγενικά εἰδώλια: Corinth XV, II, πίν. 11, VIII, 39, πίν. 12, VIII, 34, Hesperia 34 (1965), πίν. 6a, δεύτερο καί τρίτο, Perachora I, πίν. 93, 63, 73, 74, 75, Mon. Ant. XXXII, πίν. XLIII, 7.

18. Meola, σ. 54, ἀριθ. 8324.

19. Corinth XV, II, σ. 59. Ἡ A. Stillwell θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀπουσία αὐτιῶν δέν εἶναι χρονολογικό στοιχεῖο, ἀλλά ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἱκανότητα τοῦ καλλιτέχνη νά τά ἀποδώσει ἤ ὄχι.

20. Γιά τόν ὅρο «ἐπίπεδο σῶμα» σ' αὐτοῦ τοῦ τύπου τά εἰδώλια, βλ. Corinth XV, II, σ. 72, 34 (KT3-33), σ. 75, 39 (KT9-16).

21. Βλ. περιγραφή χεριῶν: Perachora I, σ. 211.

μέγ. σωζ. πλ. 0,055 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482, καμωμένο ὅμως μέ ἄλλη μήτρα. Λείπει ἡ ἀριστερή πλευρά τοῦ εἰδωλίου ἀπό τό μέσο τῶν ἀριστερῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν μέχρι τό μέσο τοῦ σώματος. Πίσω, στό δεξιό ὦμο, εἶναι κολλημένο ἕνα μικρό κομμάτι τῆς ράχης τοῦ θρόνου. Ἡ μέση τοῦ εἰδωλίου κάμπτεται πρός τά ἐμπρός.

Πηλός κακοψημένος, ἀφήνει ἴχνη στό χέρι, ὠχροκίτρινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3485 (Πίν. 57γ). Προτομή ἔνθρονου γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,08, μέγ. σωζ. πλ. 0,07 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπει ὁ δεξιός ὦμος. Σπασμένη ἡ μύτη τοῦ εἰδωλίου. Πίσω, στό δεξιό ὦμο, εἶναι κολλημένο ἕνα μικρό τμῆμα τῆς ράχης τοῦ θρόνου.

Πηλός ὠχροκίτρινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων σ' ὅλη τήν ἐπιφάνεια. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3486. Γυναικεία προτομή ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. ὕψ. 0,08, μέγ. σωζ. πλ. 0,07 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Ἀπολεπισμένη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος τοῦ πόλου καί τῶν πλευρικῶν μαλλιῶν. Τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου τελείως καταστραμμένα.

Πηλός κακοψημένος, ἀφήνει ἴχνη στό χέρι, ὠχροπράσινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων στό μεγαλύτερο μέρος τῆς μπροστινῆς ἐπιφάνειας.

3487. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,09, μέγ. σωζ. πλ. 0,075 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482, κατασκευασμένο ὅμως ἀπό καινούργια μήτρα. Λείπει μικρό τμῆμα τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Χτυπημένο στά δεξιά πλαϊνά μαλλιά καί τόν ὦμο. Μικρή ἐγχάρακτη γραμμή κοντά στόν ἀριστερό κρόταφο. Διακρίνεται καλά ἡ ἀπόδοση τοῦ στόματος, πού εἶναι μικρό μέ σφιγμένα χονδρά ἴσια χείλη. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου τονίζεται μέ ἐγχάραξη καμωμένη μέ αἰχμηρό ἐργαλεῖο στό πίσω μέρος.

Πηλός ὠχροκίτρινος, ἐλαφρά ρόδινος στήν μπροστινή ἐπιφάνεια. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3488. Γυναικεία προτομή ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,089, μέγ. σωζ. πλ. 0,065 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Χτυπημένο στά ἄκρα τῶν πλευρῶν, στήν ἀπόληξη τῆς προτομῆς καί στό πίσω μέρος τοῦ σώματος καί τοῦ πόλου.

Πηλός κακοψημένος, ἀφήνει ἴχνη στό χέρι, ὠχροκίτρινος, μέ κοκαλί πάτινα σ' ὅλη τήν ἐπιφάνεια. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3489. Γυναικεία προτομή εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,068, μέγ. σωζ. πλ. 0,06 μ. Σπασμένο λίγο στό κάτω ἀριστερό ἄκρο τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν. Τό κεφάλι εἶναι κατασκευασμένο μέ διαφορετική μήτρα ἀπ' ὅ,τι τά προηγούμενα καί τό πρόσωπο εἶναι πιό παχουλό καί πιό ὠοειδές.

Πηλός ὑποπράσινος. Γκρίζα πάτινα λειχήνων στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφάνειας. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3490. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,075, μέγ. σωζ. πλ. 0,06 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Σπασμένο ἀριστερά στούς βοστρύχους τοῦ μετώπου, στά πλαϊνά μαλλιά, στό λαιμό καί κάτω δεξιά στό πηγούνι.

Πηλός ὑποπράσινος στήν πίσω ἐπιφάνεια καί ὠχροκίτρινος στήν μπροστινή. Εἶναι κακοψημένος καί ἔχει σκάσει γύρω ἀπό τό πρόσωπο. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3491. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,077, μέγ. σωζ. πλ. 0,042 μ.

Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν τμῆμα τοῦ πόλου δεξιά, τά κάτω πλαϊνά μαλλιά ἀριστερά καί ὁ ὦμος δεξιά. Σπασμένο στό ἄκρο τῆς μύτης καί στό λαιμό.

Πηλός κακοψημένος, ὠχροπράσινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων σ' ὅλη τήν ἐπιφάνεια. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3492. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,082, μέγ. σωζ. πλ. 0,057 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Κατασκευασμένο ἀπό διαφορετική μήτρα. Ἡ μύτη τῆς προτομῆς προεξέχει πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στά προηγούμενα. Λείπουν ὁ δεξιός ὦμος καί τό ἄκρο στό πηγούνι. Ὁ ἀριστερός ὦμος εἶναι ἀποφλοιωμένος.

Ὁ πηλός στά ἐσωτερικά στρώματα εἶναι ὑποπράσινος, ἐνῶ στήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια κοκαλί. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3493. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,077, μέγ. σωζ. πλ. 0,065 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπει τό ἄκρο τοῦ πόλου δεξιά. Οἱ βόστρυχοι τοῦ μετώπου καί τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου φθαρμένα.

Πηλός ὠχροπράσινος στά ἐσωτερικά στρώματα καί κοκαλί στήν ἐπιφάνεια. Γκρίζα πάτινα λειχήνων σκεπάζει τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου καί σχεδόν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑπόλοιπου εἰδωλίου. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3494. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,085, μέγ. σωζ. πλ. 0,075 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπει τό μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Κατασταμμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου.

Πηλός κοκαλί-ρόδινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων κυρίως στήν πίσω ἐπιφάνεια. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3495. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,08, μέγ. σωζ. πλ. 0,07 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Φθαρμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου καί οἱ βόστρυχοι τοῦ μετώπου. Ἐγχαράξεις στήν ἀριστερή πλευρά τοῦ προσώπου, στά πλαϊνά μαλλιά καί στό στῆθος. Ὁ ἀριστερός ὦμος τοῦ εἰδωλίου εἶναι ψηλότερα κατασκευασμένος ἀπ' ὅ,τι ὁ δεξιός.

Πηλός κοκαλί-ρόδινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφάνειας. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3496. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,087, μέγ. σωζ. πλ. 0,055 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν ὁ πόλος, τό δεξί μισό τοῦ σώματος καί τό ἄκρο τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς. Φθαρμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου.

Πηλός ὠχροπράσινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων στήν πίσω ἐπιφάνεια. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3497. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,075, μέγ. σωζ. πλ. 0,06 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπει τό ἄκρο τοῦ πόλου. Σπασμένη μύτη. Φθαρμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου.

Πηλός κοκαλί-ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3498 (Πίν. 57 δ). Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,073, μέγ. σωζ. πλ. 0,06 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν ὁ πόλος, τμῆμα τοῦ μετώπου καί ἡ ἀριστερή πλευρά τοῦ σώματος. Ἡ πίσω ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τοῦ εἰδωλίου φέρει ἐγχαράξεις ἀπό αἰχμηρό ἐργαλεῖο. Ὁ δεξιός ὦμος τοῦ εἰδωλίου εἶναι τετράγωνος.

Πηλός κοκαλί-ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3499. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,075, μέγ. σωζ. πλ. 0,048 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν ὁ πόλος, τό κάτω ἄκρο τῶν ἀριστερῶν πλαϊνῶν

μαλλιῶν καί ὁ ἀριστερός ὦμος. Χτυπημένο στήν ἄκρη τῆς μύτης, στό πηγούνι καί ἀριστερά στά μαλλιά τοῦ μετώπου.

Πηλός κοκαλί. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3500. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,08, μέγ. σωζ. πλ. 0,06 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Σπασμένο στό ἄκρο τοῦ πόλου, στή μύτη, στό στόμα καί στόν ἀριστερό ὦμο.

Πηλός κοκαλί στό σῶμα καί κοκαλί-ρόδινος στό πρόσωπο. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3501. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,078, μέγ. σωζ. πλ. 0,045 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν οἱ ἄκρες τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν. Φθαρμένη ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ εἰδωλίου. Στό πίσω μέρος φέρει ἐγχαράξεις ἀπό αἰχμηρό ἐργαλεῖο.

Πηλός κακοψημένος, κοκαλί-ρόδινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3502. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,07, μέγ. σωζ. πλ. 0,05 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν ὁ πόλος καί ἡ δεξιά πλευρά. Τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου διακρίνονται ἀμυδρά.

Πηλός κοκαλί, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3503. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,075, μέγ. σωζ. πλ. 0,055 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν ὁ δεξιός ὦμος καί τό ἄκρο στό πηγούνι. Χτυπημένο στό λαιμό, στόν ἀριστερό ὦμο, στά πλαϊνά μαλλιά δεξιά καί στήν πίσω ἐπιφάνεια τοῦ πόλου. Ὁ ἀριστερός ὦμος τοῦ εἰδωλίου εἶναι κατασκευασμένος πιό ψηλά ἀπ' ὅ,τι στά ἄλλα αὐτῆς τῆς ὁμάδας.

Πηλός κοκαλί στήν πίσω ἐπιφάνεια, ρόδινος στήν μπροστινή, καλυμμένος παντοῦ μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3504. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,075, μέγ. σωζ. πλ. 0,045 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν οἱ κάτω ἄκρες τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν, οἱ ὦμοι καί τμῆμα τοῦ λαιμοῦ δεξιά. Στό πίσω μέρος τοῦ εἰδωλίου σώζονται τά δακτυλικά ἀποτυπώματα τοῦ κοροπλάστη.

Πηλός κοκαλί-ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3505. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,075, μέγ. σωζ. πλ. 0,045 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν τά πλαϊνά μαλλιά ἀριστερά καί τό ἄκρο τοῦ πόλου. Φθαρμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου καί τά μαλλιά τοῦ μετώπου.

Πηλός κακοψημένος, φαιός στά ἐσωτερικά στρώματα καί ἐρυθρωπός στήν ἐπιφάνεια, σκεπάζεται μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3506. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,075, μέγ. σωζ. πλ. 0,048 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν τό μεγαλύτερο τμῆμα τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν δεξιά καί τμῆμα λαιμοῦ τῆς ἴδιας πλευρᾶς. Φθαρμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου.

Πηλός ὑποπράσινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3507. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,073, μέγ. σωζ. πλ. 0,051 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν τό μεγαλύτερο τμῆμα τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν ἀριστερά καί τό κάτω ἄκρο τῶν δεξιῶν. Φθαρμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου καί τά μαλλιά.

Πηλός κακοψημένος, κοκαλί-ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3508. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,06, μέγ. σωζ. πλ. 0,045 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Σπασμένο στό πρόσωπο καί στά πλαϊνά δεξιά μαλλιά. Σώζονται τά μαλλιά ἀριστερά καί ὁ ὦμος.

Πηλός ὠχροκίτρινος πίσω καί κοκαλί στήν μπροστινή ἐπιφάνεια. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3509. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,055, μέγ. σωζ. πλ. 0,054 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν τμῆμα τοῦ κεφαλιοῦ ἀπό τά φρύδια καί πάνω καί ὁ δεξιός ὦμος.

Πηλός ὠχροκίτρινος, μέ γκρίζα πάτινα στήν ἐπιφάνεια. Δέ σώζονται χρώματα.

3510 (Π ί ν. 58 α). Ἔνθρονο γυναικεῖο εἰδώλιο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,12, μέγ. σωζ. πλ. 0,09 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν τμῆμα τοῦ κεφαλιοῦ ἀπό τά φρύδια καί πάνω, τμῆμα τοῦ θρόνου ἀπό τά γόνατα καί κάτω καί ὁ πήχυς τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ. Καταστραμμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου. Ἡ μπροστινή ἐπιφάνεια τοῦ εἰδωλίου φέρει πολλές ἐγχαράξεις καί ὁ θρόνος μικρές ρηχές κοιλότητες ἀπό αἰχμηρό ἐργαλεῖο. Ἡ περιγραφή τοῦ Payne[22] γιά τήν ἀπόδοση τῶν χεριῶν σ' αὐτοῦ τοῦ τύπου τά εἰδώλια ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα σ' αὐτό τό παράδειγμα.

Πηλός κοκαλί-ρόδινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφάνειας. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: Βλ. Lechat, σ. 21, εἰκ. 2. Winter, III, 1, πίν. 21, 8 καί πίν. 96, 1. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 370 γ.

3511 (Π ί ν. 58 γ). Θρόνος εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,055, μέγ. σωζ. πλ. 0,065 μ. Λείπει τό τμῆμα ἀπό τήν μπροστινή ἄκρη τοῦ καθίσματος καί κάτω. Ὁ θρόνος εἶναι χειροποίητος. Στίς πλευρές του εἶναι κολλημένα τμήματα τῶν χεριῶν τοῦ εἰδωλίου. Πίσω, στίς πλευρές τοῦ ἐρεισίνωτου τοῦ θρόνου, εἶναι κολλημένα δύο μικρά τετράγωνα κομμάτια πηλοῦ. Ἴσως αὐτά συνεχίζονταν ἄλλοτε πρός τά πάνω, γιά νά σχηματίσουν ἕνα διαφορετικό τύπο πλάτης θρόνου.

Πηλός ὠχροκίτρινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων.

Συγγενικά παράλληλα: Perachora I, πίν. 93, 80. Corinth XV, II, πίν. 12, VIII, 34 καί πίν. 13, VIII, 46. Corinth XII, πίν. 5, 82. Mon.Ant. XXXII, πίν. XLIII, 1.

3512 (Π ί ν. 58 β). Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,046, μέγ. σωζ. πλ. 0,046 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν οἱ ἄκρες τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν ἀπό τά μάγουλα καί κάτω. Ἡ μήτρα ἀπό τήν ὁποία κατασκευάστηκε ἦταν σέ καλή κατάσταση καί τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου διακρίνονται καθαρά.

Πηλός κοκαλί-ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3513. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,058, μέγ. σωζ. πλ. 0,047 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν οἱ ἄκρες τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν. Σπασμένα ἡ μύτη καί τό πηγούνι. Τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου διακρίνονται ἀμυδρά.

Πηλός κοκαλί-ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3514. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,058, μέγ. σωζ. πλ. 0,04 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν τά ἀριστερά πλαϊνά μαλλιά ἀπό τά μάγουλα καί κάτω. Σπασμένα ἡ μύτη καί τό πηγούνι. Φθαρμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου.

22. Ὅ.π.

Πηλός ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3515. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,05, μέγ. σωζ. πλ. 0,05 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Σπασμένο ἀπό τό στόμα καί κάτω.

Πηλός κίτρινος, κοκαλί στό πρόσωπο. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3516. Τμῆμα γυναικείου κεφαλιοῦ. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,047, μέγ. σωζ. πλ. 0,04 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482.

Πηλός ὠχροκίτρινος. Δέ σώζονται χρώματα.

3517. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,057, μέγ. σωζ. πλ. 0,046 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπό τήν ἴδια μήτρα μέ τό 3512 καί σώζεται ἀκριβῶς ὅπως ἐκεῖνο.

Πηλός κοκαλί. Δέ σώζονται χρώματα.

3518. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,052, μέγ. σωζ. πλ. 0,038 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν τό μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ πόλου καί τά ἀριστερά πλαϊνά μαλλιά. Ἀπό τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου διακρίνεται μόνο ἡ τριγωνική μεγάλη μύτη.

Πηλός κακοψημένος, σκασμένος σ' ὅλη τήν ἐπιφάνεια, ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα.

3519. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,053, μέγ. σωζ. πλ. 0,05 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Δυσδιάκριτα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου. Ἡ μήτρα ἀπό τήν ὁποία κατασκευάστηκε τό κεφάλι εἶναι διαφορετική ἀπό τίς προηγούμενες.

Πηλός ρόδινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων σ' ὅλη τήν ἐπιφάνεια. Δέ σώζονται χρώματα.

3520. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,07, μέγ. σωζ. πλ. 0,043 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπει τό κάτω τμῆμα τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν. Καταστραμμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου.

Πηλός κοκαλί-ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3521. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,055, μέγ. σωζ. πλ. 0,046 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν τά κάτω ἄκρα τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν. Καταστραμμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου.

Πηλός ἐρυθρωπός, κακοψημένος, μέ πολλά σκασίματα. Στήν πίσω ἐπιφάνεια γκρίζα πάτινα λειχήνων.

3522. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,057, μέγ. σωζ. πλ. 0,045 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Εἶναι ἀπό τήν ἴδια μήτρα μέ τό 3512. Λείπει τμῆμα τῶν ἀριστερῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν.

Πηλός ἐρυθρωπός, φαιός στά ἐσωτερικά στρώματα. Γκρίζα πάτινα λειχήνων στήν πίσω ἐπιφάνεια. Δέ σώζονται χρώματα.

3523 (Πίν. 59 α). Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,053, μέγ. σωζ. πλ. 0,052 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπει ὁ πόλος. Ὁ σχηματισμός τῶν μαλλιῶν τοῦ μετώπου ὅμοιος μέ τῆς κόρης τῆς Λυών.

Πηλός ὑποπράσινος πίσω καί ὠχροκίτρινος ἐμπρός. Εἶναι κακοψημένος καί ἔχει σκάσει γύρω ἀπό τό πρόσωπο. Δέ σώζονται χρώματα.

3524. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,053, μέγ. σωζ. πλ. 0,052 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482.

Πηλός κοκαλί-ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα.

3525. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,052, μέγ. σωζ. πλ. 0,045 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπει ἡ κάτω δεξιά ἄκρη τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν. Δυσδιάκριτα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου.

Πηλός ρόδινος. Γκρίζα πάτινα λειχήνων στή δεξιά πλευρά τοῦ προσώπου. Δέ σώζονται χρώματα.

3526. Τμῆμα γυναικείου κεφαλιοῦ. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,04, μέγ. σωζ. πλ. 0,05 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482.

Πηλός ὠχροκίτρινος. Δέ σώζονται χρώματα.

3527. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,052, μέγ. σωζ. πλ. 0,05 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Δυσδιάκριτα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου. Ὁ πηλός στό δεξί τμῆμα τοῦ πόλου εἶναι ἀπολεπισμένος.

Πηλός ὑποπράσινος, γκρίζα πάτινα λειχήνων στό πρόσωπο. Δέ σώζονται χρώματα.

3528. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,05, μέγ. σωζ. πλ. 0,042 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν ὁ πόλος καί ἐπίμηκες τμῆμα δεξιά, στά πλαϊνά μαλλιά.

Πηλός κοκαλί, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων στήν πίσω ἐπιφάνεια. Στό πρόσωπο καί στά μαλλιά ἴχνη κόκκινου χρώματος. Τό δεξί μάτι σκεπασμένο μέ ἄλατα.

3529. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,06, μέγ. σωζ. πλ. 0,049 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπει ἡ κάτω ἄκρη τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν ἀριστερά. Σπασμένη ἡ μύτη τοῦ εἰδωλίου. Φθαρμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου.

Πηλός ὑποκίτρινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφάνειας. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3530. Τμῆμα κεφαλιοῦ γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,04, μέγ. σωζ. πλ. 0,045 μ. Σώζεται ἀπό τά φρύδια καί ἄνω. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482.

Πηλός ὑποπράσινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3531. Τμῆμα κεφαλιοῦ γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,043, μέγ. σωζ. πλ. 0,046 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Καταστραμμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου.

Πηλός ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3532. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,038, μέγ. σωζ. πλ. 0,043 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν ὁ πόλος καί τά μετωπικά μαλλιά. Στό ἀριστερό μάγουλο ἔχει πολλές καί μικρές ἐγχαράξεις ἀπό αἰχμηρό ἐργαλεῖο.

Πηλός κοκαλί. Στήν πίσω ἐπιφάνεια γκρίζα πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3533. Τμῆμα κεφαλιοῦ γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,038, μέγ. σωζ. πλ. 0,047 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482.

Πηλός ὑποπράσινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3534. Τμῆμα κεφαλιοῦ γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,042, μέγ. σωζ. πλ. 0,044 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482.

Πηλός ἐρυθρωπός, φαιός στόν ἐσωτερικό πυρήνα. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3535. Τμῆμα κεφαλιοῦ γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,03, μέγ. σωζ. πλ. 0,041 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482.

Πηλός ὑποπράσινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3536. Τμῆμα κεφαλιοῦ γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,03, μέγ. σωζ. πλ. 0,041 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482.

Πηλός ὠχροκίτρινος, κακοψημένος, μέ πολλά σκασίματα.

3537. Τμῆμα κεφαλιοῦ γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,058, μέγ. σωζ. πλ. 0,04 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Λείπουν ἡ ἀριστερή πλευρά τοῦ προσώπου καί τά πλαϊνά μαλλιά.

Πηλός ὑποπράσινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3538 (Πίν. 59 β). Τμῆμα σώματος ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,078, μέγ. σωζ. πλ. 0,055 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Σώζονται: τό σῶμα τοῦ εἰδωλίου ἀπό τό λαιμό ὡς τήν κοιλιά, χωρίς τούς ὤμους, τό δεξί τμῆμα τῆς ἕδρας τοῦ θρόνου καί δύο μικρά κυλινδρικά τμήματα τῶν πίσω ποδιῶν τοῦ θρόνου.

Πηλός κοκαλί, φαιός στά ἐσωτερικά στρώματα. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3539. Τμῆμα ἀπό τό πίσω δεξί πόδι θρόνου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,096, μέγ. σωζ. πλ. 0,045 μ.

Πηλός ἐρυθρωπός, φαιός στά ἐσωτερικά στρώματα, κακοψημένος, μέ πολλά σκασίματα. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3640. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,05, μέγ. σωζ. πλ. 0,034 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Καμωμένο μέ διαφορετική μήτρα. Λείπει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πόλου καί τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν. Τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου διακρίνονται ἀμυδρά.

Πηλός ὑποπράσινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων στήν πίσω ἐπιφάνεια. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3641 (Πίν. 59 γ). Πίσω ἀριστερό κυλινδρικό πόδι θρόνου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,143, μέγ. σωζ. πλ. 0,041 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Ἡ ἀριστερή πλευρά τοῦ εἰδωλίου καί τό ἀντίστοιχο χέρι εἶναι κολλημένα πάνω στό πόδι.

Πηλός κοκαλί. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3642. Πίσω δεξί κυλινδρικό πόδι θρόνου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,063, μέγ. σωζ. πλ. 0,04 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Κολλημένα πάνω στό πόδι εἶναι ὁ δεξιός πήχυς τοῦ εἰδωλίου καί τό ἀντίστοιχο μικρό τμῆμα τῆς ἕδρας τοῦ θρόνου.

Πηλός ποδιοῦ κοκαλί. Πηλός χεριοῦ ὑποπράσινος.

3644. Δεξί μικρό τμῆμα ἀπό θρόνο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,07, μέγ. σωζ. πλ. 0,04 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3482. Στό πίσω μέρος σώζεται ἡ ἀπόφυση τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ τοῦ θρόνου.

Πηλός ἐρυθρωπός, φαιός ἐσωτερικά, κακοψημένος, μέ πολλά σκασίματα.

3663. Τμῆμα κυλινδρικοῦ ποδιοῦ θρόνου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,045 μ.

Πηλός ὑποπράσινος.

3664. Τμῆμα κυλινδρικοῦ ποδιοῦ θρόνου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,075 μ. Στό σημεῖο τῆς ἑνώσεως τοῦ ποδιοῦ σώζεται μαύρη οὐσία.

Πηλός κοκαλί.

3665. Τμῆμα κυλινδρικοῦ ποδιοῦ θρόνου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,065 μ. Στό σημεῖο τῆς

ἑνώσεως τοῦ ποδιοῦ μέ τό θρόνο σώζεται μαύρη οὐσία. Ἴσως ἕνα εἶδος κόλλας. Θά ἐξεταστεῖ χημικά.

Πηλός ρόδινος.

3666. Μικρό τμῆμα κυλινδρικοῦ ποδιοῦ θρόνου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,042, μέγ. σωζ. πλ. 0,027 μ.

Πηλός κοκαλί, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων.

Β΄ ΟΜΑΔΑ

Στή Β΄ ὁμάδα τῶν ἔνθρονων εἰδωλίων κατατάσσονται: 25 ἀκέφαλες «προτομές», 3 μικρά κομμάτια «προτομῶν», ὅμοια διακοσμημένα μέ τίς προηγούμενες, καί 3 πόδια θρόνων.

Τά κύρια χαρακτηριστικά τῶν εἰδωλίων τῆς Β΄ ὁμάδας εἶναι:

1. Ὑποτυπώδης διαμόρφωση τοῦ ἄνω σώματος.
2. Ὦμοι στολισμένοι μέ «περόνες».
3. Μέγεθος εἰδωλίου μεγάλο (μέγ. σωζ. ὕψ. «προτομῆς» 0,152, μέγ. σωζ. πλ. 0,153 μ.).

Τά κριτήρια γιά τήν κατάταξη τῶν παραπάνω εἰδωλίων στήν ὁμάδα τῶν ἐνθρόνων εἶναι: α) Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ τύπου τῆς ἀκέφαλης «προτομῆς» τῆς Β΄ ὁμάδας σέ ἕνα μεγάλο ἔνθρονο εἰδώλιο πού βρέθηκε πρίν ἀπό δύο χρόνια σ' ἕναν ἀποθέτη στό κτῆμα Εὐελπίδη[23] (Σ χ έ δ. 1). β) Ἡ ἀβαθής κυματοειδής γλυφή πού σχηματίζεται στήν ἀπόληξη τοῦ πάνω σώματος ὁρισμένων «προτομῶν», ἀπαραίτητη γιά ἕδρασή τους σέ θρόνο. γ) Ὁ τύπος τῶν ποδιῶν τοῦ θρόνου, πού βρέθηκε ἐπίσης στό μεγάλο ἔνθρονο εἰδώλιο στόν ἀποθέτη Εὐελπίδη.

Οἱ «προτομές» 3648, 3650, 3651, 3652 ἐντάσσονται ἐδῶ, παρόλο πού θά μποροῦσαν νά ἀνήκουν καί σέ ὄρθιες[24] μορφές, γιατί τόσο τυπολογικά ὅσο καί χρονικά ἀνήκουν στή Β΄ ὁμάδα.

3560 (Πίν. 60 α). Δεξί μισό ἀπό τό ἄνω σῶμα ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,125, μέγ. σωζ. πλ. 0,075 μ. Εἶναι κατασκευασμένο μέ μήτρα. Τό σῶμα ἐπίπεδο στό πίσω μέρος. Στήν μπροστινή ἐπιφάνεια διαγράφονται σέ πολύ χαμηλό ἀνάγλυφο τό δεξί στῆθος καί ὁ δεξιός βραχίονας. Στόν ὦμο περίπου ὑπάρχει κόσμημα «περόνης»[25] πού ἀποτελεῖται ἀπό τέσσερα ἐπίθετα στρογγυλά κομμάτια πηλοῦ διατεταγμένα σέ σχῆμα σταυροῦ. Ἀπ' αὐτά, τά δύο κάθετα εἶναι μεγαλύτερα ἀπό τά δύο ὁριζόντια. Στό πίσω μέρος τοῦ σώματος σώζεται ἕνα μικρό κομμάτι ἀπό τό δεξί πόδι τοῦ θρόνου.

Πηλός κοκαλί-ρόδινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων, φαιός στά ἐσωτερικά στρώματα.

Συγγενικά παράλληλα μέ τό σῶμα-θρόνο καί τά κοσμήματα τῶν ὤμων: Higgins,

23. Τό κτῆμα Εὐελπίδη βρίσκεται στή συνοικία Φιγαρέτο τῆς χερσονήσου Παλαιοπόλεως. Γιά τίς ἀνασκαφές Εὐελπίδη βλ. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 180, 20 (1965): Χρονικά, σ. 392, 393, 394, 21 (1966): Χρονικά, σ. 321, 322, 323, 22 (1967): Χρονικά, σ. 366. Τά εἰδώλια τοῦ ἀποθέτη θά παρουσιαστοῦν ἀπό τόν ἀρχαιολόγο P. Marchetti, τόν ὁποῖο εὐχαριστῶ πού μοῦ ἐπέτρεψε νά ἀναφερθῶ σέ ἀδημοσίευτο ὑλικό.

24. Στόν ἴδιο ἀποθέτη τοῦ κτήματος Εὐελπίδη βρέθηκε καί ἕνα μεγάλο ὄρθιο εἰδώλιο, πού ἔχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά μέ τό καθιστό. Τό ἄνω σῶμα ὅμως τοῦ ὀρθίου εἶναι παχύτερο ἀπό τοῦ ἐνθρόνου.

25. Perachora I, σ. 211.

Catalogue, I, πίν. 84, 647. Higgins, G. Terracottas, πίν. 17 E, πίν. 18 F, πίν. 20 F. Heuzey, πίν. 17, 4. Mollard-Besques, I, πίν. IX, B73. Walters, πίν. XVI, μεσαῖο. Corinth XV, II, πίν. 12, VIII, 34.

3619 (Π ί ν. 60 β). Ἀκέφαλη προτομή ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,11, μέγ. σωζ. πλ. 0,14 μ. Ἀποτελεῖται ἀπό τρία συγκολλημένα κομμάτια. Εἶναι κατασκευασμένη μέ μήτρα. Τό σῶμα ἐπίπεδο πίσω. Στήν μπροστινή ἐπιφάνεια διαγράφονται σέ χαμηλό ἀνάγλυφο ὁ λαιμός, τό στῆθος καί οἱ βραχίονες. Στούς ὤμους διακρίνονται ἀμυδρά κοσμήματα ἀπό περόνες. Τό δεξί, πού σώζεται καλύτερα, ἀποτελεῖται ἀπό τέσσερις ἐπίθετους ρόμβους πηλοῦ διατεταγμένους σέ σχῆμα σταυροῦ. Στό ὕψος τῆς μέσης τό σῶμα λυγίζει πρός τά ἐμπρός.

Πηλός ἐρυθρωπός.

3620 (Π ί ν. 60 γ). Ἀκέφαλη προτομή ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,133, μέγ. σωζ. πλ. 0,153 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Ἀποτελεῖται ἀπό δύο συγκολλημένα κομμάτια. Λείπουν ὁ ἀριστερός βραχίονας καί τμῆμα τῆς μέσης ἀριστερά. Ἀσαφές τό σχῆμα τῶν ἐπίθετων κοσμημάτων τῶν περονῶν. Πίσω στό δεξιό βραχίονα, τό ὑπόλειμμα τοῦ πηλοῦ, πού ξέφυγε ἀπό τή μήτρα καί δέν ἀποκόπηκε, σχηματίζει ἕνα εἶδος πλαισίου. Στήν πίσω ἐπιφάνεια καί στήν κάτω δεξιά γωνία τῆς προτομῆς σώζεται ἕνα δεύτερο χονδρό στρῶμα πηλοῦ, γιά τήν ἕνωση τοῦ ποδιοῦ τοῦ θρόνου μέ τό σῶμα.

Πηλός ὑποπράσινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3625. Ἀριστερό τμῆμα ἄνω σώματος ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,106, μέγ. σωζ. πλ. 0,088 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Σώζονται ὁ ἀριστερός βραχίονας, τό ἀριστερό στῆθος καί ἕνα μικρό κομμάτι ἀπό τό κόσμημα τῆς περόνης.

Πηλός ὑποπράσινος πίσω καί κοκαλί ἐμπρός, σκεπασμένος μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων.

3626. Δεξί τμῆμα ἀκέφαλης προτομῆς ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,12, μέγ. σωζ. πλ. 0,10 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3620. Ὁ δεξιός βραχίονας τοῦ εἰδωλίου μέχρι τό λυγισμένο ἀγκώνα ἀποδίδεται σέ χαμηλό ἀνάγλυφο.

Πηλός ἐρυθρωπός.

3627. Δεξί τμῆμα ἄνω σώματος ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,08, μέγ. σωζ. πλ. 0,065 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3620. Σώζεται ὁ δεξιός βραχίονας.

Πηλός ὠχροπράσινος, σκεπασμένος μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων, καλοψημένος.

3628. Ἀριστερό τμῆμα ἄνω σώματος εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,103, μέγ. σωζ. πλ. 0,07 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Σώζεται ὁ δεξιός βραχίονας μέχρι τό λυγισμένο πρός τά ἐμπρός ἀγκώνα καί μικρό τμῆμα ἀπό τό ἄνω σῶμα.

Πηλός κοκαλί-ρόδινος.

3629. Μικρό δεξί τμῆμα ἀκέφαλης προτομῆς. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,061, μέγ. σωζ. πλ. 0,065 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3620. Σώζεται τό δεξί στῆθος, τό ἄνω τμῆμα τοῦ δεξιοῦ βραχίονα καί τό ἐπίθετο σταυρόσχημο κόσμημα τῆς περόνης στό στῆθος. Τό τελευταῖο ἔχει τό ἴδιο σχῆμα μέ τό 3560.

Πηλός κοκαλί-ρόδινος, κακοψημένος, μέ πολλά σκασίματα στήν ἐπιφάνεια.

3630. Ἄνω τμῆμα δεξιοῦ βραχίονα εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,061, μέγ. σωζ. πλ. 0,065 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3620.

Πηλός καθαρός, ἐρυθρωπός.

3631. Τμῆμα ἀκέφαλης προτομῆς εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,045, μέγ. σωζ. πλ.

0,097 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Λείπει τό μεγαλύτερο μέρος τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς προτομῆς εἶναι ἀπολεπισμένη. Διακρίνονται τμῆμα τοῦ λαιμοῦ, τό ἄνω μέρος τοῦ βραχίονα καί ὑπολείμματα τῶν κοσμημάτων τῶν περονῶν.

Πηλός καθαρός, ἐρυθρωπός, φαιός στά ἐσωτερικά στρώματα.

3632. Ἀριστερό τμῆμα ἄνω σώματος ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,085, μέγ. σωζ. πλ. 0,13 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3620. Σώζονται, σέ χαμηλό ἀνάγλυφο, τό ἄνω ἀριστερό μέρος τοῦ λαιμοῦ, τό στῆθος, τμῆμα τοῦ βραχίονα καί τό κόσμημα τῆς περόνης τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου. Τό τελευταῖο εἶναι ὅμοιο μέ τοῦ 3560.

Πηλός καθαρός, ὑποπράσινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων.

3633. Δεξί τμῆμα ἄνω σώματος εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,11, μέγ. σωζ. πλ. 0,09 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Σώζονται, σέ χαμηλό ἀνάγλυφο, ὁ δεξιός βραχίονας μέχρι τό λυγισμένο πρός τά ἐμπρός ἀγκώνα, τό δεξί στῆθος καί τό κόσμημα τῆς περόνης, πού εἶναι ὅμοιο μέ τοῦ 3560.

Πηλός καθαρός, ὑποπράσινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων.

3634. Τμῆμα ἄνω σώματος εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,085, μέγ. σωζ. πλ. 0,08 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Λείπει ἡ δεξιά πλευρά. Στήν μπροστινή ἐπιφάνεια διακρίνονται ἀμυδρά μέρος τοῦ λαιμοῦ, τό στῆθος, ὁ ἀριστερός βραχίονας καί ὑπόλειμμα κοσμήματος περόνης.

Πηλός καθαρός, ἐρυθρωπός.

3635. Δεξί μισό ἄνω σώματος εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,12, μέγ. σωζ. πλ. 0,072 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Στήν μπροστινή ἐπιφάνεια διακρίνονται μέρος τοῦ λαιμοῦ, τό στῆθος καί τό κόσμημα τῆς περόνης, πού εἶναι ὅμοιο μέ τοῦ 3560.

Πηλός καθαρός, κακοψημένος, φαιός ἐσωτερικά, ἐρυθρωπός στήν ἐπιφάνεια.

3636 (Πίν. 60 δ). Προτομή γυναικείου ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,135, μέγ. σωζ. πλ. 0,105 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Σώζονται τό κεφάλι ἀπό τά μάτια καί κάτω καί τμήματα ἀπό τά ἀδιαμόρφωτα, δαιδαλικοῦ τύπου, μαλλιά στά πλάγια.

Τό πρόσωπο ἔχει σχῆμα U. Στήν μπροστινή ἐπιφάνεια τοῦ σώματος διαγράφονται ἀμυδρά τό στῆθος καί τά κοσμήματα τῶν περονῶν. Στό ὕψος τῆς μέσης τό σῶμα λυγίζει ἐμπρός. Στό κάτω μέρος τοῦ πίσω ἐπίπεδου σώματος τοῦ εἰδωλίου σώζεται ἕνα χονδρό στρῶμα πηλοῦ γιά τήν ἕνωση τοῦ σώματος μέ τό θρόνο.

Πηλός καθαρός, κακοψημένος, φαιός στά ἐσωτερικά στρώματα, κοκαλί στήν ἐπιφάνεια. Σκεπασμένος μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων.

3637 (Πίν. 61 α). Προτομή ἔνθρονου γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,12, μέγ. σωζ. πλ. 0,11 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Σώζονται τό κεφάλι ἀπό τά μάτια καί κάτω, μέ τά ἀντίστοιχα, δαιδαλικοῦ τύπου, μαλλιά στά πλάγια, σχηματισμένα σέ ὁριζόντιες σκάλες[26]. Λείπει ἡ δεξιά πλευρά.

Τό πρόσωπο ἔχει σχῆμα U. Στήν μπροστινή ἐπιφάνεια τοῦ σώματος διαγράφονται, σέ χαμηλό ἀνάγλυφο, τό στῆθος καί τό ἄνω τμῆμα τοῦ δεξιοῦ βραχίονα, μέ ὑπολείμματα ἀπό τό ἐπίθετο κόσμημα τῆς περόνης. Τό κόσμημα εἶναι ὅμοιο μέ τοῦ 3560.

Πηλός καθαρός, κοκαλί-ρόδινος στήν μπροστινή ἐπιφάνεια, ἐρυθρωπός πίσω, φαιός στά ἐσωτερικά στρώματα.

26. Corinth XV, II, πίν. 12, VIII, 34. Mon.Ant. XXXII, πίν. XLIII, 7.

3645. Ἀκέφαλη προτομή γυναικείου ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,085, μέγ. σωζ. πλ. 0,105 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Στήν μπροστινή ἐπιφάνεια διαγράφονται, σέ χαμηλό ἀνάγλυφο, τό στῆθος καί οἱ βραχίονες.

Πηλός ἐρυθρωπός, κακοψημένος, σκασμένος σέ πολλά σημεῖα. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3646 (Πίν. 61 γ). Προτομή γυναικείου ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,076, μέγ. σωζ. πλ. 0,102 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Σώζεται τό πηγούνι καί τμῆμα ἀπό τά δαιδαλικοῦ τύπου ἀδιαμόρφωτα μαλλιά στίς πλευρές τοῦ προσώπου.

Στήν μπροστινή ἐπιφάνεια διαγράφονται, σέ χαμηλό ἀνάγλυφο, τό στῆθος καί οἱ βραχίονες. Οἱ τελευταῖοι, στό πίσω μέρος, εἶναι ἐνισχυμένοι μέ ἐπίθετα στρώματα πηλοῦ. Στό ὕψος τῆς μέσης τό σῶμα λυγίζει πρός τά ἐμπρός.

Πηλός καλοψημένος, ἐρυθρωπός, σκεπασμένος μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3647 (Πίν. 61 β). Δεξί μισό ἀκέφαλης προτομῆς ἔνθρονου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,085, μέγ. σωζ. πλ. 0,077 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Ἡ ἀμελής κατασκευή καί τό κακό ψήσιμο τοῦ πηλοῦ ἐπιτρέπουν νά διακρίνουμε τήν τοποθέτηση τῶν διάφορων στρωμάτων τοῦ πηλοῦ, πού ἐνισχύουν τό λεπτό, κατασκευασμένο μέ μήτρα σῶμα.

Πηλός κακοψημένος, ὑποπράσινος. Ἴχνη κόκκινου χρώματος στήν πλευρά τῆς μέσης.

3648. Δεξί τμῆμα ἀκέφαλης προτομῆς. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,075, μέγ. σωζ. πλ. 0,07 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Σώζονται μέρος τοῦ λαιμοῦ, τό δεξί στῆθος, τό ἄνω τμῆμα τοῦ βραχίονα καί τό κόσμημα τῆς περόνης τοῦ ὤμου. Τό τελευταῖο εἶναι ὅμοιο μέ τοῦ 3560.

Ἡ προτομή μοιάζει στή διαμόρφωση μέ τό ὄρθιο εἰδώλιο τοῦ ἀποθέτη Εὐελπίδη. Τό σῶμα εἶναι πιό χονδρό ἀπ' ὅ,τι στά ἄλλα ἔνθρονα[27] εἰδώλια. Θά μποροῦσε νά ἀνήκει καί σέ ὄρθια μορφή.

Πηλός ἐξωτερικά κοκαλί, ἐσωτερικά γκρίζος, κακοψημένος Ἴχνη μαύρου χρώματος ἤ κόλλας (;) σώζονται στά ἐσωτερικά στρώματα.

3649. Ἀκέφαλη προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,085, μέγ. σωζ. πλ. 0,095 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Λείπουν ἡ δεξιά πλευρά, ὁ ἀντίστοιχος βραχίονας καί τό κάτω τμῆμα τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα.

Στήν μπροστινή ἐπιφάνεια διαγράφεται τό στῆθος. Στό δεξιό ὦμο κόσμημα περόνης, ὅμοιο μέ τοῦ 3560. Στήν πίσω ἐπιφάνεια διακρίνονται τά δακτυλικά ἀποτυπώματα τοῦ κοροπλάστη ἀπό τήν πίεση τοῦ πηλοῦ στή μήτρα.

Πηλός καλοψημένος, ἐρυθρωπός, σκεπασμένος μέ γκρίζα πάτινα. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3650. Μικρό ἀριστερό τμῆμα προτομῆς. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,08, μέγ. σωζ. πλ. 0,073 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Σώζονται ὁ λαιμός, τμῆμα τῶν ἀριστερῶν μαλλιῶν, ὁ ἀριστερός ὦμος καί τό ἐπίθετο κόσμημα τῆς περόνης, πού εἶναι ὅμοιο μέ τοῦ προηγουμένου.

Τά μαλλιά διαμορφώνονται σέ ὁριζόντιους κυματισμούς. Ἡ διαμόρφωση τοῦ σώ-

27. Βλ. ὑποσημ. 21.

ματος θυμίζει τό ὄρθιο εἰδώλιο τοῦ ἀποθέτη Εὐελπίδη. Θά μποροῦσε νά ἀνήκει καί σέ ὄρθια μορφή.

Πηλός ὑποπράσινος, κακοψημένος, ἀφήνει ἴχνη στό χέρι. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3651 (Π ί ν. 61 δ). Ἀριστερό μισό γυναικείας προτομῆς. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,14, μέγ. σωζ. πλ. 0,08 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Σώζεται τό κεφάλι ἀπό τά μαλλιά καί κάτω, μέ τά ἀντίστοιχα τμήματα τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν, δαιδαλικοῦ τύπου.

Τό πρόσωπο ἔχει σχῆμα U καί τά χαρακτηριστικά του εἶναι καταστραμμένα. Στήν μπροστινή ἐπιφάνεια τοῦ σώματος διαγράφονται, σέ χαμηλό ἀνάγλυφο, τό στῆθος καί ὁ βραχίονας. Στόν ὦμο ὑπολείμματα ἐπίθετου κοσμήματος περόνης ὅμοιου μέ τό προηγούμενο. Ἴσως ἀνήκει σέ ὄρθια μορφή τύπου Εὐελπίδη.

Πηλός κακοψημένος, φαιός στά ἐσωτερικά στρώματα, ἐρυθρωπός στήν ἐπιφάνεια, σκεπασμένος μέ κοκαλί πάτινα λειχήνων. Στά μαλλιά καί στό λαιμό ἴχνη μαύρου χρώματος.

3652. Δεξί μισό ἀκέφαλης γυναικείας προτομῆς. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,105, μέγ. σωζ. πλ. 0,07 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Στόν ἀριστερό ὦμο σώζεται μέρος ἀπό ἐπίθετο κόσμημα περόνης, ὅμοιου τύπου μέ τοῦ 3648. Τό κομμάτι θά μποροῦσε νά ἀνήκει καί σέ ὄρθια μορφή τύπου Εὐελπίδη.

Πηλός κακοψημένος, ἐσωτερικά φαιός, ἐξωτερικά ἐρυθρωπός, μέ κοκαλί πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3653 (Π ί ν. 62 α). Μικρό δεξί τμῆμα ἀκέφαλης προτομῆς. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,072, μέγ. σωζ. πλ. 0,06 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Σώζεται τμῆμα ἀπό τό ἐπίθετο κόσμημα τῆς περόνης. Ἀποτελεῖται ἀπό δύο κεντρικά δισκία πηλοῦ, τοποθετημένα τό ἕνα πάνω στό ἄλλο. Τό κάτω εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό ἐπάνω. Στήν περιφέρεια τοῦ μεγαλυτέρου πρέπει νά ὑπῆρχαν τέσσερα μικρότερα στρογγυλά δισκία. Τώρα σώζεται τό ἕνα.

Πηλός ρόδινος. Σώζονται ἴχνη μαύρου χρώματος.

3654 (Π ί ν. 62 γ). Δεξιός ὦμος ἀκέφαλης προτομῆς. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,065, μέγ. σωζ. πλ. 0,053 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3619. Σώζεται τό ἐπίθετο κόσμημα τῆς περόνης, ὅμοιου τύπου μέ τοῦ 3648.

Πηλός ἐρυθρωπός, κακοψημένος.

3655 (Π ί ν. 62 β). Ὑπόλειμμα ἐπίθετου κοσμήματος περόνης τοῦ τύπου τοῦ 3653. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,02, μέγ. σωζ. πλ. 0,015 μ. Σώζονται τό μεγάλο κεντρικό δισκίο καί δύο μικρότερα στήν περιφέρεια.

Πηλός ρόδινος, καθαρός, καλοψημένος.

3656. Ὑπόλειμμα ἐπίθετου κοσμήματος περόνης. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,015, μέγ. σωζ. πλ. 0,015 μ. Σώζεται ἕνα κυκλικό δισκίο.

Πηλός ἐρυθρωπός.

3660. Τμῆμα κυλινδρικοῦ ποδιοῦ θρόνου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,045, μέγ. διάμ. βάσεως 0,04 μ. Ἄνω διάμετρος 0,03 μ.

Πηλός ὑποπράσινος.

3661. Τμῆμα κυλινδρικοῦ ποδιοῦ θρόνου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,075, μέγ. διάμ. βάσεως 0,035 μ. Ἄνω διάμετρος 0,03 μ.

Πηλός κοκαλί, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων.

3662. Τριγωνικό πόδι θρόνου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,152, διάμ. βάσεως 0,025 μ. Ἄνω διάμετρος 0,045 μ.

Πηλός κοκαλί, σκεπασμένος σέ μερικά σημεῖα μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων.

Γ΄ ΟΜΑΔΑ

Στή Γ΄ ὁμάδα τῶν ἔνθρονων εἰδωλίων κατατάσσονται: 15 «προτομές» καί 14 κεφάλια.

Τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς Γ΄ ὁμάδας εἶναι:

1. Ὁ ἐξελιγμένος, συγκριτικά μέ τήν Α΄ ὁμάδα, τύπος προσώπου καί ἡ ποικιλία στίς μῆτρες πού χρησιμοποιοῦνται γιά τήν κατασκευή του.

2. Τό πρόσωπο καί ὁ πόλος κατασκευάζονται συγχρόνως μέ τήν ἴδια μήτρα.

3. Ἡ ποικιλία στό χτένισμα τῶν μαλλιῶν πού ἐπιστέφουν τό μέτωπο.

4. Τό μικρό μέγεθος τοῦ εἰδωλίου.

Τά κριτήρια γιά τήν κατάταξη τῶν 29 «προτομῶν» καί κεφαλιῶν στήν κατηγορία τῶν ἐνθρόνων εἶναι:

α) Τό λεπτό σανιδόμορφο[28] σῶμα τῶν προτομῶν. Τό εἶδος αὐτό τῆς κατασκευῆς τοῦ ἄνω σώματος τό βρίσκουμε στήν Κέρκυρα μόνο σέ ἔνθρονες μορφές καί σέ πτηνόμορφα εἰδώλια. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ «προτομές» 3552, 3553, πού ἔχουν τό ἄνω σῶμα κάπως παχύτερο[29] καί στοιχειωδῶς διαμορφωμένο.

β) Τό πρόσωπο τῶν «προτομῶν» καί κεφαλιῶν πλαισιώνουν στά πλάγια μαλλιά, σχήματος «ὀρθογώνιου τριγώνου». Τά μαλλιά εἶναι ἀδιαμόρφωτα καί λεπτά σέ πάχος. Ὁ τύπος αὐτός τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν βρέθηκε μέχρι τώρα στήν Κέρκυρα μόνο σέ ἔνθρονα εἰδώλια.

γ) Ἡ ρηχή κυματοειδής γλυφή πού σχηματίζεται στήν ἀπόληξη τοῦ ἄνω σώματος ὁρισμένων εἰδωλίων, ἀπαραίτητη γιά τήν ἕδρασή τους σέ θρόνο.

δ) Τά κεφάλια τῶν εἰδωλίων τῆς Γ΄ ὁμάδας, ὅπως ἄλλωστε καί ἐκεῖνα τῆς Α΄, ἔχουν μόνο πρόσωπο[30]. Τό κρανίο δέν ἀποδίδεται. Στίς ὄρθιες ὅμως μορφές, τουλάχιστο στήν Κέρκυρα, καί ὅταν ἀκόμη τό κρανίο δέν εἶναι τελείως διαμορφωμένο, ὑπάρχει πάντα πίσω ἀπό τό πρόσωπο ἕνας ἐπίπεδος ὄγκος πηλοῦ πού τό ὑποκαθιστᾶ.

3550 (Π ί ν. 63 α). Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,12, μέγ. σωζ. πλ. 0,079 μ. Λείπουν ὁ πόλος, ὁ δεξιός ὦμος καί τά τμήματα τοῦ κορμοῦ δεξιά καί ἀριστερά. Τό κεφάλι, κατασκευασμένο μέ μήτρα, εἶναι ἐπίπεδο πίσω.

28. Οἱ «προτομές» τῆς Γ΄ ὁμάδας ἔχουν ὁρισμένα χαρακτηριστικά κοινά μέ ἐκεῖνα τῶν εἰδωλίων τῆς Α΄ ὁμάδας. Αὐτά εἶναι τό λεπτό σανιδόμορφο σῶμα καί τά λεπτά ἀδιαμόρφωτα πλαϊνά μαλλιά.

29. Καί αὐτές ἀκόμη ἔχουν λεπτότερο σῶμα συγκριτικά μέ τό σῶμα τῶν ὀρθίων.

30. Ὁ τύπος τοῦ προσώπου τῆς Γ΄ ὁμάδας βρέθηκε καί σέ ὄρθιες μορφές. Ἡ κατασκευή ὅμως τοῦ κεφαλιοῦ τῶν ὄρθιων μορφῶν εἶναι βαριά ἐξαιτίας τῆς ἀποδόσεως τοῦ κρανίου.

Τά κεφάλια τῶν καθιστῶν μορφῶν ἔπρεπε νά εἶναι ἀρκετά ἐλαφριά γιά νά ἀντέχει τό βάρος τους τό λεπτό σανιδόμορφο σῶμα, πάνω στό ὁποῖο ἦταν κολλημένα, γι' αὐτό καί δέν εἶχαν κρανίο. Παρ' ὅλα αὐτά πολλές «προτομές» αὐτοῦ τοῦ τύπου βρέθηκαν σπασμένες ἀπό τό ὑπόλοιπο σῶμα ἐξαιτίας τοῦ βάρους τοῦ κεφαλιοῦ καί τῆς ἀδυναμίας τῆς συγκολλήσεως. Βλ. Perachora I, σ. 211. Οἱ ἔνθρονες μορφές τοῦ Δ΄ τύπου, ὅπως γνωρίζουμε ἀπό ἄλλα παραδείγματα, γιατί τό εἰδώλιο τῆς Συλλογῆς Καραπάνου βρέθηκε ἀκέφαλο, ἔχουν διαμορφωμένο κρανίο. Ἡ κατασκευή ὅμως τοῦ σώματος καί τοῦ θρόνου τοῦ Δ΄ τύπου εἶναι τόσο στέρεη πού σηκώνει ἄνετα τό βάρος τοῦ κεφαλιοῦ.

Πρόσωπο ὠοειδές, μικρό, μέ καταστραμμένα χαρακτηριστικά. Τά μαλλιά τοῦ μετώπου καταστραμμένα, τά πλαϊνά, δαιδαλικοῦ τύπου, ἀδιαμόρφωτα. Λαιμός ὑπερβολικά μακρύς καί τεντωμένος. Σῶμα ἐπίπεδο, χειροποίητο, τετράγωνος ὁ σχηματισμός τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου.

Στήν ἀπόληξη τοῦ σώματος σχηματίζεται ἀβαθής κυματοειδής γλυφή, ἴσως γιά τήν ἔδραση τῆς μορφῆς στό θρόνο.

Πηλός κοκαλί. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3551 (Π ί ν. 63 β). Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,09, μέγ. σωζ. πλ. 0,065 μ. Λείπουν ἡ δεξιά πλευρά, οἱ ὦμοι καί τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κορμοῦ ἀπό τό στῆθος καί κάτω. Κεφάλι κατασκευασμένο μέ μήτρα, ἐπίπεδο πίσω. Στό κεφάλι κυλινδρικός χειροποίητος πόλος, μεγάλης διαμέτρου, κοῖλος ἐσωτερικά.

Γλωσσοειδής ὁ σχηματισμός τῶν μαλλιῶν τοῦ μετώπου, ἀδιαμόρφωτα τά πλαϊνά. Πρόσωπο σχήματος U. Μέτωπο κανονικό, ἡμικυκλικό. Τά μάτια καί τά φρύδια δέ διακρίνονται. Μύτη τριγωνική, χονδρή. Τό στόμα ἔχει χονδρά, ἴσια χείλη. Μάγουλα παχιά. Τό σῶμα, πάνω στό ὁποῖο εἶναι κολλημένο τό κεφάλι, εἶναι ἐπίπεδο καί χειροποίητο.

Πηλός καλοψημένος, κοκαλί. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: Mollard-Besques, I, πίν. LIV, B569.

3552 (Π ί ν. 63 γ). Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,095, μέγ. σωζ. πλ. 0,062 μ. Λείπει ἡ δεξιά πλευρά. Πόλος, κεφάλι καί σῶμα κατασκευασμένα μέ μήτρα. Στό πίσω μέρος τοῦ προσώπου ἔχει μείνει ἡ κοιλότητα ἀπό τήν πίεση πού ἔχει ὑποστεῖ ὁ πηλός, γιά νά εἰσχωρήσει μέσα στή μήτρα. Ὁ πόλος στό κεφάλι εἶναι ὑψηλός, κυλινδρικός, κοῖλος ἐσωτερικά. Ἀπό τίς πλευρές του ἐξαρτᾶται ἕνα εἶδος πέπλου (;)[31].

Κυματοειδεῖς βόστρυχοι στεφανώνουν ἡμικυκλικά τό μέτωπο. Πρόσωπο τετράγωνο. Μέτωπο κανονικό, ἡμικυκλικό. Τά φρύδια δέ διακρίνονται. Τά μάτια δέν περιγράφονται μέ βλέφαρα, βολβοί ἐξογκωμένοι, ἀμυγδαλόσχημοι. Μύτη μακριά, τριγωνική. Τό στόμα εἶναι καμωμένο πολύ ὑψηλά, σχεδόν κάτω ἀπό τή μύτη. Δέ διακρίνεται ὅμως ὁ σχηματισμός του. Πηγούνι στρογγυλό, βαρύ καί ἰσχυρό. Μάγουλα μεγάλα καί εὔσαρκα. Τά αὐτιά δέ δηλώνονται. Ὁ ἀριστερός βραχίονας σχηματίζεται ἐμπρός μέ χαμηλό ἀνάγλυφο καί ἐνισχύεται πίσω μέ ἐπίθετο στρῶμα πηλοῦ.

Πηλός καλοψημένος, ὑποπράσινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων στό πίσω μέρος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: Mollard-Besques, I, πίν. XLIV, B459. Τζουβάρα, εἰκ. 37, τό τελευταῖο τῆς πρώτης σειρᾶς.

3553 (Π ί ν. 63 δ). Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,11, μέγ. σωζ. πλ. 0,074 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3552. Λείπουν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πόλου καί οἱ πλευρές τοῦ σώματος. Σπασμένη ἡ μύτη.

31. Βλ. Mollard-Besques, I, σ. 66, 67, B459, πίν. XLIV, B459.

Γιά τή σειρά τῆς Κέρκυρας, δέν εἶναι νομίζω βέβαιο ὅτι ἔχουμε πέπλο ἐξαρτημένο ἀπό τόν πόλο. Πιό πιθανό εἶναι νά παριστάνουν πλαϊνά μαλλιά ὅπως στά προηγούμενα. Αἰτία γιά τήν κατασκευή τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν πιό ψηλά ἀπό τό κανονικό εἶναι ἡ ἀμελής κατασκευή, πού διακρίνει ἄλλωστε ὅλα τά κερκυραϊκά εἰδώλια.

Τό σῶμα εἶναι ἐπίπεδο ἐκτός ἀπό τό στῆθος, πού δηλώνεται μέ χαμηλό ἀνάγλυφο. Στό εἰδώλιο, ὁ πέπλος ἤ τά πλευρικά μαλλιά ξεκινοῦν χαμηλότερα ἀπ' ὅ,τι στό προηγούμενο.

Πηλός ρόδινος, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: Mollard-Besques, I, πίν. XLIV, B459.

3554 (Π ί ν. 64 α). Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,084, μέγ. σωζ. πλ. 0,067 μ. Κεφάλι καμωμένο μέ μήτρα, ἐπίπεδο πίσω. Πόλος καί σῶμα χειροποίητα. Καταστραμμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου. Τά πλαϊνά μαλλιά τριγωνικά, ἀδιαμόρφωτα. Τά δεξιά πιό πλατιά ἀπό τά ἀριστερά. Τό σῶμα, ἄν καί ἐπίπεδο, εἶναι πιό παχύ ἀπ' ὅ,τι στά ἄλλα εἰδώλια αὐτῆς τῆς σειρᾶς. Στό ὕψος τῶν ὤμων σώζονται δύο ἀποφύσεις πηλοῦ γιά τό σχηματισμό τῶν χεριῶν.

Πηλός ρόδινος, καθαρός, μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων σέ πολλά σημεῖα. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3555. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,08, μέγ. σωζ. πλ. 0,04 μ. Σπασμένο στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πόλου καί στή δεξιά πλευρά. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3552.

Πηλός ρόδινος, σκεπασμένος μέ κοκαλί πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: Mollard-Besques, I, πίν. XLIV, B459.

3556 (Π ί ν. 64 β). Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,08, μέγ. σωζ. πλ. 0,057 μ. Σπασμένο στό κάτω ἀριστερό ἄκρο τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν. Καμωμένο ὁλόκληρο μέ μήτρα.

Στό κεφάλι ὑψηλός κυλινδρικός πόλος, κοῖλος ἐσωτερικά. Ἀστραγαλοειδεῖς βόστρυχοι στεφανώνουν τό μέτωπο. Τά πλαϊνά μαλλιά, δαιδαλικοῦ τύπου, ἀδιαμόρφωτα. Πρόσωπο χονδρό, στρογγυλό. Μέτωπο εὐρύ, ἡμικυκλικό. Φρύδια τοξωτά. Μάτια μεγάλα, ἀμυγδαλόσχημα, περιγράφονται μέ πλαστικά δηλωμένα βλέφαρα (σώζεται τό δεξί). Μύτη χονδρή, μακριά καί τριγωνική. Στόμα μεγάλο μέ χείλη χονδρά, ἐλαφρά τραβηγμένα πρός τά μάγουλα. Ρυτίδες στίς ἄκρες τῶν χειλιῶν. Πηγούνι στρογγυλό. Στή δεξιά πλευρά ἴχνη ἀπό τό αὐτί πού δηλωνόταν κάποτε. Λαιμός ἀνάγλυφα δηλωμένος, μακρύς καί χονδρός.

Πηλός ρόδινος, σκεπασμένος στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφάνειας μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: Mollard-Besques, I, σ. 81, πίν. LIV, B569.

3557. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,075, μέγ. σωζ. πλ. 0,065 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3552, ἀλλά καμωμένο μέ ἄλλη μήτρα. Σπασμένο στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πόλου, στά μαλλιά τοῦ μετώπου, τό δεξί μάτι, τή μύτη, τό στόμα καί τό πηγούνι.

Πηλός ρόδινος, σκεπασμένος μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων. Κακοψημένος, μέ σκασίματα σέ πολλά σημεῖα τῆς πίσω ἐπιφάνειας. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3558. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,08, μέγ. σωζ. πλ. 0,04 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3552, ἀλλά κατασκευασμένο ἀπό ἄλλη μήτρα. Σπασμένο στή

μύτη, πηγούνι, δεξιά πλαϊνά μαλλιά καί στίς ἄκρες τῶν ἀριστερῶν πλαϊνῶν. Τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου διακρίνονται ἀμυδρά.

Πηλός ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3559. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,065, μέγ. σωζ. πλ. 0,05 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3552, ἀλλά ἀπό διαφορετική μήτρα. Σπασμένο ἀριστερά στά πλαϊνά μαλλιά. Δυσδιάκριτα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου.

Πηλός ρόδινος, σκεπασμένος μέ κοκαλί πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3561 (Πίν. 64γ). Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Πιθανόν εἰσαγμένο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,065, μέγ. σωζ. πλ. 0,055 μ. Λείπει ὁ δεξιός ὦμος. Κεφάλι καμωμένο μέ μήτρα, ἀδιαμόρφωτο, ἐλαφρά κοῖλο πίσω. Πόλος ὑψηλός, κυλινδρικός, κοῖλος ἐσωτερικά, καμωμένος στήν μπροστινή ἐπιφάνεια μέ μήτρα καί πίσω μέ τό χέρι. Μαλλιά δαιδαλικοῦ τύπου, διαμορφωμένα κάποτε σέ ἀστραγαλοειδεῖς πλοκάμους, τώρα διακρίνονται ἀμυδρά. Πρόσωπο πολύ μικρό, ὠοειδές. Μέτωπο ἡμικυκλικό. Μάτια μεγάλα, ἀμυγδαλόσχημα. Ἡ μύτη καί τό στόμα διακρίνονται ἀμυδρά. Στόμα τοποθετημένο πολύ κοντά στή μύτη. Πηγούνι στρογγυλό, μεγάλο.

Σῶμα ἐπίπεδο, ἀδιαμόρφωτο. Ὁ ἀριστερός ὦμος τετράγωνος. Πίσω του σώζεται κομμάτι ἀπό τό ἐρεισίνωτο τοῦ θρόνου.

Πηλός ὑποπράσινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: Corinth XV, II, σ. 76, πίν. 12, VIII, 42. Perachora I, πίν. 94, 90.

3562. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,07, μέγ. σωζ. πλ. 0,06 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3552. Λείπουν τμῆμα τοῦ πόλου δεξιά καί τμῆμα τοῦ σανιδόμορφου σώματος ἀριστερά. Δυσδιάκριτα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου.

Πηλός ρόδινος, σκεπασμένος μέ κοκαλί πάτινα λειχήνων.

Συγγενικά παράλληλα: Mollard-Besques, I, πίν. XLIV, B459.

3563. Τό μισό γυναικείας προτομῆς. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,077, μέγ. σωζ. πλ. 0,037 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3552. Πρόσωπο καί πόλος φθαρμένα.

Πηλός κακοψημένος, γκρίζος στά ἐσωτερικά στρώματα, ρόδινος ἐξωτερικά. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3564. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,064, μέγ. σωζ. πλ. 0,045 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3552, ἀλλά καμωμένο ἀπό διαφορετική μήτρα. Λείπουν τά δεξιά πλαϊνά μαλλιά. Δυσδιάκριτα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου, ὠοειδές τό περίγραμμά του. Μέτωπο τριγωνικό.

Πηλός ὑποπράσινος στήν μπροστινή ἐπιφάνεια, κοκαλί στήν πίσω.

3565. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,055, μέγ. σωζ. πλ. 0,045 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3552. Καμωμένο μέ διαφορετική μήτρα. Λείπει τό ἄκρο τῶν δεξιῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν. Πρόσωπο τετράγωνο, μέ δυσδιάκριτα χαρακτηριστικά. Ἡ μακριά μεγάλη μύτη προεξέχει ἔντονα.

Πηλός κοκαλί. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: Mollard-Besques, I, πίν. LIV, B557.

3566. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,055, μέγ. σωζ. πλ. 0,05 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3552. Λείπουν ὁ λαιμός καί τό ἄκρο τῶν ἀριστερῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν. Πρόσωπο ὠοειδές, μέ δυσδιάκριτα χαρακτηριστικά.

Πηλός κοκαλί. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: Mollard-Besques, I, πίν. LIV, B557.

3568 (Πίν. 64 δ). Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,055, μέγ. σωζ. πλ. 0,04 μ. Λείπει τό ἄκρο τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν δεξιά. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπό ὅμοια μήτρα μέ ἕνα εἰδώλιο πού βρέθηκε στό χῶρο V τοῦ Mon Repos, ἀριθ. καταλόγου MR 833.

Τά μαλλιά τοῦ μετώπου ἀποδίδονται μέ κοῖλες ραβδώσεις κατά τόν τύπο τῆς κόρης τῆς Λυών. Πρόσωπο τετράγωνο, μέτωπο τριγωνικό. Τά μάτια δέν περιγράφονται μέ βλέφαρα. Βολβοί ἀμυγδαλόσχημοι, ἐξογκωμένοι. Μύτη λεπτή, τριγωνική, πού προεξέχει. Στόμα μέ σφιγμένα λεπτά χείλη, σχηματισμένο πολύ κοντά στή μύτη. Πηγούνι τετράγωνο, μεγάλο.

Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: Mollard-Besques, I, πίν. XVIII, B145.

3569 (Πίν. 65 α). Κεφάλι εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,053, μέγ. σωζ. πλ. 0,045 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3552. Λείπουν ὁ πόλος καί μέρος τοῦ λαιμοῦ. Καταστραμμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου.

Πηλός ὑποπράσινος. Δέ σώζονται χρώματα.

Συγγενικά παράλληλα: Mollard-Besques, I, πίν. XVIII, B141.

3570. Κεφάλι εἰδωλίου, ὅμοιο μέ τό 3568. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,055, μέγ. σωζ. πλ. 0,04 μ. Σπασμένο δεξιά στόν πόλο καί στό ἄκρο τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν ἀριστερά.

Πηλός ὠχροκίτρινος, σκεπασμένος μέ κοκαλί πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα.

3571. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,042, μέγ. σωζ. πλ. 0,047 μ. Σπασμένο ἀπό τά φρύδια καί πάνω, στή μύτη καί στίς ἄκρες τῶν ἀριστερῶν, πλαϊνῶν μαλλιῶν. Πρόσωπο ὠοειδές, μέ δυσδιάκριτα χαρακτηριστικά.

Πηλός κοκαλί. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: Mollard-Besques, I, πίν. XVIII, B141.

3578. Κεφάλι εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,055, μέγ. σωζ. πλ. 0,034 μ. Σπασμένο στά πλαϊνά μαλλιά, στή μύτη καί στό δεξί μάγουλο. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3568, ἀλλά πολύ καταστραμμένο.

Πηλός ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: Mollard-Besques, I, πίν. XVIII, B145.

3580. Κεφάλι εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,064, μέγ. σωζ. πλ. 0,035 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3568. Πολύ καταστραμμένο. Σπασμένο στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πόλου, δεξιά στά μαλλιά καί στίς κάτω ἄκρες τῶν ἀριστερῶν μαλλιῶν.

Πηλός ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3581. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,055, μέγ. σωζ. πλ. 0,038 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3568. Σπασμένο ἀριστερά στά πλαϊνά μαλλιά. Πρόσωπο στρογγυλό, μέ καταστραμμένα χαρακτηριστικά.

Πηλός ἐρυθρωπός. Δέ σώζονται χρώματα.

3582. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,055, μέγ. σωζ. πλ. 0,034 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3568. Σπασμένο ἀριστερά στά μαλλιά. Πρόσωπο ὠοειδές, μέ πολύ καταστραμμένα χαρακτηριστικά.

Πηλός ρόδινος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

3583 (Πί ν. 65 β). Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,05, μέγ. σωζ. πλ. 0,05 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3568, ἀλλά ἀπό διαφορετική μήτρα. Πρόσωπο στρογγυλό. Μέτωπο ἡμικυκλικό. Μάτια μεγάλα, ἐξογκωμένα, ἀμυγδαλόσχημα, δέν περιγράφονται μέ βλέφαρα. Μύτη τριγωνική, χονδρή. Πηγούνι μεγάλο, στρογγυλό.

Πηλός κοκαλί, σκεπασμένος στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφάνειας μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα.

Συγγενικά παράλληλα: Δοντᾶς, Πελοποννησιακά, πίν. ΙΖ΄, εἰκ. 4, 5.

3584. Κεφάλι εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,045, μέγ. σωζ. πλ. 0,035 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3568, πολύ καταστραμμένο. Σπασμένο στό ἄκρο τοῦ πόλου.

Πηλός ρόδινος.

3585 (Πί ν. 65 γ). Προτομή γυναικείου εἰδωλίου. Πιθανόν εἰσαγμένο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,049, μέγ. σωζ. πλ. 0,045 μ. Κατασκευασμένο μέ μήτρα. Ἐπίπεδο πίσω. Καταστραμμένα τά χαρακτηριστικά τοῦ πολύ μικροῦ προσώπου. Ἡ διαμόρφωση τῶν ὤμων θυμίζει κορινθιακά εἰδώλια.

Πηλός κοκαλί, πολύ καθαρός. Ἴχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος κάτω ἀπό τό λαιμό.

3607 (Πί ν. 65 δ). Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,075, μέγ. σωζ. πλ. 0,045 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3583, ἀλλά ἀπό μεγαλύτερη μήτρα. Σπασμένο στά πλαϊνά μαλλιά.

Πηλός κοκαλί, σκεπασμένος μέ γκρίζα πάτινα λειχήνων. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: Δοντᾶς, Πελοποννησιακά, πίν. ΙΖ΄, εἰκ. 4, 5.

3608. Κεφάλι γυναικείου εἰδωλίου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,057, μέγ. σωζ. πλ. 0,04 μ. Τυπολογικά ὅμοιο μέ τό 3583. Σπασμένο στό ἄκρο τοῦ πόλου καί στά πλαϊνά μαλλιά. Πρόσωπο στρογγυλό, μέ καταστραμμένα χαρακτηριστικά.

Πηλός ρόδινος, κακοψημένος, μέ σκασίματα σ' ὅλη τήν ἐπιφάνεια. Δέ σώζονται χρώματα.

Δ΄ ΟΜΑΔΑ

Στή Δ΄ ὁμάδα κατατάσσεται ἕνα ἔνθρονο εἰδώλιο, τό ὁποῖο εἶναι ἤ εἰσαγμένο ἤ προστέθηκε στά εἰδώλια τῆς Κέρκυρας, κατά τή μεταφορά τους ἀπό τό Ἐθνικό Μουσεῖο, κατά λάθος.

Τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς Δ΄ ὁμάδας εἶναι:

1. Τό σῶμα τοῦ εἰδωλίου καί ὁ θρόνος εἶναι κατασκευασμένα μπροστά μέ μία μήτρα. Ἡ πίσω πλευρά ἀδιαμόρφωτη.

2. Ἀποδίδεται τό στῆθος, τό ἔνδυμα καί τά ἄκρα τῶν ποδιῶν.

3. Συμπαγής θρόνος μέ ὑψηλό ἐρεισίνωτο καί ὑποπόδιο.

4. Μικρό μέγεθος εἰδωλίου.

3681 (Πί ν. 66). Ἔνθρονο, ἀκέφαλο εἰδώλιο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,104, μέγ. σωζ. πλ. 0,054, πάχ. 0,074 μ. Σπασμένο στά γόνατα, δεξιά στό κάθισμα τοῦ θρόνου καί στίς πλευρές τοῦ ὑψηλοῦ ἐρεισίνωτου. Μορφή καί θρόνος ἀποδίδονται ἀνάγλυφα μόνο στήν μπροστινή ἐπιφάνεια, ἐνῶ στήν πίσω ὄψη εἶναι ἀδιαμόρφωτα.

Ἡ μορφή, σέ στάση αὐστηρά μετωπική, ἔχει τά χέρια πάνω στά γόνατα καί τά πόδια παράλληλα πάνω στό ὑποπόδιο τοῦ θρόνου. Φορᾶ μακρύ χιτώνα. Ὁ θρόνος εἶναι συμπαγής μέ ὑψηλό ἐρεισίνωτο καί ὑποπόδιο πού προεξέχει. Τό εἰδώλιο εἶναι κατα-

σκευασμένο ὁλόκληρο ἀπό μία μήτρα. Διαμπερής ὀπή βελόνας ἀπό τή βάση ὡς τό λαιμό τοῦ εἰδωλίου (βλ. Higgins, G. Terracottas, σ. 3).

Πηλός ἐρυθρός, καθαρός καί καλοψημένος. Δέ σώζονται χρώματα ἤ λευκό ἐπίχρισμα.

Συγγενικά παράλληλα: ΑΕ 1933-36, σ. 129, εἰκ. 6, μεσαῖο. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 232, μεσαῖο, 21 (1966): Χρονικά, Πίν. 242 β. Δ. Λαζαρίδη, Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων, σ. 14 (Α1), ὅπου διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι στήν τεκτονική τοῦ τύπου ἐπέδρασαν τά ἰωνικά ἔργα τῆς μεγάλης πλαστικῆς, ὅπως τά γνωστά ἀγάλματα τῶν Βραγχιδῶν τῆς Μιλήτου. Mollard-Besques, I, πίν. XLVIII, G75, B526. Λ. Μαραγκοῦ, Ἀρχαία ἑλληνική τέχνη. Συλλογή Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀθήνα 1978, σ. 257, ἀριθ. 132.

Τά εἰδώλια τῆς Α΄ ὁμάδας, εἶναι καμωμένα[32] ἀπό μία χειροποίητη, λεπτή, ἐπίπεδη καί πλατιά πλάκα πηλοῦ, λυγισμένη στήν ἕδρα καί στά γόνατα (Πί ν. 57 α, 58 α).

Στό πάνω μέρος τῆς πλάκας εἶναι κολλημένο τό κεφάλι, πού εἶναι κατασκευασμένο μέ μήτρα. Τά χαρακτηριστικά τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι, σχεδόν σ' ὅλα τά παραδείγματα, σέ γενικές γραμμές τά ἴδια. Οἱ μῆτρες πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τά κεφάλια εἶναι πολλές καί ποικίλλουν κυρίως στό μέγεθος.

Τό πρόσωπο εἶναι πολύ μακρύ καί πλαισιώνεται στά πλάγια ἀπό μαλλιά σχήματος «ὀρθογωνίου τριγώνου»[33] πού ἔχει τήν ὑποτεινουσά του ἐλαφρά καμπύλη. Ἡ καμπύλη τῶν πλευρικῶν μαλλιῶν, μερικές φορές, ὅπως στά 3482, 3483 κτλ., συνεχίζεται καί εὐρύνεται πρός τά κάτω γιά νά δηλώσει τούς ὤμους, πού σχηματίζονται ἔτσι καμπυλωτοί καί πεσμένοι. Στό παράδειγμα ὅμως 3498 οἱ ὦμοι σχηματίζονται τετράγωνοι (Πί ν. 57 δ).

Ἀπό τούς ὤμους, ἐνῶ ἀκόμη ὁ πηλός εἶναι ἄψητος, ὅπως στά 3482, 3510, τραβιέται[34] μιά ταινία πηλοῦ, πού προσαρμόζεται κατάλληλα στίς πλευρές τοῦ ἄνω σώματος γιά νά σχηματίσει τά χέρια.

Ἡ παράσταση τῆς ἔνθρονης μορφῆς ὁλοκληρώνεται μέ τήν τοποθέτηση δύο κυλινδρικῶν ποδιῶν στά πίσω ἄκρα τοῦ σώματος τοῦ θρόνου[35].

Δυστυχῶς κανένα παράδειγμα δέ διέσωσε τήν ἐμπρός στήριξη τοῦ θρόνου καί ἔτσι δέν μποροῦμε νά τήν ἀναπαραστήσουμε μέ ἀκρίβεια.

Οἱ προτομές τῆς Β΄ ὁμάδας εἶναι ἐπίσης κατασκευασμένες ὅλες μέ μήτρα. Τά χαρακτηριστικά τοῦ ἄνω σώματος (λαιμός, στῆθος καί βραχίονες) δηλώνονται μέ χαμηλό ἀνάγλυφο. Σέ μερικές περιπτώσεις, ὅπως στά 3619 καί 3620, τό περίσσευμα τοῦ πηλοῦ, πού ξέφυγε ἀπό τή μήτρα, δέν ἀποκόπηκε ἀπό τήν περιφέρεια τῆς προτομῆς ἀλλά ἔμεινε νά τήν πλαισιώνει (Πί ν. 60 β, γ).

Τήν ἀναπαράσταση τοῦ κάτω σώματος τῆς καθιστῆς μορφῆς τῆς Β΄ ὁμάδας μᾶς

32. Γιά τήν κατασκευή τῶν εἰδωλίων αὐτοῦ τοῦ τύπου βλ. Lechat, σ. 22, Perachora I, σ. 211, BSA 32, σ. 31, Hesperia 4, σ. 203, Mon.Ant. XXXII, σ. 206, πίν. XLIII, 1 καί 7, Higgins, G. Terracottas, σ. 46, 48, The Principal Types, 4, Corinth XV, II, σ. 56.

33. Δαιδαλικοῦ τύπου ἀδιαμόρφωτα.

34. Perachora I, σ. 211.

35. Βλ. ὑποσημ. 14.

ἔδωσε τό μεγάλο ἔνθρονο εἰδώλιο τοῦ ἀποθέτη τῆς ἀνασκαφῆς Εὐελπίδη[36]. Ὁ τύπος εἶναι ὅμοιος μέ ἐκεῖνον τῆς Α΄ ὁμάδας. Ὁ θρόνος στηρίζεται ἐμπρός στήν ἀπόληξη τοῦ ἐνδύματος τῆς μορφῆς καί πίσω σέ δύο κυλινδρικά πόδια τοποθετημένα στίς πλευρές τοῦ θρόνου. Τά χέρια εἶναι κολλημένα στό σῶμα-θρόνο.

Τό κεφάλι τῆς ἔνθρονης μορφῆς τῆς Β΄ ὁμάδας δέν μποροῦμε νά τό συμπληρώσουμε μέ βεβαιότητα. Στίς προτομές 3637, 3636, 3646, 3651 σώθηκε μέρος ἀπό τό κεφάλι, ἀπό τή μύτη καί κάτω. Αὐτό ἔχει περίγραμμα ἀνοιχτοῦ U καί πλαισιώνεται ἀπό μαλλιά δαιδαλικοῦ τύπου, ἄλλοτε ἀδιαμόρφωτα, ὅπως στά 3636, 3646, καί ἄλλοτε διαμορφωμένα σέ ὁριζόντιους κυματισμούς[37], ὅπως στό 3631.

Ἡ κατασκευή τῆς ἔνθρονης μορφῆς τῆς Γ΄ ὁμάδας εἶναι ἀβέβαιη[38]. Ἕνα μικρό ὅμως χειροποίητο κομμάτι ἀπό τή ράχη θρόνου, πού βρέθηκε κολλημένο πίσω ἀπό τήν προτομή 3561, μᾶς κάνει νά ὑποθέσουμε ὅτι καί αὐτή ἦταν κατασκευασμένη[39] ὅπως καί ἡ ἔνθρονη τῆς Α΄ ὁμάδας (Πί ν. 64 γ). Μεγάλη ποικιλία παρατηρεῖται στίς μῆτρες πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν κατασκευή τοῦ κεφαλιοῦ (Πί ν. 63-65).

Τό μοναδικό ἔνθρονο εἰδώλιο τῆς Δ΄ ὁμάδας, πιθανόν εἰσαγμένο, εἶναι ὁλόκληρο καμωμένο μέ μήτρα. Μορφή καί θρόνος ἀποδίδονται ἀνάγλυφα στήν μπροστινή ὄψη, ἐνῶ ἡ πίσω μένει ἀδιαμόρφωτη (Πί ν. 66).

Ἡ μέθοδος[40] τῆς κατασκευῆς τῶν εἰδωλίων πού περιγράψαμε εἶναι μεικτή. Ὅλα τά κεφάλια τῆς σειρᾶς μας εἶναι καμωμένα μέ μήτρα[41], ἐνῶ τό σῶμα[42], ὁ θρόνος καί οἱ πόλοι τῆς Α΄ ὁμάδας εἶναι πλασμένα μέ τό χέρι.

Ἀπό μήτρα εἶναι κατασκευασμένοι οἱ πόλοι τῆς Γ΄ ὁμάδας μαζί μέ τό κεφάλι. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ πόλοι τῶν εἰδωλίων 3551 καί 3554, πού εἶναι καμωμένοι μέ τό χέρι.

Οἱ προτομές τῆς Β΄ ὁμάδας εἶναι καμωμένες μέ μήτρα[43], ἐνῶ τά ἐπίθετα κοσμήματα τῶν περονῶν[44] εἶναι χειροποίητα, πρόσθετα ἐκ τῶν ὑστέρων πάνω στούς ὤμους. Τό κάτω μέρος τῶν εἰδωλίων τῆς Β΄ ὁμάδας, ἄν κρίνουμε ἀπό τό εἰδώλιο τοῦ ἀποθέτη Εὐελπίδη, πρέπει νά ἦταν χειροποίητο.

Ἡ μέθοδος κατασκευῆς εἰδωλίου μέ μία μήτρα, γιά μορφή καί θρόνο συγχρόνως (μόνο γιά τήν μπροστινή ὄψη, ἡ πίσω μένει ἀδιαμόρφωτη), πού χρησιμοποιήθηκε γιά τό μοναδικό εἰδώλιο τῆς Δ΄ ὁμάδας, εἶναι ἐξαίρεση γιά τίς ἔνθρονες μορφές τοῦ ἀποθέτη τοῦ μικροῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδας.

36. Βλ. ὑποσημ. 21.

37. Βλ. ὑποσημ. 16.

38. Δέ γνωρίζω νά βρέθηκε κανένα ἀκέραιο ἔνθρονο εἰδώλιο τῆς Γ΄ ὁμάδας στήν Κέρκυρα.

39. Ὁ Payne, Perachora I, σ. 212, σημειώνει ὅτι ὁ θρόνος μένει ἀμετάβλητος διά μέσου τῆς σειρᾶς καί ἀλλάζει μόνο τό κολλημένο κεφάλι.

40. Lechat, σ. 12 κ.ἑ., Perachora I, σ. 193, Corinth XV, II, σ. 56, J. Martha, Catalogue des figurines en terre cuite du musée de la Société archéologique d' Athènes, Paris 1880, Introduction, G. XXI, Higgins, G. Terracottas, σ. 1.

41. Higgins, G. Terracottas, σ. 48, 4.

42. Corinth XV, II, σ.,56. Higgins, ὅ.π., σ. 48, 4.

43. Γιά τήν κατασκευή τοῦ ἄνω σώματος μέ μήτρα βλ. Corinth XV, II, σ. 57 καί ὑποσημ. 4.

44. Higgins, G. Terracottas, σ. 48, 4.

Στά ἔνθρονα εἰδώλια πού ἐξετάσαμε, δέ φαίνεται νά ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στή διακόσμηση τό λευκό ἐπίχρισμα[45] ἤ τουλάχιστο δέ διασώθηκε σέ κανένα ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ὑγρασίας[46] στό χῶρο τοῦ ἀποθέτη, ὅπου βρέθηκαν.

Ἴχνη[47] λευκοῦ ἐπιχρίσματος σώθηκαν σέ μερικά ὄρθια εἰδώλια πού βρέθηκαν στόν ἀποθέτη τοῦ μικροῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδας. Αὐτά ὅμως εἶναι μεταγενέστερα ἀπό τά ἔνθρονα. Νομίζω ὅτι μποροῦμε νά ὑποθέσουμε πώς τό λευκό ἐπίχρισμα εἰσήχθηκε ἀργότερα στήν Κέρκυρα ἤ ὅτι οἱ συνθῆκες τοῦ στρώματος[48], στό ὁποῖο βρέθηκαν τά εἰδώλια πού διατήρησαν τό λευκό ἐπίχρισμα, ἦταν καλύτερες. Δύσκολο εἶναι νά ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι τελείως συμπτωματικό τό ὅτι δέ βρέθηκε λευκό ἐπίχρισμα στά ἔνθρονα εἰδώλια τῶν τριῶν[49] πρώτων ὁμάδων. Εἶναι ἄλλωστε βέβαιο ὅτι τυπολογικά ὅμοια εἰδώλια πού βρέθηκαν στό Mon Repos, στόν ἀποθέτη Εὐελπίδη καί στόν ἀποθέτη Βλαχόπουλου, σέ στρώματα μέ πολύ μικρή ὑγρασία συγκριτικά μέ τοῦ ἀποθέτη τοῦ μικροῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδας, δέν ἔχουν λευκό ἐπίχρισμα.

Ἴχνη χρωμάτων διασώθηκαν στά ἔνθρονα εἰδώλια 3528, 3647 καί 3651. Θά ἦταν ὅμως τελείως αὐθαίρετη ἡ προσπάθεια τῆς διακοσμητικῆς χρωματικῆς ἀναπαράστασης μέ αὐτά μόνο.

Τά μεγάλα εἰδώλια τῆς Β΄ ὁμάδας εἶναι διακοσμημένα μέ ἐπίθετα κοσμήματα. Εἶναι τοποθετημένα στούς ὤμους τῶν εἰδωλίων καί φαίνεται ὅτι ἀντιπροσωπεύουν περόνες[50] χιτώνων. Ἀποτελοῦνται ἀπό μικρά δισκία πηλοῦ διατεταγμένα σέ διάφορα σταυροειδή σχήματα (Πίν. 60 α, 61 δ, 62 α-γ).

Τά κοσμήματα τῶν ὤμων δέν εἶναι καί οὔτε φαίνεται νά ἦταν ἑνωμένα μεταξύ τους μέ διάφορες πλαστικές ταινίες πηλοῦ, ὅπως συγγενικά παράλληλα παραδείγματα ἀπό ἄλλες θέσεις[51].

Ὁ πηλός τῶν εἰδωλίων τῶν τριῶν[52] πρώτων σειρῶν φαίνεται νά εἶναι ὁ ντόπιος «καγιᾶς». Εἶναι καθαρός[53] καί μαλακός, ἔχει μεγάλους πόρους καί ἀφήνει πάντοτε ἴχνη στά δάχτυλα. Ἄλλοτε εἶναι καλά ψημένος καί ἄλλοτε ἄψητος. Τά χρώματά του

45. Higgins, Catalogue, I, σ. VIII, Perachora I, σ. 192, Δ. Λαζαρίδη, Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων, Ἀθῆναι 1960, σ. 13, D. Thompson, Three Centuries, III, σ. 110, ὑποσημ. 12, Walters, σ. 79 (B50), BSA 32, σ. 32.

46. Lechat, σ. 10.

47. Στό κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ τῆς προτομῆς 3585 διακρίνονται ἀμυδρά ἴχνη ἀπό λευκό ἐπίχρισμα. Νομίζουμε ὅμως ὅτι αὐτή εἶναι εἰσαγμένη.

48. Δέν μπόρεσα νά βρῶ τά ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀπό τή δημοσίευση δέ φαίνεται κάτι τέτοιο.

49. Τό ἔνθρονο εἰδώλιο τῆς Δ΄ ὁμάδας δέν ἔχει ἐπίχρισμα. Εἶναι κάπως μεταγενέστερο καί μᾶλλον εἰσαγμένο.

50. Perachora I, σ. 211.

51. Perachora I, σ. 211, πίν. 93, 73, πίν. 94, 85, 94, 89, Corinth, XV II, σ. 60, πίν. 11, VIII, 45, πίν. 12, VIII, 34, πίν. 13, VIII, 46, Hesperia 4, σ. 204, εἰκ. 10, a, c, AE 1963, σ. 112, εἰκ. 25 α1, α2, β, AE 1965, Χρονικά, σ. 9, εἰκ. 18, 19, Mon.Ant. XXXII, πίν. XLIII, 1 καί 7, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 312, Πίν. 368 β.

52. Τό ἔνθρονο εἰδώλιο τῆς Δ΄ ὁμάδας εἶναι καμωμένο ἀπό κόκκινο πηλό, καθαρό, χωρίς πόρους, πού δέ φαίνεται ντόπιος.

53. Γιά καλό ψήσιμο καί στέγνωμα ὁ καθαρός πηλός ἔπρεπε νά ἀναμειγνύεται μέ ἀδρανές ὑλικό. Βλ. Higgins, G. Terracottas, σ. 1.

εἶναι σχεδόν πάντοτε ψυχρά καί οἱ ἀποχρώσεις του ποικίλλουν ἀπό τό ὑποπράσινο καί τό ὠχροκίτρινο μέχρι τό κοκαλί καί τό ρόδινο. Τά παραδείγματα (3646, 3645, 3505), στά ὁποῖα ὁ πηλός ἔχει πιό κόκκινο χρῶμα, εἶναι ἐξαιρέσεις. Μερικές φορές ὁ πηλός στά ἐσωτερικά στρώματα ἔχει φαιό χρῶμα (3563, 3636 κτλ.) καί ἄλλοτε στό ἴδιο εἰδώλιο (3564, 3636, 3487 κτλ.) ὁ πηλός ἔχει δύο ἤ τρεῖς ἀποχρώσεις. Ἡ διαφορά ὅμως αὐτή στά χρώματα εἶναι μᾶλλον ἀποτέλεσμα τοῦ ἄνισου ψησίματος[54].

Συγκρίνοντας τά ἔνθρονα κερκυραϊκά εἰδώλια τῶν τριῶν πρώτων ὁμάδων μέ ἄλλα παράλληλα ἀπό τήν Κόρινθο[55], τὴν Περαχώρα[56], τὸ Ἄργος[57], τὶς Συρακοῦσες[58] κτλ. διαπιστώνουμε ὅτι τά πρῶτα διακρίνονται γιά τή χονδροκομμένη καί ἀμελή κατασκευή, τό μεγαλύτερο βάρος καί μέγεθος. Τά κορινθιακά ἔνθρονα αὐτοῦ τοῦ τύπου, ὅσο καί νά χαρακτηρίζονται προϊόντα μαζικῆς παραγωγῆς, εἶναι «μικρογραφικά» συγκριτικά μέ τά κερκυραϊκά. Σηκώνοντάς τα κανείς στό χέρι σχεδόν δέν αἰσθάνεται τό βάρος τους.

Δύο βασικοί τύποι ἐνθρονων εἰδωλίων εἶναι διαδεδομένοι αὐτή τήν ἐποχή στήν Ἑλλάδα. Ὁ ἕνας τύπος βρέθηκε στά ἐργαστήρια τῆς Πελοποννήσου (Κόρινθο[59], Ἀργολίδα[60], Τεγέα[61], Σολυγεία[62]) ἤ τῆς ἐπιρροῆς τῆς Πελοποννήσου (Περαχώρα[63]). Ὁ ἄλλος βρέθηκε στήν Ἀκρόπολη[64], τή Βοιωτία[65], τή Θεσσαλονίκη[66] κτλ.

Τά χέρια τῆς ἔνθρονης μορφῆς τῶν πελοποννησιακῶν κέντρων εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπό τό σῶμα καί τείνουν πρός τά ἐμπρός. Ὁ θρόνος στήν μπροστινή ὄψη στηρίζεται συνήθως στήν ἀπόληξη τοῦ ἐνδύματος τῆς μορφῆς, ἐνῶ στήν πίσω σέ δύο κυλινδρικά ὑποστηρίγματα.

Ἡ ἔνθρονη μορφή ἀπό τήν Ἀκρόπολη καί τή Βοιωτία ἔχει τά χέρια κολλημένα στίς πλευρές τοῦ σώματος. Ὁ θρόνος στηρίζεται ἐμπρός, ἄλλοτε στήν ἀπόληξη τοῦ ἐνδύματος τῆς μορφῆς καί ἄλλοτε σέ συμπαγή ἀπόληξη τοῦ καθίσματος. Στό πίσω μέρος ἡ στήριξη γίνεται μέ δύο συνήθως κυλινδρικά πόδια, ἄλλοτε ἑνωμένα ψηλά μεταξύ τους καί ἄλλοτε τοποθετημένα στίς πλευρές τοῦ θρόνου.

Ἡ ἔνθρονη[67] κερκυραϊκή μορφή ἔχει τά χέρια κολλημένα στίς πλευρές τοῦ σώματος, ὅπως στά ἐργαστήρια τῶν Ἀθηνῶν καί τῆς Βοιωτίας, ἀλλά στηρίζεται τόσο ἐμπρός,

54. Perachora I, σ. 192, Δ. Λαζαρίδη, Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων, σ. 11.
55. Corinth XV, II, πίν. 11, VIII, 45 κτλ.
56. Perachora I, πίν. 94, 85, 90 κτλ.
57. BSA 32, πίν. 16, 4, 5.
58. Meola, πίν. IV, b.
59. Corinth XV, II, πίν. 12, VIII, 34, Corinth XII, πίν. 5, 82, 80, 81, 78, Hesperia 34 (1965), πίν. 6a.
60. BSA 32, πίν. 16, 4, 5.
61. Ὅ.π., πίν. 16, 2.
62. AE 1965, Χρονικά, σ. 9, εἰκ. 18, 19, AE 1963, σ. 112, α1, α2, β, Archaeology 15 (1962), σ. 191, μεσαῖο.
63. Perachora I, πίν. 93, 79, 80.
64. Hesperia 4, σ. 204, εἰκ. 10c.
65. Walters, σ. 79 (B50), πίν. XVI.
66. Winter, III, 1, πίν. 29, 3.
67. Ἀπό τά λίγα στοιχεῖα πού ἔχουμε, νομίζουμε ὅτι ὁ θρόνος ἔμεινε σέ βασικές γραμμές ἀμετάβλητος καί στίς τρεῖς πρῶτες ὁμάδες. Τό ἄνω σῶμα ὅμως στή δεύτερη καί σέ μερικά εἰδώλια τῆς Γ΄ ὁμάδας στήν μπροστινή ἐπιφάνεια ἀποδίδεται μέ χαμηλό ἀνάγλυφο.

ὅσο καί πίσω (τουλάχιστο σ' ὅσα εἰδώλια σώθηκε), ὅπως ἡ μορφή τῶν πελοποννησιακῶν ἐργαστηρίων (Πίν. 57 α, 58 α, 60 α).

Παρόμοια ἀνάμειξη τυπολογικῶν στοιχείων παρατηρεῖται καί στό κεφάλι τῆς κερκυραϊκῆς μορφῆς. Τά κεφάλια τῆς Α΄ ὁμάδας θυμίζουν ἔντονα τά ἀντίστοιχα κορινθιακά[68], χωρίς ὅμως νά τά ἀντιγράφουν. Τό πλάσιμο τῶν ματιῶν[69], ὁ κυματιστός κροσσός[70] πού στεφανώνει ἡμικυκλικά τό ψηλό εὐρύ μέτωπο εἶναι ἀναμφίβολα στοιχεῖα κορινθιακά, τό περίγραμμα τοῦ προσώπου πού «κυλάει» πρός τό πηγούνι στοιχεῖο ἀττικό[71], ἐνῶ τό μικρό, σφιγμένο, στεγνό στόμα μᾶλλον λακωνικό[72]. Τό παραλληλόγραμμο[73] περίγραμμα τοῦ προσώπου τῆς Γ΄ ὁμάδας, τά ἐλαφρά τραβηγμένα στά πλάγια μάτια, τό πλάσιμο τῶν χειλιῶν καί τό δυνατό πηγούνι θυμίζουν ἔργα πού ἀποδίδονται σέ κορινθιακά[74] ἐργαστήρια, ἐνῶ τά εὔσαρκα μάγουλα, τό μέτωπο πού πέφτει πρός τά πίσω[75], ἡ μακριά χονδρή μύτη καί ἡ κόμμωση τοῦ μετώπου ἰωνική τεχνοτροπία[76] (Πίν. 57 α, 58 β, 59 α, 63 β-γ, 65 β, δ).

Ναυτική δύναμη ἡ Κέρκυρα, σταθμός τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου γιά τή Δύση, δέχτηκε ὅπως ἦταν φυσικό διάφορες καλλιτεχνικές[77] ἐπιδράσεις, πού ἄλλοτε τίς μιμήθηκε ἀρκετά πιστά, ὅπως διαπιστώνουμε σέ εἰδώλια μεταγενέστερα, καί ἄλλοτε τίς ἀφομοίωσε δημιουργώντας ἕναν ἰδιαίτερο τύπο. Ἡ ἔνθρονη μορφή φαίνεται πώς εἶναι

68. Βλ. κεφάλια πινάκων ὑποσημειώσεων 59, 60, 61, 62 καί 63.

69. Δοντᾶς, Πελοποννησιακά, σ. 38.

70. BSA 32, σ. 33.

71. Δοντᾶς, Πελοποννησιακά, σ. 37.

72. Ὅ.π., σ. 39. Ἀνάμεσα στίς ὄρθιες μορφές τῆς Συλλογῆς Καραπάνου εἶναι μερικές πού ἀντιγράφουν πιστά λακωνικά ἔργα.

73. Τά κεφάλια τῆς Α΄ὁμάδας, παρά τήν ἔντονη ὁμοιότητά τους μέ τά κορινθιακά, δέν ἔχουν τή στερεομετρική κυβική διάταξη πού δέχονται ὁ Payne (Necrocorinthia, σ. 232 κ.ἑ., σ. 237 κ.ἑ.), ὁ Δοντᾶς (Πελοποννησιακά, σ. 37), ὁ Wallenstein, σ. 44 κ.ἑ. καί ἄλλοι ὡς χαρακτηριστικό τῶν κορινθιακῶν κεφαλιῶν. Ἀντίθετα, τό χαρακτηριστικό αὐτό τό συναντᾶμε στά κεφάλια τῆς Γ΄ ὁμάδας. Τοῦτο εἶναι μᾶλλον τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιδράσεως ἀπό τή μιά πλευρά πού δέχτηκε ἡ Κέρκυρα ἀπό τά διάφορα ἐργαστήρια καί τῆς προσπάθειας πού ἀνέπτυξε ἀπό τήν ἄλλη γιά νά δείξει τή δική της προσωπικότητα. Ὁ Δοντᾶς, Πελοποννησιακά, σ. 36, μιλᾶ γιά προσπάθεια ἐπιρροῆς διάφορων δυνάμεων στήν Κέρκυρα, καί στόν Ὁδηγό, σ. 20, γιά τήν προσπάθεια τῶν Κερκυραίων νά ἀναπτύξουν ντόπια κεραμεική μετά τήν ἀποτίναξη τῆς κορινθιακῆς κυριαρχίας κατά τό β΄ τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. Γιά τίς σχέσεις τῆς κοροπλαστικῆς μέ τήν κεραμεική στήν κατασκευή καί στή διακόσμηση βλ. Higgins, G. Terracottas, Εἰσαγωγή, Fashioning, γιά χρήση τοῦ «potter's wheel» στήν κατασκευή εἰδωλίων, καί σ. 3, Decoration and Firing, γιά τή διακόσμηση.

74. Βλ. Δοντᾶς, Πελοποννησιακά, σ. 37, καί Wallenstein, σ. 86, ὅπου ὁ πίνακας τῶν ἔργων πού ἀποδίδει στήν κορινθιακή τέχνη τοῦ τελευταίου τέταρτου τοῦ 6ου αἰ., παρόλο πού ἀναφέρει ὅτι δέν ὑπάρχουν βεβαιωμένα κορινθιακά ἔργα αὐτή τήν ἐποχή, καί σύγκρινε τίς προτομές 3551, 3552, 3555, 3570, 3583 κτλ. μέ πίν. 28, VIII, 1 καί πίν. 32, VIII, 11 (στό ἴδιο). Βλ. καί Corinth XV, II, πίν. 11, VIII, 55 καί πίν. 18, XII, 8.

75. Γ. Δοντᾶς, Πελοποννησιακά, σ. 40.

76. Βλ. Mollard-Besques, I, σ. 24, πίν. XVIII, B141, B146, B145 (εἰδώλια ἀπό τήν περιοχή Καρβουνάρι τῆς Ἠπείρου κοντά στά Γιάννενα).

77. Γιά τή διακίνηση τῶν καλλιτεχνῶν κατά τήν ἀρχαϊκή ἐποχή βλ. Richter, Korai, σ. 1-3. Γιά σχέσεις Κορίνθου-Κερκύρας βλ. Θουκυδίδης, Ι. 25, 4, καί Δοντᾶς, Πελοποννησιακά, σ. 36 καί 47. Ἡ Βοκοτοπούλου, Πρόχοι, σ. 155, μιλᾶ γιά διείσδυση τῆς κορινθιακῆς τέχνης στήν Ἤπειρο καί στίς γειτονικές περιοχές καί στή σ. 161 γιά τήν ὕπαρξη ἀποικιακῶν ἐργαστηρίων γιά βιοτεχνικά εἴδη.

δημιούργημα τῆς ἀφομοιώσεως τῶν διάφορων καλλιτεχνικῶν ἤ μᾶλλον τῶν διάφορων ἐργαστηριακῶν ρευμάτων πού δέχτηκε καί αὐτό εἶναι πολύ σημαντικό γιά τήν κερκυραϊκή κοροπλαστική αὐτή τήν ἐποχή. Στήν παραπάνω διαπίστωση μᾶς ὁδηγεῖ ἡ ἀπουσία πιστῶν ἀντιγράφων ἤ εἰσαγμένων ἔνθρονων κορινθιακῶν εἰδωλίων στήν Κέρκυρα, τή στιγμή πού ὁ κορινθιακός αὐτός τύπος (ὁμάδα G τοῦ Jenkins[78] καί LC I-III, Small seated Corinthian female figurines τοῦ Payne[79]) ἐκπόρθησε ἀκόμη καί τά συντηρητικά, προσκολλημένα στήν τοπική παράδοση, ἐργαστήρια τοῦ Ἄργους[80] καί βρέθηκε σέ κέντρα ἀπό τή Θεσσαλία[81] μέχρι καί τό Σελινούντα[82]. Ἴσως βέβαια ἡ ἀπουσία τοῦ καθαροῦ κορινθιακοῦ ἔνθρονου τύπου στήν Κέρκυρα νά εἶναι τυχαία, αὐτό ὅμως θά τό δείξουν οἱ ἀνασκαφές τοῦ μέλλοντος. Τήν ἀπουσία τῆς πιστῆς μιμήσεως τοῦ ἔνθρονου κορινθιακοῦ τύπου στήν Κέρκυρα θά μποροῦσε νά ἀποδώσει κανείς, ὄχι στή μεταπλαστική δύναμη τοῦ Κερκυραίου κοροπλάστη, ἀλλά στήν πορεία πού ἀκολούθησε ὁ κορινθιακός ἔνθρονος τύπος γιά νά φθάσει στήν Κέρκυρα. Πιθανόν[83] ἔφθασε στήν Κέρκυρα ὄχι ἀπευθείας ἀπό τήν Κόρινθο, ἀλλά μεταπλασμένος ἀπό ἄλλα ἐργαστήρια.

Μιά μικρή προτομή[84] πού βρέθηκε στίς ἀνασκαφές τοῦ Νεκρομαντείου[85] τοῦ Ἀχέροντα, τυπολογικά ὅμοια μέ τά κεφάλια τῆς Α΄ ὁμάδας, μᾶς δείχνει, νομίζω, ὅτι ἡ ἔνθρονη κερκυραϊκή μορφή ἦταν γνωστή καί ἔξω ἀπό τήν Κέρκυρα. Δέν ἔχει τόση σημασία ἄν ἔγινε γνωστή ἀπό κάποιο Κερκυραῖο προσκυνητή τοῦ Νεκρομαντείου ἤ ἀπό κάποιο περαστικό ἀγοραστή κερκυραϊκοῦ κοροπλαστείου.

Ὁ μεγάλος ἀριθμός ἔνθρονων εἰδωλίων τῆς Α΄ ὁμάδας, πού βρέθηκε σέ διάφορες θέσεις[86] στήν Κέρκυρα, συγκριτικά μέ τή μονάδα τοῦ Νεκρομαντείου, δέ μᾶς ἐπιτρέπει νά συμπεράνουμε, πρός τό παρόν, ὅτι ὁ τύπος μεταπλάστηκε στήν Ἤπειρο[87] καί ἀπό ἐκεῖ διαδόθηκε στήν Κέρκυρα.

Ἀντίθετα, ἀρκετά κεφάλια, τυπολογικά ὅμοια μέ ἐκεῖνα τῆς Γ΄ ὁμάδας, βρέθηκαν τόσο στό Νεκρομαντεῖο[88] τοῦ Ἀχέροντα, ὅσο καί στή θέση Καρβουνάρι[89] κοντά στά Γιάννενα.

Ἡ εὕρεση τῶν εἰδωλίων πού παρουσιάσαμε σέ ἀποθέτη[90], ἡ ἀνασκαφή τοῦ ἀποθέτη μέ μέθοδο τοῦ 1889[91], ἡ διατήρηση[92] μιᾶς μήτρας, ἡ ἐπιδιόρθωση[93] ἤ ἡ ἀνα-

78. BSA 32, σ. 33.
79. Perachora I, σ. 211.
80. BSA 32, σ. 33.
81. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 312, Πίν. 368 β.
82. Mon.Ant. XXXII, πίν. XLIII, 1, 7.
83. Τό θέμα τῆς κερκυραϊκῆς κοροπλαστικῆς θά ἐξετάσουμε ἀναλυτικά στή δημοσίευση τοῦ συνόλου τῶν εἰδωλίων.
84. Εἶναι ἐκτεθειμένη στό Μουσεῖο Ἰωαννίνων.
85. Βλ. Δάκαρη, Νεκρομαντεῖο, σ. 18, πρῶτο, Τζουβάρα, εἰκ. 37α, τό πρῶτο τῆς πάνω σειρᾶς ἀπό ἀριστερά.
86. Mon Repos, ἀποθέτης Εὐελπίδη, Κηπουριά, ἀποθέτης Βλαχόπουλου.
87. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δέν ἔχουν γίνει ἀρκετές ἀνασκαφές στήν Ἤπειρο ἀκόμη.
88. Δάκαρη, ὅ.π., σ. 18, δεύτερο.
89. Mollard-Besques, I, σ. 24, πίν. XVIII, B141 καί B145.
90. Γιά τή δυσκολία χρονολογήσεως εἰδωλίων ἀποθέτη βλ. Higgins, G. Terracottas, Εἰσαγωγή I.
91. Lechat, σ. 9, 10.
92. Βοκοτοπούλου, Πρόχοι, σ. 6.
93. Ὅ.π.

παραγωγή της γιά μεγάλο χρονικό διάστημα καί ή κακή διατήρηση τῶν εἰδωλίων κάνουν ἀδύνατη τήν ἀπόλυτη χρονολόγησή τους.

Θά προσπαθήσουμε ὅμως μιά χρονολόγηση τῶν τύπων κατά προσέγγιση. Εἶναι γενικά παραδεκτό ὅτι ὁ ἔνθρονος τύπος, πού ἀνήκει στήν «International Class», ὅπως τήν ἀποκάλεσε ὁ Jenkins[94], δημιουργήθηκε στήν Κόρινθο[95] γύρω στό τέλος τοῦ 7ου αἰ. καί ἐξακολούθησε νά παράγεται μέχρι τό 530. Ὁ Payne[96] τοποθέτησε τόν κύριο ὄγκο αὐτῆς τῆς παραγωγῆς, τουλάχιστο γιά τά ἐργαστήρια τῆς Κορίνθου, στήν Ὑστεροκορινθιακή περίοδο.

Μέ βάση τήν παραπάνω χρονολόγηση καί ἔχοντας ὑπόψη ὅτι ὁ ἔνθρονος τύπος τῆς «International Class», ὅποιο δρόμο καί νά ἀκολούθησε, θά ἔφθασε στήν Κέρκυρα μέ μιά κάποια καθυστέρηση, νομίζω ὅτι μποροῦμε νά ὁρίσουμε ὡς terminus ante quem τήν ἀρχή τῆς Ὑστεροκορινθιακῆς περιόδου καί ὡς terminus post quem τό τέλος τῆς Ὑστεροαρχαϊκῆς. Ἡ τελευταία χρονολόγηση δέν μπορεῖ νά χαμηλώσει γιατί κανένα εἰδώλιο δέν ἔχει νεώτερο χρονολογικό στοιχεῖο.

Τά δαιδαλικά στοιχεῖα πού παρατηροῦνται στήν «International Class», δέν πρέπει νά μᾶς παρασύρουν σέ ὑψηλή χρονολόγηση[97]. Στά κεφάλια τῆς Α΄ ὁμάδας, τό μικρό βάθος τῆς μπροστινῆς ἐπιφάνειας τοῦ προσώπου σέ σχέση μέ τήν πίσω τοῦ κρανίου[98] καί ὁ τριγωνικός σχηματισμός τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν εἶναι βέβαια δαιδαλικά χαρακτηριστικά. Στά κεφάλια τῆς Γ΄ ὁμάδας, πού εἶναι πιό ἐξελιγμένα, παραμένει ὁ δαιδαλικός σχηματισμός τῶν πλαϊνῶν μαλλιῶν, τό κεφάλι ὅμως ἔχει πιά κανονικό βάθος. Νεώτερο στοιχεῖο στά πλαϊνά δαιδαλικοῦ τύπου μαλλιά καί στίς δύο παραπάνω ὁμάδες εἶναι ἡ τοποθέτησή τους ὄχι πιά μπροστά στό στῆθος ἀλλά πίσω στούς ὤμους[99]. Ἡ ἐντύπωση αὐτή εἶναι ἔντονη, ὅταν τά παρατηρήσει κανείς προσεχτικά, παρόλο πού εἶναι ἀσχημάτιστα.

Τά κεφάλια τῆς Α΄ ὁμάδας ἔχουν τά περισσότερα χαρακτηριστικά πού ἀπέδωσε ὁ Jenkins[100] στά ὑστεροκορινθιακά Ι κεφάλια. Εἶναι ἀρκετά στενόμακρα[101], μέ καλοπλασμένο τριγωνικό πηγούνι καί τοξωτό κροσσό μαλλιῶν, σχηματισμένο ψηλά στό μέτωπο. Ἡ ἀπότομη μετάβαση τῶν μακρόστενων ἐπιπέδων, πού σχηματίζουν τά μάγουλα, πρός τά ἄλλα χαρακτηριστικά, μοιάζει μέ τῆς Ἥρας[102] τῆς Ὀλυμπίας. Νεώτερο στοιχεῖο γιά τή χρονολόγηση τῶν κεφαλιῶν τῆς Α΄ ὁμάδας εἶναι ὁ πρόχειρος σχηματι-

94. BSA 32, σ. 33.

95. Perachora I, σ. 211, BSA 32, σ. 33 κ.ἑ., Meola, σ. 46.

96. Perachora I, σ. 211.

97. Ἡ Meola, σ. 46, διατύπωσε τήν ἄποψη ὅτι μερικά κέντρα μένουν πιστά στό δαιδαλικό τύπο γιά λόγους λατρείας καί ἀγάπης στήν καλλιτεχνική αὐτή τεχνοτροπία ἀκόμη καί μέσα στόν 6ο αἰ. Ἕνα ἀπό τά κέντρα αὐτά εἶναι ἡ Κόρινθος. Τό φαινόμενο παρατηρήθηκε καί μελετήθηκε στόν ἔνθρονο γυναικεῖο τύπο τῶν μικρῶν εἰδωλίων τῆς ἐποχῆς τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ.-530 π.Χ.

98. BSA 32, σ. 28.

99. Perachora I, σ. 212 (ἀριθ. 68-71).

100. Ὅ.π., σ. 34.

101. Γιά μακρόστενο πρόσωπο βλ. Corinth XV, II, σ. 58.

102. Richter, Korai, εἰκ. 118-120.

σμός τῶν ματιῶν. Δηλώνονται μέ ἕνα μεγάλο ὠοειδή[103] κύκλο, χωρίς νά περιγράφονται ἀπό πλαστικά δηλωμένα βλέφαρα (Π ί ν. 57 α, δ, 58 β, 59 α).

Τά κεφάλια τῆς Γ΄ ὁμάδας εἶναι αἰσθητά πιό ἐξελιγμένα, πιό κοντά σέ μῆκος, σχεδόν κανονικά σέ μέγεθος καί βάθος, μέ χαρακτηριστικά πιό «φυσιοκρατικά». Τά χείλη καλοσχηματισμένα καί ἡ μετάβαση τῶν ἐπιπέδων ἀπό τίς γωνίες τους στά μάγουλα ὁμαλή[104] (Π ί ν. 63 γ, 64 β, 65 β, δ).

Τυπολογικά ὅμοια κεφάλια πού βρέθηκαν σέ ἄλλες θέσεις[105] τοποθετοῦνται στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. Τά εἰδώλια 3561, 3550 καί 3585 τῆς Γ΄ ὁμάδας, ἐξαιτίας τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ κεφαλιοῦ[106], πρέπει νά χρονολογηθοῦν γύρω στό τέλος τῆς Ὑστεροκορινθιακῆς ΙΙ μέ ἀρχές τῆς Ὑστεροκορινθιακῆς ΙΙΙ ἐποχῆς, ἐνῶ τά εἰδώλια 3583 καί 3607, ἐξαιτίας τῆς ὁμοιότητάς τους μέ τόν κοῦρο τοῦ Mon Repos[107], στήν ἴδια μέ αὐτόν ἐποχή (Π ί ν. 63 α, 64 γ, 65 β-δ).

Γιά τή χρονολόγηση τῆς Β΄ ὁμάδας, ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἐντάσσεται μέσα στά πλαίσια τῆς «International Class», δέν μποροῦμε νά ποῦμε τίποτε περισσότερο, ἀφοῦ δέ σώθηκε κανένα ἀκέραιο κεφάλι. Τό λόγο γιά τή χρονολόγηση τόν ἔχει ὁ ἀρχαιολόγος P. Marchetti, ὁ ὁποῖος στόν ἀποθέτη Εὐελπίδη πάνω ἀπό τό ἔνθρονο εἰδώλιο, πού ἐντάσσεται στή Β΄ ὁμάδα, βρῆκε ἕνα ὑστεροκορινθιακό ἀγγεῖο.

Προβληματική εἶναι ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀκέφαλου εἰδωλίου τῆς Δ΄ ὁμάδας. Παρόμοια ὅμως εἰδώλια ἀπό ἄλλες θέσεις χρονολογοῦνται[108] στό τέλος τοῦ 6ου ἤ τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. (Π ί ν. 66).

Ἕνα θέμα πού πρέπει νά θίξουμε στήν προκαταρκτική τούτη μελέτη γιά τά κερκυραϊκά ἔνθρονα εἰδώλια εἶναι τό θρησκειολογικό.

Ὁ ἀποθέτης μέσα στόν ὁποῖο βρέθηκαν τά εἰδώλια ἀποδόθηκε ἀπό τό Lechat σέ ἕνα μικρό «λαϊκό»[109] ἱερό τῆς Ἀρτέμιδας. Τό ἱερό ὅμως αὐτό δέν ἀποκαλύφθηκε τότε καί οὔτε ὁ Lechat πίστευε ὅτι θά ἀποκαλυφθεῖ[110].

Μετά τή δημοσίευση τῶν εἰδωλίων ἐπικράτησε ἡ ἐντύπωση[111] ὅτι τά περισσότερα ἀπό τά εἰδώλια τοῦ ἀποθέτη ἀπεικονίζουν τήν Ἄρτεμη. Αὐτό ἴσως ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τά πιό ἀξιόλογα, τά πιό ἐντυπωσιακά καί μνημειώδη παριστάνουν τήν Ἄρτεμη καί φυσικά εἶναι ἐκεῖνα πού μελετήθηκαν περισσότερο καί παρουσιάστηκαν καλύτερα[112].

103. BSA 32, σ. 34.

104. Richter, Korai, σ. 62.

105. Mollard-Besques, I, σ. 24, πίν. XVIII, B141, B145.

106. BSA 32. Γιά σχηματισμό κεφαλιοῦ βλ. σ. 34 καί 35. Γιά χρονολόγηση Ὑστεροκορινθιακῆς περιόδου βλ. σ. 40.

107. Δοντᾶς, Πελοποννησιακά, σ. 35, πίν. ΙΖ΄, εἰκ. 4 καί 5.

108. Βλ. Mollard-Besques, I, G75, B526, πίν. XLVIII, ἡ ὁποία θεωρεῖ τόν τύπο κορινθιακό καί τόν χρονολογεῖ στό τέλος τοῦ 6ου αἰ. Ὁ Δ. Λαζαρίδης, Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων, σ. 14, Α1, στό α΄ τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. Ἡ Λ. Μαραγκοῦ, Ἀρχαία Ἑλληνική Τέχνη. Συλλογή Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀθήνα 1978, σ. 257, ἀριθ. 132, γύρω στό 490 π.Χ.

109. Lechat, σ. 100.

110. Ὅ.π.

111. ΑΔ 6 (1920-21): Χρονικά, σ. 65.

112. Lechat, σ. 44-111.

Ὁ μεγάλος ἀριθμός ὅμως τῶν εἰδωλίων τοῦ ἀποθέτη εἶναι ταπεινές, «ἄσχημες», μικρές καί χονδροκομμένες κόρες[113], ὄρθιες ἤ ἔνθρονες, ἀπρόσωπες θά μπορούσαμε νά ποῦμε, καί γι' αὐτό κατάλληλες νά ἀποδοθοῦν σέ πολλές θεότητες, ἄν βέβαια θεωρήσουμε ὡς δεδομένο ὅτι κάθε μορφή πού φορᾶ πόλο[114] εἶναι καί θεότητα[115]. Πτηνόμορφα εἰδώλια, κορινθιακές μάσκες τοῦ τύπου Corinth XV, II, πίν. 18, XII, 10, τά ἔνθρονα πού παρουσιάσαμε καί χιλιάδες ὄρθιες μορφές τοῦ τύπου Lechat, πίν. I, 1, 2, 3, 4 καί 6 εἶναι ἀνάμεσα στίς κόρες τοῦ ἀποθέτη. Ἡ φύση τῶν εἰδωλίων— αὐτός ἦταν ἄλλωστε καί ὁ σκοπός τῆς κατασκευῆς τους — τά ἔκανε κατάλληλα γιά πολλές χρήσεις.

Τό εἰδώλιο[116] (MR 355) πού ἀνήκει στή δική μας Α΄ ὁμάδα καί βρέθηκε στό χῶρο IV τοῦ Mon Repos, δέν ταυτίστηκε ἀπό τόν ἀνασκαφέα μέ τήν Ἄρτεμη. Γιά τά ἔνθρονα εἰδώλια, πού βρέθηκαν στούς οἰκιακούς ἀποθέτες, Βλαχόπουλου καί Εὐελπίδη καί ἀντιστοιχοῦν στίς δικές μας ὁμάδες Α΄ καί Β΄, δέν ὑπάρχουν μέχρι τώρα ἐνδείξεις ὅτι παριστάνουν τήν Ἄρτεμη ἀλλά οὔτε καί ἄλλη θεότητα.

Συγγενικά παράλληλα μέ τόν ἔνθρονο κερκυραϊκό τύπο ἀνασκάφτηκαν σέ ἱερά διάφορων κέντρων πού ἀποδόθηκαν σέ θεότητες ὅπως ἡ Δήμητρα[117], ἡ Ἥρα[118], ἡ Ἀφροδίτη[119] κτλ. Θά μπορούσαμε νά συνεχίσουμε τόν κατάλογο αὐτό μέ πάρα πολλά παραδείγματα χωρίς νά λύσουμε τό πρόβλημα.

Θά παρατηρήσουμε ἀκόμα ὅτι τό ἱερό χαρακτηρίστηκε «μικρό» καί «λαϊκό» καί τά ἀφιερώματά του προσφορές φτωχῶν[120] ἀνθρώπων. Ἀνάμεσα ὅμως στά εἰδώλια τοῦ ἀποθέτη εἶναι καί μερικά πού πλησιάζουν τίς διαστάσεις μικρῶν ἀγαλμάτων[121]. Εἶναι καί αὐτά λαϊκές προσφορές; Ἄν εἶναι, γιατί δέ βρέθηκαν τόσο μεγάλα[122] καί τόσα πολλά ἀφιερώματα στό κύριο[123] κέντρο τῆς ἀρχαίας πόλεως Κερκύρας, τό Mon Repos;

Τό θρησκειολογικό ζήτημα, καθώς καί μερικά ἄλλα προβλήματα σχετικά μέ τά εἰδώλια τῆς Συλλογῆς Καραπάνου, θά μᾶς ἀπασχολήσουν στήν παρουσίαση τοῦ συνόλου τοῦ εὑρήματος.

Κέρκυρα, Μάρτιος 1979 *ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ*

113. Γιά τόν ὅρο «κόρες», βλ. ΑΔ, ὅ.π.

114. Ὅλες οἱ κόρες τοῦ ἀποθέτη φοροῦν πόλο ἤ στεφάνη.

115. Γιά τόν πόλο ὡς σύμβολο θεαινῶν καί ἀφηρωισμένων νεκρῶν βλ. Müller, Der Polos, σ. 56 κ.έ., H. Payne, G. Young, Archaic Marble Sculpture from the Acropolis, London 1936, σ. 6, 15, ὑποσημ. 2 καί 6, 39, Kl. Fittschen, Untersuchungen zum Beginn der Sagendarstellungen bei den Griechen, Berlin 1969, σ. 6, 140, ὑποσημ. 693, Marangou, σ. 269, ὑποσημ. 870. Γιά τή σημασία τῶν εἰδωλίων γενικά βλ. Higgins, G. Terracottas, Εἰσαγωγή I.

116. ΑΔ 19 (1963): Χρονικά, Πίν. 370.

117. Hesperia 34 (1965), πίν. 6a

118. BSA 32, πίν. 16, 7.

119. Hesperia 4, σ. 197, εἰκ. 10c.

120. Lechat, σ. 108.

121. Ὅ.π., σ. 68, ἀριθ. εἰδ. 68, ὕψ. 0,53 μ.

122. Κοντά στό ναό τοῦ Καρδακίου στό Mon Repos Κερκύρας βρέθηκε ἕνα μεγάλο πήλινο ἄγαλμα Κυβέλης. Βλ. Τό Ἔργον, 1977, σ. 81, πίν. 51.

123. Δοντᾶς, Πελοποννησιακά, σ. 29-30.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Βοκοτοπούλου, Πρόχοι	Ἰουλία Βοκοτοπούλου-Κουλεϊμάνη, Χαλκαῖ κορινθιουργεῖς πρόχοι, Ἀθῆναι 1975.
BSA 32	R.J.H. Jenkins, Archaic Argive Terracotta Figurines to 525 B.C., BSA 32 (1931-32).
Corinth VII, II	D.A. Amyx and Patricia Lewrence, The Anaploga Well, N. Jersey 1975.
Corinth XII	Cladys R. Davidson, The Minor Objects, N. Jersey 1952.
Corinth XIV	Carl Roebuck, The Asklepieion and Lerna, N. Jersey 1951.
Corinth XV, II	Agnes Newhall Stillwell, The Potters' Quarter, The Terracottas, N. Jersey 1952.
Δάκαρη, Νεκρομαντεῖο	Σ. Ι. Δάκαρης, Ἀρχαιότητες Ἠπείρου. Τό Νεκρομαντεῖο τοῦ Ἀχέροντος-Ἐφύρα-Πανδωσία-Κασσώπη, Ἀθήνα.
Δοντᾶς, Ὁδηγός	Γεώργιος Δοντᾶς, Ὁδηγός Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κερκύρας, Ἀθῆναι 1970.
Δοντᾶς, Πελοποννησιακά	Πελοποννησιακά Ζ' (1969-70), Ἀθῆναι 1970.
Hesperia 4	Charles H. Morgan II, The Terracotta Figurines from the North Slope of the Acropolis, Hesperia 4 (1935).
Heuzey	L. Heuzey, Figurines antiques du Musée du Louvre, Paris 1883.
Higgins, Catalogue, I	R.A. Higgins, Catalogue of the Terracottas in the British Museum, I, London 1954.
Higgins, G. Terracottas	R.A. Higgins, Greek Terracottas, London 1967.
Lechat	Terres cuites de Corcyre, BCH 15 (1891).
Marangou	E.L. Marangou, Lakonische Elfenbein- und Beinschnitzerein, Tübingen 1969.
Meola	Emma Meola, Terracotte Orientalizzanti di Gela, Daedalica Siciliae III, Roma 1971.
Mollard-Besques, I	Simone Mollard-Besques, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains, I, Paris 1954.
Müller, Der Polos	V. Müller, Der Polos, Die griechische Götter-Krone, Berlin 1915.
Perachora I	H. Payne, Perachora, The Sanctuary of Hera Akraia and Limenia, I, Oxford 1940.
Richter, Korai	G.M.A. Richter, Korai, Archaic Greek Maidens, London 1968.
Τζουβάρα	Τζουβάρα-Σούλη Χρυσηίς, Ἡ λατρεία τῶν γυναικείων θεοτήτων εἰς τήν ἀρχαίαν Ἤπειρον, Διατριβή ἐπί διδακτορίᾳ, Ἰωάννινα.
Wallenstein	Klaus Wallenstein, Korinthische Plastik des 7. und 6. Jahrhunderts vor Christus, Bonn 1971.
Walters	H. Walters, Catalogue of the Terracottas in the British Museum, London 1903.
Winter, III, 1	Franz Winter, Die antiken Terrakotten, III, 1, Berlin und Stuttgart 1903.

Κ. Π. Α.

MATÉRIEL INÉDIT DES PREMIÈRES FOUILLES AU PALAIS DE MALLIA

(Figs. 1-3; Pls. 67-75)

A la mémoire de Joseph Hazzidakis

La découverte, l'identification et les premières fouilles du palais et de la cité minoenne de Mallia sont dues, on le sait, à J. Hazzidakis. Le savant crétois les a fait connaître dans de brefs articles[1], avant de céder généreusement la poursuite de l'exploration à l'École française d'Athènes[2]. Le matériel archéologique qu'il avait recueilli a connu des fortunes diverses. Certains objets, sommairement publiés par lui, sont entrés dans les collections et les vitrines du Musée d'Héraklion[3]. Un choix de tessons, également publié par lui, se trouve dans un tiroir du Musée stratigraphique installé par l'École française à Mallia[4]. Le reste est demeuré en caisses dans les réserves d'Héraklion, à la disposition des fouilleurs malliotes depuis soixante ans[5]. La Société Archéologique d'Athènes, qui avait patronné jadis les travaux de J. Hazzidakis, et la Direction Générale des Antiquités ont bien voulu nous autoriser à publier ici ce matériel qui ne manque pas d'intérêt[6].

I. CONSISTANCE ET PROVENANCE

Mis à part quelques vases et une petite statuette de bronze, qui avaient fait l'objet

1. *PraktAE*, 1915, pp. 108 sq.; 1919, pp. 50 sq.=*ArchDelt* 4 (1918), παράρτ., pp. 12 sq. Cf. déjà *ibid.*, 2 (1916), pp. 166-167 et Fig. 2.

2. Sur l'histoire de cette exploration, on se reportera maintenant à H. van Effenterre, *Palais de Mallia*, 1980, pp. 5-24.

3. Vitrine nº 47 (salle IV). Les sarcophages, nos 7911 sq. (=12030), sont exposés dans la salle XIII. Les autres, nos 7408 sq., dans la mesure où ils n'ont pas été réduits en miettes par le tremblement de terre qui a endommagé le Musée en 1926, sont déposés dans les réserves.

4. Ce sont ceux qui sont photographiés dans *PraktAE*, 1915, p. 127, fig. 11. Nous ignorons dans quelles conditions ils ont été transférés à Mallia. Ils s'y trouvent, avec quelques autres fragments, sous les nos P 1 à P 45 dans le tessonnier.

5. Le séisme de 1926, les apports au Musée d'Héraklion de certains matériels malliotes bruts par les continuateurs français des travaux de Hazzidakis au palais, après 1920 ou après les difficultés de la seconde guerre mondiale, expliquent que des trouvailles anciennes soient restées inédites. Les vicissitudes des transports et rangements ont pu provoquer les rares confusions dont il sera fait état ci-dessous.

6. Nous remercions notamment M. N. Yalouris, directeur général des Antiquités, et Mme S. Platon d'avoir ainsi favorisé la collaboration gréco-française qui est responsable du présent article.

d'inscriptions à l'inventaire du Musée archéologique[7], l'essentiel n'avait été ni catalogué, ni même parfois nettoyé ou recollé. Le travail fut fait au printemps de 1979[8].

Bien que les caisses aient porté des numéros, il ne nous a pas été possible d'y retrouver aucune indication précise de provenance[9]. S'agissant de fouilles anciennes opérées au cours de la première guerre mondiale, le fait n'a rien de surprenant. Toutefois les détails enregistrés par Hazzidakis dans ses comptes rendus permettent de localiser certaines trouvailles et d'avoir au moins une idée générale pour les autres. Car le savant crétois a très nettement distingué les endroits sur lesquels il avait fait porter ses recherches:

1) L'actuelle aile Sud-Ouest du palais, explorée par places jusqu'au sol vierge sur une surface qui correspond dans la numérotation des fouilleurs français aux salles VIII, 2 et 3; VII, 13 et 14; et XX, 1 et 2, de part et d'autre et au Sud du grand corridor C. Parfois une précision décevante apparaît: ainsi les os travaillés (ci-après, p. 176) ont été trouvés "dans une petite pièce emplie de cendres et de coupelles qui aurait pu être un sanctuaire" mais n'est pas autrement localisée[10];

2) Une extension peu poussée en profondeur vers les salles à piliers de l'îlot VII actuel (salles VII, 11 et 12);

3) La région de la façade occidentale, de l'autre côté (c'est-à-dire au Nord) des amas de briques calcinées de l'îlot I. La plinthe et les assises du mur extérieur du palais, au droit des futures salles III, 5 et 6, avaient été reconnues, ainsi que la pseudo-porte occidentale de l' "entrée" E[11];

4) Plusieurs tombes au long du rivage, dont le matériel tranchait avec celui du palais, car il appartenait au MR III A ou B, ou même à des époques plus tardives[12];

5) Une reconnaissance superficielle du site urbain, probablement limitée à l'observation d'alignements antiques et peut-être au ramassage de tessons de surface.

Laissons de côté les rares instances où des provenances précises sont reconnaissables. Le reste du matériel peut indistinctement ressortir à n'importe laquelle des origines ci-dessus énumérées. Est-ce à dire qu'il perd ainsi tout intérêt? Non, car il nous semble qu'on puisse tout de même l'utiliser à deux fins.

D'abord comme témoignage de ce qui peut se trouver sur le site de Mallia en général. C'est sans importance évidemment pour toutes les sortes d'objets déjà connues dans

7. L'inventaire porte, à l'occasion, la mention "Mallia, fouilles françaises 1910-1925" (*sic*), qui témoigne de regroupements difficiles à spécifier.

8. Nous en sommes redevables à A. Foundoulakis pour les bronzes, à C. Iliakis pour l'ivoire et la céramique et à C. Astrinaki pour les dessins et profils. Les photographies sont dues au talent de G. Xylouris.

9. Cette numérotation, en chiffres arabes, n'a plus rien à voir avec les désignations de pièces, en chiffres romains, choisies par Hazzidakis, *PraktAE*, 1915, p. 121. La corrrespondance de ces désignations avec le système utilisé par l'École française a été donnée par P. Demargne, *Palais IV* (*EC*, XII), pp. 25-26.

10. *PraktAE*, 1919, p. 58.

11. Aucun plan de fouille n'a été donné pour cette année 1918, mais les photographies publiées *ibid.*, pp. 12-13, figs. 13-14, situent bien l'emplacement exploré.

12. Cf. *Site et Nécropoles II* (*EC*, XIII), pp. 114 sq., et pour une précision chronologique *Maisons III* (*EC*, XVI), p. 85.

les fouilles qui y ont été faites. Mais pour la première fois[13] quelques tessons indubitablement néolithiques apparaissent. Et l'on doit en tirer deux conclusions historiques, d'ailleurs prévisibles: le site de la plaine côtière n'est pas resté ignoré du peuplement néolithique crétois; inversement, il n'a pas fait l'objet d'une véritable implantation, car ce seraient alors des centaines de tessons analogues que l'on aurait dû recueillir et il en aurait subsisté davantage dans les réserves.

Le second usage que l'on peut faire du matériel laissé par Hazzidakis concerne l'histoire du p a l a i s de Mallia. Admettons même en effet que la récolte des tessons n'ait pas été très attentive ou que l'on n'en ait conservé qu'une faible partie. Il est du moins pratiquement certain que le lot que nous avons gardé correspond majoritairement à ce qui a été exhumé de l'aile occidentale du palais[14], et il n'y a aucune raison qu'un tri très systématique en ait exclu telle ou telle série céramique. Autrement dit, si le lot ne peut être considéré comme un échantillon vraiment représentatif, il est probablement significatif tout de même dans ce qu'il ne contient pas — ou guère.

On ne saurait en déduire aucune proportion précise dans la répartition des trouvailles des diverses époques palatiales, mais les présences et les absences, globalement parlant, peuvent avoir un sens. L'analyse, dont on aura le détail ci-après, ferait alors apparaître un phénomène intéressant: toutes les séries chronologiques connues à Mallia figurent dans le lot des trouvailles que nous étudions, mais avec des fréquences bien différentes. Le Minoen Ancien et le MM I sont en nombre seulement si l'on tient compte des 45 numéros déposés à Mallia. Le protopalatial final, MM II/MM III A, est pratiquement absent. Le néopalatial domine, sous ses formes habituelles, du MM III B au MR I B. Les séries mycéniennes et récentes ne peuvent entrer en compte puisqu'elles risquent d'avoir été mêlées au mobilier provenant des tombes du bord de mer[15]. Sauf exception[16], les vases entiers (déjà signalés par Hazzidakis) sont tous du MR I A. Les fragments de pierre travaillée, débris de vases ou objets divers, ordinairement plus résistants que la céramique, se dateraient surtout du MM I.

Tout se passe donc comme si nous n'étions pas en présence d'un matériel stratifié dont les lots auraient été mélangés — la Première Époque y serait mieux représentée—, mais bien que nous ayons affaire au tri des éléments d'un remblai relevant de la fin de l'ère palatiale, MR I A ou début du MR I B[17]. La terre de Mallia était alors mêlée de tes-

13. Sur la présence supposée du néolithique à Mallia, en dépit de certaines affirmations téméraires, cf. R. Treuil, *Passage du Néolithique au Bronze Ancien* (Thèse, Paris, 1979, pp. 48 sq. de la dactylographie).

14. La surface fouillée en 1915 était d'environ 500 mètres carrés, soit déjà quelque 8% de la surface totale bâtie du palais.

15. Le vase 18.082, par exemple, provient sûrement d'une de ces tombes près de Ste-Pélagie, cf. *PraktAE*, 1915, p. 113; *Site et Nécropoles II* (*EC*, XIII), p. 125 et pl. L, B.

16. Un coquetier à déversoir, *PraktAE*, 1915, p. 127, fig. 11, qui serait MA III, a été, de l'aveu même du fouilleur, presque entièrement refait à partir de quelques tessons.

17. On sait que la chronologie de ces deux séries est difficile à fixer pour les exemplaires de transition comme nos nos 184 ou 188 ci-dessous.

sons anciens et de débris de l'industrie lithique[18]. Les dernières séries, dominantes, et les quelques vases entiers indiqueraient l'âge de la constitution du remblai. C'est d' ailleurs ainsi que Hazzidakis a rendu compte de sa fouille: il a assuré que ses trouvailles, même les plus anciennes, avaient été recueillies a u - d e s s u s du sol MR du palais et que les fouilles au-dessous ne donnaient rien[19].

Toutes les conclusions qu'on a voulu tirer de l'aspect massif et "primitif" des substructions de l'aile occidentale pour la rapporter au premier palais[20] se heurtent donc à la vieille observation du premier fouilleur, que confirme aujourd'hui l'analyse de ses découvertes inédites à laquelle nous allons procéder.

II. CATALOGUE RAISONNÉ DES TROUVAILLES

Étant donné le caractère souvent très fragmentaire et incomplet des trouvailles et l'absence d'origine précise, il a été jugé préférable de passer en revue successivement chaque catégorie d'objets en suivant, autant que possible, son ordre chronologique, et de ne pas séparer, dans la céramique par laquelle on commencera, les tessons et les vases.

A. CÉRAMIQUE

1. Néolithique Récent et passage au Bronze Ancien

C'est avec étonnement — mais satisfaction — que trois tessons primitifs ont été découverts parmi les trouvailles malliotes inédites de Hazzidakis: ils sont les plus anciens témoignages actuellement conservés de la présence humaine sur le site de Mallia, nous n'osons dire sur le site du palais, puisque leur origine exacte n'a pas été gardée. Mais leur datation ne prête pas à discussion alors que d'autres objets jadis attribués ou attribuables au néolithique sont plus vraisemblablement rapportés aujourd'hui à un MA déjà avancé[21].

Fragment d'un bord de cuvette, n° 165 (Pl. 67 c).
Argile grise feuilletée, surface rougeâtre brillante. Paroi épaisse (1,3 cm).
Dim. max.: 7×5,8 cm.

Fragment d'un bord de cuvette, n° 166 (Pl. 67 b).
Argile gris-beige, surface noire lustrée. Bordure soulignée par une ligne de coins

18. Elle l'est encore aujourd'hui.

19. *PraktAE,* 1915, p. 128.

20. Cf., par exemple, P. Demargne, *Palais IV* (*EC*, XII), p. 66. La critique de cette impression a déjà été présentée par H. van Effenterre, *Palais de Mallia,* I, p. 217, grâce aux premiers résultats de la présente étude et aux constatations architecturales faites sur place.

21. Les tessons autrefois annoncés comme néolithiques n'ont pas été repris dans le catalogue de L. Vagnetti - P. Belli, Characters and Problems of the Final Neolithic in Crete, *SMEA* 19 (1978), pp. 125-163. Pour les hachettes de pierre polie, cf. I. Sakellarakis, *Neolithic Crete*, in D. Theocharis, *Neolithic Greece,* p. 135, n. 35.

au repoussé. Près de la cassure droite, perforation destinée à une ligature de réparation.
Dim. max.: 4,5×5,3 cm[22].

Fragment d'un bord de pyxide, n° 179 (P l. 67 a).
Argile rouge, engobe jaunâtre. Prise horizontale en oreille percée de deux trous. Vernis brun-noir à l'intérieur. Double ligne de zigzag sous le bord à l'extérieur et lignes verticales sur l'anse.
Dim. max.: 7 cm[23].

2. Poterie flammée du MA II B

Un seul tesson de cette catégorie a été identifié, sans doute parce que d'autres s'étaient déjà trouvés triés pour le choix qui a abouti au tessonnier du Musée stratigraphique de Mallia. Ce fragment d'un assez grand vase est un bon exemple du "Vasiliki" largement répandu sur le site urbain et sans doute fabriqué localement[24].

Fragments d'une grande jarre, n° 167 (P l. 67 d).
Argile brun-rose. Vernis rouge à l'intérieur. Taches flammées noirâtres à l' extérieur. Une rainure au bord interne, avec légère protubérance au dehors[25].

3. Minoen Moyen I/II

Il est possible que, parmi les séries de formes banales que nous examinerons pour le néopalatial, certains profils de tasses doivent remonter au MM I/II, cf. les n[os] HM 22.156 et HM 22.153 ci-dessous[26]. Autrement la céramique sûrement datée de la "Première Époque" est à peu près inexistante dans notre lot, et nous avons dit l'intérêt archéologique de cette rareté. Sans doute faut-il inclure tout de même dans la poterie de cette catégorie un vase reconstitué à partir de multiples fragments:

Jarre à bec ponté, HM 22.136 (P l. 67 e).
Argile beige. Traces de vernis noir. Forme pansue à fond plat, deux anses verticales en ruban. Exemplaire très restauré.
Haut.: 12,6 cm; diam.: 14,2 cm[27].

4. Minoen Moyen III A

On sait les controverses qui subsistent sur l'attribution de cette céramique à l'une ou à l'autre des deux grandes époques palatiales. Nous ne saurions prendre parti ici, d'autant plus qu'un seul et unique tesson nous semble pouvoir lui être rapporté.

22. Cf. A. Furness, *BSA* 48 (1953), pp. 194-235, fig. 11, 6 et 14, 1-2 (Late Neol.).
23. Cf. I. Tzedakis, *Late Neolithic and Early Minoan I-II Pottery in Western Crete*, en état de publication.
24. Cf., par exemple, *Centre pol. II* (*EC*, XVIII), pp. 54 sq.
25. Cf. *Kythera*, p. 85 et fig. 36, n°s 25 ou 28 (MA II).
26. Cf. Levi, *Festòs 1*, pl. 212 i.
27. Cf. Levi, *Festòs 1*, pl. 111 (MM I B).

Fragment de vase ouvert, n° 187 (Pl. 67 f).
Argile beige, enduit noir à l'intérieur et à l'extérieur.
Décor en peinture blanche effacée: lignes indistinctes et, à l'extérieur, deux spirales opposées.
Diam. max.: 4,4 cm[28].

5. Séries évoluant du MM I B/MM II au MM III B/MR I A

Un certain nombre de formes et même de types décoratifs sont attestés dès la Première Époque (MM I B) et se rencontrent avec un minimum de changements aux âges suivants. Pour cette raison, les exemplaires déjà publiés sont souvent assez diversement datés. On peut espérer qu'une stratigraphie précise fera apparaître un jour ou l'autre des critères de datation incontestés. Pour l'instant, et dans un matériel comme le nôtre, on peut tout au plus suivre les évolutions les plus probables de telles séries typologiques, sans attacher à ces classements une valeur absolue.

a) Tasses tronconiques à une anse

La forme la plus ancienne est peut-être presque cylindrique. Elle évoluerait vers un type évasé et élancé et le décor "light on dark" du MM I céderait la place aux zébrures à partir de la fin du MM II ou du MM III A.

HM 22.156 (Fig. 2).
Argile beige; enduit noir à l'extérieur virant au brun-rouge à l'intérieur. Anse en ruban refaite sur départ sûr.
Peinture blanche; cinq bandes au bas du vase, une en haut.
Haut.: 6,7 cm; diam.: 9,3 cm; diam. base: 5,9 cm[29].

HM 22.135 (Fig. 2).
Argile gris-rosé; enduit noir. Anse en ruban. Forme ovalisée à la cuisson.
Peinture blanche: quatre bandes au bas du vase, une en haut; traits transversaux blancs sur l'anse.
Haut.: 7 cm; diam.: 10,1 cm; diam. base: 5,4 cm.

HM 22.157 (Pl. 67 g).
Argile ocre, engobe jaunâtre.
Peinture brun-noir écaillée: large bande à la base; zébrures au-dessus; et restes indistincts à l'intérieur.
Haut.: 8 cm; diam.: 10,5 cm; diam. base: 5,9 cm[30].

28. Cf. *Palais IV* (*EC*, XII), pp. 50 sq. et pl. XLI, mais voir les réserves déjà exprimées dans *Centre pol. I* (*EC*, XVII), p. 74, n. 1. La largeur du trait blanc est ici assez remarquable et fait penser à une date plutôt ancienne.

29. Cf. *Tylissos* (*EC*, III), pl. XVI; *Site et Nécropoles II* (*EC*, XIII), pl. XLV, n° 7891, dont la forme est encore plus trapue; etc.

30. Cf. *P. of M.*, I, p. 593, fig. 435; *Palais I* (*EC*, I), pl. XXVII, 1; *Kythera*, pl. 27, dépôt ζ.

b) Tasses à double courbure

Aucune de celles que nous présentons n'a vraiment le type biseauté à la jointure de profils courbés en sens inverse qui est bien connu au MM I. Il s'agit plutôt de formes évasées biconiques, renflées au milieu ou au tiers inférieur de la vasque. On y a parfois noté l'influence de prototypes métalliques[31]. Mais la présente série est plutôt négligée et correspondrait à la transition entre le MM III B et le MR I A, bien que le n° HM 22.153 puisse être plus ancien que les autres.

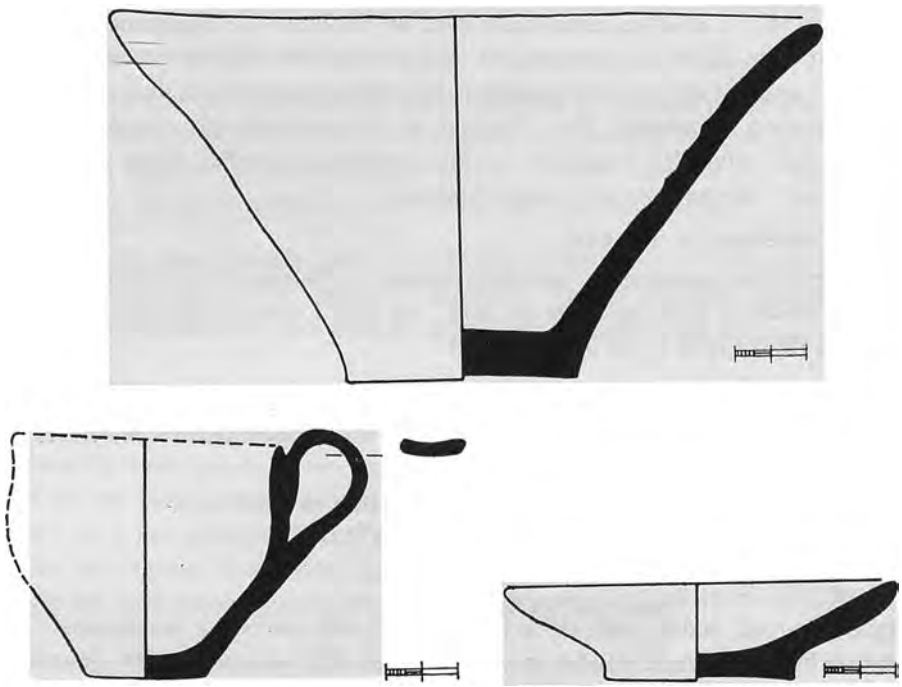

Fig. 1. Céramique évoluant du MM I B/MM II au MM III B/MR I A: HM 22.150, HM 22.153, HM 22.140.

HM 22.153 (Fig. 1).
Argile beige clair; enduit noir très écaillé. Anse en ruban.
Haut.: 6,5 cm; diam.: 8,2 cm; diam. base: 3 cm[32].

HM 22.154 (Fig. 2).
Argile beige; surface brute. Exemplaire très restauré. Anse en ruban refaite sur départ sûr.
Haut.: 7,2 cm; diam.: 10,2 cm; diam. base: 5 cm[33].

31. Cf. *Maisons III* (*EC*, XVI), pp. 20-23.

32. Cf. Levi, *Festòs 1*, p. 369, pl. 212 i, mais très proche aussi d'un exemplaire de Kastelli Chanion (Mus. de la Canée, inv. 3640, trouvé en place sur sol MR I).

33. Cf. *Maisons III* (*EC*, XVI), pp. 148-149, pl. XXVIII, n° 277 sq. Même type à Nérokourou (1976), à la transition MM III B/MR I A (Mus. de la Canée, inv. 4333).

HM 22.155 (Fig. 2).
Argile beige; surface brute. Exemplaire très restauré. Anse en ruban épaisse. Base légèrement marquée.
Haut.: 7 cm; diam.: 11 cm; diam. base: 4,5 cm.

HM 22.144 (Pl. 67 h).
Argile rose; couverte rouge virant au noir sur tout le vase. Anse en ruban. Exemplaire très restauré.
Haut.: 6,7 cm; diam.: 10,8 cm; diam. base: 4,7 cm.

c) Coupelles et gobelets

Nous regroupons sous cette rubrique plusieurs sortes de vases dont le trait commun est d'être façonnés "en série", de n'avoir pas de décor et d'être dépourvus d'anse. Les profils peuvent être pourtant très différents: nous irons du plus évasé au plus redressé:

Coupelle, HM 22.140 (Fig. 1; Pl. 68 a).
Argile beige-foncé brute. Forme évasée à petite base détachée. Parois épaisses.
Haut.: 3 cm; diam.: 10,8 cm; diam. base: 5,7 cm.

Coupelle, HM 22.141 (Pl. 68 a).
Argile brun-rouge brute. Forme irrégulière à petite base légèrement marquée.
Haut.: 4,2 cm; diam.: 8,2 cm; diam. base: 4 cm[34].

Gobelet tronconique, HM 22.148 (Pl. 68 b).
Argile beige brute.
Haut.: 8,2 cm; diam.: 10,3 cm; diam. base: 5,6 cm[35].

Gobelet tronconique, HM 22.146 (Fig. 2; Pl. 68 c).
Argile beige brute.
Haut.: 8,3 cm; diam.: 9,8 cm; diam. base: 4,8 cm.

Gobelet tronconique, HM 22.147 (Pl. 68 b).
Argile beige-rose brute. Parois épaisses. Bord légèrement évasé.
Haut.: 7 cm; diam.: 8,8 cm; diam. base: 4 cm.

34. Cf. *Maisons III* (*EC*, XVI), p. 57, pl. XII, 2 et pl. XXXVII, 1-2; *BSA* 69 (1974), p. 186, fig. 6, nos 1-5. Ce type est habituellement daté du MM III A, mais F. Chapouthier, *Palais II* (*EC*, IV), p. 33 et pl. XIII, pense qu'il peut se prolonger, ce que confirmeraient des trouvailles de Kastelli Chanion (1976), Mus. de la Canée, no 4323 (contexte MM III B/MR I A); de Nérokourou (1977), Mus. de la Canée, no 5069 (en place sur sol MM III B/MR I A) et de Cythère, tombe N, du MR I, *Kythera,* fig. 41, 17α et 95, 12; pl. 85, 12.

35. Cf. *Kythera*, p. 180 et fig. 54, 27 dont la chronologie est incertaine "peut-être MM I B". Le type apparaît en effet très tôt, cf. BSA 36 (1935-1936), p. 60, fig. 14, 525-526; 38 (1937-1938), p. 33, fig. 13, 1. Le gobelet malliote paraît déjà MM III, cf. *BSA* 69 (1974), p. 187, fig. 8, 1, 4, 7.

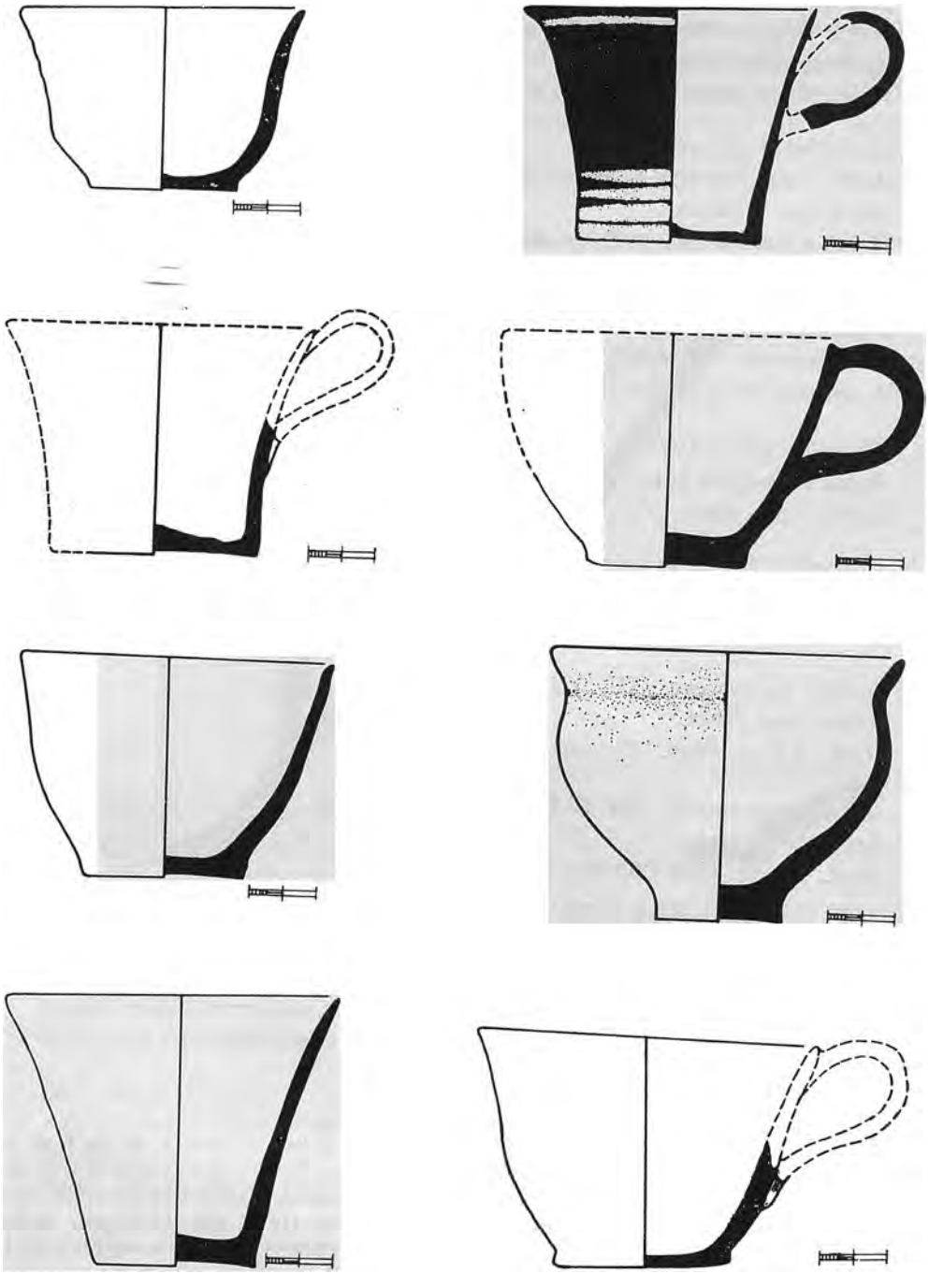

Fig. 2. Céramique évoluant du MM I B/MM II au MM III B/MR I A: HM 22.152, HM 22.135, HM 22.156, HM 22.155, HM 22.146, HM 22.137, HM 22.151, HM 22.154.

Gobelet tronconique évasé, HM 22.149 (Pl. 68 c).
Argile grise; enduit noir sur tout le vase.
Haut.: 6,2 cm; diam.: 9,3 cm; diam. base: 3,8 cm[36].

Gobelet galbé, HM 22.137 (Fig. 2; Pl. 68 d).
Argile beige; enduit rouge sur tout le vase, ayant viré au noir par endroits. Petite base bien détachée, panse arrondie, rebord évasé.
Haut.: 8,1 cm; diam.: 10,5 cm; diam. base: 4 cm[37].

Gobelet à peine galbé, HM 22.152 (Fig. 2).
Argile beige brute. Petite base détachée. Profil légèrement galbé sans rebord marqué.
Haut.: 6,6 cm; diam.: 8,5 cm; diam. base: 4,5 cm[38].

Gobelet de même forme, HM 22.151 (Fig. 2).
Argile beige; enduit noir très effacé sur tout le vase.
Haut.: 6,7 cm; diam.: 9,4 cm; diam. base: 4,6 cm.

On terminera cette série par trois vases plus ou moins apparentés. Les deux premiers tiennent à la fois du gobelet tronconique et du profil galbé et sont aussi datés du MM III B/MR I A. Le dernier présente une dimension nettement supérieure à la moyenne de la série:

Gobelet, HM 22.165 (Pl. 68 f).
Argile beige-rosé brute. Forme renflée et ovalisée, prononçant comme un bec.
Haut.: 10,5 cm; diam.: 10,8 cm; diam. base: 5,7 cm.

Gobelet miniature, HM 22.160 (Pl. 68 e).
Argile beige brute. Forme cintrée au-dessus d'un pied plein.
Haut.: 4,9 cm; diam.: 4,1 cm; diam. base: 2,8 cm[39].

Jarre tronconique, HM 22.150 (Fig. 1; Pl. 68 g).
Argile brun-rosé épaisse, traces de vernis noirâtre sur tout le vase. Forme très évasée.
Haut.: 10,7 cm; diam.: 19,8 cm; diam. base: 6,5 cm[40].

36. Cf. *Kythera,* p. 122, fig. 41, 17; et p. 231, fig. 84, 20, tous deux classés MR I A; déjà à Sklavokambo, *ArchEph* 1939-1941 (1948), pl. 2, 5 (à gauche).

37. Cf. *Palais IV* (*EC*, XII), pl. XLI, nº 8626; *Kythera*, p. 107, fig. 39, ζ 20 et 24 (MM III B/MR I A).

38. Cf. *Centre pol. II* (*EC*, XVIII), p. 37 et pl. XXVII, 60 K 32 et 60 K 36 (2ème époque); *Kythera,* p. 116, η 32 et p. 107, ζ 33, fig. 39.

39. La datation de ces deux pots est moins évidente. La forme du premier évoque des gobelets de la Première Époque, *Palais IV* (*EC*, XII), pl. XXXVIII, HM 8638, tandis que le gobelet miniature annonce des "tumblers" plus raides du MR I B, *Kythera*, p. 144 et pl. 39, dépôt ξ 93-95.

40. Cf. *BSA* 69 (1974), p. 187 et fig. 6, 10; *Kythera*, p. 232 et fig. 84, 25 (Tombe C, MR I A).

6. Formes diverses du MM III B/MR I

Les quelques pots qui nous restent à décrire sont trop différents les uns des autres pour qu'on puisse en faire des séries. On les décrira à l'unité.

Lampe, HM 22.142 (Pl. 69 b).
Argile gris-rougeâtre brute. Forme irrégulière à fond plat, bord refermé, grosse anse ronde. Traces de feu à l'intérieur et sur le bec.
Haut.: 3,5 cm; diam.: 9 cm; diam. base: 5,1 cm[41].

"*Boîte à feu*", *HM 22.145* (Pl. 69 b).
Argile beige-rosé brute. Forme irrégulière avec anse surélevée refaite sur départ sûr. Petite base saillante percée d'un trou central.
Haut.: 4,1 cm; diam.: 8,2 cm; diam. base: 3,7 cm[42].

"*Pelle à feu*", *HM 22.143* (Pl. 69 a).
Argile beige brute. Forme en cœur avec manche. La moitié du vase a été refaite. Traces de feu à l'intérieur.
Haut.: 10,5 cm; diam. base: 8,7 cm[43].

Cruche à embouchure tréflée, HM 22.158 (Pl. 69 c).
Argile brun-rouge brute. Forme lourde. Anse ronde épaisse. Rainures sur le col et sur la panse. Exemplaire très restauré.
Haut.: 9 cm; diam. max.: 7 cm; diam. base: 5,3 cm[44].

Amphoriskos, HM 22.138 (Pl. 69 d).
Argile gris-rougeâtre; engobe gris-vert. Forme lourde: deux anses rondes sur l'épaule; goulot cylindrique et, à l'opposé, protubérance en croix avec les anses.
Peinture noire effacée: quatre larges bandes espacées sur le vase, zone d'accolades verticales sous le goulot.
Haut.: 16 cm; diam. max.: 14,9 cm; diam. base: 7,5 cm[45].

41. Très nombreux parallèles à Mallia: *Palais II* (*EC*, IV), pl. XVIII; *Maisons II* (*EC*, XI), pl. XII, 3; *Maisons III* (*EC*, XVI), p. 60 et pl. XXXVI, 7, nos 54-55; *Centre pol. II* (*EC*, XVIII), pp. 39 et 44, pl. XXVIII, nos 60 K 16 et 60 K 13. La forme apparaît très tôt, mais, malgré les stries droites visibles sous la base de notre exemplaire (tour lent ou à l'arrêt), nous le jugeons relativement récent.

42. Cf. *Palais II* (*EC*, IV), p. 37, pl. XVII; et *Maisons II* (*EC*, XI), pp. 45-46 et pl. XI.

43. La chronologie établie jadis par E.J. Forsdyke, *BSA* 28 (1926-1927), pp. 293-297, n'a pas été contestée, bien qu'elle n'ait pas été vraiment confirmée par des fouilles stratigraphiques, cf. *Kythera*, pp. 251 sq., pl. 79, 66 et fig. 91: la forme basse serait plutôt MR I A, mais cf. Levi, *Festòs 1*, pl. 223 d, datée du protopalatial III.

44. Cf. *Maisons II* (*EC*, XI), pl. XLII, 6; *Maisons III* (*EC*, XVI), p. 60, pl. XII, 7, no 53 et pl. XXIX, 6 a-b et 7, où la forme est jugée plutôt néopalatiale, bien qu'elle semble apparaître aussi auparavant; *Centre pol. II* (*EC*, XVIII), pl. XXVIII; etc.

45. *Tylissos* (*EC*, III), pl. XIX, 1a et 2e, pour la même forme à la Première Époque. Ici le décor est MM III B.

7. Décors typiques du MM III B et du MR I A

Un certain nombre de tessons n'ont pas permis de recomposer des vases entiers tout en fournissant de bons exemples des décors très en faveur au néopalatial malliote. Le plus remarquable, datable du MM III B, est sans doute le n° 168, flanc de grand vase en argile beige dont le décor de bandes noires et rouges est rehaussé d'un dessin en peinture blanche alternant de fines spirales et des triples "vagues" en esses obliques qui laissent dans l'entre-deux une sorte d'élégant calice floral orienté tantôt vers le haut, tantôt vers le bas[46].

En plus simple, le motif se retrouve sur le bas d'une cruche (?), sans numéro, en association avec des zones de zébrures au haut du vase: comme pour les nombreux fragments à décor de zébrures, on peut hésiter entre MM III B et MR I A si l'on n'a pas la forme exacte et complète du vase[47]. Quand les exemplaires sont entiers, ils peuvent avoir des profils assez heureux dès le MM III B comme la tasse 22.157 (ci-dessus p. 161) ou le modèle ci-après:

Coupe à pied bas, HM 22.159 (Pl. 70 a).
Argile beige-rosé. Élégante forme évasée à pied profilé large.
Décor en peinture brun-rouge: bandes et zones de zébrures. Au centre de la coupe, motif rayonnant en tourbillon.
Haut.: 11 cm; diam. max.: 24,2 cm; diam. base: 8 cm.

Quand le décor de zébrures est remplacé par une zone de spirales liées, comme sur le haut de cruche n° 188 (Pl. 70 b), on a toutes chances de devoir le classer au MR I A[48].

Le bord de rhyton n° 184 (Pl. 70 c) est plus rare. D'abord par sa forme qui n'a pas été aussi fréquemment retrouvée à Mallia que sur d'autres sites palatiaux comme Cnossos ou Zakros[49]. Mais aussi par son décor qui, sous la saillie du rebord et l'anneau en relief qui l'accompagne, semble bien relever du style marin en peinture noire sur le fond beige-rougeâtre de l'argile[50].

8. Tessons inscrits

Nous avons retrouvé dans le matériel de Hazzidakis les deux tessons inscrits dont F. Chapouthier avait donné le dessin dans ses *Écritures minoennes,* sans fournir de

46. Cf. *Kythera,* p. 231, pl. 69, 32.

47. *Ibid.,* p. 249 et pl. 78, 44-45 et pp. 258-259, pl. 83, 3. Il est inutile de donner le détail de tous ces tessons à zébrures, si fréquents à Mallia comme ailleurs en Crète, cf. *Palais II* (*EC*, IV), pl. 12; *Maisons III* (*EC*, XVI), pl. XIII, 3; *Centre pol. I* (*EC*, XVII), p. 121 et pl. LXIV; *P. of M.,* I, p. 593, fig. 435; *Tylissos* (*EC*, III), p. 91, fig. 16; etc.

48. Cf. *Kythera*, pl. 29, dépôt η; pl. 32, dépôt ι; etc. Cf. déjà *Centre pol. I* (*EC*, XVII), p. 124, pl. LXIII, n° 116.

49. Cf. *Palais IV* (*EC*, XII), p. 54 et n. 2.

50. Cf. *BSA* 62 (1967), pp. 337 sq. et pl. 80, c (MR I B).

provenance[51]. Ils ont toutes chances maintenant d'avoir été exhumés dans les premières fouilles du Palais.

Anse de grosse jarre ou pithos, n° 170 (Pl. 70 e).
Argile rouge brute.
Signe incisé verticalement avant cuisson: double hache de dessin angulaire; gravure profonde.
Dim. max.: 9 cm.

Fond de coupelle, n° 169 (Pl. 70 f).
Argile rouge brute. Base bien détachée.
Signe imprimé sous le fond: sorte de boucle, peut-être simple marque de cordelette.
Diam.: 4 cm.

Fond de vase, n° 180 (Pl. 70 d).
Argile beige.
Peinture noire et rouge: bandes alternées et traces d'une zone de spirales et de gouttes (?). Signe peint sous la base: branche d'une croix (?).
Diam.: 3,7 cm.

9. Divers

Fragment de pithos (?) ou de table (?), n° 181 (Pl. 71 a).
Argile brune à surface craquelée au feu.
Décor (?) de cercles imprimés irrégulièrement disposés.
Dim. max.: 12,5 cm; ép.: 4,8 cm.

Fragment d'un rebord, n° 185 (Pl. 71 e).
Argile beige-rougeâtre; enduit brun foncé à l'extérieur. Lunule saillante percée de deux trous.
Diam. max.: 5,5 cm.

Couvercles de vases
HM 22.139 (Pl. 71 d).
Argile beige-rosé; traces d'enduit à l'intérieur. Forme ronde cintrée, avec saillie pour s'adapter à un bec de jarre; anse en pont au centre; bord biseauté pour mieux assurer l'adaptation au vase.
Diam.: 11,8 cm.

HM 22.166 (Pl. 71 g).
Argile beige. Mêmes caractéristiques, mais de forme ovalisée, et sans saillie: devait fermer une amphore à embouchure ovale.
Diam. max.: 9,2 cm; diam. min.: 5,5 cm.

51. *Écr.min.* (*EC*, II), pp. 85-86, fig. 29 et fig. 30, 1.

Extrémité de poterie tubulaire, HM 22.167 (Pl. 71 b).
Argile beige-rosé. Parois épaisses; bord circulaire. Deux rangées irrégulières de trous dans la paroi.
Haut. conservée: 20 cm; diam.: 12 cm[52].

Poids de filet, HM 22.161 (Pl. 71 f).
Argile brune brute. Forme circulaire avec méplat bien marqué pour le passage de la corde de suspension; parallèlement au bord deux petits trous pour l'attache sur cette corde.
Diam.: 8 cm.

Poids de fil à plomb (?), HM 22.162 (Pl. 71 c).
Argile noire. Conoïde piriforme avec trou transversal de suspension près du sommet: étroite cavité sous la base pour la fixation d'un point de repère (?).
Haut.: 4 cm; diam.: 3,2 cm[53].

10. Tessons MR III et géométrique

Les quelques tessons tardifs par lesquels nous terminons ne proviennent pas forcément du palais pour les raisons indiquées plus haut: nous les avons plutôt attribués à la nécropole du front de mer, sans pouvoir être plus précis.

Fragment de la partie supérieure d'un vase fermé, n° 186 (Pl. 72 a).
Argile brune; enduit jaunâtre; peinture brune.
Décor floral stylisé.

Fragment de la base d'un vase fermé, n° 175 (Pl. 72 c).
Argile rougeâtre; enduit brun-clair; peinture noire.
Décor de bandes et de lancettes.

Ces deux tessons paraissent intéressants dans la mesure où ils rappellent les produits d'un atelier kydoniate du MR III B qui a exporté jusqu'à Cnossos et au Mirabello[54].

Flanc de skyphos, n° 93 (Pl. 72 b).
Argile beige, peinture noire.
Bande sur le rebord et à la panse; entre deux, zone de spirales avec motif peint sur léger relief: bucrâne stylisé à cornes spiralées.
Dim. max.: 7,3 cm[55].

52. *EC*, XII, pl. XLI, n° 8618.
53. Cf. *Palais de Mallia*, I, p. 108, fig. 151.
54. Cf. I. Tzedakis, *BCH* 94 (1969), pp. 396-418. Cf. toutefois les hésitations de Fr. Schachermeyr sur la datation de ces séries, Kreta zur Zeit der Wanderungen, *SBAkWien*, 355. Band, 1979, pp. 350-351.
55. Décor en relief analogue sur le célèbre vase des guerriers de Mycènes, cf. Fr. Schachermeyr, *ibid.*, pl. 16a.

Fragment d'un couvercle de pyxide, n° 182 (Pl. 72 d).
Argile rouge. Forme plate à rebord mouluré; enduit beige sur toute la surface; peinture brun-noir à l'extérieur.
Décor de losanges concentriques encadrés de triangles de même; cercles sur le pourtour et vers le centre; au milieu, motif en tourbillon (?)[56].

B. OBJETS DE PIERRE

Ainsi qu'on l'a souvent remarqué dans les fouilles de Mallia, des débris de vases de pierre ou d'autres produits de l'industrie lithique peuvent se trouver mêlés à la terre comme de simples cailloux. Leur chronologie est d'autant plus difficile à établir que la stratigraphie n'apporte souvent pour eux qu'un vain *terminus ante quem.* Dans la série recueillie par Hazzidakis, même cette indication fait défaut. Notre catalogue se bornera donc à une assez sèche énumération des principales trouvailles et à la seule étude des quelques rares pièces remarquables[57].

1. Fragments de vases de pierre

"*Blossom-bowl*", *n° 15* (Pl. 72 e).
Stéatite en mauvais état. Profil conservé d'un seul côté du vase. Type 5 de P. Warren, *MSV*, p. 15, P 60, avec une double nervure au milieu des feuilles (MR I).
Haut.: 7,5 cm.

Bol à profil caréné, n° 5 (Fig. 3).
Marbre tacheté gris et blanc. Forme évasée à petite base plane; biseau en haut de la panse. Type 8 C 3 de P. Warren, *MSV*, p. 23, D 71=P 117 (Première Époque).

Bol à cannelures horizontales, n° 17 (Fig. 3).
Serpentine noire et blanche. Bord supérieur et fragment de vasque avec sept cannelures. Type 9 A de P. Warren, *MSV*, p. 26, D 100 (MR I).

Coupe ou bol, n° 10 (Fig. 3).
Serpentine noire à inclusions blanches. Est seul conservé le profil du flanc et de la base légèrement marquée: on ne sait pas si le vase entier comportait une anse. Type 17 A 1 de P. Warren, *MSV*, p. 39, D 120 ou type 32 A, p. 79, D 240 (Première Époque).
Haut.: 3,5 cm.

56. L'usage décoratif des "elaborate triangles" apparaît en Crète dès le Protogéométrique B. Mais l'exemplaire malliote est tardif et correspond seulement au Géométrique Récent, cf. N. Coldstream, *Geometric Pottery,* 1968, pp. 252-253, pl. 55, e.

57. Mentionnons parmi les fragments trop incertains pour être retenus ici plusieurs exemplaires du "banded tufa" identifié à Mallia par P. Warren, *MSV*, pp. 125-127, ainsi que l'usage fait d'une veine sombre de la pierre, au bord d'un gobelet, n° 43, pour rappeler la bande de peinture noire qui souligne souvent les rebords du MM I.

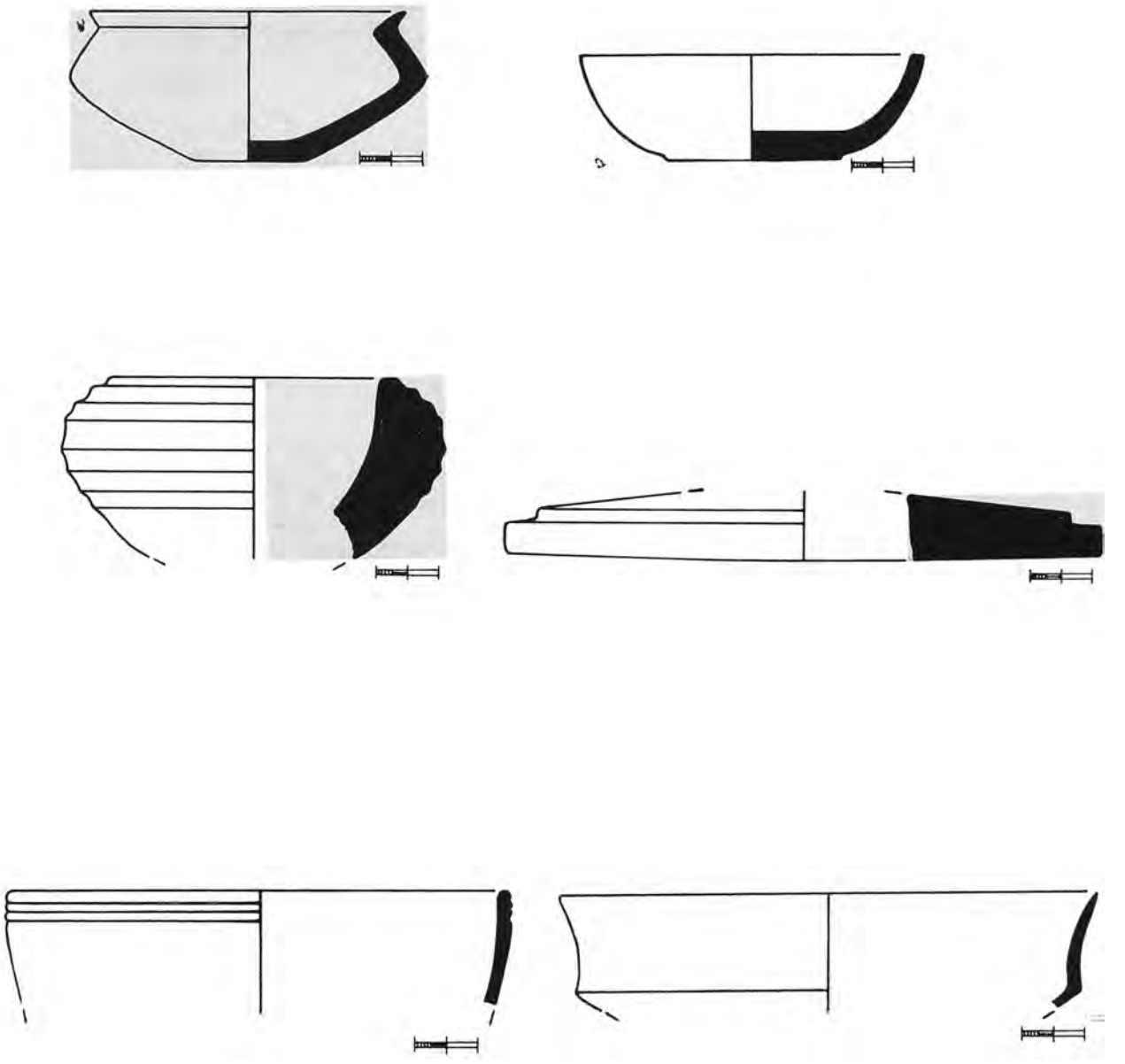

Fig. 3. Fragments de vases de pierre: nos 5, 10, 17, 6, 32 et 33.

Rebord de lampe, n° 19 (Pl. 72 f).
Serpentine noire et blanche. La vasque très évasée avait une bordure d'ornements en relief, spiralés comme des coquilles d'escargots, surmontant deux rainures horizontales. Le fragment comporte l'un des becs dont l'aplatissement interrompt la bordure ornementale. Type 24, II, 2 de P. Warren, *MSV*, p. 53, P 297, dont un exemplaire est connu à Mallia pour la Seconde Époque.
Larg. conservée: 9,8 cm[58].

Gobelet hémisphérique à base plate, n° 32 (Fig. 3).
Marbre blanc à taches grises. Morceau du bord seul conservé avec trois rainures à l'extérieur. Type 32 B de P. Warren, *MSV*, p. 79, D 242=P 444 (Première Époque ?).

Bec de "théière", n° 9 (Pl. 72 g).
Marbre gris à veines horizontales. Le bec a été brisé net à l'attache: il est de forme tronquée à contour postérieur largement arrondi. Type 41 A de P. Warren, *MSV*, p. 99, D 302=P 557 (peut remonter à la Première Époque).

Rebord d'un vase à double courbure, n° 33 (Fig. 3).
Calcaire (?). Seul le départ de la vasque est conservé au-dessous du biseau. Aucune forme exactement comparable dans P. Warren, *MSV*; toutefois le fragment malliote évoquerait plutôt les profils de la série "égyptienne" E, p. 111, D 322= P 599 (Ancien Empire).
Haut. conservée: 4 cm.

Bord de couvercle, n° 6 (Fig. 3).
Serpentine grise tachetée de blanc. Collet d'encastrement. Type 27 B de P. Warren, *MSV*, pp. 69 sq. (peut remonter à la Première Époque).
Diam. restitué supérieur à 20 cm.
Deux autres exemplaires semblables, n°s 8 et 18, étaient de taille encore plus considérable et devaient avoir servi pour de grands vases.

Quatre autres, n° 11 à 14, étaient, eux, beaucoup plus petits: tous entiers, ils offraient la forme à bouton central de préhension et à bord biseauté. Ils appartiennent au type 27 I A, que P. Warren classe au protopalatial. Un dernier couvercle mérite une mention spéciale: finement gravé d'un motif exceptionnel, il doit relever des mêmes séries.

2. Couvercle

N° 1.
Deux fragments jointifs. Serpentine gris-vert unie. Même forme que les exemplaires précédents, mais avec un bouton très aplati. Décor incisé: sept "raquettes"

58. *Maisons II* (*EC*, XI), pl. XLVIII, 9.

hachurées (l'une est plus tassée, faute de place), attachées en "tourbillon" centripète à un cercle soulignant le bord. P. Warren, *MSV*, p. 69, ne signale comme décor que des motifs en étoile (ou des guirlandes de conception plus tardive). Notre exemplaire est donc très remarquable bien qu'il ne puisse guère être postérieur au MM I B.

3. Poids

N° 4 (Pl. 73 a).

Sphéroïde aplati d'*ammouda*, portant des traits peu accentués sur un plat.

Diam. max.: 9,2 cm; ép.: 5,2 cm[59].

Toute une série d'autres poids de pierre a été conservée. Ils ne comportent aucune marque et peuvent n'être que de simples cailloux. Toutefois un poids de 75 gr s'observe souvent pour eux et dans un cas, le n° 82, un poids triple d'environ 235 gr. Dans quatre cas, des traces d'usure font plutôt penser à des masses-marteaux: le poids en est d'ailleurs beaucoup plus considérable.

4. Polissoir

N° 87.

Schiste gris (?). Sorte de prisme triangulaire dont deux flancs sont cintrés, une arête brisée, et la face opposée creusée d'une rainure médiane de frottement.

Long.: 7,2 cm.

Deux autres exemplaires, n°s 37 et 85, plats mais irréguliers, peuvent être également des polissoirs, à en juger par des traces d'usure ou des stries de frottement.

5. Pilons

Pilon droit, n° 84.

Calcaire marmoréen gris veiné. Forme ovoïde allongée. Traces d'usure aux deux bouts.

Long.: 9 cm; diam. max.: 7 cm.

Pilon biais, n° 86.

Calcaire gris. Brisé en haut. Forme ovoïde renflée du bout avec surface de frottement en oblique.

Long.: 9 cm; diam. max.: 7 cm.

6. Grattoirs (?)

N° 88.

Calcaire marmoréen. Une face plane, une autre renflée; tranchant arrondi à un bout.

Long.: 4,5 cm; larg.: 2,6 cm; ép. max.: 1,2 cm.

59. On peut comparer les exemplaires donnés comme "lisciatoi" dans *Festòs 1*, p. 92, fig. 35.

N° 89.
Schiste gris brisé aux deux extrémités. Un des longs côtés semble tranchant. Long. conservée: 10,4 cm; larg.: 2,4 cm; ép. max.: 0,9 cm.

N° 136.
Schiste gris. Forme très plate arrondie à une extrémité.
Long.: 6,2 cm; larg.: 1,9 cm; ép.: 0,5 cm.

7. Demi-anneaux

N° 16 (Pl. 73 b).
Serpentine gris-foncé. Brisure irrégulière à peu près selon le diamètre. Traces d'usure tronconique des deux côtés du trou central.
Diam.; 5,8 cm; diam. du trou: 0,9 cm; ép. max.: 3,4 cm.

N° 117 (Pl. 73 c).
Calcaire brun. Même type, mais l'usure des bords a donné un méplat cylindrique autour du trou central.
Diam.: 6,3 cm; diam. du trou: 2,3 cm; ép.: 2 cm[60].

8. Pommeau (?)

N° 103.
Cristal de roche. Fragment sphérique bien poli gardant trace d'un canal axial. Dim. max.: 2,2 cm.

9. Moule

N° 2 (Pl. 73 d).
Schiste gris. Forme trapézoïdale incomplète, gardant traces de sciage, rainure de repérage et deux trous de goujons. La matrice gravée en creux était destinée à produire une lame en pointe effilée avec nervure médiane à saillie triangulaire. Long. conservée: 8,5 cm; larg. conservée: 5 cm; ép.: 1,65 cm. Long. de la lame: 7,8 cm; larg. max.: 1,6 cm; creux de la nervure: 0,4 cm[61].

10. Petits objets

Ébauche de sceau, n° 102.
Marbre noir et blanc. Cylindre aplati. Exemplaire non terminé. Le foret a dévié lors

60. Les anneaux entiers ont dû servir soit de paliers pour des axes tournants, soit de coussinets pour loger l'extrémité de mèches ou de drilles, cf. *Sondages Sud-Ouest* (*EC*, XX), pp. 124-125 et pl. XXXVIII, 4 pour la bibliographie.

61. Le moule est très proche de ceux qui ont été étudiés par F. Chapouthier, *Palais III* (*EC*, VI), pp. 56 sq. D'autres ont été découverts depuis lors à Mallia. Celui-ci portait la mention "κιβώτιο 4 Chapouthier" dans une caisse marquée "Hazzidakis 1915". Il n'a pas été mentionné dans les *Rapports Préliminaires*.

du percement du canal et est ressorti sur l'une des faces, provoquant la mise au rebut.
Long.: 1,9 cm; larg.: 1,3 cm; ép.: 0,7; diam. du canal: 0,28 cm[62].

Perle, n° 100.

Stéatite. Forme ronde légèrement aplatie. Canal axial.
Diam.: 1,2 à 1,55 cm.

Rondelle, n° 113.

Schiste. Forme plate à trou central.
Diam.: 3 cm; ép. 0,4 cm.

Fusaïole, n° 99.

Stéatite grise. Forme cônique aplatie.
Haut.: 1,2 cm; diam. base: 1,95 cm.

C. OS ET IVOIRE

Hazzidakis avait mentionné dès 1915 la découverte au palais de Mallia d'ossements, de débris de cornes d'animaux et aussi des restes d'une *pyxis* d'ivoire[63]. Trois ans plus tard, d'autres trouvailles analogues apparaissaient et l'on peut penser, bien que ce ne soit pas spécifié, que les deux lots aient eu même provenance, qu'ils aient été exhumés de cette petite pièce, peut-être un sanctuaire, où le fouilleur signale également beaucoup de coupelles sans décor et de καψάκια parmi d'abondantes cendres[64]. On ne peut malheureusement pas localiser plus précisément cet endroit. Il doit s'agir de l'une des pièces de service de l'aile occidentale du palais, au voisinage des salles à pilliers: serait-ce celle qui est ensuite décrite de façon très énigmatique dans le *Premier Rapport*[65]? Cette salle, appelée VII, 8 par les fouilleurs français, avec sa curieuse banquette à décrochements et sa fosse stuquée "contenant des fragments d'os calcinés", est la seule pièce de l'aile Ouest qui puisse évoquer les premières descriptions de Hazzidakis. Mais avait-il déjà poussé jusque là en 1918? Et la discrétion du *Premier Rapport* vient-elle de l'ambiguité des articulations entre les fouilles grecques et les fouilles françaises dans cette région?

Quoiqu'il en soit, quelques restes des ossements et des ivoires signalés jadis ont été préservés. Nous avons pu faire recoller une belle petite plaquette d'ivoire et examiner la série d'os d'animaux sciés et perforés qui avait déjà intrigué Hazzidakis.

62. Le matériau comme la forme excluent que cette ébauche ait été recueillie à l'emplacement où N. Platon et A. Dessenne devaient découvrir l'atelier des sceaux. Y avait-il donc un autre atelier au palais même? Ce n'est pas impossible. Ce loup de fabrication établit, contrairement à ce qu'a cru prouver J. Younger, *BSA* 74 (1979), pp. 258 sq., que le percement du canal ne venait pas toujours en dernier lieu dans la fabrication des sceaux.

63. *PraktAE,* 1915, p. 120.

64. *Ibid.,* 1919, p. 58.

65. *Palais I* (*EC,* I), p. 29 et pl. XVII, 2 et 3.

Plaquette d'ivoire

N° 106 (Pl. 73 f).

Recomposée à partir de nombreux fragments infimes. Forme rectangulaire. Traces de sciage d'un côté; l'autre porte, gravé, le dessin élégant d'un crocus minoen et le départ de la tige de son homologue, disposé en sens contraire. Trou de fixation de 0,35 cm dans un angle.

Long.: 2,4 cm; larg.: 2,3 cm; ép.: 0,5 cm[66].

Fragments d'os travaillés

Tronçon d'os long, n° 109.

Les traces de sciage sont nettes, bien que l'os ait été cassé dès que l'entaille avait été jugée suffisante. Une perforation transversale de 0,45 cm de diamètre a été creusée au burin plutôt qu'au foret.

Long.: 5,5 cm; larg.: 3,5 cm.

Une vingtaine de tronçons analogues ont été répertoriés. Leur longueur varie de 2,6 cm à 9,7 cm. La perforation, presque toujours unique, a 0,3 à 0,9 cm de diamètre. La distance du trou aux extrémités varie d'un exemplaire à l'autre. Certains avaient gardé leur contour normal, d'autres avaient été resciés dans la longueur et n'offraient plus qu'un tiers ou même un quart du volume original de l'os. Il serait fastidieux de donner la description détaillée et les mensurations individuelles de cette collection dont la destination nous échappe. Il n'a été possible de dégager aucune constante ni aucun principe dans la série.

Morceau de côte

N° 140.

L'élément est pris dans la partie plane, c'est-à-dire vers l'extrémité de la côte. Il est scié d'un côté, brisé de l'autre au milieu de la perforation qui avait été faite au foret.

Long.: 4,5 cm; larg.: 2,4 cm; ép.: 0,6 cm; diam. trou: 0,7 cm.

Seize fragments analogues ont été répertoriés. La longueur conservée varie de 3,1 à 9,9 cm, sans que cela signifie grand-chose, car ces morceaux de côtes ont généralement été brisés (lors de la fouille (?), en tout cas après façonnage) au niveau de la perforation qui en diminuait la résistance. La longueur recherchée devait être de l'ordre de 9 cm. La largeur varie de 1,4 à 3,7 cm, l'épaisseur de 0,4 à 0,9 cm. Le diamètre du trou, plus régulier que pour les tronçons précédents, est de 0,35 à 0,7 cm. Sur les exemplaires complets, le trou est placé à peu près à mi-longueur. Une seconde perforation apparaît parfois vers une extrémité. Dans un cas, n° 153, l'os ainsi travaillé est pris dans une omo-

66. Il n'a pas été possible d'apprécier souvent à Mallia la qualité du travail des ivoiriers, bien qu'un certain nombre de découvertes d'objets d'ivoire aient été faites et qu'on ait même pu parler d'un atelier en IV, 10 au palais. La plaquette Hazzidakis est un des exemplaires les plus finement exécutés de cet art délicat, cf. *Palais de Mallia,* II, p. 502, fig. 689.

plate; dans un autre cas, n° 132, dans une corne de chèvre: le sciage, en biais, n'a été qu'amorcé.

L'utilité de ce matériel est aussi mystérieuse à nos yeux que celle des tronçons précédemment étudiés.

Navette (?)

N° 152 (Pl. 73 e).

Os long légèrement cintré, poli et arrondi sur le pourtour et à chaque bout. Perforation à peu près au milieu.

Long.: 11,5 cm; larg. max.: 1,2 cm; ép. max.: 0,7 cm; diam. trou: 0,7 cm.

L'objet ressemble à une poignée pour tirer sur une cordelette, ou à une navette, malgré ses extrémités émoussées peu aptes à séparer des fils de trame.

Pièce d'assemblage

N° 157 (Pl. 73 e).

Élément d'os long, taillé au couteau dans la longueur pour ne conserver qu'un tiers environ du volume primitif, scié aux deux extrémités avec réservation d'un tenon d'assemblage de coupe plutôt carrée que ronde. Perforation du type habituel à peu près au milieu de l'objet.

Long. totale: 12,3 cm; long. des tenons: 1,4 et 1,5 cm; larg. max.: 1,9 cm; ép. max.: 1,1 cm; côté de chaque tenon: 0,5 à 0,6 cm; diam. du trou médian: 0,65 cm.

L'objet ressemble à un essieu de char, mais la forme quadrangulaire des tenons exclut qu'ils aient pu servir d'axes à des moyeux de roues. Ce n'est donc qu'une pièce d'assemblage pour une construction plus complexe dont nous n'avons pu définir la nature. L'objet donnerait-il son sens à tout le lot d'os travaillés qui auraient été destinés à entrer dans une composition d'ensemble? Nous ne le pensons pas, car les tronçons d'os longs évoquent plutôt des manches d'outils et les morceaux de côtes des poignées. Mais nous sentons combien cette interprétation reste peu satisfaisante. En tout cas, le fait que des tronçons avec épiphyse aient été perforés transversalement empêche d'y voir des pièces de rebut[67].

D. BRONZES

Divers bronzes en très mauvais état figuraient parmi les inédits de Hazzidakis. Après nettoyage et recollage au laboratoire du Musée d'Héraklion, ils se sont révélés fort intéressants. Mais, en même temps, leur provenance fait problème, car les deux pièces les plus importantes semblent bien avoir été signalées par F. Chapouthier parmi ses trouvailles au palais, sans qu'aucune description, ni aucune photographie n'ait été fournie dans les *Rapports préliminaires,* même quand l'annonce en était faite, comme si quelque doute avait arrêté le savant français[68].

67. R. Jullien, *Sondages Sud-Ouest* (*EC*, XX), p. 156, semble croire au contraire que seule la diaphyse des os canons intéressait le façonnier.

68. Cf. *Palais III* (*EC*, VI), p. 9: douille de bronze donnée comme provenant du mur Nord de l'îlot

Ces objets ayant été retrouvés, avec d'autres fragments de bronze, dans une caisse portant la mention "Hazzidakis, κιβώτιο 7", nous croyons devoir faire connaître le lot ici sans être absolument sûrs de l'origine de toutes les pièces.

Anneaux de bronze

N° 158.

Deux fragments soudés à la jointure, faits d'une lame plate refermée en cercle. Très corrodés.

Long. de la lame: 0,35 cm; ép.: 0,12 cm; diam. ext. de l'anneau: 1,95 cm.

De tels anneaux ne sont pas fréquents à Mallia. Il s'en est pourtant rencontré plusieurs[69]. Ils ont pu servir de bagues. Notre exemplaire était placé dans une boîte de carton portant à l'extérieur le n° 965 et à l'intérieur le n° 27, chiffres dont nous n'avons pu retrouver la signification. On en rapprochera des boucles de bronze apparemment prises les unes dans les autres pour former comme une chaîne. Elles étaient étiquetées "boîte 1, Hazzidakis".

N° 162.

Trois boucles passées l'une dans l'autre, mais dont seule la médiane est complètement refermée. Elles sont faites d'un bandeau de bronze de 0,25 cm de largeur et 0,03 cm d'épaisseur enroulé cinq fois sur lui-même pour former un cercle d'environ 3 cm de diamètre. Les extrémités du bandeau sont tordues pour retenir les éléments de la boucle.

Chariot de bronze

N° 159 (P l. 74 a-b).

Train de roues et plaque de timon-caisse brisée en deux morceaux qui se recollent. L'objet a été traité anciennement, car la patine du bronze a disparu lors d'un nettoyage. Les roues sont pleines, faites d'une plaque épaisse et de deux joues martelées ensemble. Elles sont percées d'un trou central où passe l'axe unique du train. Cet axe est martelé à chaque extrémité pour former un épaississement tronconique qui fixe la roue. La roue gauche est restée en place; celle de droite a été voilée. L'axe passe dans un large tube de bronze apparemment fait de plusieurs feuilles en épaisseur[70]. Le timon-caisse est un épais ruban de bronze qui va en

XIII; *Palais IV* (*EC*, XII), pp. 4 et 56: "roues d'un petit chariot de bronze" qui aurait été trouvé dans un dépôt sous l'éboulement des blocs de la muraille Sud du palais. Cf. *Palais de Mallia,* II, pp. 492, 494, n. 103 F, fig. 671-672, où il est précisé qu'une indication manuscrite "κιβώτιο 4 Chapouthier" accompagnait les restes oxydés de deux tubes et du chariot à l'intérieur d'une caisse portant la suscription "Hazzidakis 1915" et contenait également la mention "κιβώτιο 7 Hazzidakis" pour une douille à décor en torsion. Les références possibles aux conditions de la trouvaille sont rappelées dans la note précitée.

69. Cf. *Maisons I* (*EC*, IX), p. 97; *Maisons II* (*EC*, XI), p. 72; etc.

70. Il n'a pas été possible de décider si ce tube aurait été plein au milieu et seulement creux à chaque bout pour recevoir deux axes de roues. L'hypothèse d'un axe unique semble plus probable.

s'élargissant vers l'avant et est brisé à son extrémité; martelé autour du tube, il est replié et riveté sur lui-même par deux rivets placés côte à côte.

Larg. du char hors-tout: 9,6 cm; diam. des roues: 7 à 7,3 cm; ép. des roues: 0,5 cm; diam. du trou central: 1,7 cm; diam. extérieur du tube axial: 2,7 à 3 cm; largeur du timon-caisse: 3,7 cm, s'élargissant jusqu'à plus de 5 cm; long. conservée hors du tube: 11,2 cm; long. hors-tout conservée du char: 16,5 cm.

Cet intéressant modèle réduit de char antique prend place dans une série bien connue[71]. Il faut sans doute le compléter, mais d'une façon que nous ne pouvons décrire, par divers paquets ou tortillons de rubans de bronze, n° 162, collés les uns aux autres dans leur état actuel, et qui semblent de même provenance: les plus complets ont la forme d'un étrier, large de 11 cm sur 4 cm environ pour les retours perpendiculaires, avec une largeur des lamelles ne dépassant pas 0,6 cm. Il doit s'agir des éléments constitutifs de la caisse ou de l'attelage, car des paquets de lamelles très semblables accompagnaient à Gournia des "roues votives" à quatre rayons qui devaient appartenir à un char de même type, sans doute très proche du célèbre modèle en bronze de la grotte de Psychro[72].

Notre chariot, avec ses roues pleines et sa caisse réduite à un simple plancher serait sans doute à classer parmi les tout premiers exemples de cette structure légère qui aboutira aux chars mycéniens et homériques. Il peut dater du MR I.

Tubes de bronze

N° 163.

Deux fragments similaires. Chaque tube est fait d'une feuille de bronze martelée en cylindre par recouvrement important d'un bord de la feuille sur l'autre. Une série de clous à tête arrondie, enfoncés le long du bord externe, maintenaient le tout en place, sans doute sur une âme de bois qui a disparu.

Long.: 8,6 et 4,6 cm; diam. intérieur des tubes: 1,8 à 2 cm; épaisseur de la feuille: 0,2 à 0,4 cm. Espacement des clous irrégulier, de l'ordre de 0,7 à 1,2 cm.

Le tube le plus long est complet et devait servir de revêtement à la poignée d'une arme ou d'un outil. Le second est brisé à chaque bout. On notera que cette technique du *sphyrelaton* peut ainsi remonter vraisemblablement à la Seconde Époque.

Douille de bronze

N° 160 (Pl. 74 c).

Cylindré ne portant aucune trace visible de soudure ou de jointure. La base du cylindre est légèrement inclinée sur son axe. Trou de fixation presque à mi-hauteur, La patine a été éclatée et emportée par places en raison de l'oxydation.

71. Cf. Styl. Alexiou, Neue Wagendarstellungen aus Kreta, *Arch. Anz.*, 1964, pp. 786 sq. et M.A. Littauer - J.H. Crouwel, Chariots with Y-poles in the Ancient Near East, *ibid.*, 1977, pp. 1 sq. Cf. aussi. C.J. Ruigh, Faits linguistiques et données externes relatifs aux chars et aux roues, *Colloquium Mycenaeum*, E. Kisch - H. Mühlestein, ed. (1979), pp. 207 sq.

72. Zervos, *L'Art de la Crète,* 1956, p. 405, n° 616.

Décor gravé à la pointe: trois fois quatre lignes parallèles, "en torsion" vers la gauche, montant le long du cylindre.

Haut.: 6,3 à 6,6 cm; diam. extérieur: 3,8 à 4,2 cm; ép. de la paroi: 0,2 à 0,25 cm; diam. du trou de fixation: 0,5 cm.

C'est à notre connaissance le seul exemple malliote d'une virole de bronze décorée. On peut estimer d'après le diamètre de la douille et son ornementation en torsion qu'elle devait renforcer l'extrémité d'un javelot susceptible d'être lancé au moyen d'une courroie qui l'eût fait tourner sur son axe.

E. DIVERS

Nous terminerons ce catalogue raisonné par quatre objets qui ne rentraient dans aucune des catégories précédentes, mais n'en ont pas moins un intérêt certain par leur nouveauté même dans le matériel de Mallia.

Bivalve fossile

N° 3 (Pl. 74 d).

Calcaire gris-clair dont la surface garde trace du dessin écaillé du coquillage. Il s'agit de l'espèce *Isocardia*, mollusque lamellibranche de la famille des cyprinidés.

Dim. max.: 5,8 cm.

On a souvent signalé à Mallia la présence de coquillages fossilisés, murex, tritons, etc.[73], mais il s'agit ici du moulage interne d'un véritable fossile, plein, dont la présence ne saurait surprendre dans un terrain où les calcaires du Crétacé sont apparents. Il a dû être recueilli comme une amulette.

Empreinte de feuille

HM 22.163 (Pl. 74 e).

Couche d'argile brun-rougeâtre (consolidée dans un bloc de plâtre), gardant l'empreinte d'une feuille de figuier.

Dimensions: 6,5 sur 5,2 cm.

Il est très probable que cette empreinte provient d'une toiture. On sait que les couvertures en terre battue étaient supportées par une épaisseur de rondins surmontés de roseaux ou de branchages. Une couche de feuilles de figuier au-dessus devait contribuer à retenir l'argile de la terrasse. L'empreinte malliote a dû se trouver durcie, puis cuite et préservée par l'incendie de l'aile occidentale[74].

73. Cf. *Palais III* (*EC*, VI), p. 53; *Sondages Sud-Ouest* (*EC*, XX), pp. 157 sq.; etc.

74. Hazzidakis avait déjà indiqué, *Tylissos* (*EC*, III), p.54, la façon dont les toitures en terrasses minoennes devaient être aménagées. Il parle toutefois, en citant Xanthoudidis, de feuilles de lauriers-roses sans mentionner le figuier qui semble convenir aussi bien.

Torse féminin

HM 22.170 (Pl. 75 a).
Argile rougeâtre, forme plate, en triangle, avec simple indication des bras et des seins par des protubérances. Tenon au bas du torse pour insertion (dans une robe?).
Haut.: 5,6 cm; larg.: 5 cm.

Statuette d'adorant (?)

HM 22.134 (Pl. 75 b-d).
Argile beige avec traces de peinture noire. Sept morceaux recollés; les pieds et un bras manquent. Posture assise, au modelé sommaire: ni détail anatomique sur le corps, ni indication de vêtement. Le personnage a la tête triangulaire levée, menton en avant et fort nez redressé; la bouche est marquée d'un simple trait, les yeux sont du type en pastille, l'oreille droite indiquée. Le bras gauche est replié sur la tête, en arrondi, la main formée par un simple aplatissement de l'extrémité du bras. Le séant est large, plat et carré, avec un trou de fixation pour l'adaptation à un siège ou à une monture.
Haut.: 7,8 cm.

Ces deux statuettes sont à intégrer dans la modeste série des figurines humaines exhumées à Mallia. La première rappelle par sa forme une petite idole de la maison *Delta Alpha*[75].

Elle est pourtant plus récente et nous ne la ferions pas remonter plus tôt que le MR I. La seconde statuette est plus surprenante. D'abord par sa posture, car le geste de l' "adorant" est normalement accompli par un personnage debout. En second lieu par le fait que c'est le bras gauche qui est levé et qu'il est placé non pas devant le front mais sur la tête. On peut donc se demander s'il ne faudrait pas restituer un bras droit symétrique et chercher dans notre statuette une version de la "déesse aux bras levés". La position assise s'expliquerait mieux et l'absence de toute indication de sexe permet peut-être de reconnaître tout de même là une déesse, bien que le type "aux bras levés" ait résolument les mains à une certaine distance de la tête[76].

Avec ces statuettes s'achève le catalogue des trouvailles primitives de Mallia demeurées inédites. On aura pu constater la variété du matériel ainsi présenté comme le grand intérêt de certaines pièces.

Il s'est confirmé qu'on avait là plutôt une sélection documentaire et nous avons dit les conséquences que l'on en pouvait tirer pour l'histoire architecturale de l'aile occidentale du palais. Mais il valait aussi la peine de faire connaître pour elles-mêmes, après tant d'années, et malgré d'inévitables incertitudes chronologiques, les découvertes des premières campagnes grecques sur le site de Mallia.

HENRI VAN EFFENTERRE - YANNIS TZEDAKIS

75. *Maisons I* (*EC,* IX), p. 57 et pl. XVI, nº 280.

76. Cf. pourtant, Styl. Alexiou, *KretChron* 12 (1958), pl. XII, nº 6; pierre gravée avec déesse entre deux poissons, semblant porter les mains à la tête, bras arrondis.

ΣΟΥΝΙΑΚΑ - ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΑ

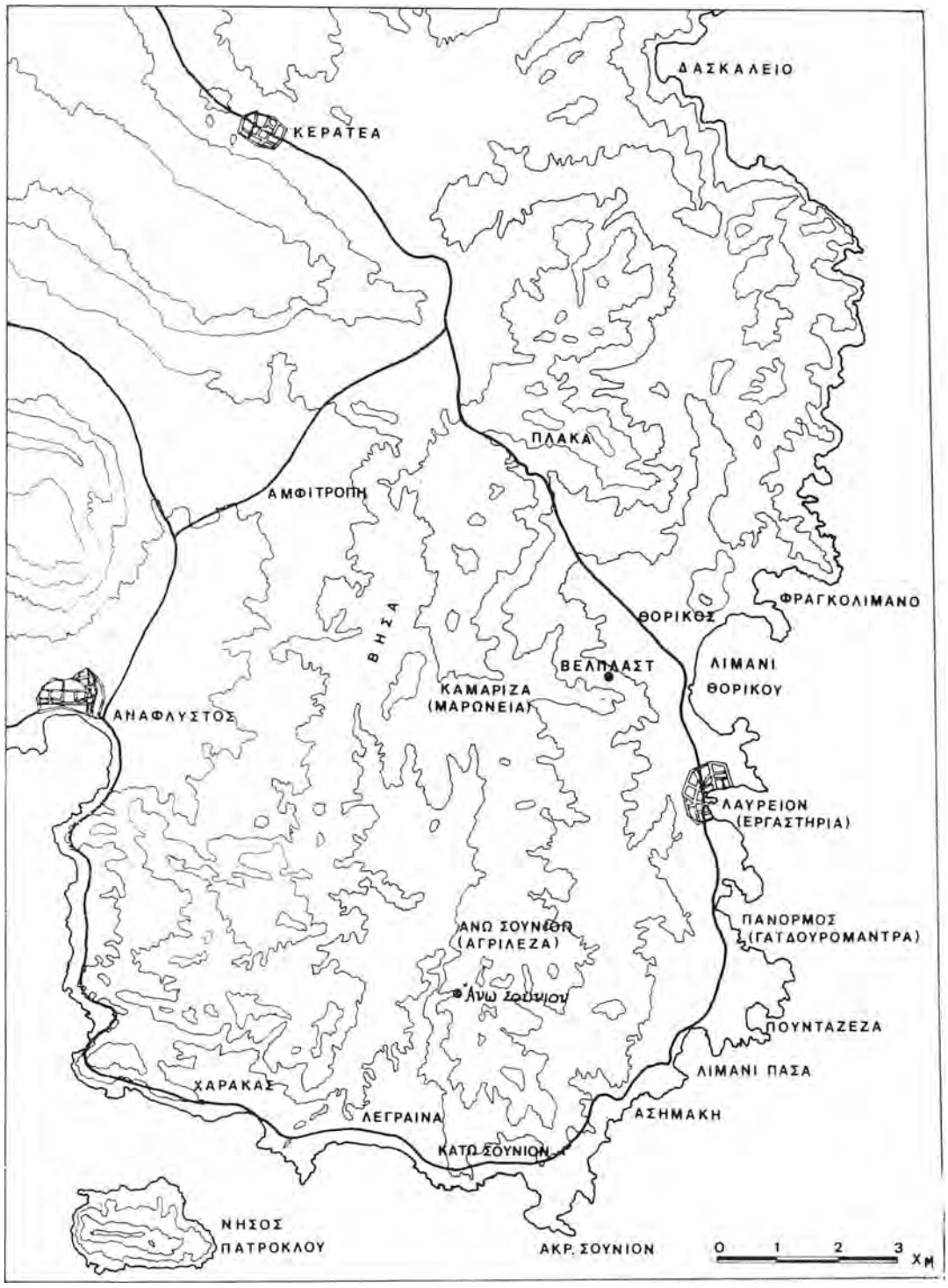
(Σχέδ. 1· Πίν. 76)

Οἱ λεγόμενες Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν, πού βρέθηκαν κατά καιρούς στήν ἀρχαία Ἀγορά τῆς Ἀθήνας, περιέχουν, ὅπως εἶναι γνωστό, πολλές πληροφορίες γιά τήν ὀργάνωση καί τή λειτουργία τῶν μεταλλείων ἀργύρου στήν Ἀττική κατά τόν 4ο π.Χ. αἰ. καί ἐπειδή μνημονεύουν τό ὄνομα τοῦ κάθε μετάλλου[1] (ἐάν εἶναι ἐπώνυμο), τήν κατά τό δυνατό ἀκριβή θέση του μέσα στόν εὐρύτερο χῶρο τῶν ἀργυρείων καί τά λεπτομερή σύνορά του, συχνά καί στά τέσσερα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα, ἀποτελοῦν μιά μοναδική πηγή γιά τή μελέτη τῆς τοπογραφίας καί τῶν τοπωνυμίων τῆς Λαυρεωτικῆς καί μᾶς παρέχουν τή δυνατότητα νά ταυτίσουμε ἀρχαῖες μέ σημερινές τοποθεσίες. Οἱ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ardaillon	Ed. Ardaillon, Les mines du Laurium dans l'antiquité, Paris 1897 (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 77).
Cordellas	An. Cordellas, Le Laurium, Marseille 1869.
Crosby 1941	Margaret Crosby, Greek Inscriptions, Hesperia × (1941), σ. 14 κ.ἑ.
Crosby 1950	Margaret Crosby, The Leases of the Laureion Mines, Hesperia XIX (1950), σ. 189 κ.ἑ.
Crosby 1957	Margaret Crosby, More Fragments of Mining Leases from the Athenian Agora, Hesperia XXVI (1957), σ. 1 κ.ἑ.
Eliot	C. W. J. Eliot, Coastal Demes of Attika, Toronto 1962 (Phoenix, Journal of the Classical Association of Canada, Supplementary volume V).
Hopper	R. J. Hopper, The Attic Silver Mines in the Fourth Century B.C., BSA XLVIII (1953), σ. 200 κ.ἑ.
Κονοφάγος 1974	Κ. Κονοφάγος, Κάμινοι τήξεως καί τεχνική τῆς τήξεως τῶν ἀργυρούχων μεταλλευμάτων μολύβδου τῆς Λαυρεωτικῆς ὑπό τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 49 (1974), σ. 262 κ.ἑ.
Labarbe	Jul. Labarbe, La loi navale de Thémistocle, Paris 1957 (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, fasc. CXLIII).
L. S. J.	H. G. Liddel-R. Scott, A Greek-English Lexicon, Oxford 1968.
Μαρίνος - Petrascheck	Γ. Μαρῖνος - W. Petrascheck, Λαύριον, Ἀθῆναι 1956 (Ἰνστιτοῦτον Γεωλογίας καί Ἐρευνῶν Ὑπεδάφους. Γεωλογικαί καί Γεωφυσικαί Μελέται, τ. IV, ἀριθ. 1).
MacCredie	J. R. MacCredie, Fortified Military Camps in Attica, Hesperia, Supplement XI (1966).
Oikonomos	G.P. Oikonomos, Eine Bergwerksurkunde aus Athen, AM 35 (1910), σ. 274 κ.ἑ.
Young 1941	J.H. Young, Studies in South Attica, Hesperia X (1941), σ. 163 κ.ἑ.

1. Ἡ λέξη μέταλλο χρησιμοποιεῖται ἐδῶ καί στό ἑξῆς μέ τήν ἔννοια πού ἔχει στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν, δηλαδή μέ ἐκείνη τοῦ μεταλλείου (Hopper, σ. 200 κ.ἑ.).

Σχέδ. 1. Χάρτης τῆς Λαυρεωτικῆς.

πιό πολλές ἀπ' τίς ἐπιγραφές αὐτές ἦλθαν στό φῶς μέ τίς ἀνασκαφές τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν καί δημοσιεύτηκαν ἀπό τή Margaret Crosby[2], πού σχολίασε ἐπίσης καί ὅσες εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα, μέ ἀποτέλεσμα οἱ μελέτες της νά ἀπαρτίζουν τό «Corpus» τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ εἴδους.

Στό στίχο 7 τῆς ἐπιγραφῆς Crosby 4[3]: *Ἐπὶ [Σ]ουνίωι ἄνω Νυμφ[αϊκὸν - - - ὅ - - -]* καταγράφεται ἡ ἐκμίσθωση ἑνός μετάλλου ἀπό κάποιο ὠνητή (ἴσως εἶναι ὁ *Ἀντίμ[αχος - -]* τοῦ ἑπόμενου στίχου) κατά τά μέσα περίπου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ὅσα ἀναγράφονται πρίν ἀπό τό *Ἐπὶ Σουνίωι* εἶναι στοιχεῖα ἄλλου μετάλλου, ἑπομένως δέ σχετίζονται μέ αὐτή τήν ἐκμίσθωση, καί ὅσα ἀκολουθοῦν στούς ἄλλους στίχους δέ διαφωτίζουν οὔτε τήν ὀνομασία τοῦ μετάλλου οὔτε τήν τοποθεσία ὅπου λειτουργοῦσε ἤ ἐπρόκειτο νά λειτουργήσει. Ἀπό τήν ἐπιγραφή σώζεται μόνο μικρό σχετικά τμῆμα καί τό μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι τό μέταλλό μας βρισκόταν γενικά στήν περιοχή τοῦ Σουνίου καί ὅτι ἦταν ἐπώνυμο. Ἡ M. Crosby δέ σχολιάζει τό στίχο, ἀλλά στούς λεπτομερεῖς καταλόγους, πού συνοδεύουν τήν ἐξαιρετική ἐργασία της, περιλαμβάνει μέταλλο μέ τό ὄνομα *Ἄνω Νυμφαϊκὸν* παραπέμποντας ἀκριβῶς στήν παραπάνω ἐπιγραφή[4], καί ἔτσι εἶναι φανερό ὅτι συνδέει τή λέξη *ΑΝΩ* μέ τό ὄνομα τοῦ μετάλλου *(Νυμφαϊκόν)*. Παρά ταῦτα, ἡ ἀναλυτική ἐξέταση τῶν ὅσων γνωρίζουμε γιά τά μέταλλα τῆς Λαυρεωτικῆς ὁδηγεῖ στή διαπίστωση ὅτι καί ἕνας ἄλλος συσχετισμός εἶναι δυνατός καί κατά πάσα πιθανότητα ἀκριβέστερος, ὅτι δηλαδή στό στίχο 7 τῆς ἐπιγραφῆς μας δέν καταγράφεται τό κατά τή M. Crosby *Ἄνω Νυμφαϊκὸν* μέταλλο, πού βρισκόταν *Ἐπὶ Σουνίωι*, ἀλλά τό μέταλλο *Νυμφαϊκὸν* πού εἶχε ἀνοιχτεῖ *Ἐπὶ Σουνίωι Ἄνω*, δηλαδή στό Ἄνω Σούνιον. Ἐάν ἡ νέα συσχέτιση εἶναι ἡ ἀληθινή, μαθαίνουμε τότε τό ὄνομα ἑνός ἀκόμη τόπου τῆς Λαυρεωτικῆς, ἡ ὁποία ὡς πρός τά τοπωνύμια ἔχει ἀναδειχτεῖ ἀπό τίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν ἡ καλύτερα γνωστή περιοχή τῆς Ἀττικῆς τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἀκολούθως, μποροῦμε νά ἀναγνωρίσουμε τό χῶρο πού χαρακτηριζόταν μέ τό νέο τοπωνύμιο καί νά ἐξετάσουμε κάτω ἀπό ἄλλο πρίσμα μερικές ἀπόψεις σχετικές μέ τό δῆμο Σουνιέων καί τήν κώμη Σούνιον.

Α. ΤΟ ΑΝΩ ΝΥΜΦΑΪΚΟΝ ΣΑΝ ΟΝΟΜΑ ΜΕΤΑΛΛΟΥ

Ἡ ἐπανεξέταση τοῦ στίχου 7 τῆς ἐπιγραφῆς Crosby 4 μέ βάση τίς ὀνομασίες τῶν γνωστῶν μετάλλων ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ λέξη *ΑΝΩ* ἀναφέρεται στό *Ἐπὶ Σουνίωι* καί ὄχι στό *Νυμφαϊκὸν* γιά τούς ἑξῆς λόγους:

1. Ἀπό τίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν καί τούς μεταλλευτικούς ὅρους πού βρέθηκαν κατά καιρούς στή Λαυρεωτική[5], γνωρίζουμε περισσότερα ἀπό ἑκατό ἐπώνυμα μέταλλα,

2. Crosby 1950, σ. 189 κ.ἑ., καί Crosby 1957, σ. 1 κ.ἑ. Οἱ ἐπιγραφές τῆς πρώτης μελέτης χαρακτηρίζονται μέ τό στοιχεῖο Crosby καί τόν αὔξοντα ἀριθμό τῆς ἐπιγραφῆς, ἐνῶ τῆς δεύτερης μέ τό ἴδιο στοιχεῖο καί τό συμπληρωματικό S1, S2, S3 κτλ.

3. Crosby 1950, σ. 209, ἀριθ. 4, στ. 7.

4. Ὅ.π., σ. 308, λ. *Νυμφαϊκὸν* καί σ. 287, στήλη IV.

5. Hopper, σ. 218 κ.ἑ., Ε. Κακαβογιάννης, Παρατηρήσεις σέ ἐπιγραφές τῆς Λαυρεωτικῆς, ΑΑΑ XI (1978), σ. 96 κ.ἑ., ἀριθ. 1-2, M.K. Langdon, Some Inscriptions in Lavreotiki, Southern Attika, ΑΑΑ XI (1978), σ. 111 κ.ἑ., ἀριθ. 4-5.

σύγχρονα περίπου μέ τό *Ἄνω Νυμφαϊκόν*, κανένα ὅμως ἀπ' αὐτά δέν παρουσιάζει ἐπιρρηματικό, ἐπιθετικό ἤ ἄλλου εἴδους προσδιορισμό τοῦ ὀνόματός του[6].

2. Ἐάν παραδεχτοῦμε τήν ὕπαρξη ἑνός μετάλλου *Ἐπὶ Σουνίωι* μέ τήν ὀνομασία *Ἄνω Νυμφαϊκόν*, σύμφωνα μέ τήν ἑρμηνεία τοῦ στίχου ἀπό τή M. Crosby, προϋποθέτουμε ἀσφαλῶς ὅτι στήν ἴδια περιοχή θά ὑπῆρχε ἕνα ἄλλο μέταλλο, παλαιότερο ἤ σύγχρονο μέ αὐτό, πού θά ὀνομαζόταν ἁπλῶς *Νυμφαϊκὸν* ἤ *Κάτω Νυμφαϊκόν*. Τό *Ἄνω Νυμφαϊκὸν* δηλαδή θά χαρακτηρίστηκε σάν Ἄνω, ἐπειδή προφανῶς θά βρισκόταν σέ πιό ὑψηλό (ὀρεινό) ἤ πιό μεσογειακό τόπο, καί γιά νά μή δημιουργεῖται σύγχυση μεταξύ τῶν δύο συνώνυμων μετάλλων. Οἱ συλλογισμοί αὐτοί εὐσταθοῦν θεωρητικά, δέν ὑποστηρίζονται ὅμως ἀπό τήν πρακτική τῆς ὀνοματοθεσίας τῶν μετάλλων, τή γνωστή ἀπό τίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν καί τούς μεταλλευτικούς ὅρους. Ὅπως ἐξακριβώνουμε ἀπό τίς ἐπιγραφές αὐτές, τό φαινόμενο νά λειτουργοῦν στή Λαυρεωτική ταυτόχρονα ἤ σχεδόν ταυτόχρονα δύο ἤ περισσότερα συνώνυμα μέταλλα, εἶναι συνηθέστατο. Τά βλέπουμε νά συνυπάρχουν ὄχι μόνο στήν εὐρύτερη περιοχή τῶν ἀργυρείων (π.χ. Ἀρτεμισιακόν Θορικοῖ[7], Ἀρτεμισιακόν Ἀναφλυστοῖ[8], Ἀρτεμισιακόν ἐπί Σουνίωι[9] κ.ἄ.), ἀλλά καί στό συγκριτικά πολύ μικρότερο χῶρο ἑνός δήμου ἤ ἑνός μεταλλευτικοῦ κέντρου (π.χ. δύο Ἀρτεμισιακά μέταλλα στό Θορικό[10]). Σέ καμιά ὅμως ἀπό τίς περιπτώσεις αὐτές δέ χρησιμοποιεῖται τοπικός ἤ ἄλλου εἴδους προσδιορισμός τοῦ ὀνόματος τοῦ ἑνός μετάλλου γιά τή διάκρισή του ἀπό τό συνώνυμο μέταλλο τῆς ἴδιας εὐρύτερης ἤ περιορισμένης περιοχῆς.

Ἀκόμη πιό ἐνδεικτικά εἶναι τά παραδείγματα τῶν ἑξῆς ἐπιγραφῶν:

(α) Crosby 1[11], στ. 71-76:

Ἐπὶ τῆς Αἰγη-
ίδος πέμπτης, Ἀρχηγέτειον καὶ τὰς κατατομάς, στ-
ήλην οὐκ ἔχον, Βήσησιν ἐν τοῖς Κηφισοδότο καὶ Κα-
λλίο, ὧι γεὶ πρὸς ἡλίο ἀνιόν: Καλλίο Λαμπ: πύργος κ-
αὶ οἰκία, βορρᾶ: τό{ι} Κηφισοδότου ἐργαστή: νοτὸ τὸ Ἀ-
ρχηγέτειον, ὠνη: Κηφισόδοτος Αἰθα: ΔΔ:

(β) Crosby 16 (Oikonomos, σ. 286, στ. 23-27, IG II², 1582, 56-60):

Μέταλλον παλαιὸν ἀνασάξιμον στή-
λην ἔχον Ἡρωικὸν ἐν τῶι λόφωι τῶι Βαμβιδέωι ὧι γ
βορρ: τὸ Κόνωνος ἐργαστήριον καὶ τὸ μέταλλον τὸ

6. Τό παράδειγμα τοῦ Δημητριακοῦ μετάλλου, πού χαρακτηρίζεται *[Α]άχειον* (Crosby 1950, σ. 282, ἀριθ. 34, στ. 14-15 καί σχόλια σ. 283), δέν μπορεῖ νά ὑπολογιστεῖ, ἐπειδή ἡ ἐπιγραφή εἶναι πολύ ἀποσπασματική καί ἑπομένως ἡ ἀποκατάστασή της δέν εἶναι ἀπόλυτα βέβαιη. Οὕτως ἤ ἄλλως ὅμως δέν πρόκειται πάλι γιά τοπικό προσδιορισμό.

7. Crosby 1950, σ. 256, ἀριθ. 18, στ. 70-71.

8. Oikonomos, σ. 289, στ. 28-29, Crosby 1950, σ. 244 κ.ἑ., ἀριθ. 16.

9. Crosby 1950, σ. 229, ἀριθ 13, στ. 65-66.

10. Βλ. ὑποσημ. 7 καί Crosby 1950, σ. 260, ἀριθ. 19, στ. 5-6.

11. Crosby 1941, σ. 17, 71-76 καί σχόλια σ. 25, ὑποσημ. 11.

Ἡρωικὸν νοτό: Τεισιακὸν μέταλλον, ὠνη: Εὐθυκράτης Ἀντιδότου Δρωπ: Η :

Καί ἐδῶ δηλαδή πού τά συνώνυμα μέταλλα βρίσκονται στόν ἴδιο χῶρο (Ἀρχηγέτειον - Ἀρχηγέτειον στή Βῆσα, Ἡρωικόν - Ἡρωικόν στό Βαμβίδεο λόφο) καί μάλιστα συνορεύουν μεταξύ τους, δέ διακρίνονται τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο μέ κάποιο ἰδιαίτερο προσδιορισμό τοῦ ὀνόματός τους. Σύμφωνα λοιπόν μέ τά παραπάνω καί *Ἐπὶ Σουνίωι...* ἦταν δυνατό νά συνυπάρχουν δύο συνώνυμα μέταλλα. Ἔτσι, ἄν πραγματικά τό *Ἄνω Νυμφαϊκὸν* τῆς M. Crosby ἦταν ἕνα νέο μέταλλο (ὄχι κατ' ἀνάγκην καινοτομία[12]), πού εἶχε ἀνοιχτεῖ κοντά ἤ μακριά ἀπό ἕνα ἄλλο συνώνυμο, δέν ἦταν ἀπαραίτητο νά χαρακτηριστεῖ σάν Ἄνω ἤ κάπως ἀλλιῶς γιά νά διακρίνεται ἀπ' αὐτό.

3. Ἐάν ἐξετάσουμε στίς λεπτομέρειές του τό γενικότερο ζήτημα τῆς ὀνοματοθεσίας τῶν μετάλλων, καθώς καί τίς ὀνομασίες τους, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ χαρακτηρισμός *Ἄνω Νυμφαϊκὸν* γιά κάποιο ἀπ' αὐτά δέν εἶναι καί τόσο πιθανός. Ἀλλά ἄς δοῦμε πρῶτα ποιός εἶναι ὁ «ὀνομάζων». Στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν τά καταγραφόμενα μέταλλα εἶναι καί ἐπώνυμα καί ἀνώνυμα, χωρίς νά φαίνεται ποιά κατηγορία ὑπερτερεῖ, ἐνῶ σάν κύρια στοιχεῖα τοῦ καθενός, ἀνεξάρτητα ἀπ' τό ἄν ἔχει ὄνομα ἤ ὄχι, δηλώνονται ἀπαρέγκλιτα ἡ τοποθεσία τῆς Λαυρεωτικῆς, στήν ὁποία εἶχε ἀνοιχτεῖ, καί τά κατά τό δυνατό λεπτομερή σύνορά του. Τά ἄλλα στοιχεῖα τοῦ μετάλλου, πού κι αὐτά κατά κανόνα μνημονεύονται, ὅπως π.χ. ἡ κατηγορία του, ὁ ὠνητής καί τό τίμημα τῆς ἐκμίσθωσης, δέ θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἰδιαίτερα, ἐπειδή εἶναι στοιχεῖα μεταβλητά[13] καί ἀσφαλῶς δέ σχετίζονται μέ τήν ὀνομασία του. Οἱ μεταλλευτικοί ὅροι ἐπίσης, ἄν καί συγκριτικά μέ τίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν εἶναι ἐλάχιστοι, παρέχουν ἀνάλογες ἐνδείξεις. Καί σ' αὐτούς δηλαδή συναντᾶμε καί ἐπώνυμα καί ἀνώνυμα μέταλλα (τά τελευταῖα εἶναι κυρίως καινοτομίες) καί ἔτσι ἐπισημαίνουμε ὅτι τό ὄνομα τοῦ μετάλλου δέν εἶναι στοιχεῖο ταυτότητας «ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ». Οἱ Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν ἀνήκουν στά κρατικά ἀρχεῖα γιά τίς ἐκμισθώσεις τῶν ἀργυρείων, ἐνῶ οἱ μεταλλευτικοί ὅροι εἶναι ἡ «ταυτότητα» πού στήνεται ἐπί τόπου, γιά ὅσο διάστημα κρατάει ἡ ἐκμίσθωση ἤ ἡ ἐκμετάλλευση, καί ἔτσι ἡ παραλληλία τῶν ἐνδείξεων σ' αὐτές τίς διαφορετικές πηγές μᾶς κάνει νά συμπεραίνουμε ὅτι ἡ ὀνοματοθεσία τοῦ μετάλλου εἶναι κατά βάση προαιρετική καί, ἑπομένως, ὅτι ἐκεῖνος πού βαφτίζει τό κάθε μέταλλο δέν εἶναι τό κράτος, δηλαδή οἱ Πωλητές, ἀλλά ὁ ἑκάστοτε ὠνητής. Ἄν συνέβαινε τό ἀντίθετο, τότε δέ θά 'πρεπε νά ὑπάρχουν ἀνώνυμα μέταλλα οὔτε (καί κυρίως) στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν οὔτε βέβαια στούς μεταλλευτικούς ὅρους.

Οἱ Πωλητές λοιπόν ὁπωσδήποτε δέν εἶναι ἐκεῖνοι πού ἔδωσαν στό Ἄνω Νυμφαϊ-

12. Hopper, σ. 202.

13. Ἡ κατηγορία τοῦ κάθε μετάλλου μεταβάλλεται ἀνάλογα μέ τή μακροχρόνια ἐξέλιξη τῆς ἐκμετάλλευσης. Ἀρχικά τό κάθε μέταλλο εἶναι μιά «καινοτομία», ἡ ὁποία, ἄν ἀποδειχτεῖ ἐπιτυχής, δημιουργεῖ ἕνα μέταλλο «ἐργάσιμον» (Ἀριστοτέλης, Ἀθην. Πολ. 47. 2). Ἀκολούθως, ἡ ἐξόρυξη μπορεῖ νά διακοπεῖ γιά λόγους σχετικούς μέ τόν ὠνητή ἤ ἀκόμη ἐπειδή ἡ ἀναλογία τοῦ ἀργυρούχου μολύβδου στό ἐξαγόμενο μετάλλευμα εἶναι τόσο χαμηλή, ὥστε νά μή συμφέρει οἰκονομικά ἡ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν. Τότε τό μέταλλο θεωρεῖται *ἠργηκὸς* (Crosby 1950, σ. 215, ἀριθ. 5, στ. 84 καί σχόλια σ. 218) καί ἄν ἀργότερα θεωρηθεῖ ὅτι θά μποροῦσε νά ξαναδουλευτεῖ, χαρακτηρίζεται *ἀνασάξιμον* ἤ *παλαιὸν ἀνασάξιμον* (πρβλ. Hopper, σ. 201 κ.ἑ.).

κόν τό ὄνομά του. Οἱ ἴδιοι, ἄν καί θά μποροῦσαν γιά πρακτικούς λόγους νά 'χουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τόν ἀκριβή τοπικό καί ἴσως καί τόν «τοπογραφικό» (ὅπως εἶναι τό Ἄνω) προσδιορισμό τοῦ μετάλλου, δέν ἦταν ἀπαραίτητο νά ἀπαιτήσουν ἀπό τόν ὠνητή λεπτομερέστερους χαρακτηρισμούς, ἐπειδή γιά τά ἀρχεῖα τους τό *Ἐπὶ Σουνίωι...*, τό *Νυμφαϊκόν*, ἡ περιγραφή τῶν συνόρων του κτλ. θά 'ταν ἀρκετά, ὅπως ἀκριβῶς καί γιά τά ἄλλα μέταλλα.

Τά ὀνόματα τῶν ἐπώνυμων μετάλλων τῆς Λαυρεωτικῆς προέρχονται ἀπό τά ὀνόματα θεῶν καί θεοτήτων, μυθικῶν δημοτικῶν ἡρώων, δήμων, ἐπιχειρηματιῶν-μεταλλευτῶν[14] κτλ. Ἡ πρώτη κατηγορία τῶν ὀνομάτων, ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀπό τίς ἄλλες, φανερώνει ἀναμφίβολα τά μέταλλα ἐκεῖνα, τά ὁποῖα εἶχαν ἀφιερωθεῖ στή συγκεκριμένη τό καθένα θεότητα, γιά νά προσελκυστεῖ προφανῶς ἡ προστασία καί ἡ συνδρομή της στήν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου. Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκει καί τό *Ἄνω Νυμφαϊκόν* τῆς ἐπιγραφῆς Crosby 4.

Οἱ μεταλλευτικές ἐπιχειρήσεις εἶναι συνήθως ἔργα ἀβέβαια ὡς πρός τήν οὐσιαστική ἐπιτυχία τους καί ἀπό οἰκονομική ἄποψη συχνά ριψοκίνδυνα. Στή Λαυρεωτική τά χαρακτηριστικά τῶν μεταλλευτικῶν ἔργων εἶναι ἀκόμη πιό ἔντονα, ἐπειδή ἐκεῖ τό μετάλλευμα δέν ὑπάρχει σέ κανονικά ἐκτεταμένα στρώματα, ἀλλά σέ θύλακες διαφόρων μεγεθῶν, πού ὁ καθένας τους περιέχει κοιτάσματα μέ διαφορετική περιεκτικότητα ἀργυρούχου μολύβδου[15]. Οἱ Ἀθηναῖοι γνώριζαν καλά τήν ἰδιομορφία τῶν ἀργυρείων τους. Τό φανερώνουν τά κατάλοιπα τῶν μεταλλευτικῶν ἔργων τους καί τό ἐπιβεβαιώνει ὁ Ξενοφῶν, πού στίς προτάσεις του γιά τήν ἀναδιοργάνωση τῶν ἀττικῶν ἀργυρείων ὑπογραμμίζει ἰδιαίτερα τήν οἰκονομική ἀβεβαιότητα ἐκείνου πού ἀναλαμβάνει μιά μεταλλευτική ἐπιχείρηση[16]. Οἱ ἐργασίες δημιουργίας ἑνός μετάλλου ἦταν μακροχρόνιες καί πολυδάπανες καί γιά νά πραγματοποιηθοῦν οἱ κύριες ἐπιδιώξεις τῶν ἐπιχειρηματιῶν, δηλαδή ἡ ἀπόσβεση τοῦ κεφαλαίου πού δαπανήθηκε καί ὁ πλουτισμός τους, ἔπρεπε νά βρεθοῦν ἱκανοποιητικά κοιτάσματα. Ἔτσι πολλοί ὠνητές θεωροῦσαν τή «θεία εὔνοια» ἀπαραίτητη γιά τήν ἐπιτυχία τῶν ἔργων τους. Συγκριτικά λοιπόν μέ τά ἄλλα ἐπώνυμα μέταλλα, φαίνεται βέβαιο ὅτι τό μέταλλό μας ὀνομάστηκε ἁπλῶς *Νυμφαϊκὸν* καί ὄχι *Ἄνω Νυμφαϊκόν*, ἐπειδή ὁ ἐπιχειρηματίας σκόπευε, μέ τό ὄνομα πού τοῦ ἔδωσε, νά τό θέσει ὑπό τήν προστασία τῶν Νυμφῶν καί ὄχι νά προσδιορίσει τοπογραφικά τήν ἐπιχείρησή του ἤ νά τή διακρίνει ἀπό μιά ἄλλη συνώνυμη.

4. Ἡ πιθανότητα νά ὑπῆρχε πράγματι μέταλλο μέ τό ὄνομα *Ἄνω Νυμφαϊκὸν* θά μποροῦσε ἴσως νά στηριχτεῖ στήν ἀκόλουθη ὑπόθεση: Τό *Ἄνω Νυμφαϊκὸν* τῆς M. Crosby καί τό ὑποτιθέμενο Νυμφαϊκόν ἤ Κάτω Νυμφαϊκόν ἀνῆκαν στόν ἴδιο ὠνητή, πού ἀφιέρωσε καί τά δύο μέταλλα στίς Νύμφες, ἀλλά χαρακτήρισε τό ἕνα σάν Ἄνω, ἐπειδή βρισκόταν σέ ὑψηλότερο ἤ πιό μεσογειακό τόπο, γιά καλύτερη διάκριση κτλ. Καί αὐτή καί ἄλλες ὑποθέσεις θά μποροῦσαν νά συζητηθοῦν, ἀλλά ὁ κανόνας τῆς συνύπαρξης συνώνυμων μετάλλων στή Λαυρεωτική δέ συμφωνεῖ μαζί τους. Εἰδικά γιά τήν

14. Crosby 1950, σ. 193, Oikonomos, σ. 295 κ.ἑ.

15. Μαρῖνος - Petrascheck, σ. 83 κ.ἑ., Ardaillon, σ. 13 κ.ἑ.

16. Πόροι, IV. 28-29: *...κίνδυνος δὲ μέγας τῷ καινοτομοῦντι· ὁ μὲν γὰρ εὑρὼν ἀγαθὴν ἐργασίαν πλούσιος γίγνεται, ὁ δὲ μὴ εὑρὼν πάντα ἀπόλλυσιν, ὅσα ἂν δαπανήσῃ.*

παραπάνω περίπτωση ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ γνωστός μεγαλοεπιχειρηματίας τοῦ λαυρεωτικοῦ ἀργύρου Φείδιππος Φαΰλλου Πιθεύς[17] εἶχε περισσότερα ἀπό ἕνα μέταλλα μέ τό ὄνομα Ἀρτεμισιακόν σέ διάφορους τόπους, κανένα ὅμως ἀπ' αὐτά δέ διακρίνεται ἀπό τά ἄλλα μέ κάποιο τοπικό ἤ ἄλλο προσδιορισμό τοῦ ὀνόματός του. Ἔτσι καί ὁ ὑποτιθέμενος κάτοχος τῶν δύο μετάλλων ἦταν δυνατό νά δώσει στό καθένα τό ὄνομα Νυμφαϊκόν, χωρίς νά ὁρίζει κάποιο ἀπ' αὐτά σάν Ἄνω, Κάτω κ.ἄ.

Ὅσα ἀναφέρθηκαν μέχρι τώρα, δείχνουν ὅτι ἡ ὕπαρξη μετάλλου μέ τό ὄνομα *Ἄνω Νυμφαϊκόν*, πού παραδέχεται ἡ M. Crosby, δέ συμφωνεῖ ἀπόλυτα μέ ὅσα γνωρίζουμε σχετικά μέ τίς ὀνομασίες τῶν μετάλλων τῆς Λαυρεωτικῆς. Ἐπειδή λοιπόν κατά τό τυπικό τῶν Ἐπιγραφῶν τῶν Πωλητῶν ἡ λέξη *ΑΝΩ* τῆς ἐπιγραφῆς Crosby 4 δέν μπορεῖ ἐπίσης νά συσχετιστεῖ μέ κάποια ἀπό τίς λέξεις πού θά ἀκολουθοῦσαν τό *Νυμφ[αϊκόν - -]* (δυστυχῶς δέ σώζονται ὅλες), εἶναι εὐνόητο ὅτι συνδέεται μέ τό *Ἐπὶ Σουνίωι* καί ἐπομένως ὅτι τό μέταλλό μας λεγόταν ἁπλῶς Νυμφαϊκόν καί βρισκόταν *Ἐπὶ Σουνίωι Ἄνω*, δηλαδή στό Ἄνω Σούνιον. Ἄς δοῦμε τώρα ἐάν ἦταν δυνατό νά ὑπάρχει ἕνα παρόμοιο τοπωνύμιο στή Λαυρεωτική κατά τόν 4ο π.Χ. αἰ. καί ἄς προσπαθήσουμε νά ἐντοπίσουμε τό χῶρο, πού θά μποροῦσε νά ὀνομάζεται Ἄνω Σούνιον.

Β. ΤΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΟ ΣΟΥΝΙΟΝ

Τό Ἄνω Σούνιον, σάν τοπωνύμιο, σχετίζεται ἀναμφίβολα μέ τό Σούνιον καί ἔτσι, γιά νά κατανοήσουμε τό πρῶτο, πρέπει προηγουμένως νά ἐπανεξετάσουμε τό δεύτερο καθώς καί τά συναφή τοπογραφικά προβλήματα τῆς περιοχῆς. Τό τοπωνύμιο Σούνιον εἶναι ἀρχαιότατο καί σύμφωνα μέ φιλολογικές καί ἐπιγραφικές μαρτυρίες τήν ὀνομασία αὐτή ἔφεραν:

1. Τό νοτιότατο ἄκρο τῆς Ἀττικῆς, τό κυρίως ἀκρωτήριο Σούνιον, ἡ βραχώδης ἀπόφυση τῆς Λαυρεωτικῆς, πάνω στήν ὁποία οἰκοδομήθηκαν τά ἱερά τῆς Ἀθηνᾶς καί τοῦ Ποσειδῶνος[18] καί τό γνωστό ὀχυρό τῶν Ἀθηναίων κατά τόν Πελοποννησιακό Πόλεμο[19]. Εἶναι ἀκριβῶς τό τμῆμα ἐκεῖνο τῆς στεριᾶς, πού χαρακτηρίστηκε ἀπό τό Σοφοκλῆ (Αἴας, 1218) σάν *..πόντου πρόβλημ' ἁλίκλυστον* καί ὀνομάστηκε ἀπό τούς νεώτερους ναυτικούς Καβοκολόνες. Τό Σούνιον μ' αὐτή τήν περιορισμένη τοπικά σημασία τοῦ κυρίως ἀκρωτηρίου (πού συνοδεύεται συνήθως ἀπ' τή λέξη ἄκρον ἤ ἄκρα) παρουσιάζεται ἤδη στά ὁμηρικά ἔπη (Ὀδυσ. Γ, 278):*...ἀλλ' ὅτε Σούνιον ἱρὸν ἀφικόμεθ', ἄκρον Ἀθηναίων...* καί δέν ἔπαψε νά χρησιμοποιεῖται μέχρι σήμερα[20].

17. Crosby 1950, σ. 234, σχόλια στήν ἐπιγραφή ἀριθ. 13, στ. 64.

18. Βάλ. Στάης, ΑΕ 1900, σ. 113 κ.ἑ.

19. H.F. Mussche, BCH LXXXVIII (1964), σ. 423 κ.ἑ.

20. Ἡρόδοτος, VIII. 121: (Οἱ Ἕλληνες μετά τή ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας) *...τοῖσι θεοῖσι ἐξεῖλον ἀκροθίνια ἄλλα τε καὶ τριήρεας τρεῖς Φοινίσσας, τὴν μὲν ἐς Ἰσθμὸν ἀναθεῖναι, ἣ περ καὶ ἐς ἐμὲ ἦν, τὴν δὲ ἐπὶ Σούνιον, τὴν δὲ τῷ Αἴαντι αὐτοῦ ἐς Σαλαμῖνα...* Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ τριήρης ἀφιερώθηκε στό ἱερό τοῦ Ποσειδῶνος.

Θουκυδίδης, VIII. 4: *Παρεσκευάζοντο δὲ καὶ Ἀθηναῖοι... καὶ Σούνιον τειχίσαντες, ὅπως αὐτοῖς ἀσφάλεια ταῖς σιταγωγοῖς ναυσὶν εἴη τοῦ περίπλου...* Τό ὀχυρό βρίσκεται στό ἀκρωτήριο.

2. Ὁ γεωγραφικός χῶρος τῆς νότιας Ἀττικῆς πού κατεχόταν ἀπό τό δῆμο Σουνιέων, ὅπως καθορίστηκε μέ τή διοικητική ὀργάνωση τῶν Ἀθηναίων σέ δήμους ἀπό τόν Κλεισθένη[21] στά τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

Ὁ δῆμος Σουνιέων περιλάμβανε τήν Ἄκρα[22] καί ἁπλωνόταν σέ μεγάλη ἔκταση πρός τά βόρεια, ἐπειδή, σύμφωνα μέ διάφορα ἀρχαιολογικά εὑρήματα, ὁρισμένες περιοχές τῆς Λαυρεωτικῆς ἀνῆκαν ὁπωσδήποτε στό χῶρο δικαιοδοσίας του. Οἱ περιοχές αὐτές εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

α) Ἡ Ἀγριλέζα (Σ χ έ δ. 1), ὅπου ὁ πρωτοπόρος ἐρευνητής τῆς Λαυρεωτικῆς Ἀνδρέας Κορδέλλας ἀνακάλυψε τό γνωστό ψήφισμα τοῦ δήμου Σουνιέων (IG II² 1180), πού τιμᾶ τό δημότη Λεύκιον γιά τήν προσφορά Ἀγορᾶς στούς συνδημότες του[23] (Π ί ν. 76). Ἡ στήλη, σύμφωνα μέ τό κείμενό της, εἶχε στηθεῖ στήν ἐκεῖ Ἀγορά, δέ βρέθηκε ὅμως in situ, μέ ἀποτέλεσμα νά μή γνωρίζουμε τήν ἀρχική θέση της. Παρά ταῦτα δέν πρέπει νά ἔχει μεταφερθεῖ ἀπό μακριά, ἐπειδή μεταφορά της γιά ἄλλο σκοπό, ἐκτός ἀπ' τό νά χρησιμοποιηθεῖ σάν οἰκοδομικό ὑλικό, δέν εἶναι νοητή. Στή Λαυρεωτική τό μόνο πράγμα πού ἀφθονεῖ εἶναι οἱ λίθοι, στήν Ἀγριλέζα μάλιστα ἔχει ἀνακαλυφτεῖ καί τό λατομεῖο, ἀπ' ὅπου ἐξορύχθηκαν τά μάρμαρα γιά τήν οἰκοδόμηση τοῦ σουνιακοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος[24]. Ἔτσι εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ Ἀγορά τοῦ Λευκίου εἶχε οἰκοδομηθεῖ στήν Ἀγριλέζα[25] καί ὅτι ἡ περιοχή τῆς τελευταίας ἦταν ἕνα ἀπό τά πιό σημαντικά κέντρα τοῦ δήμου, ἀφοῦ σ' αὐτή ἀνέκυψε ἡ ἀνάγκη δημιουργίας Ἀγορᾶς.

β) Ὁ κόλπος τῆς Πουνταζέζας στήν ἀνατολική ἀκτή τῆς Λαυρεωτικῆς, 5 περίπου χλμ. βορειότερα τῆς Ἄκρας. Στήν περιοχή τοῦ κόλπου ὑπάρχουν ἄφθονα ἀρχαῖα ἐρείπια, τά ὁποῖα ἔδωσαν στόν J.H. Young[26] τή δυνατότητα νά τήν ταυτίσει μέ τό γνωστό ἀπό τίς ἐπιγραφές τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς «Πορθμόν». Ἐκεῖ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ οἱ *Σαλαμίνιοι οἱ ἀπὸ Σουνίου*, κανονικοί Σουνιεῖς δημότες[27] κατά τόν 4ο π.Χ. αἰ., καί ἔτσι εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ δῆμος κατεῖχε ἐπίσης καί τήν περιοχή πού ἐκτείνεται ἀνάμεσα στήν Ἄκρα καί τήν Πουνταζέζα.

Ὁ δῆμος Σουνιέων, δηλαδή ὁ χῶρος πού ἐκαλεῖτο γενικά Σούνιον κατά τήν κλασική περίοδο, ἦταν ἀσφαλῶς ἀρκετά μεγαλύτερος ἀπό τό βεβαιωμένο τριγωνικό τμῆμα του πού ὁρίζουν ἡ Ἄκρα, ἡ Ἀγριλέζα καί ἡ Πουνταζέζα. Οἱ ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν γιά τήν ἔκταση τοῦ δήμου εἶναι χαρακτηριστικές: κατά τό C. Eliot[28] στό δῆμο Σου-

Παυσανίας, Ἀττικά, 1: *Τῆς ἠπείρου τῆς Ἑλληνικῆς κατὰ νήσους τὰς Κυκλάδας καὶ πέλαγος τὸ Αἰγαῖον ἄκρα Σούνιον πρόκειται γῆς τῆς Ἀττικῆς· καὶ λιμήν τε παραπλεύσαντι τὴν ἄκραν ἐστὶ καὶ ναὸς Ἀθηνᾶς Σουνιάδος ἐπὶ κορυφῇ τῆς ἄκρας.*

21. J.S. Traill, The Political Organization of Attica, Hesperia, Suppl. XIV (1975), σ. XIII κ.ἑ.

22. Ἐφεξῆς μέ τή λέξη Ἄκρα θά ἐννοοῦμε μόνο τό κυρίως ἀκρωτήριο Σούνιον. Ἡ ὑποψία τοῦ J.H. Young, Hesperia X (1941), σ. 184, ὅτι τά ἱερά τῆς Ἀθηνᾶς καί τοῦ Ποσειδῶνος σχετίζονται περισσότερο μέ τήν Ἀθήνα παρά μέ τό Σούνιον, δέ σημαίνει ὅτι ἡ Ἄκρα δέν ἀνῆκε στό δῆμο Σουνιέων.

23. Α. Κορδέλλας, ΑΜ XIX (1894), σ. 241 κ.ἑ. Τήν Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Ντίνα Πέππα-Δελμούζου εὐχαριστῶ ἰδιαίτερα γιά τήν ἄδεια δημοσίευσης τῆς εἰκόνας τοῦ ψηφίσματος.

24. Α. Ὀρλάνδος, ΑΔ 1 (1915), σ. 3.

25. Ardaillon, Χάρτης, ὅπου σημειώνεται ἡ θέση τῆς Ἀγορᾶς.

26. Young 1941, σ. 163 κ.ἑ.

27. Ὅ.π., σ. 165.

28. Eliot, σ. 92 κ.ἑ., ὑποσημ. 58

νιέων ἀνῆκε καί ἡ Καμάριζα (ἡ ὑποτιθέμενη Μαρώνεια). Τό δυτικό ὅριό του συνέπιπτε περίπου μέ τήν κοιλάδα πού ἀρχίζει ἀπ' αὐτή καί μέ κατεύθυνση πρός Ν. περνάει ἀπό τά Μεγάλα Πεῦκα, γιά νά καταλήξει στόν κόλπο τῶν Λεγραινῶν, ἐνῶ τό βόρειο ὅριο ἐκτεινόταν «...ἀμέσως βορειότερα τῶν Ἐργαστηρίων», δηλαδή τῆς σημερινῆς πόλης τοῦ Λαυρείου. Κατά τόν J.H. Young[29] ὁ δῆμος ἔφτανε στά δυτικά μέχρι τήν κοιλάδα τῶν Λεγραινῶν καί στά βόρεια μέχρι τή Γαϊδουρόμαντρα, ἐνῶ ὁ E. Vanderpool[30] ὑποστηρίζει ὅτι τό βόρειο ὅριο τοῦ δήμου Σουνιέων πρέπει νά τοποθετηθεῖ ἀνάμεσα στή Γαϊδουρόμαντρα καί τήν Πουνταζέζα.

3. Τό σπουδαιότερο ἤ τουλάχιστον τό παλαιότερο οἰκιστικό κέντρο τοῦ δήμου, πού θά ὀνομαζόταν ἐπίσης Σούνιον. Ὅλοι σχεδόν οἱ δῆμοι τῆς ὑπαίθρου Ἀττικῆς εἶχαν ἕνα συνώνυμο οἰκισμό[31], στόν ὁποῖο ὄφειλαν τό ὄνομά τους (π.χ. Θορικός - δῆμος Θορικίων, Ἀνάφλυστος - δῆμος Ἀναφλυστίων κ.ἄ.) καί δέν ὑπάρχουν λόγοι νά ἀμφισβητήσουμε τήν ὕπαρξη ἑνός ἀνάλογου «οἰκισμοῦ» στό δῆμο Σουνιέων. Ἡ κώμη Σούνιον δέ θά 'ταν βέβαια ἡ μοναδική στήν περιοχή τοῦ δήμου. Καί ἐδῶ, ὅπως καί σέ ἄλλους, θά ὑπῆρχαν περισσότερα ἀπό ἕνα οἰκιστικά κέντρα μέ διαφορετικά ὀνόματα.

4. Ὁ κεντρικός ὀρεινός ὄγκος τῆς Λαυρεωτικῆς, πού ἔχει ἄξονα ἀπό Β. πρός Ν. καί ἐκτείνεται ἀπό τή Βήσα μέχρι τήν Ἄκρα: Ἡρόδοτος, IV. 99: *καὶ παραπλήσια ταύτῃ καὶ οἱ Ταῦροι νέμονται τῆς Σκυθικῆς, ὡς εἰ τῆς Ἀττικῆς ἄλλο ἔθνος καὶ μὴ Ἀθηναῖοι νεμοίατο τὸν γουνὸν τὸν Σουνιακόν, μᾶλλον ἐς τὸν πόντον [τὴν ἄκρην] ἀνέχοντα, τὸν ἀπὸ Θορικοῦ μέχρι Ἀναφλύστου δήμου...*

Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου φαίνεται ἀρχικά γενική καί ἀσαφής ὡς πρός τήν ἔκταση τοῦ σουνιακοῦ γουνοῦ, ὑπάρχουν ὅμως καί ἄλλες φιλολογικές καί κυρίως ἐπιγραφικές μαρτυρίες, πού φωτίζουν τά λόγια τοῦ ἱστορικοῦ καί φωτίζονται κι οἱ ἴδιες ἀπ' αὐτά. Τό Σούνιον ἀρχικά χαρακτήριζε ὁλόκληρη τή νότια Ἀττική, τῆς ὁποίας φυσική κατάληξη εἶναι ἡ ὁμώνυμη Ἄκρα (Στράβων II.1, 40):*...καὶ γὰρ τὸ Σούνιον ἀκρωτηριάζει ὁμοίως τῇ Λακωνικῇ, οὐ πολὺ ἧττον μεσημβρινὸν ὂν τῶν Μαλεῶν, καὶ κόλπον ἀπολαμβάνον ἀξιόλογον...*

Τό ἴδιο τοπωνύμιο κάλυπτε ἐπίσης μιά περιοχή, στήν ὁποία ἁπλώθηκε σταδιακά μεγάλο μέρος τῆς μεταλλευτικῆς δραστηριότητας τῶν Ἀθηναίων στή Λαυρεωτική, δέν ἀποκλείεται μάλιστα τό *νεμοίατο* τοῦ Ἡροδότου νά ὑποδηλώνει ἀκριβῶς τή μεταλλευτική νομή τοῦ «γουνοῦ». Ἡ στενή σχέση Σουνίου καί ἀργυρείων εἶναι γεγονός ἀπό τά τέλη τουλάχιστον τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ὅπως δείχνει ὁ ὑπαινιγμός τοῦ Εὐριπίδη (Κύκλωψ, 293-294):

..... ἥ τε Σουνίου
δίας Ἀθάνας... ὑπάργυρος πέτρα....

Ἐδῶ ὁ Ὀδυσσέας ὑπενθυμίζει στόν Πολύφημο τό ἱερό τοῦ πατέρα του στήν Ἄκρα, ἀλλά σ' ὁλόκληρο τό κυρίως ἀκρωτήριο δέν ὑπάρχουν κατάλοιπα ἤ ἴχνη μεταλλευτικῶν ἔργων. Εἶναι λοιπόν σαφές ὅτι ὁ τραγικός ἐννοεῖ τήν εὐρύτερη περιοχή τοῦ Σουνίου, τῆς ὁποίας ὁ «Σουνιάρατος Ποσειδῶν»[32] θά ἐθεωρεῖτο προστάτης. Ὅμως κι ἄν ἀκόμη

29. Young 1941, σ. 165.
30. E. Vanderpool, Miscellanea Graeca 1 (1975), σ. 22.
31. J. Ellis Jones, Miscellanea Graeca 1 (1975), σ. 100.
32. Ἀριστοφάνης, Ἱππεῖς, στ. 560.

δέ δεχτοῦμε ὅτι οἱ στίχοι τοῦ Εὐριπίδη σχετίζονται μέ τό δῆμο, ὑπάρχουν σέ ὅλη σχεδόν τήν ἐξακριβωμένη περιοχή του πολυάριθμα ἐρείπια καί ἴχνη μεταλλευτικῶν ἐγκαταστάσεων (φρέατα καί στοές ἐξόρυξης μεταλλεύματος, δεξαμενές νεροῦ καί πλυντήρια γιά τήν ἐπεξεργασία του κτλ.), τά ὁποῖα μᾶς βεβαιώνουν ὅτι τό Σούνιον ἦταν ἕνα ἀπό τά κυριότερα μεταλλευτικά κέντρα τῶν κλασικῶν Ἀθηναίων[33]. Ὁ σουνιακός γουνός τοῦ Ἡροδότου θά λεγόταν ἀσφαλῶς Σούνιον, ἀφοῦ μέ τήν ἴδια μονολεκτική ὀνομασία χαρακτηριζόταν καί ἡ *Σουνιὰς ἄκρα*..,

Γ. Η ΕΚΦΡΑΣΗ *ΕΠΙ ΣΟΥΝΙΩΙ*... ΣΤΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΩΝ ΠΩΛΗΤΩΝ

Ἡ σημαντικότερη πηγή πληροφοριῶν γιά τά μεταλλεῖα τοῦ Σουνίου κατά τόν 4ο π.Χ. αἰ. εἶναι οἱ Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν, στίς ὁποῖες ἔχουν καταγραφεῖ πολλά μέταλλα πού λειτούργησαν *Ἐπὶ Σουνίωι*.... Ὅπως εἶναι γνωστό ἡ τοποθεσία, ὅπου εἶχε ἀνοιχτεῖ τό κάθε μέταλλο, ὁρίζεται στίς ἐπιγραφές αὐτές μέ ἕνα τοπωνύμιο, τό ὁποῖο εἴτε ἔχει τή μορφή δοτικοφανοῦς ἐπιρρήματος (Θορικοῖ[34], Ἀναφλυστοῖ[35], Φρεαρροῖ[36] κ.ἄ.) εἴτε βρίσκεται σέ πτώση δοτική καί εἰσάγεται μέ τήν πρόθεση «ἐν» (*ἐν Νάπηι*[37], *ἐν Μαρωνείαι*[38] κ.ἄ.) ἤ μέ τήν «ἐπί» (*ἐπὶ Σουνίωι, ἐπὶ Λαυρέωι*[39] κ.ἄ.). Συχνή εἶναι ἐπίσης ἡ χρήση δύο τοπωνυμίων (*ἐν Νάπει ἐπὶ Σκοπιᾶι*[40], *ἐπὶ Σουνίωι ἐπὶ Θρασύμωι*[41], *Βήσησι ἐμ Παγγαίωι*[42] κ.ἄ.), ἀπό τά ὁποῖα ἐνδιαφέρει ἐδῶ τό πρῶτο, πού πάντα ἐκφέρεται μέ ἕναν ἀπό τούς παραπάνω τρόπους.

Οἱ μελετητές τῶν Ἐπιγραφῶν τῶν Πωλητῶν πιστεύουν ὅτι ὁ κάθε τρόπος ἔκφρασης τοῦ τοπωνυμίου ἔχει διαφορετική ἔννοια καί ὅτι, ἀνάλογα μέ τή μορφή του, τό καθένα ὑποδηλώνει ἄλλοτε τόν ὁμώνυμο δῆμο, ἄλλοτε τό ὁμώνυμο οἰκιστικό του κέντρο καί ἄλλοτε μιά μεταλλευτική περιοχή τῆς Λαυρεωτικῆς. Εἰδικότερα γιά τήν ἔκφραση *Ἐπί Σουνίωι*.. στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν διατυπώθηκαν οἱ ἀκόλουθες ἀπόψεις: Ἡ M. Crosby[43] νομίζει ὅτι «...τά *Ἐπὶ Σουνίωι, Θορικοῖ* κτλ. ἀναφέρονται σέ πόλεις μᾶλλον παρά σέ δήμους...», ἐνῶ ὁ J. Labarbe[44] ὑποστηρίζει ὅτι τά τοπωνύμια πού εἰσάγονται μέ τήν «ἐπί» καί δοτική δηλώνουν ὄχι τίς τοποθεσίες τῶν χωριῶν καί τῶν πόλεων (localités), ἀλλά τή γύρω περιοχή τους (districts), μέσα στήν ὁποία εἶχε δημιουργηθεῖ

33. Ardaillon, Χάρτης. Μ. Πετροπουλάκου - Ε. Πεντάζος, Ἀττική. Οἰκιστικά στοιχεῖα. Πρώτη Ἔκθεση. Ἀθηναϊκός Τεχνολογικός Ὅμιλος, Ἀρχαῖες Ἑλληνικές Πόλεις, 21, Ἀθήνα 1973, Ἐπίμετρο 1, σ. 7 κ.έ., εἰκ. 29.
34. Crosby 1941, σ. 17, ἀριθ. 1, στ. 65.
35. Oikonomos, σ. 289, στ. 35.
36. Crosby 1957, σ. 4, ἀριθ. S2, στ. 36 καί σχόλια σ. 8.
37. Crosby 1941, σ. 16, στ. 47.
38. Ὅ.π., σ. 17, στ. 59.
39. Ὅ.π., σ. 16, στ. 42-43.
40. Ὅ.π., σ. 16, στ. 41.
41. Ὅ.π., σ. 17, στ. 77.
42. Crosby 1950, σ. 255, ἀριθ. 18, στ. 6 καί σχόλια σ. 258.
43. Ὅ.π., σ. 193 κ.έ.
44. Labarbe, σ. 28, ὑποσημ. 3.

τό κάθε μέταλλο. Ὁ C. Eliot[45] τέλος, συμφωνεῖ γενικά μέ τόν J. Labarbe καί πιστεύει ὅτι τό *Ἐπὶ Σουνίωι* φανερώνει τό χωριό (village) Σούνιον μέ τή γύρω περιοχή του, πού τή θεωρεῖ τόπο ἐξαιρετικό γιά μέταλλα, ἀφοῦ κατά τή γνώμη του (καί τή γνώμη πολλῶν ἄλλων) τό «χωριό» αὐτό βρισκόταν στήν Ἀγριλέζα.

Ἐξετάζοντας τίς παραπάνω ἀπόψεις θά μποροῦσε κανείς νά παρατηρήσει τά ἀκόλουθα:

1. Ἄν καί εἶναι γεγονός ὅτι οἱ Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν ὁρίζουν τή θέση τοῦ μετάλλου μέ ἕνα τοπωνύμιο πού διατυπώνεται ποικιλότροπα, ἐν τούτοις δέν πρέπει νά εἶναι χωρίς σημασία τό ὅτι τό κάθε τοπωνύμιο ἔχει σ' αὐτές τή δική του μόνο συγκεκριμένη διατύπωση καί ποτέ μιά δεύτερη. Πάντα δηλαδή ὁρίζεται *Θορικοῖ* καί ποτέ *ἐν Θορικῷ*, πάντα *Ἀναφλυστοῖ* καί ποτέ *ἐν Ἀναφλύστῳ* ἤ *ἐπ' Ἀναφλύστῳ*, πάντα *ἐπὶ Λαυρέωι*, πάντα *Βήσησι*, πάντα *ἐπὶ Σουνίωι* καί ποτέ *ἐν Σουνίωι* ἤ *Σουνιοῖ*[46] κτλ. Στίς σωζόμενες Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν ἐξάλλου φαίνεται καθαρά ὅτι ἀρκετά μέταλλα λειτουργοῦσαν στόν ἴδιο τόπο. Ὁ τόπος αὐτός φέρει συνήθως τό ὄνομα ἑνός δήμου τῆς Λαυρεωτικῆς, ἀλλά οἱ στοές ἐξόρυξης καί τά μεταλλευτικά φρέατα εἶναι τόσο πολλά καί κατά τέτοιο τρόπο «σπαρμένα», πού δείχνουν ὅτι τά μεταλλευτικά κέντρα, δηλαδή οἱ περιοχές πού εἶχαν πλούσια κοιτάσματα, ἦταν περισσότερα ἀπό ἕνα σέ κάθε δῆμο. Ἔτσι θά 'ταν ἐξαιρετική σύμπτωση, ἄν ὅλα τά γνωστά ἀπό τίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν μέταλλα *ἐπὶ Σουνίωι*, *Θορικοῖ*, *Ἀναφλυστοῖ*, *Φρεαρροῖ*, *Βήσησι* ἤ *Ἀμφιτροπῆσι* βρίσκονταν στό ἴδιο μεταλλευτικό κέντρο τοῦ καθενός ἀπό τούς παραπάνω δήμους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ὁ Θορικός. Στίς παρυφές τῶν ὑψωμάτων γύρω ἀπό τή μικρή πεδιάδα, πού ἀνῆκε πέρα ἀπό κάθε ἀμφιβολία στό δῆμο Θορικίων, ὑπάρχουν στοές ἐξόρυξης καί μεταλλευτικά φρέατα τόσο στό λόφο Βελατούρι[47], δηλαδή μέσα στήν ἀρχαία κώμη Θορικός, ὅσο καί στό χῶρο τοῦ ἐργοστασίου ΒΕΛΠΛΑΣΤ Α.Ε.[48] καί στούς πρόποδες τοῦ βουνοῦ τῆς Πλάκας[49], δηλαδή σέ τοποθεσίες πού ἀπέχουν ἀρκετά ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη. Εἴμαστε λοιπόν βέβαιοι ὅτι μέταλλα ὑπῆρχαν ὄχι μόνο μέσα καί γύρω ἀπό τό οἰκιστικό κέντρο τοῦ Θορικοῦ, ἀλλά καί σ' ἄλλες περιοχές του. Ἔτσι τό *Θορικοῖ* τῶν Ἐπιγραφῶν τῶν Πωλητῶν μπορεῖ νά ἀναφέρεται εἴτε στήν κώμη εἴτε σ' ἕνα ἀπό τά ἄλλα μεταλλευτικά κέντρα τοῦ δήμου Θορικίων καί τό ἴδιο φυσικά θά συμβαίνει καί μέ τούς ἄλλους δήμους, πού τυχαίνει νά ἔχουν μέταλλα καί στό οἰκιστικό τους κέντρο καί σ' ἄλλες περιοχές τους (π.χ. Βήσα, Σούνιον).

2. Στίς σωζόμενες Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν καταγράφονται 13 μέταλλα *Ἐπὶ Σουνίωι*.. καί ἐπειδή ἐκεῖ ὑπῆρχαν περισσότερα ἀπό ἕνα μεταλλευτικά κέντρα, θά 'ταν τολμηρό νά δεχτοῦμε ὅτι ὅλα τά καταγραφόμενα λειτούργησαν γύρω ἀπό τήν ἕδρα τοῦ δήμου, ὁπουδήποτε κι ἄν τοποθετήσουμε τήν κώμη Σούνιον, ἀκόμη καί στήν Ἀγριλέζα.

45. Eliot, σ. 90.

46. Ἡ M. Crosby διαβάζει σέ μιά περίπτωση (Crosby 1950, σ.285, ἀριθ. 37, στ. 2). . . *Ἀπολλ]ωνιακὸν ἐν Θρ[ασύμωι?]* (Eliot, σ. 85, ὑποσημ. 39) μέ μεγάλη ἐπιφύλαξη, ἀλλά ὁ κανόνας τῆς μοναδικῆς διατύπωσης ὅλων τῶν τοπωνυμίων πού ὁρίζουν τή θέση τῶν μετάλλων στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν κάνει ἐλάχιστα πιθανή τή συμπλήρωση *ἐν Θρ[ασύμωι]*.

47. Thorikos VII (1970-1971), σχέδ. 1, C1 καί H6.

48. Α. Λιάγκουρας - Ε. Κακαβογιάννης, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 148, Πίν. 94 α.

49. Μαρῖνος-Petrascheck, εἰκ. 2.

Ὁ δῆμος ἄλλωστε καί ὁ σουνιακός γουνός εἶναι διάτρητοι ἀπό μεταλλευτικές στοές καί φρέατα.

3. Ἡ ἔκφραση *Ἐπὶ Σουνίωι*.. δέ χρησιμοποιεῖται μόνο στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν, ἀλλά καί σέ ἄλλα σύγχρονα κείμενα, στά ὁποῖα ὅμως εἶναι σαφές ὅτι δέ σημαίνει τήν περιοχή τοῦ κύριου ἤ ἄλλου δευτερεύοντος οἰκιστικοῦ κέντρου τοῦ δήμου: Ἡρόδοτος, VI. 87: *...καὶ ἦν γὰρ δὴ τοῖσι Ἀθηναίοισι πεντετηρὶς ἐπὶ Σουνίωι, λοχήσαντες ὧν τὴν θεωρίδα νέα εἵλον πλήρεα ἀνδρῶν τῶν πρώτων Ἀθηναίων*... Λυσίας, XXI. 5 (Ἀπολογία δωροδοκίας):*...νενίκηκα δὲ τριήρει μὲν ἁμιλλώμενος ἐπὶ Σουνίῳ ἀναλώσας πεντεκαίδεκα μνᾶς.* Ἐδῶ βέβαια ἐννοεῖται ἡ θαλάσσια περιοχὴ τῆς Ἄκρας. Σ' ἐπιγραφή ἐπίσης τοῦ ἔτους 298 π.Χ., πού βρέθηκε στό ἱερό τοῦ Ποσειδῶνος[50], ἀναφέρονται οἱ *στρατευόμενοι ἐπὶ Σουνίωι*, πού ἀσφαλῶς θά στρατοπέδευαν στό ὀχυρό τῆς Ἄκρας.

Οἱ Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν εἶναι εἰδικά κείμενα καί εὔλογα θά ὑπέθετε κανείς ὅτι χρησιμοποιοῦν εἰδική ὁρολογία καί διαφοροποιημένους τρόπους ἔκφρασης. Αὐτό φαίνεται ὅτι συμβαίνει ἀληθινά, ἀλλά μόνο μέ ὅ,τι σχετίζεται μέ μεταλλευτικές ἔννοιες ἤ μέ πράγματα τῶν ἀργυρείων, ἐνῶ γιά τά τοπωνύμια, πού δηλώνουν τή θέση τῶν μετάλλων, ἀκολουθεῖται μᾶλλον ἡ καθημερινή πρακτική. Ἔχοντας λοιπόν σάν βάση τά παραπάνω, μποροῦμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἔκφραση *Ἐπὶ Σουνίωι*... στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν καί στίς ἄλλες σύγχρονες πηγές σημαίνει γενικά «Στό Σούνιο...» καί ὅτι ἡ κάθε μία ἀπό τίς σημασίες τοῦ τοπωνύμιου αὐτοῦ (ἤ κάποιος ἰδιαίτερος τόπος τῆς περιοχῆς πού κάλυπτε) ἐκφράζεται μέ τά συμφραζόμενα καί ἐφ' ὅσον ἐκεῖνος πού τό χρησιμοποιεῖ θεωρεῖ ἀναγκαῖο νά ὁρίσει κάτι πιό συγκεκριμένο. Χαρακτηριστικό ἀπό τήν ἄποψη αὐτή εἶναι τό ὅτι κάθε φορά πού τό καταγραφόμενο στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν μέταλλο βρίσκεται στήν περιοχή τοῦ Σουνίου, κατά κανόνα σχεδόν χωρίς ἐξαίρεση[51], τό εἰσαγωγικό *Ἐπὶ Σουνίωι*.. συνοδεύεται ἀπό ἕναν ἄλλο λεπτομερέστερο τοπικό προσδιορισμό (π.χ. *Ἐπὶ Σουνίωι ἐν Νάπει*[52], *Ἐπὶ Σουνίωι ἐπὶ Θρασύμωι*, *Ἐπὶ Σουνίωι Ἄνω* κτλ.) ἤ δηλώνεται κατηγορηματικά ὅτι τό μέταλλο ἐκτείνεται μέσα σέ ξένη ἰδιοκτησία, ἡ ὁποία ἐπίσης μνημονεύεται σαφῶς (*Ἐπὶ Σουνίωι ἐν τοῖς ἐδάφεσι τοῦ*...[53]). Ἡ μνεία τῆς ξένης ἰδιοκτησίας ἀποτελεῖ τόν ἀκριβέστερο γιά τούς τότε ἐνδιαφερόμενους ὁρισμό τῆς θέσης ἑνός μετάλλου καί χρησιμοποιεῖται γενικά γιά ὅλη τήν περιοχή τῶν ἀργυρείων, ἐφ' ὅσον βέβαια τυχαίνει νά λειτουργεῖ τό μέταλλο μέσα σέ ἰδιωτικό χῶρο, εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτο ὅτι τό δεύτερο τοπωνύμιο, δηλαδή ὁ ἀκριβέστερος τοπικός προσδιορισμός, εἶναι σπάνιο γιά τά ἐκτός Σουνίου μέταλλα[54] καί δείχνει προφανῶς ὅτι στήν πραγματικότητα τό Σούνιο ἦταν μιά πολύ μεγάλη, συγκριτικά μέ τίς ἄλλες, περιοχή τῆς Λαυρεωτικῆς καί ὅτι σάν τοπωνύμιο ἦταν τόσο γενικό καί πολυσήμαντο, ὥστε δέν μποροῦσε νά ὁρίσει μόνο του τή θέση ἑνός μετάλλου μέ τήν ἀπαιτούμενη ἀκρίβεια.

Τό δεύτερο τοπωνύμιο πού συνοδεύει τό *Ἐπὶ Σουνίωι*.. στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλη-

50. Βαλ. Στάης, ΑΕ 1900, σ. 134, ἀριθ. 1, στ. 6.

51. Ἡ μοναδική ἐξαίρεση IG II² 1588, στ. 9 *Ἐπὶ Σουνίωι Ποσειδωνιακὸν Θεό[φιλος - -]*, ὅπου ὅμως θά μπορούσαμε νά ὑποθέσουμε ὅτι τό μέταλλο, ὅπως δείχνει τό ὄνομά του, βρισκόταν κοντά στήν Ἄκρα, ὅπου τό ἱερό τοῦ Ποσειδῶνος.

52. Crosby 1941, σ. 17, στ. 63.

53. Crosby 1950, σ. 236, ἀριθ. 14, στ. 17-18.

54. Eliot, σ. 92 κ.ἑ.

τῶν, πρέπει νά σημαίνει ἕνα χῶρο, ὁ ὁποῖος «περιέχεται» μέσα στόν πρῶτο, καί ὅσον ἀφορᾶ στά τοπωνύμια Νάπη, Θράσυμος καί Ἄνω Σούνιον εἶναι φανερό ὅτι δηλώνουν ἁπλῶς τόπους τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τοῦ Σουνίου. Προβληματική θεωρεῖται μόνο ἡ καταγραφή στήν ἐπιγραφή Crosby 1[55]: *Ἐπὶ Σουνίωι τῶν ἐκ τῆς στήλης Λευκίππειον Βήσησι...*, ἐπειδή ἡ Βήσα εἶναι ἕνας ξεχωριστός ἀπό τό Σούνιον δῆμος, μέ ἀποτέλεσμα νά μήν εἶναι σαφές, ἄν τό Λευκίππειον μέταλλο βρισκόταν στόν ἕνα δῆμο ἤ στόν ἄλλο. Οἱ ἑρμηνεῖες πού δόθηκαν στό ζήτημα αὐτό ἀπό τούς ἐρευνητές εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

Ἡ M. Crosby[56] νομίζει ὅτι τό *Ἐπὶ Σουνίωι* ἦταν στοιχεῖο τοῦ προηγούμενου στόν κατάλογο μετάλλου καί παρεισέφρυσε στήν καταγραφή τοῦ Λευκίππειου ἀπό λάθος τοῦ χαράκτη τῆς ἐπιγραφῆς. Ὁ J.H. Young ὑποθέτει[57] ὅτι τό Λευκίππειον βρισκόταν στή Βήσα καί ὅτι τό *Ἐπὶ Σουνίωι* φανερώνει τόν τόπο τῆς ἀπογραφῆς τοῦ μετάλλου (registration place), ἐνῶ ὁ J. Labarbe[58] πιστεύει ὅτι τό μέταλλο ἐκτεινόταν πάνω στό σύνορο τῶν δύο δήμων καί, ἐπειδή κατεῖχε χῶρο καί ἀπ' τούς δύο, ἀναφέρεται στήν ἐπιγραφή ὅτι βρισκόταν καί στό Σούνιο καί στή Βήσα. Ὁ C. Eliot[59], τέλος, ἐπισημαίνει ὅτι τό χωρίο IV. 99 τοῦ Ἡροδότου θά μποροῦσε νά ἐξηγήσει τόν «ὅρο (term) Σούνιον», μέ τήν ἔννοια ὅτι θά περιλάμβανε καί τή Βήσα, ἀλλά ἀπορρίπτει ὁ ἴδιος αὐτή τήν πιθανότητα, ἐπειδή θεωρεῖ ὅτι μιά παρόμοια χρήση τοῦ «ὅρου Σούνιον» εἶναι τόσο γενική, ὥστε νά εἶναι ἀδύνατη γιά τούς καταλόγους τῶν ἐκμισθωμένων μετάλλων. Ἀκολούθως σχολιάζει τίς ἀπόψεις τῶν ἄλλων ἐρευνητῶν, τίς ὁποῖες δέ δέχεται καί συμφωνεῖ στό τέλος μέ τή M. Crosby, ὅτι τό *Ἐπὶ Σουνίωι* ὀφείλεται σέ λάθος τοῦ χαράκτη[60].

Κατά πάσα πιθανότητα ἀκριβῶς τό ἀναφερόμενο στό *Σουνιακὸν γουνὸν* χωρίο τοῦ Ἡροδότου (IV. 99) μᾶς ἐπιτρέπει νά ἑρμηνεύσουμε τόν πολυσυζητημένο στίχο τῆς ἐπιγραφῆς Crosby 1 καί ταυτόχρονα ὁ ἴδιος στίχος ἐξηγεῖ τά λόγια τοῦ ἱστορικοῦ καί πιστοποιεῖ μιά ἀκόμη «διάσταση» τοῦ τοπωνύμιου Σούνιον κατά τήν κλασική περίοδο. Ὁ σουνιακός γουνός, δηλαδή ὅλος ὁ ὀρεινός ὄγκος τῆς κεντρικῆς Λαυρεωτικῆς ἀπό τή Βήσα μέχρι τήν Ἄκρα, ὀνομαζόταν προφανῶς Σούνιον καί ὁ ἱστορικός προτίμησε τήν περιφραστική (ἀντί τῆς μονολεκτικῆς) ἔκφραση, γιά νά ἀποφύγει τή σύγχυση, ἐπειδή, ὅπως γνωρίζουμε, τό τοπωνύμιο αὐτό δήλωνε τήν Ἄκρα, τήν περιοχή τοῦ δήμου, τό κύριο οἰκιστικό του κέντρο καί ὁλόκληρη τή νότια Ἀττική (πού ὀνομαζόταν Σούνιον προφανῶς ἀπό τό ὄνομα τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου της), ἐνῶ ἐκεῖνος δέν ἐννοοῦσε κάποιο ἀπ' αὐτά, ἀλλά κάτι διαφορετικό. Σύμφωνα λοιπόν μέ τόν Ἡρόδοτο, τό Σούνιον (μέ τήν ἔννοια τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου ἀπό τή Βήσα μέχρι τήν Ἄκρα) κάλυπτε χῶρο μεγαλύτερο ἀπό ἐκεῖνον πού κατεῖχε ὁ δῆμος Σουνιέων καί μικρό ἤ μεγάλο τμῆμα

55. Crosby 1941, σ. 17, στ. 82-83 (πρβλ. Crosby 1950, σ. 206), καί Hopper, σ. 217.
56. Crosby 1941, σ. 25, Crosby 1950, σ. 193, ὑποσημ. 16.
57. J.H. Young, Hesperia X (1941), σ. 29.
58. Labarbe, σ. 29, ὑποσημ. 3.
59. Eliot, σ. 93, ὑποσημ. 65.
60. Ἡ παρατήρηση ὅτι τό *Ἐπί Σουνίωι* χωρίζεται ἀπό τό *Βήσησι* μέ διάφορες λέξεις (Eliot, σ. 93, ὑποσημ. 62) δέν ἀντικρούει τήν ἄμεση σχέση τους, ἐπειδή οἱ τέσσερις λέξεις ἀποτελοῦν οὐσιαστικά ἕναν ὅρο (μέταλλον *τῶν ἐκ τῆς στήλης*). Παρόμοιες παρεμβολές δέν εἶναι ἄγνωστες στό γραπτό καί τόν προφορικό λόγο.

του ἀνῆκε σέ ἄλλον ἤ σέ ἄλλους δήμους. Αὐτό, ἄν καί φαίνεται παράδοξο, δέν πρέπει νά ξενίζει, ἐπειδή ὁπωσδήποτε τό τοπωνύμιο Σούνιον (μέ ὁποιαδήποτε ἀπό τίς γνωστές σημασίες του) εἶναι παλαιότερο ἀπό τό δῆμο Σουνιέων (σάν διοικητική μονάδα) καί φυσικά κατά τήν πολιτική ὀργάνωση τῆς Ἀττικῆς ἀπό τόν Κλεισθένη τά ὅρια τῶν δήμων δέν καθορίστηκαν μέ βάση τήν «ἔκταση» τῶν τοπωνυμίων, ἀλλά μέ ἄλλα προφανῶς πιό οὐσιαστικά κριτήρια.

Στήν περιοχή τῆς Βήσας ὑπῆρχαν διάφορα ὑψώματα. Ἀπό τίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν γνωρίζουμε ὅτι ἕνα μέταλλο εἶχε ἀνοιχτεῖ *Βήσησι ἐμ Παγγαίωι*[61], δηλαδή σέ κάποιο βουνό, πού θά πῆρε τό ὄνομα τοῦ μακεδονικοῦ, ἐπειδή προφανῶς θά εἶχε πλούσια κοιτάσματα. Ὅπως εἶναι γνωστό, τά τοπωνύμια τῶν ἀργυρείων ἀποκαλύπτουν «μεταλλευτικές σχέσεις» ἀνάμεσα στή Λαυρεωτική καί τή Μακεδονία-Θράκη[62]. Ὁ Ξενοφῶν ἐπίσης ἀναφέρει διάφορα ὑψώματα στή Βήσα (Πόροι, IV. 43-44):... *ἔστι μὲν γὰρ δήπου περὶ τὰ μέταλλα ἐν τῇ πρὸς μεσημβρίαν [θαλάττῃ] τεῖχος ἐν Ἀναφλύστῳ, ἔστι δ' ἐν τῇ πρὸς ἄρκτον τεῖχος ἐν Θορικῷ·... εἰ οὖν καὶ ἐν μέσῳ τούτων γένοιτο ἐπὶ τῷ ὑψηλοτάτῳ Βήσης τρίτον ἔρυμα, συνήκοι τ' ἂν τὰ ἔργα εἰς ἓν ἐξ ἁπάντων τῶν τειχῶν...* Τά ὑψώματα αὐτά εἶναι κορυφές τοῦ ἴδιου ὀρεινοῦ ὄγκου τῆς Λαυρεωτικῆς, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ἀπό τόν Ἡρόδοτο *Σουνιακός γουνός* καί κατά πάσα πιθανότητα ἡ γνωστή διατύπωση τῆς ἐπιγραφῆς Crosby 1 *Ἐπὶ Σουνίωι... Βήσησι...* δέν περιέχει κάποιο λάθος τοῦ χαράκτη, ἀλλά φανερώνει ὅτι τό Λευκίππειον μέταλλο εἶχε δημιουργηθεῖ στό τμῆμα ἐκεῖνο τοῦ σουνιακοῦ γουνοῦ, πού ἐκτεινόταν μέσα στήν περιοχή τῆς Βήσας.

Ἐάν ἡ παραπάνω ἑρμηνεία τοῦ στίχου εἶναι ὀρθή, γεννιέται τό ἐρώτημα, γιατί δέν ὁρίστηκε ἡ θέση τοῦ μετάλλου μέ τό ἁπλό *Βήσησι*.. καί, στήν περίπτωση πού κρίθηκε ἀναγκαία ἡ μνεία τοῦ σουνιακοῦ γουνοῦ, γιατί δέν προτάχθηκε τό *Βήσησι* τοῦ *Ἐπὶ Σουνίωι*, ἀφοῦ μάλιστα τό μέταλλο βρισκόταν στή Βήσα. Τά ἐρωτήματα αὐτά ὅμως εἶναι δυνατό νά βροῦν ἀπάντηση, ἐάν ἐξεταστοῦν ἀναλυτικά καί συγκριτικά τά τοπωνύμια Λαύρειον καί Σούνιον, πού παρουσιάζουν στήν ἐξέλιξή τους μιά «ἀλληλοκάλυψη» καί ἕναν ἄμεσο συσχετισμό.

Δ. ΤΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΟ ΛΑΥΡΕΙΟΝ

Τό Λαύρειον[63], σάν τοπωνύμιο, γεννήθηκε μετά τήν ἀνακάλυψη τῶν μεταλλευμάτων τῆς νότιας Ἀττικῆς[64] καί, μολονότι δέν ὑπάρχουν σχετικές μαρτυρίες, εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι καί πρίν ἀπ' τή γέννησή του θά ὑπῆρχαν στήν εὐρύτερη περιοχή καί ἄλλα τοπωνύμια, ἀφοῦ ἡ προγενέστερη κατοίκηση ὁρισμένων τμημάτων τῆς Λαυρεωτικῆς εἶναι ξακριβωμένη[65]. Ἀρχικά τό Λαύρειον δήλωνε κάτι τό ἀπόλυτα συγκεκριμένο καί ὡς

61. Crosby 1950, σ. 255, ἀριθ. 18, στ. 6 καί σχόλια σ. 258.

62. Young 1941, σ. 182, Δ. Τριαντάφυλλος, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 463 κ.ἑ.

63. Labarbe, σ. 26 κ.ἑ.

64. N.H. Gale, Some Aspects of Lead and Silver Mining in the Aegean, Miscellanea Graeca 2 (1979), σ. 26 κ.ἑ. (πρβλ. J. Dayton, Minerals, Metals, Glazing and Man, London 1978, σ. 235, κατά τόν ὁποῖο τά πρῶτα μεταλλεῖα στό Λαύρειο ἦταν μεταλλεῖα χαλκοῦ.

65. N. Lambert, BCH 98 (1974), σ. 723 κ.ἑ., Δ. Θεοχάρης, Νέον Ἀθηναῖον I (1955), σ. 287, ἀριθ. 4, J. Servais, Thorikos III (1965), σ. 24 κ.ἑ.

πρός τήν ἔκταση τῆς περιοχῆς πού χαρακτήριζε καί ὡς πρός τό κύριο γνώρισμά της, ἀλλά μέ τήν πάροδο τῶν αἰώνων, ὅπως συχνά συμβαίνει μέ τά τοπωνύμια, τροποποιήθηκε τόσο ἡ σημασία ὅσο καί τά ὁριά του. Ὅπως εἶναι γνωστό, τό Λαύρειον σχετίζεται ἐτυμολογικά μέ τή λαύρα[66], καί ἴσως μέ τά λάβρυς-λαβύρινθος, καί φανερώνει ἕναν τόπο, ὅπου ὑπῆρχαν δαιδαλώδη σκάμματα ἐξόρυξης μεταλλεύματος. Κατά τούς συγγραφεῖς τῆς κλασικῆς περιόδου τό Λαύρειον σημαίνει γενικά τήν περιοχή τῶν ἀργυρείων, δηλαδή ὁλόκληρη τή Λαυρεωτική, στήν ὁποία περιλαμβάνεται καί ἡ γῆ τοῦ δήμου Σουνιέων, ἀφοῦ σ' αὐτή, καί μάλιστα στό σουνιακόν γουνόν, σώζονται πάρα πολλά κατάλοιπα ἀρχαίων μεταλλευτικῶν ἔργων:

Ἡρόδοτος VII 144: *Ἑτέρη τε Θεμιστοκλέι γνώμη ἔμπροσθε ταύτης ἐς καιρὸν ἠρίστευσε, ὅτε Ἀθηναίοισι γενομένων χρημάτων μεγάλων ἐν τῷ κοινῷ, τὰ ἐκ τῶν μετάλλων σφι προσῆλθε τῶν ἀπὸ Λαυρείου . . .*

Θουκιδίδης, II 55, I: *Οἱ δὲ Πελοποννήσιοι ἐπειδὴ ἔτεμον τὸ πεδίον, παρῆλθον ἐς τὴν πάραλον γῆν καλουμένην μέχρι Λαυρείου, οὗ τὰ ἀργύρεια μέταλλά ἐστιν Ἀθηναίοις . . .*

Οἱ μεταλλευτικές ἐργασίες, τήν ἐποχή πού ἔγραψαν οἱ παραπάνω ἱστορικοί, εἶχαν ἁπλωθεῖ σ' ὁλόκληρη σχεδόν τή Λαυρεωτική καί τό Λαύρειον χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μέ τήν ἔννοια ὅλης τῆς περιοχῆς πού εἶχαν καταλάβει τά ἀργυρεῖα.

Οἱ Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν, ἀντίθετα, ἀναφέρουν συχνά τό Λαύρειον σάν τόπο, ὅπου εἶχαν ἀνοιχτεῖ ὁρισμένα μόνο μέταλλα χωρίς καμιά ἄλλη διευκρίνιση ἤ ἄλλο συνοδευτικό τοπωνύμιο. Μνημονεύουν ἐπίσης διάφορους δρόμους, πού ὁδηγοῦσαν ἀπ' αὐτό σέ ἄλλους τόπους τῆς Λαυρεωτικῆς ἤ ἀντίστροφα, καί ἔτσι εἶναι φανερό ὅτι γιά τούς Πωλητές καί τούς καταγραφόμενους στούς καταλόγους τους ὠνητές τό Λαύρειον δέ δήλωνε γενικά ὅλη τή μεταλλοφόρα ἔκταση τῆς νότιας Ἀττικῆς, ἀλλά μόνο ἕνα συγκεκριμένο τόπο τῶν ἀργυρείων, ὁ ὁποῖος, ὅπως δείχνει ὁ ἀριθμός τῶν μνημονευόμενων μετάλλων του, εἶχε πλούσια κοιτάσματα. Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ὁ παλαιότερος σωζόμενος κατάλογος ἐκμισθώσεων μετάλλων ἀνήκει στό 367 π.Χ. καί ὅτι τότε τά ἀργυρεῖα εἶχαν ἤδη ἐξαπλωθεῖ σ' ὁλόκληρη τή Λαυρεωτική. Ἄς δοῦμε ὅμως μιά χαρακτηριστική μνεία τοῦ Λαυρείου στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν[67]:

Ὀνήτωρ Ἀρκεσίλο Μελ : μέταλλον [ἀπε] -
γράψα : ἐργάσιμον Ἑρμαϊκὸν ἐπὶ Λαυρέωι στήλ[ην ἔ] -
χον ὦι γε : βορρ : περίβολος Διοτίμου Εὐων : νοτο : ἐργ -
αστήριον Διοτίμου Εὐων : πρὸς ἡλίου ἀνιὸν : ἡ ὁδὸς
ἡ ἐχ Θορικοῦ ἐπὶ Λαύρεον φέρουσα, πρὸς ἡλίου δυο -
μέ : ἡ ὁδὸς ἡ ἀπὸ Λαυρέου ἐπὶ Θράσυμον φέρουσα : ὠνη :
Ὀνήτωρ Ἀρκεσίλου Μελ : Η [Δ] .

Οἱ σωζόμενες Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν, ἄν καί εἶναι μεταγενέστερες τῶν παραπάνω συγγραφέων, ἀναφέρουν τήν παλαιότερη σημασία τοῦ Λαυρείου, ἡ ὁποία, ὅπως καί ἡ

66. S. Lauffer, Die Bergwerkssklaven von Laureion, Abhandl. Akad. Wiss. Mainz, 1955, σ. 4 κ.ἑ., ὑποσημ. 1, G.E. Elderkin, Kantharos, Princeton 1924, σ. 199 (πρβλ. Ι. Π. Δοανίδης, Τό Λαύρειον, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, 1926, σ. 326, ὑποσημ. 1), R.M. Burrows, The Discoveries in Crete and their Bearing in the History of Civilisation, London 1907, σ. 117 κ.ἑ. καί 227 κ.ἑ.

67. Oikonomos, σ. 286, στ. 30-36 (πρβλ. IG II² 1582, στ. 63-69, καί Crosby 1950, σ. 244, ἀριθ. 16).

μετέπειτα ἐξέλιξη τοῦ τοπωνυμίου, ἐπεξηγεῖται ἄριστα ἀπό τή μεταλλευτική ἱστορία τῆς Λαυρεωτικῆς καί ἀπό τήν ἐκεῖ μεταλλευτική πρακτική. Σύμφωνα μέ τίς ἐξακριβώσεις τῶν νεώτερων μεταλλευτῶν, πού ἀπό τό 1864 ἐπανέλαβαν τήν ἐκμετάλλευση τοῦ λαυρεωτικοῦ ἀργύρου μετά ἀπό ἀνάπαυλα αἰώνων, ἡ στρωματογραφία τοῦ ὑπεδάφους τῶν ἀργυρείων (σέ γενικές γραμμές καί τελείως σχηματικά) ἔχει ὡς ἑξῆς[68]:

Ἐπιφανειακά ὑπάρχει ἕνα στρῶμα σχιστολίθων καί ἀμέσως κάτω ἀπ' αὐτό ἕνα στρῶμα μαρμάρων-ἀσβεστολίθων. Ἀκολουθεῖ δεύτερο στρῶμα σχιστολίθων καί δεύτερο μαρμάρων-ἀσβεστολίθων καί ὑπόκειται τρίτο στρῶμα σχιστολίθων καί τρίτο μαρμάρων-ἀσβεστολίθων. Τά σημεῖα κατά τά ὁποῖα τά στρώματα τῶν σχιστολίθων ἐφάπτονται μέ τά στρώματα τῶν μαρμάρων-ἀσβεστολίθων καλοῦνται «Μεταλλοφόροι Ὁρίζοντες» ἤ «Ἐπαφές» (Contacts) καί ἀπ' αὐτές διακρίνονται σαφῶς τρεῖς. Εἶναι (ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους πρός τά κάτω) ἡ Πρώτη, ἡ Δεύτερη καί ἡ Τρίτη Ἐπαφή κατά τήν ὁρολογία τῶν σύγχρονών μας μεταλλευτῶν. Κατά τίς Ἐπαφές ὑπάρχουν συνήθως ρήγματα τῶν πετρωμάτων καί ἀκριβῶς μέσα σ' αὐτά ἀνευρίσκονται κυρίως τά μεταλλοφόρα κοιτάσματα τῆς Λαυρεωτικῆς, τά ὁποῖα δέ σχηματίζουν «ἐκτεταμένα» στρώματα, ἀλλά σποραδικούς (μικρούς, μεγάλους ἤ τεράστιους) θύλακες. Ὁ κάθε θύλακας περιέχει κατά κανόνα ποικιλία μεταλλευμάτων μέ κυρίαρχο ἀνάμεσά τους τόν ἀργυροῦχο μόλυβδο, πού ἦταν ὁ κύριος στόχος τῶν μεταλλευτῶν. Ἡ Πρώτη Ἐπαφή βρίσκεται κοντά στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἡ Δεύτερη ἀρκετά βαθύτερα καί ἡ Τρίτη Ἐπαφή σέ πολύ μεγάλο βάθος, πού συχνά ξεπερνάει τά 100 μ.

Τά κοιτάσματα τῆς Πρώτης Ἐπαφῆς, λόγω τῆς φθορᾶς τῶν ἐπιφανειακῶν σχιστολιθικῶν πετρωμάτων ἀπό τή διάβρωση τῶν βροχῶν καί τῶν ἀνέμων, ἦταν φανερά σέ ὁρισμένα σημεῖα τῆς Λαυρεωτικῆς καί εἶναι εὐνόητο ὅτι αὐτά προκάλεσαν τήν προσοχή καί ἀκολούθως τή δράση τῶν πρώτων μεταλλευτῶν. Ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἀργύρου στή νότια Ἀττική ἄρχισε πρό ἀμνημονεύτων χρόνων (*...οὐδεὶς γοῦν οὐδὲ πειρᾶται λέγειν, ἀπὸ ποίου χρόνου ἐπεχειρήθη*.. βεβαιώνει ὁ Ξενοφῶν, Πόροι, IV. 2) καί ὁπωσδήποτε ἄρχισε ἀπό κάποιο μέρος τῆς Λαυρεωτικῆς, ὅπου ὑπῆρχαν κοιτάσματα τῆς Πρώτης Ἐπαφῆς ὁρατά στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Στήν ἀρχή καί γιά πολλούς αἰῶνες ἡ ἐξόρυξη τοῦ μεταλλεύματος ἦταν ἐπιφανειακή (οἱ ἄλλες Ἐπαφές ἀνακαλύφτηκαν πολύ ἀργότερα) καί ἔτσι μέ τόν καιρό τό μέρος αὐτό γέμισε μέ σκάμματα καί δαιδαλώδεις τάφρους, μέ ἀποτέλεσμα νά χαρακτηριστεῖ μέ τήν περιγραφική ὀνομασία Λαύρειον. Ὁ τόπος τῆς Λαυρεωτικῆς ἀπ' τόν ὁποῖο ξεκίνησαν τά μεταλλευτικά ἔργα, πρέπει νά εἶναι τό «ἀρχικό» Λαύρειον (ὁ ἴδιος κατά πάσα πιθανότητα μέ τό Λαύρειον τῶν Ἐπιγραφῶν τῶν Πωλητῶν), δέν ἔχει ὅμως ἐντοπιστεῖ ἀκόμη μέ ἀσφάλεια. Παρά ταῦτα εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ σύγχρονοί μας μεταλλευτικοί χάρτες τῆς Λαυρεωτικῆς παρουσιάζουν τά περισσότερα κοιτάσματα τῆς Πρώτης Ἐπαφῆς συγκεντρωμένα στό βουνό τῆς Πλάκας[69],

68. Ὅσα ἀναφέρονται ἐδῶ σκοπεύουν μόνο στό νά εὐκολύνουν τήν ἐξήγηση τῆς ἀλλαγῆς στόν τρόπο ἔρευνας καί ἐκμετάλλευσης τῶν ἀργυρείων καί ὄχι στήν ἀκριβή περιγραφή τῆς κοιτασματολογίας τοῦ λαυρεωτικοῦ ὑπεδάφους, ἡ ὁποία εἶναι πολύ πιό σύνθετη (Μαρῖνος - Petrascheck, σ. 83 κ.ἑ., H.F. Mussche, Thorikos, A Guide to the Excavations, Bruxelles 1974, σ. 59 κ.ἑ., Κ. Κονοφάγος, Τό ἀρχαῖο Λαύριο καί ἡ ἑλληνική τεχνική παραγωγῆς τοῦ ἀργύρου, Ἀθήνα 1980, σ. 155 κ.ἑ.).

69. Μαρῖνος - Petrascheck, Ἔνθετος «Μεταλλευτικός Χάρτης Λαυρεωτικῆς».

κοντά στό λόφο Βελατούρι, ὅπου ἁπλωνόταν ἡ κώμη τοῦ Θορικοῦ, καί οἱ Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν δείχνουν ὅτι τό «ἀρχικό» Λαύρειον ἐκτεινόταν μέσα στά ὅρια ἤ δίπλα στό δῆμο Θορικίων[70].

Ἡ κοιτασματολογική φυσιογνωμία τῶν ἀργυρείων προσδιόρισε ἀποφασιστικά τή μέθοδο καί τήν ἐξέλιξη τῶν ἐργασιῶν. Οἱ ἐπιχειρηματίες τοῦ λαυρεωτικοῦ ἀργύρου, γιά νά εἶναι ἡ ἐπιχείρησή τους συμφέρουσα καί ὅσο τό δυνατό πιό ἐπικερδής, ἔπρεπε νά ἀνακαλύπτουν κοιτάσματα πλούσια σέ περιεκτικότητα ἀργυρούχου μολύβδου, πράγμα τό ὁποῖο δέ συνέβαινε πάντα. Ἦταν ἐπίσης ὑποχρεωμένοι νά φροντίζουν γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς συνέχειας τῶν ἐπιχειρήσεών τους, ἐπειδή γνώριζαν ὅτι τό ἐξαγόμενο μετάλλευμα, ἀπό τό μεταλλεῖο πού δούλευαν κάθε φορά, ἐπρόκειτο ἀργά ἤ γρήγορα νά ἐξαντληθεῖ. Ἔτσι οἱ παράγοντες κέρδους καί ἐπιβίωσης τῶν ἔργων ἐπέβαλλαν τή συνεχή ἀναζήτηση νέων κοιτασμάτων καί αὐτό ἀκριβῶς, ὅπως δείχνουν τά ἴχνη τῶν ἐργασιῶν, ἀποτέλεσε ἕνα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς δραστηριότητας τῶν μεταλλευτῶν τῆς Λαυρεωτικῆς σ' ὅλες τίς ἐποχές, ὅπως ἄλλωστε καί στή δική μας.

Οἱ συνεχεῖς ἐξορύξεις καί οἱ ἔρευνες γιά νέα κοιτάσματα ἐπεκτείνονταν μέ τόν καιρό σέ ὅλο καί μεγαλύτερο χῶρο, μέ ἀποτέλεσμα ἡ περιοχή πού ὀνομάστηκε ἀρχικά Λαύρειον νά μεγαλώνει διαρκῶς. Τελικά ὁδήγησαν στήν ἀνακάλυψη τῆς Δεύτερης καί ἀκολούθως τῆς Τρίτης Ἐπαφῆς, πού πραγματοποιήθηκε γύρω στό 483 π.Χ., ὁπότε κατά τόν Ἀριστοτέλη (Ἀθην. Πολ. 22. 7) ...*ἐφάνη τὰ μέταλλα τὰ ἐν Μαρωνείᾳ*. Τό γεγονός αὐτό, καρπός πολύχρονων καί συστηματικῶν, ὅπως πιστεύεται, προσπαθειῶν, στάθηκε ἕνα μεγάλο ὁρόσημο ὄχι μόνο γιά τά ἀργυρεῖα, ἀλλά καί γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους γενικότερα, ἐπειδή ἡ Τρίτη Ἐπαφή περιεῖχε, συγκριτικά μέ τήν Πρώτη πού γνώριζαν μέχρι τότε, τόσο μεγαλύτερα καί πλουσιότερα σέ ἀργυροῦχο μόλυβδο κοιτάσματα, ὥστε, ὅπως παρατήρησε ὁ R. J. Hopper[71], νά μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἡ Λαυρεωτική λίγα χρόνια ἀργότερα ἀπ' τόν Αἰσχύλο (Πέρσαι, 238) σάν ...*ἀργύρου πηγή τις* καί ...*θησαυρὸς χθονός*.

Μετά τό 483 π.Χ. οἱ μεταλλευτές ἐντείνουν τίς ἐργασίες τους στό ἔπακρον (οἱ ἐπιχειρήσεις πλέον λόγω τοῦ πλούτου τῶν κοιτασμάτων τῆς Τρίτης Ἐπαφῆς εἶναι ἀσύγκριτα πιό ἀποδοτικές καί κερδοφόρες) καί ἀλλάζουν μέθοδο. Οἱ ἔρευνες καί ἀκολούθως οἱ ἐκμεταλλεύσεις δέν πραγματοποιοῦνται πιά μόνο στά σημεῖα ὅπου ἐντοπίζονται κοιτάσματα τῆς Πρώτης Ἐπαφῆς, ἀλλά σέ ἄλλα, πού ἐπιλέγονται μέ διαφορετικά κριτήρια, καί ἀπό ἐπιφανειακές γίνονται ἀποκλειστικά ὑπόγειες. Τώρα ἀνοίγονται μεταλλευτικά φρέατα[72], πού φτάνουν σέ μεγάλα βάθη καί, ὅταν βρεθοῦν τά κοιτάσματα τῆς Τρίτης Ἐπαφῆς, δημιουργοῦνται «ὁριζόντιες στοές», συχνά πρός πολλές κατευθύνσεις, γιά τήν ἀφαίρεση τοῦ μεταλλεύματος. Ἡ μεταλλευτική περιοχή αὐξάνεται συνεχῶς καί μέ γοργό ρυθμό, ἐπειδή (Ξενοφῶν, Πόροι, IV. 3) ... *ὁ ἀργυρώδης τόπος*... ἀποδεικνύεται ...*οὐδὲ μὴν*... *εἰς μεῖόν τι συστελλόμενος, ἀλλ' ἀεὶ ἐπὶ πλεῖον ἐκτεινόμενος*... καί προοδευτικά τά ὑπόγεια δίκτυα τῶν στοῶν, πού ἀπομακρύνονται συνήθως ἑκατοντάδες

70. Ἕνα μέταλλο *Ἐπὶ Λαυρέωι*... (Crosby 1941, σ. 16 κ.ἑ., στ. 52-56) εἶχε σύνορο τή «χαράδρα τῶν Θορικίων» (πρβλ. J.H. Young, Hesperia X (1941), σ. 28 κ.ἑ., καί Labarbe, σ. 28 κ.ἑ.).

71. R.J. Hopper, The Mines and Miners of Ancient Athens, Greece and Rome VIII (1961), σ. 139.

72. Ardaillon, σ. 27 κ.ἑ., Κ. Κονοφάγος, ὅ.π., σ. 197 κ.ἑ.

καί καμιά φορά χιλιάδες μέτρα ἀπό τό κεντρικό φρέαρ[73] ἀνάλογα μέ τό μῆκος τοῦ κοιτάσματος, καθώς καί οἱ ἀπαραίτητες ἐπιφανειακές ἐγκαταστάσεις γιά τήν ἐπεξεργασία τοῦ μεταλλεύματος (συγκροτήματα μεγάλων δεξαμενῶν νεροῦ, τριβεῖα, πλυντήρια μεταλλεύματος, κάμινοι τήξης κ.ἄ.) κατακαλύπτουν ὅλη τήν ἔκταση ἀπό τή Σουνιάδα Ἄκρα μέχρι τήν Ἀνάφλυστο καί τό Δασκαλειό στά βόρεια τοῦ Θορικοῦ[74]. Ἔτσι τό παραπάνω τμῆμα τῆς νότιας Ἀττικῆς μεταβάλλεται σιγά σιγά σέ «λαύρειον» καί ἔκτοτε καλεῖται Λαύρειον μέ τήν ἔννοια τοῦ χώρου, στόν ὁποῖο πραγματοποιήθηκαν τά μεταλλευτικά ἔργα.

Ἡ σταδιακή ἐπικάλυψη τῆς νότιας Ἀττικῆς ἀπό τό τοπωνύμιο Λαύρειον δέν ἐπέφερε βέβαια τήν ἐξαφάνιση τῶν παλαιότερων ἐπί μέρους τοπωνυμίων τῆς περιοχῆς, ἐπειδή τό πρῶτο χαρακτήριζε τά ἀργυρεῖα γενικά, ἐνῶ ἐκεῖνα ἰδιαίτερους τόπους τοῦ ἴδιου χώρου. Ὅλα τους καί κυρίως τό «ἀρχικό» Λαύρειον συνέχισαν νά χρησιμοποιοῦνται, ὅπως βλέπουμε στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν, παράλληλα ὅμως ἄρχισαν νά ἐμφανίζονται καί νέα, σάν φυσικό ἐπακόλουθο τῆς ἔντονης δραστηριότητας τῶν ἀνθρώπων σ' ἕνα χῶρο πού ἦταν πρίν σχεδόν ἀκατοίκητος[75]. Τά νέα τοπωνύμια δέν μποροῦμε νά τά ἐπισημάνουμε μέ ἀσφάλεια, ἀλλά στήν κατηγορία αὐτή πρέπει νά κατατάξουμε ὅσα τοπωνύμια τῆς Λαυρεωτικῆς μνημονεύουν τόπους τῆς Μακεδονίας-Θράκης (π.χ. Μαρώνεια, Παγγαῖον), πού δόθηκαν σέ συγκεκριμένα μέρη τῶν ἀργυρείων μετά τήν ἀνακάλυψη σ' αὐτά πλούσιων κοιτασμάτων, «κατά παρομοίωσιν» προφανῶς μέ τούς γνωστούς γιά τά ἀξιόλογα μεταλλεῖα τους τόπους τοῦ βορρᾶ.

Ὁ σουνιακός γουνός, ὅπως φαίνεται ἀπό τό πλῆθος τῶν μεταλλευτικῶν ἐρειπίων, πού ὅλα τους ἀνήκουν στήν κλασική περίοδο, ἔγινε, μετά τό 483 π.Χ., πεδίο ἐκτεταμένων μεταλλευτικῶν ἐρευνῶν καί ἐξορύξεων, ἐπομένως «ἐκαλύφθη» σταδιακά ἀπ' τό τοπωνύμιο Λαύρειον. Τήν ἴδια ἐποχή, κατά πάσα πιθανότητα, διάφοροι ἀνώνυμοι μέχρι τότε τόποι του χαρακτηρίστηκαν μέ ἰδιαίτερα τοπωνύμια. Ὅλα αὐτά πρέπει νά εἶχαν σάν ἀποτέλεσμα νά μή χρησιμοποιεῖται πιά τόσο συχνά τό τοπωνύμιο Σούνιον (μέ τήν ἔννοια τοῦ σουνιακοῦ γουνοῦ), ἐπειδή, ἄν κανείς μιλοῦσε γενικά γιά τήν περιοχή, μποροῦσε νά μνημονεύσει τό Λαύρειον (μέ τήν ἔννοια τῶν ἀργυρείων), ἐνῶ, ἄν ἤθελε νά ὁρίσει ἕνα μέρος τοῦ σουνιακοῦ γουνοῦ, θά χρησιμοποιοῦσε τό ἰδιαίτερο τοπωνύμιό του, ἄν φυσικά ὑπῆρχε. Ἔτσι εἶναι βέβαιο ὅτι ἔχουμε μιά «κίνηση» τοπωνυμίων στή Λαυρεωτική κατά τήν κλασική περίοδο καί συγκεκριμένα μιά ἐπέκταση καί συχνότερη χρήση τοῦ Λαυρείου καί ταυτόχρονα μιά συρρίκνωση καί ἀραιότερη χρήση τοῦ Σουνίου (μέ τήν ἔννοια τοῦ κεντρικοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου τῆς Λαυρεωτικῆς). Αὐτή ἡ τελευταία σημασία τοῦ Σουνίου ἐξαφανίστηκε τελικά ἀπό τό πλῆθος τῶν νέων ὀνομασιῶν τῶν

73. Ardaillon, σχέδ. II.

74. Οἱ ἀρχαῖες ἔρευνες καί ἐξορύξεις ἄγγιξαν τά ὅρια τῆς μεταλλευτικῆς περιοχῆς. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ ἐργασίες τῶν νεώτερων μεταλλευτῶν τοῦ Λαυρείου, παρά τίς ἐπίμονες καί πιό «ἐπιστημονικές» ἀναζητήσεις, δέν ξεπέρασαν τά ὅρια τῶν ἀντίστοιχων ἀρχαίων ἐργασιῶν (Μαρῖνος-Petrascheck, σ. 6).

75. Στή Λαυρεωτική μόνο στά μεγάλα κέντρα Θορικό, Σούνιο καί Ἀνάφλυστο ἔχει διαπιστωθεῖ ἀσφαλῶς προκλασική κατοίκηση, ἐκτός βέβαια ἀπό τίς γνωστές προϊστορικές ἐγκαταστάσεις. Ἀπό τήν ἀρχή τῶν ἱστορικῶν χρόνων καί μέχρι τό 483 π.Χ. ἡ ἐνδοχώρα φαίνεται πώς δέν κατοικεῖται.

ἐπί μέρους τόπων τοῦ «γουνοῦ», ἀλλά, ὅπως δείχνει ἡ ἐπιγραφή Crosby 1, ἐξακολουθοῦσε νά χρησιμοποιεῖται καί κατά τόν 4ο π.Χ. αἰ. τουλάχιστον, κυρίως σέ περιπτώσεις ὅπου ἡ ἀνωνυμία ἑνός τόπου, πού ἔπρεπε νά ὁριστεῖ, ἐπέβαλλε τή χρήση του.

Ἡ μεγάλη ἐπέκταση τοῦ τοπωνυμίου Λαύρειον κατά τήν κλασική περίοδο ἐπέφερε τή σταδιακή ἐξασθένιση καί τροποποίησή του ἀπό τόν 4ο ἤδη π.Χ. αἰ. Ἡ ὕπαρξη τοῦ «ἀρχικοῦ» Λαυρείου, πού ἦταν ἕνας τόπος πασίγνωστος ἀπό αἰῶνες πρίν, φαίνεται πώς δημιουργοῦσε μιά κάποια σύγχυση καί ἔτσι βλέπουμε νά χρησιμοποιοῦνται καί ἄλλες λέξεις γιά νά δηλώσουν τήν περιοχή τῶν μεταλλευτικῶν δραστηριοτήτων στή νότια Ἀττική, ὅπως π.χ. «ἀργυρεῖα»[76] καί «ἔργα»[77], πού λέγονταν μέ τή σημασία τοπωνυμίου. Μετά τόν 4ο π.Χ. αἰ., ὁπότε ἀρχίζει ἡ παρακμή τῶν ἀργυρείων, γεννιέται μιά ἄλλη ὀνομασία γιά νά χαρακτηρίσει τήν ἴδια περιοχή, ἡ Λαυρεωτική[78], πού εἶναι ἐννοιολογικά ἡ πληρέστερη. Ἡ διακοπή τῶν ἐξορύξεων καί ἡ μετέπειτα ἐρήμωση τῶν ἀργυρείων σκέπασε τό «ἀρχικό» Λαύρειον μέ λήθη, τό Λαύρειον ὅμως μέ τή γενική ἔννοιά του δέν ἔσβησε ποτέ οὔτε ἀπό τίς «παράλληλες» ὀνομασίες ἤ τά νέα τοπωνύμια οὔτε ἀπό τό πέρασμα τοῦ χρόνου. Ὁ Παυσανίας χρησιμοποιεῖ τό Λαύρειον γιά νά μνημονεύσει τά ἀθηναϊκά μεταλλεῖα ἀργύρου, τό ἴδιο καί οἱ νεώτεροι περιηγητές[79] καί χαρτογράφοι, πού τόν ἔχουν γιά ὁδηγό. Οἱ τελευταῖοι ὀνομάζουν συνήθως Λαύρειον μόνο τόν ὀρεινό ὄγκο τῆς Λαυρεωτικῆς, τό χῶρο δηλαδή ὅπου σώζονται τά περισσότερα ἐρείπια τῶν ἀρχαίων μεταλλευτικῶν ἐγκαταστάσεων. Οἱ νεώτεροι μεταλλευτές τῆς Λαυρεωτικῆς, ἐπηρεασμένοι προφανῶς ἀπό τίς παράλληλες ὀνομασίες καί ἀπό τούς περιηγητές, ὀνόμασαν τόν οἰκισμό τους, πού ἄρχισε νά σχηματίζεται στήν ἀνατολική ἀκτή ἀπό τό 1864, Ἐργαστήρια. Αὐτό εἶναι τό πρῶτο ὄνομα τοῦ νεώτερου Λαυρείου καί ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ σημερινή ὁμώνυμη πόλη ἀναπτύχτηκε, ὅπως καί οἱ ἀρχαῖοι μεταλλευτικοί οἰκισμοί, γύρω ἀπό τά πρῶτα ἐργοστάσια ἐπεξεργασίας τοῦ μεταλλεύματος[80].

Ε. Η ΕΚΦΡΑΣΗ *ΕΠΙ ΣΟΥΝΙΩΙ... ΒΗΣΗΣΙ...* ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ CROSBY 1

Ἔπειτα ἀπό ὅσα ἀναφέρθηκαν μέχρι τώρα, μποροῦμε νά θεωρήσουμε ὅτι ἡ προβληματική ἔκφραση *Ἐπὶ Σουνίωι... Βήσησι...* τῆς ἐπιγραφῆς Crosby 1 εἶναι μᾶλλον σαφής καί σύμφωνη μέ τό τυπικό τῶν καταλόγων τῶν ἐκμισθωμένων μετάλλων. Τό Λευκίππειον μέταλλο βρισκόταν στό χῶρο τοῦ δήμου Βησαιέων (στό σημεῖο αὐτό δέ διαφωνοῦν οἱ ἐρευνητές) καί κατά πάσα πιθανότητα ἀρκετά μακριά ἀπό τόν οἰκισμό Βήσα, σέ κάποιο ἀπό τά πολλά ὑψώματα τῆς περιοχῆς. Στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν καταβάλλεται προσπάθεια γιά τόν κατά τό δυνατό ἀκριβέστερο ὁρισμό τῆς θέσης τῶν μετάλλων μέσα στόν εὐρύτερο χῶρο τῆς Λαυρεωτικῆς, ἀλλά ὁ ὁρισμός αὐτός δέ γίνεται πάντα μέ βάση

76. Ξενοφῶν, Πόροι IV (passim), Αἰσχίνης, Κατά Τιμάρχου, 101:... *ἐργαστήρια δύο ἐν τοῖς ἀργυρείοις, ἓν μὲν ἐν Αὐλῶνι, ἕτερον δὲ ἐπὶ Θορασύλλῳ...*

77. Δημοσθένης, XXI. 167: *Ξύλ' εἰς τὰ ἔργα τὰ ἀργύρει' ἐκόμιζε...*, Ἰσαῖος, III. 22: *Ξενοκλῆς τοίνυν Βήσαζε μὲν ἰὼν εἰς τὸ ἐργαστήριον τὸ ἡμέτερον εἰς τὰ ἔργα*, Ξενοφῶν, Πόροι, IV. 22.

78. Πλούταρχος, Νικίας, 4.

79. E. Meyer, RE IV A (1931), στήλη 911, λ. *Sunion*, ὅπου ἡ σχετική βιβλιογραφία.

80. Φ.Ν. Στεφανόπουλος, Τό Νεοκλασσικό Λαύριο, Τεχνικά Χρονικά, Αὔγουστος 1976 (ἔκτακτη ἔκδοση), σ. 17 κ.ἑ.

τό δῆμο, στό χῶρο τοῦ ὁποίου λειτουργεῖ τό καθένα ἀπ' αὐτά. Ἔτσι ἡ ἁπλή ἔκφραση *Βήσησι*.. δέ θεωρήθηκε καί δέν ἦταν ἀρκετή γιά νά ὁρίσει τή θέση τοῦ Λευκίππειου, ἐπειδή δημιουργοῦσε προφανῶς σύγχυση μεταξύ τοῦ οἰκισμοῦ Βήσα[81] καί τῆς περιοχῆς γενικά τοῦ δήμου, πού εἶχε τό ἴδιο ὄνομα. Τό ὕψωμα, ὅπου εἶχε ἀνοιχτεῖ τό μέταλλο, φαίνεται πώς ἦταν ἀνώνυμο (καί σήμερα ὑπάρχουν ἐκεῖ παρόμοια) καί ἀνῆκε ὀργανικά στόν πολυκόρυφο ὀρεινό ὄγκο τῆς κεντρικῆς Λαυρεωτικῆς, δηλαδή στό *Σουνιακὸν γουνὸν* τοῦ Ἡροδότου, πού ὀνομαζόταν, καθώς εἴδαμε, Σούνιον. Ἔτσι ὁ συντάκτης τῆς ἐπιγραφῆς μας χρησιμοποίησε τήν ἔκφραση *Ἐπὶ Σουνίωι... Βήσησι...*, ἐπειδή αὐτός ἦταν ὁ ἀκριβέστερος ὁρισμός πού μποροῦσε νά δώσει γιά τή θέση τοῦ Λευκίππειου. Τό ὅτι δέν προτάχθηκε τό *Βήσησι* τοῦ *Ἐπὶ Σουνίωι*, ὅπως θά ἀνέμενε κανείς, ἀφοῦ τό μέταλλο βρισκόταν στή Βήσα, δέν πρέπει νά προκαλεῖ ἀπορίες, ἐπειδή στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν, ὅταν γίνεται χρήση δύο τοπωνυμίων γιά τόν ὁρισμό τῆς θέσης ἑνός μετάλλου, πάντοτε προηγεῖται ἐκεῖνο πού δηλώνει τήν εὐρύτερη περιοχή καί ἀκολουθεῖ τό τοπωνύμιο τοῦ ἰδιαίτερου χώρου της, στόν ὁποῖο ἀκριβῶς βρισκόταν τό μέταλλο. Στήν περίπτωσή μας ὁ σουνιακός γουνός ἦταν ἡ εὐρύτερη περιοχή καί τό τμῆμα τοῦ γουνοῦ πού ἀνῆκε στή Βήσα ἀποτελοῦσε τόν ἰδιαίτερο χῶρο της, ὅπου λειτουργοῦσε τό Λευκίππειον μέταλλο.

ΣΤ. ΑΛΛΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΠΩΝΥΜΙΟΥ ΣΟΥΝΙΟΝ

Τά στοιχεῖα πού προέκυψαν ἀπό τή μέχρι τώρα ἀνάλυση θά μποροῦσαν ἴσως νά βοηθήσουν στήν κατανόηση καί τῶν παρακάτω χρήσεων τοῦ τοπωνυμίου Σούνιον στίς ἀρχαῖες πηγές:

1. Στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν δίνεται συχνά σάν ὅριο τοῦ μετάλλου κάποια ὁδός, πού ὁδηγεῖ ἀπό ἕναν τόπο σ' ἕναν ἄλλο, καί μιά ἀπό αὐτές εἶναι... *ἡ ἀπὸ Θρασύμο ἐπὶ Σούνιον φέρουσα*...[82]. Ἀλλά γιά ποιό Σούνιον πρόκειται; Ὁ C. Eliot παρατήρησε[83] ὅτι ἡ ἀφετηρία καί τό τέρμα τῶν ἀναφερόμενων ὁδῶν δηλώνουν πόλεις, ἐδῶ ὅμως πρέπει νά σημειώσουμε τά ἑξῆς: Ἡ θέση τοῦ Θρασύμου δέ μᾶς εἶναι γνωστή, ἀλλά ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ Κεραμεικοῦ μετάλλου, πού βρισκόταν *Ἐπὶ Σουνίωι ἐπὶ Θρασύμωι*...[84], φαίνεται σαφῶς ὅτι ἀνῆκε στήν περιοχή γενικά τοῦ Σουνίου. Τό μέταλλο πού συνόρευε μέ τήν παραπάνω ὁδό εἶχε ἀνοιχτεῖ στό Θράσυμο, ἑπομένως ἐκεῖνο πού ἐνδιέφερε περισσότερο τό συντάκτη τοῦ κειμένου, γιά λόγους σαφήνειας, ἦταν ἡ ἀφετηρία καί ὄχι τό τέρμα της. Ἡ ὁδός πού ξεκινοῦσε ἀπό τό Θράσυμο θά μποροῦσε, ἀνάλογα μέ τή θέση του, νά ὁδηγεῖ ἡ ἴδια διαδοχικά ἤ μέ διάφορα παρακλάδια της (πού θά ἄρχιζαν

81. Φαίνεται πώς ὅταν στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν ἡ θέση τοῦ μετάλλου ὁρίζεται μόνο μέ τό *Βήσησι* χωρίς κανένα ἄλλο διευκρινιστικό στοιχεῖο, τότε ἐννοεῖται ὅτι τό μέταλλο βρισκόταν μέσα στήν κώμη Βήσα, γνωστή γιά τά ἄφθονα κοιτάσματά της, ἤ στή γύρω ἄμεση περιοχή της. Ὅταν τό μέταλλο εἶχε ἀνοιχτεῖ ἀρκετά μακριά, τότε ἀναφέρονται περισσότερα στοιχεῖα, π.χ. *Βήσ]ησι ἐμ Παγγαί(ωι)*... (Crosby 1950, σ. 255, ἀριθ. 18, στ. 6) καί *Ἐπὶ Σουνίωι*... *Βήσησι*... (Crosby 1941, σ. 17, στ. 82-83).

82. Crosby 1950, σ. 213, στ. 35. Μιά ἄλλη ὁδός πάλι «ἐπί Σούνιον φέρουσα» (Crosby 1950, σ. 261, ἀριθ. 19, στ. 26) δέ σχολιάζεται ἐδῶ, ἐπειδή ἡ συμπλήρωσή της δέν εἶναι ἀπόλυτα βέβαιη.

83. Eliot, σ. 83.

84. Crosby 1941, σ. 17, στ. 77-78 καί σχόλια σ. 25, J.H. Young, Hesperia X (1941), σ. 29.

ἀπό διάφορα σημεῖα τῆς διαδρομῆς της) καί στό ὄρος Σούνιον (σέ κάποιο ἄλλο μεταλλευτικό κέντρο) καί στήν ὁμώνυμη κώμη καί στήν Ἄκρα. Ἔτσι εἶναι πιθανότερο ὅτι τό *ἐπὶ Σούνιον φέρουσα*... δείχνει μόνο τή γενική κατεύθυνση τῆς ὁδοῦ ἤ ἁπλῶς τό πλησιέστερο πρός τό Θράσυμο Σούνιον, πού ὅμως δέν μποροῦμε νά ἐξακριβώσουμε, ἀφοῦ δέ γνωρίζουμε τή θέση τοῦ Θρασύμου.

2. Πρίν ἀπό λίγο καιρό οἱ M. K. Langdon καί L. Vance Watrous ἀνακάλυψαν σέ σημεῖο ἀνάμεσα στήν Ἀγριλέζα καί τήν Ἄκρα μερικές ἐπιγραφές χαραγμένες στό βράχο[85], πού μᾶς γνωστοποίησαν τή θέση τῶν ἐδαφῶν τοῦ Τιμησίου, πού ἀναφέρονται στίς Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν. Ἀπό αὐτές ἐκείνη πού σχετίζεται μέ τό θέμα μας εἶναι ἡ ἐπιγραφή *Ἑρμῆς ἀγαθός. Ἕρμα πρὸ Σουνίου*, πού συνοδεύεται ἀπό κατάλογο μηνῶν τοῦ ἀττικοῦ ἡμερολογίου καί ἀπό δύο τόρμους σκαλισμένους στό βράχο, πού θεωρήθηκαν ὅτι φανερώνουν τή θέση ἑρμαϊκῶν στηλῶν. Ἡ ἔκταση τῶν ἐδαφῶν τοῦ Τιμησίου περιβάλλεται ἀπό μαντρότοιχο, πού σώζεται σέ μεγάλο μῆκος, καί περιέχει ἐρείπια κτισμάτων, ἀπό τά ὁποῖα εἶναι φανερή ἡ ἀγροτική δραστηριότητα τῶν ἰδιοκτητῶν της. Σώζονται ἐπίσης στοά ἐξόρυξης μεταλλεύματος καί μεταλλευτικό φρέαρ, πού δείχνουν ὅτι πραγματοποιήθηκαν ἐκεῖ καί ἔργα μεταλλευτικά. Οἱ σχολιαστές τῆς ἐπιγραφῆς πιστεύουν ὅτι ἡ λέξη *ἕρμα* δηλώνει τήν ἑρμαϊκή στήλη καί ὅτι στό χῶρο της οἱ μεταλλευτές ἔκαναν προσφορές πρός τόν Ἑρμῆ, μέ τήν εὐχή νά τούς παρουσιάσει κάποιο «ἕρμαιον», δηλαδή ἕνα πλούσιο εὕρημα, πού δέ θά 'ταν ἄλλο ἀπό ἕνα σημαντικό κοίτασμα ἀργυρούχου μολύβδου. Πιστεύουν ἐπίσης ὅτι τό *πρὸ Σουνίου* τῆς ἐπιγραφῆς ἀναφέρεται στήν Ἀγριλέζα, πού βρίσκεται πρός τά βόρεια, ἐπειδή δέχονται τήν ὕπαρξη τῆς κώμης Σούνιον στήν περιοχή της, σύμφωνα μέ τή γνώμη πολλῶν ἐρευνητῶν, καί ἑρμηνεύουν τόν Ἑρμῆ σάν «Προπύλαιο».

Στήν παραπάνω ἑρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς ἄς προστεθοῦν μερικές παρατηρήσεις, πού θά μποροῦσαν νά ἀποκαλύψουν μιά ἄλλη σημασία τοῦ *πρὸ Σουνίου*. Ἡ κώμη Σούνιον, ἐάν βέβαια ἡ ἄποψη πώς βρισκόταν στήν Ἀγριλέζα εἶναι ὀρθή, ἀπέχει 2 χλμ. περίπου βορειότερα τοῦ σημείου ὅπου εἶχαν στηθεῖ οἱ ἑρμαϊκές στῆλες καί ἔτσι εἶναι δύσκολο, λόγω τῆς ἀπόστασης, νά χαρακτηριστεῖ ὁ Ἑρμῆς σάν Προπύλαιος. Τό ἐπίθετο αὐτό δίνεται συνήθως σέ ἀγάλματα θεῶν ἤ σέ ἑρμαϊκές στῆλες πού εἶχαν στηθεῖ μπροστά σέ πραγματικές πύλες[86], στήν Ἀγριλέζα ὅμως δέν ὑπάρχει κάτι ἀνάλογο καί τά μόνα στοιχεῖα πού ὁδήγησαν ὁρισμένους ἐρευνητές νά τήν ταυτίσουν μέ τήν κώμη Σούνιον εἶναι τό πλῆθος τῶν μεταλλευτικῶν καί ἄλλων ἐγκαταστάσεων τῆς περιοχῆς της καί κυρίως τό γνωστό ψήφισμα πού μνημονεύει τήν Ἀγορά τοῦ Λευκίου (IG II² 1180). Ἡ Ἀγριλέζα συνδέεται μέ τήν Ἄκρα μέ μία θαυμάσια ἀρχαία ὁδό[87], σωζόμενη σέ ἄριστη κατάσταση, ἡ ὁποία διέρχεται ἀρκετά ἀνατολικότερα τοῦ σημείου, ὅπου ἔχει χαραχτεῖ ἡ ἐπιγραφή, ἐάν ὅμως ὁ Ἑρμῆς σχετιζόταν μέ τήν κώμη, θά 'πρεπε τότε οἱ στῆλες νά εἶχαν στηθεῖ πλησιέστερα πρός τήν ὁδό, ἄν ὄχι δίπλα στό ὅριό της. Ἀλλά ὑπάρχει καί μιά ἄλλη λεπτομέρεια, πού ἄν δέν εἶναι τυχαία εἶναι ἀποκαλυπτική. Γιά νά διαβάσει κανείς τίς ἐπιγραφές καί νά σταθεῖ «ἀντιμέτωπος» μέ τίς ἑρμαϊκές στῆλες, πρέ-

85. Hesperia 46 (1977), σ. 168 κ.ἑ., ἀριθ. 3.
86. L. S. J., λ. *προπύλαιος*.
87. J.H. Young, Greek Roads in S. Attika, Antiquity 30 (1956), σ. 96, εἰκ. 2.

πει νά στραφεῖ πρός τή Δύση, ἐνῶ ἡ Ἀγριλέζα βρίσκεται κατευθείαν πρός τά βόρεια. Ἀκριβῶς ὅμως πρός τά δυτικά καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τά ἐδάφη τοῦ Τιμησίου ὑψώνεται ἡ Μεγάλη Βίγλα καί τό Σπιθαροπούσι, ἀπό τά μεγαλύτερα ὑψώματα τοῦ σουνιακοῦ γουνοῦ, στά ὁποῖα πραγματοποιήθηκαν πλῆθος μεταλλευτικῶν ἔργων, σύμφωνα μέ τά σωζόμενα ἀρχαιολογικά λείψανα[88]. Φαίνεται λοιπόν πιθανότερο ὅτι οἱ ἑρμαϊκές στῆλες τῶν ἐδαφῶν τοῦ Τιμησίου εἶχαν στηθεῖ ὄχι πρό τῆς κώμης, ἀλλά πρό τοῦ ὄρους Σούνιον.

Ζ. ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΚΩΜΗΣ ΣΟΥΝΙΟΝ

Ὁ τόπος τῆς Λαυρεωτικῆς, πού σύμφωνα μέ τήν Ἐπιγραφή τῶν Πωλητῶν Crosby 4 ὀνομαζόταν Ἄνω Σούνιον κατά τόν 4ον π.Χ. αἰ., δέν εἶναι εὔκολο νά ἐντοπιστεῖ μέ ἀπόλυτη ἀσφάλεια, ἐπειδή δέ μνημονεύεται ἀπό ἄλλη ἀρχαία πηγή καί τά μόνα στοιχεῖα πού γνωρίζουμε γι' αὐτόν εἶναι τό ὅτι εἶχε μέταλλα καί βρισκόταν σέ ὀρεινή ἤ μεσογειακή τοποθεσία, ἡ λεπτομερής ὅμως ἐπανεξέταση τῆς σουνιακῆς τοπογραφίας καί ἱστορίας ὁδηγεῖ σέ συμπεράσματα πού φαίνεται πώς δέν ἀπέχουν πολύ ἀπό τήν πραγματικότητα.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι τό Ἄνω Σούνιον σχετίζεται ἄμεσα μέ τό Σούνιον καί ὅτι οἱ τόποι πού ἔφεραν αὐτές τίς ὀνομασίες ἦταν γεωγραφικά ἀντίθετοι. Τό Σούνιον ὅμως, ὅπως εἴδαμε, εἶχε διάφορες σημασίες, πρέπει λοιπόν πρῶτα νά ἐξετάσουμε, ἐάν τό Ἄνω Σούνιον «ἀντιτίθεται» στήν Ἄκρα, στό ὄρος, στό δῆμο ἤ στήν κώμη Σούνιον. Τά δύο τοπωνυμία ἀπό ἄποψη εἰδολογική ἀνήκουν στήν ἴδια κατηγορία, ὅ,τι δηλαδή θά ἦταν τό ἕνα, τό ἴδιο θά ἦταν καί τό ἄλλο. Ἔτσι, ἐπειδή σάν Ἄνω Σούνιον δέ θά μποροῦσε νά ὀνομαστεῖ (λόγω τοῦ ἐπιρρήματος) ἕνα ἄλλο ἀκρωτήριο τῆς Λαυρεωτικῆς, ἕνα ἄλλο ὄρος ἤ ἕνας ἄλλος δῆμος[89], εἶναι φανερό ὅτι τό Ἄνω Σούνιον «ἀντιτίθεται» στήν κώμη Σούνιον, ὅτι δηλαδή θά ἦταν κι αὐτό μιά κώμη ἤ τουλάχιστον ἕνας οἰκισμός. Ὁ ἐντοπισμός τοῦ οἰκισμοῦ Ἄνω Σούνιον προϋποθέτει τήν ἀσφαλή γνώση τῆς κώμης Σούνιον, οἱ γνῶμες ὅμως τῶν ἐρευνητῶν γιά τή θέση τῆς ἕδρας τοῦ δήμου Σουνιέων εἶναι διχασμένες. Αὐτό ὀφείλεται κατά βάση στό ὅτι οἱ σχετικές μαρτυρίες τῶν φιλολογικῶν πηγῶν καί τῶν μέχρι τώρα γνωστῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων δέ συμφωνοῦν ὡς πρός τό θέμα αὐτό μεταξύ τους. Τό φαινόμενο ὅμως δέν εἶναι πρωτοφανές καί προκειμένου περί τῆς περιοχῆς πού ἐξετάζουμε, δέν εἶναι κάν παράδοξο. Τό Σούνιον μετά τή συμβατική χρονολογία τοῦ 483 π.Χ. συνδέεται ἄμεσα μέ τά ἀργυρεῖα καί ἡ μετέπειτα ἐξέλιξή του ἐπηρεάζεται ἀποφασιστικά ἀπό τίς τύχες τους. Ἔτσι ἡ ἱστορία τῆς Λαυρεωτικῆς γενικά καί οἱ ἰδιαίτερες περιπέτειες τῆς Ἄκρας ἑρμηνεύουν ἄριστα τίς πληροφορίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καί ἐπεξηγοῦν τά διάφορα ἀρχαιολογικά εὑρήματα σέ ὅλη τήν ἔκταση τοῦ δήμου.

Ρητή ἀρχαία μαρτυρία γιά τήν ἀκριβή θέση τῆς κώμης Σούνιον, δηλαδή τῆς ἕδρας

88. Βλ. ὑποσημ. 33.

89. Οἱ ὁμώνυμοι δῆμοι διακρίνονται σέ *ὑπένερθεν* καί *καθύπερθεν* (V.v. Schoeffer, RE V (1905), λ. *Δῆμοι*, Κατάλογος, στήλη 35 κ.ἑ., ἀριθ. 2-3, 5-6, 95-96, 112-113, 119-120, καί 129-130. Πρβλ. J. Traill, ὅ.π., passim).

τοῦ δήμου, δέ σώζεται. Μέχρι τά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα ἡ πλειοψηφία τῶν ἐρευνητῶν πίστευε ὅτι ἡ κώμη Σούνιον εἶχε δημιουργηθεῖ στήν Ἄκρα καί ἦταν ἁπλωμένη μέσα στό ὀχυρό τῶν Ἀθηναίων καί στίς πρός αὐτό στραμμένες πλαγιές τῶν παρακείμενων ὑψωμάτων. Τή γνώμη αὐτή, ἐνισχυμένη ἀπό τά ἐρείπια πού ἀποκάλυψαν οἱ ἀνασκαφές τοῦ Βαλ. Στάη στό χῶρο τοῦ ὀχυροῦ[90], δέχονται καί σήμερα ἀρκετοί μελετητές τοῦ Σουνίου, πρόσφατα μάλιστα ὁ Ν. Παπαχατζῆς[91] ἐπιχείρησε σχεδιαστική ἀναπαράσταση τῶν ἱερῶν, τοῦ ὀχυροῦ καί τῆς συνεχόμενης κώμης. Τό 1894 ἤλθε στό φῶς τό ψήφισμα γιά τήν Ἀγορά τοῦ Λευκίου στήν Ἀγριλέζα (IG II², 1180) καί ἀπό τότε διάφοροι ἐρευνητές ὑποστηρίζουν τήν ἄποψη ὅτι σ' αὐτήν, στήν ἐνδοχώρα δηλαδή τῆς σουνιακῆς γῆς, βρισκόταν ἡ ἕδρα τοῦ δήμου καί ὄχι στήν Ἄκρα, ὅπου ἄλλωστε δέν ἔχουν ἀνακαλυφτεῖ ἐρείπια συγκροτημένου οἰκισμοῦ. Ἡ «τοποθέτηση» τῆς κώμης Σούνιον στήν Ἀγριλέζα ταίριαζε πολύ καλά ὄχι μόνο μέ τήν ἐκεῖ ὕπαρξη κλασικῶν νεκροταφείων καί ἄλλων ἐρειπίων, ἀλλά κυρίως μέ τή μέχρι τότε «περίεργη» πληροφορία τοῦ Στράβωνος (IX. 1, 22) ὅτι γιά νά φτάσει κανείς στόν «ἀξιόλογο δῆμο Σούνιον», καθώς ἔπλεε ἀπ' τό Φάληρο, ἔπρεπε πρῶτα νά παρακάμψει τήν Ἄκρα. Ἡ θεωρία γιά τήν ὕπαρξη τῆς κώμης Σούνιον στήν Ἀγριλέζα δημιουργοῦσε κάποια προβλήματα στούς ὑποστηριχτές της, ἀφοῦ ἐπρόκειτο γιά ἕνα δῆμο ἄμεσα σχετιζόμενο μέ τή θάλασσα καί σχεδόν τριγυρισμένο ἀπ' τό κύμα, ἀλλά, ὅπως παρατήρησε ὁ E. Ardaillon[92], σάν λιμάνι τῆς κώμης χρησίμευε ἡ Πάνορμος ἤ τό παρακείμενο Λιμάνι Πασᾶ, ὅπου ὑπάρχουν ἀρχαῖα ἐρείπια καί λιμενικές ἐγκαταστάσεις.

Ἡ μελέτη τῆς σουνιακῆς τοπογραφίας ἀποκαλύπτει σαφῶς ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Στράβωνος δέν πρέπει νά ἀναφέρεται στήν Ἀγριλέζα, ἐπειδή πρόκειται γιά τελείως μεσογειακό τόπο, πού ἀπέχει τό ἴδιο τόσο ἀπό τήν Πάνορμο καί τό Λιμάνι Πασᾶ (τά ὑποτιθέμενα ἐπίνεια) ὅσο καί ἀπό τήν Ἄκρα, μέ τήν ὁποία μάλιστα συνδέεται μέ τή μεγάλη ἀρχαία ὁδό πού μνημονεύσαμε. Ἐάν λοιπόν ἡ κώμη Σούνιον βρισκόταν στήν Ἀγριλέζα, τό καλύτερο ἐπίνειό της θά ἦταν ἀσφαλῶς τό δυτικό λιμάνι τῆς Ἄκρας καί ὄχι κάποιος ἀπό τούς ὅρμους τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τοῦ δήμου. Ἕνα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς Λαυρεωτικῆς εἶναι οἱ ἰσχυροί βόρειοι ἄνεμοι, πού φυσᾶνε κατά τό μεγαλύτερο διάστημα τοῦ ἔτους καί σηκώνουν δυνατές τρικυμίες στό δίαυλο ἀνάμεσα στή νότια Ἀττική καί τή Μακρόνησο. Ἔτσι μέ τή χρήση τοῦ δυτικοῦ λιμανιοῦ τῆς Ἄκρας τά (κωπήλατα ἤ ἱστιοφόρα) πλοῖα πού ἔρχονταν ἀπό τόν Πειραιά θά ἀπέφευγαν καί τό μεγαλύτερο ταξίδι καί τό ἐπικίνδυνο γύρισμα τοῦ ἀκρωτηρίου. Ὅλα αὐτά ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι καί ἄν ἀκόμη ὁ «δῆμος Σούνιον» βρισκόταν στήν Ἀγριλέζα, ὁ Στράβων δέ θά 'πρεπε νά ἀναφέρει παράκαμψη τοῦ ἀκρωτηρίου ἀπό τά πλοῖα πού ἔρχονταν ἀπ' τό Φάληρο. Καί οἱ ναυτικοί καί οἱ ἐπιβάτες θά προτιμοῦσαν νά ἀράξουν στό δυτικό λιμάνι τῆς Ἄκρας, ἀφοῦ ἡ ἀποβίβασή τους στήν ἀνατολική ἀκτή τοῦ δήμου δέν τούς πρόσφερε τίποτε καλύτερο. Ὁ γεωγράφος ὅμως ἀναφέρει ξεκάθαρα παράκαμψη τοῦ ἀκρωτηρίου καί ἔτσι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἑρμηνεύσουμε «κατά λέξη» τήν πλη-

90. Βαλ. Στάης, Τό Σούνιον καί οἱ ναοί Ποσειδῶνος καί Ἀθηνᾶς (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας), ἐν Ἀθήναις 1920, «Τοπογραφικόν σκαρίφημα».

91. Ν. Παπαχατζῆς, Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἀττικά, Ἀθήνα 1974, σ. 86, εἰκ. 17.

92. Ardaillon, σ. 212.

ροφορία του καί νά δεχτοῦμε ἑπομένως ὅτι ἡ κώμη Σούνιον ἦταν παραλιακή καί ὅτι εἶχε δημιουργηθεῖ σ' ἕνα ἀπό τά λιμάνια τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Λαυρεωτικῆς. Ἀπό αὐτά, ἐκεῖνα πού θά μποροῦσαν νά φιλοξενήσουν ἕναν οἰκισμό εἶναι (μέ κατεύθυνση ἀπό Ν. πρός Β.): τό ἀνατολικό λιμανάκι τῆς Ἄκρας, ὁ ὅρμος Ἀσημάκη, τό Λιμάνι Πασᾶ, ὁ κόλπος Πουνταζέζα καί ὁ ὅρμος Γαϊδουρόμαντρα ἤ Πάνορμος, γιά τό καθένα ἀπό τά ὁποῖα πρέπει νά σημειωθοῦν τά ἑξῆς:

1. Τό ἀνατολικό λιμανάκι τῆς Ἄκρας δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἕδρα τοῦ δήμου, ἐπειδή ἀκριβῶς βρίσκεται στό χῶρο τοῦ κυρίως ἀκρωτηρίου. Ἄν ἡ κώμη ὑπῆρχε πραγματικά ἐκεῖ, ὁ Στράβων δέ θά ἀνέφερε παράκαμψη τῆς Ἄκρας. Τά πλοῖα πού ἔρχονταν ἀπό τό Σαρωνικό μποροῦσαν ἄνετα καί μέ ἀσφάλεια νά καταπλεύσουν στό δυτικό λιμάνι της, ἐπειδή ἡ χερσαία ἀπόσταση μέχρι τό ἀνατολικό εἶναι μηδαμινή γιά ἐπιβάτες καί μεταφορά ἐφοδίων. Στό ἀνατολικό λιμανάκι ἐξάλλου δέν ἔχουν βρεθεῖ μέχρι τώρα ἀνάλογα ἀρχαῖα ἐρείπια καί δέν ὑπάρχει ἐπίσης ὁ ἀναγκαῖος καί κατάλληλος χῶρος στήν παραλία γιά τό τράβηγμα τῶν πλοίων στή στεριά σέ ὥρα ἀνάγκης, ἐπειδή ἡ ἀκτή εἶναι σέ ὅλο σχεδόν τό μῆκος της βραχώδης. Τό ἀνατολικό λιμανάκι προσβάλλεται συχνά ἀπό τούς βόρειους καί τούς σποραδικούς, ἀλλά πολύ ἰσχυρούς, νότιους ἀνέμους καί τά μεγάλα κύματα θά πέταγαν τά ἀγκυροβολημένα πλοῖα στά βράχια. Εἶναι χαρακτηριστικό τό ὅτι σήμερα δέ χρησιμοποιεῖται σάν ἀραξοβόλι οὔτε ἀπό ψαρόβαρκες.

2. Ὁ ὅρμος Ἀσημάκη εἶναι ὁ μόνος πού ἔχει δώσει εὕρημα προκλασικό[93] καί διαθέτει εἶδος λιμανιοῦ. Ἀπέχει ὅμως 4 χλμ. περίπου ἀπό τήν Ἄκρα καί μέχρι τώρα τουλάχιστο δέν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἡ ὕπαρξη ἀρχαιοτήτων, πού νά φανερώνουν τήν ἐκεῖ παρουσία ἀξιόλογου οἰκισμοῦ. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἦταν κατοικημένος κατά τήν κλασική περίοδο.

3. Τό Λιμάνι Πασᾶ εἶναι ἡ σημαντικότερη μετά τήν Ἄκρα καί τήν Ἀγριλέζα περιοχή τοῦ δήμου Σουνιέων καί ἀπό ἄποψη γεωμορφολογική πολύ κατάλληλη γιά τήν ἐπιβίωση ἑνός οἰκισμοῦ. Διαθέτει καλό λιμάνι μέ ἀμμώδη ἀκτή, τελείως προφυλαγμένο ἀπό τούς βόρειους ἀνέμους, καλλιεργήσιμη γῆ σέ μεγάλη σχετικά πεδινή ἔκταση καί νερό πού ἀντλεῖται ἀπό πηγάδια. Οἱ ἀρχαιότητες, πού βρέθηκαν κατά καιρούς[94], μαρτυροῦν ὅτι ἀναπτύχτηκε ἐκεῖ ἕνας σημαντικός οἰκισμός, πού ἄρχισε τό βίο του ἀπό τίς ἀρχές τουλάχιστον τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.[95]. Ὑπάρχουν ἐπίσης ἐρείπια μεταλλευτικῶν ἐργαστηρίων στή βορειοανατολική πλευρά τοῦ λιμανιοῦ, ἀρχαῖα νεκροταφεῖα[96] στή δυτική καί λιμενικές ἐγκαταστάσεις. Ἐάν ἡ πληροφορία τοῦ Στράβωνος γιά τήν ὕπαρξη τοῦ δήμου στήν ἀνατολική ἀκτή ἀναφέρεται καί στό προκλασικό Σούνιον, τότε ἡ ὁμώνυμη κώμη μόνο στό Λιμάνι Πασᾶ θά 'πρεπε νά 'χει δημιουργηθεῖ, ἐπειδή ὁ χῶρος του διαθέτει

93. Β. Πετράκος, ΑΔ 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 35, ἀριθ. 4, Πίν. 35 β-γ.

94. Young 1941, σ. 170 κ.ἑ., E. Kirsten, RE 22.1(1933), λ. *Porthmos*, στ. 336 κ.ἑ., Β. Καλλιπολίτης, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 73. Κατά πάσα πιθανότητα οἱ ἀναφερόμενες ἀπό τόν Α. Οἰκονομίδη (Σούνιον, Ἀρχαιολογικός Ὁδηγός, Ἀθήνα 1957, σ. 18, ὑποσημείωση) ἀρχαιότητες εἶναι οἱ σωζόμενες στό Λιμάνι Πασᾶ. Τά «θεμέλια» πρέπει νά εἶναι ἐκεῖνα τῆς Ἀγορᾶς τῶν Σαλαμινίων.

95. IG I² 831 (πρβλ. J. Kirchner - St. Dow, AM 62 (1937), σ. 6 ἀριθ. 4, πίν. 4.1, καί Young 1941, σ. 189, ἀριθ. 5).

96. Τήν πληροφορία ὀφείλω σέ οἰκοδόμους τοῦ Λαυρείου, οἱ ὁποῖοι κατά τό ἄνοιγμα τῶν θεμελίων ἐξοχικῶν σπιτιῶν στήν περιοχή ἐπισήμαναν παλαιότερα ἀρχαίους τάφους «...μέ ἀγγεῖα».

τά περισσότερα πλεονεκτήματα ἀπό ὅλους τούς ἄλλους ὅρμους ἀνάμεσα στό Θορικό καί τήν Ἄκρα. Παρά ταῦτα τό Λιμάνι Πασᾶ δέ φαίνεται νά φιλοξένησε τήν ἕδρα τοῦ δήμου μέχρι τίς ἀρχές τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων τουλάχιστον, ἐπειδή ἡ μεγάλη του ἀπόσταση ἀπό τήν Ἄκρα καθιστοῦσε δύσκολη, ἄν ὄχι ἀδύνατη, τήν ἐξυπηρέτηση τῶν βασικῶν ἀναγκῶν καί ἐπιδιώξεων, πού ὁδήγησαν στή γέννηση καί τή διατήρηση ἑνός ἀθηναϊκοῦ οἰκισμοῦ στό Σούνιον κατά τήν προκλασική καί τήν κλασική περίοδο.

Τό 1936 βρέθηκαν στήν ἀθηναϊκή Ἀγορά δύο ἐπιγραφές[97], τοῦ 363 ἡ μιά καί τοῦ 250 π.Χ. περίπου ἡ ἄλλη, πού ἀναφέρουν τούς ὅρους τῆς συμφωνίας, στήν ὁποία κατέληξαν μετά ἀπό διαιτησία «οἱ Σαλαμίνιοι οἱ ἐξ Ἐπταφυλῶν» καί «οἱ Σαλαμίνιοι οἱ ἀπό Σουνίου» ὡς πρός τίς θρησκευτικές ὑποχρεώσεις τους καί τά δικαιώματά τους. Ὁρίζουν ἐπίσης τούς χώρους λατρείας καί κοινοκτημοσύνης αὐτῶν τῶν δύο κλάδων τοῦ γένους τῶν Σαλαμινίων, πού ζοῦσαν στήν Ἀττική ἀπό τόν 6ο π.Χ. αἰ.[98], κυριότεροι ἀπό τούς ὁποίους ἦταν τό *Ἡράκλειον τὸ ἐπὶ Πορθμῶι* στό Σούνιον, ἡ *ἁλὴ* καί ἡ *Ἀγορὰ ἡ ἐν Κοίληι*. Λίγο καιρό μετά ὁ ἐραστής τῆς σουνιακῆς γῆς J.H. Young[99] ταύτισε τόν ἀσφαλή κόλπο τῆς Πουνταζέζας, πού ἀνοίγεται σέ μικρή ἀπόσταση βορειότερα τοῦ Λιμανιοῦ Πασᾶ, μέ τό σουνιακό Πορθμό, ἐπειδή ἀνακάλυψε ἐκεῖ ἐρείπια κτισμάτων, πού ἀναφέρονται λεπτομερῶς στίς ἐπιγραφές, καί κυρίως ἕνα ἀναθηματικό ἀνάγλυφο μέ παράσταση νικητῆ σέ ἀγῶνες ἔφηβου στή μιά του πλευρά καί τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλῆ στίς ἄλλες[100]. Ὁ J.H. Young θεώρησε ἐπίσης ὅτι ἡ *ἁλὴ* δέν πρέπει νά εἶναι ἄλλη ἀπό τή μικρή λιμνοθάλασσα, πού ἁπλωνόταν μέχρι πρίν ἀπό μερικά χρόνια κοντά στή βόρεια ἀκτή τοῦ Λιμανιοῦ Πασᾶ[101], δέ σχολίασε ὅμως τήν *Ἀγορὰν τὴν ἐν Κοίληι*, ἐπειδή προφανῶς υἱοθέτησε τήν ἄποψη τοῦW.S. Ferguson ὅτι ἡ Ἀγορά αὐτή βρισκόταν στήν ὁμώνυμη περιοχή τῆς Ἀθήνας[102].

Οἱ πρόσφατες ἀνασκαφικές ἔρευνες τῆς Β΄ Ἐφορείας Προϊστορικῶν καί Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων[103] ἀποκάλυψαν κοντά στή βορειοδυτική ἀκτή τῆς ἁλῆς τοῦ Λιμανιοῦ Πασᾶ τά ἐρείπια ἀρχαίας Ἀγορᾶς, ἡ ὁποία πρέπει νά ταυτίζεται μέ τήν *Ἀγορὰν τὴν ἐν Κοίληι* τῶν Σαλαμινίων. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ 363 π.Χ. ὁρίζει σαφῶς (στ. 16-18): ... *τὴν δὲ γῆν τὴν ἐφ' Ἡρακλείοι τῶι ἐπὶ Πορθμῶι καὶ τὴν ἁλὴν καὶ τὴν Ἀγορὰν τὴν ἐν Κοίληι νείμασθαι διχαστὴν ἑκατέρος*... καί δέν ἀφήνει ἀμφιβολία, ὅπως καί ἐκείνη τοῦ 250 π.Χ., ὅτι *ἡ Ἀγορὰ ἡ ἐν Κοίληι* βρισκόταν κι αὐτή στό Σούνιον καί μάλιστα κοντά στήν ἁλήν. Τό τοπωνύμιο Κοίλη εἶναι περιγραφικό καί θά ὑπῆρχε σέ πολλά μέρη, ὅπως π.χ. τό τοπωνύμιο Σκοπιά[104]. Τό ἀποκαλυφθέν κτίριο ἐξάλλου εἶχε ἀνεγερθεῖ σέ πραγματικά «κοίλη» τοποθεσία, ἐπειδή στά ἀνατολικά ὑψώνονται οἱ λόφοι

97. W.S. Ferguson, The Salaminioi of Heptaphylai and Sounion, Hesperia VII 7 (1938), σ. 1 κ.ἑ.

98. Martin Nilsson, A.J. Ph. LIX (1938), σ. 385 κ.ἑ.

99. Young 1941, σ. 163 κ.ἑ.

100. Τό ἀνάγλυφο βρίσκεται σήμερα στό Μουσεῖο Βραυρῶνος.

101. Ἡ λιμνοθάλασσα ἐπιχωματώθηκε πρόσφατα γιά λόγους ἐξωραϊσμοῦ.

102. W.S. Ferguson, ὅ.π., σ. 55.

103. Εὐχαριστῶ ἰδιαίτερα τόν Ἔφορο κ. Β. Πετράκο γιά τήν εὐγενική ἄδεια νά ἀναφέρω τό εὕρημα πρίν ἀπό τή δημοσίευσή του. Τό ἴδιο κτίριο μνημονεύει ὁ Β. Καλλιπολίτης (ὅ.π.) καί πιθανῶς ὁ Α. Οἰκονομίδης (ὅ.π.).

104. L. S. J., λ. *σκοπιά* (πρβλ. Crosby 1941, σ. 16, στ. 41).

πού χωρίζουν τό Λιμάνι Πασᾶ ἀπό τήν Πουνταζέζα καί στά νοτιοδυτικά τά ἀνάλογα ὑψώματα τῆς περιοχῆς Ἀσημάκη. Ἔτσι μέ τό τελευταῖο εὕρημα εἶναι πιά βέβαιο ὅτι ὄχι μόνο ἡ Πουνταζέζα, ἀλλά καί τό Λιμάνι Πασᾶ ἀνῆκε στό χῶρο πού εἶχε παραχωρηθεῖ ἀρχικά γιά τήν ἐγκατάσταση τῶν Σαλαμινίων. Τό γεγονός αὐτό ἀποκλείει τή δυνατότητα νά ταυτίσουμε τό Λιμάνι μέ τήν ἕδρα τοῦ δήμου τῶν κλασικῶν Σουνιέων, παρά τήν πληροφορία τοῦ Στράβωνος, πού, ὅπως θά δοῦμε, ἔχει μιά ἄλλη σημασία. Μποροῦμε μάλιστα νά διακρίνουμε μιά καθαρά πολιτική πράξη τῶν Ἀθηναίων, ἐπειδή, καθώς φαίνεται, ἔδωσαν στούς νέους ἐποίκους γιά ἐγκατάσταση ἕνα χῶρο ἐλεύθερο ἀπό ἄλλους κατοίκους καί κυρίως μακριά ἀπό τήν κώμη Σούνιον καί τήν Ἄκρα πού εἶχαν ἀνέκαθεν ζωτική σημασία γιά τά συμφέροντά τους.

4. Ἡ Πουνταζέζα δέν πρέπει ἐπίσης νά σχετίζεται μέ τήν κώμη Σούνιον, ἐπειδή, ἐκτός ἀπ' τήν ταύτισή της μέ τό σουνιακό Πορθμό, τά μέχρι τώρα γνωστά ἐρείπια ἀρχαίων κτισμάτων τῆς περιοχῆς της ἀνήκουν κυρίως σέ ἀγροικίες καί σ' ἕνα μεγάλο ἐργοστασιακό συγκρότημα καμίνων τήξης τοῦ μεταλλεύματος[105].

5. Ὁ ὅρμος Γαϊδουρόμαντρα ἤ Πανόριμο[106] ἀπέχει 7 χλμ. περίπου ἀπό τήν Ἄκρα καί εἶναι κατά πάσα πιθανότητα ἡ Πάνορμος τῶν Ἐπιγραφῶν τῶν Πωλητῶν[107]. Ἔτσι δέν ὑπάρχουν δυνατότητες συσχετισμοῦ της μέ τήν κώμη Σούνιον, πολύ περισσότερο μάλιστα ἐπειδή οἱ γνωστές ἀπό τήν περιοχή της ἀρχαιότητες[108] δείχνουν ὅτι ἐκεῖ λειτούργησαν μόνο μεγάλα ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας τοῦ μεταλλεύματος τῆς Λαυρεωτικῆς.

Μετά τή διαπίστωση ὅτι ἡ κώμη Σούνιον δέν ἦταν δυνατό νά ὑπῆρχε στήν ἀνατολική ἀκτή τῆς Λαυρεωτικῆς, ἄς ἐπανεξετάσουμε τήν Ἀγριλέζα, γιά νά δοῦμε ἄν ἀληθεύει ἡ θεωρία ὅτι σ' αὐτή εἶχε ἀναπτυχτεῖ ἡ ἕδρα τοῦ δήμου Σουνιέων, ἀνεξάρτητα ἀπό τά τυχόν ἐπίνειά της. Τά κύρια ἐρείσματα αὐτῆς τῆς θεωρίας εἶναι ἡ παρουσία τῆς Ἀγορᾶς τοῦ Λευκίου (IG II^2 1180), τά ἀρχαῖα ἐρείπια τῆς περιοχῆς της καί ἔμμεσα ἡ γνωστή πληροφορία τοῦ Στράβωνος. Γιά τήν τελευταία τονίστηκε ἤδη ὅτι δέν μπορεῖ νά ἀναφέρεται στήν Ἀγριλέζα, μέ ἀποτέλεσμα ὄχι μόνο νά ἀφαιρεῖται ἕνα ἀπό τά κύρια ἐρείσματα τῆς θεωρίας, ἀλλά καί νά μειώνεται ἡ σημασία τῶν ἄλλων. Ἡ Ἀγορά τοῦ Λευκίου δέν ἦταν ἡ μοναδική στήν περιοχή τοῦ δήμου Σουνιέων καί ἑπομένως δέν ἀποκαλύπτει τή θέση τῆς κώμης Σούνιον. Ἐκτός ἀπ' αὐτή ὑπῆρχε ἐπίσης ἡ *Ἀγορὰ ἡ ἐν Κοίλῃ* στό Λιμάνι Πασᾶ καί κατά πάσα πιθανότητα καί μιά τρίτη στό δυτικό λιμάνι τῆς Ἄκρας[109]. Τά περισσότερα ἀρχαῖα ἐρείπια τῆς Ἀγριλέζας ἀνήκουν σέ ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας τοῦ μεταλλεύματος καί σέ νεκροταφεῖα, παρόμοια ὅμως ὑπάρχουν καί σέ

105. E. Kirsten, ὅ.π., Κονοφάγος 1974, σ. 266, ἀριθ. 3, εἰκ. 1, Young 1941, σ. 163 κ.ἑ., Α. Λιάγκουρας - Ε. Κακαβογιάννης, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 147.

106. C. Hanriot, Recherches sur la topographie des dèmes de l'Attique, Napoleon-Vandée 1853, σ. 207 κ.ἑ. καί χάρτη, J. Wiesner, RE 18.3 (1949), στ. 658, ἀριθ. 10.

107. Crosby 1950, σ. 237, ἀριθ. 14, στ. 20 καί σ. 239, ὑποσημ. 58. Ἐπίσης σ. 242, ἀριθ. 15, στ. 26 κ.ἀ.

108. Young 1941, σ. 168, Α. Λιάγκουρας - Ε. Κακαβογιάννης, ΑΑΑ IX (1976), σ. 24 κ.ἑ. Οἱ ἀναφερόμενες ὑποβρύχιες ἀρχαιότητες θά πρέπει νά ἔπαθαν μεγάλες ζημιές ἀπό τή βυθοκόρο πού βάθυνε τό μυχό τοῦ ὅρμου, γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἐκεῖ ναυπηγείου «Olympic Yacht A.E.» (1972). Ἡ ἴδια ἑταιρεία ἐπιχωμάτωσε τό μεγαλύτερο τμῆμα τῆς λιμνοθάλασσας, πού ἀποτελοῦσε τήν πρός τά δυτικά συνέχεια τοῦ ὅρμου.

109. H.A. Thompson, Hesperia VII (1938), σ. 75 κ.ἑ.

διάφορα ἄλλα μεταλλευτικά κέντρα τῆς Λαυρεωτικῆς (π.χ. Σούριζα, Μεγάλα Πεῦκα, Μπερζέκο, Συντερίνα κτλ.), γιά τά ὁποῖα εἴμαστε βέβαιοι ὅτι δέ χρημάτισαν ἕδρες δήμων.

Ἡ Ἀγριλέζα ἐκτείνεται στήν ἐνδοχώρα τοῦ δήμου, 4 χλμ. περίπου βορειότερα τῆς Ἄκρας. Ἡ γῆ της εἶναι ἄνυδρη καί ἄφορη καί δέ μᾶς ἔδωσε μέχρι τώρα ἀρχαιότητες προκλασικές. Ἡ κώμη Σούνιον, ἀντίθετα, γεννήθηκε πολύ πρίν ἀπό τόν 5ο π.Χ. αἰ. καί πρέπει ὁπωσδήποτε νά ἦταν παραλιακή καί μάλιστα νά γειτόνευε ἄμεσα μέ τήν Ἄκρα. Ἔτσι οἱ κάτοικοί της θά μποροῦσαν νά ἀπολαμβάνουν τίς οἰκονομικές εὐεργεσίες τῆς θάλασσας καί νά ὠφελοῦνται ἀπό τήν ὕπαρξη τῶν ἐκεῖ ἱερῶν. Δέ θά 'ταν ἄλλωστε τό μοναδικό παράδειγμα ἀρχαίου οἰκισμοῦ, πού ἀναπτύχτηκε δίπλα σ' ἕνα ναυτιλιακό κόμβο ἤ σ' ἕνα θρησκευτικό κέντρο, καί ἡ Ἄκρα ἦταν καί τά δύο. Πρός τό παρόν λοιπόν δέν ἔχουμε κανένα στοιχεῖο, γιά νά ὑποστηρίξουμε βάσιμα τήν ταύτιση τῆς κώμης Σούνιον μέ τόν τόπο, ὅπου εἶχε κατασκευαστεῖ ἡ Ἀγορά τοῦ Λευκίου, ἐνῶ μποροῦμε νά ἀναγνωρίσουμε τήν ταυτότητα τῆς Ἀγριλέζας στηριζόμενοι στίς ἐξακριβώσεις τῆς μεταλλειολογίας[110] καί στίς ἐκεῖ ἀρχαιότητες[111]. Στήν Ἀγριλέζα ὑπῆρχαν πλούσια κοιτάσματα ἀργυρούχου μολύβδου καί γιά τήν ἐκμετάλλευσή τους δημιουργήθηκαν μεγάλες μεταλλευτικές ἐγκαταστάσεις. Παράλληλα, ὅπως συνήθως συμβαίνει σέ μέρη μέ μεγάλη οἰκονομική σημασία, σχηματίστηκε μέ τόν καιρό δίπλα στά ἐργοτάξια ἕνας σημαντικός οἰκισμός. Καί τό μεταλλευτικό κέντρο καί ὁ οἰκισμός γεννήθηκαν ἀπό τήν ἀνακάλυψη τῆς Τρίτης Ἐπαφῆς τῶν μεταλλοφόρων στρωμάτων τῆς Λαυρεωτικῆς. Ἡ Ἀγριλέζα ὀφείλει τήν ἄνθησή της στά μεταλλεῖα της καί ἔσβησε, ὅπως καί στά νεώτερα χρόνια, μαζί μ' αὐτά.

Η. Η ΚΩΜΗ ΣΟΥΝΙΟΝ ΚΑΙ Ο «ΟΙΚΙΣΜΟΣ» ΑΝΩ ΣΟΥΝΙΟΝ

Ἡ συνεκτίμηση τῶν στοιχείων πού μᾶς παρέχουν γιά τό Σούνιον, τόσο ἡ φιλολογική παράδοση καί τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα, ὅσο καί ἡ γεωφυσική φυσιογνωμία τῆς περιοχῆς, δείχνουν ὅτι ἡ ἄποψη πού δέχεται τήν ὕπαρξη τῆς ἕδρας τοῦ δήμου στήν Ἄκρα εἶναι ἡ πλησιέστερη πρός τήν πραγματικότητα. Ὁ ἀρχικός πυρήνας τῆς κώμης, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς αἰτίες πού τόν γέννησαν, ἄρχισε νά σχηματίζεται κατά τήν προκλασική περίοδο, σέ ἐποχή δηλαδή κατά τήν ὁποία ἡ οἰκονομία δέν ἐπέτρεπε τήν ἐπιβίωση παρά μόνο σέ οἰκισμούς, πού ἦταν ἀπό τήν ἄποψη τῆς παραγωγῆς ἤ τῆς προμήθειας τῶν ἀγαθῶν αὐτάρκεις. Ἡ περιοχή τοῦ μετέπειτα δήμου Σουνιέων, ὅπου δέν καλύπτεται ἀπό βραχισμούς, εἶναι ἄγονη καί τά λίγα καλλιεργήσιμα ἐδάφη της φτωχά. Ἔτσι, ἐπειδή μιά ἀποκλειστικά γεωργική κοινότητα στό Σούνιον, οἱουδήποτε μεγέθους, δύσκολα θά μποροῦσε νά συντηρηθεῖ, ἄν δέν ἐκμεταλλευόταν ταυτόχρονα τήν τροφοδοσία καί τίς δυνατότητες ἐπικοινωνίας τῆς θάλασσας, εἶναι φανερό ὅτι οἱ παλαιότατοι Σουνιεῖς ἦταν

110. Μαρῖνος - Petrascheck, σ. 118 καί «Μεταλλευτικός Χάρτης Λαυρεωτικῆς» (ἔνθετος).

111. A. Milchhöfer, AM XII (1887), σ. 302 κ.ἑ. C, A. Κορδέλλας, AM XIX (1894), σ. 240 κ.ἑ., ἀριθ. 3, P. Wolters, AM XIX (1894), σ. 244 κ.ἑ., J. Kirchner - St. Dow, ὅ.π., σ. 8, ἀριθ. 6, J. Ellis Jones, L'Antiquité Classique 45 (1976), σ. 19 κ.ἑ., καί Archaeological Reports for 1978-79 (ἀριθ. 25), σ. 6 κ.ἑ.

ὑποχρεωμένοι νά κατοικήσουν στήν παραλία. Ἡ μορφολογία τῶν ἀκτῶν, ἡ κίνηση τῶν τοπικῶν ἀνέμων, οἱ πανάρχαιοι θαλασσινοί δρόμοι μαζί μέ τήν ἱερότητα τοῦ ἀκρωτηρίου ὁδηγοῦν στό βάσιμο συμπέρασμα ὅτι ἡ κώμη Σούνιον μόνο στό δυτικό λιμάνι τῆς Ἄκρας μποροῦσε νά γεννηθεῖ καί μόνο ἐκεῖ νά ἐπιβιώσει. Καί πράγματι τά ἀρχαιότερα λείψανα ἀνθρώπινης παρουσίας στήν περιοχή τοῦ δήμου, Πρωτοχαλκῆς Ἐποχῆς[112], στήν Ἄκρα ἔχουν βρεθεῖ καί σ' αὐτήν πάλι ἀναφέρεται ἡ παλαιότερη γραπτή μαρτυρία (Ὀδύσ. Γ 278).

Ἡ κώμη Σούνιον «ἀνδρώνεται» καί ἀκμάζει στά πλαίσια τοῦ κράτους τῶν Ἀθηναίων καί ἀναπόφευκτα μοιράζεται τίς τύχες του. Οἱ ἀντικειμενικές ἀνάγκες πού ὑπαγόρευσαν τή δημιουργία καί συντέλεσαν στήν ἄνθηση ἑνός οἰκισμοῦ στό νοτιότατο ἄκρο τῆς Ἀττικῆς (πρίν ἀπό τόν 7ο π.Χ. αἰ.) ἦταν κατά βάση ναυτιλιακές-ἐμπορικές, θρησκευτικές καί στρατηγικές. Εἶναι λοιπόν εὐνόητο ὅτι μόνο ἐφ' ὅσον ὁ οἰκισμός θά ὑπῆρχε στήν Ἄκρα οἱ ἀνάγκες αὐτές θά μποροῦσαν νά ἐξυπηρετηθοῦν καλύτερα. Τό ἀσφαλέστερο λιμάνι τῆς Λαυρεωτικῆς μετά τό Θορικό εἶναι τό δυτικό λιμάνι τῆς Ἄκρας, τό μόνο προφυλαγμένο ἀπό τούς βόρειους καί τούς πολύ ἰσχυρούς νότιους ἀνέμους. Στό λιμάνι αὐτό ἀγκυροβολοῦσαν ὅσοι ἔρχονταν ἀπό τό πέλαγος στήν Ἀθήνα, γιά νά εὐχαριστήσουν τόν Ποσειδώνα πού τέλειωσε τό μεγάλο καί ἐπικίνδυνο ταξίδι, καί σ' αὐτό ἀνέμεναν τίς κατάλληλες καιρικές συνθῆκες, ὅσοι ἔπλεαν ἀπό τήν Ἀθήνα γιά μακρινά λιμάνια. Ἡ κίνηση ἦταν, φαίνεται, τόσο ζωηρή, ὥστε οἱ Σουνιεῖς θέλησαν νά ἐπωφεληθοῦν καί ὅρισαν μέ ψήφισμά τους, τοῦ 455/4 π.Χ., ὅτι τό κάθε πλοῖο, ἐπιβατικό ἤ φορτηγό, πού κατέπλεε στό Σούνιον ἤ προσορμιζόταν σέ κάποιο λιμάνι τῶν ἀκτῶν του, ἔπρεπε νά καταβάλλει στόν Ποσειδώνα μιά εἰδική εἰσφορά ἑπτά ὀβολῶν ἤ καί μεγαλύτερη, ἀνάλογα μέ τήν ἀξία τοῦ φορτίου του[113]. Στήν Ἄκρα ἐπίσης ὑπῆρχαν τά σεβαστά ἱερά καί αὐτήν ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νά κατέχουν οἱ Ἀθηναῖοι, γιά νά ἐλέγχουν τίς ἐπικοινωνίες τους μέσω τοῦ νότιου Εὐβοϊκοῦ καί τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου, ὅπως ἔδειξαν ἄλλωστε μέ τήν ὀχύρωσή της κατά τόν Πελοποννησιακό πόλεμο[114].

Ὅσοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ἕδρα τοῦ δήμου βρισκόταν στήν Ἀγριλέζα τονίζουν ἰδιαίτερα τήν ἔλλειψη καλλιεργήσιμης γῆς στήν Ἄκρα, οἱ Σουνιεῖς ὅμως δέν ἦταν (οὔτε μποροῦσαν νά εἶναι) ἀποκλειστικά γεωργοί. Ὁπωσδήποτε θά ἀσκοῦσαν καί τή γεωργία, ἀλλά μόνο ὅσο τούς ἐπέτρεπαν τά... *τραχέα τε... καὶ παράλυπρα* ἐδάφη[115] τῆς μεταλλοφόρας γῆς τους. Οἱ γεωργικές δυνατότητες τῆς Ἄκρας εἶναι ἀληθινά πολύ περιορισμένες, οἱ κάτοικοί της ὅμως θά μποροῦσαν εὔκολα νά ἀξιοποιήσουν κάθε καλλιεργήσιμη ἔκταση τοῦ δήμου. Στή σουνιακή ἐνδοχώρα ἀνακαλύφτηκαν τά ἐρείπια μερικῶν κανονικῶν ἀγροικιῶν[116], ἀλλά καί ὅσοι ἀπό τούς γεωργούς Σουνιεῖς κατοικοῦσαν μόνιμα στήν Ἄκρα, δέ θά ἀντιμετώπιζαν προβλήματα μετάβασης στά κτήματά τους, ἐπειδή οἱ ἀποστάσεις δέν εἶναι μεγάλες. Σήμερα ἡ καλλιεργούμενη γῆ τοῦ Σουνίου ἀνήκει στούς κατοίκους τῆς Κερατέας, πού μέχρι πρίν λίγα χρόνια πηγαινοέρχονταν καθημερινά στίς

112. Δ. Θεοχάρης, ὅ.π.

113. S.E.G. 10, ἀριθ. 10.

114. W.B. Dinsmoor, Jr., Sounion (Keramos Guides, 1974), σ. 29.

115. Στράβων, III. 2, 3.

116. J.H. Young, Studies in South Attica, Country Estates at Sounion, Hesperia XXV (1956), σ. 122 κ.ἑ., J. Ellis Jones, BSA 68 (1973), σ. 448 κ.ἑ., καί Miscellanea Graeca 1 (1975), σ. 116, εἰκ. 18.

ἐκεῖ ἐποχικές ἐργασίες τους μέ τά ζῶα. Οἱ γεωργικές ἀδυναμίες τῆς Ἄκρας δέν εἶναι λόγος γιά νά ἀναζητήσουμε τήν κώμη Σούνιον ἔξω ἀπ' αὐτήν.

Στήν περιοχή τοῦ δήμου Σουνιέων ἐγκαταστάθηκαν κατά καιρούς (πάντα πρίν ἀπ' τόν 4ο π.Χ. αἰ.) διάφορες μικρές ἤ μεγάλες ὁμάδες ἀνθρώπων μέ ἀποτέλεσμα τήν ἀξιόλογη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀναφέραμε ἤδη τούς γνωστούς ἀπό τίς ἐπιγραφές τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς Σαλαμινίους καί πρέπει νά προσθέσουμε τούς Αἰγινῆτες[117].

Κατά πάσα πιθανότητα καί ἄλλες ὁμάδες, ἄγνωστες σέ μᾶς, ἔφτασαν σέ διαφορετικές ἐποχές στό Σούνιο καί ἐπειδή ἡ ἐνδοχώρα δέν προσφερόταν γιά βιώσιμους οἰκισμούς, οἱ Ἀθηναῖοι παραχώρησαν στούς νέους ἐποίκους γιά ἐγκατάσταση τούς ὅρμους τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τοῦ δήμου (Ἀσημάκη, Λιμάνι Πασᾶ, Πουνταζέζα) ἤ καί τῆς νότιας (Λεγραινά[118]), πού διέθεταν καί μικρή πεδινή ἔκταση γιά στοιχειώδη γεωργική ἐκμετάλλευση. Αὐτό τό συμπεραίνουμε ἀπ' τήν περιοχή πού δόθηκε στούς «Σαλαμινίους τούς ἀπό Σουνίου» καί πρέπει νά ὀφείλεται εἴτε στό ὅτι ὁ σχετικά περιορισμένος χῶρος τῆς Ἄκρας δέν ἐπέτρεπε τήν ἐκεῖ κατοίκησή τους εἴτε, τό πιθανότερο, σέ λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητας. Φυσικά δέν μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι στούς μεγάλους ὅρμους τοῦ δήμου κατοικοῦσαν μόνο ἔποικοι, τό βέβαιο ὅμως εἶναι ὅτι μέχρι τό 483 π.Χ. περίπου τό σημαντικότερο οἰκιστικό κέντρο τῶν Σουνιέων ἦταν στήν Ἄκρα, ὅπου ἁπλωνόταν ἡ κώμη Σούνιον, ἀλλά δέν ἦταν τό μόνο, ἐπειδή καί ἄλλοι μικρότεροι οἰκισμοί εἶχαν σχηματιστεῖ σέ μερικούς ὅρμους τῶν ἀκτῶν του.

Κατά τή διάρκεια τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ὅσο γνωρίζουμε, τίποτε δέν ἄλλαξε ἀπό τίς ἀντικειμενικές ἐπιδιώξεις τῶν Ἀθηναίων στό Σούνιο καί τίποτε δέ συνέβη, πού θά μποροῦσε νά προκαλέσει τή μετάθεση τῆς ὁμώνυμης κώμης, ἀντίθετα μάλιστα προστέθηκαν καί ἄλλοι λόγοι, πού ἐπέβαλαν τή διατήρηση τῆς ἕδρας τοῦ δήμου στήν Ἄκρα. Γύρω στό 483 π.Χ., ὅπως ἀναφέραμε, ἀνακαλύφτηκε ἡ Τρίτη Ἐπαφή τῶν μεταλλοφόρων στρωμάτων τῆς Λαυρεωτικῆς. Ἡ ἀνακάλυψη, λόγω τῆς ἀνυπολόγιστης οἰκονομικῆς σημασίας της, ἄσκησε τεράστιες ἐπιδράσεις στήν ἐξέλιξη τῶν ἀργυρείων καί ἔγινε ἡ ἀφετηρία μιᾶς κολοσσιαίας δραστηριότητας, ἡ ὁποία κατά τούς Γ. Μαρῖνο καί W. Petrascheck[119] «...θά πρέπει ἴσως νά παραβληθεῖ πρός τήν «ἐξόρμησιν τοῦ χρυσοῦ» τῆς Ἀμερικῆς κατά τόν παρελθόντα αἰῶνα...». Ἡ ἔκταση καί ἡ ἔνταση τῶν μεταλλευτικῶν ἐργασιῶν, συγκριτικά μέ τήν προκλασική περίοδο, αὐξήθηκαν ἐκπληκτικά καί ὅπως ἔλεγε ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρεύς (Στράβων, ΙΙΙ.9): *Ἐπὶ τῶν Ἀττικῶν ἀργυρείων οὕτως συντόνως ὀρύττειν τοὺς ἀνθρώπους, ὡς ἂν προσδοκώντων αὐτὸν ἀνάξειν τὸν Πλούτωνα...* Φυσικό ἐπακόλουθο τοῦ ἐντοπισμοῦ μεγάλων κοιτασμάτων τῆς Τρίτης Ἐπαφῆς σέ διάφορα σημεῖα τῆς Λαυρεωτικῆς ἦταν ἡ ἐκεῖ δημιουργία μεγάλων μεταλλευτικῶν κέντρων, πού ἦταν πραγματικά ἐργοτάξια μέ πλῆθος ἀνθρώπων, καί ὁ σταδιακός σχηματισμός γύρω ἀπ' αὐτά μικρῶν ἤ μεγάλων οἰκισμῶν ἀνάλογα μέ τό μέγεθος καί τόν ἀριθμό τῶν ἀνοιγόμενων μετάλλων. Τούς οἰκισμούς ἀποτελοῦσαν συνήθως τά μεταλλευτικά

117. Ἡρόδοτος, VI.90: *Νικόδρομος δέ, ὡς οἱ Ἀθηναῖοι ἐς τὸν καιρὸν οὐ παρεγίγνοντο, ἐς πλοῖον ἐσβὰς ἐκδιδρήσκει ἐκ τῆς Αἰγίνης· σὺν δὲ οἱ καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν Αἰγινητέων εἵποντο, τοῖσι Ἀθηναῖοι Σούνιον οἰκῆσαι ἔδοσαν...*

118. Eliot, σ. 130, Β. Καλλιπολίτης - Β. Πετράκος, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 44, ἀριθ. 3.

119. Μαρῖνος - Petrascheck, σ. 2.

ἐργαστήρια μέ τίς διάφορες κτιριακές ἐγκαταστάσεις τους, πού εἶχαν συχνά βίο μεγαλύτερο ἀπό τό κάθε μέταλλο, ἐπειδή γινόταν σ' αὐτά ἡ ἐπεξεργασία τοῦ μεταλλεύματος διαφορετικῶν ἐξορύξεων. Ἡ πολύμοχθη παραγωγή τοῦ ἀργύρου μέ τά διαδοχικά στάδια τῆς ἐξόρυξης, τῆς ἐπεξεργασίας καί τῆς ἐκκαμίνευσης τοῦ μεταλλεύματος, καθώς καί τῆς «κυπέλλωσης» τοῦ ἀργυρούχου μολύβδου[120], χρειαζόταν πολλούς ἀνθρώπους, καί ἀνάμεσά τους πολλούς εἰδικευμένους, καί ἔτσι εἶναι βέβαιο ὅτι τήν ἴδια ἐποχή συμβαίνει στή Λαυρεωτική μιά «πληθυσμιακή ἔκρηξη», πού ἀσφαλῶς δέν περιλαμβάνει μόνο ἀνδράποδα.

Ἡ συμβατική χρονολογία τοῦ 483 π.Χ. εἶναι ἐπίσης ἕνας ἀποφασιστικός σταθμός τῆς ἱστορίας τοῦ Σουνίου. Ἡ περιοχή τοῦ δήμου, ὅπως καθορίστηκε μέ τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη, «ἐνσωματώνεται» τώρα στή Λαυρεωτική, ἐπειδή σέ διάφορα μέρη της ἀνακαλύπτονται σπουδαῖα κοιτάσματα, καί συνδέεται ἄρρηκτα πιά μέ τά ἀργυρεῖα. Ὅλο σχεδόν τό ἔδαφος καί τό ὑπέδαφός της μέχρι τό βόρειο ὅριο τῆς Ἄκρας μετατρέπεται σέ πεδίο ἔρευνας καί ἐκμετάλλευσης γιά δύο περίπου αἰῶνες. Ἡ οἰκονομική σημασία τοῦ δήμου ἀποβαίνει πλέον τεράστια γιά τό κράτος καί ἡ σίγουρη κατοχή τῆς Σουνιάδος Ἄκρας γίνεται περισσότερο ἀναγκαία. Ὁ πληθυσμός τοῦ δήμου πολλαπλασιάζεται, πολλοί κάτοικοι ἀσχολοῦνται μέ τά μεταλλεῖα καί ἀρκετοί Σουνιεῖς ξεχωρίζουν σάν πάμπλουτοι μεγαλοεπιχειρηματίες τοῦ λαυρεωτικοῦ ἀργύρου[121]. Παράλληλα σχηματίζονται στήν ἐνδοχώρα νέοι οἰκισμοί, πρόσκαιροι ἤ μονιμότεροι, ἀνάλογα μέ τή σημασία τῶν μεταλλευτικῶν ἀνακαλύψεων, καί στό κυριότερο μεταλλευτικό κέντρο τοῦ Σουνίου ὁ μεγάλος οἰκισμός τῆς Ἀγριλέζας.

Ἡ πραγματικά ἐντυπωσιακή αὔξηση τῶν κέντρων δραστηριότητας τοῦ δήμου κατά τήν κλασική περίοδο σχετίζεται κατά βάση μέ τά μεταλλεῖα, αὐτά ὅμως ἦταν ἔργα ὄχι «αἰώνια» καί τό γνώριζαν καλά οἱ Σουνιεῖς. Ἔτσι, ἄν καί κατασκεύασαν Ἀγορά σέ μεγάλο μεταλλευτικό κέντρο (τήν Ἀγορά τοῦ Λευκίου καί τήν προκάτοχό της), φαίνεται δύσκολο νά ἀποφάσισαν τήν ἐγκατάλειψη ἤ τή μετάθεση τῆς ἕδρας τοῦ δήμου τους γιά λόγους καθαρά μεταλλευτικούς-ἐπιχειρηματικούς. Κάτι ἀνάλογο δέ θά 'ταν ἀπαραίτητο, ἀφοῦ καί ἡ διαχείριση τῶν ἀργυρείων γινόταν ἀπ' τήν ἀθηναϊκή Ἀγορά, ὅπου ἡ ἕδρα τῶν Πωλητῶν, καί πολλοί ἑτεροδημότες ἐπιχειρηματίες τῶν μεταλλείων κατοικοῦσαν μόνιμα στό ἄστυ. Ἡ ἀσφάλεια τῆς Ἄκρας, ἡ κίνηση πολλῶν πλοίων καί ἀνθρώπων γιά λόγους ναυτιλιακούς, ἡ θρησκευτική σημασία της, ἀκόμη καί ἡ ὁμορφιά της, δέν ἦταν εὔκολο νά περιφρονηθοῦν ἀπό τούς δημότες τόσο, ὥστε νά προτιμήσουν κάποιο ἀπό τά μικρά λιμάνια τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς ἤ τή «σκληρή» ἐνδοχώρα. Δέν ὑπάρχουν τουλάχιστο σχετικές μαρτυρίες ἤ ἐμφανή ἀρχαιολογικά λείψανα, πού νά φανερώνουν μιά παρόμοια μετάθεση. Ἡ κώμη Σούνιον ἀπό τή γέννηση μέχρι τήν ἐρήμωσή της κατά τήν

120. Τά κοιτάσματα περιεῖχαν πλῆθος ἀνάμεικτων συνήθως μεταλλευμάτων (Μαρῖνος - Petrascheck, σ. 200 κ.ἑ.) καί ἔτσι οἱ μεταλλευτές ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ξεχωρίζουν μέ διαδοχικές ἐκκαμινεύσεις πρῶτα τόν ἀργυροῦχο μόλυβδο ἀπό τά ἄλλα μέταλλα καί ἔπειτα τόν ἄργυρο ἀπό τό μόλυβδο μέ τή «μέθοδο τῆς κυπελλώσεως» (C. Conophagos, Une méthode ignorée de coupellation du plomb argentifère utilisée par les anciens Grecs, Γεωλογικά Χρονικά 11 (1959), σ. 137 κ.ἑ., καί Ardaillon, σ. 81 κ.ἑ.).

121. J.K. Davies, Athenian Propertied Families 600-300 B.C., Oxford 1971, σ. 619 (Σουνιεῖς).

ἑλληνιστική περίοδο παρέμεινε στήν Ἄκρα καί ἡ ἄποψη αὐτή δέ στηρίζεται μόνο στή θεωρητική ἀνάλυση τῶν «δεδομένων» γιά τό Σούνιον, ἀλλά καί σέ χαρακτηριστικές ἀρχαιότητες, πού μνημονεύτηκαν ἤδη. Σ' αὐτές ἄς προστεθοῦν μερικοί ταφικοί περίβολοι τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., πού βρέθηκαν ἀμέσως δυτικά τοῦ δυτικοῦ λιμανιοῦ τῆς Ἄκρας μπροστά στό Cape Sounion Beach Hotel[122]. Ὅλη ἡ παραλιακή ζώνη ἀπ' τό ξενοδοχεῖο αὐτό μέχρι τό ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἶναι γεμάτη ἀπό ἀρχαίους τάφους[123] καί ἀποτελεῖ, πέρα ἀπό κάθε ἀμφιβολία, τό νεκροταφεῖο τῶν κατοίκων τῆς Ἄκρας, ἐπειδή κανένας ἄλλος οἰκισμός δέ βρισκόταν πλησιέστερα[124].

Μετά τόν ἀσφαλή, σύμφωνα μέ ὅλες τίς ἐνδείξεις, ἐντοπισμό τῆς κώμης Σούνιον εἶναι δυνατό νά ἀναζητήσουμε τό Ἄνω Σούνιον τῆς ἐπιγραφῆς Crosby 4. Τά γνωστά ἀπό τή μέχρι τώρα ἔρευνα ἐρείπια ἀρχαίων κτισμάτων τῆς σουνιακῆς ἐνδοχώρας ἀνήκουν σέ μικρά ἤ μεγάλα συγκροτήματα μεταλλευτικῶν ἐργαστηρίων, σέ μοναχικές ἀγροικίες κ.ἄ., ἐκεῖνα ὅμως πού θά μποροῦσαν νά ἀποδοθοῦν (γιά τόν ἀριθμό, τήν ποικιλία, ἀκόμη καί τήν τοποθεσία στήν ὁποία βρίσκονται) σ' ἕνα σημαντικό οἰκισμό εἶναι τά ἐρείπια τῆς Ἀγριλέζας. Τό Ἄνω Σούνιον ἦταν ἕνας μεταλλευτικός οἰκισμός σέ περιοχή μεσογειακή καί ἔτσι καταλήγουμε εὔλογα στό συμπέρασμα ὅτι ὁ χῶρος ὅπου εἶχε ἀναπτυχτεῖ εἶναι ἡ σημερινή Ἀγριλέζα. Τά πλούσια κοιτάσματα ἀργυρούχου μολύβδου πού ἐκμεταλλεύτηκαν ἐκεῖ οἱ κλασικοί Ἀθηναῖοι, τά τόσα λείψανα μεταλλευτικῶν ἐργαστηρίων καί ἄλλων ἐγκαταστάσεων, τά μεγάλα νεκροταφεῖα καί κυρίως ἡ Ἀγορά τοῦ Λευκίου τό φανερώνουν ξεκάθαρα.

Ὁ οἰκισμός Ἄνω Σούνιον ἄρχισε νά σχηματίζεται μετά τήν ἀνακάλυψη τῶν κοιτασμάτων τῆς Τρίτης Ἐπαφῆς στήν Ἀγριλέζα καί εἶναι τυπική περίπτωση ἑνός ἐργοτάξιου πού μετατρέπεται σιγά-σιγά σέ οἰκισμό, καθώς προοδεύουν οἱ ἐργασίες καί συγκεντρώνονται σ' αὐτό ὅλο καί περισσότεροι ἄνθρωποι. Ἀνάλογα παραδείγματα στήν ἐποχή μας, ἡ σημερινή πόλη τοῦ Λαυρείου καί οἱ γειτονικές κοινότητες Πλάκα καί Καμάριζα, πού ἄρχισαν τό βίο τους μέ τόν ἴδιο τρόπο μετά τήν ἐπαναλειτουργία τῶν λαυρεωτικῶν μεταλλείων τόν περασμένο αἰώνα. Τόν πληθυσμό τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ Ἄνω Σούνιον

122. Ἡ ἀνασκαφή πραγματοποιήθηκε ἀπό τόν ὑπογράφοντα καί τήν κ. Ὄλγα Κακαβογιάννη τό 1972, σύμφωνα μέ τίς ὁδηγίες τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Ε. Μαστροκώστα, καί μνημονεύθηκε ἤδη ἀπό τό Ν. Παπαχατζῆ (ὅ.π., σ. 86). Ἐρευνήθηκαν δύο ταφικοί περίβολοι μέ συλημένους τάφους καί ἐντοπίστηκαν καί ἄλλοι. Βρέθηκαν ἐπίσης τεμάχια ἐπιτύμβιων ἀνάγλυφων στηλῶν καί ἐξακριβώθηκε ὅτι στό χῶρο τῶν περιβόλων ἀπορρίπτονταν σέ μεταγενέστερη ἐποχή μεγάλες ποσότητες χρησιμοποιημένου πυρίμαχου πηλοῦ, μέ τόν ὁποῖο κατασκεύαζαν τό ἀνώτερο τμῆμα τῶν καμίνων τήξης τοῦ μεταλλεύματος (Κονοφάγος 1974, σ. 279, ἀριθ. 5.9, εἰκ. 8-9). Περίπου 100 μ. βορειότερα ἐρευνήθηκε μεγάλο μέρος ἑνός μεταλλευτικοῦ οἰκισμοῦ τῶν πρώτων μ.Χ. αἰώνων μέ ἐργαστήρια καμίνων, οἰκήματα, νεκροταφεῖο κ.ἄ. Τό ὅλο συγκρότημα, στό ὁποῖο γινόταν κυρίως ἀναχώνευση παλαιῶν σκωριῶν (Στράβων, IX. 1, 23), παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον γιά τή μεταλλευτική ἱστορία τῆς Λαυρεωτικῆς, πού κατά τήν περίοδο αὐτή εἶναι σκοτεινή. Ἡ ἀνασκαφή τοῦ κλασικοῦ νεκροταφείου καί τοῦ οἰκισμοῦ δέν ὁλοκληρώθηκε. Τόν Ἔφορο κ. Ε. Μαστροκώστα εὐχαριστῶ ἰδιαίτερα γιά τήν ἄδεια νά καταχωρίσω ἐδῶ τίς παραπάνω πληροφορίες.

123. Ν. Παπαχατζῆς, ὅ.π., σ. 79 εἰκ. 9, Κ. Δαβάρας, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 123 § ι, Πίν. 97 γ.

124. Ἀρχαῖο νεκροταφεῖο ἔχει διαπιστωθεῖ καί στό παρακείμενο ὕψωμα, ὅπου τό ξενοδοχεῖο Belvedere. Τήν πληροφορία ὀφείλω στήν Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων δ. Ἀγγ. Ἀνδρειωμένου, πού τήν εὐχαριστῶ καί ἀπό αὐτή τή θέση.

ἀποτέλεσαν βασικά οἱ μεταλλευτές, ἀρκετοί σέ ἀριθμό λόγω τοῦ εἴδους τῶν ἔργων, ἀλλά καί ἄλλοι ἀσχολούμενοι μέ «συναφή ἐπαγγέλματα», ἐπειδή γιά νά συντηρηθεῖ ἡ πολυπρόσωπη κοινότητα τῶν μεταλλευτῶν, νά λειτουργήσει κάτω ἀπό τήν κρατική ἐπίβλεψη καί σύμφωνα μέ τούς «μεταλλικούς νόμους»[125] καί νά ἐπιτευχθεῖ ὁ τελικός στόχος, δηλ. ἡ παραγωγή τοῦ ἀργύρου, ἦταν ἀπαραίτητη ἡ συνεργασία ἤ ἡ παρουσία διάφορων ἄλλων ἐπαγγελματιῶν, ἐμπόρων, κρατικῶν ὑπαλλήλων κ.ἄ. Τό πότε ἀκριβῶς οἱ μεταλλευτές τῆς Ἀγριλέζας εἶχαν τόσο αὐξηθεῖ, ὥστε νά σχηματίζουν μαζί μέ τούς «συνεργαζόμενους» ἕναν ἀξιόλογο οἰκισμό, δέν εἶναι δυνατό πρός τό παρόν νά ὁριστεῖ, τά ὑπάρχοντα ὅμως στοιχεῖα μᾶς ἐπιτρέπουν μερικές χρονολογικές προσεγγίσεις. Ὅπως δηλώνεται στό γνωστό ψήφισμα τῆς Ἀγριλέζας, ὁ Λεύκιος προσφέρει τήν Ἀγορά *...ἐπειδὴ ἡ νῦν οὖσα συνῳκοδόμηται...* Τό διάστημα κατά τό ὁποῖο ἡ παλαιά Ἀγορά λειτουργοῦσε ἀπρόσκοπτα, μαζί μέ ἐκεῖνο πού πέρασε μέχρι νά ἀχρηστευτεῖ σταδιακά, θά πρέπει νά πλησιάζει τό μισό αἰώνα τουλάχιστον, μποροῦμε λοιπόν νά θεωρήσουμε ὅτι τό Ἄνω Σούνιον ἦταν σχηματισμένος οἰκισμός ἀπό τά τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ἀφοῦ τό ψήφισμα χρονολογεῖται στά μέσα περίπου τοῦ 4ου αἰ.

Ἡ ὀνομασία τοῦ νέου οἰκισμοῦ φανερώνει τίς στενές σχέσεις του μέ τήν ἕδρα τοῦ δήμου καί πρέπει νά ὀφείλεται στό ὅτι οἱ πρῶτοι ἤ οἱ περισσότεροι μεταλλευτές τῆς Ἀγριλέζας ἦταν δημότες Σουνιεῖς, κάτοικοι τῆς Ἄκρας. Ὁ χαρακτηρισμός τοῦ ὀρεινοῦ ἤ τοῦ μεσογειακοῦ τμήματος ἑνός τόπου σάν «ἄνω»[126], σέ ἀντίθεση μέ τό πεδινό ἤ τό παραλιακό, δέ σπανίζει στήν ἀρχαιότητα, ὅπως καί στήν ἐποχή μας. Τό Ἄνω Σούνιον ἦταν οὐσιαστικά ἡ προέκταση τῆς κώμης Σούνιον στήν ἐνδοχώρα καί ἀποτελοῦσε τό ζωτικότερο οἰκονομικό κέντρο τοῦ δήμου. Ἡ Ἀγορά, τά τυχόν ἄλλα δημόσια οἰκοδομήματά του καί οἱ διάφορες δραστηριότητες τῶν ἰδιωτῶν θά ἐξυπηρετοῦσαν ὄχι μόνο τούς μεταλλευτές τῆς Ἀγριλέζας, ἀλλά καί τούς ἄλλους ὁμότεχνους τῆς γύρω εὐρύτερης περιοχῆς. Οἱ ὁδικές ἐπικοινωνίες του ἐπίσης, τόσο μέ τά ἄλλα κέντρα τῆς Λαυρεωτικῆς, ὅσο καί μέ τό Ἄστυ, ἦταν ἄριστες. Ἡ μεγάλη ἀρχαία ὁδός, πού ἑνώνει τήν Ἄκρα μέ τήν Ἀγριλέζα, προχωρεῖ ἀκόμη βορειότερα, φτάνει μέχρι τή Βήσα καί εἶναι κατά πάσα πιθανότητα *...ἡ ὁδὸς ἡ ἀστικὴ...* τῶν Ἐπιγραφῶν τῶν Πωλητῶν[127]. Μιά ἄλλη ὁδός ὁδηγοῦσε ἀπό τήν Ἀγριλέζα στό Λιμάνι Πασᾶ[128], πού ἀσφαλῶς θά χρησίμευε καί σάν ἐπίνειο τοῦ Ἄνω Σουνίου γιά τά πλοῖα πού ἔφταναν ἀπό τό κεντρικό καί βόρειο Αἰγαῖο. Σάν δεύτερο ἐπίνειο τοῦ νέου οἰκισμοῦ πρέπει νά θεωρηθεῖ τό δυτικό λιμάνι τῆς Ἄκρας γιά τίς ἐπικοινωνίες μέ τό Σαρωνικό. Τό Ἄνω Σούνιον γενικά στάθηκε γιά δύο τουλάχιστον αἰῶνες τό δραστηριότερο καί ἴσως τό πολυανθρωπότερο κέντρο τοῦ δήμου, ἡ πηγή τοῦ πλούτου καί τῆς φήμης τῶν Σουνιέων.

Ἐπὶ Σουνίωι Ἄνω, δηλαδή στήν Ἀγριλέζα, λειτούργησε τό Νυμφαϊκόν μέταλλο τῆς ἐπιγραφῆς Crosby 4. Δυστυχῶς, λόγω τῶν φθορῶν τοῦ λίθου, ἐλάχιστα στοιχεῖα ἔχουμε γιά τά σύνορά του, μέ ἀποτέλεσμα νά μήν εἶναι δυνατός ὁ ἐντοπισμός του καί

125. S. Lauffer, ὅ.π., σ. 115 κ.ἑ.

126. L. S. J., λ. *ἄνω*, G. Vollgraff, Mnemosyne 44 (1916), σ. 232, J. Meritt, Hesperia XXIX (1960), σ. 25, ἀριθ. 33, στ. 6-14 (Ὀμφαλία ἡ Ἄνω). Πρβλ. J. Labarbe, Thorikos, Les testimonia, Gent 1977, σ. 98, ἀριθ. 100.

127. J.H. Young, Antiquity 30 (1956), σ. 97.

128. Ardaillon, Χάρτης («Route Antique»).

μάλιστα μέσα σέ μιά περιοχή γεμάτη ἀπό μέταλλα, ὅπως εἶναι φανερό ἀπό τά σωζόμενα ἀρχαῖα μεταλλευτικά φρέατα. Δέ γνωρίζουμε ἐξάλλου οὔτε τά ἀκριβή ὅρια τοῦ Ἄνω Σουνίου, ἐπειδή μέ τό ὄνομα αὐτό θά χαρακτηριζόταν ἀσφαλῶς ὄχι μόνο ὁ νέος οἰκισμός, ἀλλά κατ' ἐπέκταση καί ἡ γύρω περιοχή του. Τό Νυμφαϊκόν μέταλλο θά μποροῦσε νά εἶχε ἀνοιχτεῖ εἴτε στήν εὐρύτερη περιοχή τοῦ Ἄνω Σουνίου εἴτε μέσα στόν οἰκισμό. Οἱ ἀνασκαφικές ἔρευνες στό Θορικό ἔφεραν στό φῶς μέσα στήν ἀρχαία κώμη καί στοές ἐξόρυξης καί ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας τοῦ μεταλλεύματος (πλυντήρια). Φαίνεται πώς μόνο τά συγκροτήματα τῶν καμίνων τήξης κατασκευάζονταν μακριά ἀπό τούς οἰκισμούς, ἐπειδή οἱ ἀναθυμιάσεις ἦταν πολύ ἐπικίνδυνες γιά τήν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων[129].

Ἡ Ἀγριλέζα μετά τό 1864, ὁπότε ξανάρχισαν τά μεταλλευτικά ἔργα στή Λαυρεωτική μετά ἀπό λήθαργο αἰώνων, ἔγινε καί πάλι μεταλλευτικό κέντρο[130]. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, καί ἴσως ὄχι συμπτωματικό, ὅτι στήν εὐρύτερη περιοχή της, πρός τά νοτιοδυτικά, ἐμφανίζεται τό τοπωνύμιο Ἄνω Σούνιον[131]. Ἕνα ἄλλο ἀντίστοιχο τοπωνύμιο, τό Κάτω Σούνιον[132], γεννιέται λίγο ἀργότερα κοντά στήν παραλία τοῦ Σουνίου, ἀμέσως δυτικά τῆς Ἄκρας. Κατά πάσα πιθανότητα οἱ ἴδιοι τόποι χαρακτηρίστηκαν μέ τά ἴδια τοπωνύμια, σέ διαφορετικές ἐποχές, γιά τούς ἴδιους ἀντιθετικούς λόγους. Δέν μποροῦμε βέβαια νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι τό σημερινό τοπωνύμιο Ἄνω Σούνιο εἶναι ἐπιβίωση τοῦ ἀρχαίου, ἐπειδή, ὅσο γνωρίζουμε, δέ μνημονεύεται ἀπό καμιά πηγή προγενέστερη τοῦ 1864. Στή Λαυρεωτική ὅμως, παρά τό ὅτι ἐρημώθηκε τελείως καί γιά πολλούς αἰῶνες μετά τή διακοπή τῶν ἀρχαίων μεταλλευτικῶν ἔργων, μαζί μέ τά «περιφανή» τοπωνύμια Θορικός, Ἀνάφλυστος, Σούνιον καί Λαύρειον, διατηρήθηκαν καί ἄλλα λιγότερο διάσημα, ὅπως π.χ. Ἀμφιτροπή[133] (Πατρόκλου), Χάραξ[134], Πάνορμος[135]. Ἔτσι καί μιά διατήρηση τοῦ τοπωνυμίου Ἄνω Σούνιον, «καθ' ἕλξιν» μάλιστα πρός τό Σούνιον, πού σάν ὀνομασία τοῦ κυρίως ἀκρωτήριου δέν ἔσβησε ποτέ, δέ θά 'ταν ἴσως ἀπίθανη.

Θ. Ο *ΑΞΙΟΛΟΓΟΣ ΔΗΜΟΣ ΣΟΥΝΙΟΝ* ΤΟΥ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ

Κατά τό Στράβωνα ὁ δῆμος Σούνιον βρισκόταν στήν ἀνατολική ἀκτή τῆς Λαυρεωτικῆς (IX.1,22): *Κάμψαντι δὲ τὴν κατὰ τὸ Σούνιον ἄκραν ἀξιόλογος δῆμος Σούνιον, εἶτα Θόρικος..., πρόκειται δὲ τῆς παραλίας ταύτης, πρὸ μὲν τοῦ Θορίκου καὶ τοῦ Σουνίου, νῆσος Ἑλένη τραχεῖα καὶ ἔρημος* (ἡ σημερινή Μακρόνησος). Τή μαρτυρία τοῦ ἀρχαίου γεωγράφου δέν εἶναι δυνατό νά τήν ἀμφισβητήσουμε, δέν μποροῦμε ὅμως νά τή χρησιμοποιήσουμε σάν βάση γιά τήν ἀναζήτηση τοῦ κλασικοῦ δήμου Σουνιέων. Ὁ Στράβων μιλάει γιά τό Σούνιον τῆς ἐποχῆς του, δηλαδή γιά τό δῆμο τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ., ἀλλά ἀνάμεσα σ' αὐτήν

129. Στράβων, III. 2, 8: *Τὰς δὲ τοῦ ἀργύρου καμίνους ποιοῦσιν ὑψηλὰς ὥστε τὴν ἐκ τῶν βώλων λιγνὺν μετέωρον ἐξαίρεσθαι· βαρεῖα γάρ ἐστι καὶ ὀλέθριος...*

130. Μαρῖνος - Petrascheck, σ. 119 κ.ἑ.

131. Μαρῖνος - Petrascheck, «Μεταλλευτικός Χάρτης Λαυρεωτικῆς».

132. Ὅ.π.

133. Τό σημερινό Μιτροπίσι: Eliot, σ. 110 κ.ἑ., πρβλ. E. Vanderpool, Hesperia XXXIX (1970), σ. 51 (σχόλια εἰκ. 1).

134. Ὁ σημερινός Χάρακας: MacCredie, σ. 25.

135. Ἡ σημερινή Γαϊδουρόμαντρα, πού λεγόταν παλαιότερα Πανόριμο ἤ Πανόραμα: Cordellas, σ. 47.

καί τήν κλασική περίοδο μεσολάβησαν πολλά καί μεγάλα ἱστορικά γεγονότα, πού ἄλλαξαν τελείως τίς προϋποθέσεις τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας καί δραστηριότητας σ' ὁλόκληρη τή Λαυρεωτική καί ἰδιαίτερα στήν περιοχή τοῦ Σουνίου.

Πραγματικά ὁ δῆμος Σούνιον τοῦ Στράβωνος δέν ἔχει καμιά σχεδόν σχέση μέ τό κλασικό ἤ τό προκλασικό Σούνιον. Τό κράτος τῶν Ἀθηναίων δέν ὑπάρχει πιά καί ἡ Ἄκρα δέν ἔχει τή στρατηγική σημασία πού εἶχε πρίν. Ἡ ναυτιλιακή-ἐμπορική σημασία της μειώθηκε στό ἐλάχιστο, ἀφοῦ τώρα ὅλοι οἱ (θαλασσινοί) δρόμοι δέν ὁδηγοῦν στήν Ἀθήνα, ἀλλά στή Ρώμη. Ἡ θρησκευτική ἱερότητα τοῦ χώρου ἐξαφανίστηκε ἐπίσης καί τά ἱερά ἐρήμωσαν. Στίς ἀρχές τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. ὁ ναός τῆς Ἀθηνᾶς διαλύεται καί μεταφέρεται στήν Ἀγορά τῆς Ἀθήνας, γιά νά χρησιμεύσει σάν οἰκοδομικό ὑλικό ἄλλου ναοῦ[136], καί ὁ ναός τοῦ Ποσειδῶνος δέ λειτουργεῖ πιά, ἀφοῦ εἶναι ἐξακριβωμένο ὅτι ἡ στέγη του ἔχει καταπέσει [137].

Ἡ κώμη Σούνιον, ἡ ἕδρα τοῦ δήμου, ἔχει ἀπό παλαιότερα καταστραφεῖ ἤ ἐγκαταλειφθεῖ. Ἡ κατοχή τοῦ ὀχυροῦ ἀπό τούς Μακεδόνες στά ταραγμένα χρόνια τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.[138] καί ἰδιαίτερα οἱ περιπέτειες τοῦ Χρεμωνίδειου πολέμου[139] (266-261 π.Χ.) πρέπει νά τῆς ἔδωσαν ἰσχυρό χτύπημα. Ἀπέναντι στό Νησί τοῦ Πατρόκλου (σημερινό Γαϊδουρονήσι) οἱ ἀντίπαλοι τῶν Μακεδόνων δημιουργοῦν στρατόπεδο[140] καί ὁ χῶρος τῆς Ἄκρας μεταβάλλεται σέ ἐπικίνδυνη ζώνη, ἴσως καί σέ θέατρο συγκρούσεων. Εἶναι πολύ πιθανό ὅτι τό μέρος τῆς κώμης πού βρισκόταν ἔξω ἀπό τό ὀχυρό καταστρέφεται ἤ ἐγκαταλείπεται καί τό οἰκοδομικό του ὑλικό χρησιμεύει γιά τήν ἐπισκευή ἤ τήν ἐνίσχυση τῶν τειχῶν[141]. Αὐτό τό εἰκάζουμε, ἐπειδή τήν ἴδια ἐποχή καί γιά τόν ἴδιο λόγο καταστρέφονται ἐπίσης καί οἱ ταφικοί περίβολοι τοῦ κλασικοῦ νεκροταφείου τῆς κώμης, πού ἐκτεινόταν δυτικά τοῦ δυτικοῦ λιμανιοῦ τῆς Ἄκρας, στό χῶρο πού ὀνομάζεται σήμερα Κάτω Σούνιο. Στό λεγόμενο προμαχώνα τοῦ ὀχυροῦ, ἔργο τῶν παραμονῶν τοῦ Χρεμωνίδειου πολέμου, βρέθηκε ἐντειχισμένος ταφικός λίθος μέ ἐπίγραμμα πού προέρχεται ἀπ' αὐτό τό νεκροταφεῖο[142]. Ἀλλά καί γιά ἀρκετά χρόνια μετά τόν πόλεμο ἡ Ἄκρα μέ τό ὀχυρό της γίνονται ἀντικείμενο διαμάχης ἤ συναλλαγῆς μεταξύ ἐκείνων πού ἐνδιαφέρονται γιά τήν κατοχή της[143]. Τό 134 π.Χ., ὅπως καί λίγο ἀργότερα, τό ὀχυρό καταλαμβάνεται ἀπό τούς ἐπαναστατημένους δούλους τῶν μεταλλείων τοῦ Λαυρείου[144]. Κάτω ἀπ' αὐτές τίς μακροχρόνια δυσμενεῖς συνθῆκες δέν μποροῦσε βέβαια νά ἐπιβιώσει ἡ κώμη Σούνιον οὔτε μέσα στό ὀχυρό οὔτε δίπλα σ' αὐτό. Καί δέν ἀναβίωσε ποτέ πιά, ἀφοῦ ἄλλωστε δέ στάθηκε στά πόδια του τελικά οὔτε τό κράτος τῶν Ἀθηναίων.

Τόν 3ο π.Χ. αἰ. τά μεταλλεῖα τῆς Λαυρεωτικῆς ἔχουν παρακμάσει ἀνεπανόρθωτα

136. H.A. Thompson - R.E.Wycherley, The Athenian Agora, XIV (1972), σ. 166.
137. W.B. Dinsmoor, Jr., AJA 78 (1974), σ. 238.
138. MacCredie, σ. 105 κ.ἑ.
139. Ὅ.π., σ. 107, κ.ἑ., Β. Πετράκος, ΑΔ 22 (1967): Μελέται, σ. 38 κ.ἑ.
140. MacCredie, σ. 18, κ.ἑ.
141. H.F. Mussche, BCH 88 (1964), σ. 431 κ.ἑ.
142. J.H. Young, An Epigram at Sunium. Studies Presented to D. M. Robinson, II, Saint Louis, Miss., 1953, σ. 353 κ.ἑ. Πρβλ. J. A. Dengate, AJA LXXI (1967), σ. 185.
143. Πλούταρχος, Ἄρατος, 34. 6.
144. W.S. Ferguson, Hellenistic Athens, London 1911, σ. 379 καί 428.

καί βυθίζονται, ὅσο περνάει ὁ καιρός, στήν ἀπραξία καί τήν ἀφάνεια. Εἰδικότερα κατά τόν 1ο μ.Χ. αἰ., ὅπως μᾶς πληροφορεῖ πάλι ὁ Στράβων, δέ γίνονται πιά ἐξορύξεις μεταλλεύματος. Τό ἐγχείρημα ἀπαιτοῦσε μεγάλες δαπάνες καί ὄχι λίγο εἰδικευμένο προσωπικό, φαίνεται δέ πώς τά ἀργυρεῖα δέ διέθεταν τότε οὔτε τό ἕνα οὔτε τό ἄλλο. Τά τεράστια ἐργοτάξια τῆς ἐνδοχώρας (μέταλλα καί ἐργαστήρια) ἔχουν ἐρημώσει καί οἱ κάτοικοι τῆς Λαυρεωτικῆς, ὅσοι ἀπέμειναν, ξαναλιώνουν τίς σκωρίες καί τίς ἐκβολάδες τῶν κλασικῶν μεταλλευτῶν (Στράβων, IX. 1, 23): ... *τὰ δ' ἀργυρεῖα τὰ ἐν τῇ Ἀττικῇ κατ' ἀρχὰς μὲν ἦν ἀξιόλογα, νυνὶ δ' ἐκλείπει· καὶ δὴ καὶ οἱ ἐργαζόμενοι, τῆς μεταλλείας ἀσθενῶς ὑπακουούσης, τὴν παλαιὰν ἐκβολάδα καὶ σκωρίαν ἀναχωνεύοντες, εὕρισκον ἔτι ἐξ αὐτῆς ἀποκαθαιρόμενον ἀργύριον, τῶν ἀρχαίων ἀπείρως καμινευόντων*... Τό ποσοστό τού ἀργυρούχου μολύβδου, πού περιεῖχαν οἱ κλασικές σκωρίες καί ἐκβολάδες, κυμαινόταν συνήθως ἀπό 6 μέχρι $12^0/_0$ καί μόνο τό $2^0/_{00}$ περίπου τοῦ ποσοστοῦ αὐτοῦ ἦταν ὁ «ἀποκαθαιρόμενος» ἄργυρος[145] πού ἀπέμενε μετά τήν ἐκκαμίνευση. Οἱ κλασικοί μεταλλευτές ἔβγαλαν ἄφθονο ἄργυρο ἀπό τή Λαυρεωτική, ἐπειδή ἐξόρυξαν ἀπό τά ἔγκατα τῆς γῆς τεράστιες ποσότητες μεταλλεύματος. Εἶναι λοιπόν σαφές ὅτι τούς παλαιούς μεγαλοεπιχειρηματίες-μεταλλευτές, τούς διάσημους γιά τά πλούτη τους ἀπό τά μεταλλεῖα, διαδέχτηκαν τώρα ἄνθρωποι πού προσπαθοῦσαν νά βγάλουν λίγο ἄργυρο καί κυρίως μόλυβδο[146] σέ «ἐπιχειρήσεις» πολύ μικρότερης κλίμακας. Δέν ὑπάρχουν δυστυχῶς μαρτυρίες πού νά δείχνουν τό μέγεθος τῶν ἐργασιῶν καί τό ἄν σ' αὐτές συμμετέχει μέ ὁποιοδήποτε τρόπο ἡ πόλη τῶν Ἀθηναίων ἤ ἄν πρόκειται γιά καθαρά τοπικές πρωτοβουλίες.

Ἀπό τόν 4ο π.Χ. αἰ. τά ἐργαστήρια καμίνων τήξης τοῦ μεταλλεύματος δέν κατασκευάζονταν πιά στήν ἐνδοχώρα, πού εἶχε ἀποψιλωθεῖ ἀπό τήν πολύχρονη ὑλοτομία, ἀλλά στούς ὅρμους καί τούς λιμενίσκους τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Λαυρεωτικῆς, γιά λόγους πού σχετίζονταν μέ τήν εὔκολη προμήθεια καύσιμης ὕλης ἀπό τήν Εὔβοια καί τά νησιά[147], ἀπαραίτητης σέ μεγάλες ποσότητες γιά τήν τροφοδοσία τῶν καμίνων. Δίπλα σ' αὐτά τά ἐργαστήρια, ὅπως καί σέ ἐκεῖνα τῆς ἐνδοχώρας, εἶχαν συσσωρευθεῖ τά ἀπορρίμματα τῶν καμίνων, δηλαδή τεράστιες ποσότητες σκωριῶν καί ἀνάλογες λιθαργύρων[148], πού ἦταν ἡ πρώτη ὕλη τῆς ἐργασίας τῶν μεταλλευτῶν μετά τήν ἑλληνιστική περίοδο. Μνημονεύουμε ἐνδεικτικά τό Λιμάνι Πασᾶ[149], τήν Πουνταζέζα[150], τή Γαϊδουρόμαντρα[151], τό λιμάνι τοῦ σημερινοῦ Λαυρείου (Ἐργαστήρια)[152], τό Φραγκολίμανο[153]. Εἶναι δύσκολο νά σχηματίσουμε μιά σαφή ἀντίληψη τοῦ ὄγκου τῶν κατάλοιπων αὐτῶν τῶν κλασικῶν ἔργων, ἐπειδή δέν ἀναφέρονται ἀκριβή περιγραφικά στοιχεῖα, ἄν καί μέχρι τό 1864 διατηρήθηκαν σχεδόν ἀνέπαφα. Μερικοί κυβισμοί τους μόνο μᾶς εἶναι γνωστοί, πού χρησίμευσαν γιά νά ὑπολογιστεῖ κατά προσέγγιση πόσο μετάλλευμα

145. Μαρῖνος - Petrascheck, σ. 131 κ.ἑ., Κονοφάγος 1974, σ. 285, πίν. III, Κονοφάγος - Μπαντέκα - Τσάιμου, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 51 (1976), σ. 365.

146. Σ. Μαρινᾶτος, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 49 (1974), σ. 299.

147. Μαρῖνος - Petrascheck, σ. 12.

148. Ὅ.π., σ. 131 κ.ἑ.

149. Ὅ.π., σ. 12, Cordellas, σ. 91, ἀριθ. 2.

150. Κονοφάγος 1974, σ. 266, ἀριθ. 3.1.

151. Α. Λιάγκουρας - Ε. Κακαβογιάννης, ΑΑΑ IX (1976), σ. 24 κ.ἑ.

152. Cordellas, σ. 22 κ.ἑ. καί σ. 91, ἀριθ. 3.

153. Μαρῖνος - Petrascheck, σ. 134 κ.ἑ., Κονοφάγος 1974, σ. 268, ἀριθ. 3.2.

ἐξόρυξαν καί ἐπεξεργάστηκαν οἱ κλασικοί Ἀθηναῖοι[154]. Οἱ μετρήσεις αὐτές, καί ἄν ἀκόμη θεωρηθοῦν ἀκριβέστατες, δέν πρέπει νά ἀνταποκρίνονται στήν πραγματικότητα, ἐπειδή ἄγνωστες, ἀλλά ὁπωσδήποτε πολύ σημαντικές, ποσότητες σκωριῶν καί ἐκβολάδων ἐκκαμινεύτηκαν ἀπό τούς μεταλλευτές τῆς ὑστεροελληνιστικῆς, τῆς ρωμαϊκῆς καί τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου, πού φυσικά δέν εἶναι δυνατό νά συνυπολογιστοῦν. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπ' αὐτό οἱ πραγματικοί λόφοι τῶν σκωριῶν καί τῶν ἐκβολάδων δέν ἔφτασαν μέχρι τίς μέρες μας, ἐπειδή ἀπορροφήθηκαν ἀπό τίς μικρές καί μεγάλες ἑταιρεῖες τοῦ νεώτερου Λαυρείου καί ξαναχωνεύτηκαν στά καμίνια τους. Χαρακτηριστικό πάντως τῶν ἀπίστευτων ὄγκων τους εἶναι τό ὅτι ἡ «Ἑλληνική Ἑταιρεία Μεταλλουργείων Λαυρείου» μετέφερε καθημερινά μέ τά φορτηγά τρένα της ἀπό τήν ἐνδοχώρα τῆς Λαυρεωτικῆς[155] στό περίφημο «μεταλλοπλύσιόν» της στό Λαύρειο[156] τεράστιες ποσότητες ἐκβολάδων καί σκωριῶν γιά χρονικό διάστημα σαράντα περίπου χρόνων, μέχρι δηλαδή τήν πλήρη ἐξάντλησή τους[157]. Τό μεταλλοπλύσιο αὐτό μποροῦσε νά ἐπεξεργαστεῖ 1.000 περίπου τόνους ἐκβολάδων τήν ἡμέρα καί συνήθως δούλευε «πάσῃ δυνάμει».

Κοντά σ' αὐτά τά ἐργαστήρια καμίνων, στούς λιμενίσκους καί τούς ὅρμους τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Λαυρεωτικῆς, εἶχαν συγκεντρωθεῖ οἱ μεταλλευτές μετά τήν ἑλληνιστική περίοδο καί ἐκεῖ εἶχαν τούς οἰκισμούς τους, φυσικά καί οἱ Σουνιεῖς, στούς ἀνάλογους χώρους τοῦ δήμου τους. Κατά πάσα πιθανότητα λοιπόν αὐτούς τούς οἰκισμούς ἐννοεῖ ὁ Στράβων, ὅταν μᾶς βεβαιώνει πώς γιά νά φτάσει κανείς στό δῆμο Σούνιον, καθώς πλέει ἀπ' τό Σαρωνικό, πρέπει πρῶτα νά παρακάμψει τήν Ἄκρα. Ὁ σημαντικότερος οἰκισμός αὐτῆς τῆς περιόδου πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στό Λιμάνι Πασᾶ, ὅπου εἶχαν συσσωρευτεῖ κολοσσιαῖες ποσότητες σκωριῶν[158]. Ἐκεῖ, πέρα ἀπό τίς γεωγραφικές εὐκολίες (καλό λιμάνι, καλύτερη καλλιεργήσιμη γῆ συγκριτικά μέ τίς ἄλλες περιοχές τοῦ δήμου, πού τώρα εἶναι πιό ἀναγκαία γιά τήν ἐπιβίωση), ὑπάρχουν στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἄφθονα ὄστρακα ἀγγείων τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου καί βρέθηκαν λείψανα κτιρίων τῆς ἴδιας ἐποχῆς σέ θεμέλια νέων οἰκοδομῶν[159]. Οὐσιαστικά, δηλαδή ἀπό τόν 3ο αἰ. καί μετά, ὁ δῆμος Σουνιέων ἀρχίζει νά ἀποσύρεται ἀπό τήν ἀρχική ἕδρα του καί νά συγκεντρώνεται στά ἄλλα οἰκιστικά του κέντρα τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς καί εἶναι βέβαιο ὅτι συγκριτικά μέ τήν κλασική περίοδο ἔχει ὑποστεῖ μιά πολύ σημαντική μείωση τοῦ πληθυσμοῦ του. Ἔτσι δέ γνωρίζουμε, ἄν ὁ ἰσχυρισμός τοῦ Στράβωνος ὅτι ὁ δῆμος Σούνιον ἦταν ἀξιόλογος ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα, ἄν λέγεται σέ σύγκριση μέ τούς ἄλλους δήμους ἤ ἄν φανερώνει ἁπλῶς τήν ἐπίδραση τῆς αἴγλης τοῦ κλασικοῦ δήμου Σουνιέων στή σκέψη τοῦ «Ρωμαίου» γεωγράφου.

Βόλος, Μάρτης 1980 *ΕΥΑΓΓ. Χ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ*

154. Α. Κορδέλλας, Ἡ Ἑλλάς ἐξεταζομένη γεωλογικῶς καί ὀρυκτολογικῶς, Ἀθήνησι 1878, σ. 113 κ.ἑ.

155. J.J. Binder, Laurion. Die attischen Bergwerke im Altertum, Laibach 1895, χάρτης ὅπου σημειώνονται οἱ ἐπιφανειακοί σωροί τῶν ἐκβολάδων.

156. Φ. Στεφανόπουλος, ὅ.π., σ. 30, εἰκ. 33.

157. Μαρῖνος - Petrascheck, σ. 133.

158. Cordellas, σ. 91, ἀριθ. 2, Μαρῖνος - Petrascheck, σ. 12.

159. Ἔρευνες τῆς Β' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων στό οἰκόπεδο Κων. Γκίκα (1972).

ΧΕΛΥΣ*

(Σχέδ. 1-13· Πίν. 77-81)

ΣΤΟ ΣΕΒΑΣΤΟ ΜΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ

ἔνθα χέλυν εὗρὼν ἐκτήσατο μυρίον ὄλβον.
Ἑρμῆς τοι πρώτιστα χέλυν τεκτήνατ' ἀοιδόν.
Ὁμ. Ὕμνος στόν Ἑρμῆ, 24-25

Τήν πρωτόγονη λύρα, τόν χέλυν[1], τή γνωρίζαμε μέχρι τώρα μόνο ἀπό τή γραπτή παράδοση. Ὁ Ὁμηρικός Ὕμνος στόν Ἑρμῆ καί εἰδικότερα οἱ στίχοι 20-54 ἀποτελοῦν τήν πληρέστερη καί παλιότερη πηγή μας. Σύμφωνα μέ τόν Ὕμνο ὁ χέλυς «ἐφευρέθηκε» ἀπό τόν Ἑρμῆ στήν Κυλλήνη τῆς Ἀρκαδίας. Τόν ἴδιο τόπο ἀναφέρει καί ὁ περιηγητής Παυσανίας[2].

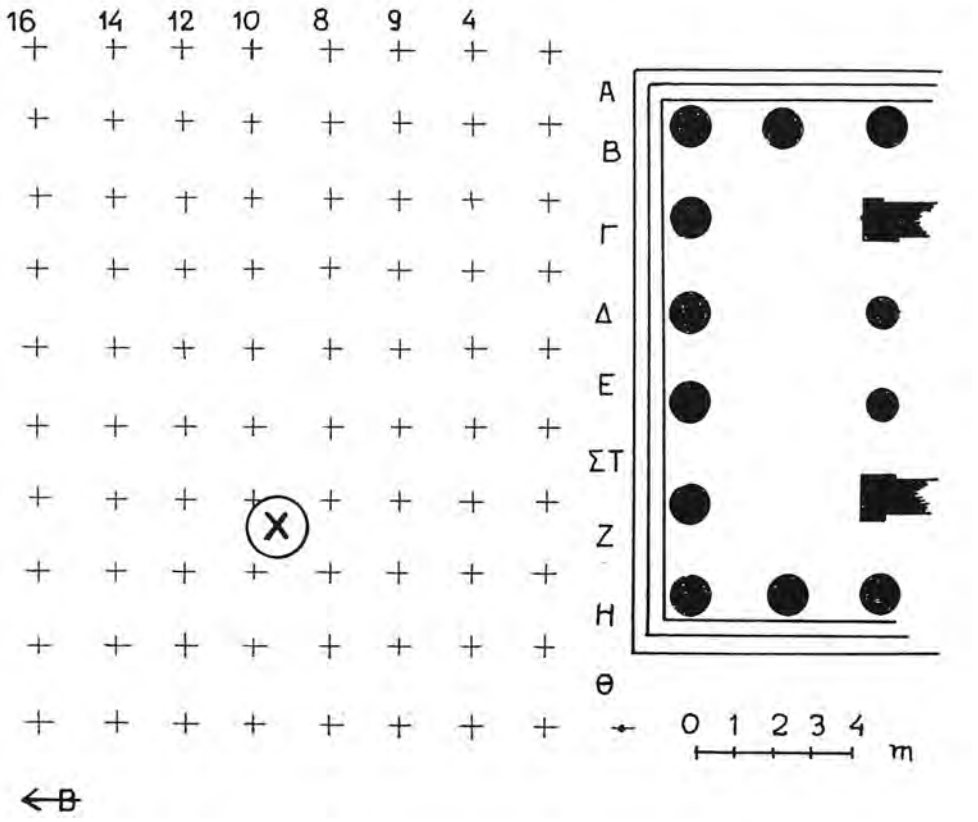
Εὐχαριστῶ θερμά τό Γενικό Ἐπιθεωρητή Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Γιαλούρη γιά τήν παραχώρηση τῆς δημοσίευσης τοῦ ὀστράκου τῶν Βασσῶν, γιά τή διευκόλυνση στή σχεδίαση τοῦ ὀστράκου καί τήν ἄδεια φωτογράφησης τῆς μαρμάρινης σειρήνας 774 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Τούς καθηγητές κ.κ. Μ. Ἀνδρόνικο, Γ. Δεσπίνη καί Δ. Παντερμαλῆ γιά τόν ἔλεγχο τοῦ κειμένου καί τίς πολύτιμες ὑποδείξεις τους. Γιά τή συζήτηση ἐπί μέρους προβλημάτων εὐχαριστῶ τόν ὁμότιμο καθηγητή κ. Γ. Μπακαλάκη καί γιά τήν παροχή διευκολύνσεων τίς συναδέλφους κ. Φρ. Ριζοπούλου-Ἠγουμενίδου καί τή δ. Μέμα Παναγιωτάτου. Τούς Ἐφόρους Ἀρχαιοτήτων κ.κ. Ν. Ζαφειρόπουλο καί Π. Καλλιγᾶ γιά τήν ἄδεια νά διαπραγματευτῶ τά ὄστρακα τῆς Ἄρτας καί τῆς Κερκύρας, τόν κ. P. Courbin γιά τήν ἄδεια νά μελετήσω τά ὄστρακα τοῦ Ἄργους καί τή Διεύθυνση τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου γιά τή φωτογραφία τῆς λύρας ἀπό τήν Ἀττική καί τήν ἄδεια δημοσίευσής της. Τόν κ. Φ. Ἀνωγειανάκη πού μοῦ ἐπέτρεψε τή μελέτη καί τή φωτογράφηση τοῦ λαϊκοῦ μουσικοῦ ὀργάνου τοῦ Πίν. 81 καί τόν κατασκευαστή ἔγχορδων μουσικῶν ὀργάνων κ. Β. Παναγῆ γιά τίς ὑποδείξεις του σέ τεχνικά ζητήματα.

Τά σχέδια φιλοτέχνησε ἡ ζωγράφος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Ἀσπ. Δριγκοπούλου-Φάκλαρη. Θετική ἦταν ἡ βοήθεια τοῦ ζωγράφου τοῦ ἴδιου Μουσείου κ. Κ. Ἠλιάκη, στόν ὁποῖο ὀφείλονται καί οἱ φωτογραφίες τοῦ Πίν. 78 α, γ. Τή μετάφραση τῆς περίληψης ἔκανε ἡ συνάδελφος δ. Νάντια Χαραλαμπίδου.

1. *Χέλυς* σημαίνει χελώνα, ἀλλά ἐπειδή χρησιμοποιήθηκε ὡς ἠχεῖο λύρας ἔγινε συνώνυμη μέ τό μουσικό ὄργανο. Τό πρόβλημα τῆς ὀνομασίας τῶν ἔγχορδων μουσικῶν ὀργάνων ἔχει ἀπασχολήσει πολλούς μελετητές χωρίς νά δοθεῖ μέχρι τώρα μιά κοινά ἀποδεκτή λύση. Κατά τήν περίοδο τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἡ λύρα ταυτίζεται μέ τό ἔγχορδο ὄργανο πού τό ἠχεῖο του ἔμοιαζε μέ τό ὄστρακο τῆς χελώνας. Ἰσχυρό ἐπιχείρημα πού ἐνισχύει αὐτή τήν ταύτιση ἀποτελεῖ μία ἐνεπίγραφη μαρτυρία πού βρίσκουμε στήν κύλικα τοῦ Ἀρχικλῆ καί Γλαυκύτη στό Μόναχο. Δίπλα στό ὄργανο ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή *ΛΥΡΑ* (M. Wegner, Das Musikleben der Griechen, Berlin 1949, σ. 39, πίν. 2b, Beazley, ABV 163, 2).

2. Ὁμ. Ὕμνος στόν Ἑρμῆ (στό ἑξῆς Ὁμ. Ὕμνος), 23-24, Παυσ. VIII. 17, 5: *ἔχεται δὲ ἄλλο ὄρος Κυλλήνης Χελυδόρεα, ἔνθα εὑρὼν χελώνην Ἑρμῆς ἐκδεῖραι τὸ θηρίον καὶ ἀπ' αὐτῆς λέγεται ποιήσασθαι λύραν.*

Τά τελευταῖα χρόνια οἱ γνώσεις μας γιά τήν πρωτόγονη λύρα πλουτίστηκαν ἀπό ἀνασκαφικά εὑρήματα. Τό 1956 βρέθηκε σέ ἀποθέτη ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων στό Ἄργος ἕνα τμῆμα ἀπό ὄστρακο χελώνας πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἠχεῖο λύρας. Στήν ἐπιφάνειά του ὑπάρχουν τέσσερις στρογγυλές ὀπές, ἀνοιγμένες μέ τρυπάνι. Τό ὄστρακο

Σχέδ. 1. Ἱερό Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος. Ὁ χῶρος εὑρέσεως τοῦ ὀστράκου.

συμπληρώθηκε στό ἐργαστήριο τοῦ Μουσείου Ἄργους μέ κερί καί τό μῆκος του, μαζί μέ τή συμπλήρωση, εἶναι 0,175 μ.[3]. Κοντά στό ὄστρακο βρέθηκαν καί τμήματα ἀπό κέρατα πού ἴσως νά ἀποτελοῦσαν τούς πήχεις τῆς λύρας[4].

3. BCH 81 (1957), σ. 674, εἰκ. 17. Μουσεῖο Ἄργους, ἀριθ. εὑρ. A56, U14 Tortus 2. Ἡ συμπλήρωση δέν ἀποδίδει σωστά τό φυσικό σχῆμα τοῦ ὀστράκου.

4. Δυστυχῶς δέν κατάφερα νά δῶ τά κέρατα. Στό συμπληρωμένο σχέδιο, πού συνοδεύει τό εὕρημα στήν προθήκη τοῦ Μουσείου, τά κέρατα ἔχουν τή μορφή κεράτων τράγου. Στήν ἴδια ταφή βρέθηκε κι ἕνα δεύτερο ὄστρακο χελώνας, μήκ. 0,16 μ. (Μουσεῖο Ἄργους, ἀριθ. εὑρ. A56, U14 Tortus 1). Στά τοιχώματά του, ἐσωτερικά κι ἐξωτερικά, δέν ὑπάρχει κανένα ἴχνος ἐπεξεργασίας οὔτε ἔχει κοπεῖ ἡ κάτω ἐπίπεδη ἐπιφάνεια (ἐπιστήθιο). Ὁ P. Courbin ἀναφέρει ὅτι τό ὄστρακο ἀποτελοῦσε ἠχεῖο μιᾶς δεύτερης λύρας (BCH, ὅ.π.), ἀλλά αὐτό δέ φαίνεται πιθανό, γιατί δέν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ἐπεξεργασίας. Τά ὄστρακα τοῦ Ἄργους δημοσιεύονται ἀπό τόν P. Courbin στό BCH 104 (1980).

Τό Σεπτέμβριο τοῦ 1976 ἕνα νέο ὄστρακο ἦρθε νά ρίξει περισσότερο φῶς καί νά ἐπιβεβαιώσει ὅσα γνωρίζαμε ἀπό τόν Ὁμηρικό Ὕμνο. Κατά καλή σύμπτωση σώζεται σχεδόν ἀκέραιο καί διατηρεῖ στά τοιχώματά του πολλά στοιχεῖα πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἐπιχειρήσουμε τήν ἀναπαράσταση τῆς λύρας. Βρέθηκε στίς ἀνασκαφές τοῦ ἀρκαδικοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος τῶν Βασσῶν, σέ ἀπόσταση 9 μ. ἀπό τή βόρεια πλευρά τῆς κρηπίδας τοῦ ναοῦ (Σ χ έ δ. 1)[5]. Ἦταν θρυμματισμένο — συνολικά συγκεντρώθηκαν 44 θραύσματα — καί διασκορπισμένο σέ ἔκταση 0,50×1,50 μ. περίπου καί σέ βάθος 0,95-1,16 μ. ἀπό τό ὕψος τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς εὐθυντηρίας τοῦ ναοῦ. Στό σημεῖο αὐτό ὑπῆρχε ἐπίχωση ἀπό πέτρες καί λατύπη πού ἀποτελοῦσαν τό γέμισμα χάσματος, τό ὁποῖο δημιουργήθηκε ἀπό τήν ἐξόρυξη πετρώματος. Μέσα στήν ἐπίχωση βρέθηκαν μετάλλινα καί πήλινα ἀναθήματα τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων καί τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Σύμφωνα μέ τά ἀνασκαφικά δεδομένα ἡ ἐπίχωση πρέπει νά ἔγινε ὅταν χτιζόταν ὁ κλασικός ναός[6].

Ὁ καθαρισμός καί ἡ συγκόλληση τῶν θραυσμάτων τοῦ ὀστράκου ἔγιναν ἐπί τόπου ἀπό τόν ἀρχιτεχνίτη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Τρ. Κοντογιώργη. Μετά τή συγκόλληση ἀποτελέστηκε ἕνα ὄστρακο σχεδόν ἀκέραιο (Π ί ν. 77 α), διαστ. 0,15×0,12 μ., μέ μέγιστο βάθος 0,055 μ. Ἀργότερα, στό ἐργαστήριο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀπό τόν ἴδιο τεχνίτη συμπληρώθηκαν μέ γύψο τά τμήματα πού ἔλειπαν (Σ χ έ δ. 2-3· Π ί ν. 77 β, 78 α)[7].

Ἡ κάτω ἐπίπεδη ἐπιφάνεια (ἐπιστήθιο) τοῦ ὀστράκου ἔχει ἀφαιρεθεῖ μέ πριόνι (Π ί ν. 78 β). Μέ γλύφανο ἔγινε ἡ ἐκδορά τῆς χελώνας καί στή συνέχεια μέ τό ἴδιο ἐργαλεῖο ἀφαιρέθηκαν τά ὑπολείμματα ἀπό τίς σάρκες τοῦ ζώου πού παρέμεναν στά τοιχώματα τοῦ ὀστράκου. Αὐτό βεβαιώνεται ἀπό τά πολλά σαφή ἴχνη πού δημιούργησε τό μετάλλινο ἐργαλεῖο (Π ί ν. 78 β-γ)[8]. Ἀκολούθησε, μέ τή βοήθεια ράσπας, ἐξομάλυνση στά σημεῖα πού ἀρθρώνονται οἱ κοιλιακές καί οἱ περιφερειακές πλάκες τοῦ ὀστράκου.

Στό ὄστρακο ὑπάρχουν πέντε στρογγυλές ὀπές, διαμ. 0,004 μ., καί τμῆμα μιᾶς μικρότερης. Μιά δεύτερη μικρή ὀπή ὑπῆρχε στό τμῆμα τῆς περιφέρειας πού δέ σώθηκε[9]. Συνολικά εἴχαμε ἑφτά ὀπές, ὅλες ἀνοιγμένες μέ τρυπάνι. Οἱ δύο πού βρίσκονται στίς πρῶτες πλευρικές πλάκες εἶναι λοξά ἀνοιγμένες, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ἀνοίχτηκαν κάθετα στό κέλυφος. Στήν ἐσωτερική ἐπιφάνεια τῶν περιφερειακῶν πλακῶν, περίπου ἀντικρι-

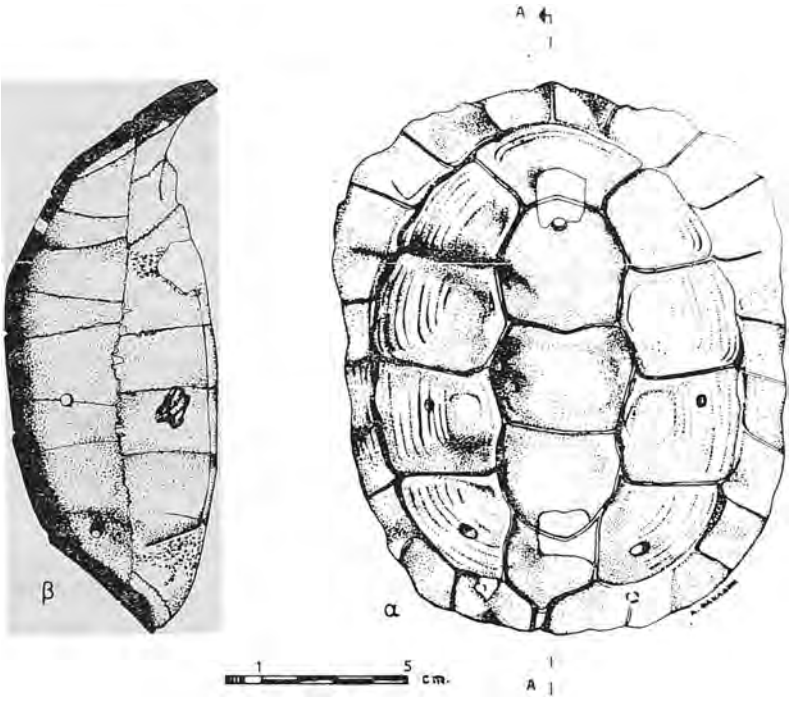
5. Τή διεύθυνση τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε ὁ διευθυντής τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Νικ. Γιαλούρης καί τήν ἐποπτεία, ἐκτός ἀπό τόν ὑπογράφοντα, ἡ κ. Φρ. Ριζοπούλου-Ἡγουμενίδου καί ἡ κ. Β. Παπαδιαμαντοπούλου-Καλλιώδη.

6. Σέ ἀπόσταση 34 μ. ΒΔ. ἀπό τή βορειοδυτική γωνία τοῦ ναοῦ βρέθηκαν τόν ἴδιο χρόνο ἐννέα θραύσματα ἀπό ὄστρακο μιᾶς ἄλλης χελώνας, διασκορπισμένα σέ ἔκταση 6 × 2 μ. Ἐπειδή ὁ χῶρος στό σημεῖο αὐτό εἶχε ἀνασκαφεῖ παλιότερα, ἴσως ἀπό τόν Κ. Κουρουνιώτη (ΑΕ 1919, σ. 271-332), καί τά θραύσματα δέν ἔχουν κανένα ἴχνος ἐπεξεργασίας, δέν μποροῦμε νά εἴμαστε βέβαιοι ἂν εἶναι ἀρχαῖα καί ἂν ἀποτελοῦσαν τμῆμα ἠχείου μιᾶς δεύτερης λύρας.

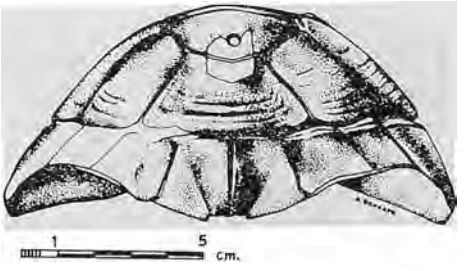
7. Τό ὄστρακο βρίσκεται στό Ἐθνικό Μουσεῖο μέ τά στοιχεῖα Ο.76.9. Ἀνήκει στόν πολύ κοινό τύπο τῆς χερσαίας χελώνας (testudo hermani).

8. Πρβλ. Ὁμ. Ὕμνο, 41-42: *ἔνθ' ἀναπηλήσας γλυφάνῳ πολιοῖο σιδήρου / αἰῶν' ἐξετόρησεν ὀρεσκῴοιο χελώνης.*

9. Οἱ τέσσερις ὀπές βρίσκονται στίς πρῶτες καί δεύτερες πλευρικές πλάκες τοῦ ὀστράκου, ἐνῶ ἡ πέμπτη στήν τέταρτη σπονδυλική πλάκα. Οἱ δυό μικρότερες ὀπές εἶναι στίς πρῶτες περιφερειακές πλάκες, ἀριστερά καί δεξιά τοῦ κεφαλικοῦ ἄκρου.

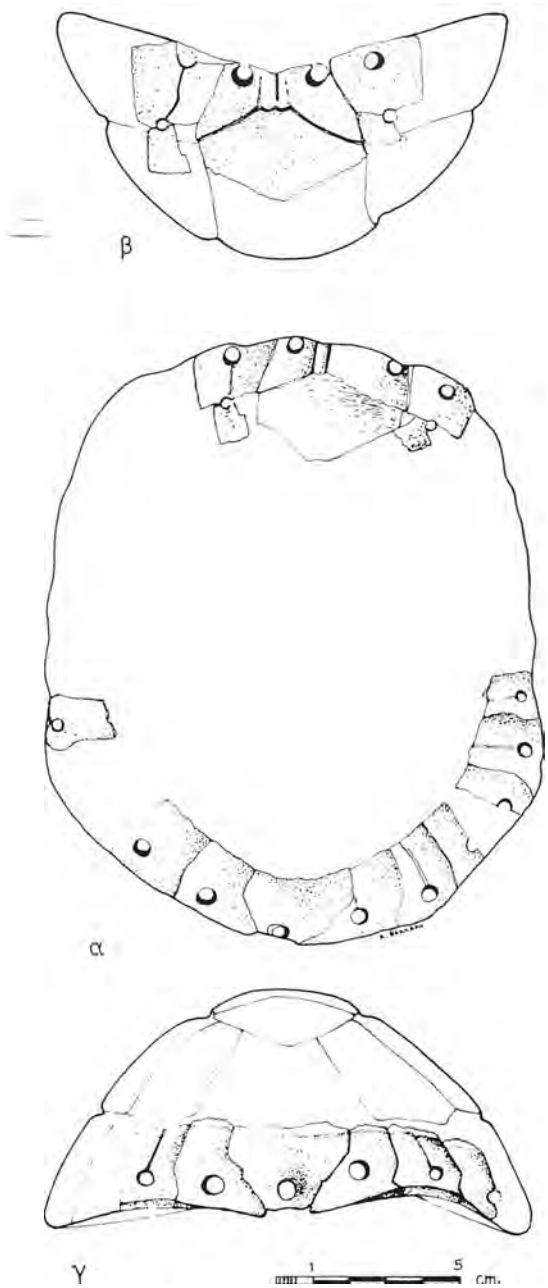
Σχέδ. 2. Ὄστρακο Βασσῶν: α. Κύρια ὄψη, β. Τομή Α-Α.

Σχέδ. 3. Ὄστρακο Βασσῶν. Ἡ πίσω ὄψη.

στά καί πρός τό κεφαλικό ἄκρο τοῦ ὀστράκου, ὑπάρχουν δύο μικρές ἀβαθεῖς καί ἀκανόνιστα σκαλισμένες ἐγκοπές (Σχέδ. 2 β· Πίν. 78 β).

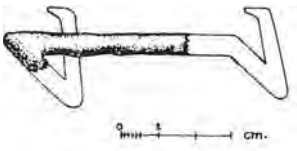
Στήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια τῶν δύο πρώτων περιφερειακῶν πλακῶν, ὅπου οἱ δύο μικρές ὀπές, ὑπάρχουν ὑπολείμματα ἀπό ὀξείδωση σιδήρου. Ἀπό τή σωζόμενη μικρή ὀπή (Πίν. 77 α, κάτω ἀριστερά) ὡς τό χεῖλος τοῦ ὀστράκου, τά ὑπολείμματα τῆς ὀξείδωσης σχηματίζουν μιά πλατιά γραμμή. Ἴχνη ἀπό παρόμοια ὑπολείμματα διακρίνονται καί στή θέση ὅπου βρισκόταν ἡ δεύτερη μικρή ὀπή. Ἀναμφίβολα τά ὑπολείμματα αὐτά προσδιορίζουν τή θέση καί τό ὑλικό τοῦ χορδότονου, ἑνός ἐξαρτήματος στό ὁποῖο δέ-

Σχέδ. 4. Ὄστρακο Ἄρτας: α. Κύρια ὄψη, β. Ἐμπρός ὄψη, γ. Πίσω ὄψη.

νονταν οἱ χορδές. Οἱ δύο κεραῖες τοῦ χορδότονου, πού ἀκουμποῦσαν στό ὄστρακο, ἄφησαν τά ἴχνη τους στήν ἀντίστοιχη θέση.

Μετά τήν εὕρεση τοῦ ὀστράκου τῶν Βασσῶν ἔγινε δυνατή ἡ ἐπισήμανση δύο ἀκόμη ὀστράκων πού ἦταν ἄγνωστα μέχρι τώρα. Τό ἕνα βρέθηκε τό 1957 στίς ἀνασκαφές τοῦ κλασικοῦ νεκροταφείου Κουτσομύτας Ἄρτας[10]. Ἦταν θρυμματισμένο σέ πενήντα δύο τμήματα, ἀπό τά ὁποῖα συγκολλήθηκαν τά δώδεκα κι ἀποτέλεσαν τρία μεγαλύτερα (Πίν. 79 α, δ). Λείπουν ἀκόμη μερικά θραύσματα, κυρίως ἀπό τίς πλευρικές καί τίς σπονδυλικές πλάκες. Στήν ἐσωτερική ἐπιφάνεια τῶν θραυσμάτων διακρίνονται ἴχνη ἀπό τήν ἐπεξεργασία. Στήν περιφέρεια τοῦ ὀστράκου ὑπάρχουν δεκατέσσερις στρογγυλές ὀπές, διαμ. 0,005 μ., σέ ἀπόσταση 0,016 μ. περίπου μεταξύ τους, καί δύο μικρότερες, διαμ. 0,003 μ. (Σχέδ. 4 α). Τά τμήματα πού φέρουν ὀπές ἀνήκουν κυρίως στό ἐμπρός καί στό πίσω μέρος τοῦ ὀστράκου. Στό ἐμπρός τμῆμα σώζονται ἕξι ὀπές, τέσσερις σύρριζα στήν περιφέρεια καί δύο ἄλλες στό ἐσωτερικό τμῆμα τῶν δύο πρώτων περιφερειακῶν πλακῶν, 0,018 μ. ἀπό τό χεῖλος τοῦ ὀστράκου (Σχέδ. 4 β). Στό πίσω τμῆμα ὑπάρχουν ἕξι ὀπές (Σχέδ. 4 γ). Στήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια τῶν δύο πρώτων περιφερειακῶν πλακῶν καί κοντά στίς δύο μικρές ὀπές, διατηροῦνται ὑπολείμματα ἀπό ὀξείδωση σιδήρου πού μᾶς βοηθοῦν νά σκεφτοῦμε τήν ὕπαρξη μετάλλινου χορδότονου. Πράγματι, μαζί μέ τό ὄστρακο βρέθηκε σιδερένιο ἐπίμηκες ἀντικείμενο τετράγωνης διατομῆς, πού στή μία του ἀπόληξη κάμπτεται σέ ὀρθή γωνία (Πίν. 79 β). Τό μῆκος του εἶναι 0,049 καί τό πάχος του 0,006 μ. Χωρίς ἀμφιβολία ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ χορδότονου τῆς λύρας (Σχέδ. 5). Τό συνολικό μῆκος τοῦ ὀστράκου τῆς Ἄρτας πρέπει νά ἦταν 0,166 μ. περίπου καί τό πλάτος 0,131 μ.[11].

Σχέδ. 5. Χορδότονο Ἄρτας.

Τό δεύτερο ὄστρακο βρέθηκε στήν ἀνασκαφή τοῦ μικροῦ ἀρχαϊκοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στό Mon Repos Κερκύρας τό 1967[12]. Σώθηκαν ἀρκετά θραύσματα καί σέ μερικά ὑπῆρχαν ὀπές παρόμοιες μέ τοῦ ὀστράκου τῶν Βασσῶν.

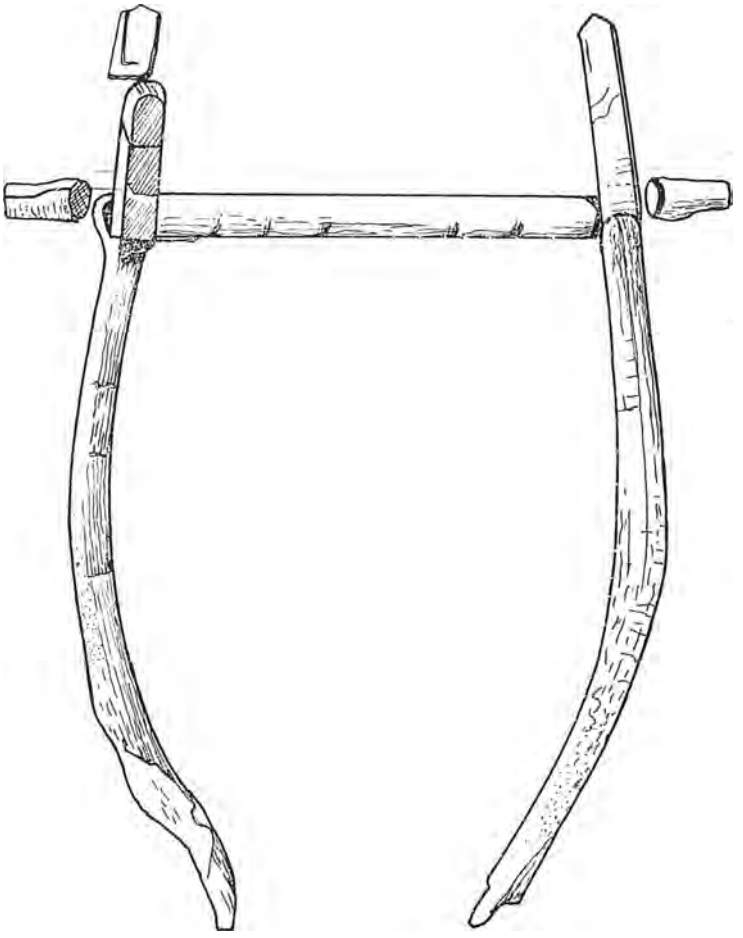
Στίς ἀρχές τοῦ περασμένου αἰώνα, σέ τάφο τῆς Ἀττικῆς, στό δρόμο πού ὁδηγεῖ ἀπό τόν Πειραιά στήν Ἐλευσίνα, βρέθηκαν θραύσματα ἀπό ἕνα ὄστρακο, οἱ ξύλινοι πήχεις καί ὁ ζυγός ἀπό μία λύρα (Σχέδ. 6). Στόν ἴδιο τάφο ὑπῆρχε ἀκόμη μία λύρα ἀπό

10. Τό ὄστρακο προέρχεται ἀπό τόν τάφο ἀριθ. 39 καί τώρα βρίσκεται στό Μουσεῖο τῆς Ἄρτας μέ αὐξ. ἀριθ. 1179. Ἡ ταφή ἀνήκει σέ ἄνδρα ἤ ἔφηβο, ὅπως συμπεραίνεται ἀπό τό σύνολο τῶν εὑρημάτων πού συνόδευαν τό νεκρό, καί μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό β΄ μισό τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Τήν πληροφορία ὀφείλω στήν Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κ. Γιάννα Ἀνδρέου, τήν ὁποία κι εὐχαριστῶ.

11. Οἱ διαστάσεις δίνονται κατά προσέγγιση, σύμφωνα μέ τήν ἐκτίμηση τοῦ μεγέθους τῶν ἐπί μέρους θραυσμάτων στό σχέδιο.

12. Σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τοῦ ἀνασκαφέα κ. Π. Καλλιγᾶ. Δυστυχῶς δέν κατάφερα νά δῶ τά θραύσματα. Τό ὄστρακο ἀνήκει στόν τύπο τῆς χελώνας testudo graeca. Γιά τήν ἀνασκαφή τοῦ ἱεροῦ βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 309-313.

ξύλο καί δύο ξύλινοι αὐλοί[13]. Τά εὑρήματα τοῦ τάφου βρίσκονται στό Βρετανικό Μουσεῖο καί ἀνήκουν στή Συλλογή Ἔλγιν. Στό σωζόμενο τμῆμα τοῦ ὀστράκου ὑπάρχουν ὀπές. Οἱ πήχεις καί ὁ ζυγός ἔγιναν ἀπό ξύλο συκομορέας καί διατηροῦνται ἀκέραιοι

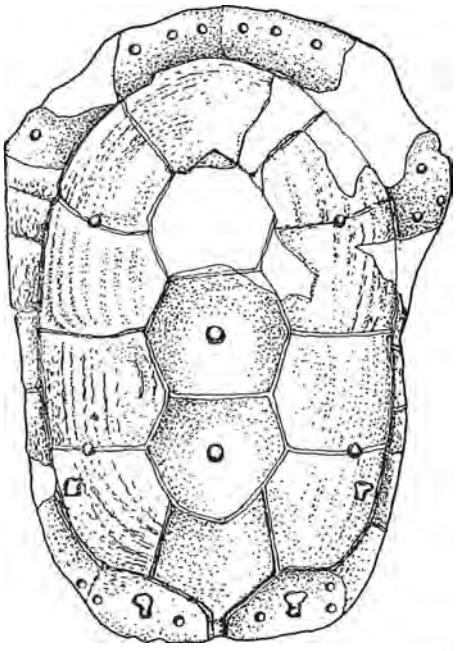

Σχέδ. 6. Πήχεις καί ζυγός ἀπό τάφο κοντά στήν Ἐλευσίνα (Βρετανικό Μουσεῖο).

13. Ὁ Fauvel γράφει ὅτι ὁ τάφος βρέθηκε στό δρόμο ἀπό τήν Ἀθήνα πρός τήν Ἐλευσίνα καί ἀποδίδει τήν ταφή σέ ἱέρεια (Fauvel, Magasin encyclop. 1809, II, σ. 363). Ὁ Gevaert ἀποδίδει τήν ταφή σέ ἄνδρα (Gevaert, La musique dans l'antiquité, II, σ. 647). Ὁ Jan, πού παίρνει τίς πληροφορίες του ἀπό τόν ὑπάλληλο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου Birch, κάνει λόγο γιά τό ζυγό πού εἶχε τρύπες γιά τά κλειδιά (κόλλοπες). Ἀναφέρει ἀκόμη ὅτι ἡ μία λύρα πρέπει νά εἶχε ἐννέα χορδές (Jan, Die gr. Saiteninstr., στ. 17). Βλ. καί Dictionnaire des Antiquités στή λέξη *lyra*, σ. 1439, εἰκ. 4700 (Th. Reinach). Ἡ λύρα τῆς Ἀττικῆς βρίσκεται στήν προθήκη 56, ἀριθ. 684 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (A Guide to the Exhibition Illustrating Greek and Roman Life, 3rd ed., 1929, σ. 212). Τό Σχέδιο 6 εἶναι ἀντιγραφή τοῦ σχεδίου τῆς εἰκ. 4700 τοῦ Dictionnaire.

(Πίν. 79 ε). Ἡ ταφή χρονολογεῖται ἀνάμεσα στόν 4ο καί τόν 1ο αἰ. π.Χ. Τό εὕρημα ἔχει ἀριθ. εὑρ. GR 1816.6-10.501[14].

Θά ἦταν παράλειψη ἄν δέν ἀναφέραμε ἕνα ἀκόμη ὄστρακο πού βρέθηκε ἔξω ἀπό τήν κυρίως Ἑλλάδα, στή νεκρόπολη Lucifero τῶν Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν[15]. Ἄν καί εἶναι παλιό εὕρημα δέ συζητήθηκε ἀπό τήν ἔρευνα, ὅσο μπορῶ νά ξέρω, ἴσως ἐπειδή ὁ ἀνασκαφέας P. Orsi δίστασε νά τό θεωρήσει ἠχεῖο λύρας[16]. Τό ὄστρακο σώζεται κατά τό μεγαλύτερο μέρος του καί ξεπερνᾶ σέ μέγεθος ὅλα τά ὄστρακα πού μπόρεσα νά δῶ. Τά τμήματα πού λείπουν εἶναι συμπληρωμένα μέ γύψο. Στίς σπονδυλικές καί τίς πλευρικές πλάκες ὑπάρχουν τέσσερις μεγάλες, στρογγυλές ὀπές καί δύο μικρότερες. Στό μέσο περίπου τῶν δύο πρώτων πλευρικῶν πλακῶν ὑπάρχει ἀπό ἕνα μικρό συμμετρικό σπάσιμο, πού ἴσως νά προῆλθε ἀπό ἀντίστοιχες ὀπές. Στήν περιφέρεια τοῦ ὀστράκου ὑπάρχουν δεκαοχτώ ὀπές. Συνολικά σέ ὁλόκληρη τήν ἐπιφάνεια σώζονται εἴκοσι τέσσερις ὀπές (Σχέδ. 7)[17]. Ἡ ἐσωτερική ἐπιφάνεια ἔχει καλυφθεῖ μέ γύψο, ἔτσι δέ διακρίνεται καμιά λεπτομέρεια. Στίς περιφερειακές πλάκες τοῦ κεφαλικοῦ ἄκρου φαίνονται τά ἴχνη πού ἄφησε τό πριόνι ὅταν κόπηκε τό ἐπιστήθιο τῆς χελώνας. Μαζί μέ τό ὄστρακο βρέθηκε κι ἕνα σιδερένιο ἐξάρτημα τετράγωνης διατομῆς, πού δίχως ἀμφιβολία πρέπει νά τό ταυτίσουμε μέ τό χορδότονο τῆς

Σχέδ. 7. Ὄστρακο Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν.

14. Τά στοιχεῖα τοῦ εὑρετηρίου καί ἄλλες χρήσιμες πληροφορίες τίς ὀφείλω στόν I.D. Jenkins τόν ὁποῖο καί εὐχαριστῶ. Στή φωτογραφία τοῦ Πίν. 78 ε ἔχει γίνει ἀποκατάσταση τῆς λύρας. Προστέθηκε τό ὄστρακο (γύψινο ἐκμαγεῖο) καί οἱ χορδές. Τό τμῆμα ἀπό τό πρωτότυπο ὄστρακο εἰκονίζεται στή φωτογραφία κάτω δεξιά.

15. NSc. 1917, σ. 104 καί 163-167, εἰκ. 70. Βρέθηκε στόν τάφο 1050. Στό ἴδιο νεκροταφεῖο βρέθηκαν ἄλλα δύο παρόμοια ὄστρακα στούς τάφους 996 καί 1143. Τά εὑρήματα τῆς νεκρόπολης Lucifero βρίσκονται στό Μουσεῖο Ρηγίου.

16. Ὁ P. Orsi (NSc., ὅ.π., σ. 166) ὑπέθεσε ὅτι τό ὄστρακο λειτουργοῦσε σάν πρωτόγονη κούπα πού τή συμπληρώνει μέ ἕνα χάλκινο ἔλασμα πού στερεωνόταν μέ τή βοήθεια τῶν ὀπῶν πάνω στό ὄστρακο.

17. Τό Σχέδιο 7 ἔγινε μέ βάση τό σχέδιο τῆς εἰκ. 70 στό NSc., ὅ.π., καί προσωπικές μου σημειώσεις ἀπό αὐτοψία. Ἡ χελώνα τῶν Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν μέ μεγάλη πιθανότητα ἀνήκει στόν τύπο testudo marginata πού ζεῖ μόνο στήν Ἑλλάδα ἀπό τόν Ὄλυμπο καί κάτω. Τό εἶδος αὐτῆς τῆς χελώνας βρίσκεται καί στή Σαρδηνία, ἀλλά πιστεύεται ὅτι σέ κάποια χρονική περίοδο μεταφέρθηκε ἀπό τήν Ἑλλάδα. Ἄν πράγματι ὁ τύπος εἶναι marginata, σημαίνει πώς ἡ λύρα τῶν Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν κατασκευάστηκε σέ κάποιο κέντρο τῆς κυρίως Ἑλλάδας καί στή συνέχεια πουλήθηκε στήν ἀποικία. Τήν πολύτιμη παρατή-

λύρας[18]. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι στήν ἴδια ταφή, πού χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., βρέθηκε κι ἕνας ὀστέινος αὐλός.

Ἡ προσπάθεια πού ἀκολουθεῖ ἔχει σκοπό, μέ βάση τά εὑρήματα πού ἀπαριθμήσαμε, νά ἀναπαραστήσει τήν πρωτόγονη λύρα καί νά κάνει κατανοητό τόν τρόπο τῆς λειτουργίας της. Βοηθητικά στοιχεῖα ἀντλοῦνται ἀπό τίς σχετικές ἀπεικονίσεις στά ἀρχαῖα ἔργα τέχνης καί τίς ἀρχαῖες γραπτές μαρτυρίες. Ἡ ἀναπαράσταση πού προτείνεται βασίζεται στό ὄστρακο τῶν Βασσῶν καί ἀκολουθεῖ τή σειρά πού ἀκολούθησε καί ὁ ἀρχαῖος κατασκευαστής.

Κύριο στοιχεῖο τῆς πρωτόγονης λύρας ἦταν τό ὄστρακο τῆς ὀρεινῆς (χερσαίας) χελώνας[19]. Μεγάλες χελῶνες γιά λύρες ὑπῆρχαν στό δρυμό τοῦ Σόρωνα κοντά στήν Ψωφίδα τῆς Ἀρκαδίας[20]. Οἱ πιό κατάλληλες ὅμως χελῶνες γιά τήν κατασκευή λύρας βρίσκονταν στό Παρθένιο ὄρος τῆς Ἀργολίδας καί τίς θεωροῦσαν ἱερές τοῦ Πανός[21]. Ἀφοῦ σκότωναν τή χελώνα ἀφαιροῦσαν μέ τό γλύφανο τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ σώματος[22]. Μετά μέ ἕνα πριόνι ἔκοβαν τό κάτω ἐπίπεδο τμῆμα (ἐπιστήθιο) τοῦ ὀστράκου καί καθάριζαν τό ἐσωτερικό ἀπό τά ὑπολείμματα τῶν σαρκῶν καί τῆς σπονδυλικῆς στήλης. Στήν ἐσωτερική ἐπιφάνεια πρός τό κεφαλικό καί τό οὐραῖο ἄκρο καί στά σημεῖα πού ἐφάπτονται οἱ κοιλιακές μέ τίς περιφερειακές πλάκες, ὑπάρχουν τέσσερις ἐπιμήκεις παχύνσεις. Ἡ ἐξομάλυνσή τους γινόταν μέ ράσπα. Ἀφοῦ τελείωνε ὁ καθαρισμός τοῦ ὀστράκου ἀνοίγονταν μέ τρυπάνι οἱ ὀπές πού ἦταν ἀπαραίτητες γιά τή στερέωση τῶν πήχεων καί τοῦ χορδότονου. Μερικές φορές ἀνοιγόταν μιά σειρά ἀπό ὀπές στήν περιφέρεια τοῦ ὀστράκου γιά τό ράψιμο τοῦ δέρματος τοῦ ἠχείου. Οἱ ὀπές γιά τή στερέωση τῶν πήχεων ἦταν μεγαλύτερες ἀπό τίς ἄλλες πού προορίζονταν γιά τό χορδότονο ἤ τό ράψιμο τοῦ δέρματος.

Τό πρῶτο ἐξάρτημα πού προσαρμοζόταν στό ὄστρακο ἦταν οἱ δύο βραχίονες τῆς λύρας πού ὀνομάζονταν πήχεις[23]. Ἦταν ἀπό ξύλο ἤ ἀπό ἀτόφια κέρατα. Μερικές φορές οἱ ξύλινοι πήχεις εἶχαν τό σχῆμα κεράτων[24]. Μέ καρφιά στερεώνονταν ἀπευθείας στό

ρηση γιά τόν τύπο τῆς χελώνας, ὀφείλω στήν ἐπιμελήτρια τῆς ΦΜΣ Θεσσαλονίκης στήν ἕδρα Ζωολογίας δ. Θεοδώρα Σοφιανίδου, τήν ὁποία κι εὐχαριστῶ.

18. NSc., ὅ.π., εἰκ. 71. Ἀνάλογα χορδότονα βρέθηκαν καί στούς τάφους 996 καί 1143.

19. Ὅμ. Ὕμνος, 33: *αἰόλον ὄστρακον ἔσσο χέλυς ὄρεσι ζώουσα*; Εὐρ. Ἄλκ., 446-447: *μέλψουσι καθ' ἑπτάτονόν τ' ὀρείαν χέλυν.*

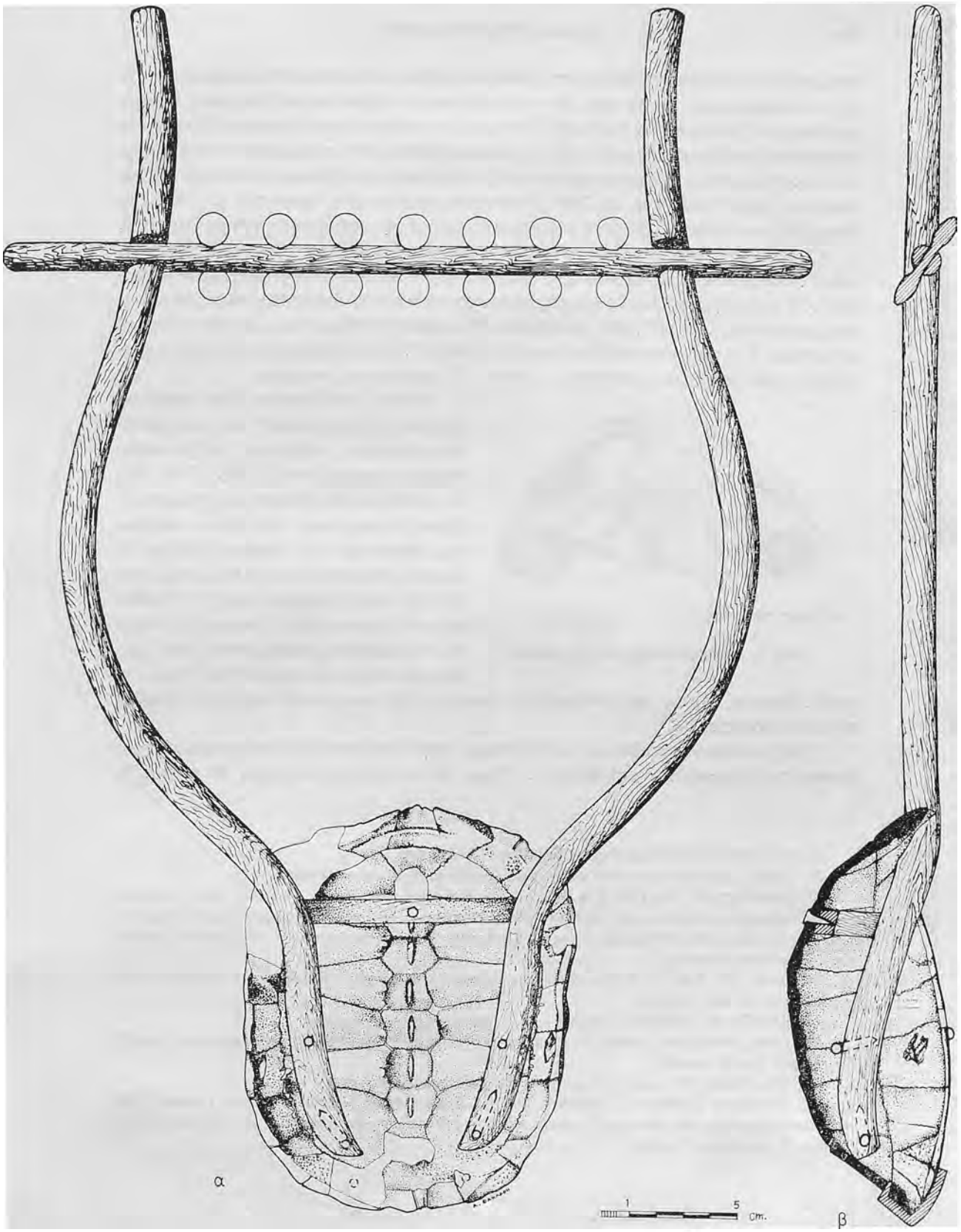
20. Παυσ. VIII. 23, 9: *ἄγει μὲν δὴ ὁ Σόρων τὴν ἐπὶ Ψωφῖδος· θηρία δὲ οὗτός τε καὶ ὅσοι δρυμοὶ τοῖς Ἀρκάσιν εἰσὶν ἄλλοι παρέχονται τοσάδε, ἀγρίους ὑς καὶ ἄρκτους καὶ χελώνας μεγίστας μεγέθει· λύρας ἂν ποιήσαιο ἐξ αὐτῶν χελώνης Ἰνδικῆς λύρᾳ παρισουμένας.*

21. Παυσ. VIII. 54, 7: *παρέχεται δὲ τὸ Παρθένιον καὶ ἐς λύρας ποίησιν χελώνας ἐπιτηδειοτάτας, ἃς οἱ περὶ τὸ ὄρος ἄνθρωποι καὶ αὐτοὶ λαμβάνειν δεδοίκασιν ἀεὶ καὶ ξένους οὐ περιορῶσιν αἱροῦντας· ἱερὰς γὰρ σφᾶς εἶναι τοῦ Πανὸς ἥγηνται.*

22. Τό γλύφανο αὐτό πρέπει νά εἶχε εἰδική μορφή, ὅπως ὁ σημερινός χουλιαρογλύφτης, μέ τόν ὁποῖο σκαλίζουν ἐσωτερικά τίς ξύλινες κούπες καί τίς κουτάλες. Στήν ἄκρη τῆς ξύλινης λαβῆς καί κάθετα πρός αὐτή εἶναι προσαρμοσμένη ἡ λεπίδα πού ἔχει σχῆμα μηνίσκου.

23. Ὅμ. Ὕμνος, 50: *καὶ πήχεις ἐνέθηκ', ἐπὶ δὲ ζυγὸν ἤραρεν ἀμφοῖν.* Ἡσύχ.: *πῆχυς· ἔνιοι τὰ ἄκρα. κιθάρας δὲ πῆχυς ὁ ἀγκών.*

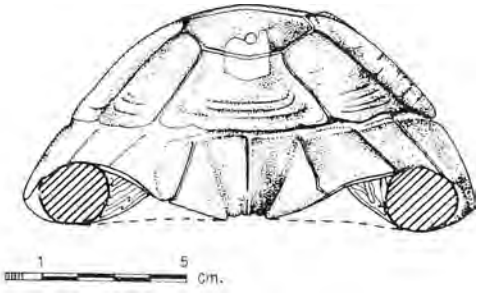
24. Οἱ πήχεις πρέπει νά καμπυλώνονταν κατάλληλα καί στό ἐσωτερικό τοῦ ὀστράκου, ὥστε νά ἐφάπτονται μέ τά τοιχώματα καί νά ἐξασφαλίζεται ἔτσι περισσότερος ἐλεύθερος χῶρος στό ἠχεῖο.

Σχέδ. 8. Ἀναπαράσταση κατασκευαστικῶν λεπτομερειῶν: α. Κύρια ὄψη, β. Τομή.

ὄστρακο[25]. Γιά καλύτερη στερέωση πρέπει νά ὑπῆρχε ἐπί πλέον ἕνα μικρό ἐγκάρσιο ξύλινο στέλεχος πού ἔνωνε τούς δύο πήχεις μέσα στό ἠχεῖο καί μέ ἕνα καρφί νά στερεωνόταν στό ὄστρακο (Σ χ έ δ. 8 α-β). Οἱ πήχεις ξεκινοῦσαν ἀπό τό ὕψος τῶν δύο πρώτων πλευρικῶν πλακῶν κι ἔβγαιναν ἀπό τό σημεῖο ἐξόδου τῶν πίσω ποδιῶν τῆς χελώνας (Σ χ έ δ. 8 α καί 9). Στό σημεῖο πού πλησίαζαν πιό πολύ μεταξύ τους συνδέονταν μέ ἕνα ἐγκάρσιο ξύλινο στέλεχος, τό ζυγό. Ἡ σύνδεση γινόταν εἴτε «χωνευτή» (Σ χ έ δ. 8 α) εἴτε μέ ἄλλους τρόπους. Στό ζυγό ἀνοίγονταν ὀπές γιά τήν τοποθέτηση τῶν κολλόπων[26].

Οἱ κόλλοπες ἦταν κομμάτια ἀπό νωπά δέρματα τοῦ αὐχένα τῶν βοδιῶν ἤ τῶν κριαριῶν[27]. Μπήγονταν στίς ἀντίστοιχες ὀπές τοῦ ζυγοῦ καί πάνω τους τυλίγονταν οἱ χορδές[28]. Ἡ ἐπιλογή αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ ἴσως ἀποσκοποῦσε στό νά διατηρεῖ τό πέρας τῶν χορδῶν μαλακό καί λιπαρό[29]. Μέ κατάλληλο κάθε φορά στρίψιμο τῶν κολλόπων γινόταν τό τέντωμα ἤ τό χαλάρωμα τῆς ἀντίστοιχης χορδῆς[30]. Οἱ ἀπολήξεις τῶν κολλόπων ἑκατέρωθεν τοῦ ζυγοῦ ἦταν κυκλικῆς, ὠοειδοῦς ἤ ὀρθογώνιας διατομῆς.

Σχέδ. 9. Τό σημεῖο ἐξόδου τῶν πήχεων.

Πάνω στό ἄνοιγμα τοῦ ὀστράκου τέντωναν δέρμα βοδιοῦ[31] πού στερεωνόταν μέ σπάγγο περασμένο στήν ἀναδιπλωμένη παρυφή του (Σ χ έ δ. 10 β). Μέ τό τράβηγμα τῶν ἄκρων τοῦ σπάγγου τό δέρμα τεντωνόταν. Στό μέσο περίπου τῆς ἐπιφάνειας τοῦ δέρματος ὑπῆρχε ἄνοιγμα ὀρθογώνιου ἤ ὠοειδοῦς σχήματος (Σ χ έ δ. 10 α). Μερικές φορές ἡ στερέωση τοῦ δέρματος στό ὄστρακο γινόταν μέ τή βοήθεια σειρᾶς ὀπῶν πού βρίσκονταν στήν περιφέρεια τοῦ ὀστράκου (πρβλ. ὄστρακα Ἄρτας καί Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν). Μέ ἕνα χοντρό σπάγγο τό ἔραβαν πάνω στό ὄστρακο.

Ἀφοῦ στερέωναν τό δέρμα, τοποθετοῦσαν στήν κάτω ἀπόληξη τοῦ ἠχείου τό χορδότονο πού ὀνομαζόταν καί βατήρ[32]. Ἦταν ἕνα μετάλλινο ἐξάρτημα σέ σχῆμα Π,

25. Στόν Π ί ν. 80 γ δηλώνονται οἱ ἐφηλίδες δύο καρφιῶν.

26. Ἡσύχ.: *ζυγά· οἱ πήχεις τῶν κιθαρῳδικῶν ὀργάνων, εἰς οὓς οἱ κόλλοπες ἐνίενται.*

27. Εὐστάθ. σχόλ. Ὁμ. 1915, 8 (φ 107): *Κόλλοψ δὲ ὁ παρὰ τοῖς ὕστερον κόλλαβος, δι' οὗ τείνονται αἱ τοιαῦται χορδαί. καὶ οὕτω, φασί, λεγόμενος, διότι τὸ παλαιὸν ἐκ δερμάτων σκληρῶν ἦν, τῶν πρὸς τῷ τραχήλῳ τῶν βοῶν, ἔστι δ' ὅτε καὶ τῶν οἰῶν, ἃ καὶ αὐτὰ κόλλοπες ἐκαλοῦντο διὰ τὸ ἐξ αὐτῶν ἀναβρατομένων κόλλαν γίγνεσθαι.*

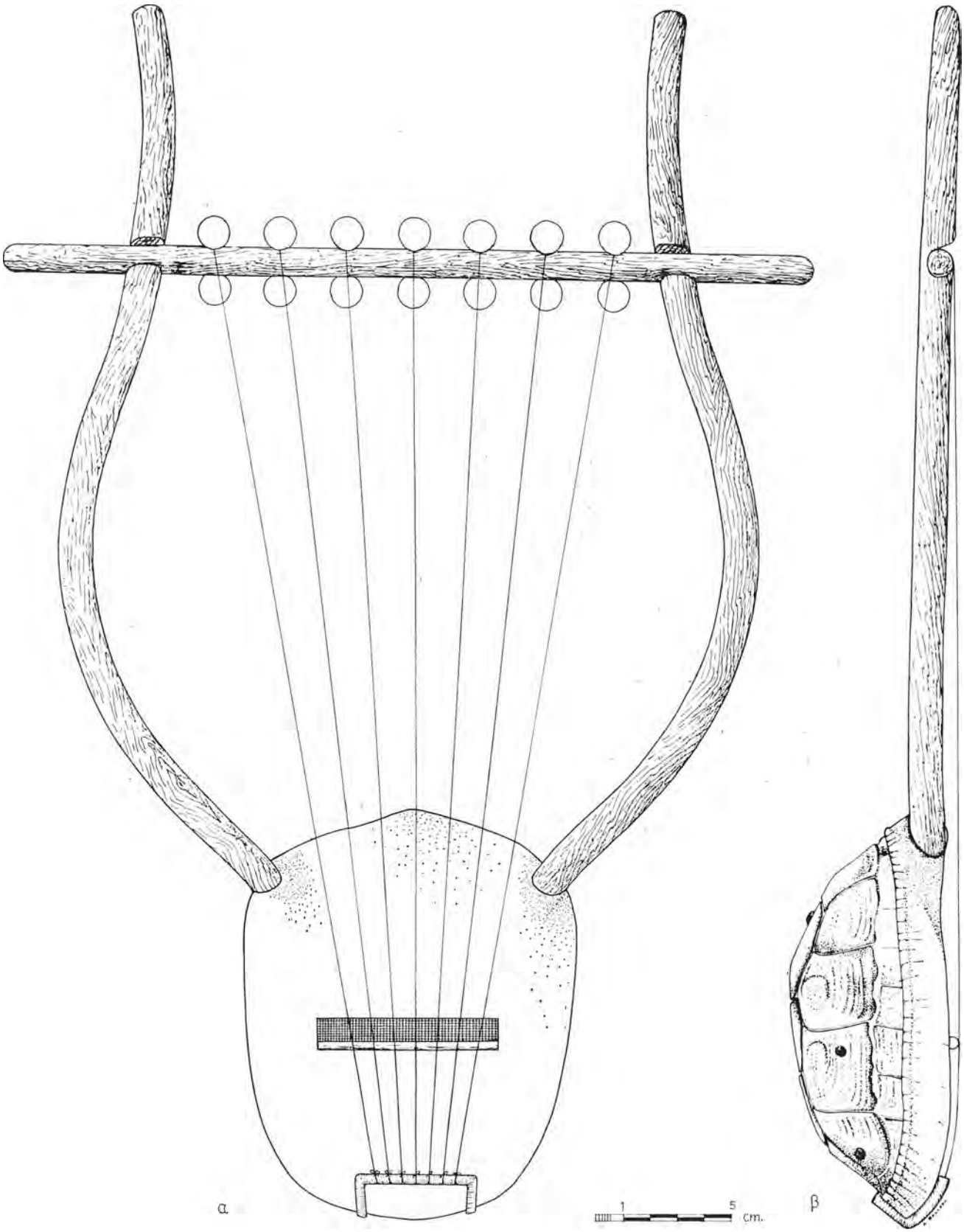
28. Λουκ., Θε. Διάλ. 7. 4 (11): *κολλάβους ἐμπήξας καὶ μαγάδην ὑποθεὶς καὶ ἐντεινάμενος ἑπτὰ χορδὰς μελῳδεῖ πάνυ γλαφυρόν.*

29. RE XIII, στ. 2480 (H.E. Gundel).

30. Λουκ., Ἐνάλ. 1. 4: *ζυγώσας δὲ αὐτὰ καὶ ἐνάψας τὰ νεῦρα, οὐδὲ κολλάβοις περιστρέψας, ἐμελῴδει ἄμουσόν τι καὶ ἀπῳδόν.*

31. Ὁμ. Ὕμνος, 49: *ἀμφὶ δὲ δέρμα τάνυσσε βοὸς πραπίδεσσιν ἑῇσι.*

32. Νικόμαχος Γερασινός, Ἁρμονικά 13Μ (C. Janus, Musici Scriptores Graeci, Leipzig 1895): *μετέθηκεν εὐμηχάνως τὴν τῶν χορδῶν κοινὴν ἀπόδοσιν τὴν ἐκδιαγωνίου πασσάλου εἰς τὸν τοῦ ὀργάνου βατῆρα, ὃν χορδότονον ὠνόμαζε.*

Σχέδ. 10. Τελική ἀναπαράσταση: α. Κύρια ὄψη, β. Τομή.

πού πατοῦσε πάνω στό δέρμα τοῦ ἠχείου (Σ χ έ δ. 10 α). Οἱ δύο κεραῖες κάμπτονταν σέ ὀρθή γωνία καί στή συνέχεια μέ μία δεύτερη κάμψη μπήγονταν καί στερεώνονταν στό ὄστρακο μέ τή βοήθεια δύο μικρῶν ὀπῶν (Σ χ έ δ. 8 β). Ἀπό τό χορδότονο γινόταν ἡ ἐξάρτηση τῶν χορδῶν.

Κοντά στό ἄνοιγμα πού ὑπῆρχε στό δέρμα τοῦ ἠχείου καί πρός τήν πλευρά τοῦ χορδότονου, προσάρμοζαν ἕνα στέλεχος μικροῦ καλαμιοῦ, τό δόνακα (Σ χ έ δ. 10 α)[33]. Ὁ δόνακας, πάνω στόν ὁποῖο πατοῦσαν οἱ χορδές, λειτουργοῦσε ὅπως ὁ καβαλάρης στά σημερινά ἔγχορδα[34]. Ἴσως στήν κυρτή ἐπιφάνειά του νά εἶχε ἀβαθεῖς ἐγκοπές ὅσες καί ὁ ἀριθμός τῶν χορδῶν.

Οἱ χορδές ξεκινοῦσαν ἀπό τό χορδότονο, περνοῦσαν πάνω ἀπό τό δόνακα καί κατέληγαν στούς κόλλοπες (Σ χ έ δ. 10 α). Ὡς ὑλικό γιά τίς χορδές χρησιμοποιοῦσαν ἔντερα προβάτων[35]. Ὁ ἀριθμός τῶν ἑφτά χορδῶν θά πρέπει νά ἦταν γνωστός στούς Ἕλληνες τουλάχιστον ἀπό τά μυκηναϊκά χρόνια. Σ' αὐτό συνηγορεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Ὁμηρικοῦ Ὕμνου στόν Ἑρμῆ. Μιά ἄλλη μαρτυρία γιά τή χρήση τῶν ἑφτά χορδῶν στά ἔγχορδα σέ πρώιμα χρόνια ἔχουμε ἀπό μία παράσταση κιθαρωδοῦ σέ κρατήρα τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ2 ἐποχῆς, πού βρέθηκε πρόσφατα στή Ναυπλία[36].

Τίς χορδές τῆς λύρας ἔκρουαν μέ τό πλῆκτρο, πού ἦταν ἀπό σκληρό ξύλο, ἀπό ἐλεφαντοκόκαλο ἤ ἀπό μέταλλο. Ἡ ἀπόληξή του ἔμοιαζε μερικές φορές μέ καρδιόσχημο φύλλο ἤ μέ κόλουρο κῶνο. Πολλές φορές ἦταν δεμένο μέ ἕνα κορδόνι πού πιανόταν στόν πήχυ τῆς λύρας. Μιά καλή ἀπεικόνιση πλήκτρων ἔχουμε σ' ἕναν κρατήρα τοῦ Πολίωνος στό Μητροπολιτικό Μουσεῖο τῆς Ν. Ὑόρκης (Π ί ν. 80 α)[37]. Μιά πιό συγκεκριμένη ἰδέα γιά τή μορφή τοῦ πλήκτρου μᾶς δίνει ἴσως ἕνα σύγχρονο «πλῆκτρο» γιά ἀγροτικό ἐργαλεῖο, τό δοξάρι, πού χρησιμοποιεῖται γιά νά ξαίνουν τό βαμβάκι. Στήν Ἀρκαδία τό λένε κρουστάλι, ἔχει ἐπίμηκες σχῆμα καί ἡ κεφαλή του μοιάζει μέ κόλουρο κῶνο (Π ί ν. 79 γ). Μέ τό κρουστάλι κρούουν τήν κόρδα (χορδή) τοῦ δοξαριοῦ πού γίνεται ἀπό ἔντερο προβάτου. Ἡ ὁμοιότητα μέ τό ἀρχαῖο πλῆκτρο εἶναι φανερή (Σ χ έ δ. 11-12)[38].

Τή λύρα, ὅταν ἔπαιζαν, τήν κρατοῦσαν μέ τό ἀριστερό χέρι, ἐνῶ μέ τό δεξί ἔπιαναν τό πλῆκτρο. Ὅταν ὁ λυράρης ἤθελε νά παίξει καί μέ τά δύο χέρια, τήν κρατοῦσε μέ τή βοήθεια ἱμάντα πού δενόταν στόν πήχυ τῆς λύρας καί στή συνέχεια περνοῦσε ἀπό τό ἀριστερό του χέρι (Π ί ν. 80 γ)[39].

Στίς ἀπεικονίσεις τῆς λύρας δέν εἶναι εὔκολο νά προσδιορίσει κανείς πότε τό ἠ-

33. Ἀριστοφ., Βάτρ., 231-232: *προσεπιτέρπεται δ' ὁ φορμικτὰς Ἀπόλλων, ἕνεκα δόνακος, δν ὑπολύριον ἔνυδρον ἐν λίμναις τρέφω.*

34. Τό στέλεχος τοῦ καλαμιοῦ πρέπει νά σχιζόταν καί νά πατοῦσε μέ τήν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια στό δέρμα, ἐνῶ πάνω στήν κυρτή νά πατοῦσαν οἱ χορδές.

35. Ὅμ. Ὕμνος, 51: *ἑπτὰ δὲ συμφώνους οἴων ἐτανύσσατο χορδάς.* Ὅμ. φ. 407-408: *ῥηϊδίως ἐτάνυσσε νέῳ περὶ κόλλοπι χορδήν, / ἄψας ἀμφοτέρωθεν ἐϋστρεφὲς ἔντεροα οἰός.*

36. Α. Δραγώνα-Λατσούδη, Μυκηναϊκός κιθαρωδός ἀπό τή Ναυπλία, ΑΕ 1977, σ. 86-98, πίν. 20-22.

37. Beazley, ARV² 1172, 8. Μπορεῖ εὔκολα νά παρατηρήσει κανείς ὅτι οἱ λαβές τῶν πλήκτρων τῆς παράστασης καλύπτονται μέ ὕφασμα, ἕνα εἶδος θήκης, ἴσως γιά νά μή γλιστροῦν ἀπό τά χέρια ὅταν ἱδρωναν.

38. Τό Σ χ έ δ ι ο 11 εἶναι λεπτομέρεια ἀπό τόν κρατήρα τοῦ Πολίωνος.

39. Ἀπόλλων μέ λύρα στό ἐσωτερικό κύλικας στό Μουσεῖο Δελφῶν (ΑΕ 1970, πίν. 11).

χεῖο εἶναι ἀπό ὄστρακο χελώνας καί πότε ἀποτελεῖ ἀπομίμησή του. Πολλές φορές τό ἠχεῖο ἦταν ξύλινο (ξύλο πύξου) καί τό διακοσμοῦσαν μέ ἔνθετα λεπτά φύλλα ἀπό τήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια τοῦ ὀστράκου τῆς χελώνας[40] ἤ μέ φύλλα ἀπό ἐλεφαντοκόκαλο[41]. Μιά πολύ καλή ἀπόδοση τῆς πρωτόγονης λύρας στήν πλαστική ἔχουμε σέ μία μαρμάρινη ἐπιτύμβια σειρήνα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Π ί ν. 80 β)[42].

Σχέδ. 11. Πλῆκτρο.

Σχέδ. 12. Ὁ τρόπος λαβῆς στό σύγχρονο κρουστάλι.

Τό εἶδος τοῦ μουσικοῦ ὀργάνου καί τό εἶδος τοῦ ζώου δέν ἦταν δυνατό παρά νά προκαλέσουν τήν προσοχή καί τό θαυμασμό τῶν ἀρχαίων, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀποδοθεῖ ἡ «ἐφεύρεση» τῆς λύρας στόν Ἑρμῆ. Μόνο ἕνας θεός θά μποροῦσε νά εἶχε ἐμπνευστεῖ

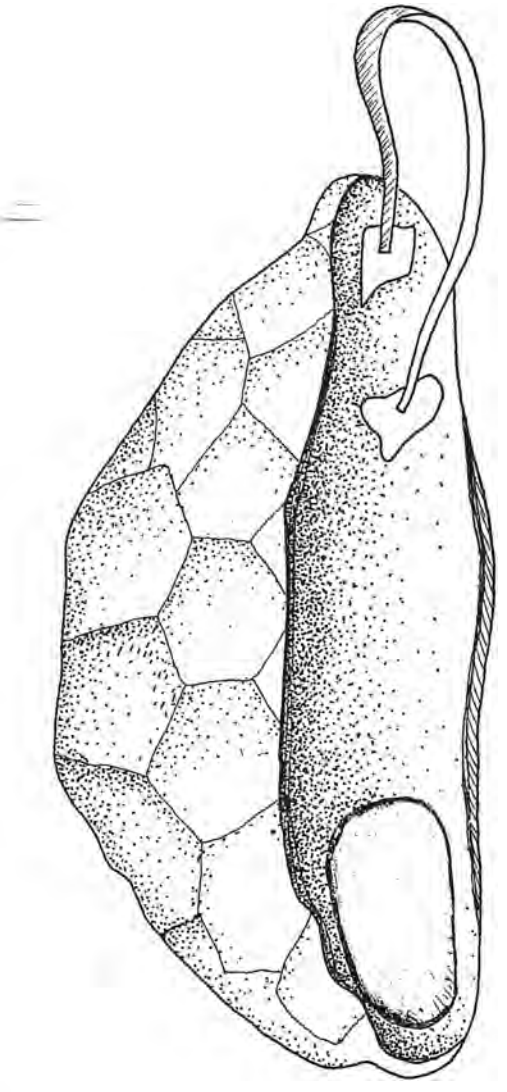
40. M. Wegner, ὅ.π., σ. 38.

41. IG I², 276, 15 κ.ἑ.: *λύραι ἐλεφάντιναι.*

42. Ε.Μ. ἀριθ. 774 (Σ. Καρούζου, Ἐθνικόν Ἀρχαιολογικόν Μουσεῖον. Συλλογή γλυπτῶν (Περιγραφικός κατάλογος), Ἀθῆναι 1967, σ. 111-112).

Μία μαρμάρινη λύρα, ἀφιέρωμα στήν Ἀφροδίτη ἤ τόν Ἑρμῆ, βρέθηκε στό Ἡραῖο τῆς Σάμου (B. Freyer - Schauenburg, Samos XI, 1974, σ. 167-169, πίν. 70).

καί νά κατασκευάσει ἕνα τέτοιο θεῖο ὄργανο. Στό Ἄργος καί τή Μεγαλόπολη ὑπῆρχαν ἀγάλματα τοῦ Ἑρμῆ μέ τή χελώνα[43]. Ἀναμφίβολα ὅμως ἡ δημιουργία τῆς λύρας

Σχέδ. 13. Ἀχελωνιά (πρωτόγονο κουδούνι).

μέ τό ὄστρακο τῆς χελώνας ἔχει τήν ἀρχή της στό ἴδιο τό ὑλικό. Ὁπωσδήποτε ἡ χελώνα προσφέρεται γιά ἠχεῖο. Ἡ ἀνάγκη σέ μιά δεδομένη στιγμή ἔδωσε τή λύση στό πρό-

43. Παυσ. II. 19, 7: *τοῦ ναοῦ δέ ἐστιν ἐντὸς Λάδας... καὶ Ἑρμῆς ἐς λύρας ποίησιν χελώνην ἡρηκώς.* Παυσ. VIII. 30, 6:... *Ἑρμοῦ δὲ Ἀκακησίου πρὸς αὐτῇ ναὸς κατεβέβλητο, καὶ οὐδὲν ἐλείπετο ὅτι μὴ χελώνη λίθου.*

βλημα πού ἀντιμετώπιζε ὁ ἀρχαῖος κατασκευστής. Στήν ἴδια λύση ὁδηγήθηκαν κι ἄλλοι σέ ἄλλους τόπους (π.χ. Αἴγυπτο) ἴσως νωρίτερα. Δέν ἦταν ἀπαραίτητο ὁ ἀρχαῖος ἐμπειρικός τεχνίτης νά εἶχε πρότυπα γιά ἕνα τέτοιο πρωτόγονο ὄργανο. Ἐδῶ θά ἄξιζε νά ἀναφερθεῖ ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ὀστράκου γιά ἠχεῖο σ' ἕνα σύγχρονο ἔγχορδο. Πρόκειται γιά ἕναν μπαγλαμά πού τόν ἔφτιαξε ὁ Βασίλης Παναγῆς ἤ Τερσανέλης, ὅταν ἦταν στρατιώτης (Πίν. 81 α-β)[44]. Οἱ διαστάσεις τοῦ ὀστράκου εἶναι 0,115×0,09 μ. Ὁ κατασκευαστής δέν ἀφαίρεσε τό ἐπιστήθιο τῆς χελώνας, ἀλλά χρησιμοποίησε τό ὄστρακο ὁλόκληρο[45].

Στήν Κῶ ἐκμεταλλεύονται μέ ἄλλο τρόπο τό ὄστρακο τῆς χελώνας ὡς ἠχεῖο. Κόβουν τό ἐπιστήθιο μέ πριόνι, βάζουν μέσα μία πέτρα καί μέ ἕνα λουρί τό κρεμοῦν γιά κουδούνι στό λαιμό τῶν προβάτων (Σχέδ. 13). Τό πρωτόγονο αὐτό κουδούνι λέγεται ἀχελωνιά.[46]

Τά παραδείγματα τῶν ὀστράκων πού ἐξετάσαμε ἀνήκουν κυρίως στήν ὑστεροαρχαϊκή ἐποχή. Ἀποτελεῖ αὐτό μία σύμπτωση ἤ εἶναι ὁ ἀπόηχος μιᾶς παλιᾶς παράδοσης πού ἐξασθενίζει στά μεταγενέστερα χρόνια καί διατηρεῖται μόνο ὡς ἀνάμνηση στή μορφή καί τή διακόσμηση τοῦ ξύλινου ἠχείου;

Ἀπό τό σύνολο τῶν λυρῶν οἱ δύο ἦταν ἀναθήματα σέ ἱερά τοῦ Ἀπόλλωνος καί οἱ ὑπόλοιπες, ἐκτός ἀπό τό παράδειγμα τοῦ Ἄργους, ἦταν ταφικά κτερίσματα. Ἀπό τή δεύτερη κατηγορία τουλάχιστον τά δύο παραδείγματα, τῶν Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν καί τῆς Ἀττικῆς, πρέπει νά ἀνῆκαν σέ μουσικούς. Στή σκέψη αὐτή συνηγοροῦν οἱ αὐλοί πού βρέθηκαν μαζί μέ τίς λύρες. Μήπως ὅμως καί οἱ τρεῖς ἄλλες λύρες πού βρέθηκαν στά ἱερά καί στόν ἀποθέτη τοῦ Ἄργους ἦταν ἀναθήματα μουσικῶν;

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΦΑΚΛΑΡΗΣ

44. Ὁ μπαγλαμάς δωρήθηκε στή Συλλογή Λαϊκῶν Μουσικῶν Ὀργάνων τοῦ Φοίβου Ἀνωγειανάκη.

45. Φ. Ἀνωγειανάκης, Ἑλληνικά λαϊκά μουσικά ὄργανα, Ἀθήνα 1976, εἰκ. 113. Στήν ἴδια συλλογή ὑπάρχουν ἀκόμη δύο παρόμοια ὄργανα, Φ. Ἀνωγειανάκη, ὅ.π., εἰκ. 112 καί 114.

46. Ἀν. Καραναστάσης, Ποιμενικά τῆς Κῶ, Λαογραφία 16 (1956), σ. 55, εἰκ. 12. Τό Σχέδιο 13 ἔγινε μέ βάση τό σκίτσο τῆς εἰκ. 12 πού δίνει ὁ Καραναστάσης.

ΑΜΒΩΝΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΪΑΝΟΥΠΟΛΗ*

(Σχέδ. 1-3· Πίν. 82)

Δεκατρία χιλιόμετρα ἀνατολικά τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως, ἐπάνω στήν Ἐθνική Ὁδό πρός τό Διδυμότειχο καί τά ἑλληνοτουρκικά σύνορα, ὑπάρχουν τά ἐρείπια ἀρχαίας πόλης πού ταυτίζεται μέ τήν Τραϊανούπολη[1]. Ἡ πόλη αὐτή κτίστηκε ἐπάνω στήν Ἐγνατία Ὁδό στά χρόνια τοῦ Τραϊανοῦ (98-117), στή θέση, ὅπως πιστεύεται, ἀρχαιότερου θρακικοῦ οἰκισμοῦ[2]. Ἀνῆκε διοικητικά στή ρωμαϊκή ἐπαρχία Θράκης καί μετά τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ (284-305), κατά τίς ὁποῖες ἡ Θράκη μετατράπηκε σέ διοίκηση μέ ἕξι ἐπαρχίες, ἡ Τραϊανούπολη ἀνῆκε στήν ἐπαρχία Ροδόπης[3].

Ἐλάχιστες εἶναι οἱ πληροφορίες τῶν γραπτῶν πηγῶν γιά τή ζωή τῆς πόλης αὐτῆς. Μποροῦν νά ἀναφερθοῦν ὡς σταθμοί στήν ἱστορία της ἡ ἐπισκευή τῶν τειχῶν της στά χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527-565), στά πλαίσια ἑνός γενικότερου προγράμματος[4], καί ἡ καταστροφή της στά 1206 ἀπό τόν τσάρο τῶν Βουλγάρων Καλοϊωάννη[5]. Φαίνεται ὅτι ἡ καταστροφή αὐτή δέ διέκοψε ἀπότομα τή ζωή τῆς Τραϊανουπόλεως, ἀλλά ἀποτέλεσε τήν ἀρχή μιᾶς συνεχοῦς παρακμῆς κατά τό 13ο αἰ., πού ἐπέφερε τήν ὁριστική ἐρήμωση στό α΄ μισό τοῦ 14ου αἰ.[6]. Ὅταν ὁ Καντακουζηνός στρατοπέδευσε σ' αὐτήν στά 1343 τή βρῆκε *κατεσκαμμένην οὖσαν ἐκ πολλῶν ἐτῶν*[7].

Περισσότερες πληροφορίες ἔχουμε γιά τήν ἐκκλησιαστική ἱστορία τῆς πόλης. Στά χρόνια τοῦ Ἀντωνίνου (137-161) μαρτύρησε στήν Τραϊανούπολη ἡ μάρτυς Γλυκερία[8]. Κατά τόν 5ο καί 6ο αἰ. ἀναφέρεται ὡς μητρόπολη τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπό-

* Τόν προϊστάμενο τῆς 12ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Χ. Μπακιρτζῆ εὐχαριστῶ θερμά, τόσο γιά τήν ἄδεια δημοσίευσης ὅσο καί γιά τίς πολύτιμες παρατηρήσεις του σέ θέματα μορφῆς καί περιεχομένου, χάρη στίς ὁποῖες πῆρε τήν τελική μορφή του τό κείμενό μου. Εὐχαριστίες ἐπίσης χρωστῶ στήν κ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ γιά τίς χρήσιμες ὑποδείξεις της καί στόν ἀρχιτέκτονα κ. Μ. Κορρέ γιά τά ἐξαίρετα σχέδια καί γιά τίς χρήσιμες παρατηρήσεις του. Ὁποιοδήποτε βέβαια λάθος εἶναι ἀποκλειστικά δικό μου.

1. Γ. Μπακαλάκη, Ἀρχαιολογικές ἔρευνες στή Θράκη 1959-1960, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 17.

2. Γ. Μπακαλάκη, ὅ.π., σ. 17, Γ. Π. Εὐθυμίου, Ἐπιγραφαί Θράκης, ΑΕ 1965, Ἀρχαιολ. Χρον. σ. 19, Ε. Πεντάζου, Ἀρχαιολογικαί ἔρευναι ἐν Θράκῃ (1969), ΑΕ 1973, Ἀρχαιολ. Χρον., σ. 32.

3. Στ. Κυριακίδου, Βυζαντιναί Μελέται IV, Τό Βολερόν, σ. 363.

4. Προκόπιος, Περί κτισμάτων, ἔκδ. Haury, σ. 144[4-6], Στ. Κυριακίδου, Περί τήν ἱστορίαν τῆς Θράκης, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 17.

5. C. Asdracha, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Études de géographie historique, Ἀθήνα 1976, σ. 119, Γεώργιος Ἀκροπολίτης, Χρονική συγγραφή, ἔκδ. Heisenberg, σ. 23[11].

6. C. Asdracha, ὅ.π., σ. 120.

7. C. Asdracha, ὅ.π., σ. 119-120, Ἰωάννης Καντακουζηνός, ἔκδ. Βόννης II, σ. 415[10].

8. AASS Maii III, σ. 12*-13*.

λεως μέ τίς ἐπισκοπές Τοπείρου καί Ἀναστασιουπόλεως στή δικαιοδοσία της. Σύμφωνα μέ τό εἰκονομαχικό ἐκκλησιαστικό τακτικό (732-746) ἡ δικαιοδοσία τοῦ μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως ἐκτεινόταν κατά τόν 8ο αἰ. στήν ἐπαρχία Ροδόπης[9], στά νότια τῶν βουνῶν τῆς Ροδόπης, ἀπό τήν ἐπισκοπή Τοπείρου στή δυτική ὄχθη τοῦ Νέστου μέχρι τήν ἐπισκοπή Περβέρου στήν ἀνατολική ὄχθη τοῦ Ἔβρου[10]. Μετά τό 10ο αἰ. στή δικαιοδοσία τῆς Τραϊανουπόλεως ἀνῆκαν οἱ ἐπισκοπές Διδυμοτείχου (πρώην Πλωτινουπόλεως), Μάκρης, Μοσυνουπόλεως (πρώην Μαξιμιανουπόλεως), Ἀναστασιουπόλεως, Πόρων (πρώην Τοπείρου), Ξανθείας, Περιθεωρίου καί Θεοδωρίτου[11]. Μετά τήν καταστροφή τοῦ 1206 ἡ μητρόπολη ἄρχισε νά παρακμάζει. Ἤδη ἀπό τά τέλη τοῦ 12ου αἰ. ἀποσπάστηκε ἀπό τή δικαιοδοσία της ἡ ἐπισκοπή Διδυμοτείχου, πού προβιβάστηκε σέ ἀρχιεπισκοπή καί λίγο πρίν τό 1261 σέ μητρόπολη[12]. Ἀποτέλεσμα τῆς καταστροφῆς τῆς πόλης ἦταν ὁ ὑποβιβασμός τῆς μητρόπολης ἀπό θρόνο ΛΖ σέ ΜΔ «τῇ τάξει» κατά τό 14ο αἰ. Τήν ἴδια ἐποχή ἀποσπάστηκαν σταδιακά ἀπό τή δικαιοδοσία της καί προβιβάστηκαν σέ ἀρχιεπισκοπές καί ἀργότερα σέ μητροπόλεις οἱ ἐπισκοπές τῆς Ξανθείας, τοῦ Περιθεωρίου καί τῆς Μάκρης[13].

Ὕστερα ἀπό τήν ὁριστική ἐρήμωση τῆς πόλης (α΄ μισό 14ου αἰ.) ὁ μητροπολίτης Τραϊανουπόλεως εἶχε ἕδρα σέ ἄλλες πόλεις, ἐνῶ ἀπό τό 1371 καί μετά ἡ περιοχή τῆς μητρόπολης Τραϊανουπόλεως περιῆλθε στή δικαιοδοσία γειτονικῶν μητροπόλεων[14].

Σήμερα, στό χῶρο τῆς ἀρχαίας πόλης μπορεῖ κανείς νά δεῖ τμήματα τοῦ ὀχυρωματικοῦ της περιβόλου, ἐρείπια προβληματικῶν κτιρίων, ἀκαθόριστα λείψανα στήν ἀκρόπολη καί ἐρείπια χριστιανικῆς ἐκκλησίας, πού δέν ἔχει ἀνασκαφεῖ. Πιθανολογεῖται ὅτι ἡ σημαντικότερη ἐκκλησία τῆς Τραϊανουπόλεως, ἴσως καί μητροπολιτικός ναός της, ἦταν ἀφιερωμένη στήν Παναγία τήν Τραϊανουπολίτισσα. Ἡ ὑπόθεση αὐτή στηρίζεται σέ μολυβδόβουλλο τοῦ 11ου αἰ. μέ παράσταση Θεοτόκου Ὁδηγήτριας, πού φέρει τήν ἐπιγραφή *ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ Η ΤΡΑΪΑΝΟΠΟΛΙΤΙΣΣΑ*[15].

Στό χῶρο τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων δεσπόζει, σχεδόν ἄθικτο, τό κτίριο τό γνωστό μέ τό ὄνομα «Χάνα». Ἡ «Χάνα» εἶναι μεγάλο ὀρθογώνιο κτίριο, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 38,80×13 μ., στεγασμένο μέ καμάρα. Ὁ προορισμός καί ἡ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου συζητοῦνται χωρίς νά ἔχει δοθεῖ ὁριστική ἀπάντηση. Τό κτίριο σύμφωνα μέ μία ἄποψη

9. Γ. Κονιδάρη, Αἱ μητροπόλεις καί ἀρχιεπισκοπαί τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καί ἡ «τάξις» αὐτῶν, Α΄, τεῦχ. Α΄, Ἀθῆναι 1934, πίν. Α, σ. 26 καί 99.

10. V. Tapkova Zaimova, Un évêché peu connu en Thrace orientale, Πέρβερις, Revue des études sud-est européennes, IX, Βουκουρέστι 1971, σ. 595-599.

11. H. Gelzer, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatuum, Abhandlungen der K. Bayer. Akademie d. Wiss., I Cl., XXI Bd., III Abhand., 1900, σ. 551, 558, 571. G. Parthey, Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatuum, Βερολίνο 1866, σ. 122, Γ. Κονιδάρη, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. Β΄, Ἀθῆναι 1970, σ. 113.

12. C. Asdracha, Les Rhodopes dans la deuxième moitié du XIIIe siècle: Prosopographie, REB 31 (1973), σ. 292.

13. C. Asdracha, Les Rhodopes au XIVe siècle: Administration et prosopographie ecclésiastique, Ἀθήνα 1979, σ. 13-19, H. Gelzer, ὅ.π., σ. 598-601 καί 608-609.

14. C. Asdracha, ὅ.π., σ. 15 καί 17.

15. V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, V, Παρίσι 1963, σ. 524 (ἀριθ. 692).

χρονολογεῖται στά παλαιοχριστιανικά χρόνια[16], ἐνῶ σύμφωνα μέ μία ἄλλη ἀνήκει στήν περίοδο ἀπό τά ὄψιμα χρόνια τῶν Κομνηνῶν μέχρι τήν πρώιμη Τουρκοκρατία[17]. Ἡ δεύτερη ἄποψη φαίνεται ὀρθότερη.

Στό ἐσωτερικό τῆς «Χάνας» δημιουργήθηκε συλλογή γλυπτῶν καί ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ρωμαϊκῶν, παλαιοχριστιανικῶν καί βυζαντινῶν χρόνων, πού εἴτε προῆλθαν ἀπό ἐκσκαφικές ἐργασίες εἴτε περισυλλέχτηκαν ἀπό τά γύρω χωράφια. Ἀνάμεσα στά μαρμάρινα κομμάτια συγκαταλέγονται δύο πού παρουσιάζονται παρακάτω. Εἶναι ἄγνωστο τό μέρος τῆς περιοχῆς, ὅπου βρέθηκαν.

Α. Τό πρῶτο κομμάτι (Σχέδ. 1-2), πάχ. 0,23, μέγ. σωζ. μήκ. 0,72 καί μέγ. σωζ. πλ. 0,51 μ., εἶναι γωνιακό κομμάτι μεγάλου μαρμάρινου μέλους μέ ἀνάγλυφη διακόσμηση (Πίν. 82 α). Στή θέση τῆς γωνίας ὑπάρχει ὀρθογώνια ἐγκοπή (διάστ. 0,12×0,085 μ.). Ἀπό τίς δύο ἐλεύθερες στενές πλευρές ἡ μία (Πίν. 82 β), ἀποτελούμενη ἀπό εὐθύγραμμο καί στή συνέχεια καμπυλόγραμμο τμῆμα, διαμορφώνεται μέ διπλό ἀνάγλυφο κυμάτιο, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ δεύτερη εἶναι ἐπίπεδη, ἀδρά δουλεμένη καί φαίνεται ὅτι δέν ἦταν ὁρατή. Ἀπό τίς δυό πλατιές πλευρές ἡ πρώτη (Πίν. 82 α) φέρει τμῆμα ἡμισφαιροειδοῦς κοιλότητας, στήν ὁποία διακρίνεται ἀνάγλυφο τμῆμα κύκλου μέ πεπλατυσμένο ἄκρο ὁριζόντιας κεραίας σταυροῦ στό ἐσωτερικό του καί ἀνάγλυφο μονόγραμμα *IC* στά ἀριστερά του (Σχέδ. 3). Στήν ἴδια πλατιά πλευρά καί κατά μῆκος τῆς δεύτερης ἐλεύθερης στενῆς πλευρᾶς διακρίνεται λωρίδα, πλάτους περίπου 0,12 μ., ἀδρά δουλεμένη. Ἡ δεύτερη πλατιά πλευρά τοῦ κομματιοῦ εἶναι ἀδρά δουλεμένη (Πίν. 82 γ). Τό τμῆμα της κοντά στό σπάσιμο ἔχει λειανθεῖ ἀπό τή χρήση. Στό μέσο περίπου αὐτῆς τῆς πλευρᾶς σώζονται τέσσερις τορμίσκοι (διαστ. 0,03×0,025 μ.) (Πίν. 82 δ) στίς γωνίες ἑνός νοητοῦ ἐπιμήκους ὀρθογωνίου. Κοντά στή γωνία τοῦ κομματιοῦ σώζονται ἄλλοι τρεῖς τορμίσκοι μέ αὔλακες μολυβδοχοήσης καί τέταρτος μεμονωμένος τορμίσκος.

Τό σχῆμα, ἡ διαμόρφωση τῶν δύο ἐλεύθερων στενῶν πλευρῶν, ἡ ἡμισφαιροειδής κοιλότητα καί οἱ τόρμοι ὁδηγοῦν στήν ἄποψη ὅτι τό κομμάτι αὐτό ἀνήκει σέ μονόλιθο δάπεδο ἐξώστη ἄμβωνα. Ἐπειδή τά σωζόμενα τμήματα διακόσμησης στήν κοιλότητα ἔπρεπε νά εἶναι ὁρατά καί συνεπῶς ὁ χῶρος κάτω ἀπό τό δάπεδο ἀνοιχτός, ἀποκλείεται ἡ περίπτωση νά ἀνῆκε αὐτό σέ συμπαγή ἄμβωνα μέ μορφή ἀνοιχτοῦ ριπιδίου ἤ σέ ἄμβωνα μέ μία κλίμακα. Ἀλλά καί σέ ἄμβωνα μέ μία κλίμακα καί ἀνοιχτό τό χῶρο κάτω ἀπό τό δάπεδο ἀποκλείεται νά ἀνῆκε, λόγω τῆς ἔλλειψης τόρμων, ἐγκοπῶν ἤ ἄλλου ἐνδεικτικοῦ στοιχείου ἀπαραίτητου γιά τή στήριξη τοῦ δαπέδου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα δαπέδου αὐτοῦ τοῦ εἴδους, πού διατηρεῖ τίς ἀπαραίτητες ἐγκοπές γιά τή στήριξη τοῦ δαπέδου σέ πεσσίσκους, ἀποτελεῖ τό δάπεδο ἐξώστη ἄμβωνα τῆς βασιλικῆς Ἐλούντας Μεραμπέλλου[18]. Ἑπομένως, τό μέλος προέρχεται ἀπό ἄμβωνα μέ δύο κλίμακες καί ἀνοιχτό τό χῶρο κάτω ἀπό τόν ἐξώστη[19]. Ὥστε ἡ πλευρά μέ τήν ἡμισφαι-

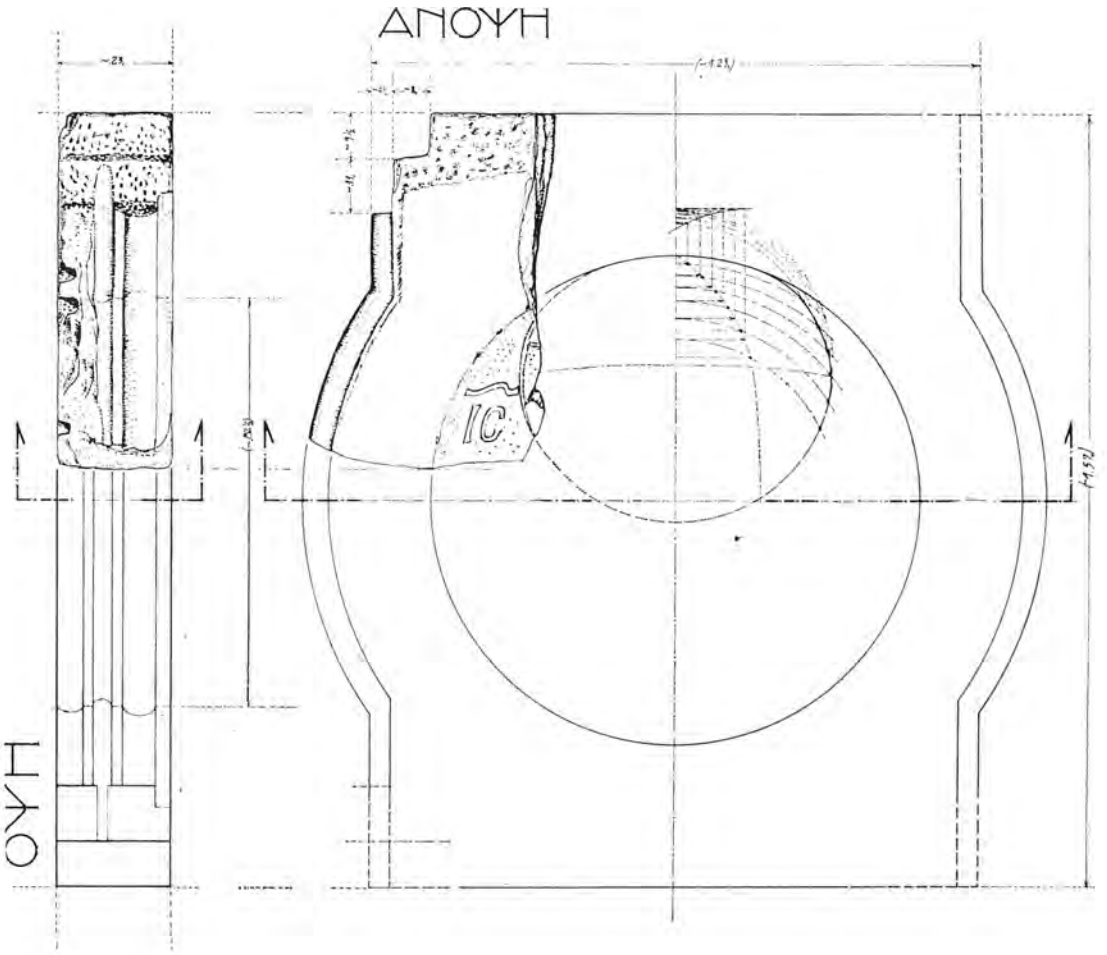
16. Γ. Μπακαλάκη, ὅ.π., σ. 17.

17. Ε. Πεντάζου, ὅ.π., σ. 33.

18. Ἐμμ. Μπορμπουδάκη, Μεσαιωνικά μνημεῖα Κρήτης, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 532, Πίν. 546 δ καί 547 α-β.

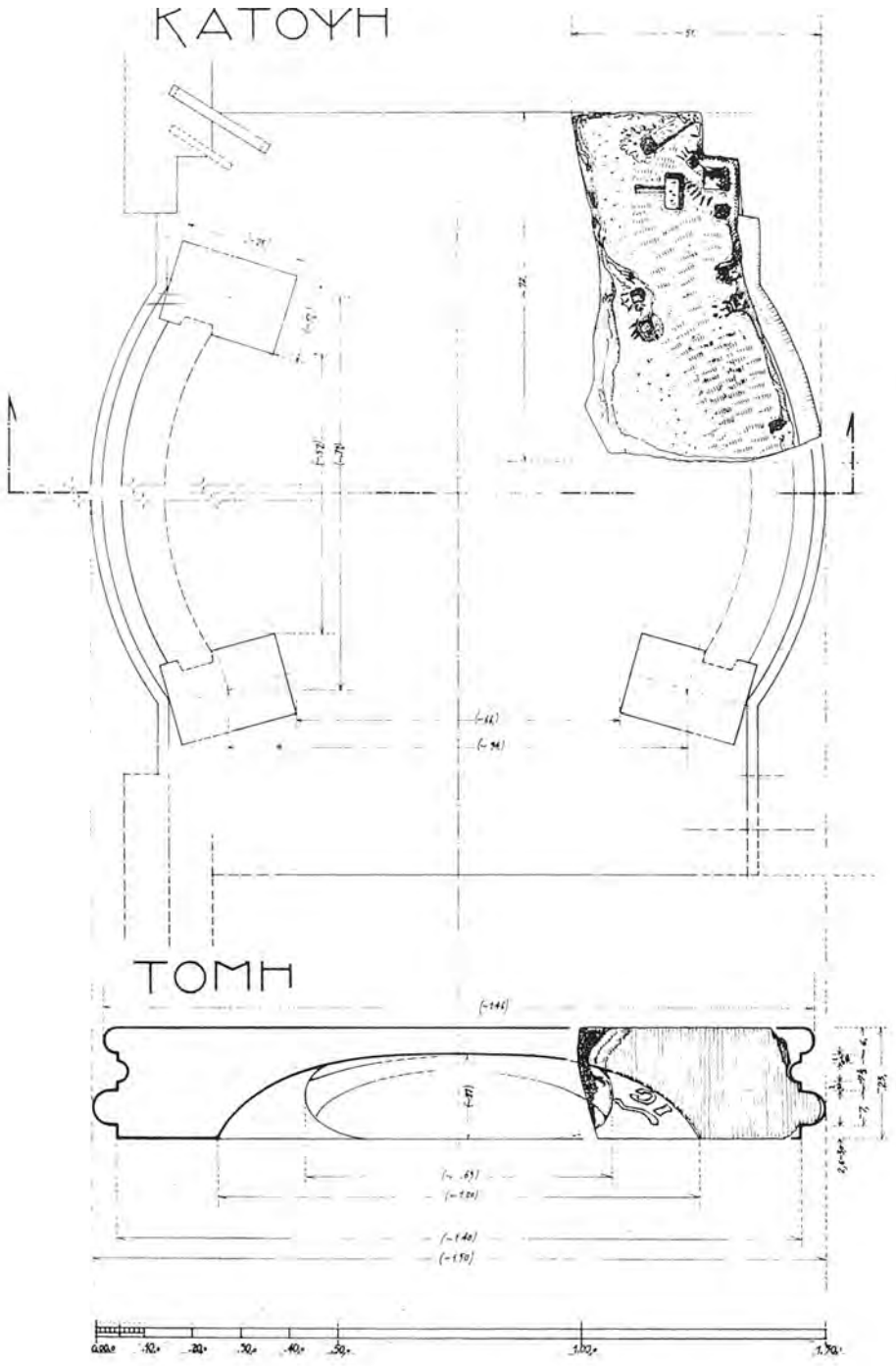
19. Α. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Β', Ἀθῆναι 1954, σ. 555-563. Στό ἑξῆς, Ἡ βασιλική Β.

ροειδή κοιλότητα εἶναι ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου, προορισμένη νά στεγάζει τόν ἀνοιχτό μεταξύ τῶν δύο κλιμάκων χῶρο. Τά σωζόμενα τμήματα διακόσμησης καί τό μονόγραμμα $\overline{IC}$ κάνουν προφανές ὅτι στό κέντρο τῆς ἐπιφάνειας αὐτῆς τοῦ δαπέδου ὑπῆρχε κοιλότητα μέ ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ Χριστοῦ μέ ἔνσταυρο φωτοστέφανο, ἀνάμεσα στά μονογράμματα $\overline{IC}$ $\overline{XC}$. Ὑποθέτω ὅτι τό κεφάλι τοῦ Χριστοῦ ἦταν τοπο-

Σχέδ. 1. Τραϊανούπολη Ἔβρου. Συλλογή «Χάνας». Δάπεδο ἄμβωνα.

θετημένο πρός τό ἱερό τῆς ἐκκλησίας. Τό ἄλλο τμῆμα τοῦ μέλους ἀνήκει σέ μιά ἀπό τίς δύο ἀποφύσεις, πού πατοῦσε προφανῶς στήν ἀνατολική κλίμακα. Ἡ ἄλλη πλευρά ἀποτελεῖ τήν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου καί ἔχει λειανθεῖ ἀπό τή χρήση. Τό ἁδρά ἐπεξεργασμένο τμῆμα ἦταν προορισμένο νά δεχτεῖ καμπυλόγραμμο θωράκιο καί πεσσίσκο. Τόν προορισμό αὐτό ἐπιβεβαιώνουν καί οἱ τορμίσκοι. Ἐπειδή ὅμως ὁ ἀριθμός τους εἶναι μεγαλύτερος ἀπό ὅ,τι θά ἀπαιτοῦσε ἡ στερέωση τοῦ θωρακίου καί τῶν πεσ-

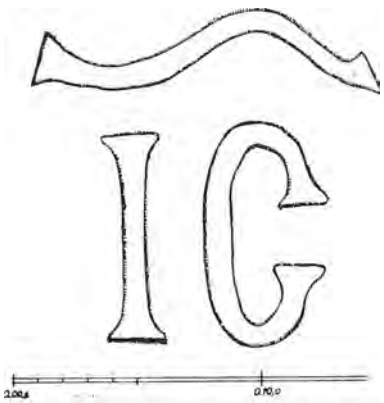

Σχέδ. 2. Τραϊανούπολη Έβρου. Συλλογή «Χάνας». Δάπεδο άμβωνα.

σίσκων, ὑποθέτω ὅτι τό μέλος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ δυό φορές καί ἑπομένως οἱ τορμίσκοι ἀνήκουν σέ δύο διαφορετικές φάσεις χρήσης.

Φαίνεται ὅτι τό δάπεδο στηριζόταν μόνο στίς δύο κλίμακες ἀνόδου χωρίς τή μεσολάβηση κιονίσκων, γιατί στήν κάτω πλευρά τῆς ἀπόφυσης καί στήν ἁδρά ἐπεξεργασμένη ἄκρη της δέ διατηρεῖται κανένας τόρμος ἤ ἄλλη ὑποδοχή. Εἶναι γνωστό ὅτι οἱ παλαιοχριστιανικοί ἄμβωνες αὐτοῦ τοῦ τύπου στηρίζονταν στίς δύο κλίμακες, συνδέονταν ὅμως μέ τή βοήθεια γόμφων μέ κιονίσκους τοποθετημένους μπροστά στίς ἀντωπές παρειές τῶν κλιμάκων ἀνόδου (ἄμβωνες βασιλικῆς Α Φιλίππων[20], Ἁγίου Κηρύκου Δήλου καί Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου Ραβέννας[21]).

Ἡ ὀρθογώνια ἐγκοπή (διαστ. 0,12×0,085 μ.) στή γωνία τοῦ κομματιοῦ προοριζόταν προφανῶς γιά τήν προσαρμογή τῶν θωρακίων πού πλαισίωναν τήν κλίμακα ἀνόδου.

Σχέδ. 3. Τραϊανούπολη Ἔβρου. Συλλογή «Χάνας». Δάπεδο ἄμβωνα. Μονόγραμμα κάτω ἐπιφάνειας.

Μετά ἀπό ὅλες αὐτές τίς παρατηρήσεις εἶναι δυνατή ἡ σχεδιαστική ἀποκατάσταση τοῦ δαπέδου, ὅπως γίνεται στά Σχέδια 1-2. Σύμφωνα μέ τά σχέδια αὐτά, πού ἔκανε ὁ ἀρχιτέκτονας κ. Μ. Κορρές, διαπιστώθηκε ὅτι ὁ μακρός ἄξονας συμμετρίας τοῦ δαπέδου συμπίπτει μέ τόν ἄξονα συμμετρίας τοῦ φωτοστέφανου — πράγμα πού δέν εἶχα διαπιστώσει ἀρχίζοντας τή μελέτη τοῦ κομματιοῦ. Τό φωτοστέφανο καταλαμβάνει περίπου τό μισό τῆς κοιλότητας. Γι' αὐτό ὑποθέτουμε ὅτι ὁ Χριστός στόν ἄμβωνα τῆς Τραϊανουπόλεως θά παριστανόταν σέ προτομή καί πιθανόν νά κρατοῦσε Εὐαγγέλιο, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἡ παράσταση αὐτή ἐναρμονίζεται μέ τήν ἴδια τή χρήση τοῦ ἄμβωνα.

Συγκρίνοντας τό δάπεδο αὐτό μέ δάπεδα ἄλλων παλαιοχριστιανικῶν ἀμβώνων διαπιστώνει κανείς ὅτι εἶναι μέσου μεγέθους. Εἶναι μικρότερο ἀπό τό ἀντίστοιχο τῆς βασι-

20. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Παρίσι 1945, Album, πίν. XXV-XXVI.

21. Ἡ βασιλική Β, εἰκ. 520 καί 524.

λικῆς Α τῶν Φιλίππων, ἐνῶ εἶναι μεγαλύτερο ἀπό ἐκεῖνα τοῦ Ἁγίου Κηρύκου Δήλου, Χαλινάδου Λέσβου, Πλημμυρίου Ρόδου, βασιλικῆς Β Φιλίππων.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ Χριστοῦ στήν κοιλότητα, πού, ἀπό ὅσο γνωρίζω, εἶναι καί τό μοναδικό παράδειγμα. Γι' αὐτό τό λόγο θά μποροῦσε κανείς νά προβάλει ἀντίρρηση γιά τή χρήση τοῦ κομματιοῦ. Σημειώνουμε ὅμως ὅτι στά παλαιοχριστιανικά χρόνια στήν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου συχνά παραστάθηκαν σύμβολα τοῦ Χριστοῦ, ὅπως ὁ σταυρός στόν ἄμβωνα Πλημμυρίου Ρόδου[22] καί στόν ἄμβωνα μέ μία κλίμακα Ἐλούντας Μεραμπέλλου[23] ἤ τό χρίσμα στόν ἄμβωνα Θερμῶν Κῶ[24].

Τό πνεῦμα τῆς παραστάσης τοῦ Χριστοῦ πού κρατᾶ Εὐαγγέλιο ἑρμηνεύεται ἀπό χωρίο τοῦ Νικολάου Καβάσιλα (14ος αἰ.), πού θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου — πλήν τοῦ διδακτικοῦ— ἔχει συμβολικό χαρακτήρα καί δηλώνει τήν παρουσία τοῦ Χριστοῦ ἐπί τῆς γῆς: *Οἱ θεῖες Γραφὲς ἀρκοῦσι πρὸς σημασίαν τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐπιδημίας καὶ πολιτείας* (Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας, PG 150, στ. 372). Σέ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἴδιου κειμένου ἡ ἰδέα αὐτή γίνεται σαφέστερη: *...ἀλλὰ τί βούλεται ἐνταῦθα ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἱερῶν Γραφῶν; ... εἰ δὲ τὴν σημασίαν ζητεῖς, τὴν φανέρωσιν τοῦ Κυρίου δηλοῦσιν...* (PG 150, στ. 416). Οἱ ἀντιλήψεις αὐτές πηγάζουν ἀπό παλαιότερα κείμενα καί εἶναι σχεδόν κοινές στούς μυστικούς ὅλων τῶν περιόδων τῆς βυζαντινῆς Θεολογίας. Ὁ πατριάρχης Γερμανός († 733) γράφει ὅτι *τὸ εὐαγγέλιόν ἐστιν ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ, καθ' ἣν ὡράθη ἡμῖν... ἀλλ' ἐμφανῶς ὡς ἄνθρωπος ἐφάνη καὶ ὡράθη ἡμῖν* (Ἱστορία ἐκκλησιαστική καί μυστική Θεωρία, PG 89, στ. 412-413). Ὁ συσχετισμός, πού μπορεῖ νά γίνει, εἶναι προφανής: τό Εὐαγγέλιο καί ἡ ἀνάγνωσή του κατά τή λειτουργία συμβολίζει, «σημαίνει» καί φανερώνει τήν παρουσία τοῦ Χριστοῦ. Ἀπό τόν ἄμβωνα διαβάζεται τό Εὐαγγέλιο καί ἔτσι ἀπό τόν ἄμβωνα γίνεται ἕνας συμβολισμός τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ. Μέ τό πνεῦμα αὐτό συμβαδίζει ἀπόλυτα ἡ ὕπαρξη τῆς παράστασης τοῦ Χριστοῦ στόν ἄμβωνα ἀπό τήν Τραϊανούπολη.

Στοιχεῖα χρήσιμα γιά τή χρονολόγηση τοῦ δαπέδου ἀποτελοῦν οἱ γλυφές τῆς ἐλεύθερης στενῆς πλευρᾶς καί τό μονόγραμμα τῆς κοιλότητας. Καί τά δύο ὅμως δίνουν τή δυνατότητα μόνο γιά γενικές χρονολογήσεις.

Οἱ γλυφές τῆς ἐλεύθερης πλευρᾶς τοῦ δαπέδου ὁδηγοῦν στά παλαιοχριστιανικά χρόνια. Ἄν τίς συγκρίνουμε μέ ἀντίστοιχες ἄλλων παλαιοχριστιανικῶν ἀμβώνων, διαπιστώνουμε ὅτι εἶναι ἁπλούστερες στή μορφή ἀπό ἐκεῖνες τῶν ἀμβώνων τῶν βασιλικῶν Α καί Β Φιλίππων[25] καί Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου Ραβέννας[26]. Ἀντίθετα, εἶναι πιό σύνθετες ἀπό ἐκεῖνες τῶν ἀμβώνων Χαλινάδου Λέσβου[27] καί Τριῶν Ἐκκλησιῶν Πάρου[28].

Τό μονόγραμμα $\overline{IC}$ παρουσιάζεται, ἀπό χρονολογική ἄποψη, νά πλαισιώνει γιά

22. ΑΒΜΕ 6 (1948), σ. 44.
23. Ἐμμ. Μπορμπουδάκη, ὅ.π., σ. 532, Πίν. 546 καί 547 α-β.
24. Ἡ βασιλική Β, εἰκ. 523.
25. P. Lemerle, ὅ.π., πίν. XXV καί LXXV.
26. Ἡ βασιλική Β, εἰκ. 525.
27. ΑΒΜΕ 3 (1937), σ. 126.
28. ΑΒΜΕ 11 (1969), σ. 191.

πρώτη φορά τό φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ σέ εἰκόνα Σταυρώσεως ἀπό τό Σινᾶ, προεικονομαχικῶν ἤ εἰκονομαχικῶν χρόνων, πλήν ὅμως παλαιστινιακῆς προέλευσης[29]. Στά πρῶτα μετά τήν Εἰκονομαχία χρόνια (9ος-10ος αἰ.) ὑπάρχουν παραδείγματα, ὅπου τό μονόγραμμα εἶναι ἐξαιρετικῆς ἁπλότητας, μέ δείκτη συντομογραφίας κατά κανόνα εὐθύγραμμο. Χαρακτηριστικά ἀναφέρονται ἐδῶ τά μονογράμματα σέ μαρμάρινο πλαίσιο εἰκόνας Χριστοῦ τοῦ 10ου αἰ. ἀπό τήν ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου τῆς μονῆς τοῦ Λιβός Κωνσταντινουπόλεως[30], σέ στέψη σκήπτρου ἀπό ἐλεφαντόδοντο ἐποχῆς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (886-912)[31], σέ νομίσματα Ἰωάννου τοῦ Τσιμισκῆ (969-976)[32], σέ πλάκα ἀπό ἐλεφαντόδοντο Ρωμανοῦ Β΄ (959-963)[33]. Ὁ ἴδιος τύπος χρησιμοποιεῖται, σπανιότερα ὅμως, καί κατά τόν 11ο αἰ.[34].

Ἐνῶ τό μονόγραμμα διατηρεῖ τήν ἴδια ἁπλότητα, ὁ δείκτης συντομογραφίας ἀρχίζοντας ἀπό τό 10ο αἰ. καί συνεχίζοντας κατά τόν 11ο γίνεται κοιλόκυρτος. Ὡς παραδείγματα μποροῦν νά ἀναφερθοῦν τά μονογράμματα σέ παράσταση Δευτέρας Παρουσίας 11ου αἰ. στήν Παναγία τῶν Χαλκέων Θεσσαλονίκης[35], σέ Σταύρωση πού παριστάνεται σέ ἐπένδυση Εὐαγγελίου 11ου αἰ. στό θησαυρό τοῦ Ἁγίου Μάρκου Βενετίας[36], σέ εἰκόνα Δέησης 11ου αἰ. ἀπό τό Σινᾶ[37], σέ ψαλτήριο 11ου αἰ. τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου[38]. Ὁ ἴδιος τύπος μονογράμματος καί δείκτη συντομογραφίας ἐξακολουθεῖ νά ἀπαντᾶται κατά τό 12ο, 13ο καί 14ο αἰ., πάντα ὡς ἐξαίρεση καί συνεχῶς σπανιότερα.

Ὡς παραδείγματα ἐξαιρετικά ἁπλῆς ἀλλά καί ἐπιμελημένης γραφῆς 10ου αἰ. ἀναφέρω τίς ἐπιγραφές τῆς λειψανοθήκης τοῦ Limbourg (γύρω στά 960)[39] καί πλάκας ἀπό ἐλεφαντόδοντο μέ παράσταση Ἀναλήψεως τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Φλωρεντίας (10ου αἰ.)[40]. Τό ὕφος τῶν γραμμάτων στά παραπάνω παραδείγματα μοιάζει, ὡς ἕνα σημεῖο, μέ ἐκεῖνο τοῦ μονογράμματος τοῦ δαπέδου ἀπό τήν Τραϊανούπολη.

Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων καί τοῦ δείκτη ἀρχίζει νά ἀλλάζει ἤδη ἀπό τόν 11ο αἰ. καί στό 12ο ὁ κανόνας εἶναι νά φέρουν τά γράμματα καί οἱ δεῖκτες στιγμές ἤ κόμπους στό μέσο. Ἡ ἀλλαγή παρουσιάζεται σέ παράσταση τοῦ Χριστοῦ σέ ψηφιδωτά τοῦ Ὁ-

29. K. Weitzmann, The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai: The Icons, τ. I, Πρίνσετον, Ν. Ἰερσέη, 1976, σ. 61-63, πίν. XXV.

30. A. Grabar, Sculptures byzantines de Constantinople (IVe - Xe siècle), Παρίσι 1963, σ. 110, πίν. LVI. Στό ἔξῆς, Sculptures I.

31. L. Brehier, La sculpture et les arts mineurs byzantins, φωτ. ἐπανέκδ., Λονδίνο 1973, σ. 73, πίν. XXIX, 2.

32. P. Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, τ. 3, μέρος 2, Οὐάσιγκτον 1973, σ. 595, πίν. XLII, 6 b.

33. L. Brehier, ὅ.π., σ. 73, πίν. XXX.

34. A. Grabar, Sculptures byzantines du moyen âge, II (XIe - XIVe siècle), Παρίσι 1976, σ. 41-42, πίν. Va. Στό ἔξῆς, Sculptures II.

35. Karoline Papadopoulos, Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche Παναγία τῶν Χαλκέων in Thessaloniki, Γκράτζ-Κολωνία 1966, πίν. 4.

36. D.T. Rice, The Art of Byzantium, Λονδίνο 1959, εἰκ. 138.

37. Γ. καί Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, τ. Α΄, Εἰκόνες, Ἀθήνα 1956, εἰκ. 48.

38. V. Lazarev, Storia della pittura bizantina, Τορίνο 1967, σ. 187, πίν. 192.

39. D.T. Rice, ὅ.π., εἰκ. 124.

40. D.T. Rice, ὅ.π., εἰκ. 114.

σίου Λουκᾶ Φωκίδος (πρῶτες δεκαετίες 11ου αἰ.)[41] καί στήν ψηφιδωτή παράσταση τοῦ Χριστοῦ μέ τόν Κωνσταντῖνο Μονομάχο καί τή Ζωή (1034-1042) στήν Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως[42].

Μέ βάση τίς παραπάνω παρατηρήσεις τό μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ στό δάπεδο τοῦ ἄμβωνα ἀπό τήν Τραϊανούπολη, πού ἔχει ἰδιαίτερη ἁπλότητα, ἐπιμελημένη ἐκτέλεση καί κοιλόκυρτο δείκτη συντομογραφίας, μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ χρονικά στό 10ο-11ο αἰ.

Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι εἶναι προφανεῖς δύο χρήσεις τοῦ μέλους, ὅτι οἱ γλυφές τῆς ἐλεύθερης πλευρᾶς ὁδηγοῦν σέ μορφές κυματίων παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, ἐνῶ ἀντίθετα τό μονόγραμμα $\overline{IC}$ μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό 10ο-11ο αἰ., ὑποθέτω ὅτι τό μέλος ἀνῆκε ἀρχικά σέ παλαιοχριστιανικό ἄμβωνα καί ἀργότερα, στά κυρίως βυζαντινά χρόνια, διατηρώντας τήν ἴδια χρήση, σκαλίστηκε στήν κάτω ἐπιφάνεια ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ σέ μάρμαρο ὡς σύλληψη καλλιτεχνική δέ βρίσκεται ἔξω ἀπό τά πλαίσια τῶν καλλιτεχνικῶν ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς πού ἀκολουθεῖ τήν Εἰκονομαχία καί κατά τήν ὁποία συχνά θεῖες μορφές ἔχουν ἀπεικονιστεῖ ἀνάγλυφες σέ μάρμαρο. Ἀριθμός παρόμοιων παραστάσεων προέρχεται ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί ἄλλα βυζαντινά κέντρα[43] καί ἡ Τραϊανούπολη, πού βρισκόταν πολύ κοντά στήν πρωτεύουσα, εἶναι ἐπόμενο νά δεχόταν στόν τομέα αὐτό ἄμεσες ἐπιδράσεις.

Μπορεῖ βέβαια νά ὑπάρξει καί ἡ ἄποψη ὅτι κατά τή δεύτερη χρήση του δέ χρησιμοποιήθηκε ὡς δάπεδο ἄμβωνα ἀλλά ἦταν ἐντοιχισμένο πιθανόν σέ τύμπανο τόξου ἤ κάπου ἀλλοῦ. Προσεκτική ὅμως παρατήρηση δέν ἔδειξε κανένα σημάδι ἤ ὑπόλειμμα μιᾶς τέτοιας χρήσης. Ἐξάλλου, ἡ διατήρηση τῆς εὐθύγραμμης ἀπόφυσης δέ δικαιολογεῖ τέτοια ἐκδοχή. Σέ παρόμοια χρήση, ἀλλά καί σέ ὁποιαδήποτε ἄλλη παρεμφερή, περίττευε ἐντελῶς ἡ διατήρηση τῆς ἀπόφυσης, ἡ ὁποία ἀντίθετα στήν περίπτωση τοῦ δαπέδου ἄμβωνα ἔχει ἄμεση σχέση μέ τή θέση καί τή λειτουργία τοῦ μέλους. Εἶναι λοιπόν προφανές ὅτι τό δάπεδο κατασκευάστηκε στά παλαιοχριστιανικά χρόνια καί χρησιμοποιήθηκε καί στά μεσοβυζαντινά πάλι σέ ἄμβωνα. Τό θέμα τῆς χρήσης τῶν ἀμβώνων κατά τήν ἐποχή αὐτή θά ἐξεταστεῖ παρακάτω.

Β. Τό δεύτερο κομμάτι (Πίν. 82ε) προέρχεται ἀπό καμπύλο θωράκιο. Οἱ μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις του εἶναι 0,31×0,37 μ. Διατηροῦνται τμήματα δύο ἐλεύθερων πλευρῶν, τίς ὁποῖες παρακολουθεῖ ἐπίπεδο, ἀκόσμητο πλαίσιο, πλάτους 0,11 καί 0,08 μ. Δίπλα στή γραμμή θραύσης διατηρεῖται μέρος ἀνάγλυφης διακόσμησης, πού ἀνήκει πιθανόν σέ ἄκρο κάθετης κεραίας σταυροῦ μέ μῆλα. Τό ὑπόλοιπο μέρος αὐτῆς τῆς ὄψης, ὅπως καί ἡ πίσω ὄψη τοῦ θωρακίου, εἶναι ἀκόσμητα. Ἡ χαρακτηριστική καμπυλότητα τοῦ θωρακίου μᾶς ὁδηγεῖ στήν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιά θωράκιο ἀπό ἐξώστη ἄμβωνα. Τό σωζόμενο μικρό τμῆμα τοῦ σταυροῦ δέν ἐπιτρέπει νά διαπιστωθεῖ ἄν τά ἄκρα τῶν κεραιῶν ἦταν τριφυλλόσχημα ἤ κυρτά, πλαισιωμένα μέ ζεύγη μήλων. Νομίζω ὅτι ἡ

41. Ε. Στίκα, Τό οἰκοδομικόν χρονικόν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Ἀθῆναι 1970, πίν. 12, 13, 67.

42. V. Lazarev, ὅ.π., σ. 149, πίν. 161.

43. Sculptures I καί II καί R. Lange, Die byzantinische Reliefikone, 1964, σποραδικά.

δεύτερη ἐκδοχή εἶναι πιθανότερη. Ὁ σταυρός μέ κοῖλα τά ἄκρα τῶν κεραιῶν καί μῆλα ἤ σταγόνες σ' αὐτά εἶναι παλιό θέμα στή βυζαντινή τέχνη καί χρησιμοποιήθηκε σ' ὅλες τίς περιόδους της μέ διάφορες παραλλαγές. Ἀντίθετα, ἀρκετά σπάνιο εἶναι τό θέμα τοῦ σταυροῦ μέ κυρτωμένα ἄκρα καί μῆλα.

Ὁ τύπος αὐτός ὑπάρχει σέ εἰκόνα 8ου αἰ. ἀπό τό Σινᾶ, παλαιστινιακῆς προέλευσης[44]. Παρουσιάζεται ἐπίσης σέ θωράκιο 8ου αἰ. ἀπό τό Kursunlu M. Ἀσίας (περιοχή Νικαίας)[45], σέ θωράκια τῆς φιάλης τῆς Μ. Λαύρας 11ου αἰ.[46] καί σέ ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στόν Ὅσιο Λουκᾶ Εὐβοίας τοῦ 11ου κατά πάσα πιθανότητα αἰ.[47]. Στά παραπάνω ἀνάγλυφα τά μῆλα διαμορφώνονται σέ θηλιές. Παρόμοια διαμόρφωση ἔχει καί ὁ σταυρός σέ διαχωριστική πλάκα τοῦ 13ου αἰ. στήν ἁψίδα τῆς νότιας ἐκκλησίας τῆς μονῆς τοῦ Λιβός στήν Κωνσταντινούπολη[48]. Ὁμοιότητα διαπιστώνεται ἀκόμη μέ σταυρό σέ θωράκιο ἐντοιχισμένο στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θηβῶν[49] καί μέ σταυρό σέ θωράκιο τῆς συλλογῆς γλυπτῶν τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως Σερρῶν (ἀριθ. εὑρ. 105). Σύμφωνα μέ τίς παραπάνω παρατηρήσεις, ἡ ἀκριβής χρονολόγηση τοῦ θωρακίου εἶναι προβληματική ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας καί περισσότερων στοιχείων τῆς διακόσμησής του καί χρονολογημένου παρόμοιου συγκριτικοῦ ὑλικοῦ. Πιθανότερη φαίνεται μιά χρονολόγησή του στά μεσοβυζαντινά χρόνια.

Γ. Ἐπειδή τά δύο κομμάτια, τό δάπεδο καί τό θωράκιο, βρέθηκαν στήν ἴδια περιοχή καί εἶναι δυνατό νά ἀνήκουν χρονικά στήν ἴδια περίοδο, ὑποθέτω ὅτι προέρχονται ἀπό τόν ἴδιο ἄμβωνα. Σύμφωνα μέ τή σχεδιαστική ἀποκατάσταση (Σ χ έ δ. 1-2) τό δάπεδο τοῦ ἄμβωνα ἀπό τήν Τραϊανούπολη θά δεχόταν στόν ἐξώστη καμπύλα θωράκια, μήκους 0,70 μ. περίπου. Τό μῆκος τοῦ θωρακίου πού περιγράφτηκε παραπάνω ὑπολογίζεται σέ 0,62 μ. τουλάχιστο — στό μῆκος αὐτό δέ συμπεριλαμβάνεται τό πλάτος τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ, τό ὁποῖο δέ γνωρίζουμε — καί ἡ διαπίστωση αὐτή ἐνισχύει τήν πιθανότητα πού διατυπώθηκε παραπάνω. Στήν ὑπόθεση αὐτή ἀντιτίθεται τό γεγονός ὅτι ἡ καμπύλη τοῦ θωρακίου ἀνήκει σέ κύκλο μέ ἀκτίνα μεγαλύτερη ἀπό τήν ἀκτίνα τοῦ κύκλου τοῦ δαπέδου. Εἶναι ὅμως γνωστό ὅτι τά θωράκια δέν ἀκολουθοῦσαν πάντοτε μέ ἀκρίβεια τήν καμπύλη, ἐλεύθερη πλευρά τοῦ δαπέδου ἀλλά μερικές φορές εἰσεῖχαν ἐλαφρά ἀπό αὐτή.

44. K. Weitzmann, ὅ.π., σ. 47, πίν. CII.

45. C. Mango - I. Ševčenko, Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara, DOP 27 (1973), σ. 276-277, πίν. 153.

46. Laskarina Bouras, Some Observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobilion, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 8 (1975-76), σ. 95-96, πίν. 47-48.

47. Sculptures II, σ. 60, πίν. XXVIIId. Τό ἴδιο ἀνάγλυφο χρονολογεῖται στό 14ο αἰ. ἀπό τόν A. Ὀρλάνδο, ABME 7 (1951), σ. 138-139.

48. Th. Macridy - A.H.S. Megaw - C. Mango - E.J.W. Hawkins, The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul, DOP 18 (1964), σ. 310, πίν. 43.

49. Π. Λαζαρίδη, Μεσαιωνικά μνημεῖα Βοιωτίας καί Εὐβοίας, ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 154, Πίν. 135 α.

ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΑΜΒΩΝΑ ΣΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΧΡΟΝΙΑ (ΚΕΙΜΕΝΑ, ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ, ΜΝΗΜΕΙΑ)

Γιά τήν ὕπαρξη ἀμβώνων στίς ἐκκλησίες κατά τούς μεσοβυζαντινούς καί ὑστεροβυζαντινούς χρόνους, πρόβλημα πού θίγεται στήν ἐργασία αὐτή μέ ἀφορμή τόν ἄμβωνα τῆς Τραϊανουπόλεως, μᾶς πληροφοροῦν τά βυζαντινά κείμενα, ἐνῶ ἀντίθετα τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα εἶναι προβληματικά.

Πλῆθος σχετικῶν ἀναφορῶν ὑπάρχει σέ μεσοβυζαντινά καί ὑστεροβυζαντινά τυπικά καί εὐχολόγια, ἀπό τά ὁποῖα πληροφορούμαστε ὅτι ἀπό τόν ἄμβωνα ψάλλονταν ὁρισμένα τροπάρια ἀπό ψάλτες σέ διάφορες περιστάσεις, διαβάζονταν τά Εὐαγγέλια καί ὁ Ἀπόστολος, γίνονταν διάφορες ἐκφωνήσεις (ἐκτενής, μεγάλη συναπτή, ποικίλες εὐχές) καί ἐκκλησιαστικές τελετές[50].

Ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης (15ος αἰ.) ἑρμηνεύει ἀλληγορικά τόν ἄμβωνα καί περιγράφει τήν κύρια χρήση του: *καὶ ὁ μὲν πρὸ τοῦ βήματος ἄμβων τὸν ἐκκυλισθέντα λίθον παραδηλοῖ τοῦ μνήματος, ἔνθα καὶ ἀγγελικὸν σώζοντες τύπον διάκονοί τε καὶ ἱερεῖς τὸ θεῖον κηρύσσουσιν Εὐαγγέλιον, διάκονοι μὲν τῇ ἱερουργίᾳ, ἱερεῖς δὲ τῷ ὄρθρῳ τὰ ἐωθινὰ λέγοντες*[51]. Ἡ ἰδέα τῆς ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας εἶναι ἀρκετά παλιότερη ἀπό τό Συμεών. Τή βρίσκουμε σέ κείμενο, πού ἀποδίδεται στόν πατριάρχη Γερμανό (†733), πού γράφει: *ὁ ἄμβων ἐστὶν ἐμφαίνων τὸ σχῆμα τοῦ λίθου, τοῦ ἁγίου μνήματος, ὃν ὁ ἄγγελος ἀποκυλίσας ἐκ τῆς θύρας τοῦ μνήματος ἀνεβόα τὴν ἀνάστασιν Κυρίου*[52].

Ἄλλα κείμενα μᾶς μιλοῦν γιά τή χρήση ἀμβώνων συγκεκριμένων ἐκκλησιῶν. Ἐννέα ὁμιλίες τοῦ Φωτίου (9ος αἰ.) «ἐλέχθησαν» ἀπό τούς ἄμβωνες τῆς Ἁγίας Εἰρήνης καί τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως μέ τήν εὐκαιρία τελετῶν, ἐπετείων καί ἑορτῶν[53].

Ἀπό τόν ἄμβωνα τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως βασιλικοί ἀξιωματοῦχοι διάβασαν τίς αἰτίες τῆς καθαίρεσης τοῦ Φωτίου (886) *πάντων εἰς ἐπήκοον*[54].

Τελετές, ὅπως αὐτή πού γινόταν σέ ἀνάμνηση τῆς ὕψωσης τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, τελοῦνταν στόν ἄμβωνα τῆς Ἁγίας Σοφίας: *Ὁ δὲ βασιλεὺς... ἀνέρχεται τρίτον βάθρον τοῦ ἄμβωνος ἢ καὶ τέταρτον καὶ ἵσταται ἐκεῖσε κρατῶν κηρίον... τοῦ δὲ πατριάρχου ἀνελθόντος μετὰ τῶν τιμίων ξύλων εἰς τὸν ἄμβωνα, ἐπιδίδωσιν ὁ βασιλεὺς τὸ λιτανίκιον αὐτοῦ κηρίον τῷ πραιποσίτῳ, καὶ λαβὼν ἕτερα τῆς προσευχῆς, ἵσταται μετ' αὐτῶν, ἕως ἂν ὑψώσῃ ἐν τοῖς τέσσαρσι μέρεσι τοῦ ἄμβωνος* (10ος αἰ.)[55].

Στόν ἄμβωνα τῆς Ἁγίας Σοφίας στέφονταν οἱ βυζαντινοί αὐτοκράτορες. Γιά τή συνήθεια αὐτή γράφει ὁ Λέων Διάκονος (10ος αἰ.): *εἴθισται γὰρ τοὺς νέον τῆς ρωμαϊκῆς ἡγεμονίας προσεπιβαίνοντας ἐπί τε τὸν ἄμβωνα τοῦ νεὼ ἀνιέναι, καὶ πρὸς τοῦ κατὰ*

50. A. Dmitrievskij, Opisanie liturgitseskich rukopisej, τ. I (Τυπικά), φωτ. ἐπανέκδ., Χίλντεσχαϊν 1965, σ. 111, 133, 137, 160, 167, 170, 828, 877, 880, 886, 908.

51. PG 155, στ. 708.

52. PG 98, στ. 392.

53. Φωτίου Ὁμιλίαι, ἔκδ. Β. Λαούρδα, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 1, 12, 62, 128, 134, 139, 152, 164, 173.

54. Συνεχιστής Θεοφάνους, ἔκδ. Βόννης, σ. 354^{1-3}.

55. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περί τῆς βασιλείου τάξεως, ἔκδ. Βόννης, σ. 126^{17-24} καί 127^{1-8}.

καιροὺς ἱεράρχου εὐλογεῖσθαί τε, καὶ τῷ βασιλείῳ στέφει ταινιοῦσθαι τὴν κεφαλήν[56]. Τήν τελετή τῆς στέψης περιγράφει καί ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος (10ος αἰ.). Ὁ αὐτοκράτορας ἀνέβαινε στόν ἄμβωνα μέ τόν πατριάρχη καί ἐκεῖ ὁ τελευταῖος διάβαζε εὐχές στά διάφορα μέρη τῆς αὐτοκρατορικῆς στολῆς, τά ὁποῖα φοροῦσε ὁ αὐτοκράτορας ἐπευφημούμενος ἀπό τό λαό[57]. Περιγραφή στέψης αὐτοκράτορα παρέχει καί ὁ Κωδινός (14ος αἰ.)[58].

Σύμφωνα μέ κείμενο τοῦ Ρώσου Ἀντωνίου (1200), ὅταν ὑποδιάκονοι ἔψελναν στόν ἄμβωνα τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, κρατοῦσαν *ἀνὰ χεῖρας πλάκας ἀπομιμουμένας τὰς τοῦ Μωυσέως*[59].

Μεταξύ τῶν ὀφφικιαλίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἀναφέρεται καί ὁ «δομέστικος τοῦ ἄμβωνος» (13ος-14ος αἰ.), πρόσωπο πού στεκόταν κοντά στόν ἄμβωνα καί ἦταν ἐπιφορτισμένο μέ τή διανομή λειτουργικῶν βιβλίων σέ ἀναγνῶστες ἤ ψάλτες[60].

Ἀπό κείμενο τοῦ Συμεών Θεσσαλονίκης γνωρίζουμε πώς στόν ἄμβωνα τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης στεκόταν κατά τόν ἑσπερινό «ὁ πρωτοκανονάρχος»: *οἱ δὲ ψάλται ἀντικρὺ ἵστανται τοῦ ἀρχιερέως περὶ τὰς βαθμίδας τοῦ ἄμβωνος κάτωθεν, εἰς δὲ τὰς βαθμίδας ἄνω ὁ πρωτοκανονάρχος*. Στούς ὄρθρους ὁ ἱερέας *ἀνερχόμενος τὸν ἄμβωνα, σφραγίζει λέγων τὸ Πυλεῶνες*[61].

Ἁγιολογικό κείμενο, πού μνημονεύει θαυματουργή ἐπέμβαση τῆς Παναγίας στίς ἐργασίες ἐπισκευῆς μιᾶς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως στά χρόνια τοῦ Βασιλείου Α΄ (867-886), μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τότε ὑπῆρχε ἀκόμη στήν ἐκκλησία αὐτή ὁ παλαιός ἄμβωνάς της[62].

Ὁ Θεόδωρος Πεδιάσιμος (14ος αἰ.) στήν «ἔκφρασιν» πού ἔγραψε γιά τή Μητρόπολη τῶν Σερρῶν περιγράφει τόν ἄμβωνά της: *τὸν δ' ἄμβωνα, μέσος τοῦ νεὼ περιείληφε χῶρος· βαθμίδες δ' ἐννέα τὴν εἰς αὐτὸν ἄνοδον διενεργεῖν ἐσχήκασι καὶ τὸ τέλος τῆς κλίμακος ἐντελοῦς ἀριθμοῦ πέρας γίνεται. Τέσσαρες δὲ κίονες τοῦτον ἀνέχουσιν τετραγωνικῇ πυραμίδι σχηματιζόμενον*. Σύμφωνα μέ τό κείμενο αὐτό ἐννέα σκαλιά ὁδηγοῦσαν στόν ἐξώστη τοῦ ἄμβωνα, πού βρισκόταν στόν ἄξονα τοῦ μέσου κλίτους. Ὁ ἐξώστης στεγαζόταν ἀπό πυραμιδοειδή οὐρανό στηριζόμενο σέ τέσσερις κίονες. Ἄν καί δέ γίνεται σαφές ἀπό τήν περιγραφή, πρέπει νά εἶχε δύο κλίμακες[63]. Ὁ ἄμβωνας αὐτός, τοῦ ὁποίου ἡ ὕπαρξη δέ διαπιστώθηκε ἀπό τήν ἀρχαιολογική ἔρευνα, πρέπει νά προέρχεται ἀπό τήν παλαιοχριστιανική φάση τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερ-

56. Λέων Διάκονος, ἔκδ. Βόννης, σ. 98^{12-15}.

57. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, ὅ.π., σ. 191^{21}-193^{22}.

58. Κωδινός, ἔκδ. Βόννης, σ. 89^{21}-90^{18}.

59. Ε. Μ. Ἀντωνιάδου, Ἔκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας, Ἀθῆναι 1908, τ. Β΄, σ. 63-64.

60. J. Darrouzès, Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'église byzantine, Παρίσι 1970, σ. 547^{34} καί 556^{36}. Τήν ὑπόδειξη τῆς παραπομπῆς χρωστῶ στό συνάδελφο κ. Ν. Ζῆκο, τόν ὁποῖο καί εὐχαριστῶ.

61. J. Darrouzès, Saint-Sophie de Thessalonique d'après un rituel, REB 34 (1976), σ. 59^{40-41} καί 61^{23-24}.

62. AASS Novembris III, σ. 882.

63. Α. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ μητρόπολις τῶν Σερρῶν κατά τήν ἔκφρασιν τοῦ Πεδιασίμου, ΕΕΒΣ 19 (1949), σ. 264-265.

ρῶν[64]. Κομμάτια του πιθανόν συγκαταλέγονται στά κομμάτια ἀμβώνων, πού ὑπάρχουν στή συλλογή γλυπτῶν τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως τῶν Σερρῶν.

Τέλος, σέ κείμενα ὑπάρχουν πληροφορίες γιά τήν κατασκευή ἀμβώνων στά ὑστεροβυζαντινά χρόνια. Ὁ Γεώργιος Παχυμέρης (13ος αἰ.) γράφει ὅτι μετά τήν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1261) ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος *τό τε βῆμα καὶ ἄμβωνας καὶ σωλέαν καὶ ἄλλ' ἅττα βασιλικοῖς ἐξόδοις ἀνῳκοδόμει*[65].

Ἀπό μεσαιωνική περιγραφή γνωρίζουμε τή μορφή τοῦ τέταρτου καί τελευταίου ἄμβωνα τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, πού κατασκευάστηκε μετά τό 1354: *Καὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ ναοῦ ἵστατο ὡσεὶ ἄμβων, βαίνων ἐπὶ τεσσάρων κιόνων ἰάσπιδος, ἔχων δὲ τοίχους κεκαλυμμένους πολλοῖς λίθοις ἰάσπιδος καὶ ποικιλοχρόοις· καὶ ὁ τοιοῦτος ἄμβων ἦτο ἐντελῶς ἐσκεπασμένος διὰ θόλου ἐδραζομένου ἐπὶ ὀκτὼ μεγίστων κιόνων ἰάσπιδος πολυχρόων*[66]. Σύμφωνα μέ τήν περιγραφή αὐτή καί μέ βάση τά δεδομένα τῶν προηγούμενων ἀμβώνων τῆς Ἁγίας Σοφίας ὁ Ε. Ἀντωνιάδης ἔκανε ἀποκατάσταση τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἄμβωνα: δύο κλίμακες ὁδηγοῦσαν στόν ἐξώστη, πού στεγαζόταν ἀπό ἡμισφαιρικό οὐρανό. Τό δάπεδο τοῦ ἐξώστη στηριζόταν στίς κλίμακες καί σέ ὀκτώ κιονίσκους[67].

Οἱ παραπάνω πληροφορίες τῶν κειμένων γιά τή μορφή τῶν ἀμβώνων, πού χρησιμοποιήθηκαν ἤ κατασκευάστηκαν στά μεσοβυζαντινά ἤ στά ὑστεροβυζαντινά χρόνια στήν Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως καί στή Μητρόπολη τῶν Σερρῶν, ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι οἱ κατασκευαστές τους ἀκολούθησαν τό γνωστό παλαιοχριστιανικό τύπο ἄμβωνα μέ δύο κλίμακες.

Πληροφορίες γιά τούς ἄμβωνες στά βυζαντινά χρόνια ἀντλοῦμε καί ἀπό εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν χρόνων αὐτῶν, ὅταν ἔχουν σχετικές παραστάσεις. Στό Εὐαγγελιστάριο 587 τοῦ ἔτους 1089 τῆς μονῆς Διονυσίου[68] ὑπάρχουν δύο μικρογραφίες μέ παραστάσεις ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν, ὅπου εἰκονίζονται ἄμβωνες. Στό φ43α εἰκονίζεται ἄμβωνας μέ δύο κλίμακες πλαισιωμένες μέ τραπεζιόσχημα θωράκια, δάπεδο ἐξώστη στηριζόμενο σέ κιονίσκους καί κενό τό χῶρο κάτω ἀπό τόν ἐξώστη. Ὁ ἐξώστης φράζεται μέ ἕνα θωράκιο[69]. Στό φ119β εἰκονίζεται ἄμβωνας σχεδόν ὅμοιος μέ τόν προηγούμενο. Ὁ δεύτερος διαφέρει μόνο κατά τό ὅτι καθεμία ἀπό τίς δύο κλίμακές του βαίνει σέ δύο τόξα[70]. Ὁ μικρογράφος πού ζωγράφισε τή μικρογραφία αὐτή φαίνεται ὅτι εἶχε στό νοῦ του τελετή πραγματική σάν κι ἐκείνη πού περιγράφεται στό «περί βασιλείου τάξεως» ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου[71] ἤ σέ διατάξεις βυζαντινοῦ τυπικοῦ[72].

64. Α. Κ. Ὀρλάνδου, ὅ.π., σ. 271.
65. Γεώργιος Παχυμέρης, ἔκδ. Βόννης I, σ. 173[1-2].
66. Ε. Μ. Ἀντωνιάδου, ὅ.π., σ. 62.
67. Ὅ.π., σχέδ. 244-245.
68. Στ. Πελεκανίδη - Π. Χρήστου - Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη - Σ. Καδᾶ, Οἱ θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, τ. Α', Ἀθήνα 1973, σ. 434-435.
69. Ὅ.π., σ. 179 καί 439, εἰκ. 220.
70. Ὅ.π., σ. 193 καί 441, εἰκ. 239.
71. Βλ. ὑποσημ. 55.
72. A. Dmitrievskij, ὅ.π., σ. 167 καί 170.

Στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου Β' (Vat. gr. 1613) εἰκονίζεται ἄμβωνας μέ δύο κλίμακες καί ἐξώστη στεγασμένο μέ οὐρανίσκο. Τό δάπεδο στηρίζεται σέ κιονίσκους καί ὁ χῶρος κάτω ἀπό αὐτό εἶναι κενός. Στό ἴδιο χειρόγραφο παριστάνεται ἄμβωνας μέ δύο κλίμακες χωρίς οὐρανίσκο[73].

Ἄμβωνας μέ δύο κλίμακες καί κλειστό τό χῶρο κάτω ἀπό τόν ἐξώστη παριστάνεται σέ μικρογραφία Μηνολογίου (1322-1340) τῆς Bodleian Library τῆς Ὀξφόρδης (Gr. th. f. 1, f. 9ν)[74]. Ἀπό τίς παραστάσεις αὐτές τῶν μικρογραφιῶν ἐνισχύεται ἡ ἄποψη ὅτι οἱ ἄμβωνες πού χρησιμοποιήθηκαν κατά τά μεσοβυζαντινά χρόνια εἶναι ὅμοιοι μέ τούς παλαιοχριστιανικούς ἄμβωνες μέ δύο κλίμακες ἤ εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ παλαιοχριστιανικοί.

Τά παραδείγματα ἀμβώνων πού σώζονται σέ βυζαντινές ἐκκλησίες ἤ σχετίζονται μέ αὐτές εἶναι λιγοστά. Γνωστή περίπτωση εἶναι ὁ ἄμβωνας τῆς βασιλικῆς τῆς Καλαμπάκας, ἐκκλησίας πού κτίστηκε τόν 11ο αἰ. πάνω σέ παλαιοχριστιανική βασιλική[75]. Στόν ἐξώστη ὁδηγοῦν δύο συμμετρικές κλίμακες. Τό δάπεδο εἶναι ἐλλειψοειδές, ὁ ἐξώστης φράζεται ἀπό δύο, σέ κάθε ἐλεύθερη πλευρά, θωράκια καί ἔχει πυραμιδοειδή οὐρανό, πού στηρίζεται σέ ἕξι κιονίσκους[76]. Στόν ἄμβωνα ἔχει χρησιμοποιηθεῖ κυρίως παλαιοχριστιανικό ὑλικό καί τμῆμα τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῆς βυζαντινῆς βασιλικῆς[77]. Κατά τήν ἄποψη τοῦ A. Grabar τμήματα τοῦ θεωρούμενου ὡς παλαιοχριστιανικοῦ ὑλικοῦ πρέπει νά χρονολογηθοῦν στό 13ο-14ο αἰ.[78]. Τή σημερινή του μορφή ὁ ἄμβωνας πῆρε κατά τό 17ο αἰ.[79].

Στή μεσοβυζαντινή βασιλική τοῦ Γλυκέος Παραμυθιᾶς[80] εἶναι διαπιστωμένη ἡ ὕπαρξη ἄμβωνα καί διάφορα μέλη ἀποδίδονται σ' αὐτόν (κομμάτια ὀκταγωνικῶν κιονίσκων, ἐλλιπές κιονόκρανο — ἴσως ἀπό τό κιβώριο — καί κομμάτια διακοσμημένα μέ κυμάτια)[81]. Στή θέση τους βρέθηκαν οἱ λίθινοι δόμοι πού χρησιμοποιήθηκαν ὡς βάθρο τοῦ ἄμβωνα.

Ἡ βασιλική τοῦ Γλυκέος εἶναι κτισμένη στή θέση παλαιοχριστιανικοῦ κτιρίου. Ὁ ἀνασκαφέας της Δ. Πάλλας ὑποθέτει ὅτι εἶναι πιθανό μαρμάρινα παλαιοχριστιανικά μέλη τῆς βασιλικῆς νά προέρχονται ἀπό τό παλαιοχριστιανικό αὐτό κτίριο[82].

Ἀπό τή συλλογή γλυπτῶν τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως Σερρῶν, 11ου αἰ., εἶναι γνω-

73. Ἡ βασιλική Β, εἰκ. 527-528.

74. J. Hutter, Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften, τ. 2, Oxford Bodleian Library II, Στουτγάρδη 1978, σ. 92, πίν. 14.

75. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ΄ καί ΙΔ΄ αἰῶνος, ΕΕΒΣ 6 (1929), σ. 293 καί 300.

76. Ἡ βασιλική Β, εἰκ. 526.

77. Γ. Σωτηρίου, ὅ.π., σ. 302-304.

78. Sculptures II, σ. 148-149.

79. Γ. Σωτηρίου, ὅ.π., σ. 302-304.

80. Δ. Πάλλα, Ἀνασκαφή τῆς βυζαντινῆς βασιλικῆς τοῦ Γλυκέος ἐν Ἠπείρῳ, ΠΑΕ 1970, σ. 82, καί D. I. Pallas εἰς Reallex. z. byz. Kunst, τ. II, σ. 250, εἰκ. 19, λῆμμα *Epiros*.

81. Δ. Πάλλα, Ἀνασκαφή εἰς τό Γλυκύ τῆς Παραμυθιᾶς, ΠΑΕ 1954, σ. 196-197. Τοῦ ἰδίου, Ἀνασκαφή τῆς βυζαντινῆς βασιλικῆς τοῦ Γλυκέος ἐν Ἠπείρῳ, ΠΑΕ 1971, σ. 137.

82. Δ. Πάλλα, Συμπληρωματική ἔρευνα εἰς τήν βασιλικήν τοῦ Γλυκέος, ΠΑΕ 1972, σ. 107-108. Τοῦ ἰδίου, Ἀνασκαφή τῆς βυζαντινῆς βασιλικῆς τοῦ Γλυκέος ἐν Ἠπείρῳ, ΠΑΕ 1971, σ. 145.

στά δύο τραπεζιόσχημα θωράκια 9ου-10ου αἰ.[83]. Ἀπό αὐτά σήμερα σώζεται τό ἕνα σπασμένο σέ πολλά κομμάτια (ἀριθ. ταξινομ. συλλογῆς γλυπτῶν Παλαιᾶς Μητροπόλεως Σερρῶν 28, 31-33, 34α-β, 131) καί μόνο τμήματα ἀπό τό δεύτερο (ἀριθ. ταξινομ. 134-139). Τίς πλευρές τῶν δύο θωρακίων παρακολουθεῖ ταινία διακοσμημένη ἀντίστοιχα μέ ἁλυσωτό πλέγμα καί ἑλικοειδή βλαστό μέ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Τό πεδίο τῶν θωρακίων χωρίζεται σέ τετράπλευρο μέ ἀνάγλυφο σταυρό καί σέ τρίγωνο διακοσμημένο μέ ἀνάγλυφη ζωόμορφη παράσταση. Ὁ Α. Ὀρλάνδος χαρακτηρίζει τά θωράκια πτερύγια ἐπισκοπικοῦ θρόνου[84], ἐνῶ ὁ A. Grabar δέν ἀποκλείει κατηγορηματικά τή χρήση τους ὡς πτερυγίων ἄμβωνα[85].

Ἄλλη περίπτωση ἀποτελεῖ τό τμῆμα τραπεζιόσχημου θωρακίου τοῦ Μουσείου Τεγέας, προερχόμενο ἀπό τόν Ἅγιο Χριστόφορο Παλλαντίου. Χρονολογεῖται στό 10ο αἰ. Ὁ Α. Ὀρλάνδος θεωρεῖ ἐξίσου πιθανή τήν προέλευσή του τόσο ἀπό ἄμβωνα ὅσο καί ἀπό ἐπισκοπικό θρόνο[86]. Εἶναι διακοσμημένο μέ ταινία ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ μέ ἀνακαμπτόμενα ἡμιανθέμια. Ἡ ταινία παρακολουθεῖ τίς πλευρές τοῦ τραπεζίου. Στό κεντρικό τμῆμα τοῦ θωρακίου ὑπάρχει σταυρός πάνω σέ βαθμιδωτή βάση.

Τό σχῆμα τῶν θωρακίων Σερρῶν καί Τεγέας, στά ὁποῖα εἶναι τονισμένη κυρίως ἡ διάσταση τοῦ ὕψους ἔναντι τοῦ πλάτους, ἀλλά καί ἡ σύγκρισή τους μέ τά τραπεζιόσχημα θωράκια τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης[87], κάνουν πιθανό ὅτι τά θωράκια αὐτά προέρχονται ἀπό ἐπισκοπικό θρόνο.

Στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Κούνου Μάνης ὑπάρχουν ἐντοιχισμένα δύο τραπεζιόσχημα θωράκια, πού ὁ Ν. Δρανδάκης ἀποδίδει σέ ἄμβωνα καί θεωρεῖ πιθανό ὅτι προέρχονται ἀπό τή βασιλική στό Τηγάνι, τῆς ὁποίας θεωρεῖ βέβαιη τή χρήση «κατά τούς κυρίως βυζαντινούς χρόνους»[88].

Στή μεταβυζαντινή ἐκκλησία τοῦ Ἀρδαμερίου Ν. Θεσσαλονίκης ὑπάρχουν ἐντοιχισμένα στόν ἀνατολικό τοῖχο δύο κομμάτια ἑνός τραπεζιόσχημου θωρακίου. Τό θωράκιο φέρει σταυρό περιβαλλόμενο ἀπό φυτική διακόσμηση. Χρονολογεῖται στά μεσοβυζαντινά χρόνια καί κατά πάσα πιθανότητα προέρχεται ἀπό ἐπισκοπικό θρόνο.

Σέ ἄμβωνα ἀποδίδει ὁ U. Peschlow κομμάτι τραπεζιόσχημου θωρακίου ἀπό τά Δίδυμα Μ. Ἀσίας, τό ὁποῖο χρονολογεῖται στόν 11ο-12ο αἰ.[89]. Στή διακοσμημένη του ὄψη ὑπάρχουν γλυφές ὁμόλογες πρός τά σωζόμενα τμήματα δύο πλευρῶν. Ταινία, ὁμόλογη πρός τίς γλυφές, διακοσμημένη μέ περιελισσόμενα ἀνθέμια καί ἡμιανθέμια, περιβάλλει τόν κεντρικό του πίνακα, τοῦ ὁποίου ἡ διακόσμηση ἀποτελεῖται ἀπό ἀνθέμια καί ἡμιανθέμια.

83. ABME 5 (1939-40), σ. 166. Sculptures I, σ. 87, πίν. XXXVIII 3.

84. ABME, ὅ.π., σ. 160-162.

85. Sculptures I, σ. 86.

86. ABME 12 (1973), σ. 124-125, εἰκ. 93.

87. Γ. καί Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, σ. 109, εἰκ. 40.

88. Ν. Δρανδάκη, Ἔρευναι εἰς Μάνην, ΠΑΕ 1974, σ. 138, πίν. 108δ. Τοῦ ἰδίου, Ἀνασκαφή εἰς τό Τηγάνι τῆς Μάνης, ΠΑΕ 1964, σ. 135.

89. U. Peschlow, Byzantinische Plastik in Didyma, Ist.Mitt. 25 (1975), σ. 249, πίν. 51, 3.

Στό δυτικό τοῖχο τῆς μεταβυζαντινῆς βασιλικῆς Ἁγίου Μερκουρίου Ἄρτας εἶναι ἐντοιχισμένο καμπυλόγραμμο θωράκιο ἐξώστη ἄμβωνα. Φέρει σταυρό μέ σταγόνες στά κοῖλα ἄκρα τῶν κεραιῶν, πάνω σέ βαθμιδωτή βάση. Τίς κεραῖες τοῦ σταυροῦ κοσμεῖ πλοχμός. Στά μεταξύ τῶν κεραιῶν ὀρθογώνια διαμερίσματα ὑπάρχουν ζεύγη ροδάκων, πυροστροβίλων, ἀνθεμίων καί περιελισσόμενων κοσμημάτων. Στό ἄνω ἀριστερά διαμέρισμα ὑπάρχει ἐπί πλέον καί σταυρός[90]. Χρονολογεῖται στό 10ο-11ο αἰ.

Ἀναφέρεται ἀκόμα ἡ περίπτωση τοῦ κιβωρίου πού σήμερα εἶναι τοποθετημένο στήν κορυφή τοῦ μουσουλμανικοῦ minbar τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀχρίδος καί πού κατά πάσα πιθανότητα ἀνῆκε σέ ἄμβωνα. Ἔργο χρονολογημένο στά 1317 εἶναι τμῆμα τοῦ μοναδικοῦ ἴσως ἄμβωνα πού σώθηκε ἀπό τά χρόνια τῶν Παλαιολόγων[91].

Ἄμβωνας τοῦ τύπου μέ δύο κλίμακες ὑπῆρχε στόν Ἅγιο Νικόλαο Μύρων Λυκίας, 8ου αἰ. Δέν εἶναι γνωστό ἄν κατασκευάστηκε σύγχρονα μέ τήν ἐκκλησία ἤ τοποθετήθηκε ἐκεῖ ἀργότερα[92]. Σωζόταν μέχρι τίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας. Στήν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης χρησιμοποιόταν ὁ γνωστός μονόλιθος ἄμβωνας, 6ου αἰ., μέ μία κλίμακα, πού σήμερα βρίσκεται στήν Κωνσταντινούπολη[93].

Τό μονόγραμμα ἑνός Παλαιολόγου — *ΙΩ ΠΑΛ Β Β* —, πού χαράχτηκε κατά τό 14ο-15ο αἰ. σέ παλαιοχριστιανικό καμπύλο θωράκιο ἐξώστη ἄμβωνα ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι προϋποθέτει τή χρήση τοῦ ἄμβωνα στά ὑστεροβυζαντινά χρόνια[94].

Ἀπό τά παραπάνω συμπεραίνεται ὅτι οἱ ἄμβωνες πού χρησιμοποιήθηκαν κατά τά μεσοβυζαντινά καί ὑστεροβυζαντινά χρόνια εἶναι παλαιοχριστιανικοί ἤ ἀνασυνθέσεις παλαιοχριστιανικῶν ἀμβώνων. Μοναδική ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ ἄμβωνας τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀχρίδος[95]. Σχετικά μέ τά τραπεζιόσχημα ἤ καμπυλόγραμμα θωράκια δέν μποροῦμε νά εἴμαστε ἀπόλυτα βέβαιοι γιά τή χρήση τους. Εἰδικότερα ὅμως τό καμπυλόγραμμο θωράκιο τῆς Ἄρτας καί τά τραπεζιόσχημα θωράκια Κούνου Μάνης καί Διδύμων εἶναι πολύ πιθανό ὅτι προέρχονται ἀπό ἄμβωνα.

Οἱ περιπτώσεις τῶν ἀμβώνων, πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω, συνδέονται στήν πλειοψηφία τους ἄμεσα ἤ ἔμμεσα μέ βασιλικές. Οἱ βυζαντινές βασιλικές ἑρμηνεύονται ὡς ἐπιβιώσεις τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς[96] καί μέ τό ἴδιο πνεῦμα θά πρέπει νά

90. ABME 2 (1936), σ. 176.

91. Sculptures II, σ. 149-150.

92. U. Peschlow, Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra, στό Myra, eine lykische Metropole, Βερολίνο 1975, σ. 333-334.

93. G. Mendel, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, τ. 2, Κωνσταντινούπολις 1914, σ. 406-408.

94. G. Mendel, ὅ.π., σ. 521.

95. Δέν ἀναφέρονται οἱ ἄμβωνες μεσαιωνικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἰταλίας — π.χ. Ἁγίου Μάρκου Βενετίας καί Grado — καί ὁ ἄμβωνας τῆς βασιλικῆς τῆς Aboba-Pliska, πού ὁρισμένοι ἐπιστήμονες χρονολογοῦν στόν 9ο αἰ. (Véra Ivanova, La grande basilique de Pliska, Izvestija na Balgarskija Archeologiceski Institut 12 (1938), σ. 368, εἰκ. 162), ἀλλά φαίνεται πιθανότερο ὅτι κτίστηκε κατά τόν 7ο αἰ. (Π. Βοκοτοπούλου, Παρατηρήσεις στή λεγόμενη βασιλική τοῦ Ἁγίου Νίκωνος, Πρακτικά Α΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τ. Β΄, Ἀθήνα 1976, σ. 278-279).

96. Π. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἤπειρον ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 98.

ἑρμηνευτεῖ κάθε περίπτωση βυζαντινοῦ ἄμβωνα. Σημειώνεται ἐδῶ ὅτι οἱ βασιλικές Καλαμπάκας καί Σερρῶν διαδέχτηκαν παλαιοχριστιανικές βασιλικές[97] καί ἡ παρουσία ἄμβωνα σ' αὐτές ἑρμηνεύεται ὡς συνέχεια τῆς χρήσης τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνα. Στίς ἴδιες ἐκκλησίες ὑπάρχουν στοιχεῖα — σύνθρονο, κιβώριο Ἁγίας Τραπέζης, ἐπισκοπικός θρόνος — πού ἡ παρουσία τους φαίνεται ὡς ἀνάμνηση τῶν ἀντίστοιχων παλαιοχριστιανικῶν. Ἡ ἴδια διαδοχή πιθανολογεῖται γιά τή βασιλική τοῦ Γλυκέος. Μόνο σέ δρομικό ναό μέ ἀνάλογες διαστάσεις βρίσκει τή σωστή τοποθέτησή της κατασκευή σάν τό μαρμάρινο ἄμβωνα μέ δύο κλίμακες. Δρομικοί ναοί δέν ἔπαυσαν νά οἰκοδομοῦνται στά βυζαντινά χρόνια[98] μέ περιορισμένες ὅμως διαστάσεις, ὅπως περιορισμένες εἶναι, κατά κανόνα, οἱ διαστάσεις τῆς ἐγγεγραμμένης σταυροειδοῦς ἐκκλησίας — κύριου ἐπιτεύγματος τῆς μεσοβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Αὐτές πρέπει νά ἀποτέλεσαν σημαντικό (ἄν ὄχι τόν κύριο) παράγοντα στήν ἐξαφάνιση τῶν μαρμάρινων ἀμβώνων[99]. Τό γεγονός γίνεται σαφῶς ἀντιληπτό στίς βασιλικές τῆς Καλαμπάκας καί τοῦ Γλυκέος. Ἐκεῖ ἡ παρουσία ἄμβωνα εἶναι ἐξαιρετικά δυσανάλογη σέ σχέση μέ τίς ἴδιες τίς ἐκκλησίες καί ἡ ἐντύπωση αὐτή ἐλάχιστα μειώνεται ἀπό τή δρομικότητα τῶν ἐκκλησιῶν.

Σημειώνεται ἐδῶ ὅτι ἄμβωνας δέ μνημονεύεται σέ μιά σειρά περιγραφῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως πού κτίστηκαν κατά τόν 9ο καί 10ο αἰ.[100].

Ἡ ἔρευνα τῶν πηγῶν, τῶν μνημείων καί τῶν σχετικῶν μικρογραφιῶν ὁδηγεῖ στή διατύπωση τῶν παρακάτω διαπιστώσεων καί προβλημάτων:

α) Κατά τούς βυζαντινούς χρόνους δέν παύουν νά χρησιμοποιοῦνται οἱ παλαιοχριστιανικοί ἄμβωνες διάφορων ἐκκλησιῶν.

β) Τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα μᾶς πείθουν ὅτι στή μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἐκκλησιῶν πού κτίστηκαν στά μεσοβυζαντινά καί ὑστεροβυζαντινά χρόνια δέν ὑπάρχει ἄμβωνας, μέ τή μορφή τουλάχιστο πού μᾶς εἶναι γνωστή ἀπό τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή.

γ) Σέ ὅσες μεσοβυζαντινές ἤ ὑστεροβυζαντινές ἐκκλησίες ὑπάρχει ἄμβωνας εἶναι παλαιοχριστιανικός ἤ ἀνασύνθεση τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ. Τή μορφολογική αὐτή σχέση δείχνουν καί τά σχετικά κείμενα καί οἱ μικρογραφίες. Σημειώνεται ἐπίσης ὅτι οἱ λίγες ἐκκλησίες στίς ὁποῖες διατηρεῖται ἄμβωνας εἶναι μητροπόλεις ἤ ἐπισκοπές.

δ) Περιπτώσεις κατασκευῆς ἀμβώνων στά ὑστεροβυζαντινά χρόνια εἶναι γνωστές δύο: τοῦ ἄμβωνα τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως — παραδιδόμενη φιλολογικά —, τοῦ ὁποίου ἡ μορφολογική ὁμοιότητα μέ τόν παλαιοχριστιανικό εἶναι προφανής, καί τοῦ κιβωρίου τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀχρίδος. Διατηροῦμε ἐπιφυλάξεις γιά τόν προορισμό τῶν μεσοβυζαντινῶν τραπεζιόσχημων θωρακίων.

97. Π. Βοκοτοπούλου, ὅ.π., σ. 101, Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ΄ καί ΙΔ΄ αἰῶνος, ΕΕΒΣ 6 (1929), σ. 293, Α. Ὀρλάνδου, Ἡ μητρόπολις τῶν Σερρῶν κατά τήν ἔκφρασιν τοῦ Πεδιασίμου, ΕΕΒΣ 19 (1949), σ. 259.

98. Π. Βοκοτοπούλου, ὅ.π., σ. 95-105, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

99. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική καί Βυζαντινή Ἀρχαιολογία, τ. Α΄, Ἀθῆναι 1942, σ. 213.

100. Ἔχω ὑπόψη μου τίς σχετικές περιγραφές τοῦ Φωτίου (βλ. Φωτίου Ὁμιλίαι, ἔκδ. Β. Λαούρδα, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 99-104), τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (βλ. Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, Πανηγυρικοί Λόγοι, ἔκδ. Ἀκακίου Ἱερομονάχου, Ἀθῆναι 1868, σ. 243-248, 274-280) καί τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Θεοφάνους (ἔκδ. Βόννης, σ. 325-331).

ε) Δέν εἶναι γνωστό ἀπό ποῦ διαβαζόταν τό Εὐαγγέλιο στίς ἐκκλησίες πού δέν εἶχαν ἄμβωνα. (Ἴσως πρέπει ἐδῶ νά θυμηθοῦμε τό τετραπόδιο ἤ «τρισκέλι», πού χρησιμοποιεῖται σήμερα στίς ἐκκλησίες, σέ ὁρισμένες περιστάσεις, γιά τήν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου. Εἶναι ἀκόμη πιθανό ὅτι ἀπάντηση στό ἐρώτημα δίνουν τά μετάλλινα ἤ ξύλινα ἀναλόγια, πού σέ βυζαντινές μικρογραφίες παριστάνονται νά χρησιμοποιοῦν οἱ ἀντιγραφεῖς κωδίκων).

στ) Πρόβλημα παραμένει ὁ χρόνος εἰσαγωγῆς στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τοῦ ξύλινου, προσαρτημένου σέ κίονα ἄμβωνα, ὅπως εἶναι γνωστός ἀπό τίς μεταβυζαντινές ἐκκλησίες.

Ἡ ἀπάντηση στά δύο τελευταῖα ἐρωτήματα εἶναι ἔξω ἀπό τίς προθέσεις τῆς ἐργασίας αὐτῆς.

Μετά τίς παραπάνω παρατηρήσεις, μπορεῖ νά γίνει ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ ἄμβωνας τῆς Τραϊανουπόλεως προέρχεται πιθανόν ἀπό μεσοβυζαντινή ἤ μετασκευασμένη στά μεσοβυζαντινά χρόνια παλαιοχριστιανική βασιλική. Ἴσως μελλοντικές ἀνασκαφικές ἐργασίες φέρουν σέ φῶς τά ὑπόλοιπα κομμάτια τοῦ ἄμβωνα καί τά ἐρείπια τῆς βασιλικῆς αὐτῆς.

Κ. Ε. ΤΣΟΥΡΗΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ

Κατά τούς πρώτους μῆνες τοῦ 1981 καί ἀφοῦ ἤδη ἡ ἐργασία αὐτή εἶχε δοθεῖ γιά δημοσίευση, κυκλοφόρησε τό βιβλίο τοῦ Π. Γεωργαντζῆ, Ἡ μητρόπολις Τραϊανουπόλεως καί αἱ ἐπισκοπαί αὐτῆς, Ξάνθη 1981, πού καλύπτει τήν ἐκκλησιαστική ἱστορία τῆς Τραϊανουπόλεως καί τῶν ἐπισκοπῶν της.

Κ. Ε. Τ.

ΑΝΑΓΛΥΦΗ ΒΑΣΗ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑΣ ΣΤΗΛΗΣ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ[1]

(Σχέδ. 1· Πίν. 83)

Τό Μάρτιο τοῦ 1977 μεταφέρθηκε στό Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ μιά βάση ἐπιτύμβιας στήλης ἀπό πεντελικό μάρμαρο μ' ἀνάγλυφες παραστάσεις στήν μπροστινή της πλευρά[2] (Σχέδ. 1· Πίν. 83). Ἡ βάση βρέθηκε ἐντοιχισμένη σέ παλαιό τοῖχο πού ἀποκαλύφτηκε κατά τή διάρκεια ἐκσκαφῆς τῶν «πεδίλων» οἰκοδομήματος στήν ὁδό Γρηγ. Σαράφη-4, στή Νέα Σμύρνη[3].

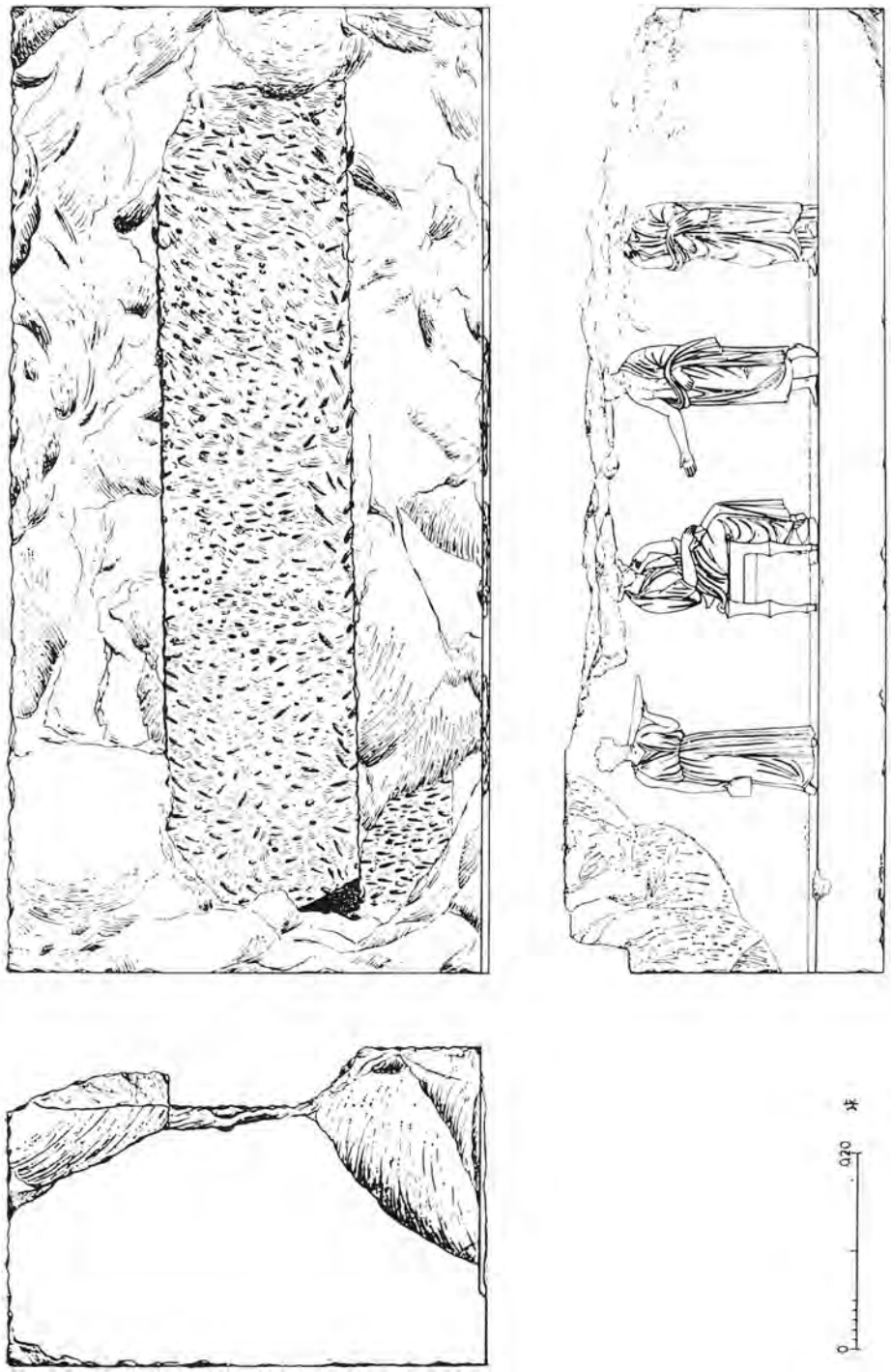
Ἡ βάση ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιου παραλληλεπίπεδου (μήκ. 0,98, πλ. 0,48, ὕψ. 0,33 μ.). Εἶναι θραυσμένη στό πάνω μέρος της: στό πάνω μέρος τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς (ἔτσι ὥστε οἱ τέσσερις παριστανόμενες ἀνάγλυφες μορφές νά ἔχουν λιγότερο ἤ περισσότερο καταστραμμένα τά κεφάλια ἀπ' τή βάση τοῦ λαιμοῦ περίπου), καθώς καί στήν πάνω πλευρά, στό περιχείλωμα τοῦ μισοκαταστραμμένου ὀρθογώνιου μακρόστενου τόρμου. Ἐπίσης, σπασμένη εἶναι καί ἡ ἀκμή πού σχηματίζει ἡ μπροστινή πλευρά μέ τήν ἀριστερή παρειά.

Οἱ παρειές τῆς βάσης εἶναι λειασμένες μέ «θραπίνα». Τό πίσω — καθώς ἄλλωστε καί τό κάτω μέρος τῆς βάσης — εἶναι πρόχειρα ξεχοντρισμένο μέ τό «μπικούνι». Στήν πάνω πλευρά τῆς βάσης σώζεται ὁ μισοκαταστραμμένος τόρμος· στήν πραγματικότητα ἔχει καταστραφεῖ, ὅπως εἴπαμε καί πιό πάνω, τό περιχείλωμα τοῦ τόρμου κι ἔμεινε μονάχα τό ὀρθογώνιο πεδίο, ἁδρά κατεργασμένο μέ «μπικούνι», πάνω στό ὁποῖο «πατοῦσε» ἡ ἐπιτύμβια στήλη πού στηριζόταν σ' αὐτό τόν τόρμο. Τό μῆκος αὐτοῦ τοῦ ὀρθογώνιου παραλληλόγραμμου (τό μῆκος τοῦ τόρμου δηλαδή) εἶναι 0,83 μ., ἐνῶ τό πλάτος του (πλάτος τόρμου) ἐλαττώνεται ἀνεπαίσθητα ἀπό ἀριστερά πρός τά δεξιά (τοῦ θεατῆ) ἀπό 0,19 μέχρι 0,175 μ.

1. Εὐχαριστῶ τόν ἔφορο Κλασσικῶν καί Προϊστορικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς κ. Βασ. Πετράκο γιά τήν παραχώρηση αὐτῆς τῆς δημοσίευσης. Ἐπίσης, εὐχαριστῶ τόν καθηγητή κ. Γ. Δεσπίνη γιά τίς συμβουλές καί τή βοήθειά του.

2. Ἀριθ. κατ. Μ. Πειραιᾶ 3364.

3. Ἐκτός ἀπ' αὐτή τή μαρμάρινη βάση, βρέθηκε ἐντοιχισμένη στόν ἴδιο τοῖχο καί μιά μαρμάρινη λουτροφόρος (ἀριθ. κατ. Μ. Πειραιᾶ 3366). Ἐπίσης, ἀπ' τό μισοκαταστραμμένο — κατά τή διάρκεια τῶν ἐκσκαφικῶν ἐργασιῶν — τμῆμα τοῦ τοίχου εἶχαν ἤδη περισυλλεχτεῖ μιά ἀκόμα μαρμάρινη λουτροφόρος (ἀριθ. κατ. Μ. Πειραιᾶ 3368) καί δυό μαρμάρινες λήκυθοι (ἀριθ. κατ. Μ. Πειραιᾶ 3365 καί 3367). Ὅπως διαπίστωσε ἡ ἀρχαιολόγος δ. Δώρα Κυριακοῦ, πού ἔκανε τή δοκιμαστική ἀνασκαφική ἔρευνα, ὁ παλαιός αὐτός τοῖχος συνεχίζεται καί κάτω ἀπ' τό σύγχρονο ὁδόστρωμα τῆς ὁδοῦ Γρηγ. Σαράφη (Ἡμερολόγιο XI, α/α 57, Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καί Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς).

Σχέδ. 1. Ἡ βάση 3364 στό Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ.

Τό βάθος τοῦ τόρμου ἦταν μόνο 0,055 μ., ὅπως συμπεραίνουμε ἀπ' αὐτό πού ἀπόμεινε ἀπ' τήν ἀρχική ἐπιφάνεια τοῦ περιχειλώματος τοῦ τόρμου: μικρό κομμάτι — ἴχνος — ἐπιφάνειας κατεργασμένης μέ «μπικουνάκι» πού στήν ἄκρη της — ἐκεῖ ὅπου γωνιάζει μέ τό πεδίο τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς — καταλήγει σέ μιά λεπτή λειασμένη (μέ τό «λαμάκι») ταινία ἀπ' τήν ὁποία σώζονται 3 ἤ 4 ἑκατοστά. Τό μικρό αὐτό ὑπόλειμμα τῆς ἀκμῆς πού σχηματίζεται ἀπό τό γώνιασμα τῆς σωζόμενης ἀρχικῆς ἐπιφάνειας τοῦ περιχειλώματος τοῦ τόρμου μέ τό πεδίο τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς (πάνω ἀπ' τό μισοκαταστραμμένο κεφάλι τῆς πρώτης ἀπό ἀριστερά — τοῦ θεατῆ — ἀνάγλυφης μορφῆς) μᾶς ἐπιτρέπει νά διαπιστώσουμε ὅτι δέν ὑπῆρχε κανενός εἴδους πλαίσιο ἤ κυμάτιο πού νά «ἔκλεινε» ἀπό πάνω τήν ἀνάγλυφη παράσταση τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς.

Στήν μπροστινή πλευρά τῆς βάσης ἔχουμε παράσταση τεσσάρων ἀνάγλυφων μορφῶν πάνω σέ κανόνα πλάτους 0,07 μ. Μικρό ἀναγλυφικό ἔξαρμα, ἀπό 0,007 μέχρι 0,013 μ.[4].

Ἡ κύρια μορφή τῆς ἀνάγλυφης σύνθεσης (τοποθετημένη λίγο πιό ἀριστερά ἀπό τόν κάθετο ἄξονα πού χωρίζει στά δυό τό πεδίο τῆς σύνθεσης) εἶναι γυναίκα μέ χειριδωτό χιτώνα καί ἱμάτιο πού κάθεται σέ δίφρο (πρός τά δεξιά) καί πατᾶ σέ ὑποπόδιο. Ὁ κορμός εἶναι στραμμένος κατά τά 3/4 πρός τό θεατή. Τό κεφάλι εἶναι καταστραμμένο ἀπ' τό λαιμό. Τό ἱμάτιο πέφτει ἁπαλά στούς ὤμους καί συγκεντρώνεται μέ πλούσια πτύχωση γύρω στή μέση καί τούς μηρούς τῆς καθισμένης μορφῆς. Ἡ γυναίκα ἀκουμπᾶ τό δεξί της χέρι (φερμένο διαγώνια πρός τό «βάθος» τοῦ ἀνάγλυφου) πάνω στόν ἀριστερό μηρό, διακόπτοντας μέ τό βάρος τοῦ βραχίονα τίς λοξές βαθιές πτυχώσεις τοῦ συγκεντρωμένου γύρω στή μέση ὄγκου τοῦ ὑφάσματος. Μέ τό ἀριστερό χέρι λυγισμένο πρός τά πάνω, στό ὕψος τοῦ ὤμου, ἡ γυναίκα ἀνασύρει τό ἱμάτιο ἐλαφρά· τό ἀριστερό χέρι εἶναι σπασμένο ἀπό τόν καρπό καί κάτω (σώζονται μόνο τά περιγράμματα τῆς ἀνάγλυφης ἐργασίας). Τό σωζόμενο ὕψος τῆς καθισμένης μορφῆς εἶναι 0,19 μ.[5].

Πίσω ἀπό τήν καθισμένη γυναίκα παριστάνεται νά στέκεται κατά μέτωπο μορφή δούλης μ' ἀχειρίδωτο χιτώνα. Τό κεφάλι εἶναι καταστραμμένο· κι ἐδῶ σώζονται μονάχα τά περιγράμματα τῆς ἀνάγλυφης ἐργασίας. Ἡ ὄρθια γυναικεία μορφή στηρίζεται στό ἀριστερό πόδι καί λυγίζει τό δεξί. Μέ τό δεξί χέρι, παράλληλο μέ τό κορμί, κρατάει ἀπ' τή λαβή κιβωτίδιο· τό ἀριστερό, λυγισμένο πρός τά πάνω (στό ὕψος τοῦ ὤμου), ὑποβαστάζει κανοῦν μέ προσφορές[6]. Ὁ χιτώνας εἶναι ζωσμένος στή μέση σχηματίζοντας

4. Τό πάχος τοῦ κανόνα αὐξάνεται ἀνεπαίσθητα ἀπό ἀριστερά πρός τά δεξιά (τοῦ θεατῆ) ἀπό 0,007 μέχρι 0,013 μ.

5. Ὁ τύπος τῆς καθισμένης γυναίκας ἀποτελεῖ τό κύριο εἰκονογραφικό θέμα σειρᾶς μεγάλων ἀνάγλυφων ἐπιτύμβιων στηλῶν ἀπ' τό τέλος τοῦ 5ου καί τό α΄ μισό τοῦ 4ου αἰ. Βλ. H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr., Berlin 1931, πίν. 17 (στήλη τῆς Φαιναρέτης, Ἀθήνα, Ἐθνικό Μουσεῖο). Ἐπίσης T. Dohrn, Attische Plastik, Krefeld 1957, σ. 144 (62), πίν. XVIII (στήλη τῆς Γλυκύλλας, Βρετανικό Μουσεῖο) καί E. Pfuhl - H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs (Textband 1/Tafelband 1), Mainz am Rhein 1977, πίν. 17, ἀριθ. 66 (στήλη τῆς Καλλιαρίστης, Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Ρόδου).

6. Τό μοτίβο τῆς γυναικείας φιγούρας μέ τό κανοῦν τό συναντᾶμε συχνά στίς ζωγραφικές παραστάσεις τῶν λευκῶν ληκύθων τοῦ 5ου αἰ. Βλ.W. Riezler, Weissgrundige attische Lekythen (I. Band: Text, II. Band: Tafeln), München 1914: α) II, πίν. 4 καί 4a καί I, σ. 92. β) II, πίν. 16 καί I, σ. 98-99. Γιά τήν ἴδια λήκυθο πρβλ. καί E. Pfuhl, Meisterwerke griechischer Zeichnung und Malerei, München 1924, πίν. 61 (86). γ) II, πίν. 64 καί I, σ. 126. δ) II, πίν. 72 καί I, σ. 130-131. Γιά τήν ἴδια λήκυθο πρβλ. καί D.C. Kurtz,

«κόλπο». Τά καμπυλόγραμμα περιγράμματα τοῦ λυγισμένου δεξιοῦ ποδιοῦ διαγράφονται κάτω ἀπ' τό ἔνδυμα, καθώς τό πόδι προβάλλεται μπροστά, ἐνῶ πυκνή καί κατακόρυφη πτύχωση τονίζει τόν ἄξονα-στήριγμα (ἀριστερό πόδι) τῆς ἀνάγλυφης μορφῆς. Τό ὕψος τῆς γυναίκας (μαζί μέ τό περίγραμμα τοῦ κεφαλιοῦ) εἶναι 0,22 μ.

Δεξιότερα ἀπ' τόν κεντρικό κάθετο ἄξονα τοῦ πεδίου τῆς σύνθεσης παριστάνεται ὄρθια ἀνδρική μορφή (πρός τ' ἀριστερά). Τό κεφάλι λείπει. Ὁ κορμός εἶναι κατά τά 3/4 στραμμένος πρός τό θεατή. Ὁ ἄνδρας φοράει ἱμάτιο πού τυλίγεται γύρω στόν ἀριστερό ὦμο (ἀφήνοντας γυμνό τό στῆθος καί τό δεξιό ὦμο) καί σχηματίζει μπροστά, στό ὕψος τῆς κοιλιᾶς, χαλαρή, καμπύλη πτύχωση. Τό ἀπόπτυγμα αὐτῆς τῆς πτύχωσης περνάει πάνω ἀπ' τό βραχίονα τοῦ λυγισμένου ἀριστεροῦ χεριοῦ, ἐνῶ τό δεξί χέρι ἁπλώνεται συγκρατημένα πρός τήν καθισμένη γυναικεία μορφή μέ τόν ἀγκώνα ἐλαφρά λυγισμένο καί τήν παλάμη τεντωμένη σ' ἕναν τύπο χειρονομίας πού μᾶς εἶναι ἀρκετά γνωστός ἀπό τίς παραστάσεις τῶν λευκῶν ληκύθων τοῦ 5ου αἰ.[7]. Ὁ ἄνδρας στηρίζεται στό δεξί πόδι καί λυγίζει ἐλαφρά πρός τά πίσω τό ἀριστερό· οἱ λοξές τονισμένες πτυχές τοῦ ἱματίου ἀκολουθοῦν τά περιγράμματα τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ καί τῆς ἀριστερῆς κνήμης. Τό σωζόμενο ὕψος τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς (μέχρι τή βάση τοῦ λαιμοῦ) εἶναι 0,20 μ.

Παρατακτικά, πίσω ἀπό τόν ὄρθιο ἄνδρα, παριστάνεται γυναικεία μορφή πού στέκεται πρός τ' ἀριστερά. Ὁ κορμός κατά τά 3/4 εἶναι στραμμένος πρός τό θεατή. Τό κεφάλι λείπει ἀπ' τή βάση τοῦ λαιμοῦ· ὁ ἀριστερός ὦμος εἶναι καταστραμμένος. Ἡ γυναίκα στηρίζεται στό ἀριστερό πόδι καί λυγίζει τό δεξί· φοράει χιτώνα καί ἱμάτιο πού τυλίγεται γύρω στούς ὤμους καί σχηματίζει μπροστά, λίγο πιό κάτω ἀπό τό στῆθος, πυκνή ὁριζόντια πτύχωση πού τό ἀπόπτυγμά της περνάει πάνω ἀπ' τό βραχίονα τοῦ λυγισμένου ἀριστεροῦ χεριοῦ[8]. Τό δεξί χέρι, λυγισμένο πρός τά πάνω (στό ὕψος τοῦ ὤμου), ἀνασύρει μέ μιά ἀνάλαφρη κάμψη τοῦ καρποῦ τό ἱμάτιο κάνοντας ἀντίστοιχη χειρονομία μέ τήν καθισμένη γυναίκα. Τό σωζόμενο ὕψος αὐτῆς τῆς γυναικείας μορφῆς (μέχρι τόν ὦμο) εἶναι 0,19 μ.

Οἱ τέσσερις ἀνάγλυφες μορφές τῆς βάσης τῆς Νέας Σμύρνης εἶναι τοποθετημένες ἀραιά στό ὀρθογώνιο παραλληλόγραμμο πεδίο τῆς σύνθεσης. Οἱ δυό ὄρθιες μορφές ἀπό τά δεξιά — ὁ ἱματιοφόρος ἄνδρας κι ἡ γυναίκα μέ τό χιτώνα καί τό ἱμάτιο — στέκονται παρατακτικά, στραμμένοι πρός τήν κεντρική μορφή, τήν καθισμένη γυναίκα, πού θά πρέπει νά εἶναι ἡ νεκρή. Ἀπ' τήν ἄλλη μεριά ἡ σύνθεση πλαισιώνεται ἀπ' τή μορφή τῆς δούλης μέ τίς προσφορές. Αὐτή ἡ μορφή εἶναι ἡ μόνη πού στέκεται κατά μέτωπο· ἡ προβολή τοῦ λυγισμένου δεξιοῦ ποδιοῦ τῆς χαρίζει τήν ἀνεπαίσθητη ροπή τοῦ κορμιοῦ πρός τά δεξιά, πρός τήν καθισμένη νεκρή γυναίκα.

Ἡ ἀνάγλυφη σύνθεση τῆς βάσης τῆς Νέας Σμύρνης μᾶς θυμίζει ἀνάγλυφες παραστάσεις ἐπιτύμβιων μαρμάρινων ληκύθων καί λουτροφόρων τοῦ 4ου αἰ.[9]. Ἡ ὁμοιότητα

Athenian White Lekythoi, Oxford 1975, πίν. 44 (1) καί σ. 219, ὅπου ὑποσημειώσεις. Ἐπίσης βλ. παράδειγμα γυναικείας φιγούρας μέ κιβωτίδιο σέ ζωγραφική παράσταση λευκῆς ληκύθου: W. Riezler, ὅ.π., II, πίν. 71 καί I, σ. 130.

7. Π.χ. βλ. A. Fairbanks, Athenian White Lekythoi, I, University of Michigan, Humanistic Series, vol. VI, New York 1907, σ. 201, εἰκ. 44 (Group C: Class V, 17).

8. Σέ παρόμοιο μοτίβο στάσης μέ τοῦ ἱματιοφόρου ἄνδρα.

9. Βλ. B. Schmaltz, Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen, Berlin 1970, καί G. Kokula, Marmorlutrophoren, Köln 1974.

ἀναφέρεται κυρίως στό εἶδος τῆς ἀνάγλυφης ἐργασίας (χαμηλό ἀναγλυφικό ἔξαρμα, μικρό ὕψος τῶν μορφῶν), καθώς καί στό συνηθισμένο εἰκονογραφικό θέμα τῆς καθισμένης σέ δίφρο γυναικείας μορφῆς. Παρατηροῦμε ὅτι στίς ἀνάγλυφες παραστάσεις τῶν μαρμάρινων ληκύθων καί λουτροφόρων οἱ συνθέσεις κερδίζουν σέ πυκνότητα καί ροή πάνω στό κυλινδρόσχημο σῶμα τοῦ ἐπιτύμβιου ἀγγείου. Ὅμως, στή βάση τῆς Νέας Σμύρνης, τό ὀρθογώνιο μακρόστενο πεδίο τῆς σύνθεσης (πού δέν ὁρίζεται ἀπό κανένα πλαίσιο ἤ κυμάτιο, ἐκτός ἀπό τόν κανόνα ὅπου πατοῦν οἱ μορφές) εὐνοεῖ τό σχηματισμό μιᾶς ἀντίληψης διακοσμητικῆς «ζωφόρου» μέ τίς τέσσερις ἀραιά καί παρατακτικά τοποθετημένες ἀνάγλυφες μορφές τῆς σύνθεσης.

Τό εἰκονογραφικό θέμα τῆς μαρμάρινης ἐπιτύμβιας ληκύθου 815 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου[10] (γύρω στά 410-400 π.Χ. περίπου) εἶναι πολύ συγγενικό μέ τό θέμα τῆς ἀνάγλυφης σύνθεσης τῆς βάσης τῆς Νέας Σμύρνης. Συγκρίνοντας τίς ἀντίστοιχες μορφές τῶν δυό ἀνάγλυφων συνθέσεων παρατηροῦμε ὅτι ἡ χειρονομία τῆς δεξίωσης στή μαρμάρινη λήκυθο μεταξύ τῶν δύο κεντρικῶν προσώπων — τῆς καθισμένης σέ κλισμό γυναίκας καί τοῦ πολεμιστῆ — ὁλοκληρώνεται καί οἱ δυό μορφές πού ἀνταλλάσσουν τή χειραψία βρίσκονται ἡ μιά κοντά στήν ἄλλη. Στή βάση τῆς Νέας Σμύρνης δέν ὑπάρχει δεξίωση, δέν ὑπάρχει κύριο σημεῖο κάποιας θεματικῆς δράσης· τό χέρι τοῦ ἱματιοφόρου ἄνδρα ἁπλώνεται μονάχα συγκρατημένα πρός τήν καθισμένη γυναικεία μορφή. Γενικά μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι στήν παράσταση τῆς βάσης τῆς Νέας Σμύρνης ἡ ἀραιή τοποθέτηση τῶν μορφῶν ἐμποδίζει τή θεματική ἑνοποίηση αὐτῆς τῆς ἀνάγλυφης σύνθεσης.

Ἡ ἀνάγλυφη βάση τῆς Νέας Σμύρνης μπορεῖ νά καταταχτεῖ σέ μιά σειρά παρόμοιων χαμηλῶν μνημείων (βάσεις ἤ ἐπιτύμβιες τράπεζες) ἀπό τό α΄ μισό τοῦ 4ου αἰ.[11].

Ἀξιοπρόσεχτη εἶναι ἡ σύγκριση τῆς βάσης τῆς Νέας Σμύρνης μέ τήν τράπεζα

10. B. Schmlatz, ὅ.π., σ. 119 (A_5), πίν. 2 καί 3. Πρβλ. καί A.C.L. Conze, Die attischen Grabreliefs, I, Berlin 1893, πίν. 93, ἀριθ. 378.

11. Γιά παλιότερα παραδείγματα βάσεων ἐπιτύμβιων μνημείων μέ ἀνάγλυφες παραστάσεις βλ. F.Willemsen, Archaische Grabmalvasen aus der athener Stadtmauer, AM 78 (1963), σ. 104-153, πίν. 55-74: α) σ. 105-109, πίν. 57-59. Τετράγωνη βάση ἐπιτύμβιας στήλης (560 π.Χ. περίπου). Ἀνάγλυφη ζωφόρος ἱππέων στήν μπροστινή πλευρά. Ἀπό τό Δίπυλο. Μουσεῖο Κεραμεικοῦ, ἀριθ. κατ. P1001. β) σ. 129-136, εἰκ. 3 καί πίν. 64 (2), 65 (1, 2), 66 (1). Τετράγωνη βάση ἀγάλματος ἀρχαϊκοῦ κούρου μέ ἀνάγλυφες παραστάσεις στίς τρεῖς πλευρές (510 π.Χ. περίπου). Μπροστινή πλευρά: σώζεται πρός τά δεξιά μέρος ἀνάγλυφης παράστασης ἀθλοπαιδιᾶς. Δεξιά πλευρά: δύο ἱππεῖς. Ἀριστερή πλευρά: ἀντιμέτωπα λιοντάρι καί κάπρος. Ἀπό τό Δίπυλο. Μουσεῖο Κεραμεικοῦ, ἀριθ. κατ. P1002. Ἐπίσης βλ. Σ. Καρούζου, Ἐθνικόν Ἀρχαιολογικόν Μουσεῖον. Συλλογή Γλυπτῶν. Περιγραφικός κατάλογος, Ἀθῆναι 1967: α) σ. 30-31 (ἀριθ. 3476), Πίν. 16 α-β. Τετράγωνη βάση ἀγάλματος ἀρχαϊκοῦ κούρου μέ ἀνάγλυφες παραστάσεις καί στίς τρεῖς πλευρές (510 π.Χ. περίπου). Βρέθηκε τό 1922 ἐντειχισμένη στό Θεμιστόκλειο τεῖχος τοῦ Κεραμεικοῦ. Μπροστινή πλευρά: πάλη ἐφήβων. Δεξιά πλευρά: ἕξι γυμνοί ἀθλητές, ἀνά τρεῖς ἀντιθετικά τοποθετημένοι. Ἀριστερή πλευρά: τέσσερις ντυμένοι ἀθλητές πού ἀναπαύονται ὕστερα ἀπ' τίς ἀσκήσεις. Οἱ δυό μεσαῖοι, καθιστοί, κεντρίζουν σέ συμπλοκή ἕνα σκύλο καί μιά γάτα. Πρβλ. καί F. Willemsen, ὅ.π., σ. 133 κ.ἑ. καί πίν. 65 (3), 66 (2), καί J. Travlos, Pictorial Dictionary of Ancient Athens, London 1971, σ. 310, πίν. 401-403. β) σ. 31 (ἀριθ. 3477). Βάση ἀγάλματος ἀρχαϊκοῦ κούρου μέ ἀνάγλυφες παραστάσεις στίς τρεῖς πλευρές (490 π.Χ. περίπου). Βρέθηκε ἐντειχισμένη στό Θεμιστόκλειο τεῖχος μαζί μέ τή βάση ἀριθ. 3476. Χαμηλό ἀναγλυφικό ἔξαρμα· στήν μπροστινή πλευρά παράσταση τεσσάρων ἐφηβων ἀθλητῶν «κερητιζόντων». Στίς πλάγιες πλευρές πομπή ἁρμάτων καί ὁπλιτῶν. Πρβλ. καί F. Willemsen, ὅ.π., σ. 135 κ.ἑ.

τοῦ Σιγείου[12]. Ὁ Pfuhl[13] παρατήρησε ὅτι ἡ τράπεζα τοῦ Σιγείου ἀνήκει στόν κύκλο τῶν ἔργων τῆς ὕστερης ἰωνικῆς παράδοσης τῶν ἀρχῶν τοῦ β΄ τέταρτου τοῦ 4ου αἰ. Ὁ Brückner[14] ἐξάλλου εἶχε ἐπισημάνει τό νεκρικό (κι ὄχι λατρευτικό ἤ ἀναθηματικό)[15] χαρακτήρα τῆς ἀνάγλυφης σύνθεσης τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς αὐτῆς τῆς ἐπιτύμβιας τράπεζας κι εἶχε τονίσει καί τήν ὁμοιότητα τῶν ἀνάγλυφων μορφῶν της μέ τίς ἀνάγλυφες μορφές τῶν ἀττικῶν ἐπιτύμβιων μνημείων[16].

Ἡ σύγκριση τῶν ἀνάγλυφων συνθέσεων τῆς βάσης τῆς Νέας Σμύρνης καί τῆς τράπεζας τοῦ Σιγείου (κι ἰδίως ἡ σύγκριση τῆς κεντρικῆς μορφῆς τῆς καθισμένης γυναίκας τῶν δυό συνθέσεων) ἐπαληθεύει τίς παραπάνω παρατηρήσεις τοῦ Brückner καί τοῦ Pfuhl καί μᾶς ὁδηγεῖ στή χρονολόγηση τῆς βάσης τῆς Νέας Σμύρνης στήν ἀρχή τοῦ β΄ τέταρτου τοῦ 4ου αἰ.

Οἱ ἀνάγλυφες συνθέσεις τῆς βάσης τῆς Νέας Σμύρνης καί τῆς τράπεζας τοῦ Σιγείου χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ἀραιή καί παρατακτική τοποθέτηση τῶν ἀνάγλυφων μορφῶν δημιουργώντας μιά ἀντίληψη «ζωφόρου». Ἄλλα τρία μνημεῖα (μαρμάρινες πλάκες μ' ἀνάγλυφες παραστάσεις) μᾶς δίνουν ἐπίσης τήν ἰδέα τῆς ἀνάγλυφης ζωφόρου πού κοσμοῦσε τά χαμηλότερα μέλη τῶν ἐπιτύμβιων συνόλων[17]: τό κομμάτι ζωφόρου ἀπό τή Νέα Μαρώνεια[18], ἡ ἀνάγλυφη πλάκα στό Μουσεῖο τῆς Βαλτιμόρης[19] κι ἡ ἀνάγλυφη πλάκα στό Μουσεῖο τῆς Θάσου[20].

Τό θραῦσμα ἀπό τή Νέα Μαρώνεια, ἔργο ἰωνικῆς τέχνης, χρονολογεῖται στό πέρασμα τοῦ 5ου πρός τόν 4ο αἰ. Οἱ σωζόμενες μορφές (καθισμένη γυναίκα πρός τ' ἀριστερά καί φτερωτός ἔφηβος, καθισμένος πρός τά δεξιά, πού κρατάει καρπό παπαρούνας) συνδέονται μέ παράσταση θεϊκῶν ὄντων τοῦ Κάτω Κόσμου. Ἡ ἀνάγλυφη πλάκα στό Μουσεῖο τῆς Βαλτιμόρης — πιθανότατα ἐπένδυση ἐπιτύμβιας τράπεζας — χρονολογεῖται στό τέλος τοῦ β΄ τέταρτου τοῦ 4ου αἰ. καί μᾶς δίνει τήν ἰδέα τῆς ζωφόρου σέ μιά πιό ἀναπτυγμένη μορφή ἀπ' ὅ,τι οἱ ἀνάγλυφες παραστάσεις στήν τράπεζα τοῦ Σιγείου καί στή βάση τῆς Νέας Σμύρνης. Στό μνημεῖο τοῦ Μουσείου τῆς Βαλτιμόρης οἱ ὁμάδες

12. Στό Βρετανικό Μουσεῖο, ἀριθ. κατ. 789. Βλ. A.H. Smith, A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, I, London 1892, σ. 362-363 (ἀριθ. 789). Ἐπίσης βλ. Γ. Δεσπίνης, Ἐπιτύμβιοι τράπεζαι μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων, ΑΕ 1963, σ. 63 κ.ἑ., πίν. 4β, καί E. Pfuhl - H. Möbius, ὅ.π., πίν. 21, ἀριθ. 86 καί σ. 34, ὅπου βιβλιογραφία.

13. E. Pfuhl, Spätionische Plastik, JdI 50 (1935), σ. 26 κ.ἑ., εἰκ. 13. Βλ. καί Γ. Δεσπίνης, ὅ.π., σ. 64.

14. Βλ. Γ. Δεσπίνης, ὅ.π., σ. 63-64.

15. Βλ. A.H. Smith, ὅ.π., σ. 362-363. Ἐπίσης πρβλ. S. Reinach, Répertoire de reliefs grecs et romains, II, Paris 1912, σ. 493 (4).

16. Τό Σίγειο στήν παραλία τῆς Τρωάδας ἦταν ἀπό τό 636 π.Χ. ἀθηναϊκή κτήση.

17. Πρβλ. καί τή ζωφόρο τῆς ἀμαζονομαχίας πού στόλιζε τό ὑπόβαθρο τοῦ μεγάλου ταφικοῦ συγκροτήματος τοῦ 4ου αἰ. ἀπό τήν Καλλιθέα (Μουσεῖο Πειραιᾶ). Παρατηροῦμε ὅτι ἐδῶ ἐπαναλαμβάνεται σέ νεκρική χρήση τό ἡρωικό θέμα τῆς ἀμαζονομαχίας πού ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά κυριότερα εἰκονογραφικά θέματα ζωφόρων ναῶν τῆς κλασικῆς περιόδου. Η. Τσιριβάκος, Εἰδήσεις ἐκ Καλλιθέας, ΑΑΑ I (1968), σ. 35-36 καί 108-109. Ἐπίσης B. Schmaltz, Zu einer attischen Grabmalbasis des 4. Jahrhunderts v. Chr., AM 93 (1978), σ. 91 καί ὑποσημ. 27.

18. Γ. Μπακαλάκης, Ἀνάγλυφα, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 9-20, εἰκ. 1-3.

19. AA 1926, σ. 274-276, εἰκ. 4, καί B. Schmaltz, ὅ.π., σ. 90 κ.ἑ., πίν. 30 καί 31 (I).

20. Guide de Thasos, 1968, σ. 130 (28), εἰκ. 72, καί Γ. Μπακαλάκης, ὅ.π., σ. 14.

τῶν ἀνάγλυφων μορφῶν παρουσιάζονται σέ σκηνές δεξίωσης, ἐνῶ οἱ ἀπομονωμένες φιγοῦρες παρατάσσονται σ' ἀντιθετική συμμετρία. Ἕνα ἐνδιάμεσο στάδιο ἐξέλιξης αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς ζωφόρου (δηλαδή μεταξύ τοῦ μνημείου τοῦ Μουσείου τῆς Βαλτιμόρης καί τῶν μνημείων τοῦ Σιγείου καί τῆς Νέας Σμύρνης) βλέπουμε στήν ἀνάγλυφη πλάκα τοῦ Μουσείου τῆς Θάσου· ἐδῶ ἡ ἀνάγλυφη σύνθεση χωρίζεται σέ δυό ἑνότητες μέ τήν ἀντιθετική τοποθέτηση τῶν δυό ὁμάδων τῶν ἀνάγλυφων μορφῶν πάνω στό μαρμάρινο πεδίο.

Ἡ σειρά τῶν ὑπόλοιπων χαμηλῶν ἐπιτύμβιων μνημείων ἀπό τό πρῶτο μισό τοῦ 4ου αἰ. περιλαμβάνει μνημεῖα μέ περισσότερο τετραγωνισμένη ἀρχιτεκτονική δομή κι ἀνάγλυφες παραστάσεις σέ μιά ἤ περισσότερες πλευρές.

Ἀνάγλυφες παραστάσεις καί στίς τρεῖς πλευρές της — πού μᾶς θυμίζουν τήν ἀνάγλυφη σύνθεση τῆς στήλης τοῦ Δεξίλεω — ἔχει μιά καλοδιατηρημένη βάση ἐπιτύμβιας στήλης πού βρέθηκε στήν Ἀκαδημεία καί πού τοποθετεῖται χρονολογικά στά πρῶτα χρόνια τοῦ 4ου αἰ.[21].

Ἡ τράπεζα τῆς Ὀξφόρδης[22] (τέλος τοῦ α΄ τέταρτου τοῦ 4ου αἰ.) καί τό μνημεῖο 3287 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου[23] (ἀρχές τοῦ β΄ τέταρτου τοῦ 4ου αἰ.) ἔχουν ἀνάγλυφες παραστάσεις μόνο στή μιά πλευρά τους, ὅπου ἐπαναλαμβάνεται ὁ γνωστός τύπος τῆς καθισμένης γυναίκας[24]. Σ' αὐτές τίς ἀνάγλυφες συνθέσεις ἡ γυναίκα κρατάει ἕνα τύμπανο, ἱερό σύμβολο τῆς θεᾶς Κυβέλης.

Γενικά τό μνημεῖο 3287 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἑρμηνεύεται λειτουργικά σάν ἁπλή βάση ἐπιτύμβιου ἀγγείου. Ἄλλα τρία ἐπιτύμβια χαμηλά μνημεῖα, πού φέρουν ἀνάγλυφες παραστάσεις καί στίς τρεῖς πλευρές τους, χαρακτηρίζονται ἐπίσης σάν βάσεις ἐπιτύμβιων ἀγγείων, ἐνῶ συγχρόνως ἡ λειτουργική τους σχέση μ' ἐπιτύμβιες τράπεζες εἶναι φανερή: τό μνημεῖο 4502 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου[25] (ἀπό τό Μοσχάτο· χρονολογεῖται στό τέλος περίπου τοῦ 5ου αἰ.), τό μνημεῖο 4498 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου[26] (ἀπ' τή Βάρη· τέλος τοῦ α΄ τέταρτου τοῦ 4ου αἰ.), καθώς καί τό μνημεῖο στήν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης πού μελέτησε ὁ Schmaltz[27] καί πού τό τοποθετεῖ χρονολογικά στά μέσα τοῦ 4ου αἰ.

Ὁ Schmaltz παρατήρησε ὅτι ἡ ἔκφραση τοῦ πένθους τῶν ἀνάγλυφων μορφῶν τῆς βάσης τῆς ἀποθήκης τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης, μᾶς θυμίζει, παρ' ὅλη τήν ἀξιοσημείωτη χρονική διαφορά, τίς ζωγραφικές παραστάσεις τῶν λευκῶν ληκύθων τοῦ 5ου αἰ.[28]. Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὐτή παρατήρηση θά μποροῦσε ἐνδεχομένως νά ἰσχύσει καί γιά τήν ἀνάγλυφη παράσταση τῆς βάσης τῆς Νέας Σμύρνης, ὅπου ὅμως μόνο ἡ μορφή τῆς δούλης

21. AA 1931, σ. 217-219, εἰκ. 1-3. JHS 51 (1931), σ. 186, εἰκ. 4. T. Dohrn, ὅ.π., σ. 127. AJA 63 (1959), σ. 242, πίν. 52 (εἰκ. 6 καί 7). Ἐπίσης καί Γ. Δεσπίνης, AE 1963 (σ. 63, ὑποσημ. 1).

22. JHS 81 (1961), Arch. Reports, σ. 59, εἰκ. 13-14, καί Γ. Δεσπίνης, ὅ.π., σ. 58 κ.ἑ., πίν. 3α.

23. Γ. Δεσπίνης, ὅ.π., σ. 60-61, πίν. 3β.

24. Ἐπίσης βλ. καί A.C.L. Conze, ὅ.π., ἀριθ. 431: ἰχνογράφημα ἐνεπίγραφης βάσης ἐπιτύμβιου ἀγγείου μέ ἀνάγλυφη παράσταση δεξίωσης στήν μπροστινή πλευρά.

25. BCH 85 (1961), σ. 605, εἰκ. 4. Σ. Καρούζου, ὅ.π., σ. 47. B. Schmaltz, ὅ.π., σ. 87 κ.ἑ.

26. ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 37, Πίν. 37 β. Σ. Καρούζου, ὅ.π., σ. 111. G. Kokula, ὅ.π., σ. 113 (H5). B. Schmaltz, ὅ.π., σ. 88 κ.ἑ.

27. B. Schmaltz, ὅ.π., σ. 83-97, πίν. 27-29 καί 32.

28. B. Schmaltz, ὅ.π., σ. 86.

μέ τό κανοῦν καί τό κιβωτίδιο, καθώς καί τοῦ ἱματιοφόρου ἄνδρα πού ἁπλώνει συγκρατημένα τό δεξί χέρι, θά μποροῦσαν νά μᾶς ὁδηγήσουν σ' ἕναν παρόμοιο παραλληλισμό[29].

Ἡ σύγκριση τῆς βάσης τῆς Νέας Σμύρνης μέ τήν τράπεζα τοῦ Σιγείου μᾶς κάνει ν' ἀναρωτιόμαστε μήπως κι αὐτό τό μνημεῖο ἔφερε στήν πάνω πλευρά του κάποιον παρόμοιο τόρμο, ὥστε ἡ ἑρμηνεία του σάν ἐπιτύμβια τράπεζα νά γίνεται ἀκόμα πιό προβληματική. Δυστυχῶς, τό ἴδιο τό μνημεῖο, ἡ τράπεζα τοῦ Σιγείου δηλαδή, δέ μᾶς βοηθᾶ νά δώσουμε μιά ἀπάντηση, γιατί ἡ πάνω πλευρά της ἔχει ὑποστεῖ τραχιά μεταγενέστερη ἐπεξεργασία. Ἀπ' τή στιγμή ὅμως πού γενικά δεχόμαστε ὅτι μιά ἐπιτύμβια τράπεζα (πού τυπολογικά ξεχωρίζεται ἀπ' τήν ἐλεύθερη καί συνήθως λεία πάνω ἐπιφάνεια) μπορεῖ νά λειτουργήσει καί σάν φορέας-βάση ἐπιτύμβιου ἀγγείου ἤ ἄλλου ἀφιερωματικοῦ ἐπιτύμβιου μέλους[30], τότε πιθανότατα μποροῦμε νά δεχτοῦμε ὅτι τό μνημεῖο τοῦ Σιγείου καί ἡ βάση τῆς Νέας Σμύρνης μποροῦν νά ταυτιστοῦν ἐσωτερικά - λειτουργικά μ' ἐπιτύμβιες τράπεζες.

Τό πρόβλημα, ὅπως ἀντιμετωπίζεται, παρουσιάζεται πολύ εὐρύ καί μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἀφορᾶ γενικότερα τά βαθροειδή κατασκευάσματα[31]. Γενικά παρατηροῦμε ὅτι τό κριτήριο τοῦ καθορισμοῦ τοῦ λειτουργικοῦ ρόλου τῶν ἐπιτύμβιων χαμηλῶν μνημείων δέν εἶναι μόνο τυπολογικό (ἄν εἶναι δηλαδή ἤ ὄχι λεία ἡ πάνω πλευρά τους ἤ ἄν φέρουν κάποιον τόρμο γιά νά ἑρμηνευτοῦν ἤ ὄχι σάν ἐπιτύμβιες τράπεζες), ἀλλά γίνεται πιό οὐσιαστικό καί συνδέεται μέ τό πρόβλημα τῆς ἀνάγλυφης εἰκονογραφίας καί τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτονομίας αὐτῶν τῶν μνημείων. Οἱ ἀνάγλυφες παραστάσεις ἀπελευθερώνουν αὐτά τά χαμηλά μνημεῖα ἀπ' τήν ἐξάρτησή τους ἀπ' τό φερόμενο κύριο ἐπιτύμβιο μέλος (ἄγαλμα, ἐπιτύμβια στήλη, ἐπιτύμβιο ἀγγεῖο) καί τούς χαρίζουν καλλιτεχνική καί λειτουργική αὐθυπαρξία.

Ἡ βάση 3364 τοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιᾶ ἦταν φορέας κάποιου ἐπιτύμβιου μνημείου, ἴσως ἐπιτύμβιας στήλης, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπ' τόν ὀρθογώνιο μακρόστενο τόρμο τῆς πάνω πλευρᾶς. Πιθανότατα, στήν παράσταση αὐτῆς τῆς ἐπιτύμβιας στήλης θά ἐπανα-

29. Βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 6 καί 7.

30. Βλ. γενικά Γ. Δεσπίνης, ὅ.π., σ. 47 καί 63 (ὑποσημ. 1). Ἐπίσης A. Brückner, Der Friedhof am Eridanos bei der Hagia Triada zu Athen, Berlin 1909, σ. 98-101, εἰκ. 64. Ἐπιτύμβιες τράπεζες τοῦ περιβόλου τῶν Μεσσηνίων στόν Κεραμεικό. Χρονολογοῦνται στήν ἐποχή τῶν μεταρρυθμιστικῶν διατάξεων τοῦ Δημητρίου Φαληρέως γιά τούς ἐπιτρεπόμενους τύπους χρήσεως ἐπιτύμβιων μνημείων (317/6 π.Χ.). Χαρακτηριστικά παραδείγματα ἐπιτύμβιων τραπεζῶν πού φέρουν στή μέση τῆς πάνω πλευρᾶς τους μεγάλα μαρμάρινα ἀγγεῖα.

M. Collignon, Les statues funéraires dans l'art grec, Paris 1911, σ. 106· γιά τό πρόβλημα τῆς λειτουργίας τῆς ἐπιτύμβιας τράπεζας σάν βάσης ἐπιτύμβιου ἀγάλματος. Βλ. καί Γ. Μπακαλάκης,'Επιτύμβιοι βωμοί ἀπό τή Θράκη, ΑΔ 18 (1963): Μελέται, σ. 163, Πίν. 73 γ. Ἐπιτύμβια τράπεζα τοῦ Ὀρφέως Κιληβύζο(υ) ἀπό τή Μεσημβρία. Ἁπλό βάθρο μέ ὀρθογώνιο τόρμο στήν πάνω πλευρά γιά τή στήριξη τοῦ νεκρικοῦ «σήματος». Ἐπίσης πρβλ. παρόμοιο μνημεῖο ἀπό τό Μιχαλίτσι τοῦ Νομοῦ Πρεβέζης, ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 191 (ἀριθ. 11), Πίν. 222 δ καί 223 δ. Ἀσβεστολιθικό βάθρο ἐπιτύμβιας στήλης ἀπ' τό β΄ μισό τοῦ 4ου αἰ. Στήν πάνω πλευρά σώζεται ὁ ὀρθογώνιος τόρμος. Ἡ στήλη (θραυσμένη στό κάτω μέρος της) ἐπιστέφεται ἀπό κυμάτιο καί φέρει χαραγμένο τό ὄνομα τοῦ νεκροῦ: Διόζοτος Κλεοπτολέμου.

31. Βλ. γενικά M. Collignon, ὅ.π., σ. 96-107.

λαμβανόταν σέ μεγάλο ἀνάγλυφο τό θέμα τῆς καθισμένης σέ δίφρο γυναικείας μορφῆς[32], σέ μιά σύνθεση πού θά περιλάμβανε ἴσως καί τά ὑπόλοιπα τρία πρόσωπα (τή δούλη μέ τό κανοῦν καί τό κιβωτίδιο, τόν ἱματιοφόρο ἄνδρα καί τήν ὄρθια γυναίκα μέ τό χιτώνα καί τό ἱμάτιο πίσω του) τῆς παρατακτικῆς ἀνάγλυφης σύνθεσης τῆς βάσης. Μποροῦμε νά φανταστοῦμε ὅτι αὐτή ἡ ἐπιτύμβια στήλη θά ἔχανε πρός τά κάτω τό βάρος της ἀπ' τήν αἴσθηση μιᾶς κάποιας ἀνάγλυφης συνέχειας πού τή στήριζε καί πού ὕστερα ἐξαφανιζόταν μές στήν κρυμμένη αὐτονομία της.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

32. Ὅπως ἴσως στίς στῆλες τῆς Φαιναρέτης ἤ τῆς Γλυκύλλας. Βλ. ὑποσημ. 5.

ΠΥΡΑ ΣΤΗ ΜΟΝΟΛΙΘΟ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ[1]

(Σχέδ. 1-7· Πίν. 84-94)

Στό ἡμερολόγιο τοῦ 1948 τῆς Ἐφορείας Δωδεκανήσου ὁ Γιάννης Κοντῆς περιγράφει ἀνασκαφή τριῶν ἁπλῶν τάφων μέ καύσεις στήν περιοχή τοῦ σχολείου, τῆς ἐκκλησίας καί τοῦ σταθμοῦ χωροφυλακῆς στή Μονόλιθο τῆς Ρόδου[2].

Ὅλοι οἱ τάφοι ἦταν συλημένοι, ἐκτός ἀπό τόν τάφο τῆς «πυρᾶς»[3], πού ἐρευνήθηκε στίς 24.12.48 καί στίς 10.1.49.

Ὁ τάφος τῆς «πυρᾶς»[4], πού βρισκόταν στήν αὐλή τῆς ἐκκλησίας κοντά στή νοτιοδυτική γωνία τοῦ παλιοῦ ὀστεοφυλακίου, ἦταν ἁπλός ὀρθογώνιος λάκκος (μήκ. 1,92, μέγ. πλ. 1,20 μ.) σκαμμένος στό μαλακό φυσικό βράχο, σέ βάθος 0,40 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους (Πίν. 84 α-β).

Ὅπως περιγράφεται στό ἡμερολόγιο, τά στρώματα τῆς «πυρᾶς» ἦταν τρία[5]. Στό πρῶτο στρῶμα, «humus», πάχ. 0,20-0,30 μ., χωρίς ἴχνη καύσης, βρέθηκαν κομμάτια γαστρώδους ἀγγείου καθημερινῆς χρήσης, ὄστρακα φιάλης καί ἀρυβάλλων. Στό δεύτερο, λεπτό ἀπό ἀργιλῶδες κοκκινόχωμα, βρέθηκαν ἐλάχιστα καμένα κόκαλα, ἡ λήκυθος ΒΕ 372 καί τά ἄκαυτα κομμάτια τῶν πινακίων ΒΕ 358 καί ΒΕ 360. Τό τρίτο, πάχ. 0,40 μ., ἀπό μαῦρο καμένο κοκκινόχωμα, εἶχε κάτω-κάτω μιά στρώση σκληροῦ χώματος· σ' αὐτό βρέθηκε ἡ χάλκινη πόρπη ΒΕ 322 μαζί μέ τό κρανίο, καμένα κόκαλα καί τά πήλι-

1. Εὐχαριστῶ τό Γενικό Ἔφορο Γρ. Κωνσταντινόπουλο, πού μοῦ παραχώρησε τή δημοσίευση τοῦ ὑλικοῦ ὅταν ἦταν ἔφορος Ρόδου, τούς Ἐφόρους Ἠώ Ζερβουδάκη γιά τίς πολύτιμες ὁδηγίες της, Γιάννη Παπαχριστοδούλου γιά τίς θετικές πληροφορίες, τόν Ἔφορο Ἠλία Κόλλια, τό προσωπικό τῆς Ἐφορείας Ρόδου, πού φρόντισαν γιά τή συντήρηση καί φωτογράφηση τοῦ ὑλικοῦ, καί τό Στάθη Πισκαρδέλη γιά τά σχέδια.

2. Ἡ Μονόλιθος βρίσκεται στό νοτιοδυτικό τμῆμα τοῦ νησιοῦ κοντά στά Σιάννα (Σχέδ. 1).

3. Τό ἔθιμο τῆς καύσης εἰσάγεται στή Ρόδο στή γεωμετρική περίοδο μέ μοναδική ἐξαίρεση τήν καύση στό Μάρμαρο τῆς Ρόδου. Ἀπό τά μέσα τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. οἱ καύσεις σέ πιθάρι δίνουν τή θέση τους στήν «Area di Cremazione» πού εἶναι καθαρά ὁ γεωμετρικός τύπος ταφῆς γιά τή Ρόδο (Desborough, Protogeometric Pottery, Oxford 1952, σ. 227, Ι. Παπαποστόλου, Παρατηρήσεις ἐπί γεωμετρικῶν ἀγγείων ἐξ Ἰαλυσσοῦ, ΑΔ 23 (1968): Μελέται, σ. 89 κ.ἑ., καί Kurtz-Boardman, The Greek Burial Customs, σ. 74).

4. Σύμφωνα μέ τίς σημειώσεις τοῦ ἡμερολογίου ὁ τάφος τῆς «πυρᾶς» ἐπισημάνθηκε ἀπό τό δάσκαλο καί τά παιδιά τοῦ σχολείου, πού βρῆκαν στό χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς καί παρέδωσαν στό Γ. Κοντῆ τό ἀλάβαστρο ΒΕ 323 καί τό πτηνόμορφο πλαστικό ἀγγεῖο ΒΕ 351.

5. Ὁ Γ. Κοντῆς ἐπισημαίνει στό ἡμερολόγιο ὅτι «παρά τό ὕψος τοῦ καμένου στρώματος, τίποτα δέν μαρτυρεῖ παλαιά καύση. Στό κατώτερο μέρος τοῦ καμένου στρώματος εἶναι τό σχηματισθέν ἀμέσως κατά τήν καῦσιν ἐκ τῆς τέφρας, χώματος κ.λπ.». Ἐκτός ἀπό τίς σημειώσεις τοῦ ἡμερολογίου καί τίς δύο φωτογραφίες δέ βρέθηκαν ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἀνασκαφῆς.

να ἀγγεῖα ΒΕ 342, 343, 345, 332, 337, 346, 341, 327, 331, 326, 349, 347, 350, 353, 354, 355, 325, 371, 370, 357, 356, 362, 352, 367, 368, 369, 359, 358, 360. Πρόκειται γιά μία καύση, γιατί ὅλα τά ἀγγεῖα — ἐκτός ἀπό τά ΒΕ 323 καί 351, πού παρέδωσε ὁ δάσκαλος καί τά ΒΕ 370 καί 360, πού βρέθηκαν στό δεύτερο στρῶμα — προέρχονται ἀπό τό τρίτο

Σχέδ. 1. Χάρτης τῆς νήσου Ρόδου.

στρῶμα τοῦ καμένου χώματος, μαζί μέ τήν πόρπη ΒΕ 322, τό μοναδικό κρανίο πού βρέθηκε στήν ἀνασκαφή καί τά περισσότερα καμένα κόκαλα. Ὅλα σχεδόν τά ἀγγεῖα ἔχουν καμένα καί ἄκαυτα κομμάτια.

BE 333

Ἀρυβαλλοειδής λήκυθος[6] (Σχέδ. 2· Πίν. 85). Ἀκέραιη. Ἐλαφρά χτυπημένη στή βάση. Ὕψος 0,077 μ.

Ὁ πηλός καί τό ἐπίχρισμα ἔχουν χρῶμα πορτοκαλί ἀνοιχτό. Ἡ διακόσμηση μέ καστανό ὡς καστανόμαυρο. Τό ἀγγεῖο εἶναι ὠοειδές, μέ πλατύ χεῖλος καί δακτυλιόσχημη βάση. Ἡ λαβή, ταινιωτή, ἑνώνει τό χεῖλος μέ τόν ὦμο. Στό χεῖλος πολύστροφη σπείρα καί κοκκιδωτό κόσμημα. Γύρω ἀπό τό λαιμό ὀφιοειδής ταινία, πλαισιωμένη ἀπό δύο εὐθεῖες. Στόν ὦμο τέσσερα ἄγκιστρα. Στήν κοιλιά, κάτω ἀπό τόν ὦμο, ζωφόρος μέ τρία σκυλιά πού τρέχουν πρός τά δεξιά· ἀνάμεσά τους ἁπλός, κοκκιδωτός ἐξάφυλλος ρόδακας. Πλατιές καί ἄλλες λεπτότερες ταινίες χωρίζουν τή ζωφόρο ἀπό τό ἀκτινωτό κόσμημα τῆς βάσης. Στή λαβή ἁπλός μαίανδρος.

Ροδιακή. Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

BE 334

Ἀρυβαλλοειδής λήκυθος (Πίν. 85). Συγκολλημένη. Λείπουν κομμάτια ἀπό τό λαιμό, τήν κοιλιά καί τή βάση. Ὕψος 0,075 μ.

Ὁ πηλός, τό ἐπίχρισμα καί ἡ βαφή ὅμοια μέ τοῦ προηγουμένου, καθώς καί τό σχῆμα καί ἡ διακόσμηση. Στή ζωφόρο τῶν σκυλιῶν, κάτω ἀπό τή λαβή, ἕνα διπλό ἄγκιστρο στή θέση τοῦ ἁπλοῦ κοκκιδωτοῦ ρόδακα.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

BE 335

Ἀρυβαλλοειδής λήκυθος (Πίν. 85). Συγκολλημένη. Λείπουν ὁ λαιμός, τό χεῖλος καί ἕνα μέρος τῆς κοιλιᾶς. Σώζεται σέ ὕψος 0,055 μ.

Πηλός, σχῆμα, διακόσμηση, ἐπίχρισμα καί βαφή ὅπως τῆς προηγουμένης. Στόν ὦμο τέσσερα ἄγκιστρα. Οἱ κοκκιδωτοί ρόδακες πεντάφυλλοι.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

BE 336

Ἀρυβαλλοειδής λήκυθος (Πίν. 85). Συγκολλημένη. Ἐλαφρά χτυπημένη στό χεῖλος. Ὕψος 0,072 μ.

Σχῆμα, πηλός, ἐπίχρισμα, βαφή καί διακόσμηση ἴδια μέ τῆς προηγουμένης. Διαφορές: στό χεῖλος μόνο σπείρα χωρίς τό κοκκιδωτό κόσμημα. Οἱ κοκκιδωτοί ρόδακες ἑξάφυλλοι. Τό ἀγγεῖο εἶναι ἐπιμελημένο στό πλάσιμο καί στή διακόσμηση.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

BE 337

Ἀρυβαλλοειδής λήκυθος (Πίν. 85). Συγκολλημένη. Ὕψος 0,072 μ.

6. Γιά τήν ὀνομασία τοῦ σχήματος ἀκολουθῶ τήν Ure, ἡ ὁποία ὀνομάζει λήκυθο τό σχῆμα πού ὁ Payne καί ὁ Johansen καλοῦν ἀρύβαλλο, ὕστερα ἀπό τήν ἐπιγραφή *Ταταιης ειμι ληκυθος* σέ ὅμοιο ἀγγεῖο (CVA, Gr. Br. 12, πίν. 3, σ. 5).

Πηλός καί βαφή ἴδια μέ τῶν προηγουμένων. Τό σχῆμα, τά κοσμήματα καί ἡ διάταξή τους ὅμοια μέ τῆς ΒΕ 336, ἐκτός ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἀκτίνων πού εἶναι ἕξι ἀντί πέντε.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 346

Ἀρυβαλλοειδής λήκυθος (Σχέδ. 2· Πίν. 86). Συγκολλημένη. Λείπουν τμήματα τῆς κοιλιᾶς καί τοῦ χείλους. Ὕψος 0,153 μ.

Τά περισσότερα κομμάτια τοῦ ἀγγείου εἶναι μαυρισμένα ἀπό τήν πυρά. Πηλός, ἐπίχρισμα καί βαφή ὅμοια μέ τῶν προηγουμένων. Τό σῶμα ὠοειδές μέ τή μεγαλύτερη διάμετρο στήν κοιλιά· ἡ βάση χαμηλή σέ σχῆμα ἐχίνου, ἡ λαβή ταινιωτή, τό χεῖλος πλατύ. Στό χεῖλος τρία σκυλιά πού τρέχουν πρός τά δεξιά ἀνάμεσα σέ δύο λεπτές ταινίες. Στό λαιμό παχιά ὀφιοειδής γραμμή ἀνάμεσα σέ δύο ταινίες, στόν ὦμο γραπτό γλωσσωτό κόσμημα καί κάτω ἀπό αὐτό ταινία.

Στήν κοιλιά φαρδιά ζώνη βαμμένη καί φολιδωτό χαραγμένο κόσμημα· ἀκολουθεῖ

Σχέδ. 2. Ἀρυβαλλοειδεῖς λήκυθοι ΒΕ 333, 346, 343.

γραπτή ταινία, πού τό ξεχωρίζει ἀπό τό διπλό ἀκτινωτό κόσμημα τῆς βάσης. Κάτω ἀπό τή βάση ἡ γνωστή σπείρα τῶν ἀγγείων τῆς Βρουλιᾶς. Στή λαβή γραμμικός μαίανδρος.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 341

Ἀρυβαλλοειδής λήκυθος (Πίν. 87 β). Συγκολλημένη. Λείπουν τμήματα τοῦ ὤμου, τῆς κοιλιᾶς καί ἡ λαβή. Ὕψος 0,061 μ.

Πηλός, ἐπίχρισμα καί βαφή ὅμοια μέ τῆς προηγουμένης. Τό σῶμα εἶναι λεπτό, ἀτρακτοειδές, μέ πολύ πλατύ χεῖλος καί πολύ στενή βάση. Γύρω ἀπό τό σῶμα τρεῖς λεπτές ταινίες καστανοῦ χρώματος πού πλαισιώνονται ἀπό ὁμάδες λεπτοτέρων. Στό χεῖλος σπείρα.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 343

Ἀρυβαλλοειδής λήκυθος (Σχέδ. 2· Πίν. 87 γ). Συγκολλημένη. Λείπουν κομμάτια ἀπό τήν κοιλιά, τόν ὦμο καί τό χεῖλος. Ὕψος 0,078 μ.

Καμένη ἀπό τήν πυρά. Σώζονται ἴχνη καστανῆς βαφῆς πού κάλυπτε ὅλο τό ἀγγεῖο. Τό σῶμα ὠοειδές, τό χεῖλος πλατύ, ἡ βάση μικρή καί ἡ λαβή φαρδιά ταινιωτή, συνδέει τό χεῖλος μέ τόν ὦμο. Στήν ἐπιφάνεια τοῦ χείλους, στόν ὦμο καί στό κατώτερο μέρος τοῦ σώματος χαραγμένο γλωσσωτό κόσμημα. Στήν κοιλιά φολιδωτό, χαραγμένο μέ διαβήτη.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 345

Ἀρυβαλλοειδής λήκυθος (Πίν. 87 γ). Συγκολλημένη. Λείπουν ἡ λαβή, τό χεῖλος καί μικρά κομμάτια τῆς κοιλιᾶς. Ἡ βάση συμπληρωμένη μέ γύψο. Ὕψος 0,077 μ.

Καμένη ἀπό τήν πυρά, ἐκτός ἀπό ἕνα ὄστρακο τῆς βάσης πού διατήρησε τό ρόδινο χρῶμα τοῦ ροδιακοῦ πηλοῦ. Τό χρῶμα τοῦ γλωσσωτοῦ κοσμήματος καί τῶν ταινιῶν ἔχει ἀπολεπιστεῖ. Στόν ὦμο καί γύρω ἀπό τό κατώτερο μέρος τοῦ σώματος γραπτό γλωσσωτό κόσμημα. Στήν κοιλιά φολιδωτό, χαραγμένο μέ διαβήτη. Δύο ζευγάρια ὁριζόντιων, λεπτῶν ταινιῶν ξεχωρίζουν τό φολιδωτό ἀπό τίς γλῶσσες τοῦ ὤμου καί τῆς βάσης.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 326

Ἀλάβαστρο (Πίν. 87 α). Ἀκέραιο. Ὕψος 0,072 μ.

Καμένο ἀπό τήν πυρά. Σῶμα ἀπιόσχημο, στενό χεῖλος καί μικρή λαβή. Κάτω ἀπό τή βάση μικρή κοιλότητα. Στό χεῖλος σπείρα. Στόν ὦμο καί τή βάση γραπτό γλωσσωτό κόσμημα. Γύρω ἀπό τό σῶμα πλατιές ταινίες, πού ἐναλλάσσονται μέ ἄλλες μέ διπλές τελεῖες (double-dots). Ἡ κοιλότητα τῆς βάσης εἶναι βαμμένη μέ καστανόμαυρο.

Ροδιακό.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 327

Ἀλάβαστρο (Πίν. 87 α). Συγκολλημένο στό χεῖλος. Ὕψος 0,06 μ.

Σχῆμα, πηλός καί βαφή ὅμοια μέ τοῦ προηγουμένου. Στό χεῖλος σπείρα.

Ροδιακό.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 328

Ἀλάβαστρο (Πίν. 87 α). Συγκολλημένο. Λείπουν κομμάτια ἀπό τήν κοιλιά καί τμῆμα τοῦ χείλους. Ὕψος 0,061 μ.

Ὁ πηλός καί ἡ βαφή ὅμοια μέ τοῦ παραπάνω, ὅπως τό σχῆμα καί ἡ διακόσμηση, ἐκτός ἀπό τούς τέσσερις ὁμόκεντρους κύκλους στή θέση τοῦ γλωσσωτοῦ κοσμήματος στή βάση.

Ροδιακό.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 330

Ἀλάβαστρο (Πί ν. 87 α). Συγκολλημένο. Λείπουν ὁ λαιμός, τό χεῖλος, ἡ λαβή, τμήματα τῆς βάσης καί τῆς κοιλιᾶς. Ὕψος 0,049 μ.

Καμένο ἀπό τήν πυρά, ἐκτός ἀπό τά ὄστρακα τῆς βάσης. Πηλός καί βαφή ὅμοια μέ τοῦ προηγουμένου. Τό σχῆμα, τό εἶδος καί ἡ διάταξη τῆς διακόσμησης ὅμοια μέ τά ΒΕ 326 καί 327, ἐκτός ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ζωνῶν μέ τίς διπλές τελεῖες, πού εἶναι τρεῖς, ἐνῶ στό προηγούμενο εἶναι δύο.

Ροδιακό.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 329

Τμῆμα ἀπό τήν κοιλιά ἀλαβάστρου τοῦ τύπου τῶν προηγουμένων (Πί ν. 87 α). Συγκολλημένο.

Τά περισσότερα ὄστρακα καμένα ἀπό τήν πυρά. Πηλός καί βαφή ὅμοια μέ τοῦ προηγουμένου.

Ροδιακό.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 331

Ἀλάβαστρο (Πί ν. 87 α). Συγκολλημένο. Λείπουν ὁ λαιμός μέ τό χεῖλος καί τή λαβή, καθώς καί κομμάτια τῆς κοιλιᾶς. Ὕψος 0,058 μ.

Πηλός καί βαφή ὅμοια μέ τοῦ προηγουμένου. Στό λαιμό γλωσσωτό κόσμημα. Ἀπό κάτω ὁμάδα πέντε λεπτῶν ταινιῶν ἀνάμεσα σέ δυό πλατιές βαμμένες καστανόμαυρες καί ζώνη μέ διπλές τελεῖες. Στή βάση ὀκτάφυλλος ρόδακας.

Ροδιακό.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 332

Ἀλάβαστρο (Πί ν. 87 β). Λείπει τό μεγαλύτερο μέρος τῆς κοιλιᾶς. Ἡ βάση συγκολλημένη. Ὕψος 0,055 μ.

Πηλός καί βαφή ὅμοια μέ τῶν προηγουμένων. Τό σῶμα εἶναι ἀπιόσχημο μέ φαρδιά βάση καί πλατύ χεῖλος. Ἡ λαβή μικρή. Στό χεῖλος ὑπάρχει σπείρα, στό λαιμό καί στόν ὦμο γραπτό γλωσσωτό κόσμημα, στό σῶμα μιά ζώνη μέ κάθετες ταινίες ἀποδομένες μέ χάραξη καί χρῶμα, ἀνάμεσα σέ ἄλλες ὁριζόντιες.

Ροδιακό.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 325

Ἀλάβαστρο (Πί ν. 88 β-γ). Συγκολλημένο. Λείπει ὁ πυθμένας του. Ὕψος 0,10 μ.

Πηλός καί βαφή ὅμοια μέ τοῦ προηγουμένου. Στό χεῖλος, τόν ὦμο καί τή βάση γραπτό γλωσσωτό κόσμημα. Στή στενή ζώνη κάτω ἀπό τή λαβή τρία σκυλιά πού τρέχουν πρός τά δεξιά καί ἑξάφυλλοι ρόδακες. Ἡ παράσταση γραπτή. Στή δεύτερη, κύρια ζώνη, δύο ἀντικριστές σφίγγες, κάτω ἀπό τή λαβή λιοντάρι πού προχωρεῖ πρός τά δεξιά καί πουλί. Τό περίγραμμα καί οἱ λεπτομέρειες τῶν μορφῶν ἔχουν ἀποδοθεῖ μέ χάραξη. Χρῶμα ἄλλο, ἐκτός ἀπό τό καστανόμαυρο, δέν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ.

Ροδιακό.
Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

Τά ἀγγεῖα πού περιγράφονται παραπάνω εἶναι ροδιακές μιμήσεις κορινθιακῶν ἀγγείων. Ὁ πηλός τους εἶναι ὁ γνωστός πηλός τῶν ροδιακῶν ἀγγείων, ἀνοιχτόχρωμος, πορτοκαλής, μέ λίγο μαρμαρυγία. Τό σχῆμα τους εἶναι τό γνωστό τῶν πρωτοκορινθιακῶν ἀγγείων καί τά θέματα τῆς διακόσμησης τῆς κορινθιακῆς κεραμεικῆς μέ παραλλαγές στίς λεπτομέρειες: οἱ τελεῖες, πού κατά κανόνα εἶναι τοποθετημένες στήν περιφέρεια τοῦ χείλους τῶν γνήσιων κορινθιακῶν[7], τοποθετήθηκαν στήν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χείλους τῶν ἀγγείων τῆς «πυρᾶς». Οἱ ὁμόκεντροι κύκλοι τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ χείλους τῶν γνήσιων κορινθιακῶν[8] ἀντικαταστάθηκαν στά ἀγγεῖα τῆς «πυρᾶς» ἀπό ἁπλή ἤ πολύστροφη σπείρα (Πίν. 85). Ἡ ζωφόρος τῶν σκυλιῶν, πού συνήθως κοσμεῖ τήν κοιλιά ἤ τόν ὦμο τῶν γνήσιων κορινθιακῶν ἀρυβαλλοειδῶν ληκύθων καί ἀλαβάστρων, ζωγραφίστηκε στήν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χείλους τῆς ληκύθου BE 346, ἡ ὁποία ἔχει κάτω ἀπό τή βάση της τό ἑλικοειδές σύμβολο τῆς Βρουλιᾶς[9] (Πίν. 86). Ἡ ζωφόρος τῶν σκυλιῶν πού κοσμεῖ τήν κοιλιά τῶν ληκύθων BE 333, 334, 335, 336 καί 337, καί τοῦ ἀλαβάστρου BE 325 εἶναι ὅμοια μέ τῆς ληκύθου BE 346 (Πίν. 85, 86, 88 β-γ), Τό φολιδωτό, οἱ ἀκτίνες καί οἱ γλῶσσες εἶναι ὅμοιες μέ τῶν ληκύθων BE 342, 343 καί 345 (Πίν. 87 γ).

Οἱ ἀντωπές σφίγγες τοῦ ἀλαβάστρου BE 325, κατεξοχήν θέμα τῆς κορινθιακῆς ἀγγειογραφίας, εἶναι τοῦ γνωστοῦ ροδιακοῦ τύπου τῆς ἀκάλυπτης σφίγγας μέ τά μαλλιά περιορισμένα σέ σάκο[10], ἀντί τῆς κορινθιακῆς σφίγγας μέ πόλο καί μακριά μαλλιά, Οἱ ἁπλοί ρόδακες, γνωστά παραπληρωματικά κοσμήματα καί ἀπό τή ροδιακή ἀγγειογραφία[11], τοποθετήθηκαν μεταξύ τῶν σκυλιῶν πού τρέχουν στίς ληκύθους BE 333-337 καί τό ἀλάβαστρο BE 325 τῆς «πυρᾶς» (Πίν, 85, 88 β-γ).

Γιά τή διακόσμηση τῶν ροδιακῶν μιμήσεων τῆς κορινθιακῆς κεραμεικῆς χρησιμοποιήθηκε ἡ τεχνική τῆς σκιαγραφίας χωρίς χάραξη καί ἡ μονοχρωμία ἀντί τῆς πολυχρωμίας τῆς κορινθιακῆς κεραμεικῆς.

Στήν περίπτωση τοῦ ἀλαβάστρου BE 325 χρησιμοποιήθηκε ἡ τεχνική τῆς σκιαγραφίας καί χάραξη.

Ροδιακό ἐργαστήριο κορινθιακῶν ἀγγείων διέκρινε πρῶτος ὁ Furtwängler στά 1886 ἀναφερόμενος σέ δύο ὠοειδεῖς ἀρυβάλλους τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου ἀριθ. 3025 ἀπό τή νότια Ρόδο καί ἀριθ. 2998 ἀπό τά Σιάννα[12]. Ἡ θεωρία του αὐτή ἐνισχύθηκε καί ἀπό τούς Johansen καί Kinch[13].

7. Payne, Necrocorinthia (στό ἑξῆς NC), πίν. 9, 8, εἰκ. 118a.
8. CVA, Gr. Br. 12, πίν. 3, 5.
9. Γιά τό σπειροειδές σύμβολο τῆς Βρουλιᾶς βλ. Kinch, Fouilles de Vroulia, Rhodes (στό ἑξῆς Vroulia), στό κεφάλαιο Une marque, σ. 162, πίν. 32, bb. 2.
10. Schiering, Werkstätten orientalisierender Keramik auf Rhodos, καί Χ. Καρδαρᾶ, Ροδιακή ἀγγειογραφία, σ. 263, 153, εἰκ. 239, 241, 249.
11. Χ. Καρδαρᾶ, ὅ.π., σ. 170, εἰκ. 141.
12. Furtwängler, JdI I (1886), σ. 148.
13. Fr. Johansen, Les vases sicyoniens, σ. 163, ὑποσημ. 2, καί 175, καί Vroulia, σ. 75, πίν. 4, 7, 20.

Οἱ ἀρυβαλλοειδεῖς λήκυθοι μέ τό ὠοειδές σῶμα, τό πλατύ χεῖλος καί τή μικρή βάση φθάνουν στήν ἀκμή τους στό τέλος τῆς πρωτοκορινθιακῆς καί συνεχίζονται ὡς τίς ἀρχές τῆς κορινθιακῆς περιόδου[14].

Ὁ τύπος τῶν ἀρυβαλλοειδῶν ληκύθων μέ τή ζωφόρο τῶν σκυλιῶν πού τρέχουν (running dogs) ἐμφανίζεται στό γ' τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. καί φθάνει στήν ἀκμή του γύρω στόν 6ο π.Χ. αἰ.[15]. Τά τελευταῖα παραδείγματα ἀρυβαλλοειδῶν ληκύθων μέ ζωφόρο σκυλιῶν χρονολογοῦνται στήν πρώιμη κορινθιακή περίοδο καί προέρχονται ἀπό τή Σικελία καί τή Ρόδο[16]. Ἡ ὁμάδα τῶν ἀρυβαλλοειδῶν ληκύθων μέ τήν τεχνική τῆς σκιαγραφίας χωρίς χάραξη, στήν ὁποία ἀνήκουν καί τά ἀγγεῖα τῆς «πυρᾶς», χρονολογεῖται ἀπό τό Hopper στό β' μισό τοῦ 7ου αἰ.[17] καί ἀπό τό Dunbabin στό τέλος τῆς πρωτοκορινθιακῆς περιόδου[18]. Οἱ ἁπλοί κοκκιδωτοί ρόδακες ἀνάμεσα στά σκυλιά πού τρέχουν ἀντικαθιστοῦν τά παλιά γραμμικά παραπληρωματικά κοσμήματα ἀπό τό τέλος τῆς πρωτοκορινθιακῆς περιόδου καί συνεχίζονται ὡς τήν πρώιμη κορινθιακή ἐποχή[19].

Οἱ ἀκτίνες γύρω ἀπό τό κατώτερο μέρος τοῦ σώματος τῶν ἀρυβαλλοειδῶν ληκύθων αὐτοῦ τοῦ τύπου γίνονται κανόνας ἀπό τά μέσα τοῦ 7ου αἰ. καί ἑξῆς[20]. Τά ἄγκιστρα μέ τήν ἑλικοειδή ἀπόληξη, σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τῆς Ure, εἶναι κοσμήματα τῶν ἀγγείων τῆς ὄψιμης πρωτοκορινθιακῆς περιόδου[21].

Ὁ Cook θεωρεῖ τά ἄγκιστρα καί τούς ἁπλούς κοκκιδωτούς ρόδακες νεωτερισμούς τοῦ ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ[22]. Οἱ ἀρυβαλλοειδεῖς λήκυθοι τῆς «πυρᾶς» BE 336 καί BE 337 (Π ί ν. 85) ἔχουν τό σχῆμα τῶν πρώιμων ἀγγείων τῆς πρωτοκορινθιακῆς περιόδου, τή διακόσμηση καί τήν τεχνική (σκιαγραφία χωρίς χάραξη) τῶν ἀγγείων τῆς ὕστερης πρωτοκορινθιακῆς ἤ πρώιμης κορινθιακῆς περιόδου, ὅπου θά ἔπρεπε νά χρονολογηθοῦν, ἀλλά ὅπως θά ἀποδειχθεῖ παρακάτω πρέπει νά χρονολογηθοῦν γύρω στά μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Ὅμοιες εἶναι οἱ ἀρυβαλλοειδεῖς λήκυθοι ἀριθ. 1078 τῆς Λίνδου καί ἀριθ. 4 τοῦ τάφου 24 τῆς Βρουλιᾶς[23]. Ἡ ἀρυβαλλοειδής λήκυθος BE 346, πού θά ἔπρεπε νά χρονολογηθεῖ, ὡς πρός τό σχῆμα, στό τέλος τῆς πρωτοκορινθιακῆς περιόδου, χρονολογεῖται χαμηλότερα γιατί εἶναι ροδιακή μίμηση κορινθιακοῦ ἀγγείου ἀλλά καί γιά τόν τύπο, τή διάταξη καί τήν τεχνική τῆς διακόσμησης. Ὅμοια εἶναι καί ἡ ἀρυβαλλοειδής ἀριθ. 64, 4.4 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀπό τήν Κάμιρο[24]. Οἱ ἀπιόσχημοι (piriforme)[25] ἀρυβαλλοειδεῖς

14. NC, σ. 16 κ.ἑ., 269, 86 «pointed aryballoi-A, B».

15. Cook, BSA XII (1905-6), σ. 60, παρ. 2, καί Dunbabin, Perachora II, σ. 40, ἀριθ. 973, καί σ. 48, ἀριθ. 1504.

16. R. Hopper, The Silhouette on Subgeometric Style, στό BSA XLIV (1949), σ. 185.

17. Ὅ.π.

18. Dunbabin, ὅ.π., σ. 17, ἀριθ. 35.

19. NC, σ. 37.

20. Cook, ὅ.π., σ. 60, παρ. 2.

21. Ure, ὅ.π.

22. Cook, ὅ.π., σ. 59.

23. Blinkenberg, Lindos, σ. 313, πίν. 49, Johansen, ὅ.π., σ. 185, Vroulia, πίν. 34, 24, 3a.

24. Johansen, ὅ.π. XXII, 2a καί XLIV, 1b. Γιά τό σχῆμα πρβλ. καί ἀρυβαλλοειδή λήκυθο Συλλογῆς Yonder Wreyland of Celil Torr, ἀπό τή Ρόδο (NC, σ. 269 καί πίν. 9, 2-3) πού χρονολογεῖται στήν τελευταία πρωτοκορινθιακή περίοδο.

25. NC, σ. 17.

λήκυθοι τῆς «πυρᾶς» μέ τό φολιδωτό εἶναι περισσότερο ραδινές ἀπό τίς ὠοειδεῖς (ovoid) μέ τή ζωφόρο τῶν σκυλιῶν καί πρέπει νά εἶναι νεώτερες.

Ὁ Payne πιστεύει πώς στό τέλος τῆς πρωτοκορινθιακῆς περιόδου γίνεται μία ἐπανάσταση στήν κορινθιακή κεραμεική· ὁ ὠοειδής (ovoid) ἀρύβαλλος γίνεται ἀπιόσχημος (piriforme). Ἀντίθετα ἡ Ure πιστεύει πώς οἱ δύο τύποι εἶναι παράλληλοι[26]. Ἀρυβαλλοειδεῖς λήκυθοι (piriforme) μέ φολιδωτό βρέθηκαν σέ πρώιμους κορινθιακούς τάφους[27] τῆς Σικελίας καί τῆς Ρόδου καί σ' ἕνα μεσοκορινθιακό τάφο τῆς Μυκόνου[28].

Στή Ρόδο, ἀρυβαλλοειδεῖς λήκυθοι τοῦ τύπου BE 342, 343 καί 345 βρέθηκαν στούς τάφους XXX[29], XV[30], III[31], XXIX[32] τῆς Ἰαλυσσοῦ μαζί μέ πρώιμα κορινθιακά ἀγγεῖα, στόν τάφο V τῆς νεκρόπολης τῆς Καμίρου[33] μαζί μέ πρωτοκορινθιακή καί μεσοκορινθιακή κεραμεική, στόν τάφο 2 τῆς Βρουλιᾶς[34] καί στή Λίνδο[35].

Ἡ πρωιμότερη ἀπό τίς τρεῖς ἀρυβαλλοειδεῖς ληκύθους τῆς «πυρᾶς» μέ φολιδωτό εἶναι ἡ BE 345 (Π ί ν. 87 γ) μέ τό βαρύτερο σῶμα, ὅπως καί ἡ λήκυθος ἀριθ. 11 τοῦ τάφου 6 τῆς Βρουλιᾶς[36], ἀριθ. 116 τῆς Λίνδου[37] καί ἀριθ. 2 τοῦ Nationalmuseet[38] τῆς Κοπεγχάγης ἀπό τήν Κάμιρο.

Ἡ νεώτερη ἀπό τίς τρεῖς ἀρυβαλλοειδεῖς ληκύθους μέ φολιδωτό εἶναι ἡ BE 343 (Π ί ν. 87 γ) μέ τό λεπτότερο ἀτρακτοειδές σῶμα, πού θά ἔπρεπε νά χρονολογηθεῖ στή μεταβατική περίοδο τῶν πρωτοκορινθιακῶν ὅπως καί ἡ λήκυθος ἀριθ. 17 τοῦ Μουσείου τῆς Ὀξφόρδης ἀπό τίς Cumae[39], ἀλλά χρονολογεῖται στά μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., ὅπως καί τά ὑπόλοιπα κτερίσματα τοῦ τάφου. Ὅμοιες εἶναι οἱ ἀρυβαλλοειδεῖς λήκυθοι ἀριθ. 114 τοῦ Μουσείου τῆς Ὀξφόρδης ἀπό τήν Κάμιρο[40] καί ἡ 2α τοῦ τάφου 27 τῆς Βρουλιᾶς[41]. Μεταξύ τῶν δύο ἀρυβαλλοειδῶν ληκύθων BE 345 καί BE 343 χρονολογεῖται ἡ λήκυθος BE 342 (Π ί ν. 87 γ). Ὅμοιες εἶναι οἱ λήκυθοι ἀριθ. 1107 τῆς Λίνδου[42] καί ἀριθ. 1 τοῦ Μουσείου τῆς Κοπεγχάγης[43].

Ἡ λήκυθος BE 341 μέ τό πολύ ραδινό σῶμα καί τή μικρή βάση, σύμφωνα μέ τή χρονολόγηση τοῦ Payne[44], ὡς πρός τό σχῆμα θά ἔπρεπε νά χρονολογηθεῖ στή μεταβατική

26. Ure, ὅ.π., σ. 19.
27. NC, σ. 286.
28. NC, ἀριθ. 802 A.
29. Clara Rhodos (στό ἑξῆς Cl. Rh.) III, σ. 16.
30. Ὅ.π., σ. 25.
31. Ὅ.π., σ. 54.
32. Cl. Rh. IV, σ. 55, πίν. 26.
33. Ὅ.π.,
34. Vroulia, πίν. 34, 37.
35. Blinkenberg, ὅ.π., πίν. 50.
36. Vroulia, πίν. 38.
37. Blinkenberg, ὅ.π., πίν. 50.
38. Johansen, ὅ.π., πίν. 42, 1-3.
39. CVA, Oxford 2, πίν. 1, 33, καί NC, ἀριθ. 478.
40. Ὅ.π., πίν. 1, 34.
41. Vroulia, πίν. 44.
42. Blinkenberg, ὅ.π., πίν. 50.
43. Johansen, ὅ.π., πίν. 42.
44. NC, πίν. 15, 2-3.

περίοδο ἀπό τήν πρωτοκορινθιακή στήν κορινθιακή, ὅπως ἡ λήκυθος ἀριθ. 3 τοῦ τάφου 24 τῆς Βρουλιᾶς[45] καί ὁ ἀρύβαλλος ἀριθ. 340 τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου ἀπό τό Vulci[46], ἀλλά, ὅπως ὅλα τά εὑρήματα τοῦ τάφου, χρονολογεῖται γύρω στά μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

Ὁ τύπος τῶν μικρῶν ἀλαβάστρων τῆς «πυρᾶς» ΒΕ 326-331 (Πίν. 87 α) μέ τήν «ὑπογεωμετρική» διακόσμηση χωρίς χάραξη χρονολογεῖται στήν πρώιμη κορινθιακή περίοδο[47]. Ὁ τύπος τοῦ ἀλαβάστρου ΒΕ 325 (Πίν. 88 β-γ) θά ἔπρεπε νά χρονολογηθεῖ σύμφωνα μέ τήν κορινθιακή κεραμεική, ὡς πρός τό σχῆμα, τίς ἀναλογίες, τή διάταξη τῶν θεμάτων (σέ δυό ζῶνες, μέ γλῶσσες στόν ὠμο καί τή βάση), τήν τεχνική τῆς διακόσμησης (μέ σκιαγραφία καί χάραξη), στή μεταβατική περίοδο ἀπό τήν πρωτοκορινθιακή στήν κορινθιακή, ὅπως καί τά ἀλάβαστρα ἀριθ. 25Α[48] καί 60[49] τοῦ Μουσείου τῆς Bonn ἀπό τήν Αἴγινα, ἀλλά τό ἀλάβαστρο ΒΕ 325 εἶναι ροδιακή μίμηση κορινθιακοῦ ἀγγείου καί χρονολογεῖται χαμηλότερα, ὅπως καί τά ὑπόλοιπα κορινθιάζοντα ἀγγεῖα τῆς «πυρᾶς».

Τό νεώτερο ἀπό τά κορινθιάζοντα ἀγγεῖα τῆς «πυρᾶς» εἶναι τό ἀλάβαστρο ΒΕ 332. Ὁ τύπος του μιμεῖται κορινθιακό ἀλάβαστρο τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. καί ἡ συνύπαρξή του μέ τούς πρώιμους τύπους τῶν κορινθιαζόντων ἀγγείων δείχνει ὅτι οἱ παλιοί τύποι συνεχίζονται παράλληλα μέ τούς νέους ὡς τά μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

ΒΕ 323

Κορινθιακό ἀλάβαστρο (Πίν. 88 α). Συγκολλημένο. Λείπει κομμάτι ἀπό τήν κοιλιά. Ὕψος 0,089 μ.

Χωρίς ἴχνη καύσης. Παράσταση φτερωτῆς «Πότνιας Θηρῶν», πού κρατᾶ δύο χῆνες· πίσω ἀετός μέ ἀνοιχτά φτερά, πού πετᾶ πρός τά δεξιά. Στή βάση ρόδακας· παραπληρωματικά κοσμήματα: ρόδακες. Στό στόμιο γλῶσσες. Χρώματα: μαῦρο καί πορφυρό. Τό σχῆμα καί τό θέμα εἶναι γνωστά ἀπό τά κορινθιακά ἀλάβαστρα τῆς μεταβατικῆς περιόδου, στήν ὁποία πρέπει νά χρονολογηθεῖ.

Παραδόθηκε στό Γιάννη Κοντῆ ἀπό τό δάσκαλο τῆς Μονολίθου καί σύμφωνα μέ τή δήλωσή του βρέθηκε μέ τό πτηνόμορφο ἀγγεῖο ΒΕ 351 στό χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς.

ΒΕ 353

Λήκυθος (Σχέδ. 3· Πίν. 89 γ-δ). Συγκολλημένη. Λείπει τμῆμα τῆς κοιλιᾶς. Ὕψος 0,143 μ.

Πηλός καί χρῶμα ὅμοια μέ τῶν ἀρυβαλλοειδῶν ληκύθων. Τό σῶμα ἀμφικωνικό. Πλαστικό δαχτυλίδι στή βάση τοῦ χαμηλοῦ λαιμοῦ. Τό χεῖλος δισκοειδές, ἡ λαβή κυλινδρική. Στό χεῖλος καί στόν ὦμο γλωσσωτό κόσμημα. Στό ὕψος τῆς λαβῆς κάτω ἀπό τό γλωσσωτό κόσμημα τρεῖς ὁριζόντιες γραμμές. Τό ὑπόλοιπο ἀγγεῖο καί ὁ λαιμός βαμμένα καστανόμαυρα. Στή λαβή ὁριζόντιες γραμμές.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

45. Vroulia, πίν. 43.

46. Johansen, ὅ.π., πίν. XLIVI, 3 (γιά τό σχῆμα).

47. NC, σ. 274.

48. Ὅ.π., ἀριθ. 72, βλ. ἀνάλογα στό CVA, Gr. Br. 9, πίν. 1 καί ἀριθ. 40 καί 42 (ἀπό τήν Κάμιρο), πού χρονολογοῦνται στό τέλος τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.

49. A. Greifenhagen, CVA, Deut. 4, πίν. 2, 6.

ΒΕ 354

Λήκυθος (Πί ν. 89 ε-στ). Συγκολλημένη. Λείπει ένα μέρος τῆς λαβῆς. Ὕψος 0,13 μ.

Τό σῶμα «συμπιεσμένο», ὁ λαιμός χαμηλός ποὺ ξεχωρίζει πλαστικά ἀπό τόν ὦμο. Ἡ λαβή ἐφάπτεται στό χεῖλος. Πηλός, χρῶμα καί διακόσμηση ὅμοια μέ τῆς προηγουμένης ἐκτός ἀπό τή ζίγκ-ζάγκ γραμμή τοῦ λαιμοῦ.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 355

Λήκυθος (Πί ν. 89 α). Συγκολλημένη στήν κοιλιά. Χτυπήματα στό χεῖλος καί τή βάση. Ὕψος 0,145 μ.

Πηλός καί χρῶμα ὅμοια μέ τῆς προηγουμένης. Σῶμα ὠοειδές: κοιλιά τονισμένη, λαιμός χαμηλός. Τό στόμιο ξεχωρίζει ἀπό τό λαιμό μέ λεπτό πλαστικό δαχτυλίδι. Ἡ λαβή ἀπό τόν ὦμο ὡς τή βάση τοῦ λαιμοῦ ἐφάπτεται στό χεῖλος.

Σχέδ. 3. Λήκυθος ΒΕ 353.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

Ἡ καταγωγή τοῦ σχήματος τῶν ληκύθων ΒΕ 353-355 τῆς «πυρᾶς» εἶναι συροκυπριακή καί εἰσάγεται στή Ρόδο στίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ.[50]. Πρόδρομος τοῦ ροδιακοῦ τύπου τῶν ληκύθων τῆς «πυρᾶς» εἶναι ὁ γνωστός τύπος τῶν ἀγγείων ἀπό τήν Ἐξοχή[51] τῆς Ρόδου. Οἱ τρεῖς λήκυθοι τῆς «πυρᾶς» παρουσιάζουν διαφορές στό σχῆμα, πού πρέπει νά εἶναι χρονολογικά στοιχεῖα. Ἀπό τή συνύπαρξή τους βέβαια στόν ἴδιο τάφο φαίνεται ὅτι οἱ πρωιμότεροι τύποι ληκύθων συνεχίζονται παράλληλα μέ τούς νεωτέρους ὡς τά μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Ἡ πρωιμότερη ἀπό τίς τρεῖς ληκύθους φαίνεται νά εἶναι ἡ ΒΕ 353 (Πί ν. 89 γ-δ) μέ τό ἀμφικωνικό σῶμα καί ἡ νεώτερη ἡ ΒΕ 355 μέ τό γαστρῶδες σῶμα, τό πλαστικό δαχτυλίδι στή διαχωριστική γραμμή τοῦ λαιμοῦ ἀπό τό χεῖλος, τήν ἐφαπτόμενη στό χεῖλος λαβή. Ὅμοιές της εἶναι οἱ λήκυθοι ἀριθ. 23 καί ἀριθ. 4 τοῦ τάφου 26[52] τῆς Βρουλιᾶς. Μεταξύ τῶν δύο χρονολογεῖται ἡ λήκυθος ΒΕ 354. Ὅμοιά της εἶναι ἡ λήκυθος ἀριθ. 3 τοῦ τάφου 12 τῆς Βρουλιᾶς[53].

ΒΕ 372

Λήκυθος (Πί ν. 89 β). Λείπει ὁ λαιμός μέ τό στόμιο. Τό χρῶμα ἀπολεπισμένο. Σώζεται σέ ὕψος 0,072 μ.

Ὁ πηλός κόκκινος ἀνοιχτός μέ μαρμαρυγία. Τό ἀγγεῖο εἶναι βαμμένο μέ κόκκινο ζωηρό χρῶμα. Τό σῶμα ἀπιόσχημο. Ἡ λαβή φυτρώνει ἀπό τόν ὦμο καί φθάνει στή βάση

50. Ι. Παπαποστόλου, ΑΔ 23 (1968): Μελέται, σ. 81 κ.ἑ.
51. Fr. Johansen, Exohi στό Acta Archaeologica 1957, σ. 19, 54, 33 καί 161, πίν. 20.
52. Vroulia, πίν. 43, σ. 83.
53. Ὅ.π.

τοῦ λαιμοῦ. Βρέθηκε μέ ἄλλα ὄστρακα ἀκατάγραφα στή νοτιοδυτική γωνία τῆς «πυρᾶς» μέσα στό ἀργιλῶδες δεύτερο στρῶμα τῆς καύσης.

Ὁ γνωστός συροκυπριακός τύπος τῆς ληκύθου ΒΕ 372 καί τῆς ὁμοιάς της ἀριθ. 1040[54] ἀπό τή Λίνδο μέ τή χαρακτηριστική βαφή, μέ κόκκινο ζωηρό χρῶμα, χωρίς διακόσμηση εἶναι ὁ πρόδρομος τῶν λεγόμενων σαμιακῶν ληκύθων τοῦ 6ου αἰ. πού βρέθηκαν στή Λίνδο, τή Σάμο, τή Θήρα, τήν Κύπρο καί τίς ἀποικίες τῆς Δύσης[55].

ΒΕ 358

Βαθύ πινάκιο (Πίν. 90 β). Συγκολλημένο καί συμπληρωμένο. Λείπουν οἱ λαβές ἐκτός ἀπό τμῆμα τῆς μιᾶς. Ὕψος 0,055, διάμετρος 0,20 μ.

Πολλά κομμάτια μαυρισμένα ἀπό τήν πυρά. Πηλός καί χρῶμα ὅμοια μέ τοῦ προηγουμένου. Ἡ βάση χαμηλή, τό χεῖλος ἐπίπεδο, ἐλαφρά τονισμένο. Μικρές κωνικές ἀποφύσεις πλαισιώνουν τίς ὁριζόντιες κυλινδρικές λαβές. Ἐσωτερικά ὁμόκεντροι κύκλοι, στό χεῖλος ὁμάδες μικρῶν κάθετων γραμμῶν. Ἐξωτερικά, κάτω ἀπό τό χεῖλος, κυματοειδής ταινία μεταξύ γραμμῶν. Κάτω ἀπό τή βάση ἄστρο. Τό κύριο κόσμημα τῶν δύο ὄψεων εἶναι διάγραμμη ταινία, τῆς ὁποίας τά ἄκρα συστρέφονται σέ ὁμόρροπες ἕλικες. Οἱ ἕλικες συνδέονται μέ ταινία διχτυωτή· πάνω καί κάτω ἀπ' αὐτή φυλλοειδές κόσμημα. Κάτω ἀπό τίς λαβές δύο μετόπες μέ διχτυωτό, πού πλαισιώνονται ἀπό δύο ὁμάδες τριῶν κάθετων γραμμῶν.

Ροδιακό.

Τά καμένα κομμάτια βρέθηκαν στό τρίτο στρῶμα μαζί μέ τά ἄλλα ἀγγεῖα. Τά ἄκαυτα στό δεύτερο μέ τά ΒΕ 372 καί 360.

ΒΕ 359

Βαθύ πινάκιο (Πίν. 90 δ). Συγκολλημένο καί συμπληρωμένο. Ὕψος 0,048, διάμετρος 0,195 μ.

Πολλά κομμάτια καμένα ἀπό τήν πυρά. Πηλός, χρῶμα καί σχῆμα ὅμοια μέ τοῦ προηγουμένου, ἐκτός ἀπό τά ἄκρα τῶν λαβῶν πού καταλήγουν σέ μικρές κωνικές ἀποφύσεις.

Ἡ διακόσμηση ὅμοια μέ τοῦ προηγουμένου, μέ μόνη διαφορά τή διάγραμμη ταινία πού ἑνώνει τίς ἕλικες, ἀντί τῆς διχτυωτῆς τοῦ πινακίου ΒΕ 358.

Ροδιακό.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα, στή βορειοδυτική γωνία τῆς πυρᾶς, σπασμένο.

ΒΕ 360

Βαθύ πινάκιο (Πίν. 90 α, γ). Συγκολλημένο καί συμπληρωμένο. Ὕψος 0,043, διάμετρος 0,115 μ.

Τά περισσότερα κομμάτια καμένα. Πηλός, χρῶμα, σχῆμα καί διακόσμηση ὅμοια μέ τῶν προηγουμένων. Διαφορές: στίς μετόπες κάτω ἀπό τίς λαβές, ἀντί τοῦ διχτυωτοῦ, κλεψύδρα τοποθετημένη ὁριζόντια. Ἡ ταινία πού ἑνώνει τίς ἕλικες εἶναι στενή καί διάγραμμη. Πάνω ἀπό αὐτή, δύο ὄρθια τρίγωνα μέ διαγράμμιση καί ἀπό κάτω φυλλοειδές

54. Blinkenberg, ὅ.π., σ. 48.

55. Ι. Παπαποστόλου, ὅ.π., καί Johansen, Exohi, ὅ.π., σ. 161 κ.ἑ.

κόσμημα. Ἡ ὀργάνωση καί ἡ ἐκτέλεση τῆς διακόσμησης πιό φροντισμένη ἀπό τά δύο προηγούμενα πινάκια.

Ροδιακό.

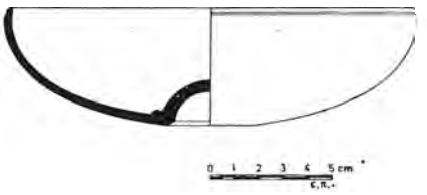
Ἡ συγγένεια τῶν ροδιακῶν πινακίων τῆς «πυρᾶς» μέ τά μηλιακά πινάκια[56] στό σχῆμα, στά θέματα καί τήν ὀργάνωση τῆς διακόσμησης, εἶναι σαφής μέ διαφορές στό σχῆμα τῆς βάσης, στίς λεπτομέρειες τῆς διακόσμησης, στήν τεχνική καί τόν πηλό.

Τά μηλιακά πινάκια ἔχουν ἐρυθρό πηλό καλῆς ποιότητας, καστανό ἤ καστανόμαυρο βερνίκι, λευκό χρῶμα στίς λεπτομέρειες καί κωνική βάση. Τά ροδιακά πινάκια ἔχουν τό γνωστό πορτοκαλή ροδιακό πηλό, μέ λίγο μαρμαρυγία, καστανό βερνίκι, χωρίς λευκό χρῶμα καί δακτυλιόσχημη βάση (Πίν. 90). Οἱ μικρές κωνικές ἀποφύσεις δεξιά καί ἀριστερά τῶν ὁριζόντιων κυλινδρικῶν λαβῶν τῶν ροδιακῶν καί μηλιακῶν πινακίων εἶναι τό νέο στοιχεῖο στό παλιό γεωμετρικό σχῆμα τῶν ἀγγείων αὐτοῦ τοῦ τύπου[57]. Οἱ δύο κύριες ὄψεις τῶν μηλιακῶν πινακίων ἀπό τό Ἡρῶο τῆς Δήλου, τῶν ροδιακῶν πινακίων τῆς «πυρᾶς» ἀπό τή Μονόλιθο καί τῶν καλυμμάτων τῶν λεκανῶν τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἀποθέτη Ι τῆς Τocra[58] ἔχουν διακοσμηθεῖ μέ τό «ἰωνικό κιονόκρανο». Στά πινάκια τῆς «πυρᾶς», ἡ γραμμή τοῦ «κιονοκράνου»ζωγραφισμένη μέ τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ παρακολουθεῖ τήν καμπύλη τῆς βάσης (Πίν. 90 α-δ). Οἱ ὁμάδες τῶν κάθετων γραμμῶν πού πλαισιώνουν τίς μετόπες κάτω ἀπό τίς λαβές ἀπέχουν ἀπό τήν αὐστηρότητα τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων καί ἔχουν μεγαλύτερη ὁμοιότητα μέ τά κοσμήματα τῶν μηλιακῶν ἀγγείων τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. Τό πινάκιο ΒΕ 360 τῆς «πυρᾶς» Μονολίθου, μέ τή σφιχτή διακόσμηση καί τά πρώιμα διακοσμητικά στοιχεῖα, διαγραμμισμένα τρίγωνα καί κλεψύδρα, χρονολογεῖται μέ τά τελευταῖα ἀνάλογα ἀγγεῖα τοῦ ἀποθέτη τῆς Τocra γύρω στό 570 π.Χ. καί τά πινάκια ΒΕ 358 καί 359, μέ χαλαρότερα διακοσμητικά θέματα καί τίς μετόπες τῶν λαβῶν μέ τίς διαγράμμες πλατιές ταινίες, εἶναι μεταγενέστερα καί χρονολογοῦνται στό β' τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

ΒΕ 356

Ὀμφαλωτή φιάλη (Σχέδ. 4· Πίν. 91). Συγκολλημένη, συμπληρωμένη. Ὕψος 0,065, διάμετρος 0,066 μ.

Ὁρισμένα κομμάτια καμένα ἀπό τήν πυρά. Πλαστικά τονισμένο χεῖλος μέ δύο ὀπές ἀναρτήσεως. Ἐσωτερικά ἴχνη ὁμόκεντρων ταινιῶν. Ἐξωτερικά γύρω ἀπό τόν ὀμφαλό ὁμόκεντροι κύκλοι καί γλωσσωτό κόσμημα μέ κυκλική διάταξη. Στό χεῖλος ζώνη μέ ὄρθια τρίγωνα μέ διχτυωτό, ἐναλλάξ μέ τρίγωνα βαμμένα μέ καστανόμαυρο. Στό σῶμα λεπτές ταινίες.

Σχέδ. 4. Ὀμφαλωτή φιάλη ΒΕ 356.

56. Ducas, Délos X (στό ἑξῆς Délos X), πίν. 11, ἀριθ. 27, καί Délos IV, ἀριθ. 28.

57. Délos X, ἀριθ. 27.

58. Boardman, Tocra, Archaic Deposit I, πίν. 52-53 καί σ. 4, βλ. καί Délos X, εἰκ. 131-132, καί AntK Β, σ. 92, εἰκ. 1. Πρβλ. καί τίς «κύλικες» στό Vroulia, πίν. 20, 4, σ. 107, πού ἔχουν τό ἴδιο

Ροδιακή.

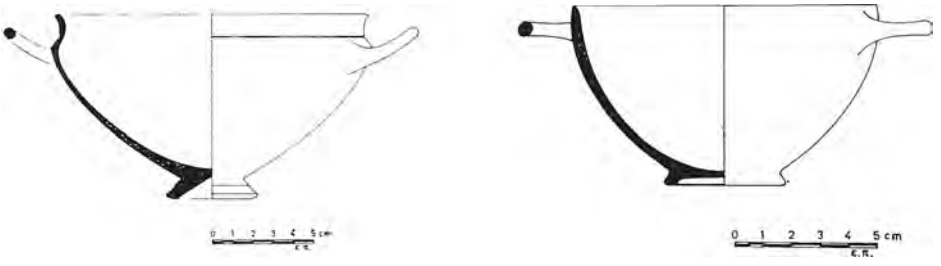
Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

Ὁ πηλός, τό χρῶμα καί ἡ τεχνοτροπία τό συνδέουν μέ τά τοπικά ἐργαστήρια τῆς Ρόδου. Τό γλωσσωτό κόσμημα εἶναι ὅμοιο μέ τῆς οἰνοχόης ΒΕ 357 (Πίν. 93 α) καί τῆς ληκύθου ΒΕ 355 (Πίν. 89).

ΒΕ 362

Κύλιξ (Σχέδ. 5· Πίν. 92 γ). Συγκολλημένη. Λείπουν ἡ μιά λαβή καί κομμάτια ἀπό τό χεῖλος. Ὕψος 0,09, διάμετρος 0,155 μ.

Πολλά κομμάτια καμένα ἀπό τήν πυρά. Πηλός γκριζωπός. Τό πόδι κωνικό, τό

Σχέδ. 5. Κύλιξ ΒΕ 362, κοτύλη ΒΕ 369.

χεῖλος δηλωμένο πλαστικά. Ὅλο τό ἀγγεῖο εἶναι βαμμένο καστανόμαυρο, ἐκτός ἀπό τήν ἄβαφη πλατιά ζώνη στό ὕψος τῶν λαβῶν.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 367

Κοτύλη (Πίν. 93 β). Συγκολλημένη. Λείπουν κομμάτια ἀπό τό χεῖλος καί τήν κοιλιά καθώς καί ἡ μία λαβή. Ὕψος 0,07, διάμετρος 0,099, βάσης 0,047 μ.

Πολλά ὄστρακα καμένα ἀπό τή φωτιά. Ὁ πηλός πορτοκαλής ἀνοιχτός, τό βερνίκι καστανόμαυρο. Ἡ βάση χαμηλή, οἱ λαβές ὁριζόντιες. Στό χεῖλος ἡ ζώνη μέ ἰσοσκελή τρίγωνα μέ διχτυωτό διακόπτεται δεξιά καί ἀριστερά ἀπό ὁμάδες κάθετων γραμμῶν καί τίς λαβές. Στό σῶμα ὁμάδα τριῶν γραμμῶν πλαισιώνει τήν πλατιά βαμμένη ζώνη· στό κατώτερο μέρος ἀκτινωτό κόσμημα. Κάτω ἀπό τή βάση τό ἑλικοειδές κόσμημα τῆς Βρουλιᾶς. Στίς λαβές κάθετες μικρές γραμμές. Τό ἐσωτερικό βαμμένο μέ ἀραιό καστανό.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 368

Κοτύλη (Πίν. 93 β). Συγκολλημένη. Λείπουν ἡ μιά λαβή καί κομμάτια τῆς κοιλιᾶς καί τῆς βάσης. Ὕψος 0,068, διάμετρος 0,18, βάσης 0,043 μ.

σχῆμα μέ τά πινάκια τοῦ ἀποθέτη. Ἡ διακόσμησή τους εἶναι παραλλαγή τοῦ τύπου τῶν πινακίων τῆς «πυρᾶς». Ὁ Kinch τίς θεωρεῖ βοιωτικές ἄν καί δέ φαίνονται νά ἔχουν σχέση μέ τή Βοιωτία.

Τό ἀγγεῖο ἔχει καεῖ ἀπό τήν πυρά ἐκτός ἀπό ἕνα ὄστρακο τῆς βάσης. Πηλός, χρῶμα, σχῆμα καί διακόσμηση ὅμοια μέ τῆς προηγουμένης. Κάτω ἀπό τή βάση τό ἑλικοειδές κόσμημα τῆς Βρουλιᾶς.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

BE 369

Κοτύλη (Σχέδ. 5· Πίν. 93 β). Συγκολλημένη καί συμπληρωμένη. Ὕψος 0,065, διάμετρος χείλους 0,18, βάσης 0,043 μ.

Πηλός, χρῶμα, σχῆμα καί διακόσμηση ὅμοια μέ τῆς προηγουμένης.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

Οἱ κοτύλες τῆς πυρᾶς Μονολίθου ἀνήκουν στήν ἴδια ὁμάδα μέ τίς κοτύλες τῆς Βρουλιᾶς ἀριθ. 4 τοῦ τάφου bb[59], ἀριθ. 35 τοῦ τάφου 2[60], ἀριθ. 1 τοῦ τάφου 7[61], ἀριθ. 5 τοῦ τάφου 19,[62] ἀριθ. α τοῦ τάφου 27[63] πού εἶναι τύπος γνωστός μόνο ἀπό τή Ρόδο καί συγκεκριμένα ἀπό τή Βρουλιά. Ἔχουν ὅλες τό ἴδιο βασικό σχῆμα καί τήν ἴδια διακόσμηση, ὁρισμένες μάλιστα τό γνωστό ἑλικοειδές κόσμημα[64] κάτω ἀπό τή βάση τους. Τό κύριο θέμα εἶναι τά τρίγωνα μέ διχτυωτό πού χρησιμοποιοῦνται αὐτή τήν ἐποχή σάν παραπληρωματικό κόσμημα[65].

BE 349

Δακτυλιόσχημο ἀγγεῖο ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς (Σχέδ. 6· Πίν. 94 ε). Λείπουν ἡ λαβή καί τμήματα ἀπό τό χεῖλος καί τό σῶμα. Ὕψος 0,139, διάμετρος 0,116 μ.

Τά περισσότερα κομμάτια εἶναι μαῦρα ἀπό τήν «πυρά». Πηλός καί χρῶμα ὅμοια μέ τοῦ προηγούμενου ἀγγείου. Τό χεῖλος πλατύ ὅπως τῶν ἀρυβάλλων πού εἴδαμε παραπάνω. Στό χεῖλος τέσσερις ὁμάδες κάθετων γραμμῶν. Στό λαιμό δύο λεπτές ταινίες, στό σῶμα μία ταινία μέ ψαροκόκαλο καί λεπτές ταινίες στά πλάγια καί στό ἐσωτερικό.

Ροδιακό.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

BE 350

Δακτυλιόσχημο ἀγγεῖο ὅμοιο μέ τό προηγούμενο (Πίν. 94 ε-στ). Συγκολλημένο. Λείπουν ὁ λαιμός μέ τό χεῖλος καθώς καί ἡ λαβή. Διάμετρος 0,118 μ.

59. Vroulia, πίν. 35.
60. Ὅ.π., πίν. 36.
61. Ὅ.π., πίν. 39.
62. Ὅ.π., πίν. 42.
63. Ὅ.π., πίν. 43.
64. Ὅ.π., σ. 162 κ.ἑ.
65. JdI I (1886), σ. 137. Πρβλ. καί πρωτοκορινθιακό σκύφο ἀπό τό Ἡραῖο τοῦ Ἄργους (Arg. Her. II, πίν. 66, 23). Σχετικά μέ ὅμοιους ροδιακούς σκύφους ἀπό τή Βρουλιά βλ. καί Vroulia, σ. 164, ἀριθ. 16, 17. Ἡ παράδοση τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων συνεχίζεται σέ ἀνατολίζοντα ἀγγεῖα (Benton στό BSA XLVIII (1973), σ. 289, 262). Πρβλ. καί οἰνοχόη Benton, ὅ.π., σ. 332, σχῆμα 27.

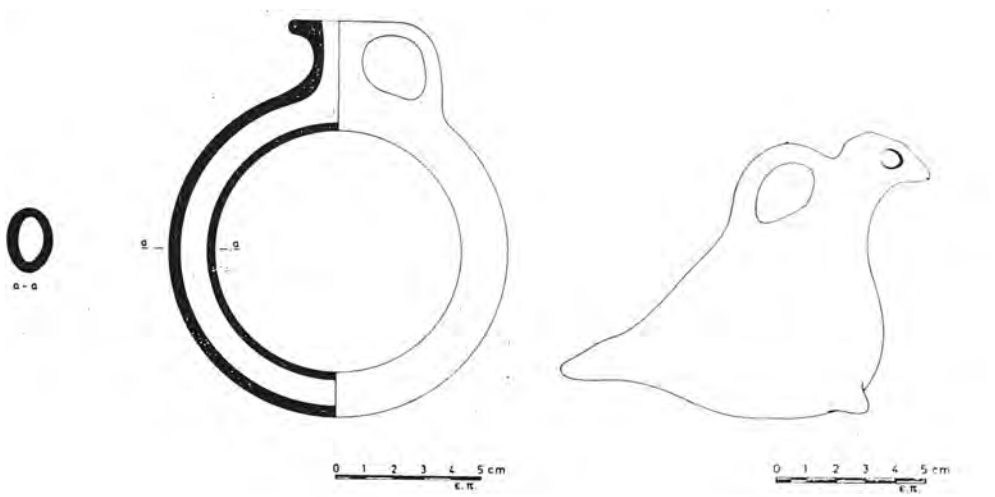
Ὁρισμένα κομμάτια μαῦρα ἀπό τήν πυρά. Πηλός, χρῶμα καί διακόσμηση ὅμοια μέ τοῦ προηγουμένου.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 351

Πτηνόμορφο πλαστικό ἀγγεῖο (Σχέδ. 6· Πίν. 94 α-β). Συγκολλημένη λαβή. Ὕψος 0,10, μῆκος 0,125 μ.

Πηλός καί χρῶμα ὅμοια μέ τῶν προηγουμένων. Τό σῶμα φουσκωτό, ἡ οὐρά πλατιά, ὁ λαιμός κοντός, τό κεφάλι μικρό. Τό ράμφος τονισμένο. Οἱ κόρες τῶν ματιῶν δηλωμένες μέ δυό μικρές στρογγυλές ἀποφύσεις. Στή θέση τῶν ποδιῶν δυό μικρές ἀποφύσεις. Τά φτερά ἀποδομένα μέ διχτυωτό σέ περίγραμμα ἐκτός ἀπό τά φτερά τῆς οὐρᾶς πού δηλώνονται μέ ὁμάδα παράλληλων γραμμῶν. Οἱ κόρες τῶν ματιῶν (ἀποφύσεις) βαμμένες καστανόμαυρες· γύρω τους κύκλος. Τό ράμφος τονισμένο μέ λεπτή ταινία. Στό λαιμό

Σχέδ. 6. Δακτυλιόσχημο ἀγγεῖο ΒΕ 349, πτηνόμορφο πλαστικό ἀγγεῖο ΒΕ 351.

λεπτές ταινίες: μιά ὁριζόντια καί δύο κάθετες στά πλάγια πού ξεκινοῦν ἀπό τό κεφάλι καί φθάνουν ὡς τό περίγραμμα τῶν φτερῶν. Στήν κυλινδρική λαβή, πού εἶναι στερεωμένη στήν πλάτη καί τόν ὦμο, μικρές κάθετες γραμμές. Γύρω ἀπό τό στόμιο τοῦ ἀγγείου, πού εἶναι μιά στρογγυλή ὀπή στήν κορυφή τοῦ κεφαλιοῦ, ἕνας κύκλος.

Ροδιακό.

Παραδόθηκε ἀπό τό δάσκαλο τοῦ χωριοῦ, πού κατά δήλωσή του βρέθηκε στό χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς μαζί μέ τό ΒΕ 323.

ΒΕ 352

Πτηνόμορφο ἀγγεῖο ὅμοιο μέ τό προηγούμενο (Πίν. 94 α-β). Συγκολλημένο. Λείπει τό ἀριστερό πόδι. Ὕψος 0,06, μῆκος 0,075 μ.

Σχῆμα, πηλός, χρῶμα διακόσμησης ὅμοια μέ τοῦ προηγουμένου. Οἱ φτεροῦγες στενές, τριγωνικές, ἀποδομένες μέ διχτυωτό σέ περίγραμμα. Τά φτερά τῆς οὐρᾶς ἀποδο-

μένα μέ παράλληλες γραμμές. Στή βάση τοῦ λαιμοῦ ὁριζόντια ταινία καί δύο κάθετες ζίγκ-ζάγκ γραμμές πού ξεκινοῦν πίσω ἀπό τό μάτι καί φθάνουν ὡς τό φτερό.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

Ὁ πρόδρομος τῶν πλαστικῶν δακτυλιόσχημων ἀγγείων τῆς «πυρᾶς» εἶναι τά ροδιακά γεωμετρικά δακτυλιόσχημα μέ τό λεπτό δαχτυλίδι καί τό στενό χεῖλος, γνωστά ἀπό τήν Ἐξοχή[66] τῆς Ρόδου. Τά δακτυλιόσχημα ἀγγεῖα τῆς «πυρᾶς» μέ τό πλατύ χεῖλος εἶναι ὅμοια μέ ἐκεῖνα πού βρέθηκαν στή Λίνδο[67], στή Βρουλιά[68] καί μέ τό δακτυλιόσχημο ἀγγεῖο 3228 τοῦ Μουσείου τῆς Carlsruhe[69], πού θεωρήθηκε ἀπό τό Hafner γεωμετρικό.

Τό δακτυλιόσχημο ροδιακό ἀγγεῖο τῆς Lund[70] ἀπό τά Σιάννα τῆς Ρόδου ἔχει ὅμοιο δαχτυλίδι μέ τά δακτυλιόσχημα ἀγγεῖα πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ἔχει τήν ἴδια διακόσμηση καί στή θέση τοῦ πλατιοῦ χείλους πλαστικό κεφάλι ὅμοιο μέ τό κεφάλι τῶν πτηνόμορφων ἀγγείων τῆς «πυρᾶς» ΒΕ 351 καί ΒΕ 352. Τά δύο στοιχεῖα— δακτυλιόσχημο σῶμα καί κεφάλι — τῶν παραπάνω πλαστικῶν πτηνόμορφων ἀγγείων, πού συνυπάρχουν στό ἀγγεῖο τῆς Lund, χρονολογοῦν τό δακτυλιόσχημο τῆς Lund, τά δακτυλιόσχημα τῆς «πυρᾶς» Μονολίθου, τῆς Carlsruhe, τῆς Λίνδου, τῆς Βρουλιᾶς καί τά πλαστικά πτηνόμορφα ἀγγεῖα ΒΕ 351, ΒΕ 352, ὅπως καί τά πλαστικά πτηνόμορφα ἀγγεῖα ἀριθ. 1026[71] ἀπό τή Λίνδο, ἀριθ. 3 τοῦ τάφου 49[72] τῆς Βρουλιᾶς, ἀριθ. Α377 τοῦ Λούβρου[73] ἀπό τήν Κάμιρο καί τό 1199 τῆς Bibliothèque Nationale[74] στό α′ μισό τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

ΒΕ 347

Σφαιρικός, ραβδωτός ἀρύβαλλος τύπου Bucchero (Πίν. 92 β). Συγκολλημένος. Λείπουν κομμάτια ἀπό τό χεῖλος καί ἡ λαβή.

Καμένος ἀπό τήν πυρά. Πηλός ὅμοιος μέ τοῦ προηγουμένου. Ἴχνη ὑπόλευκου ἐπιχρίσματος. Οἱ ραβδώσεις σταματοῦν λίγο πιό κάτω ἀπό τόν ὦμο σέ δύο ὁριζόντιες αὐλακώσεις. Τό ἀγγεῖο ἦταν βαμμένο μέ μαῦρο χρῶμα.

Ροδιακός.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 348

Σφαιρικός, ραβδωτός ἀρύβαλλος τύπου Bucchero (Πίν. 92 β). Συγκολλημένος. Λείπουν κομμάτια τῆς κοιλιᾶς. Ὕψος 0,077 μ.

Καμένος ἀπό τήν πυρά. Ὅμοιος μέ τόν προηγούμενο.

Ροδιακός.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

66. Johansen, Exohi, ὅ.π., πίν. 206. 19, 54, 33 καί 161.
67. Blinkenberg, ἀριθ. 1056, 1057, πίν. 48.
68. Vroulia, πίν. 31 καί 19.
69. G. Hafner, CVA, Deut. 8, πίν. 46, 3.
70. Vroulia, σ. 46, εἰκ. 19.
71. Blinkenberg, ὅ.π., ἀριθ. 1026 καί 1027, πίν. 48, σ. 297.
72. Vroulia, πίν. 34, 1, 3a, σ. 164.
73. Maximova, Les vases plastiques dans l'antiquité, ἀριθ. 45, πίν. XI.
74. CVA, Bibliothèque Nationale, πίν. 93, 1-2, πρβλ. καί τό πτηνόμορφο ροδιακό ἀγγεῖο ἀπό τήν Tocra (Boardman. Tocra I, σ. 154, 57).

Ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου βρέθηκαν στή Λίνδο, τή Βρουλιά, τίς Συρακοῦσες, τήν Κάμιρο καί τόν Τάραντα[75].

Πιθανότατα τά ἀγγεῖα ΒΕ 347 καί ΒΕ 348 νά εἶναι ροδιακά, ἄν δεχτοῦμε τήν ἄποψη τοῦ Dunbabin γιά τήν ὕπαρξη ἐργαστηρίου Bucchero στή Ρόδο[76].

ΒΕ 371

Ληκύθιο χωρίς λαβή (Σχέδ. 7· Πίν. 92δ). Συγκολλημένο καί ἐλλιπές. Ὕψος 0,111, διάμετρος στομίου 0,022 μ.

Σῶμα ἀτρακτοειδές, βάση ἐπίπεδη. Τό χεῖλος ἐνιαῖο, ἐλαφρά γυρισμένο πρός τά ἔξω. Σέ ὅλο τό ἀγγεῖο ἀπό τή βάση μέχρι κάτω ἀπό τό χεῖλος πέντε ὁριζόντιες ταινίες σέ χρῶμα καστανό.

Ροδιακό.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

Σχέδ. 7. Ληκύθιο ΒΕ 371.

ΒΕ 370

Οἰνοχόη (Πίν. 92α). Συγκολλημένη. Λείπουν κομμάτια ἀπό τό χεῖλος καί τήν κοιλιά. Ὕψος 0,20 μ.

Πολλά κομμάτια καμένα. Ἴχνη χρώματος στήν κοιλιά καί στό λαιμό. Τό σῶμα γαστρῶδες, τό στόμιο τριφυλλόσχημο. Ἡ λαβή ἑνώνει τό χεῖλος μέ τόν ὦμο.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

ΒΕ 357

Τμῆμα οἰνοχόης (Πίν. 93α). Συγκολλημένη. Ὕψος 0,12 μ.

Πολλά ὄστρακα καμένα ἀπό τήν πυρά. Στή βάση τοῦ λαιμοῦ καί κάτω ἀπό τό χεῖλος πλαστικό δαχτυλίδι. Πηλός πορτοκαλής, ὁ γνωστός ροδιακός, μέ λίγο μαρμαρυγία. Τό χεῖλος μέσα καί ἔξω βαμμένο μέ μαῦρο γυαλιστερό. Στόν ὦμο γλωσσωτό κόσμημα καί μετόπη μέ κλεψύδρα.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα.

Ὅμοια εἶναι ἡ ροδιακή οἰνοχόη 2997 τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου[77] ἀπό τά Σιάννα, πού χρονολογεῖται στό γ' τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

ΒΕ 322

Χάλκινη πόρπη (Πίν. 94δ). Λείπει τό κλείσιμο τῆς πόρπης καί κομμάτι ἀπό τό ὀρθογώνιο ἔλασμα στό ὁποῖο σώζονται ἴχνη ἐγχάρακτου κοσμήματος. Μῆκος 0,076 καί πλάτος 0,08 μ.

Ροδιακή.

Βρέθηκε στό τρίτο στρῶμα τοῦ καμένου χώματος μαζί μέ τό κρανίο.

75. Perachora II, σ. 332, σ. 175, 1.
76. CVA, Berlin 4, πίν. 163, 9 καί 6.24.
77. Johansen, V.S., σ. 163, ὑποσημ. 2.

Ἡ πόρπη ΒΕ 322 σύμφωνα μέ τή χρονολόγηση τοῦ Johansen χρονολογεῖται, ὅπως καί οἱ ἀριθ. 13 καί 58 τῆς Λίνδου[78] καί ἀριθ. 4 τοῦ τάφου 20 τῆς Βρουλιᾶς,[79] μετά τό 650 π.Χ. Κατατάσσεται στά νεώτερα παραδείγματα τῆς ὁμάδας ΙΙΙ τῆς Ἔφης Σακελλαράκη[80], πού ἐμφανίζεται τόν 8ο ὡς τά μισά τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Ἐπειδή ἀνήκει στό κλειστό εὕρημα τῆς «πυρᾶς» Μονολίθου χρονολογεῖται μαζί μέ αὐτό στά μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

Τά ροδιακά κορινθιάζοντα[81] ἀγγεῖα τῆς «πυρᾶς» Μονολίθου, μέ τά γνωστά πρωτοκορινθιακά σχήματα τῶν ὠοειδῶν καί ἀπιόσχημων ἀρυβαλλοειδῶν ληκύθων καί τά θέματα τῆς διακόσμησης τῆς κορινθιακῆς κεραμεικῆς, ξεχωρίζουν ἀπό τά γνήσια κορινθιακά ἀγγεῖα γιά τίς παραλλαγές τῆς διακόσμησης στίς λεπτομέρειες καί τή διάταξη τῶν θεμάτων· στή θέση τῶν ὁμόκεντρων κύκλων τοῦ χείλους ζωγραφίστηκε πολύστροφη σπείρα· τοποθετήθηκαν τελεῖες στήν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χείλους καί ζώνη σκυλιῶν στό χεῖλος ἀντί τοῦ ὤμου ἤ τῆς κοιλιᾶς· ὁ ροδιακός τύπος τῆς ἀκάλυπτης σφίγγας[82] ἀντικατέστησε τόν κορινθιακό τύπο μέ πόλο· ἡ μονοχρωμία καί ἡ ἀπόδοση τῶν κοσμημάτων μέ σκιαγραφία χωρίς χάραξη, μέ ἐξαίρεση τό ἀγγεῖο μέ φολιδωτό κόσμημα καί τό ἀλάβαστρο ΒΕ 325, εἶναι τά χαρακτηριστικά τῆς διακόσμησης τῶν κορινθιαζόντων τῆς «πυρᾶς». Ἀντίθετα, ἀντιγράφονται τά ἄγκιστρα, οἱ ἀκτίνες γύρω ἀπό τή βάση, οἱ ἐγχάρακτες φολίδες, οἱ ρόδακες, τό γλωσσωτό κόσμημα στή βάση καί τό χεῖλος.

Τά ροδιακά βαθιά πινάκια τῆς «πυρᾶς» εἶναι μιμήσεις τῶν λεγόμενων «μηλιακῶν»[83]. Ἔχουν τό ἴδιο σχῆμα, ἐκτός ἀπό τή βάση, πού εἶναι πλατιά δακτυλιόσχημη, ἐνῶ τῶν γνήσιων μηλιακῶν εἶναι κωνική. Τό χρῶμα πού χρησιμοποιήθηκε γιά τά κοσμήματα τῶν πινακίων τῆς πυρᾶς εἶναι τό καστανόμαυρο χωρίς τό ἄσπρο, μέ τό ὁποῖο ἀποδίδονται οἱ λεπτομέρειες τῶν μηλιακῶν. Ἀντιγράφονται τά θέματα — «ἰωνικά κιονόκρανα» — τῶν κύριων ὄψεων, τά παραπληρωματικά κοσμήματα — γλωσσωτό κόσμημα, διάγραμμες ταινίες —, ἡ διάταξη τῶν θεμάτων, ἡ χαλαρότητα καί ἡ διάλυση, πού παρατηροῦνται στήν ὀργάνωση τῶν κοσμημάτων τῶν πινακίων ΒΕ 358 καί ΒΕ 359, εἶναι νεώτερα χρονολογικά στοιχεῖα. Οἱ λήκυθοι ΒΕ 353, 354 καί 355, μέ τό ἀμφικωνικό ἤ συμπιεσμένο σῶμα, τό πλαστικό δαχτυλίδι στή βάση τοῦ λαιμοῦ καί τό χαρακτηριστικό χεῖλος τῶν ληκύθων, εἶναι ροδιακές. Ὁ τύπος κατάγεται ἀπό τή λεγόμενη συροκυπριακή κεραμεική, μπῆκε στή Ρόδο στό τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. καί διαμορφώθηκε τόν 7ο π.Χ. αἰ.[84].

Οἱ σφαιρικοί ἀρύβαλλοι τύπου Bucchero ΒΕ 347 καί ΒΕ 348 ἀνήκουν ἴσως σέ

78. Lindos, Fibules grecques et orientales, σ. 102, ἀριθ. 13, εἰκ. 12.

79. Vroulia, πίν. 42, ἀριθ. 20, 4.

80. Ἔφης Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, Prehistorische Bronzefunde XIV 4 (1978), πίν. 17, σ. 66-69.

81. Ἡ μελέτη τῶν εὑρημάτων τοῦ τάφου τῆς «πυρᾶς», στά ὁποῖα συμπεριλαμβάνονται καί τά ροδιακά κορινθιάζοντα, ἔγινε ἀφορμή γιά εὐρύτερη μελέτη τῶν κορινθιακῶν μιμήσεων τοῦ νησιωτικοῦ χώρου. Γιά κορινθιάζοντα ἑλλαδικοῦ καί νησιωτικοῦ χώρου βλ. καί NC, σ. 37, Ν. Ζαφειρόπουλου, ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 241, ὅπου κάνει ὑπαινιγμό γιά ντόπιες μιμήσεις κορινθιακοῦ (ἀπό τή Μῆλο), Γ. Δοντᾶ, Local Imitation of Corinthian Vases στό Hesperia 37 (1968), σ. 331 κ.ἑ., καί Johansen, V.S., σ. 163 κ.ἑ.

82. Βλ. ὑποσημ. 10.

83. Βλ. ὑποσημ. 56.

84. Βλ. ὑποσημ. 50-51.

ροδιακό ἐργαστήριο, τό ὁποῖο σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ Dunbabin λειτουργοῦσε στή Ρόδο[85].

Ὅλα τά παραπάνω ἀγγεῖα τῆς «πυρᾶς», καθώς καί τά πλαστικά δακτυλιόσχημα καί πτηνόμορφα, τό τμῆμα τῆς οἰνοχόης ΒΕ 370, τό ληκύθιο ΒΕ 371, οἱ κοτύλες ΒΕ 367, 368 καί 369 καί ἡ λήκυθος ΒΕ 346 μέ τή γνωστή σπείρα τῶν ἀγγείων τῆς Βρουλιᾶς κάτω ἀπό τή βάση, ἔχουν τόν ἴδιο πορτοκαλή ἀνοιχτόχρωμο πηλό μέ λίγο μαρμαρυγία καί προέρχονται ἀπό ἐργαστήριο ἤ ἐργαστήρια τῆς Ρόδου.

Τά νεώτερα εὑρήματα τῆς «πυρᾶς» χρονολογοῦνται στό τέλος τοῦ β΄ τέταρτου (βαθιά πινάκια ΒΕ 358-360) καί στίς ἀρχές τοῦ γ΄ τέταρτου τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (οἰνοχόη ΒΕ 357). Ἑπομένως ἡ «πυρά» ἔγινε γύρω στά μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Τό εἶδος τῶν ἀγγείων καί ἡ συνύπαρξη πολλῶν ὅμοιων μέσα στόν τάφο δείχνουν ὅτι τά ἀγγεῖα τῆς «πυρᾶς» ἀγοράστηκαν ὡς κτερίσματα τῆς συγκεκριμένης ταφῆς καί πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι οἱ πρωιμότεροι τύποι τῶν κορινθιαζόντων συνεχίζονται μέχρι τά μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ - ΑΡΓΥΡΗ

85. Βλ. ὑποσημ. 75.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ Ι

(Σχέδ. 1-12· Πίν. 95-118)

Ἡ παρούσα μελέτη εἶναι ἡ πρώτη μιᾶς σειρᾶς δημοσιεύσεων ὕστερων ἑλληνιστικῶν τάφων στήν Ἀχαΐα, πού περιεῖχαν ἐκτός ἄλλων κτερισμάτων καί χρυσά κοσμήματα. Χωρίς νά λείπουν ἀνάμεσά τους καί τά κοσμήματα τῆς ζωῆς — λιγότερα, ἀλλά σχεδόν πάντα διαλεχτά — τά κοσμήματα αὐτά ἀνήκουν κατεξοχήν στήν κατηγορία τῶν νεκρικῶν.

Τά σύνολα τῶν νεκρικῶν αὐτῶν κοσμημάτων πού ἤλθαν τά τελευταῖα χρόνια στό φῶς ἀπό τή γῆ τῆς Πάτρας, μαζί μέ τά παλιότερα, ἐν μέρει μόνο γνωστά, ὅμοια ἀχαϊκά εὑρήματα, φανερώνουν ὅτι τό β′ μισό τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ὑπῆρχε στήν Ἀχαΐα ἕνα ἤ περισσότερα ἀκμαῖα ἐργαστήρια παραγωγῆς χρυσῶν κοσμημάτων, προορισμένων ἀποκλειστικῶς γιά τό στολισμό τῶν νεκρῶν.

Τά κοσμήματα αὐτά, πού εἶναι πολυάριθμα καί σώζονται σέ καλή κατάσταση, κινοῦν πολύπλευρο ἐνδιαφέρον καί πλουτίζουν τίς ἀρχαιολογικές μας γνώσεις σέ περισσότερα πεδία. Ἀποτελοῦν ζωντανή μαρτυρία κοινωνική καί ἰδεολογική τῆς ἐποχῆς τους, ἐνῶ μέ τήν ἑνότητα τῆς ἐντόπιας προέλευσης καί τήν ἰδιαιτερότητα τῶν τύπων καί τῶν εἰκόνων τους κάνουν ἕναν ὁλόκληρο μικρό κόσμο ὑστεροελληνιστικῆς κοσμηματοτεχνίας.

Τό πρῶτο εὕρημα ἔγινε γνωστό τό 1921 ὡς σύντομη εἴδηση στά πλαίσια ἀρχαιολογικῶν χρονικῶν. Ἦταν μιά σειρά χρυσῶν κοσμημάτων πού εἶχαν βρεθεῖ σέ τάφο «κατασκευασμένον ἀπό πώρινες πλάκες» στήν Κάτω Ἀχαΐα[1]. Ἡ ἀοριστία τῆς εἴδησης, ἡ ἔλλειψη ὑπεύθυνης δημοσίευσης μᾶς ὑποχρεώνει νά ἀμφιβάλλομε γιά τά δεδομένα τῆς ἀποκάλυψης. Ὡστόσο τά κοσμήματα αὐτά ἔχουν ἐργαστηριακή καί χρονολογική ἑνότητα πού γίνεται μέ τήν πρώτη ματιά φανερή.

Δεύτερο σύνολο νεκρικῶν χρυσῶν ἀνακοίνωσε ὁ H. Comfort τό 1950[2] μέ τήν ἀόριστη πληροφορία ὅτι βρέθηκαν μέσα στά λείψανα ἀσημένιου ἀγγείου κοντά στήν Πάτρα. Τό δεύτερο αὐτό εὕρημα ἦταν περισσότερο ἄτυχο ἀπό τό πρῶτο. Ὄχι μόνο ἔμειναν

1. Ἀθήνα, Ἐθνικό Μουσεῖο, ἀριθ. 988-1040 (παλ. 15008-15062), BCH 45 (1921), σ. 514, ΑΔ 9 (1924), Παράρτημα 1922-25, σ. 32, Ε. Θωμόπουλος, Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν[2] (ἐπιμέλεια Κ. Τριανταφύλλου), 1950, σ. 107-108.

2. H. Comfort, AJA 54 (1950), σ. 121 κ.ἑ. Τά κοσμήματα αὐτά ἔχουν τόση ὁμοιότητα μέ ἐκεῖνα πού ἀποκαλύπτονται στούς ὑστεροελληνιστικούς τάφους τῆς Πάτρας, ὥστε δέ μένει ἀμφιβολία οὔτε γιά τόν τόπο τῆς προέλευσής τους, οὔτε γιά τόν ταφικό τους προορισμό. Ἡ πληροφορία ὅτι βρέθηκαν σέ ἀσημένιο ἀγγεῖο, πού θά προέρχεται ἀπό τούς μεταπράτες, ἄν ἀληθεύει, ὑποδηλώνει ἴσως ἀπόκρυψη, ἀλλά δέν μπορεῖ νά ἐπηρεάσει τό χαρακτηρισμό τους ὡς νεκρικῶν. Μήπως τό ἀγγεῖο ἦταν τεφροδόχο;

ἄγνωστες οἱ συνθῆκες τῆς ἀνεύρεσής του, γιατί ἦταν προφανῶς ἀποτέλεσμα λαθραίας ἀνασκαφῆς πού πῆρε τό δρόμο τοῦ ἐμπορίου πρός τήν Ἀμερική, ἀλλά χάθηκαν, τουλάχιστο γιά μᾶς, καί τά ἴχνη του. Ἴσως τά κοσμήματα αὐτά βρίσκονται σέ ἰδιωτική συλλογή καί μπορεῖ στό μέλλον νά ἀναδυθοῦν σέ κάποια ἔκθεση ἤ δημοπρασία, ὅπως συμβαίνει στά ὀρφανά γιά τήν ἐπιστήμη ἀρχαῖα. Γι' αὐτό εἶναι περίσσια εὐπρόσδεκτα καί ἰδιαιτέρως πολύτιμα γιά τήν ἔρευνα τά χρυσά νεκρικά κοσμήματα πού ἀποκαλύπτουν οἱ ἀνασκαφές τῶν τελευταίων χρόνων στούς ἑλληνιστικούς τάφους τῆς Πάτρας.

Τό σημαντικότερο ὡς τώρα σύνολο βρέθηκε στόν τάφο τοῦ ὁποίου ἡ δημοσίευση ἀκολουθεῖ. Ὁ ἴδιος τάφος περιεῖχε καί σημαντικά ἀσημένια, καθώς καί ἄλλα κτερίσματα.

Ἀλλά πρίν ἔλθομε στά ἴδια τά ἀντικείμενα, ἁρμόζει νά ἀναπλάσομε τήν εἰκόνα τῆς ἐποχῆς, μέσα στήν ὁποία δημιουργήθηκαν καί χρησιμοποιήθηκαν· γιατί κυρίως τά κοσμήματα καθρεφτίζουν κάτι ἀπό τό πνεῦμα καί τίς κοινωνικές καί οἰκονομικές συνθῆκες τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 2ου αἰ.

Η ΕΠΟΧΗ

Οἱ σκληρές πολεμικές δοκιμασίες καί οἱ ἀναταραχές τοῦ τέλους τοῦ 3ου καί τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. δέν ἔκαμψαν φαίνεται τελείως τή ζωντάνια τῆς Ἀχαΐας οὔτε ἐμπόδισαν τήν Πάτρα νά ἀναπτύξει τίς τελευταῖες δεκαετίες πρίν ἀπό τή ρωμαϊκή κατάκτηση κάποια ἰδιαίτερη δραστηριότητα. Ἀνάμεσα στά νομίσματα τῆς Συμπολιτείας, πού γενικά ἔχουν εὐρεία διάδοση, τά δικά της εἶναι τά πολυαριθμότερα καί σπουδαιότερα. Φιλολογικές πηγές καί ψηφίσματα προξενίας καί διαιτησίας, στίς ὁποῖες λαμβάνουν μέρος ἐξέχοντες Πατρινοί, φανερώνουν τήν ἐνεργό ἀνάμειξή της στήν πολιτική ζωή τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου τό α΄ μισό τοῦ 2ου αἰ.[3]. Ἡ μαρτυρία τοῦ Τίτου Λιβίου[4], πού τό 191 π.Χ. ἀναφέρει τήν Πάτρα ὡς λιμάνι ἐπικοινωνίας μέ τήν Ἰταλία καί τά νησιά τοῦ Ἰονίου, εἶναι ἔνδειξη καί κάποιας ἐμπορικῆς δραστηριότητας. Ἀσφαλῶς ἡ παράδοση τοῦ Παυσανία[5] ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Πάτρας μετά τή συντριβή στό γαλατικό πόλεμο τό 279 π.Χ. ἐγκατέλειψαν τήν πόλη, ἡ ὁποία ἔμεινε ἔρημη ἕως ὅτου τή συνοίκησε καί πάλι ὁ Αὔγουστος, δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα καί εἶναι ὑπερβολή, ἀκόμη καί ἄν δεχθοῦμε ὅτι ἀναφέρεται στήν ἐρήμωση πού ἀκολούθησε τήν ἀχαϊκή ἥττα τό 146 π.Χ.

Ἡ ἀνακήρυξη τῆς αὐτονομίας τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἀπό τό Φλαμινῖνο στόν Ἰσθμό τό 196 π.Χ., ἡ κατάκτηση τῆς Μακεδονίας καί ἡ συνακόλουθη στροφή τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας πρός τή Ρώμη, πού ἀνέλαβε πολιτική προστασίας, σήμανε ζωηρότερη τήν ἀνάμειξη καί ἐξασφάλισε εὐχερέστερες τίς ρωμαϊκές ἐπαφές μέ τήν Ἀχαΐα. Πρός τήν Πάτρα, τόν πρῶτο σταθμό ἐπικοινωνίας μέ τή Νότια Ἑλλάδα, πρέπει νά στράφηκε ἤδη τότε τό ρωμαϊκό ἐνδιαφέρον ἐντονότερο παρά πρός κάθε ἄλλη ἀχαϊκή πόλη. Εἶναι

3. E. Meyer, RE 18, 4, 8, στ. 2208, A. Risakis, Études sur l'Achaie romaine (ἀδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Πανεπιστημίου Lyon 2), 1979, II, σ. 18-21, 32.

4. 36, 21, 5.

5. 7, 18, 6.

φυσικό νά ὑποθέσομε ὅτι ἡ Πάτρα ἄρχισε νά γίνεται ἐμπορικό κέντρο καί νά ἀποκτᾶ πλούσια τάξη ἐμπόρων. Παράλληλα, δέ θά ἔλειπε καί ἀπό ἐδῶ ἡ εὔρωστη κοινωνία τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων, πού κατεξοχήν ἀποτελοῦσε τήν ἀριστοκρατία τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τό 2ο αἰ.[6]. Τήν ἀριστοκρατία αὐτή εὐνοεῖ καί συνέχει γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῶν σκοπῶν της ἡ ρωμαϊκή πολιτική, μέ ἀποτέλεσμα μεγάλη μερίδα της νά εἶναι φιλορωμαϊκή καί νά ἔχει στενές σχέσεις μέ τή Ρώμη.

Ἡ μεγάλη στρατιωτική ἐπιχείρηση τῶν Ρωμαίων τό 146 π.Χ. κατέληξε στήν ἥττα τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας. Ἡ συντριβή ἦταν τόση, ὥστε *κἂν ἐχθρὸν ἐλεῆσαι θεασάμενον τὴν τότε περιπέτειαν τῆς Ἑλλάδος*[7]. Ἀλλά καί ἄν οἱ συμφορές ἦταν ὅσο ποτέ ἄλλοτε μεγάλες[8], ἡ ρωμαϊκή κατάκτηση φάνηκε σέ πολλούς ὡς μία κάποια, ἴσως ἡ μόνη λύση: *εἰ μὴ ἀπολώμεθα οὐκ ἂν ἐσώθημεν*[9], ἔλεγαν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἀριστοκρατίας. Πράγματι, οἱ πόλεμοι καί οἱ ἐσωτερικές ταραχές σταμάτησαν· ἀλλά πολλές πόλεις ἐρημώθηκαν, ὁ πληθυσμός ἐλαττώθηκε καί ἡ γεωργία ἐξασθένησε. Ἐξάλλου τά μέτρα τῶν Ρωμαίων εὐνόησαν ἀκόμη περισσότερο τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας[10].

Ἡ Πάτρα δέχθηκε σκληρά τά πλήγματα τοῦ πολέμου[11]. Τούς κατοίκους κατέλαβε πανικός καί ἡ πόλη βρέθηκε *πολλῷ τῶν κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἐλεεινότερον*[12]. Χάρη ὅμως στό ρωμαϊκό ἐνδιαφέρον δέν ἄργησε νά ξαναβρεῖ τή ζωτικότητά της, ἀφοῦ μάλιστα μετά τήν καταστροφή τῆς Κορίνθου τό κέντρο βάρους μεταφέρεται ἐδῶ. Ἡ Πάτρα προάγεται σέ πρώτη πόλη τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας[13] καί οἱ σχέσεις μέ τή Ρώμη γίνονται στενότερες. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι, ἐκτός ἀπό τή Μεσσήνη, εἶναι ἡ μόνη πόλη πού ἐξακολουθεῖ νά κόβει νομίσματα μετά τό 146 π.Χ., προνόμιο πού θά τῆς ἐχορήγησε ἡ Ρώμη[14], γιατί αὐτό ἐξυπηρετοῦσε τά οἰκονομικά της ὀφέλη. Ἄλλωστε εἶναι γνωστό ὅτι Ρωμαῖοι ἔμποροι ἐγκαθίστανται στήν Ἑλλάδα ἀπό τό β΄ μισό τοῦ 2ου αἰ.[15], προφανῶς μέσα στό πρόγραμμα τῆς οἰκονομικῆς διείσ-

6. Μέ τήν καταστροφή καί συγχώνευση πολλῶν μικρῶν ἰδιοκτησιῶν, ἡ γῆ συγκεντρώνεται σέ μία μειονότητα πλουσίων καί δημιουργοῦνται μεγάλες κοινωνικές ἀνισότητες. M. Rostovzeff, Die hellenistische Welt, Gesellschaft und Wirtschaft, 1955, II, σ. 946. W.W. Tarn - G.T. Griffith, Hellenistic Civilisation, 1952, σ. 111, 120, B. Niese, Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea III, 1963, σ. 315.

7. Πολύβ. 38, 16, 7.

8. Διόδ. 32, 26.

9. Πολύβ. 38, 18, 12.

10. Risakis, ὅ.π., σ. 47, Niese, ὅ.π., σ. 359

11. J.A.O. Larsen, Greek Federal States, 1968, σ. 221, 496.

12. Πολύβ. 38, 16, 4.

13. Μετά τήν κατάκτηση ἡ Ἀχαϊκή Συμπολιτεία δέ διαλύθηκε, ἀλλά ἀναδιοργανώθηκε. Th. Schwertfeger, Achaiische Bund von 146-27 v. Chr., 1974, σ. 20-25, Risakis, ὅ.π., σ. 219-222.

14. Meyer, ὅ.π., στ. 2208, S. Accame, Il Dominio Romano dalla guerra acaica ad Augusto, 1946, σ. 111, P. Gardner, BMCC, Pelopon., σ. XXXI: ἔνδειξη σχετικῆς αὐτονομίας. Ὁ Risakis, ὅ.π., σ. 228, καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι δέν εἶχε ἀναγνωριστεῖ ἐπί Δημοκρατίας προνομιοῦχο καθεστώς στήν Πάτρα.

15. Tarn - Griffith, ὅ.π., σ. 262, A.J.N. Wilson, Emigration from Italy in the Republican Age of Rome, 1966, σ. 149. Πολλοί ἔμποροι τῆς Δήλου ἐγκαταστάθηκαν μετά τήν καταστροφή τοῦ νησιοῦ τό 88 καί 69 π.Χ. στήν Ἀχαΐα, ἴσως γιατί ὁ δρόμος θά εἶχε ἤδη προετοιμαστεῖ.

δυσης καί τῆς προετοιμασίας τοῦ ἀποικισμοῦ. Ἐπιγραφικά δεδομένα μαρτυροῦν καί πάλι ὅτι ἡ Πάτρα συνεχίζει τήν πολιτική της δραστηριότητα[16].

Τήν ἀνάδειξη αὐτή τοῦ 2ου αἰ. φανερώνουν καί τά ἀνασκαφικά εὑρήματα. Ἡ πόλη ἐκτείνεται τότε πρός τή θάλασσα, μεγάλα κτίρια κτίζονται σέ ὁρισμένες ἐπιφανεῖς θέσεις, τά νεκροταφεῖα της ἔχουν νά δείξουν φροντισμένες κατασκευές, ἀξιόλογα κτερισμένες ταφές καί μιά σειρά καλῆς ποιότητας ἐπιτύμβιων στηλῶν[17]. Πέρα ἀπό τήν ἰδεολογική στάση καί τίς συναφεῖς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς ἀπέναντι στό θάνατο, προβάλλει μέ τόν πλοῦτο καί τίς μορφές τῶν νεκρικῶν αὐτῶν πραγμάτων ἐναργῶς καί ἡ πλούσια τάξη τῶν γαιοκτημόνων καί τῶν ἐμπόρων, γιά τήν ὁποία ἴσως θά ταίριαζε κατεξοχήν ἡ «ἀλαζονία», ἡ «φιλοχρημοσύνη» καί ἡ «ραθυμία» πού καταλογίζει στούς συμπολίτες του ὁ Πολύβιος[18].

Ἡ βαθμιαία ἀνάπτυξη τῆς Πάτρας τό 2ο αἰ. σέ κέντρο πολιτικό καί οἰκονομικό τῆς Ἀχαΐας, οἱ στενές σχέσεις μέ τή Ρώμη καί οἱ γενικότερες οἰκονομικές καί κοινωνικές συνθῆκες, πού δημιουργήθηκαν μέ τή συγκέντρωση τοῦ πλούτου σέ λίγους, ἀποτελοῦν τό ἱστορικό φόντο μέσα στό ὁποῖο πρέπει νά θεωρήσομε τά εὑρήματα τῆς ἐποχῆς, ὅπως εἶναι τά χρυσά κοσμήματα καί τά ἄλλα κτερίσματα τῶν τάφων πού θά γνωρίσομε.

Ο ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ ΟΔΟΥ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ 44

Περιγραφή

Ὁ τάφος ἦταν ἀπομακρυσμένος, πρός Β. τῶν συγκεντρωμένων ταφικῶν συστάδων τοῦ βόρειου ἀρχαίου νεκροταφείου τῆς Πάτρας[19]. Στόν ἴδιο χῶρο ὅμως καί κοντά σέ αὐτόν

16. Ἐπιγραφή Ὀλυμπίας. E. Kunze. Bericht V, 1956, σ. 160-164, πίν. 81, SEG XV, ἀριθ. 254: ἀναφέρεται πατρινός ἡγεμόνας, Δάμων Ἀλκισθένους, ἐπικεφαλῆς τῆς Συμπολιτείας τό 122 π.Χ. Ψήφισμα Δημητριάδος σέ στήλη ἀπό τήν Κλειτορία. M. Milchhöffer, AM 6 (1881), σ. 303, IG V, ἀριθ. 2367: ἡ Πάτρα στέλνει τό 130 π.Χ. μαζί μέ τήν Κλειτορία δικαστές στή Δημητριάδα.

17. Κάτω ἀπό τίς κατασκευές τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας, σέ κεντρικές θέσεις τῆς πόλης, διαπιστώνονται τίς περισσότερες φορές ἑλληνιστικά λείψανα. Οἱ κατώτερες στρώσεις τῶν λιθόστρωτων ρωμαϊκῶν ὁδῶν ἀνάγονται ἐπίσης στήν ἑλληνιστική ἐποχή. Βλ. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 289. Στήν περιοχή τῶν Ψηλαλωνιῶν ἔχουν βρεθεῖ ὑπόλοιπα μνημειωδῶν κτιρίων τῶν ἴδιων χρόνων (βλ. διάσπαρτες εἰδήσεις στά Χρονικά τοῦ ΑΔ ἀπό τό 1971 κ.ἑ.). Ἡ συγκέντρωση καί συστηματική παρουσίαση τῶν εὑρημάτων αὐτῶν εἶναι ἀναγκαία καί χρήσιμη. Ἑλληνιστικοί ταφικοί πειόσχημοι περίβολοι ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἐπανειλημμένως: ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 208, Πίν. 174 α, σ. 219, Σχέδ. 8-9. Ἐπιτύμβιες ἑλληνιστικές στῆλες: Ι. Α. Παπαποστόλου, ΑΑΑ VIII (1975), σ. 291-304.

18. 36, 17, 5. F. Walbank, A Historical Commentary on Polybius, III, 1979, σ. 680. Τονίζει τό αἴσθημα ἀνασφάλειας, ἐξαιτίας τῶν πολεμικῶν περιπετειῶν, τῶν λεηλασιῶν καί τῶν ἐρημώσεων, πού ὁδήγοῦσε τούς πολίτες στήν κοινωνική αὐτή στάση καί κατά συνέπεια καί στή μείωση τῶν γεννήσεων.

19. Τό οἰκόπεδο στό ὁποῖο ἔγινε ἡ ἐπείγουσα σωστική ἀνασκαφή ἐξαιτίας οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν τό 1977, μέ πολύ δυσμενεῖς καιρικές κ.ἄ. συνθῆκες, εἶχε ἐμβαδόν 150 τ.μ. περίπου. Ἡ κύρια περιοχή τοῦ βόρειου νεκροταφείου τῆς Πάτρας, τοῦ ὁποίου ἡ χρήση ἀρχίζει σποραδικά τόν 5ο π.Χ. αἰ. καί φθάνει ἕως τήν ὕστερη ρωμαϊκή ἐποχή, μπορεῖ νά ὁριστεῖ ἀδρομερῶς ἀπό τήν ὁδό Πατρέως πρός Ν., τήν ὁδό Καραϊσκάκη πρός Α., τήν ὁδό Κορίνθου πρός Δ. καί τήν ὁδό Σατωβριάνδου πρός Β. Βλ. ἐκτός τῶν εἰδήσεων στό ΑΔ καί Ἰφ. Δεκουλάκου, Στήλη, 1980, σ. 556 κ.ἑ. Ἑλληνιστικές ταφές, ἐπίσης μεμονωμένες, ἔχουν βρεθεῖ καί βορειότερα τοῦ παρόντος τάφου.

βρέθηκε καί ἕνας νεώτερος, κιβωτιόσχημος, πλινθόκτιστος, προφανῶς συλημένος τάφος τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., ὁ ὁποῖος εἰχε κατασκευασθεῖ πάνω στά λείψανα παλιότερου ταφικοῦ λάκκου. Μέσα στόν τάφο αὐτό εἶχαν ἀπομείνει ἕνα μυροδοχεῖο, ἕνα λυχνάρι καί ἕνα φθαρμένο νόμισμα[20]. Σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἴδιου οἰκοπέδου διαπιστώθηκαν ὀστά ἀπό μιά ἤ περισσότερες ταφές. Εἶναι πιθανό ὅτι πρόκειται γιά μικρή ταφική ὁμάδα οἰκογένειας πού ἔθαβε τούς νεκρούς της σέ ταφικό περίβολο μέσα στά ὅρια ἴσως μιᾶς μεγάλης ἰδιοκτησίας γῆς.

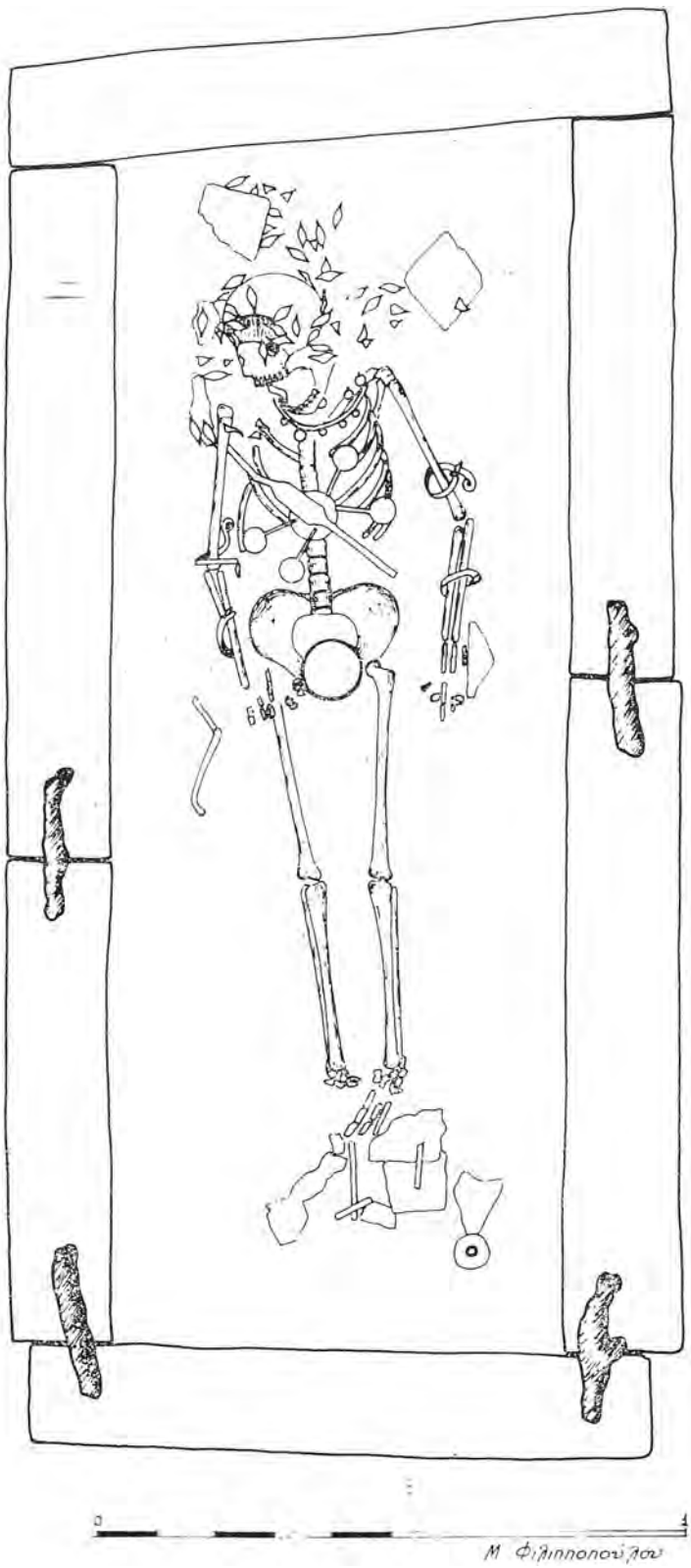
Ὁ τάφος βρέθηκε στό δυτικότερο μέρος τοῦ οἰκοπέδου, σέ βάθος 2,50 μ., καί εἶχε προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Ἦταν κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος μέ ὀρθογωνισμένες πώρινες πλάκες, ἀνά δύο στίς μακριές καί μιά στίς στενές πλευρές, πού συνδέονταν μεταξύ τους, ἐκτός τῆς δυτικῆς, μέ πειόμορφους σιδερένιους συνδέσμους, συνοδευόμενους ἀπό μολυβδοχόηση[21] (Πί ν. 95 α-β). Τέσσερις ὅμοιες ἐγκάρσια τοποθετημένες πλάκες ἀποτελοῦσαν τήν κάλυψη. Τούς ἁρμούς της ἔκλεινε ἀσβεστοκονίαμα. Ὅταν ἀφαιρέθηκαν οἱ καλυπτήριες πλάκες φάνηκε τό ἀκανόνιστο τραπεζιοειδές σχῆμα τοῦ τάφου, τοῦ ὁποίου ἡ νότια μακριά πλευρά ἦταν κατά 0,10 μ. περίπου βραχύτερη τῆς βόρειας καί ἡ δυτική ἐλάχιστα βραχύτερη τῆς ἀνατολικῆς. Ἡ πλάκα τῆς δυτικῆς στενῆς πλευρᾶς καί ἡ ἀντίστοιχη τῆς κάλυψης εἶχαν ἐν μέρει καταστραφεῖ ἀπό τό σκαπτικό μηχάνημα πού ἔφερε τόν τάφο στό φῶς.

Διαστάσεις: Κάλυψη 2,30×1,15 μ. Πλάκες κάλυψης 1,25×0,65×0,40 μ., πάχ. 0,18 μ. Ἐξωτ. διαστ. τάφου (μέ τήν κάλυψη): βόρ. 2,47 μ., νότ. 2,35 μ., ἀν. 1,15 μ., δυτ. 1,12 μ. Ἐσωτ. διαστ. τάφου: βόρ. 2,10 μ., νότ. 2 μ., ἀν. 0,79 μ., δυτ. 0,76 μ. Πλάκες τοιχωμάτων 1,18-0,84×0,66 μ., πάχ. 0,18 μ.

Στό χωρίς ἰδιαίτερη στρώση ⌈πυθμένα βρέθηκε ἐκτάδην ὁ γυναικεῖος σκελετός, μήκ. 1,40 μ., μέ τό κεφάλι πρός Δ. (Σχέδ. 1· Πί ν. 96). Τά ὀστά εἶχαν ἀποσαθρωθεῖ καί διαλύονταν ἀμέσως. Τά κτερίσματα βρίσκονταν στή θέση τους. Μόνο τά χρυσά φύλλα (1), ἐπειδή εἶχε διαλυθεῖ τό χάλκινο στέλεχος πού τά συγκρατοῦσε, ἦταν σκόρπια ἐπάνω καί γύρω ἀπό τό κρανίο, τό ὁποῖο ἄλλωστε εἶχε γείρει πρός δεξιά τῆς νεκρῆς (Πί ν. 97 α). Τά ἀσημένια ἐλάσματα, ὅσα συνδέονταν μέ φθαρτό ὑλικό, εἶχαν καί αὐτά κάπως μετακινηθεῖ ἀπό τήν ἀρχική τους θέση. Στό μέτωπο βρέθηκε τό διάδημα (2). Πρός Β. καί πλάι στό κρανίο τό ἀσημένιο ἔλασμα τοῦ χτενιοῦ (15), ἴσως ἀπό περόνη τῆς κόμης, πίσω ἀπό τό κρανίο τό ἀσημένιο ἔλασμα (12 β). Ὑπόλοιπα ἐλασμάτων πολύ καταστραμμένα σημειώθηκαν καί πρός Ν. τοῦ κρανίου. Στήν κάτω γνάθο ὑπῆρχε ἡ δανάκη (13). Τά ἐνώτια τῶν ἐρωτιδέων (7) ἦταν κοντά στό κρανίο, τά περιδέραια (3-4) στό στέρνο, τό ἀσημένιο κοχύλι (17) κοντά στό δεξιό ὦμο. Στό στῆθος βρισκόταν τό περίαμμα (5) καί πάνω σέ αὐτό, λοξά τοποθετημένη ἀπό τό δεξιό ὦμο πρός τήν ὀσφύ, ἡ ἐπιστήθια ταινία (6) (Πί ν. 97 β). Στούς βραχίονες ἡ νεκρή φοροῦσε τά μονόσπειρα φιδίσια ψέλια (8) καί στούς πήχεις τά ἁπλά ψέλια μέ τά κεφάλια ζώων (9). Καί τά τέσσερα πολύσπειρα δαχτυλίδια (10 α-δ) βρέθηκαν στό δεξί χέρι. Στόν ἀντίχειρα τοῦ ἀριστεροῦ τό

20. Τό λυχνάρι εἶναι τοῦ 2ου αἰ. καί ἑπομένως ἀνήκει στήν παλιότερη ταφή, σύγχρονη μέ τοῦ τάφου τῶν χρυσῶν.

21. Βλ. Α. Ὀρλάνδου, Τά ὑλικά δομῆς, Β΄, 1958, σ. 187 κ.ἑ., 189.

Σχέδ. 1. Κάτοψη τοῦ τάφου.

δαχτυλίδι μέ τή σφίγγα (11β), στό δείκτη τό δαχτυλίδι μέ τόν Τήλεφο (11α) καί στόν παράμεσο τό δαχτυλίδι μέ τό πολύχρωμο φύλλωμα κισσοῦ (12)[22]. Πλάι στό δεξί χέρι βρέθηκε ἡ σιδερένια στλεγγίδα (29) μαζί μέ ὑπόλοιπα ἀσημένιου ἐλάσματος, τοποθετημένη μέ τή λαβή πρός τά πάνω καί τήν ξύστρα πρός τά μέσα, ὅπως ὅταν χρησιμοποιεῖται. Κοντά στό ἀριστερό χέρι ὑπῆρχε τό τριγωνικό χτένι (16) μέ τή ράχη πρός τά ἔξω καί στή μέση τῆς λεκάνης ὁ χάλκινος καθρέφτης (28). Σχεδόν συσσωρευμένα πάνω καί πλάι στά πόδια, πρός Β. καί πρός Α., βρέθηκαν τά ὑπόλοιπα ἀσημένια ἐλάσματα καί οἱ ταινίες, αὐτές κυρίως ἐπάνω στά πόδια. Στή βορειοανατολική ἄκρη, κοντά στά ἐλάσματα, ἦταν τό μυροδοχεῖο (30)[23]. Χρυσοκλωστές (14) τοῦ ἐνδύματος εἶχαν ἀπομείνει στό στέρνο, στό στῆθος καί πάνω στίς κνῆμες.

Τά χρυσά κοσμήματα

Μόνο τό δαχτυλίδι 12 καί τά ἐνώτια 7 εἶναι κοσμήματα τῆς ζωῆς. Τά ἄλλα ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν νεκρικῶν καί εἶναι κατασκευασμένα ἀπό λεπτότατα ἐλάσματα. Τά στοιχειώδη καί ἁπλά διακοσμητικά θέματα εἶναι ἔκκρουστα, ἤ χαρακτά μέ ὀξύ ἐργαλεῖο πού παράγει λεπτότατες γραμμές ἤ ἐκτελοῦνται μέ ἀμβλύ ἐργαλεῖο πού σύρεται στήν ἐλασμάτινη ἐπιφάνεια, κάποτε καί μέ τή βοήθεια σφυριοῦ, καί παράγει ρηχές καί στενές αὐλακώσεις. Οἱ παραστάσεις εἶναι ἔκτυπες, σφυρηλατημένες μέσα σέ ἀρνητικές μῆτρες. Τά κύρια χαρακτηριστικά τῶν κοσμημάτων συμφωνοῦν μέ τόν προορισμό τους: α) Εἶναι ἀδύνατα καί ἀσταθή, ὥστε ἀποκλείεται ὁποιαδήποτε ἄλλη χρήση τους[24]. β) Δείχνουν προχειρότητα καί ἀμέλεια στήν ἐκτέλεση, τό ψαλίδισμα εἶναι γρήγορο καί ἀκανόνιστο. γ) Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν ὄχι μόνο ἀκριβεῖς ἀπομιμήσεις κοσμημάτων τῆς ζωῆς (ψέλια, δαχτυλίδια, περιδέραια), ἀλλά καί κοσμήματα πού μιμοῦνται ἐλεύθερα ἀντίστοιχα ἀληθινά ἤ ἔχουν ἰδιότυπο σχῆμα: τό περίαμμα (5) μέ τό μεσαῖο δίσκο καί τίς τέσσερις λοξές ταινίες πού καταλήγουν σέ μικρότερους δίσκους ἔχει στοιχεῖα ὅμοια μέ τό ἀντίστοιχο κόσμημα τῆς ζωῆς, ἀλλά καί ἰδιοτυπία ἀνάλογη μέ τόν προορισμό του (βλ. παρακάτω). Τελείως ἰδιότυπο σχῆμα ἔχει ἡ ἐπιστήθια ταινία (6). δ) Οἱ παραστάσεις καί τά διακοσμητικά θέματα τῶν κοσμημάτων ἀνήκουν σέ εἰδικό θεματολόγιο μέ καθαρά ἐσχατολογικό ἤ θρησκευτικό-συμβολικό περιεχόμενο (βλ. παρακάτω).

Νεκρικά ἐλασμάτινα κοσμήματα χρησιμοποιοῦνται στούς τάφους ἀπό τήν προϊστορική ἐποχή. Σπανιότερα ἕως τόν 5ο αἰ., ὅπως ὅλα τά χρυσά κοσμήματα[25], γίνονται συχνά ἀπό τόν 4ο αἰ. καί ἀπαντοῦν σέ πολλούς τόπους, βρίσκονται δέ σέ ὅλες σχεδόν

22. Σχετικά μέ τά δάχτυλα στά ὁποῖα φοροῦσαν τά δαχτυλίδια βλ. F.H. Marshall, BMCR, σ. XXVII-XXVIII.

23. Μυροδοχεῖα κοντά στά κάτω ἄκρα διαπιστώθηκαν καί στή Βέροια, Τάφοι Βεροίας, σ. 176.

24. Ἀντίθετα, τά πήλινα ἐπίχρυσα κοσμήματα εἶναι ἀπομιμήσεις πού μποροῦσαν νά ἔχουν πολλαπλή χρήση. Βλ. BMCJ, σ. XXXIX, R. Lullies, Vergoldete Terracotta Appliken aus Tarent, 1962, σ. 43, κ.ἑ., I. Blanck, AntWelt 7 (1976), τεῦχ. 3, σ. 19 κ.ἑ., I. Kriseleit, FuB 18 (1977), σ. 13-20, Θησαυροί, ἀριθ. 324-328.

25. Τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, D. Ohly, Griechische Goldbleche des 8. Jahrh. v. Chr., 1953, σ. 68 κ.ἑ., πίν. σποραδικά. Ἄλλα παραδείγματα βλ. τελευταῖα L. Marangou, BCH 99 (1975), σ. 365 κ.ἑ., καί τοῦ 5ου αἰ. P.E. Arias, AntK 2 (1959), σ. 16 κ.ἑ., πίν. 12.

τίς συλλογές κοσμημάτων. Ἐκτός ἀπό τά ἀχαϊκά[26], ἄς σημειωθοῦν καί τά ἑξῆς: τά διαδήματα, τό στεφάνι, τά ἐνώτια κλπ. ἀπό τήν Ἀμφίπολη[27], τό ἀσημένιο ἐνώτιο καί τό δαχτυλίδι ἀπό τάφο τῆς Βέροιας[28], τά διαδήματα τῆς Ἐρέτριας[29], οἱ ταινίες ἀπό τάφο τῆς Ἰθάκης στό Metropolitan Museum[30], οἱ ταινίες καί τά διαδήματα ἀπό τίς Σάρδεις[31], τά διαδήματα ἀπό τή Ν. Ρωσία[32], ἕνα σύνολο κοσμημάτων ἐπίσης ἀπό τή Ν. Ρωσία πρώιμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς στό Ἀμβοῦργο[33], τῆς Συλλογῆς Κανελλοπούλου στήν Ἀθήνα τά διαδήματα 97, 107, 110, τά στεφάνια 93-95, τό περιδέραιο 90, τό ψέλιο 91, οἱ σταυρωτές ταινίες 92[34], τῆς Συλλογῆς Σταθάτου ἕνα περιδέραιο καί ἐνώτια[35], τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ στό Ἡράκλειο τό διάδημα[36], τά στεφάνια καί τά διαδήματα στό Βερολίνο[37] καί τό Βρετανικό Μουσεῖο[38], τό διάδημα καί ἄλλα κοσμήματα τῆς Συλλογῆς Berry[39], καί τά διαδήματα τῆς Συλλογῆς Melvin Gutman[40]. Ἀδημοσίευτα νεκρικά κοσμήματα, ἐκτός τῆς Κάτω Ἀχαΐας, βρίσκονται καί ἄλλα, ὅπως πληροφοροῦμαι, στό Ἐθνικό Μουσεῖο. Στό Μουσεῖο τοῦ Ἀγρινίου ὑπάρχουν ταινίες διαδήματος συνδεόμενες μέ ἡράκλειο ἄμμα, ἀπό ἀδημοσίευτο τάφο τῆς Ναυπάκτου.

1. Τά φύλλα (Πίν. 98α, 99α-β)

Διακρίνονται τρεῖς κατηγορίες φύλλων:

α) (Πίν. 98α)

Ἑκατόν ἑβδομήντα τρία φύλλα μέ αἰχμηρά ἄκρα καί μεσαία κατά μῆκος πτυχή. Δέ σώζουν ἴχνη στερέωσης. Μιμοῦνται προφανῶς φύλλα ἐλιᾶς.

Ἀριθ. εὑρ. 1809. Μῆκ. 5 ἑκ., πλ. 1,3 ἑκ.

Ὅμοια εἶναι τά φύλλα στεφανιοῦ ἀπό τίς Ἐρυθρές στό Λοῦβρο, τοῦ 4ου αἰ.[41]. Ἀπο-

26. Ἄς προστεθοῦν ἐνώτια καί διάδημα ἀπό ἀδημοσίευτο τάφο στή Μαμουσιά Αἰγιαλείας (ἀρχ. Κερύνεια): βλ. Ν. Παπαχατζῆ, Παυσανίου, Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἀχαϊκά-Ἀρκαδικά, 1950, σ. 153, εἰκ. 116.

27. Θησαυροί, ἀριθ. 376, 377, 386, 388, πίν. 53-54, Amandry III, σ. 215, ὑποσημ. 1, ΠΑΕ 1956. σ. 142, πίν. 48β.

28. Τάφοι Βεροίας, σ. 40, ἀριθ. Μ 929, Μ 933, Πίν. 15.

29. Παπαβασιλείου, πίν. ΙΔ΄ (1, 2), K. Kuruniotis, AM 38 (1913), πίν. XIV, XVI.

30. A. Oliver, BMetrMus 24 (1965-66), σ. 275, εἰκ. 12-13. Πιθανῶς δέ, συνανήκουν μέ τό ἡράκλειο ἄμμα, πού μπορεῖ νά προέρχεται ἀπό διάδημα ἤ ἄλλο κόσμημα καί ὄχι ἀπό περίαμμα.

31. Sardis XIII, πίν. II.

32. Minns, σ. 392, εἰκ. 288, 289.

33. Hoffmann-Claer, ἀριθ. 29-37.

34. Laffineur, σ. 402 κ.ἑ.

35. Amandry III, ἀριθ. 148-150, πίν. 32.

36. G. Neumann, AM 80 (1965), σ. 143, πίν. 56-57.

37. Greif. II, πίν. 1-3.

38. BMCJ, ἀριθ. 1615, πίν. 27, ἀριθ. 1617, 1618, 1628, πίν. 28. Πιθανῶς καί τό περίαμμα ἀριθ. 1984, πίν. 38. Τά διαδήματα ἀπό τήν Κύμη τῆς Αἰολίδος μέ τή γωνιώδη κορύφωση, BMCJ, ἀριθ. 1611-1614, τά ὁποῖα ἔχουν βρεθεῖ σέ τάφο, εἶναι καί αὐτά ἀσφαλῶς μόνο νεκρικά, ὅπως καί τά ὅμοιά τους ἀπό τήν Ἄβυδο, τή Μάδυτο κλπ. (βλ. ὑποσημ. 66).

39. Berry, ἀριθ. 49. Τά ἀριθ. 127 d, e, f ρωμαϊκά.

40. Allen Memorian Art Museum Bulletin 18 (1961), ἀριθ. 26, 27.

41. Coche de la Ferté, πίν. 23 (1).

δίδουν, ὅπως καί τά δικά μας, μέ συμβατικό σχῆμα τό συγκεκριμένο φυσικό εἶδος. Ἀντίθετα, τά στεφάνια ἀπό τήν Ἀμφίπολη[42], τό στεφάνι ἀπό τή Μ. Ἀσία στό Βερολίνο[43], πού ἀποτελεῖται ἀσφαλῶς ἀπό φύλλα ἐλιᾶς, ἀφοῦ ἔχει καί τούς καρπούς, τό στεφάνι ἀπό τή Ρόδο στήν Κωνσταντινούπολη[44] καί τό στεφάνι στή Στοκχόλμη[45] ἀποδίδουν τόν ἴδιο τύπο φυσιοκρατικότερα[46].

β) (Πίν. 99 α)

Ὀγδόντα ἕξι λογχόσχημα φύλλα. Τό κάτω μέρος εἶναι στρογγυλό, ἡ κορυφή ὀξεία. Οἱ χαρακτές νευρώσεις ἀποδίδονται μέ εὐθεῖες, κάποτε καί καμπύλες γραμμές. Κάτω ὑπάρχει σχισμή, ὅπου εἰσχωροῦσε χάλκινος μίσχος γιά τή στερέωση στό στέλεχος· ὑπόλοιπο μίσχου σώθηκε σέ ἕνα μόνο φύλλο. Εἶναι ἀσφαλῶς φύλλα μυρτιᾶς.

Ἀριθ. εὑρ. 1810α. Μῆκ. 3,2 ἑκ., πλ. 1,5 ἑκ.

γ) (Πίν. 99 β)

Εἴκοσι ἕξι φύλλα στενότερα, ἀλλά λίγο μακρύτερα ἀπό τά προηγούμενα, μέ ὀξέα καί τά δύο ἄκρα καί συμμετρικά καμπύλο περίγραμμα. Οἱ νευρώσεις δηλώνονται ἐδῶ ἀσθενέστερα καί πιό ἀκανόνιστα καί κάποτε μέ ἐλαφρά κυματιστές γραμμές. Στό ἕνα ἄκρο ὑπάρχει σχισμή. Πιθανῶς ἀποδίδουν φύλλα μυρτιᾶς.

Ἀριθ. εὑρ. 1810β. Μῆκ. 3,4 ἑκ., πλ. 1,2 ἑκ.

Τά ἐλάσματα ἀπό τά ὁποῖα κόπηκαν τά φύλλα εἶναι τά λεπτότερα ὅλων τῶν κοσμημάτων τοῦ τάφου. Φύλλα τῶν τύπων β καί γ δέν ἀποκαλύπτονται πρώτη φορά στήν Πάτρα. Στό θησαυρό πού σημειώσαμε (βλ. ὑποσημ. 3) περιλαμβάνονται καί τριακόσια ἐννέα χρυσά φύλλα, τά ὁποῖα ὁ Comfort κατατάσσει σέ ἑπτά διαφορετικούς τύπους, ἀνάμεσα στούς ὁποίους ἀντιπροσωπεύονται, σχεδόν ὅμοιοι, καί οἱ τύποι β καί γ[47]. Ἀσφαλῶς προέρχονται καί αὐτά τά φύλλα ἀπό τό ἴδιο ἀχαϊκό, πιθανῶς πατρινό, ἐργαστήριο.

Τά φύλλα β, πού εἶναι ἕνας πολύ συνηθισμένος τύπος, μποροῦν νά συγκριθοῦν γιά τό σχῆμα μέ τά φύλλα τῶν στεφανιῶν ἀπό τήν Ἀμφίπολη, τή Συλλογή Schiller καί τή Συλλογή Σταθάτου[48]. Τά γ μοιάζουν μέ τά φύλλα ἀπό τή Σμύρνη στό Βερολίνο καί ἑνός στεφανιοῦ ἀπό τή Ν. Ρωσία[49].

Ἀκριβέστερη ταύτιση τῶν φύλλων τῶν χρυσῶν στεφανιῶν δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐπιχειρεῖται, κυρίως ὅταν δέν εἶναι ἄμεσα φανερή ἡ ρεαλιστική διάθεση καί τό ἀποτέλεσμα σαφές. Μέ βάση τό ἴδιο φυσικό πρότυπο μπορεῖ νά παράγονται φύλλα διαφορετικῆς πιστότητας καί ἐμφάνισης[50].

42. Greek Gold, ἀριθ. 118, BCH 85 (1961), σ. 822, εἰκ. 12.
43. Greif. II, πίν. 1.
44. Syria 18 (1937), σ. 322.
45. H. Landenius, Medelhavsmuseet 11 (1976), σ. 46-49.
46. Ἡ μεσαία νεύρωση ἀποδίδεται συνήθως μέ διπλό χάραγμα, ὥστε νά φαίνεται ἀνάγλυφη.
47. AJA 54 (1950), σ. 122, εἰκ. 1Α, σ. 123, εἰκ. 2Β.
48. Greek Gold, ἀριθ. 119, Zahn, Schiller, πίν. 41, Amandry I, ἀριθ. 315, πίν. 54.
49. Greif. II, πίν. 2 (1), ABC, πίν. 5 (2). Παρόμοια ἀλλά διπλά εἶναι καί τά φύλλα ἀπό τόν τάφο τοῦ Πελινναίου, Miller, πίν. 28 a, c δεξιά.
50. Πρβλ. W. Deonna, Délos 18, σ. 312. Γιά τή δυνατότητα ταύτισης τῶν φύλλων τῶν στεφανιῶν σέ

δ) (Πίν. 98 β)

Στρογγυλό τετράφυλλο ἔλασμα, σχήματος σταυροῦ τῆς Μάλτας, μέ ὀπή στό κέντρο. Ἀριθ. εὑρ. 1310. Διάμ. 2,6 ἑκ.

Προφανῶς προέρχεται ἀπό τή μέση τοῦ στεφανιοῦ καί μιμεῖται τό ἄνθος πού κοσμοῦσε στή θέση αὐτή τά στεφάνια[51]. Εἶναι πιθανῶς τό «προμετωπίδιον» τῶν ἐπιγραφῶν[52].

Φύλλα διαφορετικῶν τύπων χρησιμοποιοῦνται συχνά στό ἴδιο στεφάνι[53]. Ὅμως τά πολυπληθή καί τριῶν εἰδῶν φύλλα τοῦ τάφου δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ἀνῆκαν σέ ἕνα μόνο στεφάνι. Ἀναμφίβολα, τά φύλλα β καί γ (112 συνολικά) ἦταν προσαρμοσμένα σέ χάλκινο στέλεχος, ὅπως ἔδειξαν τά ἴχνη τοῦ διαλυμένου χαλκοῦ στό κρανίο καί ὁ χάλκινος μίσχος σέ ἕνα ἀπό αὐτά, στοιχεῖο, ἄλλωστε, πού ὅσο γνωρίζω δέ φαίνεται νά ἀπαντᾶ σέ χρυσά φύλλα. Γιά τήν πυκνότητά του τό στεφάνι αὐτό θά μποροῦσε νά συγκριθεῖ π.χ. μέ ἕνα στεφάνι τῆς Συλλογῆς Σταθάτου ἤ τό στεφάνι ἀπό τό Πέργαμο μέ φύλλα δρυός[54]. Προβληματική εἶναι ἡ χρήση τῶν φύλλων α, πού δέν ἔχουν σχισμή γιά μίσχο. Αἰχμηρά ὅμως καθώς ἦταν, θά μποροῦσαν νά στερεωθοῦν σέ ἕνα στέλεχος. Σέ ὁρισμένα μάλιστα παρατηρεῖται κάποιο ἀμφίβολο ζάρωμα στό ἕνα ἄκρο, σάν νά εἶχαν κάπου εἰσχωρήσει ἤ νά εἶχαν δεθεῖ μέ σύρμα. Θά ἦταν ἐπίσης δυνατό νά στερεωθοῦν πάνω σέ ὑφασμάτινη ταινία τοῦ ἴδιου ἤ δεύτερου στεφανιοῦ. Ὅταν ἡ ἐπιγραφή τῆς Δήλου ἀναφέρει τό βάρος στεφανιοῦ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνα *σὺν τῷ λίνῳ*, εἶναι βέβαια δυνατό νά ἐννοεῖ τά λεπτά σκοινιά τῶν ἄκρων μέ τά ὁποῖα προσδενόταν τό στεφάνι στό κεφάλι[55]. Ἐξίσου ὅμως πιθανό εἶναι νά σημαίνει καί ὁλόκληρη ὑφασμάτινη ταινία πάνω στήν ὁποία θά ἦταν ραμμένα ἤ προσκολλημένα τά χρυσά φύλλα[56]. Τήν πρακτική αὐτή μποροῦμε νά εἰκάσομε ἀπό τίς χρυσές ταινίες μέ φύλλα πού σώθηκαν, ὅπως ἐκείνη τοῦ τάφου Β τῆς Ἀμφίπολης, τήν ταινία μέ φύλλα κισσοῦ ἀπό τή Ν. Ρωσία στό Βερολίνο[57], καθώς καί τῶν ἑτρουσκικῶν στεφανιῶν στό Βρετανικό Μουσεῖο[58]. Ἔτσι εἶναι δυνατό νά ὑπῆρχαν στόν τάφο δύο στεφάνια[59] ἤ ἕνα στεφάνι

παραστάσεις ἀγγείων βλ. Σ. Καρούζου, ΑΔ 31 (1976): Μελέται, σ. 16-17. Ὡστόσο, μεταξύ χρυσῶν φύλλων μυρτιᾶς καί δάφνης δύσκολη εἶναι ἡ διάκριση καί οἱ μελετητές ταυτίζουν κάποτε τά ἴδια φύλλα ἄλλοτε ὡς φύλλα μυρτιᾶς καί ἄλλοτε ὡς φύλλα δάφνης. Τά δεύτερα εἶναι γενικῶς μακρύτερα ἀπό τά πρῶτα καί πλαταίνουν περισσότερο πρός τή μέση.

51. Πρβλ. π.χ. BMCJ, ἀριθ. 1626, πίν. 29, Greif. II, πίν. 1, Θησαυροί, ἀριθ. 239, πίν. 31.

52. Th. Homolle, BCH 6 (1882), σ. 121, ὑποσημ. 5.

53. Πρβλ. π.χ. τό στεφάνι ἀπό τή Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης, Θησαυροί, ἀριθ. 293, πίν. 38.

54. Amandry I, ἀριθ. 315, πίν. 54, AM 33 (1908), σ. 430, πίν. 25.

55. BMCJ, σ. XXXII, BCH 6 (1882), σ. 120, Délos 18, σ. 311, ὑποσημ. 23.

56. Λίνον μπορεῖ νά σημαίνει καί ὁτιδήποτε κατασκευασμένο ἀπό λίνο. Βλ. καί Daremberg - Saglio III, 2 σ. 1263.

57. Θησαυροί, ἀριθ. 376, πίν. 54, Greif. I, πίν. 18 (1). Ὑστερότερα εἶναι τά ABC, πίν. III (1, 3, 5).

58. BMCJ, ἀριθ. 2293, 2298, πίν. 49, 2299-2301, πίν. 50. Βλ. καί Antike Kunstwerke Auktion II, 1960, ἀριθ. 166, πίν. 68.

59. Πρβλ. τά χρυσά φύλλα τοῦ τάφου τοῦ Πελινναίου, πού παρουσιάζουν τό ἴδιο πρόβλημα, Miller, σ. 27, 44. Βλ. καί Segall, Goldschmiedekunst, σ. 32. Ἡ ἐναπόθεση περισσότερων στεφανιῶν ἔχει τό λόγο της καί πιθανῶς λαμβάνει χώρα σέ ταφές ἐξαιρετικῶν νεκρῶν.

καί περισσότερα χρυσά κλαδιά, πού ἐπίσης ἔχουν βρεθεῖ σέ τάφους[60]. Ἄν ὅμως ὅλα τά διακόσια ὀγδόντα πέντε χρυσά φύλλα βρίσκονταν στό ἴδιο στεφάνι, θά εἴχαμε ἕνα ἀπό τά πυκνότερα πού μᾶς σώθηκαν τήν ἐποχή αὐτή.

Ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν στεφανιῶν χωρίς συνευρήματα εἶναι ἀνέφικτη. Ὡστόσο, τά πιό νατουραλιστικά ἀλλά καί πλούσια ἀνήκουν στόν 4ο αἰ. καί τήν πρώιμη ἑλληνιστική περίοδο[61]. Ἀργότερα προάγεται ἡ σχηματοποίηση καί ἡ ἁπλούστευση, πού ὁλοκληρώνεται τή ρωμαϊκή ἐποχή[62].

Ἄν τά ἐλασμάτινα κοσμήματα τῶν τάφων εἶναι ἀδύνατο ἤ δύσκολο νά χρησιμοποιηθοῦν στόν καθημερινό στολισμό, τά στεφάνια ἀπό λεπτά φύλλα εἶναι τά μόνα πού θά μποροῦσαν νά ἐκπληρώσουν καί ἄλλους σκοπούς. Ὅμοια θά ἦταν ἐκεῖνα πού οἱ πιστοί ἀνέθεταν στά ἱερά ἤ οἱ πόλεις πρόσφεραν σέ ἐξέχοντες πολίτες καί εὐεργέτες.

2. Διάδημα (Πίν. 100 α-β)

Ἡ ταινία ἔχει ὑποτυπώδη κορύφωση καί στρογγυλεμένα ἄκρα μέ δύο ὀπές γιά τά λεπτά σκοινιά τῆς πρόσδεσης. Τό διάδημα κοσμεῖ σχεδόν στή μέση ἔκτυπη παράσταση καί ἑκατέρωθεν βλαστόσπειρα μέ ἔκκρουστες στιγμές: ἀπό κυματοειδές στέλεχος ἐκφύονται ὅμοιοι μίσχοι πού ἔχουν στήν ἄκρη ρόδακα, ἐνῶ ἄλλοι μικρότεροι καταλήγουν σέ ἁπλές σπεῖρες. Στό ἄκρο βλαστοῦ ἀριστερά παριστάνεται ἴσως πεταλούδα[63]. Ἀνά τρία ἔκτυπα φύλλα φτέρης (;) κοσμοῦν τά ἄκρα καί τό περίγραμμα τῆς ταινίας ἀκολουθεῖ τά καμπύλα ἐξωτερικά φύλλα, πού ἀποδίδονται μέ βράχυνση. Οἱ παρυφές τονίζονται μέ ἔκκρουστες στιγμές. Δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τή μεσαία παράσταση σώζονται ὑπόλοιπα τυχαίου τυπώματος μορφῶν πού θά ὑπῆρχαν στήν ἴδια μήτρα. Χρησιμοποιήθηκε μία μόνο σκηνή[64].

Ἀριθ. εὑρ. 1293. Μῆκ. 38,5 ἑκ. Πλ. μεγ. 5 ἑκ., μικρ. 4 ἑκ.

Ἡ μόλις διαγραφόμενη κορύφωση συνδέει τό διάδημα μέ τόν τύπο τῶν τριγωνικῶν ἤ ἀετωματοειδῶν διαδημάτων τοῦ τέλους τοῦ 4ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ.[65]. Ἀξιόλογα παραδείγματα προέρχονται ἀπό τήν αἰολική Κύμη, τήν Ἄβυδο, τή Μάδυτο,

60. Ἡ Segall, ὅ.π., σ. 33, μνημονεύει τά κλαδιά πού βρέθηκαν στό Ἀμπουκίρ τῆς Αἰγύπτου κοντά στά πόδια καί στά δεξιά τοῦ νεκροῦ, πού δέν τοῦ ἔλειπε καί τό στεφάνι. Χρυσό κλαδί προέρχεται καί ἀπό τόν τάφο τῆς Κάτω Ἀχαΐας (βλ. ὑποσημ. 1). Συχνά βρίσκονται σέ τάφους μεμονωμένα χρυσά φύλλα πού ἀσφαλῶς δέν ἀνήκουν σέ στεφάνια, ἀλλά ἀποτελοῦν προσφορά πού ὑποκαθιστᾶ τό στεφάνι, ἀνάλογη μέ τίς οἰκονομικές δυνατότητες.

61. Κορυφαῖες δημιουργίες τό στεφάνι τοῦ Armento στό Μόναχο, AD IV, πίν. 43, F.W. Hamdorf, Zum Kranz von Armento, Mitteil. d. D.A. Verbandes 8, 2 (1977), τά στεφάνια ἀπό τή Μακεδονία, Θησαυροί, ἀριθ. 239, πίν. 31, The Search for Alexander, An Exhibition, 1980, ἀριθ. 173, ἔγχρ. εἰκ. 36, AAA X (1977), σ. 28. Τό στεφάνι τῆς συλλογῆς C. Kempe, Greek Gold, ἀριθ. 9.

62. Higgins, σ. 182.

63. Πρβλ. παρόμοια πιθανῶς στό διάδημα ἀπό τήν Πέρινθο, Pollak, πίν. 6 (26).

64. Ἔχει ἤδη διαπιστωθεῖ ἡ χρησιμοποίηση μεγαλύτερης μήτρας μέ περισσότερες παραστάσεις γιά τήν ἐκτύπωση διαδημάτων ἀπό τή γεωμετρική ἐποχή. Πιστοποιεῖται ἐπίσης στό πρώιμο ἑλληνιστικό διάδημα τῆς συλλογῆς Μεταξᾶ στό Ἡράκλειο, G. Neumann, AM 80 (1965), σ. 144.

65. Γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀπό τόν 4ο αἰ. βλ. Segall, ὅ.π., σ. 22 κ.ἑ., Greif. II, πίν. 3 (1).

τόν κόλπο τῆς Ἐλαίας[66] κλπ. Τό διάδημα τῆς Πάτρας, μακρινός οὐραγός ἐκείνων, διατηρεῖ καί τό τυπικό διακοσμητικό στοιχεῖο τους, τή βλαστόσπειρα[67]. Τό ἴδιο θέμα σέ διάφορους τύπους καί παραλλαγές, τόσο κοινό στήν ἑλληνιστική τέχνη[68], ἀπαντᾶ συχνά καί στήν Ἀχαΐα καί τήν Ἠλεία, ὅπου ἀποτελεῖ σχεδόν ἀναπόσπαστο διακοσμητικό μοτίβο τῶν ἰωνικῶν ἐπικράνων ἐπιτύμβιων στηλῶν[69]. Οἱ ἔκκρουστες στιγμές τῶν παρυφῶν τοῦ διαδήματος ὑπῆρχαν καί στά διαδήματα τῆς Κύμης, καθώς καί σέ ἄλλα τῆς Συλλογῆς Nelidow[70]. Ὁ τύπος τῶν φύλλων εἶναι ἐπίσης συχνός σέ ἑλληνιστικά ἔργα τῆς μικροτεχνίας, π.χ. σέ μεγαρικούς σκύφους[71]. Δέ λείπει τό θέμα καί ἀπό διαδήματα, ὅπως δείχνει τό διάδημα τῆς Συλλογῆς Berry, πού ἔχει ὅμοιο τριπλό ἀκανθόφυλλο στό σωζόμενο ἄκρο του[72]. Στή διακόσμηση τοῦ ἴδιου διαδήματος συναντᾶμε καί τήν τεχνική τῶν ἔκκρουστων στιγμῶν.

Στό πεδίο τοῦ μέσου παριστάνεται σκηνή «βουθυτούσης» ἤ «ταυροκτόνου» Νίκης. Ἡ Νίκη μέ μακρύ ἔνδυμα, πιθανῶς πέπλο ζωσμένο, εἶναι στραμμένη πρός ἀριστερά, τό κεφάλι τείνει ψηλά, τό σῶμα της γέρνει καί στηρίζεται μέ τό γονατισμένο δεξί σκέλος πάνω στόν ξαπλωμένο ταῦρο. Ἐνῶ μέ τό ἀριστερό ἁρπάζει τό ἀνορθωμένο κεφάλι τοῦ ζώου ἀπό τό ρύγχος, κρατεῖ στό τεντωμένο δεξί χέρι ξίφος μέ τήν αἰχμή πρός τά πάνω. Τήν ἑπόμενη στιγμή θά στρέψει τό ξίφος γιά νά πλήξει τό λαιμό τοῦ ζώου. Ἀχνά ἔχει τυπωθεῖ στό πεδίο τοῦ βάθους τό μεγάλο φτερό τῆς δαιμονικῆς ὕπαρξης, διακρίνεται περισσότερο κάτω δεξιά καί χάνεται πιό πολύ ἐξαιτίας τοῦ χαρακτοῦ κοσμήματος τοῦ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ πού γεμίζει τό κενό πίσω ἀπό τή Νίκη. Ἡ σύνθεση κλείνεται σέ δύο κίονες. Διακρίνεται κάτω ὁ τροχίλος τῆς βάσης, στό πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ εἶδος ὑποτραχηλίου καί ὡς κορυφή καλαθόσχημο κιονόκρανο μέ λεπτό ἄβακα.

Ἡ καμπυλόγραμμη φορά τῶν πτυχῶν τοῦ ἐνδύματος στό κάτω μέρος εἶναι τυπικό στοιχεῖο σέ κινημένες μορφές, ἰδίως Νίκες, ἀπό τήν κλασική ἐποχή. Ἤδη ἀπαντᾶ στό θωράκιο τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης[73] καί σέ ἕνα σφραγιδόλιθο στό Leningrad μέ παράσταση τοῦ θέματος τῆς ταυροκτόνου Νίκης γύρω στό 400 π.Χ.[74]. Ἡ μανιεριστική ἀπόδοση στό χρυσό ἔλασμα ταιριάζει στή βαθμίδα τοῦ ρυθμοῦ εἰδωλίων Νίκης στό Λοῦβρο, πού χρονολογοῦνται μετά τά μέσα τοῦ 2ου αἰ.[75]. Προχωρημένη σχηματοποίηση

66. Κύμης, BMCJ, ἀριθ. 1612-1614. Ἀβύδου, A. Conze, AZ 42 (1884), σ. 94, Segall, ὅ.π., σ. 22, εἰκ. 1. Μαδύτου, Segall, ὅ.π., πίν. 40, Greek Gold, σ. 68, εἰκ. 7b. Ἐλαίας, Conze, ὅ.π., πίν. 7 (1).

67. Παρά τήν πρόχειρη καί σχηματική της διατύπωση μέ στιγμές, ἔχει τά στοιχεῖα τῆς βλαστόσπειρας τοῦ διαδήματος τῆς Κύμης, BMCJ, ἀριθ. 1612, εἰκ. 52.

68. Βλ. τούς μεγαρικούς σκύφους, Délos 31, πίν. 61 (634, 1967, 2260), τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Φίλωνος, τίς βοιωτικές ἐπιτύμβιες στῆλες, P.M. Fraser - T. Rönne, Boeotian and West Greek Tombstones, 1957, σ. 52 κ.ἑ., 55.

69. Ι. Α. Παπαποστόλου, AAA VIII (1975), εἰκ. σ. 293-299. Βλ. καί τή διακόσμηση τῶν ἀσημένιων ἐλασμάτων τοῦ τάφου παρακάτω.

70. Pollak, πίν. VI (26).

71. Π.χ. Délos 31, πίν. 85 (2415), 113 (636, 1981), 121 (599+673).

72. Berry, ἀριθ. 49d.

73. P. Carpenter, The Sculpture of the Nike Parapet, 1929, πίν. 1.

74. AG, πίν. X (46), Lippold, πίν. 32 (6).

75. S. Mollard-Besques II, πίν. 81 b, c, 82 a.

καί ξηρότητα ἔχει τό ἴδιο μοτίβο σέ θραῦσμα κρατήρα ἀπό τό ναυάγιο τῆς Mahdia[76], πού πρέπει νά χρονολογηθεῖ λίγο πρίν ἀπό τό ναυάγιο τοῦ 100 π.Χ. Παρ' ὅλη τήν ἀνομοιότητα τῶν ἔργων, γίνεται φανερό ὅτι ἡ αἴσθηση πού ἐκπροσωπεῖ ἡ μορφή τοῦ διαδήματος ὁδηγεῖ, ἀλλά δέν ἔχει φθάσει ἀκόμη, στό βαθμό τῆς ἀκαμψίας τῆς πτύχωσης τῆς μορφῆς τοῦ κρατήρα. Κάποια ἀνησυχία πού μόλις διακρίνεται στό ἄλλωστε ἀσαφές ἀπόπτυγμα τῆς Νίκης, καθώς καί ἡ στενή σχέση τοῦ ἐνδύματος μέ τό σῶμα, θυμίζει μορφές τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. πού στηρίζονται σέ ὑστεροκλασικά πρότυπα[77]. Καί ἡ κόμμωση τῆς Νίκης εἶναι τυπικά ὑστεροελληνιστική καί ἀπαντᾶ συχνά σέ κλασικιστικά ἔργα[78]. Ὁ χρονολογικός προσδιορισμός τοῦ ρυθμοῦ τῆς μορφῆς μας μετά τά μέσα τοῦ 2ου αἰ. εἶναι ἀσφαλής.

Τό θέμα τῆς ταυροκτόνου Νίκης ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά στό θωράκιο τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης στήν Ἀκρόπολη[79]. Ἐκεῖ ἡ Νίκη κινεῖται πρός δεξιά, γονατίζει μέ τό ἀριστερό της σκέλος πάνω στή ράχη τοῦ ζώου καί τείνει τό χαμηλωμένο χέρι πού κρατεῖ τό ξίφος πρός τά πίσω. Ἀπό τότε τό θέμα ἐμφανίζεται μέ παραλλαγές καί σέ ἄλλα ἔργα, κυρίως τῆς μικροτεχνίας, ἀνάγλυφα δισκία, καθρέφτες, νομίσματα, σφραγίδες καί ἐπίσημα ἀνάγλυφων ἀγγείων, πάντοτε προσαρμοσμένο σέ στρογγυλό πεδίο. Ὁ τύπος τῆς παράστασης τοῦ διαδήματος μᾶς δίνει, ἀντίθετα, τή Νίκη πρός ἀριστερά, μέ τά φτερά σέ πλάγια ὄψη καί τό ξίφος στό δεξί χέρι ὄρθιο, ὑψωμένο πάνω ἀπό τό κεφάλι τοῦ ζώου[80].

Στή μελέτη του γιά τά ἀνάγλυφα Campana ὁ Borbein ὑποστήριξε ὅτι ὁ πρός ἀριστερά τύπος, ἡ ἀντιστροφή δηλαδή τοῦ κλασικοῦ τύπου τοῦ θωρακίου τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, δημιουργήθηκε μόνο γιά νά χρησιμοποιηθεῖ στήν ἀντιθετική σύνθεση δύο Νικῶν, ὅπως ἐμφανίζεται στά διακοσμητικά ἀνάγλυφα Campana τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, στά ὁποῖα ὁ πρός ἀριστερά τύπος διακοσμεῖ τή δεξιά πλάκα. Κατά συνέπεια ἡ δημιουργία τοῦ τύπου αὐτοῦ πρέπει νά χρονολογηθεῖ στά χρόνια τοῦ Αὐγούστου[81].

Ἀσφαλῶς οἱ περισσότερες παραστάσεις τοῦ πρός ἀριστερά τύπου χρονολογοῦνται ἀπό τόν 1ο π.Χ. αἰ. κ.ἑ. Ἀλλά δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά ἀνατρέξομε στήν ἀντιθετική ρωμαϊκή σύνθεση, γιά νά ἐξηγήσομε τόν τύπο τῆς πρός ἀριστερά ταυροκτόνου Νίκης

76. W. Fuchs, Der Schiffsfund von Mahdia, 1963, πίν. 71.

77. Reinsberg, σ. 185 κ.ἑ.

78. Fuchs, ὅ.π., σ. 44, πίν. 68.

79. Carpenter, ὅ.π., σ. 43, πίν. 17. Γιά τή σχέση τοῦ προτύπου μέ τήν τέχνη τοῦ ἀναγλύφου βλ. Kunisch, σ. 74 κ.ἑ. Ὁ τύπος κάνει τήν ἐμφάνισή του γιά πρώτη φορά, ὅσο γνωρίζω, σέ ἕναν ἀρχαϊκό σκαραβαῖο στό Βερολίνο. Παριστάνεται νέος τρέχοντας «ἐν γούνασι» πάνω ἀπό ξαπλωμένο ταῦρο τοῦ ὁποίου ἔχει ἁρπάξει τά κέρατα, ἐνῶ κρατεῖ ξίφος μέ τήν αἰχμή πρός τά πάνω. Ἡ σύνθεση δέν ἔχει ὀργανική ἑνότητα, τό θέμα ὅμως εἶναι σαφές (GGFR, σ. 145, εἰκ. 188, JbBerlMus 32 (1910-11), σ. 242, εἰκ. 134). Τό θραῦσμα ἀναγλύφου, ὅ.π., εἰκ. 133, δέν παριστάνει τήν ταυροκτόνο Νίκη ἀλλά τήν Εὐρώπη, βλ. C. Blümel, Griechische Skulpturen des VI. u. V. Jahrh. v. Chr., 1940, ἀριθ. A21, πίν. 48. Σχετικά μέ τίς ἀποδόσεις τοῦ τύπου τῆς βουθυτούσης Νίκης σέ ἀρχαίους καλλιτέχνες κατά τίς πηγές, βλ. Kunisch, σ. 73, Borbein, σ. 93 κ.ἑ. Συγγενές θέμα τοῦ ὁποίου ἡ παράσταση στηρίζεται στόν τύπο τῆς Νίκης εἶναι ὁ ταυροκτόνος Μίθρας, Borbein, σ. 60 κ.ἑ. μέ βιβλιογραφία.

80. Εἶναι ὁ τύπος II a τῆς λεπτομεροῦς τυπολογικῆς κατάταξης τοῦ Kunisch, σ. 63 κ.ἑ.

81. Borbein, σ. 62 κ.ἑ.

πού παριστάνεται στό διάδημα. Ἤδη σέ νομίσματα τῆς Ἀβύδου τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ.[82] καί τῆς Λαμψάκου τοῦ 380 π.Χ.[83], ἡ Νίκη κινεῖται πρός ἀριστερά. Στίς παραστάσεις αὐτές ἡ θεά γονατίζει καί μέ τά δύο σκέλη, πάνω σέ κριό, σάν νά ἱππεύει, σκύβει πάνω ἀπό τό κεφάλι τοῦ ζώου καί φέρνει τό ξίφος πρός τό λαιμό ἕτοιμη νά πλήξει. Ἡ σύνθεση ἔχει ὀργανωθεῖ περικεντρικά, εἶναι κλειστή καί δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό ἀντιθετικό πάρισο. Ἄλλη παράσταση πρός ἀριστερά εἶναι καί τῆς μαινάδας πού ἑτοιμάζεται νά σφάξει κριό στόν ἀσημένιο κρατήρα τῶν μαινάδων στό Βερολίνο, τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ.[84]. Ἀλλά ταυροκτόνος Νίκη πρός ἀριστερά καί μάλιστα μέ ὅμοια τυπολογικά στοιχεῖα βρίσκεται καί σέ ἑλληνιστικά ἔργα, σέ ἀνάγλυφα ἐπίσημα καλῶν ἀγγείων τῆς Ἰταλίας. Σέ ἕνα θήλαστρο στήν Bologna[85] καί σέ ἄλλο στό Leningrad[86], ἡ Νίκη εἶναι στραμμένη πρός ἀριστερά, παριστάνεται σέ πλάγια ὄψη, ὅπως καί τό φτερό πού ἁπλώνεται πίσω ἀπό τή μορφή. Τό κεφάλι στέκει ψηλά, τό ξίφος βρίσκεται στή θεαματική πρίν ἀπό τό πλῆγμα ἀνύψωση[87]. Σέ καλυνό θήλαστρο στήν Κοπεγχάγη[88] ἡ Νίκη, ἄν καί τοῦ πρός δεξιά τύπου, ἔχει στάση ὅμοια καί τό ξίφος, παρόλο ὅτι εἶναι πλάι στό λαιμό τοῦ ζώου, παριστάνεται μέ τήν αἰχμή πρός τά πάνω.

Τό στοιχεῖο τῆς πρός τά πάνω στραμμένης αἰχμῆς, πού χαρακτηρίζει τόν τύπο τοῦ διαδήματος καί τῶν καληνῶν ἀγγείων, ἐμφανίζεται ἤδη παλιότερα σέ ὁρισμένα ἄλλα ἔργα: α) Στήν παράσταση ἀντρικῆς φτερωτῆς μορφῆς πού γονατίζει σέ ταῦρο στόν κρατήρα ἀπό τήν Canosa στό Μουσεῖο Νεαπόλεως[89]. β) Στήν ταυροκτόνο Νίκη

82. BMCC, Troas, ἀριθ. 9, πίν. I, 7, Borbein σ. 47, πίν. 10 (4), A.R. Bellinger - M.A. Berlincourt, Victory as a Coin Type, NNM 149 (1962), σ. 16, πίν. V (10).

83. BMCC, Mysia, σ. XXI, ἀριθ. 3, P.R. Franke - M. Hirmer, Die Griechische Münze, 1964, πίν. 202, Borbein σ. 47, Bellinger - Berlincourt, ὅ.π., πίν. V (11).

84. W. Züchner, BWPr 98 (1938), πίν. 2.

85. Kunisch, σ. 63, εἰκ. 2, R. Pagenstecher, Die calenische Reliefkeramik, 1909, σ. 95, ἀριθ. 184c.

86. Borbein, σ. 64, ὑποσημ. 301, Pagenstecher, ὅ.π., σ. 95, ἀριθ. 184g.

87. Ὁ Borbein, σ. 64, νομίζει ὅτι τό ξίφος τῆς Νίκης στό θήλαστρο τῆς Bologna φέρεται πρός τό λαιμό τοῦ ταύρου, προσθέτει ὅμως ὅτι ἡ κίνηση δέ διακρίνεται καλά. Δέν πιστεύει ὅτι τά καληνά αὐτά ἀγγεῖα μέ τόν πρός ἀριστερά τύπο ἐπηρεάζουν τή χρονολόγηση τῆς δημιουργίας του στήν ἐποχή τοῦ Αὐγούστου, ἀφοῦ δέχεται ὅτι ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας μποροῦν νά χρονολογηθοῦν ἕως τήν ἐποχή αὐτή (ὅ.π., σ. 64, 76, ὑποσημ. 345). Ἡ Jentel, σ. 343, ὑποσημ. 10, ἀμφισβήτησε τήν τόσο χαμηλή χρονολόγηση καληνῶν ἀγγείων, πού γενικά τοποθετοῦνται ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 3ου ἕως καί τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ 2ου αἰ. Ἡ χρονολόγηση μεμονωμένων ἀνάγλυφων καληνῶν ἀγγείων στόν 1ο π.Χ.-1ο μ.Χ. αἰ. (Pagenstecher, ὅ.π., σ. 165-166) δέν εἶναι ἀπόλυτα ἀσφαλής. Ἴσως πρόκειται γιά ξαναχρησιμοποίηση ἀνάγλυφων ἐπίσημων σέ μεταγενέστερα ἀγγεῖα. Γιά τή χρονολόγηση τῶν καληνῶν βλ. καί G. Körte, GGA 175 (1913), σ. 255 κ.ἑ.: προσεγγίζει τήν κατηγορία στή μελαμβαφή κεραμεική μέ ἀνάγλυφα στοιχεῖα τοῦ 4ου αἰ. παρά στή μεταλλοτεχνία καί χρονολογεῖ (σ. 260 κ.ἑ.) πρωιμότερα ἀπό τόν Pagenstecher.

88. Borbein, σ. 64, πίν. 10 (3). Ἡ σύγκριση τῆς παράστασης τοῦ θηλάστρου τῆς Κοπεγχάγης μέ τό νόμισμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου πού φέρει τήν ἐπιγραφή *ARMENIA CAPTA* (Borbein, σ. 63-64, BMCC, Mattingly I, 1923, σ. 108, ἀριθ. 671, πίν. 16 (14), Bellinger - Berlincourt, ὅ.π., πίν. XI (1), AJA 61 (1957), πίν. 75) δέν εἶναι ἀποδοτική. Στό θήλαστρο τῆς Κοπεγχάγης ἡ Νίκη διατηρεῖ τήν πλάγια ὄψη, ἐνῶ στό νόμισμα τά φτερά εἶναι ἁπλωμένα στό βάθος καί τό κάτω σῶμα κατενώπιον, τό δέ ξίφος στρέφει πρός τό λαιμό τοῦ ζώου καί δέ βλέπει πρός τά πάνω, ὅπως στό θήλαστρο τῆς Κοπεγχάγης. Ἐδῶ ἡ Νίκη φορεῖ ζωσμένο ἔνδυμα, ἐνῶ στό νόμισμα ἱμάτιο πού ἀφήνει γυμνό μεγάλο μέρος τοῦ σώματος. Τό νόμισμα συνδυάζει στοιχεῖα ἀπό διαφορετικές παλιότερες παραλλαγές τοῦ τύπου τοῦ θωρακίου τῆς Νίκης.

89. Borbein, πίν. 11 (1).

νομίσματος τῶν Συρακουσῶν μετά τό 212 π.Χ.[90]. γ) Στήν παράσταση τοῦ ἴδιου θέματος σέ σφραγιδόλιθο νεώτερο ἀπό τά παραπάνω ἔργα στό Βερολίνο, πού θεωρήθηκε ἀπό τό Furtwängler ἰταλικός[91].

Ὄχι μόνο τά καληνά ἀγγεῖα, ἀλλά καί τά ἔργα αὐτά μᾶς ὁδηγοῦν στήν Ἰταλία. Ἄμεση πρέπει νά εἶναι γι' αὐτό ἡ σχέση τῆς παράστασης τοῦ διαδήματος τῆς Πάτρας μέ τήν ἰταλική ἑλληνιστική ἐργαστηριακή παράδοση, πού κάποιο σχετικό πρότυπο θά εἶχε ὑπόψη της[92]. Ἑπομένως ὁ πρός ἀριστερά τύπος ἔχει μακρόχρονη καλλιέργεια στήν ἴδια τήν Ἰταλία καί ὅταν χρειάστηκε γιά τήν ἀντιθετική αὐγουστιανή σύνθεση ἦταν ἤδη προσιτός στά ἐργαστήρια τῶν ἀναγλύφων Campana, τά ὁποῖα δέν υἱοθέτησαν μόνο τό σχῆμα τοῦ πρός τά πάνω κρατούμενου ξίφους[93].

Ἀξιοπρόσεκτο στοιχεῖο εἶναι οἱ δύο κίονες πού πλαισιώνουν τή σκηνή. Θυμίζουν τούς κίονες πού χωρίζουν σκηνές τοῦ δωδεκάθλου σέ μεγαρικούς σκύφους τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ.[94]. Εἶναι γνωστή ἡ σχέση τῶν μεγαρικῶν σκύφων μέ τή μεταλλοτεχνία, ὅπως καί τῶν μεταγενέστερων ἀρρετινῶν ἀγγείων, στά ὁποῖα ἀπαντοῦν ἐπίσης κίονες πού παρεμβάλλονται μεταξύ τῶν μορφῶν τῶν σκηνῶν[95]. Ἑπομένως εἶναι πολύ πιθανό ὅτι οἱ σκηνές πού ὑπῆρχαν στή μήτρα χωρίζονταν μέ κίονες. Ἀλλά καί ἐκ τῶν ὑστέρων εἶναι δυνατό νά σφυρηλατήθηκαν οἱ δύο κίονες, γιά νά πλαισιώσουν τήν παράσταση. Ἔτσι καί ἀλλιῶς, πιστεύω, μποροῦν νά δεχθοῦν καί κάποιο ἄλλο νόημα: τή δήλωση ναοῦ. Γνωρίζομε ὅτι ἀπό τήν ἑλληνιστική κιόλας ἐποχή ἐνισχύεται ὁ χαρακτήρας τῆς Νίκης ὡς ἀνεξάρτητης θεᾶς καί ἀρχίζει ἰδιαίτερη λατρεία της σέ ναούς[96]. Ὁ χαρακτήρας αὐτός διευρύνεται καί ἐπικρατεῖ στά ρωμαϊκά χρόνια, ὅταν ἡ παλιά δαιμονική ὕπαρξη μέ τό μυθικό-συμβολικό περιεχόμενο γίνεται προσωποποίηση τῆς ἀφηρημένης ἔννοιας τῆς Νίκης (Victoria) καί συνδέεται συχνά μέ τόν ἀπαθανατισμό συγκεκριμένων περιστατικῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους.

3. Περιδέραιο μέ στρογγυλά ἐξαρτήματα (Πίν. 101 α-β)

Ἀποτελεῖται ἀπό τοξωτό ἔλασμα καί ἑπτά στρογγυλά ἐξαρτήματα. Τό τοξωτό ἔλασμα ἔχει ὀξυγώνιες ἀπολήξεις, στίς ὁποῖες ὑπάρχει ἀπό μιά ὀπή γιά τά λεπτά σκοινιά πού τό συγκρατοῦσαν στό λαιμό. Τό περίγραμμα, ἀκανόνιστα ψαλιδισμένο, τονίζουν ἔκκρουστες στιγμές. Τά ἐξαρτήματα, ἀπό τά ὁποῖα τό μεσαῖο εἶναι μεγαλύτερο, τά τρία ἑκατέρωθεν ἰσομεγέθη, κρέμονται περασμένα σέ σχισμές τῆς ταινίας μέ τή

90. Borbein, σ. 57, ὑποσημ. 272 μέ βιβλιογραφία, BMCC, Sicily, σ. 227, ἀριθ. 698, B. Head, Chronological Sequence of the Coins of Syracuse, 1874, πίν. 14 (4).

91. A. Furtwängler, Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium, 1896, ἀριθ. 6732, πίν. 48.

92. Ἀντίθετα, δέ συναντᾶμε τό ἴδιο μοτίβο σέ ἔργα ἀπό τήν Κεντρική ἤ Ἀνατολική Ἑλλάδα. Π.χ. στά νομίσματα τῆς Ἀβύδου καί τῆς Λαμψάκου (βλ. ὑποσημ. 82, 83) ἡ Νίκη κρατεῖ τό ὑψωμένο πάνω ἀπό τό κεφάλι ξίφος μέ τήν αἰχμή πρός τό λαιμό τοῦ ζώου.

93. Εὔστοχα ἐξηγεῖ ὁ Kunisch, σ. 63-64, ὅτι μέ τό σχῆμα αὐτό, πού προβάλλει ἰδιαίτερα τό ξίφος, δηλώνεται τί πρόκειται νά ἀκολουθήσει καί ὄχι ἡ ἴδια ἡ πράξη, τήν ὁποία ἀντίθετα ἀγαποῦσαν νά παριστάνουν οἱ Ρωμαῖοι.

94. Délos 31, πίν. 125 (3311+3313).

95. Π.χ. CVA New York I, πίν. 3, 28, 42 (5).

96. Kunisch, σ. 92 κ.ἑ., Borbein, σ. 111 κ.ἑ. Στή Ρώμη τό 294 π.Χ. ὁ L. Postumius Megellus ἀφιερώνει ναό στή λατρεία τῆς Νίκης.

βοήθεια ἀγκυλῶν προσκολλημένων στήν πίσω ἐπιφάνειά τους. Τά κοσμοῦν ἔκτυπες μορφές, μετωπικό γοργόνειο τό μεσαῖο, εἰκόνα γυναικείου κεφαλιοῦ σέ πλάγια ὄψη τά ἄλλα.

Ἀριθ. εὑρ. 1294. Μῆκ. χορδῆς ταινίας 19 ἑκ., πλ. 8-9 ἑκ. Διάμ. μεσαίου ἐξαρτήματος 2,2 ἑκ. Διάμ. τῶν ἄλλων 1,4 ἑκ.

Στρογγυλά ἐξαρτήματα εἶναι πανάρχαιο στοιχεῖο περιδεραίων. Παραλείποντας τά προϊστορικά, θυμίζομε τῆς «πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου» ἀπό τήν Κύπρο στό Metropolitan Museum[97] καί τοῦ τέλους τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ἀπό τήν Κύμη τῆς Ἰταλίας στό Μουσεῖο Νεαπόλεως τά δισκία ἀπό ἤλεκτρο, διακοσμημένα μέ κοκκιδωτά τρίγωνα[98]. Ὡς ἀργά στά ρωμαϊκά χρόνια ἀπαντοῦν ἐλασμάτινα στρογγυλά ἐξαρτήματα περιδεραίων, κάποτε μάλιστα χρησιμοποιοῦνται καί νομίσματα[99]. Ἰδιαίτερη προτίμηση στό εἶδος μέ τή μορφή τῶν σφαιροειδῶν ἐξαρτημάτων (bullae) ἔδειξε ἡ Ἐτρουρία ἀπό τήν ἀρχαϊκή ἐποχή[100]. Παρά τήν ἐξωτερική στήν ὅλη ἐμφάνιση συγγένεια πρός τά ἐτρουσκικά, τά ἑλληνικά περιδέραια μέ στρογγυλά ἐξαρτήματα δέν ἔχουν ἀνάγκη ἀπό κάποιο ἰταλικό ρεῦμα γιά νά ἐξηγηθοῦν. Στήν Ἑλλάδα ὅσο γνωρίζω ὁ τύπος τῶν bullae δέν υἱοθετήθηκε, τά σφαιρικά ἐξαρτήματα εἶναι σπάνια[101] καί τά ἀσπιδόμορφα δισκάρια, πού χρησιμοποιοῦνται κάποτε καί ὡς ἐξαρτήματα, δέν εἶναι βέβαια ἀπαραίτητο νά συνδεθοῦν μέ τίς ἐτρουσκικές bullae[102]. Ἐν τούτοις στήν Ἀχαΐα ἔχει βρεθεῖ ἕνα βαθύ «σκυφωτό» χρυσό ἔλασμα μέ κρίκο ἐξάρτησης καί ἔκτυπη, πιθανῶς, λεοντοκεφαλή, τό ὁποῖο θά μποροῦσε νά συνδεθεῖ ἀμεσότερα μέ τόν ἐτρουσκικό τύπο (Πίν. 118 β). Ἡ παρουσία του πάντως εἶναι μεμονωμένη[103].

Τό πλῆθος τῶν ἑλληνιστικῶν περιδεραίων μέ στρογγυλά ἐξαρτήματα μποροῦμε νά εἰκάσομε πιό πολύ ἀπό τά μεμονωμένα δισκία πού σώθηκαν[104]. Τά δισκία ἄλλοτε

97. J.L. Myres, Handbook of the Censola Collection, 1914, σ. 381, ἀριθ. 3189, 3190.

98. Siviero, ἀριθ. 4, πίν. 6-7.

99. Π.χ. Zahn, Schiller, ἀριθ. 111, πίν. 61, ἀριθ. 141, πίν. 55, Λούβρου, De Ridder, ἀριθ. 750, 751, Coche de la Ferté, πίν. 43-55, Βρετ. Μουσείου, BMCJ, ἀριθ. 2938-40, πίν. 68. Βλ. καί ἐξαρτήματα ἀπό τάφο τῆς Ἀντιμαχείας τῆς Κῶ, Η. Ζερβουδάκη, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, Πίν. 555.

100. Higgins, σ. 140-141, Becatti, πίν. 65, 92, 93, De Ridder, ἀριθ. 743-746, BMCJ, ἀριθ. 2271, πίν. 45, C. Carducci, Gold und Silberschmuck aus antiken Italien, 1962, πίν. 21a.

101. Laffineur, ἀριθ. 78, ὑποσημ. 235. Ἀντίστοιχες λέξεις στά ἑλληνικά εἶναι ἦλος καί γόμφος, ὄχι ὅμως ταιριαστές στό εἶδος.

102. Ἡ «ἀσπιδίσκη» πού μαρτυρεῖται σέ ἐπιγραφές τῆς Δήλου ἀναφέρεται προφανῶς στό εἶδος αὐτό Délos 18, σ. 302, BCH VI (1882), σ. 124, ὑποσημ. 2: *ἀσπιδίσκας ὀνυχίνας... πρὸς αἷς ἁλύσιον χρυσοῦν σὺν κίρκοις...*

103. Μουσεῖο Πάτρας, ἀριθ. 362. Διάμ. 2,1 ἑκ., πλ. ταινίας κρίκου 0,4 ἑκ. Ἀπό τό Ἀνδρώνι τυχαῖο εὕρημα. Ἡ ταύτιση μέ λεοντοκεφαλή δέν εἶναι ἀπόλυτα ἀσφαλής λόγω τῆς κακῆς διατήρησης. Στήν περιφέρεια ὑπῆρχε ζώνη μέ κόσμημα. Πάνω δεξιά ξεχωρίζει πιθανῶς ἑλικοειδής γραμμή. Πρβλ. Greif. II, πίν. 34 (22): ἰταλικό ἐξάρτημα, 3ος π.Χ. αἰ. Ἡ νεκρική χρήση τοῦ ἐξαρτήματος τοῦ Ἀνδρωνιοῦ εἶναι ἀναμφίβολη, ἐξαιτίας τοῦ λεπτοῦ ἐλάσματος ἀπό τό ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένο.

104. Μικρά ἐλασμάτινα δισκία εἶναι συνηθέστατα ἀπό τόν 4ο αἰ. ἕως τή ρωμαϊκή ἐποχή. Χρησιμοποιοῦνται ὄχι μόνο ὡς ἐξαρτήματα ἀλλά καί γιά διάφορους ἄλλους σκοπούς, τήν κόσμηση ἐνδυμάτων, σκευῶν, καί ὡς δανάκες. Πολλά δισκία χωρίς ὀπές ραφῆς ἤ προσήλωσης, οὔτε κρίκο ἐξάρτησης, ἦταν μόνο κτερίσματα. Παραδείγματα τῶν παραπάνω κατηγοριῶν βλ. ABC, πίν. XXI, M. Artamonov, Goldschatz der Skythen, 1969, εἰκ. 68, 104, 148. Pollak, ἀριθ. 493, 494, 506, Greif. II, πίν. XIX, πίν. 72 (13, 14), Laffineur, ἀριθ. 134-137, εἰκ. 150-153.

ἀποτελοῦν ἀποκλειστικό τύπο ἐξαρτήματος καί ἄλλοτε, συχνότερα, συνδυάζονται μέ ποικίλα ἄλλα ἐξαρτήματα. Τό εἶδος αὐτό ἔχει ἰδιαίτερα εὐρεία διάδοση τήν ὑστερο-ελληνιστική ἐποχή[105]. Ἀξιόλογα περιδέραια μέ ποικίλα ἐξαρτήματα, ἔχουν βρεθεῖ στήν Ἐρέτρια καί τό Πελινναῖο[106]. Στό περιδέραιο τοῦ Πελινναίου, ἀνάμεσα σέ ἐρωτιδεῖς, Νίκες, ἀετό, ἡμισέληνο καί ἀστροειδές διάλιθο ἐξάρτημα κρέμονται καί δύο στρογγυλά ἐλάσματα μέ προτομές Ἀρτέμιδος καί Ἥλιου. Ἄλλα ὕστερα περιδέραια μέ ποικίλα ἐξαρτήματα βρίσκονται σέ ἰδιωτική συλλογή στή Γερμανία, στή Συλλογή Berry καί στή Συλλογή Ed. Gans στό Berkeley[107]. Τό τελευταῖο, ἐκτός ἀπό μηνοειδή μέ συρμάτινη διακόσμηση καί ἀμυγδαλόσχημα διάλιθα, ἔχει καί τέσσερα ἐλασμάτινα στρογγυλά ἐξαρτήματα μέ προτομές[108].

Ἀποκλειστικῶς στρογγυλά ἐξαρτήματα ἔχουν τά πιό κάτω:

1) Τμῆμα περιδεραίου ἀπό τόν τάφο Γ τῆς Ἀμφίπολης, τοῦ 4ου αἰ. Τά ἐξαρτήματα κοσμοῦνται μέ κεφάλι Ἀλεξάνδρου καί ἔντομο (μέλισσα;), Θησαυροί, ἀριθ. 385.

2) Τμήματα περιδεραίου ἀπό τάφο τῆς Μεδεῶνος, τοῦ 4ου αἰ. Τά ἐξαρτήματα ἔχουν γυναικεῖο μετωπικό κεφάλι καί χρησιμοποιεῖται καί νόμισμα Ὀπουντίων Λοκρῶν (369-338 π.Χ.), Vatin κλπ., Médéon de Phocide V (1976), σ. 44, εἰκ. 205-207.

3) Περιδέραιο στό Βερολίνο μέ χάντρες ἀπό φαγεντιανή καί στρογγυλά δισκία ἀπό ὑαλόμαζα μέ ἀνάγλυφες προτομές ἐρωτιδέα, Greif. II, πίν. 23 (6).

4) Παρόμοιο περιδέραιο στό Λοῦβρο ἀπό τό Kertch, De Ridder, ἀριθ. 651 bis, πίν. 12.

Ἀκόσμητα στρογγυλά ἐλάσματα κρέμονται σέ περιδέραια τῆς Συλλογῆς Schiller[109].

Πολυάριθμα εἶναι τά χρυσά δισκοειδή ἐξαρτήματα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, πού σώθηκαν μεμονωμένα. Μπορεῖ νά συνδυάζονταν καί μέ ἄλλου τύπου ἐξαρτήματα ἤ νά ἀποτελοῦσαν τό μοναδικό ἐξάρτημα περιδεραίων[110]. Σημειώνομε τά ἑξῆς:

Δισκία ὑπάρχουν καί στή Vasensammlung τοῦ Μονάχου, D. Ohly, Die Antikensammlungen am Königsplatz in München, 1967, σ. 67.

Τό δισκίο στή Συλλογή Σταθάτου, Amandry III, ἀριθ. 158 (4ος αἰ.), ἔχει πίσω κρίκο καί χαρακτηρίζεται ἐξάρτημα ἤ ἐπίρραμα. Στρογγυλά ἐλάσματα δέν κρέμονται μόνο, ἀλλά συναρμόζονται καί μέ ἄλλους τρόπους στά περιδέραια. Περασμένα σέ περιδέραιο, ἤ στερεωμένα σέ κάποια ἐπιφάνεια, πιστεύει ὁ Laffineur ὅτι ἦταν τά «μετάλλια» τῆς Συλλογῆς Κανελλοπούλου, ἀριθ. 117, 118, εἰκ. 129-130, μέ γυναικεία προτομή τό ἕνα, ἔφιππη Ἀφροδίτη τό ἄλλο. Ὁ De Ridder, Collection de Clercq VII, I, καταγράφει σειρά «μεταλλίων» ἀριθ. 1348-1412, μεταξύ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται ἀσφαλῶς καί ἐξαρτήματα. Ἀπεικονίζονται ἐλάχιστα ἀριθ. 1356, 1376, πίν. 13, 1366, πίν. 5. Βλ. σχετικά καί E. Lévy, BCH 89 (1965), σ. 540.

105. Βλ. M.S. Ruxer - J. Kubczak, Greek Necklace of the Hellenistic and Roman Ages, 1972, σ. 190 κ.ἑ., Pfeiler-Lippitz, σ. 116, Miller, σ. 27 κ.ἑ.

106. Παπαβασιλείου, πίν. ΙΔ΄ (4-6), Miller, πίν. 15-20, Θησαυροί, πίν. 6.

107. Greek Gold, ἀριθ. 51a, Pfeiler-Lippitz, πίν. 30 (2). Ἡ γνησιότητα τῆς σύνθεσης τῶν ἐξαρτημάτων ἔχει ἀμφισβητηθεῖ (βλ. P. Amandry, AJA 71 (1967), σ. 204, A. Greifenhagen, Gnomon 40 (1968), σ. 697). Berry, ἀριθ. 53a, P. Jaeger, Die Sammlung Ed. Gans, 1928, πίν. IV (60), Miller, σ. 28, ὑποσημ. 161.

108. Ἡ Miller, σ. 28, ὑποσημ. 161, ἀναφέρει καί ἀδημοσίευτο περιδέραιο στό Ἐθνικό Μουσεῖο τῆς Κοπεγχάγης, μέ ἕξι στρογγυλά ἐξαρτήματα πού ἔχουν προτομές θεῶν. Στή μέση κρέμεται μηνοειδές.

109. Zahn, Schiller, ἀριθ. 138-140, πίν. 62.

110. Πρβλ. τό παράδειγμα τοῦ Πελινναίου μέ τό ἐξάρτημα τῆς ἐπιτραγίας Ἀφροδίτης, Miller, πίν. 22.

1) Δήλου μέ ἐπιτραγία Ἀφροδίτη: (α) IX, BCH 89 (1965), σ. 557, πίν. 17, 23 (c, d), (β) X, BCH, ὅ.π., σ. 565, εἰκ. 23, (γ) μέ προτομή Ἀφροδίτης καί Ἔρωτα στόν ὦμο της, BCH 92 (1968), σ. 530, εἰκ. 7, 8.

2) Ἐλαίας μέ προτομές Ἀθηνᾶς, Ἥλιου καί Ἔρωτα καί κοκκιδωτή πλαισίωση, AZ 42 (1884), σ. 89 κ.ἑ., πίν. 7.

3) Βερολίνου μέ κεφάλι Ἥλιου, Greif. II, πίν. 72 (15).

4) Συλλογῆς Nelidow μέ «γυναικεῖο κεφάλι», Pollak, ἀριθ. 387, πίν. XV.

5) Συλλογῆς Berry, ἀριθ. 47a, μέ γοργόνειο κρεμασμένο ἀπό μηνοειδές μέλος.

6) Ἀπολλωνίας μέ προτομή Ἥλιου, Les fouilles dans la nécropole d' Apollonia, 1962, ἀριθ. 906, πίν. 159.

Ἀνάμεσα στά ἐπίχρυσα πήλινα δισκία στό Βρετανικό Μουσεῖο ὑπάρχουν δύο μέ grotesk γοργόνεια, ἐφοδιασμένα μέ χάλκινο κρίκο, προφανῶς καί αὐτά ἐξαρτήματα[111].

Στό μεσαῖο ἐξάρτημα τοῦ περιδεραίου παριστάνεται γ ο ρ γ ό ν ε ι ο (Π ί ν. 101 β), τό χωρίς λαιμό, σέ τύπο προσωπείου, μετωπικό κεφάλι τῆς Μέδουσας, μέσα σέ ἔκτυπο κύκλο[112]. Ἀνά τρεῖς κυματοειδεῖς ἄκαμπτοι βόστρυχοι ἐκτείνονται λοξά[113], ἐνῶ στήν κορυφή τοῦ κεφαλιοῦ ἡ μάζα τῆς κόμης χωρίζεται στή μέση καί ἀπό τά πλάγια ἐκφύονται τά πτερύγια[114]. Δυό φίδια ἀντικριστά ὀρθώνονται πάνω ἀπό τό κεφάλι, δύο ὅμοια εἶναι δεμένα κάτω ἀπό τό πηγούνι καί κρέμονται σιγμοειδῶς μέ ἀντιθετικά στραμμένα τά κεφάλια, ὥστε νά προσαρμόζονται στό κυκλικό περίγραμμα τοῦ δισκίου[115].

Ὁ Buschor μέ τή μελέτη-χρονικό τοῦ γοργονείου, Medusa Rondanini, θεώρησε ὅλη τήν ἐξέλιξη ἀπό τόν 5ο αἰ., διαμέσου τοῦ ἑλληνιστικοῦ barock καί ἕως τήν αὐτοκρατορική ἐποχή ὡς μία ὀργανική ἐξέλιξη, μέ ἐναλλαγή τῶν τάσεων, τοῦ κλασικοῦ ἀρχέτυπου τῆς «Μέδουσας Rondanini», πού ἔφερε στήν τέχνη τήν ἐξανθρωπισμένη μορφή γοργονείου. Ἐν τούτοις ἡ ὕπαρξη περισσότερων τεχνοτροπικῶν καί τυπολογικῶν παραδόσεων, πού μέ τόν καιρό δημιουργοῦνται καί ὁδεύουν παράλληλα, εἶναι σήμερα ὁλότελα φανερή[116].

111. BMCJ, ἀριθ. 2150-51, πίν. 42. Ὁ τύπος τοῦ γοργονείου φαίνεται σύγχρονος μέ γοργόνειο μεγαρικοῦ σκύφου, MR, πίν. 11 (2).

112. Ἀπό τίς συνηθέστερες μορφές στρογγυλῶν ἐλασμάτων. Βλ. τελευταῖα Laffineur, σ. 434, ἀριθ. 134-136. Τό θέμα τῆς κατενώπιον παράστασης κεφαλιοῦ διαπραγματεύεται πρόσφατα ὁ K.P. Erhart, The Development of the Facing Head Motif on Greek Coins and its Relation to Classical Art, 1979.

113. Πρβλ. τό γοργόνειο (καί ὄχι νομίζω «Ἥλιο») στό καληνό θήλαστρο τοῦ Λούβρου, CVA Louvre 15, IVE, πίν. 22 (3): ἔχει ὅμοιους ἄκαμπτους ἀκτινωτούς βόστρυχους ὄχι μόνο στά πλάγια, ἀλλά καί πάνω ἀπό τό κεφάλι. Μέ παρεμφερή τρόπο ἀποδίδονται οἱ βόστρυχοι συχνά σέ ποικίλους τύπους γοργονείων. Πρβλ. π.χ. τά γοργόνεια σέ πήλινο δίσκο στό Μόναχο, MR, πίν. 24 (4), σέ ἕνα δαχτυλίδι στό Βρετ. Μουσεῖο, BMCR, ἀριθ. 221, MR, πίν. 24 (3), καί σέ ἐκμαγεῖο τῆς Μέμφιδος, Reinsberg, ἀριθ. 42, εἰκ. 61.

114. Τά πτερύγια πάνω στό κεφάλι θεωροῦνται στοιχεῖο πού κάνει πρῶτα τήν ἐμφάνισή του στήν Ἐτρουρία ἀπό τό τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Μεταδίδεται τόν 4ο αἰ. στήν ὑπόλοιπη Ἰταλία καί τόν 3ο αἰ. ἔχει διαδοθεῖ καί στήν Ἑλλάδα. Βλ. Floren, σ. 207, 211 κ.ἑ. Π.χ. σέ κάλυμμα πυξίδας στό Ἀμβοῦργο ἀπό τήν Ἥλιδα, χρονολογούμενο στόν 3ο αἰ., ὑπάρχουν ἤδη τά πτερύγια, MR, πίν. 20 (2).

115. Πρβλ. τό γοργόνειο τοῦ Περγάμου, MR, πίν. 22 (1), καί γιά τά φίδια πάνω στό κεφάλι τό γοργόνειο στήν ξυλίνη σαρκοφάγο στό Hildesheim, Floren, πίν. 20 (9).

116. Πρβλ. Floren, σ. 177 κ.ἑ.

Τό γοργόνειο τοῦ περιδεραίου ἀνήκει στόν κλασικιστικό τύπο, εἶναι μετωπικό καί ἤρεμο καί ἔχει συμμετρική διάταξη τῶν στοιχείων (βοστρύχων, φτερῶν, φιδιῶν). Τό πρόσωπο ἔχει τετράγωνο περίγραμμα μέ ἀκριβή ἀξονικό προσδιορισμό, γραμμική σαφήνεια ἀλλά καί πλήρεις πλαστικούς ὄγκους. Παρόμοια δομή συναντᾶμε στό μετωπικό πρόσωπο σέ ἀνάγλυφο ἐπίσημο καληνοῦ θηλάστρου στό Λοῦβρο[117]. Τήν ἴδια παράδοση ἀκολουθεῖ ἀργότερα καί τό γοργόνειο στήν Tazza Farnese, ἡ ὁποία εἶναι ἄγνωστης προέλευσης ἀλλά μέ βεβαιότητα πιά προσγράφεται στήν ἀλεξανδρινή τέχνη[118]. Τά γοργόνεια ἀπό τή διακοσμητική ζωφόρο καί μία μαρμάρινη ἀσπίδα τοῦ Περγάμου παρουσιάζουν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Buschor[119], ἀπομάκρυνση ἀπό τό barock καί κάποια ἀναζωογόνηση τοῦ grotesk ὕφους. Χρονολογοῦνται μετά τό 180 π.Χ. καί ἔτσι μποροῦν νά χρησιμεύσουν ὡς ὅριο γιά τή χρονολόγηση τοῦ γοργονείου τοῦ περιδεραίου, τό ὁποῖο ἔχει ἀσφαλῶς δραστικά προχωρήσει στόν κλασικισμό. Πλησιέστερα ἔρχονται τά γοργόνεια ἀπό ἀραγωνίτη πού ἀνήκουν στή διακόσμηση κτιρίου τῆς Δήλου[120]. Ὁ παγερός κλασικισμός συγχέεται ἐδῶ μέ τή θανατερή ἔκφραση. Τό γοργόνειο στό χρυσό δισκίο ἁλυσίδας στό Μόναχο[121] ἔχει ἀκόμη «ἐσωτερική» ἁρμογή τῶν στοιχείων καί ἔντονη διάπλαση στό τετράγωνο πρόσωπο, ἐνῶ στό γοργόνειο τῆς Tazza Farnese, πού χρονολογεῖται πρός τά τέλη τοῦ αἰώνα[122], τό πλάσιμο ἔχει γίνει ἐπίπεδο, τά στοιχεῖα συνάπτονται χαλαρά στήν ἐπιφάνεια τῆς μορφῆς καί τό δεινό ὕφος ἔχει ἐνταθεῖ. Μεταξύ τῶν γοργονείων Δήλου-Μονάχου καί τῆς Tazza Farnese βρίσκει τή θέση του τό δικό μας, πού προφανῶς δέν ἔχει ἀκόμη γνωρίσει τήν ἐπιπεδική γραφική διατύπωση τῶν λείων καί ξηρῶν ἐπιφανειῶν κλασικιστικῶν μορφῶν τοῦ τέλους τοῦ 2ου καί τοῦ 1ου αἰ. Προορισμένο γιά νεκρικό κόσμημα, ἄν καί βασικά ἀνήκει στόν κλασικιστικό «ὡραῖο τύπο», καί ἐνῶ δέν παρουσιάζει ἐξωτερικά γνωρίσματα τῆς grotesk παραλλαγῆς, ἔχει κάτι ἀπό τήν ἔκφραση αὐτή καί διατηρεῖ ἔντονο τό ὕφος τοῦ δαίμονα τοῦ θανάτου μέ τό ψυχρό καί δεινό βλέμμα καί ἕνα ἀδιόρατο παγερό μειδίαμα[123].

Τό γυναικεῖο κεφάλι (Πίν. 101 β) σέ πλάγια ὄψη τῶν ἄλλων ἐξαρτημάτων[124] ἔχει προφανῶς ἀτομικά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά καί παρουσιάζει συγγένεια μέ νομισματικούς τύπους ὡς πρός ἐπί μέρους στοιχεῖα: τίς κοκκίδες στήν περιφέρεια, πού δέ λείπουν ἐξάλλου καί ἀπό πολλά ἐν γένει ἐλασμάτινα κοσμήματα, καθώς καί τή χαρακτηριστικά ἑλληνιστική κόμμωση. Αὐτή ἀπαντᾶ συχνά σέ γυναικεῖες μορφές ἑλληνιστικῶν νομισμάτων, π.χ. Κεντοριπινῶν τῆς Σικελίας μέ μορφές Ἀρτέμιδος καί Δήμητρας[125].

117. CVA Louvre 15, IVE, πίν. 26 (3).

118. AG, πίν. 54, Lippold, πίν. 100, MR, πίν. 24 (5), J. Charbonneaux, MonPiot 50 (1958), σ. 85 κ.ἑ., H. Kyrieleis, Bildnisse der Ptolemäer, 1975, σ. 116, 118, F.L. Bastet, BABesch 37 (1962), σ. 5.

119. MR, σ. 18-19, πίν. 22 (1-2).

120. MR, σ. 19, πίν. 22 (3-4), J. Marcadé, BCH 76 (1952), σ. 112, εἰκ. 10.

121. MR, πίν. 23 (3).

122. H. Kyrieleis, ὅ.π., σ. 116. Γύρω στό 116 ἤ 107 π.Χ.

123. Πρβλ. καί τά ἄλλα ἑλληνιστικά γοργόνεια πού ξαναγυρίζουν στό ὕφος αὐτό, MR, σ. 14.

124. Κεφάλια σέ πλάγια ὄψη, ἀλλά ἰδεαλιστικά, ἀπαντοῦν σέ δισκία τῆς N. Ρωσίας, ABC, πίν. XXI. Σέ στρογγυλό ἔλασμα τοῦ θησαυροῦ «κοντά στήν Πάτρα» ὑπάρχει κεφάλι ἀντρικό, ἴσως εἰκονιστικό, σέ πλάγια ὄψη, AJA 54 (1950), σ. 124, εἰκ. 3Β.

125. SNG, The Collection of the American Numismatic Society III, ἀριθ. 1320-1322, SNG, München,

Νομίσματα τῆς Μακεδονίας ἕως καί τήν ἐποχή τοῦ Αὐγούστου μέ γυναικεῖο πορτραῖτο ἤ κεφαλή Ἀπόλλωνος[126] καί νομίσματα τῆς Λακωνίας μέ παρόμοια μορφή (35-31 π.Χ. περίπου)[127] δείχνουν ἀκόμη ὅμοιο τύπο κόμμωσης. Πέρα ἀπό τά ἐξωτερικά γνωρίσματα, νομίσματα καί πάλι μᾶς βοηθοῦν νά ἀναγνωρίσομε τίς εἰκονιστικές συγγένειες: τή φυσιογνωμία τῆς Ἀρσινόης Γ΄, πού βασίλευσε τίς περιόδους 221-220 καί 204-203 π.Χ., στά χρυσά ὀκτάδραχμα τοῦ Πτολεμαίου Δ΄[128], γνωστή καί ἀπό γλυπτά[129] καί ἕνα σφραγιδόλιθο στή Βιέννη[130], θυμίζει τό πορτραῖτο τῶν ἐξαρτημάτων. Μεταξύ τῶν ἄλλων χαρακτηριστικῶν ὑπάρχει καί ἡ ἴδια ἐλαφρά διόγκωση στή βάση τοῦ μετώπου πάνω ἀπό τή μύτη[131]. Τά ἐνώτια πού παρατηροῦνται στό σφραγιδόλιθο ἴσως δηλώνονται καί στό ἐξάρτημα, ἀπό τό ὁποῖο ὅμως λείπει τό διάδημα[132].

Ἡ γυναικεία μορφή τοῦ περιδεραίου ἀπηχεῖ τήν εὐρεία καί μακροχρόνια διάδοση πού γνώρισαν οἱ εἰκόνες τῶν βασιλισσῶν τῆς Αἰγύπτου σέ διάφορα εἴδη κοσμημάτων, χάρη στή λατρεία τῶν θεοποιημένων ἡγεμόνων καί τήν προπαγάνδα πού ἀσκοῦσε ἡ αὐλή τῶν Πτολεμαίων[133].

4. Ἑπτά στρογγυλά ἐξαρτήματα περιδεραίου (Πίν. 102 α-β)

Τό μεσαῖο, μεγαλύτερο καί ἐδῶ, μέ τήν ἴδια μορφή γοργονείου, ἔχει στενή ταινία περασμένη σέ σχισμή, τά ἄλλα εἶναι ἐφοδιασμένα μέ ἐλασμάτινο συμφυή κρίκο. Κρέμονταν ἀπό λεπτό σκοινί ἤ ἄλλο φθαρτό ὑλικό. Τέσσερα κοσμοῦνται μέ ἔκτυπο ἀστροειδές ἤ ρόδακα, καί δύο ἔχουν ἔκτυπη προτομή ἐρωτιδέα σέ πλάγια ὄψη. Τά πρῶτα μοιράζονται στά ἄκρα καί δεξιά καί ἀριστερά τοῦ μεσαίου. Τά δισκία μέ τόν ἐρωτιδέα κατέχουν τή δεύτερη ἀπό τά ἄκρα θέση.

Ἀριθ. εὑρ. 1295. Διάμ. μεσαίου 2 ἑκ., δισκίων μέ ἀστροειδές 1,6-1,8 ἑκ., δισκίων μέ ἐρωτιδέα 1,8-2 ἑκ.

Τό ἀστροειδές εἶναι ἑξάκτινο καί περιβάλλεται ἀπό ἔκκρουστες στιγμές. Τό πανάρχαιο αὐτό θέμα ὑπάρχει σέ στρογγυλά ἐξαρτήματα ἤ ἐπιρράμματα ἀπό τήν ἀρχαϊκή

Sikelia, ἀριθ. 514-520 (μετά τό 241 π.Χ.). Ὄχι μόνο σέ γυναικεῖες μορφές: βλ. καί Chr. Boeringer, Zur Chronologie mittelhellenistischen Münzeserien 220-160 v. Chr., 1972, πίν. 29 (28-31).

126. Νομίσματα Πέλλας 185-31 π.Χ., SNG Cop., Macedonia, πίν. 7 (262, 264), ἐποχῆς Αὐγούστου μέ κεφάλι Εἰρήνης, H. Gaebler, Die antiken Münzen von Makedonia und Paeonia III$_2$, 1935, σ. 98, ἀριθ. 24, πίν. XIX, 13.

127. S. Grunauer von Hoerschelmann, Die Münzprägung der Lakedaemonier, 1978, σ. 46, πίν. 18 (7-11).

128. Ι. Σβορώνου, Τά νομίσματα τοῦ κράτους τῶν Πτολεμαίων, 1904, πίν. 39 (1-3), N. Davis - C.M. Kraay, The Hellenistic Kingdoms. Portrait Coins and History, 1973, πίν. 34, Franke - Hirmer, ὅ.π., πίν. 220 (807).

129. Kyrieleis, ὅ.π., σ. 102 κ.ἑ., πίν. 88 (1-2), 89.

130. AG Wien, ἀριθ. 32, μέ βιβλιογραφία.

131. I. Jucker, HASB 5 (1979), σ. 19, πίν. 6 (3-4), 5 (3), Kyrieleis, ὅ.π., πίν. 89 (3), 90.

132. Γυναικεῖο κεφάλι σέ πλάγια ὄψη σέ σφραγιδόλιθο στό Λοῦβρο (J. Charbonneaux, MonPiot 50 (1958), σ. 96, εἰκ. 9) ἔχει ἀτομικούς χαρακτῆρες, κόμμωση καί περίγραμμα προσώπου παρόμοια. Ἂν δέν ἀποδίδει τήν Ἀρσινόη Γ΄, ἀνήκει πιθανότατα στήν παράδοση τοῦ ἴδιου ἤ συγγενοῦς εἰκονογραφικοῦ κύκλου.

133. Βλ. κυρίως δαχτυλίδια, L. Marangu, AM 86 (1971), σ. 163 κ.ἑ., πίν. 78-81.

ἐποχή[134]. Τόν 4ο αἰ. ἀπαντᾶ συχνά στή Β. Ἑλλάδα, πιθανῶς γιατί τό ἄστρο ἦταν ἔμβλημα τῆς μακεδονικῆς δυναστείας. Τρία δισκία μέ ἄστρο βρέθηκαν στόν προθάλαμο τοῦ βασιλικοῦ τάφου ΙΙ τῆς Βεργίνας[135]. Ἔκτυπα ἀστροειδή δεκαεξάκτινα ἔχουν τά δισκία ἀπό «μακεδονικό» τάφο τῆς Κατερίνης, τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 4ου αἰ.[136]. Πήλινα δισκία μέ ἀστροειδές προέρχονται καί ἀπό τόν τάφο Γ τοῦ Σέδες[137]. Στό εὕρημα τοῦ Παλαιοκάστρου στήν Ἀθήνα περιλαμβάνεται ἀσπιδόμορφο δισκίο μέ ἔκτυπο ἀστροειδές τό ὁποῖο ἐπαναλαμβάνεται στό τύμπανο τῆς μαινάδας τῆς πυξίδας ἀπό τόν ἴδιο θησαυρό[138]. Ἔκτυπα εἶναι καί τά ἄστρα πού κοσμοῦν ἐπιρράμματα ἀπό τή Συλλογή Nelidow[139] καί στό Βερολίνο[140]. Μία ἄλλη κατηγορία ἀστροειδῶν κοσμημάτων χαρακτηρίζεται ἀπό τή χρήση τῆς συρματοτεχνικῆς, συνήθως σέ συνδυασμό μέ πολύχρωμους λίθους, ὑαλόμαζα κλπ. Δύο δισκία μέ συρμάτινα ἀστροειδή καί δευτερεύουσες ἀκτίνες μεταξύ τῶν κυρίων προέρχονται ἀπό τάφο τῆς Νεάπολης Θεσσαλονίκης, τοῦ 2ου αἰ.[141]. Τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀλλά διάλιθο εἶναι τό ἀστροειδές ἐξάρτημα τοῦ περιδεραίου τοῦ Πελινναίου[142], καθώς καί ἐκεῖνο πού ὑπάρχει στό ἀέτωμα τοῦ χρυσοῦ ναΐσκου ἀπό τή Θεσσαλία τῆς Συλλογῆς Σταθάτου[143]. Παλιότερο εἶναι τό τροχόσχημο κόσμημα ἑνός ταφικοῦ εὑρήματος ἀπό τή Σμύρνη στό Ἀμβοῦργο, πού σχηματίζει ἀστροειδές μέ ἐναλλασσόμενες χρωματιστές καί χρυσές ἀκτίνες[144]. Τά ἀστροειδή στά ἐξαρτήματα περιδεραίου τῆς Συλλογῆς Berry εἶναι παρόμοιου τύπου ἀλλά ἁπλούστερα καί ἀποτελοῦνται ἀπό συρμάτινες θῆκες, ἐνῶ στή μέση ὑπάρχει ρουμπίνι[145]. Ἕως τή ρωμαϊκή ἐποχή ἀπαντοῦν στρογγυλά κοσμήματα μέ τό ἀστροειδές (ἤ καί φυτικό) κόσμημα[146].

Ἡ προτομή τοῦ ἐρωτιδέα (Πίν. 102 β) σέ πλάγια ὄψη πρός δεξιά περιβάλλεται ἀπό στεφάνι φύλλων[147] περιοριζόμενο σέ δύο συγκεντρικούς κύκλους, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἐσωτερικός εἶναι ἀνάγλυφος μέ λοξές χαρακτές ραβδώσεις, ὥστε νά δίνει τήν ἐντύπωση στρεπτοῦ σύρματος, καί ὁ ἐξωτερικός χαρακτός. Στήν περιφέρεια ὑπάρχουν ἔκκρουστες στιγμές. Τό μικρό καμπύλο φτερό, ἐπειδή στό ἕνα δισκίο δέν τυπώθηκε, σχεδιάστηκε ἀμυδρά ἀπ' ἔξω μέ ἀμβλύ ἐργαλεῖο. Ἡ κόμη τοῦ ἐρωτιδέα χωρίζεται σέ κυματιστούς βοστρύχους, πού κατεβαίνουν σχηματίζοντας ἀναδίπλωση στόν αὐχένα.

Προτομή ἐρωτιδέα σέ πλάγια ὄψη εἶναι θέμα σπάνιο σέ χρυσά κοσμήματα. Ἕνα

134. Βλ. Miller, σ. 32-33. Ἀπό τήν Κάμειρο στό Βρετ. Μουσεῖο, BMCJ, ἀριθ. 1192, 1211, πίν. 12. Ἀστροειδές σέ νομίσματα, L. Anson, Numismata Greca, Greek Coin Types, 1910-1916, VI, πίν. I.

135. The Search for Alexander, An Exhibition, 1980, ἀριθ. 161.

136. Θησαυροί, ἀριθ. 28, πίν. 5 (μέ ὀκτώ κύριες καί ὀκτώ δευτερεύουσες ἀκτίνες).

137. Ν. Κοτζιᾶς, ΑΕ 1937, Γ΄, σ. 892, εἰκ. 28.

138. A.S. Arvanitopulos, AM 37 (1912), πίν. VI (11) IV.

139. Pollak, ἀριθ. 493, 494, πίν. 19 μέ ἄνθη μεταξύ τῶν ἀκτίνων.

140. Greif. II, πίν. 72 (13-14).

141. BCH 83 (1959), σ. 706, εἰκ. 26.

142. Miller, πίν. 19b, c.

143. Amandry I, ἀριθ. 232.

144. Hoffmann - Claer, ἀριθ. 13.

145. Berry, ἀριθ. 53a.

146. BMCJ, ἀριθ. 2945-46, πίν. 60.

147. Πρβλ. τά κοσμήματα Greek Gold, ἀριθ. 91, 93.

παράλληλο προσφέρει τό χρυσό δαχτυλίδι τοῦ Μουσείου Τέχνης στό Rhode Island, ἴσως προερχόμενο ἀπό τήν Ἑλλάδα[148]. Ὁ ἐρωτιδέας του παρουσιάζει στενή τυπολογική συγγένεια στήν κόμη πού ἔχει ὅμοιο κυματισμό καί τήν ἀναδίπλωση στόν αὐχένα. Τό δαχτυλίδι χρονολογεῖται τόν 3ο αἰ. Ἡ ἀναγνώριση κάποιων ἰδιαίτερων φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν στό πρόσωπο τοῦ ἐρωτιδέα μας ἀποκτᾶ σημασία ὅταν τόν προσεγγίσομε στά παιδικά κεφάλια σέ πλάγια ὄψη δύο σφραγίδων στή Γενεύη[149]. Τοῦ ἀμέθυστου ἀριθ. 44 ἡ μορφή, πού ἔχει καί ὅμοια κόμμωση, ταυτίζεται μέ πορτραῖτο πρίγκιπα τῶν Πτολεμαίων, ἴσως τοῦ Πτολεμαίου Δ΄, καί χρονολογεῖται τόν 3ο-2ο αἰ. Παραστάσεις νεαρῶν πριγκίπων ὡς Ἐρώτων θά εἶχαν εὐρύτερα κυκλοφορήσει καί ἴσως ἡ εἰκόνα τοῦ ἐρωτιδέα στά ἐξαρτήματα τέτοιο πορτραῖτο ἀπηχεῖ. Ὄχι μόνο ἐρωτιδεῖς, ἀλλά καί σατυρίσκοι σέ πλάγια ὄψη παρουσιάζουν χαρακτῆρες πού μοιάζουν φυσιογνωμικοί, ὅπως ὁ σάτυρος σέ σφραγιδόλιθο, πιθανῶς ἰταλικό, στή Βιέννη[150], ὁ ὁποῖος ἔχει καί παρόμοια κόμμωση. Ἄξιο προσοχῆς εἶναι ὅτι κεφάλια ἐρωτιδέων σέ πλάγια ὄψη συγγενικῶν τύπων ὑπάρχουν καί σέ ἄλλους ἰταλικούς σφραγιδόλιθους[151]. Οἱ μορφές αὐτές πρέπει νά χρονολογηθοῦν τόν 1ο π.Χ. αἰ. Ἀκολουθοῦν τήν ἴδια ὑστεροελληνιστική τυπολογική παράδοση πού ἐκπροσωπεῖ σέ πρωιμότερο στάδιο ὁ ἐρωτιδέας τοῦ περιδεραίου μας καί τοῦ δαχτυλιδιοῦ στό Rhode Island. Κέντρα ἀκτινοβολίας τῆς ἑλληνιστικῆς μικροτεχνίας, ἡ Ἀλεξάνδρεια καί ὁ Τάρας, πού εἶχαν ἄλλωστε μεταξύ τους καλλιτεχνικούς δεσμούς[152], μπορεῖ νά εἶναι οἱ τόποι δημιουργίας τέτοιων μορφῶν.

5. Ἐπιστήθιο κόσμημα (περίαμμα) (Πίν. 103-104)

Στρογγυλό ἔλασμα, ἀπό τό ὁποῖο ξεκινοῦν χιαστί τέσσερις ταινίες πού καταλήγουν σέ ἄλλα ἐπίσης στρογγυλά ἀλλά μικρότερα ἐλάσματα. Ἡ σύνδεση τῶν στοιχείων τοῦ κοσμήματος γίνεται διαμέσου σχισμῶν στίς ὁποῖες εἰσχωροῦν πτυσσόμενα τά ἄκρα τῶν ταινιῶν.

Ἀριθ. εὑρ. 1296. Διάμ. μεσαίου δίσκου 3,7 ἑκ., ἀκραίων 3,6 ἑκ. Μῆκ. ταινιῶν 7 ἑκ., πλ. 0,6 ἑκ.

Ἡ διακόσμηση ἀποτελεῖται ἀπό ἔκτυπες σφυρήλατες μορφές, ἔκκρουστα καί χαρακτά μέ ἀμβλύ ἐργαλεῖο διακοσμητικά στοιχεῖα. Στό μεσαῖο δίσκο παριστάνεται Ἡρακλῆς καί Λερναία Ὕδρα. Τήν παράσταση πλαισιώνει μεταξύ ἔκκρουστων στιγμῶν ὀφιοειδής ἀνάγλυφη γραμμή μέ ἐπιμήκη ἀκαθόριστα στοιχεῖα στούς κόλπους πού σχηματίζει ὁ κυματισμός τῆς γραμμῆς. Οἱ ταινίες κοσμοῦνται μέ σειρά ἔκκρουστων στιγμῶν. Τά δισκία τῶν ἄκρων ἔχουν ἔκτυπο γοργόνειο ἀπό τή μήτρα τοῦ γοργονείου τῶν περιδεραίων 3 καί 4 (Πίν. 101 β), τό ὁποῖο περιβάλλεται ἀπό ταινία μέ χαρακτή ἀπ' ἔξω σιγμοειδή σπείρα[153], ἐνῶ στήν παρυφή ὑπάρχουν οἱ ἔκκρουστες στιγμές. Τά δισκία αὐτά

148. Hackens, ἀριθ. 36.

149. M.-L. Vollenweider, Catalogue raisonné des sceaux, cylindres, intailles et camées, Musée d'Art et d'Histoire de Genève II, 1979, πίν. 21 (44-45).

150. AG Wien, ἀριθ. 247.

151. M.-L. Vollenweider, Die Portraitgemmen der Römischen Republik, 1972, πίν. 164 (5, 9), AGD I, 2 ἀριθ. 1189-90, Lippold, πίν. 30.

152. B. Segall, AA 80 (1965), σ. 583 κ.ἑ.

153. Ὁ σπειρομαίανδρος ἀπαντᾶ ὅμοιος στό δαχτυλίδι ἀπό τήν Κύμη στή Νεάπολη, Siviero, ἀριθ.

εἶναι προσαρμοσμένα ἔτσι, ὥστε τό πρόσωπο τοῦ γοργονείου νά εἶναι στραμμένο πρός τό κέντρο τοῦ κοσμήματος.

Τό νεκρικό αὐτό κόσμημα μιμεῖται συμβατικά τόν τύπο γνωστοῦ κοσμήματος τῆς ζωῆς πού ὀνομάστηκε *περίαμμα*[154]. Ἦταν συνήθως «μετάλλιο» συγκρατούμενο μέ δύο ταινίες σταυρωτά πάνω στό στῆθος πού λέγονταν πιθανῶς *στρόφιον*. Τό ὄνομα ἀπαντᾶ σέ ἀθηναϊκές ἐπιγραφές τοῦ 5ου καί τοῦ 4ου αἰ. οἱ ὁποῖες καταγράφουν κοσμήματα χρυσῶν ἀγαλμάτων Νικῶν στήν Ἀκρόπολη. Παραδείγματα στροφίου καί περιάμματος δίνουν Νίκες ἀπό τό θωράκιο τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης[155]. Δέν εἶναι σπάνιες οἱ μορφές νεαρῶν κοριτσιῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς πού φοροῦν περίαμμα[156], ὅπως ἡ Σιληνίς καί ἡ Ἀγνοστράτη στά ἐπιτύμβιά τους[157] ἤ τό ἄγαλμα τοῦ κοριτσιοῦ πού ἦταν ἀφιερωμένο στό ἱερό τῆς Εἰλείθυιας στόν Ἰλισό[158]. Περίαμμα κάποτε μαζί μέ ἄλλα κοσμήματα (πολύσπειρα ψέλια, περισκελίδες) φοροῦν πήλινα εἰδώλια τοῦ Ἁρποκράτη[159] καί κυρίως οἱ ἐρωτιδεῖς τῶν ἐνωτίων, οἱ ὁποῖοι συνδυάζουν τό περίαμμα μέ περίτεχνα συμπλεκόμενες ταινίες, πού γίνονται καί ἁλυσίδες καί ἔχουν ἐξαρτήματα[160]. Οἱ ἴδιες οἱ θεές, ἡ Ἀφροδίτη καί ἡ Ἄρτεμις[161], παριστάνονται μέ περίαμμα: ἑνός εἰδωλίου γυμνῆς κατάκοσμης Ἀφροδίτης σέ ἰδιωτική συλλογή[162] ἔχει ταινίες καί τέσσερις ἀκραίους δίσκους. Ὅπως στό ἐπιτύμβιο τῆς Σιληνίδος, στόν Ἔρωτα καί τήν Ψυχή τοῦ συμπλέγματος τοῦ Βερολίνου καί σέ πολλούς ἐρωτιδεῖς, βρίσκομε καί ἐδῶ τό πρότυπο τοῦ σχήματος τοῦ νεκρικοῦ περιάμματος: στό κόσμημα τῆς Ἀφροδίτης τοῦ εἰδωλίου οἱ ταινίες συνεχίζονται φυσικά καί στή ράχη. Καί στή Σιληνίδα οἱ δύο ἀνώτεροι δίσκοι μπορεῖ νά χρησίμευαν καί ὡς πόρπες. Στό ὑποκατάστατο τοῦ τάφου οἱ ταινίες καί τά δισκία εἶναι συμβατικά, γιατί ἦταν ἀρκετή ἡ ἀπομίμηση τοῦ μέρους τοῦ κοσμήματος ὅπως φαινόταν ἐπάνω στό στῆθος[163].

68, πίν. 85-86, πλαισιώνοντας καί ἐκεῖ γοργόνειο. Βλ. ἀκόμη τό δισκίο τοῦ Βερολίνου μέ κεφάλι Ἀφροδίτης καί ἁπλές σπεῖρες συρμάτινες, Greif. I, πίν. 17 (1), καί δισκίο μέ ἔκτυπο γοργόνειο καί σιγμοειδεῖς σπεῖρες στή Βιέννη, J. Arneth, Die antiken Gold- und Silbermonumente des K.K. Münz- und Antiken - Cabinettes, 1850, ἀριθ. 125, πίν. XI.

154. Higgins, σ. 171, Ruxer - Kubczak, ὅ.π., σ. 187. Βλ. καί Daremberg-Saglio I, 2, σ. 969-70, 1175.

155. D. Burr-Thompson, Hesperia 13 (1944), σ. 173 κ.ἑ., 197, εἰκ. 8, Carpenter, ὅ.π., πίν. 8, 11, Daremberg - Saglio I, 2, σ. 1175: οἱ σταυρωτές ταινίες ταυτίζονται ὑποθετικά μέ τή λέξη *ἀπόδεσμος*.

156. J. Jucker, Fest. K. Schefold, 1967, σ. 140 κ.ἑ.

157. H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs des 5. u. 4. Jahrh. v. Chr., 1931, πίν. 37, 52 (1).

158. H. Bulle, Der schöne Mensch, 1912, πίν. 187. Βλ. καί θραῦσμα εἰδωλίου γυναικείας μορφῆς ἀπό τήν Πνύκα. Hesperia, Suppl. VII, 1, σ. 138, εἰκ. 55 (26).

159. S. Mollard-Besques II, πίν. 170 a, b, c.

160. Παραδείγματα Hadaczek, σ. 43, εἰκ. 78, BMCJ, ἀριθ. 1861, 1871, 1885-86, πίν. 32, Segall, Benaki, ἀριθ. 61, πίν. 22, R. Zahn, Fest. Schuhmacher, σ. 204, πίν. 22 (7). Βλ. καί πήλινο σύμπλεγμα Ἔρωτα καί Ψυχῆς στό Βερολίνο, H. Licht, Sittengeschichte Griechenlands, 1925, πίν. I. Οἱ σφίγγες ἑνός ζεύγους ἐνωτίων ἀπό τίς Ἰνδίες στό Βερολίνο χρονολογούμενες τόν 3ο αἰ. (Greif. II, πίν. 47 (5, 6) ἔχουν ἐπίσης περίαμμα.

161. Ἄγαλμα Ἀρτέμιδος Κινδυάδος ἀπό τόν Πειραιά, Jucker, ὅ.π., πίν. 47, εἰδώλιο ἀπό τίς Συρακοῦσες, BMC Terracottas, ἀριθ. 1172, πίν. 161.

162. Greek Gold, σ. 8, εἰκ. D. Βλ. καί τήν Ἀφροδίτη στά ἐνώτια ἀπό τάφο τῆς Βέροιας, τοῦ 4ου αἰ., Θησαυροί, ἀριθ. 69, πίν. 12. Βλ. Daremberg - Saglio I, 2, σ. 1176, συζήτηση γιά τόν ὁμηρικό *κεστόν ἱμάντα*.

163. Σέ ἰταλικό χάλκινο θώρακα (τό τμῆμα τῆς πλάτης), πού βρέθηκε «σέ τάφο τοῦ 4ου αἰ.» στό Verbicaro, ὑπάρχουν δύο σταυρωτές ταινίες μέ ἀτρακτοειδεῖς ψήφους καί κεντρικό δίσκο (G. Foti, Il

Ἐκτός ἀπό τίς παραστάσεις στήν τέχνη, ἔχομε καί παραδείγματα πραγματικῶν χρυσῶν περιαμμάτων μέ ταινίες. Ἕνα ὡραῖο περίαμμα βρίσκεται στό Βρετανικό Μουσεῖο[164] καί ἔχει στό μέσο ἡράκλειο ἄμμα πού κάποτε ἀντικαθιστᾶ τό δίσκο, ὅπως καί στό νεκρικό περίαμμα τῆς Συλλογῆς Κανελλοπούλου[165]. Ἄλλο προέρχεται ἀπό τά Ἄβδηρα στήν Καβάλα. Εἶναι ὠοειδές μέ σφραγιδόλιθο, οἱ ταινίες του κοσμοῦνται μέ βλαστόσπειρα καί ἔχει ὡς ἐξαρτήματα ρόδια[166]. Ἐξάλλου, σώζονται πολλά μεμονωμένα «μετάλλια» πού ἦταν μεσαῖα μέλη τοῦ κοσμήματος, ὅπως συμπεραίνεται ἀπό τόν ἀριθμό καί τή θέση τῶν κρίκων στήν περιφέρεια. Γι' αὐτό φαίνεται ὅτι οἱ ταινίες θά μποροῦσαν νά εἶναι ἀπό ποικίλο ὑλικό, ὕφασμα, δέρμα, σκοινί κλπ. Τέτοια περιάμματα προέρχονται ἀπό τή Δῆλο μέ προτομές Ἀφροδίτης, ἀπό τήν Ἐρέτρια μέ ἑξάκτινο διάλιθο κόσμημα καί ἀπό τή Θεσσαλία ἕνα ζεῦγος μέ προτομές Ἀθηνᾶς καί Ἀρτέμιδος[167]. Ὁ ἀσπιδόμορφος δίσκος στό Βερολίνο μέ γοργόνειο θά ἀνῆκε ἀρχικά σέ τέτοιο κόσμημα[168].

Γιά πρώτη φορά, ὅσο γνωρίζω, ἐμφανίζεται σέ περίαμμα μυθολογικό θέμα[169]. Γιά τό νεκρικό κόσμημα διαλέχτηκε ὁ φόνος τῆς Λερναίας Ὕδρας (Πίν. 104). Ὁ Ἡρακλῆς καί ἡ Ὕδρα κατέχουν τό δεξί μισό τοῦ πεδίου, ἐνῶ ἀριστερά, πίσω ἀπό τό σύμπλεγμα, παριστάνεται γυμνό δέντρο. Ὁ ἥρωας, νεανικός, ἀγένειος καί γυμνός, ὁρμᾶ μέ δυνατή δρομαία κίνηση πρός δεξιά, τό δεξί πόδι πατεῖ στή γῆ, τό ἀριστερό εἶναι ἀκόμη ὑψωμένο ἀπό τό ἔδαφος. Μέ τό ἀριστερό χέρι ἔχει ἁρπάξει ἤδη ἕνα κεφάλι τῆς Ὕδρας, ἐνῶ τό δεξί κρατεῖ μακρύ ὅπλο καί ἐκτείνεται πρός τά πίσω, γιά νά χτυπήσει μέ δύναμη τό πολυκέφαλο τέρας. Τό ἱμάτιο μέ παχιές πτυχές ἔπεσε πάνω στό χαμηλωμένο ἀριστερό βραχίονα. Τό κεφάλι τοῦ ἥρωα σκύβει ἐλαφρά καί τό βλέμμα φαίνεται προσηλωμένο στό δύσκολο ἔργο. Τό σῶμα τῆς Ὕδρας μοιάζει μέ ἑρπετό πού λεπταίνει κάτω καί ἀπό τήν κορυφή του φυτρώνουν καί ἁπλώνουν κυματιστά τά ἐννέα κεφάλια μέ τή μορφή φιδιῶν. Τό κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ της ἐλίσσεται γύρω ἀπό τό δεξί γόνατο καί τήν κνήμη τοῦ Ἡρακλῆ καί ἡ οὐρά συνεχίζει τό σιγμοειδή ἕλιγμό της πρός δεξιά.

Ὁ Ἡρακλῆς εἰκονίζεται τή στιγμή πού μόλις φθάνει τρέχοντας ὁρμητικά καί συλ-

Museo Nazionale di Regio di Calabria, 1972, σ. 64, πίν. ἔγχρ. XXVI). Φαίνεται ὅτι πρόκειται γιά ἀνάμνηση τοῦ ἐξαρτήματος τοῦ ἁμυντικοῦ ὁπλισμοῦ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων τῆς Ἰταλίας, τοῦ λεγόμενου καρδιοφύλακα πού φοριόταν στό στῆθος καί τήν πλάτη μέ τρόπο ἀνάλογο, συγκρατούμενος μέ ἱμάντα. Ἐδῶ συνδυάζεται μέ τό θώρακα (F.v. Duhn, Italische Gräberkunde, 1925, σ. 562-563, MonAnt X (1901) σ. 352, εἰκ. 75, πίν. 13). Πρβλ. ἄγαλμα ἀσβεστολιθικό πολεμιστῆ ἀπό τό Capestrano στό Museo Nazionale στή Ρώμη μέ καρδιοφύλακα στό στῆθος (O. Bentel, AJA 47 (1943), σ. 194 κ.ἑ., εἰκ. 4, B. Andrae, Römische Kunst, 1973, εἰκ. 14), μορφή πολεμιστῆ ζωγραφιστή σέ πήλινη πλάκα ἀπό τό Ceri στή Villa Giulia: ὁ καρδιοφύλακας συγκρατεῖται στό στῆθος μέ ἱμάντες (F. Roncalli, Le Lastre dipinte da Cerveteri, 1965, πίν. 29). Βλ. τελευταῖα καί W. Schiering, RM 85 (1978), σ. 1 κ.ἑ.

164. BMCJ, ἀριθ. 1984, πίν. 38.

165. Laffineur, ἀριθ. 92, εἰκ. 99.

166. Θησαυροί, ἀριθ. 419, πίν. 58.

167. Δήλου, E. Lévy, BCH 89 (1965), σ. 535 κ.ἑ., πίν. 18, 19. Ἐρέτριας, Παπαβασιλείου, πίν. ΙΔ (7), Θεσσαλίας, Princeton, Greek Gold, ἀριθ. 92.

168. Greif. II, πίν. 68 (3), Becatti, ἀριθ. 461, πίν. 130.

169. Ἀναφέρεται χρυσή ἐλασμάτινη ταινία ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἀπό τή Φώκαια, στό Μουσεῖο τῆς Σμύρνης μέ σειρά παραστάσεων τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλῆ. Ἀνάμεσά τους καί ὁ φόνος τῆς Ὕδρας, ὅπου παρευρίσκεται καί ὁ Ἰόλαος. U. Haufmann, Hellenistische Reliefbecher, 1959, σ. 131, ὑποσημ. 418. Πιθανῶς πρόκειται γιά νεκρικό κόσμημα.

λαμβάνει τό κεφάλι τῆς Ὕδρας, ἐνῶ ἑτοιμάζεται νά καταφέρει τό πλῆγμα. Ἔτσι τά διεσταλμένα σκέλη ἀποδίδονται σέ πλάγια ὄψη καί κάνουν φανερή τήν κατεύθυνση τῆς κίνησης πρός δεξιά. Ἀντίθετα, ὁ πάνω κορμός, ἐξαιτίας τῆς σφοδρῆς κίνησης τῶν χεριῶν, καί κυρίως τοῦ δεξιοῦ πού κρατεῖ τό ὅπλο καί τινάζεται πρός τά πίσω γιά νά πάρει δύναμη, παριστάνεται μέ ἀντίρροπη τάση, στραμμένος καί ἀνοιχτός πρός ἀριστερά. Μέ κέντρο τή μέση τό σῶμα συστρέφεται πρός δύο ἀντίθετες κατευθύνσεις.

Ἄν ὁ ρυθμός τῆς ἀντίρροπης αὐτῆς κίνησης μπορεῖ νά συνδέσει τόν Ἡρακλῆ μέ παλιότερη ἐποχή, ἡ σχέση τῆς ἀνάγλυφης μορφῆς μέ τό χῶρο, ὁ χαρακτήρας τῆς πλαστικῆς ἐπιφάνειας καί ἡ δομή τοῦ σώματος ἀνήκουν στήν ἐποχή τῆς δημιουργίας του, μετά τά μέσα τοῦ 2ου αἰ. Ἡ λοξή διάθεση στό χῶρο τοῦ ἀναγλύφου μέ προοπτική βράχυνση διαλύει τό ἐπίπεδο τοῦ βάθους καί δημιουργεῖ ἐλεύθερο ἄν καί οὐδέτερο ἱλουζιονιστικό χῶρο. Ἡ «ζωγραφική» αὐτή σύλληψη ἀνήκει στήν τεχνοτροπία ἔργων τοῦ γ΄ τέταρτου τοῦ αἰώνα καί δέν ἔχει ἀκόμη φθάσει τή βαθμίδα ἐπιπεδικῶν-κλασικιστικῶν ἀνάγλυφων μορφῶν, ὅπως π.χ. ὁ Τριπτόλεμος τῆς Tazza Farnese, πού τοποθετεῖται στήν τελευταία περίπου δεκαετία[170].

Ἐπειδή οἱ τεχνοτροπικοί χαρακτῆρες καί τοῦ ρυθμοῦ ἐποχῆς καί τῶν τοπικῶν σχολῶν εἶναι κοινοί στή μνημειώδη τέχνη καί τή μικροτεχνία, ἰδίως ὅταν τό ἐπίπεδο τῆς ποιότητας συμβαδίζει, μπορεῖ ἡ σύγκριση μέ ἔργα ἀντιπροσωπευτικά τῆς ἐποχῆς νά βοηθήσει στήν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τοῦ Ἡρακλῆ μας. Ἡ κυριαρχία τῆς φωτοσκιασμένης ἐπιφάνειας τῶν μυῶν, δηλ. τῶν ζωγραφικῶν ἀξιῶν, σέ βάρος τῆς πλαστικῆς ὀργανικότητας καί τοῦ φανεροῦ ἐσωτερικοῦ σκελετοῦ, δείχνει ὅτι ὁ Ἡρακλῆς τοῦ περιάμματος ἔχει ὑπερβεῖ τή βαθμίδα ἀνάλογων μορφῶν τῆς Γιγαντομαχίας τοῦ Περγάμου[171], ἀλλά καί τῆς ἀκόμη νεώτερης, ἰσχυρά κινημένης μορφῆς τῆς «μικρῆς Γιγαντομαχίας»[172]. Στή θέση γερῆς πλαστικῆς συναρμογῆς καί ἑνότητας εἰσέρχεται δυναμική ἐλαστικότητα καί ἐκρηκτική κεντρόφυγη τάση. Οἱ χαρακτῆρες αὐτοί πλησιάζουν τόν Ἡρακλῆ στή μορφή τοῦ χάλκινου ἀγαλματίου τοῦ Ἀλεξάνδρου στή Βαλτιμόρη[173] καί τοῦ ἀνάγλυφου Νεοπτολέμου τῶν ἐκμαγείων τῆς Μέμφιδος, τόν ὁποῖο ἡ μελέτη τῆς Reinsberg ἔφερε στήν ἴδια βαθμίδα μέ τόν Ἀλέξανδρο, γύρω στό 140 π.Χ.[174]. Καί τά δύο αὐτά ὡς ἔργα τῆς ἀλεξανδρινῆς τέχνης ἔχουν «ρυθμό ρέοντα», περισσότερη μαλακότητα, ἀσθενέστερο ἐσωτερικό σκελετό. Ἀντίθετα, ὁ Ἡρακλῆς ἔχει πιό συμπαγή καί σφιχτοδεμένο ὀργανισμό καί ἀνήκει σέ ἄλλη ἐργαστηριακή παράδοση.

Ὁ φόνος τῆς Ὕδρας παίρνει τή δεύτερη θέση στό δωδέκαθλο[175]. Ἡ παράσταση τοῦ περιάμματος περιορίζεται στά κύρια στοιχεῖα τοῦ μύθου, λείπει ὁ Ἰόλαος καί ὁ καρκίνος,

170. Reinsberg, σ. 208 κ.ἑ., 225-226, Tazza Farnese, AG, πίν. 55, J. Charbonneaux, ὅ.π., σ. 87, εἰκ. 1.

171. W. Müller, Der Pergamonaltar, 1964, πίν. 44, 47, 58.

172. AvP VII², ἀριθ. 356, πίν. 39.

173. D.K. Hill, Catalogue of Classical Bronze Sculpture in the Walters Art Gallery, 1949, ἀριθ. 110, πίν. 27, E. Buschor, Das hellenistische Bildnis, 1971, σ. 37, εἰκ. 4, D.G. Mitten - S. Doeringer, Master Bronzes from the Classical World, 1967, ἀριθ. 132.

174. Reinsberg, σ. 200, εἰκ. 100, O. Rubensohn, Hellenistische Silbergerät in antiken Gipsabgüssen, 1911, ἀριθ. 35, πίν. 2, A. Ippel, Guss und Treibarbeit in Silber, BWPr 99 (1937), πίν. 1.

175. Τήν εἰκονογραφία τοῦ ἄθλου: P. Amandry, Bulletin de Faculté des Lettres de Strasbourg 30 (1952), σ. 293 κ.ἑ., F. Brommer, Heracles, 1953, σ. 12 κ.ἑ.

πού ἄλλωστε σπάνια παρουσιάζεται μετά τόν 6ο αἰ. καί ἀκόμη σπανιότερα τήν ἑλληνιστική ἐποχή[176]. Ἡ Ὕδρα, κόρη τοῦ Τυφῶνος καί τῆς Ἔχιδνας, εἶχε κατά τή φιλολογική καί καλλιτεχνική παράδοση ποικίλο ἀριθμό φιδίσιων κεφαλιῶν, πού κυμαίνεται ἀπό τέσσερα ἕως δώδεκα. Ἀπό τόν 6ο αἰ. συνηθίζονται ἐννέα κεφάλια, ὅπως μᾶς παραδίδει ὁ Ἀπολλόδωρος[177]. Ὄχι μόνο τά ἐννέα κεφάλια, ἀλλά καί ἡ ὅλη μορφή τῆς Ὕδρας τοῦ περιάμματος εἶναι τοῦ συνηθέστερου τύπου πού ἐπικρατεῖ ἀπό τά τέλη τοῦ 6ου αἰ. Ἡ περιέλιξη στό πόδι τοῦ ἥρωα, ἄλλοτε πολλαπλή καί ἄλλοτε μονή, εἶναι ἐπίσης στοιχεῖο συχνό στίς παραστάσεις τοῦ θέματος[178]. Ἀπό τά ἐξωτερικά εἰκονογραφικά στοιχεῖα τό ριγμένο στό βραχίονα ἱμάτιο ἀπαντᾶ ὅμοιο στόν Ἡρακλῆ μέ τήν Ὕδρα σέ ἀνθεμωτό κρατήρα ἀπό τή Λουκανία καί σέ νομίσματα τῆς Φαιστοῦ[179].

Προβληματική εἶναι ἡ ταύτιση τοῦ ὅπλου. Τό παραδοσιακό ὅπλο στόν ἄθλο αὐτό εἶναι ἡ ἅρπη, μικρό δρεπάνι. Τόν 7ο αἰ. ἐμφανίζεται συχνά σπαθί[180]. Γι' αὐτό καί στόν Ἡσίοδο ὁ Ἡρακλῆς ἀφανίζει τήν Ὕδρα *νηλέει χαλκῷ*[181]. Ὄχι σπάνια κρατεῖ καί τό ρόπαλο, ἰδίως ἀπό τόν 6ο αἰ. Ἀπό τότε μάλιστα φαίνεται ὅτι ὁλοένα καί περισσότερο τό ρόπαλο παίρνει τή θέση τοῦ ξίφους καί κυριαρχεῖ στήν ἑλληνιστική καί τή ρωμαϊκή ἐποχή. Τό ὅπλο ὅμως πού κρατεῖ ὁ Ἡρακλῆς στό περίαμμα φαίνεται ἀσυνήθιστο, δέν εἶναι ξίφος, οὔτε ρόπαλο. Τό ἕνα ἄκρο εἶναι παχύτερο, τό ἄλλο λεπταίνει καί μοιάζει νά ἀπολήγει σέ λόγχη. Εἶναι ἄραγε κάποιο κοντό δόρυ, τό «ξυστόν»[182], ἤ μήπως πρόκειται γιά τό δαυλό, τό ὅπλο τοῦ Ἰολάου, πού ἔκαιγε τά σημεῖα τῆς ἀποδειροτόμησης γιά νά μήν ξαναφυτρώνουν τά κεφάλια;

Τό γυμνό δέντρο ἀριστερά ἀποτελεῖ συνηθισμένο μοτίβο, πού δηλώνει τό φυσικό περιβάλλον σύμφωνα μέ τίς εἰκονογραφικές τάσεις τῆς ἐποχῆς (βλ. παρακάτω), ταιριάζει ὅμως καί θεματικά στή σύνθεση, γιατί ἀνήκει στήν παράδοση τοῦ μύθου πού σώζει ὁ Παυσανίας: *...τῆς δὲ Ἀμυμώνης πέφυκεν ἐπὶ τῇ πηγῇ πλάτανος· ὑπὸ ταύτῃ τὴν Ὕδραν τραφῆναι τῇ πλατάνῳ φασίν*[183]. Ἑπομένως, ἄν καί ἄφυλλο, παριστάνει τό πλατάνι πού φύτρωνε κοντά στήν πηγή τῆς Ὕδρας. Τό στοιχεῖο αὐτό ἔχουν καί ἄλλες παραστάσεις τοῦ ἄθλου. Ἤδη στή μετόπη τοῦ ναοῦ τοῦ Διός στήν Ὀλυμπία ἡ Ὕδρα ἐλισσόταν σέ δέντρο πού ὑπῆρχε στό δεξί τῆς πλάκας[184]. Σέ ἕναν ἐτρουσκικό σφραγιδόλι-

176. Ὁ Amandry, ὅ.π., σ. 315, σημειώνει ὅτι ὁ κάβουρας λείπει ἀπό τίς ἑλληνιστικές παραστάσεις. Ἄν καί σπάνια, ἡ παρουσία του σημειώνεται στό ἀνάγλυφο τῆς Λέρνας στό Ἐθνικό Μουσεῖο (Σ. Καρούζου, Ἐθνικόν Ἀρχαιολογικόν Μουσεῖον. Συλλογή γλυπτῶν, 1967, πίν. 35) καί σέ μεγαρικό σκύφο στήν Ὀλυμπία (Hausmann, ὅ.π., πίν. 59 (2). Ὑπάρχει ἀκόμη ὑστερότερα στήν παράσταση τῆς Ὕδρας σέ τοιχογραφία στό Herculaneum τῆς ἐποχῆς τοῦ Νέρωνα (H. Mielsch, RM 86 (1979), σ. 243 κ.ἑ.).

177. II, 5, 2.

178. Πρβλ. π.χ. νόμισμα τῆς Φαιστοῦ, G. le Rider, Monnaies crétoises du Ve au Ier siècle a. J.-C., 1966, πίν. 23 (16), θραῦσμα σκύφου στό Würzburg, Hausmann, ὅ.π., πίν. 59 (3), ἀνάγλυφο ἀπό τό Πέργαμο, A. von Salis, Der Altar von Pergamon, 1912, σ. 91, εἰκ. 15, σφραγιδόλιθο στό Βρετ. Μουσεῖο, BMCG, ἀριθ. 603, πίν. 10. Βλ. καί R. Bräuer, Zeitschrift für Numismatik 28 (1910), σ. 48.

179. B. Neutsch, Archaeologische Forschungen in Lukanien, 1967, πίν. 18, 1, le Rider, ὅ.π., πίν. 23 (23-24 κλπ.).

180. Amandry, ὅ.π., σ. 315.

181. Θεογονία 316. Βλ. καί RE 9, στ. 44, EAA IV, σ. 90.

182. A.M. Snodgrass, Arms and Armour of the Greeks, 1967, σ. 120.

183. Παυσανίας 2, 37, 4.

184. B. Ashmole - N. Yalouris, Olympia, 1967, πίν. 152.

θο στή Villa Giulia, πρωιμότερο τοῦ περιάμματος, παριστάνεται ὁ Ἡρακλῆς, πιθανῶς μετά τό φόνο τῆς Ὕδρας, καί δεξιά εἰκονίζεται ἄφυλλο δέντρο[185].

Ὁ τύπος τοῦ Ἡρακλῆ εἶναι ἀσυνήθιστος στήν εἰκονογραφία τοῦ θέματος τῆς Ὕδρας καί διαφέρει βασικά ἀπό τό σχῆμα τοῦ ἐπιτιθέμενου μέ τό προβαλλόμενο ἤ γονατιστό σκέλος, πού χρησιμοποιεῖται σέ παλιότερες, σύγχρονες καί νεώτερες παραστάσεις τῆς Ὕδρας[186]. Τόν πλησιέστερο καί μοναδικό, ὅσο γνωρίζω, ἑλληνιστικό τύπο παράλληλο βρίσκομε σέ ἀνάγλυφα ἐπίσημα καληνῶν ἀγγείων. Σέ θήλαστρο στό Λούβρο[187] ὁ Ἡρακλῆς τρέχει πρός δεξιά, τό κάτω σῶμα του εἰκονίζεται ἀπό πίσω, στραμμένο ἐλαφρά σέ τρία τέταρτα, ἐνῶ τό πάνω στρέφει πρός τό θεατή. Μέ τό δεξί χέρι λυγισμένο πάνω ἀπό τό κεφάλι κραδαίνει τό ρόπαλο, μέ τό ἀριστερό πιάνει τήν Ὕδρα. Τό σῶμα της περιελίσσεται καί ἐδῶ στό δεξί σκέλος τοῦ ἥρωα. Παρ' ὅλη τή διαφορά τῆς ὄψης μέ τήν ὁποία ἀπεικονίστηκε ἡ μορφή καί τῆς κίνησης τοῦ χεριοῦ μέ τό ὅπλο[188], ἀπαραγνώριστη εἶναι ἡ θέληση νά παρασταθεῖ ὁ Ἡρακλῆς σ' ἕνα στιγμιότυπο τῆς δρομαίας του κίνησης. Ὅμοια παράσταση ἀναφέρεται καί σέ λυχνάρι στό Μουσεῖο τῆς Τύνιδος τοῦ 2ου αἰ. καί σέ ἄλλο θήλαστρο στό Institut d'Art στό Παρίσι[189].

Ἔχει τονιστεῖ ἡ σχέση τῶν καληνῶν ἀγγείων μέ τήν ἑλληνιστική, ἀκόμη καί τήν κλασική μεταλλοτεχνία καί εἰδικότερα ἡ ἐξάρτησή τους ἀπό τά «ἐμβλήματα» κλασικῶν μετάλλινων σκευῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας καί τῆς κυρίως Ἑλλάδος[190]. Ἡ συγγένεια τῶν παραστάσεων τῆς Ὕδρας σέ καληνά ἀγγεῖα πρός τόν τύπο τοῦ Ἡρακλῆ τοῦ ἀνάγλυφου χρυσοῦ περιάμματος ἐνισχύει τήν ἄποψη αὐτή καί ἀπό τό ἄλλο μέρος μᾶς ὁδηγεῖ νά ἀναζητήσομε κοινό, μετάλλινο πρότυπο καί μάλιστα ἰταλικό. Καί δέν εἶναι μόνο ὁ τύπος τῆς κίνησης τοῦ Ἡρακλῆ πού συνδέει περίαμμα καί καληνά ἀνάγλυφα ἀγγεῖα. Ἡ σχέση τους μπορεῖ νά βασιστεῖ καί στό στοιχεῖο τοῦ δέντρου. Ἡ δήλωση τοῦ τοπίου μέ παρόμοιο δέντρο ἀπαντᾶ τυπικά σέ πολλές παραστάσεις ἐπίσημων καληνῶν ἀγγείων[191]. Εἶναι ἀκόμη ἡ ἐποχή πού τό δέντρο παρατάσσεται στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τίς μορφές, μπροστά στό οὐδέτερο βάθος, καί δέ συνάπτεται μέ εὐρύτερο φυσικό περιβάλλον

185. P. Zazzof, Etruskische Skarabäen, 1968, ἀριθ. 114, πίν. 25.

186. Ἡ ἰδέα νά παρασταθεῖ ὁ Ἡρακλῆς στή σκηνή αὐτή βαδίζοντας ἤ τρέχοντας ἀπαντᾶ καί σέ ἀρχαϊκά παραδείγματα: μελανόμορφη κύλικα στό Βερολίνο καί ἐρυθρόμορφη στό Ἐθνικό Μουσεῖο ἀπό τήν Ἀκρόπολη (Brommer, ὅ.π., πίν. 10a καί 11).

187. CVA Louvre, 15 IVE, πίν. 28 (2), Jentel, σ. 245, εἰκ. 130. Παλιότερα εἶχε σφαλερά νομιστεῖ ὅτι τά πλοκάμια τῆς Ὕδρας στό ἐπίσημο τοῦ καληνοῦ αὐτοῦ ἀγγείου ἐκφύονται ἀπό γυναικεῖο κεφάλι. Σχετίστηκε ἔτσι ἡ μορφή μέ τήν Ἔχιδνα, τή μητέρα τῆς Ὕδρας, μέ τήν ὁποία κάποτε αὐτή στά ὕστερα χρόνια ταυτίζεται (H. Dragendorf, RM 10 (1895), σ. 210, Amandry, ὅ.π., σ. 301, ἀριθ. 93, P. Wuilleumier-A. Audin, Les médaillons d'appliques galloromains de la vallée du Rhône, 1952, σ. 65, ἀριθ. 90, R. Bianchi Bandinelli, Policleto, πίν. X, εἰκ. 55-56, BonnerJb 95, σ. 90 κ.έ., πίν. III).

188. Παρόμοια μέ τοῦ Ἡρακλῆ μας κίνηση ἔχει τό χέρι μόνο στήν παράσταση τῶν νομισμάτων τῆς Φαιστοῦ, le Rider, ὅ.π., πίν. 23 (23), ἄν καί ἐκεῖ τό ρόπαλο ἔχει ἄλλη κατεύθυνση.

189. Jentel, σ. 236, ὑποσημ. 10, CVA, ὅ.π., σ. 48.

190. G.M.A. Richter, AJA 63 (1959), σ. 247 κ.έ. Ἀντίθετα ὁ Körte, GGA 175 (1913), σ. 260 κ.έ., τά συσχέτισε μέ τήν ἀνάγλυφη μελαμβαφή κεραμεική τοῦ 4ου αἰ. (βλ. καί ὑποσημ. 87).

191. CVA, ὅ.π., IVE, πίν. 28 (1), Jentel, πίν. 38, εἰκ. 129, πίν. 21, εἰκ. 79-81, πίν. 61, εἰκ. 199: παράσταση κυνηγοῦ καί δέντρου παρόμοιου. Pagenstecher, ὅ.π., ἀριθ. 70, πίν. 9, ἀριθ. 25b, πίν. 7.

πού θά δημιουργοῦσε ἰλουζιονιστικό «χῶρο βάθους»[192]. Ἡ διακριτική αὐτή καί περισσότερο συμβολική δήλωση τοῦ τοπίου ὑπάρχει καί στά πάρισα τῶν καληνῶν ἀνάγλυφα ὑστεροελληνιστικά ἀγγεῖα τοῦ Περγάμου, ὅπου λόγω καί τοῦ θέματος φανερή εἶναι ἡ πρόθεση νά δοθεῖ ἕνας εἰδυλλιακός τόνος στίς παραστάσεις[193].

Ἡ «πρωτοτυπία» τῆς παράστασης τοῦ περιάμματος ἔχει ὡστόσο τίς καταβολές της, τίς ὁποῖες θά μπορούσαμε νά ἀνιχνεύσομε. Τό κλασικό σχῆμα τῆς δρομαίας κίνησης εἶναι διαμορφωμένο ἤδη στήν ἐρυθρόμορφη ἀγγειογραφία τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. Τήν ἑλληνιστική ἐποχή συχνότατα παριστάνονται στό σχῆμα αὐτό παιδιά πού τρέχουν καί Ἔρωτες πού ἄλλοτε τρέχουν καί ἄλλοτε πετοῦν[194]. Ἡ κίνηση τοῦ Ἡρακλῆ μας εἶναι ἐκείνη τῶν μετέωρων Ἐρώτων, ἀλλά ἡ χρησιμοποίηση τοῦ σχήματος αὐτοῦ στήν παράσταση τοῦ φόνου τῆς Ὕδρας φαίνεται ὅτι σχετίζεται μέ ἄλλο εἰκονογραφικό τύπο καί συγκεκριμένα τήν παράσταση κυνηγιοῦ. Ἀπό τά τέλη τοῦ 3ου αἰ. ὁ Μητρόδωρος στήν ἐπιτύμβια στήλη του ἀπό τή Χίο[195] παριστάνεται βαδίζοντας σέ σκηνή κυνηγιοῦ μέσα στό φυσικό περιβάλλον, πού δηλώνεται μέ τό δέντρο καί τήν κολόνα κατά τόν τρόπο τῶν ὕστερων ἑλληνιστικῶν ἔργων πού σημειώσαμε. Σέ θραύσματα μεγαρικῶν σκύφων τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Ἡραίου καί ἄλλων στή Δῆλο[196] τρέχουσες μορφές κυνηγῶν ἔχουν τό διασκελισμό τοῦ Ἡρακλῆ. Ἔτσι εἶναι φανερό ὅτι ὁ εἰκονογραφικός τύπος τοῦ περιάμματος ἀπηχεῖ ἕνα πρότυπο παράστασης Ἡρακλῆ καί Ὕδρας μέ σαφή σχέση πρός παραστάσεις κυνηγιοῦ.

Ἀπροσδόκητη συγγένεια μέ τή σκηνή μας ἔχει ἕνα σκίτσο τοῦ Pisanello[197]. Βρίσκεται στό κάτω δεξί μέρος σχεδίου τοῦ ζωγράφου στήν Ἀμβροσιανή βιβλιοθήκη, τό ὁποῖο παριστάνει τόν Ἡρακλῆ ὥριμο πού βαδίζει πνίγοντας φίδι, ἐνῶ ἀπό πάνω πετᾶ σάν ἄγγελος ἕνας ἐρωτιδέας. Τό μικρό δευτερεῦον σκίτσο παριστάνει τό φόνο τῆς Ὕδρας. Ὁ Ἡρακλῆς ὁρμᾶ τρέχοντας πρός δεξιά κατά τῆς Ὕδρας καί πίσω ἀνεμίζει ἡ λεοντή. Ἡ κίνηση τῶν χεριῶν δέν εἶναι σαφής, ἀλλά ὁπωσδήποτε φαίνεται ὅτι ὁ ἥρωας δέ συνέλαβε ἀκόμη τό τέρας. Ἡ A. Schmidt σημειώνει[198] ὅτι ὁ Pisanello δημιούργησε τή μορφή τοῦ Ἡρακλῆ στό κύριο σχέδιο συνδυάζοντας διάφορα γνωστά εἰκονογραφικά πρότυπα: χωρίς νά ἀντιγράφει μεταπλάθει στό πνεῦμα τῆς πρώιμης Ἀναγέννησης. Τό ἴδιο ἴσως δέν ἰσχύει καί γιά τό μικρό σκίτσο τοῦ φόνου τῆς Ὕδρας. Μήπως ὁ ζωγράφος

192. C. Dawson, Romano-Campanian Landscape Painting, 1944, σ. 28 κ.ἑ., σ. 48-49, Reinsberg, σ. 238 κ.ἑ.

193. J. Schäfer, Hellenistische Keramik aus Pergamon, 1968, σ. 77, πίν. 23. Τήν ἴδια σχέση μέ τό χῶρο τοῦ ἀναγλύφου ἔχει καί τό δέντρο στή ζωφόρο τοῦ Τηλέφου, Müller, ὅ.π., πίν. 71. Βλ. καί τά ἑλληνιστικά ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα, E. Pfuhl - H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs, 1977-1979, ἀριθ. 256, 371, 376, 429, 1309, 1338, 1339, 1439 (βλ. καί E. Pfuhl, JdI 20 (1905), σ. 93-95) καί στῆλες ζωγραφιστές, τή στήλη τοῦ Μητροδώρου (βλ. παρακάτω), στῆλες τῶν Παγασῶν μέ δέντρο καί ἄλλα στοιχεῖα τοῦ περιβάλλοντος, G. Rodenwaldt, AM 35 (1910), σ. 130-131, 134. Τό δέντρο σέ σκηνή κυνηγιοῦ καί παλιότερα, Pfuhl - Möbius, ὅ.π., ἀριθ. 73.

194. Βλ. F. Winter, Die Typen der figurlichen Terracotten II, 1903, σ. 320-346.

195. Στό Βερολίνο, Pfuhl - Möbius, ὅ.π., II, σ. 566, ἀριθ. XXI, πίν. 331, A. Rumpf, Malerei und Zeichnung, 1953, σ. 157, εἰκ. 18.

196. Délos 31, πίν. 71 (3320), πίν. 5 (3334), πίν. 117 (3334+3393+3087)

197. A. Schmiedt, JBerlMus 17 (1975), σ. 53, εἰκ. 2.

198. Ὅ.π., σ. 55 κ.ἑ.

εἶχε ὑπόψη κάποια παράδοση ἀρχαίου τύπου; Ἡ ὑπόθεση αὐτή ἐνισχύεται ἀπό τήν παράσταση ρωμαϊκοῦ σφραγιδόλιθου τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. στό Βερολίνο μέ Ἡρακλῆ καί Κέρβερο[199], στήν ὁποία ὁ Ἡρακλῆς κινεῖται μέ τόν ἴδιο τρόπο. Περισσότερο ὅμως τά καληνά ἀγγεῖα καί τό περίαμμα, πού προφανῶς δίνει τόν ἀντιπροσωπευτικότερο τύπο, κάνουν ἀναμφίβολη τήν ὕπαρξη ἑνός τέτοιου χαμένου προτύπου.

Ἴσως ἡ παράσταση τοῦ περιάμματος ἀνήκει σέ ἕναν κύκλο τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλῆ ἀνάλογο μέ αὐτόν πού ἀπαρτίζουν τά στρογγυλά γύψινα ἔκτυπα τῆς Μέμφιδος στό Hildeshein, τά ὁποῖα τελευταῖα χρονολογήθηκαν στόν 1ο π.Χ. αἰ., λίγο πρίν ἀπό τό 28 π.Χ.[200]. Στή σειρά αὐτή δέ σώζεται ὁ φόνος τῆς Ὕδρας, ὑπάρχει ὅμως στόν κύκλο τῶν νομισμάτων τῆς Ἀλεξάνδρειας τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀντωνίνου Πίου καί ἄλλων συγγενῶν ρωμαϊκῶν νομισμάτων[201]. Ἡ παράσταση τοῦ περιάμματος εἶναι ξένη πρός τούς τύπους τῶν νομισμάτων αὐτῶν[202], ὅσο καί μέ τόν τύπο τῶν παλιότερων ἑλληνικῶν τῆς Φαιστοῦ[203].

Τίς παραστάσεις τῶν ρωμαϊκῶν νομισμάτων καί τῶν ἐκμαγείων τῆς Μέμφιδος μέ τούς ἄθλους προσπάθησε ὁ Voegtli νά ἀναγάγει στό λυσιππικό δωδέκαθλο τῆς Ἀλυζίας. Εἰδικά τό φόνο τῆς Ὕδρας πιστεύει ὅτι ἀπηχεῖ τό νόμισμα τοῦ L. Verus τῆς Προυσιάδος[204]. Ὁ Ἡρακλῆς πρός ἀριστερά γονατίζει μέ τό δεξί, ἡ κίνηση τοῦ χεριοῦ του πού κρατεῖ τό ρόπαλο θυμίζει τόν τύπο τοῦ Ἁρμοδίου τοῦ Ἀντήνορος. Τά ἴδια στοιχεῖα εἶχε θεωρήσει ἤδη ὁ Schefold χαρακτηριστικά τῆς λυσιππικῆς δημιουργίας τοῦ ἄθλου τῆς Ὕδρας, προσεγγίζοντας σέ αὐτή τό ἀνάγλυφο στή Βασιλεία τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.[205].

Ὡστόσο περισσότερη σχέση μέ τό λυσιππικό ρυθμό κίνησης ἀπό τά παραπάνω ἔργα ἔχει ὁ Ἡρακλῆς τοῦ περιάμματος. Παρ' ὅλο τό κεντρόφυγο ἄνοιγμα μπορεῖ ἡ μορφή του στήν καλλιτεχνική αὐτή παράδοση νά βρεῖ κάποιες συγκεκριμένες ἀντιστοιχίες. Στή Συλλογή Ortiz στήν Ἀμερική ὑπάρχει ἕνα σημαντικό χάλκινο ἀγαλματάκι[206]. Ὁ νέος, ὁ ὁποῖος μοιάζει ὁλοφάνερα μέ τόν Ἀλέξανδρο, παριστάνεται πιθανότατα ὡς κυ-

199. AGD II, ἀριθ. 535, Berlin und die Antike, Katalog, 1979, ἀριθ. 54. Στή Γενεύη ὑπάρχει χάλκινο ἀγαλματάκι Ἡρακλῆ τοξότη πού κινεῖται μέ παρόμοιο ἀντιθετικό, ἀλλά χαλαρότερο, ὅπως φαίνεται, σχῆμα. Σύγκριση θά μποροῦσε νά γίνει ἄν ὑπῆρχαν καλύτερες ἀπεικονίσεις ἀπό αὐτές πού γνωρίζω: S. Reinach, RA 1912 II, σ. 34, τοῦ ἰδίου, Répertoire V, σ. 89 (9), W. Deonna, Catalogue des bronzes figurés antiques, Musée d'Art et d'Histoire, Geneva, 1915-1916, ἀριθ. 21.

200. Reinsberg, σ. 224 κ.ἑ., 232.

201. R. Bräuer, Zeitschrift für Numismatik 28 (1910), σ. 35 κ.ἑ., 47, πίν. 2, H. Voegtli, Bilder der Heldenepen in der Kaiserzeitlichen Münzprägung, 1977, σ. 20 κ.ἑ., πίν. 2h-s, 12d, e, 13b, 14c.Τά περισσότερα ἀλεξανδρινά νομίσματα εἶναι ἀκριβή ἀντίγραφα τῶν ἐκμαγείων τῆς Μέμφιδος. Γιά τό κοινό πρότυπο βλ. A. Ippel, σ. 42 κ.ἑ., Reinsberg, σ. 242.

202. Μεταξύ τους οἱ νομισματικές αὐτές μορφές ἔχουν ὁμοιότητα. Πρβλ. Voegtli, ὅ.π., πίν. 12d, e καί 13b.

203. I. Σβορῶνος, Numismatique de la Crète ancienne, 1890, πίν. 24 (16-23), le Rider, ὅ.π., πίν. 23 (13-24).

204. Voegtli, ὅ.π., σ. 22, 49-50, πίν. 2n.

205. K. Schefold, Basler Antiken im Bild, 1958, σ. 51-53 (βλ. καί ὑποσημ. 210).

206. Ancient Art in American Private Collections, Fogg Art Museum, 1954, σ. 219, πίν. 65, Meisterwerke, σ. 91, 255, ἀριθ. 346, The Search for Alexander, ἀριθ. 43.

νηγός[207]. Οἱ ἀναλογίες τῆς μορφῆς, ἡ τρισδιάστατη ἀνάπτυξή της στό χῶρο μαζί μέ τή ρεαλιστική σύλληψη χρονολογοῦν τό ἔργο στά τέλη τοῦ 4ου αἰ. Ἡ σχέση του ἐξάλλου μέ τή λυσιππική τέχνη εἶναι προφανής[208]. Ἄν καί δέν τρέχει κατά τό τυπικό σχῆμα, ὁ Ἀλέξανδρος Ortiz ἔχει κίνηση συγγενική μέ τόν Ἡρακλῆ. Προχωρεῖ καί μέ τό λυγισμένο δεξί σκέλος πατᾶ προφανῶς πάνω σέ βράχο, ἐνῶ τό ἀριστερό, πίσω, ἀγγίζει τό ἔδαφος μέ τά δάχτυλα. Δίνεται ἔτσι καί ἐδῶ ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ νέος ὥρμησε καί μόλις ἔφθασε στό σημεῖο ἐπίθεσης. Τό δεξί χέρι ἐκτείνεται πρός τά πάνω, ἴσως κρατοῦσε δόρυ· ἡ τάση του, πού παρασύρει καί τόν κορμό καί τόν φέρνει σέ ἀντίθεση μέ τή στροφή τοῦ κάτω σώματος, λειτουργεῖ ὅμοια μέ τήν ἀντίστοιχη τοῦ χεριοῦ τοῦ Ἡρακλῆ. Μέσα στό σχῆμα αὐτό ὑπάρχει ὁ ἴδιος ρυθμός κίνησης, ὁ λυσιππικός: ἡ ἰσορροπία τῶν δύο ἀντιθετικῶν τάσεων σέ μία ἐνιαία, ζυγισμένη κίνηση[209]. Ὁ ρυθμός αὐτός συνδέει μέ μία ἐσωτερική σχέση τόν Ἀλέξανδρο καί τόν Ἡρακλῆ τοῦ περιάμματος. Ἡ τελική ἀναγωγή τῆς μορφῆς μας σέ κάποιο μακρινό λυσιππικό πρότυπο εἶναι μόνο ἐρώτημα πού θά μποροῦσε νά μείνει ἀνοιχτό, ὅπως ἀνοιχτή μένει καί ἡ ταύτιση τῶν περισσότερων σκηνῶν τοῦ λυσιππικοῦ δωδεκάθλου τῆς Ἀλυζίας μέ σωζόμενα ἔργα[210].

6. Ἐπιστήθια ταινία (Π ί ν. 105 α-β)

Ἀποτελεῖται ἀπό τρία συγκολλημένα τμήματα. Τό μεσαῖο εἶναι πλατύτερο καί τά ἄκρα του στενεύουν μέ βαθμιαία καμπυλόγραμμη τμήση, γιά νά συνδεθοῦν πρός ἰσοπλατεῖς ἐπιμήκεις λωρίδες, οἱ ὁποῖες ἔχουν στό ἄκρο ὀπή πρόσδεσης γιά τή στερέωση στό στῆθος.

Ἀριθ. εὑρ. 1297. Μῆκ. συνολ. 42 ἑκ. Μεσαῖο τμῆμα: μῆκ. 11,9 ἑκ., πλ. 3 ἑκ. Μῆκ. ἐπάνω λωρίδας 15,4 ἑκ., κάτω 4,9 ἑκ. Πλ. 0,8 ἑκ.

Παράλληλες γραμμές zig-zag ἔχουν χαραχθεῖ κατά πλάτος στίς στενές λωρίδες. Μικρό τμῆμα κοντά στά σημεῖα τῆς σύνδεσης μέ τό μεσαῖο μέρος κοσμεῖται μέ λοξές παράλληλες γραμμές καί στήν κάτω λωρίδα ὑπάρχει καί δικτυωτό.

Στό μεσαῖο τμῆμα σχηματίζεται ὀρθογωνικό ἐπίμηκες πεδίο. Οἱ μεταβάσεις πρός

207. Ὁ συσχετισμός τῆς κίνησης μέ τόν λεγόμενο Πρωτεσίλαο, τόν ἀντίγραφο ἔργου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. στό Metr. Museum, G.M.A. Richter, Catalogue of Greek Sculptures, 1954, ἀριθ. 27, πίν. 25, L. Curtius, RM 49 (1934), σ. 305 κ.ἑ., δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά ὁδηγήσει καί στήν ἑρμηνεία τῆς μορφῆς ὡς ἀποβιβαζόμενου ἥρωα.

208. Ἕνας λυσιππικός Ἀλέξανδρος κυνηγός φέρνει στό νοῦ τά μνημεῖα τά ὁποῖα παρίσταναν κυνήγια τοῦ Ἀλεξάνδρου καί πρῶτα ἀπ' ὅλα τό ἀνάθημα τοῦ Κρατεροῦ στούς Δελφούς, ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Λυσίππου καί τοῦ Λεωχάρους. Ὁ συσχετισμός του μέ τό ἀνάγλυφο τῆς βάσης τῆς Μεσσήνης στό Λοῦβρο δέν εἶναι ἀπόλυτα ἀσφαλής (JdI 3 (1888), πίν. 7, F.P. Johnson, Lysippos, 1927, σ. 226 κ.ἑ., G. Lippold, Die griechische Plastik, 1950, σ. 284, T. Hölscher, Griechische Historienbilder des 5. u. 4. Jahrh., 1973, σ. 181 κ.ἑ.). Πολύ περισσότερο μέ τό ψηφιδωτό τῆς Πέλλας δέν μπορεῖ νά σχετίζεται τό ἀνάθημα τοῦ Κρατεροῦ (D. Willers, HASB 5 (1979), σ. 21 κ.ἑ.).

209. Βλ. τελευταῖα A.F. Stewart, AJA 82 (1978), σ. 164 κ.ἑ., 170.

210. Ἔχουν προταθεῖ πέντε συμπλέγματα σέ θραυσματική κατάσταση στό Μουσεῖο Lambèse τῆς Ἀλγερίας, ἀνάμεσά τους καί τοῦ φόνου τῆς Ὕδρας (S. Reinach, Répertoire V, σ. 96 (6), καί ἄλλα ἀγάλματα στό Βατικανό (W. Amelung, Die Skulpturen des Vatikanischen Museums, 1908, II, ἀριθ. 134, 137, 141, 208, 213), πού δέν ἀποδίδουν ἀσφαλῶς τά λυσιππικά. Βλ. καί Johnson, ὅ.π., σ. 193, P. Moreno, Lysippo, 1974, σ. 27, Borbein, σ. 167 κ.ἑ., Amandry, ὅ.π., σ. 319, 321 (βλ. καί ὑποσημ. 205).

τά στενούμενα ἄκρα φέρουν χαρακτές ὁριζόντιες γραμμές μεταξύ καμπύλων πού ἀκολουθοῦν τήν τμήση τοῦ ἐλάσματος. Ἔκτυπη μορφή νέου ὄρθιου πρός δεξιά κοσμεῖ τό πεδίο· Ἡ ἀπόδοση τῆς στάσης σέ πλάγια ὄψη εἶναι ἀδέξια. Τό ἀριστερό στάσιμο σκέλος καί ἡ κνήμη τοῦ ἄνετου δεξιοῦ, πού σύρεται πρός τά πίσω, προβάλλονται σέ ὄψη τριῶν τετάρτων, ἐνῶ τό γόνατο τοῦ στάσιμου σχεδιάστηκε κατενώπιον. Ὁ νέος ἔχει κοντή κόμη καί φορεῖ πέτασο. Ἡ χλαμύδα του πορπώνεται στό δεξιό ὦμο καί ἀφήνει γυμνή τή δεξιά πλευρά τοῦ σώματος. Ἕνα μέρος της καλύπτει τό σῶμα μπροστά ἕως τή μέση περίπου τῶν μηρῶν, ἐνῶ ἡ ἄλλη πτέρυγα, ἀχνότερα τυπωμένη, πέφτει πίσω ἀπό τήν πλάτη. Οἱ πτυχές ἐνισχύονται μέ πρόσθετα χαράγματα στήν πίσω ὄψη τοῦ ἐλάσματος. Προτείνει τό δεξί χέρι. Τά δάχτυλα πρέπει νά εἶναι λυγισμένα, τό ἄκρο τους ὅμως δέν τυπώθηκε, γιατί δέν ἐπαρκοῦσε τό πλάτος τῆς ταινίας. Τό ἀντικείμενο πού κρατεῖ μένει ἀπροσδιόριστο. Καλύτερα διακρίνεται στήν πίσω ὄψη καί φαίνεται ὅτι τό ἄκρο του σχημάτιζε ἁπλή ἕλικα. Στήν ἀριστερή ἄκρη τῆς ταινίας ὑπάρχει κίονας. Ἡ κορυφή του μοιάζει μέ ἰωνικοῦ τύπου κιονόκρανο. Στό δεξί ἄκρο σχηματίζεται ἐπίσης κατακόρυφη ἔξαρση χωρίς ἀπόληξη στήν κορυφή, πού δέν εἶναι ὅμοιος κίονας, ἀλλά φαίνεται ὅτι ἔγινε γιά νά πλαισιώσει τήν παράσταση ἀντίστοιχα μέ τόν κίονα ἀριστερά. Ἔτσι καί ἀλλιῶς εἶναι ἀσφαλής ἡ προέλευση τῆς παράστασης ἀπό μεγαλύτερη μήτρα πού θά εἶχε περισσότερες μορφές, ἴσως χωριζόμενες κατά διαστήματα μέ κίονες, ὅπως ἡ παράσταση τῆς ταυροκτόνου Νίκης. Τυπώθηκε ὅσο χρειαζόταν καί ἐπέτρεπε τό διατιθέμενο πεδίο.

Παρόλο ὅτι ἡ μορφή εἶναι μία ταπεινή ἐργασία τῆς μικροτεχνίας, ἀνήκει στό κλίμα τῆς τεχνοτροπίας τῆς ἐποχῆς της. Στό ρυθμό κίνησης τῆς ἀντιστήριξης διαφαίνεται κλασικιστικός χαρακτήρας καί προδίδεται ἡ γενική χαλάρωση τῆς αὐστηρότητας καί ἡ διάλυση τῆς γερῆς πολυκλείτιας ἄρθρωσης, πού προσιδιάζει στά ἀγάλματα τῆς ὕστερης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, τῆς ἐποχῆς τῶν μεταπλάσεων τῶν πολυκλείτιων τύπων μετά τά μέσα τοῦ 2ου αἰ. Πρόκειται γιά μιά παράσταση στηριγμένη σέ μορφές κλασικές, γιά μιά μικρή κλασικιστική μίμηση[211].

Ἡ χλαμύδα (κοντό ἱμάτιο) εἶναι θεσσαλικό ἔνδυμα πού φοροῦν ὄχι μόνο ἔφηβοι, ἀλλά καί πρεσβύτεροι. Τῆς ταιριάζει καί ὁ πέτασος. Στά θεσσαλικά ἐπιτύμβια μνημεῖα ἀπαντοῦν καί τά δύο στοιχεῖα ἀπό τά μέσα τοῦ 5ου ἕως τά μέσα τοῦ 3ου αἰ.[212]. Ἀλλά ἡ ὁμοιότητα ὡς πρός τό περιεχόμενο εἶναι τυχαία καί ἡ πρώτη σκέψη πού ἔρχεται στό νοῦ εἶναι ὅτι εἰκονίζεται ὁ Ἑρμῆς ψυχοπομπός. Ἡ ὑπόσταση τοῦ ψυχοπομποῦ κυριαρχεῖ τόν 5ο αἰ.[213] καί βρίσκει τήν κλασική της διατύπωση στίς παραστάσεις τῶν λευκῶν ληκύθων καί στόν Ἑρμῆ Ludovisi[214]. Τό κοντό ἱμάτιο καί ὁ πέτασος, ἀναπόσπαστα στοιχεῖα τοῦ τύπου τοῦ ψυχοπομποῦ, ξαναγυρίζουν συχνά σέ ἑλληνιστικά ἔργα καί μάλιστα τῆς μικροτεχνίας[215]. Λείπουν βέβαια ἀπό τόν Ἑρμῆ τοῦ νεκρικοῦ κοσμήματος τά πτερύγια καί τό κηρύκειο. Ἀλλά τό ἀπροσδιόριστο ἀντικείμενο στό δεξί χέρι ἦταν ἴσως ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικά τῆς ἰδιότητας τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος, κυρίως στά ἔργα τῆς μι-

211. P. Zanker, Klassizistische Statuen, 1974, σ. 42 κ.ἑ.

212. H. Biesantz, Die thessalischen Grabreliefs, 1964, σ. 74, 78 κ.ἑ.

213. P. Zanker, Hermesgestalt in der attischen Vasenmalerei, 1965, σ. 104 κ.ἑ.

214. S. Karusu, AM 76 (1961), σ. 94 κ.ἑ., πίν. 64-65.

215. Πρβλ. τίς σφραγίδες AG πίν. 51 (21), 65 (8) (στή δεύτερη ὁ Ἑρμῆς ἔχει ὅμοια στάση καί κρατεῖ κέρας Ἀμαλθείας), τίς σφραγίδες στήν Κοπεγχάγη, Fossing, ἀριθ. 562, 563, 566, 570-3, πίν. 7.

κροτεχνίας, παριστάνεται κρατώντας ποικίλα άντικείμενα. Ὁ κίονας πίσω ἀπό τή μορφή θυμίζει ἐκεῖνον πού ὑπάρχει στή ζωγραφιά τῆς ὑδρίας τοῦ κύκλου τοῦ ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν[216] μέ παράσταση Ἑρμῆ.

Πάντως, ἀκόμη καί ἄν ἡ μορφή τῆς ταινίας δέν παρίστανε στή μήτρα ἀπό τήν ὁποία προῆλθε τόν Ἑρμῆ, φαίνεται ὅτι ἡ νεανική μορφή μέ τή χλαμύδα καί τόν πέτασο, καθώς καί τό σοβαρό, ἡρωικό ὕφος, διαλέχτηκε γιατί ἀνακαλοῦσε τή μορφή τοῦ θεοῦ πού σχετίζεται ἄμεσα μέ τό θάνατο καί τόν Κάτω Κόσμο[217] (βλ. παρακάτω).

7. Ἐνώτια τύπου ἐρωτιδέων (Πίν. 106 α-β)

Οἱ μορφές πατοῦν σέ ὀρθογώνια λεπτή βάση καί ἀποτελοῦνται ἀπό δύο ἔκτυπα ἐλάσματα ἑνωμένα στό πλάι. Τά φτερά τους εἶναι ἀπό χωριστά φύλλα, συγκολλημένα στή ράχη. Τό ἄγκιστρο γιά τήν ἐξάρτηση εἶναι συγκολλημένο στό κεφάλι, στά φτερά καί στή ράχη. Στερεωνόταν σέ κρίκο στήν ἀρχή τῶν κάτω ἄκρων.

Ἀριθ. εὑρ. 1302. Ὕψ. 2,6 ἑκ. Διαστ. βάσης 0,9×0,5×0,3 ἑκ. Ἡ μικρή ὀπή στό μέτωπο ὀφείλεται σέ τεχνικούς λόγους, τήν ἀνάγκη διαφυγῆς τοῦ ἀέρα κατά τή συγκόλληση[218].

Ἡ ἀπόδοση τοῦ σώματος τῶν ἐρωτιδέων γυμνοῦ καί ἀκόσμητου[219] εἶναι ἁδρομερής, τό πάνω μέρος εἶναι ραδινό, τά σκέλη δυσανάλογα κοντά. Ὑπάρχει ὑποτυπώδης δήλωση τοῦ γεννητικοῦ ὀργάνου. Στρογγυλά ἐξάρματα δηλώνουν τούς μαστούς. Ἡ κόμη μοιάζει μέ ἀκανόνιστα ἀκτινωτό στεφάνι πού περιβάλλει τό κεφάλι. Ἡ κίνηση τῶν χεριῶν εἶναι, ὅπως πάντοτε, συμμετρικά ἀντιθετική. Στό χαμηλωμένο χέρι κρατοῦν φιάλη πλαισιωμένη μέ σύρμα ραβδωτό, γιά νά δίνει τήν ἐντύπωση κοκκίδωσης[220], τό ἄλλο χέρι λυγισμένο στό ὕψος τοῦ ὤμου κρατεῖ πλάι στό κεφάλι προσωπεῖο θεάτρου (τό ἕνα ἐλλιπές πάνω ἀριστερά).

Ὡς πρός τή διαμόρφωση τοῦ σώματος μποροῦν νά παραβληθοῦν ἐρωτιδεῖς ἀπό διαφορετικά ζεύγη ἐνωτίων στό Μουσεῖο Μπενάκη[221]. Ὁ ἴδιος τύπος κόμης ἀπαντᾶ σέ ἐρωτιδεῖς ἐνωτίων τῆς Συλλογῆς Κανελλοπούλου (2ος αἰ.)[222].

«Ἐρωτίσκοι» καί «ἐρώτια», πού ἀναφέρονται σέ καταλόγους θησαυρῶν ἱερῶν ἀπό τό α΄ μισό τοῦ 3ου αἰ., πρέπει ἀσφαλῶς νά ταυτιστοῦν μέ τοῦ εἴδους αὐτοῦ τά ἐνώτια[223].

216. J. Beazley, ARV², σ. 611, S. Karusu, ὅ.π., σ. 102 κ.ἑ.

217. Σέ τέτοια περίπτωση ἐξηγεῖται καί ἡ ἀδιαφορία γιά τήν ὁλοκληρωμένη ἀποτύπωση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ καί τοῦ ἀντικειμένου, ἀφοῦ δέ θά ἦταν χαρακτηριστικό τοῦ Ἑρμῆ.

218. Πρβλ. R. Zahn, Fest. Schuhmacher, 1930, σ. 202. Μήτρα γιά τήν κατασκευή ἐρωτιδέα στό Βερολίνο, Zahn, ὅ.π., σ. 204, εἰκ. 1.

219. Ὄχι σπάνια οἱ ἐρωτιδεῖς τῶν ἐνωτίων φοροῦν στό στῆθος, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, περίαμμα ἤ ἁλυσίδα μέ ἐξαρτήματα. Βλ. π.χ. BMCJ, πίν. 32.

220. Σχετικά μέ τήν τεχνική τοῦ «κοκκιδωτοῦ» σύρματος (beaded wire, Perldraht) βλ. Hoffmann - Claer, σ. 219-220, Greek Gold, σ. 38, Berry, σ. V.

221. Segall, Benaki, ἀριθ. 60, πίν. 21. Θά μποροῦσαν ἀσφαλῶς νά χρονολογηθοῦν μετά τόν 3ο αἰ.

222. Πρβλ. τήν κόμη τῶν ἐρωτιδέων στά ἐνώτια μέ ἐνδιάμεσο διάλιθο δίσκο τῆς Συλλογῆς Κανελλοπούλου, Laffineur, ἀριθ. 114, εἰκ. 125. Στά δικά μας ἡ ἀπόδοση εἶναι ἀμελέστερη καί χωρίς τίς σπεῖρες τῶν ἄκρων.

223. Hadaczek, σ. 42.

Τά παλιότερα ἐνώτια μέ μορφή ἐρωτιδέων χρονολογοῦνται ἀπό τό β΄ μισό τοῦ 4ου αἰ. Τό σχῆμα ἀκολουθεῖ μακρινή πορεία ἕως καί τόν 1ο μ.Χ. αἰ.[224].

Συχνά διατυπώθηκε καί ἐπικράτησε ἡ ἄποψη ὅτι ὁ τύπος μέ τό ἄγκιστρο στερεωμένο ἀπευθείας στή ράχη τοῦ ἐρωτιδέα (ἤ σέ ἄλλης μορφῆς ἐξάρτημα) εἶναι γενικά νεώτερος, συνήθως τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἐνῶ τό ἐνδιάμεσο μέλος, κυρίως δισκάριο, ἀπό τό ὁποῖο κρέμεται ὁ ἐρωτιδέας καί στό ὁποῖο στερεώνεται τό ἄγκιστρο, ἀνήκει σέ παλιότερο τύπο[225]. Ὅτι ὁ δεύτερος αὐτός τύπος εἶναι ἀρχαιότερος καί ὅτι τό δισκίο τουλάχιστον στά ὕστερα χρόνια δέν ἀπαντᾶ ἀληθεύει. Δέν εἶναι ὅμως ἐξίσου ἀσφαλές ὅτι οἱ ἐρωτιδεῖς μέ τό ἄγκιστρο ἀπευθείας στή ράχη τους εἶναι ἀποκλειστικά ὕστερες δημιουργίες, παρόλο ὅτι τότε ἐπικρατεῖ κατεξοχήν ὁ τύπος αὐτός. Ὑπάρχουν ἀρκετά παραδείγματα πού θά μποροῦσαν νά χρονολογηθοῦν στό 2ο αἰ.: τά ἐνώτια ἐρωτιδέων στό Βερολίνο[226], ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἀριθ. 13 ἔχει καί τήν ἴδια κίνηση τῶν χεριῶν μέ τούς δικούς μας· τό ζεῦγος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀριθ. 1885-6[227], πού τοποθετεῖται γύρω στό 300 π.Χ., ἀλλά μπορεῖ νά εἶναι καί μεταγενέστερο· ὁ χυτός ἐρωτιδέας πιθανῶς ἀπό τήν Ἀμφίπολη[228], πού θεωρεῖται τοῦ 3ου αἰ., καί οἱ ἐρωτιδεῖς ἐνωτίων τῆς Συλλογῆς Schiller[229]. Πιθανῶς ὕστεροι ἑλληνιστικοί καί ὄχι τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς εἶναι οἱ ἐρωτιδεῖς ἀπό τή Σμύρνη στό Ἀμβοῦργο[230]. Πρέπει πάντως νά τονιστεῖ ἀκόμη μιά φορά ὅτι εἶναι γιά τήν ὥρα σχεδόν ἀδύνατο νά χρονολογηθοῦν μεμονωμένα εὑρήματα ἐρωτιδέων ἀκριβέστερα. Γι᾽ αὐτό ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία τά ἐνώτια τοῦ τάφου τῆς Πάτρας.

Μάσκα θεάτρου καί φιάλη κρατοῦν καί ἄλλοι ἐρωτίσκοι[231]. Ἡ ταύτιση τῆς δικῆς μας μέ προσωπεῖο κωμωδίας φαίνεται ἀσφαλής. Ἄν καί εἶναι δύσκολο νά ἀποδοθεῖ σέ ἕνα ἀπό τά εἴδη πού μᾶς γνώρισε ἡ φιλολογική παράδοση καί συγκεκριμένα ἡ περιγραφή τοῦ Πολυδεύκους στό Ὀνομαστικόν, θά μπορούσαμε νά ὑποθέσομε ὅτι πρόκειται γιά τό προσωπεῖο τοῦ «ἡγεμόνος πρεσβύτου» τῆς νέας κωμωδίας, γιατί καί *στεφάνην τριχῶν περὶ τὴν κεφαλὴν ἔχει* καί *τὴν ὀφρὺν ἀνατέταται τὴν δεξιάν*[232]. Στήν κο-

224. Ἡ ἀπόδοση τύπων ἐρωτιδέων σέ τοπικά ἐργαστήρια θά ἦταν πιθανῶς δυνατή, ἀλλά δέν μπορεῖ νά στηριχθεῖ μόνο σέ ἀπεικονίσεις. Ἐκτός ἀπό τόν τύπο πού ἀναγνωρίζει ὁ Zahn, ὅ.π., σ. 202, ὑπάρχουν ἀσφαλῶς περισσότεροι.

225. BMCJ, σ. XXXV κ.ἑ., Amandry I, σ. 142, ἀριθ. 297.

226. Greif. II, πίν. 42 (9-13).

227. BMCJ, πίν. 32.

228. Greek Gold, ἀριθ. 18a.

229. Zahn, Schiller, ἀριθ. 62a-b, πίν. 52.

230. Hoffmann - Claer, ἀριθ. 83, 84.

231. Hadaczek, σ. 43: «Σπονδοφόρος» μέ τή φιάλη, «κωμικός» μέ τή μάσκα. «Δαίμονας τοῦ δραματικοῦ ἀγώνα»: A. Furtwängler, AG, σ. 281. Σχετικά μέ τόν τύπο τοῦ σπονδοφόρου βλ. Hackens, ἀριθ. 32. Ἡ φιάλη ἀπαντᾶ συχνότατα. Μάσκα, πού κατά κανόνα κρατοῦν χαμηλά, καί φιάλη ἔχουν οἱ ἐρωτιδεῖς στά: (α) ἐνώτια ἀπό τό Κάιρο στή Δρέσδη, Th. Schreiber, Alexandrinische Toreutik, 1894, σ. 307, εἰκ. 36, τοῦ ἰδίου, AA 5 (1890), σ. 95, (β) ἐνώτια στό Μουσεῖο Μπενάκη, Segall, Benaki, ἀριθ. 62, πίν. 22, (γ) ἐνώτια στό Βερολίνο, Greif. II, πίν. 41 (3).

Ἄλλοι ἐρωτιδεῖς μέ μάσκα, στά ἐνώτια: (α) N. Ρωσίας, ABC, πίν. VII (6), (β) Ἀμφίπολης, BCH 85 (1961), σ. 818, εἰκ. 4, (γ) Βρετ. Μουσείου, BMCJ, ἀριθ. 1898, πίν. 32, 2694, πίν. 54, (δ) Νεάπολης, Siviero, ἀριθ. 140, πίν. 128c, (ε) Βιέννης, Hoffmann - Claer, σ. 127, (στ) Συλλογῆς Κανελλοπούλου, Laffineur, ἀριθ. 114, εἰκ. 125.

232. Πολυδεύκους, Ὀνομαστικόν Δ, 143 κ.ἑ., C. Robert, Die Masken der neueren attischen Komö-

σμηματοτεχνία ή μάσκα θεάτρου ὡς διακοσμητικό στοιχεῖο ἀπαντᾶ καί ἀλλοῦ[233].

8. Δύο σπειρωτά ψέλια (Πίν. 107 α)

Τά ἄκρα εἶναι ἀπό πρόσθετα συγκολλημένα ἐλάσματα μέ ἔκτυπη ἀπόδοση τοῦ σώματος τοῦ φιδιοῦ. Τό πάνω μέρος ἐλίσσεται σιγμοειδῶς, ἡ οὐρά συσπειρώνεται καί ἡ ἄκρη της κυματίζει παράλληλα μέ τό σῶμα. Ἐπειδή τά ψέλια εἶναι μονόσπειρα, ἡ οὐρά μποροῦσε νά βρίσκεται ἀπέναντι ἀπό τό κεφάλι.

Ἀριθ. εὑρ. 1298, 1299. Μῆκ. ἐλάσματος 28,2 ἑκ., πλ. 0,9 ἑκ.

Ὅτι τά σπειρωτά ψέλια τά φοροῦσαν κυρίως στούς βραχίονες[234] ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τό εὕρημά μας. Τά κεφάλια τῶν φιδιῶν ἐδῶ ἦταν στραμμένα πρός τά πάνω[235].

Ὁ τύπος τοῦ φιδίσιου, συχνά πολύσπειρου ψελίου (καί δαχτυλιδιοῦ) εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητός στά ἑλληνιστικά καί τά αὐτοκρατορικά χρόνια[236], ἀλλά μόνο τά συνευρήματα μποροῦν νά χρονολογήσουν ἀκριβέστερα τά κοσμήματα αὐτά.

Τά ψέλια μέ ἁπλή περιέλιξη τοῦ τάφου τῆς Πάτρας θά μποροῦσαν νά συγκριθοῦν κυρίως μέ τά ψέλια ἀπό τή Θεσσαλία στή Συλλογή Σταθάτου, τό νεώτερο φολιδωτό ψέλιο στό Βερολίνο ἀπό τό θησαυρό τῆς Petescia (1ος μ.Χ. αἰ.) καί ψέλιο στή Συλλογή Κανελλοπούλου[237], στήν ὁποία ὑπάρχουν καί ἄλλα ὅμοια, ἀλλά ἐλασμάτινα νεκρικά προφανῶς καί αὐτά μέ ἁπλή περιέλιξη[238]. Ὁ ἑλιγμός τῆς οὐρᾶς παράλληλα στό σῶμα συναντᾶται σέ ἕνα δαχτυλίδι ἀπό τή Συλλογή Schiller[239]. Κάποτε, ἀλλά σπανιότερα, ἡ σπειρωτή ταινία ἀπολήγει σέ κεφάλι φιδιοῦ καί στά δύο ἄκρα[240].

die, Hallisches WPr 25, σ. 6, εἰκ. 11, M. Bieber, The History of the Greek and Roman Theatre, 1961, σ. 94, εἰκ. 335-337, τῆς ἰδίας, Die Denkmäler zum Theaterwesen im Altertum, 1920, πίν. 105 (3), T.B.L. Webster, Griechische Bühnenaltertümer, 1963, σ. 28 κ.ἑ.

233. Π.χ. στά πλακίδια τοῦ διαδήματος ἀπό τά Ἄβδηρα στό Βερολίνο, Greif. I, πίν. 14 (15), σέ ἐπιρράμματα ἐνδυμάτων ἀπό τό εὕρημα τοῦ Παλαιοκάστρου στό Ἀμβοῦργο, Hoffmann - Claer, ἀριθ. 20-22, Greek Gold, ἀριθ. 134, σέ ἐξαρτήματα τῆς Συλλογῆς Moretti στήν Bellinzona, Hoffmann - Claer, σ. 17 μέ εἰκ., σέ ἐξαρτήματα περιδεραίων ἀπό τή Ν. Ρωσία, ABC, πίν. XXXII (2-9), σέ δίσκο ἐνωτίου, BMCJ, ἀριθ. 1882, πίν. 32.

234. Amandry I, σ. 118.

235. C.H. Kraeling, Archaeology 8 (1955), σ. 254. Πιστεύει ὅτι τό κεφάλι τοῦ φιδιοῦ πρέπει νά ἔβλεπε πρός τόν ἀγκώνα.

236. Higgins, σ. 172, Amandry I, ἀριθ. 255-263, πίν. 45-47, Siviero, ἀριθ. 202, πίν. 156-159, Breglia, ἀριθ. 837-838, πίν. 27, 34, Segall, Benaki, ἀριθ. 171-179, Greek Gold, ἀριθ. 65-66, Greif. I, σ. 78, Pfeiler-Lippitz, σ. 109, H. Landenius, Medelhavsmuseet 13 (1978), σ. 37-40. Ἡ D. Burr-Thompson, Hesperia 13 (1944), σ. 197, ταυτίζει τά ψέλια τῶν τύπων πού ἀντιπροσωπεύονται ἐδῶ, μέ τά «ἀμφιδέα» τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν.

237. Amandry I, ἀριθ. 219, 220, πίν. 32· πρβλ. καί Vernier, ἀριθ. 52094, πίν. 12, Greif. I, πίν. 57 (6), Laffineur, ἀριθ. 81, εἰκ. 87· τό ἀριθ. 80, εἰκ. 87 χωρίς συσπείρωση.

238. Ὅ.π., ἀριθ. 91, εἰκ. 97-98.

239. Zahn, Schiller, ἀριθ. 3, πίν. 51.

240. Greif. I, πίν. 57 (3), Zahn, Bachstitz II, πίν. 14 (29), Greek Gold, ἀριθ. 67 (τό θαυμάσιο πιθανῶς ἀπό τήν Ἐρέτρια στό Pforzheim), Vernier, ἀριθ. 52123, πίν. 15. Χάλκινα χέρια ἑνωμένα, πιθανῶς γιά νά ἀποτελέσουν καρυοθραύστη, ἀπό τόν Τάραντα, φοροῦν σπειρωτά ψέλια μέ δύο κεφάλια φιδιοῦ, C. Caducci, ὅ.π., πίν. 46.

9. Δύο ψέλια μέ κεφάλι αἰγοειδῶν (Πίν. 107 β)

Τά κεφάλια τῶν αἰγοειδῶν στά ἄκρα εἶναι ἔκτυπα. Βρέθηκαν στούς πήχεις[241].

Ἀριθ. εὑρ. 1300, 1301. Μῆκ. 21,5 ἑκ., πλ. 0,9 ἑκ.

Τό σχῆμα ἀποτελεῖ μίμηση τοῦ γνωστοῦ ἀπό τήν ἀρχαϊκή ἐποχή ψελίου μέ κεφάλι ζώου ἤ ἀνθρώπου στά ἄκρα, πού ἡ καταγωγή του εἶναι ἀνατολική[242]. Ἀπαντοῦν κεφάλια φιδιῶν, λιονταριῶν, κριῶν κλπ.[243]. Τά αἰγοειδή εἶναι σπάνια. Τά πλησιέστερα εἶναι τά κεφάλια τῶν ἄκρων ψελίων πού σχετίζονται ἄμεσα μέ τήν περσική κοσμηματοτεχνία τῶν Ἀχαιμενιδῶν, π.χ. ἀπό τό Βουνί τῆς Κύπρου ἤ ἀπό τή δυτική Μ. Ἀσία σέ ἰδιωτική συλλογή[244].

10. Τέσσερα πολύσπειρα δαχτυλίδια (Πίν. 108 α-δ)

(α) Τετραπλή περιέλιξη. Τό σχῆμα τοῦ κεφαλιοῦ πού στρέφει πρός τά πάνω ἀποδίδεται περίτμητο. Στερεῖται ἐσωτερικῆς διακόσμησης (Πίν. 107 α).

Ἀριθ. εὑρ. 1307. Πλ. ἐλάσματος 0,2 ἑκ.

(β) Τριπλή περιέλιξη. Καί τά δύο ἄκρα ἀπολήγουν σέ ἔκτυπο ἀδρομερές κεφάλι φιδιοῦ (Πίν. 108 β).

Ἀριθ. εὑρ. 1304. Πλ. ἐλάσματος 0,4 ἑκ.

(γ) Τετραπλή περιέλιξη. Τό κεφάλι τοῦ φιδιοῦ εἶναι στραμμένο πρός τά κάτω, ἐνῶ ἡ λεπτή ἀπόληξη τῆς οὐρᾶς στρέφει καί συσπειρώνεται πρός τά πάνω (Πίν. 108 γ). Διακόσμηση: στά ἄκρα πυκνές ἔκκρουστες στιγμές (ὅμοιες χρησιμοποιοῦνται γιά τόν ἐσωτερικό σχεδιασμό τοῦ κεφαλιοῦ), ἐνῶ παραμέσα χαρακτό σύστημα δύο χιαστί διασταυρωμένων γραμμῶν μέ στιγμές στά σχηματιζόμενα τριγωνικά διάχωρα. Ἂν οἱ ἔκκρουστες στιγμές τῶν ἄκρων ἀποδίδουν τίς φολίδες τοῦ φιδιοῦ, τό χαρακτό σχέδιο ἔχει καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα.

Ἀριθ. εὑρ. 1305. Πλ. ἐλάσματος 0,4 ἑκ.

(δ) Τριπλή περιέλιξη. Τό κεφάλι ἀναδιπλώνεται πρός τά πάνω καί ἡ οὐρά συσπειρώνεται πρός τά κάτω. Ἡ ἀπόδοση τῶν στοιχείων καί ἡ διακόσμηση εἶναι ὅμοια μέ τοῦ προηγουμένου, λείπουν μόνο οἱ στιγμές στά διάχωρα τῶν διαγώνιων γραμμῶν (Πίν. 108 δ).

Ἀριθ. εὑρ. 1306. Πλ. ἐλάσματος 0,3 ἑκ.

Ὡς πρός τήν τυπολογία καί τή χρονολόγηση ἰσχύει ὅ,τι καί γιά τά ὅμοια ψέλια[245].

241. Τό ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης στή Νεάπολη (Siviero, σ. 44-45) φορεῖ χρυσά ψέλια τοῦ τύπου αὐτοῦ καί στούς βραχίονες καί στούς πήχεις· εἶναι ὅμως ἐξακριβωμένο ὅτι τά φοροῦσε ὅταν βρέθηκε;

242. Πρβλ. τό ψέλιο ἀπό τήν Urartu μέ κεφάλια φιδιῶν (τέλη 9ου-7ος π.Χ. αἰ.), N. Hornbostel, Kunst der Antike, Schätze aus Norddeutschem Privatbesitz, 1977, ἀριθ. 425. Βλ. καί Segall, Benaki, σ. 42.

243. Higgins, σ. 171-172, Amandry I, ἀριθ. 112, 115, Zahn, Bachstitz II, πίν. 9, Greif. I, πίν. 57 (4-5), II, πίν. 75 (2), Laffineur, ἀριθ. 71, εἰκ. 75-76, ἀριθ. 57-58, εἰκ. 58-59.

244. Amandry, AntK 1 (1958), σ. 14, πίν. 12 (26-29), Greek Gold, ἀριθ. 57 ὅπου καί ἄλλα παραδείγματα, Amandry, ὅ.π., πίν. 12 (34).

245. Higgins, σ. 175, Amandry I, ἀριθ. 240, πίν. 41, Segall, Benaki, ἀριθ. 139-140, πίν. 37, Greek Gold, ἀριθ. 122, 129, Pfeiler-Lippitz, σ. 114: διακρίνει μέσης καί ὕστερης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς πολύσπειρα δαχτυλίδια. Βλ. καί ἄλλα, Becatti, ἀριθ. 510-512, πίν. 145, BMCJ, πίν. 24, Siviero, ἀριθ. 215, πίν. 168 b, c, ἀριθ. 223-4, πίν. 170 a-d.

Ἡ χρήση τῶν ἔκκρουστων στιγμῶν εἶναι χαρακτηριστικό πρόχειρων νεκρικῶν κοσμημάτων, ἐνῶ σέ ὅμοια δαχτυλίδια ἤ ψέλια τῆς ζωῆς χρησιμοποιεῖται χάραγμα ἤ σφυρηλασία. Τό δαχτυλίδι β, μέ φιδίσια κεφάλια καί στά δύο ἄκρα, βρίσκει παράλληλα σέ δαχτυλίδια καί σέ ψέλια[246].

11. Δύο δαχτυλίδια μέ ἔκτυπες παραστάσεις (Πίν. 109 α-γ)

(α) Ἑνιαῖο ἔλασμα πλατύτερο στή μέση, γιά νά σχηματιστεῖ ὠοειδής σφενδόνη. Τά ἄκρα ἑνώνονται καί ἀποτελοῦν τόν κρίκο. Ἡ σφενδόνη φέρει ἔκτυπη παράσταση δορκαδοειδοῦς ζώου πού θηλάζει νήπιο.

Ἀριθ. εὑρ. 1308. Διάμ. 1,9 ἑκ. Διαστ. σφενδόνης 1,9×1,6 ἑκ.

(β) Ἡ στεφάνη διευρύνεται σχηματίζοντας πάνω κύκλο, στόν ὁποῖο στερεώνεται μέ τή βοήθεια τῶν στραμμένων πρός τά κάτω ἄκρων τῆς περιφέρειάς της ἡ στρογγυλή ἐλασμάτινη σφενδόνη. Ἔτσι δίνεται ἡ ἐντύπωση συμπαγοῦς χρυσοῦ δαχτυλιδιοῦ. Παριστάνεται ἔκτυπη σφίγγα

Ἀριθ. εὑρ. 1309. Διάμ. κρίκου 2 ἑκ. Διάμ. σφενδόνης 1,9 ἑκ.

Ἐπειδή τά δαχτυλίδια εἶναι πρόχειρες μιμήσεις γιά νεκρική χρήση, εἶναι δύσκολο νά διακριθεῖ ὁ τύπος τόν ὁποῖο ἀντιπροσωπεύουν (Πίν. 109 α). Ὡστόσο τό α ἀνακαλεῖ τόν τύπο IX ἤ XVII πού διακρίνει ὁ Boardman[247] καί μπορεῖ νά παραβληθεῖ μέ τό δαχτυλίδι τοῦ τάφου Γ τοῦ Σέδες τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ., ἕνα δαχτυλίδι τῆς Ἐφέσου μέ μέλισσα τοῦ 3ου αἰ. καί ἕνα αἰγυπτιακό στό Βρετανικό Μουσεῖο[248]. Δαχτυλίδια μέ στρογγυλή σφενδόνη σάν τοῦ β ἀπαντοῦν ἀπό τό β΄ μισό τοῦ 4ου αἰ. καί ὁ τύπος κυριαρχεῖ τόν 3ο αἰ.[249]. Τό δαχτυλίδι β ἀνταποκρίνεται στόν τύπο XI τῆς παραπάνω κατάταξης καί πλησιάζει ἕνα δαχτυλίδι στό Βερολίνο τοῦ πρώιμου 3ου αἰ. καί ἕνα ὑστερότερο στό Βρετανικό Μουσεῖο[250]. Μέ παρόμοιο τρόπο εἶναι κατασκευασμένο καί ἄλλο νεκρικό δαχτυλίδι ἀπό τήν Πάτρα[251]. Ἡ χρονολόγηση βάσει τοῦ σχήματος δέν εἶναι δυνατή, ὄχι μόνο γιατί πρόκειται γιά πρόχειρες μιμήσεις, ἀλλά καί γιατί ἡ διάρκεια τῶν τύπων εἶναι μακροχρόνια. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ χρησιμοποίηση σχημάτων γιά τά νεκρικά αὐτά δαχτυλίδια, πού δέν εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τῆς ἐποχῆς τοῦ τάφου.

Τό θέμα τοῦ δαχτυλιδιοῦ α εἶναι ὁ Τ ή λ ε φ ο ς πού θηλάζει στήν ἐλαφίνα (Πίν. 109 β). Τό ζῶο πρός δεξιά, ἔχει στραμμένο τό κεφάλι πίσω καί ἀνασηκώνει τό ἀριστερό σκέλος. Ὁ Τήλεφος ἀποδίδεται χωρίς λεπτομέρειες, κάθεται στή γῆ πρός ἀριστερά κάτω ἀπό τήν κοιλιά τοῦ ζώου, τείνει τό ἀριστερό χέρι καί τό κεφάλι πρός τά πάνω καί στηρίζει τό δεξί στό ἔδαφος.

Ὁ Παυσανίας ἀναφέρει σύμπλεγμα στόν Ἑλικώνα μέ τό θέμα τῆς σωτηρίας τοῦ Τηλέφου[252], τοῦ ὁποίου ὅμως οὔτε ὁ χρόνος δημιουργίας οὔτε ὁ τύπος εἶναι γνωστός. Μετά τήν παράσταση τοῦ μύθου στή μικρή ζωφόρο τοῦ βωμοῦ τοῦ Περγάμου, ἡ παρουσία τοῦ θέματος τοῦ θηλασμοῦ τοῦ Τηλέφου σέ σφραγίδες, παράλληλα μέ τούς τύπους τῶν

246. Amandry I, ἀριθ. 273, πίν. 51. Πρβλ. καί ψέλια ὑποσημ. 240.
247. GGFR, σ. 213, εἰκ. 217.
248. AE 1937, Γ΄, σ. 882, εἰκ. 15, Meisterwerke, ἀριθ. 608, BMCFR, ἀριθ. 95.
249. GGFR, σ. 212, 215 κ.ἑ.
250. Greif. II, πίν. 57 (1-2), BMCR, ἀριθ. 97, πίν. 4.
251. AJA 54 (1950), σ. 124-125, εἰκ. 3F, G.
252. 9, 31, 2.

νομισμάτων τῆς Τεγέας[253] καί τῆς Capua[254], γίνεται συχνή[255]. Μεταξύ τῶν σφραγίδων χρονολογικά πρώτη θέση κατέχει τοῦ Μονάχου, τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. Ἡ ἐλαφίνα κρατεῖ ἀκίνητο τό κεφάλι. Ἀντίθετα, σέ ἕνα σφραγιδόλιθο στό Μουσεῖο τοῦ Rhode Island, χρονολογούμενο στόν 5ο αἰ.[256] ἤ καί ἀργότερα κατά τόν Hackens[257], τό ζῶο σκύβει καί στρέφει τό κεφάλι πρός τόν Τήλεφο. Ἡ σκύλα πού θηλάζει νήπιο στό σφραγιδόλιθο τῆς Συλλογῆς Καραπάνου τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς[258] κρατεῖ τό κεφάλι ἄκαμπτο. Γι' αὐτό δέ φαίνεται βέβαιο ὅτι ὁ τύπος μέ τό κεφάλι τοῦ ζώου στραμμένο πίσω διαδέχεται κανονικά τόν παλιότερο μέ τό ἀκίνητο κεφάλι, ἀφοῦ ἄλλωστε καί τό σχῆμα τοῦ στραμμένου πίσω κεφαλιοῦ στή γνωστή ὅμοια σύνθεση ἦταν ἀπό πολύ παλιά δοκιμασμένο[259]. Μοναδική γιά τήν ἐποχή της εἶναι, ὅσο γνωρίζω, ἡ παραλλαγή τοῦ δαχτυλιδιοῦ μας, στήν ὁποία τό κεφάλι στρέφει χωρίς νά σκύβει πρός τόν Τήλεφο.

Ὁ τρόπος παράστασης τοῦ Τηλέφου ποικίλλει. Σέ νομίσματα τῆς Τεγέας τοῦ 3ου αἰ. ἄλλοτε γονατίζει καί ἄλλοτε στέκει ὄρθιος. Καί σέ νομίσματα τῆς Capua γονατίζει τό ἕνα πόδι καί λυγίζει τό ἄλλο[260]. Ἡ στάση τοῦ Τηλέφου ὅπως ἀποδίδεται στό δαχτυλίδι ἐμφανίζεται συχνότερα ἀπό τόν 1ο π.Χ. αἰ. κ.ἑ. Ὅμοια καθιστό βλέπομε τόν Τήλεφο στήν πλάγια ὄψη τοῦ καλύμματος τοῦ ἐπιτύμβιου βωμοῦ τοῦ L. Julius Euhemerus τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.[261], σέ λυχνάρια νεώτερα τοῦ δαχτυλιδιοῦ[262], σέ σφραγιδόλιθο πού χαρακτηρίστηκε ρωμαϊκός[263] καί σέ κειμήλιο λίθο στό Leningrad[264]. Ἔτσι φαίνεται ὅτι στό δαχτυλίδι ἔχομε μία ἀπό τίς πρῶτες ἐμφανίσεις τοῦ καθιστοῦ Τηλέφου.

Ἡ σφίγγα τοῦ δαχτυλιδιοῦ β παριστάνεται πρός δεξιά. καθιστή στά πίσω πόδια, σέ ὁριζόντια γραμμή τοῦ ἐδάφους (Πίν. 109 γ). Ἡ κόμη της εἶναι μακριά, τά φτερά καμπύλα καί ἡ οὐρά στρέφει κάτω ἀπό τήν κοιλιά. Τό στῆθος εἶναι ἰσχυρά διογκωμένο. Ἡ σφίγγα, γνωστή παράσταση νομισμάτων[265], ἐμφανίζεται καί ἄλλοτε σέ κοσμήματα,

253. BMCC, Pelopon., πίν. 37 (16), SNG Cop., Argolis-Aegean Islands, πίν. 6, C. Bauchens-Thüriedl, Der Mythos von Telephos in der antiken bildenden Kunst, 1971, πίν. 5 (1).

254. BMCC, Italy, πίν. 83 (14), SNG, Collection of the American Numismatic Society I, πίν. 6 (285), Bauchens-Thüriedl, ὅ.π., σ. 79.

255. Bauchens-Thüriedl, ὅ.π., σ 48, 78, Roscher V, στ. 295, κ.ἑ., EAA VII, σ. 671.

256. AGD I, 1, ἀριθ. 284.

257. Hackens, ἀριθ. 76 μέ βιβλιογραφία.

258. GGFR, σ. 319, πίν. 952, I. N. Σβορῶνος, Journal intern. d'archéologie numismatique 15 (1913), σ. 159, ἀριθ. 233, πίν. 4.

259. Βλ. τήν παρατήρηση τῆς Bauchens-Thüriedl, ὅ.π., σ. 79, ὅτι σέ νεώτερες παραστάσεις ἡ ἐλαφίνα στρέφει τό κεφάλι πίσω.

260. Βλ. ὑποσημ. 253 καί 254.

261. D. Mustili, Il Museo Mussolini, 1939, σ. 29, πίν. 23 (79).

262. Bauchens-Thüriedl, ὅ.π., σ. 81, S. Loeschcke, Lampen aus Vindonissa, 1919, ἀριθ. 397-398, πίν. 7, λυχνάρι στό Mainz, H. Menzel, Antike Lampen in römisch-germanischen Zentralmuseum zu Mainz, 1969, εἰκ. 27.

263. AG, πίν. 14 (36), Lippold, πίν. 45 (1), GGFR, πίν. 569.

264. O. Neverov, Antique Cameos in Hermitage Collections, ἀριθ. 40.

265. Νομίσματα Χίου τοῦ 5ου-4ου αἰ. ἀλλά καί τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, ὁ ὁποῖος εἶχε διαλέξει τή σφίγγα ὡς σῆμα τῆς πρώτης του σφραγίδας, SNG Cop., Aeolis-Lesbos, πίν. 36 (1623-29, 1635-38), BMCC, Ionia, πίν. 32, 33, Franke - Hirmer, ὅ.π., πίν. 180 (607). Νομίσματα Καύνου, BMCC, Caria, κλπ., πίν. 12.

π.χ. σέ ταινία διαδήματος ἀπό τήν Ἐρέτρια, στό διάδημα τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἀποτελεῖ δέ καί τύπο ἐνωτίων[266]. Τά «σφίγγια» πού ἀναφέρονται σέ ἐπιγραφή τῆς Δήλου[267] εἶναι πιθανῶς τέτοια ἐνώτια ἤ ἄλλα κοσμήματα σέ μορφή σφίγγας. Χάλκινα δαχτυλίδια κλασικῆς ἐποχῆς ἀπό τήν Ὀλυμπία κοσμοῦνται πολλές φορές μέ σφίγγα[268]. Ὄχι μόνο οἱ κλασικές σφίγγες ἔχουν καμπύλα φτερά, ὅπως π.χ. ἡ σφίγγα ἑνός σφραγιδόλιθου στό Παρίσι[269], ἀλλά καί νεώτερες, π.χ. τοῦ ἑλληνιστικοῦ σφραγιδόλιθου τῆς Συλλογῆς Καραπάνου[270] καί ἄλλου στήν Aquileia τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.[271]. Στό δεύτερο ἀπαντᾶ καί ἡ διόγκωση τοῦ στήθους ἡ ὁποία παρατηρεῖται καί σέ σφίγγα σφραγίδας στήν Κοπεγχάγη[272], ἐπίσης νεώτερη, καί σέ σφραγίδα στή Βιέννη τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., στήν ὁποία τό στῆθος τονίζεται μέ «κουμπί»[273]. Ἐδῶ εἶναι καί τό φτερό καμπυλωμένο. Δέ φαίνεται ὅτι οἱ παραστάσεις τῆς σφίγγας στή μικροτεχνία διαγράφουν ἐξέλιξη δεκτική ἀκριβέστερου χρονολογικοῦ προσδιορισμοῦ.

12. Δαχτυλίδι μέ ἐλλειψοειδή θήκη (Πίν. 110-111 α-β)

Ἡ «στεφάνη» ἀποτελεῖται ἀπό τρία σύρματα. Τά δύο ἀκραῖα εἶναι λεῖα καί δένονται κάτω σέ ἡράκλειο ἄμμα. Τό μεσαῖο σχηματίζει ὡραία καί ὄχι συνηθισμένη ἀστραγαλοειδή ράβδωση μέ συμμετρικές ἐναλλαγές. Τά σημεῖα συγκόλλησης τῆς στεφάνης στή σφενδόνη καλύπτονται μέ κλιματόφυλλο στή μέση (σώζεται μόνο τμῆμα ἑνός στή μία πλευρά) καί δύο λογχωτά φύλλα στίς ἄκρες (σώζονται τρία). Πάνω στό ἡράκλειο ἄμμα ὠοειδής ρηχή θήκη συγκρατεῖ πιθανῶς ρουμπίνι καί πλαισιώνεται ἀπό δύο καρδιόσχημες μέ πράσινη ὑαλόμαζα πού σώζεται στή μία.

Τή σφενδόνη ἀποτελεῖ χρυσή θήκη ὠοειδής. Σειρά κοκκίδων περιβάλλει τό χεῖλος τῆς θήκης, ἐνῶ λεπτότερες πλαισιώνουν τό πάνω μέρος καί τή μόλις ἐξέχουσα βάση πού τονιζόταν καί μέ πρόσθετο λεῖο σύρμα. Λείπουν ἐλάχιστες κοκκίδες. Κυρτό κρύσταλλο, συγκρατούμενο μέ τή βοήθεια λεπτοῦ περιχειλώματος, καλύπτει τή φυτική παράσταση πού βρίσκεται μέσα σέ ἰδιαίτερο χρυσό περίβλημα τοποθετημένο στή θήκη τῆς σφενδόνης (Πίν. 110 γ). Σέ χρυσές ἀνάβαθες ὑποδοχές μέ συρμάτινο περιχείλωμα, πού ἔχουν τό σχῆμα φύλλων καί συγκρατοῦνται ἀπό λεπτούς χρυσούς μίσχους, τοποθετεῖται στρῶμα χυτῆς ἤ ψυχρῆς ὑαλόμαζας ἤ ἄλλης ὕλης (κονιορτοποιημένος lapis lazuli, κύανος)[274]. Μέ τήν τεχνική αὐτή τοῦ σμάλτου ἀποδίδονται τέσσερα γαλαζοπράσινα φύλλα κισσοῦ καί δύο μακριά μέ κυματιστό περίγραμμα (φύλλα δρυός;). Ἄλλοι χρυσοί κλαδίσκοι ἀνάμεσά τους καταλήγουν σέ κορύμβους μέ χρυσές κοκκίδες. Τό φύλλω-

266. K. Kuruniotis, AM 38 (1913), σ. 312, πίν. XIV (3), XVI (1), G. Neumann, AM 80 (1965), Beil. 56 (1), 57 (3). Λοῦβρο, Hadaczek, σ. 50, ὑποσημ. 3, εἰκ. 93. Βερολίνο ἀπό τή Ν. Ρωσία, Greif. I, πίν. 21 (7), ἀπό τίς Ἰνδίες, II, πίν. 47 (5-6). Ἀπό τή Συλλογή Schiller, Zahn, ἀριθ. 61, πίν. 46.

267. Délos 18, σ. 302, ὑποσημ. 13.

268. Φωτογρ. DAI Ἀθηνῶν, Neg. 1973/175-6, 177-8, 180, 190.

269. AntK 19 (1971), πίν. 34 (8), GGFR, πίν. 454, AG, πίν. 12 (48).

270. GGFR, πίν. 955, Σβορῶνος, ὅ.π., σ. 167, ἀριθ. 464, πίν. 6.

271. Sena Chiesa, ἀριθ. 1224, πίν. 62.

272. Fossing, ἀριθ. 1541, πίν. XVIII.

273. AGWien, ἀριθ. 264. Πρβλ. Siviero, ἀριθ. 402, πίν. 227a.

274. Βλ. σχετ. M. Rosenberg, Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage, Zellenschmelz, 1921 καί Hoffmann-Claer, σ. 221.

μα ἁπλώνεται ἐλεύθερα σέ διάφορα ἐπάλληλα ἐπίπεδα μέσα στό χῶρο τῆς θήκης καί στό βάθος ὑπάρχει κόκκινο λουλούδι ἀπό ἰδιαίτερα γυαλιστερή ὕλη, μέ κόρυμβο ἀπό χρυσές κοκκίδες στή μέση, ἐνῶ σέ πρῶτο ἐπίπεδο ἀνάμεσα στά φύλλα κάθεται πουλί, πιθανῶς παγώνι, πού στρέφει πίσω τό κεφάλι. Ράμφος καί πόδια εἶναι ἀπό χρυσά λεπτά ἐλάσματα καί τό σῶμα ἀπό γαλαζοπράσινη ὕλη[275] (Πίν. 111 α-β).

Ἀριθ. εὑρ. 1303. Διαστ. θήκης σφενδόνης 2×1,5 ἑκ. Πάχ. 0,6 ἑκ. Διάμ. κρίκου καθέτως 2,5 ἑκ., ὁριζοντίως 2 ἑκ.

Τό δαχτυλίδι αὐτό ἔρχεται νά προστεθεῖ στή μικρή γνωστή ὁμάδα δύο δαχτυλιδιῶν, μέ τά ὁποῖα ἔχει τόση ὁμοιότητα, ὥστε πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι καί τά τρία (ὁμάδα Ι) εἶναι ἔργα τοῦ ἴδιου τεχνίτη· εἶναι:

(α) Τό δαχτυλίδι τῆς Συλλογῆς Oppenländer στή Στουτγάρδη[276], πού σύμφωνα μέ μιά ἀνεπιβεβαίωτη μαρτυρία ἀνήκει στό εὕρημα τοῦ Παλιόκαστρου τῆς Θεσσαλίας[277].

(β) Τό δαχτυλίδι στή Συλλογή Kofler-Truniger στή Λουκέρνη[278].

Οἱ μεταξύ τους διαφορές περιορίζονται σέ ἐπί μέρους στοιχεῖα. Καί στά τρία ὑπάρχουν ἀνάμεσα στά φύλλα τοῦ κισσοῦ καί ἄλλα φύλλα, στό ἐλβετικό μάλιστα καί μακριά χρυσά μέ συρματερή πλαισίωση. Τό ἀντίστοιχο λουλούδι, ἐδῶ σέ πρῶτο ἐπίπεδο, ἔχει δύο σειρές πετάλων καί ἡ κάτω ἀποτελεῖται ἀπό κοκκιδωτά φύλλα. Πουλί δέν ἀναφέρεται. Γαλάζια καί πράσινη ὑαλόμαζα χρησιμοποιεῖται καί στά δύο ἄλλα δαχτυλίδια, ὅπως προκύπτει ἀπό τήν περιγραφή τῆς Segall. Διαφορές ὑπάρχουν κυρίως στήν ἐξωτερική διακόσμηση τῆς θήκης καί τοῦ κρίκου: λείπουν στό πατρινό οἱ κοκκιδωτοί ρόμβοι καί τά τρίγωνα· ἀντί τοῦ μεσαίου ἀστραγαλοειδοῦς σύρματος τοῦ κρίκου τοῦ δαχτυλιδιοῦ τῆς Πάτρας, ὑπάρχει στό δαχτυλίδι τῆς Λουκέρνης ἔλασμα μεταξύ δύο λείων συρμάτων μέ φυλλωτό κόσμημα καί στῆς Στουτγάρδης λεῖο ἁπλό ἔλασμα μεταξύ κοκκιδωτῶν συρμάτων.

Κοινό στοιχεῖο καί στά τρία δαχτυλίδια εἶναι τό ἡράκλειο ἄμμα (Πίν. 110 ε), ἀλλά στό δαχτυλίδι τῆς Στουτγάρδης δέ συνδυάζεται μέ διάλιθη διακόσμηση, ὅπως στῆς Πάτρας καί τῆς Λουκέρνης. Στό τελευταῖο βρίσκομε καί τά χρωματιστά καρδιόσχημα δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τό μεσαῖο πετράδι. Στά σημεῖα σύνδεσης τοῦ κρίκου μέ τή θήκη παρατηροῦνται περισσότερες παραλλαγές: τῆς Στουτγάρδης ἔχει φύλλα μακριά, ἴσως καλαμόφυλλα, τῆς Λουκέρνης τά ἄκρα τῶν ἐξωτερικῶν συρμάτων ἑλίσσονται καί στή μέση ὑπάρχει κόρυμβος ἤ ρόδακας[279].

Ἡ μικρή αὐτή ὁμάδα (Ι) πρέπει νά σχετιστεῖ ἄμεσα μέ μιά εὐρύτερη, παράλληλη ἑλληνιστική ὁμάδα δαχτυλιδιῶν, συγγενή στά στοιχεῖα (θήκη-κρίκος) καί τή διακόσμησή τους. Βασική διαφορά ἀποτελεῖ τό σχῆμα τῆς θήκης, πού ἐδῶ εἶναι ὀρθογώνιο καί καλύπτεται ἀπό ἡμικυλινδρική πέτρα.

275. Ὑπάρχουν τρεῖς διαφορετικές ἀποχρώσεις στά φύλλα καί τό πουλί: ἄλλοτε κυριαρχεῖ τό γαλάζιο καί ἄλλοτε τό πράσινο.

276. B. Segall, Fest. Eugen von Mercklin, 1964, σ. 167 κ.ἑ., πίν. 60 (1-4), 61 (1), Meisterwerke, ἀριθ. 606.

277. Zahn, Bachstitz II, ἀριθ. 57.

278. Segall, ὅ.π., πίν. 60 (5-7), 61 (2), Meisterwerke, ἀριθ. 607.

279. Οἱ φωτογραφικές ἀπεικονίσεις τῶν δύο δαχτυλιδιῶν τῶν ἰδιωτικῶν συλλογῶν εἶναι ἀνεπαρκεῖς καί δέν εὐκολύνουν τίς συγκρίσεις.

Στήν ὁμάδα ΙΙ ἀνήκουν τά παρακάτω δαχτυλίδια:

1) Δαχτυλίδι τῆς Συλλογῆς von Gans ἀπό τήν Αἴγυπτο. Zahn, Bachstitz ΙΙ, ἀριθ. 57, εἰκ. 2.

2) Δαχτυλίδι στό Μουσεῖο τοῦ Καΐρου. G. Karo, AA 1901, σ. 212, εἰκ. 12, Vernier, ἀριθ. 52293, πίν. 25, Rosenberg, ὅ.π., Granulation, σ. 79, εἰκ. 129-130.

3) Δαχτυλίδι στή Νεάπολη ἀπό τήν Canosa, Siviero ἀριθ. 115, πίν. 118-9, Breglia, ἀριθ. 160, πίν. XXIII.

4) Δαχτυλίδι στό Μόναχο. Greif., σ. 76, εἰκ. 10-11.

5) Δαχτυλίδι τῆς Συλλογῆς Goluchov, πίν. IX, 56, G. Karo, AA 1901, σ. 213.

6) Δαχτυλίδι (μόνο ἡ σφενδόνη) ἀπό τή Συλλογή von Gans στό Βερολίνο. Greif. ΙΙ, πίν. 57 (12).

7) Δαχτυλίδι στό Μουσεῖο Τέχνης στό Providence, Rhode Island. Hackens, ἀριθ. 38.

Ὁ Rosenberg, ὅ.π., σημειώνει καί ἄλλο ὅμοιο δαχτυλίδι στό ἐμπόριο (Ρώμη).

Τά κοινά στοιχεῖα τῆς ὁμάδας αὐτῆς καί τῆς προηγούμενης εἶναι ἡ ἐξωτερική διακόσμηση τῆς θήκης μέ κοκκιδωτά τρίγωνα καί ρόμβους, ὁ τριπλός κρίκος καί τό ἡράκλειο ἄμμα. Αὐτό λείπει μόνο ἀπό τό δαχτυλίδι 7, τό ὁποῖο ἔχει ὑποδοχή σέ σχῆμα λουλουδιοῦ, κενή τώρα, πού περιβάλλεται ἀπό φύλλα δρυός. Ποικίλλουν καί στά δαχτυλίδια αὐτά τά ἐπί μέρους διακοσμητικά στοιχεῖα. Στά 1, 3, 4 ὑπάρχει πάνω στό ἡράκλειο ἄμμα πέτρα (στρογγυλή στό 1 καί 4, ὠοειδής στό 3) συνοδευόμενη ἀπό δύο χρυσά φύλλα δρυός μέ συρματερή πλαισίωση. Στά σημεῖα σύνδεσης τῆς θήκης μέ τόν κρίκο τοῦ δαχτυλιδιοῦ 1 βρίσκονται φύλλα κισσοῦ μέ ὑαλόμαζα καί στή μέση κόρυμβος χρυσός. Στό 4 στή μέση φύλλο καί στά ἄκρα πέτρες ὠοειδεῖς συγκρατούμενες σέ χρυσό περίβλημα. Τά «σμαλτωμένα» κισσόφυλλα καί τούς χρυσούς κορύμβους τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς θήκης τῶν τριῶν δαχτυλιδιῶν τῆς πρώτης ὁμάδας συναντᾶμε στήν κλιματίδα ἀνάμεσα στά λεῖα σύρματα τοῦ κρίκου τοῦ δαχτυλιδιοῦ 2. Ἰδιοτυπία παρουσιάζει ἡ θήκη τοῦ δαχτυλιδιοῦ 7, ἡ ὁποία ἔχει γωνιώδεις προεκτάσεις πάνω καί κάτω καί περιβάλλει ὑαλόμαζα. Τό ἴδιο ὑλικό ὑπάρχει καί στή θήκη τοῦ δαχτυλιδιοῦ 6.

Οἱ τύποι τῶν δαχτυλιδιῶν τῶν δύο ὁμάδων πού σημειώσαμε φαίνεται ὅτι συνεχίζουν τήν ἐργαστηριακή παράδοση μιᾶς κατηγορίας δαχτυλιδιῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, πού ἔχουν ὠοειδή ἤ στρογγυλή χρυσή θήκη μέ συρμάτινο φυτικό κόσμημα ἤ κοκκίδωση στά πλευρά της καί ὁμοιόσχημη πλάκα μέ ἀνάγλυφη ἤ συρματερή διακόσμηση.

Σημειώνομε τά ἀκόλουθα παραδείγματα τῆς ὁμάδας ΙΙΙ[280]:

1) Δαχτυλίδι ἀπό τόν Τάραντα μέ ὠοειδή σφενδόνη καί παράσταση καθιστῆς γυναικείας μορφῆς. BMCFR, ἀριθ. 218, πίν. 6.

2) Δαχτυλίδι ἀπό τήν Capua μέ στρογγυλή σφενδόνη καί παράσταση προσωπείου σατύρου. BMCFR, ἀριθ. 219, εἰκ. 46.

3) Δαχτυλίδι στή Νεάπολη ἀπό τήν Κύμη μέ γοργόνειο. Siviero, ἀριθ. 68, πίν. 84-7. Breglia, ἀριθ. 66, πίν. 10 (7).

4) Δαχτυλίδι τῆς συλλογῆς von Gans. Στή σφενδόνη νεαρή γυναίκα μέ κλαδί στό

280. Βλ. καί Higgins, σ. 130, ἀριθ. 4, Greif. ΙΙ, πίν. 56 (11-12), GGFR, σ. 428, ὅπου ἀναφέρονται ὁρισμένα ἄλλα ἄγνωστα δαχτυλίδια.

χέρι, καθιστή σέ βωμό. Zahn, Bachstitz II, ἀριθ. 54, πίν. 3, 16, 17[281], Becatti, ἀριθ. 330, πίν. 81.

5) Δαχτυλίδι ἄγνωστης προέλευσης σέ ἰδιωτική συλλογή. Στή σφενδόνη παράσταση καθιστοῦ κοριτσιοῦ μέ πουλί. Meisterwerke, ἀριθ. 586.

6) Δαχτυλίδι στό Λονδίνο μέ γυμνή ἴσως, γυναικεία, μορφή στηριζόμενη σέ πεσσό καί μέ συρμάτινους βλαστούς. GGFR, σ. 232, πίν. σ. 217 (7), Higgins, σ. 130, ἀριθ. 4, πίν. 24E.

7) Δαχτυλίδι στό Βρετανικό Μουσεῖο ἄγνωστης προέλευσης. Ἡ ὄρθια γυναικεία μορφή μεταξύ τῶν συρμάτινων βλαστῶν λείπει[282]. BMCR, ἀριθ. 908, πίν. 23.

8) Δαχτυλίδι στό Pforzheim ἀπό «βόρειο ἑλληνικό νησί» μέ ἔρωτα πού κρατεῖ στεφάνι. Segall, Goldschmiede Kunst, σ. 15, πίν. 31a, 33.

9) Δαχτυλίδι στό Pforzheim μέ πλαστικό σκαραβαῖο πάνω στή θήκη. Κάτω δύο ἀνθέμια μέ σύρμα. Segall, ὅ.π., σ. 14, πίν. 31b.

Πλησιέστερα στούς ἑλληνιστικούς τύπους τῶν ὁμάδων Ι καί ΙΙ μᾶς φέρνουν δύο ἄλλα δαχτυλίδια τοῦ 3ου-2ου αἰ. (ὁμάδα IV):

1) Δαχτυλίδι ἀπό τόν τύμβο Artyukov μέ χαλκηδόνιο στήν ὠοειδή θήκη. Minns, σ. 431, εἰκ. 321 (III, 6)[283].

2) Δαχτυλίδι ἀπό τήν Κύπρο στό Βερολίνο μέ σάρδιο. Τήν ὠοειδή θήκη περιβάλλει κλιματίδα μέ φύλλα κισσοῦ ἀπό σύρμα, στά ὁποῖα σώζονται καί ὑπόλοιπα γαλάζιας ὑαλόμαζας. Greif. II, πίν. 56 (1)[284].

Ἡ B. Segall χρονολόγησε τά δύο δαχτυλίδια τῆς ὁμάδας Ι στά τέλη τοῦ 3ου αἰ. Ὡστόσο, νεώτερες ἔρευνες φαίνεται ὅτι σωστότερα ὁρίζουν τούς χρόνους τῆς δημιουργίας τους στά μέσα τοῦ 2ου αἰ.[285]. Ἡ πολυχρωμία καί ἡ «ζωγραφική» διάθεση βρίσκουν γενικά ἀντιστοιχίες σέ κοσμήματα τοῦ δεύτερου θεσσαλικοῦ εὑρήματος στή Συλλογή Σταθάτου καί στό Μουσεῖο Μπενάκη[286], πού πρέπει νά χρονολογηθοῦν πρός τά μέσα τοῦ 2ου αἰ. Ἕνα ψέλιο ἀπό τή Συρία στό Σικάγο[287], πού βρέθηκε σέ θησαυρό μαζί μέ νομίσματα ἀπό τά ὁποῖα τά νεώτερα χρονολογήθηκαν μεταξύ 142 καί 138 π.Χ., μπορεῖ νά συγκριθεῖ ὄχι μόνο γιά τό ἴδιο διακοσμητικό θέμα καί προφανῶς τήν τε-

281. Γιά τόν τύπο τῆς παράστασης πρβλ. τή μορφή στό δαχτυλίδι τοῦ Βερολίνου, Greif. II, πίν. 56 (11-12).

282. Ἴδιου τύπου εἶναι καί ἔχει παρόμοια διακόσμηση τό ὠοειδές, πιθανῶς μέλος περιδεραίου στό Βρετ. Μουσεῖο, BMCJ, ἀριθ. 2119, εἰκ. 70 καί πίν. 41, τοῦ 3ου αἰ. Ἡ διακόσμηση εἶναι ἀμφίπλευρη: (α) ἔκτυπος ἐρωτιδέας μεταξύ συρμάτινων βλαστῶν, (β) ἀνθέμια μέ συρματοτεχνική, σταυροειδῶς διατεταγμένα.

283. Ἡ χρονολόγηση ἀπό τόν 3ο αἰ. καί ὕστερα βεβαιώνεται μέ τήν ἀνεύρεση στόν ἴδιο τάφο μεταθανάτιου νομίσματος τοῦ Λυσιμάχου καί τοῦ Παιρισάδου, βλ. AG, σ. 152, Minns, σ. 433, Higgins, σ. 221.

284. Μέ τή χρονολόγηση στόν 3ο αἰ. συμβιβάζει ὁ Greifenhagen τόν κλασικό τύπο τοῦ δαχτυλιδιοῦ καί τήν ἑλληνιστική κλιματίδα τῆς θήκης. Κισσόφυλλα μέ κοκκιδωτό σύρμα, ἴσως καί μέ πρόσθετη χρωματιστή ὕλη, ὑπῆρχαν στό «μετάλλιο» ἀπό τή Γιουγκοσλαβία, Greek Gold, ἀριθ. 95.

285. Segall, βλ. ὑποσημ. 276. Pfeiler-Lippitz, σ. 114.

286. Amandry I, ἀριθ. 232-266, βλ. κυρίως τίς ταινίες ἀριθ. 266. Segall, Benaki, ἀριθ. 28-37, κυρίως τό διάδημα ἀριθ. 28.

287. Archaeology 8 (1955), σ. 253, Greek Gold, ἀριθ. 56.

χνική, ἀλλά καί γιά τό χαρακτήρα τῆς τεχνοτροπίας. Τό ἴδιο κόσμημα χωρίς πολυχρωμία ἔχουν τά δαχτυλίδια στό Μουσεῖο Μπενάκη ἀριθ. 163, 164[288] καί τό ψέλιο ἀριθ. 45[289]. Τό ψέλιο αὐτό, μέ τήν καθαρότερη καί πιό σύμμετρη διάταξη, μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ κάπως παλιότερα ἀπό τό ψέλιο τῆς Συρίας καί τό δαχτυλίδι μας. Ὁ συνδυασμός τοῦ ἡράκλειου ἄμματος[290] μέ ἡμιπολύτιμη πέτρα καί δύο καρδιόσχημα φύλλα[291] εἶναι ἕνα ἄλλο καθιερωμένο μοτίβο τῆς ἐποχῆς καί ἀπαντᾶ καί στό διάδημα ἀριθ. 29 τοῦ θεσσαλικοῦ εὑρήματος στό Μουσεῖο Μπενάκη[292]. Τά ἐπιμήκη φύλλα μέ τό κυματιστό περίγραμμα τοῦ δαχτυλιδιοῦ μας συναντᾶμε στό θεσσαλικό διάδημα τῆς Συλλογῆς Σταθάτου ἀριθ. 266. Ἡ χρονολόγηση τοῦ δαχτυλιδιοῦ 12 γύρω στά μέσα τοῦ 2ου αἰ. πρέπει νά θεωρηθεῖ ἀσφαλής. Οἱ φθορές του ἄλλωστε δείχνουν ὅτι θά εἶχε φορεθεῖ μερικά χρόνια πρίν συνοδεύσει τή νεκρή στόν τάφο τό β΄ μισό τοῦ 2ου αἰ.

Ἡ προσγραφή τοῦ ἐργαστηρίου, ἀπό τό ὁποῖο προέρχονται τά τρία δαχτυλίδια μέ τό φύλλωμα τοῦ κισσοῦ καί τό κρύσταλλο, σέ ἕνα ἀπό τά μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα τοῦ 2ου αἰ. δέν εἶναι δυνατή.

Οἱ τόποι προέλευσης τῶν δαχτυλιδιῶν τῶν παραπάνω ὁμάδων εἶναι διάσπαρτοι στόν ἑλληνικό κόσμο, ἀφοῦ καί τά δαχτυλίδια εὔκολα μετακινοῦνται. Ἐξάλλου, ὑπάρχει τόση ἑνότητα στίς τεχνοτροπίες καί τήν τυπολογία τῆς ἑλληνιστικῆς κοσμηματοτεχνίας, ὥστε ἀδύνατο στάθηκε ὡς τώρα νά διακριθοῦν ἐργαστήρια μέ ἰδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά.

Τά δαχτυλίδια τῆς ὁμάδας Ι ἔχουν μακρινή ἐργαστηριακή παράδοση. Ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἀρχικό τόπο τῆς δημιουργίας τοῦ τύπου μέ τή χρυσή θήκη τοῦ 5ου αἰ. (ὁμάδα ΙΙΙ) ἀπό τόν ὁποῖο κατάγονται, γύρω στά μέσα τοῦ 2ου αἰ. ἀσφαλῶς περισσότερα ἐργαστήρια θά ἦταν σέ θέση νά δημιουργήσουν δαχτυλίδια σάν τό δικό μας. Καί πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιη, χάρη στίς σχέσεις καί τίς ἀνταλλαγές, ἡ συμβολή πολλῶν τόπων στούς συνδυασμούς καί τίς παραλλαγές τῶν στοιχείων, ὅπως τῆς χρυσῆς θήκης τοῦ κρυστάλλινου καλύμματος, τοῦ σμαλτωμένου φυλλώματος, τῆς διάλιθης καί κοκκιδωτῆς διακόσμησης[293]. Ὡστόσο, τά τρία δαχτυλίδια τῆς ὁμάδας Ι ἀνήκουν ἀσφαλῶς

288. Segall, Benaki, πίν. 36, Pfeiler-Lippitz, σ. 113.

289. Segall, Benaki, πίν. 16a.

290. Γιά τήν αἰγυπτιακή προέλευση καί τήν ἀποτροπαϊκή σημασία τοῦ ἡράκλειου ἄμματος, Segall, Goldschmiedekunst, σ. 38-39.

291. Γιά τό διάλιθο καρδιόσχημο, ἀγαπητό τῆς μέσης καί τῆς ὕστερης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς κόσμημα, Pfeiler-Lippitz, σ. 117, Miller, σ. 28. Πιθανῶς τά «κάρδια» τοῦ καταλόγου τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Δήλου τό 279 π.Χ. εἶναι τά καρδιόσχημα ἐν γένει κοσμήματα, ἐξαρτήματα κλπ., Délos 18, σ. 302, BCH 15 (1891), σ. 157.

292. Segall, Benaki, πίν. 10.

293. Σέ μιά ἄλλη ποικιλία δαχτυλιδιῶν τοῦ 4ου-3ου αἰ. χρησιμοποιεῖται πάλι κρύσταλλο ἤ διάφανο γυαλί, γιά νά καλύψει χρυσές ἐλασμάτινες περίτμητες μορφές τοποθετημένες πάνω σέ χρωματιστό γυαλί ἤ κόκαλο. Ἡ ἔμπνευση εἶναι συγγενής. Πρόκειται γιά τήν ὁμάδα τῶν δαχτυλιδιῶν τοῦ Τάραντα, Greek Gold, ἀριθ. 99, Greif. Π, πίν. 56 (13-15), τοῦ Ὁμολίου, Θησαυροί, ἀριθ. 4, πίν. 3, τοῦ τύμβου Pavlovsky, Artamonov, ὅ.π., εἰκ. 274-5, GGFR, πίν. 822, τοῦ Λούβρου, ἄγνωστης προέλευσης, Greek Gold, ἀριθ. 106. Στό τελευταῖο ἡ ἀνάγλυφη μορφή τῆς χορεύτριας μέ τόν καλαθίσκο βρίσκεται μέσα σέ στρῶμα πρασινωπῆς ἡμιδιάφανης ὑαλόμαζας (ἀπεικόνιση καί τῶν τεσσάρων μαζί, Miller, πίν. 11). Ἕνα δαχτυ-

στό ἴδιο ἐργαστήριο. Καί ἡ Ἀλεξάνδρεια στήν ὁποία ἡ Segall ἀπέδωσε τά δύο γνωστά δαχτυλίδια τῆς ὁμάδας[294], καί ὁ Τάρας, πρός τόν ὁποῖο ἔκλινε ἡ Pfeiler-Lippitz[295], ἀκόμη ἴσως καί ἡ Ἀντιόχεια τῆς Συρίας, γιά τή χρυσοχοΐα τῆς ὁποίας κάνει λόγο ὁ Ἀθήναιος[296], καί τέλος ἡ Ρώμη, πού ἀπό τά μέσα τοῦ 2ου αἰ. συγκεντρώνει τεχνίτες ἀπό ὅλο τό μεσογειακό χῶρο[297], θά μποροῦσαν νά διεκδικήσουν τή δημιουργία τέτοιων πολύτιμων καί φανταχτερῶν κοσμημάτων τά ἴδια ἐκεῖνα χρόνια τοῦ 2ου αἰ.

13. Δανάκη (Πίν. 111γ-δ)

Εἶναι ἀμφίπλευρη καί ἀποτελεῖται ἀπό δύο χρυσά στρογγυλά ἐλάσματα συναρμοσμένα μεταξύ τους μέ ἀναδίπλωση τῶν ἄκρων[298].

Ἀριθ. εὑρ. 1311. Διάμ. 1,3 ἑκ. περίπου.

Καί στά δύο ἐλάσματα ἔχει τυπωθεῖ ἡ ἴδια ὄψη τοῦ νομίσματος τῆς Αἰτωλίας μέ τόν κάπρο, πού κυκλοφοροῦσε ἀπό τό 279 ἕως τό 168 π.Χ.[299]. Μόνο τό ἀνώτερο χρονολογικό ὅριο κερδίζομε ἀπό τήν παρουσία τῆς δανάκης στόν τάφο τῆς Πάτρας[300].

14. Χρυσές κλωστές (Πίν. 112)

Προέρχονται ἀπό τό ὕφασμα καί τά κεντίδια τοῦ ἐνδύματος πού φοροῦσε ἡ νεκρή[301]. Οἱ δεύτερες σχηματίζουν σπεῖρες ἤ κυματοειδεῖς γραμμές. Βρέθηκαν στό στέρνο, τό στῆθος καί τίς κνῆμες.

λίδι ἀπό τή Ροζέττα τῆς Ἀλεξάνδρειας στό Βρετ. Μουσεῖο, BMCR, ἀριθ. 1569, ἔχει κάτω ἀπό διάφανο γυαλί ἀντί ἐλασμάτινης, μορφή ζωγραφιστή πάνω σέ πράσινο γυαλί.

294. Βλ. ὑποσημ. 276. Τά δαχτυλίδια 1 καί 2 τῆς ὁμάδας ΙΙ μέ τήν τετράγωνη θήκη προέρχονταν ἀπό τήν Αἴγυπτο. Τό διακοσμητικό στοιχεῖο τῶν κοκκιδωτῶν ρόμβων καί τριγώνων ὑπάρχει στά ἀσφαλῶς αἰγυπτιακά κοσμήματα τοῦ εὑρήματος τοῦ Φαγιούμ στό Metr. Museum, τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ., Pfeiler-Lippitz, πίν. 37. Τό ψέλιο ἀριθ. 45 τοῦ Μουσείου Μπενάκη εἶναι ἐπίσης πιθανότατα ἀλεξανδρινό. Ἄς σημειωθεῖ καί τό ἔμμεσα σχετιζόμενο γεγονός ὅτι Ἀχαιοί μισθοφόροι ὑπηρετοῦσαν στόν αἰγυπτιακό στρατό τόν 3ο καί 2ο αἰ. (Risakis, ὅ.π., σ. 30).

295. Ἡ Pfeiler-Lippitz, σ. 113, παρατηρεῖ ὅτι ὁρισμένα δαχτυλίδια, τά 1 καί 2 τῆς ὁμάδας ΙΙΙ, προέρχονται ἀπό τήν κατωιταλιωτική αὐτή πόλη, πού σχετίζεται ἄλλωστε μέ τήν Ἀλεξάνδρεια (B. Segall, AA 80 (1965), σ. 554 κ.ἑ.).

296. Higgins, σ. 158. Ἀπό τή Συρία τό ψέλιο τοῦ Σικάγου (βλ. ὑποσημ. 287).

297. Βλ. Pfeiler-Lippitz, σ. 118.

298. Ὅμοια κατασκευασμένη φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ δανάκη τοῦ θησαυροῦ τῆς Πάτρας, AJA 54 (1950), σ. 175, εἰκ. 3Α, ἡ ὁποία ἔχει ἔκτυπο «κύκνο». Τέτοιες δανάκες ὑπάρχουν στή συλλογή τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.

299. SNG Cop., ἀριθ. 1261, BMCC, Thessaly and Aetolia, σ. 196, πίν. 30 (8-9).

300. Γενικῶς οἱ δανάκες δέν εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμες γιά ἀκριβέστερες χρονολογήσεις. Σέ ρωμαϊκούς τάφους τῆς Πάτρας βρίσκομε δανάκες τυπωμένες σέ νόμισμα τῆς Σικυῶνος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., τό ὁποῖο φαίνεται συστηματικά χρησιμοποιήθηκε γιά τό σκοπό αὐτό. Γιά δανάκες βλ. Olynthus XI, σ. 203 κ.ἑ., Kurtz - Boardman, σ. 211, 363, C. Boulter, Hesperia 32 (1963), σ. 126, Laffineur, ἀριθ. 61. Δανάκες ἀπό τή Μακεδονία, Τάφοι Βεροίας, σ. 69, ἀριθ. Μ 946. Ὁ E. Samter, Geburt, Hochzeit, Tod, 1911, σ. 203, παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀντίληψη τῆς ἀμοιβῆς τοῦ Χάροντα εἶναι μεταγενέστερη. Ἡ ἀρχική ἰδέα εἶναι ἡ συμβολική ἐξαγορά τῶν καταλοίπων τοῦ νεκροῦ ἀπό τούς ἐπιζῶντες.

301. Γιά τήν ἔνδυση τῶν νεκρῶν, Olynthus XI, σ. 150, 201, Α. Καλογεροπούλου, ΑΔ 24 (1969): Μελέται, σ. 224, ὑποσημ. 59.

Τά ἀσημένια κτερίσματα

Νεκρικά ἦταν καί τά περισσότερα ἀσημένια ἀντικείμενα τοῦ τάφου, κατασκευασμένα γιά νά χρησιμεύσουν ὡς κτερίσματα ἀπό λεπτά ἐλάσματα πάχους πολύ μικρότερου τοῦ χιλιοστοῦ. Ἡ κατάσταση διατήρησης εἶναι πολύ κακή, ἔχουν ὅλα ἰσχυρά διαβρωθεῖ καί μόλις συγκρατοῦνται. Στή συνέχεια καταχωρίζονται τά καλύτερα διατηρημένα καί παραλείπονται μικρά ἀδιάγνωστα ἤ κακῆς διατήρησης θραύσματα, πού μπορεῖ νά ἀνήκουν σέ αὐτά ἀλλά δέ συναρμόζουν.

15. Ἔλασμα μιμούμενο χτένι (Σχέδ. 2-3· Πίν. 113 α)

Λείπει μεγάλο τμῆμα ἀριστερά. Βρέθηκε δεξιά (πρός Β.) τοῦ κρανίου.

Ἀριθ. εὑρ. 2362. Διαστ. 11,4×10,8 ἑκ.

Τό πάνω μέρος διευρύνεται καμπυλόγραμμα καί ἔχει πυκνές ραβδώσεις πού δέ φθάνουν ἕως τά ἄκρα καί μιμοῦνται τά λεπτά δόντια χτενιοῦ. Ἡ ζώνη τοῦ μέσου ἐξεῖχε, ὅπως δείχνουν ἴχνη δεξιά καί ἀριστερά, γιά νά σχηματίσει λαβές καί ἦταν διακοσμημένη μέ δύο ἀντιθετικές σειρές ἡμίτομων ἰωνικοῦ κυματίου μεταξύ διπλῶν σειρῶν ἔκκρουστων στιγμῶν[302]. Τό δεξί σκέλος κάτω φέρεται λοξά πρός τά ἔξω. Ἴσως μεταξύ αὐτοῦ καί τοῦ ἀντίστοιχου χαμένου ἀριστερά ὑπῆρχε τό ὀδοντωτό τμῆμα (Σχέδ. 2) ἤ τό ἔλασμα ἀπέληγε ὅπως περίπου στό ἀντίστοιχο χτένι πού ἀποτελεῖ τήν κεφαλή διακοσμητικῆς περόνης ἀπό τάφο τῆς Ancona τοῦ 2ου αἰ. (Σχέδ. 3)[303]. Παρόμοια περόνη λέγεται ὅτι προέρχεται ἀπό τήν Ἰταλία καί βρίσκεται στό Metropolitan Museum[304]. Μπορεῖ σέ τέτοιο κόσμημα νά ἀνῆκε τό χτένι τῆς Πάτρας Ἔτσι καί ἀλλιῶς θά στόλιζε τά μαλλιά τῆς νεκρῆς. Ἴσως πρόκειται γιά τό κόσμημα πού ἀναφέρει ὁ Πολυδεύκης[305] ὡς «ξάνιον», τό ὁποῖο *ἦν καὶ αὐτὸ χρυσοῦν κεφαλῇ κόσμος· ἔνιοι δὲ αὐτὸ κτένιον εἶναι νομίζουσι.*

Διπλά, ἀμφίπλευρα καμπύλα χτένια τοῦ τύπου αὐτοῦ ἔχομε καί σέ κοκάλινα παραδείγματα: ἕνα ἔχει βρεθεῖ σέ τάφο ἐπίσης τῆς Ancona, ἄλλο ὑπάρχει στή Συλλογή Σταθάτου καί τρίτο προέρχεται ἀπό τήν Πομπηία[306]. Συχνά ἀπεικονίζεται καί σέ ἐπιτύμβιες ἑλληνιστικές στῆλες. Μιά στήλη τῆς Γλυκέρας Ἀλεξάνδρου ἀπό τή Ραιδεστό τῆς Προποντίδος στό Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, τῆς ὕστερης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, παριστάνει πίσω ἀπό τή γυναικεία μορφή ράφι πάνω στό ὁποῖο ὑπάρχει διπλό χτένι[307]. Καί τά ἄλλα ἀντικείμενα στό ἴδιο ράφι, τό βαλσαμάριο (τοῦ τύπου τοῦ τάφου τῆς Πάτρας βλ. παρακάτω), τό πλεχτό καλάθι, τό ἀνοιχτό κουτί, συγκαταλέγονται μεταξύ

302. Τό κόσμημα συχνό σέ ἀνάγλυφα ἑλληνιστικά ἀγγεῖα, χωρίς ὅμως τήν ἀντιθετική ζώνη, Délos 31, πίν. 2 (1372, 2283, 963), πίν. 7 (3249, 9203), πίν. 10 (5026), πίν. 104 (4692 ἀνάμεσα σέ στιγμές).

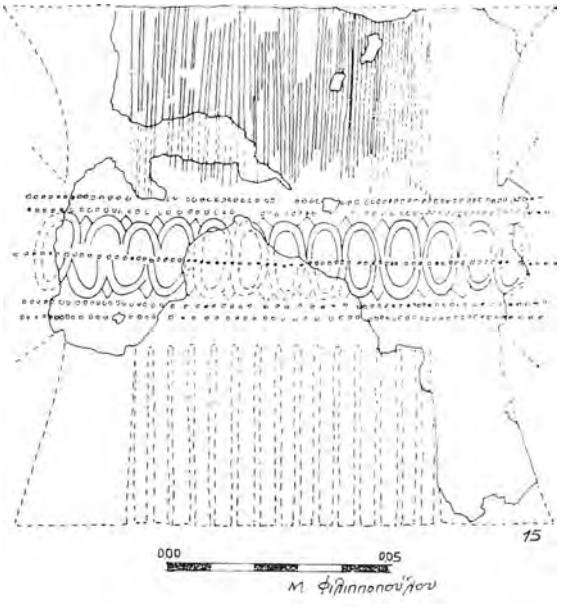
303. L. Mercando, Hellenismus in Mittelitalien I, σ. 165, εἰκ. 46, 47, NSc 1902, σ. 461, εἰκ. 30.

304. Oliver, ἀριθ. 71, BMetrMus 23 (1964-65), σ. 183, εἰκ. 9-10.

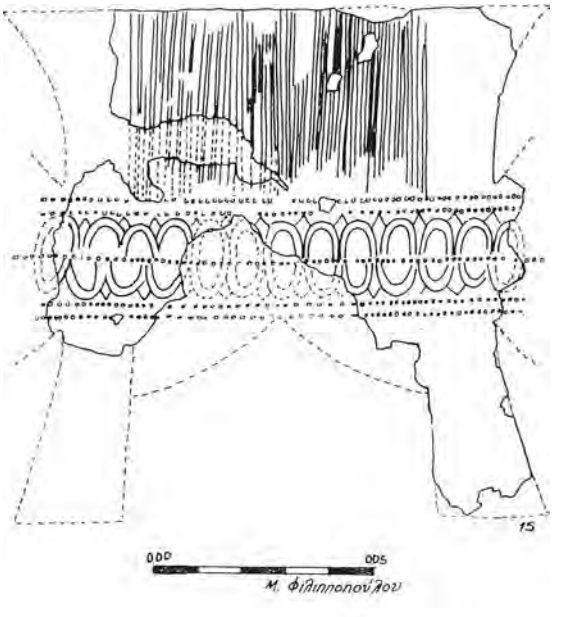
305. Ὀνομαστικόν V, 96.

306. Mercando, ὅ.π., σ. 191, εἰκ. 30, Amandry I, ἀριθ. 188, πίν. 28, V. Spinazzola, Le arti decorativi in Pompei e nel Museo Nazionale di Napoli, 1928, σ. 224.

307. Pfuhl - Möbius, ὅ.π., I, ἀριθ. 384, πίν. 63. Ἄλλες στῆλες ἀριθ. 511, εἰκ. 42· 561, πίν. 88· 707, πίν. 106· 892, πίν. 132· 992, πίν. 149· 1057, πίν. 158· 1980, πίν. 284 (ἴσως πρώιμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς). Βλ. καί Le Bas-Reinach, Voyage Archéologique, 1888, πίν. 134 (2): στήν ἐπιτύμβια ἐνεπίγραφη στήλη ἀπεικονίζεται διπλό χτένι διακοσμημένο μέ δελφίνι.

Σχέδ. 2. Ἀσημένιο ἔλασμα.

Σχέδ. 3. Ἀσημένιο ἔλασμα.

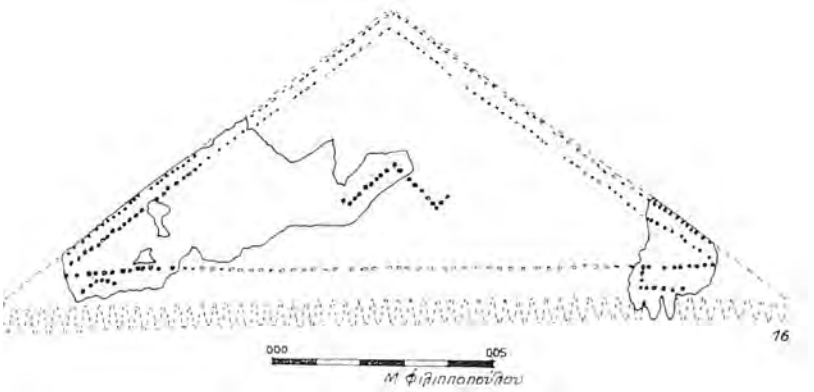
τῶν κτερισμάτων πού συνοδεύουν τούς νεκρούς καί παριστάνονται συχνά σέ πολλές ἐπιτύμβιες στῆλες. Ἴδιου τύπου μικρά χρυσά χτένια ἀποτελοῦν περίαπτα περιδεραίων ἀπό τή Ν. Ρωσία[308].

16. Χτένι τριγωνικό (Σχέδ. 4· Πίν. 113 β)

Σώζονται δύο μή συναρμοζόμενα τμήματα, τό σχῆμα ὅμως ἀποκαθίσταται. Βρέθηκε πλάι στό ἀριστερό χέρι τῆς νεκρῆς.

Ἀριθ. εὑρ. 2373. Διαστ. 17,6×11 ἑκ.

Διακόσμηση: ἔκκρουστες στιγμές στίς παρυφές τοῦ τριγώνου, σπειροειδή ἤ zigzag ἴσως στό ἐσωτερικό.

Σχέδ. 4. Ἀσημένιο χτένι.

Τριγωνικό ἀσημένιο χτένι πραγματικό ἔχει βρεθεῖ καί ἄλλοτε σέ ταραγμένη ἑλληνιστική ταφή στήν Πάτρα. Κοσμεῖται μέ ἀντιθετική βλαστόσπειρα καί ζώνη τριγλύφων καί μετοπῶν καί στήν κορυφή ἔχει κρίκο ἀνάρτησης. Ὅμοιο χτένι ἔχει βρεθεῖ καί στήν Πομπηία[309].

17. Ὁμοίωμα κοχυλιοῦ (Πίν. 113 γ-δ)

Ἀποτελεῖται ἀπό δύο ἐλάσματα συγκολλημένα ἤ μέ ἄλλο τρόπο μεταξύ τους συναρμοσμένα. Τά ἄκρα λείπουν. Διατηρεῖται κυρίως τό κάτω ἔλασμα. Τό πάνω ἦταν σχεδόν καταστραμμένο· τό σχῆμα ὅμως τοῦ κοχυλιοῦ εἶχε ἀποτυπωθεῖ στό χῶμα καί σταθεροποιήθηκε μέ κατάλληλο ὑλικό. Βρέθηκε στό δεξιό ὦμο τῆς νεκρῆς.

Ἀριθ. εὑρ. 2365. Διαστ. 7,4×5,8 ἑκ.

Κοχύλια μέ ψιμύθια ἔχουν βρεθεῖ σέ τάφους τῆς προϊστορικῆς Αἰγύπτου καί τῆς

308. ABC, πίν. IX, XI, XII.

309. A. Mau, Pompeji in Leben und Kunst², 1908, σ. 399, εἰκ. 227b, C. Cecci, Piccoli bronzi di Napoli, 1873, ἀριθ. 50, πίν. 8, Museo Borbonico IX, πίν. 15 (7). Τό σχῆμα ἀπαντᾶ σέ γερμανικά χτένια τοῦ 4ου καί 5ου αἰ., Chr. Bescheck, Die germanischen Bodenfunde der römischen Kaiserzeit, 1978, πίν. 108 (2), 126 (2).

Μεσοποταμίας. Στήν Ἀνατολή εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς δοχεῖα καλλωπισμοῦ καί τά φυσικά κοχύλια τῆς οἰκογένειας τῶν τριδακνιδῶν, μέ χαρακτές παραστάσεις ἀπό τόν εἰκονογραφικό κύκλο τῆς Φοινίκης καί τῆς Αἰγύπτου τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.[310]. Φυσικά κοχύλια καί σκεύη κοχυλιόσχημα συγκαταλέγονται μεταξύ τῶν εὑρημάτων τῆς οἰκίας τοῦ Μενάνδρου στήν Πομπηία[311]. Ἕνα ἀσημένιο κοχυλιόμορφο σκεῦος ἀπό τή Σικελία βρίσκεται στό Βερολίνο[312]. Στά σκεύη τοῦ γυναικείου καλλωπισμοῦ ἀνήκει τό κοχύλι καί τήν αὐτοκρατορική περίοδο[313]. Στίς ἑλληνικές χῶρες καί στήν Ἰταλία εἶναι συνηθισμένο κτέρισμα. Τρία φυσικά κοχύλια ἔχουν βρεθεῖ σέ παιδικούς τάφους τῆς Ὀλύνθου καί ἄλλα σέ δύο ἑλληνιστικούς τάφους τῆς Ancona καί σέ τάφο τῆς Ἀπολλωνίας[314]. Ἀπό γυναικεῖο τάφο τοῦ Πειραιᾶ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. προέρχεται κρυστάλλινο κοχύλι στό Μουσεῖο Μπενάκη[315], ἐνῶ ἀσημένια βρέθηκαν στόν τύμβο τοῦ Τριχωνίου (σ. Γαβαλοῦ Αἰτωλίας) καί στήν Ἐρέτρια[316]. Χρυσό ἐλασμάτινο ἀναφέρεται στήν Galerie Bachstitz[317]. Χρυσά πλακίδια μέ ἔκτυπη μορφή κοχυλιοῦ ἀπό διακόσμηση σκευῶν ἔχουν ἔλθει στό φῶς στή Ν. Ρωσία καί ἕνα βρίσκεται στό Βερολίνο[318]. Πήλινα προέρχονται ἀπό τόν Ταρσό στό Λοῦβρο[319]. Χρυσά κοχύλια, φυλαχτά, ἀποτελοῦν ἐξαρτήματα περιδεραίων[320].

18. Δύο ὀρθογώνια ἐλάσματα (Σχέδ. 5-6· Πίν. 114 α)

α. Ἐλλιπές σέ ὅλες τίς πλευρές. Βρέθηκε κοντά στά πόδια τοῦ σκελετοῦ.

Ἀριθ. εὑρ. 2361. Διαστ. 11×7,5 ἑκ.

β. Σέ ὁρισμένα σημεῖα σώζονται τά πέρατα. Βρέθηκε πρός Δ. τοῦ κρανίου.

Ἀριθ. εὑρ. 2372. Διαστ. 11,4×8,5 ἑκ.

Καί τά δύο στερεώθηκαν, γιά νά μή διαλυθοῦν, μέ κερί πάνω σέ πλάκες πλαστικοῦ ὑλικοῦ.

Διακόσμηση: κάθετες γραμμές, μεταξύ τῶν ὁποίων συστήματα λοξῶν παράλληλων γραμμῶν διατεταγμένα ἀντιθετικά, δημιουργοῦν τήν αἴσθηση πολύπτυχου ἤ ἐπαναλαμβανόμενης ἰχθυάκανθας. Στό α τό σχέδιο εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου χαρακτό στήν κύρια ὄψη. Στό β ἡ λοξή γράμμωση, χαραγμένη ἀπό πίσω, παρουσιάζεται ἀνάγλυφη. Στό πλαίσιο τοῦ α, τό ὁποῖο ὁρίζεται μέ χαρακτή γραμμή, κλιματίδα μέ διπλό χάραγμα,

310. R.A. Stucky, Dedalo 19 (1974), σ. 96 κ.ἑ.

311. A. Maiuri, La casa di Menandro, 1932, σ. 461, πίν. 52, 53.

312. Oliver, ἀριθ. 28.

313. G. Zahlhaas, Gymnasion 82 (1975), σ. 535, πίν. 14, 21.

314. Olynthus XI, σ. 198, Mercando, ὅ.π., σ. 164 (Τ 39), εἰκ. 25, Τ 30, εἰκ. 66, Iliria III (1975), σ. 257, πίν. 12 (8).

315. Segall, Benaki, ἀριθ. 94, πίν. 26.

316. Γ. Σωτηριάδης, ΑΕ 1906, σ. 86, εἰκ. 15, Παπαβασιλείου, πίν. ΙΕ (5).

317. Zahn, Bachstitz II, ἀριθ. 87, πίν. 6.

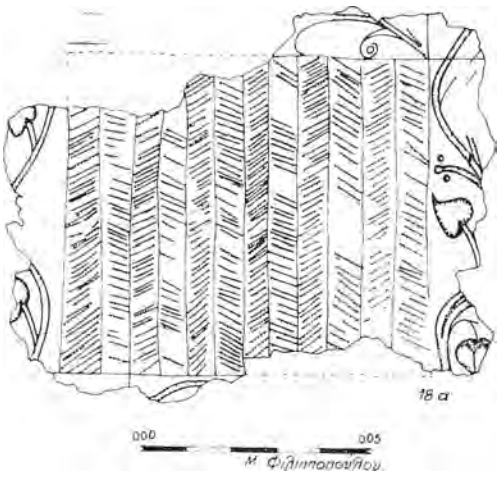
318. ABC, πίν. XXIV.

319. S. Mollard-Besques III, 2, πίν. 385.

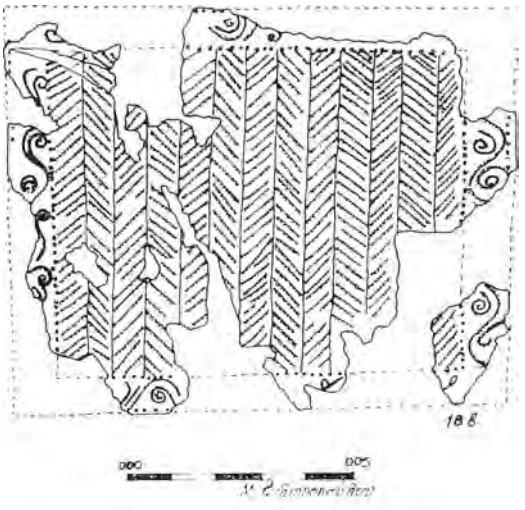
320. ABC, πίν. XI-XII. Ὁ Zahn, ὅ.π., σημειώνει αἰγυπτιακά περιδέραια τῆς περιόδου τοῦ Μέσου Βασιλείου μέ ἐξαρτήματα κοχύλια, Vernier, πίν. 1 (15), 12 (2).

ὥστε νά δίνει τήν ἐντύπωση ἀναγλύφου, ἔχει φύλλα κισσοῦ ἐπίχρυσα (σώζονται λίγα λείψανα). Στό πλαίσιο τοῦ β, τό ὁποῖο ὁρίζεται μέσα καί ἔξω μέ ἔκκρουστες στιγμές, χαρακτή βλαστόσπειρα.

Τό σχέδιο τῶν ἐλασμάτων αὐτῶν μιμεῖται πλεχτή ἐπιφάνεια σκεύους ἤ ὑφάσματος. Γι' αὐτό ἴσως προέρχονται ἀπό ἐπένδυση σκεύους ἤ συμβολίζουν τήν ἀφιέρωση ἐνδύματος, πού ἀποτελεῖ γνωστό ταφικό ἔθιμο καί μαρτυρεῖται ἀπό τό Θουκυδίδη[321].

Σχέδ. 5. Ἀσημένιο ἔλασμα.

Σχέδ. 6. Ἀσημένιο ἔλασμα.

19. Δύο ὀρθογώνια ἐλάσματα μέ λαβή (Σχέδ. 7-8· Πίν. 114 β)

α. Λείπουν μεγάλα τμήματα ἀριστερά, κάτω δεξιά καί στό ἐσωτερικό. Μῆκ. 11,5 ἑκ., πλ. 9 ἑκ.

β. Ἐλλιπές κυρίως κάτω δεξιά. Μῆκ. 12 ἑκ., πλ. 8,6 ἑκ.

Ἴσως ἦταν ἰσομεγέθη καί οἱ σημερινές μεταξύ τους διαφορές ὀφείλονται στήν κακή κατάσταση διατήρησης[322]. Βρέθηκαν κοντά στά πόδια τοῦ σκελετοῦ.

Ἀριθ. εὑρ. 2371α, β.

Λαβή ἀπό δύο στρεπτά στενά ἐλάσματα εἶναι περασμένη σέ σχισμές στά πάνω στενά ἄκρα. Σώζεται καλύτερα στό α. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν ἐλασμάτων ἔχει δικτυωτό ἀκανόνιστο σχέδιο, χαραγμένο ἀπό κάτω γιά νά προβάλλει ἀνάγλυφο. Στά ἄκρα σχηματίζεται περιθώριο, μέ ὅρια γραμμές ἄλλοτε αὐλακωτές καί ἄλλοτε ἀνάγλυφες, τό ὁποῖο κοσμεῖται μέ κυματοειδή βλαστό (σώζεται καλύτερα στό δεξί ἄκρο τοῦ α). Εἶναι προ-

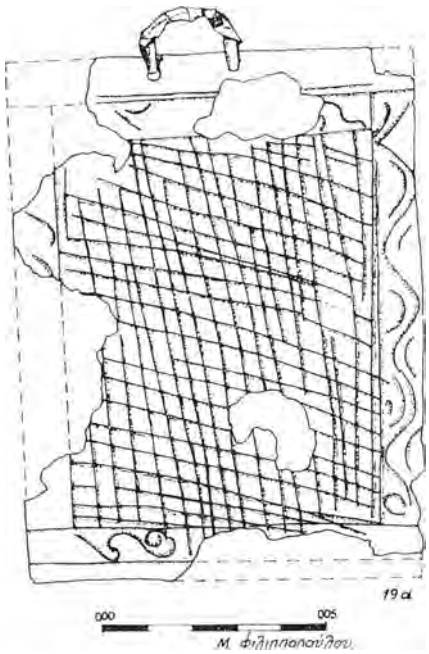
321. Βλ. σχετικῶς Α. Καλογεροπούλου, ΑΔ 24 (1969): Μελέται, σ. 222 κ.ἑ., κυρίως σ. 224, 228-229. Ἡ ἴδια συνήθεια ὑπάρχει σέ διάφορους λαούς, Samter, ὅ.π., σ. 204.

322. Γιά νά προληφθεῖ ἡ διάλυση στερεώθηκαν σέ πλάκες διάφανου ὑλικοῦ.

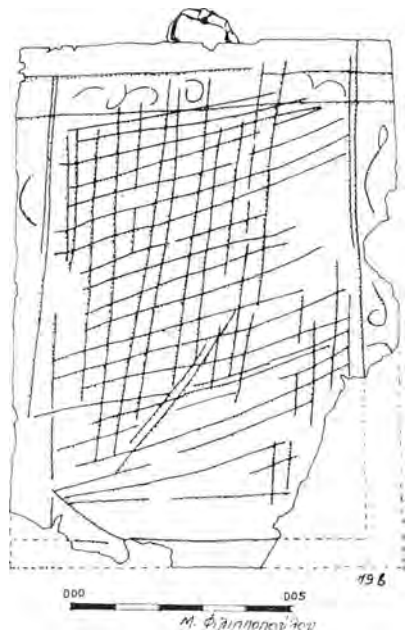
φανές ὅτι τό σχέδιο αὐτό μιμεῖται πλεχτή, ἴσως ψάθινη ἐπιφάνεια. Ἦταν ἄραγε ἐπενδύσεις ξύλινου σκεύους, λείψανα τοῦ ὁποίου βρέθηκαν κοντά στά πόδια, ἤ ἀνεξάρτητα ἐλάσματα μιμούμενα συμβολικά παρόμοιο σκεῦος; Πλεχτά σκεύη, ψάθινα καλάθια ἤ κιβώτια εἶναι γνωστά ἀπό παραστάσεις ἀγγείων ἤ πήλινα εἰδώλια[323]. Στό καλάθι μέ τά φροῦτα τοῦ εἰδωλίου στό Λοῦβρο ἡ πλεχτή ἐπιφάνεια ἀποδίδεται μέ χάραγμα.

20. Πέντε ὀρθογώνια πλακίδια μέ ἔκτυπο κεφάλι (Πίν. 115)

Τό πληρέστερα σωζόμενο ἔλασμα ἔχει ὀπή στήν πάνω δεξιά γωνία. Τά ἄλλα εἶναι περισσότερο ἤ λιγότερο ἐλλιπή. Βρέθηκαν στό κάτω μέρος τοῦ σκελετοῦ καί πρέπει

Σχέδ. 7. Ὀρθογώνιο ἔλασμα.

Σχέδ. 8. Ὀρθογώνιο ἔλασμα.

νά προέρχονται ἀπό τή διακόσμηση μικροῦ κιβωτίου ἀπό φθαρτό ὑλικό, πιθανότερα ξύλο[324], ἀφοῦ ἴχνη ἀπανθρακωμένου ξύλου σημειώθηκαν κοντά στά πόδια τοῦ σκελετοῦ. Θά ἦταν ἀντικείμενο τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Ἀριθ. εὑρ. 2353. Διαστ. 1,7-2×1,6 ἑκ.

Τό κεφάλι ἔχει μικρή στροφή καί κλίση πρός δεξιά. Φορεῖ στεφάνι, πιθανῶς ἀπό φύλλα κισσοῦ. Δύο μακροί κυματιστοί βόστρυχοι πέφτουν πρός τούς ὤμους.

323. G.M.A. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans, 1966, σ. 98, S. Mollard-Besques III, 2 ἀριθ. 302 (D2484), πίν. 377, ἀριθ. 312 (D2607), πίν. 386 h.

324. Πρβλ. τά κιβώτια ἀπό τήν Πομπηία μέ τίς προτομές τοῦ Ἔρωτα καί τῆς Ψυχῆς ἤ τίς προτομές θεῶν, E. Pernice, Die hellenistische Kunst in Pompei, 1932, πίν. 52 (2), 55, 56.

Παριστάνεται πιθανότατα Διόνυσος. Τυπολογική συγγένεια παρουσιάζει μέ τό Διόνυσο, ἐπίσης στεφανωμένο μέ κισσό, σέ νόμισμα τῆς Μυκόνου τοῦ 3ου-2ου αἰ.[325]. Τό στοιχεῖο τῶν μακρῶν βοστρύχων πού πέφτουν στούς ὤμους ἀπαντᾶ συχνά σέ μορφές τοῦ Διονύσου. Ἀπό τήν τορευτική ἀναφέρομε τό χρυσό δίσκο περιδεραίου ἀπό τή Γιουγκοσλαβία[326], μέ Διόνυσο παλιότερο τοῦ δικοῦ μας, τό χάλκινο Διόνυσο ἀπό τό ναυάγιο τῆς Mahdia κάπως νεώτερο (120 π.Χ. περ.) καί τόν ἀκόμη νεώτερο ἀσημένιου ἐμβλήματος τοῦ Τάραντα[327].

Παρ' ὅλο τό μικρό μέγεθος καί τήν κακή διατήρηση ἡ τεχνοτροπική βαθμίδα τοῦ Διονύσου τῶν πλακιδίων, πού δέν τοῦ λείπει ἡ καλή ποιότητα, διακρίνεται εὔκολα. Τά ἴχνη τοῦ περάσματος ἀπό τόν barock ρυθμό τοῦ Περγάμου εἶναι ἀπαραγνώριστα. Ὅμως, ὄχι μόνο ἔχει τό πάθος ἐκτονωθεῖ, ἡ κίνηση τῆς ἐπιφάνειας ἠρεμήσει καί τό περίγραμμα ἔχει ξαναβρεῖ τήν ἀξία του — ἐξέλιξη πού διαπιστώνεται μέ σαφήνεια στά μέσα τοῦ αἰώνα — ἀλλά ὑπάρχει καί ἕνας χαρακτήρας κλασικισμοῦ. Ἡ μικρή, σχεδόν ἐπιπεδική ἔνταση τῆς ἐπιφάνειας καί ἡ καθαρή γραφή τῶν στοιχείων τοῦ προσώπου προσεγγίζουν τή μορφή τῶν πλακιδίων πρός τό Διόνυσο τῆς χάλκινης ἐπένδυσης ἀπό τό ναυάγιο τῆς Mahdia καί τῆς σύγχρονης μαινάδας τοῦ ἐκμαγείου τῆς Μέμφιδος[328]. Ἔτσι τά χρονολογικά ὅρια στό γ΄ τέταρτο τοῦ αἰώνα, πού κερδίζομε μέ τή μορφή τοῦ Διονύσου, συμπίπτουν μέ ἐκεῖνα πού μᾶς ἔδωσε ἡ τεχνοτροπική ἐξέταση ἄλλων μορφῶν τοῦ εὑρήματος.

21. Δύο τμήματα μεντεσέ (Πίν. 115)

Σώζει ὑπόλοιπο ξένης ὕλης, πιθανῶς ξύλου. Προέρχεται ἀπό τήν ἴδια περίπου θέση μέ τά προηγούμενα πλακίδια καί ἀνήκει προφανῶς σέ μικρό ξύλινο κιβώτιο ἤ δίπτυχο.

Ἀριθ. εὑρ. 2355. α) Μῆκ. 3,8 ἑκ. Πλ. ἐπίπεδου μέρους 0,8 ἑκ. Διάμ. 0,3 ἑκ. β) Μῆκ. 3,5 ἑκ. Διάμ. 0,7 ἑκ.

22. Τρία τμήματα καμπύλων ταινιῶν (Πίν. 115)

Ἕνα (μῆκ. 5,2 ἑκ.) ἀπολήγει σέ ἔκτυπο πρόσωπο, ἐν μέρει σωζόμενο. Τό μικρότερο (μῆκ. 2,7 ἑκ.) ἔχει στρογγυλή κυρτή ἀπόληξη. Ἀπό τό κάτω μέρος τοῦ σκελετοῦ.

Ἀριθ. εὑρ. 2377. Πλ. 1 ἑκ. περίπου.

23. Ἔλασμα περίτμητο, ἐπίμηκες (Πίν. 115)

Τά ἄκρα σπασμένα. Βρέθηκε κοντά στά πόδια τοῦ σκελετοῦ.

Ἀριθ. εὑρ. 2376. Μῆκ. 4,8 ἑκ. Πλ. 0,9-0,4 ἑκ.

Ἔχει σχῆμα «πεταλούδας» μέ ὀδοντωτή τμήση πρός τή μέση, ὅπου σχηματίζεται σωλήνας γιά τή στερέωση στήν ἐπιφάνεια πού τό ἔλασμα διακοσμοῦσε. Διακόσμηση:

325. BMCC, Crete and the Aegean Islands, σ. 108, πίν. 25 (2). Τεχνοτροπικά παλιότερη μορφή.

326. Ἰδιωτικῆς συλλογῆς στήν Ἑλβετία, Greek Gold, ἀριθ. 95.

327. W. Fuchs, ὅ.π., ἀριθ. 3, πίν. 11, P. Wuilleumier, Tarente de l'origine à la conquête romaine, 1939, πίν. 23 (3), τοῦ ἰδίου, Le trésor de Tarente, 1930, πίν. 10 (1).

328. Reinsberg, σ. 112 κ.ἑ., εἰκ. 79.

βλαστόσπειρα μέ ἔκκρουστες στιγμές. Ἴσως ἦταν προσαρμοσμένο σέ κιβώτιο ἤ στά ὑποδήματα. Πρβλ. τή λαβή μέ δύο ἀκανθόφυλλα σέ κιβώτιο τῆς Πομπηίας[329].

Ἐλασμάτινες ταινίες (Πίν. 115-116)

Διακρίνονται δύο εἴδη:

Ι. Ταινίες εὐρυνόμενες πρός τό ἕνα ἄκρο, τό ὁποῖο ἔχει ὀξυγώνια ἀπόληξη. Τά καλύτερα σωζόμενα θραύσματα εἶναι:

24. Τρία τμήματα συνανήκοντα (Σχέδ. 9· Πίν. 115)

Ἀριθ. εὑρ. 2375. Ἀποκαθιστάμενο μῆκ. 2,4 ἑκ., πλ. 1,9-0,5 ἑκ.

Τριγωνική ὀπή ὑπάρχει κοντά στήν ὀξυγώνια ἀπόληξη. Διακόσμηση: βλαστόσπειρα μέ ἔκκρουστες στιγμές.

25. Τρία τμήματα συνανήκοντα (Πίν. 115)

Ἀριθ. εὑρ. 2356α, β, γ. α) Μῆκ. 5,2 ἑκ., πλ. 1,2 ἑκ. β) Μῆκ. 4,7 ἑκ., πλ. 0,6 ἑκ. γ) Μῆκ. 2,2 ἑκ., πλ. 1,1 ἑκ. Διακόσμηση ὅμοια.

26. Τρία τμήματα π θανῶς συνανήκοντα (Πίν. 116)

Ἀριθ. εὑρ. 2368. α) Μῆκ. 3,3 ἑκ., πλ. 1,4 ἑκ. β) Μῆκ. 2,8 ἑκ., πλ. 1,4 ἑκ. γ) Μῆκ. 3 ἑκ., πλ. 1,4 ἑκ. Διακόσμηση: χαρακτή βλαστόσπειρα.

27. Δύο τμήματα ἴσως συνανήκοντα (Πίν. 116)

Ἀριθ. εὑρ. 2358. α) Μῆκ. 7,3 ἑκ., πλ. 0,9 ἑκ. β) Μῆκ. 4,6 ἑκ., πλ. 1 ἑκ. Διακόσμηση δέ διακρίνεται.

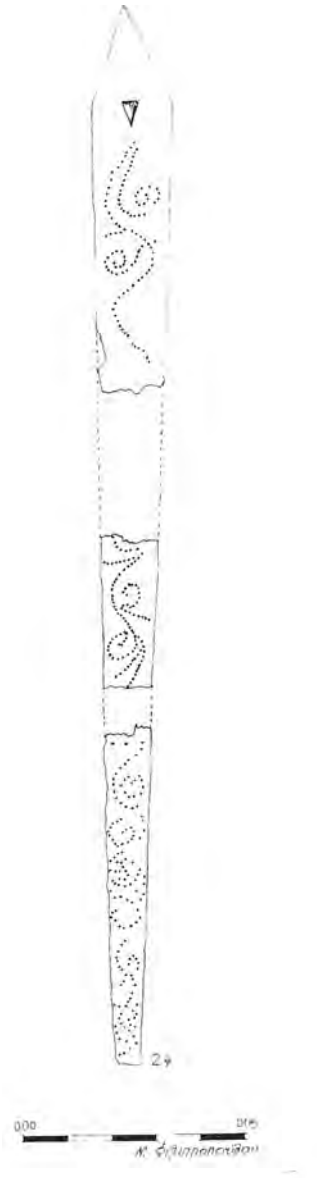
ΙΙ. Ταινίες μέ ἀμφίπλευρη ἐσοχή καί ἑκατέρωθεν τμήματα εὐρυνόμενα πρός τά ἄκρα. Τό ἕνα τουλάχιστον ἔχει λοξή ἀπότμηση.

28. Τμῆμα ταινίας μέ λοξό ἄκρο (Σχέδ. 10· Πίν. 116)

Ἀριθ. εὑρ. 2374α. Μῆκ. 11,6 ἑκ., πλ. 1,8 ἑκ. Στήν ἐσοχή τό πλ. 0,9 ἑκ. ἐπί μήκους 1 ἑκ. Διακόσμηση: τό στενό τμῆμα ὁρίζεται μέ ἔκκρουστες στιγμές καί φέρει δύο διαγώνιες γραμμές ἀπό ὅμοιες στιγμές.

29. Τμῆμα ταινίας σπασμένο καί στά δύο ἄκρα (Σχέδ. 10· Πίν. 116)

Ἀριθ. εὑρ. 2374β. Μῆκ. 12,3 ἑκ., πλ. μεγ. 1,8 ἑκ. Στό εἰσέχον τμῆμα ὑπάρχει ὅμοια διακόσμηση.

Σχέδ. 9. Ἐλασμάτινη ταινία.

329. Th. Kraus, Pompei und Herculaneum, 1973, εἰκ 54, E. Pernice, ὅ.π., σ. 86 κ.ἑ., πίν. 52.

30. Τρία τμήματα (Πίν. 116)

Ἀριθ. εὑρ. 2364. α) Μῆκ. 7,8 ἑκ., πλ. 1,9 ἑκ. Σώζει ἐν μέρει τό εἰσέχον τμῆμα. β) Μῆκ. 7,2 ἑκ., πλ. 1,6 ἑκ. γ) Μῆκ. 5,4 ἑκ., πλ. 1 ἑκ.

Τά β καί γ ἔχουν λοξή ἀπότμηση καί ὀπή στό ἄκρο.

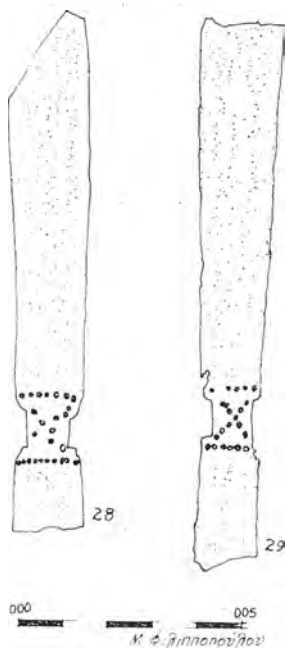
Διακόσμηση: βλαστόσπειρα μέ ἔκκρουστες στιγμές.

31. Τμῆμα συγκολλημένο ὅμοιο μέ τό 2364α (Πίν. 116)

Ἀριθ. εὑρ. 2357. Μῆκ. 6,7 ἑκ., πλ. 1,7 ἑκ.

Οἱ ταινίες βρέθηκαν κοντά καί ἐν μέρει ἐπάνω στά πόδια τοῦ σκελετοῦ. Εἶναι δυνατό νά προέρχονται ἀπό διακόσμηση κιβωτίων ἤ ἀπό τά νεκρικά πέδιλα, ἄν καί δέν παρουσιάζουν κάμψη. Αὐτό πιθανῶς δικαιολογεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι τά πέδιλα ἦταν ἁπλή μίμηση. Ἴσως πάλι τά τμήματα πού σώθηκαν ἦταν ἐκεῖνα πού δέ χρειάζονταν νά πάρουν τό σχῆμα τοῦ ποδιοῦ. Δύο βρέθηκαν σταυρωτά πάνω στό ἀριστερό πόδι. Τά πέλματα θά ἦταν ἀπό φθαρτό ὑλικό καί δέν ἄφησαν ἴχνη, ἐκτός ἐάν τά λείψανα τοῦ ἀπανθρακωμένου ξύλου πού σημειώθηκαν κοντά στά πόδια ἀνήκουν καί στά σανδάλια[330].

Μεταξύ τῶν εὑρημάτων σέ τάφους μαρτυροῦνται καί ὑποδήματα[331], τά ὁποῖα ἀλλωστε ἀπεικονίζονται καί σέ ἐπιτύμβιες στῆλες ἑλληνιστικές, π.χ. σέ στήλη τοῦ 2ου αἰ. ἀπό τή Σάμο, καί κυρίως σέ ρωμαϊκές[332]. Μία ἑλληνιστική πήλινη σαρκοφάγος στό Ρήγιο ἔχει τή μορφή ποδιοῦ μέ πέδιλο[333].

Σχέδ. 10. Ἐλασμάτινες ταινίες.

32. Δύο στρογγυλά ἐλάσματα (Πίν. 115)

α. Ἐλλιπές στήν περιφέρεια καί τό κέντρο. Ὀπή κοντά στήν περιφέρεια.

Ἀριθ. εὑρ. 2366. Διάμ. 6,5 ἑκ. Βρέθηκε πρός Α. τῶν ποδιῶν. Ἀκόσμητο.

β. Ἀποτελεῖται ἀπό δύο θραύσματα. Βρέθηκε μαζί μέ τό προηγούμενο.

Ἀριθ. εὑρ. 2367. Διάμ. 6,5 ἑκ.

Διακόσμηση ἀνάγλυφη: στήν περιφέρεια ζώνη σπειρομαίανδρου. Τό κέντρο, ὅπου ὑπῆρχε πιθανῶς ρόδακας, περιβάλλει κόσμημα «ὠοῦ». Ἕνα στρογγυλό χρυσό ἔλασμα ἀπό τήν «ἀνατολική Μεσόγειο» στή Συλλογή Berry ἔχει ἴδια διακόσμηση καί θεωρεῖται πόρπη ἤ ἐξάρτημα[334].

330. Γιά πέδιλα βλ. Daremberg - Saglio IV, 2 σ. 1387 κ.ἑ., Ε. Τουλούπα, ΑΔ 28 (1973): Μελέται, σ. 116-137.

331. Kurtz - Boardman, σ. 211. Olynthus XI, σ. 201.

332. Pfuhl - Möbius, ὅ.π., ἀριθ. 1557, πίν. 255, ρωμαϊκές: ἀριθ. 2299, 2301, 2303-2306, πίν. 324, 325.

333. Kurtz - Boardman, σ. 211, εἰκ. 42, NSc 82 (1957), σ. 388, G. Foti, Il Museo Nazionale di Regio Calabria, 1972, πίν. 28.

334. Berry, ἀριθ. 46b.

33. Βελόνες σέ πολλά θραύσματα (Πίν. 116)

Ἀριθ εὑρ. 2354. Ἡ ἐπικόλληση θραυσμάτων ἐλασμάτων ὀφείλεται σέ ἠλεκτρόλυση.

34. Τμῆμα ἐλάσματος (Πίν. 116)

Σώζει τό ἀρχικό πέρας στή μία γωνιά.

Ἀριθ. εὑρ. 2363. Διάμ. 4,1 ἑκ.

Διακόσμηση ἀνάγλυφη: ἑκατέρωθεν μεσαίας, ἀκόσμητης ζώνης πού ὁρίζεται μέ ἔκκρουστες στιγμές, ὑπάρχουν τεθλασμένες γραμμές καί κάθετες, ἰσχυρότερες ραβδώσεις (δεξιά καί μία λοξή).

Λοιπά κτερίσματα

35. Χάλκινος καθρέφτης (Πίν. 117)

Ὁ δίσκος εἶναι ἐπίπεδος καί ἔχει στήν κάτω ἐπιφάνεια κάθετο περιχείλωμα. Ὁμόκεντροι κύκλοι μέ διπλό χάραγμα, γιά νά φαίνονται ἀνάγλυφοι, κοσμοῦν τήν κάτω ὄψη, ἀνά δύο στό κέντρο καί τήν περιφέρεια. Τό κέντρο δηλώνει μικρή ἀβαθής ὀπή. Ἡ λαβή, τοῦ συνηθισμένου τύπου Ω μέ σωληνωτό μεντεσέ, σώθηκε ἀποκολλημένη· χωριστά βρέθηκαν καί δύο τμήματα τῆς συνέχειας τοῦ μεντεσέ, πού θά ἦταν προσκολλημένα ἤ πάνω στό δίσκο[335] ἤ στό περιχείλωμα[336]. Ἴχνη ἀπό τή συγκόλληση δέ διακρίνονται. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ καθρέφτη εἶναι ἰσχυρῶς διαβρωμένη.

Ἀριθ. εὑρ. 1812. Διάμ. 11,1 ἑκ., ὕψ. περιχειλώματος 0,9 ἑκ., ὕψ. λαβῆς 3,6 ἑκ.

Ὁ καθρέφτης ἀνήκει στόν ὕστερο εὐρύ τύπο C τῆς κατάταξης τοῦ Züchner, στόν ὁποῖο ὁ δίσκος καί τό κάλυμμα εἶναι ὁμοιόμορφα καί ἀσφαλῶς ἁπλούστερα τῶν προηγούμενων τύπων A καί B. Στόν τύπο αὐτό, πού δημιουργεῖται τό β΄ τέταρτο τοῦ 4ου αἰ., ἀνήκουν ὅλα γενικῶς τά ἑλληνιστικά παραδείγματα μέ τή σταθερή διακόσμηση τῶν συγκεντρικῶν κύκλων στήν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ δίσκου ἤ καί τήν πάνω ὄψη τοῦ καλύμματος[337].

Μία ὁμάδα ἑλληνιστικῶν καθρεφτῶν, στήν ὁποία περιλαμβάνονται ἐκτός ἀπό τά δύο δημοσιευόμενα παραδείγματα στό Birmingham καί ἄλλα ἄγνωστα ἀπό τήν Ἰταλία καί τήν Ἑλλάδα (Λοκρίδα καί Σέριφο στήν Κοπεγχάγη)[338], εἶναι προφανῶς ἡ πιό πρόσφορη γιά νά δεχθεῖ καί τό δικό μας καθρέφτη, ὁ ὁποῖος γιά τήν ἁπλότητα τοῦ

335. W. Züchner, Griechische Klappspiegel, 1942, σ. 132, εἰκ. 58, σ. 186, εἰκ. 100.

336. Züchner, ὅ.π., σ. 134, εἰκ. 62, Oliver, ἀριθ. 55, τοῦ ἰδίου, JBerlMus 19 (1977), σ. 15 κ.ἑ., εἰκ. 1. I. Βοκοτοπούλου, AAA VI (1973), σ. 226, εἰκ. 18, M. Comstock - C. Vermeule, Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts Boston, 1971, ἀριθ. 360.

337. Züchner, ὅ.π., σ. 131 κ.ἑ., 135.

338. G. Lloyd-Morgan, BSR 43 (1975), σ. 80, πίν. 3. Πρβλ. καί τό κάλυμμα καθρέφτη ἀπό τάφο τῆς Μεδεῶνος τοῦ β΄ τετάρτου τοῦ 3ου αἰ., Médéon de Phocide V (1976), σ. 112 (B34), εἰκ. 195. Τοῦ ἴδιου τύπου καί ἀπό τήν Πελοπόννησο, παλιότεροι τοῦ δικοῦ μας, εἶναι καθρέφτης ἀπό τάφο τῆς Κορίνθου «τοῦ ὕστερου 3ου αἰ.», τοῦ ὁποίου τό κάλυμμα ἦταν ἀνάγλυφο, H. Robinson, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 101, Πίν. 108 α, καί ἄλλος ἀπό τάφο τῆς περιοχῆς τῶν Φαρῶν τῆς Ἀχαΐας, πού βρέθηκε μαζί μέ νόμισμα τῆς Σικυῶνος 4ου αἰ., Ν. Ζαφειρόπουλος, ΠΑΕ 1957, σ. 117.

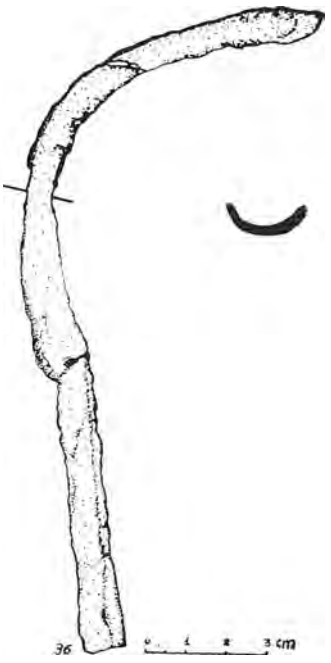
σχήματος καί τοῦ χαρακτοῦ κοσμήματος πρέπει νά χρονολογηθεῖ στήν ὕστερη ἑλληνιστική ἐποχή.

36. Σιδερένια στλεγγίδα (Σχέδ. 11· Πίν. 118 γ)

Ἡ λαβή ἐλλιπής, ἡ ἐπιφάνεια ἰσχυρῶς διαβρωμένη.

Ἀριθ. εὑρ. 1811. Μῆκ. 14,7 ἑκ.

Μαζί ὑπῆρχαν καί ὑπόλοιπα ἀσημένιου ἐλάσματος ἀποσαθρωμένα, πού πιθανότατα ἀνῆκαν σέ κρίκο ἤ ταινία ἀπό τήν ὁποία θά κρεμόταν ἡ στλεγγίδα[339]. Παρά τήν ἐλλιπή διατήρησή της, μπορεῖ ἀσφαλῶς νά ταξινομηθεῖ στόν τύπο μέ τήν καμπτόμενη λαβή πού ἀγγίζει τό στέλεχος ἤ ἑνώνεται μέ αὐτό. Ὁ τύπος αὐτός ἐμφανίζεται ἤδη ἀπό τό β΄ μισό τοῦ 5ου αἰ. καί ἐπικρατεῖ μέ παραλλαγές ἕως καί τήν ἑλληνιστική ἐποχή, ὁπότε συνήθως ἡ λαβή κάμπτεται ὀρθογώνια[340]. Ἡ στλεγγίδα, ἀπό τά πιό συνήθη καί τυπικά κτερίσματα, δέν περιορίζεται σέ ἀντρικές ταφές[341], γιατί καί οἱ γυναῖκες ἀσφαλῶς χρησιμοποιοῦσαν στλεγγίδες. Ὅτι ἡ στλεγγίδα ἀνήκει στά ὄργανα τοῦ γυναικείου καλλωπισμοῦ φαίνεται καί ἀπό τήν ἀπεικόνισή της ἀνάμεσα στά ἄλλα γυναικεῖα σκεύη πού παριστάνονται στά δύο ἀναθηματικά ἀνάγλυφα ἀπό τίς Ἀμύκλες, τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.[342]. Ἀσφαλῶς οἱ παραστάσεις αὐτές ἀπηχοῦν καί τήν παλιότερη χρήση τῆς στλεγγίδας.

Σχέδ. 11. Σιδερένια στλεγγίδα.

37. Πήλινο μυροδοχεῖο (Σχέδ. 12· Πίν. 118 α)

Σώζεται ἕως τήν ἀρχή τοῦ λαιμοῦ. Ὁρισμένα θραύσματα συγκολλήθηκαν, ἄλλα εἶχαν διαλυθεῖ καί δέν ἦταν δυνατό νά περισυλλεγοῦν. Πηλός γκρίζος. Διαπιστώνεται ἐξίτηλο καστανόφαιο ἐπίχρισμα. Αὐλακωτός δακτύλιος ξεχωρίζει τό πόδι ἀπό τή χαμηλή κωνική βάση. Διατηροῦνται ἴχνη τῶν λευκῶν ταινιῶν πού περιέβαλλαν τήν ἀρχή καί τό κάτω μέρος τῆς κοιλιᾶς[343].

Ἀριθ. εὑρ. 3589. Ὕψ. 6,5 ἑκ. Διάμ. βάσης 3 ἑκ.

Ἀνήκει στόν τύπο τόν ὁποῖο χαρακτηρίζει τό ἐπίμηκες ἀτρακτοειδές σῶμα,

339. Πρβλ. Oliver, ἀριθ. 72.

340. H. Marwitz, AntK 22 (1979), σ. 75 κ.ἑ., Τάφοι Βεροίας, σ. 179, 69 (Μ 949), Πίν. 44, 80 (Μ 964), Πίν. 54, Δ. Χατζῆ, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 507, Πίν. 473, ἀπό τή Μυτιλήνη: τά μυροδοχεῖα ἀπό τούς τάφους εἶναι τοῦ 2ου αἰ. Τό δεξιά τοῦ Πίν. 473 γ μοιάζει μέ τό δικό μας (βλ. στή συνέχεια). Βρέθηκε ἄραγε στόν ἴδιο τάφο μέ τή στλεγγίδα;

341. Olynthus XI, σ. 181-182, 202, Médéon de Phocide V (1976), σ. 30, 120 (B46), Τάφοι Βεροίας, σ. 179, AJA 32 (1928), σ. 493.

342. G. Zahlhaas, ὅ.π., σ. 542, πίν. 14, 15.

343. Διαπραγμάτευση γιά τήν προέλευση, τήν ὀνομασία, τή χρήση καί τοπικά ἐργαστήρια τῶν μυροδοχείων βλ. P. Hellström, Labraunda II, 1, 1965, σ. 23 κ.ἑ., 26.

ψηλός λαιμός καί πόδι. Τό σχῆμα αὐτό διαμορφώθηκε τό α΄ μισό τοῦ 2ου αἰ.[344], ὡς ἐξέλιξη ἐκείνου πού ἐπικρατοῦσε πρός τό τέλος τοῦ 3ου αἰ. μέ σῶμα εὐρύ καί σχεδόν σφαιρικό, λαιμό καί πόδι χαμηλά. Τό ἐξελικτικό σχῆμα ἀπό τό σφαιρικό πρός τό ἐπίμηκες καί ραδινό μυροδοχεῖο τοῦ 2ου καί τοῦ 1ου αἰ.[345], ἄν καί εἶναι ἀναμφισβήτητο, δέν καλύπτει ὅλες τίς παραλλαγές καί τίς ποικιλίες. Ὑπάρχουν μυροδόχα ἀγγεῖα μέ ἔντονη καμπυλότητα στήν κοιλιά καί τό 2ο-1ο αἰ. παράλληλα μέ τά ἐπιμήκη ἀτρακτόσχημα[346]. Ἀλλά ἡ χρονολόγηση τοῦ μυροδοχείου τοῦ τάφου τῆς Πάτρας μπορεῖ νά ὁριστεῖ ἀκριβέστερα: εἶναι ἀσφαλῶς νεώτερο τοῦ ἀγγείου τῆς Ἀγορᾶς C 76[347] πού προέρχεται ἀπό ἀποθέτη τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. Ἤδη στό ἀγγεῖο τῆς Ἀγορᾶς τό περίγραμμα ἔχει ἀρχίσει νά χάνει τήν ἔντασή του καί νά γίνεται ξηρότερο σέ σχέση μέ τά παλιότερα σφαιρικά τοῦ 3ου αἰ. Πρός τήν κατεύθυνση αὐτή ἔχουν περισσότερο προχωρήσει τά ἀγγεῖα τῶν τάφων 386, 387 καί 388 τοῦ Κεραμεικοῦ[348]. Μέ τοῦ τάφου 388 (τό μεσαῖο στήν εἰκόνα τοῦ πίν. 69) ἔχει τό δικό μας ἰδιαίτερη ὁμοιότητα. Στήν ἴδια βαθμίδα ἀνήκουν καί τά ληκύθια ἀριθ. 1245, 1251, 1404, 1466, 1467 ἀπό τάφους στή Βέροια, πού χρονολογοῦνται μετά τά μέσα τοῦ 2ου αἰ. (ἀσφαλέστερα τά δύο πρῶτα)[349]. Ἀξίζει νά παραβληθοῦν ἀκόμη καί τά μυροδοχεῖα τοῦ τάφου C τῆς Bergama στήν περιοχή τοῦ Περγάμου, τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ ἴδιου αἰ.[350]. Ἡ χρονολόγηση τοῦ μυροδοχείου στό γ΄ τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. εἶναι ἀσφαλῶς δυνατή.

Σχέδ. 12. Πήλινο μυροδοχεῖο.

Γενικές παρατηρήσεις καί τό ἐσχατολογικό νόημα τῶν παραστάσεων

Τά κτερίσματα τοῦ τάφου διακρίνονται σέ δύο βασικές κατηγορίες: α) νεκρικά, προορισμένα μόνο γιά ταφική χρήση, β) ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Στή

344. B.H. Thompson, Hesperia 3 (1934), σ. 472-474. Βλ. ἐπίσης L. Forti, RendAccNapoli 37 (1962), τύπος V, πίν. 8 (4), 12 (2, 4), P.W. Lapp, Palaestinian Ceramic Chronology 200 B.C.-A.D. 70, 1961, σ. 197 κ.ἑ.

345. Kerameikos IX, T 387, 389, πίν. 69, 70, Thompson, ὅ.π., D78, εἰκ. 78.

346. Τάφοι Βεροίας, σ. 125 κ.ἑ. Διαπιστώνεται στήν ἴδια ταφή (οἰκόπ. Σανοπούλου, Θεοδωρίδη) μετά τά μέσα τοῦ 2ου αἰ. ἡ ταυτόχρονη παρουσία τῶν δύο παραλλαγῶν. Βλ. καί Kerameikos IX, T 403, πίν. 71.

347. Thompson, ὅ.π., σ. 368, εἰκ. 52.

348. Kerameikos IX, Πίν. 69, 70.

349. Τάφοι Βεροίας, σ. 125-126, Πίν. 10, 26, 53.

350. Pergamon, Gesammelte Aufsätze, 1972, σ. 100, εἰκ. 7.

δεύτερη κατηγορία ἀνήκουν τό δαχτυλίδι μέ τό φύλλωμα κισσοῦ στή χρυσή θήκη (12), τά ἐνώτια τῶν ἐρωτιδέων (7), ὁ καθρέφτης (35), ἡ στλεγγίδα (36), τό μυροδοχεῖο (37) καί τά ἀσημένια πλακίδια μέ κεφάλι Διονύσου (20). Στήν πρώτη ἀνήκουν τά ὑπόλοιπα κοσμήματα καί τά λείψανα τῶν ἀσημένιων ἀντικειμένων[351].

Ἀφανή εἶναι στόν τάφο ἴχνη τελετουργίας. Ἴσως μόνο τό μυροδοχεῖο θά μποροῦσε νά σχετιστεῖ μέ τό μύρωμα τοῦ νεκροῦ σώματος καί τήν προσφορά λαδιοῦ[352]. Ἡ δανάκη, ὡς ὀβολός τοῦ Χάροντα, ἀντιπροσωπεύει τό γνωστό ἔθιμο ταφῆς.

Ἄν τά λίγα πραγματικά κοσμήματα καί τά ἀντικείμενα τῆς ζωῆς ἀνῆκαν στό νεκρό εἶναι ἐρώτημα πού συνοδεύει κάθε ἀποκάλυψη τάφου καί δέν μπορεῖ εὔκολα νά βρεῖ ἀπάντηση. Ὅτι πολλές φορές κοσμήματα καί σκεύη τῆς ζωῆς εἶναι ἄσχετα μέ τόν ἴδιο τό νεκρό ἔχει ἤδη σημειωθεῖ[353]· ἀποτελοῦσαν δῶρα τῶν ἐπιζώντων καί ὁρισμένα ἔπαιρναν κάποτε τό νόημα τῆς προσφορᾶς πρός τόν ἱερό νεκρό. Ἐν τούτοις καί ἀτομικά ἀντικείμενα ἐνταφιάζονταν μαζί καί ἡ συνήθεια αὐτή ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τίς ἀρχαῖες πηγές[354].

Ἐξαιτίας τοῦ νεκρικοῦ χαρακτήρα τους τά ἄλλα ἀντικείμενα, καί κυρίως τά κοσμήματα, ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία, γιατί ἀποτελοῦν ἑνότητα τόσο ἀπό ἄποψη χρονολογική καί ἐργαστηριακή, ὅσο καί ἀπό ἄποψη περιεχομένου.

Ἡ χρονολόγηση τῶν νεκρικῶν κοσμημάτων καί μαζί τῆς ταφῆς στό γ΄ τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. φάνηκε ἀπό τήν ἐπί μέρους μελέτη. Σημειώσαμε ἐπίσης ὅτι ἡ συχνή καί πολυπληθής παρουσία στούς σύγχρονους τάφους τῆς Πάτρας καί τῆς Δύμης (βλ. εἰσαγωγή) κοσμημάτων τοῦ εἴδους αὐτοῦ μέ ἔκδηλη μεταξύ τους ὁμοιότητα, ἀποδεικνύει τήν ὕπαρξη εἰδικοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου. Καί φάνηκε ζωηρά ἡ στενή σχέση μεταξύ τοῦ ἀχαϊκοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου καί τῆς ἰταλικῆς ἑλληνιστικῆς παράδοσης. Ἐκτός ἀπό τούς κοινούς ἑλληνιστικούς τύπους, οἱ κυριότερες παραστάσεις, καί συγκεκριμένα ἡ Ὕδρα, ἡ ταυροκτόνος Νίκη, ὁ Τήλεφος, ἡ προτομή τοῦ ἐρωτιδέα, συνδέονται ἄμεσα ἤ σχεδόν ἀποκλειστικά μέ ἔργα ἰταλικά. Ἀπό τήν ἀσημένια σκευή τῆς νεκρῆς, τό διπλό χτένι πού ἀνῆκε ἴσως σέ διακοσμητική περόνη καί τό χτένι μέ τήν τριγωνική ράχη στήν Ἰταλία πάλι βρίσκουν παράλληλες μορφές. Πρόκειται ἄραγε γιά ἐπικοινωνία καί ἀνταλλαγή τοῦ ἐντόπιου ἐργαστηρίου μέ ἕνα ἀπό τά σπουδαῖα κέντρα τῆς Ἰταλίας, ὅπως ὁ παλιός ἔνδοξος Τάρας καί ἤδη ἡ Ρώμη, πού θά ἀκτινοβολοῦσαν στή στραμμένη πρός τή Δύση Πάτρα; Ἤ μήπως τεχνίτες ἀπό τήν Ἰταλία, ἐγκαταστημένοι μετά τό 146 π.Χ. στήν πόλη πού ἔγινε πρωτεύουσα τῆς Ἀχαΐας, εἶναι

351. Ἡ κακή διατήρηση τῶν ἀσημένιων ἐλασμάτων δυσκολεύει τό χαρακτηρισμό. Ὡστόσο, ἡ ὁμοιογένεια τῆς τεχνικῆς ἐπιτρέπει τήν κατάταξή τους στήν πρώτη κατηγορία. Τά ἐλάσματα 18 καί 19 παραμένουν ὡστόσο διφορούμενα. Ἄν προέρχονται ἀπό ἐπένδυση σκεύους μπορεῖ νά ἀνήκουν στή δεύτερη κατηγορία.

352. Kurtz - Boardman, σ. 209, P. Bruneau, BCH 94 (1970) σ. 526, 528.

353. Olynthus XI, σ. 182, J. Thimme, AA 82 (1967), σ. 207 κ.ἑ., Bruneau, ὅ.π., σ. 530.

354. E. Rhode, Psyche², 1898 (1961) I, σ. 227, II σ. 337, M. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, σ. 64 κ.ἑ. Ἀσφαλῶς ἡ ἀντίληψη τῆς ἀνάγκης νά συνοδευτεῖ ὁ νεκρός μέ χρήσιμα ἤ ἀγαπημένα ἀντικείμενα τῆς ζωῆς καί ἡ ἰδέα τῆς προσφορᾶς πρός τόν ἴδιο ἤ τούς θεούς τοῦ Κάτω Κόσμου γιά χάρη του, συγχέονται καί μετακινοῦνται σέ ἐπάλληλα συνειδησιακά στρώματα. Ἡ δύναμη ἄλλωστε τῆς συνήθειας καί ἡ αὐθορμησία μποροῦσαν νά κάνουν περιττό τό πρόγραμμα καί τούς κανονισμούς. Πρβλ. Kurtz - Boardman, σ. 206-207. Ὡστόσο, ἔστω καί ἀδιάγνωστες ὑπόκεινται πάντοτε συγκεκριμένες ἰδέες.

οἱ κατασκευαστές τῶν χρυσῶν κοσμημάτων καί τῶν ἀσημένιων σκευῶν; Μαζί γεννιέται καί τό ἐρώτημα γιά τήν ἐθνική προέλευση τῆς νεαρῆς νεκρῆς. Ὅπως καί ἄν ἔχει, ὁ πλοῦτος τοῦ τάφου, πού δέν τοῦ λείπει καί ἡ τάση τῆς ὑπερβολῆς, μαρτυρεῖ ὅτι ἀνῆκε στήν ἐξέχουσα κοινωνική τάξη καί ἴσως ἡ ἴδια εἶχε κάποια σημαίνουσα θέση. Οἱ οἰκεῖοι ἄλλωστε τοῦ τάφου εἶχαν ὄχι μόνο πλοῦτο, ἀλλά καί τήν ψυχολογική διάθεση καί ἀνάγκη νά καταστολίσουν τήν ἀγαπημένη τους νεκρή μέ πλῆθος ταφικῶν κοσμημάτων, φορέων τῆς ἰδεολογίας ἀπέναντι στό θάνατο, τήν ὁποία θά καλλιεργοῦσε κατεξοχήν ἡ ἀριστοκρατία τοῦ 2ου αἰ.

Ποιό ἦταν τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας καί τό νόημα τοῦ νεκροστολισμοῦ; Τά σχήματα τῶν περισσότερων ἐλασμάτινων νεκρικῶν κοσμημάτων εἶναι ἀντίγραφα πραγματικῶν: τά φιδίσια δαχτυλίδια (10) καί ψέλια (8-9), τά δαχτυλίδια μέ τίς ἀνάγλυφες σφενδόνες (11) καί τά περιδέραια (3-4) μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὑποκατάστατα ἀληθινῶν κοσμημάτων. Ἀπό τά ἀσημένια νεκρικά ὄχι μόνο τά χτένια (15-16) καί τό κοχύλι (17), ἀλλά καί τά πιθανά σανδάλια (24) καί ἴσως τά ἐλάσματα μέ τίς «πλεχτές» ἤ «ὑφαντές» ἐπιφάνειες (18-19), ὡς πιθανή συμβολική προσφορά ὑφάσματος ἤ μίμηση σκεύους (βλ.. παραπάνω), ἀποδίδουν ἐπίσης ἀντίστοιχα πραγματικά ἀντικείμενα. Ἡ δανάκη τέλος ἀντιγράφει γνωστό νόμισμα.

Τά σπειρωτά ψέλια καί δαχτυλίδια ἀνήκουν σέ ἕναν τύπο πολύ διαδεδομένο τήν ὑστεροελληνιστική ἐποχή καί ἡ ἀντιγραφή τους ὀφείλεται πρῶτα ἀπ' ὅλα στό συρμό. Ἀπό τούς ἐνταφιαστές ὅμως δέ θά διέφυγε τό παμπάλαιο χθόνιο νόημα τοῦ φιδιοῦ[355] καί ἴσως ἦταν καί αὐτός ἕνας λόγος νά στολίσουν μέ πλῆθος δαχτυλιδιῶν μόνο στό σχῆμα τοῦ φιδιοῦ τά δάχτυλα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τῆς νεκρῆς. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή καί οἱ ἐρωτιδεῖς, τοῦ κοινότατου τύπου τῶν ἐνωτίων, ἦταν ἡ πιό κατάλληλη μορφή γιά νεκρική χρήση. Ὁ Ἔρωτας ἦταν δαίμονας τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου καί τά φτερωτά ἐρώτια μποροῦσαν νά πετοῦν καί στή γῆ καί στό ὑπερπέραν[356].

Τό χτένι σχετίζεται μέ τό γάμο[357]. Πιθανῶς μαζί μέ τά σανδάλια, πού εἶναι ἐπίσης γαμήλιο ἐξάρτημα[358], σημαίνει ὅτι ἡ νεκρή ἦταν ἀνύπαντρη. Μέ τό νόημα αὐτό θά μποροῦσε νά βρίσκεται στόν τάφο καί τό κοχύλι. Σύμβολο τῆς Ἀφροδίτης, πού γεννήθηκε μέσα ἀπό κοχύλι, γίνεται δῶρο γάμου καί φυλαχτό[359]. Εἶχε ἄραγε στολιστεῖ ἡ κόρη τοῦ τάφου ὡς «νύφη τοῦ Ἅδη»; Μήπως τό στεφάνωμα, πού καί στοῦ γάμου τήν τελετή εἶναι ἀπαραίτητο, παίρνει ἐδῶ αὐτό τό νόημα[360]; Ὅπως καί ἄν ἔχει, τό στεφάνι

355. Βλ. πρόχειρα RE 11 A1, στ. 514 κ.ἑ.

356. Πρβλ. Segall, Goldschmiede Kunst, σ. 37, Greek Gold, σ. 12.

357. RE 82, στ. 2132. Οἱ Ρωμαῖοι χρησιμοποιοῦσαν εἰδικό χτένι, τήν hasta caelibaris, γιά τήν κόμμωση τῆς νύφης.

358. J. Thimme, AntK 7 (1964), σ. 21, Samter, ὅ.π., σ. 202.

359. Γι' αὐτό καί χρησιμεύει ὡς ἐξάρτημα περιδεραίων, βλ. παραπάνω, ἀριθ. 17. Βλ. καί Bruneau, ὅ.π., σ. 529-530.

360. Γιά τό νεκροστολισμό τῆς «νύφης τοῦ Ἅδη» βλ. A. von Salis, RhMus NF 73 (1920), σ. 212, τοῦ ἰδίου MusHelv 14 (1957), σ. 88-89 κ.ἑ., K. Baus, Der Kranz in Antike und Christentum, σ. 93 κ.ἑ., 111-112, P. Zanker, Wandel der Hermesgestalt in der attischen Vasenmalerei, σ. 107, E. Buschor, Grab eines attischen Mädchens, σ. 16, εἰκ. 10, Kurtz - Boardman, σ. 152-153: ἀμφιβάλλουν ἄν ὑπῆρχε πραγματικά ἡ ἀντίληψη τοῦ γάμου στόν Ἅδη καί ἡ πίστη ὅτι ἡ νεκρή κόρη θά βρεῖ στόν ἄλλο κόσμο τή χαρά πού στερήθηκε στή ζωή.

καί τό διάδημα στόν τάφο εἶναι φανέρωση τιμῆς καί ἀπόηχος λατρευτικῆς πράξης. Προσδίδουν καί τά δύο ἕνα στοιχεῖο καθοσίωσης καί ἐκφράζουν, μαζί ἴσως μέ πιθανές ἄλλες ἀπόψεις[361], τή βασική ἀντίληψη τῆς ἱερότητας τοῦ νεκροῦ, πού ποτέ δέν ἔλειψε ἀπό τόν ἀρχαῖο κόσμο[362].

Ἐκτός ἀπό τά δύο αὐτά κοσμήματα, κανένα ἄλλο δέ φαίνεται ὅτι ὑποδηλώνει λατρευτικό χαρακτήρα. Ἀσφαλῶς δέν ἦταν ἡ ἱερότητα τῆς νεκρῆς πού προκάλεσε τό συγκεκριμένο στολισμό της, ἀλλά ἄλλες ἰδέες, περισσότερο κυρίαρχες στή σκέψη τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς.

Τό περίαμμα θυμίζει, χωρίς νά ἀντιγράφει, τό ἀντίστοιχο κόσμημα τῆς ζωῆς. Διαλέχτηκε γιατί τό εἶδος τοῦ κοσμήματος εἶχε νόημα ταιριαστό τόσο στή νεαρή ἡλικία, ὅσο καί στό γεγονός τοῦ θανάτου. Πνεῦμα ἐρωτικό φανερώνει στά κλασικά καί ἑλληνιστικά χρόνια τό καθημερινό αὐτό κόσμημα, γι' αὐτό καί τό φοροῦν οἱ Ἔρωτες, ἡ Ἀφροδίτη καί νεαρά κορίτσια, καί οἱ μορφές τῆς Ἀφροδίτης καί τοῦ Ἔρωτα εἶναι ἀπό τίς πιό συνηθισμένες πού τό διακοσμοῦν. Οἱ ρίζες τῆς ἀντίληψης αὐτῆς εἶναι βαθιές. Ἡ θεά τοῦ ἔρωτα καί τῆς καρποφορίας στήν Ἀνατολή ἐμφανίζεται μέ σταυρωτές ταινίες στό στῆθος ἀπό τήν προϊστορική ἐποχή[363]. Ἡ ἴδια αὐτή θρησκευτική παράδοση προβάλλει σέ εἰδώλιο τῆς Ἥρας ἀπό τή Σάμο[364] καί στό ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος Κινδυάδος ἀπό τόν Πειραιά[365]. Οἱ σταυρωτές ταινίες στό στῆθος γίνονται δεσμός καί συγκρατοῦν τά χέρια σκεπασμένα μέ τόν ἐπενδύτη πάνω στό στῆθος σέ μιά χειρονομία πού συμβολίζει τή γονιμότητα. Ἴσως ἑπομένως ἡ ἐπιλογή τοῦ κοσμήματος γιά τό νεκροστολισμό δέν ὀφείλεται μόνο στό συρμό καί θά πρέπει νά ἐξηγηθεῖ ἀπό διττή ἄποψη, τή διακοσμητική καί τή μαγικοθρησκευτική, καί ἀπό τή βαθιά ἐδραιωμένη συνείδηση τῆς σχέσης τοῦ ἔρωτα μέ τή ζωή καί τό θάνατο[366]. Τό περίαμμα μέ τίς σταυρωτές ταινίες θά χαρίσει στή νεκρή τή δύναμη νά συνεχίσει τή ζωή στόν ἄλλο κόσμο. Ἔτσι, στό μαγικό αὐτό δῶρο, διακρίνεται ἡ ἔντονη ἐπιθυμία νά δεσμευτεῖ ἡ δύναμη τῆς ζωῆς καί ἡ τραγική ἐλπίδα γιά τή μεταθανάτια συνέχισή της.

361. Γιά τό νόημα τοῦ στεφανιοῦ στό νεκροστολισμό: Rhode, ὅ.π., I, σ. 220, P. Jacobstahl, AM 33 (1908), σ. 430 κ.ἑ., E. Deubner, Archiv für Religionswissenschaft 30 (1933), σ. 70 κ.ἑ., Olynthus XI, σ. 201 κ.ἑ., BMCJ, σ. XXXII, Baus, ὅ.π., σ. 113 κ.ἑ., 124 κ.ἑ., Segall, Goldschmiedekunst, σ. 31 κ.ἑ., Higgins, σ. 120-121, Kurtz - Boardman, σ. 163, 165, 207, Landenius, Medelhavsmuseet 11 (1974), σ. 47. Γιά τή νεκρική σημασία καί χρήση τῆς μυρσίνης βλ. Σ. Καρούζου, ΑΔ 31 (1976): Μελέται, σ. 15 κ.ἑ., A. Hermarye, BCH 102 (1978), σ. 68-69.

362. Ὅτι οἱ νεκροί γίνονται «ἱεροί», «βελτίονες» καί «κρείττονες» ἀποτελεῖ βασική ἀντίληψη τῶν ἀρχαίων Ὁ J. Thimme, AntK 7 (1964), σ. 16 κ.ἑ., καί AA 82 (1967), σ. 206 κ.ἑ., ἑρμήνευσε ὅλα τά κτερίσματα μέ βάση τή νεκρική λατρεία καί τήν ταφική τελετουργία. Τά θεωρεῖ προσφορές πρός τόν «ἀφηρωισμένο» νεκρό ἤ τούς θεούς τοῦ Κάτω Κόσμου (βλ. καί ὑποσημ. 354). Συνακόλουθη εἶναι καί ἡ ἑρμηνεία πού δίνει στίς παραστάσεις τῶν ἐπιτύμβιων ἀναγλύφων, ὅτι ἀπεικονίζουν λατρευτικές σκηνές στόν τάφο. Βλ. κριτική Χρ. Καρούζου, Τηλαυγές Μνῆμα, Χαριστήριον Γ', 1966, σ. 277.

363. Βλ. I. Jucker, Fest. K. Schefold, 1967, σ. 140, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

364. E. Buschor, AM 55 (1930), σ. 2, εἰκ. 1. Ρωμαϊκά νομίσματα τοῦ νησιοῦ ἀπό τόν 1ο ἕως τόν 3ο μ.Χ. αἰ. εἰκονίζουν τήν Ἥρα τῆς Σάμου μέ σταυρωτές ταινίες στό στῆθος.

365. Jucker, ὅ.π., σ. 133 κ.ἑ., πίν. 47, K. Fleischer, Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien, 1973, σ. 222, πίν. 89.

366. Ὡς τά νεώτερα χρόνια διατήρησε ἡ ἑλληνική λαϊκή ἐνδυμασία ἀκριβῶς τόν ἴδιο τύπο ἐπιστήθιου κοσμήματος πού λέγεται κιουστέκι ἤ τσαπράζι.

Γιά τό σκοπό αὐτό ὅμως δέν ἦταν ἀρκετή μόνο ἡ συμβολική σημασία ὁρισμένων τύπων κοσμημάτων. Ἔπρεπε τό κυρίαρχο ἐσχατολογικό νόημα τοῦ νεκροστολισμοῦ νά ἀποκαλυφθεῖ καί νά κορυφωθεῖ καί παραστατικά. Γι' αὐτό οἱ οἰκεῖοι παράγγειλαν κυρίως εἰκόνες πού ἐξέφραζαν εὔγλωττα τίς σύγχρονες ἀντιλήψεις γιά τό θάνατο καί τίς ἐλπίδες γιά τόν ἄλλο κόσμο καί μαζί ἱκανοποιοῦσαν τήν ἀνάγκη ἐξορκισμοῦ τῶν δυνάμεων, ὥστε νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ μετάβαση καί ἡ παραμονή τῆς ψυχῆς στό ὑπερπέραν.

Ὅτι οἱ ἄνθρωποι τά ἑλληνιστικά χρόνια εἶχαν μάθει νά βλέπουν τή ζωή ἀπό τήν πλευρά τοῦ θανάτου[367], δέν εἶναι λόγος ἄστοχος. Τά κτερίσματα τοῦ τάφου τῆς Πάτρας ἔρχονται νά ἐπιβεβαιώσουν ἀκόμη μιά φορά ὅτι τόν ὑστεροελληνιστικό κόσμο κατεῖχε ἡ πίστη καί ἡ ἐλπίδα γιά τό ὑπερπέραν. Ριζωμένη στίς μυστικές ἐκστατικές λατρεῖες ἡ ἀντίληψη γιά τή θεία προέλευση καί τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς[368], λαμπικαρισμένη ἀπό τήν πλατωνική φιλοσοφία, ἐκφράζεται συχνά στή λαϊκή πίστη τοῦ 4ου αἰ., ὅπως φαίνεται ἀπό τό πνεῦμα τῶν ἐπιτύμβιων μορφῶν καί τῶν ταφικῶν ἐπιγραμμάτων πού τονίζουν τήν ἀντίθεση τοῦ «τόπου τοῦ σώματος καί τοῦ τόπου τῆς ψυχῆς»[369]. Καί ἐνῶ τόν 3ο αἰ. τόν ἰδεολογικό τόνο δίνουν οἱ στωικοί καί οἱ ἐπικούρειοι, γιά τούς ὁποίους ἡ ψυχή ὅταν χωριστεῖ ἀπό τό σῶμα «διαλύεται σάν καπνός στόν ἀέρα»[370], ὁ 2ος αἰ. κυριαρχεῖται ξανά ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς πλατωνικῆς θεωρίας πού καλλιεργεῖ τήν πίστη στήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς[371]. Στούς πλατωνικούς κύκλους ὁ θάνατος καλεῖται τώρα «ἐλπίς αἰωνίων ἀγαθῶν». Ἀντιφέγγισμα τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς εἶναι κυρίως τά ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα μετά τόν 3ο αἰ. Ἀνάμεσά τους πολλά εἶναι ἐκεῖνα πού ἄν δέ μιλοῦν γιά τή θεία προέλευση τῆς ψυχῆς, ἐκφράζουν ἔντονα τόν πόθο ὅτι ὁ νεκρός θά φθάσει, ἤ τήν πίστη ὅτι βρίσκεται ἤδη στόν «εὐσεβέων δόμον» στούς «θώκους εὐαγῶν», στίς «νήσους τῶν μακάρων», καί ὅτι ἡ ψυχή «αἰθέριον κατέχει πόλον»[372].

Σέ ἐπίγραμμα τοῦ Περγάμου ὁ μαθητής καλεῖ τό νεκρό γιατρό Φιλάδελφο νά ἔλθει ἀπό τό «δάπεδο τῶν μακάρων» βοηθός ὅπως ἄλλοτε, ἀφοῦ μάλιστα τώρα ἔχει «θειοτέρην μοῖραν βιότου»[373]. Δέ λείπουν καί τά μνημεῖα πού εἰκονογραφοῦν, μέ σκηνές ἀπό τόν ἄλλο κόσμο, τήν ἀντίληψη τῆς ζωῆς πέρα ἀπό τόν τάφο. Στήν πλάκα, πιθανῶς στό ἀνώφλι θύρας ταφικοῦ θαλάμου τοῦ Ἱερώνυμου τοῦ Τλωίου στή Ρόδο τό 2ο αἰ., παριστάνεται σκηνή στόν Ἅδη, ὅπου παρευρίσκεται καί ἡ ψυχή προσωποποιημένη ὡς φτερωτή μορφή[374].

Στό κλίμα αὐτό ἁρμόζουν τά θέματα πού διακοσμοῦν τά χρυσά κοσμήματα. Ἐκτός ἀπό τό γοργόνειο καί τή σφίγγα, γνωστά δαιμονικά τοῦ θανάτου, ὑπάρχουν τρεῖς σκηνές πού δέν ἀφήνουν ἀμφιβολία γιά τό συμβολικό ἤ ἀλληγορικό τους ἐσχα-

367. C. Schneider, Kulturgeschichte des Hellenismus, 1969, II, σ. 215.

368. Rhode, ὅ.π., II, σ. 1 κ.ἑ., 27-28. Βλ. καί Nilsson, ὅ.π., σ. 178 κ.ἑ.

369. Χρ. Καρούζου, ὅ.π., σ. 274.

370. Rhode, ὅ.π., II, σ. 310 κ.ἑ., 331 κ.ἑ., Schneider, ὅ.π., II, σ. 220.

371. Ἐπίγραμμα ἀπό τή Ρόδο «γύρω στό 200 π.Χ.» κάνει λόγο γιά τήν πλατωνική παιδεία τοῦ ἀποθανόντος, W. Peek, Griechische Grabgedichte, 1960, ἀριθ. 189, BCH 36 (1912), σ. 230 κ.ἑ.

372. Peek, ὅ.π., ἀριθ. 207 (5), 216 (7), 209 (3), 218 (3), 166 (13), 167 (20).

373. AvP VIII, II, ἀριθ. 576.

374. Pfuhl-Möbius, ὅ.π.,II, ἀριθ. 2085, πίν. 300, G. Lippold, Die griechische Plastik, 1950, πίν. 125 (3).

τολογικό νόημα, ἐνῶ ἡ μορφή τοῦ Ἑρμῆ πάνω στό στῆθος τῆς νεκρῆς ἐκφράζει τό ἐπιστέγασμα τῶν ἐλπίδων γιά τήν ἀσφαλή της μετάβαση στό ὑπερπέραν.

Α. Ὁ Ἡ ρ α κ λ ῆ ς, πού καταπάτησε δύο φορές τό θάνατο καί μέ τήν ἀρετή του ἔγινε ἰσόθεος, εἶναι τό κατεξοχήν ταιριαστό μυθολογικό πρόσωπο, γιά νά ἐκφράσει τήν ἰδέα τῆς μεταθανάτιας ζωῆς. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἰδιαίτερη ἐπίδοση εἶχε ἡ παράσταση τοῦ ἥρωα τή ρωμαϊκή ἐποχή[375]. Ὄχι σπάνια ἡ ἀπεικόνιση τῶν ἄθλων του σέ ταφικό μνημεῖο ἤ σέ κτερίσματα μπορεῖ νά συμβολίζει ὅτι ὁ νεκρός ἀξίζει γιά τήν ἀρετή του νά ἔχει τήν ἴδια μέ τόν ἥρωα μεταθανάτια μοίρα. Ἀλλά ἀπό τά κλασικά ἤδη χρόνια οἱ ἄθλοι τοῦ Ἡρακλῆ εἶχαν δεχθεῖ ἀλληγορικό νόημα, ἀφοῦ δέ λείπουν ἤδη στήν ἀρχαιότητα οἱ ἀλληγορικές ἑρμηνεῖες τῶν μύθων. Ὁ Πλάτων παρομοιάζει τίς μάταιες ἀνθρώπινες προσπάθειες μέ τόν ἀγώνα κατά τῆς Ὕδρας[376]. Μπορεῖ ἑπομένως καί ἡ ἰδέα τῆς ἀνθρώπινης ματαιότητας καί τό ὅραμα τῆς ἀθανασίας πού ἐνσαρκώνει ἡ Ὕδρα νά ὁδήγησαν τή σκέψη στό μύθο. Ὁ Ἡρακλῆς ὅμως κατάφερε νά ἐξοντώσει τό τέρας πού ἔμοιαζε ἀθάνατο. Γι' αὐτό ἴσως πάνω ἀπό ὅλα θά κυριάρχησε ἡ πίστη στή δύναμη τοῦ ἀνθρώπινου ἀγώνα. Ἴσως ἡ ἐλπίδα τῆς μεταθανάτιας ζωῆς στή χώρα τῶν μακάρων δέν εἶναι μάταιη, ὅπως δέν ἦταν τελικά καί ὁ ἀγώνας τοῦ Ἡρακλῆ κατά τῆς Ὕδρας.

Β. Ἡ Ν ί κ η, ἡ μυθική-δαιμονική ὕπαρξη, συνοδός καί ἀπεσταλμένη τοῦ Δία ἤ καί ὡς αὐτόνομη θεά καί προσωποποίηση τῆς ἀφηρημένης ἔννοιας, ὅπως γίνεται καθαρά πιά τή ρωμαϊκή ἐποχή, συμβολίζει καί τό θρίαμβο πάνω στό θάνατο. Ἡ παρουσία της στόν τάφο ἐκφράζει τήν πίστη στή νίκη τῆς ζωῆς σέ ἕναν ἄλλο κόσμο. Θυσιάζοντας ἡ Νίκη τόν ταῦρο εὔχεται στούς θεούς γιά χάρη τῆς μεταθανάτιας ζωῆς τῆς νεκρῆς[377].

Γ. Ὁ Τ ή λ ε φ ο ς εἶναι θέμα συχνό στήν ταφική εἰκονογραφία τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὄχι μόνο γιά τό συμβολικό νόημα τῆς σωτηρίας του, ἀλλά καί γιατί ἡ παράσταση τοῦ μύθου παρουσιάζει τυπολογική συγγένεια μέ ἕνα καθαρά ρωμαϊκό θέμα, τῆς λύκαινας πού θηλάζει τό Ρωμύλο καί τό Ρῶμο[378]. Ἤδη στό δαχτυλίδι τοῦ τάφου τῆς Πάτρας χρησιμοποιεῖται ὡς σύμβολο τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς καί τῆς ἐλπίδας γιά τή μεταθανάτια ζωή. Ὅπως σώθηκε ὁ ἐγκαταλελειμμένος Τήλεφος, ἄς σωθεῖ στό ὑπερπέραν ἀπό τόν ἀφανισμό τοῦ θανάτου ἡ νεκρή πού φόρεσε τό δαχτυλίδι μέ τή σκηνή τῆς σωτηρίας τοῦ ἥρωα.

Δ. Ὁ Ἑ ρ μ ῆ ς παριστάνεται πιθανότατα στήν ἐπιστήθια ταινία τῆς νεκρῆς. Ὁ πανάρχαιος χθόνιος χαρακτήρας τού θεοῦ τόν συνέδεσε μέ τό θάνατο. Ὁ Ἑρμῆς γίνεται ὁδηγός, προστάτης καί σύντροφος τοῦ νεκροῦ στό ταξίδι γιά τόν ἄλλο κόσμο. Ἔτσι καλεῖται ψυχοπομπός, εὐταφιαστής, νεκροπομπός κλπ.[379]. Στίς χοές τῶν Ἀνθεστηρίων, γιορτή τῶν ψυχῶν, στό χθόνιο Ἑρμῆ ἔκαναν προσφορές γιά χάρη τῶν νε-

375. F. Cumont, Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, 1966, σ. 415, 461, 480.

376. Πολιτεία IV, 426.

377. Βλ. σχετικά Borbein, σ. 111 κ.ἑ., Kunisch, σ. 89 κ.ἑ.

378. K. Schauenburg, JdI 81 (1966), σ. 308. Μήπως ὑποδηλώνει ἀμεσότερη σχέση μέ τή Ρώμη ἡ παράσταση στόν τάφο τῆς Πάτρας καί ὄχι μόνο ρωμαϊκή ἐπίδραση;

379. F. Welker, Griechische Götterlehre, 1860, II, σ. 441-444, K. Kerenyi, Hermes der Seelenführer, 1944, P. Raingeard, Hérmès Psychagogue, 1935, K. Herder, RhMus 19 (1976), σ. 217 κ.ἑ., RE 81, στ. 789 κ.ἑ., Rhode, ὅ.π., II, σ. 83, 411-412, 424.

κρῶν. Ἰδιαίτερα ἐνισχύθηκε ἡ ἰδιότητα αὐτή μέ τή φιλοσοφία τῶν Πυθαγορείων, οἱ ὁποῖοι πίστευαν σέ ἕναν Ἑρμῆ «ταμία ψυχῶν»[380]. Σέ «ἰταλικούς» σφραγιδόλιθους τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ[381], ὁ Ἑρμῆς καλεῖ τίς ψυχές πού ἀναδύονται μέσα ἀπό τή γῆ: ἔχει τήν ἰδιότητα νά ἀφυπνίζει καί νά κοιμίζει καί ὡς «ἡγήτωρ ὀνείρων» νά φέρνει ἥσυχο ὕπνο καί εὐχάριστα ὄνειρα. Γιά τόν ἴδιο σκοπό παριστάνεται ἡ μορφή του σέ ἐπιτύμβια μνημεῖα[382] ἤ τοποθετεῖται μέσα στόν τάφο. Ὁ Ἑρμῆς ἐξάλλου ἔχει θέση στή μαγεία καί καλεῖται σέ κατάρες καί ἐξορκισμούς, γιά νά στείλει ἤ νά ἀποδιώξει τούς νεκυοδαίμονες. Ἄν ἡ κόρη τῆς Πάτρας πού πέθανε «ἄωρη», μπορεῖ καί ἄγαμη, εἶχε ἀνάγκη ἐξορκισμοῦ, γιά νά ἡσυχάσει στόν ἄλλο κόσμο, τότε ἡ παρουσία τοῦ «κατόχου» Ἑρμῆ ἦταν ἡ πιό κατάλληλη, γιά νά τήν κρατήσει μακριά ἀπό τῆς Ἑκάτης τή φρικτή νυκτερινή συνοδεία. Ἑπομένως, ὁ ἀμετάκλητος ἀλλά εὐπροσήγορος συνοδός γιά τό ταξίδι στόν ἄλλο κόσμο βρίσκεται στήν ἐπιστήθια ταινία γιά νά κάνει ἥσυχο τόν ὕπνο τοῦ θανάτου καί νά προστατεύσει τή νεκρή πού σάν τή Σαπφώ παραδίδεται στόν «ἐπαγωγό» θεό, γιά νά τήν φέρει στίς ὄχθες τοῦ Ἀχέροντα[383], ἤ, πιό ταιριαστά γιά τήν ἐποχή της, στό χῶρο τῶν εὐσεβῶν[384]. Ἡ ἀντίληψη γιά τήν προσήνεια καί τήν ἀνθρωπιά, ἀλλά καί τήν ἀναγκαιότητα τοῦ ψυχοπομποῦ Ἑρμῆ ἦταν βαθιά ριζωμένη στή λαϊκή συνείδηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Αὐτή μεταδίδει καί τό ὡραῖο πρόσωπο τοῦ νέου τῆς ἐπιστήθιας ταινίας.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

380. Roscher I, 2, στ. 2374.

381. AG, πίν. 21 (62 κ.ἑ.).

382. Σέ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ 3ου αἰ. ἀπό τή Μεσημβρία (Pfuhl - Möbius, ὅ.π., ἀριθ. 2104, πίν. 303) παριστάνεται πιθανῶς ὁ Ἑρμῆς. Βλ. καί ὑποσημ. 374. Ὁ Κικέρων, De leg. 2, 26, 65, παραδίδει ὅτι μορφές τοῦ θεοῦ ἔστηναν στούς τάφους.

383. Σαπφώ Fr. 97D (95LP).

384. Σέ ἐπίγραμμα τῆς Ἀμοργοῦ διαβάζομε: *ὁ δὲ σύντροφος Ἑρμᾶς ὡδήγησε λαβὼν χῶρον [ἐς εὐσεβέων]*, Peek, ὅ.π., ἀριθ. 167 (19-20).

Ἡ πάντοτε φιλόφρονη βοήθεια πού εἶχα στό Νομισματικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ἀλλά καί ἡ προσωπική τῶν συναδέλφων, τῆς κ. Μάντως Οἰκονομίδου καί τοῦ κ. Γιάννη Τουράτσογλου, ἦταν πολύτιμη καί ἀπευθύνω θερμότατες εὐχαριστίες.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἐκτός ἀπό καθιερωμένες (AA 91 (1976), σ. 575 κ.ἑ.) ἡ γνωστές συντομογραφίες, χρησιμοποιήθηκαν καί οἱ ἀκόλουθες:

ABC	S. Reinach, Antiquités du Bospore Cimmérien, 1892.
AG	A. Furtwängler, Die antiken Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Alterthum I-III, 1900.
Amandry I, III	P. Amandry, Collection Hélène Stathatos. I. Bijoux Antiques, 1953, III. Objets Antiques et Bysantins, 1963.
Becatti	G. Becatti, Oreficerie Antiche dalle Minoiche alle Barbariche, 1955.
Berry	W. and E. Rudolpf, Ancient Jewelry from the Collection of Burton Y. Berry, 1973.
Borbein	A.H. Borbein, Campanareliefs. Typologische und stilkritische Untersuchungen, 1965.
Breglia	L. Breglia, Le Oreficerie del Museo Nazionale di Napoli, 1941.
Coche de la Ferté	E. Coche de la Ferté, Les Bijoux Antiques, 1956.
Floren	J. Floren, Studien zur Typologie des Gorgoneion, 1977.
Fossing	D. Fossing, Catalogue of the Antique Engraved Gems and Cameos. Thorwaldsen Museum Copenhagen, 1926.
GGFR	J. Boardman, Greek Gems and Finger Rings, 1970.
Greek Gold	H. Hoffmann - P. Davidson, Greek Gold Jewelry from the Age of Alexander, 1965.
Greif. I, II	A. Greifenhagen, Schmuckarbeiten in Edelmetal I-II, 1970.
Hackens	T. Hackens, Museum of Art Providence, Rhode Island. Catalogue of the Classical Collection. Classical Jewelry, 1976.
Hadaczek	K. Hadaczek, Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker, 1903.
Higgins	R.A. Higgins, Greek and Roman Jewellery, 1961.
Hoffmann - Claer	H. Hoffmann und V. Claer, Antiker Gold- und Silberschmuck, 1968.
Θησαυροί	Θησαυροί τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, 1979.
Jentel	M.-O. Jentel, Les gutti et les askoi à relief étrusques et apuliens, 1976.
Kunisch	N. Kunisch, Die stiertötende Nike. Typengeschichtliche und mythologische Untersuchungen, 1964.
Kurtz - Boardman	D.C. Kurtz and J. Boardman, Greek Burial Customs, 1971.
Laffineur	R. Laffineur, Collection Paul Canellopoulos (XV). Bijoux en or grecs et romains, BCH 104 (1980), σ. 345 κ.ἑ.
Lippold	G. Lippold, Gemmen und Kameen, 1922.
Miller	S.G. Miller, Two Groups of Thessalian Gold, 1976.
Minns	E.H. Minns, Scythians and the Greeks, 1913.
Mollard-Besques	S. Mollard-Besques, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains I-III, 1954-1972.
MR	E. Buschor, Medusa Rondanini, 1958.
Oliver	A. Oliver, Silver for the Gods, 1977.
Παπαβασιλείου	Γ. Α. Παπαβασιλείου, Περί τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων, 1910.
Pfeiler-Lippitz	B. Pfeiler-Lippitz, Späthellenistische Goldschmiedearbeiten, AntK 15 (1972), σ. 107-119.
Pollak	L. Pollak, Klassisch-Antike Goldschmiedearbeiten im Besitze Sr Exc. A.J. von Nelidow in Rom, 1903.
Reinsberg	C. Reinsberg, Studien zur hellenistischen Toreutik, 1980.
de Ridder	A. de Ridder, Musée du Louvre. Catalogue sommaire des bijoux antiques, 1924.
Segall, Benaki	B. Segall, Museum Benaki, Athen. Katalog der Goldschmiedearbeiten, 1938.
Segall, Goldschmiedekunst	B. Segall, Zur griechieschen Goldschmiedekunst des VI. Jahrh. v. Chr., 1966.

Sena Chiesa	Gemma Sena Chiesa, Gemme del Museo Nazionale di Aquileia, 1966.
Siviero	R. Siviero, Gli Ori e le Ambre del Museo Nazionale di Napoli, 1954.
Τάφοι Βεροίας	Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ἑλληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, 1980.
Vernier	Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. M.E. Vernier, Bijoux et Orfèvreries, 1907.
Zahn, Bachstitz II	R. Zahn, Galerie Bachstitz's-Gravenhage, II, 1921.
Zahn, Schiller	R. Zahn, Sammlung Baurat Schiller, 1929.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΛΑΞΕΥΤΟΙ ΤΑΦΟΙ ΣΤΗ ΣΑΜΟ

(Σχέδ. 1-22· Πίν. 119-141)

Θαλαμωτοί τάφοι, λαξευμένοι στούς βράχους τοῦ ὑψώματος πάνω ἀπό τή λίμνη Γλυφάδα, στά δυτικά τῆς ἀρχαίας πόλης τῆς Σάμου (δυτική νεκρόπολη) καί στίς πλαγιές πάνω ἀπό τήν κοιλάδα τοῦ Χήσιου, στά βόρεια τῆς πόλης (βόρεια νεκρόπολη), εἶναι γνωστοί ἀπό τόν περασμένο τουλάχιστον αἰώνα. Ἀρκετούς ἀπό αὐτούς ἐρεύνησε στά τέλη τοῦ 19ου αἰ. ὁ J. Böhlau, πού ἔδωσε καί συνοπτική περιγραφή τοῦ τύπου[1]. Ἀπό τότε κανείς δέν ἀσχολήθηκε οὐσιαστικά μέ τούς τάφους. Συλημένοι καθώς ἦταν ὅλοι σχεδόν καί χωρίς σημαντικά εὑρήματα δέν παρουσίαζαν ἐνδιαφέρον γιά τούς ἐρευνητές.

Στά τελευταῖα ὅμως χρόνια δόθηκε πολλές φορές ἡ εὐκαιρία γιά σύντομες ἔρευνες στά νεκροταφεῖα τῆς πόλης. Ἀρχικά, τό Νοέμβριο τοῦ 1967, ἐντοπίστηκε καί καθαρίστηκε ἕνας τάφος στή βόρεια νεκρόπολη[2]. Λίγο ἀργότερα, μέ τίς ἐργασίες γιά τή διαπλάτυνση τῆς ὁδοῦ πρός τό Ἡραῖο, βρέθηκαν καί ἐρευνήθηκαν πέντε νέοι λαξευτοί τάφοι στή δυτική νεκρόπολη (Νοέμβριος 1968 καί Ἰούνιος 1969)[3]. Τό Μάιο τοῦ 1976, κατά τήν ἐκτέλεση στρατιωτικῶν ἔργων στό κτῆμα Μαρίας Ματθαίου, ὅπου εἶχαν βρεθεῖ καί οἱ προηγούμενοι πέντε τάφοι, ἐρευνήθηκε ἕνας ἀκόμη τάφος καί ἐντοπίστηκαν ἄλλοι δύο. Σέ παρόμοια ἀφορμή, τέλος, ὀφείλεται καί ἡ πρόσφατη ἀνασκαφή μιᾶς ὁμάδας ἀπό ἑπτά λαξευτούς τάφους πού ἔγινε τελευταῖα (Ἀπρίλιος-Μάιος 1978) στό κτῆμα Βακεντῆ, στή δυτική νεκρόπολη[4].

Ὅλοι γενικά οἱ τάφοι πού ἐρευνήθηκαν τά τελευταῖα χρόνια βρέθηκαν συλημένοι, ὅπως καί οἱ παλιότεροι τοῦ J. Böhlau. Τά εὑρήματα ὅμως πού περισυλλέχτηκαν καί οἱ παρατηρήσεις πού ἔγιναν σχετικά μέ τήν ἀρχιτεκτονική μορφή τῶν μνημείων καί τίς ταφικές συνήθειες παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον. Τό σύνολο τῶν τάφων πού ἐξετάζονται στή μελέτη ἀνήκει στήν ἑλληνιστική περίοδο καί ἀποτελεῖ μιά ὁμάδα μέ κοινά χαρακτηριστικά καί ἐλάχιστη ποικιλία: Ἕνας μικρός δρόμος, πού ἡ μορφή του ποικίλλει ἀνάλογα μέ τή διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους, ὁδηγεῖ στό θάλαμο, πού εἶναι συνήθως τετρά-

1. Böhlau, σ. 19.
2. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 380, Πίν. 331 β.
3. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 388 κ.ἑ., ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 417, Πίν. 351, 353.
4. Ἕνας μεγάλος διθάλαμος λαξευτός τάφος πού βρέθηκε ἐνσωματωμένος στό κτιστό παλαιοχριστιανικό κοιμητήριο τῆς Παναγίτσας (ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 388 κ.ἑ.) δέν περιλαμβάνεται στή μελέτη, καθώς τό ἴδιο τό μνημεῖο ἔχει ὑποστεῖ ἀλλοιώσεις κατά τή δεύτερη χρησιμοποίησή του καί τά κτερίσματά του εἶχαν ἀναμειχθεῖ μέ τά παλαιοχριστιανικά εὑρήματα. Ἐπίσης ἕνα ταφικό μνημεῖο μέ τάφους-θῆκες πού βρέθηκαν ἀσύλητοι στήν περιοχή τοῦ Κάβο Φονιᾶ θά ἐξεταστεῖ σέ χωριστή μελέτη, ἀφοῦ τό μνημεῖο εἶναι ἄσχετο μέ τό θέμα, ὅπως ἄλλωστε καί τό ὑλικό του, ἐκτός ἀπό μερικές ἐξαιρέσεις.

γωνος καί σπανιότερα ἐπιμήκης στήν κάτοψη, μέ στρογγυλεμένες τίς γωνίες. Ἕνα πειόσχημο ἔδρανο καταλαμβάνει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ τάφου, ἀφήνοντας μπροστά στήν εἴσοδο ἕνα μικρό διάδρομο, πού μοιάζει σάν προέκταση τοῦ ἐξωτερικοῦ δρόμου στό ἐσωτερικό τοῦ θαλάμου. Τό πειόσχημο ἔδρανο ἀποτελεῖ στήν οὐσία ἁπλοποιημένη μορφή τοῦ τρικλίνιου πού παρουσιάζεται σέ μεγαλύτερους τάφους μέ τίς τρεῖς κλίνες τοποθετημένες κατά μῆκος τῶν τριῶν πλευρῶν τοῦ θαλάμου, ἐκτός ἀπό τήν πλευρά τῆς εἰσόδου. Τά τοιχώματα τοῦ θαλάμου εἶναι κατά κανόνα λαξευμένα χωρίς ἐπιμέλεια καί δέν ἔχουν ἐπίχρισμα. Στό διάδρομο, ἀντίθετα, οἱ ἐπιφάνειες λαξεύονται μέ περισσότερη φροντίδα καί καλύπτονται πολλές φορές μέ κονίαμα. Στή διαμόρφωση τῆς πρόσοψης τοῦ τάφου κύριο ρόλο παίζει ἡ μορφή, ἡ σύσταση καί ἡ ποιότητα τοῦ πετρώματος, ἐνῶ τά ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα περιορίζονται στή λάξευση ἁπλοϊκῶν παραστάδων καί, σέ σπάνιες περιπτώσεις, κογχῶν.

Ἀπό τά κτερίσματα πού βρέθηκαν στούς λαξευτούς τάφους τῆς Σάμου τά περισσότερα εἶναι πήλινα ἀγγεῖα. Τή μεγαλύτερη ὁμάδα ἀνάμεσά τους ἀποτελοῦν τά μυροδοχεῖα, πού χωρίζονται βασικά σέ τρεῖς κύριες κατηγορίες: τά μυροδοχεῖα μέ πόδι (fusiform unguentaria), τά μυροδοχεῖα χωρίς πόδι (bulbous unguentaria) καί μιά τρίτη κατηγορία μέ γεμάτο σῶμα καί μικρή κωνική ἤ δακτυλιοειδή βάση. Τά μυροδοχεῖα μέ πόδι, πού εἶναι καί τά πολυπληθέστερα ἐξάλλου, παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία μορφῶν, ὥστε δύσκολα μποροῦν νά χωριστοῦν σέ αὐστηρά καθορισμένες ὁμάδες. Μέ βάση ὅμως τό σχῆμα, τόν πηλό καί τή διακόσμηση χωρίστηκαν σέ ὁρισμένες κατηγορίες-τύπους πού παρουσιάζονται ἐδῶ γιά νά ἀποφευχθοῦν οἱ ἐκτεταμένες περιγραφές ὁμοειδῶν πραγμάτων στόν κατάλογο[5]:

Τύπος Α1. Τά περισσότερα μυροδοχεῖα ἀνήκουν σ' αὐτή τήν ὁμάδα. Τό σῶμα τοῦ ἀγγείου εἶναι ἀτρακτοειδές καί τό περίγραμμα κατεβαίνει μαλακά πρός τό, χαμηλό συνήθως, πόδι, πού ἀπολήγει σέ κομβιόσχημη βάση, τονισμένη κατά τήν περιφέρεια μέ πλαστικό δακτύλιο, δυσδιάκριτο μερικές φορές ἐξαιτίας τῆς κακῆς κατασκευῆς. Ὁ ψηλός, κυλινδρικός λαιμός εὐρύνεται πρός τά πάνω καί ἀπολήγει σέ χεῖλος πού ἀναδιπλώνεται πρός τά ἔξω καί κάτω ἤ τονίζεται μέ πλαστικό δακτύλιο. Τά τοιχώματα τοῦ ἀγγείου εἶναι χοντρά, κακοψημένα καί σαθρά καί ἡ ἐσωτερική κοιλότητα κατεβαίνει χαμηλά ὡς τό πόδι. Ὁ πηλός εἶναι πορτοκαλέρυθρος ὡς σκοῦρος ἐρυθρός, ἀκάθαρτος, συνήθως μέ μίκα.

Τύπος Α2. Τά μυροδοχεῖα τῆς ὁμάδας αὐτῆς ἀποτελοῦν παραλλαγή τοῦ προηγούμενου τύπου. Τό ἀγγεῖο εἶναι ραδινότερο, τό σῶμα τονίζεται στόν ὦμο καί παρουσιάζει ἀπότομη μείωση πρός τά κάτω, τό πόδι εἶναι ψηλότερο καί πιό καλοπλασμένο, ὅπως καί ὁ πλαστικός δακτύλιος στή βάση καί στό χεῖλος. Τά τοιχώματα τοῦ ἀγγείου ἐξάλλου εἶναι λεπτότερα καί πιό καλοψημένα, ἐνῶ ἡ ἐσωτερική κοιλότητα μικρότερη καί τό κάτω μέρος παρουσιάζεται συμπαγές. Ὁ πηλός εἶναι ἐρυθρόχρωμος, καθαρός.

Τύπος Α3. Τά ἀγγεῖα τῆς ὁμάδας παρουσιάζουν ἐπίσης στενές σχέσεις μέ τόν τύπο

5. Ὁ χωρισμός τῶν μυροδοχείων σέ ὁμάδες-τύπους βασίστηκε σέ μορφολογικά στοιχεῖα καί ἔγινε κυρίως γιά τή διευκόλυνση τῆς περιγραφῆς καί τῆς μελέτης καί ὁπωσδήποτε δέν ἔχει σχέση μέ τή χρονολόγηση καί τήν προέλευση τῶν εὑρημάτων. Τά θέματα αὐτά συζητιοῦνται στίς ἐπιμέρους θέσεις καί στό κεφάλαιο «Παρατηρήσεις καί Συμπεράσματα».

Α1. Τό σῶμα εἶναι αὐγόσχημο, αἰσθητά μικρότερο ἀπό τό σῶμα τῶν μυροδοχείων τοῦ Α1, ἐνῶ, ἀντίθετα, τό πόδι εἶναι πολύ ψηλότερο, κυλινδρικό, συμπαγές, μέ βάση κακοπλασμένη ἤ πρισματική, πάντα ὅμως κοντύτερο ἀπό τό λαιμό, πού συνήθως εὐρύνεται πρός τά πάνω καί ἀπολήγει σέ χεῖλος ὅμοιο μέ τά ἀγγεῖα τοῦ τύπου Α1, ἐνῶ σπανιότερα εἶναι ἐντελῶς κυλινδρικός καί ἀπολήγει σέ εὐρύτερο στόμιο μέ ἁπλά τονισμένο χεῖλος. Τά τοιχώματα εἶναι παχύτερα ἀπό αὐτά τῶν ἀγγείων τοῦ τύπου Α2, ἐξίσου καλοψημένα, ἡ ἐσωτερική κοιλότητα ὅμως εἶναι σημαντικά περιορισμένη. Ἡ ἐξωτερική ἐπιφάνεια καλύπτεται μερικές φορές μέ ἕνα ἐπίχρισμα ἀπό ἀραιωμένο πηλό. Ὁ πηλός εἶναι καστανέρυθρος.

Τύπος Β. Ἡ ὁμάδα βρίσκεται πολύ κοντά στόν τύπο Α3. Κύριο χαρακτηριστικό της ἀποτελεῖ ἡ διακόσμηση, πού καλύπτει τό πάνω μέρος τοῦ σώματος καί τό λαιμό τοῦ ἀγγείου, μέ συνδυασμούς ἀπό στενές καί πλατύτερες ταινίες ἐρυθροῦ ἤ καστανοῦ χρώματος. Τό σῶμα εἶναι αὐγόσχημο ἕως σφαιρικό, ὅπως καί στήν προηγούμενη ὁμάδα, τό πόδι πλησιάζει στή μορφή καί στίς διαστάσεις τό λαιμό, τό χεῖλος, καλοπλασμένο καί λεπτό, γέρνει πρός τά ἔξω καί κάτω, ἐνῶ ἡ δισκοειδής ἤ ἐλαφρά κωνική, καλοπλασμένη ἐπίσης, βάση χωρίζεται συχνά ἀπό τό πόδι μέ ἐγχάραξη. Τά τοιχώματα τοῦ ἀγγείου εἶναι πολύ λεπτά καί καλοψημένα καί ὁ πηλός συνήθως ὠχρέρυθρος, καθαρός.

Τύπος Γ. Τά ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς ὁμάδας συνδέονται στενά μέ τόν τύπο Α3. Ἐκτός ἀπό τή χαρακτηριστική ἀτροφική κοιλιά, πού παρουσιάζει ποικιλία σχημάτων (ἀπό σφαιρική ἕως αὐγόσχημη καί πρισματική), καί μιά ἀξιοπρόσεκτη ἀμέλεια πού παρουσιάζεται συχνά στό πλάσιμο τοῦ ποδιοῦ, τά ἄλλα στοιχεῖα εἶναι ἀκριβῶς ὅπως στά ἀγγεῖα τοῦ τύπου Α3. Τά τοιχώματα τῶν ἀγγείων εἶναι συνήθως χοντρά, κακοψημένα καί σαθρά, καί ὁ πηλός πορτοκαλόχρωμος ἤ πορτοκαλόφαιος.

Τύπος Δ. Τά ἀγγεῖα τοῦ τύπου Δ ἀποτελοῦν μιά ὀλιγάριθμη ὁμάδα μέ κύρια χαρακτηριστικά τά πολύ λεπτά, καλοψημένα τοιχώματα καί τό λεπτότατο καλοπλασμένο πόδι μέ τή μικρή δισκόμορφη ἤ κωνική βάση. Ἀπό τά ἀγγεῖα τοῦ τύπου Β, ἐκτός ἀπό τό περισσότερο ἐπίμηκες ἀτρακτοειδές σῶμα, πού μερικές φορές φτάνει σέ ἰδιαίτερα στενές καί ἐπιμήκεις μορφές, τά ξεχωρίζει καί ἡ ἔλλειψη διακόσμησης. Ἂν ὅμως τά ἀγγεῖα ἔφεραν ἀρχικά διακόσμηση ἤ ὄχι εἶναι δύσκολο νά εἰπωθεῖ, καθώς σέ ὅλα τά παραδείγματα ἀπό τούς τάφους τῆς Σάμου ἡ ἀρχική ἐπιφάνεια ἔχει φθαρεῖ. Ὁ πηλός ποικίλλει ἀπό κίτρινος καί ὠχρόφαιος ἕως πορτοκαλέρυθρος.

Τύπος Ε. Μιά ἄλλη μικρή ὁμάδα ἀποτελοῦν τά ἀγγεῖα τοῦ τύπου αὐτοῦ. Τό σῶμα εἶναι ἀτρακτοειδές, ὑπερβολικά ἐπιμηκυσμένο, ὥστε ἡ γραμμή τοῦ περιγράμματος νά κατεβαίνει «μονοκονδυλιά» ἀπό τή ρίζα τοῦ λαιμοῦ ὡς χαμηλά στό χοντρό σχετικά πόδι, πού ἀπολήγει σέ παχιά κομβιόσχημη βάση. Ἡ ἐσωτερική κοιλότητα εἶναι περιορισμένη στό πάνω μέρος τοῦ ἀγγείου ἀφήνοντας τό πόδι συμπαγές. Τά ἄλλα στοιχεῖα (πλάσιμο τοῦ λαιμοῦ καί τοῦ χείλους, πάχος τοιχωμάτων, εἶδος πηλοῦ κτλ.) δέ διαφέρουν ἀπό τά ἀγγεῖα τοῦ τύπου Α1.

Τύπος ΣΤ. Τό ἴδιο ἐπιμηκυσμένο ἀτρακτοειδές σῶμα, μέ περίγραμμα «μονοκονδυλιά» παρουσιάζουν καί τά ἀγγεῖα τοῦ τύπου αὐτοῦ· μικρά σέ μέγεθος ὅλα, μέ τήν ἴδια χαρακτηριστική, ὑψηλή σχετικά, κωνική βάση πού παρατηρεῖται σέ ὅλα σχεδόν μέ δύο μόνο ἐξαιρέσεις, συνδέονται, γιά τό ἀμελέστερο πλάσιμο τοῦ λαιμοῦ (καί τῆς βάσης στίς δύο ἐξαιρέσεις) καί τόν πηλό, μέ τά ἀγγεῖα τοῦ τύπου Α1 καί ἰδιαίτερα τά πιό κακό-

τεχνα ἀπό αὐτά, καί γιά τήν ἰδιόμορφη βάση τους, μέ τήν τρίτη κατηγορία μυροδοχείων, αὐτῶν μέ τό γεμάτο σῶμα καί τή μικρή καλοπλασμένη κωνική ἤ δακτυλιοειδή βάση.

Τύπος Ζ. Λίγα μικρά ἀγγεῖα ἀποτελοῦν τήν ὁμάδα· χαρακτηριστικό τους τό πρισματικό σῶμα πού στενεύει ἔντονα πρός τά κάτω καί ἡ μικρή ἐσωτερική κοιλότητα καί περιεκτικότητα. Ὁ λαιμός εἶναι κυλινδρικός μέ πλαστικό δακτύλιο στό χεῖλος καί ἡ βάση δισκόμορφη, ἄλλοτε καλύτερα καί ἄλλοτε ἀμελέστερα πλασμένη. Τό σχῆμα καί ὁ πηλός τους τά σχετίζει μέ τά ἀγγεῖα τοῦ τύπου Α2.

Ὁρισμένα ἀγγεῖα δέν μποροῦν νά καταταχθοῦν σέ κανένα τύπο γι' αὐτό σχολιάζονται ξεχωριστά στόν κατάλογο. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τά μυροδοχεῖα τῆς δεύτερης κατηγορίας (bulbous unguentaria) καί τῆς τρίτης κατηγορίας.

Μέ τή σύληση τῶν τάφων καί τό διασκορπισμό τῶν εὑρημάτων ἐξαφανίστηκαν τά πολυτιμότερα κτερίσματα, καταστράφηκαν ὁπωσδήποτε πολλά στοιχεῖα καί κυρίως χάθηκε ἡ δυνατότητα γιά τό διαχωρισμό τῶν εὑρημάτων κατά ταφές. Γιά τόν ἴδιο λόγο ἐπίσης μειώθηκε σημαντικά ἡ ἀξία τῶν νομισμάτων πού βρέθηκαν γιά μιά ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν κτερισμάτων. Παρ' ὅλα αὐτά ὅμως τά εὑρήματα τῶν τάφων ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιά τή χρονολόγηση τῆς ὑστεροελληνιστικῆς κεραμεικῆς τῆς Σάμου γιά δύο κυρίως λόγους: 1)Μετά τήν πρώτη, βιαστική καί ἐπιπόλαιη, ὅπως φαίνεται ἀπό τά εὑρήματα, σύληση, τά μνημεῖα ἔμειναν ἀπείραχτα καί γρήγορα ξανασκεπάστηκαν μέ χώματα, ἔτσι ὥστε τά κτερίσματά τους νά μείνουν οὐσιαστικά ἀδιατάρακτα. 2) Τά ἴδια τά εὑρήματα ἀνήκουν σέ μιά περιορισμένη σχετικά χρονική περίοδο, ὥστε ἡ καταστροφή τῶν χρονολογικῶν ἐνδείξεων ἀπό τό ἀνακάτωμα τῶν κτερισμάτων νά μή μειώνει σημαντικά τή συμβολή τους στή μελέτη.

Μέ τή μελέτη αὐτή παρουσιάζονται γιά πρώτη φορά οὐσιαστικά ταφικά σύνολα ἀπό τούς ὕστερους ἑλληνιστικούς χρόνους τῆς Σάμου καί σχολιάζονται τά ταφικά εὑρήματα καί ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος τῶν μνημείων[6]. Ἡ ἐργασία αὐτή μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν μιά πρώτη ἀντιμετώπιση τοῦ πλούσιου κεραμικοῦ ὑλικοῦ ἀπό τήν ἑλληνιστική Σάμο, ἐκτενέστερη διαπραγμάτευση τοῦ ὁποίου θά παρουσιαστεῖ σέ προσεχή μελέτη μέ βάση τά εὑρήματα ἀπό τίς ἀνασκαφές στήν πόλη καί ἰδιαίτερα τά κτερίσματα τῶν τάφων ἑνός

6. Ἡ ἀνασκαφή τῶν τάφων τῆς Γλυφάδας (1968/69) καί τῆς βόρειας νεκρόπολης (1967) ἔγινε ἀπό τό μελετητή. Στούς τάφους Ματθαίου καί Βακεντῆ τήν ἄμεση ἐπίβλεψη εἶχε ἡ ἀρχαιολόγος Ἀναστασία Παναγιωτοπούλου. Τά σχέδια τῶν παλιότερων τάφων ἔγιναν ἀπό τό ζωγράφο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Κ. Ἠλιάκη, τῶν τάφων Βακεντῆ ἀπό τήν ἀρχιτέκτονα Δήμητρα Χριστοπούλου. Τά σχέδια τῶν ἀγγείων ἀπό τόν Κ. Ἠλιάκη καί τή ζωγράφο Κατερίνα Μαυραγάνη-Ἀργυροπούλου. Σημαντική βοήθεια πρόσφεραν οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων Ἰω. Νέττος, Μιλτ. Παπαχατζής καί Γ. Λαγαστής. Στήν ἀνασκαφή τοῦ 1968, γιά νά ξεχωρίζουν οἱ ἑλληνιστικοί τάφοι ἀπό τούς ἄλλους τῶν ἀρχαϊκῶν καί κλασικῶν χρόνων πού ἀνασκάφτηκαν παράλληλα, ἀριθμήθηκαν μέ ἀραβικούς ἀριθμούς μέ τήν πρόταξη τοῦ γράμματος α (α1-α8). Γιά τούς τάφους πού βρέθηκαν στό κτῆμα Ματθαίου στά 1977 χρησιμοποιήθηκαν λατινικοί ἀριθμοί μέ τήν πρόταξη τοῦ ὀνόματος τοῦ ἰδιοκτήτη (Ματθαίου I-III). Τό ἴδιο ἔγινε καί μέ τούς τάφους τοῦ ἀγροῦ Βακεντῆ (Βακεντῆ I-VII). Ἡ ἴδια ἀρίθμηση κρατήθηκε καί στή μελέτη γιά νά εἶναι εὔκολη ἡ συσχέτιση μέ τά ἡμερολόγια τῶν ἀνασκαφῶν καί τούς καταλόγους τοῦ Μουσείου.

ταφικοῦ μνημείου στόν Κάβο Φονιά καί τέσσερις μεγάλους ἀποθέτες μέ ὑλικό ἐξαιρετικά πλούσιο σέ ἀριθμό καί ποικιλία εὑρημάτων[7].

ΟΙ ΤΑΦΟΙ

Τάφοι στή δυτική νεκρόπολη (1968/1969)

Οἱ τάφοι ἔχουν λαξευτεῖ μέσα στό πέτρωμα τῆς πλαγιᾶς τοῦ μικροῦ λόφου πού ὑψώνεται ἀμέσως πρός Β. τῆς λίμνης Γλυφάδα, στά δεξιά τοῦ σύγχρονου δρόμου πρός τό Ἡραῖο. Ἡ ὄψη τῆς πλαγιᾶς ἔχει ἀλλοιωθεῖ ἀπό τίς ἐκσκαφές καί τίς ἐργασίες γιά τήν κατασκευή τοῦ δρόμου καί μερικοί τάφοι ἤ ταφικές κατασκευές ἔχουν καταστραφεῖ. Στήν πλαγιά τοῦ ὑψώματος βρίσκονται οἱ τάφοι α2, α3, α6-8. Μιά πώρινη σαρκοφάγος (α4), μιά ταφική κατασκευή (α5) καί ἕνας λαξευτός στό βράχο κιβωτιόσχημος τάφος (α1), πού ἐπίσης ἐρευνήθηκαν, δέν ἐξετάζονται στή μελέτη αὐτή.

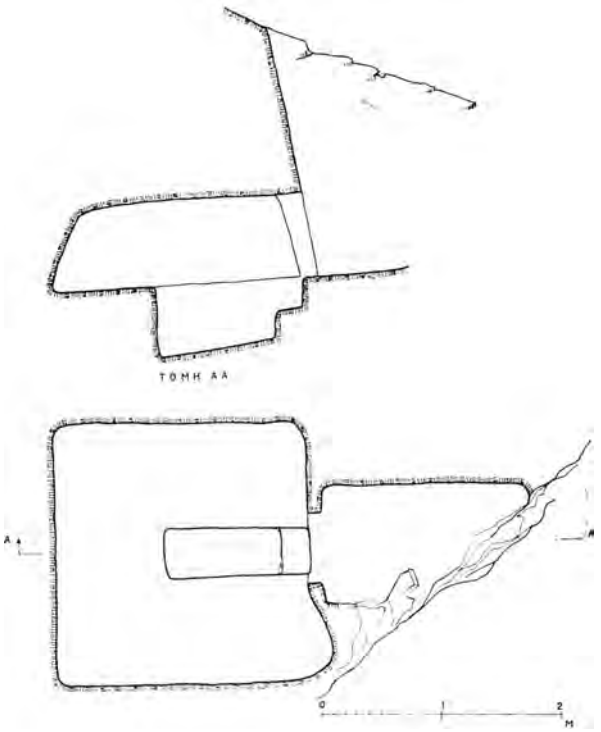
Τάφος α2 (Σχέδ. 1)

Διαστ. θαλάμου 2×2, συνολ. ὕψ. θαλάμου 1,25, μῆκ. ἐσωτ. διαδρόμου 1,20, πλ. ἐσωτ. διαδρόμου 0,40, πλ. κλινῶν 0,80-0,90, ὕψ. κλινῶν 0,50, ὕψ. θύρας 0,65, πλ. θύρας 0,60, μῆκ. ἐξωτ. δρόμου 1,80, πλ. ἐξωτ. δρόμου 1 μ.

Ὁ τάφος, μέ τήν εἴσοδό του πρός Ν., βρίσκεται στό ψηλότερο σημεῖο τῆς πλαγιᾶς. Ὁ βράχος πάνω ἀπό τήν εἴσοδο ἔχει λαξευτεῖ προσεκτικά μέ ἐλαφρά κλίση πρός τά πίσω. Ἡ ἀριστερή παρειά τοῦ δρόμου του ἔχει καταστραφεῖ ἀπό τίς σύγχρονες λατομικές ἐργασίες. Τό ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου, μέ ὑποτυπώδεις παραστάδες λαξευμένες στό βράχο, φράζεται μέ μαρμάρινη πλάκα, πάχ. 0,14 μ., πού διατηρήθηκε στή θέση της. Ἀριστερά ἀπό τήν εἴσοδο, στή δυτική πλευρά τοῦ τάφου, βρέθηκε μιά κόγχη, διαστ. 0,63×0,58, βάθ. 0,35 μ., τῆς ὁποίας τό πίσω τοίχωμα εἶχε ὑποχωρήσει δημιουργώντας ἄνοιγμα, πού, ἄν δέ χρησιμοποιήθηκε κάποτε σάν εἴσοδος τοῦ τάφου, διευκόλυνε σίγουρα τή σύλησή του. Ἕνα σκαλοπάτι, πλ. 0,20 μ., βοηθοῦσε στήν κάθοδο στόν ἐσωτερικό διάδρομο, πού βρίσκεται στόν ἄξονα τῆς εἰσόδου. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῶν κλινῶν ἔχει παραμείνει ἀνώμαλη, ὅπως ἦταν τά στρώματα τοῦ σχιστολιθικοῦ βράχου. Καλύτερα λαξευμένη εἶναι ἡ ὀροφή τοῦ θαλάμου μέ τή μορφή ὑποτυπώδους θόλου πού κατεβαίνει στά πλάγια μέχρι τό ἐπίπεδο τῶν κλινῶν. Παντοῦ παρατηρεῖται μιά τάση γιά ἀποφυγή ἀκμῶν. Στήν ἀριστερή παραστάδα τῆς εἰσόδου διατηροῦνται ἴχνη ἀσβεστοκονιάματος.

7. Ἡ μελέτη εἶχε κατατεθεῖ γιά δημοσίευση τό Μάρτιο τοῦ 1979, ἡ ἐκτύπωσή της ὅμως γιά διάφορους λόγους δέν ἔγινε δυνατή μέχρι σήμερα (Μάρτιος 1981). Στό διάστημα αὐτό δημοσιεύτηκαν νέες μελέτες καί κυρίως τό βιβλίο τῶν συναδέλφων Στ. Δρούγου καί Γ. Τουράτσογλου, Ἑλληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας. Τό ἄρθρο ἐνημερώθηκε ὅσο ἦταν δυνατό χωρίς ὡστόσο νά μεταβληθεῖ βασικά στή μορφή καί στά συμπεράσματα.

Ὁ τάφος εἶχε συληθεῖ σέ ἄγνωστους, ὁπωσδήποτε πολύ παλιότερους, χρόνους. Κατά τὸν καθαρισμό ὅμως βρέθηκαν πολλά ἀλλά πολύ φθαρμένα κτερίσματα καί σαθρά τμήματα ὀστῶν, πού ἀνήκουν σέ περισσότερους ἀπό ἕνα σκελετούς. Κανένα ἀντικείμενο δέ βρέθηκε στήν ἀρχική του θέση.

Σχέδ. 1. Τάφος α2. Κάτοψη καί τομή.

Κτερίσματα

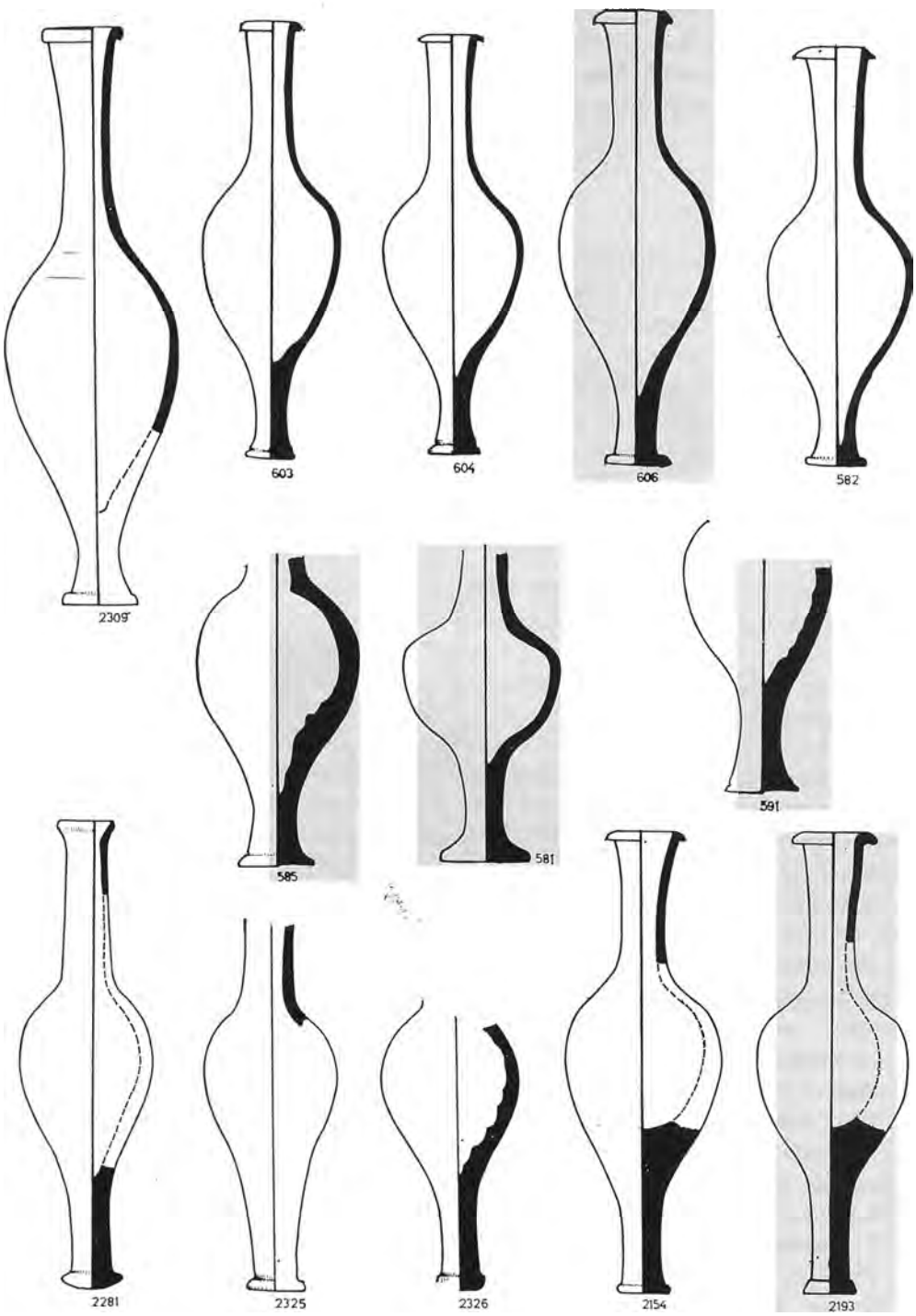
1. Μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 581) (Σχέδ. 2· Πίν. 119 στ).

Λείπει τό πάνω μέρος τοῦ λαιμοῦ καί τμῆμα τῆς κοιλιᾶς. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,135, διάμ. βάσης 0,043 μ.

Ἡ κοιλιά ἔχει σχῆμα δίνου (σβούρας) μέ ὑπερβολικά πλατύ ὦμο καί χωρίζεται ἔντονα ἀπό τό ὑπόλοιπο σῶμα. Τό καλοπλασμένο πόδι ἀπολήγει σέ πολύ πλατιά κομβιόσχημη βάση. Πηλός πορτοκαλέρυθρος.

Παρόμοια: Μέ λιγότερο ἔντονη τήν ἄρθρωση τοῦ ὤμου, τό ἀγγεῖο ἀριθ. 590 ἀπό τόν τάφο α8. Πρβλ. Délos XXVII, πίν. 47, D 165, D 166, J. Marcadé, BCH 77 (1953), σ. 602, εἰκ. 99 b (B 7355).

2. Μυροδοχεῖο τύπου Α1 (ἀριθ. εὑρ. 582) (Σχέδ. 2· Πίν. 119 β).

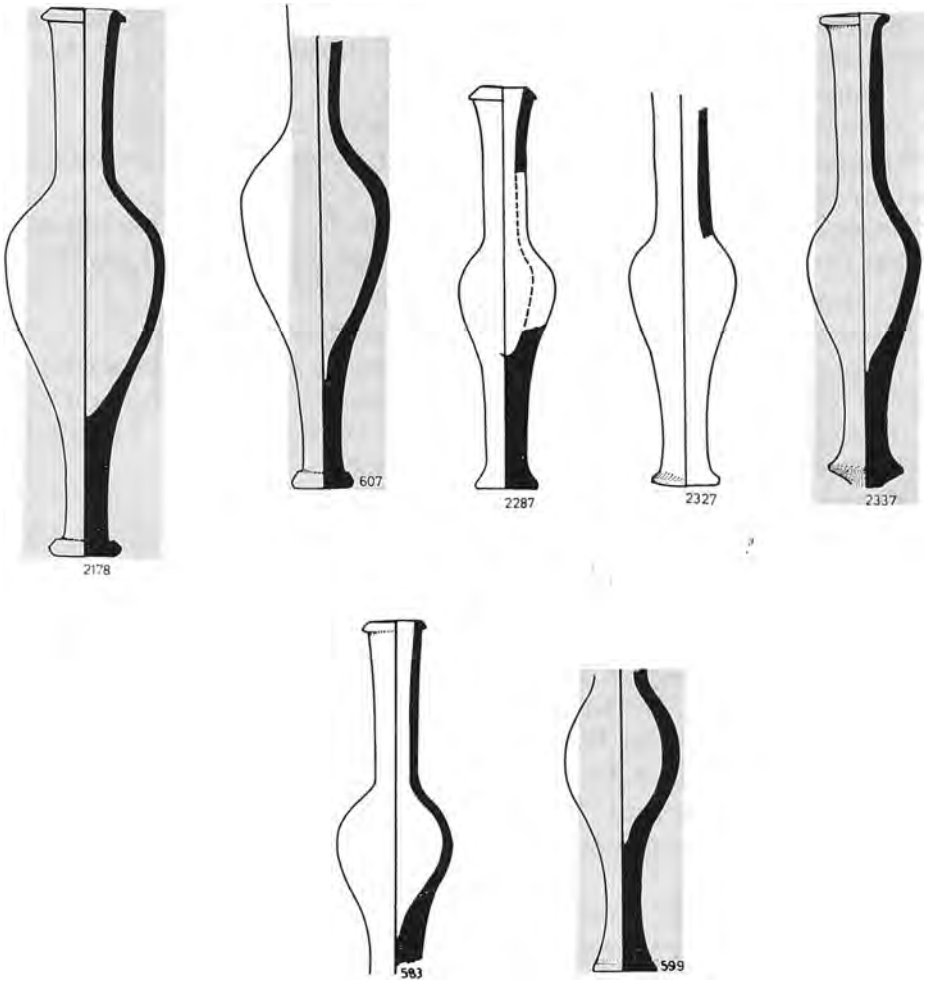

Σχέδ. 2. Μυροδοχεῖα.

Ἀκέραιο. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,18 μ. Πηλός ἐσωτερικά πορτοκαλόχρωμος, στήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια γκριζόφαιος.

Τό ἀγγεῖο καλοψημένο μέ τοιχώματα λεπτά.

Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 585 ἀπό τόν ἴδιο τάφο καί τά ἀγγεῖα ἀριθ. 603, 604, 606 ἀπό τόν τάφο α3. Πρβλ. Tarsus I, εἰκ. 135, ἀριθ. 234, Labraunda II, 1, πίν. 12, 165, σ. 27.

Σχέδ. 3. Μυροδοχεῖα.

3. Μυροδοχεῖο τύπου Γ (ἀριθ. εὑρ. 583) (Σχέδ. 3· Πίν. 119 α).

Λείπει τό πόδι μέ τή βάση. Σωζ. ὕψ. 0,14 μ.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 584, 599 τοῦ ἴδιου τάφου καί 2287, 2285 τοῦ τάφου Ματθαίου Ι, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

4. Μυροδοχεῖο τύπου Γ (ἀριθ. εὑρ. 584) (Πίν. 119 στ).

Λείπει τό πάνω μέρος τοῦ λαιμοῦ μέ τό χεῖλος. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,115 μ.

Ὁ δίσκος τῆς βάσης εἶναι πλατύς, ὅμοιος μέ τή βάση τοῦ ἀγγείου ἀριθ. 590 τοῦ τάφου α8.

Παρόμοια: Ἀπό τόν ἴδιο τάφο, πολύ φθαρμένα, τά ἀγγεῖα ἀριθ. 588 καί 583. Πρβλ. G. McFadden, AJA 50 (1946), πίν. 36, 2, σ. 468 (1ος αἰ. π.Χ.).

5. Μυροδοχεῖο τύπου Γ (ἀριθ. εὑρ. 599) (Σχέδ. 3· Πίν. 119γ).

Λείπει ὁ λαιμός. Σωζ. ὕψ. 0,12 μ.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 583, 584 καί ἰδιαίτερα τό ἀγγεῖο ἀριθ. 587, πού σώζεται σέ κακή κατάσταση, ἀπό τόν ἴδιο τάφο. Πρβλ. G. McFadden, ὅ.π., πίν. 36, 4, σ. 468.

6. Μυροδοχεῖο τύπου Α1 (ἀριθ. εὑρ. 585) (Σχέδ. 2· Πίν. 119 β).

Λείπει μέρος τοῦ ὤμου καί ὁ λαιμός. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,14 μ.

Ὁ δίσκος τῆς βάσης χωρίζεται ἀπό τό πόδι μέ αὐλάκωση. Στήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια ἴχνη ἀπό κοκκινωπό ἐπίχρισμα.

Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 582. Ἕνα ἄλλο ἀγγεῖο (ἀριθ. 591) ἀπό τόν τάφο α8 ἀνήκει στήν ἴδια ὁμάδα σάν πηλός καί κατασκευή. Πρβλ. Labraunda II, 1, πίν. 12, 165.

7. Μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 589) (Πίν. 119 ε).

Λείπει τό πάνω μέρος τοῦ λαιμοῦ. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,135 μ.

Ἀνήκει στήν τρίτη κατηγορία τῶν μυροδοχείων. Τό κανονικό ἀτρακτοειδές σῶμα ἀπολήγει σέ κοντό πόδι μέ κωνική βάση. Πηλός πορτοκαλέρυθρος, τοιχώματα χοντρά.

Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2283 τοῦ τάφου Ματθαίου Ι. Πρβλ. σχετικά: Délos XXVII, πίν. 46, D 162, J. Marcadé, ὅ.π., σ. 602, εἰκ. 99 c.

8. Μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 600) (Σχέδ. 4· Πίν. 119 α).

Λείπει τό πάνω μέρος τοῦ λαιμοῦ. Σωζ. ὕψ. 0,085 μ.

Ἡ κοιλιά εἶναι ἀτροφική, τό πόδι λεπτό καί ἡ βάση ἁπλό πλάτυσμα τοῦ ἄκρου τοῦ ποδιοῦ. Ἀντίθετα ὁ λαιμός πολύ εὐρύς. Πηλός πορτοκαλόχρωμος ἀκάθαρτος. Ἐπίχρισμα ὠχροκίτρινο.

Παρόμοια: Τά μυροδοχεῖα ἀριθ. 624, 625 τοῦ τάφου α7. Πρβλ. J. Marcadé, ὅ.π., σ. 602, εἰκ. 99 f (B 7352), H. Thompson, Hesperia III (1934), D78, Délos XXVII, πίν. 46, D 157, D 159, Ph. Bruneau, BCH 94 (1970), σ. 511, εἰκ. 206 καί 211, ἀριθ. 188/100 (τέλος 2ου - ἀρχές 1ου αἰ. π.Χ.).

9. Μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 586).

Λείπει ὁ λαιμός καί τμῆμα ἀπό τή βάση. Ἐπιφάνεια ἀπολεπισμένη σέ μεγάλο μέρος. Σωζ. ὕψ. 0,068 μ.

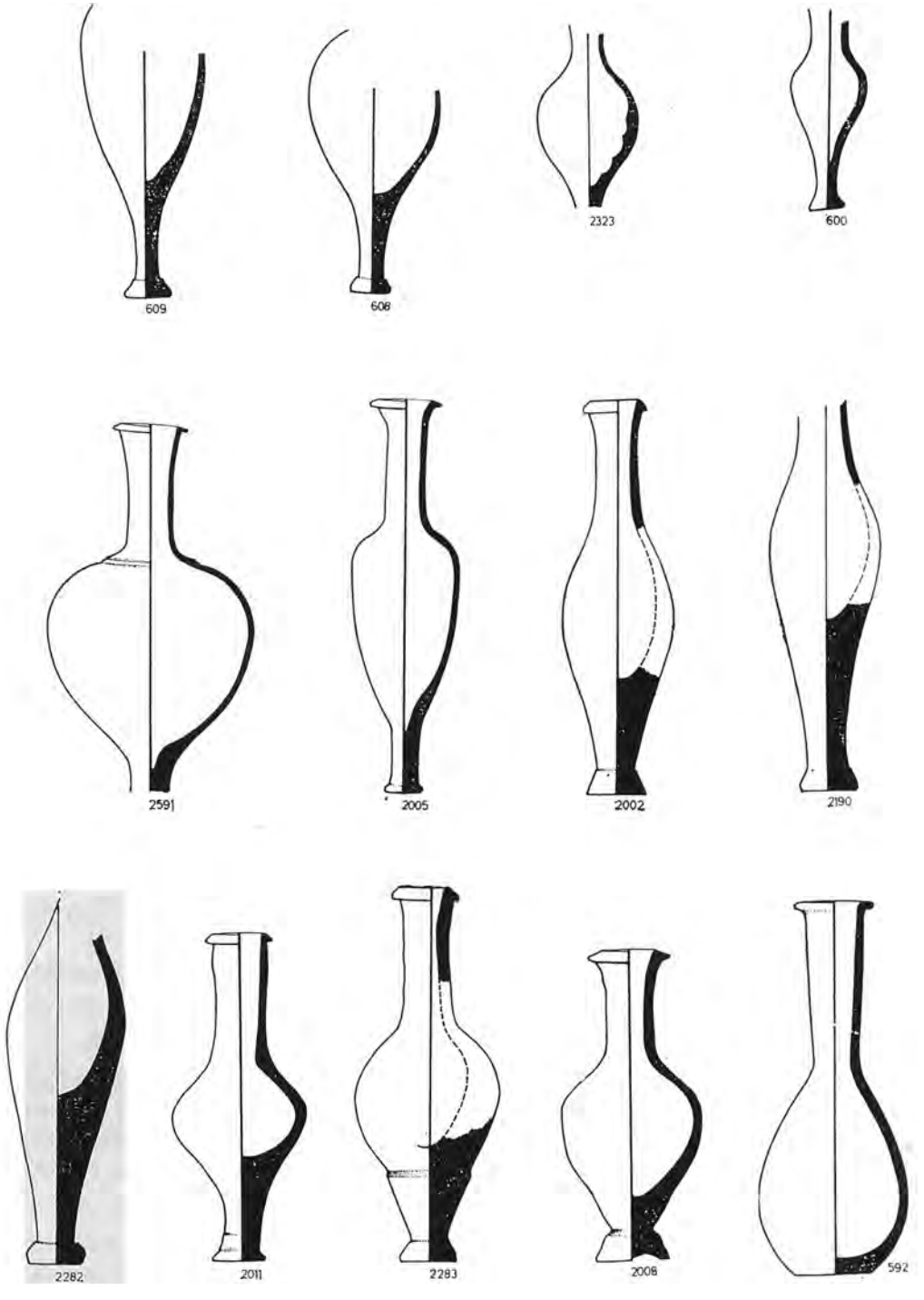
Τό σῶμα εἶναι σχεδόν σφαιρικό καί ἡ βάση ἁπλή δακτυλιοειδής μέ ὀμφαλό στό κέντρο τῆς κάτω ἐπιφάνειάς της. Πηλός πορτοκαλόφαιος, τοιχώματα χοντρά καί σαθρά ἀπό κακή ὄπτηση.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2016, 2017 καί 2008 τῶν τάφων ἀγροῦ Βακεντῆ IV, V, VI, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

10. Πινάκιο (ἀριθ. εὑρ. 632) (Σχέδ. 5· Πίν. 119 ζ)

Λείπει τμῆμα ἀπό τήν περιφέρεια τοῦ σώματος καί τοῦ χείλους. Διάμ. χείλους 0,215, βάσης 0,073, ὕψ. 0,045 μ.

Ἡ βάση εἶναι ἁπλή δακτυλιοειδής, τά τοιχώματα ἀνεβαίνουν ἔντονα πρός τά πάνω καί τό χεῖλος, πού χωρίζεται ἀπό τό ὑπόλοιπο σῶμα μέ χάραξη, γέρνει πρός τά ἔξω καί κάτω. Ἐσωτερικά στόν πυθμένα κυκλικό κοίλωμα. Πηλός ὠχρόφαιος. Καστα-

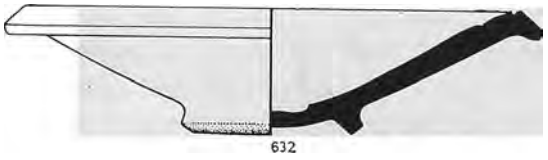

Σχέδ. 4. Μυροδοχεῖα.

νέρυθρο γάνωμα, πού ἔχει καταστραφεῖ σέ μεγάλη ἔκταση, καλύπτει τό ἐσωτερικό καί μέρος τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας.

Παρόμοια: Τά πινάκια ἀριθ. 1050-1054 τοῦ ἀποθέτη Πλατανιώτη πού τό ὑλικό του χρονολογεῖται γενικά στό β΄ μισό τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καί στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 1ου. Πρβλ. Bruneau, ὅ.π., σ. 477, εἰκ. 105, 106 καί σ. 504 κ.ἑ., εἰκ. 179-182, ἀπό σύνολα ταφικά πού χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 2ου καί στίς ἀρχές τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Γιά τήν ἀργή ἐξέλιξη παρόμοιων τύπων βλ. Bruneau, ὅ.π., σ. 518. Ἐπίσης βλ. Thompson, ὅ.π., σ. 433, εἰκ. 116, E1, E18, εἰκ. 82, σ. 395, Délos XXVII, πίν. 47, D 182, σ. 257.

Η. Εἰδώλιο ἡμίγυμνης γυναικείας μορφῆς («Ἀφροδίτη») (ἀριθ. εὑρ. 601) (Πίν. 119 δ).

Σχέδ. 5. Πινάκιο.

Λείπει ἡ βάση καί μικρό τμῆμα τοῦ ρούχου στό κάτω δεξί μέρος μαζί μέ τό δεξί πόδι. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,145 μ.

Ἡ μορφή στηρίζεται στό ἀριστερό πόδι καί σύρει τό δεξί πρός τά πίσω. Τό κεφάλι στρέφεται ἐλαφρά πρός τά δεξιά καί κάτω. Τά μαλλιά χωρισμένα στά δύο συγκρατιοῦνται στό πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς μέ ταινία πού τά ἄκρα της ἀπολήγουν στούς ὤμους. Τό ἱμάτιο καλύπτει τό κάτω μέρος τοῦ σώματος μόνο, συγκρατημένο μέ τό δεξί χέρι στό ὕψος τοῦ γοφοῦ, ἐνῶ στά ἀριστερά, ὑποστηριγμένο ἀπό τό ἀριστερό χέρι, ξεχύνεται σέ σχηματοποιημένες πτυχές κατά μῆκος τοῦ κορμιοῦ.

Πηλός μαλακός μέ χρῶμα βαθύ κόκκινο. Ἀπό τό λευκό ἐπίχρισμα πού σκέπαζε τήν ἐπιφάνεια ἔχουν μείνει ἐλάχιστα ἴχνη. Πάνω του λείψανα ἀπό σκοῦρο μαῦρο ἤ καστανό. Γιά τήν κατασκευή τοῦ εἰδωλίου χρησιμοποιήθηκε καλούπι. Ὀπή ἐξαερισμοῦ δέν ὑπάρχει, ἡ βάση ὅμως πρέπει νά ἦταν ἀνοιχτή ἀπό κάτω.

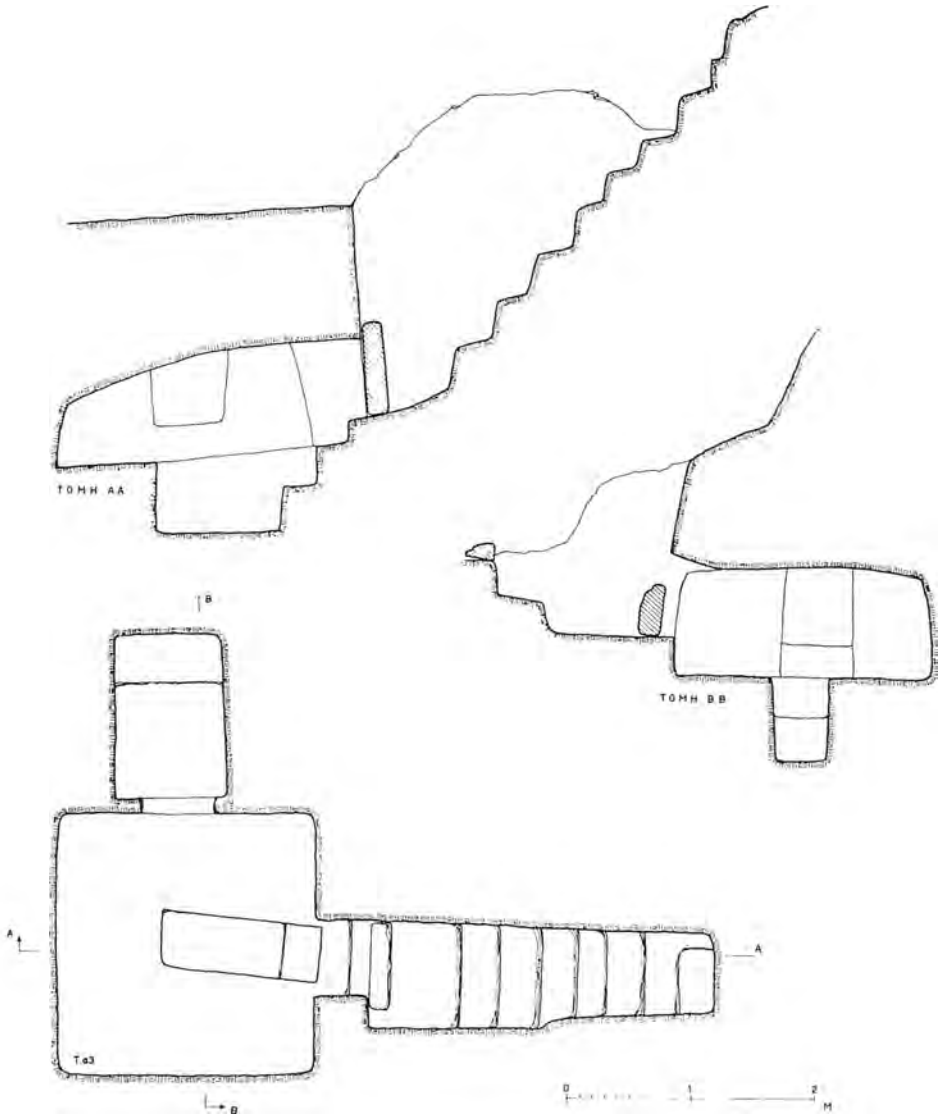
Τό εἰδώλιο ἀποδίδει τόν τύπο τῆς Ἀφροδίτης Arles σέ μετάπλαση. Πολύ καλύτερα τόν ἴδιο τύπο δίνει ἕνα παλιότερο εἰδώλιο τῶν Ἀβδήρων. Πρβλ. Λαζαρίδη, Εἰδώλια Ἀβδήρων, πίν. 16, Α 33 (α΄ μισό τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.).

Ἐκτός ἀπό τά ἀγγεῖα καί εἰδώλια πού ἀναφέρθηκαν, σώθηκαν ἀκόμη μικρά τμήματα ἀπό ἕξι τουλάχιστο μυροδοχεῖα καί δύο πινάκια, καθώς καί μικρό τμῆμα ἀπό πολύ φθαρμένο εἰδώλιο, τμήματα ἀπό δύο γυάλινα μυροδοχεῖα καί ἕνας ἀστράγαλος. Στήν ἐπίχωση βρέθηκαν ἐπίσης πολλά σιδερένια καρφιά, πολύ καταστραμμένα ἀπό τήν ὀξείδωση, πού διατηροῦν ὅμως ἴχνη ξύλου.

Τάφος α3 (Σχέδ. 6)

Διαστ. θαλάμου 2,20×2,20, συνολ. ὕψ. θαλάμου 1,40, μῆκ. ἐσωτ. διαδρόμου 1,25,

πλ. ἐσωτ. διαδρόμου 0,40, πλ. κλινῶν 0,80, ὕψ. κλινῶν 0,55, μῆκ. δυτικοῦ δρόμου 2,80, πλ. δρόμου 0,65 (0,85 μ. μπροστά στήν εἴσοδο), μῆκ. νότιου δρόμου 1,30, πλ. δρόμου 0,86, πλ. θύρας Α΄ 0,60, ὕψ. θύρας Α΄ 0,60, πλ. θύρας Β΄ 0,55, ὕψ. θύρας Β΄ 0,60 μ.

Σχέδ. 6. Τάφος α3. Κάτοψη καί τομές.

Ὁ τάφος βρίσκεται δυτικά ἀπό τόν προηγούμενο τάφο α2, μέ τήν κύρια εἴσοδο πρός ΒΔ. Ὁ δρόμος, μέ κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ὁδηγεῖ κάτω πρός τήν εἴσοδο τοῦ τάφου μέ ἑπτά σκαλοπάτια, πλ. 0,25 περίπου καί ὕψ. 0,22 μ. Ἀκριβῶς μπροστά στήν εἴσοδο τοῦ τάφου σχηματίζεται τετράγωνο πλάτωμα, διαστ. 0,85×0,80 μ., πού βρίσκεται σέ βάθος 2,75 μ. ἀπό τό ψηλότερο σημεῖο τοῦ λαξευμένου βράχου. Ἡ πρόσοψη τοῦ τά-

φου πάνω ἀπό τή θύρα, καθώς καί οἱ μακριές πλευρές τοῦ δρόμου, εἶναι προσεκτικά λαξευμένες μέχρι τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Τήν εἴσοδο ἔφραζε μιά πλάκα ἀπό μαλακό ἀμμόλιθο, διαστ. 0,70×0,60 καί πάχ. 0,16 μ., πού διατηρήθηκε στή θέση της μέ σπασμένη τήν πάνω δεξιά γωνία της. Γιά τό ἄνοιγμα τοῦ τάφου ἡ πλάκα συρόταν πρός τά πάνω κατά μῆκος τῆς παρειᾶς τοῦ βράχου μέ τή βοήθεια δύο σχοινιῶν. Ἴχνη ἀπό τήν τριβή τῶν σχοινιῶν διακρίνονται στήν κάτω ἐπιφάνεια καί στό πάνω μέρος τῆς ἐσωτερικῆς ὄψης τῆς πλάκας μέ τή μορφή αὐλακιῶν, ὅμοιων μέ αὐτά πού παρατηροῦνται στά προστομιαῖα πηγαδιῶν. Πάνω στό βράχο καί στήν πλάκα διατηρήθηκαν λείψανα ἀπό ἀσβεστοκονίαμα πού ἔφραζε τούς ἁρμούς. Κονίαμα δέ φαίνεται νά χρησιμοποιήθηκε, ὅμως, κατά τήν τελευταία φορά πού κλείστηκε ὁ τάφος γιά τή στεγάνωση τῶν ἁρμῶν. Ἀπό τήν εἴσοδο κατέβαζαν στόν ἐσωτερικό διάδρομο τρία σκαλοπάτια, πλ. 0,25 καί ὕψ. 0,18-0,32 μ., καλύτερα λαξευμένα ἀπό τά σκαλοπάτια τοῦ ἐξωτερικοῦ δρόμου. Ὁ θάλαμος στεγάζεται μέ ρηχό θόλο πού κατεβαίνει στά πλάγια ὡς τό ἐπίπεδο τῶν κλινῶν, χωρίς ἀκμές. Τά τοιχώματά του εἶναι ἁδρότερα λαξευμένα ἀπό ὅσο τά τοιχώματα τοῦ δρόμου. Ἰδιορρυθμία ἀποτελεῖ ἡ διάνοιξη μιᾶς δεύτερης εἰσόδου στή νότια πλευρά τοῦ τάφου, ὅπου ὁ βράχος χαμηλώνει ἀπότομα, γιά μιά εὔκολη πρόσβαση στόν τάφο καί παράλληλη κατάργηση τῆς ἀπότομης καί δύσχρηστης παλιᾶς εἰσόδου. Ὁ δρόμος πού ὁδηγεῖ στή νέα εἴσοδο κατεβαίνει στό ἐπίπεδό της (βάθ. 0,56 μ.) μέ ἕνα σκαλοπάτι, ὕψ. 0,32 μ., πού σχηματίζεται στό μέσο περίπου τοῦ μήκους του. Ὁ βράχος πάνω ἀπό τή θύρα ἔχει λαξευτεῖ κατακόρυφα ὡς τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Τό ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου (πλ. 0,55 μ.) ἔκλεινε μέ δύο λίθινες πλάκες ἀπό τίς ὁποῖες ἡ κατώτερη, διαστ. 0,38× 0,73 καί πάχ. 0,20 μ., βρέθηκε στή θέση της στερεωμένη μέ λευκό ἀσβεστοκονίαμα, πού ἔφραζε μέ ἐπιμέλεια τά κενά ἀνάμεσα στήν πλάκα καί στό βράχο. Τό ἄνοιγμα τῆς νέας εἰσόδου, ὅπως ἄλλωστε καί τῆς παλιᾶς, περιορίζεται μέ τή λάξευση παραστάδων[8]. Ἀπό τή νότια εἴσοδο ἔγινε ἡ σύληση τοῦ τάφου.

Κτερίσματα καὶ ὀστά βρέθηκαν διασκορπισμένα μέσα στόν ἐσωτερικό διάδρομο καί καμία ταφή δέ διατηρήθηκε ἀνέπαφη. Τά περισσότερα εὑρήματα βρέθηκαν σέ κακή διατήρηση καί τά ὀστά σέ κατάσταση ἀποσάθρωσης. Ὁ ἀριθμός τῶν ταφῶν δέν εἶναι δυνατό νά ὑπολογιστεῖ.

Κτερίσματα

1. Μυροδοχεῖο τύπου Α1 (ἀριθ. εὑρ. 603) (Σχέδ. 2· Πίν. 120α).

Λείπει μικρό τμῆμα τῆς κοιλιᾶς. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,19 μ.

Τό πόδι εἶναι λεπτό καί ὁ δίσκος τῆς βάσης μικρός, καλά πλασμένος, χωρίζεται ἀπό τό πόδι μέ χάραξη. Πηλός ἐρυθρόφαιος. Τοιχώματα λεπτά.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 604, 606 τοῦ ἴδιου τάφου. Πρβλ. Délos XXVII, πίν. 46, D 155, 160, σ. 254.

2. Μυροδοχεῖο τύπου Α1 (ἀριθ. εὑρ. 604) (Σχέδ. 2).

8. Ἐξωτερικά, νότια ἀπό τόν παλιό δρόμο καί παράλληλα μέ αὐτόν διακρίνεται πάνω στό βράχο μακρόστενο λάξευμα, μήκ. 1 μ. περίπου καί πλ. 0,30 μ. Ἀντίστοιχο λάξευμα ὑπάρχει καί κατά μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ δρόμου. Γιά τή μορφή τῆς κατασκευῆς καί τή σχέση της μέ τόν τάφο δέν εἶναι δυνατό νά λεχθεῖ τίποτε μέ βεβαιότητα.

Λείπει μικρό τμῆμα τῆς κοιλιᾶς. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,18 μ.
Πηλός πορτοκαλέρυθρος ἀπό τήν ὄπτηση. Τοιχώματα λεπτά.
Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 603, 606 τοῦ ἴδιου τάφου.

3. Μυροδοχεῖο τύπου Α1 (ἀριθ. εὑρ. 606) (Σχέδ. 2· Πίν. 120 α).
Λείπει μικρό μέρος τοῦ λαιμοῦ. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,195 μ.
Πηλός ὠχρέρυθρος. Τοιχώματα λεπτά.
Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 603, 604, τοῦ ἴδιου τάφου, 582 τοῦ τάφου α2 καί 2309 τοῦ τάφου τῆς βόρειας νεκρόπολης.

4. Μυροδοχεῖο τύπου Α1 (ἀριθ. εὑρ. 605) (Πίν. 120 γ).
Λείπει τό πόδι. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,195 μ.
Πηλός ὠχρέρυθρος. Τοιχώματα σχετικά χοντρά.
Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 607 ἀπό τόν ἴδιο τάφο. Πρβλ. Samos XIV, εἰκ. 261, B,C, σ. 158.

5. Μυροδοχεῖο τύπου Α2 (ἀριθ. εὑρ. 607) (Σχέδ. 3· Πίν. 120 β).
Λείπει τό πάνω μέρος τοῦ λαιμοῦ. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,195 μ.
Πηλός ὠχρέρυθρος. Σέ μερικά σημεῖα διατηρεῖται ὠχροκίτρινο ἐπίχρισμα.
Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 605 τοῦ ἴδιου τάφου. Ἀπό ἕνα ἄλλο ὅμοιο (ἀριθ. 618) ἀπό τόν ἴδιο τάφο σώζεται μόνο τμῆμα τοῦ σώματος. Ἐπίσης τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2178 ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ V, ὅπου καί ἄλλα τῆς ἴδιας ὁμάδας καί σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. Délos XXVII, πίν. 46, D 160.

6. Μυροδοχεῖο τύπου Δ (ἀριθ. εὑρ. 608) (Σχέδ. 4).
Λείπει τό πάνω μέρος τοῦ σώματος μέ τό λαιμό. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,11 μ.
Στό σχῆμα μοιάζει μέ τά 603, 606 μέ αὐγόσχημη κοιλιά, λεπτό πόδι καί σχηματοποιημένη κωνική βάση. Πηλός ὠχρόφαιος. Τοιχώματα ἰδιαίτερα λεπτά, ὅπως σ' ὅλη τήν ὁμάδα.
Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀπό τόν Κάβο Φονιά, ἀριθ. 2222, 2223 καί 2153 τοῦ τάφου Βακεντῆ VI. Πρβλ. J.K. Anderson, BSA XLIX (1954), εἰκ. 18, 336, 337.

7. Μυροδοχεῖο τύπου Δ (ἀριθ. εὑρ. 609) (Σχέδ. 4).
Λείπει τό πάνω μέρος τοῦ σώματος μέ τό λαιμό. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,125 μ.
Ὅμοιο μέ τό 608. Κοιλιά περισσότερο ἐπιμήκης καί πόδι λεπτότερο. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Τοιχώματα ἐξαιρετικά λεπτά.
Παρόμοιο: Βλ. ἀγγεῖο ἀριθ. 608. Πρβλ. J.K. Anderson, ὅ.π., εἰκ. 18, 328, 329.

8. Μυροδοχεῖο τύπου Α3 (ἀριθ. εὑρ. 610).
Λείπουν τό πάνω μέρος τοῦ λαιμοῦ καί τό πόδι. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,14 μ.
Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Τοιχώματα χοντρά, ἐπιφάνεια πολύ φθαρμένη.
Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα 2186, 2177, 2193 τῶν τάφων ἀγροῦ Βακεντῆ. Πρβλ. Délos XXVII, D 161, πίν. 46.

9. Μυροδοχεῖο τύπου Α1 (ἀριθ. εὑρ. 615).
Λείπει ὁ λαιμός μέ τμῆμα τοῦ σώματος. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,20 μ.
Τό σῶμα εἶναι ἀτρακτοειδές, τό πόδι σχετικά γεμάτο καί ἡ δισκοειδής βάση πλατιά. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Τοιχώματα χοντρά καί σαθρά ἀπό κακή ὄπτηση, ἐπιφάνεια ἀπολεπισμένη.

Παρόμοια: Τό μυροδοχεῖο ἀριθ. 614 τοῦ ἴδιου τάφου, πού σώζεται σέ πολύ κακή κατάσταση.

10. Μυροδοχεῖο τύπου Γ (ἀριθ. εὑρ. 616).

Λείπει ὁ λαιμός καί τό κάτω μέρος τοῦ ποδιοῦ. Σωζ. ὕψ. 0,08 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος.

Παρόμοια: Ἀπό ἕνα ἄλλο ὅμοιο (ἀριθ. 617) ἀπό τόν ἴδιο τάφο σώζεται τό σφαιρικό σῶμα. Ἐπίσης τά ἀγγεῖα ἀριθ. 583, 599 τοῦ τάφου α2 καί 2285, 2287 τοῦ τάφου Ματθαίου Ι, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

11. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 611) (Σχέδ. 7· Πίν. 120 δ).

Λείπει ὁ λαιμός. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,105 μ.

Τό σῶμα εἶναι σφαιρικό μέ ἐλαφρό πλάτυσμα στή θέση τῆς βάσης. Ἐξωτερικά στήν ἐπιφάνεια ἀνεπαίσθητες ὁριζόντιες αὐλακώσεις. Πηλός ἐρυθρόφαιος, τοιχώματα λεπτά, ἴχνη ἀπό ὠχρόλευκο ἐπίχρισμα.

Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2033 τοῦ τάφου Βακεντῆ VII.

12. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 612) (Σχέδ. 7· Πίν. 120 δ).

Λείπει ὁ λαιμός. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,065 μ.

Τό σῶμα εἶναι ἀπιόσχημο, μέ ἁπλό πλάτυσμα ἐλαφρά κοῖλο στή βάση. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.

Παρόμοια: Τμῆμα ἀπό ἕνα ἄλλο ὅμοιο (σωζ. ὕψ. 0,055 μ.), ἀκατάγραφο, ἀπό τόν ἴδιο τάφο.

13. Λύχνος (ἀριθ. εὑρ. 621) (Πίν. 120 ε).

Λείπει τό 1/3 περίπου ἀπό τό δίσκο καί τό 1/2 ἀπό τό ὑπόλοιπο σῶμα. Συγκολλημένος. Ὕψος μέ τή λαβή 0,048, διάμ. 0,065 μ.

Κάθετη διπλή λαβή. Στόν κοῖλο δίσκο, πού ὁρίζεται κατά τήν περιφέρεια μέ τρεῖς ἐγχάρακτες γραμμές, παριστάνεται πολεμιστής πρός τά ἀριστερά. Φορεῖ κράνος μέ λοφίο καί κρατεῖ στό δεξί χέρι δόρυ καί στό ἀριστερό τρόπαιο. Στά ἄκρα τῆς μύξας ἀνάγλυφες ἕλικες. Πηλός ὠχρέρυθρος, τοιχώματα λεπτά.

Πρβλ. Agora VII (πίν. 2, 38 καί 40), ἰδιαίτερα πίν. 3, 58 (Mars ultor) (ὕστερος 1ος αἰ. π.Χ. - πρώιμος 1ος αἰ. μ.Χ.), Tarsus I, πίν. 99, 159 group XIII, σ. 94 καί 111 (β΄ τέταρτο 1ου αἰ. μ.Χ.), Délos XXVI, πίν. 31, 4638 (ἀπό τή Στοά τοῦ Ἀντίγονου), Corinth II (group XXII), σ. 76, πίν. VII, 425.

14. Σαράντα πέντε ἀστράγαλοι (Πίν. 121).

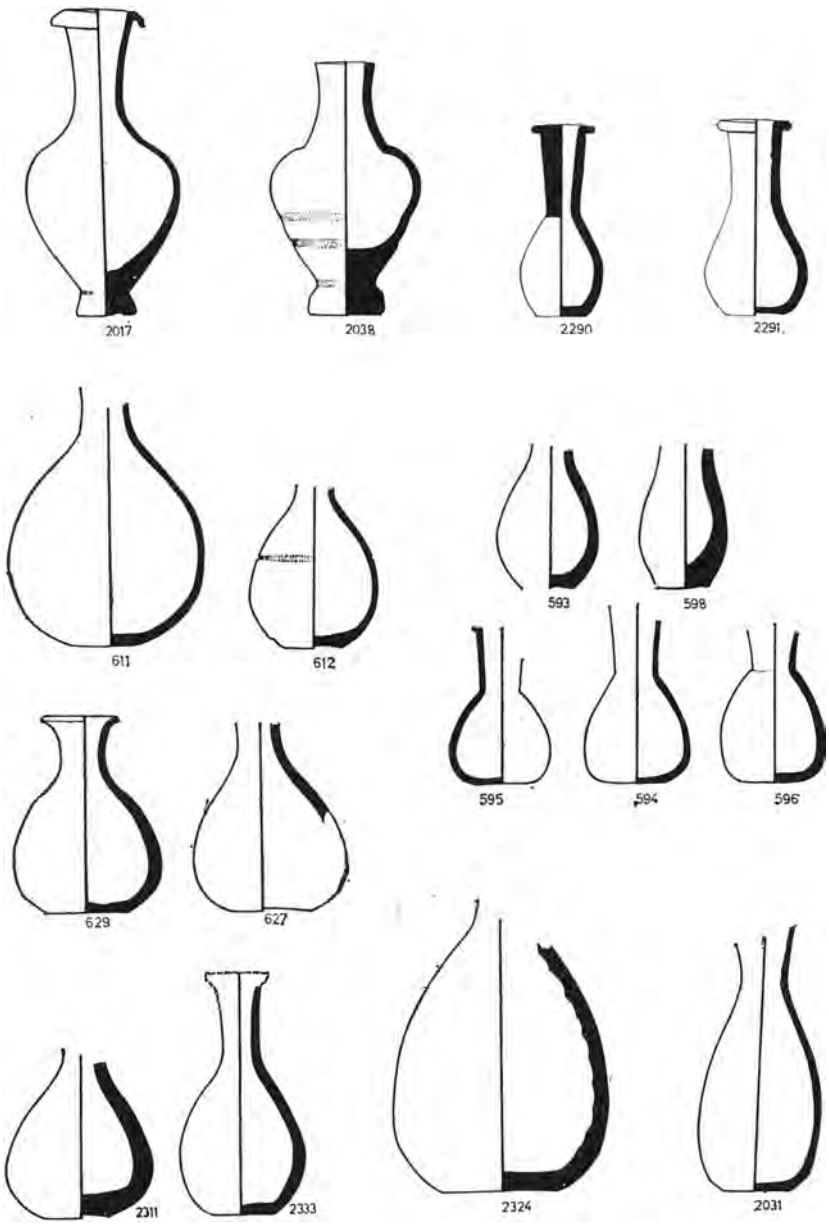
Μερικοί ἔχουν στό κέντρο τους ὀπή.

Γιά τούς ἀστράγαλους, πού βρίσκονται συχνά σέ τάφους καί οἰκισμούς, γενικά βλ. Délos XVIII, σ. 332-334, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία. Ἐπίσης Délos XXVII, πίν. 38 (C 301), σ. 233, Tarsus I, σ. 399, εἰκ. 273, 86-87, Corinth XII, πίν. 100, 1753, σ. 222 καί 217 κ.ἑ., O. Broneer, Hesperia 16 (1947), σ. 241, πίν. 61, 20, Bruneau, ὅ.π., σ. 526 κ.ἑ. μέ παραπομπές σχετικά.

15. Τμήματα ἀπό πέντε τουλάχιστο στλεγγίδες· πολύ καταστραμμένα ἀπό τήν ὀξείδωση.

Πολλά τμήματα βρέθηκαν στό δρόμο μπροστά ἀπό τή μεταγενέστερη εἴσοδο.

16. Τριάντα δύο τρίλοβα φύλλα ἀπό χρυσό στεφάνι (ἀριθ. εὑρ. 2601) (Πίν. 122).

Σχέδ. 7. Μυροδοχεῖα.

Παρουσιάζουν δύο τύπους μέ διαφορετικό σχῆμα καί μέγεθος: Ἕξι μεγάλα ἀκέραια καί τμήματα δύο ἄλλων, μήκ. 0,058 μ., καμωμένα ἀπό παχύτερο φύλλο χρυσοῦ, καί εἴκοσι τέσσαρα μικρά (ἀκέραια δεκαοκτώ), μήκ. 0,038 μ. Πολλά σώζουν ἴχνη ἀπό κόκκινο ἐπίθετο χρῶμα (βρέθηκαν ὅλα στήν ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ διαδρόμου). Πολύ συνηθισμένα εὑρήματα στά ἑλληνιστικά καί ρωμαϊκά στρώματα. Σχηματικά δοσμένα, χωρίς νατουραλισμό, δέν ἐπιτρέπουν τήν ταύτιση μέ συγκεκριμένο φυτό.

Πρβλ. ὅμοια ἀπό τή Δούρα Εὐρωπό, 9th Season, II, σ. 114 καί σ. 22 (καί γιά τόν τρόπο στερέωσης στό στεφάνι). Ἐπίσης Corinth XIII, σ. 298, πίν. 79, 516, I, μέ βιβλιογραφία σχετικά, Délos XVIII, σ. 310 κ.έ., πίν. 803, 806, 807, Kurt Gebauer, AA 1942, εἰκ. 21.

17. Ἕξι λεπτά χάλκινα καρφιά (ἀριθ. εὑρ. 2439 α) (Πίν. 123 α).

Τομή τετραγωνική. Μῆκ. 0,045-0,05 μ.

Πρβλ. Délos XXVII, πίν. 35, C 125, 127, 128.

18. Ἀστράγαλος ἀπό πρασινωπό γυαλί (ἀριθ. εὑρ. 2439 β) (Πίν. 123 β).

Λείπει μικρό τμῆμα. Μῆκ. 0,016 μ.

Παρόμοια: Ἀριθ. 2492 α τοῦ τάφου Βακεντῆ III. Πρβλ. Corinth XII, πίν. 100, 1754, Délos XXVII, πίν. 39 (C 343-344), σ. 236 καί Délos XVIII, πίν. 825, 821.

19. Πέντε φακοειδεῖς ψῆφοι ἀπό ὑαλόμαζα (ἀριθ. εὑρ. 2439 γ) (Πίν. 123 δ) σέ χρῶμα πράσινο, ὠχρόφαιο καί καστανόφαιο (οἱ τρεῖς βρέθηκαν στόν ἐσωτερικό διάδρομο).

Πρβλ. Délos XXVII, πίν. 39, C 332-334, σ. 235, Délos XVIII, σ. 308, 160 a καί πίν. 794, 796-798, Dura-Europos, 9th Season, II, σ. 70, πίν. 51 καί 46. Γιά τόν τρόπο πού προσαρμόζονταν στά δαχτυλίδια βλ. Délos XXVII, πίν. 36, C 137-138. Μερικές φορές χρησιμοποιοῦνται καί γιά νά διακοσμήσουν κιβωτίδια καί σκεύη. Σχετικά βλ. R. Lullies, AA 1938, σ. 463, 464, εἰκ. 42, μέ σχετική βιβλιογραφία.

20. Τέσσερα κοκάλινα κυλινδρικά ἀντικείμενα (ἀριθ. εὑρ. 2439 δ) (Πίν. 123 γ).

Μῆκ. 0,02-0,022 μ. Στό ἕνα ἄκρο τους διπλή ἐγχάραξη. Στό κυλινδρικό τμῆμα ὑπάρχουν δύο ὀπές στήν ἴδια κατακόρυφο καί μία τρίτη στή μία ἀπό τίς δύο κυκλικές βάσεις τους. Τέτοια ἀντικείμενα ἀποτελοῦσαν ἐξαρτήματα (στρόφιγγες, ρεζέδες) γιά τή σύνδεση τοῦ καλύμματος μέ τό ὑπόλοιπο σῶμα σέ μικρά ξύλινα ἤ ἐλεφάντινα κιβωτίδια (δύο βρέθηκαν στό διάδρομο μπροστά στή μεταγενέστερη θύρα καί δύο στόν ἐσωτερικό διάδρομο).

Πρβλ. Délos XXVII, πίν. 38, C 277-279, σ. 232 (ἰδιαίτερα C 278), Ephesus, σ. 197, πίν. 41, 2-8, Tarsus I, σ. 400, ἀριθ. 90-92, εἰκ. 273, Corinth XII, πίν. 64, ἀριθ. 873-874. Γιά τή χρήση τους γενικά βλ. Délos XVIII, σ. 242-244, πίν. 78, 645.

21. Πλακίδιο ἀπό ἐλεφαντόδοντο μέ ἀνάγλυφο ἀστράγαλο.

Συγκολλημένο ἀπό δύο τμήματα. Συνολ. μῆκ. 0,045 μ. Πιθανότατα ἀπό διακόσμηση μικροῦ κιβωτίδιου.

Πρβλ. Délos XXVII, πίν. 38, C 273, σ. 232, Swed. Cypr. Exp. IV, 3, σ. 176, εἰκ. 65, 5.

22. Δισκόμορφο κοκάλινο ἀντικείμενο (ἀριθ. εὑρ. 2439) (Πίν. 123 ε).

Διάμ. 0,026 μ. Μέσα σέ ρηχό αὐλάκι χαραγμένο στήν περιφέρειά του ὑπάρχουν δεκατέσσερις ὀπές (βάθος 0,005 μ.), ἀκτινωτά πρός τό κέντρο. Στή μέση τοῦ δίσκου ὑπάρχει διαμπερής ὀπή. Τήν περιφέρεια τῆς κύριας ὄψης περιτρέχει ἀνάγλυφο στενό πλαίσιο.

Παρόμοιο, λιγότερο καλά διατηρημένο τό ἀριθ. 2440 ἀπό τόν τάφο τῆς βορειοανατολικῆς νεκρόπολης.

23. Χάλκινο δαχτυλίδι (ἀριθ. εὑρ. 2439).

Πολύ καταστραμμένο ἀπό τήν ὀξείδωση. Διάμ. 0,015, πάχ. 0,002 μ.

24. Δύο χάλκινοι κρίκοι μέ ἁλυσιδωτή σύνδεση (χωρίς ἀριθμό).

Τμῆμα τοῦ ἑνός λείπει μαζί μέ τόν τρίτο κρίκο πού πιθανότατα συνανῆκε. Τά ἀνάγλυφα «συμβολικά» ἐξαρτήματα πού ὑπάρχουν ἔχουν καταστραφεῖ ἀπό τήν ὀξείδωση καί εἶναι δυσδιάγνωστα. Γενικά θεωροῦνται ὅτι ἔχουν ἀποτροπαϊκή σημασία.

Πρβλ. σχετικά, BSA XLIV (1949), σ. 84-85, πίν. 26, 1 (16) καί 29, 3 (23) καί εἰκ. 19, ὅπου τό καλύτερα διατηρημένο παράδειγμα στό Βρετανικό Μουσεῖο. Ἐπίσης Délos XXVII, σ. 224, πίν. 34, C 96, καί Délos XVIII, πίν. 74, 599.

Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω βρέθηκαν στόν τάφο καί τμήματα ἀπό πολύ καταστραμμένο χάλκινο κυκλικό κάτοπτρο (πρβλ. ὅμοιο ἀπό τόν Κοφινά Χίου, BSA XLIX (1954), πίν. 14 a, 324), μικρά χάλκινα ἐλάσματα, ἕξι μικρά τμήματα ἀπό εἰδώλια, πολύ φθαρμένα ὄστρακα ἀπό διάφορα ἀγγεῖα καί τμήματα ἀπό ἐννέα ἀκόμη μυροδοχεῖα.

Τάφος α6 (Σχέδ. 8)

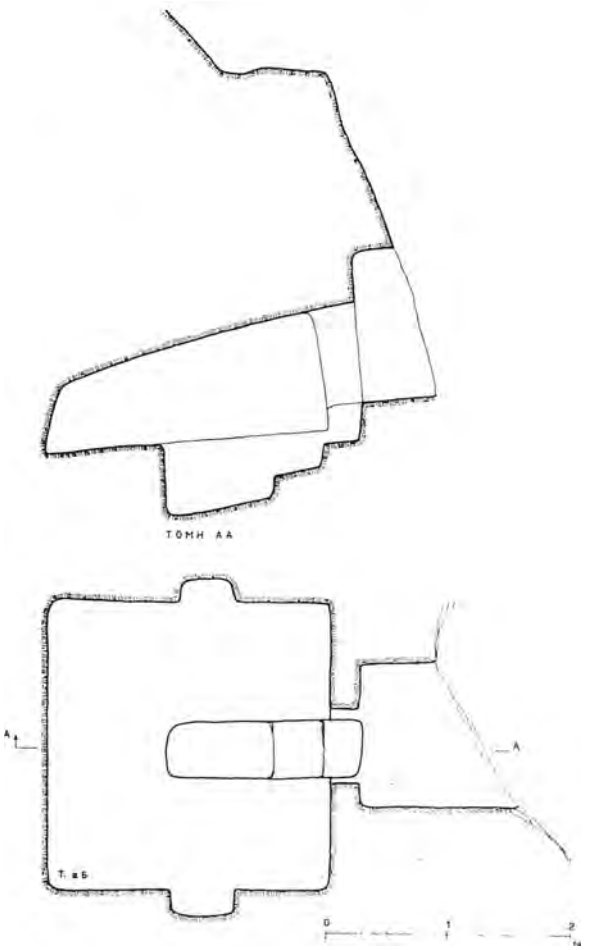
Διαστ. θαλάμου 2,35×2,25, συνολ. ὕψ. 1,50, μῆκ. ἐσωτ. διαδρόμου 1,25, πλ. ἐσωτ. διαδρόμου 0,45, πλ. κλινῶν 0,90, ὕψ. κλινῶν 0,50, σωζ. μῆκ. ἐξωτ. δρόμου 1,35, πλ. ἐξωτ. δρόμου 1,05, ὕψ. ἐξωτ. δρόμου 1,30, πλ. θύρας 0,60, ὕψ. θύρας 1 μ.

Ὁ τάφος α6, μαζί μέ τούς τάφους α7 καί α8, βρίσκεται σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπό τούς προηγουμένους, στό ἐπίπεδο τοῦ σύγχρονου δρόμου, πού ὅπως φαίνεται εἶναι ἀρκετά ψηλότερα ἀπό τόν ἀρχαῖο δρόμο πρός τό Ἡραῖο. Ἡ εἴσοδός του εἶναι στραμμένη πρός Δ. Ἕνα μέρος τοῦ δρόμου τοῦ τάφου ἔχει καταστραφεῖ ἀπό τίς ἐκσκαφές γιά τήν κατασκευή τοῦ σύγχρονου δρόμου. Τό τμῆμα πού σώζεται εἶναι στεγασμένο, ἰδιορρυθμία πού δέν παρατηρήθηκε σέ κανέναν ἄλλο τάφο τῆς Σάμου. Μέ δύο σκαλοπάτια, πλ. 0,30-0,35 καί ὕψ. 0,25-0,30 μ., κατεβάζει ὁ δρόμος στό ἐσωτερικό τοῦ τετράγωνου θαλάμου. Ἡ ὀροφή του στεγάζεται μέ ρηχή καμάρα πού παρουσιάζει ἔντονη κλίση πρός τά πίσω, ὅπου τό συνολικό ὕψος τοῦ τάφου δέν ξεπερνᾶ τό 1 μ. Ἡ ἰδιόμορφη αὐτή διαμόρφωση τῆς ὀροφῆς ὀφείλεται στό εἶδος τοῦ σχιστολιθικοῦ πετρώματος, τοῦ ὁποίου οἱ στρώσεις παρουσιάζουν ἔντονη κλίση πρός τά πίσω. Γιά τόν ἴδιο λόγο καί τά τοιχώματα τοῦ θαλάμου, ὅπως καί τό δάπεδο καί οἱ ἐπιφάνειες τῶν κλινῶν, πού ἔχουν λαξευτεῖ χωρίς ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια, παρουσιάζουν ἀνωμαλίες. Πουθενά ὅμως δέ διακρίνονται ἴχνη ἀπό κονίαμα πού νά δείχνουν ὅτι ἐπιχειρήθηκε ὁποιαδήποτε ἐξομάλυνση τῶν ἐπιφανειῶν στό ἐσωτερικό τοῦ τάφου. Ἀντίθετα, χρησιμοποιήθηκε σέ μεγάλη ἔκταση κονίαμα γιά τή διαμόρφωση τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ δρόμου, ἀπό τό ὁποῖο σώθηκαν ἀρκετά λείψανα. Ἐπίσης ἀπό τό κονίαμα πού ἔφραζε τούς ἁρμούς διατηροῦνται ἄφθονα λείψανα στίς παραστάδες τῆς εἰσόδου.

Στή μέση περίπου τῶν πλάγιων πλευρῶν τοῦ θαλάμου, δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τό διάδρομο, ἀνοίγονται δύο μικρές κόγχες ὀρθογωνικές, βάθ. 0,20, ὕψ. 0,60-0,65 καί πλ. 0,40-0,50 μ.

Κτερίσματα

Ἐκτός ἀπό λίγα ὄστρακα ἀπό μεγάλα ἀκόσμητα ἀγγεῖα, πού βρέθηκαν μέσα στή λάσπη πού ἀνασύρθηκε ἀπό τό ἐσωτερικό τοῦ τάφου, τά μοναδικά εὑρήματα ἦταν:

Σχέδ. 8. Τάφος α6. Κάτοψη καί τομή.

1. Ἀκέφαλη χάλκινη περόνη, μέ τριπλή χάραξη στό πάνω μέρος της (ἀριθ. εὑρ 2437) (Πίν. 124 α), μήκ. 0,154 μ.

Πρβλ. Δρούγου - Τουράτσογλου, Πίν. 45, Μ 952.

2. Τμῆμα ἀπό ἐλεφάντινο μακρόστενο πρισματικό ἀντικείμενο (ἀριθ. εὑρ. 2438) (Πίν. 124 β), ἴσως ἀποτελεῖ τμῆμα ἀπό στέλεχος ἀδραχτιοῦ. Σωζ. μῆκ. 0,08 μ.

Λαξεύματα καί κόγχες γύρω ἀπό τόν τάφο α6

Ἀντίθετα μέ τή φτώχεια τῶν εὑρημάτων ἀπό τόν τάφο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ χῶρος γύρω ἀπό αὐτόν, παρόλο πού ἔχει πολύ ἀλλοιωθεῖ ἀπό τίς ἐργασίες ἐξαγωγῆς λίθων. Πάνω ἀπό τό δρόμο τοῦ τάφου διατηροῦνται λείψανα μικρῆς κόγχης πού πρέπει νά σχετίζεται μέ αὐτόν καί ἴσως χρησιμοποιήθηκε κάποτε γιά τή στήριξη ἐπιτάφιου βωμοῦ ἤ ἐπιγραφῆς ἤ στήλης μέ ἀνάγλυφη παράσταση. Ἀριστερά (δυτικά) ἀπό τόν τάφο α6 ὑπάρχει κοίλωμα στό βράχο μέ βάθος 2 καί πλάτος 1,30 μ. περίπου. Στήν ἀριστερή του πλευρά σχηματίζεται ὀρθογωνικό κοίλωμα μέ τή μορφή μεγάλης κόγχης, πλ. 1 καί βάθ. 0,75 μ. Ἄν τό κοίλωμα χρησιμοποιήθηκε κάποτε γιά ταφή ἤ ἀποτελεῖ μόνο προσπάθεια γιά τή λάξευση ἄλλου θαλαμωτοῦ τάφου, πού, γιά ἄγνωστες αἰτίες, δέν πραγματοποιήθηκε, δέν εἶναι δυνατό νά ἐξακριβωθεῖ. Πάνω ἀπ' αὐτό, 1 μ. δυτικά ἀπό τό δρόμο τοῦ α6 καί στό ὕψος τῆς ὀροφῆς του, σώζονται τά λείψανα μισοκαταστραμμένης κόγχης. Στή νοτιοανατολική γωνία της διατηρεῖται κονίαμα μέ ἐνσωματωμένο ὄστρακο ἀπό μεγάλο ἀνοιχτό ἀγγεῖο πού ἔχει στή μέσα πλευρά του χαρακτηριστική διακόσμηση ἀπό ὁμάδες κάθετων καί ὁριζόντιων γραμμῶν πού ἔχουν χαραχτεῖ μέ «χτένι»[9]. Τό πλάτος τῆς κόγχης εἶναι 1,20 καί τό βάθος 0,56 μ. Ὁ βράχος γύρω ἔχει λαξευτεῖ, μέχρι ὕψος 0,60 μ., ἐνῶ ψηλότερα ὑποχωρεῖ πρός ΒΑ. καί δέν ὑπῆρχε ἀνάγκη γιά λάξευση. Στή δυτική ἄκρη τῆς μεγάλης ὑπάρχει λαξευμένη ἄλλη κόγχη, μέ βάθος 0,10, πλάτος 0,60 καί ὕψος 0,70 μ. Ἀκόμη δυτικότερα, τέλος, ὑπάρχουν λείψανα ἄλλης κόγχης, ἡμικυκλικῆς, μέ χορδή 0,78 καί ὕψος 0,56 μ.

Ἡ ἐπένδυση μέ κονίαμα, σύμφωνα μέ ὅσα παρατηρήθηκαν στούς τάφους τῆς δυτικῆς νεκρόπολης, δείχνει ὅτι ὅλα τά λείψανα ἀνήκουν σέ ἐξωτερικές κατασκευές, σχετικές μέ τούς τάφους, καί προορίζονταν γιά νά στηρίξουν ἐπιγραφές ἤ ἄλλα ἀναθήματα σχετικά μέ τούς λαξευτούς τάφους.

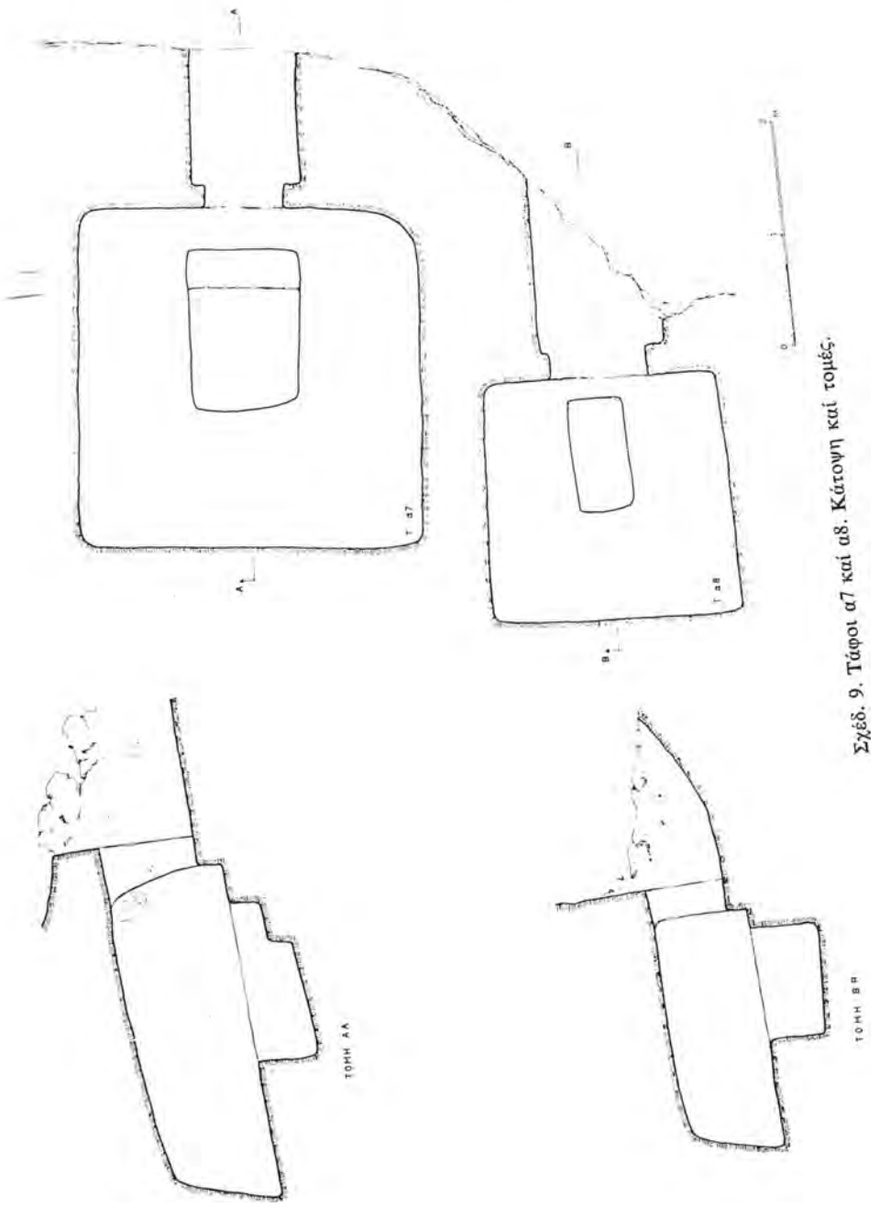
Σέ ἀπόσταση 25-30 μ. δυτικά ἀπό τόν τάφο α6, στό ἐπίπεδο τοῦ σύγχρονου δρόμου, βρίσκονται δύο ἀκόμη τάφοι μέ τήν εἴσοδο πρός Ν. Ἡ τοποθέτησή τους σέ θέση παράλληλη καί ἡ στενή γειτνίαση, καθώς καί οἱ ὁμοιότητες στήν κατασκευή, ὑποδηλώνουν πιθανότατα κάποια στενότερη σχέση ἀνάμεσά τους (τάφοι α7-α8).

Τάφος α7 (Σχέδ. 9)

Διαστ. θαλάμου 3-3,10×2,80-3, συνολ. ὕψ. θαλάμου 1,90, μῆκ. ἐσωτ. διαδρόμου 1,45, πλ. ἐσωτ. διαδρόμου 0,80-1, πλ. κλινῶν 1-1,20, ὕψ. κλινῶν 0,50, μῆκ. ἐξωτ. δρόμου 1,30, πλ. ἐξωτ. δρόμου 0,95, πλ. θύρας 0,75, ὕψ. θύρας 0,85 μ.

Ὁ τάφος, μέ τήν εἴσοδό του πρός Ν., εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἀπό ὅλους ὅσοι ἐρευνήθη-

9. Ὅμοια βλ. Pergamon IX, πίν. 56 f2, σ. 116, Délos XXVII, πίν. 49, D 240, σ. 260, O. Broneer, Hesperia 27 (1958), πίν. 14 b, σ. 32, ἀριθ. 42, H. Thompson, Hesperia III (1934), A 63, σ. 326, C 68, σ. 367, E 122, σ. 414, εἰκ. 100, Samos XIV, εἰκ. 198 d, σ. 120. Ἡ σημασία του γιά τή χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς περιορίζεται ἀπό τό γεγονός ὅτι παρόμοια ἀγγεῖα χρονολογοῦνται σέ μεγάλο μέρος τοῦ τρίτου καί σέ ὁλόκληρο τό δεύτερο προχριστιανικό αἰώνα. Γιά τή χρήση τέτοιων σκευῶν βλ. καί O. Broneer, Hesperia 28 (1959), σ. 337, ὅπου καί παλαιοχριστιανικά παραδείγματα.

Σχέδ. 9. Τάφοι α7 και α8. Κάτοψη και τομές.

καν στή δυτική νεκρόπολη. Ὁ δρόμος του, λαξευμένος στό βράχο, βρίσκεται λίγα ἑκατοστά ψηλότερα ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ σύγχρονου δρόμου πρός τό Ἡραῖο. Οἱ παραστάδες τῆς θύρας τοῦ τάφου εἶναι καταστραμμένες στό μεγαλύτερο μέρος τους. Στό θάλαμο κατεβάζει ἕνα σκαλοπάτι, ὕψ. 0,19 καί πλ. 0,34 μ. Τά τοιχώματα τοῦ δρόμου καί τό μικρό τμῆμα τοῦ βράχου πάνω ἀπό τή θύρα εἶναι καλά πελεκημένα. Ἀντίθετα, ἐξαιτίας τῆς ποιότητας καί τῆς ὑφῆς τῶν σχιστολιθικῶν πετρωμάτων, τά τοιχώματα τοῦ θαλάμου καί ἡ ἐπιφάνεια τῶν κλινῶν εἶναι πολύ ἁδρά πελεκημένα. Ἄλλωστε ἀπό τό ἀρχικό λάξευμα ἔχει ἀπομείνει ἐλάχιστο· μιά σχισμή στό πέτρωμα, πού διατρέχει τήν ὀροφή ἀπό Δ. πρός Α., προκάλεσε τήν κατάρρευση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ θόλου της, πού κατέβαινε ὁμαλά πρός τίς τέσσερις πλευρές τοῦ θαλάμου μέχρι τό ἐπίπεδο τῶν κλινῶν. Στό μέσο περίπου τῆς ὀροφῆς, τμῆμα τοῦ βράχου πού ἔμεινε ἀλάξευτο δίνει τήν ἐντύπωση τόξου, μέ κατεύθυνση Α.-Δ., πού ἀφέθηκε ἐπίτηδες γιά τήν ὑποστήριξη τοῦ θόλου. Αἰτία γι' αὐτή τήν πρωτοτυπία εἶναι ἡ ὑφή τοῦ πετρώματος, πού προκάλεσε ἐπίσης καί μιά ἔντονη ἀπόκλιση τοῦ ἐσωτερικοῦ διαδρόμου ἀπό τόν ἄξονα τοῦ ἐξωτερικοῦ δρόμου πρός τά δυτικά καί μεγάλη ἀνισότητα στό πλάτος ἀνάμεσα στό νότιο καί βόρειο ὄκρο του.

Ὁ τάφος βρέθηκε συλημένος ὅπως καί οἱ προηγούμενοι. Κατά τήν ἔρευνα ὅμως περισυλλέχτηκαν ἀγγεῖα καί ἄλλα κτερίσματα, τά περισσότερα δυστυχῶς πολύ φθαρμένα. Τά ὀστά πού βρέθηκαν σέ κατάσταση διάλυσης ἀνήκουν σέ περισσότερους ἀπό δύο σκελετούς.

Κτερίσματα

1. Μυροδοχεῖο τύπου Γ (ἀριθ. εὑρ. 622) (Πίν. 124 γ).

Λείπει ὁ λαιμός. Σωζ. ὕψ. 0,11 μ.

Παρόμοια: Ὁλότελα ὅμοιο εἶναι τό ἀγγεῖο ἀριθ. 623 (Πίν. 124 γ) ἀπό τόν ἴδιο τάφο, πού σώζεται σέ χειρότερη κατάσταση. Ἐπίσης τά ἀγγεῖα ἀριθ. 624 καί 625 τοῦ ἴδιου τάφου, ὅπως καί τά ἀριθ. 583, 599 τοῦ τάφου α2, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

2. Μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 624) (Πίν. 124 δ).

Λείπει ὁ λαιμός. Σωζ. ὕψ. 0,10 μ.

Τό σῶμα εἶναι πιό ἀτροφικό ἀπό τό προηγούμενο (ἀριθ. 622) καί ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ δίσκου τῆς βάσης ἀνώμαλη. Πηλός καστανόφαιος.

Παρόμοια: Ὁλότελα ὅμοιο εἶναι τό ἀριθ. 625 ἀπό τόν ἴδιο τάφο (σώζεται τό σῶμα μέ μέρος τοῦ ποδιοῦ). Στήν ἴδια ὁμάδα ἀνήκει καί τό ἀριθ. 626 (σώζεται σέ κακή κατάσταση), μέ πιό πρισματικό σῶμα, πού πλησιάζει στό ἀγγεῖο 584 τοῦ τάφου α2. Πρβλ. H. Thompson, ὅ.π., εἰκ. 78, D 78, εἰκ. 104, E 137, σ. 472 κ.ἑ.

3. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 629) (Σχέδ. 7· Πίν. 124 ε).

Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,08 μ.

Τό σῶμα εἶναι ἀρτόσχημο, ἡ βάση ἁπλό πλάτυσμα καί ὁ χαμηλός λαιμός ἀπολήγει σέ εὐρύ στόμιο μέ χεῖλος πρός τά ἔξω. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, ἴχνη χρώματος στήν ἐπιφάνεια.

Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2033 τοῦ τάφου Βακεντῆ VII, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

4. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 627) (Σχέδ. 7).

Λείπει ὁ λαιμός. Σωζ. ὕψ. 0,075 μ.

Τό σῶμα ἔχει σχῆμα βολβοῦ μέ ἁπλό πλάτυσμα στή βάση. Πηλός καστανόφαιος. Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2022, 2032, 2612 ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ V.

5. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 628).

Λείπει ὁ λαιμός. Σωζ. ὕψ. 0,04 μ.

Τό σῶμα εἶναι σχεδόν κωνικό καί πολύ καταστραμμένο. Πηλός καστανόφαιος.

6. Γυάλινο ὀξυπύθμενο βαλσαμάριο (ἀριθ. εὑρ. 630).

Σώζεται τό κάτω μέρος τοῦ σώματος μέ τή μυτερή ἀπόληξη. Σωζ. ὕψ. 0,067 μ. Γυαλί διάφανο μέ ὠχροπράσινη ἀπόχρωση.

Παρόμοια: Τά βαλσαμάρια ἀριθ. 2441, 2445 τοῦ τάφου Ματθαίου I. Πρβλ. ἀκέραιο ἀπό τάφο τῆς Ἀμφίπολης, BCH 83 (1959), σ. 713, εἰκ. 5, Swed. Cypr. Exp. IV, 3, εἰκ. 50, 17-32, ἰδιαίτερα, 50, 30, εἰκ. 62, 2.

7. Ἀκέφαλο εἰδώλιο ἀνδρικῆς μορφῆς μέ ἱμάτιο (ἀριθ. εὑρ. 631) (Πίν. 124 ζ).

Ἐκτός ἀπό τό κεφάλι λείπουν τά πόδια μέ τή βάση καί τμῆμα ἀπό τήν ἀριστερή πίσω πλευρά. Σωζ. ὕψ. 0,131 μ.

Τό ἱμάτιο καλύπτει ὁλόκληρο τό σῶμα, ἐκτός ἀπό τριγωνικό τμῆμα μπροστά στό στῆθος. Τό δεξί χέρι λυγίζει στόν ἀγκώνα καί στερεώνεται στήν κορυφή τοῦ τριγώνου κάτω ἀπό τό στῆθος, τό ἀριστερό κατεβαίνει πλάι στό κορμί καί συγκρατεῖ στό ὕψος τοῦ γοφοῦ τήν ἄκρη τοῦ ἱμάτιου πού πέφτει σέ ὁμάδα πτυχῶν παράλληλα μέ τό ἀριστερό σκέλος. Ἡ ἀνύψωση τοῦ ἀριστεροῦ γοφοῦ δείχνει πώς τό κορμί στηριζόταν στό ἀριστερό πόδι. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Στήν πίσω πλευρά σώζονται ἴχνη ἀπό καστανό χρῶμα.

Παρόμοια: Τά εἰδώλια 2303-2304 καί 2305-2306 τοῦ τάφου τῆς βόρειας νεκρόπολης πού σώζονται ἀποσπασματικά. Πρβλ. Mollard-Besques, II, πίν. 143 e (B 8), σ. 119. Εἰδώλια μέ τή μορφή ἐφήβου, ντυμένου μέ ἱμάτιο ἤ toga, μέ μέτρια ποιότητα ἐργασίας, παρουσιάζονται στούς ὕστερους ἑλληνιστικούς χρόνους καί πυκνώνουν πρός τά τέλη τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καί ἰδιαίτερα στό α΄ μισό τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (ὅ.π., σ. 119).

Στόν τάφο, ἐκτός ἀπό τά παραπάνω, βρέθηκαν ἀκόμη πολύ φθαρμένα τμήματα ἀπό εἴκοσι τουλάχιστον ὅμοια μυροδοχεῖα μέ πόδι καί δύο χωρίς πόδι, οἱ δίσκοι τῆς βάσης ἀπό δύο γυάλινα βαλσαμάρια, μικρά τμήματα ἀπό τρία πινάκια, δύο ἀστράγαλοι καί πολύ ὀξειδωμένα σιδερένια καρφιά μέ ἴχνη ξύλου.

Τάφος α8 (Σχέδ. 9)

Διαστ. θαλάμου 2-2,20×2,15, συνολ. ὕψ. θαλάμου 1,40, μῆκ. ἐσωτ. διαδρόμου 1, πλ. διαδρόμου 0,48, πλ. κλινῶν 0,80-0,90, ὕψ. κλινῶν 0,50, μῆκ. ἐξωτ. δρόμου 1,60, πλ. δρόμου 1, πλ. θύρας 0,90, ὕψ. θύρας 0,70 μ.

Ὁ τάφος βρίσκεται ἀμέσως δυτικά τοῦ α7. Ἀπό τό λαξευμένο μέσα στό βράχο δρόμο του σώζεται καλύτερα ἡ δεξιά παρειά. Ἡ ἀριστερή ἔχει καταστραφεῖ ἀπό τίς ἐργασίες κατασκευῆς τοῦ σύγχρονου δρόμου. Ἀπό τό ἄνοιγμα τῆς θύρας διατηροῦνται οἱ παραστάδες, ἁπλές, πελεκημένες στό βράχο, ἐνῶ τό ὑπέρθυρο ἔχει καταστραφεῖ. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοιχωμάτων τοῦ θαλάμου καί τῶν κλινῶν εἶναι ἀνώμαλα πελεκημένες,

ἰδιαίτερα ἐξαιτίας τῆς μορφῆς τοῦ πετρώματος. Ὅλες οἱ ἐπιφάνειες ἄλλωστε παρουσιάζουν ἰδιαίτερα μεγάλη φθορά, ὥστε ἀπό τήν ἀρχική λάξευση ἐλάχιστα μέρη διατηροῦνται. Ἀντίθετα μέ τό ἐσωτερικό τοῦ τάφου, πού, ὅπως συνήθως, δέν εἶχε ἐπίχρισμα, στίς παραστάδες τῆς θύρας σώθηκαν πολλά λείψανα ἀπό τό κονίαμα πού ἀσφάλιζε τά κενά ἀνάμεσα στό τοίχωμα τοῦ τάφου καί στήν πλάκα.

Ὁ τάφος βρέθηκε συλημένος, ὅπως ὅλοι ὅσοι ἐξετάζονται στή μελέτη. Ἀνάμεσα στά διαλυμένα ὀστά, πού ἀνῆκαν σέ περισσότερους ἀπό ἕνα σκελετούς, βρέθηκαν πολλά μισοκαταστραμμένα κτερίσματα.

Κτερίσματα

1. Μυροδοχεῖο τύπου Α3 (ἀριθ. εὑρ. 590) (Πίν. 124 στ).

Λείπει ὁ λαιμός καί μέρος τοῦ ὤμου. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,14 μ.

Ὁ δίσκος τῆς βάσης ἔχει κατασκευαστεῖ χωριστά. Πηλός καστανός. Χοντρά τοιχώματα.

Παρόμοια: Γιά τό σχηματισμό τοῦ ποδιοῦ καί τήν πλατιά βάση πρβλ. ἀγγεῖα ἀριθ. 581 καί 584, τοῦ τάφου α2 — τό πρῶτο καί γιά τό εὐρύ σῶμα.

2. Μυροδοχεῖο τύπου Α1 (ἀριθ. εὑρ. 591) (Σχέδ. 2· Πίν. 124 στ).

Λείπει ὁ λαιμός καί μέρος τοῦ σώματος. Σωζ. ὕψ. 0,115 μ. Πηλός ἐρυθρός, ἐπιφάνεια ἀπολεπισμένη σέ διάφορα μέρη.

Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 585 τοῦ τάφου α2 μέ πιό προσεκτικά σχηματισμένη τή βάση.

3. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ εὑρ. 592) (Σχέδ. 4).

Λείπει μικρό τμῆμα τῆς κοιλιᾶς. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,16 μ.

Τό σῶμα εἶναι ἀπιόσχημο, ὁ λαιμός, ψηλός, κυλινδρικός, εὐρύνεται πρός τά πάνω καί ἀπολήγει σέ χεῖλος ἐπίπεδο, τονισμένο πρός τά ἔξω. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.

Παρόμοια: Ὁλότελα ὅμοιο, μικρότερο, τό ἀγγεῖο ἀριθ. 593 (Σχέδ. 7· Πίν. 125 α) (ὕψ. 0,058 μ.) πού τοῦ λείπει ὁ λαιμός, καί τό 598 (Σχέδ. 7· Πίν. 125 α) (ὕψ. 0,06 μ.) ἐπίσης χωρίς λαιμό, μέ πιό μακρόστενο σῶμα, ἀπό τόν ἴδιο τάφο. Ἐπίσης τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2020 τοῦ τάφου Βακεντῆ V καί 2021 τοῦ τάφου VII καί 2333 τῆς βόρειας νεκρόπολης. Πρβλ. Agora V, πίν. 18, M 6, M 7, σ. 85 (μέσα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ), Corinth XIII, πίν. 76 (τάφοι 505, 2-3, 506, 2), πίν. 77 (τάφος 510, 3) (τελευταῖο τέταρτο 1ου αἰ. π.Χ.), Kerameikos IX, πίν. 98, E 110, 111, 114.

4. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 594) (Σχέδ. 7· Πίν. 125 β).

Λείπει τό χεῖλος. Ὕψ. 0,07 μ.

Τό σῶμα εἶναι κωνικό, ὁ κυλινδρικός λαιμός εὐρύνεται πρός τά πάνω καί χωρίζεται ἀπό τό σῶμα μέ ἔντονη ἄρθρωση. Πηλός πορτοκαλόφαιος.

Παρόμοια: Ὁλότελα ὅμοια τά ἀγγεῖα ἀριθ. 595 (Σχέδ. 7· Πίν. 125 β), πού σώζει καί τμῆμα ἀπό τό ὁριζόντιο ταινιωτό χεῖλος, καί ἀριθ. 596 (Σχέδ. 7· Πίν. 125 β) (τοῦ λείπει τό πάνω μέρος τοῦ λαιμοῦ) μέ ἐντονότερη τήν ἄρθρωση ἀνάμεσα στό σῶμα καί στό λαιμό. Ἐπίσης τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2030 τοῦ τάφου Βακεντῆ III, 2023 καί 2024 τοῦ τάφου Βακεντῆ VII. Πρβλ. Priene, εἰκ. 290 a (τέλη τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.), Agora V, πίν. 5, G 97-98, σ. 31 (ἀρχές 1ου αἰ. μ.Χ.).

5. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 597) (Πίν. 125 α).

Λείπει ὁ λαιμός. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,06 μ.

Τό σῶμα εἶναι σχεδόν ἐντελῶς σφαιρικό. Πηλός πορτοκαλόφαιος.

Παρόμοιο: Τό ἀριθ. 628 τοῦ τάφου α7. Πρβλ. Agora V, πίν. 18, Μ 8 (πρώιμος 1ος αἰ. μ.Χ.).

6. Τμῆμα μεγάλου εἰδώλιου (ἀριθ. εὑρ. 602) (Πίν. 125γ).

Σώζεται τό δεξί φτερό καί τό ἀντίστοιχο χέρι ἀπό πήλινο ἀγαλμάτιο ἔρωτα. Συγκολλημένο. Ἄνοιγμα φτεροῦ 0,115 μ. Ὕψ. 0,065 μ.

Πιθανότατα στό ἴδιο ἀγαλμάτιο συνανήκει καί τό πίσω τμῆμα κνήμης πού βρέθηκε μέσα στόν τάφο. Ἡ ἐπιφάνεια καλυπτόταν ἀπό λευκό ἐπίχρισμα πού σώθηκε σέ πολλά σημεῖα. Πάνω του διατηροῦνται λείψανα ἀπό βαθύ κόκκινο χρῶμα στό χέρι καί στό κάτω μέρος τοῦ φτεροῦ καί γαλαζοπράσινο γιά τά ἀνάγλυφα πτίλα. Πηλός πορτοκαλέρυθρος μαλακός.

Πρβλ. Délos XXVII, πίν. 29, Β 8 καί ἰδιαίτερα Β 9, σ. 209, Mollard-Besques, II, πίν. 39-43, ἰδιαίτερα 41 d (Μ 32) γιά τήν ὁμοιότητα τοῦ φτεροῦ. Γενικά γιά τά φτερά βλ. ὅ.π., πίν. 231-234, σ. 195 (εἰδικότερα πίν. 231 d, e, f), ὅπου δίνεται ἰδιαίτερα πλούσιο ὑλικό ἀπό τή Μύρινα.

Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω περισυλλέχτηκαν ἀπό τήν ἐπίχωση τοῦ τάφου τμήματα, ἰδιαίτερα βάσεις, ἀπό ἑπτά μυροδοχεῖα χωρίς πόδι καί ἕνα μέ πόδι, τμῆμα ἀπό μικρό προχοειδές ἀγγεῖο καί ἄλλο ἀπό ἄωτο σκυφίδιο (πρβλ. ἀριθ. 2297 τοῦ τάφου Ματθαίου Ι καί Bruneau, ὅ.π., σ. 509, εἰκ. 193-194, τέλος 2ου - ἀρχές 1ου αἰ. π.Χ.). Ἐπίσης δύο τμήματα ἀπό τό κάτω μέρος ξύλινου χρωματιστοῦ ἀλάβαστρου (πρβλ. Lilly B. Ghali-Kahil, BCH 78 (1954), σ. 246, εἰκ. 35 (2ος-1ος αἰ. π.Χ.).

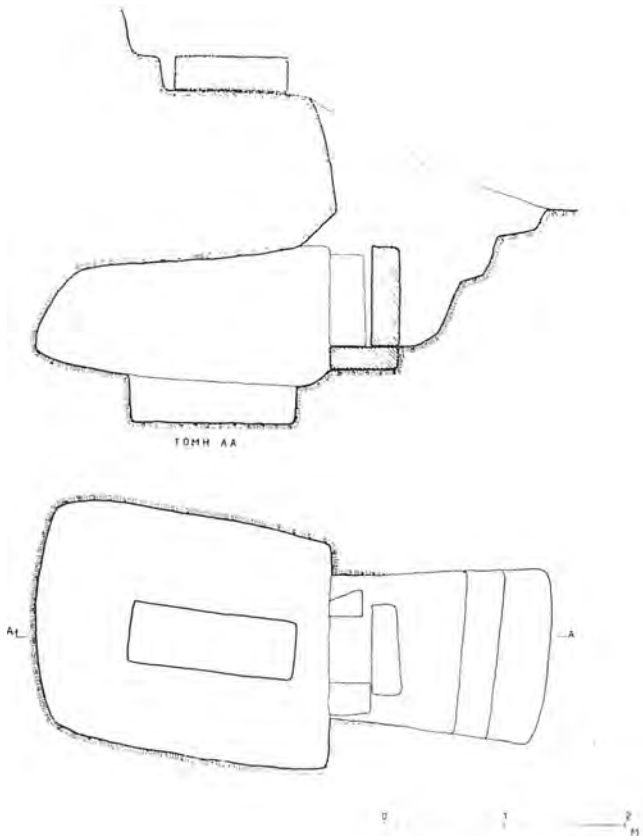
Τάφος βόρειας νεκρόπολης (1967) (Σχέδ. 10)

Διαστ. θαλάμου 2×2,48, συνολ. ὕψ. 1,40, μῆκ. ἐσωτ. διαδρόμου 1,36, πλ. διαδρόμου 0,46, πλ. κλινῶν 0,80, ὕψ. κλινῶν 0,35, μῆκ. ἐξωτ. δρόμου 1,70, πλ. δρόμου 1,20, πλ. θύρας 0,68 (κάτω)-0,58 (πάνω), ὕψ. θύρας 0,80 μ.

Ὁ τάφος βρίσκεται στήν ἀνατολική πλαγιά τοῦ λόφου τῆς πόλης, πάνω ἀπό τή στενή κοιλάδα τοῦ Χήσιου. Ἡ εἴσοδός του εἶναι στραμμένη πρός Α. Ἕνας μεγάλος ὀρθογώνιος λίθος, διαστ. 0,60×0,94 καί ὕψ. 0,30 μ., στερεωμένος στήν ἰσοπεδωμένη ἐπιφάνεια τοῦ βράχου πάνω ἀπό τόν τάφο, πρέπει νά χρησίμευσε γιά τή στερέωση βωμοῦ ἐπιτάφιου ἤ στήλης. Ἡ ἀρχική του θέση θά ἦταν ἕνας τοῖχος κάποιου παλιότερου κτιρίου ἤ πιθανότερα τό ἴδιο τό τεῖχος τῆς πόλης πού βρίσκεται λίγο ψηλότερα ἀπό τή νεκρόπολη. Στήν κύρια ὄψη του (ἀνατολική πλευρά) διακρίνεται καθαρά λαξευμένο τό γράμμα Η, τεκτονικό σημεῖο πού δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τόν τάφο[10]. Ὁ δρόμος μέ ἔντονη κλίση ὁδηγεῖ κάτω πρός τήν εἴσοδο τοῦ τάφου μέ τρία σκαλοπάτια, ἐπιπόλαια λαξευμένα στό

10. Ὅμοια βλ. Corinth XV, I, πίν. 17 (ἕνα Η ἐπίσης, 17 C), καί Corinth III, II, εἰκ. 233-236. Ἐπίσης AA 1966, σ. 452-455, καί Ντ. Πέππα-Δελμούζου, Τεκτονικά σημεῖα καί ἐπιγραφαί ἐπί μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Ἐκ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, Χαριστήριον εἰς Α. Ὀρλάνδον Δ΄ (1967-68), σ. 369 κ.ἑ.

βράχο. Τίς δύο πλευρές τῆς θύρας πλαισιώνουν λίθινες παραστάδες, ὕψ. 0,73, πάχ. 0,20 μ. Τό μέτωπό τους ἔχει πλάτος 0,32 μ. Μέ τίς τρεῖς ἐλεύθερες πλευρές καλά λαξευμένες καί ἁδρά δουλεμένη τήν πλευρά πού ἀκουμπάει στά τοιχώματα τοῦ τάφου, οἱ παραστάδες φαίνεται πώς ἔχουν πελεκηθεῖ εἰδικά γιά τήν περίπτωση. Τό ὑπέρθυρο καθώς καί ἕνα μέρος τοῦ βράχου πάνω ἀπό αὐτό εἶχαν καταστραφεῖ ἀπό τούς τυμβωρύχους. Τό λίθινο κατώφλι, διαστ. 0,95×0,55, πάχ. 0,20 μ., πάνω στό ὁποῖο στερεώνονται οἱ παραστάδες,

Σχέδ. 10. Τάφος βόρειας νεκρόπολης. Κάτοψη καί τομή.

ἀκουμπάει πάνω στόν πελεκημένο βράχο καί προεκτείνεται πρός Α. δημιουργώντας στέρεη βάση γιά τή μαρμάρινη πλάκα πού φράζει τήν εἴσοδο (διαστάσεις τῆς πλάκας: 0,73×0,89, πάχ. 0,25 μ.). Τό ὑπέρθυρο πού ἀπομακρύνθηκε κατά τή σύληση βρέθηκε μέσα στήν ἐπίχωση τοῦ δρόμου τοῦ τάφου (διαστ. 0,82×0,36, πάχ. 0,22 μ.). Πουθενά δέν παρατηρήθηκαν ἴχνη ἀπό ἀσβεστοκονίαμα στά σημεῖα ἐπαφῆς τῶν παραστάδων μέ τό βράχο ἤ μέ τήν πλάκα πού ἔφραζε τήν εἴσοδο. Καλά πελεκημένα, ὅπως συνήθως, εἶναι τά τοιχώματα τοῦ δρόμου καί ἡ κατακόρυφη ἐπιφάνεια τοῦ βράχου πάνω ἀπό τήν εἴσοδο, ἀντίθετα μέ τό ἐσωτερικό τοῦ θαλάμου, πού ἄλλωστε σκεπάζεται μέ στρώση ἀπό πουρί ἔτσι ὥστε νά μή διακρίνεται πουθενά τό ἀρχικό λάξευμα.

Μέσα στήν ἐπίχωση τοῦ τάφου βρέθηκαν πολλά ἀπό τά κτερίσματα τῶν ταφῶν καί ὀστά ἀπό περισσότερους σκελετούς· ἀνάμεσά τους καί ὀστά μικροῦ παιδιοῦ. Πολλά ἀπό τά εὑρήματα βρέθηκαν στήν ἐπίχωση τοῦ δρόμου, ὅπου μᾶλλον διασκορπίστηκαν κατά τή σύληση τοῦ τάφου. Στόν ἐσωτερικό διάδρομο, μαζί μέ ὀστά καί τμήματα δακρυδόχων, βρέθηκε ἕνα φύλλο ἀπό χρυσό στεφάνι, ἐνῶ ἄλλα ἕξι πολύ φθαρμένα βρέθηκαν στήν ἀνατολική γωνία τοῦ τάφου.

Κτερίσματα

1. Μυροδοχεῖο τύπου Α1 (ἀριθ. εὑρ. 2309) (Σχέδ. 2· Πίν. 125 δ).

Λείπουν μικρά τμήματα τοῦ σώματος. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,252 μ.

Πηλός κιτρινέρυθρος, τοιχώματα λεπτά.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2224, 2225 τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου 1 τοῦ Κάβο Φονιᾶ. Πρβλ. H. Thompson, ὅ.π., C 76, εἰκ. 52, Tarsus I, εἰκ. 135, 234, Labraunda II, 1, πίν. 12, 165, σ. 27, Δρούγου - Τουράτσογλου, Π 1244, Πίν. 10, Σχέδ. 17.

2. Μυροδοχεῖο τύπου Γ (ἀριθ. εὑρ. 2337) (Σχέδ. 3· Πίν. 125 στ).

Λείπει μικρό τμῆμα τοῦ χείλους. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,188 μ.

Πηλός ἐρυθρόχρωμος.

Ὁλότελα ὅμοια ἀπό τόν ἴδιο τάφο εἶναι τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2328 (Πίν. 125 στ) καί 2327 (Σχέδ. 3· Πίν. 125 ε), συγκολλημένα καί συμπληρωμένα σέ μικρά τμήματα, καί τά λιγότερο καλά διατηρημένα ἀριθ. 2319, 2320.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2285, 2287 τοῦ τάφου Ματθαίου Ι, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

3. Μυροδοχεῖο τύπου Α1 (ἀριθ. εὑρ. 2325) (Σχέδ. 2· Πίν. 125 ε).

Λείπει τό πάνω μέρος τοῦ λαιμοῦ. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,163 μ.

Πηλός ἐρυθρόχρωμος.

Ὁλότελα ὅμοια εἶναι τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2336, 2326 (Σχέδ. 2), 2329, 2334, 2331, 2335, 2330, 2314, 2321, 2310, πού σώζονται σέ χειρότερη κατάσταση. Σέ ὅλα ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης δέν εἶναι ἐπίπεδη, ἀλλά ἀνώμαλη. Στήν ἴδια ὁμάδα ἀνήκουν καί τό μεγαλύτερο ἀριθ. 2313, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνο τμῆμα, τό 2322, καί ἕνα ἀκόμη πολύ καταστραμμένο ἀκατάγραφο. Ἐπίσης τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2281 τοῦ τάφου Ματθαίου Ι, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

4. Μυροδοχεῖο τύπου Δ (ἀριθ. εὑρ. 2323) (Σχέδ. 4).

Λείπουν τό πόδι καί ὁ λαιμός. Σωζ. ὕψ. 0,083 μ.

Πηλός κιτρινόχρωμος.

Παρόμοια: Τμῆμα ἀπό τό κάτω μέρος ἄλλου. Ἐπίσης τά ἀγγεῖα ἀριθ. 1531-1534 ἀπό τόν ἀποθέτη Πλατανιώτη καί τό 2153 τοῦ τάφου Βακεντῆ V, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

5. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2333) (Σχέδ. 7· Πίν. 126 α).

Λείπουν τμήματα τοῦ λαιμοῦ καί τῆς κοιλιᾶς. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,098 μ.

Τό σῶμα ἔχει σχῆμα βολβοῦ καί ἡ βάση εἶναι ἁπλή, ἐπίπεδη. Πηλός ὠχροκίτρινος. Στό λαιμό ἴχνη ἀπό καστανό χρῶμα.

Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 592 τοῦ τάφου α8, ὅπου καί σχετικά.

6. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2324) (Σχέδ. 7· Πίν. 126 β).

Λείπει ὁ λαιμός. Σωζ. ὕψ. 0,117 μ.

Τό σῶμα ἔχει σχῆμα βολβοῦ μέ ἐπίπεδη κυκλική βάση. Πηλός κιτρινέρυθρος.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα 2333 καί 2316 ἀπό τόν ἴδιο τάφο. Στήν ἴδια ὁμάδα ἐπίσης ἀνήκουν καί ἄλλα ἀγγεῖα ἀπό τόν ἴδιο τάφο (ἀριθ. 2332, 2311 (Σχέδ. 7), 2312, 2317, 2318), συγκολλημένα, πού σώζονται σέ χειρότερη κατάσταση.

7. Λύχνος (ἀριθ. εὑρ. 2315) (Πίν. 126 δ).

Λείπει ἡ κάθετη ταινιωτή λαβή καί τμῆμα τοῦ σώματος. Συγκολλημένος. Μῆκ. 0,088, ὕψ. 0,036 μ.

Ὁ δίσκος, μικρός, μέ ὀπή πληρώσεως στό κέντρο του, ὁρίζεται μέ ἀνάγλυφο κορδόνι πού προεκτείνεται καί περιβάλλει καί τή μύξα. Ἡ μεγάλη φθορά τῆς ἐπιφάνειας δέν ἐπιτρέπει διαπιστώσεις γιά τήν ὕπαρξη διακόσμησης ἤ βερνικιοῦ. Πηλός ὠχρέρυθρος μέ μίκα.

Πρβλ. Labraunda II, 1, πίν. 23, 29, σ. 50, Agora IV (τύπος 49A), σ. 166-169, Corinth IV, II (τύπος XIV), σ. 66-70, εἰκ. 28.

8. Εἰδώλιο φτερωτῆς μορφῆς, πιθανότατα Νίκης (ἀριθ. εὑρ. 2301) (Πίν. 126 στ).

Λείπει μεγάλο μέρος ἀπό τό μπροστινό κάτω τμῆμα τῆς μορφῆς καί ἡ βάση. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,15 μ. Συνανήκει ἴσως ἕνα τμῆμα (ἀριθ. 2301 α) ἀπό τό γόνατο.

Ἡ μορφή στρέφει τό κεφάλι καί τά μάτια πρός τά πάνω. Τό δεξί χέρι ὑψώνεται λυγισμένο στόν ἀγκώνα, τό ἀριστερό, λυγισμένο ἐπίσης στόν ἀγκώνα, ἁπλώνεται πρός τά ἐμπρός, συγκρατώντας τό ροῦχο πού πέφτει ἀριστερά σχηματίζοντας πλούσιες πτυχές. Ὁ πέπλος, ζωσμένος ψηλά κάτω ἀπό τό στῆθος, στερεώνεται πάνω στό δεξιό ὦμο καί «γλυστράει» στόν ἀριστερό βραχίονα, ξεσκεπάζοντας τόν ἀντίστοιχο μαστό. Τά φτερά λείπουν, τήν παρουσία τους ὅμως δηλώνουν τά χαράγματα γιά τή στερέωσή τους καί ἄλλα ἴχνη στό πάνω μέρος τῆς πλάτης.

Φθαρμένα εἶναι τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου καί τά μαλλιά πού μαζεύονται πίσω σέ κρωβύλο, καθώς καί ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ εἰδώλιου. Στό πίσω μέρος μεγάλη ὀπή γιά τήν ἐξαέρωση. Πηλός πορτοκαλέρυθρος μαλακός.

Πρβλ. Délos XXVII, πίν. 29, B 8, σ. 209, Mollard-Besques, III, 2, πίν. 362 a-b (D 2363, D 2364), σ. 290 (μέσα 2ου αἰ. π.Χ.), Mollard-Besques, II, πίν. 80-90· ἰδιαίτερα μεγάλες ὁμοιότητες μέ τή Νίκη, πίν. 83 f, σ. 68. Νίκες αὐτοῦ τοῦ τύπου μέ πλούσιες πτυχές στά ἐνδύματα καί ἐπιδράσεις ἀπό τή γλυπτική παράδοση τῆς Περγάμου συναντιῶνται συχνά στό 2ο αἰ. π.Χ. στίς ἀκτές τῆς Μ. Ἀσίας καί στή Μύρινα.

9. Εἰδώλιο ἀνδρικῆς μορφῆς (ἀριθ. εὑρ. 2305, 2306) (Πίν. 126 γ, ζ).

Σώζεται τό πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ μέ τό κεφάλι καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς κυβικῆς βάσης μέ λείψανα τῶν ποδιῶν. Ὕψος τοῦ πάνω τμήματος 0,10, τῆς βάσης 0,043 μ.

Τό ἔνδυμα (ἱμάτιο ἤ toga) στερεώνεται μέ κομβίο πάνω στό δεξιό ὦμο ἀφήνοντας ἕνα τριγωνικό ἄνοιγμα μπροστά στό λαιμό. Ἡ κακή διατήρηση τῆς ἐπιφάνειας δέν ἐπιτρέπει νά φανοῦν καθαρά τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου καί ἡ κόμμωση. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.

Παρόμοια: Τό εἰδώλιο ἀριθ. 2303-2304 ἀπό τόν ἴδιο τάφο καί ἀριθ. 631 ἀπό τόν τάφο α7.

10. Εἰδώλιο ἀνδρικῆς μορφῆς (ἀριθ. εὑρ. 2304, 2303) (Πίν. 126 ε, ζ).

Σώζεται τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ μπροστινοῦ τμήματος τοῦ σώματος καί ἡ κυβική βάση μέ λείψανα τοῦ κάτω ἄκρου τοῦ ἐνδύματος καί τῶν ποδιῶν. Σωζ. ὕψ. 0,103, διαστ. βάσης 0,047×0,044, ὕψ. 0,036 μ. (μέ τά λείψανα τοῦ ἐνδύματος 0,055 μ.).

Τό δεξί χέρι, πού σώζεται, διπλώνει στόν ἀγκώνα καί ἀναπαύεται πάνω στό στῆθος, καλυμμένο ἀπό τό ἱμάτιο. Οἱ πτυχές, πού χαράζονται διαγώνια ἀπό τήν ἀριστερή ὀσφύ πρός τό δεξί πόδι, δείχνουν πώς ἡ μορφή στηριζόταν στό δεξί πόδι ἀνασηκώνοντας τό ἀριστερό. Πηλός καστανέρυθρος.

Παρόμοια: Τό προηγούμενο ἀριθ. 2305-2306 καί τό ἀριθ. 631 τοῦ τάφου α7 ὅπου καί σχετικά.

Π. Δεκατέσσερα μικρά φύλλα ἀπό χρυσό στεφάνι (ἀριθ. εὑρ. 2602). Τά περισσότερα σώζονται ἀποσπασματικά καί σέ κακή κατάσταση (Πίν. 127).

Πρβλ. τά ὅμοια φύλλα τοῦ τάφου α3 (ἀριθ. 2601), ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

12. Χάλκινο κάτοπτρο σέ ἕξι τμήματα.

Τά τμήματα εἶναι πολύ φθαρμένα, φαίνεται ὅμως ὅτι ἔχουν κοπεῖ μέ πρόθεση καί δέν εἶναι τυχαία ἡ καταστροφή τοῦ ἀντικειμένου.

Πρβλ. J. K. Anderson, ὅ.π., πίν. 14a, 324 ἀπό τόν Κοφινά στή Χίο.

13. Δισκόμορφο κοκάλινο ἀντικείμενο (ἀριθ. εὑρ. 2440 γ) (Πίν. 128 α).

Πολύ φθαρμένο στήν περιφέρεια. Διάμ. 0,024 μ.

Παρόμοιο, ἀπό τόν ἴδιο τάφο, λιγότερο καλά διατηρημένο τό ἀριθ. 2440 δ (Πίν. 128 α) καί τό ἀριθ. 2439 τοῦ τάφου α3.

Τμήματα ἀπό τή βάση καί τό πίσω μέρος δύο ἄλλων εἰδωλίων βρέθηκαν ἐπίσης στόν τάφο, καθώς καί ἀπό τέσσερα ἀκόμη τουλάχιστο μυροδοχεῖα μέ πόδι καί ἕξι χωρίς πόδι, δύο τμήματα ἐλεφάντινης διακοσμητικῆς ταινίας μέ ἀστράγαλο (ἀριθ. 2440· σχετικά βλ. παρόμοιο τάφου α3 ἀριθ. 2439), λεπτός χάλκινος δακτύλιος (ἀριθ. 2440 β), διάμ. 0,015 μ., καί τμῆμα σιδερένιας στλεγγίδας καί πολλά καταστραμμένα ἀπό τήν ὀξείδωση λείψανα σιδερένιων καρφιῶν μέ ὑπολείμματα ξύλου.

Τάφος Ματθαίου Ι (1976)

Διαστ. θαλάμου 2,80×2,45, συνολ. ὕψ. θαλάμου 1,73, μῆκ. ἐσωτ. διαδρόμου 2,05, πλ. διαδρόμου 0,50, πλ. κλινῶν 0,90-0,95, ὕψ. κλινῶν 0,50 μ.

Ὁ τάφος ἔχει λαξευτεῖ μέσα στό φυσικό πέτρωμα στό κτῆμα Μ. Ματθαίου, λίγα μέτρα βορειότερα ἀπό τήν ὁμάδα τῶν τάφων α1-α8. Ἡ εἴσοδός του εἶναι στραμμένη πρός Α. καί ὁ δρόμος πρός ΒΑ. Ἀπό τή θύρα ἕνα σκαλοπάτι κατέβαζε στό ἐσωτερικό τοῦ θαλάμου. Ἕνας ὀγκόλιθος πού βρέθηκε μπροστά στήν εἴσοδο φαίνεται ὅτι ἔφραζε κάποτε τό ἄνοιγμα. Μέσα στήν ἐπίχωση τοῦ τάφου, πού ἔφθανε σέ ὕψος 0,80 μ., βρέθηκαν ὀστά καί κτερίσματα, μαζί μέ λίθους πού ἀποσπάστηκαν ἀπό τήν ὀροφή.

Κανένα εὕρημα δέ φαίνεται νά βρισκόταν στήν ἀρχική του θέση.

Κτερίσματα

1. Μυροδοχεῖο τύπου Α3 (ἀριθ. εὑρ. 2281) (Σχέδ. 2· Πίν. 128 β).

Συγκολλημένο στό λαιμό. Ὕψ. 0,18 μ.

Ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται μέ ἐπίχρισμα ἀπό πηλό πάνω στό ὁποῖο διακρίνονται καθαρά δαχτυλικά ἀποτυπώματα τοῦ ἀγγειοπλάστη. Πηλός καστανέρυθρος.

Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2284 τοῦ ἴδιου τάφου, 2329, 2326 καθώς καί 2325 τοῦ τάφου τῆς βόρειας νεκρόπολης στήν ὁμάδα τῶν ὁποίων ἀνήκει, ἀποτελώντας τό πιό καλά διατηρημένο παράδειγμα. Πρβλ. Délos XXVII, πίν. 46, D 160 (τέλος 2ου - ἀρχές 1ου αἰ. π.Χ.), Kerameikos IX, πίν. 98, E 108, σ. 188 (1ος αἰ. π.Χ.), Kunisch, PergForsch, εἰκ. 7, C 1-2, σ. 100 (τέλος 2ου - ἀρχές 1ου αἰ. π.Χ.), Δρούγου - Τουράτσογλου, Πίν. 13, Π 1253, Π 1256.

2. Μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2284) (Πίν. 128 δ).

Λείπει τό κάτω μέρος τοῦ ποδιοῦ μέ τή βάση. Σωζ. ὕψ. 0,165 μ.

Ἀπό τά λείψανα πού σώθηκαν φαίνεται πώς ἡ ἐπιφάνεια καλυπτόταν μέ ἐπίχρισμα πηλοῦ. Πηλός ὠχρόφαιος.

Παρόμοια: Ἀπό τόν ἴδιο τάφο ἕνα ἀκέραιο (ἀριθ. 2281) καί ἄλλο πολύ καταστραμμένο (σώζεται μόνο τό σῶμα) ἀριθ. 2288. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ ὁμοιότητα μέ τό ἀγγεῖο ἀριθ. 582 τοῦ τάφου α2. Πρβλ. Kunisch, PergForsch, ὅ.π.

3. Μυροδοχεῖο τύπου Β (ἀριθ. εὑρ. 2286) (Σχέδ. 11· Πίν. 128 στ).

Λείπει τμῆμα τοῦ χείλους. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,16 μ.

Στό πάνω μέρος τοῦ σώματος καί στό λαιμό διακόσμηση μέ τρεῖς ὁριζόντιες ταινίες ἀπό καστανό γάνωμα πού ἔχει ἐξαφανιστεῖ στό μεγαλύτερο μέρος της. Πηλός πορτοκαλόφαιος.

Παρόμοια: Ὁλότελα ὅμοιο ἀγγεῖο ἀπό τόν κιβωτιόσχημο τάφο 2 τοῦ Κάβο Φονιᾶ (ἀριθ. 2220). Ἐπίσης τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2281 ἀπό τόν ἴδιο τάφο Ματθαίου Ι.

4. Μυροδοχεῖο τύπου Ε (ἀριθ. εὑρ. 2282) (Σχέδ. 4· Πίν. 128 ε).

Λείπει ὁ λαιμός καί τμῆμα τῆς κοιλιᾶς. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,165 μ.

Λείψανα ἀπό ὠχρόφαιο ἐπίχρισμα. Πηλός καστανέρυθρος.

Παρόμοια: Ὁλότελα ὅμοιο κάτω μέρος ἀγγείου (ἀριθ. εὑρ. 2289) ἀπό τόν ἴδιο τάφο καί τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2012 τοῦ τάφου Βακεντῆ VII. Ἐπίσης τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2003 τοῦ ἴδιου τάφου VII, καί ἡ ὁμάδα πού συνδέεται μ' αὐτό. Πρβλ. ἀγγεῖο ἀριθ. 2006 τοῦ τάφου Βακεντῆ III, ὅπου καί σχετικά.

5. Μυροδοχεῖο τύπου Γ (ἀριθ. εὑρ. 2287) (Σχέδ. 3· Πίν. 128 γ).

Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,163 μ.

Πηλός ἐρυθρόφαιος.

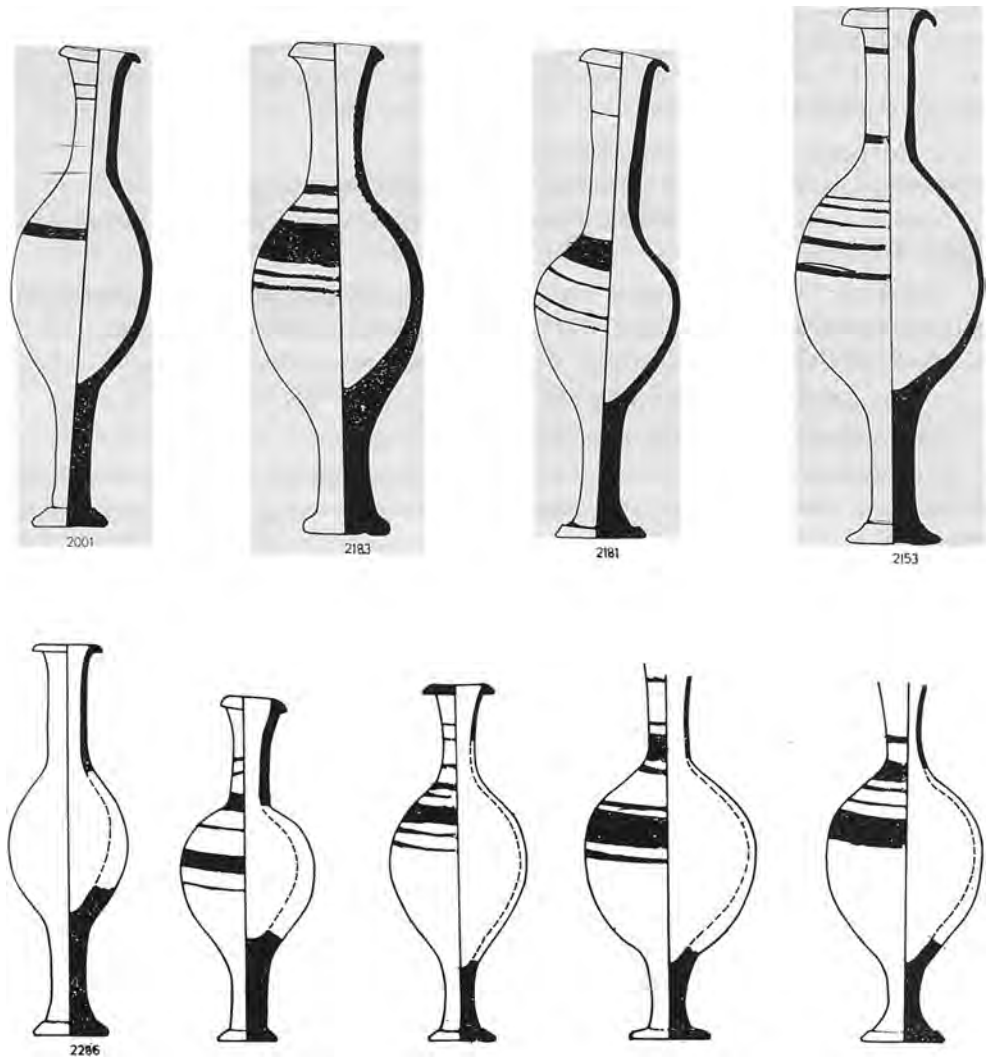
Παρόμοια: Ὁλότελα ὅμοιο ἕνα δεύτερο ἀγγεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2285) (Πίν. 128 γ) ἀπό τόν ἴδιο τάφο. Ἐπίσης τό ἀγγεῖο ἀριθ. εὑρ. 583 τοῦ τάφου α2. Πρβλ. Kunisch, PergForsch, ὅ.π., ἰδιαίτερα εἰκ. 5, Β 1, σ. 97, H. Thompson, ὅ.π., εἰκ. 78, D 77, 78, 104, E 137 - 138, G. McFadden, ὅ.π., πίν. 36, 2-4, Pergamon XII, Kapikaya, πίν. 17, εἰκ. 9-15, σ. 35 (1ος αἰ. π.Χ.), Délos XXVII, πίν. 46, D 154-156.

6. Μυροδοχεῖο τῆς τρίτης κατηγορίας (ἀριθ. εὑρ. 2283) (Σχέδ. 4· Πίν. 128 ε).

Ἀκέραιο. Ὕψ. 0,166 μ.

Τό σῶμα μέ τή μορφή δίνου ἀπολήγει σέ χαμηλό πόδι μέ μικρή κωνική βάση. Ὁ λαιμός κυλινδρικός, σχετικά εὐρύς, ἀπολήγει σέ χεῖλος τονισμένο μέ δακτύλιο πρός τά ἔξω. Πηλός καστανόφαιος.

Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 589 τοῦ τάφου α2, 2008 τοῦ τάφου Βακεντῆ V καί 2002 τοῦ ἴδιου τάφου, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. Δρούγου - Τουράτσογλου, Π 1259, Πίν. 13 καί σ. 125.

Σχέδ. 11. Μυροδοχεῖα.

7. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2290) (Σχέδ. 7· Πίν. 129 α).

Ἀκέραιο. Λείπει μικρό τμῆμα τοῦ χείλους. Ὕψ. 0,078 μ.

Τό σῶμα τοῦ ἀγγείου εἶναι αὐγόσχημο μέ πλατιά ἐπίπεδη βάση. Ὁ λαιμός ψηλός καί ραδινός, κυλινδρικός, ἀνοίγεται πρός τά πάνω καί ἀπολήγει σέ χεῖλος πλατύ πρός τά ἔξω. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ σώματος σκεπάζεται ἀπό ὠχρόφαιο ἐπίχρισμα καί ὁ λαιμός μέ καλοδιατηρημένο καστανόμαυρο γάνωμα. Πηλός ἐρυθρόχρωμος.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 593, 598 τοῦ τάφου α8. Πρβλ. Corinth XIII, πίν. 76, 505, 11, 506, 5 (β΄ μισό - τέλη 1ου αἰ. π.Χ.), Kerameikos IX, πίν. 71, 407, 408, σ. 167 (τέλη 1ου αἰ. π.Χ.), Agora V, F 50, πίν. 4, σ. 15.

8. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2291) (Σχέδ. 7· Πίν. 129 α).

Ἀκέραιο. Λείπει μικρό τμῆμα τοῦ χείλους. Ὕψ. 0,075 μ.

Τό σῶμα πλατύ, σχεδόν σφαιρικό, μέ πλατιά ἐπίπεδη βάση. Ὁ λαιμός, κυλινδρικός εὐρύς, ἀπολήγει σέ χεῖλος πού τονίζεται μέ δακτύλιο πρός τά ἔξω. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.

Παρόμοια: Ὁλότελα ὅμοιο ἀπό τόν ἴδιο τάφο ἕνα ἄλλο ἀγγεῖο (ἀριθ. 2292) (Πίν. 129 β) μέ λεπτότερο καί ψηλότερο λαιμό, πού τοῦ λείπει τό χεῖλος (ὕψ. 0,085 μ.).

9. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2294) (Πίν. 129 γ).

Λείπει ὁ λαιμός. Σωζ. ὕψ. 0,06 μ.

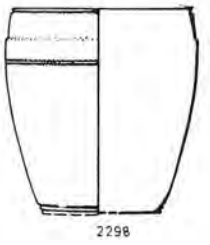
Τό σῶμα εἶναι εὐρύ σέ σχῆμα βολβοῦ, μέ πλατιά ἐπίπεδη βάση. Στή βάση τοῦ λαιμοῦ ἴχνη ἀπό μαῦρο γάνωμα. Πηλός καστανόφαιος.

Σχέδ. 12. Σκυφίδιο.

Σχέδ. 13. Χύτρα.

Σχέδ. 14. Ποτήρι.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2311 τοῦ τάφου τῆς βόρειας νεκρόπολης καί 628 τοῦ τάφου α7. Ἀξιοπρόσεκτη ἡ ὁμοιότητα πηλοῦ καί κατασκευῆς μέ τίς χαρακτηριστικές γραμμές στό πάνω μέρος μέ τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2283 τοῦ ἴδιου τάφου (Ματθαίου Ι).

10. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2293).

Λείπουν τμήματα ἀπό τό πάνω μέρος τοῦ σώματος· συνανήκει λαιμός πού δέν κολλάει. Ὕψ. σώματος 0,065 μ.

Τό σῶμα εἶναι σφαιρικό μέ πλατιά ἐπίπεδη βάση, ὁ λαιμός ψηλός κυλινδρικός πού εὐρύνεται ἀπότομα στό στόμιο μέ κάθετο χεῖλος.

Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2316 ἀπό τόν τάφο τῆς βόρειας νεκρόπολης. Χαρακτηριστική ἡ ὁμοιότητα στό πλάσιμο λαιμοῦ καί χείλους μέ τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2281 ἀπό τόν ἴδιο τάφο Ματθαίου Ι. Πρβλ. Kerameikos IX, πίν. 98, Ε 114 (1ος αἰ. π.Χ. - 1ος αἰ. μ.Χ.).

11. Ἄβαφο σκυφίδιο χωρίς λαβές (ἀριθ. εὑρ. 2297) (Σχέδ. 12· Πίν. 129 δ).

Λείπει τό 1/3 περίπου ἀπό τά τοιχώματα τοῦ ἀγγείου. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,047, διάμ. χείλους 0,13, βάσης 0,047 μ.

Βάση δακτυλιοειδής. Τά τοιχώματα μετά ἀπό ἔντονο σπάσιμο στό 1/3 τοῦ ὕψους,

ἀνεβαίνουν ἀπότομα πρός τά πάνω καί τό χεῖλος καμπυλώνεται ἔντονα πρός τά ἔξω. Πηλός ὠχρέρυθρος.

Πρβλ. Hesperia III (1934), σ. 435, D 5, E 33, εἰκ. 117, Μακεδονικά ΙΒ' (1972), σ. 161, ἀριθ. 5, σχέδ. 15, πίν. 11 δ, Δρούγου - Τουράτσογλου, σ. 132, Π 2166, Σχέδ. 22. Γιά τή χρήση βλ. Ἀνδρόνικος, ΑΕ 1955, σ. 36. Μποροῦσε ὅμως νά χρησιμοποιηθεῖ καί γιά τήν ἀνάμειξη χρωμάτων καί ψιμυθίων. Ὅμοιο βρέθηκε στό μεγάλο τάφο τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ κοιμητηρίου μέ σκόνη ψιμυθίου.

12. Χύτρα μέ μία λαβή (ἀριθ. εὑρ. 2300) (Σχέδ. 13· Πίν. 129 ε).

Ἀκέραιη. Συγκολλημένη. Ὕψ. 0,115 μ.

Τό φουσκωτό σφαιρικό σῶμα τοῦ ἀγγείου στενεύει στό κάτω μέρος καί στηρίζεται σέ πλατιά ἐπίπεδη βάση. Ἡ λαβή εἶναι κάθετη, μέ πρισματική τομή, καί τό κάθετο ταινιωτό χεῖλος χωρίζεται ἀπό τό σῶμα τοῦ ἀγγείου μέ ἔντονη ἄρθρωση. Πηλός πορτοκαλόφαιος, ἐπιφάνεια γκριζόμαυρη.

Πρβλ. Agora V, πίν. 7, G 182, σ. 41 (α' μισό 1ου αἰ. μ.Χ.), Thera II, εἰκ. 480 f, σ. 285 (πρώιμοι αὐτοκρατορικοί χρόνοι), J.K. Anderson, ὅ.π., σ. 160, εἰκ. 18.320.

13. Ἄβαφο κύπελλο μέ δύο λαβές (ἀριθ. εὑρ. 2296) (Πίν. 129 στ).

Λείπουν μικρά τμήματα στήν κοιλιά καί στό χεῖλος. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,056, διάμ. χείλους 0,062, πλ. μέ τίς λαβές 0,104 μ., διάμ. βάσης 0,037 μ.

Ἡ βάση εἶναι ἁπλή ἐπίπεδη. Τό κάτω μέρος τοῦ σώματος ἀνοίγεται πρός τά ἔξω μέχρι τή βάση τῶν λαβῶν ὅπου μέ ἔντονη πλαστική ἄρθρωση, τονισμένη μέ τρεῖς ἐγχάρακτες γραμμές, ἑνώνεται μέ τά κάθετα τοιχώματα τοῦ ἀγγείου. Οἱ κάθετες λαβές χωρίζονται σέ δύο μέρη μέ ἐγχάραξη. Τά τοιχώματα τοῦ ἀγγείου ἐξαιρετικά λεπτά, μεταλλικά. Πηλός πορτοκαλόφαιος.

Πρβλ. Agora V, πίν. 4, G 79-80, πίν. 18, M 2, σ. 83-84 (α' τέταρτο 1ου αἰ. μ.Χ.).

14. Λύχνος (ἀριθ. εὑρ. 2299) (Πίν. 130 α).

Λείπει μεγάλο μέρος ἀπό τό δίσκο καί τά τοιχώματα. Ὕψ. μέ τή λαβή 0,058, μῆκ. 0,11 μ.

Λαβή κάθετη ταινιωτή, κοσμημένη, μέ ἐγχάρακτες παράλληλες γραμμές. Ὁ δίσκος εἶναι κοῖλος μέ ὀπή πληρώσεως στό κέντρο καί δύο ἀνάγλυφα ὁμόκεντρα κορδόνια γύρω της. Τό ἐξωτερικό κορδόνι περιβάλλει καί τή μύξα. Πηλός πορτοκαλόφαιος.

15. Κυλινδρικό ποτήρι (ἀριθ. εὑρ. 2298) (Σχέδ. 14).

Λείπουν μεγάλα τμήματα. Ὕψ. 0,083 μ.

Τά τοιχώματα εἶναι κάθετα μέ ἐλαφρά κύρτωση, ἐξαιρετικά λεπτά, καί ἡ βάση ἁπλή, ἐπίπεδη. Ἐξωτερικά κάτω ἀπό τό χεῖλος ὑπάρχει ἀνάγλυφη ταινία μέ μικρές ἐγχάρακτες διαγώνιες («roulleting pattern»). Στό χεῖλος, κάτω ἀπό τήν ταινία καί γύρω στή βάση, τρεῖς ἐγχάρακτες γραμμές. Γάνωμα καστανέρυθρο καλύπτει ὁλόκληρο τό ἀγγεῖο ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά.

Πρβλ. τό ποτήρι τοῦ Χρύσιππου ἀπό τήν Xanten στή Βόννη (βλ. κατάλογο ἐκθέσεως Die Bildnisse des Augustus, 1979, σ. 25, J.P. Morel, Céramiques d'Italie et céramiques hellénistiques στόν τόμο P. Zanker, Hellenismus im Mittelitalien, Göttingen 1976, σ. 485, εἰκ. 11. Γενικά γιά τά ἀγγεῖα μέ λεπτά τοιχώματα, σ. 481 μέ σχετική βιβλιογραφία, J. W. Hayes, Hesperia XLIII (1973), 181-183, σ. 460 κ.ἑ., Agora

V, πίν. 63, P 762, M. Almagro, Las Necropolis de Ampurias II, Βαρκελώνη 1955, πίν. IV, 3, σ. 57 εἰκ. 17, 8).

16. Γυάλινο μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2453) (Πίν. 130 β).

Ἀκέραιο. Ὕψ. 0,065 μ.

Τό σῶμα κωνικό μέ σχετικά μικρό κυλινδρικό λαιμό καί χεῖλος πού γέρνει πρός τά ἔξω. Βάση ἁπλή, ἐπίπεδη, ἐλαφρά κοίλη. Γυαλί πρασινωπό.

Παρόμοια: Ἕνα μεγαλύτερο σπασμένο σέ πολλά κομμάτια ἀπό τόν ἴδιο τάφο (ἀριθ. 2451). Πρβλ. Priene 286 a (καμπή πρός τόν 1ο αἰ. μ.Χ.).

17. Γυάλινο μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2452) (Πίν. 130 γ).

Λείπουν τμήματα ἀπό τά τοιχώματα τοῦ σώματος. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,08 μ.

Τό σῶμα εἶναι σφαιρικό μέ ἁπλή ἐπίπεδη βάση. Ὁ λαιμός κυλινδρικός, μέ χεῖλος πού ἀνοίγεται πρός τά ἔξω. Γυαλί μπλέ σκοῦρο.

18. Τό κάτω μέρος ὀξυπύθμενου γυάλινου μυροδοχείου (ἀριθ. εὑρ. 2441) (Πίν. 130 στ).

Σωζ. ὕψ. 0,08 μ. Γυαλί πρασινωπό διαφανές.

Παρόμοια: Κάτω τμῆμα ἀπό ἄλλο (ἀριθ. εὑρ. 2445) (Πίν. 130 στ) ἀπό τόν ἴδιο τάφο καί τό ἀριθ. 630 ἀπό τόν τάφο α7, ὅπου καί βιβλιογραφία.

19. Χάλκινος κρίκος (ἀριθ. εὑρ. 2248).

Διάμ. 0,022 μ. Στό ἕνα σημεῖο ἔξαρμα μέ ἀκαθόριστο σχῆμα.

20. Τέσσερα τμήματα ἐλεφάντινου πλακίδιου (ἀριθ. εὑρ. 2246, 2249, 2270, 2382). Ἡ περίμετρος τονίζεται μέ διπλή ἐγχάρακτη γραμμή. Ἴσως ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ τοιχώματος κιβωτίδιου.

Πρβλ. Délos XXVII, πίν. 38, C 281.

21. Εἰδώλιο ἱματιοφόρου γυναίκας πάνω σέ κυβική βάση (ἀριθ. εὑρ. 2435) (Πίν. 130 δ-ε).

Λείπει τό δεξί κάτω μέρος τῆς μορφῆς καί τῆς βάσης. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,20 μ.

Μέ τό δεξί χέρι συγκρατεῖ τό ἱμάτιο πάνω στόν ἀριστερό ὦμο, ἐνῶ τό ἄλλο χέρι κρατάει τήν παρυφή τοῦ ρούχου δίπλα στό μηρό. Τό ἱμάτιο καλύπτει ὁλόκληρο τό σῶμα καί τά χέρια. Τά μαλλιά συγκρατιοῦνται μέ στεφάνι καί μαζεύονται πίσω χαμηλά στόν αὐχένα. Πηλός χρώματος κεραμιδί, σκοῦρος. Πίσω ὀπή ὀπτήσεως. Ἴχνη ὑπόλευκου ἐπιχρίσματος.

Πρβλ. Mollard-Besques, II, πίν. 143 b-c, σ. 119. Γιά τόν τρόπο τῆς ἀπόδοσης τῆς κόμης πάνω ἀπό τό μέτωπο, βλ. πίν. 2171 (My. 901). Σχετικά ἐπίσης τό εἰδώλιο ἱματιοφόρου ἀριθ. 631 τοῦ τάφου α7 (1ος αἰ. μ.Χ.).

22. Τό κάτω τμῆμα τοῦ κορμοῦ εἰδώλιου ἱματιοφόρου μορφῆς πάνω σέ παραλληλεπίπεδη βάση (ἀριθ. εὑρ. 2423). Σωζ. ὕψ. 0,136 μ. (ὕψ. βάσης 0,034 μ.).

Διακρίνονται κάτω πτυχές τοῦ χιτώνα. Τό ἱμάτιο πέφτει ἀπό πάνω μέ λίγες ἁδρές πτυχές. Πηλός καστανέρυθρος.

Παρόμοια: Τό προηγούμενο εἰδώλιο ἀριθ. 2435.

23. Κεφαλή εἰδώλιου (ἀριθ. εὑρ. 2425, 2433) (Πίν. 131 α).

Σώζονται δύο τμήματα: ἕνα ἀπότμημα ὅπου διατηρεῖται τό ἐμπρός μέρος τοῦ προσώπου καί πολύ φθαρμένο τό πίσω τῆς κεφαλῆς.

Πηλός καστανέρυθρος.

Πρβλ. Délos XXIII, πίν. 78, 927, Λαζαρίδη, Εἰδώλια Ἀβδήρων, πίν. 6 (Β 5) καί 11 (Β 40), ἰδιαίτερα γιά τή γλυκύτητα τοῦ προσώπου καί τό ὑγρό βλέμμα κάτω ἀπό τά βαριά βλέφαρα (β΄ μισό 2ου αἰ. π.Χ.).

24. Ἀπότμημα εἰδώλιου μέ τό πρόσωπο ἀνδρικῆς μορφῆς (ἀριθ. εὑρ. 2426) (Πίν. 131 δ).

Πηλός καστανέρυθρος.

Πρβλ. Mollard-Besques, II, πίν. 223 d ἐπίσης πίν. 215 i. Παρόμοιο, νεώτερο ἴσως, μέ πολύ τονισμένα τά βλέφαρα (ἀρχές 1ου αἰ. μ.Χ.). Βλ. σχετικά καί παραπάνω (ἀριθ. 23).

Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω βρέθηκαν στόν τάφο ὄστρακα ἀπό μυροδοχεῖα, μιά γυάλινη σφαιρική χάνδρα (ἀριθ. 2275), μικρή κυλινδρική κοκάλινη χάνδρα (ἀριθ. 2269), χάλκινος κρίκος μέ διπλό ἄγκιστρο ἀπό σκεῦος (ἀριθ. 2259), μικρό σιδερένιο κλειδί ἀπό κιβωτίδιο (ἀριθ. 2277) (πρβλ. Délos XVIII, πίν. 74, 600), μιά γυάλινη φακοειδής ψῆφος (ἀριθ. 2254) καί πολύ καταστραμμένα χάλκινα ἐλάσματα.

Τάφοι ἀγροῦ Βακεντῆ (1978)

Ὁ ἀγρός βρίσκεται ΒΑ. τοῦ κτήματος Ματθαίου καί Δ. τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς πόλης.

Τάφος Ι[11] (Σχέδ. 15)

Διαστ. θαλάμου 2,70×2,10, συνολ. ὕψ. θαλάμου 1,45, μῆκ. ἐσωτ. διαδρόμου 1,50, πλ. ἐσωτ. διαδρόμου 0,45, πλ. κλινῶν 0,75-0,85, ὕψ. κλινῶν 0,56, σωζ. μῆκ. ἐξωτ. δρόμου 0,80, πλ. δρόμου 0,85, πλ. θύρας 0,75, ὕψ. θύρας 0,80 μ.

Ὁ τάφος μέ τήν εἴσοδό του στά ΝΑ. βρέθηκε κατά τίς ἐργασίες ἐκσκαφῆς ὀρύγματος· γι' αὐτό μέρος τῆς ὀροφῆς του καί τμῆμα τοῦ δρόμου του καταστράφηκαν. Στά μπάζα τοῦ ὀρύγματος βρέθηκε τετράγωνη πωρολιθική πλάκα, διαστ. 0,70×0,72 καί πάχ. 0,05 μ., πού πρέπει νά χρησίμευε γιά τήν ἀσφάλιση τοῦ ἀνοίγματος τῆς εἰσόδου. Ὅπως φαίνεται ἀπό τό τμῆμα τοῦ δρόμου πού σώθηκε, οἱ ἐπιφάνειές του ἦταν μέ μεγάλύτερη ἐπιμέλεια λαξευμένες ἀπό τίς ἐπιφάνειες τοῦ θαλάμου. Ἀπό τό κατώφλι τῆς εἰσόδου κατέβαζε στό ἐσωτερικό τοῦ τάφου ἕνα σκαλοπάτι, ὕψ. 0,20 μ. Στό πίσω μέρος τοῦ τάφου, στόν ἄξονα τοῦ διαδρόμου ἀνοίγεται μικρή κόγχη ἡμικυλινδρική, στεγασμένη μέ καμάρα, ὕψ. 0,57, πλ. 0,37 μ. Ἕνα κυκλικό ἄνοιγμα, μέ διάμετρο 0,35-0,40 μ., στό νότιο τοίχωμα τοῦ θαλάμου, κατασκευασμένο προφανῶς ἀπό τούς τυμβωρύχους, ὁδηγεῖ στόν τάφο ΙΙ[12]. Ἡ ἐπίχωση, ἀπό μαλακό χῶμα πού μπῆκε στόν τάφο μετά τή σύληση,

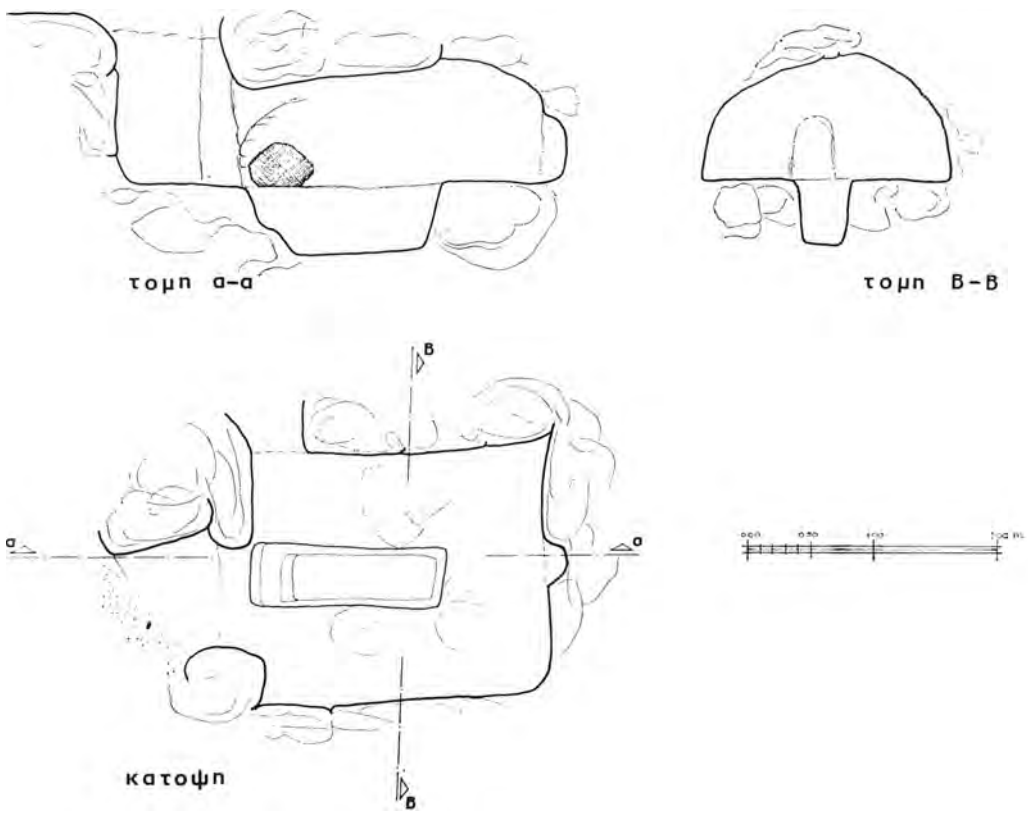
11. Ὁ τάφος Ι βρίσκεται 30 μ. δυτικά ἀπό τό τεῖχος καί 31 μ. βόρεια ἀπό τό ἐκκλησάκι τῆς Παναγίτσας, πού εἶναι κτισμένη πάνω στά ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 417 κ.ἑ.).

12. Παρόμοια ἀνοίγματα συναντιοῦνται σ' ὅλους τούς τάφους Βακεντῆ καί ἦταν πολύ συνηθισμένα καί ἀλλοῦ (πρβλ. τούς τάφους στό Λόγγο τῆς Ἔδεσσας, Φ. Πέτσας (ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 343). Ἀπό αὐτά γινόταν πιό εὔκολα ἡ σύληση τοῦ τάφου, ἀπό τόν προηγούμενο διπλανό του πού εἶχε κιόλας συληθεῖ, χωρίς νά χρειαστεῖ νά ἀναζητηθεῖ πάλι ἡ πόρτα εἰσόδου.

ἔφθασε τά 2,20 μ. πάνω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῶν κλινῶν. Μαζί μέ τά κτερίσματα βρέθηκαν στήν ἐπίχωση πολλά ὀστά πού ἀνήκουν σέ περισσότερους ἀπό ἕνα σκελετούς.

Κτερίσματα

1. Μυροδοχεῖο τύπου Α3 (ἀριθ. εὑρ. 2578).
Λείπει τό πόδι καί ὁ λαιμός. Σωζ. ὕψ. 0,104 μ.
Πηλός πορτοκαλόχρωμος.

Σχέδ. 15. Τάφος Βακεντῆ Ι. Κάτοψη καί τομές.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2193 ἀπό τόν τάφο ΙΙΙ καί 2271 τοῦ τάφου Ματθαίου Ι, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

2. Μυροδοχεῖο τύπου Β (ἀριθ. εὑρ. 2181) (Σχέδ. 11· Πίν. 131 γ).
Λείπει τμῆμα τοῦ χείλους καί τῆς κοιλιᾶς. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,192 μ.
Στό λαιμό καί στό πάνω μέρος τῆς κοιλιᾶς διακόσμηση μέ ὁριζόντιες ταινίες ἀπό μαῦρο γάνωμα, πού ἔχει ἐξαφανιστεῖ στό μεγαλύτερο μέρος. Πηλός ὠχρέρυθρος.
Παρόμοια: Ἀγγεῖο ἀριθ. 2153 ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ VI, 2001 ἀπό τόν τάφο VII καί 2286 ἀπό τόν τάφο Ματθαίου Ι.

3. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2025) (Πίν. 131 β).

Λείπει τό πάνω μέρος τοῦ λαιμοῦ καί τμῆμα τῆς κοιλιᾶς. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,105 μ.

Τό σῶμα ἔχει σχῆμα βολβοῦ, ὁ λαιμός εἶναι κυλινδρικός καί ἡ βάση ἁπλή ἐπίπεδη. Πηλός πορτοκαλέρυθρος.

Παρόμοια: Ἀπόλυτα ὅμοιο μέ ἀγγεῖο ἀριθ. 2024 τοῦ τάφου Βακεντῆ VII. Τμήματα ἀπό δύο πολύ κολοβωμένα ὅμοια βρέθηκαν ἐπίσης στόν τάφο (ἀριθ. 2027 καί 2028). Τό δεύτερο ἔχει χαρακτηριστική ὁμοιότητα μέ ἀγγεῖο ἀπό τόν τάφο τῆς βόρειας νεκρόπολης (ἀριθ. 2333).

4. Φιάλη μέ δύο ὁριζόντιες ἀναδιπλούμενες λαβές (ἀριθ. εὑρ. 2589) (Πίν. 131 στ).

Σώζεται κατά τμῆμα μόνο. Συγκολλημένη. Ὕψ. 0,072, διάμ. 0,14 μ.

Ἡ βάση εἶναι δακτυλιοειδής, ὁ πυθμένας κυρτώνεται πρός τά κάτω, τό κάθετο χεῖλος εἶναι ἐλαφρά κυρτό. Γάνωμα βαθύ ἐρυθρό πού ἔχει ἐξαφανιστεῖ στό μεγαλύτερο μέρος. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.

Παρόμοιο: Ἀγγεῖο 2586 ἀπό τόν ἴδιο τάφο σέ πολύ χειρότερη διατήρηση. Πρβλ. τά πολυάριθμα καί καλύτερα διατηρημένα ἀριθ. 1458-1461 τοῦ ἀποθέτη Πλατανιώτη (ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 527, Πίν. 496-497). Πρβλ. ἐπίσης Délos XXVII, πίν. 47, D 174, εἰκ. 130, σ. 256, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 562, Πίν. 708 β, Agora V, πίν. 64, F 29 (1ος αἰ. μ.Χ.).

5. Κεφαλή πήλινου εἰδώλιου (ἀριθ. εὑρ. 2044) (Πίν. 131 ε).

Ἡ κεφαλή στρέφεται ἔντονα πρός ἀριστερά, τό πρόσωπο πλαισιώνεται ἀπό μακριά μαλλιά πού μπροστά διπλώνονται μέ βοστρύχους καί πίσω ἐλαφρά βαθουλώματα. Στήν κορυφή τοῦ μετώπου δύο βόστρυχοι ἀντίστροφοι. Στό μέτωπο στεφάνι ἀπό κισσό. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Ὕψ. 0,047 μ.

Πρβλ. Délos XXIII, πίν. 77, 891, Mollard-Besques, II, πίν. 194 g, σ. 160 (κεφάλι ἔρωτα) καί πίν. 198 j, σ. 163 (κεφάλι Ἀθηνᾶς). Ἐπίσης πίν. 51 b, 50 d, g, σ. 42 (τέλος 1ου αἰ. π.Χ. - ἀρχές 1ου αἰ. μ.Χ.).

6. Ἑρμαϊκή στήλη ἱματιοφόρου (ἀριθ. εὑρ. 2065, 2077) (Πίν. 133 ζ).

Σώζεται τό κάτω μέρος τῆς στήλης μέ τήν κυβική βάση καί τμῆμα ἀπό τόν κορμό μέ τό δεξί χέρι. Πηλός καστανέρυθρος, ἴχνη ἀπό λευκό καί βυσσινί χρῶμα. Ὕψ. 0,16, πλ. βάσης 0,042 μ.

Παρόμοια: Καλύτερα διατηρημένη ἡ ἀριθ. 2051 τοῦ τάφου Βακεντῆ III. Πρβλ. Délos XXIII, πίν. 37, 340-341.

7. Γυάλινο μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2512).

Σώζεται τό μεγαλύτερο μέρος του σέ ἑφτά τμήματα. Ἡ βάση εἶναι ἁπλή, ἐπίπεδη, ἐλαφρά κοίλη πρός τό κέντρο, τό σῶμα κωνικό καί ὁ λαιμός πολύ ψηλός, κυλινδρικός, εὐρύνεται πρός τά πάνω καί ἀπολήγει σέ χεῖλος τονισμένο μέ ἀναδίπλωση τοῦ γυαλιοῦ. Γυαλί πρασινωπό διαφανές.

Παρόμοια: Ὁλότελα ὅμοιο, παρά τή διαφορά τοῦ ὑλικοῦ, εἶναι ἕνα πήλινο ἀγγεῖο ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ V (ἀριθ. 2512). Πρβλ. Φ. Ζαφειροπούλου, ΑΕ 1975, πίν. 5, 15 καί σ. 55.

Τμήματα ἀπό τό κωνικό σῶμα δύο ἄλλων ἀπό λεπτό, πρασινωπό γυαλί, σώζονται σέ χειρότερη κατάσταση.

Πρβλ. ἐπίσης Φ. Ζαφειροπούλου, ὅ.π., πίν. 5, 9-13.

8. Γυάλινο μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2487).

Σώζονται ἕξι τμήματα ἀπό τή βάση, τό σῶμα καί τό λαιμό.

Τό σῶμα εἶναι σφαιρικό καί ὁ κυλινδρικός λαιμός ἀποχωρίζεται ἀπό αὐτό μέ ἔντονη αὐλάκωση. Γυαλί γαλαζοπράσινο.

Παρόμοια: Ἀπό λεπτό γυαλί μέ ἀσημένιες ἀνταύγειες, ἕνα ἄλλο μυροδοχεῖο σέ χειρότερη κατάσταση (ἀριθ. 2480). Πρβλ. Φ. Ζαφειροπούλου, ὅ.π., πίν. 5, 7 καί 11.

9. Κοκάλινη περόνη μέ προσαρμοσμένο στή λεπτή της ἄκρη μικρό σφονδύλι (ἀριθ. εὑρ. 2513 β) (Πίν. 132).

Μῆκ. 0,086 μ.

Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω βρέθηκαν στόν τάφο τρία θραύσματα ἀπό πολύ λεπτό ὠχροπράσινο γυαλί ἀπό ἀγγεῖο μέ ἐπίμηκες σῶμα (ἀριθ. 2477) (πρβλ. Φ. Ζαφειροπούλου, ὅ.π., πίν. 5, 9), βάση ἀπό μυροδοχεῖο ἀπό πρασινωπό γυαλί (ἀριθ. εὑρ. 2478) (πρβλ. Φ. Ζαφειροπούλου, ὅ.π., πίν. 5, 11-12) καί μικρότερα θραύσματα ἀπό γυάλινα μυροδοχεῖα· ἀνάμεσά τους δύο μικρά τμήματα ἀγγείου τοῦ τύπου τῶν millefiori (ἀριθ. 2506). Ἐπίσης τμῆμα ἀπό τή βάση καί τό κάτω μέρος εἰδώλιου ἱματιοφόρου μορφῆς (ἀριθ. 2049) καί κομμάτια ἀπό τρεῖς μικρές καί τέσσερις μεγάλες σιδερένιες στλεγγίδες σέ κατάσταση σαθρή ἀπό τήν ὀξείδωση τοῦ μετάλλου, μικρό καρφί μέ τό κεφάλι του καλυμμένο μέ μολύβι (ἀριθ. 2458), ἐπίμηκες χάλκινο ἔλασμα (ἀριθ. 2459), ἴσως ἀπό στλεγγίδα, καί τρεῖς χάλκινοι κρίκοι, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἕνας ἀκέραιος, μέ διάμετρο 0,02 μ. (ἀριθ. 2465).

Καί στόν τάφο Ι βρέθηκαν πολλά σιδερένια καρφιά μέ ἴχνη ξύλου, ὅπως πάντα, ὀξειδωμένα: ἑνός τό κεφάλι ἔχει διάμετρο 0,027 μ. καί ἑνός ἄλλου 0,017 μ. Πολλά σώζονται ὡς τό σημεῖο πού λύγιζαν (ξεχωρίζουν δύο μήκη: 0,05 καί 0,03 μ.). Ἐπίσης βρέθηκε τμῆμα χάλκινης κλειδαριᾶς ἀπό κιβωτίδιο (ἀριθ. 2455) καί τρία πολύ ὀξειδωμένα νομίσματα. Πρβλ. Délos XVIII, πίν. 79, 672 καί εἰκ. 289, σ. 250, ὅπου καί σχετικά. Ἐπίσης Δρούγου - Τουράτσογλου, σ. 179, Σχέδ. 48).

Τάφος ΙΙ (Σχέδ. 16)

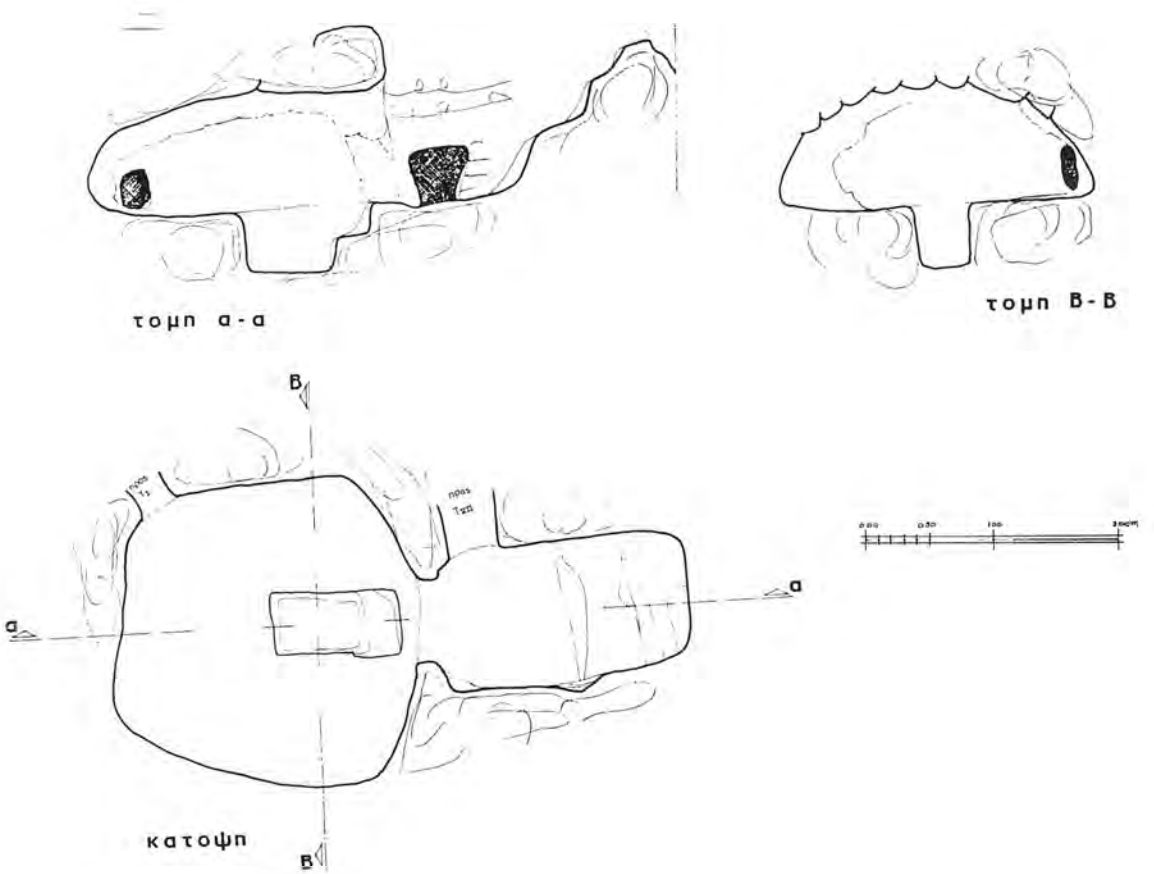
Διαστ. θαλάμου 2,25×2,32, συνολ. ὕψ. 1,40, μῆκ. ἐσωτ. διαδρόμου 1,13, πλ. διαδρόμου 0,53, πλ. κλινῶν 1-1,20, ὕψ. κλινῶν 0,45, μῆκ. ἐξωτ. δρόμου 2, πλ. ἐξωτ. δρόμου 1,10, πλ. θύρας 0,65, ὕψ. θύρας 0,90 μ.

Ἡ εἴσοδός του βρίσκεται στά ΝΑ., ὅπως καί τοῦ τάφου Ι μέ τόν ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ μέ ἕνα ἄνοιγμα στή βόρεια γωνία.

Ὁ δρόμος ὁδηγεῖ στόν τάφο μέ τρία ὑποτυπώδη στενά σκαλοπάτια, ἀκατάστατα λαξευμένα στό βράχο μέ ἀπότομες κλίσεις (διαστάσεις: πλ. 0,20-0,30, ὕψ. 0,24-0,43 μ.). Στήν ἀνατολική παρειά τοῦ δρόμου πού διατηρεῖ καί ἴχνη ἀπό κονίαμα, ὑπάρχει ἄνοιγμα πού ὁδηγεῖ πρός τόν τάφο VII. Πολλά λείψανα ἀπό ἀσβεστοκονίαμα διατηροῦνται ἐπίσης στίς παραστάδες τῆς θύρας. Ἀπό τό ἄνοιγμά της κατεβαίνει ἕνα σκαλοπάτι, πλ. 0,40 καί ὕψ. 0,20 μ., στόν ἐσωτερικό διάδρομο. Ἡ ὀροφή τοῦ θαλάμου ἔχει σχῆμα καμάρας πού κατεβαίνει μέ ὁμαλή καμπύλη μέχρι τό ἐπίπεδο τῶν κλινῶν. Τά τοιχώματά του εἶναι

λαξευμένα χωρίς φροντίδα. Ἀπό τό ἀρχικό λάξευμα ἄλλωστε, ἐξαιτίας τῆς μορφῆς τῶν σχιστολιθικῶν πετρωμάτων, ἔχουν ἀπομείνει ἐλάχιστα ἴχνη. Ἡ ἐπίχωση μέσα στόν τάφο, ἀπό μαλακό καστανό χῶμα μέ πολλά λιθάρια πού ἀποσπάστηκαν ἀπό τήν ὀροφή, ἔφθανε στά 0,15-0,20 μ. πάνω ἀπό τό ἐπίπεδο τῶν κλινῶν.

Ὁ τάφος ἦταν ἰδιαίτερα φτωχός σέ εὑρήματα: βρέθηκαν σιδερένια καρφιά μέ ἴχνη ξύλου, τμήματα ἀπό τρεῖς πολύ καταστραμμένες στλεγγίδες, δύο φακοειδεῖς γυάλινες

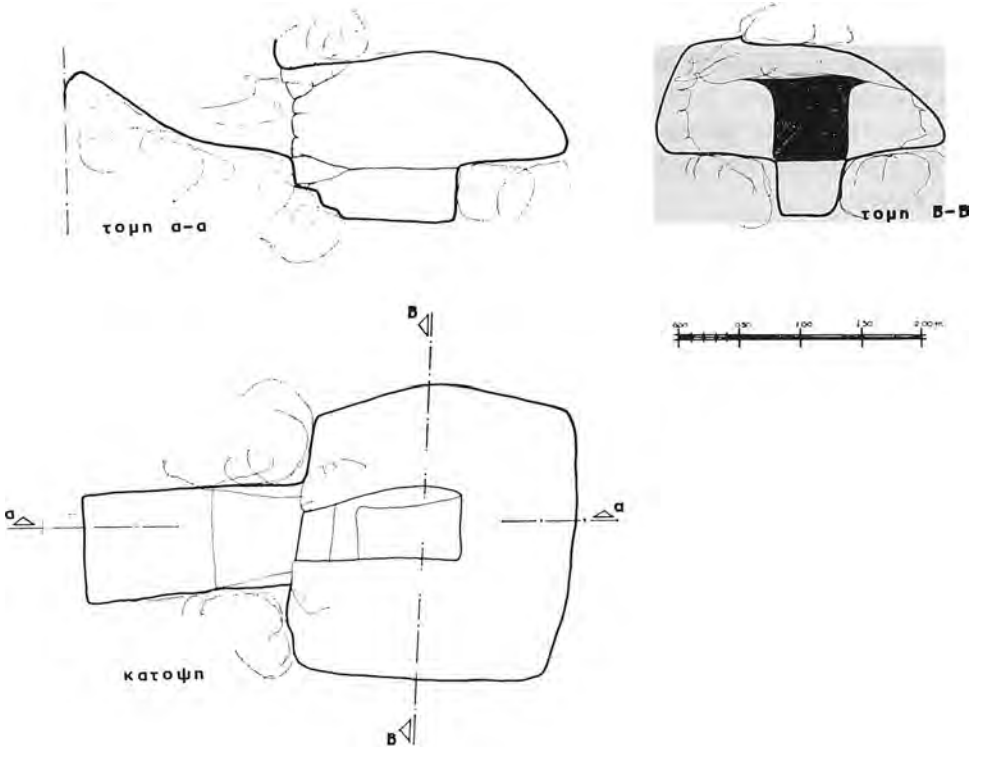
Σχέδ. 16. Τάφος Βακεντῆ ΙΙ. Κάτοψη καί τομές.

ψῆφοι ἀπό πρασινωπή ὁ ἕνας καί καστανή ὁ ἄλλος ὑαλόμαζα (ἀριθ. 2505), λίγα πολύ φθαρμένα τμήματα ἀπό εἰδώλια καί θραύσματα γυάλινων ἀγγείων (ἀριθ. 2479). Στήν ἐπίχωσή του βρέθηκαν ἐπίσης πολλά τμήματα ἀπό κεραμίδες κορινθιακοῦ τύπου καί ἀπό πήλινους ἀγωγούς. Τά λιγοστά εὑρήματα δείχνουν παρ' ὅλα αὐτά ὅτι ὁ τάφος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ κανονικά γιά ταφές ὅπως καί οἱ γειτονικοί του. Φαίνεται ὅμως ὅτι μετά τή σύληση ἔμεινε γιά μεγάλο διάστημα ἀνοιχτός, ὁπότε ἐξαφανίστηκαν καί τά ἄλλα κτερίσματα πού ἦταν ἀσήμαντα γιά τούς τυμβωρύχους.

Τάφος ΙΙΙ (Σχέδ. 17)

Διαστ. θαλάμου 2,30×2,30, συνολ. ὕψ. 1,40, μῆκ. ἐσωτ. διαδρόμου 1,40, πλ. διαδρόμου 0,45, πλ. κλινῶν 0,80-1, ὕψ. κλινῶν 0,50, μῆκ. ἐξωτ. δρόμου 1,50, πλ. δρόμου 0,98, πλ. θυρῶν 0,80, ὕψ. θυρῶν 0,70 μ.

Ὁ τάφος βρίσκεται μέσα στό ὄρυγμα, ΒΔ.-Δ. ἀπό τόν τάφο ΙΙ, μέ τήν εἴσοδό του πρός τά ΝΑ., ὅπως καί οἱ δύο προηγούμενοι. Ὁ δρόμος του, λαξευμένος στό ἀσβεστολιθικό πέτρωμα, κατηφορίζει ἀπότομα μέ καταστραμμένα σκαλοπάτια μέχρι τήν εἴσοδο τοῦ τάφου, πού φράζεται στό κάτω μέρος της μέ μιά μεγάλη τετράπλευρη πλάκα, διαστ.

Σχέδ. 17. Τάφος Βακεντῆ ΙΙΙ. Κάτοψη καί τομές.

0,55×0,38, πάχ. 0,14 μ. Τό πάνω μέρος τοῦ ἀνοίγματος τῆς εἰσόδου, πλ. 0,30 μ., βρέθηκε ἀνοιχτό. Στίς παραστάδες σώθηκαν ἄφθονα λείψανα κονιάματος γιά τή στερέωση τῆς πλάκας πού ἔκλεινε τήν εἴσοδο. Ὁ θάλαμος εἶναι λαξευμένος μέ ἐπιμέλεια, ὅπως καί ὁ διάδρομος. Ἡ προσεκτική λάξευση ὅμως εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς καλύτερης ποιότητας τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ πετρώματος καί δέν ὑποδηλώνει προσπάθεια γιά καλλωπισμό τοῦ θαλάμου.

Ἡ ἐπίχωση ἀπό σκοῦρο καστανό μαλακό χῶμα κάλυπτε τό δάπεδο τοῦ τάφου

μέχρι 0,20 μ. πάνω ἀπό τίς κλίνες. Σ' αὐτή τή στρώση βρέθηκαν ὅσα κτερίσματα παρέμειναν στόν τάφο μετά τή σύληση.

Κτερίσματα

1. Μυροδοχεῖο τύπου Α3 (ἀριθ. εὑρ. 2193) (Σχέδ. 2· Πίν. 133 ε).
Συγκολλημένο τό πόδι μέ βάση καμπυλόσχημη. Σωζ. ὕψ. 0,15 μ.
Πηλός πορτοκαλέρυθρος.
Παρόμοια: Ὁλότελα ὅμοια ἀπ' τόν ἴδιο τάφο τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2154 (Σχέδ. 2· Πίν. 135 δ) συγκολλημένο καί σέ χειρότερη κατάσταση ἕνα ἀκόμη (ἀριθ. 2160) πού τοῦ λείπει ὁ λαιμός. Ἐπίσης ἀπό τήν ἐπίχωση τοῦ δρόμου, ἀλλά σίγουρα ἀπό τόν τάφο, προέρχεται τό σῶμα ἀπό ἕνα πολύ κολοβωμένο ὅμοιο (ἀριθ. 2171) καί τό ἐπίσης καταστραμμένο τμῆμα ἀπό ἄλλο (ἀριθ. 2161) μέ παχύ καί χαμηλό πόδι. Τό σχῆμα τοῦ πάνω μέρους τῶν ἀγγείων τῆς ὁμάδας μέ τό λαιμό καί καλά διατηρημένη τήν ἐπιδερμίδα, δίνει ἕνα ἄλλο ἀγγεῖο ἀπό τόν ἴδιο τάφο (ἀριθ. 2194). Ἐπίσης παρόμοια ἀγγεῖα ἀπό τόν τάφο VI (ἀριθ. 2169), ἀπό τόν τάφο V (ἀριθ. 2177) καί ἀπό τόν τάφο VII (ἀριθ. VII, 89). Ἡ ὁμάδα, μέ κύρια παραδείγματα τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2193 καί 2160, ταυτίζεται μέ τήν ὁμάδα τῶν 2329 καί 2335 τῆς βόρειας νεκρόπολης σάν κατασκευή καί σάν πηλός.

2. Μυροδοχεῖο τύπου Β (ἀριθ. εὑρ. 2184) (Πίν. 133 δ).
Λείπουν τμήματα ἀπό τό σῶμα καί τό πόδι. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,17 μ.
Τό σῶμα εἶναι ἀτρακτοειδές, τό πόδι καλοδουλεμένο ὅπως καί ἡ κομβιόσχημη βάση. Ὁ λαιμός εὐρύνεται πρός τά πάνω καί ἀπολήγει σέ ταινιωτό χεῖλος πού βγαίνει πρός τά ἔξω. Τά τοιχώματα τοῦ ἀγγείου εἶναι λεπτά. Στό χεῖλος, στό λαιμό καί στόν ὦμο διακόσμηση μέ ὁριζόντιες ταινίες ἀπό καστανό γάνωμα. Πηλός ὠχρέρυθρος.
Παρόμοια: Ἀγγεῖα ἀπό τόν τάφο α2 (ἀριθ. 582) καί ἀπό τόν τάφο α3 (ἀριθ. 606).

3. Μυροδοχεῖο τύπου ΣΤ (ἀριθ. εὑρ. 2006) (Πίν. 133 γ).
Λείπει μικρό τμῆμα τῆς κοιλιᾶς. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,175 μ.
Πηλός πορτοκαλέρυθρος.
Παρόμοια: Γιά τό κακοφτιαγμένο χοντρό πόδι του τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2336, 2326 τῆς βόρειας νεκρόπολης, μέ τά ὁποῖα ταυτίζεται καί στόν πηλό καί στό πλάσιμο. Ὁλότελα ὅμοια ἀπό τόν ἴδιο τάφο τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2171 καί 2162 σώζονται σέ κακή κατάσταση. Ἀπό τό ἴδιο ἐργαστήρι ἀγγεῖα στούς τάφους VII (ἀριθ. 2003), V (ἀριθ. 2002), VI (ἀριθ. 2009 καί 2004). Πρβλ. J. Marcadé, ὅ.π., σ. 602, εἰκ. 99 d (Β 7354), ἀπό τό σπίτι τοῦ Ἑρμῆ (τέλη 2ου - ἀρχές 1ου αἰ. π.Χ.).

4. Μυροδοχεῖο τύπου Γ (ἀριθ. εὑρ. 2187) (Πίν. 133 α).
Ἀκέραιο. Συγκολλημένο στό λαιμό καί τό πόδι. Ὕψ. 0,168 μ.
Πηλός ἐρυθρόχρωμος, κατά τόπους μελανός ἀπό τήν ὄπτηση.
Ὁλότελα ὅμοια δύο ἀγγεῖα ἀπό τόν τάφο Ματθαίου Ι (ἀριθ. 2285, 2287), ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

5. Μυροδοχεῖο τύπου Δ (ἀριθ. εὑρ. 2005) (Σχέδ. 4· Πίν. 133 β).
Λείπουν τμήματα ἀπό τό πάνω μέρος τοῦ σώματος. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,172 μ.
Πηλός σκοῦρος ἐρυθρός μέχρι πορτοκαλόχρωμος ἀπό τήν ὄπτηση.
Παρόμοια εἶναι δύο ἀγγεῖα ἀπό τόν τάφο α3 πού σώζονται σέ κακή κατάσταση

(ἀριθ. 608 καί 609). Πρβλ. Kerameikos IX, πίν. 71, 403, 1-2, σ. 166 (β΄ τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.).

6. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2030).

Λείπει ὁ λαιμός καί τμῆμα τῆς κοιλιᾶς, ὅπου ἡ ἐπιφάνεια πολύ φθαρμένη. Σωζ. ὕψ. 0,081 μ.

Τό σῶμα εἶναι κωνικό μέ ἔντονη ἄρθρωση στό 1/3 περίπου τοῦ ὕψους, ἡ βάση ἐπίπεδη καί ὁ λαιμός κυλινδρικός. Πηλός καστανόφαιος μέ μίκα. Ἐπιφάνεια λειασμένη.

Παρόμοια: Ἕνα ἀγγεῖο πού σώζεται σέ κακή κατάσταση (ἀριθ. 2034) ἀπό τήν ἐπίχωση τοῦ δρόμου, πού σίγουρα ὅμως προέρχεται ἀπό τόν τάφο, τό ἀγγεῖο 629 ἀπό τόν τάφο α7 καί τά ἀριθ. 2317 καί 2311 τοῦ τάφου τῆς βόρειας νεκρόπολης.

7. Φιάλη μέ χεῖλος ἐλαφρά καμπυλούμενο (ἀριθ. εὑρ. 2587) (Πίν. 133 στ).

Σώζεται τό κάτω μέρος τοῦ σώματος μέ τή δακτυλιοειδή βάση. Τό χεῖλος καμπυλώνεται πρός τά μέσα. Γάνωμα ἐρυθρό ἐξίτηλο.

Τό σχῆμα εἶναι γνωστό ἀπό καλύτερα διατηρημένα ἀγγεῖα τοῦ ἀποθέτη Πλατανιώτη (ἀριθ. 1379, 1396, 1398 κτλ.).

8. Λύχνος (ἀριθ. εὑρ. 2575) (Πίν. 134 α-β).

Ἀκέραιος. Ὕψ. 0,035, μῆκ. μέ τή μύξα 0,10 μ.

Ὁ δίσκος, μικρός, γύρω στήν ὀπή πληρώσεως, ὁρίζεται μέ κυμάτιο. Στή μία πλευρά μικρό ἀνάγλυφο ὠτίο. Ἔντονη ἄρθρωση στό μέσο τοῦ ὕψους τῶν πλάγιων τοιχωμάτων. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Ἐπίχρισμα ἐρυθρό καταστραμμένο.

Πρβλ. Délos XXVI, σ. 28, πίν. 7, 391, 1595, 1597.

9. Τό ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ εἰδώλιου καί τμήματα ἀπό τό δεξί πόδι καί τό ἱμάτιο (ἀριθ. εὑρ. 2090, 2100) (Πίν. 133 η). Ὕψος τοῦ πάνω μέρους 0,125 μ.

Τό ἱμάτιο ἀφήνει ἀκάλυπτο τόν ἀριστερό ὦμο καί τό πάνω μέρος τοῦ βραχίονα. Μέ τό δεξί χέρι κρατάει σάκο πού πιθανότατα ἀντιστοιχεῖ σέ δεύτερο ὅμοιο πού κρεμόταν στήν πλάτη. Ἡ κεφαλή μέ καλά πλασμένα τά χαρακτηριστικά γέρνει πρός τά δεξιά. Ἴχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Σώζονται ἐπίσης τμήματα τῶν ποδιῶν πού δέ συγκολλοῦνται. Πηλός καστανέρυθρος.

10. Ἑρμαϊκή στήλη (ἀριθ. εὑρ. 2051) (Πίν. 134 δ).

Λείπει τό πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς. Συγκολλημένο στό λαιμό. Ὕψ. 0,18 μ.

Τό πάνω μέρος ἔχει μορφή ἱματιοφόρου ἄνδρα, τό δεξί χέρι κατεβαίνει κατά μῆκος τοῦ σώματος καί τό ἀριστερό ὑψώνεται μπροστά στό στῆθος καλυμμένο ἀπό τό ἱμάτιο. Ἡ πίσω ὄψη ἁπλή μέ ὀπή ὀπτήσεως. Ἡ κυβική βάση λείπει. Πηλός πορτοκαλέρυθρος.

Παρόμοια: Ἀριθ. 2065, 2077 τοῦ τάφου Βακεντῆ Ι, ὅπου καί βιβλιογραφία.

11. Ἑρμαϊκή στήλη σέ δύο τμήματα (ἀριθ. εὑρ. 2052) (Πίν. 134 ε).

Λείπει τμῆμα τῆς βαθμιδωτῆς βάσης καί τοῦ σώματος τῆς στήλης. Ἡ κεφαλή τοῦ Ἑρμῆ στεφανωμένη. Ὕψ. 0,21 μ.

Πηλός πορτοκαλέρυθρος.

Πρβλ. Délos XXIII, πίν. 35, 319, 320, 216 (ἐπίσης τό κεφάλι ἀριθ. 323 καί ἡ στήλη 317), σ. 124, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

12. Τό μισό κεφαλῆς κάπρου (ἀριθ. εὑρ. 2058) (Πίν. 134 γ).

Σώζεται ἡ μία «παρειά» μέ ὡραῖο πλάσιμο. Μῆκ. 0,042, ὕψ. 0,027 μ.

Παρόμοια: Τό κεφάλι κάπρου σέ μήτρα ἀπό τήν Ἀττική. Mollard-Besques, II, πίν. 4 c, d, καί III, σ. 4 (τέλος 2ου αἰ. π.Χ.).

13. Χάλκινη σπάτουλα (ἀριθ. εὑρ. 2476 α).

Μῆκ. 0,06 μ. Τό στέλεχος στρέφεται στή μία ἄκρη του καί σχηματίζει ἄγκιστρο.

14. Μικρός ἀστράγαλος ἀπό κίτρινη ὑαλόμαζα (ἀριθ. 2492 α).

Πρβλ. τόν ἀστράγαλο ἀριθ. 2439 ἀπό τόν τάφο α3, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

15. Δύο φακοειδεῖς ψῆφοι ἀπό πράσινη καί γαλάζια ὑαλόμαζα (ἀριθ. εὑρ. 2492 β).

Πρβλ. ὅμοιες ἀριθ. 2439 ἀπό τόν τάφο α3 μέ σχετική βιβλιογραφία.

16. Τμῆμα χάλκινης περόνης (ἀριθ. εὑρ. 2464).

Μῆκ. 0,066 μ. Τό ἔλασμα εἶναι στήν τομή του πρισματικό μέ ἐγκοπές.

17. Χάλκινος δακτύλιος ἀπό ἁπλό ἔλασμα (ἀριθ. εὑρ. 2476 α) καί χάλκινο καρφί ἀπό κιβωτίδιο, μήκ. 0,04 μ. (ἀριθ. εὑρ. 2476 β).

18. Τέσσερα χρυσά φυλλαράκια ἀπό στεφάνι (ἀριθ. εὑρ. 2493).

Πρβλ. ὅμοια ἀριθ. 2601 ἀπό τόν τάφο α3 μέ σχετική βιβλιογραφία.

Ἐπίσης ἀπό τήν ἐπίχωση τοῦ τάφου περισυλλέχτηκαν πολλά σιδερένια καρφιά, μέ ἴχνη ξύλου, καί τμήματα ἀπό τέσσερις τουλάχιστο στλεγγίδες· ἀπό τή μικρότερη ἀπό αὐτές σώζεται ὁλόκληρο σχεδόν τό κυκλικό τμῆμα. Πρβλ. Δρούγου - Τουράτσογλου, σ. 179, Σχέδ. 47, Πίν. 54, ὅπου καί σχετικά.

Τάφος IV (Σχέδ. 18)

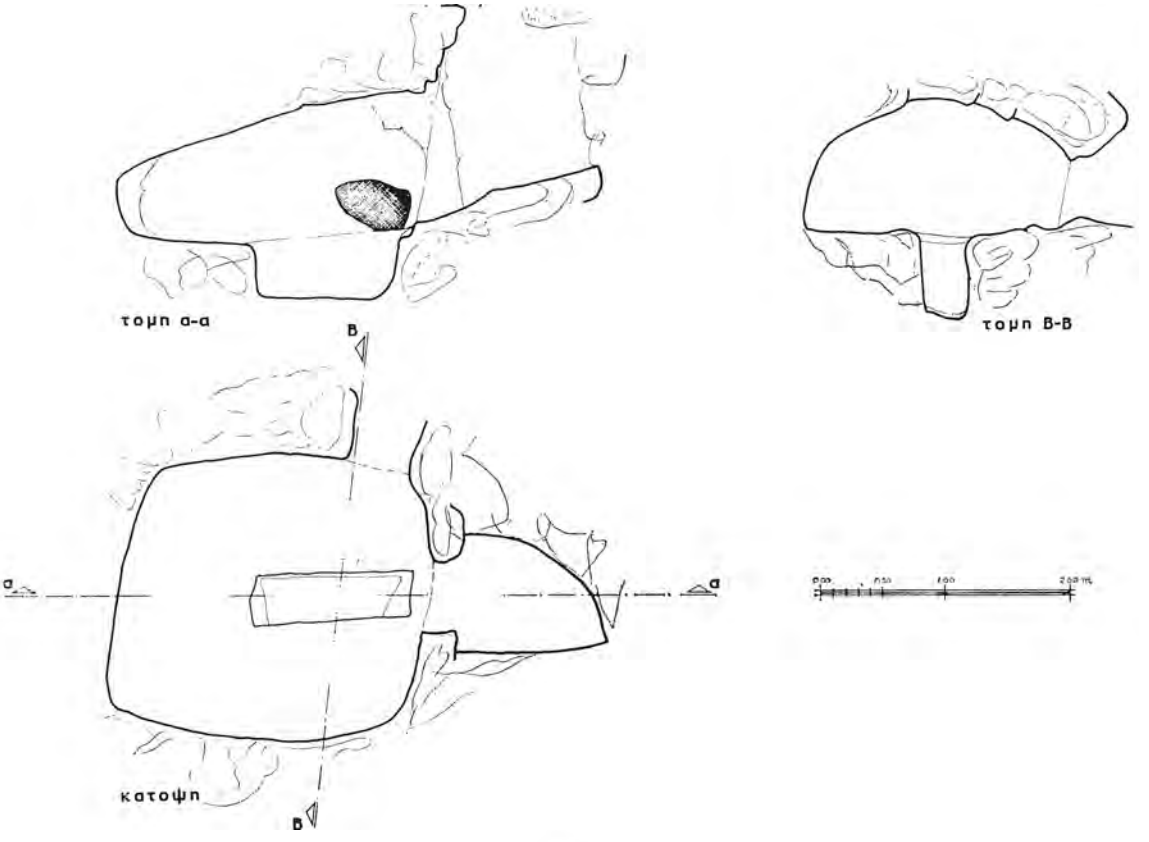
Διαστ. θαλάμου 2,30×2,50, συνολ. ὕψ. θαλάμου 1,45, μῆκ. ἐσωτ. διαδρόμου 1,33, πλ. ἐσωτ. διαδρόμου 0,54, πλ. κλινῶν 0,95, ὕψ. κλινῶν 0,58, μῆκ. ἐξωτ. δρόμου 1,20, πλ. ἐξωτ. δρόμου 0,90, πλ. θύρας 0,60, ὕψ. θύρας 1 μ.

Ὁ τάφος βρίσκεται 1,70 μ. νότια ἀπό τόν τάφο III, μέ τήν εἴσοδό του πάνω στό ἀνατολικό τοίχωμα τοῦ ὀρύγματος, φραγμένη μέ πολλούς μικρούς ἀδούλευτους λίθους πού κάποτε στήριζαν τήν πλάκα τῆς εἰσόδου. Ἡ ἴδια ἡ πλάκα, διαστ. 0,90×0,82 μ., βρέθηκε σέ ὁριζόντια θέση μπροστά στό ἄνοιγμα. Οἱ παραστάδες σώζουν ἄφθονα λείψανα ἀπό κονίαμα πού ἀσφάλιζε τούς ἁρμούς. Κατά τή βορειοδυτική πλευρά του ὁ δρόμος ὁρίζεται μέ τοῖχο, χτισμένο μέ ἀργούς λίθους καί ἀσβεστοκονίαμα. Πίσω ἀπό τόν τοῖχο βρέθηκε ἕνα κοίλωμα, 0,90×1,45 μ., πού ἴσως ἀποτελεῖ μικρό καταστραμμένο παλιότερο τάφο. Ἡ ὕπαρξή του ὁδήγησε στήν πρωτοτυπία τῆς κατασκευῆς τοίχου γιά τήν εὐθυγράμμιση τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δρόμου τοῦ τάφου. Πάνω ἀπό τήν εἴσοδο τοῦ τάφου ὁ βράχος εἶναι λαξευμένος κατακόρυφα, ὅπως συνήθως, ὥς τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ὁ θάλαμος, μέ ἀκανόνιστο τετράγωνο σχῆμα, ἔχει λαξευτεῖ μέσα στό σχιστολιθικό πέτρωμα, πού δέν ἐπιτρέπει ἐπιμελημένη λάξευση τῶν τοιχωμάτων. Ἡ ἐπίχωση τοῦ τάφου ἀποτελοῦνταν ἀπό μιά ἀνώτερη στρώση, πάχ. 0,10-0,15 μ., μέ χαλίκια πού ἀποκολλήθηκαν ἀπό τήν ὀροφή. Στήν κατώτερη στρώση, πάχ. 0,20 μ., πάνω στίς κλίνες, βρέθηκαν τά κτερίσματα πού παρέμειναν στόν τάφο μετά τή σύληση, μαζί μέ τά ὀστά ἀπό περισσότερους σκελετούς.

Στή νοτιοανατολική γωνία τοῦ θαλάμου ἄνοιγμα, διαστ. 0,60×0,55 μ., ποὺ δημιουργήθηκε ἀπό τούς τυμβωρύχους, ὁδηγεῖ πρός τό θάλαμο τοῦ τάφου V.

Κτερίσματα

1. Μυροδοχεῖο τύπου Α2 (ἀριθ. εὑρ. 2188) (Πίν. 135 ε).
Ἀκέραιο. Συγκολλημένο στό πόδι. Ὕψ. 0,223 μ.
Πηλός ἐρυθρόφαιος. Ἐπιφάνεια μέ ἐρυθρόχρωμη ἐπάλειψη.

Σχέδ. 18. Τάφος Βακεντῆ IV. Κάτοψη καί τομές.

Παρόμοια: Ἀπό τόν ἴδιο τάφο τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2180 ἀπολεπισμένο σέ μεγάλο μέρος τῆς κοιλιᾶς καί μέ ἀποκομμένο τμῆμα τοῦ χείλους. Ἐπίσης τά ἀγγεῖα 2178 καί 2583 ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ V (ἰδιαίτερα στενή ἡ σχέση τοῦ 2180 μέ τό 2583) καί τό ἀριθ. 2179 τοῦ τάφου VI. Πρβλ. Δρούγου - Τουράτσογλου, Πίν. 10, Π 1249, Πίν. 53, Π 1469, Π 1466.

2. Μυροδοχεῖο τύπου Α3 (ἀριθ. εὑρ. 2176) (Πίν. 135 β).
Λείπει ὁ λαιμός καί τμῆμα τῆς κοιλιᾶς. Σωζ. ὕψ. 0,102 μ.
Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι λειασμένη.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2170 ἀπό τόν τάφο V καί 2194 ἀπό τόν τάφο III, πού ἔχουν καί ἴδιο πηλό.

3. Μυροδοχεῖο τύπου A1 (ἀριθ. εὑρ. 2172) (Πίν. 135 γ).

Λείπει ὁ λαιμός. Σωζ. ὕψ. 0,145 μ.

Πηλός ὠχρόφαιος.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀπό τόν τάφο III (ἀριθ. 2187) καί τά 2325, 2326 τοῦ τάφου τῆς βόρειας νεκρόπολης.

4. Μυροδοχεῖο τύπου ΣΤ (ἀριθ. εὑρ. 2156).

Λείπει ὁ λαιμός. Συγκολλημένο τό πόδι. Σωζ. ὕψ. 0,13 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος, σαθρός.

Παρόμοια εἶναι τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2009 τοῦ τάφου VI, 2006 τοῦ τάφου III καί 2190 τοῦ τάφου V, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

5. Μυροδοχεῖο τύπου A3 (ἀριθ. εὑρ. 2037).

Λείπει τό κάτω μέρος τοῦ ποδιοῦ καί τό πάνω τοῦ λαιμοῦ. Σωζ. ὕψ. 0,10 μ.

Σῶμα ἀτρακτοειδές. Πηλός καί σχῆμα ὅμοιο μέ τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2186 ἀπό τόν τάφο V.

6. Μυροδοχεῖο τῆς τρίτης κατηγορίας (ἀριθ. εὑρ. 2016) (Πίν. 135 α).

Ἀκέραιο. Ὕψ. 0,128 μ.

Τό σῶμα εἶναι αὐγόσχημο. Ἡ βάση κωνική μέ τήν κάτω ἐπιφάνειά της κοίλη μέ μαστοειδές ἔξαρμα. Ὁ λαιμός εὐρύνεται πρός τά πάνω καί ἀπολήγει σέ καλοσχηματισμένο πλατύ χεῖλος πού γέρνει πρός τά ἔξω.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2017 τοῦ τάφου Βακεντῆ VI καί 2283 τοῦ τάφου Ματθαίου I.

7. Λύχνος (ἀριθ. εὑρ. 2584).

Σώζεται τό πάνω μέρος μέ τήν κάθετη ταινιωτή λαβή. Μῆκ. 0,09, σωζ. ὕψ. μέ τή λαβή 0,036 μ.

Ὁ δίσκος μικρός, κοῖλος, μέ ὀπή πληρώσεως στό κέντρο, περιβάλλεται ἀπό ἀνάγλυφο κορδόνι πού περικλείει καί τή μύξα. Στόν ὦμο ἀνάγλυφο κόσμημα φθαρμένο. Πηλός ἀνοικτός κεραμέρυθρος, μέ μίκα, σαθρός. Λαβή ταινιωτή μέ δύο αὐλακώσεις.

Παρόμοια: Ὁλότελα ὅμοιο τό 2315 τοῦ τάφου τῆς βόρειας νεκρόπολης.

8. Τμῆμα κορμοῦ μέ τήν κεφαλή πήλινου εἰδώλιου (ἀριθ. εὑρ. 2101) (Πίν. 135 στ).

Τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου πολύ φθαρμένα. Ἡ κεφαλή, μέ μακριά μαλλιά, στεφανώνεται μέ στεφάνι πού δηλώνεται μέ κομμάτια πηλοῦ διάτρητα. Δίπλα στό λαιμό σώζεται τμῆμα τοῦ ὑψωμένου δεξιοῦ χεριοῦ. Πηλός καστανέρυθρος, μαλακός. Σωζ. ὕψ. 0,087 μ.

Παρόμοιο, ἀπό τόν ἴδιο τάφο, τμῆμα ἀπό τό πάνω μέρος τοῦ σώματος δείχνει τή θέση τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ (ἀριθ. 2101 β) (Πίν. 136 α). Πρβλ. Mollard-Besques, II, πίν. 39-48 (καί πίν. 195 a, σ. 160, γιά τόν τρόπο πού ἀποδίνονται τά μαλλιά), σ. 35 κ.έ., ὅπου ὁ τύπος ἀντιπροσωπεύεται μέ ἄφθονα παραδείγματα ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ὡς τό τέλος τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ὁ τύπος τοῦ ἔρωτα-παιδιοῦ, δημιούργημα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, παρουσιάζεται γύρω στά 300 π.Χ. καί γίνεται κοι-

νός κατά τά μέσα τοῦ ἴδιου αἰώνα (Λαζαρίδη, Εἰδώλια Ἀβδήρων, σ. 26 καί πίν. 13, Α 26-Α 30).

9. Τό πρόσθιο μέρος τῶν ποδιῶν (κνῆμες) ἀπό πλαγγόνα (ἀριθ. εὑρ. 2108) (ἴχνη λευκοῦ - πηλός ὠχρέρυθρος), ὕψ. 0,067 μ., καί χέρι ἀπὸ νευρόσπαστο (ἀριθ. εὑρ. 2118) (Πίν. 138 η, τό πρῶτο) μέ ὀπή γιά τή στερέωση στό σῶμα.

Πρβλ. Délos XXIII, πίν. 45, 427, 411, 436, 403. Γιά τά πόδια, ὅ.π., πίν. 45, 445-454.

10. Τμῆμα ἀπό τόν ὦμο καί τό ἀριστερό χέρι τυλιγμένο μέ ἱμάτιο (ἀριθ. εὑρ. 2105-2107) ἀπό εἰδώλιο νέου ὅμοιου μέ τά ἀριθ. 2090, 2100 τοῦ τάφου ΙΙΙ.

11. Δύο φυλλαράκια ἀπό χρυσό στεφάνι (ἀριθ. εὑρ. 2504).

Πρβλ. ἀριθ. 2601 τοῦ τάφου α3 μέ σχετική βιβλιογραφία.

Στήν ἐπίχωση βρέθηκαν ἀκόμη τμήματα ἀπό δύο σιδερένιες στλεγγίδες, ὀξειδωμένα σιδερένια καρφιά μέ λείψανα ξύλου, δύο τμήματα ἀπό γυάλινα ἀγγεῖα καί τμῆμα ἀπό σφονδύλι ἀπό ὑαλόμαζα.

Τμήματα ἀπό δύο ἐπιτύμβιες στῆλες, πού βρέθηκαν στήν ἐπίχωση τοῦ δρόμου καί προφανῶς σχετίζονται μέ τόν τάφο, θά δημοσιευτοῦν προσεχῶς μέ ἄλλα σχετικά ἐπιτύμβια ἀπό τά νεκροταφεῖα.

Τάφος V (Σχέδ. 19)

Διαστ. θαλάμου 2,44×2,40, συνολ. ὕψ. 1,45, μῆκ. ἐσωτ. διαδρόμου 1, πλ. διαδρόμου 0,45, πλ. κλινῶν 0,85-1,15, ὕψ. κλινῶν 0,60, μῆκ. ἐξωτ. δρόμου 2,35, πλ. δρόμου 0,97-1,31, πλ. θύρας 0,60, ὕψ. θύρας 0,80 μ.

Βρίσκεται δίπλα στόν προηγούμενο καί ἔχει τήν εἴσοδό του πάλι στά ΝΑ. Ὁ δρόμος του ἔχει λαξευτεῖ μέ ἐπιμέλεια στό φυσικό βράχο, πού βρίσκεται σέ βάθος 0,95 μ. ἀπό τή σημερινή ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Τέσσερα ὑποτυπώδη σκαλοπάτια, μέ πλάτος 0,25-0,30 καί ὕψος 0,20-0,30 μ., φέρνουν ἀπό τό ἀρχικό ἐπίπεδο τοῦ βράχου στήν εἴσοδο τοῦ τάφου. Τό ἐπίπεδο τμῆμα ἀνάμεσα στό τελευταῖο σκαλοπάτι καί στήν εἴσοδο, πού φραζόταν μέ πλάκα, ἔχει μῆκος 0,80 μ. Στίς παραστάδες τῆς θύρας βρέθηκαν πολλά λείψανα ἀπό τό κονίαμα πού συγκρατοῦσε τήν πλάκα στή θέση της. Ὁ θάλαμος εἶναι λαξευμένος χωρίς ἐπιμέλεια μέσα στό σχιστολιθικό πέτρωμα. Ἕνα σκαλοπάτι, πλ. 0,20 καί ὕψ. 0,26 μ., σκαλισμένο στή νοτιοανατολική ἄκρη τοῦ διαδρόμου, κατεβάζει στό ἐσωτερικό τοῦ τάφου. Ἡ ἐπίχωση τοῦ διαδρόμου ἀποτελοῦνταν ἀπό καστανόχρωμο σκληρό χῶμα μέ πολλές πέτρες. Μέσα σ' αὐτήν βρέθηκαν τά κτερίσματα πού ξέφυγαν τή σύληση, κομματιασμένα, ὅπως σέ ὅλους τούς τάφους πού ἐρευνήθηκαν. Στό τέρμα τοῦ δρόμου τοῦ τάφου, δεξιά πρίν ἀπό τήν εἴσοδο, ἕνα ἄνοιγμα, διαστ. 0,40×0,25 μ., φέρνει πρός τό θάλαμο τοῦ τάφου VI.

Κτερίσματα

1. Μυροδοχεῖο τύπου ΣΤ (ἀριθ. εὑρ. 2002) (Σχέδ. 4· Πίν. 137 γ).

Λείπουν μικρά τμήματα τοῦ λαιμοῦ καί τῆς κοιλιᾶς. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,178 μ. Πηλός πορτοκαλέρυθρος, μαλακός, ἐπιφάνεια λειασμένη.

Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2190 (Σχέδ. 4· Πίν. 136 β), μέ σῶμα περισσότερο ἐπίμηκες, καί τμῆμα ἀπό τό κάτω μέρος ἄλλου (ἀριθ. 2161) ἀπό τόν ἴδιο τάφο. Στό σχῆμα ἐπίσης τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2006 ἀπό τόν τάφο ΙΙΙ, 2004, 2007, 2009 ἀπό τόν τάφο Βα-

κεντῆ VI καί 2003 ἀπό τόν τάφο VII. Πρβλ. J. Marcadé, ὅ.π., εἰκ. 99 c, σ. 602 (Β 7355).

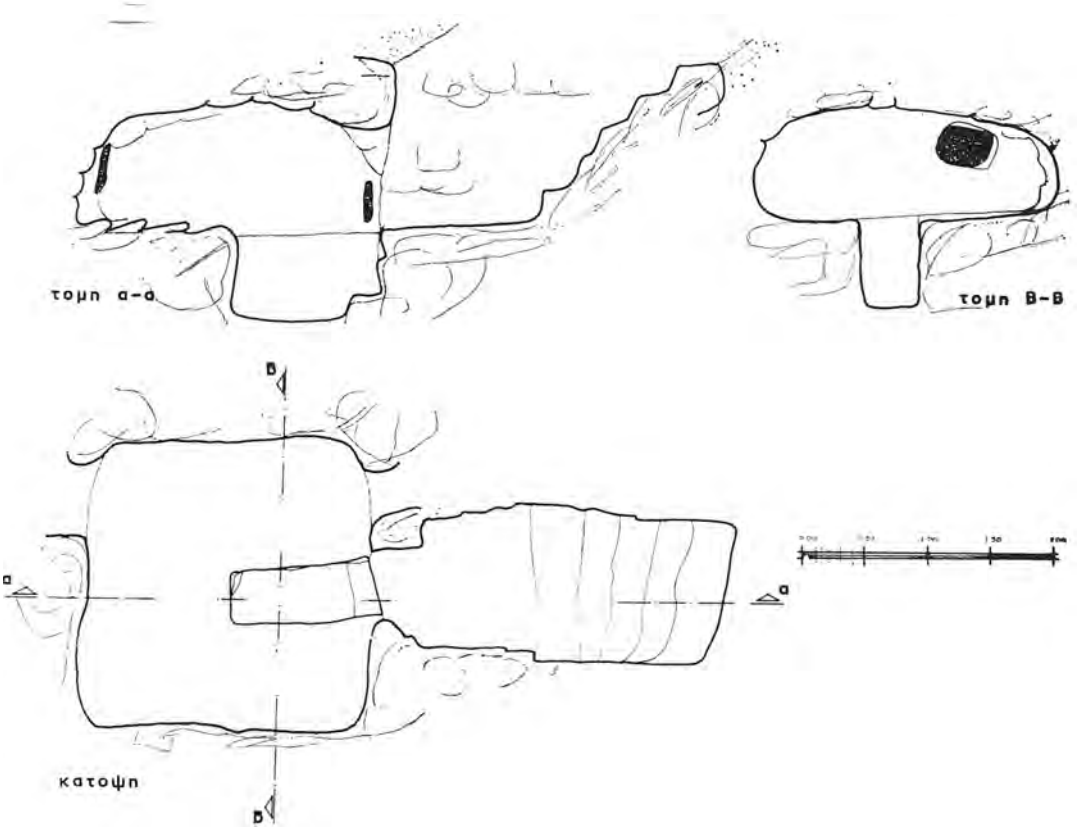
2. Μυροδοχεῖο τύπου Α3 (ἀριθ. εὑρ. 2186) (Πίν. 136 γ).

Λείπει τό κάτω μέρος τῆς κοιλιᾶς μέ τό πόδι. Σωζ. ὕψ. 0,153 μ.

Πηλός κοκκινωπός, μαλακός, ἐπιφάνεια λειασμένη.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα 2177 (μέ διακόσμηση στόν ὦμο) καί 2170 τοῦ τάφου Βακεντῆ V καί 2154, 2193 καί 2194 τοῦ τάφου III.

3. Μυροδοχεῖο τύπου Α2 (ἀριθ. εὑρ. 2178) (Σχέδ. 3· Πίν. 136 ε).

Σχέδ. 19. Τάφος Βακεντῆ V. Κάτοψη καί τομές.

Ἀκέραιο. Ὕψ. 0,218 μ.

Κάτω ἀπό τή βάση ἴχνη ἀπό τήν ἀποκόλληση τοῦ ἀγγείου ἀπό τόν τροχό μέ σπάγγο. Πηλός καστανόχρωμος, ἐπίχρισμα ὑπόλευκο.

Παρόμοια: Λιγότερο καλά σώζονται δύο ἀγγεῖα ἀπό τόν ἴδιο τάφο (ἀριθ. 2583 καί 2168) καί τό σῶμα ἀπό ἄλλο (ἀριθ. 2192). Ἐπίσης ὅμοιο τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2686 ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ V, 2188, 2180 ἀπό τόν τάφο IV, 2179 ἀπό τόν τάφο VI. Βλ. καί τίς ὁμοιότητες μέ τήν ὁμάδα τοῦ ἀγγείου ἀριθ. 2190 τοῦ τάφου V. Πρβλ. J. [Marcadé, ὅ.π., εἰκ. 99 e, f, Samos XIV, πίν. 261, B, C, σ. 158, Ἀνδρόνικος, ὅ.π,, εἰκ. 16, 1, ἀριθ. 12, Kerameikos IX, πίν. 98, 1, σ. 188, Ε 108 (1ος αἰ. π.Χ.) καί πίν. 71, 402, 1,

σ. 166 καί πίν. 9, Kunisch, PergForsch, εἰκ. 7, C 1-2, σ. 100 (1ος αἰ. π.Χ.), Tarsus I, πίν. 135, ἀριθ. 235, 236.

4. Μυροδοχεῖο τύπου Β (ἀριθ. εὑρ. 2183) (Σχέδ. 11· Πίν. 136 δ).

Λείπει τμῆμα τῆς κοιλιᾶς. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,20 μ.

Διακόσμηση μέ ταινίες ἐρυθροῦ χρώματος στό πάνω μέρος τῆς κοιλιᾶς καί στό λαιμό. Πηλός ὠχρέρυθρος.

Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2184 τοῦ τάφου Βακεντῆ ΙΙΙ.

5. Μυροδοχεῖο τύπου Ζ (ἀριθ. εὑρ. 2010) (Πίν. 137 α).

Ἀκέραιο. Συγκολλημένο στό λαιμό. Ὕψ. 0,141 μ.

Πηλός πορτοκαλόφαιος, ἐπιφάνεια λειασμένη.

Παρόμοια: Ἀπό τόν ἴδιο τάφο ἕνα ὁλόκληρο μέ εὐρύτερη κοιλιά (ἀριθ. 2011) (Σχέδ. 4· Πίν. 137 β) καί τό σῶμα ἀπό ἕνα δεύτερο (ἀριθ. 2158). Παρόμοια καί ἡ ὁμάδα ἀγγείων, ὅπως τό ἀριθ. 2178 τοῦ τάφου Βακεντῆ V, καθώς καί τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2165 τοῦ τάφου Βακεντῆ VI. Πρβλ. J. Marcadé, ὅ.π., εἰκ. 99 b, σ. 602 (Β 7356), Tarsus I, πίν. 135, 247, Délos XXVII, πίν. 47, D 165.

6. Μυροδοχεῖο τῆς τρίτης κατηγορίας (ἀριθ. εὑρ. 2008) (Σχέδ. 4· Πίν. 136 στ). Ἀκέραιο. Ὕψ. 0,137 μ.

Τό ἀτρακτοειδές σῶμα, τονισμένο στούς ὤμους, στηρίζεται σέ κωνική βάση πού ἡ κάτω ἐπιφάνειά της εἶναι κοίλη μέ ἔξαρμα στό κέντρο. Ὁ λαιμός εὐρύνεται πρός τά πάνω καί ἀπολήγει σέ χεῖλος πού γέρνει πρός τά ἔξω. Πηλός γκρίζος.

Παρόμοια: Ἀπό τόν ἴδιο τάφο, κακά διατηρημένο, τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2014. Ἐπίσης τά ἀριθ. 2017 τοῦ τάφου Βακεντῆ VI, 2016 τοῦ τάφου IV καί 2283 τοῦ τάφου Ματθαίου Ι. Πρβλ. Antikythera, Edwards, σ. 22, εἰκ. 12, ἀριθ. 13, Agora V, εἰκ. 13, F 49 (P8790) καί G 96 (P 22096), AM 37 (1912), εἰκ. 10, 7, σ. 392 (ἀπό τή Σμύρνη), Δρούγου - Τουράτσογλου, Πίν. 26, Π 1397, Π 1398.

7. Μυροδοχεῖο τῆς τρίτης κατηγορίας (ἀριθ. εὑρ. 2018).

Λείπει τό πάνω μέρος τοῦ σώματος. Σωζ. ὕψ. 0,105 μ.

Παρόμοια: Καλύτερα διατηρημένα τῆς ἴδιας ὁμάδας τά ἀγγεῖα ἀπό τόν τάφο Ματθαίου Ι, (ἀριθ. 2283) καί ἀπό τόν τάφο α2 (ἀριθ. 589). Ἐπίσης τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2191 καί 2174 ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ VI.

8. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2020) (Πίν. 137 στ).

Λείπουν τμήματα τοῦ σώματος. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,16 μ.

Τό σῶμα εἶναι ἀπιόσχημο μέ βάση ἐπίπεδη. Ὁ λαιμός εὐρύνεται πρός τά πάνω καί καταλήγει σέ χεῖλος πού πλαταίνει πρός τά ἔξω. Ἐξωτερικά ὁ λαιμός καλύπτεται μέ γάνωμα μελανόφαιο καί τό ὑπόλοιπο σῶμα μέ ἐπάλειψη πηλοῦ· ἐσωτερικά καστανό γάνωμα. Πηλός ὠχρόφαιος.

Παρόμοια: Τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2021 τοῦ τάφου Βακεντῆ VII καί ἀριθ. 592 τοῦ τάφου α2 (μέ τό τελευταῖο ἰδιαίτερη συγγένεια καί γιά τίς αὐλακώσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοιχώματος). Πρβλ. Corinth XIII, πίν. 76, 505, 2-3, 506, 2, 510, 3, Kerameikos IX, πίν. 98, Ε 110, Ε 111, Ε 114, σ. 188 (1ος αἰ. π.Χ. - 1ος αἰ. μ.Χ.), C. G. Boulter, Hesperia XXXII (1963), πίν. 46, Ν 1, Ο 1, Ρ 1, σ. 127.

9. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2031) (Σχέδ. 7· Πίν. 137 δ).

Λείπει τό πάνω μέρος τοῦ λαιμοῦ. Σωζ. ὕψ. 0,11 μ.

Τό σῶμα εἶναι στενό καί ἀτροφικό καί ἡ βάση ἐπίπεδη. Στό λαιμό ἴχνη ἀπό διακόσμηση μέ ἐρυθρό γάνωμα. Πηλός πορφυρόφαιος.

Πρβλ. Kerameikos IX, πίν. 71, 406, σ. 167 (1ος αἰ. π.Χ.), καί πίν. 98, Ε 110, 2, σ. 188 (1ος αἰ. π.Χ. - 1ος αἰ. μ.Χ.), Priene, πίν. 290 c.

10. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2022).

Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,15 μ.

Τό σῶμα ἔχει σχῆμα βολβοῦ, ἡ βάση εἶναι μικρή ἐπίπεδη καί ὁ λαιμός, ψηλός, ἀπολήγει σέ στόμιο μέ χεῖλος πρός τά ἔξω. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, σαθρός. Τοιχώματα χοντρά.

Παρόμοια: Δύο ἀγγεῖα ἀπό τόν ἴδιο τάφο πού σώζονται σέ χειρότερη κατάσταση (ἀριθ. 2612, ἀπό τόν ἴδιο πηλό, καί 2032) (Πίν. 137 ε). Γιά τό σχῆμα βλ. τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2021 καί 2033 τοῦ τάφου Βακεντῆ VII, 2333 τοῦ τάφου τῆς βόρειας νεκρόπολης καί 2020 τοῦ τάφου V. Πρβλ. Corinth XIII, πίν. 76, 505, 3 (1ος αἰ. π.Χ.), Agora V, πίν. 18, M 6, M 7, σ. 83.

11. Μικροσκοπικό ἀγγεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2611) (Πίν. 137 η).

Ἀκέραιο. Ὕψ. 0,08 μ.

Τό σῶμα εἶναι ἀτρακτοειδές, ἡ βάση ἐπίπεδη, ὁ λαιμός στενός καί χαμηλός καί τό στόμιο εὐρύ. Ἡ ἐξωτερική ἐπιφάνεια σώζει ἐπίχρισμα ἀπό πηλό μέ ἀποτυπώματα ἀπό τά δάχτυλα τοῦ κεραμέα. Πηλός ὠχρόφαιος.

Παρόμοια: Πολλά ὅμοια ἀπό τόν ἀποθέτη Πλατανιώτη (ἀριθ. 374, 375, 415, 453 κτλ.). Πρβλ. ὅμοια, J. Marcadé, ὅ.π., εἰκ. 101 d, σ. 603, Délos XXVII, πίν. 49, D 234-235, σ. 260, Ph. Bruneau, ὅ.π., εἰκ. 91, σ. 471. Γιά τή χρήση τους ὡς φαρμακευτικά ἀγγεῖα βλ. E. Sjöqvist, Morgantina: Hellenistic Medicine Bottles, AJA 64 (1960), σ. 78-83, εἰκ. 19-20 καί Délos, ὅ.π., σ. 259. Ὁ O. Broneer, Hesperia 16 (1947), πίν. 62, 22, σ. 241, προτείνει χρήση τους γιά φύλαξη χρωμάτων.

12. Μικρό μόνωτο χυτροειδές ἀγγεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2185).

Λείπουν τμήματα τοῦ χείλους καί τοῦ σώματος. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,094 μ.

Τό σῶμα τοῦ ἀγγείου εἶναι σφαιρικό μέ ἔντονη μείωση πρός τά κάτω, ὅπου ἀπολήγει σέ ἐπίπεδη βάση. Τό κάθετο ταινιωτό χεῖλος ὁρίζεται ἀπό τό σῶμα μέ ἔντονη ἄρθρωση. Λαβή κάθετη, πρισματική στήν τομή της. Τά τοιχώματα τοῦ ἀγγείου εἶναι ἰδιαίτερα λεπτά. Πηλός βαθύς κόκκινος μέ ἐπιφάνεια καστανέρυθρη.

Πρβλ. Thera II, εἰκ. 480 i, σ. 285 (Anfang der Kaiserzeit), Agora V, πίν. 7, G 103, σ. 32 (1ος αἰ. μ.Χ.), ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 562, Πίν. 708 β (1ος αἰ. π.Χ. - ἀρχές 1ου αἰ. μ.Χ.).

13. Πινάκιο (ἀριθ. εὑρ. 2590) (Πίν. 137 ζ, 138 α).

Λείπουν μικρά τμήματα τοῦ χείλους καί τοῦ σώματος. Συγκολλημένο. Διάμ. 0,133, ὕψ. 0,027 μ.

Τό στόμα εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδο μέ κάθετα ταινιωτά χείλη. Ἡ βάση δακτυλιοειδής.

Τό ἀγγεῖο καλύπτεται ἀπό ἐρυθρό γάνωμα. Ἐσωτερικά τρεῖς ἐγχάρακτοι ὁμόκεντροι κύκλοι. Πηλός πορτοκαλέρυθρος.

Παρόμοια: Ἕνα ἀκόμη (ἀριθ. 2588) ἀπό τόν ἴδιο τάφο, λιγότερο καλά διατηρημένο. Πρβλ. Agora V, πίν. 1, F 1, Antikythera, H. Robinson, σ. 28, εἰκ. 1-6.

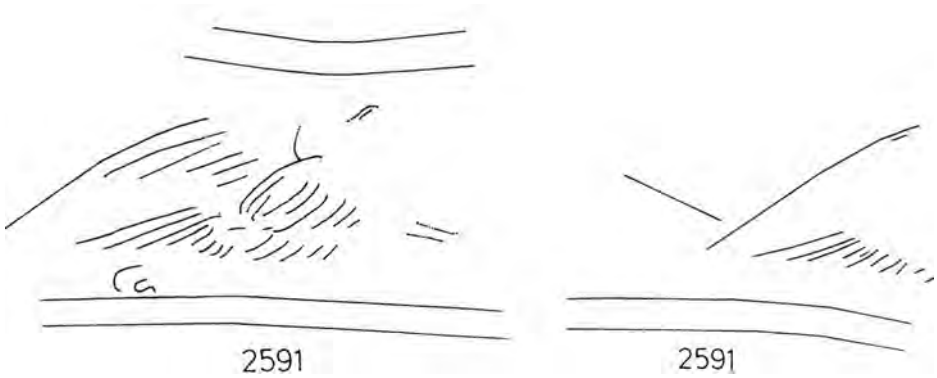
14. Λύχνος (ἀριθ. εὑρ. 2598) (Πίν. 138 β, δ).

Λείπουν πολύ μικρά τμήματα καί ἡ κάθετη λαβή. Συγκολλημένος. Μῆκ. 0,103, ὕψ. 0,035 μ.

Ὁ δίσκος, ἐπίπεδος, μέ ὀπή πληρώσεως στό κέντρο, ὁρίζεται κυκλικά μέ κάθετο περιχείλωμα. Λαβή κάθετη ταινιωτή καί ἀνάγλυφο ὠτίο. Βάση ἐπίπεδη μέ ἴχνη ἀπό τήν ἀποκόλληση τοῦ ἀγγείου ἀπό τόν τροχό μέ σπάγγο. Πηλός ἐρυθρόφαιος, μαλακός.

Παρόμοια: Ἕνα δεύτερο λιγότερο καλά διατηρημένο ἀπό τόν ἴδιο τάφο (ἀριθ. 2597). Πρβλ. Samos XIV, εἰκ. 287 A-F, σ. 167, ὅπου καί σχετικές παραπομπές, Délos XXVI, σ. 28, πίν. 7, 362, 1568.

15. Μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2591) (Σχέδ. 4· Πίν. 138 γ).

Σχέδ. 20. Χάραξη σέ μυροδοχεῖο.

Λείπει τό κάτω μέρος τοῦ ποδιοῦ. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,16 μ.

Τό σῶμα ἔχει σχῆμα δίνου, τό πόδι εἶναι πολύ λεπτό καί ὁ λαιμός εὐρύνεται πρός τά πάνω καί ἀπολήγει σέ χεῖλος τονισμένο μέ δακτύλιο. Στή βάση τοῦ λαιμοῦ ἄρθρωση τονισμένη μέ διπλή αὔλακα. Τά τοιχώματα τοῦ ἀγγείου φέρουν ἐρυθρό στιλπνό γάνωμα πού ἔχει ἀπολεπιστεῖ σέ μεγάλη ἔκταση. Στίς δύο ὄψεις ἔχει παρασταθεῖ μέ χάραξη ἀπό ἕνα πουλί μέ ἀνοιχτά φτερά (Σχέδ. 20). Πηλός πορτοκαλέρυθρος, τοιχώματα λεπτά.

Παρόμοια: Τμῆμα ἀπό ἕνα ἄλλο (ἀριθ. 2596) ἀπό τόν ἴδιο τάφο. Πρβλ. Schäfer, PergForsch II (1968), Hellenistische Keramik aus Pergamon, πίν. 11, D 29-32, σ. 53 καί 57 γιά τή διακόσμηση. Γιά τό σχῆμα, J. Deshayes, La Nécropole de Ktima, Paris 1963, σ. 28 (τύπος B2), πίν. 65, 4, C 278, καί Labraunda II, 1, πίν. 12, 163.

16. Γυάλινο μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2042) (Πίν. 138 στ).

Λείπει μικρό τμῆμα τοῦ χείλους. Συγκολλημένο στό λαιμό. Ὕψ. 0,07 μ.

Τό σῶμα ἔχει σχῆμα βολβοῦ, ὁ λαιμός εἶναι χαμηλός, κυλινδρικός, μέ χεῖλος πού βγαίνει πρός τά ἔξω. Γυαλί ὠχροπράσινο.

Παρόμοια: Τό πήλινο ἀγγεῖο ἀριθ. 593 τοῦ τάφου α8. Πρβλ. Φ. Ζαφειροπούλου, ὅ.π., πίν. 5, 8, σ. 57. Ἐπίσης Fr. Fremmersdorf, Die Denkmäler des römischen Köln, III (1958), πίν. 61 ἀριστερά καί σ. 40. Συγγενικό ἕνα ὅμοιο ἀπό τήν Κόρινθο,

Corinth XII, σ. 102, εἰκ. 9, πίν. 55, 666 καί σ. 104 (2ος αἰ. μ.Χ.). Ἐπίσης ἕνα ἀπό τήν Ἀμφίπολη, BCH 83 (1959), σ. 712, εἰκ. 5, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, Πίν. 476 α (2ο καί 3ο).

17. Γυάλινο μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2043) (Πίν. 138 ε).

Ἀκέραιο. Ὕψ. 0,233 μ.

Τό σῶμα εἶναι χαμηλό ἀρτόσχημο, κοῖλο στήν κάτω ἐπιφάνεια καί ὁ λαιμός πολύ ψηλός, κυλινδρικός, μέ στόμιο εὐρύ. Γυαλί γαλαζοπράσινο.

Παρόμοια: Ἀπό τόν ἴδιο τάφο τό κωνικό σῶμα ἑνός δεύτερου (ἀριθ. 2041) (Πίν. 138 ζ) καί τμήματα δύο ἄλλων (ἀριθ. 2488 καί 2511). Πρβλ. G. Mackworth Yung, BSA, XLIV (1949), πίν. 30, 1, κυρίως γιά τό δεύτερο, μέ τό κωνικό σῶμα (2ος αἰ. μ.Χ.), Thera II, εἰκ. 481 f-h, σ. 287, Φ. Ζαφειροπούλου, ὅ.π., σ. 57, πίν. 5, 15, Swed. Cypr. Exp. II (1935), πίν. XXIII, 5, σ. 102 (χρονολογημένα μέ νόμισμα Ἀντωνίνων (1ος αἰ. μ.Χ.), BSA ὅ.π., πίν. 30, 1, σ. 82, Swed. Cypr. Exp. IV, 3, σ. 203, εἰκ. 49, 11-24 (2ος αἰ. μ.Χ. ἴσως καί πιό πρίν), Dura-Europos, 9th Season, II, σ. 77, πίν. 52, VI (ἀρχές 2ου αἰ. μ.Χ.).

18. Μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2508).

Τμήματα ἀπό τή σφαιρική του κοιλιά καί τό χαμηλό κυλινδρικό λαιμό πού δέ συγκολλοῦνται. Ἴσως συνανήκει μικρή κωνική βάση ἀπό τό ἴδιο γυαλί.

Γυαλί πολύ λεπτό, λευκοπράσινο μέ καφέ ὁριζόντιες γραμμές.

Πρβλ. Swed. Cypr. Exp. IV, 3, εἰκ. 48, 18-19, σ. 201 (α΄ μισό 1ου αἰ. μ.Χ.).

19. Τρία τμήματα ἀπό χάλκινο κάτοπτρο (ἀριθ. εὑρ. 2463).

Τά δύο τουλάχιστον ἔχουν κοπεῖ μέ εἰδικό ἐργαλεῖο. Σχετικά βλ. τάφο βόρειας νεκρόπολης ἀριθ. 12.

20. Χάλκινη λαβή, ἴσως ἀπό ξύλινο κιβωτίδιο (ἀριθ. εὑρ. 2463 γ).

Ἔχει σχῆμα ἐλλειψοειδές μέ ἀντίθετα λυγισμένες τίς δύο ἄκρες. Τομή πρισματική.

Πρβλ. Délos XXVII, πίν. 34, C 82, C 80, C. Vatin κ.ἄ., Medeon de Phocide V (Tombes hellénistiques, Objets de metal, monnaies), Paris 1976, σ. 107-198, ἀριθ. B 23-8, G. McFadden, ὅ.π., σ. 488, πίν. 48, 134 ἀπό τήν Κύπρο.

21. Δέκα μικροί χάλκινοι κρίκοι καί περισσότεροι σέ τμήματα (ἀριθ. εὑρ. 2472 β).

Παρόμοια: Ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ Ι ἀριθ. 2465.

22. Πέντε χάλκινα καρφιά (ἀριθ. εὑρ. 2472 α).

Μῆκ. 0,034-0,05 μ.

Βλ. σχετικά τά ὅμοια καρφιά ἀπό τόν τάφο α3.

23. Τετραγωνικό χάλκινο ἔλασμα (ἀριθ. εὑρ. 2474).

Λείπει μεγάλο τμῆμα του. Συγκολλημένο ἀπό τρία μέρη.

Στό μέσο ἄνοιγμα γιά τό κλειδί. Ἀποτελεῖ ἐπένδυση κλειδαριᾶς ἀπό ξύλινο κιβώτιο.

Πρβλ. γενικά γιά κλειδαριές. F. W. Schlegel, Kulturgeschichte der Türschlösser 1963, W. Höpfner, AA 1970, σ. 210 κ.ἑ. Ἐπίσης H. Diels, Antike Technik (1965)², σ. 40 κ.ἑ., Delphes V, σ. 117, εἰκ. 423, ἀριθ. 620, καί Délos XVIII, σ. 249-251, εἰκ. 288.

24. Μικρός κοκάλινος ἀστράγαλος (ἀριθ. εὑρ. 2490 α) (Πίν. 132).

Τρεῖς διαμπερεῖς ὀπές στό σῶμα του· στή μία σώζεται λείψανο ἀπό ἔνθετο κοκάλινο ἔλασμα.

Πρβλ. τούς ἀστράγαλους ἀπό τόν τάφο α3, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

25. Δισκοειδές κοκάλινο ἀντικείμενο (ἀριθ. εὑρ. 2490 β) (Πίν. 132).

Σώζεται τό μισό τοῦ σώματος μέ ὁμόκεντρες αὐλακώσεις γύρω στήν ὀπή τοῦ κέντρου. Διάμ. 0,03 μ.

Πρβλ. Délos XXII, πίν. 37, C 266, καί Délos XVIII, πίν. 77, 641, 2-3, σ. 239, ὅπου καί σχετικά μέ τή χρήση τους.

26. Δισκοειδές κοκάλινο ἀντικείμενο (ἀριθ. εὑρ. 2510 β) (Πίν. 132).

Διάμ. 0,021 μ.

Περιγραφή καί σχετικά βλ. στό ἀριθ. 2439 τοῦ τάφου α3.

27. Τμῆμα ἀπό κοκάλινο ἀντικείμενο (ἀριθ. εὑρ. 2509) (Πίν. 132).

Τό σχῆμα εἶναι ἐπίμηκες, κυλινδρικό, μέ τήν ἐπιφάνεια διακοσμημένη μέ ἀλλεπάλληλες χαραγμένες αὐλακώσεις καί ἀστράγαλο. Μῆκ. 0,083 μ.

Σπασμένο στό ἕνα ἄκρο, πού τελειώνει στό ἄλλο ἄκρο σέ γόμφο γιά τή στερέωσή του σέ κοίλωμα τοῦ ἑπόμενου τμήματος.

Παρόμοια: Ἀπό τόν ἴδιο τάφο (ἀριθ. 2490 γ) (Πίν. 132). Πρβλ. γιά τό πρῶτο J. Marcadé, ὅ.π., εἰκ. 108 a, σ. 611, Délos XVIII, 120 E, εἰκ. 281 καί σ. 247, πίν. 79, σ. 667, 1-3, 668, 1.

28. Κοκάλινη περόνη (ἀριθ. εὑρ. 2510 α) (Πίν. 132).

Λείπουν ἡ κεφαλή καί ἡ κάτω ἀπόληξη. Μῆκ. 0,07 μ.

Πρβλ. Délos XVIII, πίν. 79, σ. 667-668.

29. Κοκάλινο ἐπίμηκες πλακίδιο (ἀριθ. εὑρ. 2489) (Πίν. 132).

Λείπει τμῆμα στό ἕνα ἄκρο. Σωζ. μῆκ. 0,10, πλ. 0,025 μ.

Ἡ ἐπιφάνεια, λεία καί στιλπνή, ἔχει διακόσμηση ἀπό αὐλακώσεις καί ἐγχαράξεις κατά μῆκος. Πιθανότατα τό πλακίδιο ἀποτελοῦσε κάλυμμα κιβωτίδιου ἀπό τό ἴδιο ὑλικό.

30. Πέντε ἀκέραια φυλλαράκια ἀπό χρυσό στεφάνι (ἀριθ. εὑρ. 2481, 2484).

Ἕνα ἀκόμα πολύ φθαρμένο (ἀριθ. 2482), πού βρέθηκε στό δρόμο τοῦ τάφου, πρέπει νά ἔπεσε ἐκεῖ κατά τή σύληση ἀπό τούς τυμβωρύχους.

Παρόμοια: Ἀπό τόν τάφο α3 (ἀριθ. 2601), ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω, στήν ἐπίχωση τοῦ τάφου βρέθηκαν πολύ κολοβωμένα τμήματα ἀπό εἴκοσι τουλάχιστον ἀκόμα μυροδοχεῖα, μία φακοειδής ψῆφος ἀπό μπλέ ὑαλόμαζα (ἀριθ. 2502), σιδερένια καρφιά πολύ ὀξειδωμένα μέ ἴχνη ξύλου, δύο μικρές ψῆφοι ἀπό πράσινη ὑαλόμαζα (ἀριθ. 2491), θαλασσινό ὄστρακο καί τμῆμα ἀπό κεραμίδα (στρωτήρας), πού χρησίμεψε ἴσως γιά προσκέφαλο νεκροῦ, στό δάπεδο τοῦ διαδρόμου.

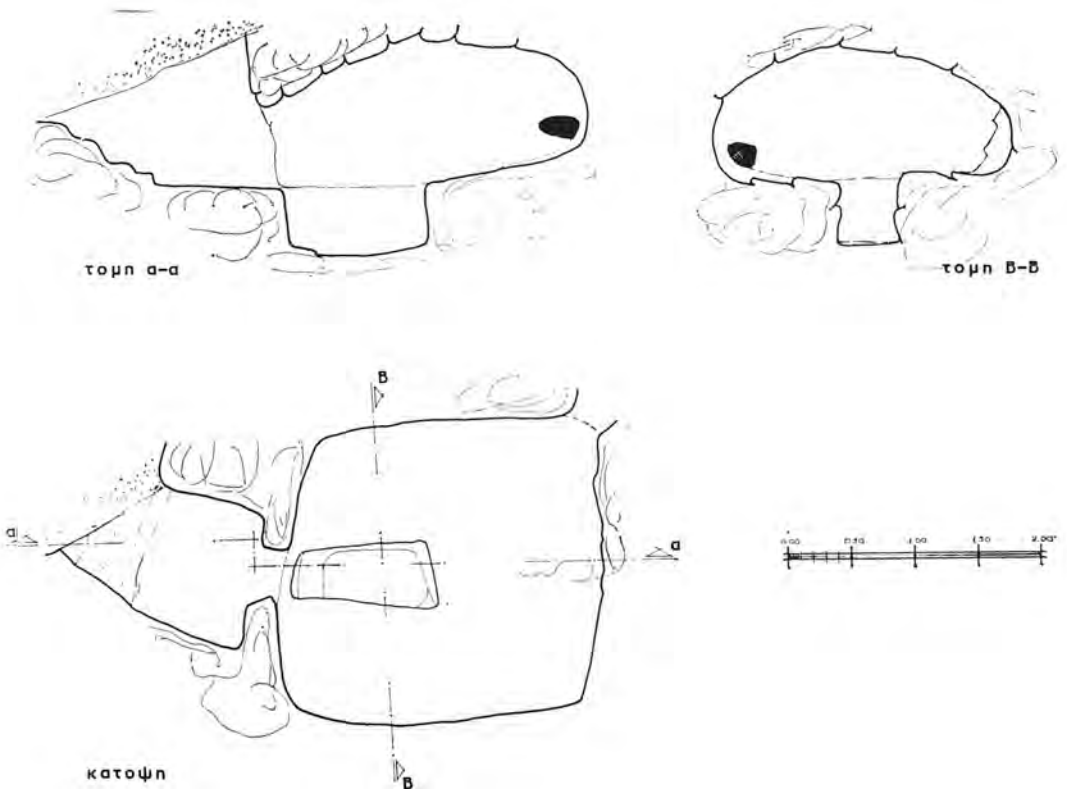
Ἀπό εἰδώλια βρέθηκαν στόν τάφο ἐλάχιστα λείψανα· συγκεκριμένα, ἕνα ζευγάρι χεριῶν (ἀριθ. 2112, 2114) (Πίν. 138η, τό δεύτερο) τμήματα δύο ἄλλων χεριῶν (ἀριθ. 2113, 2114 α) (Πίν. 138 η, τό τρίτο) καί ἄλλο ἀπό τό μηρό (ἀριθ. 2103) πλαγγόνων (πρβλ. σχετικά ἀριθ. 2101 καί 2108 τοῦ τάφου Βακεντῆ IV, ὅπου καί βιβλιογραφία).

Τάφος VI (Σχέδ. 21)

Διαστ. θαλάμου 2,44×2,40, συνολ. ὕψ. θαλάμου 1,57, μῆκ. ἐσωτ. διαδρόμου 1,15, πλ.

διαδρόμου 0,50, πλ. κλινῶν 0,95-1,20, ὕψ. κλινῶν 0,52, μῆκ. ἐξωτ. δρόμου 1,82, πλ. δρόμου 1,02, πλ. θύρας 0,40, ὕψ. θύρας 0,65 μ.

Ὁ τάφος εἶναι στραμμένος πρός τά ΝΑ., ὅπως καί οἱ προηγούμενοι. Ὁ δρόμος ὁδηγεῖ πρός τήν εἴσοδο τοῦ θαλάμου μέ τέσσερα ὑποτυπώδη σκαλοπάτια, πλ. 0,25 καί ὕψ. 0,12 μ. Ἡ εἴσοδος, σέ βάθος 1,70 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγροῦ, φραζόταν μέ μιά πλάκα, διαστ. 0,70×0,75 μ., πού ἔχει πέσει πρός τά ΝΑ. Στίς παραστάδες τῆς θύρας διατηροῦνται λείψανα τοῦ κονιάματος πού ἔφραζε τούς ἁρμούς. Ὁ θάλαμος εἶναι τετράγωνος μέ στρογ-

Σχέδ. 21. Τάφος Βακεντῆ VI. Κάτοψη καί τομές.

γυλεμένες τίς γωνίες. Ὁ ἐσωτερικός διάδρομος βρίσκεται στόν ἴδιο ἄξονα μέ τόν ἐξωτερικό δρόμο, πού παρουσιάζει ἀπόκλιση πρός τά νότια. Ἕνα σκαλί πρός τό μέρος τῆς εἰσόδου διευκόλυνε τήν κάθοδο στόν τάφο. Ἡ ἐπίχωση τοῦ δρόμου ἀποτελοῦνταν ἀπό σκληρές στρώσεις καστανοῦ χώματος μέ μικρούς ἀργούς λίθους καί διαλυμένο ἀσβεστόλιθο. Μέσα στό θάλαμο, μαλακό καστανό χῶμα κάλυπτε τό διάδρομο καί τίς κλίνες μέχρι 0,10-0,15 μ. πάνω ἀπό τήν ἐπιφάνειά τους. Μέσα σ' αὐτή τήν ἐπίχωση βρέθηκαν τά κτερίσματα πού διέφυγαν τή σύληση μαζί μέ ὀστά ἀπό περισσότερους ἀπό ἕνα σκελετούς. Τίποτε δέ φαίνεται νά διατηρήθηκε στήν ἀρχική του θέση.

Κτερίσματα

1. Μυροδοχεῖο τύπου Β (ἀριθ. εὑρ. 2153) (Σχέδ. 11· Πίν. 139 γ).

Λείπει τμῆμα τῆς κοιλιᾶς. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,21 μ.

Στόν ὦμο καί στό λαιμό διακόσμηση μέ χοντρές καί λεπτές ταινίες ἀπό καστανέρυθρο γάνωμα πάνω σέ λευκό ἐπίχρισμα.

Παρόμοια: Τά μυροδοχεῖα ἀριθ. 2001, ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ VII, καί 2181 ἀπό τόν τάφο Ι. Στήν ἴδια ὁμάδα ἀνήκει τμῆμα ἀγγείου ἀπό τόν ἴδιο τάφο (ἀκατάγραφο VI, ὁμάδα 18-19) μέ ὅμοια διακόσμηση πάνω σέ λευκό ἐπίχρισμα, μέ τοιχώματα ὅμως χονδρά καί πηλό πορτοκαλέρυθρο πού τό πλησιάζει πρός τό ἀγγεῖο ἀριθ. 585 τοῦ τάφου α2, μέ τό ὁποῖο μοιάζουν καί στήν κατασκευή μέ τίς ἐσωτερικές αὐλακώσεις.

2. Μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2179) (Πίν. 139 α).

Λείπει μικρό τμῆμα τοῦ λαιμοῦ καί τῆς κομβιόσχημης βάσης. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,20 μ.

Περιγραφή βλ. στό ἐντελῶς ὅμοιο ἀγγεῖο ἀριθ. 2178 τοῦ τάφου V, ὅπου καί τά παρόμοια. Πηλός ἐρυθρόχρωμος.

Παρόμοια: Ἀπό τόν ἴδιο τάφο ὅμοιο τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2182 (λείπει τό χεῖλος) καί ἕνα ἄλλο (ἀριθ. 2164) πού τοῦ λείπει ἡ βάση.

3. Μυροδοχεῖο τύπου ΣΤ (ἀριθ. εὑρ. 2007) (Πίν. 139 β).

Ἀκέραιο. Ὕψ. 0,165 μ.

Πηλός ὠχροπράσινος.

Παρόμοια: Ὁλότελα ὅμοιο ἀπό τόν ἴδιο τάφο εἶναι τό μυροδοχεῖο ἀριθ. 2009 (λείπει ὁ λαιμός) καθώς καί τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2004, ἄτεχνα κατασκευασμένο καί κακοψημένο, καί τά μικρότερα καί λιγότερο καλά διατηρημένα ἀγγεῖα, ἀριθ. 2167 (μέ κομβιόσχημη βάση) καί 2189, καθώς καί τά σώματα ὁμοίων ἀριθ. 2173 καί 2159. Ἐπίσης τά ἀριθ. 2006 ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ III καί ἀριθ. 2002 ἀπό τόν τάφο V, ὅπου καί βιβλιογραφία.

4. Μυροδοχεῖο τῆς τρίτης κατηγορίας (ἀριθ. εὑρ. 2017) (Σχέδ. 7· Πίν. 139 ε).

Λείπει μικρό τμῆμα τῆς κοιλιᾶς. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,122 μ.

Ἐπιφάνεια λειασμένη. Πηλός ἐρυθρόχρωμος.

Περιγραφή βλ. στά ὅμοια τῶν τάφων Βακεντῆ IV (ἀριθ. 2016) καί V (ἀριθ. 2008), ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

Παρόμοια: Ἀπό τόν ἴδιο τάφο τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2038 (Σχέδ. 7· Πίν. 139 δ) (λείπει τό χεῖλος) μέ πλατύτερη βάση καί τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2015 καί 2166 (λιγότερο καλά διατηρημένα). Ἐπίσης τό πολύ κακά διατηρημένο ἀγγεῖο VI, 52, πού μέ τήν πολύ ἔντονη ἄρθρωση στόν ὦμο καί τήν κομβιόσχημη βάση πλησιάζει περισσότερο στήν ὁμάδα τῶν ἀγγείων ἀριθ. 2010 καί 2011 τοῦ τάφου V, καθώς καί τό 2191 τοῦ τάφου VI μέ τήν πιό σφαιρική κοιλιά.

5. Μυροδοχεῖο τύπου Α3 (ἀριθ. εὑρ. 2174).

Λείπει ὁ λαιμός καί τμῆμα τοῦ ὤμου. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,13 μ.

Πηλός καστανός.

Παρόμοια: Ὁλότελα ὅμοιο στόν πηλό καί στό σχῆμα τό ἀγγεῖο ἀριθ. 590 τοῦ τάφου α8. Παρόμοιο τό σῶμα ἄλλου (ἀριθ. 2169 — στό φούσκωμα θυμίζει ἀγγεῖα ὅπως τό 2177 τοῦ τάφου Βακεντῆ V καί 2193 τοῦ τάφου III) καί τό καλύτερα διατη-

ρημένο ὅμοιό του ἀριθ. 2592 ἀπό τόν ἴδιο τάφο. Ἐντελῶς ὅμοιο ἕνα μικροσκοπικό ἀγγεῖο ἀριθ. 2576 τοῦ τάφου Βακεντῆ VI.

6. Μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2582).

Λείπει τό πάνω μέρος τοῦ λαιμοῦ. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,146 μ.

Τό σῶμα εἶναι αὐγόσχημο, τό πόδι πολύ λεπτό μέ κωνική βάση. Πηλός καστανόφαιος (στήν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης ὀπή πού προχωρεῖ σ' ὅλο τό ὕψος τοῦ ποδιοῦ).

Παρόμοια: Μέ πιό γεμάτο πόδι τό ἀγγεῖο 2167 ἀπό τόν ἴδιο τάφο.

7. Μυροδοχεῖο τύπου Β (ἀριθ. εὑρ. 2614).

Λείπει τμῆμα τοῦ λαιμοῦ καί τοῦ ὤμου. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,15 μ.

Ἴχνη ἀπό ὁριζόντιες ταινίες μέ ἐρυθρό γάνωμα στό λαιμό καί στόν ὦμο. Πηλός σκοῦρος πορτοκαλόφαιος.

Παρόμοια: Στό σχῆμα τό ἀγγεῖο 2582 τοῦ ἴδιου τάφου καί 2179 (Πίν. 139 α) τοῦ τάφου Βακεντῆ IV. Ἐπίσης τά ἀριθ. 2325, 2326, μέ τή γεμάτη κοιλιά, μέ τά ὁποῖα μοιάζει καί στόν πηλό.

8. Μυροδοχεῖο τύπου Α2 (ἀριθ. εὑρ. 2615) (Πίν. 140 α).

Λείπει ὁ λαιμός. Σωζ. ὕψ. 0,152 μ.

Τό σῶμα εἶναι ἀτρακτοειδές μέ λεπτό πόδι χωρίς βάση. Πηλός κεραμέρυθρος.

Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 607 τοῦ τάφου α3.

9. Τμήματα μικροῦ γυάλινου μυροδοχείου (ἀριθ. εὑρ. 2496).

Κοιλιά σφαιρική. Γυαλί πράσινο.

Ὅμοιο τό κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου μέ πολύ φθαρμένη ἐπιφάνεια. Πρβλ. Φ. Ζαφειροπούλου, ὅ.π., πίν. 5, 9-12 (1ος αἰ. μ.Χ.).

10. Τρεῖς μικροί χάλκινοι κρίκοι καί τμήματα ἄλλων (ἀριθ. εὑρ. 2467).

Πρβλ. ὅμοια 2463, 2465.

11. Δύο χρυσά φυλλαράκια ἀπό στεφάνι καί τέσσερα τμήματα ἄλλων (ἀριθ. εὑρ. 2495 καί 2484).

Πρβλ. τά ὅμοια ἀπό τόν τάφο α3 μέ σχετική βιβλιογραφία.

12. Τρεῖς ἀστράγαλοι (ἀριθ. εὑρ. 2501, 2498).

Πρβλ. ὅμοιες ἀπό τόν τάφο α3.

13. Ἀστράγαλος ἀπό κίτρινη ὑαλόμαζα (ἀριθ. εὑρ. 2497).

Πρβλ. ὅμοιο ἀπό τόν τάφο α3 (ἀριθ. 2439) μέ σχετική βιβλιογραφία.

14. Πέντε φακοειδεῖς ψῆφοι ἀπό ὑαλόμαζα (ἀριθ. εὑρ. 2500, 2517) σέ διάφορα χρώματα καί τμήματα τριῶν ἄλλων (ἀριθ. 2499).

Πρβλ. ὅμοιες ἀπό τόν τάφο α3 (ἀριθ. 2439 γ), ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω βρέθηκαν πολλά ὀξειδωμένα χάλκινα ἐλάσματα καί ἕνα καταστραμμένο χάλκινο νόμισμα (Ν 8).

Ἐπίσης βρέθηκαν πολλά μικρά τμήματα, ἄλλων μυροδοχείων, κομμάτια ἀπό εἰδώλιο, πού σώζει τό πόδι μέ τμῆμα τῆς κνήμης, ἀπό πλαγγόνα, τμήματα ἀπό δύο σιδερένιες στλεγγίδες καί σιδερένια καρφιά, ὀξειδωμένα, μέ ἴχνη ξύλου. Πολλά σώζουν γωνία σέ ἀπόσταση 0,05 μ. ἀπό τό κεφάλι — ὅσο δηλαδή πρέπει νά ἦταν τό πάχος τοῦ ξύλου στό ὁποῖο εἶχαν καρφωθεῖ (βλ. σχετικά παρακάτω σ. 417).

Τ ά φ ο ς VII

Διαστ. θαλάμου 2,55×2,20, συνολ. ὕψ. 1,55, μῆκ. ἐσωτ. διαδρόμου 1,60, πλ. διαδρόμου 0,55, ὕψ. κλινῶν 0,70 μ.

Βρίσκεται ἀνατολικά ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ II. Στό θάλαμό του ὁδηγεῖ ἕνα ἄνοιγμα στήν ἀνατολική παρειά τοῦ δρόμου τοῦ τάφου II, πού τό ἔφραζαν δύο πλάκες ἀπό πωρόλιθο, πάχ. 0,035 μ., σκεπασμένες μέ ἀσβεστοκονίαμα, πού ἀποτελοῦσε ἐπένδυση τοῦ δρόμου τοῦ τάφου II[13]. Ἡ πραγματική εἴσοδος, πού βρισκόταν στήν πρόσοψη τοῦ τάφου, πρός τά ΝΑ., ὅπως καί τῶν τάφων I-II, βρέθηκε φραγμένη μέ μιά λίθινη πλάκα πού εἶχε διαλυθεῖ σέ πολλά κομμάτια. Στίς τρεῖς πλευρές τοῦ τετράγωνου θαλάμου ἔχουν λαξευτεῖ τρεῖς κόγχες τετράπλευρες, πλ. 0,50-0,60, ὕψ. 0,60, βάθ. 0,35 μ. Ὁ ἐσωτερικός διάδρομος, παραλληλόγραμμος στήν κάτοψη, ὅπως συνήθως, βρίσκεται στόν κύριο ἄξονα τοῦ τάφου. Δύο βαθμίδες, πλ. 0,15-0,20, ὕψ. 0,20-0,25 μ., διευκολύνουν τήν κάθοδο στό ἐσωτερικό τοῦ θαλάμου. Μέσα στή ρηχή ἐπίχωση ἀπό μαλακό καστανόχρωμο χῶμα, πού σκέπαζε τίς κλίνες καί τό διάδρομο, βρέθηκαν τά κτερίσματα καί ὀστά ἀπό τούς σκελετούς. Ὁ τάφος ἦταν ἐπίσης συλημένος καί τίποτε δέ βρέθηκε στήν ἀρχική του θέση.

Κτερίσματα

1. Μυροδοχεῖο τύπου Β (ἀριθ. εὑρ. 2001) (Σ χ έ δ. 11· Π ί ν. 140 β).

Ἀκέραιο. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,195 μ.

Στό πάνω μέρος τοῦ σώματος καί στό λαιμό σώζονται λείψανα ἀπό τή διακόσμηση μέ ταινίες καστανοῦ χρώματος πάνω σέ πρασινόφαιο ἐπίχρισμα. Πηλός ὠχρόφαιος.

Παρόμοια: Μυροδοχεῖο ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ VI (ἀριθ. 2153).

2. Μυροδοχεῖο τύπου ΣΤ (ἀριθ. εὑρ. 2003) (Π ί ν. 140 γ).

Λείπει μικρό τμῆμα τοῦ λαιμοῦ. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,182 μ.

Πηλός πορτοκαλέρυθρος.

Παρόμοια: Ἀπό τόν ἴδιο τάφο, λιγότερο καλά διατηρημένο, τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2012, μέ εὐρύτερη κομβιόσχημη βάση (Π ί ν. 140 δ), τό σῶμα ἀπό ἕνα δεύτερο (ἀριθ. 2089) καί ἕνα τρίτο χωρίς λαιμό (ἀριθ. 2155) πού μέ τή σφαιρική καί ἀτροφική κοιλιά του καί τό διαφορετικά πλασμένο πόδι συνδέεται μέ σχήματα, ὅπως ἐκεῖνα τῶν ἀγγείων ἀριθ. 2325 καί 2326 τοῦ τάφου τῆς βόρειας νεκρόπολης. Ἐπίσης τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2002 ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ V καί 2006 ἀπό τόν τάφο III, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

3. Μυροδοχεῖο τύπου Ε (ἀριθ. εὑρ. 2580) (Π ί ν. 141 α).

Λείπουν μικρά τμήματα τῆς κοιλιᾶς. Συγκολλημένο. Ὕψ. 0,229 μ.

Ἡ βάση κομβιόσχημη, ὅπως τοῦ ἀγγείου ἀριθ. 2012. Διαμόρφωση χείλους καί πηλός ἴδιος μέ τό ἀριθ. 2164.

4. Μυροδοχεῖο τύπου Β (ἀριθ. εὑρ. 2013) (Π ί ν. 140 ε).

Ὕψ. 0,21 μ.

Στό πάνω μέρος τοῦ σώματος καί στό λαιμό διακόσμηση μέ πλατιές ταινίες καστανόμαυρου γανώματος πάνω στό ὠχρόφαιο ἐπίχρισμα. Πηλός ὠχρέρυθρος.

13. Ὁ τάφος Βακεντῆ VII εἶναι παλιότερος ἀπό τόν τάφο II, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τοποθετήθηκαν οἱ πλάκες καί τό κονίαμα πού ἔφραξαν τό ἄνοιγμα πρός τόν τάφο VII. Τό ἴδιο τό ἄνοιγμα πρέπει νά ἔγινε ἀπό λάθος κατά τίς ἐργασίες γιά τή διάνοιξη τοῦ δρόμου τοῦ τάφου II.

Γιά τό σχῆμα πρβλ. τό ἀγγεῖο ἀριθ. 585 τοῦ τάφου α2.

5. Μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2581).

Λείπει τμῆμα τοῦ ὤμου καί ὁ λαιμός. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0,086 μ.

Περιγραφή βλ. στό ὁλότελα ὅμοιο ἀγγεῖο ἀπό τόν τάφο V, ἀριθ. 2008. Πηλός πορτοκαλέρυθρος.

6. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2021) (Πίν. 141 ζ).

Ἀκέραιο. Ὕψ. 0,16 μ.

Τό σῶμα εἶναι ἀπιόσχημο, ἡ βάση ἐπίπεδη καί ὁ λαιμός εὐρύνεται πρός τά πάνω καί καταλήγει σέ χεῖλος πού πλαταίνει πρός τά ἔξω. Ἴχνη ἀπό μελανό γάνωμα (;) στό λαιμό. Πηλός ὠχρόφαιος.

Παρόμοια: Ἀγγεῖο ἀπό τόν ἴδιο τάφο (ἀριθ. 2024) (Πίν. 141 γ). Ἐπίσης ἀγγεῖο ἀριθ. 592 τοῦ τάφου α8. Πρβλ. Kerameikos IX, πίν. 98 Ε 110, Ε 111, Ε 114, Agora V, πίν. 5, G 97 καί πίν. 18, M 6-M 7, σ. 83 (α΄ μισό 1ου αἰ. π.Χ.), Corinth XIII, πίν. 76, 505, 2-3, 506, 2, 510, 3 (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.).

7. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2033) (Πίν. 141 στ).

Ἀκέραιο. Ὕψ. 0,10 μ.

Τό σῶμα εἶναι αὐγόσχημο μέ ἐπίπεδη βάση· ὁ λαιμός στενός, τό στόμιο εὐρύνεται καί ἀπολήγει σέ τονισμένο χεῖλος. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.

Παρόμοια: Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2311 τοῦ τάφου τῆς βόρειας νεκρόπολης καί ἰδιαίτερα τά ἀριθ. 629 τοῦ τάφου α7 καί 5062 τοῦ τάφου Βακεντῆ V. Πρβλ. Kerameikos IX, πίν. 98 Ε 119, σ. 189 (1ος αἰ. μ.Χ.), Thera II, πίν. 481 b, a (1ος αἰ. μ.Χ.).

8. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2023) (Πίν. 141 β).

Ἀκέραιο. Ὕψ. 0,118 μ.

Τό σῶμα ἔχει σχῆμα βολβοῦ μέ ἐπίπεδη βάση. Ὁ λαιμός εἶναι κυλινδρικός μέ χεῖλος ταινιωτό. Μελανό γάνωμα καλύπτει τό λαιμό, ἐρυθρό μέ λεπτές ὁριζόντιες μελανές γραμμές τό ὑπόλοιπο σῶμα. Πηλός ἐρυθρόχρωμος.

Παρόμοια: Γιά τό σχῆμα τά ἀγγεῖα ἀριθ. 594-596 τοῦ τάφου α8 καί γιά τή διακόσμηση τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2020 τοῦ τάφου Βακεντῆ V. Πρβλ. Priene, πίν. 290 a, σ. 279 (ἀρχές 1ου αἰ. μ.Χ.), Thera II, πίν. 480 d, Agora V, πίν. 5, G 98, σ. 31 (α΄ μισό 1ου αἰ. μ.Χ.).

9. Μυροδοχεῖο χωρίς πόδι (ἀριθ. εὑρ. 2026) (Πίν. 141 δ).

Ἀκέραιο. Ὕψ. 0,07 μ.

Τό σῶμα εἶναι σφαιρικό καί ἡ βάση ἐπίπεδη. Ὁ εὐρύς καί χαμηλός κυλινδρικός λαιμός χωρίζεται ἀπό τό ὑπόλοιπο σῶμα μέ ἔντονη ἄρθρωση. Χεῖλος ταινιωτό πού βγαίνει πρός τά ἔξω. Πηλός πορτοκαλέρυθρος.

Παρόμοια: Τά μυροδοχεῖα ἀριθ. 596, 595 καί 2291. Πρβλ. G. Mackworth Yung, ὅ.π., πίν. 37, 1 (2) ἀπό τή Σίφνο, C. G. Boulter, ὅ.π., πίν. 46, M 1-M 2.

10. Μικρό προχοειδές ἀγγεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2600).

Λείπει τό χεῖλος. Σωζ. ὕψ. 0,027 μ.

Τό σῶμα εἶναι σφαιρικό μέ ἐπίπεδη βάση. Γάνωμα ἐρυθρό. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.

Πρβλ. τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2611 τοῦ τάφου V.

11. Γυάλινο μυροδοχεῖο (ἀριθ. εὑρ. 2040) (Πίν. 141 ε).

Ἀκέραιο. Ὕψ. 0,12 μ.

Γιά τό σχῆμα βλ. τό ὁλότελα ὅμοιο πήλινο ἀγγεῖο ἀριθ. 2023 ἀπό τόν ἴδιο τάφο, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία. Γυαλί γαλαζοπράσινο χοντρό.

Πρβλ. Φ. Ζαφειροπούλου, ὅπ., πίν. 5, 8-9, καί ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, Πίν. 476 α (2ο καί 3ο).

12. Χάλκινη σπάτουλα, συγκολλημένη (ἀριθ. εὑρ. 2431).

Μῆκ. 0,17 μ.

Παρόμοια: Δύο ὅμοιες ἀπό τόν Κάβο Φονιά, ἀριθ. 2211 καί 2371. Πρβλ. J. K. Anderson, ὅ.π., πίν. 14 a (ἀριθ. 321), σ. 160, Délos XXVII, πίν. 34, C 67, σ. 223, Corinth XII, πίν. 82, 1335, σ. 184, Tarsus I, σ. 390 μέ σχετική βιβλιογραφία Ἐπίσης Délos XVIII, πίν. 74, 601, 2 καί 599, 600, 601, σ. 221, ὅπου καί σχετικές παραπομπές. Παρόμοια ἐργαλεῖα χρησιμοποιοῦνταν στήν ἰατρική καί φαρμακευτική ἀλλά καί γιά τήν παρασκευή χρωμάτων στή ζωγραφική καί ψιμυθίων γιά καλλωπισμό.

13. Σαράντα τέσσερα ἀκέραια ἤ ἐλλιπή χρυσά φυλλαράκια ἀπό στεφάνι (ἀριθ. εὑρ. 2485, 2486, 2494).

Παρόμοια: Ἀριθ. 2601 τοῦ τάφου α3 μέ σχετική βιβλιογραφία.

14. Δισκοειδές ὀστέινο ἀντικείμενο (ἀριθ. εὑρ. 2515).

Παρόμοια: Ἀριθ. 2510 β, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω περισυλλέχτηκαν ἀπό τήν ἐπίχωση τοῦ τάφου τμήματα ἄλλων μυροδοχείων, ὀξειδωμένα σιδερένια καρφιά μέ ἴχνη ξύλου καί τμήματα σιδερένιων ἀντικειμένων. Ἐπίσης ἀπότμημα ἀπό τήν κεφαλή εἰδώλιου καί μικρά τμήματα ἀπό δύο ὀστέινα ἀντικείμενα (ἀριθ. 2515 β), ὅμοια μέ τό ἀριθ. 2510 β, καί δύο πολύ ὀξειδωμένα νομίσματα (ἀριθ. N6-N7).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οἱ λαξευτοί τάφοι πού ἐξετάζονται, μέ ἐξαίρεση τόν τάφο τῆς βόρειας νεκρόπολης, βρίσκονται στή δυτική νεκρόπολη τῆς Σάμου, λαξευμένοι στά βράχια τῆς νότιας καί ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ χαμηλοῦ λόφου πού ὑψώνεται ἀμέσως Β. ἀπό τή λίμνη Γλυφάδα, σέ ἀπόσταση 30 μέχρι 250 μ. ἀπό τό δυτικό τεῖχος τῆς πόλης.

Ἡ μορφή τοῦ χώρου στήν ἀρχαιότητα δέν πρέπει νά ἦταν πολύ διαφορετική ἀπό τή σημερινή. Ἡ περιοχή πού καταλαμβάνουν σήμερα οἱ λίμνες «μικρή Γλυφάδα», δεξιά ἀπό τό δημόσιο δρόμο ἀπό τό Πυθαγόρειο πρός τή Χώρα καί τό Ἡραῖο, καί «μεγάλη Γλυφάδα», ἀριστερά ἀπό τό δρόμο, εἶναι ἕνα τμῆμα τοῦ ἕλους, ὅπου βρισκόταν ἕνα ἱερό τῆς Ἀφροδίτης[14]. Ἡ Ἱερά Ὁδός, ἀκολουθώντας περίπου τήν πορεία τοῦ σημερινοῦ δρόμου ἀπό τή δυτική πύλη τοῦ τείχους ὡς τίς λίμνες, πρέπει νά βρίσκεται κάτω ἀπό τό κατάστρωμά του ἤ λίγα μέτρα νοτιότερα[15].

14. Ἄλεξις στόν Ἀθήναιο XIII, 573 β «τὴν ἐν Σάμῳ Ἀφροδίτην, ἣν οἱ μὲν ἐν καλάμοις καλοῦσιν, οἱ δὲ ἐν ἕλει».

15. Λείψανα τῆς ὁδοῦ ἔχουν ἐντοπιστεῖ σέ ἀρκετά σημεῖα καί μέσα στήν πόλη, ὅπου ἡ πορεία της

Ὁ λόφος μέ τούς λαξευτούς τάφους βρίσκεται ἀνατολικότερα ἀπό τή θέση τοῦ νεκροταφείου τῶν ἀρχαϊκῶν καί κλασικῶν χρόνων[16]. Ἀκόμη ἀνατολικότερα βρέθηκαν ρωμαϊκοί τάφοι καί λείψανα παλαιοχριστιανικοῦ κοιμητηρίου[17], ἐνῶ πιό ΝΑ., στήν ἐπίπεδη ἔκταση ἀμέσως ἔξω ἀπό τό δυτικό τεῖχος, σέ ἐκσκαφές γιά τήν ἰσοπέδωση τοῦ χώρου, πρίν ἀπό μιά 15ετία, καταστράφηκαν πολλοί κεραμοσκεπεῖς τάφοι πού, ὅπως φαίνεται ἀπό τά ὄστρακα πού ἀπέμειναν, ἀνῆκαν στούς ρωμαϊκούς χρόνους[18]. Παρατηρεῖται δηλαδή ἀπό τά ἀρχαϊκά πρός τά ρωμαϊκά χρόνια μιά βαθμιαία μετατόπιση τῶν νεκροταφείων σέ θέσεις πλησιέστερες πρός τά τείχη τῆς πόλης — τάση πού παρατηρήθηκε καί σ' ἄλλες περιοχές τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου[19]. Ἡ διαδοχική προσέγγιση πρός τά τείχη τῆς πόλης δέ φαίνεται πάντως ὅτι ἀποτελοῦσε κανόνα· σέ ἄλλες περιοχές τοῦ ἑλληνισμοῦ δέν παρατηρεῖται παρόμοια τάση[20].

Στήν περίπτωση τῆς Σάμου, ἐξάλλου, γιά τήν ἐκλογή τῆς θέσης τῶν λαξευτῶν τάφων ἀποφασιστικό ρόλο θά ἔπαιξε ἡ σύσταση τοῦ πετρώματος τοῦ λόφου, πού προσφερόταν γιά παρόμοιες «μνημειακές» ταφικές κατασκευές, ἰδιαίτερα ἀγαπητές αὐτή τήν ἐποχή. Στούς ἴδιους λόγους πρέπει νά ὀφείλεται καί ἡ ἐπιλογή τῆς ἀνατολικῆς πλαγιᾶς τοῦ λόφου τῆς Ἀμπέλου, ἀπέναντι ἀπό τό Καστέλλι, γιά τήν κατασκευή παρόμοιων λαξευτῶν τάφων, πού, συλημένοι οἱ περισσότεροι σέ παλιότερους χρόνους, δέν προσθέτουν περισσότερα στοιχεῖα στά ὅσα ἀπέδωσε ἡ ἔρευνα τῶν ἀντίστοιχων τάφων στό δυτικό νεκροταφεῖο. Οἱ λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι τῆς Σάμου ἀνήκουν σ' ἕναν τύπο ὑπόγειων θαλαμωτῶν ταφικῶν κατασκευῶν, μέ εὐρύτατη διάδοση στό χῶρο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου[21].

εἶναι σχεδόν γνωστή: οἰκόπεδο Ἐμμ. Μανώλακα (ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 379, Σχέδ. 3), κάτω ἀπό τήν οἰκοδομή Ἀνδρεαδάκη, στό Σταθμό (ἀδημοσίευτο), ρωμαϊκές θέρμες κοντά στή δυτική πύλη (ΑΑ 1975, σ. 46, εἰκ. 32, 33). Δυτικότερα, στόν Κάμπο τῆς Χώρας, ἐκτός ἀπό ἕνα ἀδημοσίευτο τμῆμα πού διατηρεῖται μέσα στήν περιοχή τοῦ ἀεροδρομίου, τά ὑπόλοιπα λείψανα, πού ἤρθαν κατά καιρούς στό φῶς μέ τίς ἀγροτικές ἐργασίες, καταστράφηκαν ἤ ξαναθάφτηκαν καί μένουν ἄγνωστα.

16. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 388 κ.ἑ., 25 (1970): Χρονικά, σ. 417, Πίν. 351 α-γ.

17. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 417, Πίν. 352-353, 28 (1973): Χρονικά, σ. 541, Πίν. 503.

18. Οἱ ταφές τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ὅταν ἀκόμη δέν εἶχε κατασκευαστεῖ τό τεῖχος (βλ. H. Kienast, Samos XV, Die Stadtmauer von Samos, 1978, σ. 103), βρίσκονταν μέσα στήν περιοχή τῆς πόλης, ὅπως ἀποκαλύπτεται τώρα μέ τίς ἀνασκαφές (οἰκόπεδο Ἰ. Θεοφίλη, ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, ὑπό ἐκτύπωση, καί οἰκόπεδο Ἀμοργιανοῦ, ἀνασκαφή 1978). Μέσα στήν πόλη, στόν περίβολο τῶν βασιλικῶν (βασιλική Ὀλλανδέζου, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 530, Σχέδ. 8, βασιλική στίς ρωμαϊκές θέρμες, ΑΑ 1975, σ. 42, εἰκ. 29, 30) βρίσκονται ἀργότερα καί παλαιοχριστιανικοί τάφοι.

19. Στή Θήρα πρός τά τέλη τῆς ἀρχαιότητας ἐγκαταλείπονται βαθμιαῖα οἱ πιό ἀπομακρυσμένες περιοχές τῶν νεκροταφείων τῆς Σελλάδας καί τοῦ Μέσα Βουνοῦ καί οἱ ταφές πλησιάζουν συνεχῶς πρός τήν πόλη (Thera II, σ. 282). Στή Βέροια οἱ ἑλληνιστικοί τάφοι βρίσκονται ἀμέσως ἔξω ἀπό τά τείχη μαζί μέ τούς ρωμαϊκούς, ἐνῶ οἱ κλασικοί εἶναι σέ πιό ἀπομακρυσμένα σημεῖα, στήν πεδιάδα (Δρούγου - Τουράτσογλου, σ. 14).

20. Στό Ἄργος π.χ. οἱ ἑλληνιστικοί τάφοι βρέθηκαν μαζί μέ προγενέστερες ταφές, Ph. Bruneau, ὅ.π., σ. 523.

21. Ἐνδεικτικά πρβλ. τούς τάφους ἀπό τή Βέροια (Μ. Ἀνδρόνικος, ὅ.π., σ. 22 καί ὑποσημ. 1, ὅπου σημειώνονται τάφοι καί ἀπό ἄλλους χώρους τῆς Μακεδονίας, Χ. Μακαρόνας, Μακεδονικά 2 (1953), σ. 628, ἀριθ. 63 καί 629, ἀριθ. 67, Δρούγου - Τουράτσογλου, σ. 19 κ.ἑ., ἰδιαίτερα σ. 107-114). Ἐπίσης τούς τάφους στήν Ἔδεσσα (Φ. Πέτσας, ὅ.π., σ. 343, Πίν. 362-365, Σχέδ. 11-12), Ἀμφίπολη (Δ. Λαζαρίδης, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 445, BCH 90 (1966), σ. 879, εἰκ. 7), νότια Ρωσία (M. Parović -

Μέ ἐξαίρεση ἕνα μεγάλο διθάλαμο ἀδημοσίευτο τάφο πού ἔχει ἐνσωματωθεῖ στό παλαιοχριστιανικό κοιμητήριο τῆς Παναγίτσας, ὅλοι οἱ τάφοι, πού ἀνασκάφτηκαν ἢ κατά κάποιο τρόπο ἐρευνήθηκαν στό νησί ὡς σήμερα, ἀνήκουν σέ μιά ὁμάδα πού παρουσιάζει ἐλάχιστη ποικιλία καί καθόλου ἐξέλιξη. Ὁ θάλαμος εἶναι στήν κάτοψή του τετράγωνος μέ διαστάσεις πού κυμαίνονται ἀπό 2×2 (τάφος α2) μέχρι 3×3 μ. περίπου (τάφος α7). Σέ τρεῖς μόνο περιπτώσεις, ἀπό τίς δεκατέσσερις πού ἐξετάστηκαν (τάφος βόρειας νεκρόπολης, Ματθαίου Ι καί Βακεντῆ Ι), εἶναι τό μῆκος τοῦ τάφου ἀρκετά μεγαλύτερο σέ σχέση μέ τό πλάτος. Τό ὕψος τοῦ θαλάμου κυμαίνεται ἀπό 0,75 μέχρι 1,40 μ. ἀπό τό ἐπίπεδο τῶν κλινῶν, χωρίς νά κρατιέται αὐστηρή ἀναλογική σχέση ἀνάμεσα στό πλάτος καί στό ὕψος τοῦ τάφου. Γιά τό συνολικό ὕψος θά πρέπει νά ὑπολογιστεῖ καί τό ὕψος τῶν κλινῶν ἀπό τό δάπεδο τοῦ ἐσωτερικοῦ διαδρόμου (δηλαδή 0,50-0,70 μ.). Ὁπωσδήποτε ἀποφασιστικό ρόλο γιά τό σχῆμα καί τίς διαστάσεις τῶν τάφων ἔπαιξε ἡ συνήθεια νά κατασκευάζονται τρεῖς κλίνες σέ σχῆμα Π, πού νά μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά ἰσάριθμες ταφές[22]. Τό πλάτος τῶν κλινῶν εἶναι 0,75-1,20 μ., ἐνῶ στό ἐντυπωσιακά μικρό μῆκος τῶν κλινῶν πού βρίσκονται δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τήν εἴσοδο θά πρέπει πάντα νά συνυπολογίζεται μέρος τοῦ πλάτους τῆς ἐγκάρσιας κλίνης.

Προσπάθεια γιά τήν ἐξομάλυνση τῶν τοιχωμάτων τοῦ θαλάμου δέν παρατηρεῖται σέ καμιά περίπτωση στή Σάμο. Σέ ὅλους σχεδόν τούς τάφους τά τοιχώματα εἶναι λαξευμένα, χωρίς ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια, μερικές φορές μάλιστα, ὅταν τό πέτρωμα εἶναι σχιστολιθικό, οἱ ἐπιφάνειες παρουσιάζουν διακυμάνσεις καί ἀνωμαλίες, πού παρατηροῦνται ἐπίσης καί σέ πολλούς ἀπό τούς γνωστούς λαξευτούς τάφους[23].

Χωρίς ἐπιμέλεια λαξευμένες εἶναι ἐπίσης οἱ κλίνες, πού σχηματίζονται ἁπλῶς στίς τρεῖς πλευρές τοῦ θαλάμου μέ τή διάνοιξη τοῦ ἐσωτερικοῦ διαδρόμου. Ὅτι τό πειόσχημο αὐτό θρανίο ἀποτελεῖ ἁπλοποιημένη μορφή τῶν κλινῶν πού, λαξευμένες ἢ μαρμάρινες ἢ καί ξύλινες, ὑπῆρχαν σέ πιό πολυδάπανες κατασκευές, ὅπως οἱ «μακεδονικοί» τάφοι, φαίνεται ἀπό περιπτώσεις, ὅπως αὐτή τοῦ τάφου 20 στή Σαλαμίνα τῆς Κύπρου, ὅπου τά ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς κλίνης λαξεύονται στό βράχο[24].

Κόγχες μέ διάφορα σχήματα, ἡμικυλινδρικές μέ τόξο στήν πάνω πλευρά ἢ τετραγωνικές, παρουσιάζονται σέ μερικές περιπτώσεις (τάφος α2, ἀριστερά ἀπό τήν εἴσοδο, α6 στά πλάγια τοιχώματα, δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τήν εἴσοδο, στό πίσω τοίχωμα τοῦ τά-

Pečikan, La nécropole hellénistique d'Olbia, Κίεβο 1974) καί ἀπό τήν ἀνατολική πλευρά τῆς Μεσογείου στήν Κύπρο (Salamis, 4, III, σ. 223 καί II, σχέδ. πίν. 37, 41, 46, Μάριο, Swed. Cypr. Exp. II, σ. 269, εἰκ. 105, 6-7, καί κυρίως 126, 7-8, καί IV, 3, σ. 29, εἰκ. 20, 1-2 καί κυρίως 3-5), στή Δούρα-Εὐρωπό (9th Season, II, πίν. III, 5, 8, 17), στήν Αἴγινα (G. Walter, AA 1938, σ. 495 κ.ἑ.), στήν Κιλικία (A. Machatschek, Die Nekropolen und Grabmäler in Gebiet von Elatoussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien, Wien 1967, σ. 49 κ.ἑ., πίν. II, ἰδιαίτερα F2, F9), κτλ.

22. Γιά τό ρόλο πού παίζει ἡ παρουσία κλινῶν καί θρόνων στή διαμόρφωση τῆς κάτοψης τοῦ τάφου βλ. Μακεδονικά ΙΒ' (1972), σ. 172 κ.ἑ.

23. Πρβλ. τούς τάφους στή Βέροια, Ἀνδρόνικος, ὅ.π., καί Α. Ἀνδρειωμένου, Ἀρχαία Μακεδονία, Ι, Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 229, μέ θαλάμους μέ κονίαμα καί χωρίς κονίαμα, καί στό Λόγγο τῆς Ἔδεσσας, Πέτσας, ὅ.π., σ. 343.

24. Salamis, 4, II, σ. 223.

φου Βακεντῆ Ι καί στίς τρεῖς πλευρές τοῦ τάφου Βακεντῆ VII). Παρόμοιες κόγχες, συνηθισμένες στούς μακεδονικούς τάφους, χρησίμευαν συνήθως γιά τήν ἐναπόθεση τῶν ἀγγείων μέ τά ὀστά ἤ τήν τέφρα ἀπό προηγούμενες ταφές[25]. Στήν προκειμένη περίπτωση ὅμως τό μικρό βάθος τῶν κογχῶν (0,10-0,15 μ.) δέν ἐπιτρέπει τέτοια ὑπόθεση· πιό σωστά ἴσως θά πρέπει νά θεωρηθοῦν ὅτι χρησίμευαν γιά τήν ἐναπόθεση κτερισμάτων[26]. Στό θάλαμο ὁδηγεῖ ἕνας δρόμος λαξευμένος μέσα στό βράχο, συνήθως ἐπιμήκης, πού μπορεῖ νά εἶναι ἐπίπεδος, ἤ μέ κάποια κλίση ἤ μέ βαθμίδες. Ἡ μορφή του καί οἱ διαστάσεις του ἐξαρτῶνται ἀπό τή θέση τοῦ τάφου καί τή διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους. Σ' αὐτούς τούς λόγους ὀφείλεται καί ἡ ἰδιορρυθμία τοῦ στεγασμένου δρόμου τοῦ τάφου α6.

Ἀντίθετα μέ τό θάλαμο τά τοιχώματα τοῦ δρόμου εἶναι πελεκημένα μέ ἐπιμέλεια. Σέ ἀρκετές περιπτώσεις παρατηρήθηκαν κονιάματα πού κάποτε κάλυπταν τήν ἐπιφάνεια τοῦ λαξευμένου βράχου (τάφος α6) ἤ ἐξομάλυναν κοιλώματα (τάφος Βακεντῆ ΙΙ). Μέ ἐπιμέλεια λαξευμένη εἶναι ἡ πρόσοψη πάνω ἀπό τήν εἴσοδο τοῦ τάφου μέχρι τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ὅπου ὁ βράχος ἰσοπεδωνόταν γιά νά δεχτεῖ ἐπιτύμβιες στῆλες ἤ βωμούς. Μία ἐπιτύμβια στήλη εἶχε ἐντοπίσει ὁ Böhlau[27], ἐνῶ τά πολύ ἀποσπασματικά κομμάτια ἀπό νεκρόδειπνα καί ἄλλες ἐπιτύμβιες στῆλες μέ ἐπιγραφές, πού βρέθηκαν στούς τάφους, φαίνεται ὅτι εἶχαν κάποτε στηθεῖ πάνω ἀπό τήν πρόσοψή τους[28]. Ἕνας κυλινδρικός ἐπιτάφιος βωμός ἐπίσης, μέ ἐπιγραφή, πού προέρχεται ἀπό τήν περιοχή τοῦ τάφου τῆς βόρειας νεκρόπολης σχετίζεται πιθανότατα μ' αὐτόν. Ὅμοιοι βωμοί πάνω ἀπό λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους δέν εἶναι καθόλου σπάνιοι στήν περιοχή αὐτή τοῦ Αἰγαίου[29].

Προσπάθεια γιά διαμόρφωση τῆς πρόσοψης τοῦ τάφου μέ ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα (ἐπιστύλια, γεῖσα, ἀετώματα κτλ.), ὅπως παρατηρεῖται στή Μακεδονία κυρίως ἀπό ἐπίδραση τῆς πρόσοψης τῶν μακεδονικῶν τάφων, δέν παρατηρεῖται στή Σάμο[30]. Τό ἴδιο ἁπλά ἀποδίνονται καί τά στοιχεῖα τῆς εἰσόδου τῶν τάφων, ὅπου οἱ παραστάδες λαξεύονται στό βράχο χωρίς ἰδιαίτερη διαμόρφωση. Σέ μιά μόνο οὐσιαστικά περίπτωση (τάφος βόρειας νεκρόπολης) γίνεται προσπάθεια γιά διαμόρφωση τῆς εἰσόδου μέ μαρμάρινες παραστάδες, μέ πολύ ἁπλοϊκά ὅμως μέσα, πού δέν ξεφεύγουν ἀπό τή γενική προσπάθεια γιά φτηνή καί ἁπλή κατασκευή πού δείχνουν ὅλοι οἱ τάφοι.

Μέ τήν προσπάθεια γιά τή διαμόρφωση τῆς πρόσοψης σύμφωνα μέ συγκεκριμένες ταφικές συνήθειες θά πρέπει νά σχετισθοῦν ὅμως οἱ κόγχες καί τά λαξεύματα πάνω ἀπό τόν τάφο α6, πού σώζουν λείψανα ἀπό ἐπιχρίσματα πού κάλυπταν τήν ἐπιφάνεια τοῦ

25. Ὅ.π., σ. 19.

26. Ἀνδρόνικος, ὅ.π., σ. 24, Μακαρόνας, ὅ.π., σ. 634-636.

27. Βλ. Böhlau, σ. 20.

28. Μερικά τμήματα πού βρέθηκαν μέσα στούς τάφους εἶναι ἀπίθανο νά ἀνήκουν σέ στῆλες πού ἡ θέση τους ἦταν μέσα στό θάλαμο, ὅπως συμβαίνει σέ μερικές περιπτώσεις (ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 445).

29. Πρβλ. τούς βωμούς στή Ρόδο, Fraser, Rhodian Funerary Monuments, σ. 25 κ.ἑ., καί στήν ἀπέναντι ἀκτή τῆς Καρίας, G.E. Bean - J.M. Cook, BSA L (1955), σ. 167.

30. Π.χ. στή Βέροια, Ἀνδρόνικος, ὅ.π., σ. 23, εἰκ. 1. Ὁ τύπος τοῦ τάφου μέ ἁπλή πρόσοψη, χωρίς ἀρχιτεκτονική διαμόρφωση, πάντως, εἶναι ἐπίσης πολύ συνηθισμένος (βλ. Λαζαρίδης, ὅ.π., καί ΠΑΕ 1957, σ. 70, 1, 1958, σ. 81, 1959, σ. 45, 3, 1960, σ. 67, 8).

λαξευμένου βράχου. Στήν ἴδια προσπάθεια θά πρέπει νά ἀποδοθοῦν καί τά ἐπιμήκη λαξεύματα πού παρατηρήθηκαν παράλληλα μέ τίς δύο μακριές πλευρές τοῦ δρόμου τοῦ τάφου α3· γιά τή μορφή τους ὅμως δέν μπορεῖ νά λεχθεῖ τίποτε θετικότερο.

Μεγάλες μονοκόμματες πλάκες ἀπό πωρόλιθο ἤ μάρμαρο ἔφραζαν τό ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου[31]. Σέ μερικές περιπτώσεις βρέθηκαν δύο πλάκες (τάφος βόρειας νεκρόπολης, νεώτερη πόρτα τοῦ τάφου α3), πουθενά ὅμως τό ἄνοιγμα δέ χτίστηκε μέ ξερολιθοδομή μέ μικρούς ἤ μεγαλύτερους λίθους ἤ ἐπάλληλους πώρινους γωνιόλιθους, ὅπως παρατηρήθηκε σέ ἄλλες περιοχές[32].

Σέ μία περίπτωση ἡ πόρτα τοῦ τάφου εἶναι μαρμάρινη μνημειακή, κανονικά λαξευμένη, μέ πίνακες (ταμπλάδες) καί κορνίζες μέ κυμάτια καί κυλινδρικά ἐξάρματα (στρόφιγγες) στό πάνω καί κάτω μέρος γιά τήν προσαρμογή της στούς ἀντίστοιχους τόρμους τοῦ κατωφλιοῦ καί τοῦ ὑπέρθυρου τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου. Δυστυχῶς, ἡ πλάκα βρέθηκε στό κτῆμα Καπούδα, ἀπό πολλά χρόνια ἐκτεθειμένη στό ὕπαιθρο, καί προέρχεται, σύμφωνα μέ διαβεβαίωση τοῦ ἰδιοκτήτη, ἀπό τάφο τῆς περιοχῆς πού ἀνοίχτηκε προπολεμικά, δέ στάθηκε ὅμως δυνατό νά ἐντοπισθεῖ ὁ τάφος, πού θά ἔδειχνε ἄν καί ἡ πρόσοψη εἶχε ἀνάλογη ἀρχιτεκτονική διαμόρφωση μέ τή θύρα, ὅπως συμβαίνει σέ παρόμοιες περιπτώσεις τοῦ ἀνατολικότερου χώρου[33].

Παχύ ἀσβεστοκονίαμα, πού ἴχνη του σώθηκαν σ' ὅλους σχεδόν τούς τάφους πάνω στίς παραστάδες τῆς θύρας ἤ στίς πλάκες, στερέωνε τίς πλάκες στή θέση τους καί ἔφραζε τούς ἁρμούς προτοῦ ὁ δρόμος σκεπαστεῖ μέ χῶμα μέχρι τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Σέ μερικές περιπτώσεις, ὅπως στόν τάφο τῆς βόρειας νεκρόπολης καί στόν παλιό δρόμο τοῦ τάφου α6, δέ χρησιμοποιήθηκε ἀσβεστοκονίαμα, πράγμα πού ἴσως σημαίνει ὅτι κονίαμα δέ θεωροῦνταν πάντα ἀπαραίτητο, τουλάχιστον ὅπου ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου βρίσκεται πολύ βαθιά, ὅπως συμβαίνει καί στίς δύο παραπάνω περιπτώσεις.

Ὁ τύπος τοῦ ἁπλοῦ μονόχωρου θαλαμωτοῦ τάφου μέ δρόμο συνηθίζεται στό χῶρο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ἀπό πολύ παλιότερες ἐποχές[34]. Στήν ἴδια τή Σάμο ἕνας ἀδημοσίευτος μυκηναϊκός τάφος, πού βρέθηκε πρίν ἀπό χρόνια στούς Μύλους, παρουσιάζει κιόλας πολλές ὁμοιότητες μέ τούς τάφους τῆς δυτικῆς νεκρόπολης. Οἱ παρόμοιοι ἑλληνιστικοί λαξευτοί τάφοι στόν Κουντουρά Τραχωνιᾶς καί στό Μάριο τῆς Κύπρου

31. Ὅμοια βλ. στή Δούρα-Εὐρωπό (ὅ.π. σ. 22), στήν Κύπρο (Κουντουράς Τραχωνιᾶς, Swed. Cypr. Exp. IV, 3, σ. 30) καί ἀλλοῦ.

32. Π.χ. Ἔδεσσα, Πέτσας, ὅ.π., Βέροια, Ἀνδρόνικος, ὅ.π., σ. 23, Ἀμφίπολη, ΠΑΕ 1958, 81.

33. Τέτοιους τάφους μέ ὅμοιες λαξευτές πόρτες βλ. π.χ. στίς Σάρδεις (νεκροταφεῖα στίς ὄχθες τοῦ Πακτωλοῦ), H.G. Butler, Sardis I (1922), κεφ. VI, σ. 140, εἰκ. 111, 155, στήν Παλμύρα, Palmyra, Fouilles Polonaises 1959, σ. 145 (155-156), στή Ρόδο, ΑΑΑ VI (1973), σ. 115, εἰκ. 2, καί μιά ὁλότελα ὅμοια μέ τή σαμιώτικη θύρα, μέ ὅμοια κυλινδρικά ἐξάρματα πάνω καί κάτω γιά τή στερέωσή της καί τούς ἴδιους πίνακες (ταμπλάδες), ἀπό τήν Καῦνο τῆς νοτιοανατολικῆς Μ. Ἀσίας, P. Roos, The Rock Tombs of Caunus, Studies in Mediterranean Archaeology XXXIV, I, σ. 53, πίν. 19. Ἐπίσης ὅμοια πόρτα ἀπό τή Σαλαμίνα τῆς Κύπρου, Salamis, 4, II, σ. 225, εἰκ. 1.

34. Βλ. π.χ. τούς τάφους στό μυκηναϊκό νεκροταφεῖο τῆς Περατῆς, Ἰακωβίδης, Περατή, Α', τάφοι 157, σχέδ. 8, σ. 31, 153, σχέδ. 12, σ. 50, Β', τάφο 27, πίν. 5, τάφο 65, πίν. 20 κτλ., ἤ τούς τάφους τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στήν Κύπρο, Buchholz - Karageorgis, Altaegaeis, τάφοι 1480-1481 καί πιό ἀνατολικά τάφους ἀπό τίς ἀρχές τῆς χιλιετίας, C. Watzinger, Denkmäler Palestinas I (1933), σ. 104, πίν. 12, εἰκ. 29.

συνδέονται στενά μέ τάφους ἀπό τήν ἐποχή τοῦ σιδήρου[35], στό ἴδιο νησί, ὅπου ὁ τύπος φαίνεται ὅτι συνεχίζεται κανονικά ἀπό τήν ὕστερη ἐποχή τοῦ χαλκοῦ[36]. Ὁπωσδήποτε, σέ περιοχές ἀπομακρυσμένες καί συντηρητικές, ὅπως ἡ Κύπρος, φαίνεται ὅτι ὁ τύπος συνεχίζεται κανονικά ἀπό τά μυκηναϊκά χρόνια χωρίς διακοπή, ὅπως δέχονται μερικοί ἄλλωστε καί γιά τούς μεγάλους κτιστούς μακεδονικούς τάφους[37]. Μέ τή μορφή πού μᾶς εἶναι γνωστοί ἀπό τή Σάμο οἱ τάφοι, μέ τό πειόσχημο θρανίο ὁλόγυρα, συναντιοῦνται σέ προελληνιστικές ἐποχές καί στή Δυτική Μεσόγειο[38] τό ἴδιο ὅπως καί στήν Ἀνατολή[39]. Στά ἑλληνιστικά ὅμως χρόνια ὁ τύπος τοῦ ἁπλοῦ λαξευτοῦ θαλάμου, μέ κλίνες ἤ χωρίς κλίνες, γνωρίζει ἰδιαίτερη δημοτικότητα, ἴσως κάτω ἀπό μακεδονική ἐπίδραση, ἐφ' ὅσον στή Μακεδονία συναντιέται νωρίτερα καί συχνότερα. Σέ πολλές περιπτώσεις βέβαια ἡ νέα συνήθεια συνταιριάζεται μέ τήν παλιά παράδοση[40]. Σ' αὐτή τή φάση οἱ λαξευτοί τάφοι, ὄντας μιά παράλληλη, ἁπλούστερη καί φθηνότερη λύση σέ σχέση μέ τούς κτιστούς μακεδονικούς τάφους, ἐπηρεάστηκαν ἀπό αὐτούς στά ἐπιμέρους στοιχεῖα καί κυρίως στήν ἀρχιτεκτονική διαμόρφωση τῆς πρόσοψης[41].

Ὅλοι οἱ τάφοι τῆς Σάμου, πού ἐξετάζονται στή μελέτη, εἶναι ἐντελῶς ὅμοιοι μεταξύ τους καί δέν παρουσιάζουν καμιά ἐξέλιξη. Οἱ μικρές διαφορές πού ὑπάρχουν ὀφείλονται στή διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους ἤ στή σύνθεση τοῦ πετρώματος. Ὥστε θά πρέπει νά θεωρεῖται βέβαιο ὅτι ἡ χρονική ἀπόσταση μεταξύ τους δέν πρέπει νά εἶναι πολύ μεγάλη[42]. Ὁρισμένοι μάλιστα πού παρουσιάζουν ὄχι μόνο ἰδιαίτερη ὁμοιότητα μεταξύ τους, ἀλλά καί τοπογραφικές σχέσεις, θά πρέπει νά λαξεύτηκαν ἀπό εἰδικά συνεργεῖα πού δούλευαν πάνω σέ γνωστό καί καθιερωμένο σχέδιο (βλ. Σχέδ. 22). Τάφοι μέ τήν ἴδια ἀκριβῶς μορφή στή Δούρα-Εὐρωπό (group II) χρονολογοῦνται στόν ὕστερο 3ο αἰ. π.Χ.[43]. Στήν ἴδια ἐποχή (3ος αἰ.) τοποθετοῦνται καί οἱ ὅμοιοι τάφοι ἀπό τόν Κουντουρά Τραχωνιᾶς, τό Μάριο καί τό Κούριο τῆς Κύπρου[44], ἐνῶ πολλοί ἀπό τούς ὅμοιους τάφους τῆς Βέροιας μέ τρικλίνιο ἀνήκουν στήν περίοδο ἀπό τά τέλη τοῦ 3ου ὡς τά μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

35. Swed. Cypr. Exp. IV, 3, σ. 29.

36. Ὅ.π., σ. 50, καί Salamis, 4, III, σ. 223.

37. Ἀνδρόνικος, ὅ.π.

38. Πρβλ. τάφους στήν Κορσική, J. et L. Jehasse, La nécropole préromaine d'Aleria, XXV, Suppl. Gallia, 1973, τάφος 89, πίν. 3, 87, πίν. 10, τάφος 90, πίν. 11, τάφος 91, πίν. 12, τάφος 92, πίν. 13, τάφος 98, πίν. 14, τάφος 100, πίν. 15.

39. Π.χ. στή Λυδία, H. G. Butler, ὅ.π., κεφ. VII, σ. 58 κ.ἑ.

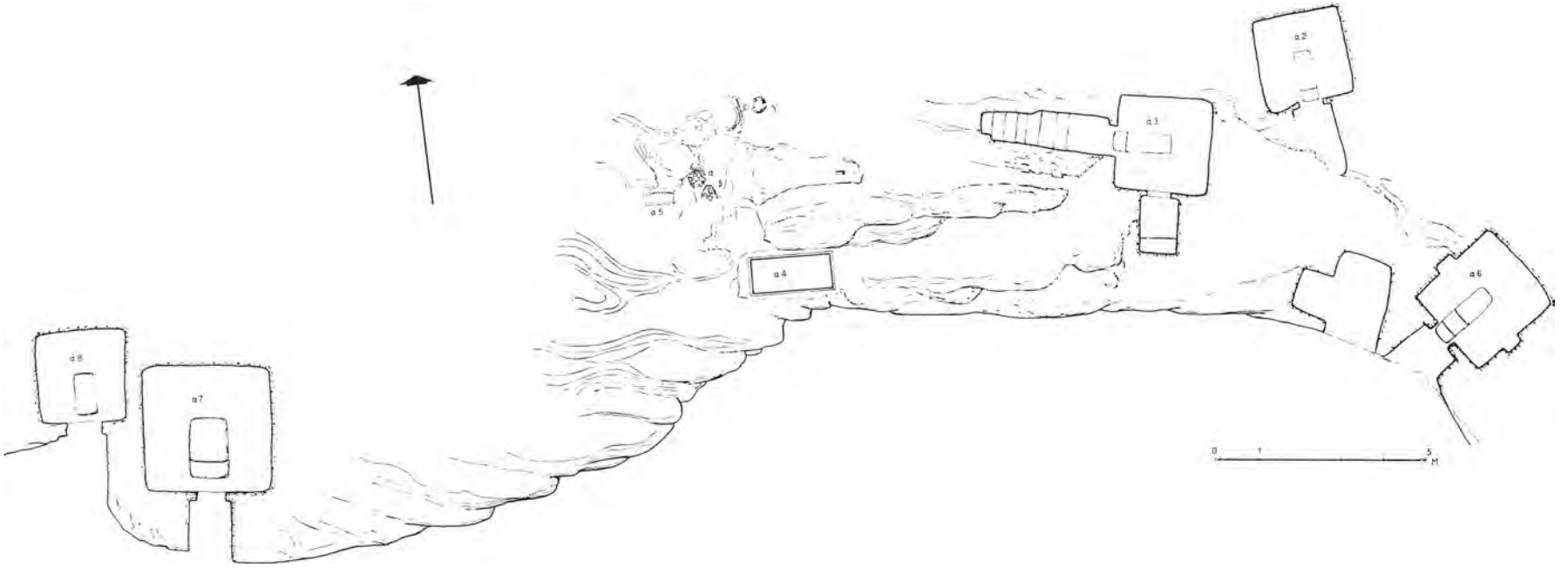
40. Στήν Κύπρο, ὅπως ἀναφέρθηκε πιό πάνω, ἡ παράδοση ἀνεβαίνει ὡς τήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ (βλ. ὑποσημ. 36), ἐνῶ ἡ Δούρα-Εὐρωπός υἱοθετεῖ τόν τύπο «σάν τό πιό κοντινό συριακό παράλληλο στούς μακεδονικούς τάφους», Dura-Europos, 9th Season, II, σ. 9.

41. Ἡ διάταξη τῶν κλινῶν σέ σχῆμα Π πάντως δέ φαίνεται νά ὀφείλεται σέ μακεδονική ἐπίδραση γιατί τό τρικλίνιο ἀφ' ἑνός προϋπῆρχε καί ἀφ' ἑτέρου δέ συναντιέται ἰδιαίτερα συχνά στούς μακεδονικούς τάφους (βλ. στατιστική Παντερμαλῆ, ὅ.π.).

42. Μέ τίς ἐργασίες κατασκευῆς τοῦ δρόμου τοῦ τάφου Βακεντῆ II καταστράφηκε ἡ γωνιά τοῦ παλιότερου τάφου Βακεντῆ VII, ἡ ὁποία ἐπισκευάστηκε ἀμέσως καί οἱ δύο τάφοι ἐξακολουθοῦν νά χρησιμοποιοῦνται παράλληλα.

43. Dura-Europos, 9th Season, II, σ. 133, πίν. III, τάφοι 5, 17, 8, καί σ. 9 κ.ἑ.

44. Swed. Cypr. Exp. IV, 3, σ. 72 καί 1, σ. 459.

Σχέδ. 22. Οἱ τάφοι πού ἀνασκάφτηκαν στή δυτική νεκρόπολη τῆς Σάμου

Ἀπό τά εὑρήματα τῶν λαξευτῶν τάφων τῆς Σάμου, ὅσα τουλάχιστο γλύτωσαν τή σύληση, κανένα δέν ἀνεβαίνει ψηλότερα ἀπό τά μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (βλ. παρακάτω). Ἄν λοιπόν ἡ ἀπουσία παλιότερων εὑρημάτων δέν εἶναι τυχαία καί τά ἀρχαιότερα κτερίσματα πού βρέθηκαν ἀντιπροσωπεύουν τίς παλιότερες ταφές — πράγμα πού πρέπει νά θεωρεῖται μᾶλλον βέβαιο —, τότε ἡ κατασκευή τῶν τάφων δέν πρέπει νά ἀνεβαίνει ψηλότερα ἀπό τό γ΄ τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἀκόμη ὅμως καί ἄν τά παλιότερα κτερίσματα ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τούς τάφους, πάλι ἡ χρονολογία κατασκευῆς δέν μπορεῖ νά εἶναι πολύ παλιότερη. Καί ὁπωσδήποτε κανένας ἀπό τούς τάφους πού ἐρευνήθηκαν δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀρχαϊκός, ὅπως εἶχε ὑποθέσει ὁ Böhlau, ἀπό τήν ὁμοιότητα τοῦ τύπου μέ ἰταλικά παραδείγματα[45]. Οἱ τάφοι λοιπόν τῆς Σάμου, μέ τά σημερινά ἀνασκαφικά δεδομένα, δέν μπορεῖ νά σχετιστοῦν μέ τήν παλιά παράδοση καί νά συνδεθοῦν μέ τό μυκηναϊκό τάφο τῶν Μύλων καί τούς σύγχρονούς του. Πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ τρόπος αὐτός ταφῆς εἰσάγεται στό νησί στά ἑλληνιστικά χρόνια, ὁπότε ὁ τύπος τοῦ λαξευτοῦ τάφου γίνεται καί πάλι δημοφιλής, ἴσως κάτω ἀπό τή μακεδονική ἐπίδραση. Ἄν ὁ νέος τρόπος ταφῆς μπορεῖ νά συνδεθεῖ μέ τούς Σαμιῶτες πρόσφυγες πού, χάρη στό ψήφισμα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου γιά τήν ἐπιστροφή ὅλων τῶν ἐξορίστων στίς πατρίδες τους, γυρίζουν στό νησί (322 π.Χ.) μετά ἀπό μακροχρόνια ἐξορία, δέν μπορεῖ νά ὑποστηριχτεῖ μέ βεβαιότητα, ἐφ' ὅσον δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα πού νά ἐπιτρέπουν μιά ἀνάλογη χρονολόγηση τῶν τάφων στά τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Σαμιῶτες, ὁπωσδήποτε ὅμως ἀπόγονοι τῶν προσφύγων αὐτῶν, πρέπει νά εἶναι ἐκεῖνοι πού κατασκεύασαν καί χρησιμοποίησαν τούς τάφους.

Ἀπό ὅσα εἶναι γνωστά μέχρι σήμερα ὁ τύπος τοῦ λαξευτοῦ τάφου ἐντοπίζεται μόνο στίς πλαγιές τῶν λόφων τῶν νεκροταφείων τῆς πόλης καί ἀπουσιάζει ἀπό τήν ὕπαιθρο. Ἡ κατασκευή παρόμοιων τάφων, χωρίς νά εἶναι τόσο πολυδάπανη ὅσο τό κτιστό μνημεῖο τοῦ τύπου τῶν μακεδονικῶν τάφων, δέν εἶναι ὅμως τόσο φτηνή ὅσο οἱ ἁπλούστεροι κιβωτιόσχημοι τάφοι, λαξευτοί ἤ μέ τοιχώματα ἀπό πλάκες λίθινες ἤ οἱ κεραμοσκέπαστοι τάφοι. Ἄν λοιπόν οἱ μεγάλοι κτιστοί τάφοι ἀνήκουν σέ ἡγεμόνες ἤ πλούσιους γαιοκτήμονες, θά μποροῦσε νά ὑποτεθεῖ ὅτι οἱ λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι ἀνήκουν σέ ἐκπρόσωπους τῶν μεσαίων τάξεων, ὅπως καί οἱ μετέπειτα κτιστοί καμαρωτοί τάφοι τῶν ὑστερορωμαϊκῶν καί παλαιοχριστιανικῶν χρόνων[46]. Σέ παρόμοια περίπτωση βέβαια ὁ ἀριθμός τῶν τάφων, πού εἶναι ἀρκετά σημαντικός, καί τά πλούσια σχετικά κτερίσματα, ὅσο μπορεῖ νά ὑποτεθεῖ ἀπό αὐτά πού διέφυγαν τή σύληση, φανερώνουν μιά πολυάριθμη καί εὔπορη σχετικά μεσαία τάξη στή Σάμο τῶν τελευταίων μεσοελληνιστικῶν καί τῶν ὑστεροελληνιστικῶν χρόνων.

Οἱ λαξευτοί τάφοι, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀνήκουν σέ οἰκογένειες πού τούς χρησιμοποιοῦσαν γιά τήν ταφή τῶν μελῶν τους. Ἡ τοποθέτηση ξεχωριστῆς νέας στήλης πάνω στόν τάφο δέ θεωροῦνταν πάντα ἀπαραίτητη, ἀλλά πολλές φορές τό ὄνομα τοῦ νέου νεκροῦ γραφόταν στή στήλη πού ὑπῆρχε, κάτω ἀπό τό ὄνομα τοῦ προηγούμενου νεκροῦ[47]. Στήν περίπτωση τῆς Σάμου διακρίνονται δύο ὀνόματα γραμμένα σέ διαφορετι-

45. Ὅ.π., σ. 19.
46. Βλ. σχετικά καί Δ. Πάλλας, ΑΕ 1937, Γ΄, σ. 851.
47. Βλ. καί Thera II, σ. 93.

κό χρόνο σέ θραῦσμα στήλης ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ IV, ἐνῶ στόν κυλινδρικό βωμό ἀπό τή βόρεια νεκρόπολη ὑπάρχουν τρεῖς ἐπιγραφές γιά τρία διαφορετικά πρόσωπα, μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας[48].

Τά πήλινα ἀγγεῖα εἶναι τά πολυπληθέστερα ἀπό τά κτερίσματα πού βρέθηκαν στούς τάφους. Παρ' ὅλες τίς ἐπιφυλάξεις πού εἶναι λογικές, ἐφ' ὅσον ὅλοι οἱ τάφοι εἶναι συλημένοι καί τά πιό ἀξιόλογα ἤ πολύτιμα κτερίσματα θά πρέπει νά ἔχουν ἀφαιρεθεῖ, ἐνῶ τά πήλινα, φθαρμένα ἤ σπασμένα, ἔμειναν σάν ἀντικείμενα χωρίς ἀξία γιά τούς τυμβωρύχους, ἡ γενική εἰκόνα ἀπό τήν ἄποψη τῶν κτερισμάτων δέν πρέπει νά ἦταν πολύ διαφορετική.

Ἀπό τά ἀγγεῖα πού περισυλλέχτηκαν, ἐξάλλου, τά μυροδοχεῖα εἶναι σέ τέτοια ἀναλογία, πού τό πλῆθος τους καί ἡ ποικιλία τους δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαία, ὅσο κι ἄν τό σχῆμα τους, μέ τή μικρή συνήθως ἀτροφική κοιλιά καί τά χοντρά τοιχώματα, καί οἱ μικρές τους διαστάσεις εὐνοοῦσαν στή διατήρηση.

Τά μυροδοχεῖα, ὅπως εἶναι γενικά παραδεκτό, ἀντικατέστησαν τίς ληκύθους στίς διάφορες χρήσεις τους, ἀπό τόν 4ο αἰ. καί μετά, καί ἀποτελοῦν χαρακτηριστικό εἶδος ἀγγείων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μέ εὐρύτατη διάδοση. Ὁ τύπος τοῦ ἀγγείου συναντιέται συχνά στίς ἀνασκαφές σέ ἀρχαῖες πόλεις καί ἀκόμη συχνότερα στά νεκροταφεῖα. Μέ τή χρήση τους, τίς διάφορες ὀνομασίες καί τήν ἐξέλιξη τοῦ σχήματός τους, ὅπως ἐπίσης καί μέ τά προβλήματα τῆς καταγωγῆς τοῦ σχήματος καί τῶν ἐργαστηρίων κατασκευῆς τους, ἔχουν ἀσχοληθεῖ πολλοί ἐρευνητές[49].

Γιά τήν πρώτη ὁμάδα μυροδοχείων (fusiform unguentaria), μέ βάση τά ἀντίστοιχα λεπτόφλουδα ἀγγεῖα ἀπό γκρίζο πηλό στήν Ἀθήνα, ὁ Thompson, στό θεμελιακό πάντα ἄρθρο του γιά τήν ἑλληνιστική κεραμεική[50], δέχεται μιά ἐξέλιξη ἀπό τά πιό γεμάτα σχήματα μέ στρογγυλά σώματα καί καλοσχηματισμένα πόδια καί λαιμούς, σέ πιό ραδινές μορφές. Ἡ ποικιλία ὅμως τῶν ἐγχώριων παραλλαγῶν καί οἱ ἰδιομορφίες τῶν διάφορων ἐργαστηρίων πού ἐντοπίστηκαν δέ δικαιολογοῦν τήν υἱοθέτηση μιᾶς τέτοιας γενικῆς ἐξέλιξης. Σέ πολλές περιπτώσεις γεμάτα σχήματα παρουσιάζονται πολύ ἀργότερα ἀκόμη[51], ἐνῶ ἀλλοῦ ἡ βασική ἐξέλιξη πού σχεδιάστηκε γιά τά ἀθηναϊκά ἀγγεῖα δέ φαίνεται νά ἰσχύει ἀπόλυτα[52]. Μιά γενικότερη θεώρηση, πού περιλαμβάνει ἐκτός ἀπό τήν ἐξέλιξη περιγράμματος καί τά ἄλλα γνωρίσματα τοῦ ἀγγείου, ὅπως εἶναι ἡ ἐπιμέλεια κατασκευῆς, ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ καί τῆς ὄπτησης, σέ συνάρτηση πάντα μέ τά ἰδιαίτερα γνωρίσματα τοῦ κάθε ἐργαστηρίου, θά ἔδινε πιό σίγουρα ἀποτελέσματα. Ὁπωσδήποτε χρειάζεται ἀκόμη νά βρεθοῦν ἤ νά δημοσιευτοῦν περισσότερα κλειστά

48. Βλ. ὑποσημ. 29.

49. Βλ. σχετικά H. Thompson, ὅ.π., σ. 472-474, Tarsus I, σ. 171-172, Dura Europos, 9th Season, II, σ. 106-107, Swed. Cypr. Exp. IV, 3, σ. 60-61, 65, 73-74, J. Deshayes, ὅ.π., σ. 208, καί Labraunda II, 1, σ. 23.

50. H. Thompson, ὅ.π., σ. 472.

51. Labraunda II 1, σ. 26.

52. Tarsus I, σ. 171, Délos XXVII, σ. 254, ὅπου τονίζεται ὅτι ἡ χωρητικότητα καί ὁ ὄγκος τῶν δακρυδόχων ἀπό ὠχρόφαιο πηλό δέ μειώνονται, μέ συνέπεια νά πλησιάζουν τά ὕστερα αὐτά ἀγγεῖα στή μορφή τούς παλιότερους τύπους τῶν γκρίζων τῆς Ἀττικῆς.

καί ἀκριβῶς χρονολογημένα σύνολα ἀπό πιό πολλούς τόπους, γιά νά δοθεῖ ἡ δυνατότητα γιά περισσότερους παραλληλισμούς καί σιγουρότερη ἐξέλιξη. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἡ παρουσίαση τοῦ ὑλικοῦ τῶν τάφων τῆς Σάμου, μόλο πού ἡ ἀξία του μειώνεται ἀπό τό ἀνακάτωμα τῶν εὑρημάτων ἐξαιτίας τῆς σύλησης καί τήν ἀπώλεια τῆς δυνατότητας γιά μιά ἀκριβέστερη χρονολόγηση, ἔχει σημασία καθώς δίνει ἄφθονο ὑλικό ἀπό ἕναν τόπο καί ἀπό μιά περιορισμένη σχετικά περίοδο.

Γενικά, τά μυροδοχεῖα μέ πόδι ἀπό τή Σάμο ἀκολουθοῦν μιά ἐξέλιξη ἀπό μορφές πιό γεμάτες σέ ραδινότερα σχήματα μέ ἀτροφικά σώματα, παχιά τοιχώματα καί παρουσιάζουν προοδευτική μείωση τῆς χωρητικότητας ὅπως καί τῆς ποιότητας. Τό ἀγγεῖο γίνεται ὁλοένα λιγότερο σταθερό μέ μείωση τῶν διαστάσεων τοῦ κομβίου τῆς βάσης καί κακό πλάσιμο, ὥστε πολλά ἀπό τά νεώτερα χρονολογικά μυροδοχεῖα νά εἶναι ἀδύνατο νά σταθοῦν ὄρθια.

Ἀπό τά παλιότερα μυροδοχεῖα τῶν τάφων εἶναι τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2309 (βόρεια νεκρόπολη, 1)[53]. Μέ τό γεμάτο ἀτρακτοειδές σῶμα του, τά λεπτά τοιχώματα καί τό κοῖλο πόδι σχετίζεται μέ ὅμοια παραδείγματα ἀπό τά Λάβρανδα[54], τήν Ταρσό[55] καί τήν Ἀθήνα[56], ἐνῶ ἡ ὁμοιότητά του μέ ἀγγεῖα, ὅπως αὐτά ἀπό θαλαμωτό τάφο στήν Αἴγινα καλά χρονολογημένα στό τέλος τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.[57], κάνουν τή χρονολόγησή του στό γ΄ τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. πιθανότερη. Νεώτερα κάπως πρέπει νά εἶναι τά ἀγγεῖα ἀριθ. 606, 603 καί 604 (α3, 1-3) μέ τό συμπαγές καί λεπτό πιά πόδι καί τά χοντρότερα τοιχώματα, καί κοντά θά σταθεῖ τό ἀγγεῖο 582 (α2, 2), τό μόνο ἀπό τά ἀγγεῖα τῶν τάφων μέ γκριζόφαιο πηλό.

Κοντά του στέκονται τά ἀγγεῖα ἀριθ. 585 (α2, 6) καί 591 (α8, 2), ἐνῶ τά ἀγγεῖα 581 (α2, 1) καί 590 (α8, 1) μέ τή φουσκωμένη, πρισματική κοιλιά, τό ψηλό συμπαγές πόδι καί τήν πλατιά βάση, πού δείχνουν μιά τάση γιά πλατύτερο ὦμο[58], ἔχουν τά ἀντίστοιχά τους στό λεγόμενο σπίτι τοῦ Ἑρμῆ στή Δῆλο, ἀπό τίς τελευταῖες φάσεις πρίν ἀπό τήν καταστροφή τοῦ νησιοῦ[59] καί στέκονται καλά στά τελευταῖα χρόνια τοῦ αἰώνα. Στήν καμπή τοῦ αἰώνα βρίσκονται ἀγγεῖα μέ πιό ἀτροφική, σχεδόν σφαιρική κοιλιά, ὅπως τά ἀριθ. 2281, 2284 καί 2288 (Ματθαίου I, 1-2), πού ὅμοιά τους, καλά χρονολογημένα βρίσκονται ἐπίσης στή Δῆλο[60], στήν Πέργαμο[61] καί στόν Κεραμεικό[62], καθώς καί τά ὅμοιά τους ἀγγεῖα ἀριθ. 2336, 2326, μέ ἀμελέστερη κατασκευή, καί ἡ ὁμάδα τους (βόρεια νεκρόπολη, 3).

Δύο παρόμοιες ὁμάδες, μιά μέ πιό γεμάτα σώματα (ἀριθ. 2186 καί 2170 (Βακεντῆ V,

53. Στήν παρένθεση σημειώνεται ὁ τάφος ἀπό ὅπου προέρχεται τό ἀγγεῖο καί ὁ αὔξοντας ἀριθμός τοῦ καταλόγου τῶν εὑρημάτων.

54. Labraunda II, 1, πίν. 12, 165.

55. Tarsus I, εἰκ. 135, 234.

56. H. Thompson, ὅ.π., C 76.

57. AA 1931, σ. 274, εἰκ. 34-35.

58. Πρβλ. καί Tarsus I, σ. 171, εἰκ. 135, 243-249.

59. J. Marcadé, ὅ.π., σ. 602, εἰκ. 99 b, Délos XXVII, πίν. 47, D 165.

60. Délos, ὅ.π., πίν. 46, D 160.

61. Kunisch, PergForsch, εἰκ. 7, C 1-2, σ. 100.

62. Kerameikos IX, πίν. 98, E 108, σ. 188.

2) καί 2154, 2193, 2194 (Βακεντῆ ΙΙΙ, 1) καί μία δεύτερη μέ σώματα πιό ἀτροφικά (ἀριθ. 607 (τάφος α3, 5) καί 2178 καί τά παρόμοιά του (Βακεντῆ V, 3) πρέπει ἐπίσης νά τοποθετηθοῦν στήν καμπή τοῦ 2ου πρός τόν 1ο αἰ. π.Χ. ἐξαιτίας τῆς ὁμοιότητας στήν κατασκευή καί στόν πηλό μέ τά προηγούμενα καί μέ τά παράλληλά τους χρονολογημένα ἀγγεῖα ἀπό τήν Πέργαμο[63], τή Δῆλο[64] καί τόν Κεραμεικό[65].

Τή συνέχεια καί τό τέλος αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης δείχνουν ἀγγεῖα μέ ἰδιαίτερα μικρές, σφαιρικές κοιλιές, ψηλούς, τονισμένους, κυλινδρικούς λαιμούς καί ὅμοια πόδια, ὅπως τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2285 καί 2287 (Ματθαίου Ι, 5), πού ἀποτελοῦν καί τά καλύτερα παραδείγματα τοῦ τύπου, ἐνῶ ἄλλα, ὅπως τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2337, 2327, 2328 (βόρεια νεκρόπολη, 2) εἶναι κακοψημένα, κατασκευασμένα μέ μεγαλύτερη ἀμέλεια καί μέ χοντρά σαθρά τοιχώματα. Τά παράλληλά τους στήν Ἀθήνα εἶναι τά D 77, D 78 τοῦ Thompson καί πιό καλά τά Ε 137, Ε 138[66] καί ἄλλα στήν Πέργαμο καί τή Δῆλο[67], πού κατεβαίνουν χαμηλά μέσα στόν 1ο αἰ. π.Χ., γιά νά συναντηθοῦν μέ τά ἀγγεῖα χωρίς πόδι (bulbous unguentaria), πού τά ἀντικατέστησαν στά μέσα περίπου τοῦ αἰώνα ἤ λίγο ἀργότερα. Διδακτικά γιά τίς παραλλαγές πού πρέπει νά ὀφείλονται περισσότερο στό ἀπρόσεκτο δούλεμα παρά σέ τεχνοτροπικούς λόγους εἶναι τά ἀγγεῖα ἀριθ. 584 καί 599 (α 2,4-5).

Μυροδοχεῖα διακοσμημένα μέ ὁριζόντιες ταινίες καστανοῦ ἤ μελανοῦ γανώματος βρέθηκαν πολύ λίγα στούς λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους τῆς Σάμου. Καλύτερα διατηροῦνται τά ἀριθ. 2001 καί 2013 (Βακεντῆ VII, 1, 4), 2183 (Βακεντῆ V, 4), 2155 (Βακεντῆ VI, 1), 2184 (Βακεντῆ ΙΙΙ, 2), 2286 (Ματθαίου Ι, 3), πού παρουσιάζουν ἀκριβῶς τόν ἴδιο τύπο, μέ αὐγόσχημο σῶμα, πολύ ψηλό ραδινό πόδι καί λαιμό μέ τίς ἴδιες περίπου ἀναλογίες. Ὁλότελα ὅμοια εἶναι τά ἀδημοσίευτα ἀγγεῖα ἀπό τούς τάφους τοῦ Κάβο Φονιᾶ, ἐνῶ τό εἶδος ἀντιπροσωπεύεται καλά στίς ὕστερες φάσεις τῆς κεραμεικῆς τῆς Δήλου[68]. Ὅλα τους ἀποτελοῦν προσπάθειες μίμησης ἀπό ντόπια ἐργαστήρια, ἑνός τύπου μυροδοχείου πού στή Σάμο ἐκπροσωπεῖται μέ ὡραιότατα δείγματα ἀπό τόν ἀποθέτη Πλατανιώτη (Σχέδ. 11) καί ἕνα πολύ καταστραμμένο ἀπό τόν τάφο τῆς βόρειας νεκρόπολης (ἀριθ. 2323, βόρεια νεκρόπολη, 4), καθώς καί δύο ἄλλα πολύ καταστραμμένα (ἀριθ. 608, 609 (α3, 6, 7). Ξεχωριστό σέ ποιότητα σ' αὐτό τόν τύπο εἶναι τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2591 (Βακεντῆ V, 12) (Σχέδ. 20). Μόλο πού τό σχῆμα του, μέ τό γεμάτο σέ μορφή δίνου σῶμα, θυμίζει παλιότερες μορφές, ἡ διακόσμησή του, καθώς σχετίζεται ἄμεσα τεχνοτροπικά μέ ἀγγεῖα ἀπό ἐργαστήρι τῆς Περγάμου, πού ἀκολουθεῖ θέματα ρυθμοῦ δυτικῆς κλιτύος, φέρνει τό ἀγγεῖο στά χρόνια γύρω στά μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἤ λίγο μετά[69].

Ὁρισμένα ἀκόμη εἴδη μυροδοχείων ἀντιπροσωπεύονται μέ μεμονωμένα παραδείγματα, ὅπως τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2005 (Βακεντῆ ΙΙΙ, 5) μέ τά λεπτά τοιχώματα καί τό λεπτό

63. Kunisch, PergForsch, ὅ.π.
64. J. Marcadé, ὅ.π., εἰκ. 99 f, ἀπό τό σπίτι τοῦ Ἑρμῆ.
65. Kerameikos IX, πίν. 98, 1, σ. 188, Ε 108, καί πίν. 71, 402, 1, σ. 166, πίν. 9.
66. Ὅ.π., σ. 392, εἰκ. 78, καί σ. 418, εἰκ. 104.
67. Pergamon XII, Kapikaya, σ. 35, πίν. 17, 9-15 καί Kunisch, PergForsch, σ. 97, εἰκ. 5, Β 1 καί σ. 100, εἰκ. 7, C 1-2· Délos, ὅ.π., πίν. 46, D 154, 156.
68. Délos, ὅ.π., πίν. 46, D 161, 162.
69. Schaefer, ὅ.π., πίν. 11, D 29-32, σ. 53, καί 57.

πόδι, πού ἀπό ὅμοιά του στόν Κεραμεικό μπορεῖ νά κατεβεῖ[70] χαμηλά μέσα στόν 1ο αἰ. π.Χ., καί τό μικρό ἀριθ. 600 (α2, 8) πού μοιάζει μέ τό Β 7352 ἀπό τό σπίτι τοῦ Ἑρμῆ στή Δῆλο[71].

Μιά ἰδιαίτερη ὁμάδα μέ πολυάριθμα δείγματα ἀπό μυροδοχεῖα μέ πόδι, χωρίς διακόσμηση, ἀποτελοῦν ἀγγεῖα ὅπως τά ἀριθ. 2002 καί 2190 (Βακεντῆ V, 1), 2006 (Βακεντῆ III, 3), 2007 (Βακεντῆ VI, 3) καί τά ὅμοιά τους, ὅπου ἡ γραμμή τοῦ περιγράμματος κατεβαίνει χωρίς διακοπή ἀπό τό λαιμό στό πόδι (μονοκονδυλιά). Μέ τίς διαφορές πού παρουσιάζονται ἀπό τό ἕνα ἀγγεῖο στό ἄλλο συνδέονται μέ ἄλλες παραλλαγές τοῦ τύπου αὐτοῦ μυροδοχείων τοῦ ντόπιου ἐργαστηρίου. Ἔτσι π.χ. ὁ τρόπος πού πλάθεται τό πόδι καί γενικά ὁλόκληρο τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2006 φέρνει σέ ἄμεση σχέση μέ τά ἀγγεῖα τοῦ τάφου τῆς βόρειας νεκρόπολης (ἀριθ. 2336, 2326 κτλ.), ἐνῶ ἡ μικρή κωνική βάση τῶν ἀγγείων ἀριθ. 2002, 2003, 2007 κτλ. φέρνει πρός μιά ὁμάδα μέ εὐρύ σῶμα σέ σχῆμα δίνου, ὅπως τά ἀριθ. 2283 (Ματθαίου I, 6) καί 589 (τάφος α2, 7), πού στέκεται ἀνάμεσα στήν ὁμάδα τῶν ἀγγείων μέ ἐνιαῖο περίγραμμα, καί τήν τρίτη κύρια ὁμάδα τῶν μυροδοχείων τῆς Σάμου, τῶν ἀγγείων μέ κωνική βάση.

Τό καλύτερο καί μεγαλύτερο δεῖγμα τῆς ὁμάδας μέ ἐνιαῖο περίγραμμα εἶναι τό ἀριθ. 2580 (Βακεντῆ VII, 3) μέ καλοπλασμένη δισκοειδή βάση πού ἐπαναλαμβάνεται καί στά ἀγγεῖα ἀριθ. 2012 τοῦ ἴδιου τάφου καί 2282 (Ματθαίου I, 4). Γιά τή χρονολόγησή της, ἐκτός ἀπό τή σύνδεσή της μέ τήν τρίτη κύρια ὁμάδα τῶν ἀγγείων μέ κωνική βάση, βοηθάει ὁ παραλληλισμός μέ ὅμοια μυροδοχεῖα ἀπό τό σπίτι τοῦ Ἑρμῆ στή Δῆλο, στά τέλη τοῦ 2ου αἰ. καί τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.[72].

Μιά ἄλλη ὑποδιαίρεση τῆς ὁμάδας ἀποτελοῦν τά ἀγγεῖα ἀριθ. 2010, 2011 καί 2158 (Βακεντῆ V) καί VI, 52 τοῦ τάφου VI μέ τό εὐρύ πρισματικό σῶμα, πού ἀπό παρόμοια στή Δῆλο[73] καί στήν Ταρσό[74] χρονολογοῦνται στήν ἴδια περίοδο.

Ξεχωριστά ἀπό τίς ἄλλες δύο κύριες ὁμάδες, τά μυροδοχεῖα μέ πόδι καί ἐκεῖνα χωρίς πόδι, στέκεται ἡ τρίτη ὁμάδα τῶν ἀγγείων μέ ἀτρακτοειδές σῶμα μέ πολύ πλατιούς ὤμους, εὐρύ κυλινδρικό λαιμό πού ἀνοίγεται πρός τά πάνω καί μικρή κωνική βάση, πού ἡ κάτω ἐπιφάνειά της εἶναι κοίλη μέ ἔξαρμα (μαστοειδής ἀπόφυση) στό κέντρο (ἀγγεῖα ἀριθ. 2008, 2014 (Βακεντῆ V, 6), 2016 (Βακεντῆ IV, 6), 2017, 2038, 2015 (Βακεντῆ VI, 4) καί 586 (α2, 9). Ἀπόλυτα ὅμοιο ἀγγεῖο, πιθανότατα ἀπό τό ἴδιο ἐργαστήριο, βρέθηκε στό ναυάγιο τῶν Ἀντικυθήρων, πού τελευταῖα χρονολογήθηκε στίς ἀρχές τοῦ β΄ τέταρτου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.[75], ὁ τύπος ὅμως εἶναι γνωστός ἀπό παλιότερα[76].

Ἀπό τό συσχετισμό τῆς ὁμάδας[77] μέ μεγαλύτερες ὁμάδες μυροδοχείων ἀπό τή Σά-

70. Kerameikos IX, σ. 166-167, πίν. 71, 1 καί 4.

71. J. Marcadé, ὅ.π., εἰκ. 99 f.

72. J. Marcadé, ὅ.π., σ. 602, εἰκ. 99 d (Β 7354), 99 c (Β 7355).

73. J. Marcadé, ὅ.π., σ. 602, εἰκ. 99 b, Délos XXVII, πίν. 47, D 166.

74. Tarsus I, πίν. 135, 247.

75. Antikythera, Edwards, σ. 22, εἰκ. 12. Ὅμοια πρβλ. καί Agora V, εἰκ. 13, F 49 καί AM 37 (1912), σ. 392, εἰκ. 10, 7.

76. Δρούγου - Τουράτσογλου, σ. 125.

77. Μέ ἐνδιάμεσα ἀγγεῖα ὅπως τά ἀριθ. 2283 καί 589.

μο[78], μέ τίς ὁποῖες παρουσιάζει συγγένειες πηλοῦ καί κατασκευῆς, φαίνεται πιθανή ἡ ἀπόδοσή της σέ ντόπια ἐργαστήρια.

Ἡ ἄλλη μεγάλη ὁμάδα μυροδοχείων ἀπό τούς τάφους εἶναι αὐτή τῶν ἀγγείων χωρίς πόδι (bulbous unguentaria), πού ἐμφανίζονται μετά τά μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.[79].

Στό σχῆμα παρουσιάζουν ποικιλία μέ σώματα γεμάτα, σφαιρικά ἤ ἐπιμήκη, καί κυλινδρικό λαιμό, λεπτό καί ψηλό (ἀριθ. 2020, 2021, 2022) ἤ εὐρύτερο καί χαμηλό (ἀριθ. 595, 2291, 2026). Σέ μερικά ἡ ἄρθρωση μεταξύ τοῦ λαιμοῦ καί τοῦ σώματος τονίζεται ἰδιαίτερα (ἀριθ. 595, 596 καί κυρίως 2026), ἐνῶ ἄλλα δέν ἔχουν λαιμό, ἀλλά τό εὐρύ σάν χοάνη στόμιο στερεώνεται κατευθείαν στό πάνω μέρος τοῦ σώματος (ἀριθ. 2033, 629). Τά περισσότερα ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς ὁμάδας εἶναι ἀκόσμητα, μερικά ὅμως (ἀριθ. 2023, 2020, 2290, 2333) ἔχουν καστανό γάνωμα στό λαιμό. Ἡ σχέση τῶν στοιχείων αὐτῶν μέ τή χρονολογική ἐξέλιξη τῶν ἀγγείων δέν ἔχει ἀκόμη ξεκαθαριστεῖ[80]. Ἀγγεῖα μέ γεμάτα σώματα, ὅπως τά ἀριθ. 2023 (Βακεντῆ VII, 8) καί τά 594-596 (α8, 4), ἔχουν τά παράλληλά τους στόν κτιστό τάφο τοῦ πάνω Γυμνασίου τῆς Πριήνης πού χρονολογεῖται στά πρῶτα χρόνια τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.[81], ὅπου ἐπίσης ὑπάρχει καί ἀντίστοιχο γιά τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2031 (Βακεντῆ V, 9) μέ τό πιό ἐπίμηκες σῶμα[82]. Ἐπίσης τά ἀγγεῖα 2021 καί 2024 (Βακεντῆ VII, 6), 2020 (Βακεντῆ V, 8) μπορεῖ νά χρονολογηθοῦν μέ βάση τά ὅμοιά τους ἀπό τάφους στήν Κόρινθο[83], πού ἀνήκουν στούς πρώιμους χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Αὐγούστου[84], καί τό ἴδιο ἐπίσης τό μικρό καλοδιατηρημένο ἀριθ. 2290 (Ματθαίου I, 7).

Ἀγγεῖα, ὅπως τά ἀριθ. 2033 (Βακεντῆ VII, 7) καί 629 (α7, 3), μέ τή χοανοειδή διαμόρφωση τοῦ χείλους, πού πρέπει νά ὀφείλεται σέ ἐπίδραση ἀπό γυάλινα μυροδοχεῖα, ἔχουν μεγάλη διάδοση στόν 1ο αἰ. μ.Χ.[85]. Σέ ἐπίδραση ἀπό γυάλινα ἀγγεῖα πρέπει νά ὀφείλεται ἐπίσης καί ἡ ἔντονη ἄρθρωση στό λαιμό πού παρατηρεῖται σέ ὁρισμένα ἀγγεῖα (ἀριθ. 595-596) (α8, 4), καί ἰδιαίτερα στό μυροδοχεῖο ἀριθ. 2026 (Βακεντῆ VII, 9). Ἡ ὁμοιότητά του μέ γυάλινα ἀγγεῖα χρονολογημένα στόν ὕστερο 1ο αἰ. μ.Χ. δέν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία γι' αὐτό[86].

Οἱ λύχνοι πού βρέθηκαν στούς τάφους εἶναι σχετικά πολύ λίγοι. Παλιότεροι εἶναι οἱ ἀριθ. 2589 καί 2597 (Βακεντῆ V, 14) καί 2575 (Βακεντῆ III, 8), ὅμοιοι τῶν ὁποίων ἔχουν βρεθεῖ στή Δῆλο κατά ἑκατοντάδες καί γι' αὐτό τό λόγο θεωροῦνται προϊόντα ντόπιου ἐργαστηρίου[87]. Ἡ ἀφθονία τους στήν οἰκία τῶν Κωμωδῶν στή Δῆλο ὁδηγεῖ

78. Ὅπως τά ἀριθ. 2002 καί 2190 κτλ.

79. Μυροδοχεῖα χωρίς πόδι δέ βρέθηκαν στό ναυάγιο τῶν Ἀντικυθήρων, πού πρέπει νά χρονολογεῖται πρώιμα στό β΄ τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ βρέθηκαν στούς πρώτους τάφους μετά τήν ἐπανίδρυση τῆς Κορίνθου (44 π.Χ.), Shear, AJA XXXII (1928), σ. 485. Στήν Ταρσό παρουσιάζονται σέ στρώσεις πρώιμων αὐτοκρατορικῶν χρόνων (Tarsus I, σ. 200).

80. Πρβλ. καί Agora V, σ. 15, ἀριθ. 50, καί C.G. Boulter, ὅ.π., σ. 127.

81. Priene, σ. 279, εἰκ. 290 a.

82. Priene, ὅ.π., εἰκ. 290 c.

83. Corinth XIII, πίν. 76, τάφοι 505, 2-3, 506, 2, 510, 3.

84. Shear, AJA XXXIV (1930), σ. 427.

85. Thera II, πίν. 481 b-c, ἐπίσης Kerameikos IX, πίν. 98, E 119, σ. 189.

86. Πρβλ. τό ἀγγεῖο ἀπό τάφο τῆς Σίφνου, BSA XLIV (1949), πίν. 37, 1 (2).

87. Délos XXVI, σ. 28, πίν. 7, 362, 1568 καί 391, 1595 καί 1597.

σέ χρονολόγηση τοῦ τύπου στό β΄ μισό τοῦ 2ου καί στίς ἀρχές τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Τά σαμιώτικα παραδείγματα, ἰδιαίτερα τό ἀριθ. 2598, ἀπό τόν πηλό τους μπορεῖ νά θεωρηθοῦν ντόπια, ὅπως ντόπιο ἐπίσης θά εἶναι καί τό ἀριθ. 2299 (Ματθαίου I, 14).

Οἱ λύχνοι ἀριθ. 2315 (βόρεια νεκρόπολη, 7) καί 2584 (Βακεντῆ IV, 7), τελευταῖα δείγματα μιᾶς σειρᾶς, μιμοῦνται τύπο τῆς Ἐφέσου, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται μετά τά μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.[88]. Ἡ συνένωση τῶν δύο ὀπῶν μέσα στό ἐνιαῖο ἀνάγλυφο πλαίσιο τοῦ δίσκου ὁδηγεῖ σέ μιά χρονολόγηση χαμηλά στά τελευταῖα προχριστιανικά χρόνια[89]. Στούς ἴδιους πάνω κάτω χρόνους θά σταθεῖ καί ὁ ἀποσπασματικά σωζόμενος λύχνος ἀριθ. 621 (α3, 13)[90].

Τά ὑπόλοιπα εἴδη ἀγγείων, λιγοστά στόν ἀριθμό, ἀποτελοῦν μιά ἀξιοπρόσεκτη σειρά ἀπό ταπεινά σκεύη καθημερινῆς χρήσης ἀπό τούς ὕστερους ἑλληνιστικούς καί τούς πρώιμους αὐτοκρατορικούς χρόνους· ἔτσι τό πινάκιο 632 (α2, 10), πού παρουσιάζει ἕναν τύπο μέ μακριά ζωή καί ἀργή ἐξέλιξη, ἔχει τά ἀντίστοιχά του σέ τάφους τοῦ τέλους τοῦ 2ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.[91]. Ὅμοιά του βρίσκονται ἄφθονα στίς ἀνασκαφές τῆς πόλης (ἀποθέτης Πλατανιώτη, 1050-1054 καί ἄλλα). Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τό σκυφίδιο ἀριθ. 2297 (Ματθαίου I, 11), τίς φιάλες μέ ἀναδιπλούμενες λαβές ἀριθ. 2589 καί 2586 (Βακεντῆ I, 4) καί τή φιάλη χωρίς λαβές ἀριθ. 2587 (Βακεντῆ III, 7), πού ὅμοιά τους καλύτερα διατηρημένα πολυάριθμα παραδείγματα βρίσκονται στή Σάμο[92] καί στή Δῆλο[93]. Ὅμοια συχνότατα εἶναι τά μικροσκοπικά ἀγγεῖα τοῦ τύπου ἀριθ. 2611 καί στή Σάμο[94] καί ἀλλοῦ[95]. Νεώτερα, μετά τά μέσα τοῦ αἰώνα, εἶναι τά πινάκια ἀριθ. 2588 καί 2590 (Βακεντῆ V, 13)[96].

Νεώτερα ἀπό ὅλα εἶναι τά ἀγγεῖα μέ λεπτά καλοψημένα τοιχώματα, πού ἀντιπροσωπεύουν τήν κεραμεική τῶν πρώιμων αὐτοκρατορικῶν χρόνων, τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2185 (Βακεντῆ V, 12)[97] καί ἡ μόνωτη χύτρα ἀριθ. 2300 (Ματθαίου I, 12)[98], μέ ἔντονα περιγράμματα καί ἀπότομες μεταβάσεις ἀπό τό ἕνα μέρος στό ἄλλο, πού δείχνουν ἄμε-

88. Labraunda II, 1, σ. 50, ὑποσημ. 3.

89. Πρβλ. Agora IV, σ. 189, Labraunda, II, 1, σ. 50.

90. Πρβλ. Agora VII, πίν. 3, 58.

91. Ph. Bruneau, ὅ.π., σ. 477, εἰκ. 105, 106.

92. Ἀποθέτης Πλατανιώτη, ἀριθ. 1454-1464.

93. Délos XXVII, πίν. 47, D 174, εἰκ. 130, σ. 256. Πρβλ. καί H. Thompson, ὅ.π., E 52-53, εἰκ. 84, σ. 396. Σχήματα ὅπως τά ἀριθ. 2589, 2586 δείχνουν ὅτι ἀκολουθοῦν πρότυπα μετάλλινα, καθώς τό σχῆμα δέν εἶναι καθόλου πρακτικό γιά πήλινα. Ἡ προσπάθεια γιά μίμηση μετάλλινων προτύπων, ἰδιαίτερα φανερή στήν κεραμεική ἀπό τό 2ο αἰ. π.Χ. κ.ἑ., ἔχει τονιστεῖ πολλές φορές (πρβλ. H. Thompson, ὅ.π., σ. 434).

94. Ἀποθέτης Πλατανιώτη, πρβλ. καί W. Technau, Griechische Keramik im Samischen Heraion, AM LIV (1929), σ. 47, εἰκ. 38, 8, σ. 48.

95. Δῆλος, BCH 77 (1953), σ. 603, εἰκ. 101 B ἀπό τό σπίτι τοῦ Ἑρμῆ, Σίφνος, BSA XLIV (1949), πίν. 37, 1 (4) ἀπό τάφο, Λακωνία, BSA XLIV (1950), σ. 292, ἀριθ. 15-16, πίν. 29, Ph. Bruneau, ὅ.π., σ. 471, εἰκ. 91, καί Délos XXVII, πίν. 49, D 234-235.

96. Πρβλ. Antikythera, Robinson, σ. 28, εἰκ. 1-6.

97. Πρβλ. Thera II, σ. 285, πίν. 480 i, σ. 285, Agora V, πίν. 7, G 104, σ. 32 (1ος αἰ. μ.Χ.).

98. Thera II, εἰκ. 480 f, σ. 285, Agora V, πίν. 7, G 182, σ. 41 (α΄ μισό 1ου αἰ. μ.Χ.).

ση ἐξάρτηση ἀπό μετάλλινα πρότυπα. Τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2296 (Ματθαίου I, 13)[99] καί τό λίγο πρωιμότερο ἴσως ποτήρι ἀριθ. 2298 (Ματθαίου I, 15)[100], ὅπως καί ὁ λύχνος ἀριθ. 621 (α3, 13), πρέπει νά ἀποδοθοῦν σέ βορειοϊταλικά ἐργαστήρια.

Τά γυάλινα ἀγγεῖα πού σώζονται, ἀκέραια ἤ κατά τμήματα, ἀπό τούς τάφους (δύο δωδεκάδες περίπου) καί πού δέν εἶναι λίγα, ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τέτοια σκεύη, εὔθραυστα, εὔκολα καταστρέφονται, δείχνουν ὅτι παρόμοια ἀντικείμενα πρέπει νά ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητά καί διαδομένα κιόλας στούς πρώιμους αὐτοκρατορικούς χρόνους. Ἡ νέα ἐπαναστατική μέθοδος γιά τήν κατασκευή «φυσηχτοῦ γυαλιοῦ» πού, σύμφωνα μέ τόν Πλίνιο, ἀνακαλύφτηκε στή Σιδώνα τῆς Συρίας[101] στά χρόνια γύρω στή γέννηση τοῦ Χριστοῦ[102], ἔκανε τήν παραγωγή γυάλινων ἀγγείων εὔκολη καί φθηνή καί βοήθησε στήν εὐρύτατη διάδοσή τους. Στήν ἀρχή τά γυάλινα ἀγγεῖα μιμοῦνται τά σχήματα τῶν πήλινων, πού ἦταν πρακτικά καί εἶχαν μακριά παράδοση[103], πράγμα πού δέν παρατηρεῖται στά μεταγενέστερα παραδείγματα. Ἔτσι γυάλινα ἀγγεῖα, ὅπως τό ἀριθ. 2040 (Βακεντῆ VII, 11), μέ βάση τήν ὁμοιότητά του μέ τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2023 (Βακεντῆ VII, 8), θά πρέπει νά εἶναι ἀπό τά πρῶτα τῆς σειρᾶς, ἐνῶ ἀγγεῖα ὅπως τά ἀριθ. 2043, 2041 (Βακεντῆ V, 17) μέ τό κωνικό ἤ ἀρτόσχημο σῶμα καί τόν ὑπερβολικά ψηλό λαιμό, θά πρέπει νά ἀνήκουν στά τέλη τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ἤ καί ἀργότερα[104]. Τά ὑπόλοιπα θά τοποθετηθοῦν μέσα σ' αὐτά τά χρονικά ὅρια.

Στά ἴδια πλαίσια μέ τά ἄλλα εὑρήματα, τῶν τάφων, τέλος, ἀνήκουν καί τά εἰδώλια γιά τά ὁποῖα θά γίνει λόγος σέ ἄλλη μελέτη μαζί μέ τά εἰδώλια τῶν μεγάλων ἀποθετῶν. Τά νομίσματα ἐξάλλου, ὅπως φαίνεται ἀπό τό συνημμένο κατάλογο, δέν ἀντιτίθενται σέ μιά χρονολόγηση τῶν εὑρημάτων στά χρονικά ὅρια πού καθορίστηκαν παραπάνω. Τό σαμιακό νόμισμα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀπό τόν τάφο τῆς βόρειας νεκρόπολης (κατάλογος βόρειας νεκρόπολης ἀριθ. 6) δέν μπορεῖ νά μεταβάλει τά γενικά συμπεράσματα. Ἡ παρουσία του στόν τάφο, ἄν δέν εἶναι τυχαία, θά πρέπει νά ἀποδοθεῖ στή συνήθεια νά τοποθετοῦνται στόν τάφο νομίσματα πού ἦταν κιόλας ἐκτός κυκλοφορίας[105].

Γιά τά ὑπόλοιπα εὑρήματα, κυρίως πολύ φθαρμένα μικροαντικείμενα, πού δέν παίζουν ρόλο στή χρονολόγηση τῶν τάφων, ἔγινε λόγος στίς ἰδιαίτερες θέσεις τους στόν κατάλογο.

Σχετικά μέ τήν τοποθέτησή τους στό χῶρο οἱ λαξευτοί τάφοι τῆς Σάμου παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Ὁ τάφος α3 ἔχει τό δρόμο του καί τήν εἴσοδό του πρός Δ., ὁ τάφος α2 πρός Ν., ὁ α6 πρός ΝΔ. καί οἱ α7-8 πρός Ν. Ἀπό τούς ὑπόλοιπους ὁ τάφος Ματθαίου Ι στρέφεται πρός Α., ὅπως καί ὁ τάφος τῆς βόρειας νεκρόπολης, ἐνῶ οἱ περισσότεροι ἀπό τούς τάφους τοῦ ἀγροῦ Βακεντῆ στρέφονται πρός ΝΑ. Καθορισμένος δογμα-

99. Πρβλ. Agora V, πίν. 4, G 79, G 80, σ. 30, πίν. 18, M 2, σ. 83-84 (α΄ μισό τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.).

100. J. W. Hayes, Hesperia XLIII (1973), σ. 460 κ.ἑ., εἰκ. 181-183.

101. Πλίνιου, Φυσική Ἱστορία 36, 191.

102. G. Plats-Horster, Antike Gläser, Ausstellung im Antiken Museum, Κατάλογος, Berlin 1976, σ. 64.

103. G. Plats-Horster, ὅ.π., Thera II, σ. 287.

104. Πρβλ. Swed. Cypr. Exp. II, πίν. XXIII, 5, σ. 102, BSA XLIV (1949), πίν. 31, σ. 82.

105. Πρβλ. Dura-Europos, 9th Season II, σ. 9.

τικά προσανατολισμός δέν ὑπάρχει, ὅπως ἐπίσης καί σέ ὅλες τίς γνωστές περιπτώσεις ἀπό τίς ἀνασκαφές ἑλληνιστικῶν νεκροταφείων[106]. Ἀποφασιστική γιά τόν προσανατολισμό τῶν τάφων τῆς Σάμου εἶναι ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους. Βασική ἐπιδίωξη ἦταν νά προσαρμοστεῖ ὁ τάφος στό χῶρο ἔτσι, ὥστε νά εἶναι εὐκολότερη ἡ κατασκευή ἀλλά καί ἡ προσπέλαση. Γι' αὐτό τό λόγο ἄλλωστε καταργεῖται ἡ παλιά εἴσοδος τοῦ τάφου α3 καί ἀνοίγεται νέα, πιό εὐκολόχρηστη, στή νότια πλευρά. Βασικό ρόλο ἐπίσης ἔπαιζε ἡ παρουσία τῶν δρόμων πού ὁδηγοῦσαν ἀπό τήν πόλη πρός τήν ὕπαιθρο[107]. Ἔτσι οἱ τάφοι α6-8 ἐπηρεάστηκαν ἄμεσα ἀπό τήν Ἱερά Ὁδό, πρός τήν ὁποία καί προσανατολίστηκαν, ἐνῶ ἔμμεσα ἐπηρεάστηκαν καί οἱ τάφοι α2-3. Πρός μιά ἄλλη ὁδό, πού ὁδηγοῦσε πρός τά βόρεια τοῦ νησιοῦ, ἔχει προσανατολιστεῖ καί ὁ τάφος τῆς βόρειας νεκρόπολης. Ἐκτός ἀπό τούς παραπάνω λόγους ἐξάλλου καί τό σχῆμα τοῦ τάφου μέ τό πειόσχημο ἔδρανο δέν ἔδινε δυνατότητες γιά συγκεκριμένο προσανατολισμό καί συγκεκριμένη τοποθέτηση τοῦ νεκροῦ, ὅπως θά ἐφαρμοστεῖ πολύ ἀργότερα στά χριστιανικά χρόνια. Γιά τήν τοποθέτηση ἀκριβῶς τοῦ νεκροῦ μέσα στό θάλαμο οἱ τάφοι τῆς Σάμου, συλημένοι καθώς βρέθηκαν καί μέ τά ὀστά διασκορπισμένα, δέ δίνουν κανένα στοιχεῖο. Σχετικές ὑποθέσεις ὅμως μπορεῖ νά γίνουν ἀπό τήν παρατήρηση σέ παρόμοιους τάφους ἀπό ἄλλες περιοχές. Σέ προελληνιστικούς τάφους μέ τήν ἴδια μορφή ἀπό τήν Κορσική[108] οἱ νεκροί εἶχαν τοποθετηθεῖ μέ τό κεφάλι πρός τό ἐσωτερικό τοῦ τάφου. Στίς κλίνες πού συναντιόνταν σέ ὀρθή γωνία φρόντιζαν, ὥστε τά κεφάλια τῶν νεκρῶν νά βρίσκονται στήν κορυφή τῆς γωνίας. Στόν Κουντουρά τῆς Τραχωνιᾶς, ἀντίθετα, οἱ νεκροί τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου 7 (τρεῖς σέ κάθε κλίνη) εἶχαν τά κεφάλια τους πρός τήν εἴσοδο, ἐνῶ οἱ δύο νεκροί τῆς κλίνης τοῦ βάθους πρός τά ἀνατολικά[109]. Στή Σαλαμίνα τῆς Κύπρου, σέ τάφο μέ κτιστές κλίνες, τά προσκεφάλαια εἶναι λαξευμένα στίς δύο πλευρές, δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τήν εἴσοδο[110], καί ὅμοια πρός τήν εἴσοδο εἶχε τό κεφάλι ὁ νεκρός στόν κτιστό τάφο μέ τρικλίνιο τοῦ Γυμνασίου τῆς Πριήνης[111]. Βασικά θά πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι καί στή Σάμο, ὅπως συμβαίνει καί ἀλλοῦ[112], ὑπάρχει ἀπόλυτη ἐλευθερία σχετικά μέ τήν τοποθέτηση τοῦ νεκροῦ στήν κλίνη. Ὁπωσδήποτε ὅμως πιό συχνή πρέπει νά ἦταν ἡ τοποθέτηση τοῦ νεκροῦ μέ τό κεφάλι πρός τήν εἴσοδο γιά λόγους πρακτικούς· γιατί σέ τάφους μέ τόσο μικρές διαστάσεις καί στενό ἄνοιγμα εἰσόδου ἡ εἰσαγωγή τοῦ νεκροῦ στόν τάφο μέ τά πόδια μπροστά εἶναι πιό εὔκολη[113].

Σιδερένια καρφιά, πολύ καταστραμμένα ἀπό τήν ὀξείδωση, πού σώζουν ὅμως πολλά λείψανα ξύλου, βρέθηκαν σέ ὅλους τούς τάφους. Ἀπό ἄλλες περιπτώσεις, ἀπό τήν ἴδια

106. Πρβλ. π.χ. τά νεκροταφεῖα Βεροίας καί Σαντορίνης.

107. Βλ. ὑποσημ. 106.

108. J. et L. Jehasse, ὅ.π.

109. Swed. Cypr. Exp. IV, 1, σ. 449, εἰκ. 177.

110. Salamis, II, 4, σ. 223, τάφος 27, πίν. CVII, 4, 5.

111. Priene, σ. 278.

112. Βλ. σχετικά καί Bruneau ὅ.π., σ. 524, Necrolynthia, σ. 139, 143, Thera II, σ. 282, Corinth XIII, σ. 69.

113. Γιά τόν ἴδιο λόγο καί στή Δούρα-Εὐρωπό στούς loculi φρόντιζαν πάντα νά βρίσκεται τό κεφάλι πρός τή μεριά τῆς εἰσόδου (Dura-Europos, 9th Season, II, σ. 20), καθώς καί στό ταφικό κτίσμα στόν Κάβο Φονιά.

τή Σάμο καί ἀλλοῦ, εἶναι γνωστό ὅτι συχνά χρησιμοποιοῦνταν γιά τήν ταφή ξύλινα φέρετρα ἤ φορεῖα[114]. Τά στοιχεῖα πού σώθηκαν ἀπό τούς τάφους τῆς Σάμου εἶναι πολύ λίγα καί δέν ἐπιτρέπουν πολλές ὑποθέσεις σχετικά μέ τή μορφή τῶν φερέτρων. Πιθανότερο εἶναι ὅτι οἱ κατασκευές θά εἶχαν τή μορφή πρόχειρου καί ἁπλοῦ φορείου, ὅμοιου μέ αὐτά πού χρησιμοποιοῦνταν μέχρι πρίν ἀπό λίγα χρόνια στή Χαλκιδική γιά τή μεταφορά τοῦ νεκροῦ: δύο παράλληλα δοκάρια μέ καρφωμένες πάνω τους ἐγκάρσιες σανίδες. Τό συνηθισμένο μῆκος τῶν καρφιῶν πού σώθηκαν, ἀπό τό «κεφάλι» μέχρι τό σημεῖο τοῦ λυγίσματος (0,05 μ.), πρέπει νά δηλώνει τό συνολικό πάχος τῶν δύο ξύλων — τοῦ δοκαριοῦ καί τῆς σανίδας. Ἡ χρησιμοποίηση φορείων δικαιολογεῖ κάπως τήν περίεργα ἀνώμαλη καί ἀπρόσεκτα λαξευμένη πάνω ἐπιφάνεια τῆς κλίνης. Ἡ ἀμέλεια στή λάξευση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ θαλάμου ἐξάλλου, πού βρίσκεται σέ ἀντίθεση μέ τήν ἐπιμέλεια πού παρατηρεῖται στήν πρόσοψη καί στό δρόμο, πρέπει νά ὑποδηλώνει ὅτι σέ τέτοιους τάφους μέ μικρές διαστάσεις δέν ἔμπαιναν οἱ συγγενεῖς, ἀλλά μόνο οἱ ἀναγκαῖοι νεκροπομποί γιά τήν τοποθέτηση τοῦ νεκροῦ[115].

Στούς τάφους πού ἐρευνήθηκαν δέν παρουσιάστηκε περίπτωση καύσης νεκροῦ, ὅπως ἔγινε σέ ἄλλα ἑλληνιστικά νεκροταφεῖα[116]. Οἰκογενειακοί καθώς ἦταν οἱ τάφοι μποροῦσε νά ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιά ἀλλεπάλληλες ταφές σέ μακρές περιόδους. Ἡ διάνοιξη μιᾶς δεύτερης πρόσβασης, πού ἀπαιτοῦσε κόπο καί δαπάνες, καθώς καί τά αὐλάκια ἀπό τά σχοινιά στήν πλάκα τῆς παλιᾶς εἰσόδου τοῦ τάφου α3, δίνουν μιά ἰδέα γιά τή συχνή καί παράλληλα μακρόχρονη χρήση τοῦ τάφου. Αὐτό ἀκριβῶς δείχνει καί ἡ χρονική ποικιλία τῶν εὑρημάτων[117]. Σέ περίπτωση ἐπαναχρησιμοποίησης τοῦ τάφου, παραμερίζονταν συνήθως τά ὀστά τοῦ προηγούμενου νεκροῦ[118]. Ὁρισμένες φορές ὅμως ὁ νέος νεκρός τοποθετοῦνταν πάνω στόν προηγούμενο ἤ δίπλα σ' αὐτόν[119].

Γιά τήν ποικιλία καί τόν πλοῦτο τῶν κτερισμάτων περιορισμένα πράγματα μποροῦν νά λεχθοῦν, ἐφ' ὅσον μέ τή σύληση τῶν τάφων τά πιό πολύτιμα ἀντικείμενα ἀπομακρύνθηκαν καί τά ὑπόλοιπα καταστράφηκαν ἤ διασκορπίστηκαν[120]. Μέ βάση τίς πολ-

114. Ὁ Böhlau, σ. 19, βρῆκε λείψανα πάνω στίς κλίνες καί φαντάζεται ξύλινα φέρετρα (Dura-Europos, 9th Season, II, σ. 99). Τά φέρετρα περιγράφονται σάν ἁπλά κασόνια ἀπό σανίδες. Ἐπίσης στήν Ἔδεσσα, στούς τάφους τοῦ Λόγγου (Φ. Πέτσας, ὅ.π., σ. 343), στή Σαλαμίνα τῆς Κύπρου (Salamis II, σ. 232), στή Θήρα (Thera II, σ. 282) καί στήν Ὄλυνθο (Olynthus XI, σ. 159). Γιά τούς διαφορετικούς τύπους φερέτρων στήν Ἀλεξάνδρεια, Κριμαία, Θράκη, βλ. C. Watzinger, Griechische Holzsarkophage aus der Zeit Alexanders des Grossen, Λειψία 1905. Στή μελέτη τῶν Δρούγου - Τουράτσογλου, ἀπό στοιχεῖα πού σώθηκαν, ἐπιχειρεῖται ἀναπαράσταση τῆς μορφῆς ἑνός φορείου (σ. 175, Σχέδ. 46).

115. Βλ. καί Dura-Europos, 9th Season, II, σ. 20.

116. Thera II, σ. 237. Καμιά καύση δέν παρατηρήθηκε ἐπίσης στούς τάφους πού μελέτησε στό Ἄργος ὁ Ph. Bruneau, ὅ.π., σ. 524.

117. Ὅμοια μεγάλα διαστήματα χρησιμοποίησης δείχνουν παρόμοιες περιπτώσεις στήν Κύπρο, G. McFadden, ὅ.π., σ. 449, Swed. Cypr. Exp. IV, 3, σ. 24.

118. Πρβλ. Bruneau, ὅ.π., σ. 525.

119. Βλ. πάλι στή Χίο, J.K. Anderson, ὅ.π., σ. 164.

120. Γιά τά εὑρήματα τῶν ἑλληνιστικῶν τάφων τῆς Σάμου βλ. καί Böhlau, ὅ.π., σ. 19. Γιά τό εἶδος καί τήν ποικιλία τῶν κτερισμάτων στίς ταφές, καθώς καί γιά τόν προορισμό τους, γενικά βλ. Ph. Bruneau, ὅ.π., σ. 525-531, μέ σχετική βιβλιογραφία.

λές σιδερένιες στλεγγίδες πού βρέθηκαν, θά πρέπει νά θεωρήσουμε ὅτι οἱ ἀνδρικές ταφές ἦταν πολλές. Ὁπωσδήποτε ὅμως πολλές ἀπό τίς στλεγγίδες μποροῦσε νά ἀνήκουν σέ ταφές γυναικεῖες ἤ καί παιδικές, μιά πού ἡ στλεγγίδα δέν εἶναι ἀποκλειστικά ἀνδρικό κτέρισμα[121]. Μέ τίς γυναικεῖες ταφές θά πρέπει νά σχετιστοῦν τά λίγα σχετικά καί πολύ καταστραμμένα χάλκινα κάτοπτρα, ἐνῶ μία τουλάχιστον παιδική ταφή βεβαιώθηκε στόν τάφο τῆς βόρειας νεκρόπολης ἀπό τά λείψανα ὀστῶν. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀφθονία τῶν μυροδοχείων σέ σχέση μέ τά ἄλλα κτερίσματα πού, παρ' ὅλες τίς ἐπιφυλάξεις πού ἐκφράστηκαν πιό πάνω, φαίνεται ὅτι ἔχει ἀντιστοιχίες μέ τήν πραγματικότητα. Ἀντίθετα, θά πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ἰδιαίτερα ἐκτός ἀπό τά ἄλλα εἴδη ἀγγείων, ἡ σπανιότητα τῶν λύχνων καί τῶν εἰδωλίων, καθώς καί τῶν νομισμάτων, πού ἀντίθετα ἀπό τίς φιλολογικές μαρτυρίες ἡ παρουσία τους στούς τάφους δέ φαίνεται νά ἦταν τόσο ἀπαραίτητη[122]. Ἡ πολύ συχνή παρουσία ὁμάδων ἀγγείων καί εἰδωλίων ἀπόλυτα ὅμοιων μεταξύ τους καί ἡ κακή τους ποιότητα, πού δέ συναντιέται σέ ἀντίστοιχα εὑρήματα ἀπό τίς ἀνασκαφές μέσα στήν πόλη, ὁδηγοῦν, τέλος, στό συμπέρασμα ὅτι παρόμοια ἀντικείμενα κατασκευάζονταν εἰδικά γιά ταφικές χρήσεις καί πουλιόνταν ἴσως σέ εἰδικά ἐργαστήρια, ἀκριβῶς ὅπως εἰδικά ταφικά κτερίσματα πρέπει νά ἦταν τά χρυσά στεφάνια ἀπό λεπτά φύλλα χρυσοῦ καί τά ψεύτικα κοσμήματα[123].

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΛΑΞΕΥΤΩΝ ΘΑΛΑΜΩΤΩΝ ΤΑΦΩΝ

Τάφος α3

1. Σάμος (χρον. 205-129 π.Χ.), πρβλ. SNG, Cop., ἀριθ. 1766.
2. Ρόδος (χρον. 167-88 π.Χ.), πρβλ. SNG, von Aulock, ἀριθ. 2833.
3. Τελείως φθαρμένο.

Τάφος βόρειας νεκρόπολης

1. Σάμος (χρον. 129 π.Χ. κ.έ.), πρβλ. SNG, Cop., ἀριθ. 1722-24.
2. Ἀπροσδιόριστο-φθαρμένο (σώζεται τό μισό).
3. Σάμος (αὐτοκρατορικοί χρόνοι), BMC, σ. 370, πίν. XXXVI, 13.
4. Σάμος (χρόνοι Αὐγούστου, 27 π.Χ.-14 μ.Χ.), πρβλ. SNG, Cop., ἀριθ. 1728.
5. Σάμος (χρόνοι Αὐγούστου, 27 π.Χ.-14 μ.Χ. (πρβλ. SNG, Cop., ἀριθ. 1728.
6. Σάμος (χρον. 479-439 π.Χ.), πρβλ. SNG, Cop. ἀριθ. 1676.

121. Στήν Ὄλυνθο π.χ. βρέθηκαν στλεγγίδες καί σέ ταφές γυναικῶν καί παιδιῶν, Necrolynthia, σ. 181-182 καί 202, καί Bruneau, ὅ.π., σ. 530.

122. Βλ. σχετικά Necrolynthia, σ. 205, Bruneau, ὅ.π., σ. 528.

123. Βλ. σχετικά καί E. Pottier - S. Reinach, La nécropole de Myrina, 1887, 1, σ.108. Γιά τά ψεύτικα κοσμήματα, I. Blank, Griechische Goldschmuck Imitationen des V. Jahr. v. Chr., Antike Welt 1976 (3), σ. 19 κ.έ.

7. Στρατονίκεια Καρίας (167 π.Χ.-1ος αἰ. π.Χ.), πρβλ. SNG, von Aulock, ἀριθ. 2653, καί Weber Coll., πίν. 231, ἀριθ. 6555, καί SNG, von Aulock (Nachträge), ἀριθ. 8147.

Τάφος Ματθαίου I

1. Σάμος (χρον. 129 κ.έ.), πρβλ. SNG, Cop. ἀριθ. 1721 κ.έ.
2. Φθαρμένο ἀδιάγνωστο.
3. Ἀδιάγνωστο ἑλληνικῆς πόλης, 1ου αἰ. μ.Χ.
4. Ἀργυρό νόμισμα ἀδιάγνωστο.

Τάφος Βακεντῆ I

1. Σάμος (περί τά 209-129 π.Χ.), πρβλ. SNG, Cop.., ἀριθ. 1819.
2. Σάμος (;), αὐτοκρατορικῶν χρόνων, φθαρμένο.
3. Σάμος, ἐποχῆς Αὐγούστου, πρβλ. ὅ.π., ἀριθ. 1728.

Ὄρυγμα νότια ἀπό τόν τάφο Βακεντῆ IV

1. Σάμος, περί τά 205-129 π.Χ., πρβλ. ὅ.π., ἀριθ. 1717.
2. Ἔφεσος, περί τά 202-133 π.Χ., πρβλ. ὅ.π., ἀριθ. 299-303 (μπροστινή ὄψη φθαρμένη).

Τάφος Βακεντῆ VI

1. Ἀργυρό ἡμίδραχμο Ρόδου (πλινθοφορικό), ἄρχων Γοργίας (α΄ μισό 2ου αἰ. π.Χ. ἕως περίπου 88 π.Χ.), πρβλ. BMC, ἀριθ. 296, σ. 257.

Τάφος Βακεντῆ VII

1. Σάμος, αὐτοκρατορικῶν χρόνων, πρβλ. ὅ.π., ἀριθ. 1726.
2. Ἀργυρό διώβολο Σάμου, περί τά 210-190 π.Χ., πρβλ. Barron, πίν. XXX, ἀριθ. 1-3b.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΚΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Agora IV	The Athenian Agora IV, R.H. Howland, Greek Lamps and their Survivals, 1958.
Agora V	The Athenian Agora V, H. Robinson, Pottery of the Roman Period, 1959.
Agora VII	The Athenian Agora VII, J. Perlzweig, Lamps of the Roman Period, 1961.
Antikythera	Gl. Davidson κ.ἄ., The Antikythera Shipwreck Reconsidered: Transactions of the American Philosophical Society 55 (1965), σ. 22 κ.ἑ.
Böhlau	J. Böhlau, Aus ionischen und italischen Nekropolen, 1898.
Corinth III, II	R. Carpenter κ.ἄ., The Defensive of Acrocorinth and the Lower Town, 1936.

Corinth IV, II	O. Broneer, Terracotta Lamps, 1930.
Corinth XII	Gl. R. Davidson, The Minor Objects, 1952.
Corinth XIII	C. Blegen κ.ἄ., The North Cemetery, 1964.
Corinth XV, I	I. A. Newhall-Stillwell, The Potters' Quarter, 1948.
Délos XVIII	EA Délos, W. Déonna, Le mobilier délien, 1938.
Délos XXIII	EA Délos, A. Laumonier, Les figurines de terre cuite, 1956.
Délos XXVI	EA Délos, Ph. Bruneau, Les lampes, 1965.
Délos XXVII	EA Délos, Ph. Bruneau κ.ἄ., L'îlot de la maison des comediens, 1970.
Δρούγου - Τουράτσογλου	Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ἑλληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, 1980.
Dura-Europos, 9th Season, II	The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Ninth Season of Work 1935-1936, Part II, N.P. Toll, The Nekropolis, 1936.
Ephesus,	D.G. Hogarth, Excavations at Ephesus I, 1908.
Kerameikos IX	Kerameikos, Ergebnisse der Ausgrabungen, IX, U. Knigge, Der Südhügel, 1976.
Kunisch, PergForsch	Pergamenische Forschungen I, Pergamon, Gesammelte Aufsätze, N. Kunisch, Grabfunde aus dem Stadtgebiet von Bergama, σ. 94-107 1972.
Labraunda II	Labraunda, Swedish Excavations and Researches II, 1, P. Hellström, Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass, 1965.
Λαζαρίδη, Εἰδώλια Ἀβδήρων	Δ. Λαζαρίδη, Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων, 1960.
Mollard-Besques	S. Mollard-Besques, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains, II. Myrina, III. Époques hellénistique et romaine; Grèce et Asie Mineure, 1972.
Necrolynthia	Excavations at Olynthus XI, D.M. Robinson, Necrolynthia, A Study in Greek Burial Customs and Anthropology, 1942.
Pergamon XII, Kapikaya	Altertümer von Pergamon XII, Kl. Nohlen - W. Radt, Kapikaya bei Pergamon, 1978.
Priene	Th. Wiegand - H. Schrader, Priene, 1904.
Salamis	V. Karageorghis, Excavations in the Nekropolis at Salamis, 1970.
Samos XIV	Samos XIV, R. Toelle-Kastenbein, Das Kastro Tigani, 1974.
Swed. Cypr. Exp. IV, 3	The Swedish Cyprus Expedition IV, 3, O. Vessberg - A. Westholm, The Hellenistic and Roman Period in Cyprus, 1956.
Tarsus I	Excavations at Gözlü Kule,Tarsus I, H.Goldmann κ.ἄ., The Hellenistic and Roman Periods, 1950.
Thera II	Thera, Untersuchungen: Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1902, H. Dragendorf, Theraische Gräber, 1903.
Vessberg	O. Vessberg, Roman Glass in Cyprus, Opusc. Arch. 7 (1952), σ. 109 κ.ἑ.

K. T.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

FRESQUES DE LA FIN DU 13e SIÈCLE EN EUBÉE

(Figs. 1-2; Pls. 1-23)

Vers la fin du 13e et durant le premier quart du 14e siècle l'art byzantin en Eubée et spécialement à la région de Kymi, connaît une grande floraison. Le centre ecclésiastique paraît être Avlonari, centre aussi de commendement militaire. Une dizaine d'églises sont bâties et décorées dans cette région, à une distance de 15-20 kilomètres d'Avlonari entre les ans 1296 et 1311. Dans ce rapport on examine les fresques datés ou attribués aux derniers années du 13e siècle.

L'église du Sauveur à Pyrgi porte une inscription qui mentionne les fondateurs de l'édifice et la date de sa décoration en 1296. Église de petites dimensions, de plan à toit cruciforme conserve tout son décor pictural, sauf celui du mur ouest, qui fut détruit quand on a ajouté au bâtiment primaire un narthex.

Le programme iconographique n'a pas des particularités, mais l'étude de l'iconographie des compositions prouve souvent un archaïsme, par le retour au protypes des manuscrits du 10-11e siècle, et en même temps une connaissance de la peinture monumentale du 13e siècle. Dans le style de ces fresques on peut discerner l'influence des courants d'art contemporains, surtout de la Macédoine, ainsi que la connaissance des recherches aesthétiques antérieurs. L'influence de l'art occidental se limite aux éléments secondaires et décoratifs.

A une dizaine de kilomètres de Pyrgi se trouve une autre petite église, du même plan architectural, l'église de Sainte-Thècle. Les fresques conservés dans la partie orientale de l'édifice sont peints d'un style assez différent des autres fresques de l'église. Leur analyse iconographique montre les mêmes tendances trouvées dans l'église de Pyrgi. L'analyse stylistique prouve une étroite affinité entre les deux églises, telle qu'on peut conclure qu'il s'agit d'un seul peintre. La comparaison de la peinture de Sainte-Thècle avec les fresques qui décorent les églises de Saint-Démètre à Macrychori daté de 1303 et de Saint-Nicolas à Oxylithos de 1304 confirmera la datation des fresques de la part orientale de Sainte-Thècle très près de Pyrgi, sûrement dans le 13e siècle.

En résumant on peut dire que l'étude du décor de ces deux monuments d'Eubée prouve que pendant les derniers années du siècle travaille dans cette région un peintre bien abile. Dans son œuvre on distingue un écléctisme caractéristique, une tendance vers des prototypes antérieurs. Mais dans cette peinture les éléments de l'art contemporains ne manquent pas, éléments du «heavy style» de l'époque de Michel VIII et Andronique II Paléologue et même un gout du «fin de siècle». Les caractéristiques de son style survivent dans la peinture du début du 14e siècle dans la même région, mais avec un air bien plus populaire.

MYRTO GEORGOPOULOU-VERRA

MONNAIES DES FOUILLES DE PHILIPPES

(Fig. 1; Pl. 24)

Il y a à l'Éphorie d'antiquités byzantines de Cavala un certain nombre de pièces de monnaie, qui ont été trouvées au cours de fouilles effectuées sur l'antique cimetière, situé au côté de l'est de la ville de Philippes. D'autres pièces ont été trouvées aussi au cours de travaux de déblocage du terrain et de restauration du mur, qui entourait autrefois la ville de Philippes du côté de l'est.

Dans la présente étude, 135 monnaies de cuivre sont mentionnées et décrites. Elles appartiennent chronologiquement à trois groupes distincts:

A) 27 pièces de monnaie grecques anciennes provenant de Macédoine.

B) 87 pièces de monnaie romaines, dont les plus nombreuses (c'est à dire 78) sont des pièces du IVe et Ve siècle ap. J.-C., ce qui prouve la prospérité financière de la société chrétienne de la ville de Philippes au cours des premiers siècles du christianisme.

C) 18 pièces de monnaie byzantines, dont 15 datent du VIe et du VIIe siècle ap. J.-C., tandis que 3 sont du XII siècle.

La présence des pièces de monnaie en question ne permet pas de tirer des données exactes concernant la circulation monétaire de la région, du moment que ce sont des pièces qui ne constituent pas un tout bien défini, provenant de fouilles systématiques. Ces pièces ont été trouvées, ça et la, au hasard, lors de la constructions de maisons, qui obligeaient à creuser le sol.

Au cours de cette même étude, on trouvera aussi un exposé au sujet de deux trouvailles de pièces de monnaie.

Trouvaille A. La première de ces trouvailles était constituée de 18 «folles» qui appartiennent à une période allant de 297 à 313 ap. J.-C. Ce petit «trésor» est peut-être le pécule qu'un des habitants de la région ou qu'un des gardiens de la muraille avait caché, parce qu'il a été trouvé entre les tours 5 et 6 de la muraille qui se trouve du côté de l'est de Philippes (Fig. 1). Il est à remarquer que toutes les pièces de monnaie de ce trésor sont sortis d'ateliers balkaniques (zone c).

Trouvaille B. La deuxième de ces trouvailles a été trouvée autour du crâne d'un mort, dans une fosse couverte d'un toit en tuiles, en dos d'âne. Elle est constituée en tout de six pièces de monnaie, dont trois «folles» datant respectivement de l'année 294, 297-298 et trois «aes» qui datent du milieu du IVe siècle. Cet écart de dates peut être attribuer à la coutume qu'avaient les Romains de placer des pièces de monnaie dans les tombes. Cela permettait d'utiliser des pièces de monnaie qui n'étaient plus en circulation, du moment que leur possesseur jugeait que c'étaient des objets de valeur dignes d'accompagner le mort qu'il voulait honorer.

VASSO ATHANASSOPOULOU-PENNA

ÉLÉMENT DE CANALISATION MINOEN INCISÉ DE PALAIKASTRO

(Figs. 1-3; Pl. 25)

Une petite fouille d'exploration à l'est de la ville minoenne de Palaikastro, près de la mer et au pied de Petsophas, la montagne où se trouve le fameux sanctuaire de sommet, a révélé l'existence de deux maisons minoennes. Il s'agit du site archéologique le plus oriental de toute l'île. Parmi les trouvailles — qui probablement datent de l'époque MR I — figure un élément de canalisation en argile, de dimensions modestes, fragmentaire et reconstitué (Fig. 1; Pl. 25 α-γ). L'objet a été déposé au Musée d'Haghios Nikolaos (inv. 7349).

Des éléments de canalisation semblables, dont la section a la forme d'un Π renversé, étaient utilisés pour le montage de canalisations destinées à l'évacuation des eaux des maisons. On en a trouvé sur plusieurs sites minoens, y compris Palaikastro.

Ce qui rend cet objet remarquable est le signe de la double hache, incisé sur la surface extérieure d'une des parois verticales. Ce signe, apposé avant la cuisson dans le four du potier, a une forme très différente des «marques de tâcherons» rectilignes gravées sur des pierres, telles qu'on les trouve encore à l'époque romaine, comme nous le montre un exemple d'Olonte (Fig. 3), où subsiste cette forme de base inchangeable, même si elle est tracée «en pointillé».

Quant à l'interprétation de ce signe sur un objet aussi banal de la vie quotidienne, signe qui se trouve aussi sur des vases, des tours de potier etc., on peut se demander s'il s'agit d'un signe sacré ou magique, ou d'une simple marque de potier. Il semble que les premières interprétations soient les plus vraisemblables.

COSTIS DAVARAS

SAMOS INCSCHRIFTEN I

(Abb. 1; Taf. 26)

Zwei neue Grenzsteine (Ὅροι), die sich auf heilige Bezirke (τεμένη) beziehen, wurden in den letzten Jahren auf Samos gefunden. Der erste, *ορος τεμενος Αρτεμιδος*, wurde im Gebiet vom Kloster Ἁγία Τριάς gefunden, nicht weit von seinem ursprünglichen Standort; er gehört in die Zeit zwischen dem Ende des 5. und dem Anfang des 4. Jhs. v. Chr.

und bezieht sich auf ein Temenos von Artemis. Dieses Temenos kann aber in keiner Zusammenhang mit dem von Herodot (III, 48) bekannten und in der Gegend östlich von Heraion liegenden Heiligtum gebracht werden.

Der zweite, *Ορος: τεμενος Αθεναιας Αθενον μεδεοσες*, wurde in Βρογάνα, östlich vom Kloster Μεγάλη Παναγιά, ebenfalls nicht weit vom ursprünglichen Standort gefunden. Er errinert an die anderen acht von Samos bis jetzt bekannten Grenzsteine.

Die ältesten unter diesen Inschriften sind gleich nach ihrer Auffindung mit einer hypothethischen athenischen Klerouchie in Verbindung gebracht worden, die auf Samos nach der Niederschlagung des samischen Aufstandes von 441/40 v. Chr. eingeführt worden ist. Ebenso kann man einige von ihnen auf andere spätere athenische Klerouchien beziehen.

In letzter Zeit ist diese Verbindung aber in Frage gestellt worden genauso, wie die athenische Klerouchie von 441/40 v. Chr. selbst. Die Grenzsteine wären nach einer samischen Initiative entstanden, denn jetzt, nachdem der Schatz des athenischen Bundes von Delos nach Athen übergeführt worden ist (454 v. Chr.), sei eine neue Situation entstanden mit der Einführung von *'Απαρχαὶ* (Erstlingsteuern) für Athena, die neue Schutzgöttin des Seebundes, und mit der Umwandlung des Bundes in eine Herrschaft.

Die Verwendung von attischen Dialekt aber, und zwar mit bestimmten typisch attischen Buchstaben, wie auch die Bezeichnung *'Αθεναία 'Αθενῶν μεδέουσα*, die absichtlich gebraucht wird, um die Schutzgöttin der Stadt Athen von den jeweils einheimischen Athenas zu unterscheiden, bezeugen dass die Inschriften einer athenischen Initiative zuzuschreiben sind. Wie auch immer, falls die Grenzsteine nicht mit einer Klerouchie zu tun haben, könnten sie trotzdem auf eine Beschlagnahmung von Boden hindeuten, oder auf eine andere Art von Enteignung. Eine Klerouchie freilich kann in dieser Periode nicht ausgeschlossen werden. Denn gerade zu diesem Zeitpunkt beraubten die Athener systematisch den Boden von den Städten, die versuchten, sich von dem Seebund zu entfernen. Der Aufruhr von 441/40 v. Chr. war eine sehr gute Gelegenheit für die Athener, das fruchtbare Land der Samos-Ebene der örtlichen Aristokratie zu entreissen. In diesem Zusammenhag musste man die ältesten Grenzsteine sehen. Andere Ursachen, die nicht unbedingt mit historischen Ereignissen zu tun haben, können zu der Entstehung von den neueren Grenzsteinen geführt haben. Im Gegenteil könnten die zwei Grenzsteine des Apollon-Nymphen-Bezirkes und des Artemis-Bezirkes genauso gut mit Athenern, Klerouchen oder auch nicht, verbunden oder einem örtlichen Heiligtum zugewiesen werden.

Allgemein liefern alle diese Grenzsteine, und vor allem die neueren davon, interessante Hinweise über die Lage und Ausdehnung des jeweiligen heiligen Bezirkes.

K. TSAKOS

LEADEN BULLS IN THE BYZANTINE MUSEUM, ATHENS

(Pls. 27-28)

The Byzantine Museum in Athens has a small collection of twenty leaden bulls (seals), which cover a period from the 6th to the 12th century. Their dating was based on the iconographical type of the representations, on the epigraphical character of the lettering, and on the titles and offices mentioned in the seals. Some of these leaden bulls are of special interest because they refer to persons known from Byzantine literary sources. An extensive annotation is made on the seals associated with identifiable personages so that the seal itself becomes a historical source of information about the figures depicted in it and contributes to our knowledge of Byzantine portraiture. Nos. 1, 3, 8, are associated with persons known from other publications. No. 9 identifies for the first time, as far as I know, the royal *spatharokandidatos* and general of the Peloponnese Theoktistos with the *protospatharios* Theoktistos Bryennios, who is known to have been sent at the time of Michael III (842-867) as general in the Thema of the Peloponnese in order to subdue an uprising of the Slavs.

NICOLAS ZIKOS

THE WALL PAINTINGS IN THE CHURCH OF ST. NICHOLAS, NEAR GERAKI

(Fig. 1; Pls. 29-46)

Outside the village of Geraki in Laconia, at the site Hagios Nikolaos, there is a small church dedicated to this Saint. In terms of architecture, the church is a single-naved basilica with vaulted roof, of the eastern type; the sanctuary has a semicircular apse.

The interior retains a large part of the painting decoration, especially on the east, north and west walls. The iconographic programme is of the type customarily used in single-naved domed small churches, particularly those dedicated to a single Saint. The decoration consists principally of a double portrait of the honoured Saint and scenes from his life. It also includes the usual representations of the Twelve Feasts and the portraits of some of the most important Saints of various orders. The representation of Christ before the Cross (Helkomenos) is perhaps an indication of Laconian iconography. The depiction of the honoured Saint, instead of the Virgin, in the apse of the sanctuary is a

notable iconographic peculiarity, traceable to an Early Christian custom which has survived in a number of provincial churches.

An analytical study of the iconography and style of these wall paintings suggests an affinity and association with monuments dating from the second half of the 13th century, which show a marked provincial and popular character, such as the Omorphi Ecclesia in Aigina, Hagia Kyriaki at Keratea, Hagios Athanasios at Geraki, Hagios Nikolaos and Hagios Georgios Lathrenou in Naxos etc. Some advanced stylistic features noted in the church of St. Nicholas near Geraki — e.g. a free modelling of the figures, a «modern» rendering of the bodily forms, a realistic quality and a human expression of the painted subjects — assign the wall paintings to the last two decades of the 13th century.

AIMILIA GIAOURI

HERMÈS ARCHAÏQUES

(Pls. 47-55)

A la série des hermès archaïques que Willers a énuméré dans son livre «Zu den Anfängen der archaistischen Plastik in Griechenland», AM Beih. 4, 1975, il convient d'en ajouter trois encore. La plus intéressante est la stèle hermaïque trouvée à Sounion en 1962 (ADelt. 17 (1961-62): Chron., p. 35) en deux morceaux qui ont été rassemblés par le sculpteur Stelios Triantis. Cet hermès qui date du premier quart du VIe siècle av. J.-C. démontre que ce type de monument n'est pas une création d'Hipparche (Plat. Hipp. 228/9) et que lorsque ce dernier a dressé les 150 hermès entre Athènes et les dèmes le type en était connu depuis longtemps.

Une tête sans provenance dans les réserves du Musée National d'Athènes (n° 5270) appartient très probablement à un hermès de la fin du VIe siècle. Des travaux de restauration sur la tête montrent que sa partie supérieure et sa partie postérieure ont été rapportées. Des surfaces semblables sur la stèle hermaïque n° 170 du Musée de l'Acropole (attribuée par Schuchhardt à la tête Acr. 642 et contestée par Crome, AM 60-61 (1935-36), p. 302, fig. 1) ont mené à l'hypothèse que les deux fragments peuvent appartenir à la même stèle (Pl. 52).

Le troisième hermès trouvé récemment par Themelis à Érétrie (PAE 1977, p. 34) et datant du commencement du Ve siècle constitue la transition entre les hermès sans boucles devant et les plus récents avec des boucles qui tombent d'un côté et de l'autre du cou comme celui de l'Agora S 211.

Les conclusions qu'on peut tirer de ce groupement des hermès archaïques sont les suivantes:

1. Le manque avant 500 av. J.-C. de boucles tombant sur le devant qui sont caractéristiques des hermès archaïsants alcaméniens.

2. La formation des yeux comme des «pastilles», style «couramment appliqué en Attique de 520 à 480, aux sculptures de petite échelle» selon Pierre de la Coste-Messelière (FdD IV, fasc. IV, Sculptures du trésor des Athéniens, p. 198, note 5.

3. Le travail qui montre que des pièces ont été rapportés.

4. La provenance de Sanctuaires de 3 hermès au moins, ce qui montre que déjà à l'époque archaïque les hermès ne sont pas seulement des indications sur les routes mais aussi des monuments votifs.

ISMENE TRIANTI

SEATED FIGURINES OF CORFU IN CARAPANOS'S COLLECTION

(Fig. 1; Pls. 56-66)

The seated female clay figurines published here were found in 1881, along with many other standing female figurines, in a deposit excavated by Constantinos Carapanos and Henri Lechat at the SW end of the peninsula of Palaeopolis in Corfu (Fig. 1). The fact that a great number of the figurines of this deposit represent Artemis, led Lechat to the conclusion that they must have come from the «Small Temple of Artemis», which has not yet been discovered.

The purpose of this publication is to present all the seated figurines of Carapanos's Collection, which H. Lechat did not include in the publication of the figurines of the deposit («Terres cuites de Corcyre», Collection de M. Constantin Carapanos, *BCH* XV, pp. 1-111).

128 objects could be classified into the seated type of Corfu, none of which has been entirely preserved. These figurines fall stylistically into four groups, named A, B, C, D.

Group A includes 7 seated figures, 51 *protomes* or heads of figurines, and 8 chair-legs (Pls. 57-59). The main characteristics of the figurines in Group A are:

1. Excessively long oval face with faint features made in the mould.
2. Hand-made crude body.
3. Hand-made crude hands rendered by clay strips.
4. Laid on, low, hand-made polos.
5. Small size (max. height of the preserved figurine and chair 0.143 m., max. width 0.09 m.).

Group B includes 25 headless *protomes*, 3 small fragments of *protomes*, and 3 chair-legs (P l s. 60-62). The main characteristics of the figurines in Group B are:

1. Rudimentary formation of the upper body.
2. Shoulders decorated with round pellets (*perones*).
3. Small size (max. height 0.152 m., max. width 0.153 m.).

Group C includes 15 *protomes* and 14 heads (Pl s. 63-65). The main characteristics of Group Care:

1. Developed type of face as compared to that of Group A. Variety in the moulds used in their making.
2. Face and polos simultaneously cast in the same mould.
3. Variety in the hair arrangement around the forehead.
4. Small size.

Group D includes only one figurine, either imported or mistakenly added to the figurines when they were transported from the National Museum of Athens to Corfu (Pl. 66). Its main characteristics are:

1. Figurine's front and throne are cast in the same mould. Figurine's back is crude.
2. The breasts, the feet resting on a footstool, and the dress are rendered.
3. High-backed throne.
4. Small size.

We believe that the figurines of the first three groups belong stylistically to the seated type created in Corinth around the end of the 7th century B.C. and named «International Class» by Jenkins. These figurines continued to be produced until 530 B.C. The figure of Corfu has certain characteristics in common with the Corinthian one, such as the use of a thin rectangular hand-made clay plaque, bent at the seat and the knees, for the rendering of the body and the throne. It also shares characteristics that are found in other centres, such as Athens.

For these and many other reasons we believe that the seated figure of Corfu is a product of a local workshop, which at the time of the figure's formation was affected by various influences. Yet, it not only refused to imitate them slavishly, but it assimilated them and presented them in a new manner as well.

The figurines of the first three groups are dated from the second quarter to the end of the 6th century B.C. Finally, we believe that the figurine of Group D has been imported and dates from the beginning of the 5th century B.C.

C. PREKA-ALEXANDRIS

SOUNIAKA - LAUREOTIKA

(Fig. 1; Pl. 76)

A re-examination of the Inscription of the Sellers (M. Crosby, *Hesperia* XIX (1950), p. 209, no. 4, l. 7) reveals the possibility of the existence of a township under the name of Ano Sounion. The various meanings of the place-name Sounion are analyzed and new views are expressed regarding the interpretation of relevant inscriptions (M. Crosby, *Hesperia* X (1941), p. 17, l. 82-83, and M. Langdon - L. Vance Watrous, *Hesperia* XLVI (1977), p. 168, no. 3). Ano Sounion is identified with the locality of modern Agrileza, and a new interpretation is given to a passage of Strabo (IX. 1, 22) which refers to the deme of Sounion.

E. KAKAVOYIANNIS

CHELYS

(Figs. 1-3; Pls. 77-81)

Our knowledge of the primitive lyre, the so-called *chelys*, known so far only from written sources of tradition, has been enriched lately by several archaeological finds. Part of a tortoise shell was found in 1956, in a grave at Argos. Many fragments from such shells were discovered in 1957, in a grave at Koutsomyta, in the district of Arta (Fig. 4; Pl. 79 α, δ), and in 1967, in the Sanctuary of Apollo at Mon Repos on the island of Corfu. A number of fragments recovered from the Sanctuary of Apollo Epikourios at Bassae made up an almost complete shell (Figs; 2-3; Pls. 77-78). A similar shell was found earlier, in 1917, in the necropolis of Lucifero, in Epizephyrioi Lokroi.

The marks of working preserved on the shells help us to understand many technical details, so far unknown, and to form a picture of the primitive lyre (Figs. 8 and 10). The shape of the tortoise shell is very suitable as a sound receiver, and it is used for this purpose up to this day (Pl. 81 α-β).

PANAYIOTIS FAKLARIS

AN AMBO FROM TRA·I·ANOUPOLIS

(Figs. 1-3; Pl. 82)

The text presents a corner fragment of the floor which had belonged to the platform of an ambo from Traïanoupolis, Evros. The lower surface shows part of a semicircular recess with a nimbus bearing a cross and the monogram *IC*. The upper surface, which is crudely worked, has retained the cuttings and grooves of lead work. The visible outer surface of the narrow side is modelled in relief with a double cymatium.

The nimbus and the monogram belong to a representation of Christ. This interpretation is based on the evidence of literary sources associating the presence of Christ on earth with the reading of the Gospel, which was done from the ambo.

The cuttings and mouldings, which are dated to the Early Christian times, and the monogram, which is assigned to the 10th-11th century, indicate that the floor was used in both the Early Christian and the Byzantine periods.

The fragment of a curved panel of middle Byzantine date is likely to have come from the same ambo.

According to Byzantine texts, the ambo was used for the reading of the Gospels and the Epistles, the singing of certain ecclesiastical hymns and the delivering of sermons. The coronation of the emperors of Byzantium was performed on the ambo of St. Sophia in Constantinople.

Some 14th century texts supply information on the form of the ambos in the Metropolitan church of Serrai and in St. Sophia of Constantinople. Both these ambos were of the Early Christian type with two staircases.

A series of miniature representations lend support to the view which maintains that the ambos used in middle and late Byzantine churches were of the Early Christian type.

Surviving examples of ambos have been found in the Byzantine basilicas at Kalambaka and Paramythia.

The provenance of middle Byzantine panels of trapezoid shape is often debatable. A curved panel, found in Arta, has surely come from an ambo.

The text outlines the relation between basilica and ambo, and suggests that the small size of churches in the middle Byzantine period was one of the main reasons for the absence of an ambo in these churches. It also confirms the use of Early Christian ambos — either in their original or in a restored form — in the middle and late Byzantine times, in spite of the fact that the feature of the ambo is absent from most churches. The only ambos known to have been actually constructed in this chronological period are those of St. Sophia in Ochrid and of St. Sophia in Constantinople.

K. TSOURIS

BASE OF A GRAVE STELE IN THE PIRAEUS MUSEUM

(Fig. 1; Pl. 83)

In March 1977, a trial excavation at the intersection of Gregoriou Sarafi and Euxinou Pontou streets in Nea Smyrni brought to light the marble base of a grave stele. This base now lies in the store-rooms of the Piraeus Museum (Inv. No. 3364). It is a rectangular block of Pentelic marble, measuring 0.98×0.48×0.33 m. The back is roughly finished with the punch and the sides are evenly smoothed with the claw chisel. Although the upper part of the monument is mostly destroyed, we can still see the oblong rectangular socket, coarsely worked with the punch, where the tenon of the grave stele was embedded.

On the front face four figures are represented in low relief stepping on a slightly projecting band (0.07 m. wide) which acts as a frame. Their heads are partly missing (average height of figures: 0.20 m.). The main figure represents a woman seated on a stool in three-quarter view to the right. She is dressed in *chiton* and *himation*; she lifts the *himation* with her left hand, a well-known gesture in grave reliefs of the 4th century B.C. Behind her, a servant girl stands frontal, wearing a sleeveless *chiton*; she holds a large *pyxis* in her right hand and carries a basket of offerings in her raised left hand. This type of figure is very common in paintings on Athenian white *lekythoi* of the 5th century B.C.

Opposite the seated woman, a bearded man wearing a *himation* stands in three-quarter view to the left, extending his right hand to her. Behind him, a woman with *chiton* and *himation* also stands in three-quarter view to the left; she lifts the *himation* slightly with her right hand. Her gesture corresponds to the gesture of the seated woman.

The base from Nea Smyrni is dated to the beginning of the 2nd quarter of the 4th century B.C. Technically, the relief representation of this base resembles the composition on the marble grave *lekythos* No. 815 (National Museum, Athens; last decade of 5th century). However, in the base from Nea Smyrni, the figures are sparsely placed on the oblong rectangular panel as for a decorative frieze. The relief composition on the front face of another grave monument, the «mensa» from Sigeion (British Museum; beginning of 2nd quarter of 4th century), also gives the impression of a decorative frieze. Although the upper side of the Sigeion monument has been roughly carved and converted into a water-basin in later times, the comparison with the base from Nea Smyrni shows that this «mensa» probably had a socket for the insertion of an upper member.

We know nothing about the relief composition of the grave stele which was supported by the Nea Smyrni base. As far as we can tell from what is represented on the front face of the base, it would probably be the grave stele of a woman. The relief composition of this grave stele could possibly be in the tradition of the Phaenarete or Glykylla stelai.

ER. CANINIA

A «PYRE» AT MONOLITHOS, RHODES

(Figs. 1-17; Pls. 84-94)

In 1948, the Ephorate of Antiquities of the Dodecanese explored three graves with cremations at Monolithos, Rhodes. Two of the graves had been plundered. The unplundered grave, a simple pit measuring 1.92×1.20 m., was found to contain 19 Corinthianizing vases, 5 squat lekythoi with decorative band of running dogs, 3 squat lekythoi with scale decoration, 1 squat lekythos decorated with scales on the belly and running dogs on the rim, 7 Rhodian alabastra with decoration of narrow bands and alternating dots, 1 alabastron with confronting sphinxes in the main decorative band, a lion and a bird, and running dogs on the shoulder. Other finds from the same grave include a genuine Corinthian alabastron with the representation of a winged «goddess of wild beasts», lekythoi of biconical shape, 1 lekythos of the so-called Syrian-Cypriot type, 3 Rhodian deep plates of the so-called Melian type, 1 Rhodian omphalos-phiale, 1 Rhodian kylix of Ionian type, 3 Rhodian kotylai, 2 Rhodian ring-shaped vases, 2 Rhodian bird-shaped vases, 2 Rhodian globular aryballoi of the Bucchero type, a Rhodian small lekythos without handle, decorated around the body with brown bands, a cook ware oinochoe, fragment of a Rhodian oinochoe showing a tongue pattern and an hourglass motif, and a bronze brooch of the Type III described by E. Sakellaraki. The burial is dated to the mid-6th century B.C.

A. ARCHONTIDOU-ARGYRI

HELLENISTISCHE GRÄBER AUS PATRAS I

(Abb. 1-2; Taf. 95-118)

Die vorliegende Studie ist die erste innerhalb einer Reihe von Publikationen, in der späthellenistische Gräber aus Patras bekannt gemacht werden sollen, die neben anderen Beigaben auch Grabschmuck aus Gold enthielten. Diese neuen Goldfunde sind neben die bereits bekannten von Kato Achaia (Dyme) im Nationalmuseum zu stellen und neben einen «Schatzfund» aus der Umgebung von Patras (1, 2)[1].

1. In Klammern gesetzt sind die Nummern der Anmerkungen des griechischen Textes, wo der Leser weitere Hinweise und Literaturangaben finden kann.

Das bedeutendste Inventar unter den Neufunden stammt aus dem hier veröffentlichten Grab, das dem 3. Viertel des 2. Jhs. v. Chr. angehört.

Den historischen Hintergrund, vor dem dieser Goldschmuck zu sehen ist, bilden die allmähliche Entwicklung von Patras zum wirtschaftlichen und politischen Zentrum Achaias im 2. Jh. v. Chr., die engen Beziehungen zu Rom und allgemein die wirtschaftliche und soziale Situation, die damit entstand, dass sich aller Reichtum in den Händen einiger weniger, hauptsächlich Grossgrundbesitzer, ansammelte, die im 2. Jh. v. Chr. die Aristokratie der griechischen Städte bildeten.

Das Grab lag in weiter Entfernung nördlich der Gräbergruppen der Nordnekropole von Patras (belegt vom 5. Jh. v. Chr. bis in spätrömische Zeit). Es war ein Kistengrab gebaut aus Kalksteinplatten (T a f. 95) mit den Innenmassen 2-2,10×0,76-0,79 m. Das Skelett einer jungen Frau wurde in ungestörter Lage gefunden mit den Beigaben so, wie sie am Tag der Bestattung niedergelegt worden waren (T a f. 96).

Der Goldschmuck ist aus sehr dünnem Blech gefertigt, meist mit geringer Sorgfalt ausgeschnitten. Die Ornamente sind gepunzt, eingeschlagen oder geritzt, die Figuren über Matrizen getrieben.

Die goldenen Blätter Nr. 1, insgesamt 285 Stücke, gehören drei Typen an (T a f. 98 α, 99 α-β). Sie können einen einzigen dichten Kranz gebildet haben oder mehrere. Vielleicht gehörten einige auch zu Zweigen. An den Blättern Nr. 1α lassen sich keine Spuren von der Befestigung erkennen wie bei den Blätern Nr. 1β und 1γ. Sie waren also vielleicht auf ein Stoffband aufgeklebt. Diese Befestigungsart von Goldblättern erschliessen wir aus einer Inschrift von Delos, in der das Gewicht eines Kranzes «σὺν τῷ λίνῳ» (mit dem Leinen) aufgeführt ist (55), und aus Stephanen (oder Diademen), bei denen goldene Blätter an Goldbändern befestigt sind (57, 58).

Das Diadem Nr. 2 (T a f. 100 α-β) ist ein später Nachzügler der Diademe mit eckigem Aufsatz vom Ende des 4. und Beginn des 3. Jhs. v. Chr. Im Mittelfeld ist eine Rinder opfernde Nike dargestellt. Sie blickt nach links und hält das Schwert mit der Spitze nach oben. Anscheinend ist also der Darstellungstyp mit nach links gewandter Nike nicht erstmals für die symmetrische, antithetische Komposition der Reliefs auf Campana-Vasen augustäischer Zeit geschaffen (81), sondern wird bereits seit dem 2. Jh. v. Chr. verwendet und zwar ohne die spiegelbildliche Verdoppelung. Den gleichen Typ findet man im Reliefdekor eines Calener Guttus aus Bologna (85). Auch das Detail der nach oben weisenden Schwertspitze findet man bei italischen Erzeugnissen (89-91). Daraus folgt, dass der Darstellungstyp auf dem Diadem Nr. 2 mit italischer Werkstatt-Tradition zu verbinden ist.

In die Halskette Nr. 3 (T a f. 101 α-β) sind runde Anhänger eingehängt, der grösste in der Mitte mit einem Gorgoneion, die anderen mit einem Frauenkopf in Profil (T a f. 101 β). Die erhaltenen Halsketten mit runden Anhängern und einzelne Scheibenanhänger zeigen, dass dieser Typ in hellenistischer Zeit weit verbreitet war (siehe S. 296-298). Das Gorgoneion des Mittelanhängers (T a f. 101 β) gehört dem Schönen Typ an, es hat aber auch Elemente der grotesken Variante mit «kaltem», «wildem» Blick und undurchsichtig erstarrtem Lächeln. Es muss früher als das Gorgoneion der Tazza Farnese datiert werden (122).

Der Frauenkopf lässt sich mit Darstellungen Arsinoes III. auf Münzen verbinden;

er spiegelt wahrscheinlich Porträts aus der Ikonographie dieser Ptolemäer-Königin wider, deren Bild durch Propaganda und Kult weite Verbreitung fand (128-132).

Die sieben runden Anhänger der zweiten Halskette Nr. 4 (T a f. 102 α) waren auf eine feine, jetzt vergangene Schnur aufgezogen. Das Gorgoneion des Mittelhängers stammt aus der gleichen Matrize; die anderen Scheiben sind mit Sternmotiv und Eroten in Seitenansicht geschmückt (T a f. 102 β).

Das Sternmotiv (T a f. 102 β) begegnet oft beim Schmuck, vorallem solchem für den Grabgebrauch, entweder getrieben oder in Filigran, manchmal in Kombination mit Schmuckstein.

Der Erote in Seitenansicht (T a f. 102 β), ein seltenes Motiv beim Schmuck, begegnet auf einem Fingerring im Museum von Rhode Island (148), ähnlich sind Eroten- und Knabenfiguren, wie sie oft auf Gemmen vorkommen. Auf einer Gemme in Genf ist mit gleichen typologischen Merkmalen wahrscheinlich ein Ptolemäer-Prinz dargestellt (149). Darstellungen von Ptolemäer-Prinzen als Eroten waren wohl weit verbreitet; der Erote auf unseren Anhängern spiegelt vielleicht ein derartiges Porträt wider.

Der Brustschmuck Nr. 5 (T a f. 103-104) hat die gleiche Form wie ein echtes «Periamma», das mit gekreuzten Bändern auf der Brust befestigt wurde. Hier sind diese Details stiliziert und die Scheiben an den Enden mit dem uns bekannten Gorgoneion haben keine reale Funktion, während sie beim tatsächlich getragenen Brustschmuck auch zum Befestigen dienten. Es gibt in der Kunst Darstellungen dieses Schmuckstücks (bei Darstellungen von Mädchen, Eroten, der Aphrodite, der Artemis und des Harpokrates) (157-162); ausserdem haben sich vollständige «Periammata» mit goldenen Bändern (164-166) sowie einzelne Medaillons erhalten, die nach Zahl und Position der Befestigungsringe zu derartigem Schmuck gehört haben müssen (167). Zum ersten Mal begegnet hier auf einem Brustschmuck eine mythologische Darstellung, die Tötung der Hydra. Der Typ des laufenden Herakles in dieser Szene ist einmalig. Die nächste Entsprechung findet sich wiederum auf Calener Vasen, z.B. im Dekor eines Guttus im Louvre (187). Der Typus des Laufenden stammt aus Jagddarstellungen wie z.B. auf Megarischen Bechern (196) und auf der Stele des Metrodoros (195). Verblüffende Ähnlichkeit zeigt der Herakles auf einer Skizze Pisanellos mit der Tötung der Hydra (197). Der italienische Maler der Renaissance steht vielleicht in der Tradition eines antiken Vorbildes, dessen Existenz durch die Calener Vasen und den Brustschmuck recht wahrscheinlich wird. Vielleicht stammt der Darstellungstyp sogar aus einem ikonographischen Zyklus wie jenem, den die Gibsabgüsse aus Memphis in Hildesheim repräsentieren (200).

Auf der Brustbinde Nr. 6 (T a f. 105 α-β) ist ein Jüngling mit Chlamys und Petassos dargestellt, dem wohl die charakteristischen Attribute eines Hermes fehlen, der aber doch eben deshalb ausgewählt wurde, weil er an den seelengeleitenden Gott erinnert.

Die Ohrringe Nr. 7 (T a f. 106 α-β) vom Erotentyp haben den Haken zum Einhängen unmittelbar auf dem Rücken. Dieser Typ ist demnach nicht nur für die spätest-hellenistische und vorallem für die römische Zeit kennzeichnend. Theatermaske und Phiale halten auch andere Eroten (231). Wahrscheinlich ist mit der Maske der Eroten jene des «Hegemon Presbytes» der Neuen Komödie wiedergegeben.

Die Armspiralen Nr. 8 (T a f. 107 α) und die Fingerringe Nr. 10 (T a f. 108) waren in

hellenistischer Zeit besonders beliebt. Die Armringe wurden mit den Schlangenköpfen nach oben an den Oberarmen gefunden, die Fingerringe an der rechten Hand.

Die schlichten Armringe Nr. 9 (T a f. 107 β) mit Widderkopfenden ahmen einen seit archaischer Zeit bekannten Typ orientalischer Herkunft nach (242). Ähnliche Tierkopfenden findet man an Armringen, die in direkte Verbindung mit der achämenidischen Kunst gebracht werden.

Auf dem Fingerring Nr. 11 α (T a f. 109 α-β) ist Telephos dargestellt, der von der Hirschkuh gesäugt wird, ein bei den Römern beliebtes Motiv. Ungewöhnlich ist der zurückgewandte und nicht nach unten zu Telephos geneigte Kopf des Tieres.

Auf dem Fingerring Nr. 11 β (T a f. 109 α, γ) ist eine Sphinx dargestellt, ein häufiges Motiv bei Schmuck und Gemmen seit archaischer Zeit.

Der Fingerring Nr. 12 (T a f. 110-111) hat eine Platte mit ovaler Fassung und Kristalleinlage, unter der in Drahtemail (Zelleneinlage) Efeublätter und ein Vogel dargestellt sind. Der dreifache Reif ist unten zu einem Herakleskno ten geschlungen. Diesem Fingerring gleichen zwei weitere, die sich in Privatsammlungen in Stuttgart und Luzern befinden (276, 277); alle drei Ringe stammen aus der gleichen Werkstatt. Diese kleine Gruppe (I) lässt sich mit einer grösseren Gruppe (II) von Fingerringen mit rechteckiger Fassung, gleichartigem Dekor und runder Stein- bzw. Kristalleinlage verbinden. Der Reif bildet fast immer einen Herakleskno ten. Diese Fingerringe setzen die Werkstatt-Tradition einer Fingerring-Gruppe (III) klassischer Zeit fort. Der Ring Nr.12 muss um die Mitte des 2. Jhs. v. Chr. datiert werden (286). Eine Zuweisung an ein bestimmtes Zentrum hellenistischer Zeit ist nicht möglich.

Die Danake Nr. 13 (T a f. 111 γ-δ) besteht aus zwei Blechscheiben mit zusammengefalzten Rändern. Es ist der Abdruck einer ätolischen Münze mit dem Eber (279-268 v. Chr.) (294).

Die Goldfäden Nr. 14 (T a f. 112 α-β) vom Stoff oder der Stickerei des Gewandes bilden Spiralen bzw. Wellenlinien.

Die Beigaben aus sehr dünnem Silberblech sind in schlechtem Zustand erhalten. Es sind: Fragmente eines doppelten Kamms Nr. 15 (A b b. 2-3; T a f. 113 α) vielleicht von einer Haarspange wie sie auch in Italien vorkommen (303, 304). Fragmente eines dreieckigen Kamms Nr. 16 (A bb. 4; T a f. 113 β). Dieser Typ begegnet auch in Italien und wurde bereits früher in Patras gefunden. Muschel aus zwei Silberblechen Nr. 17 (T a f. 113 γ-δ). Rechteckige Bleche, die Gewebe oder Geflecht nachahmen Nr. 18 (A b b. 5-6; T a f. 114 α); sie stammen entweder von einer Verkleidung oder es sind Gewebeimitationen als symbolische Gewandbeigabe, wie das als Grabsitte bekannt ist (321). Die Bleche Nr. 19 (A b b. 7-8; T a f. 114 β) ahmen ebenfalls Geflecht nach, vielleicht aus Stroh; sie waren Verkleidungen oder Gefässimitationen von symbolischer Bedeutung. Die rechteckigen Blättchen Nr. 20 (T a f. 115) mit einer Dionysosfigur, die an den Dionysos auf hellenistischen Münzen von Mykonos erinnert (325), stammen offensichtlich von der Verkleidung eines Kästchens. Unter den übrigen Beigaben aus Silber sind erwähnenswert die Bänder Nr. 24-31 (T a f. 115-116). Sie stammen von einem Kästchen oder von den Sandalen der Toten, da sie nahe bei und auf den Füssen gefunden wurden.

Das Grab enthielt ausserdem einen Bronzespiegel Nr. 35 (T a f. 117) mit Dekor aus eingeritzten konzentrischen Kreisen auf der Rückseite, eine Strigilis aus Eisen Nr. 36

(A b b. 11; T a f. 118) und ein Parfümfläschchen Nr. 37 (A b b. 12; T a f. 118), das ins 3. Viertel des 2. Jhs. v. Chr. datiert werden kann.

Die Grabbeigaben gehören zwei Kategorien an: a) Objekte für den Grabgebrauch und b) Gegenstände des täglichen Lebens. Zur zweiten zählen die Nr. 7, 12, 20, 35-37, zur ersten der übrige Goldschmuck und die Silberbleche.

Der Grabschmuck aus Gold ist entweder eine Nachahmung echten Schmucks oder er hat eine spezielle Form (Nr. 5, 6). Besonders wichtig ist, dass er eine zeitlich und handwerklich einheitliche Gruppe bildet. Die Beziehungen zu Italien zeigen die engen Handwerkskontakte von Patras mit dem Westen.

Die jugendliche Tote gehörte zur oberen Gesellschaftklasse, vielleicht hatte sie sogar selbst eine bedeutende Stellung inne. Ihren Angehörigen fehlte es weder an Reichtum noch an Verlangen, ihre geliebte Tote mit Juwelen zu schmücken, die mit ihren Darstellungen Träger des Glaubens an die Unsterblichkeit der Seele wurden, den die Menschen späthellenistischer Zeit hatten. Nach Ausweiss vieller Grabinschriften des 2. Jhs. v. Chr. und späterer Zeit (372) drücken die Darstellungen das Vertrauen und die Hoffnung auf ein Weiterleben im Jenseits aus. Herakles z.B., der die Hydra tötet, stärkt die Hoffnung, dass der Kampf um ein Leben nach dem Tod nicht umsonst ist. Die Nike opfert den Göttern ein Rind zu Gunsten des Weiterlebens der Verstorbenen. Der verlassene Telephos, den die Hirschkuh rettet, ist Symbol für die Rettung der Seele im Jenseits und der Hermes auf der Brustbinde bildet die Krönung der Hoffnungen auf eine sichere Reise in die andere Welt.

Der sonstige Grabschmuck zeigt Motive, die ebenfalls mit dem Tod in Beziehung stehen, wie die Sphinx, das Gorgoneion, die Eroten. Und der Brustschmuck mit den gekreuzten Bändern, der mit uralten Vorstellungen über die Fruchtbarkeit der Erde verbunden ist, muss magisch-religiös erklärt werden. Diese Totenzier bindet die Lebenskraft für die Fortsetzung in der anderen Welt. Der Silberkamm und die vermutlichen Sandalen bedeuten vielleicht, dass das Mädchen zu früh und unverheiratet gestorben ist.

I. A. PAPAPOSTOLOU

ROCK-CUT CHAMBER-TOMBS IN SAMOS

(F i g s. 1-22; P l s. 119-141)

The existence of chamber-tombs, hewn into the rocks above Lake Glyphada, has been known since earlier times. In the end of the 19th century, J. Böhlau examined some of them and gave a brief description of their types. A further number of tombs were excavated late-

ly, but they were all found plundered. Nevertheless, the findings and the observations made, with regard to the architectural form of the monuments and the burial customs, are quite interesting.

All of the tombs explored are assigned to the Hellenistic period and constitute a group with many common features and very little variety: A small *dromos*, which varies in shape according to the formation of the ground, leads to a chamber of square or rectangular plan with rounded corners. A Π-shaped bench occupies the three sides of the chamber, leaving a small vertical passage in front of the entrance. The walls, which are crudely hewn, have no coating, whereas the surfaces of the *dromos* are in many cases covered with mortar.

With the plundering of the tombs, their furnishings were scattered. The most valuable objects disappeared, much of the evidence was destroyed and, above all, the possibility to ascribe the funerary offerings to particular burials was lost. In spite of that, the finds themselves are quite significant for the study of the late Hellenistic pottery in Samos.

The first part of the study contains a detailed description of the monuments and funerary gifts and associates the latter with similar objects from other sites.

The second part records observations and conclusions relating to the form, the origin of type, and the dating of the monuments. It also includes a chronological and typological classification of the funerary gifts, particularly of the clay vases, among which the *unguentaria* are by far the largest group. These fall into the two main categories known, i.e. the fusiform and the bulbous *unguentaria*, as well as a third category, which combines a full body with a small conical or ring-shaped base. Finally, the burial customs and the ways of burial are noted and suppositions are made about the social position of the dead who had been buried in these tombs.

K. TSAKOS

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 31 (1976): ΜΕΛΕΤΑΙ

Page 50, line 26: Delete ... and Canabello (XXII) is obviously of Italian provenance, insert ...and Hanbalo is oriental.

Page 50, lines 29-30: For Apulians, read Apuleians.

Page 67 (XXI), line 3: For 'Omer, read Amar.

Page 67 (XXII), line 3: For Canabello, read Hanbalo.

Page 70 (XXIX), line 2: For Yehoshua, read Hesha'ah.

Page 72 (App. A), line 3: For Mirkadah, read Mercada.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 32 (1977): ΜΕΛΕΤΑΙ

Σελ. 152, σειρά 11: ἀντί... ὡς terminus ante quem τήν ἀρχή τῆς Ὑστεροκορινθιακῆς περιόδου καί ὡς terminus post quem τό τέλος τῆς Ὑστεροαρχαϊκῆς, διάβ.... ὡς terminus post quem τήν ἀρχή τῆς Ὑστεροκορινθιακῆς περιόδου καί ὡς terminus ante quem τό τέλος τῆς Ὑστεροαρχαϊκῆς.

Page 160, titre et texte de tesson n° 179 à page 168 (n° 185).

Page 168, titre et texte de tesson n° 185 à page 160 (n° 179).

Σελ. 240, σειρά 13: ἀντί *Οἱ θεῖες Γραφές ἀρκοῦσι* ... διάβ. Οἱ θεῖες Γραφές *ἀρκοῦσι* ...

Σελ. 240, σειρά 21: ἀντί ...μυστική Θεωρία, PG 89..., διάβ. ...μυστική θεωρία, PG 98...

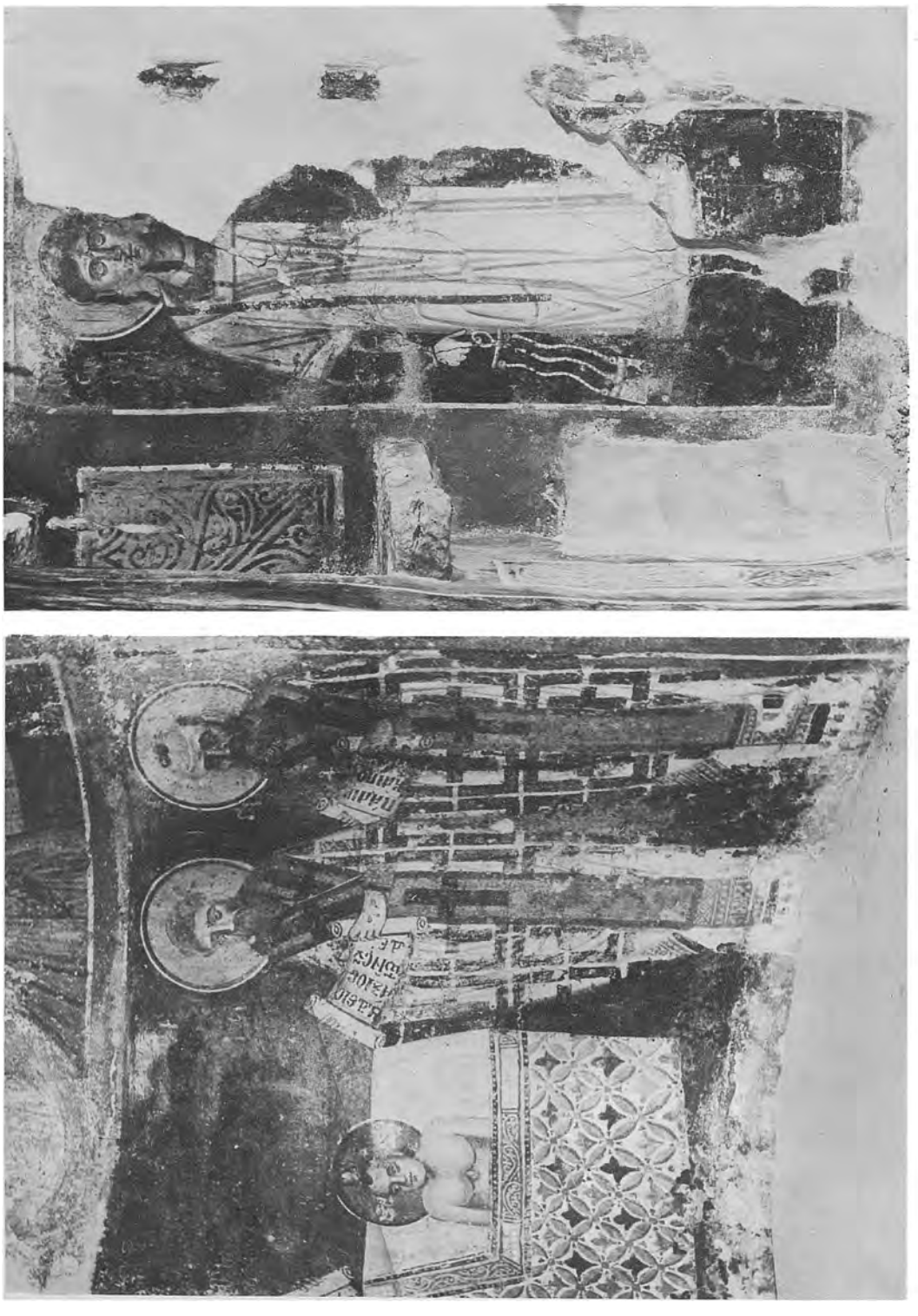
ΠΙΝΑΚΕΣ

Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα: α) Ἡ κτητορική ἐπιγραφή, β) Ἡ ἁψίδα τοῦ ἱεροῦ.

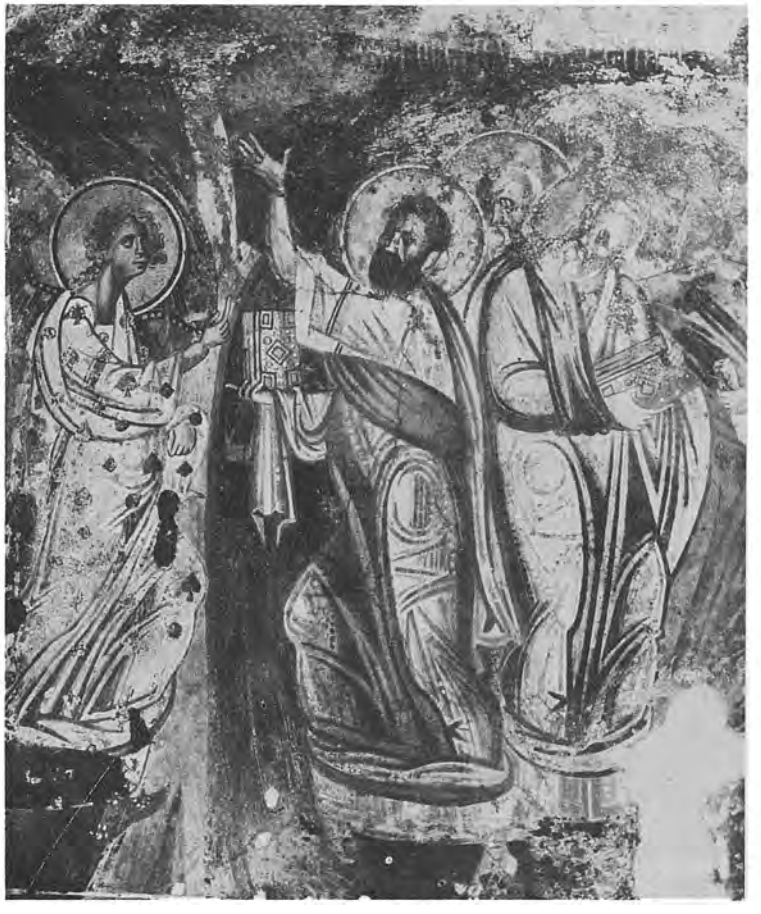
Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρα: α) Μελισμός καί συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, β) Ὁ διάκονος Στέφανος.

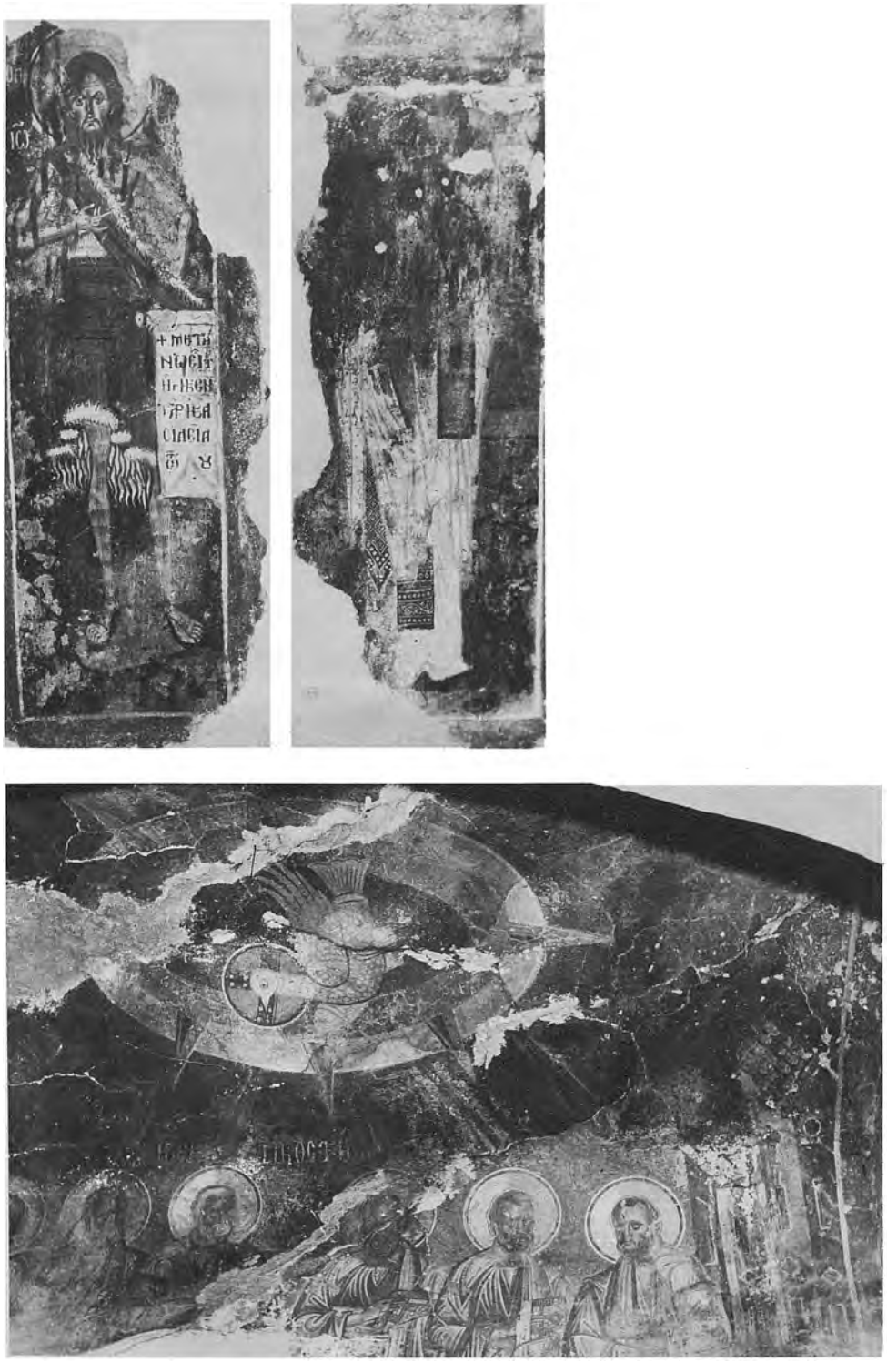
Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα: α) Ἱεράρχες στό νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, β) Τό νότιο ἡμιχόριο τῆς Ἀνάληψης.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα: α) Ὁ Πρόδρομος καί ἀδιάγνωστος ἱεράρχης στό βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, β) Τό ἀνατολικό ἡμιχόριο τῆς Πεντηκοστῆς.

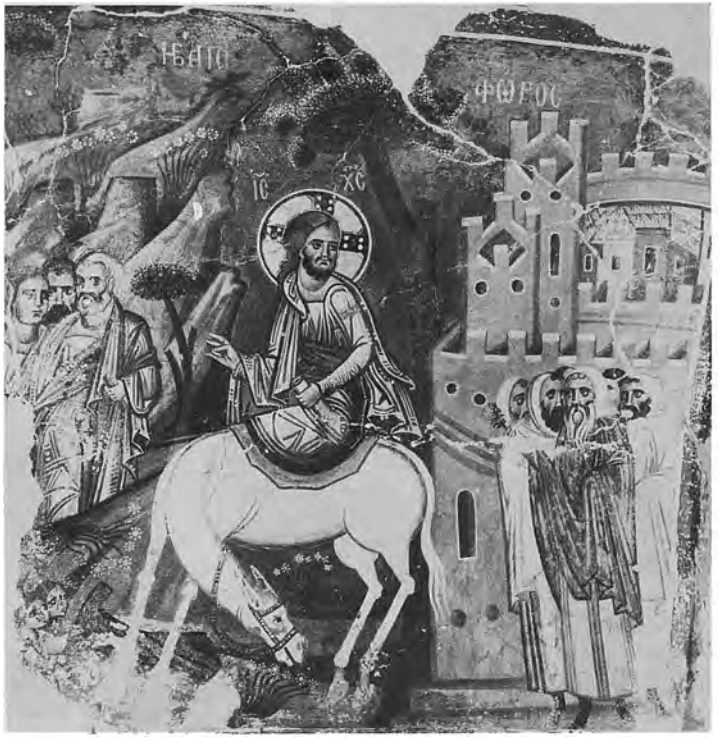
Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα: α) Ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ, ὁ Φύλαξ, β) Τμῆμα ἀπό τήν εἰς Ἅδου Κάθοδο.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα: α) Ἡ Βαϊοφόρος στό νότιο τοῖχο, β) Οἱ ἅγιοι Γεώργιος καί Δημήτριος.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

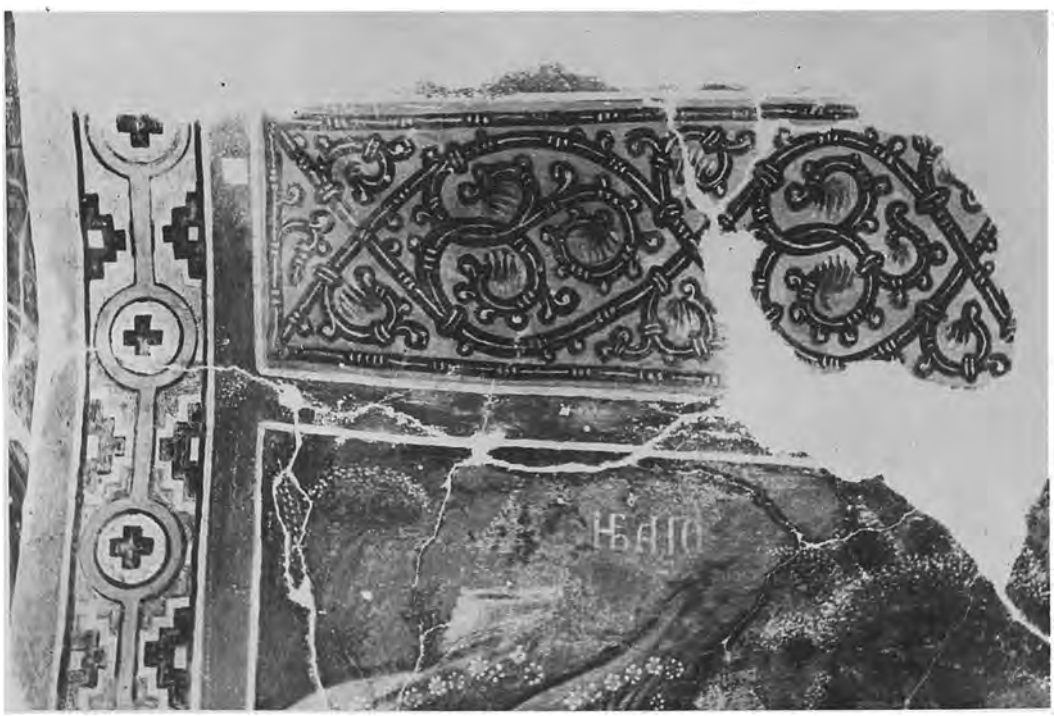

Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα: α) Ἡ παράσταση τοῦ Ἐνταφιασμοῦ, β) Ἡ ἁγία Ἄννα μέ τή Θεοτόκο καί οἱ ἅγιοι Θεόδωροι.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα: α) Διακοσμητικό θέμα τῆς ἁψίδας τοῦ ἱεροῦ, β) Τό διακοσμητικό στό κλειδί τῆς δυτικῆς καμάρας.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

α) Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα. Ὁ ἅγιος Γεώργιος (λεπτομέρεια, πρβλ. Π ί ν. 6 β), β) Ὁ ἄγγελος τῆς Ἀνάληψης ἀπό τούς Ἁγίους Ἀποστόλους τοῦ Ρεϊ.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

α) Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα. Ὁ ἅγιος Δημήτριος (λεπτομέρεια, πρβλ. Π ί ν. 6 β), β) Ψαχνά. Μονή Καλυβίτη. Ὁ πρωτομάρτυρας Στέφανος.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα: α) Ὁ ἅγιος Βλάσιος (λεπτομέρεια), β) Λεπτομέρεια ἀπό τήν παράσταση τοῦ ἐνταφιασμοῦ (πρβλ. Π ί ν. 7 α).

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

α) Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα. Οἱ ἀπόστολοι τῆς Πεντηκοστῆς (λεπτομέρεια). β) Οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι ἀπό τή Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

α) Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα. Ὁ Χριστός ἀπό τή Βαϊοφόρο (λεπτομέρεια, πρβλ. Π ί ν. 6 α), β) Ἀπό τήν Ἔγερση τοῦ Λαζάρου στήν Ὄμορφη Ἐκκλησιά τῆς Ἀθήνας.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

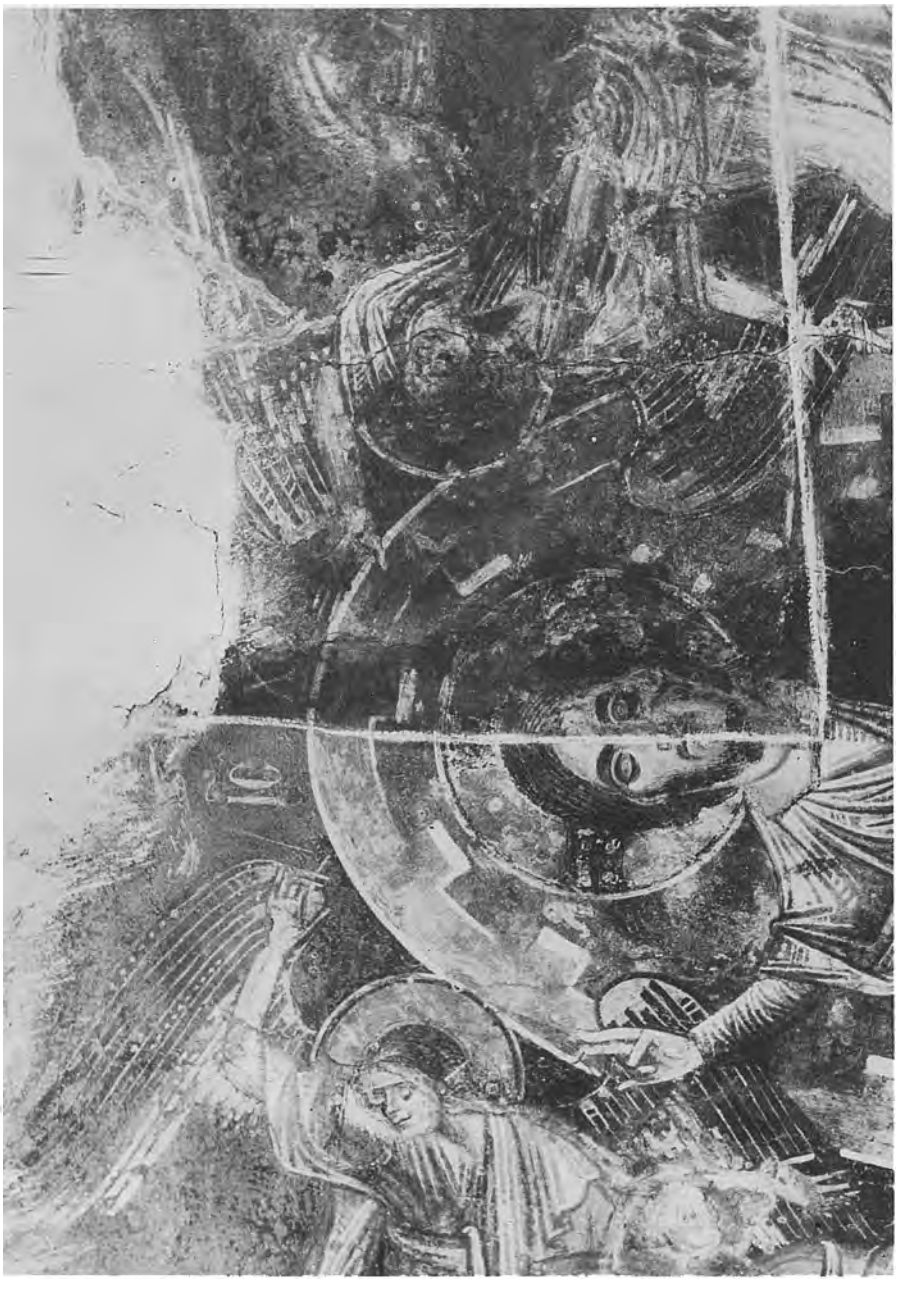
Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα: α) Ὁ ἄγγελος τῆς Ἀνάληψης (λεπτομέρεια, πρβλ. Πίν. 3 β), β) Ἡ ἁγία Καλλιόπη.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Ἁγία Θέκλα. Ναός Ἁγίας Θέκλας. Ὁ ἅγιος Νικόλαος.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Ἁγία Θέκλα. Ναός Ἁγίας Θέκλας. Ὁ Χριστός ἀπό τήν Ἀνάληψη.

Ἁγία Θέκλα. Ναός Ἁγίας Θέκλας. Τό βόρειο ἡμιχόριο ἀπό τήν Ἀνάληψη.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Ἁγία Θέκλα. Ναός Ἁγίας Θέκλας. Ἀπό τό νότιο ἡμιχόριο τῆς Ἀνάληψης.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Ἁγία Θέκλα. Ναός Ἁγίας Θέκλας: α) Στηθάρια ἁγίων στό νότιο τοῖχο, β) Διακοσμητικό ἀπό τό βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

α) Ἁγία Θέκλα. Ναός Ἁγίας Θέκλας. Στηθάριο μέ τή μορφή τῆς ἁγίας Ἰουλίττας, β) Ἡ ἁγία Βαρβάρα ἀπό τή Nereditsa.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

α) Ἁγία Θέκλα. Ναός Ἁγίας Θέκλας. Ὁ Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος ἀπό τό νότιο τοῖχο, β) Ἀδιάγνωστος ἱεράρχης ἀπό τό ναό τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Μακρυχώρι.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

α) Μακρυχώρι. Ἀπό τήν Ἀνάληψη στό ναό τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, β) Ὀξύλιθος. Ἀπό τήν Ἀνάληψη στό ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

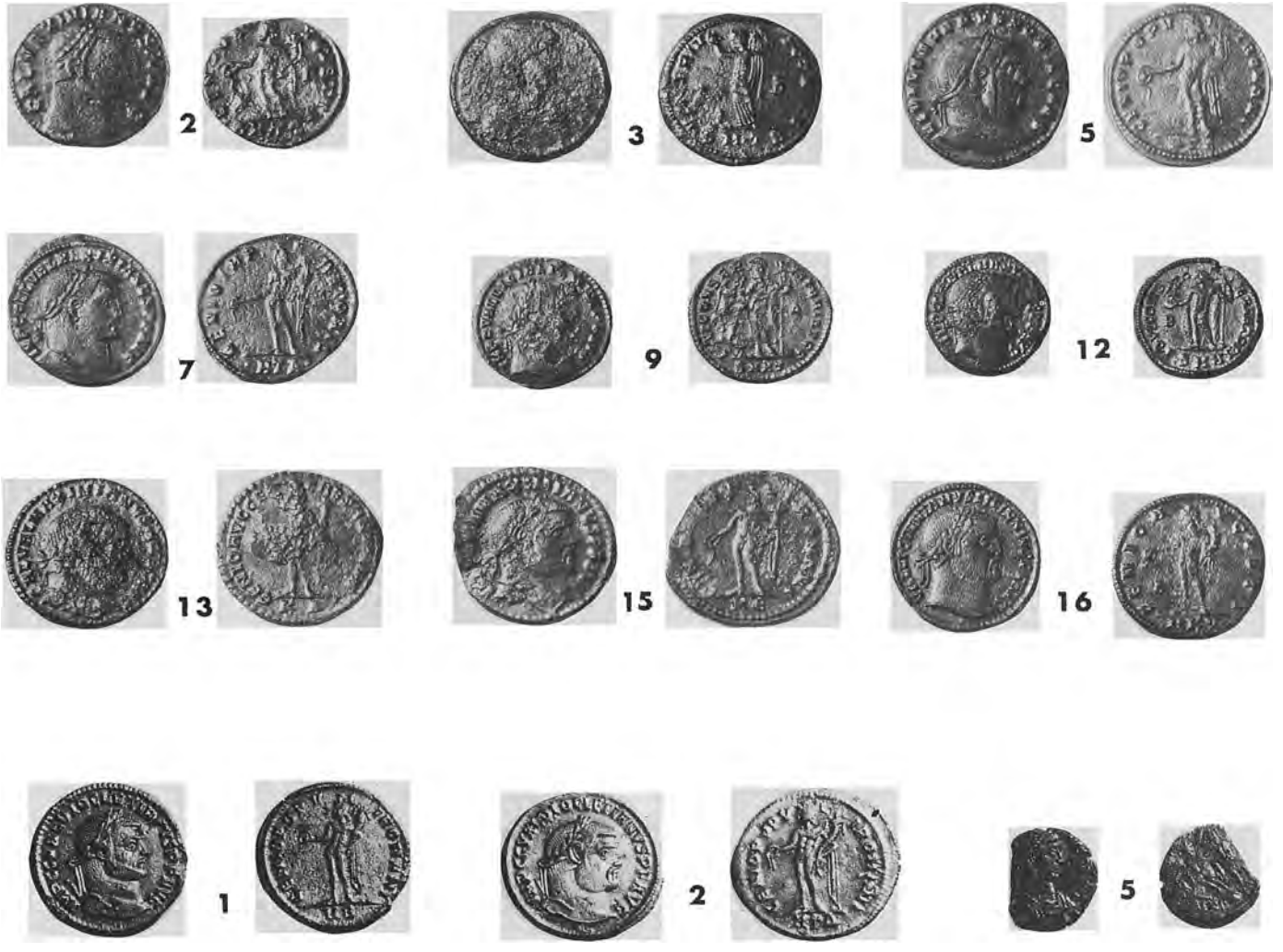
Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

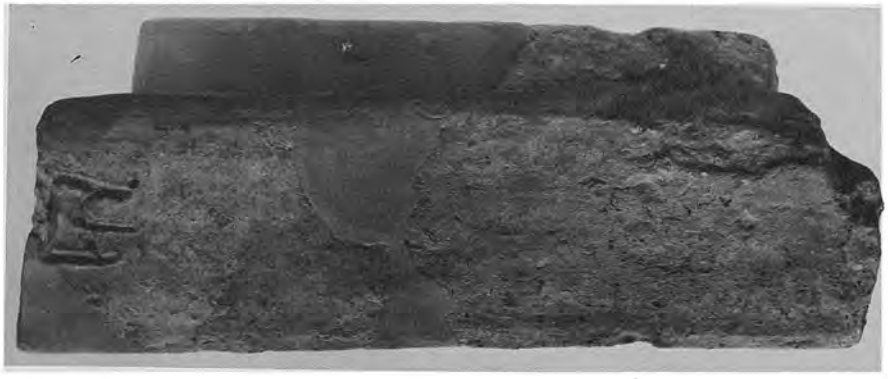
α) Πυργί. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα. Ὁ ἀπόστολος Πέτρος ἀπό τή Βαϊοφόρο, β) Fetiye Djami. Ὁ ἀπόστολος Πέτρος.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Ἀνασκαφή Φιλίππων. Θησαυρός Α΄ καί Β΄.

Β. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΝΝΑ

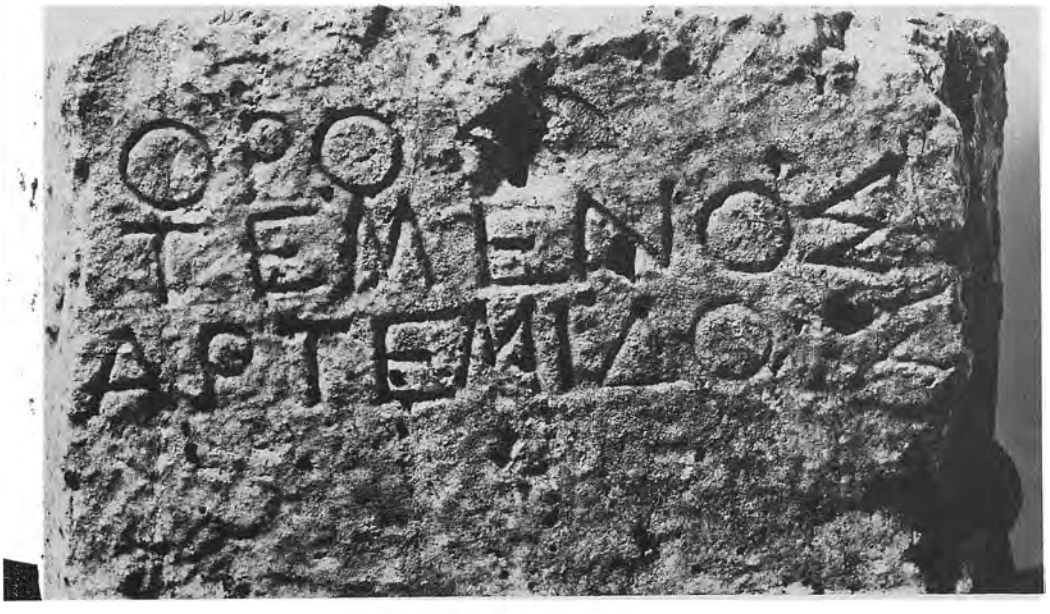

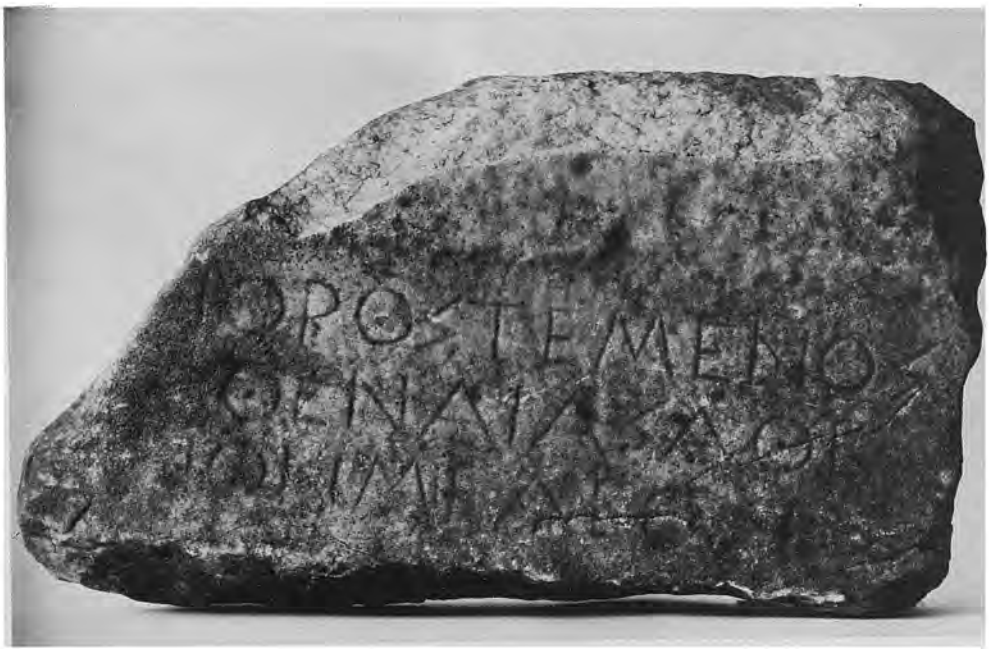

Βλυχάδες Παλαικάστρου: α-γ) Πήλινος ἀγωγός. Πλάγια ὄψη, ὄψη τριῶν τετάρτων, ἐσωτερική ὄψη, ἀντίστοιχα, δ) Ἐγχάρακτος διπλός πέλεκυς, ε) Ἀγγεῖο.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Πυθαγόρειο Σάμου. Κάστρο Λογοθέτη: α-β) Ἐπιγραφές Ι καί ΙΙ.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

Μολυβδόβουλλα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν.

Ν. ΖΗΚΟΣ

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

Μολυβδόβουλλα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν.

Ν. ΖΗΚΟΣ

Γεράκι Λακωνίας. Ναός Ἁγίου Νικολάου: α) Ὁ ναός ἀπό ΝΔ., β) Ἀνατολική ὄψη.

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Γεράκι Λακωνίας. Ναός Άγίου Νικολάου. Ὁ ἅγιος Νικόλαος στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ.

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Γεράκι Λακωνίας. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Ἄγγελος-διάκονος καί ὁ ἅγιος Βασίλειος στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ.

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

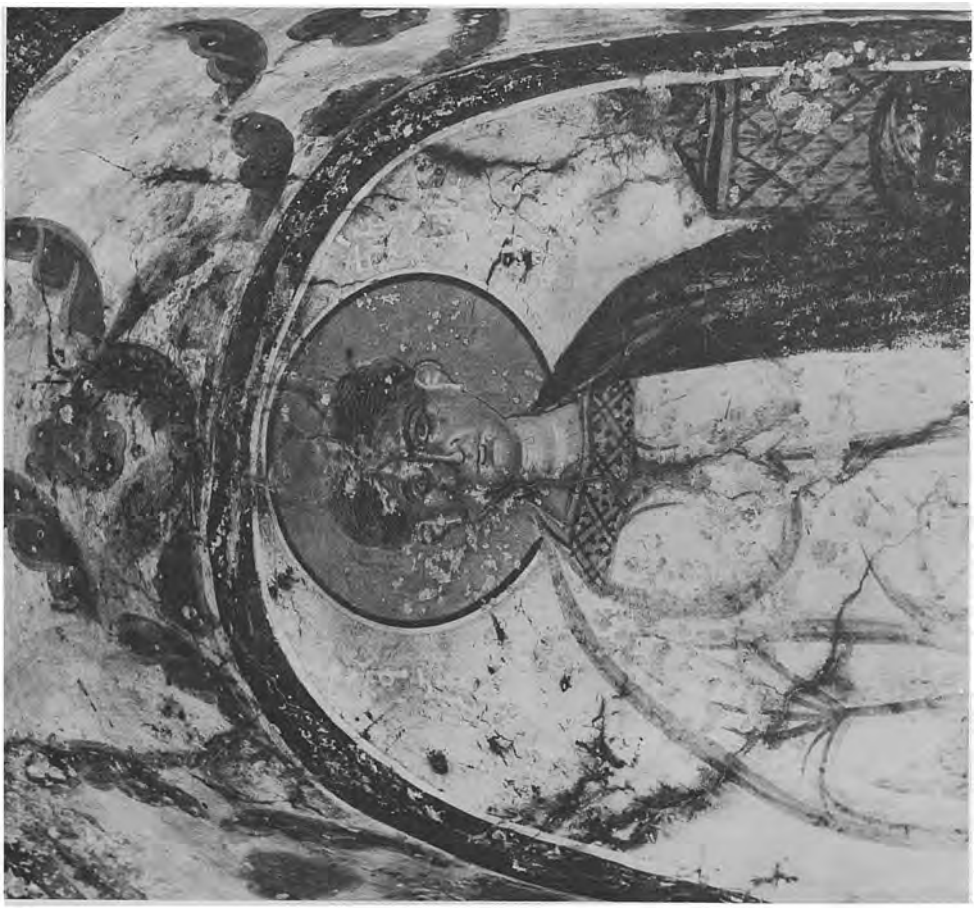
Γεράκι Λακωνίας. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Ὁ ἄγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Γεράκι Λακωνίας. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Ἡ Πεντηκοστή (λεπτομέρεια).

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Γεράκι Λακωνίας. Ναός Άγίου Νικολάου: α-β) Ό άγιος Στέφανος στην πρόθεση.

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Γεράκι Λακωνίας. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Ὁ ἅγιος Νικόλαος στό τύμπανο τοῦ ἁψιδώματος (λεπτομέρεια).

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Γεράκι Λακωνίας. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Ὁ Χριστός (λεπτομέρεια Π ί ν. 35).

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Γεράκι Λακωνίας. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Ἡ Παναγία (λεπτομέρεια Π ί ν. 35).

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

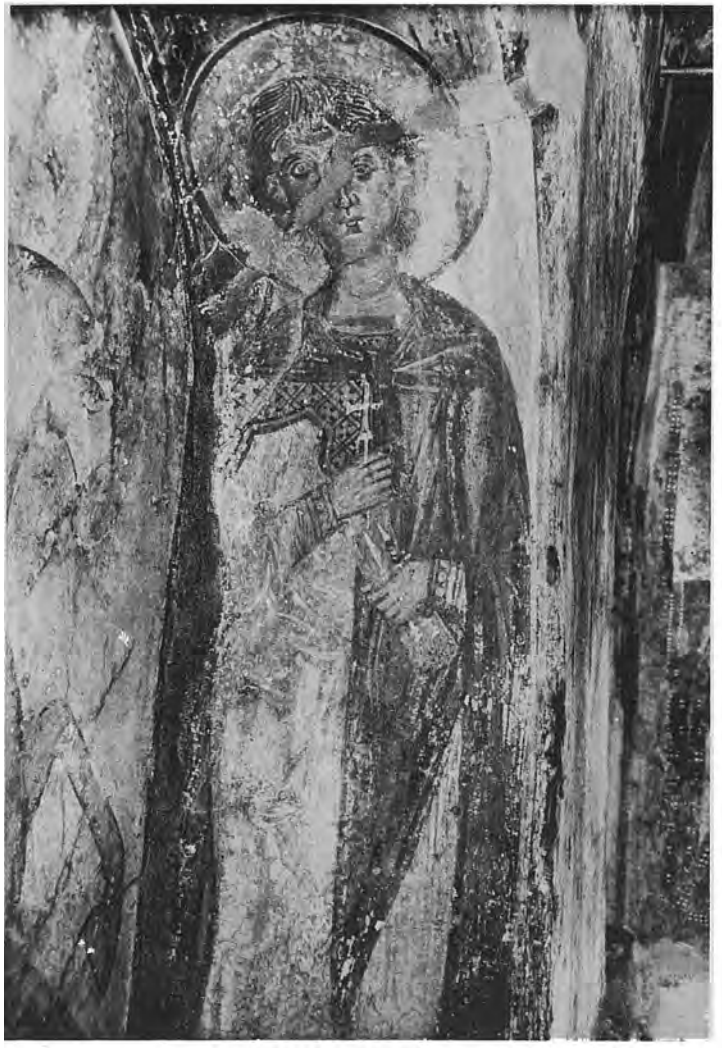
Γεράκι Λακωνίας. Ναός Ἁγίου Νικολάου: α) Ὁ ἅγιος Ἰωακείμ (λεπτομέρεια), β) Ἡ ἁγία Ἄννα (λεπτομέρεια).

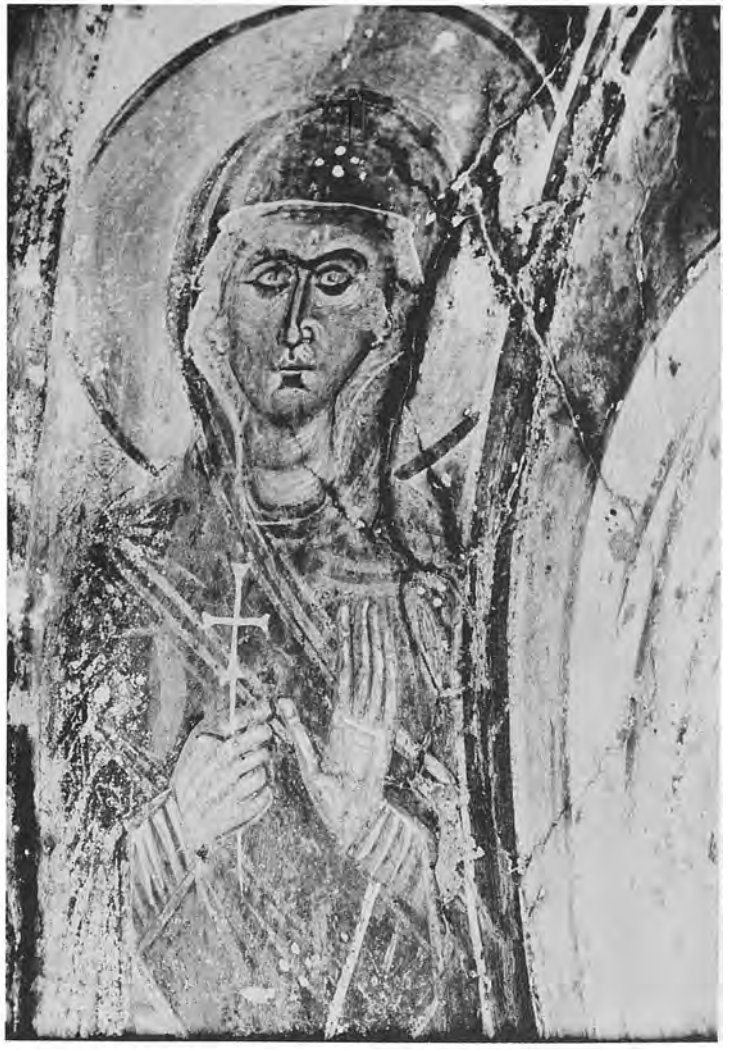
ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Γεράκι Λακωνίας. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Ἁγία, ὁ ἅγιος Δημήτριος καί ἀδιάγνωστος ἅγιος.

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Γεράκι Λακωνίας. Ναός Ἁγίου Νικολάου: α) Ὁ ἅγιος Ἀνδρόνικος (λεπτομέρεια), β) Ἡ ἁγία Σοφία (λεπτομέρεια).

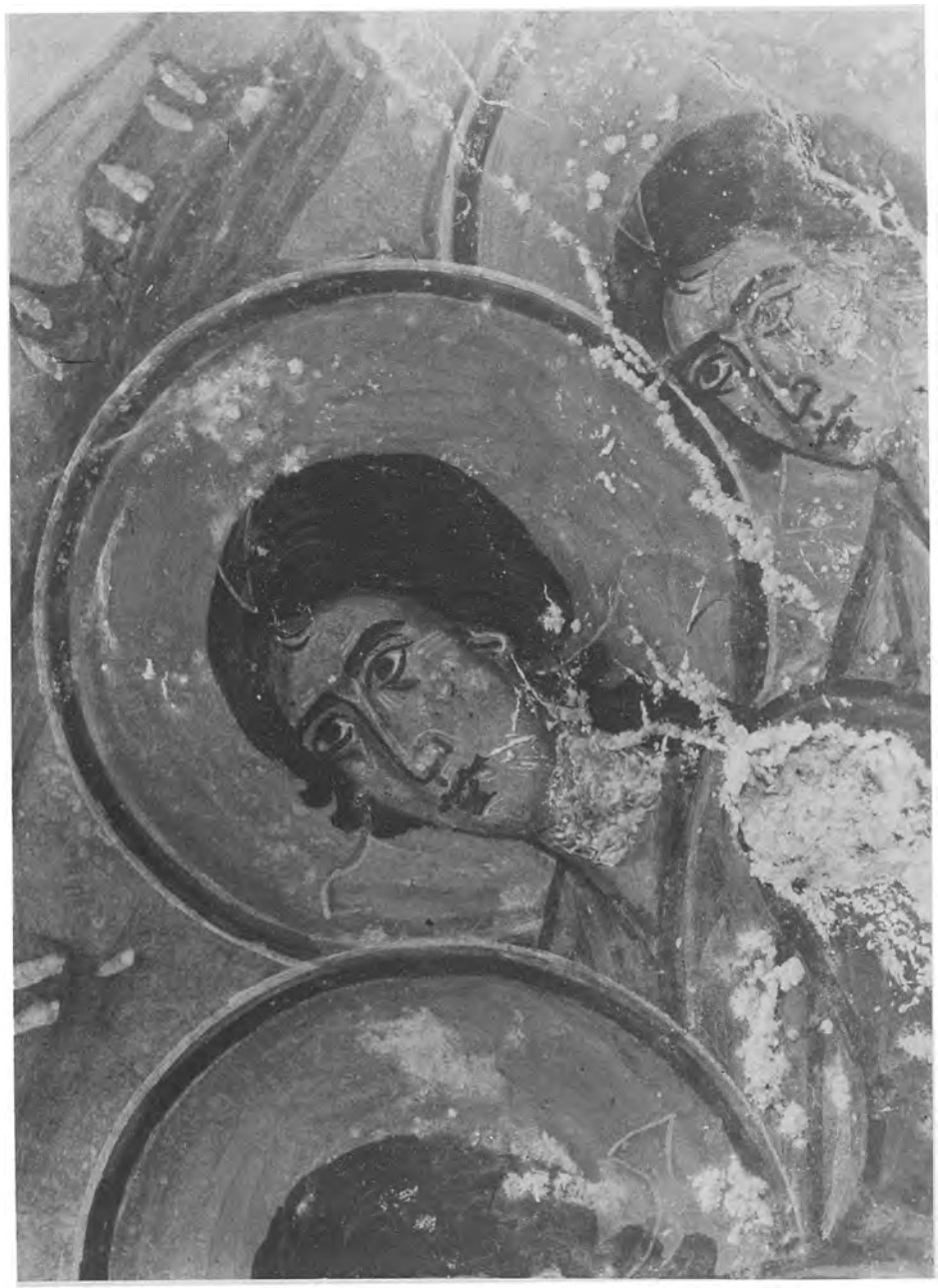
ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

α) Γεράκι Λακωνίας. Ναός Ἁγίου Ἀθανασίου. Ὁ ἅγιος Νικόλαος. β) Σαγγρί Νάξου. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Ἱεράρχης στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ.

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Σαγγρί Νάξου. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Λεπτομέρεια ἀπό τή Βάπτιση.

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Αἴγινα. Ὅμορφη Ἐκκλησιά. Λεπτομέρεια ἀπό τή Γέννηση.

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Κερατέα Αττικῆς. Ναός Ἁγίας Κυριακῆς. Ἡ Γέννηση.

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Γεράκι Λακωνίας. Ναός Ἁγίου Ἀθανασίου. Ἡ Παναγία. Λεπτομέρεια ἀπό τήν παράσταση τοῦ ἁγίου Νικολάου.

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Γεράκι Λακωνίας. Ναός Ἁγίου Ἀθανασίου. Τά Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (λεπτομέρεια).

ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Ἡ ἑρμαϊκή στήλη ἀπό τό Σούνιο ἀριθ. εὐρ. Ἐθνικοῦ Μουσείου 4868.

ΙΣΜΗΝΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

Ἡ ἑρμαϊκή στήλη ἀπό τό Σούνιο ἀριθ. εὐρ. Ἐθνικοῦ Μουσείου 4868.

ΙΣΜΗΝΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

α-γ) Ἡ κεφαλή τῆς ἑρμαϊκῆς στήλης ἀριθ. εὑρ. Ἐθνικοῦ Μουσείου 4868.

ΙΣΜΗΝΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

α-γ) Ἡ ἑρμαϊκή κεφαλή ἀριθ. εὑρ. Ἐθνικοῦ Μουσείου 5270.

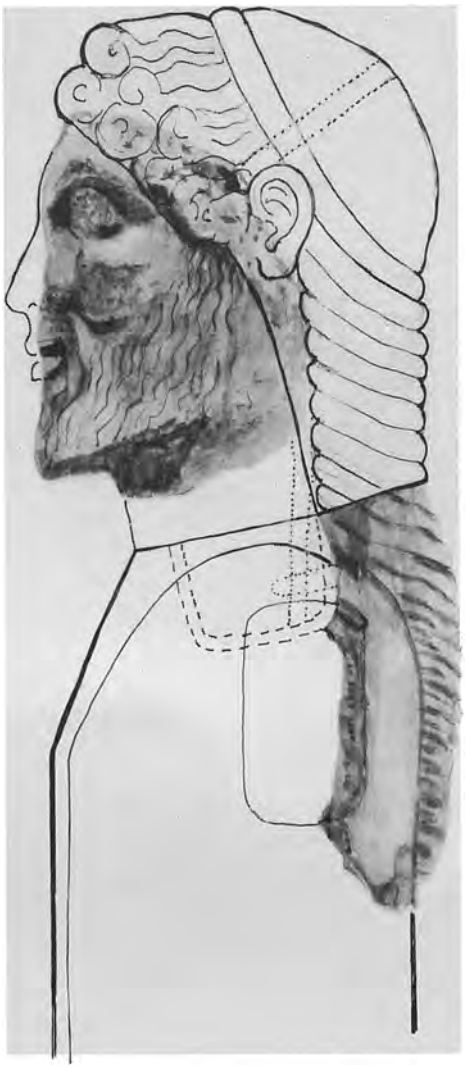
ΙΣΜΗΝΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

α-β) Τό πίσω καί πάνω μέρος τῆς κεφαλῆς 5270.

ΙΣΜΗΝΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

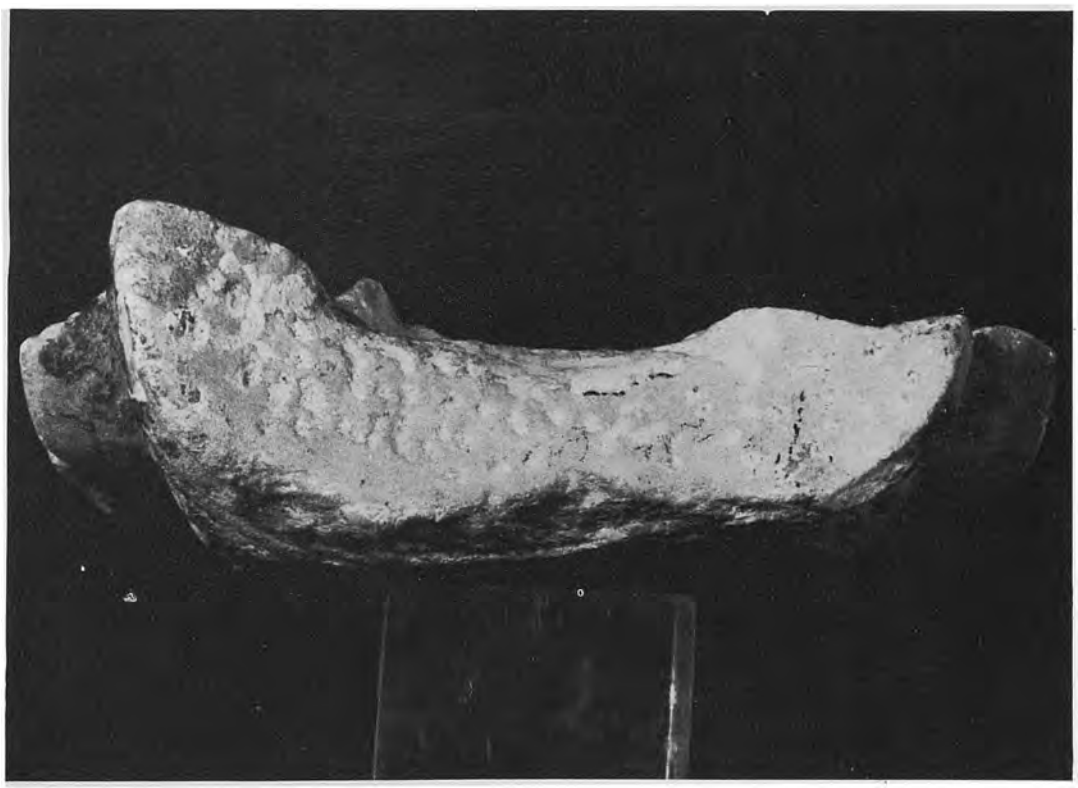

Πιθανή ἀναπαράσταση ἑρμαϊκῆς στήλης μέ τήν κεφαλή ἀριθ. εὐρ. Ἐθνικοῦ Μουσείου 5270 καί τή στήλη ἀριθ. εὐρ. Μουσείου Ἀκροπόλεως 170 (σχέδιο Στ. Τριάντη).

ΙΣΜΗΝΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

α-γ) Ἑρμαϊκή στήλη ἀριθ. εὑρ. 170 Μουσείου Ἀκροπόλεως.

ΙΣΜΗΝΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

α-β) Ἡ ἑρμαϊκὴ στήλη τῆς Ἐρέτριας.

ΙΣΜΗΝΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

Τό πίσω μέρος τῆς ἑρμαϊκῆς στήλης τῆς Ἐρέτριας.

ΙΣΜΗΝΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

Παλαιόπολη Κερκύρας: α-β) Ἡ θέση ὅπου βρέθηκε ὁ ἀποθέτης.

ΚΑΛ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Κερκυραϊκά ἔνθρονα εἰδώλια ἀπό τή Συλλογή Καραπάνου: α-δ) Ὁμάδα Α΄ (3482, 3484, 3485, 3498).

ΚΑΛ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Κερκυραϊκά ἔνθρονα εἰδώλια ἀπό τή Συλλογή Καραπάνου: α-δ) Ὁμάδα Α΄ (3510, 3512, 3511).

ΚΑΛ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

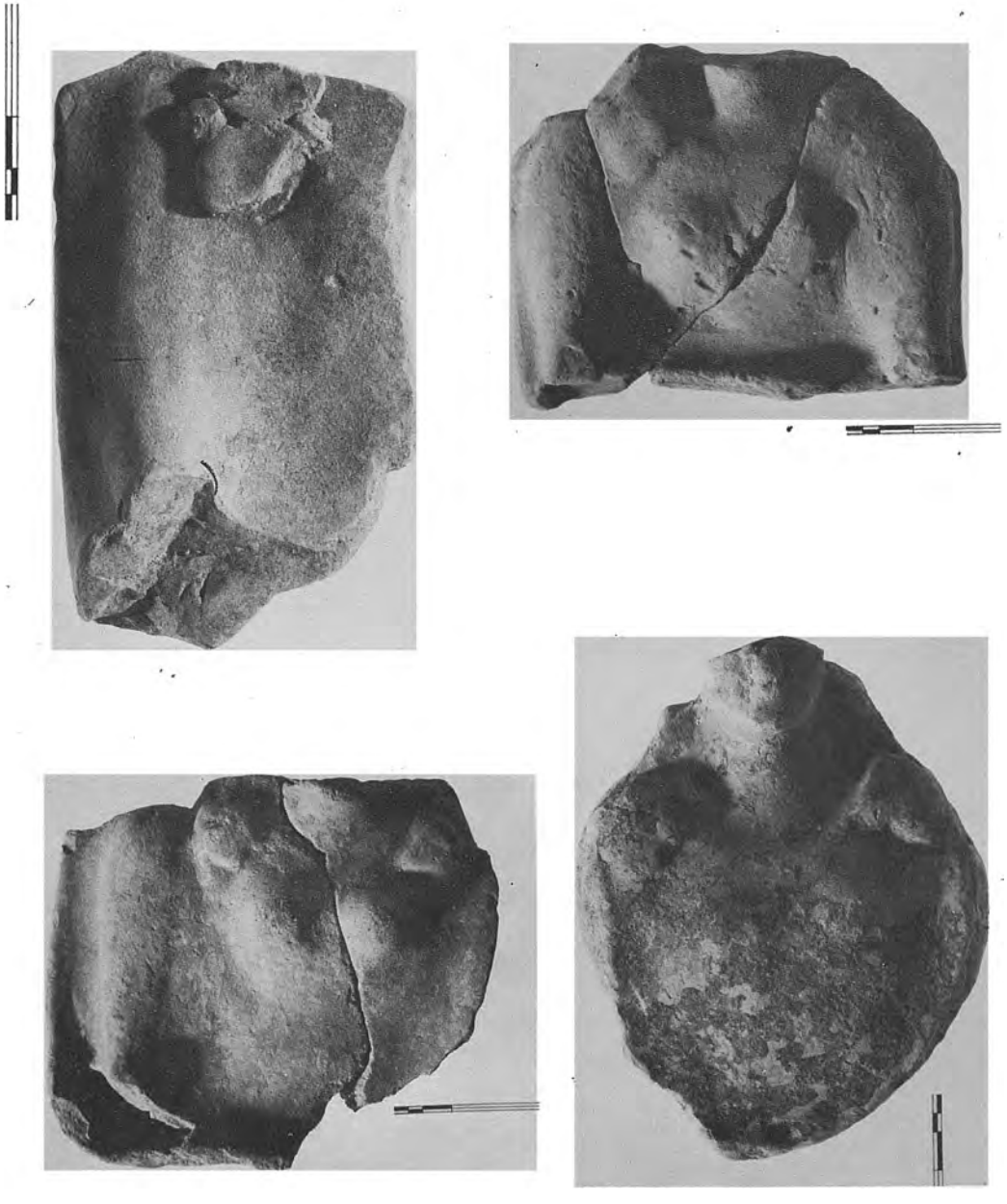

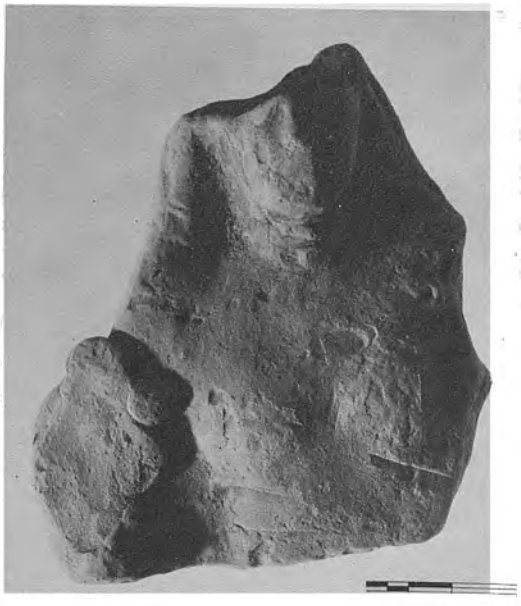
Κερκυραϊκά ἔνθρονα εἰδώλια ἀπό τή Συλλογή Καραπάνου: α-γ) Ὁμάδα Α΄ (3523, 3638, 3641).

ΚΑΛ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Κερκυραϊκά ἔνθρονα εἰδώλια ἀπό τή Συλλογή Καραπάνου: α-δ) Ὁμάδα Β΄ (3560, 3619, 3620, 3636).

ΚΑΛ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

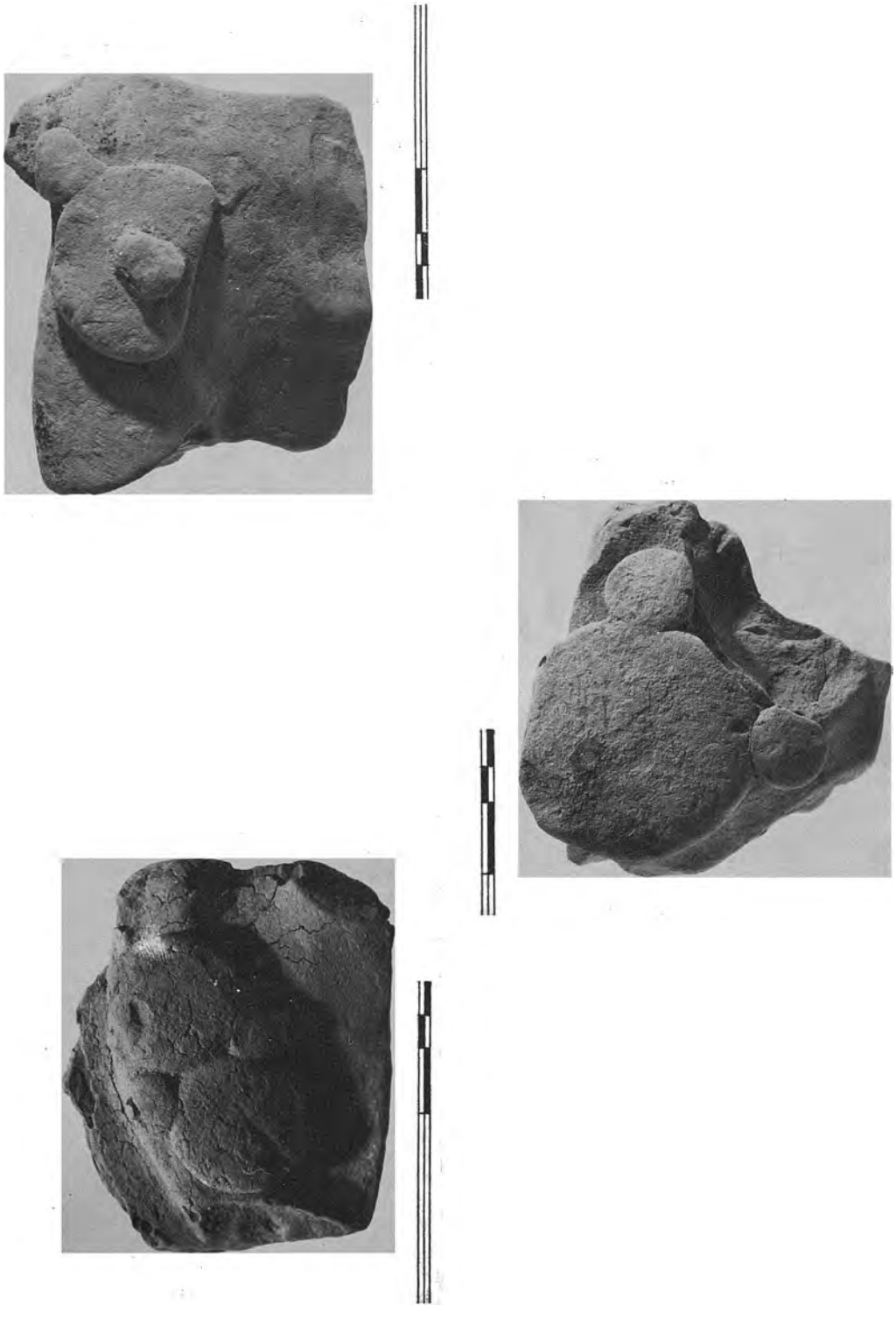

Κερκυραϊκά ἔνθρονα εἰδώλια ἀπό τή Συλλογή Καραπάνου: α-δ) Ὁμάδα Β΄ (3637, 3647, 3646, 3651).

ΚΑΛ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

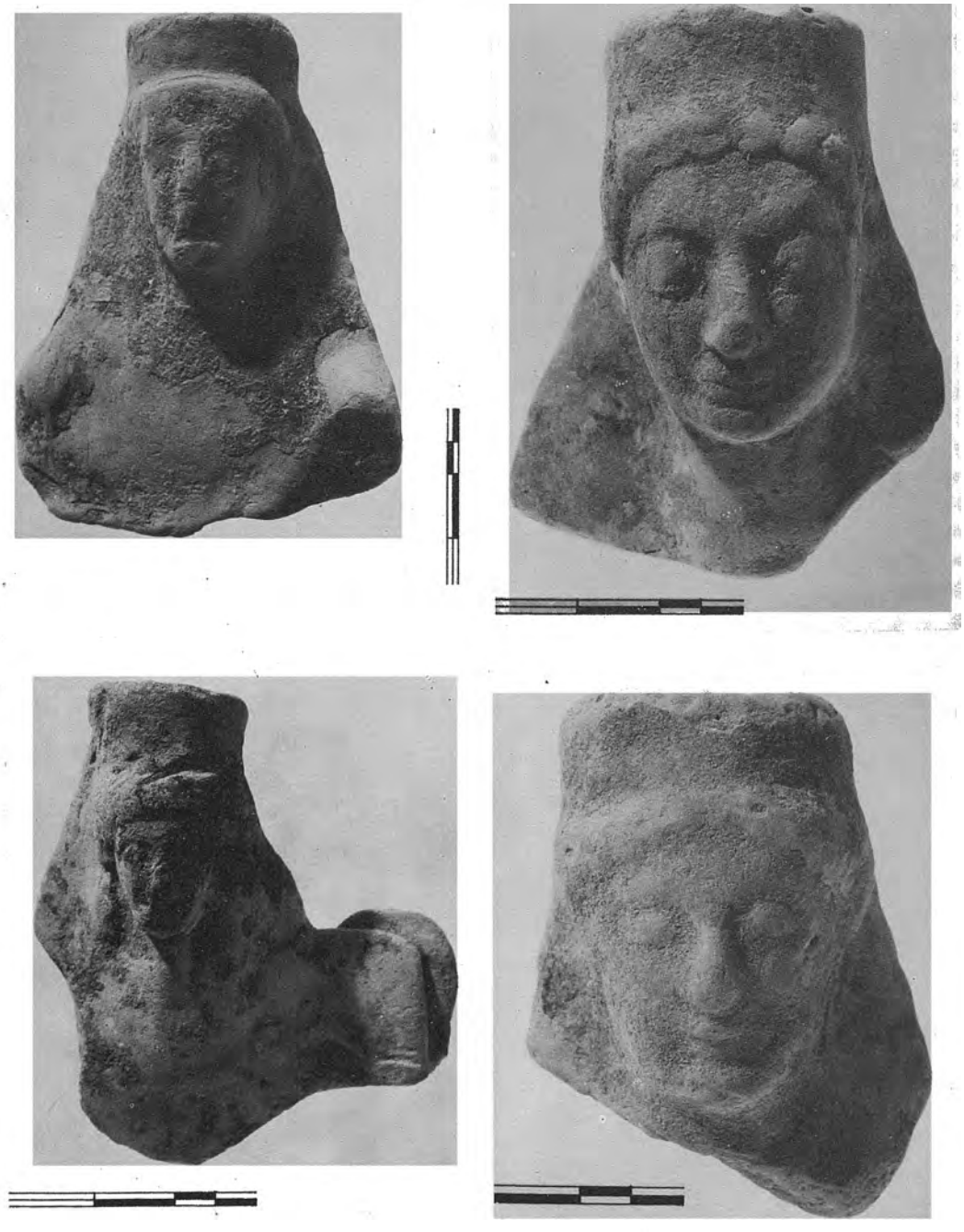
Κερκυραϊκά ἔνθρονα εἰδώλια ἀπό τή Συλλογή Καραπάνου: α-γ) Ὁμάδα Β΄ (3653, 3655, 3654).

ΚΑΛ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Κερκυραϊκά ἔνθρονα εἰδώλια ἀπό τή Συλλογή Καραπάνου: α-δ) Ὁμάδα Γ' (3550, 3551, 3552, 3553).

ΚΑΛ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Κερκυραϊκά ἔνθρονα εἰδώλια ἀπό τή Συλλογή Καραπάνου: α-δ) Ὁμάδα Γ΄ (3554, 3556, 3561, 3568).

ΚΑΛ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Κερκυραϊκά ἔνθρονα εἰδώλια ἀπό τή Συλλογή Καραπάνου: α-δ) Ὁμάδα Γ' (3569, 3583, 3585, 3607).

ΚΑΛ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

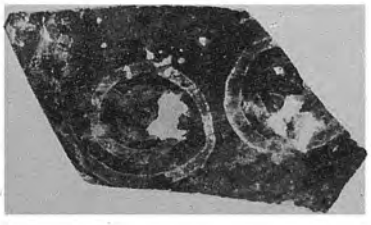

Κερκυραϊκά ἔνθρονα εἰδώλια ἀπό τή Συλλογή Καραπάνου. Ὁμάδα Δ΄ (3681).

ΚΑΛ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Palais de Mallia: a-c) Tessons du Néolithique Récent et du Néolithique Finale, d) Fragments d'une grande jarre du MA II B, e) Jarre à bec du MM I/II, f) Fragment de vase ouvert du MM III A, g-h) Tasses du MM I B/MM II au MM III B/MR I A.

H. VAN EFFENTERRE - Y. TZEDAKIS

Palais de Mallia: a-f) Coupelles et gobelets du MM I B/MM II au MM III B/MR I A, g) Jarre tronconique du MM I B/MM II au MM III B/MR I A.

H. VAN EFFENTERRE - Y. TZEDAKIS

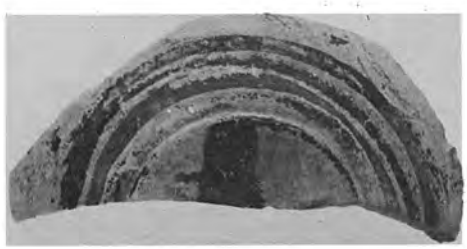
Palaiṣ de Mallia: a) "Pelle a feu" du MM III B/MR I, b) Lampe et "boîte à feu" du MM III B/MR I, c) Cruche à embouchure tréflée du MM III B/MR I, d) Amphoriskos du MM III B/MR I.

H. VAN EFFENTERRE - Y. TZEDAKIS

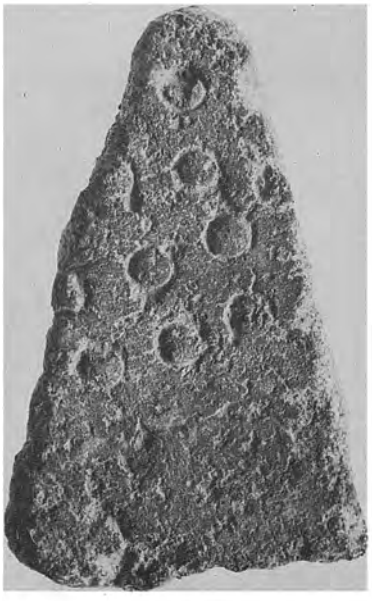

Palais de Mallia: a) Coupe à pied bas MM III B/MR I A, b) Fragments d'une cruche du MR I A, c) Bord d'un rhyton du MR I A, d) Fond de vase du MM III B/MR I A, e) Anse d'un grand vase du MM III B/MR I A, f) Fond d'une coupelle du MM III B/MR I A.

H. VAN EFFENTERRE - Y. TZEDAKIS

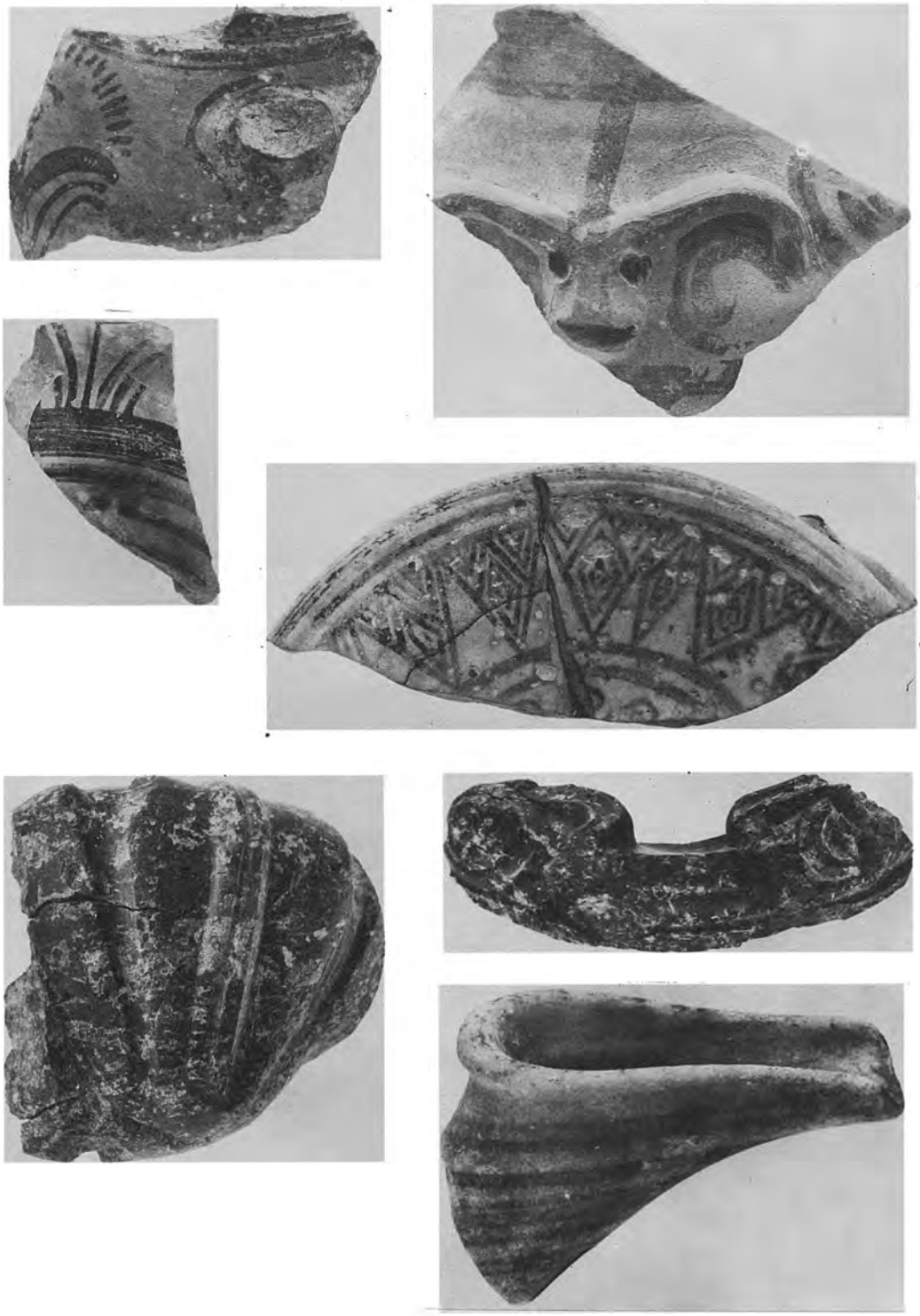

Palais de Mallia: a) Fragment de pithos (?) du MM III B/MR I A, b) Extrémité de poterie tubulaire du MM III B/MR I A, c) Poids de fil à plomb (?) du MM III B/MR I A, d, g) Couvercles de vases du MM III B/MR I A, e) Fragment d'un rebord du MM III B/MR I A, f) Poids de filet du MM III B/MR I A.

H. VAN EFFENTERRE - Y. TZEDAKIS

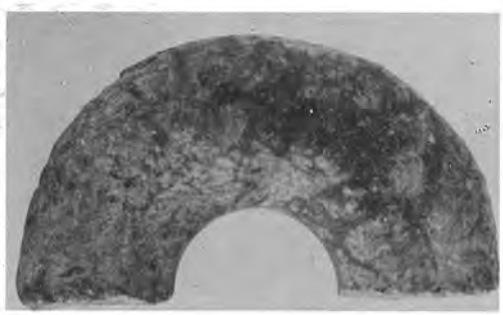

Palais de Mallia: a-c) Tessons du MR III, d) Tesson géométrique, e-g) Fragments de vases de pierre.

H. VAN EFFENTERRE - Y. TZEDAKIS

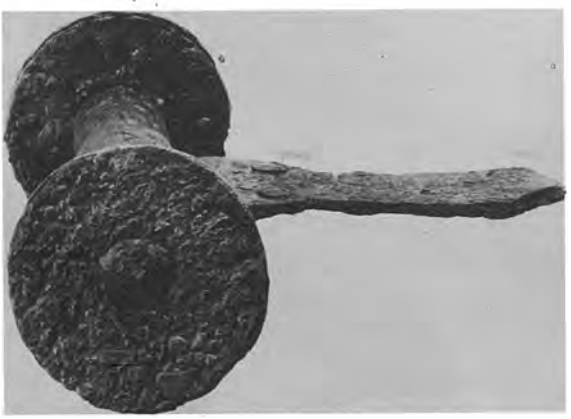

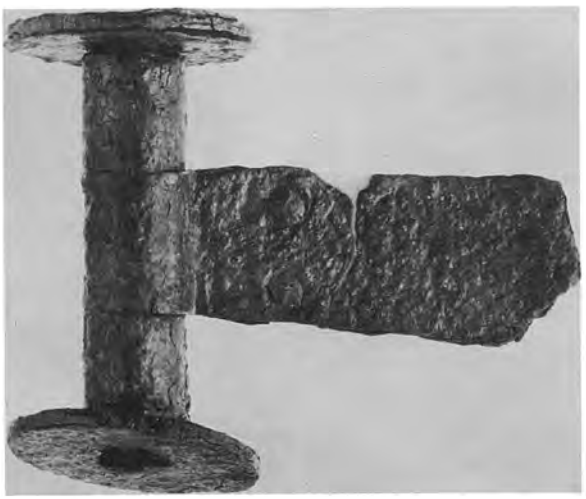

Palais de Mallia: a) Poids de pierre, b-c) Demi-anneaux de pierre, d) Moule de pierre, e) Os d'animaux sciés et perforés, f) Plaquette d'ivoire.

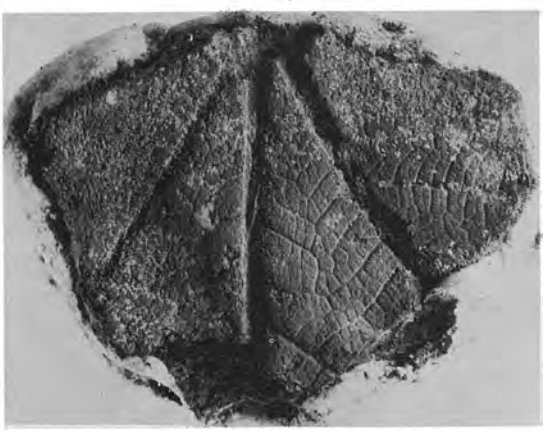
H. VAN EFFENTERRE - Y. TZEDAKIS

Palais de Mallia: a-b) Chariots de bronze, c) Douille de bronze, d) Bivalve fossile, e) Empreinte de feuille.

H. VAN EFFENTERRE - Y. TZEDAKIS

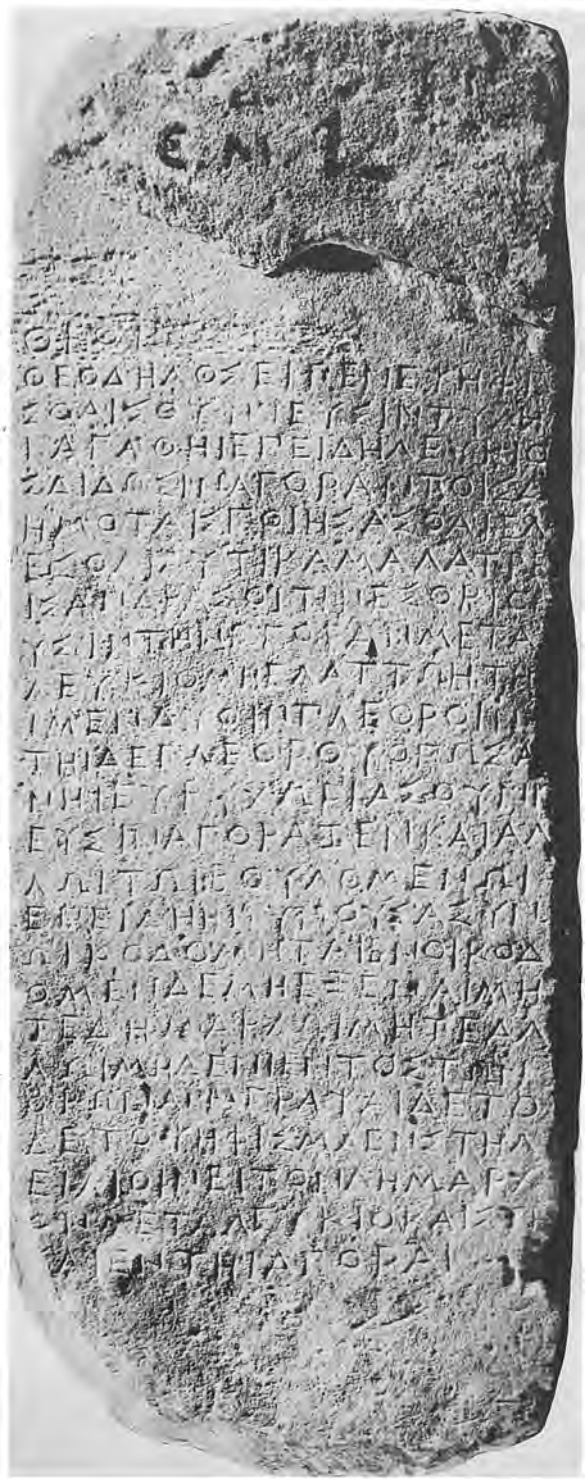

Palais de Mallia: a) Torse féminin, b-d) Statuette d'adorant (?).

H. VAN EFFENTERRE - Y. TZEDAKIS

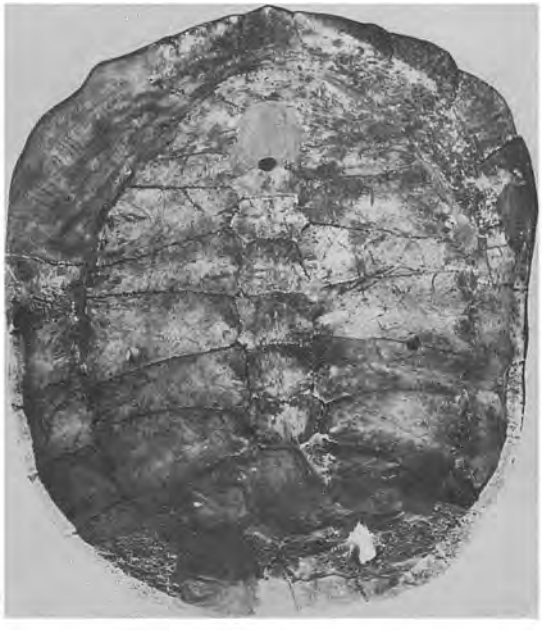
Ψήφισμα τοῦ δήμου Σουνιέων (IG II² 1180). Ἐπιγραφικό Μουσεῖο ἀριθ. 1.

ΕΥΑΓΓ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

α-β) Ὄστρακο Βασσῶν (πρίν καί μετά τή συμπλήρωση).

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

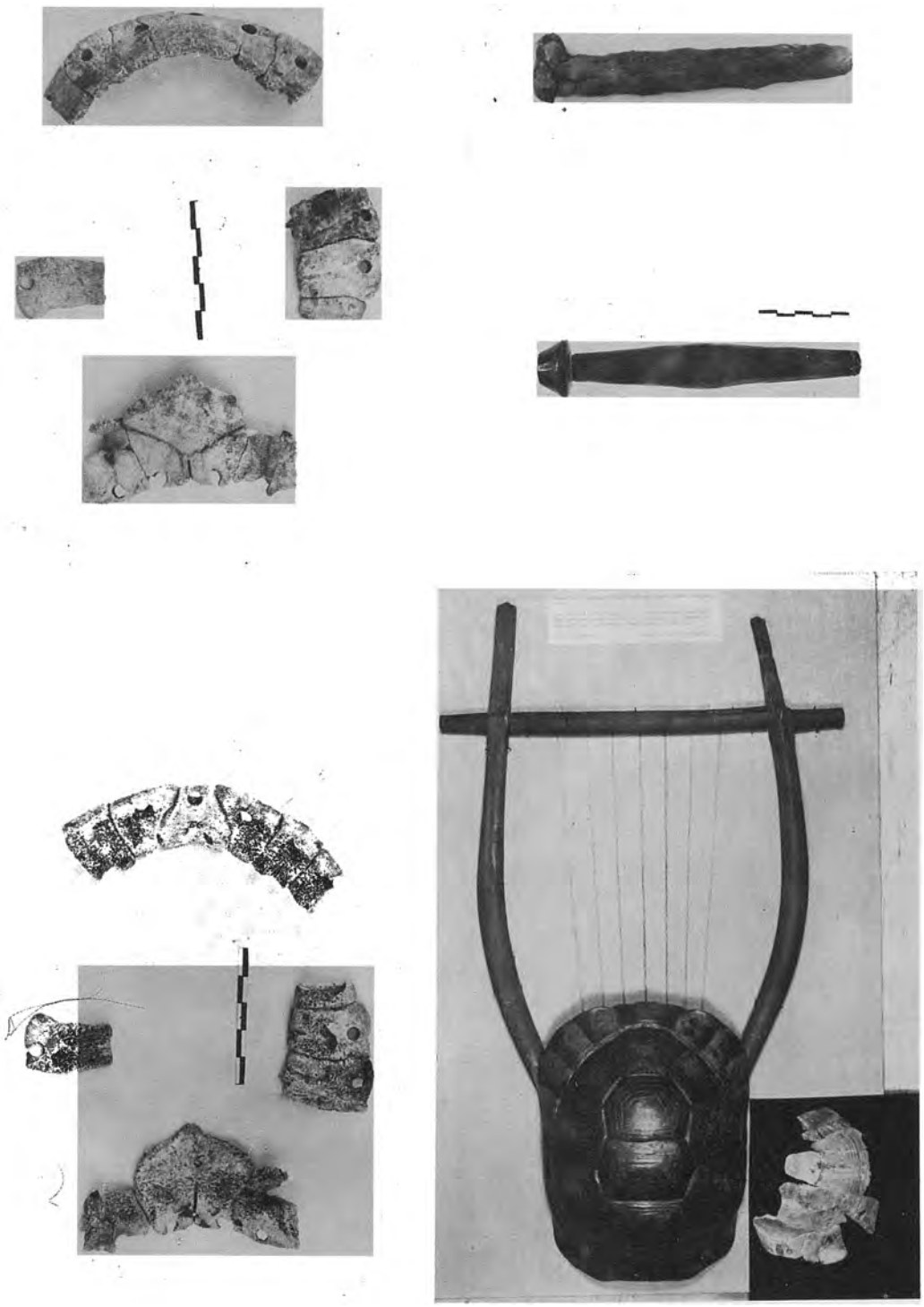

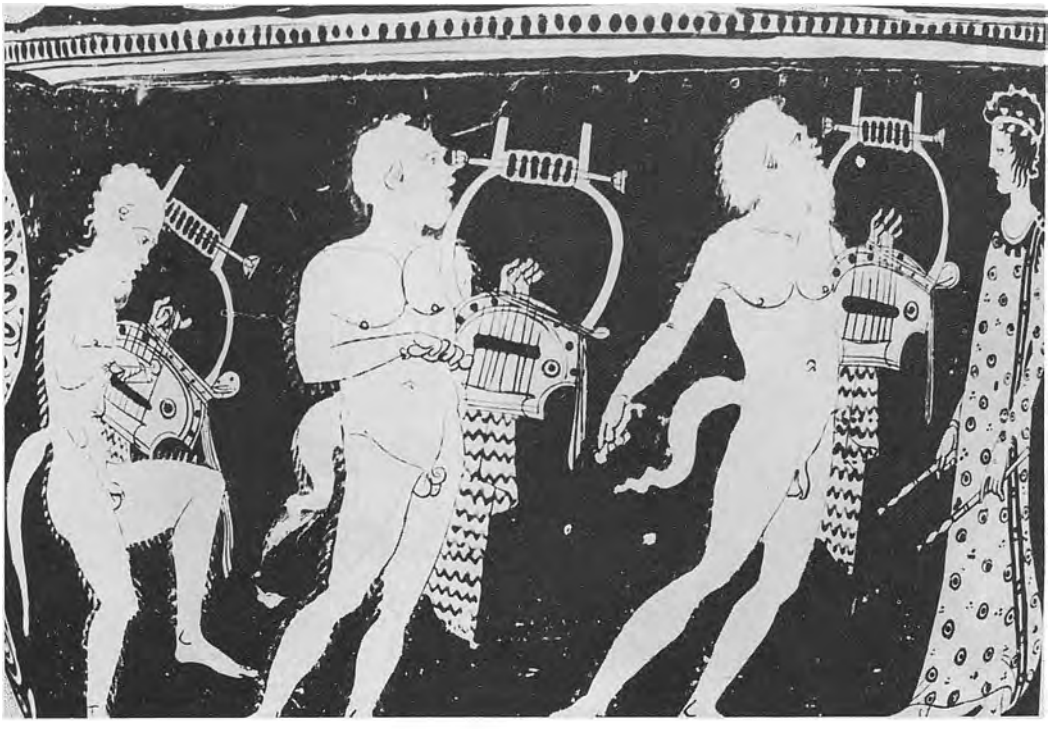
Ὄστρακο Βασσῶν: α) Πλάγια ὄψη, β-γ) Ἐσωτερική ὄψη καί λεπτομέρειά της.

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

α, δ) Ὄστρακο Ἄρτας. Ἐξωτερική καί ἐσωτερική ὄψη, ἀντίστοιχα, β) Σιδερένιο χορδότονο, γ) Κρουστάλι, ε) Ἡ λύρα ἀπό τήν Ἀττική (Φωτ. Βρετανικοῦ Μουσείου).

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

α) Κρατήρας Πολίωνος (Α΄ ὄψη) στό Μητροπολιτικό Μουσεῖο Ν. Ὑόρκης, β) Ἡ σειρήνα 774 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, γ) Tondo κύλικας, Μουσεῖο Δελφῶν.

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

α-β) Μπαγλαμάς μέ ἠχεῖο ἀπό ὄστρακο χελώνας. Κύρια καί πίσω ὄψη.

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

Τραϊανούπολις. Συλλογή Χάνας: α-δ) Δάπεδο ἄμβωνα, ε) Κομμάτι καμπύλου θωρακίου.

Κ. Ε. ΤΣΟΥΡΗΣ

Ἀνάγλυφη βάση ἐπιτύμβιας στήλης στό Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ (ἀριθ. εὑρ. 3364).

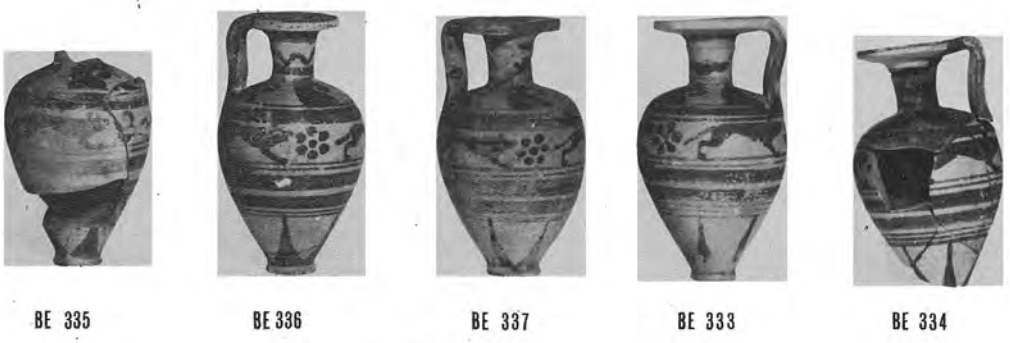
ΕΡ. ΚΑΝΙΝΙΑ

Μονόλιθος Ρόδου: α-β) Φωτογραφίες τῆς ἀνασκαφῆς ἀπό τό ἡμερολόγιο τοῦ 1948.

ΑΓΛ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

ΒΕ 335 ΒΕ 336 ΒΕ 337 ΒΕ 333 ΒΕ 334

Μονόλιθος Ρόδου. Ἀρυβαλλοειδεῖς λήκυθοι.

ΑΓΛ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

BE 346

Μονόλιθος Ρόδου. Ἀρυβαλλοειδής λήκυθος.

ΑΓΛ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

ΒΕ 341

ΒΕ 332

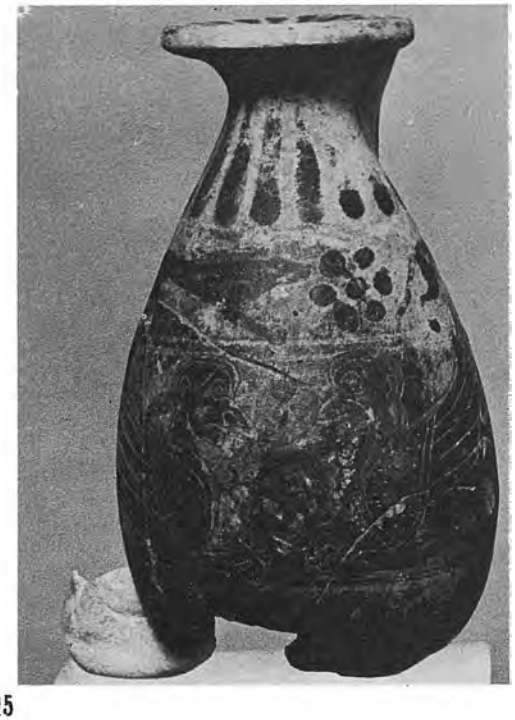

ΒΕ 345

Μονόλιθος Ρόδου: α-β) Ἀλάβαστρα, γ) Ἀρυβαλλοειδεῖς λήκυθοι.

Μονόλιθος Ρόδου: α-γ) Ἀλάβαστρα.

ΑΓΛ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

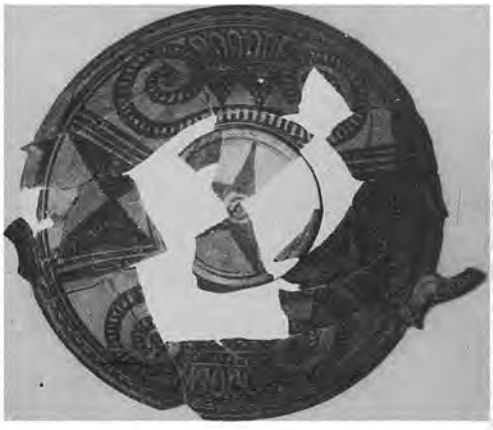

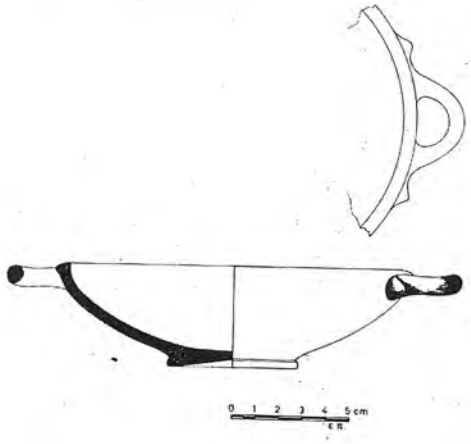

Μονόλιθος Ρόδου: α-στ) Λήκυθοι.

BE 360

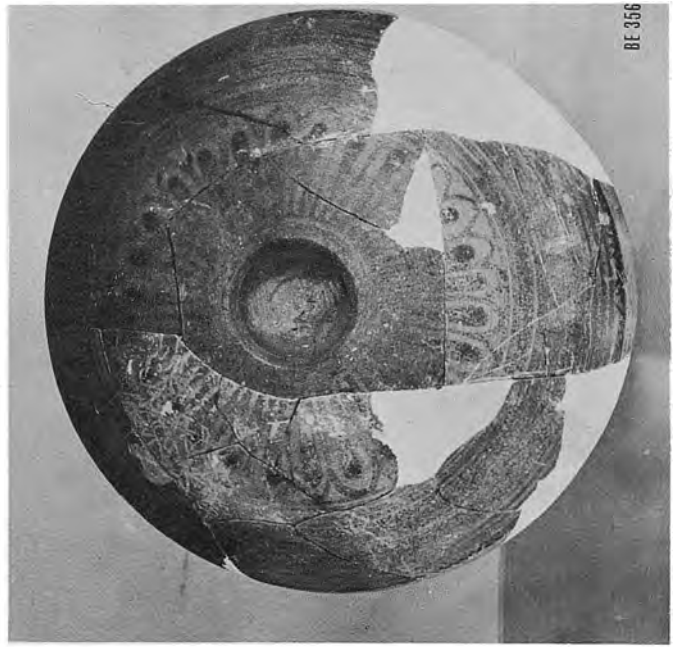
Μονόλιθος Ρόδου: α-δ) Βαθιά πινάκια.

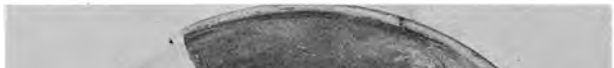
ΑΓΛ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

ΑΓΛ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

Κανδαλιός Ρόδου: α-γ) Όμφαλωτή φιάλη.

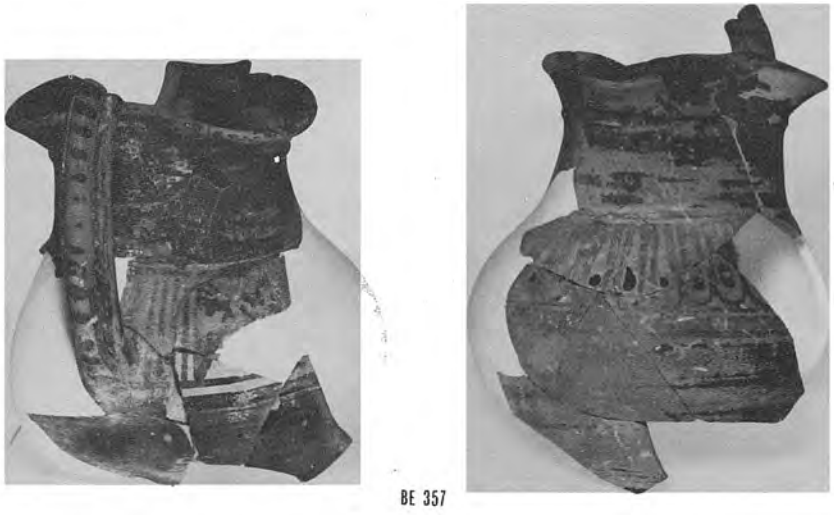

Μονόλιθος Ρόδου: α) Οἰνοχόη, β) Σφαιρικοί ἀρύβαλλοι, γ) Κύλιξ, δ) Ληκύθιο.

Μονόλιθος Ρόδου: α) Τμῆμα οἰνοχοῆς, β) Κοτύλες.

ΑΓΛ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

Μονόλιθος Ρόδου: α-γ) Πλαστικά πτηνόμορφα ἀγγεῖα, δ) Χάλκινη πόρπη, ε-στ) Δακτυλιόσχημα ἀγγεῖα.

ΑΓΛ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

Πάτρα: α-β) Ὁ τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44 καὶ ἡ πάνω ἐπιφάνεια τοῦ τοιχώματός του.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα. Τό ἐσωτερικό τοῦ τάφου τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

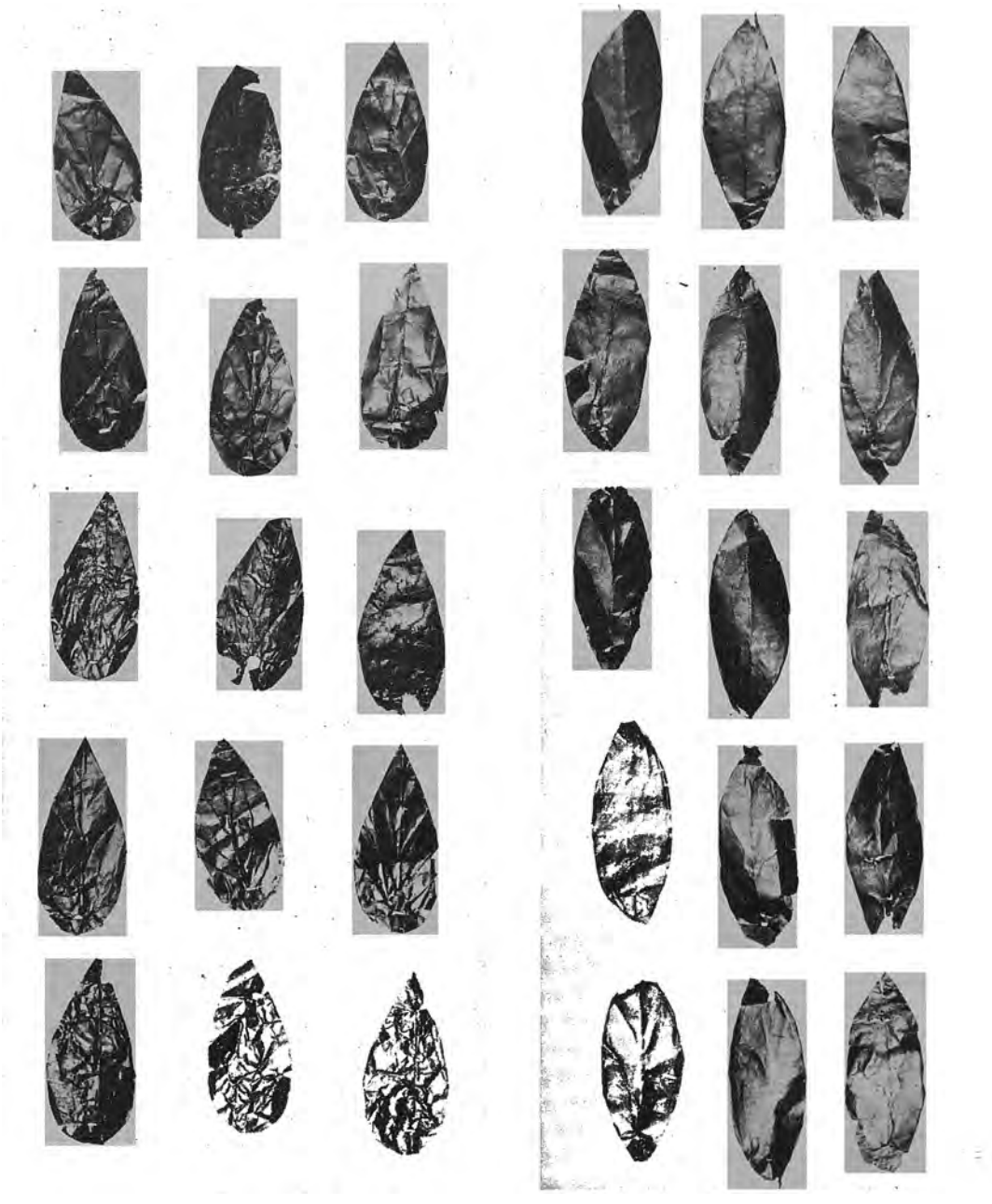

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-β) Ὁ σκελετός μέ τά κοσμήματα.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α) Χρυσά φύλλα (ἀριθ. κατ. 1 α), β) Χρυσό τετράφυλλο κόσμημα στεφανιοῦ (ἀριθ. κατ. 16).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-β) Χρυσά φύλλα (ἀριθ. κατ. 1 β-γ).

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-β) Χρυσό διάδημα καί λεπτομέρεια τῆς κεντρικῆς παράστασης (ἀριθ. κατ. 2).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-β) Περιδέραιο καί λεπτομέρεια (ἀριθ. κατ. 3).

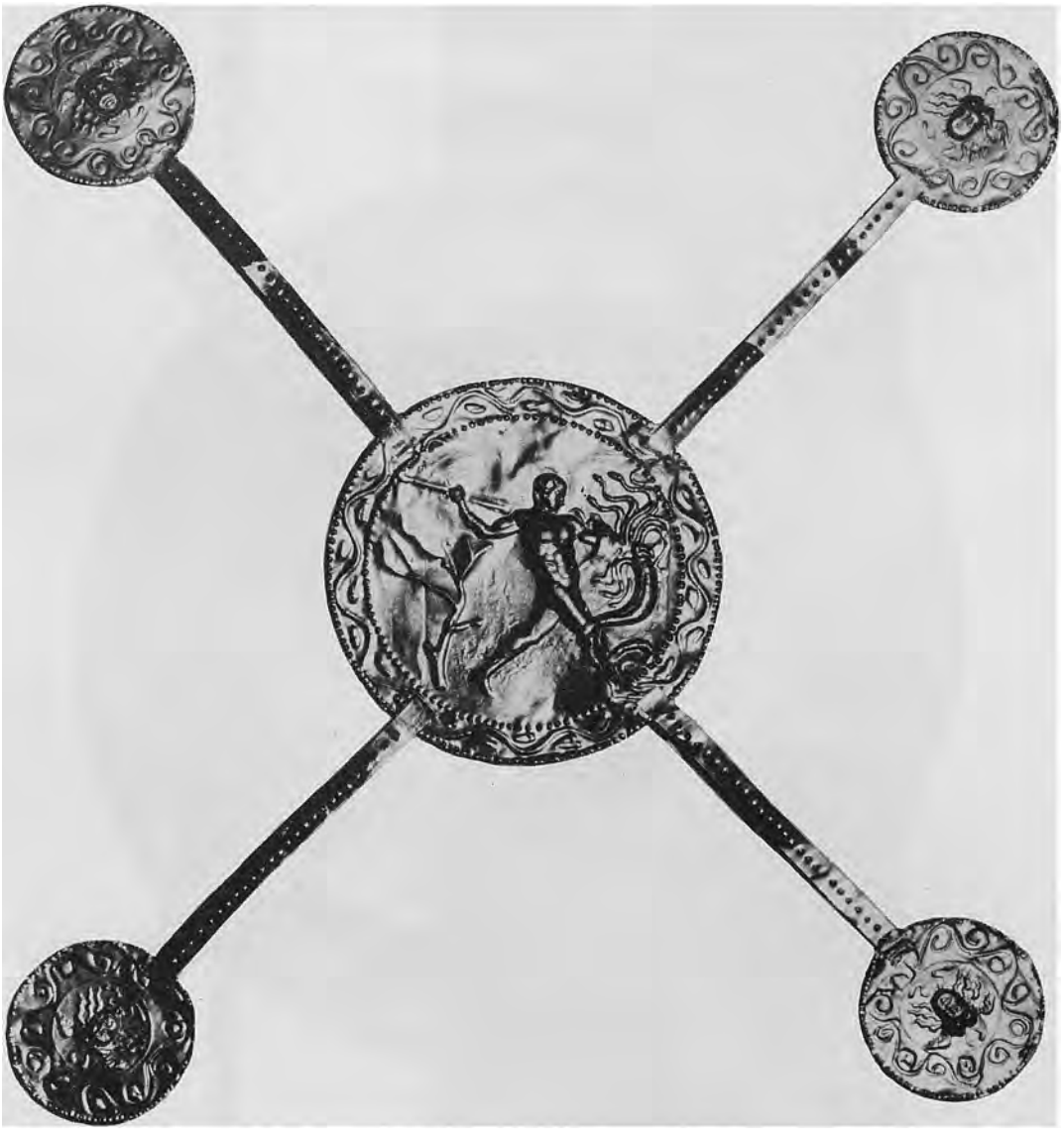
Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α) Ἐξαρτήματα περιδεραίου (ἀριθ. κατ. 4) β) Ἐξάρτημα περιδεραίου μέ ἐρωτιδέα (ἀριθ. κατ. 4).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44. Τό περίαμμα (ἀριθ. κατ. 5).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

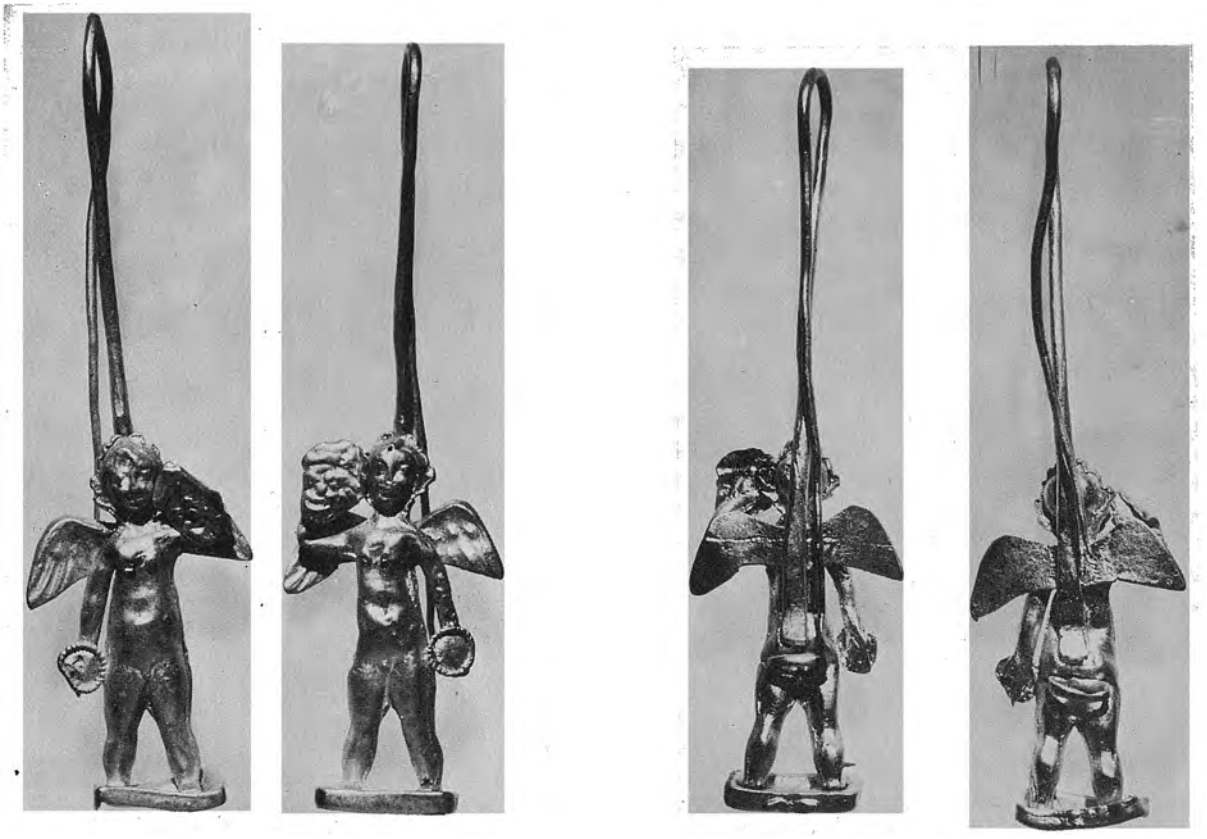
Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44. Λεπτομέρεια τοῦ Πίν. 103.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-β) Ἐπιστήθια ταινία καί λεπτομέρεια (ἀριθ. κατ. 6).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-β) Ἐνώτια (μπρός καί πίσω ὄψη) (ἀριθ. κατ. 7).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

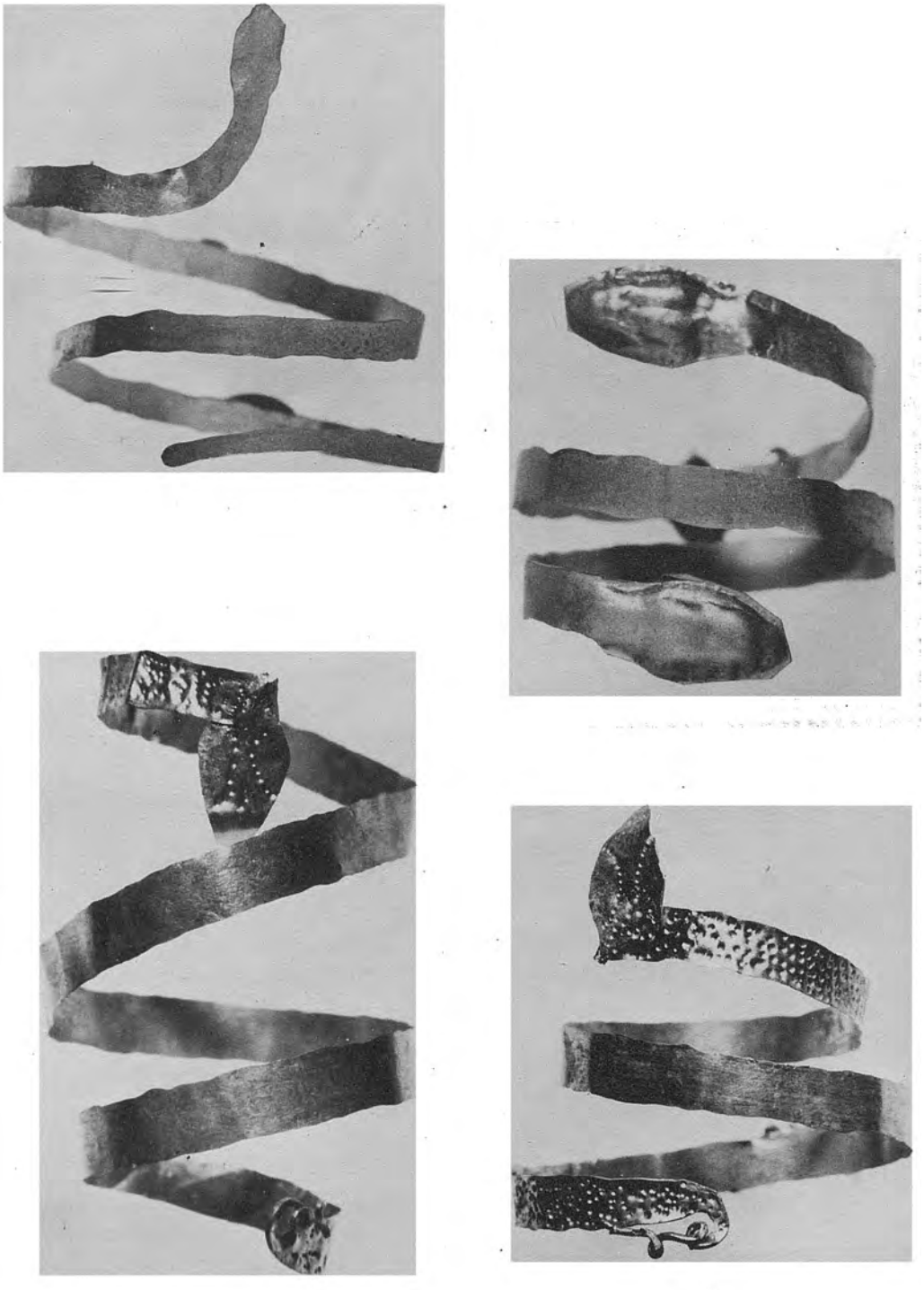

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-β) Ψέλια (ἀριθ. κατ. 8-9).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-δ) Πολύσπειρα δαχτυλίδια (ἀριθ. κατ. 10 α-δ).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-γ) Δακτυλίδια μέ ἔκτυπες παραστάσεις (ἀριθ. κατ. 11 α-β).

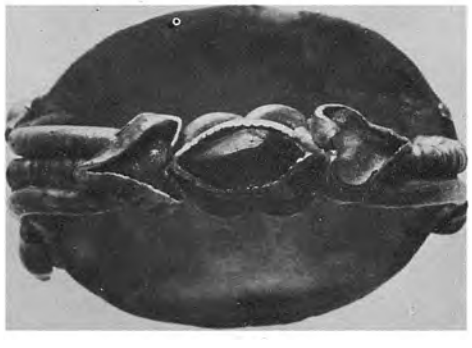
Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

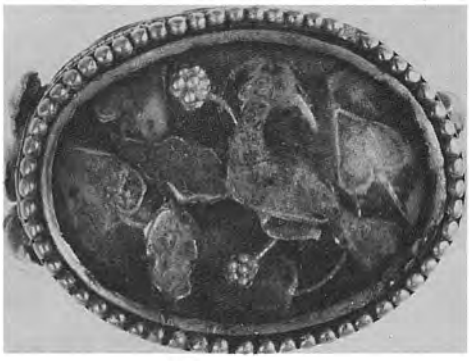

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-ε) Δαχτυλίδι μέ φύλλωμα κισσοῦ στήν ἐλλειψοειδή σφενδόνη (ἀριθ. κατ. 12).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

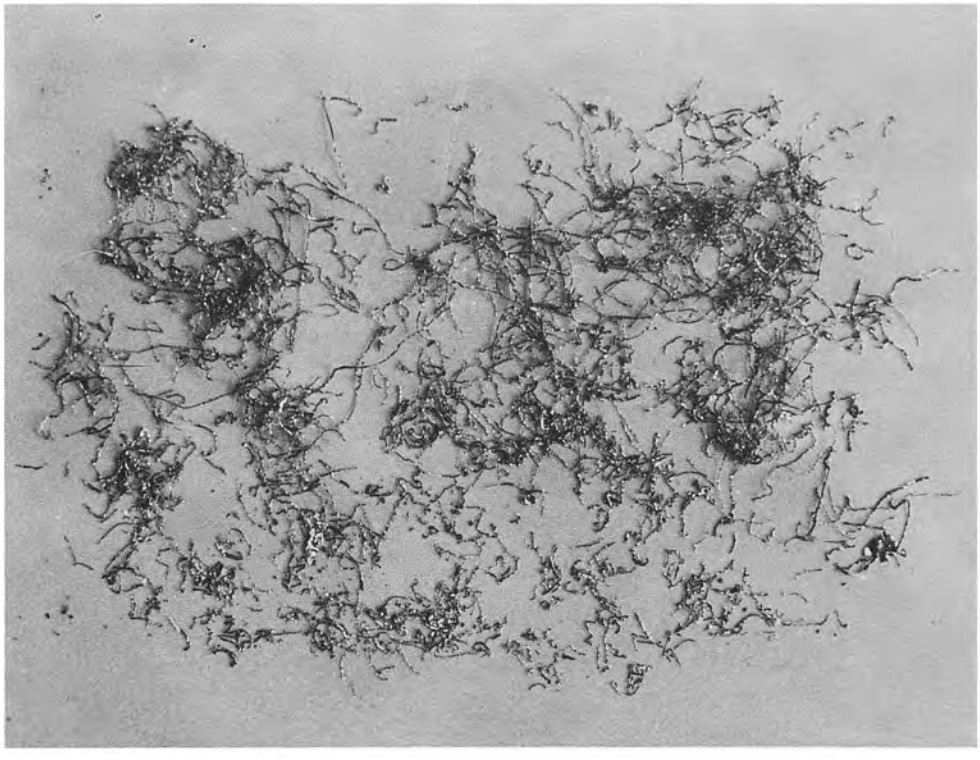

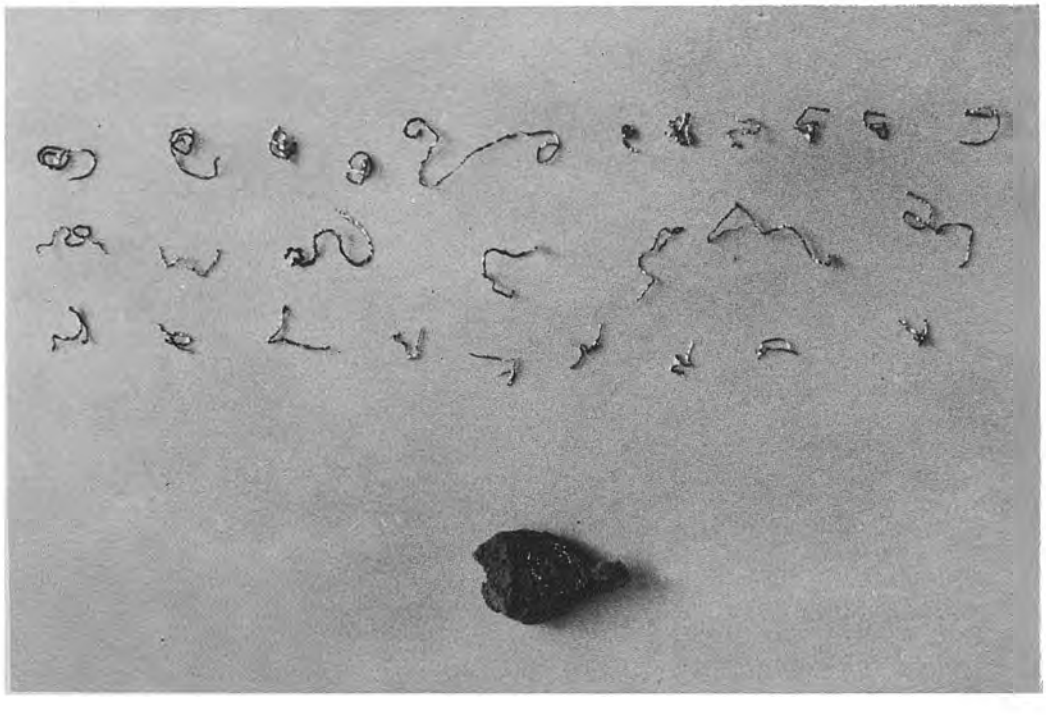

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-β) Ἡ σφενδόνη μέ τό φύλλωμα κισσοῦ τοῦ δαχτυλιδιοῦ τοῦ Π ί ν. 110 καί σχέδιο τοῦ Κ. Ἠλιάκη, γ-δ) Χρυσή δανάκη (ἀριθ. κατ. 13).

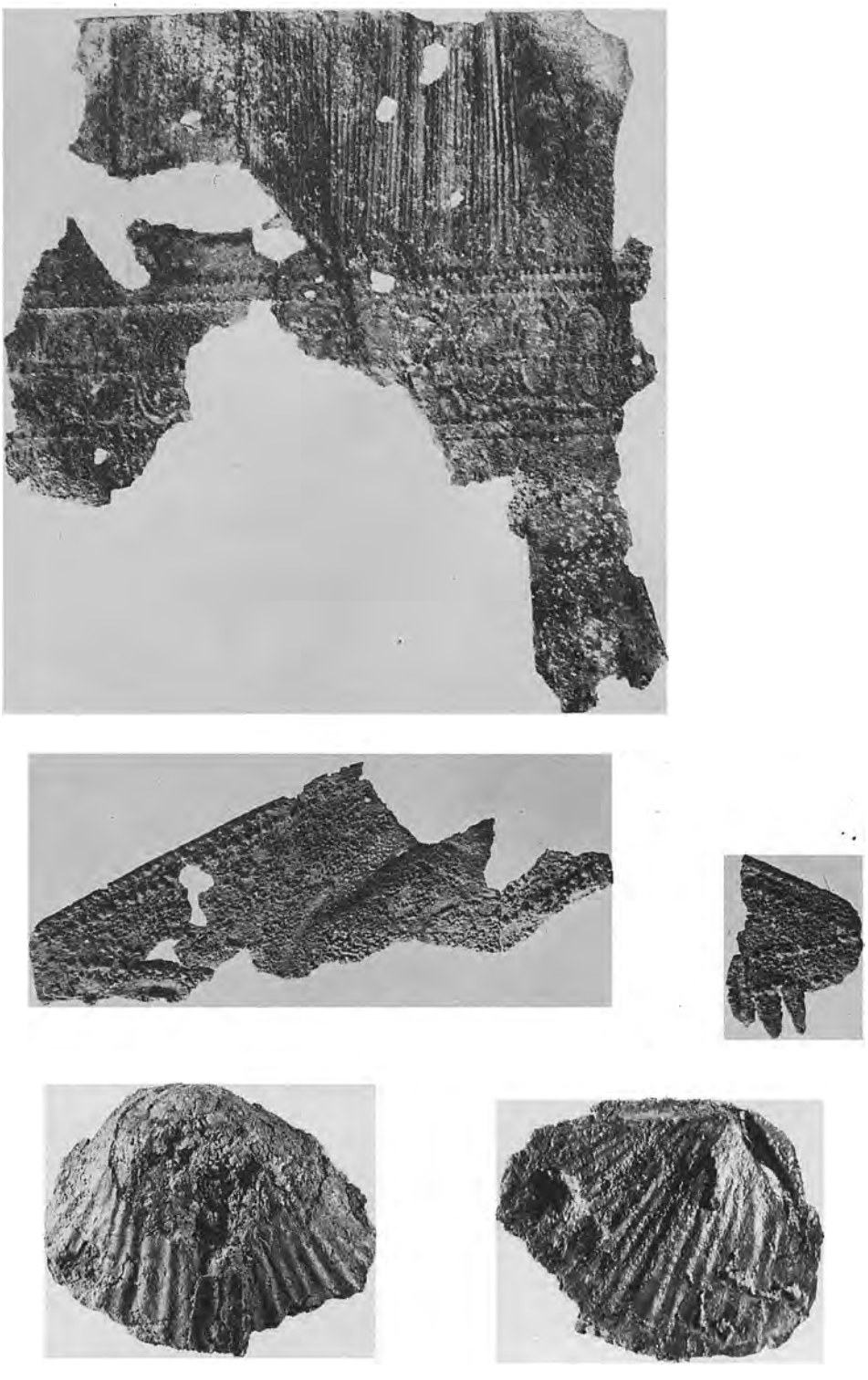
Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

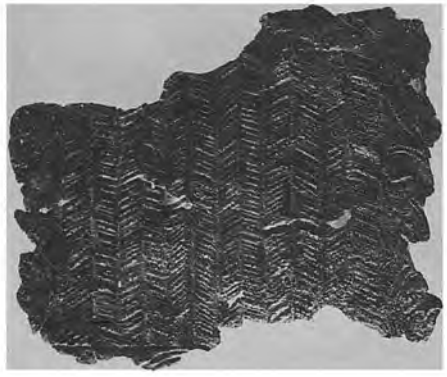
Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-β) Χρυσοκλωστές τοῦ ἐνδύματος (ἀριθ. κατ. 14).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-β) Ἀσημένια χτένια (ἀριθ. κατ. 15-16), γ-δ) Ὁμοίωμα κοχυλιοῦ (ἀριθ. κατ. 17).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

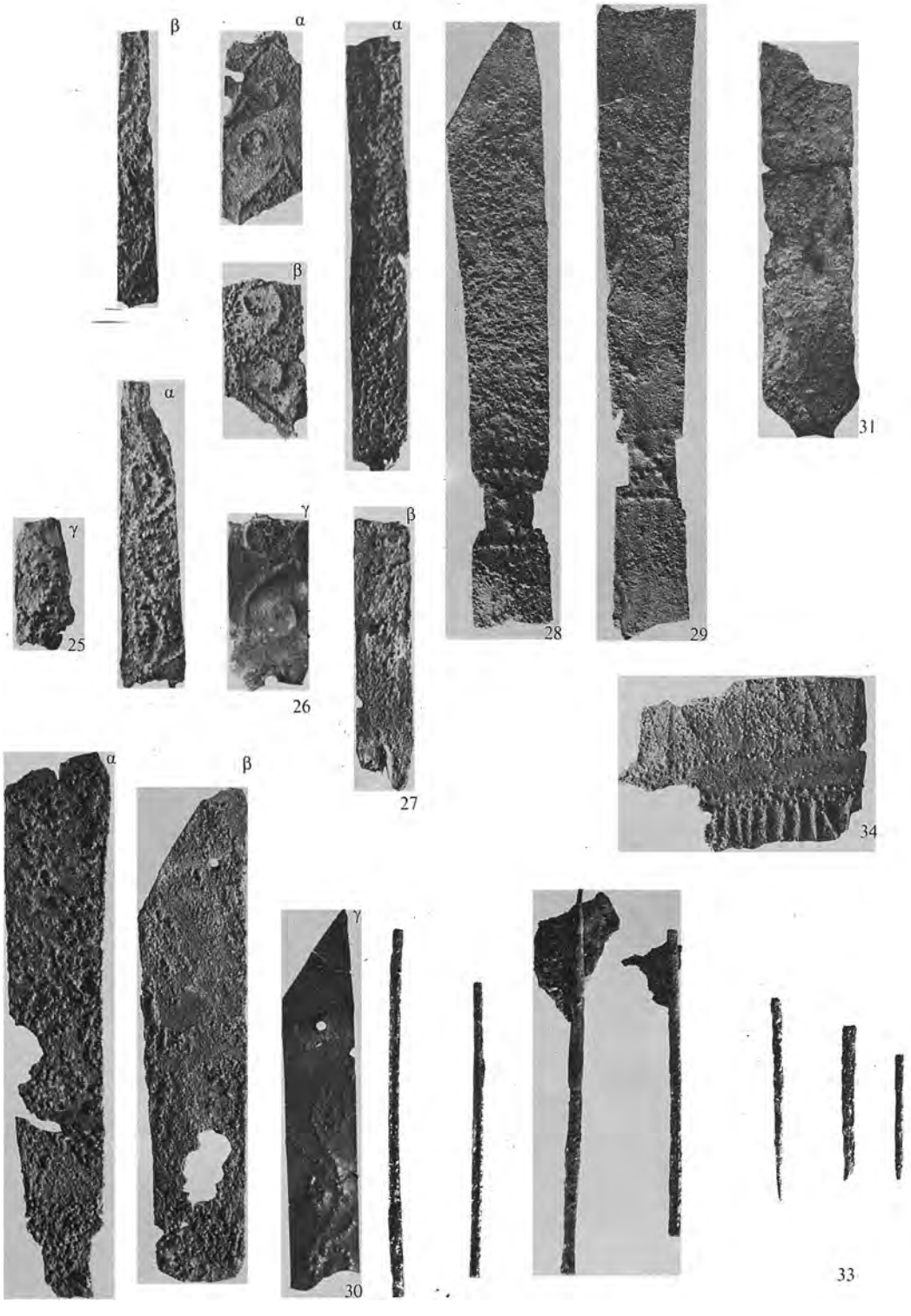
Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-β) Ἀσημένια ἐλάσματα (ἀριθ. κατ. 18 α-β, 19 α-β).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44. Ἀσημένια ἐλάσματα.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44. Ἀσημένια ἐλάσματα.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

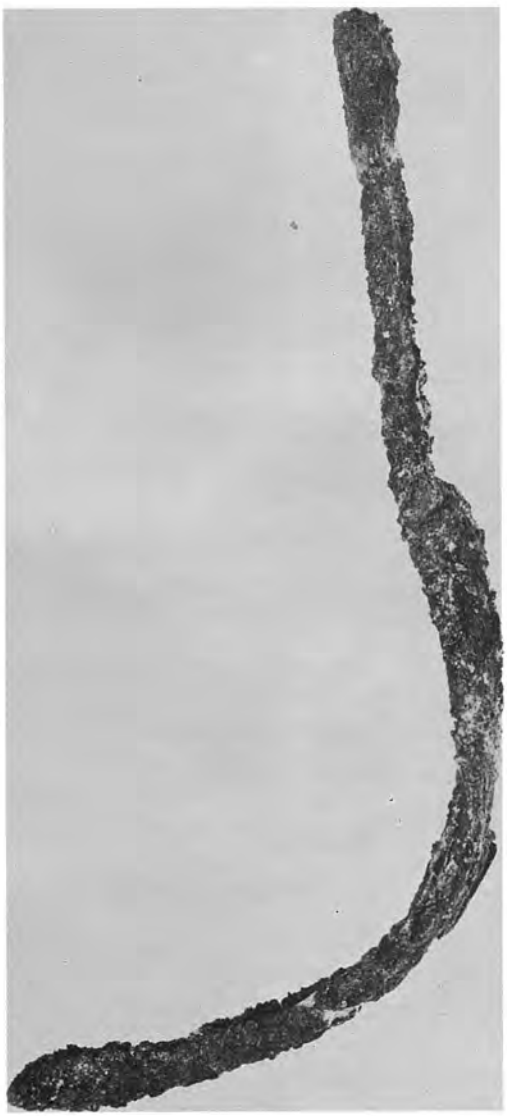

Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α-β) Χάλκινος καθρέφτης (ἀριθ. κατ. 35).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

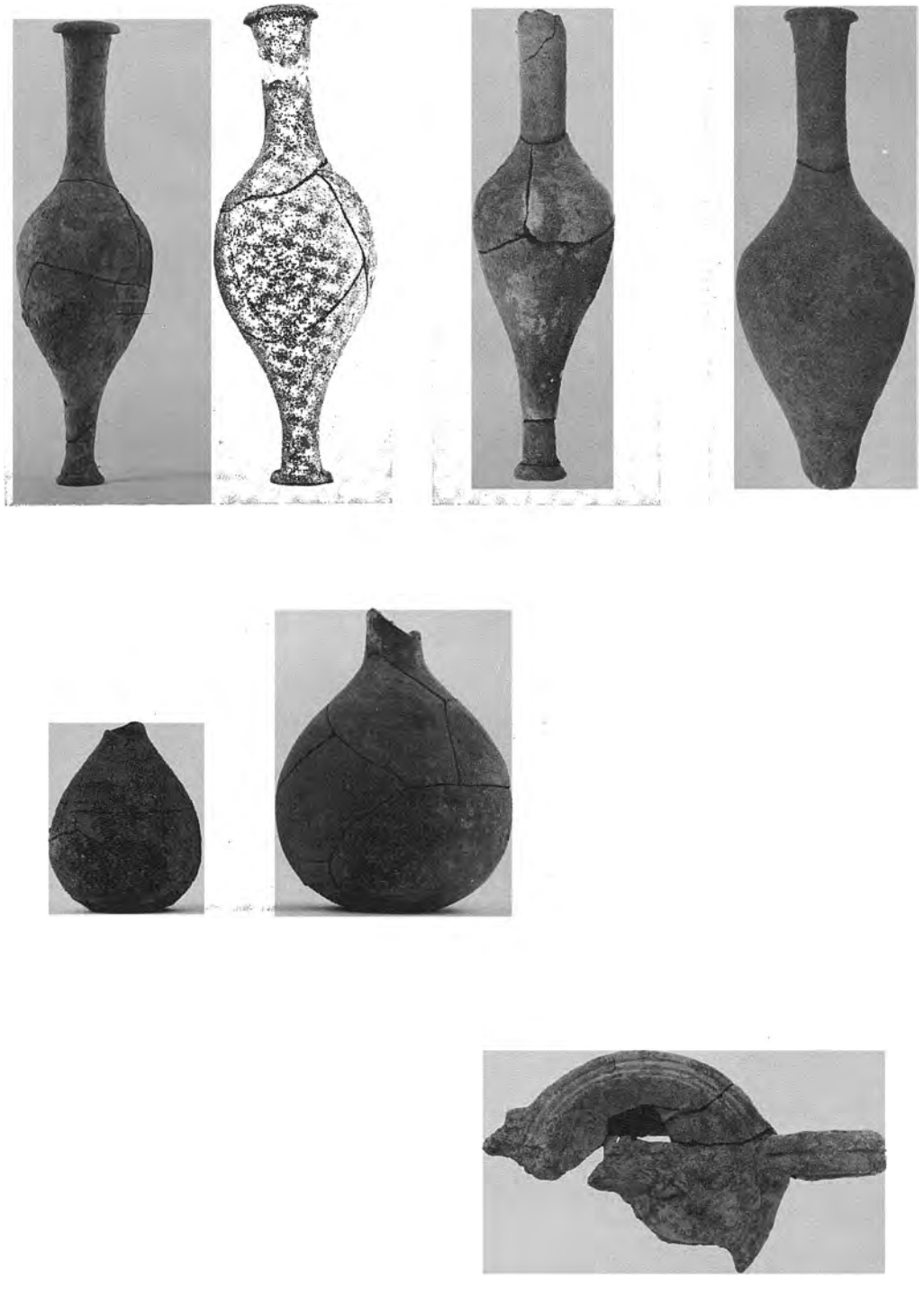
Πάτρα. Τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας 44: α) Μυροδοχεῖο (ἀριθ. κατ. 37), β) Χρυσό ἐξάρτημα ἀπό τό Ἀνδρῶνι Ἠλείας, γ) Στλεγγίδα (ἀριθ. κατ. 36).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη. Τάφος α2: α) 600, 583, β) 585, 582, γ) 599, δ) 601, ε) 589, στ) 584, 581, ζ) 632.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

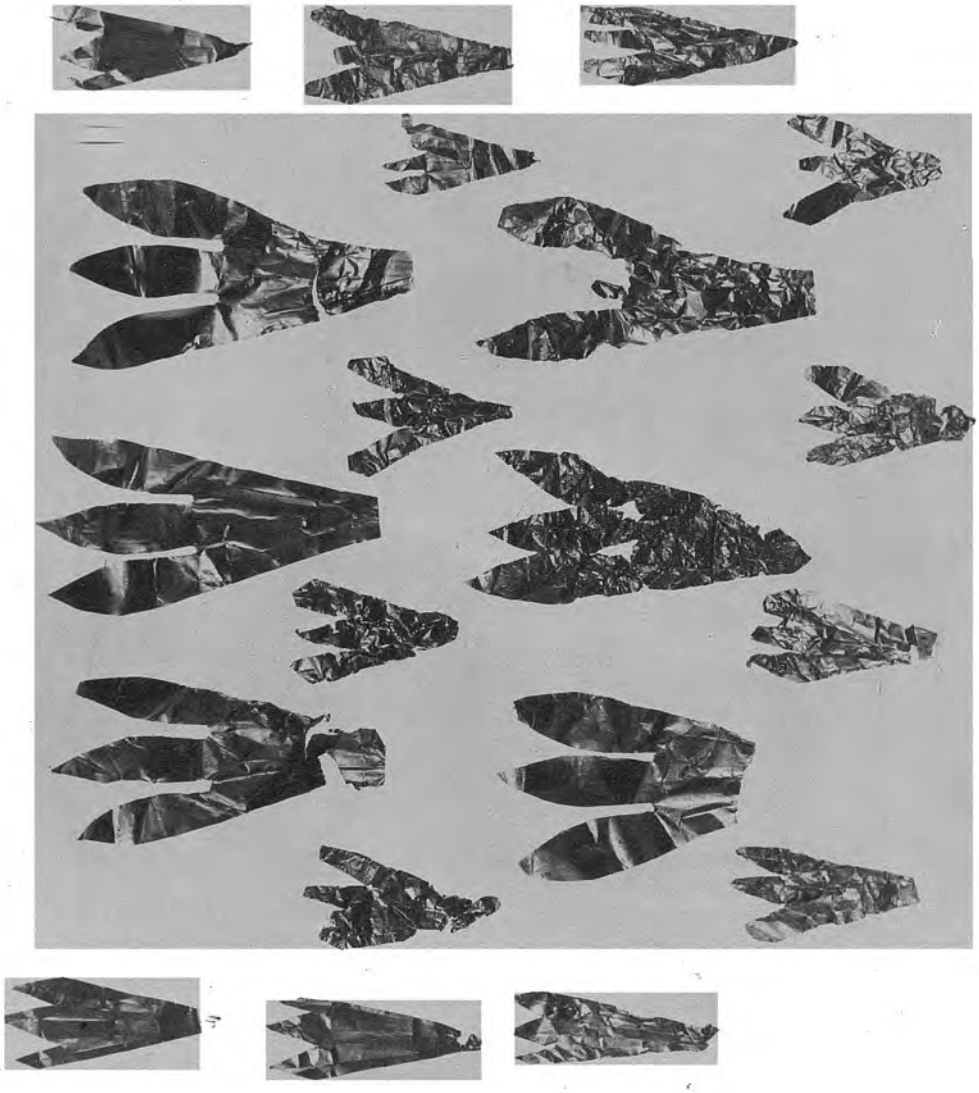

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη. Τάφος α3: α) 603, 606, β) 607, γ) 605, δ) 612, 611, ε) 621.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

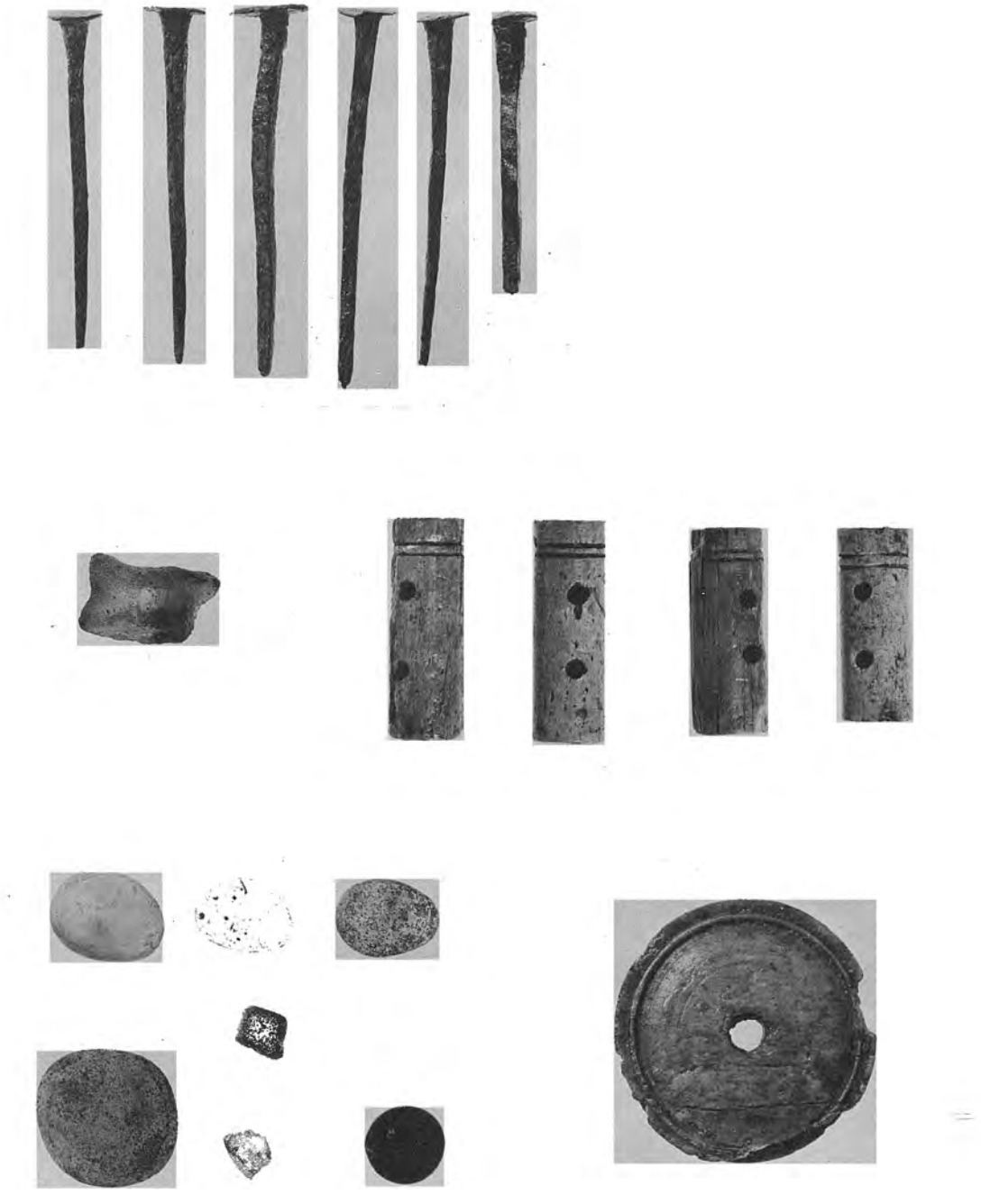
Σάμος. Δυτική νεκρόπολη. Τάφος α3. Αστράγαλοι.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

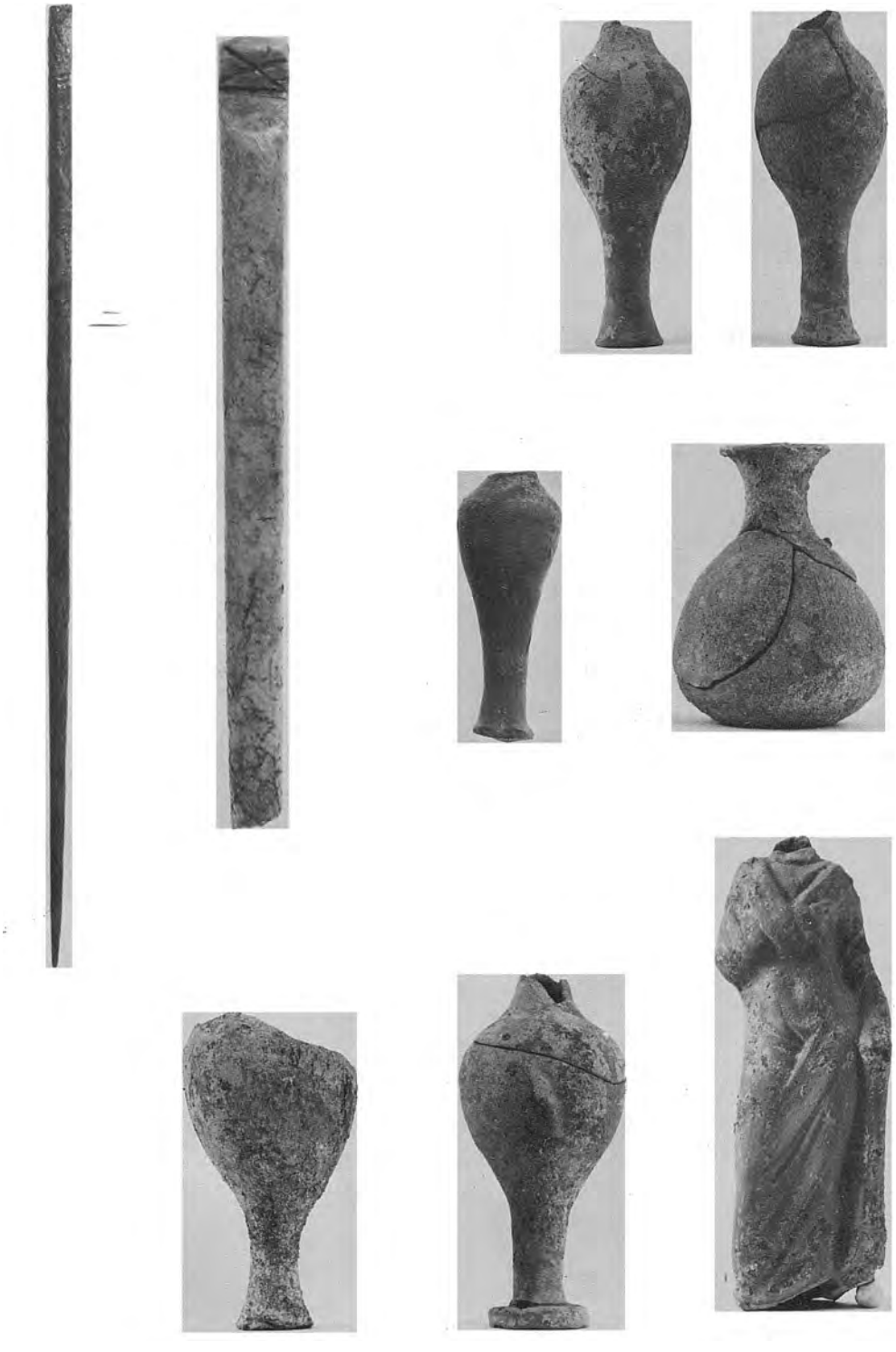
Σάμος. Δυτική νεκρόπολη. Τάφος α3. Χρυσά φύλλα, 2601.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

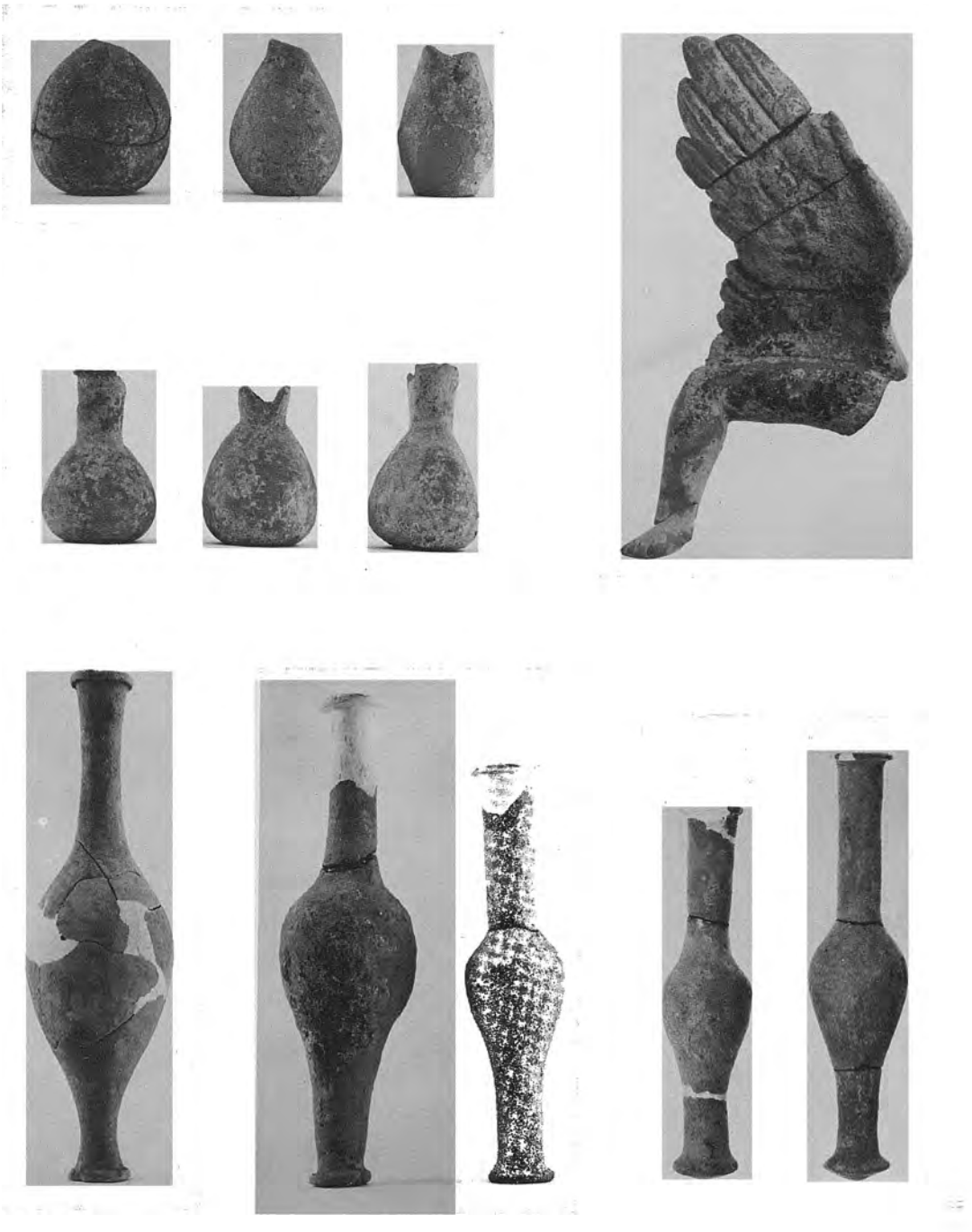
Σάμος. Δυτική νεκρόπολη. Τάφος α3: α) 2439 α, β) 2439 β, γ) 2439 δ, δ) 2439 γ, ε) 2439.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη: α-β) Τάφος α6. 2437, 2438, γ-ε, ζ) Τάφος α7. 622. 623, 624, 629, 631, στ) Τάφος α8. 591, 590.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

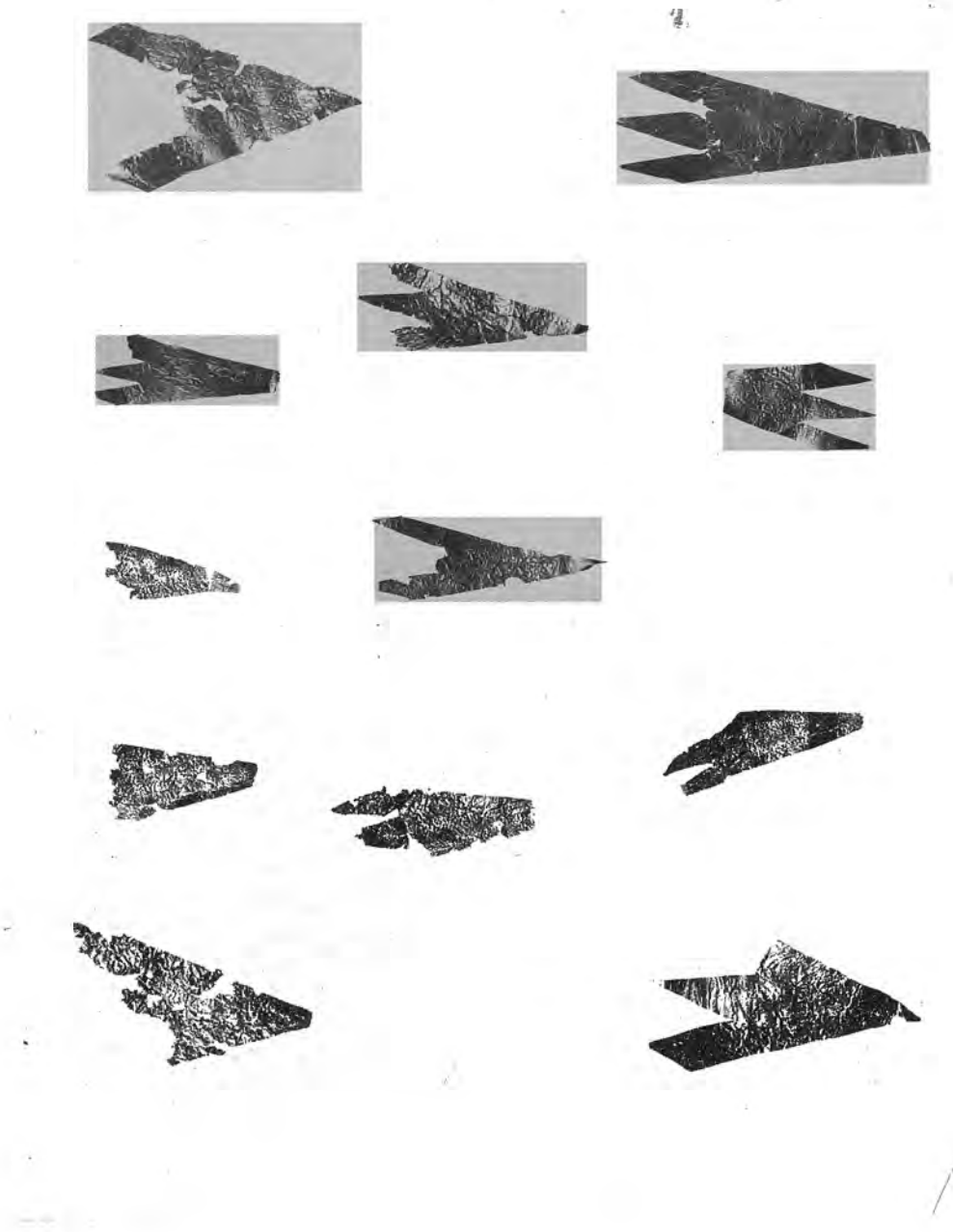
Σάμος: α-γ) Δυτική νεκρόπολη. Τάφος α8. 597, 593, 598, 595, 596, 594, 602, δ-στ) Τάφος βόρειας νεκρόπολης. 2309, 2325, 2327, 2328, 2337.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

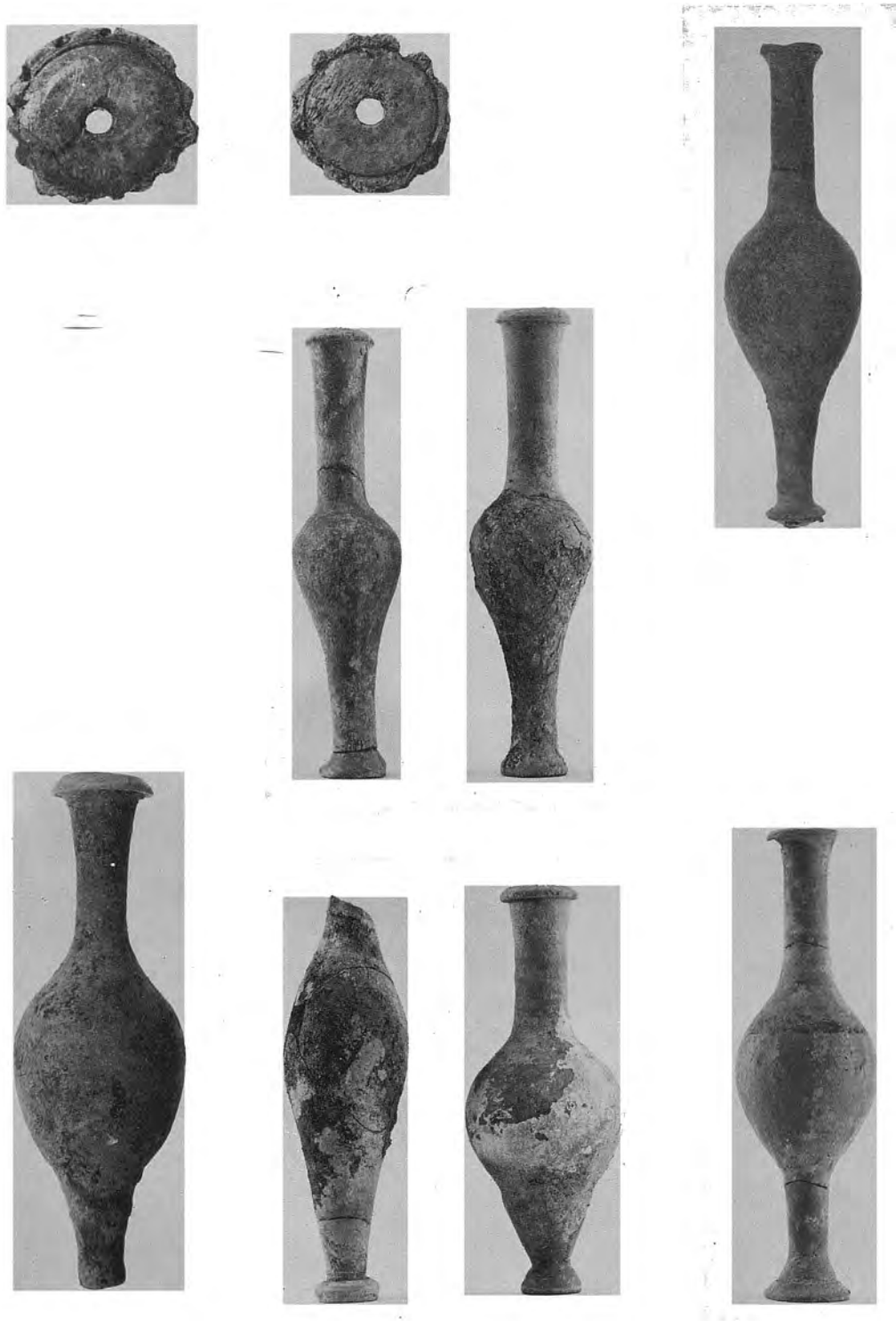
Σάμος. Τάφος βόρειας νεκρόπολης: α) 2333, β) 2324, γ) 2305, δ) 2315, ε) 2304, στ) 2301, ζ) 2306, 2303.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

Σάμος. Τάφος βόρειας νεκρόπολης. Χρυσά φύλλα, 2602.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

Σάμος: α) Τάφος βόρειας νεκρόπολης. 2440 γ καί δ, β-στ) Δυτική νεκρόπολη. Τάφος Ματθαίου Ι. 2281, 2287, 2285, 2284, 2282, 2283, 2286.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη. Τάφος Ματθαίου Ι: α) 2991, 2990, β) 2292, γ) 2294, δ) 2297, ε) 2300, στ) 2296.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη. Τάφος Ματθαίου Ι: α) 2299, β) 2453, γ) 2452, δ-ε) 2435, στ) 2441, 2445.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

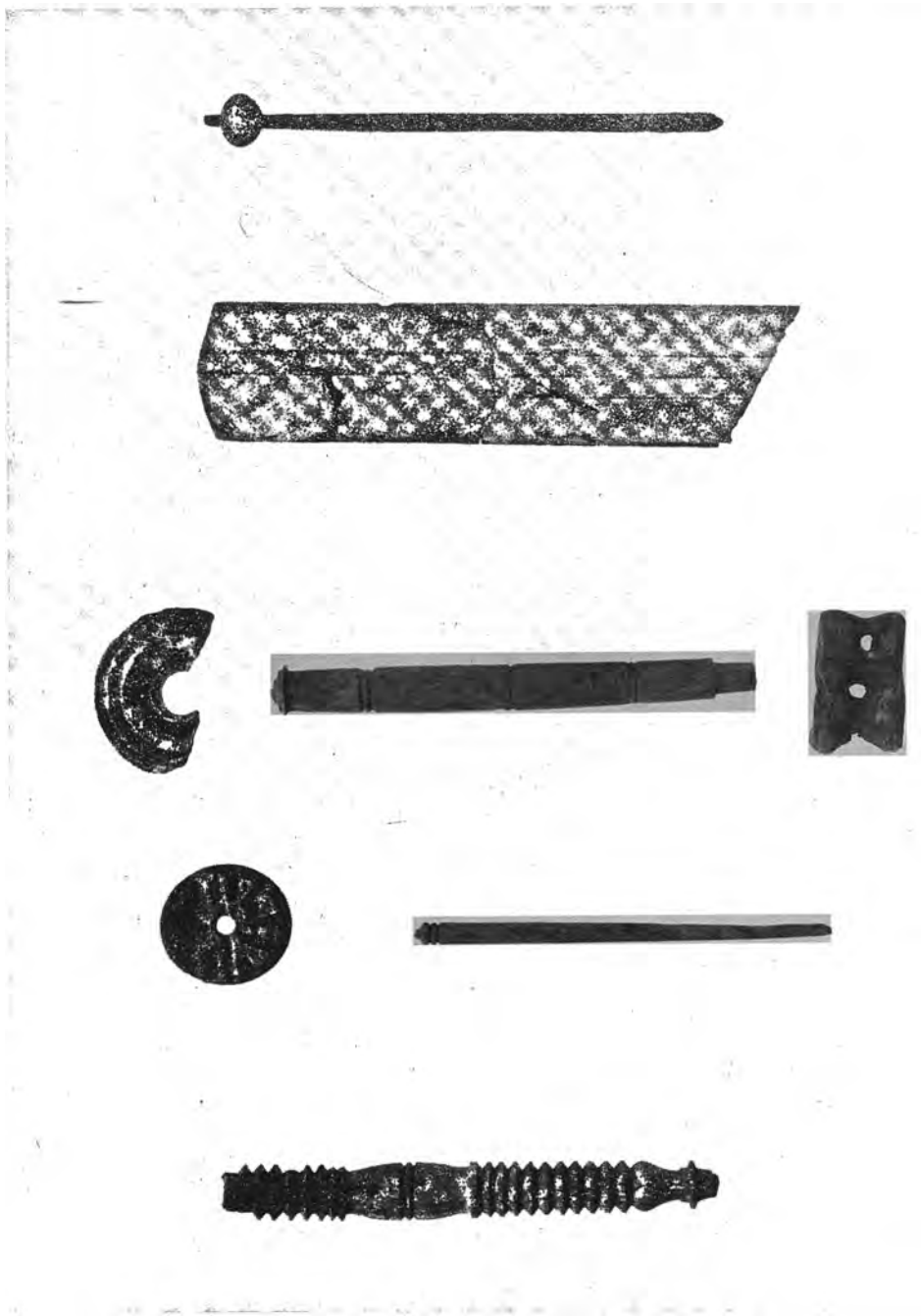

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη: α, δ) Τάφος Ματθαίου Ι. 2425, 2426, β-γ, ε-στ) Τάφος Βακεντῆ Ι, 2025, 2181, 2044, 2589.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη. Τάφος Βακεντή V. 2509, 2510 β, καί α, 2490 β, γ καί α, 2489. Τάφος Βακεντή Ι. 2513.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη: α-στ, η) Τάφος Βακεντῆ ΙΙΙ. 2187, 2005, 2006, 2184, 2193, 2587, 2090 + 2100, ζ) Τάφος Βακεντῆ Ι. 2055 + 2077.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

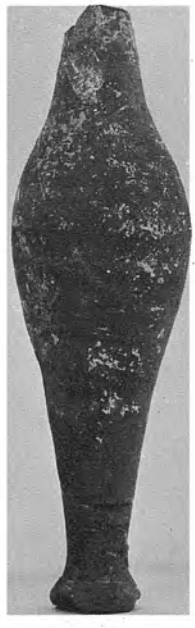

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη. Τάφος Βακεντῆ ΙΙΙ: α-β) 2575, γ) 2058, δ) 2051, ε) 2052.

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη: α-γ, ε - στ) Τάφος Βακεντῆ IV. 2016, 2176, 2172, 2188, 2101, δ) Τάφος Βακεντῆ III. 2154.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

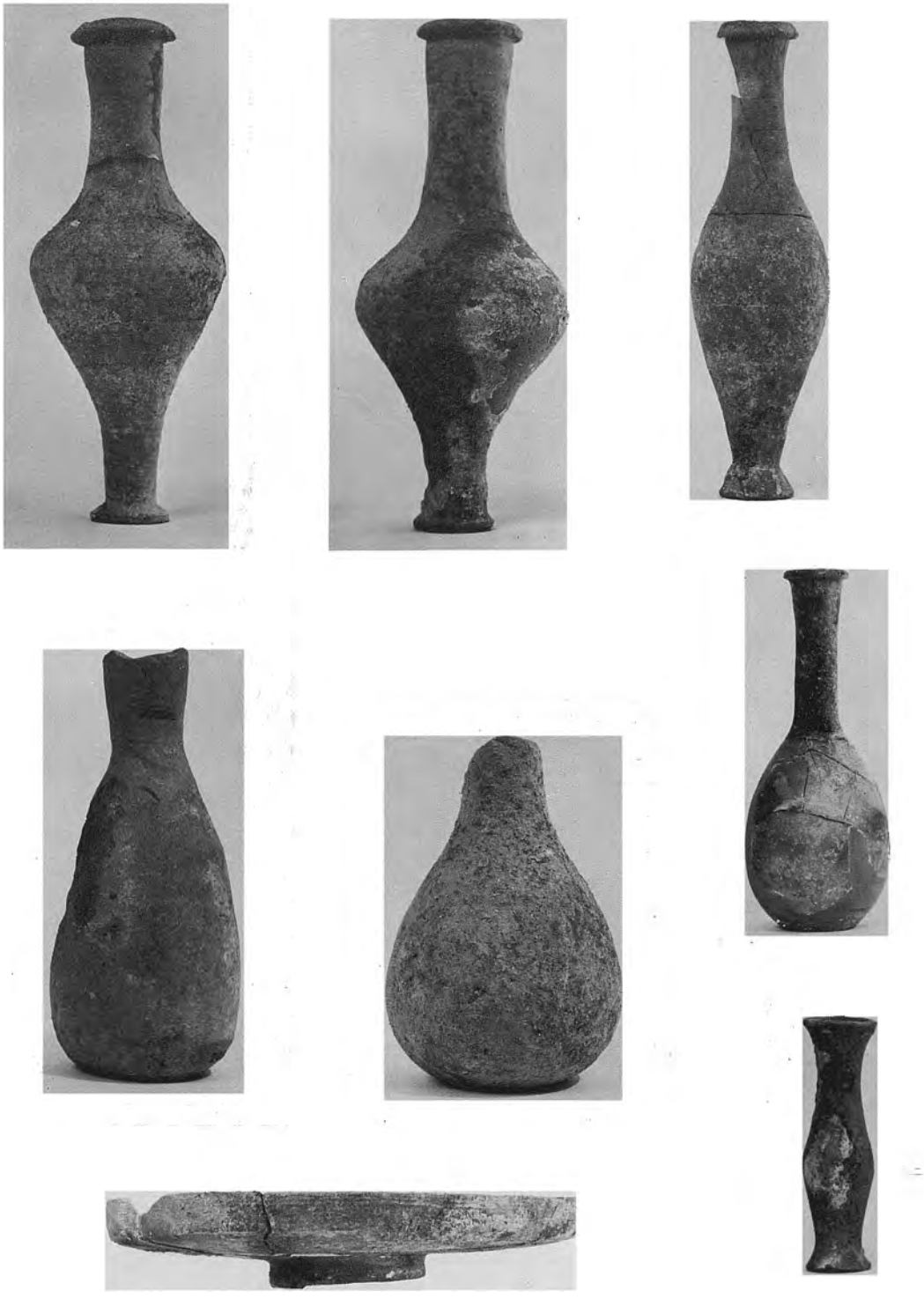

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη: α) Τάφος Βακεντῆ IV. 2101 β, β-στ) Τάφος Βακεντῆ V. 2190, 2186, 2183, 2178, 2008.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη. Τάφος Βακεντή V: α) 2010, β) 2011, γ) 2002, δ) 2031, ε) 2032, στ) 2020, ζ) 2590, η) 2611.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

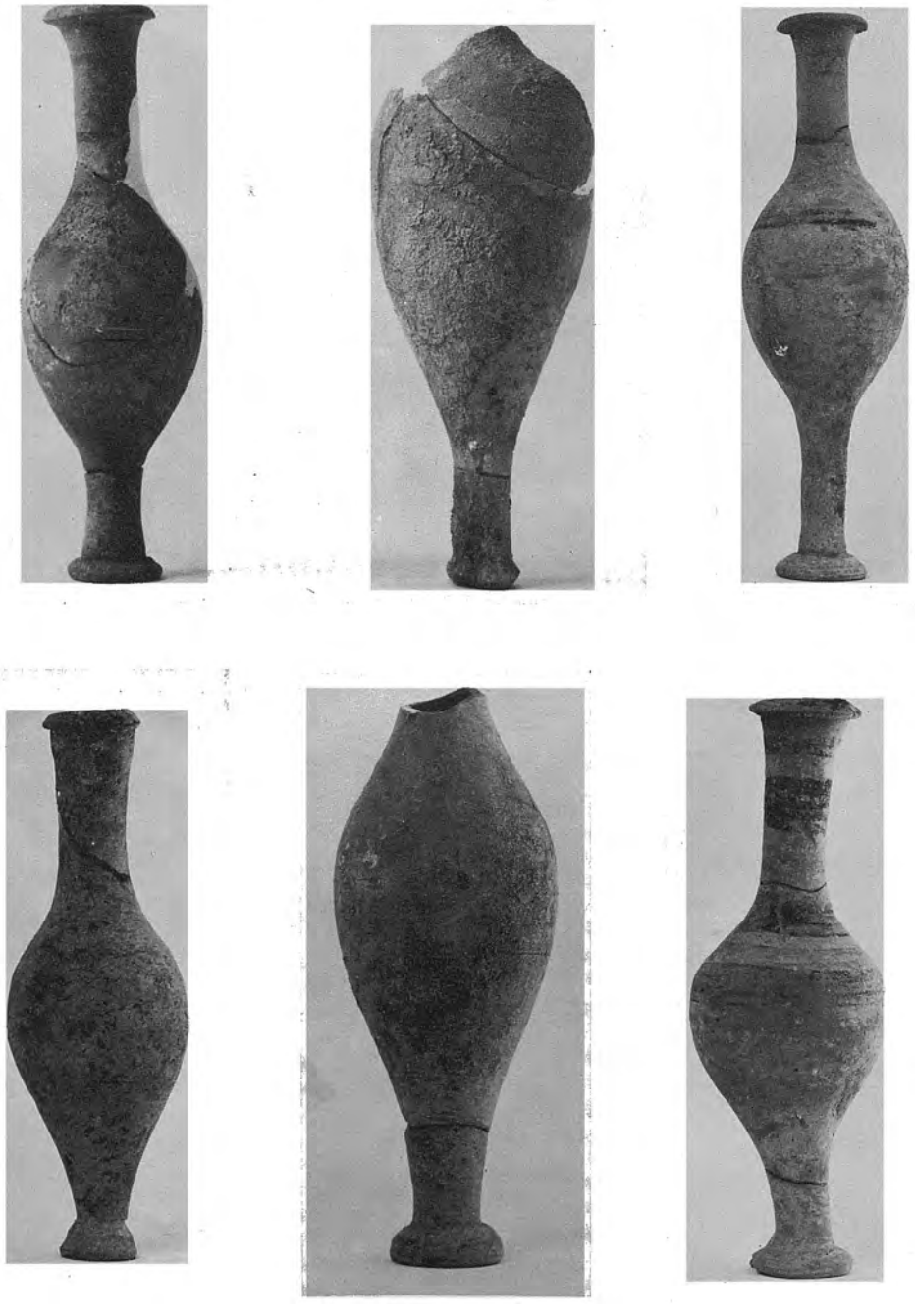

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη. Τάφος Βακεντῆ V: α) 2590, β, δ) 2598, γ) 2591, ε) 2043, στ) 2042, ζ) 2041, η) 2118, 2113, 2114.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη. Τάφος Βακεντῆ VI: α) 2179, β) 2007, γ) 2153, δ) 2038, ε) 2017.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη: α) Τάφος Βακεντῆ VI. 2614, 2615, β-ε) Τάφος Βακεντῆ VII. 2001, 2003, 2012, 2013.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

Σάμος. Δυτική νεκρόπολη. Τάφος Βακεντῆ VII: α) 2580, β) 2023, γ) 2024, δ) 2026, ε) 2040, στ) 2033, ζ) 2021.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΟΔΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΩΝ 17, ΑΘΗΝΑΙ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ : Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο. Ε.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ : Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε.

ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ : Θ. ΧΑΤΖΗ-ΙΩΑΝΝΟΥ